

श्रीयशोविजयउपाध्यायविरचित

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिका प्रकरण

भाग
२

• प्रकाशक •

अंधेरी गुजराती जैन संघ

॥ श्री आदिनाथाय नमः ॥

महोपाध्यायश्री यशोविजयगणि विरचित
मुनि यशोविजय रचित नयलताटीका-द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्या अलंकृत

द्वात्रिंशद्-द्वात्रिंशिका

प्रकरण

भाग २

• दिव्याशिष •

वर्धमानतपोनिधि संघडितयितक न्यायविशारद स्व.आचार्यदेव श्रीमद् विजय

भुवनमानुसूरीश्वरजु महाराज

• कृपादृष्टि •

सिद्धान्तद्विवाकर गीतार्थशिरोमणि गच्छाधिपति आचार्यदेव श्रीमद् विजय

जयधोषसूरीश्वरजु महाराज

• नयलताटीकाकार + द्वात्रिंशिकाप्रकाशव्याख्याकार + संपादक •

पद्मभक्तितीर्थोद्धारक प्रवचनप्रभावक पंन्यासप्रवरश्री विश्वकल्याणविजयजु गणिवरना शिष्य
मुनि यशोविजय

• प्रकाशक •

अंधेरी गुजराती जैन संघ, करमयंद जैन पोषधशाळा

१०६ अ.स.वी.रोड, ईर्लाब्रीज, अंधेरी (वेस्ट), मुंबई-५६

● સંશોધક ●

પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ **કુલચન્દ્રસૂરીશ્વરજી** મહારાજ

પૂજ્ય પંન્યાસપ્રવરશ્રી **પુણ્યરત્નવિજયજી** ગણિવર આદિ

● પ્રથમ આવૃત્તિ ●

● વિ.સં.૨૦૫૯ ●

● ૫૦૦ નકલ ●

● મૂલ્ય ૨૫૦ રૂ. ●

● સર્વ હક્ક શ્રમણપ્રધાન શ્રી જૈન સંઘને આદીન ●

દ્વાત્રિંશિકા દ્વિતીય ભાગ પરિચય	પૃષ્ઠ
ગ્રંથસમર્પણ	૩
પ્રકાશકીય સ્ફુરણા	૪
નયલતાકારની હૃદયોર્મિ	૫
પ્રસ્તાવના - પૂ. આ.શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ મ.સા.	૬
૫ થી ૮ બત્રીસીનો ટૂંકસાર	૧૩
દ્વિતીય ભાગની વિષયમાર્ગદર્શિકા	૨૨
દ્વાત્રિંશિકાનયલતા ટીકામાં ઉપયુક્ત વેદ-ઉપનિષદ્ની સૂચિ	૨૯
દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા ગ્રંથ ભાગ-૨	૩૦૩-૬૩૨

● પ્રાપ્તિસ્થાન :- (૧) પ્રકાશક

(૨) દિવ્ય દર્શન ટ્રસ્ટ

૩૯, કલિકુંડ સોસાયટી, મફલીપુર ચાર રસ્તા, ધોળકા, જિ.અમદાવાદ-૩૮૭૮૧૦

અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘના જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી આ ગ્રંથનું પ્રકાશન થયું છે.
તેથી ગૃહસ્થોએ જ્ઞાનખાતામાં તેનું મૂલ્ય જમા કરાવી પુસ્તકને માલિકીમાં રાખવું.

મુદ્રક : શ્રી પાર્શ્વ કોમ્પ્યુટર્સ ૫૮, પટેલ સોસાયટી, જવાહર ચોક, મણિનગર, અમદાવાદ-૮. ફોન : ૩૦૯૧૨૧૪૮

उग्रविहारी

परमपूज्य सकलसंघडितथितक

न्यायविशारद वर्धमानतपोनिधि

आद्यशिबिरप्रज्ञेता

युवावर्गप्रतिबोधक

परमात्मभक्तिनिमग्न

प्रवचनप्रभावकप्रवचनकारशिरोमणि

अनेक समर्थ प्रभावक संयमीओना धडवैया

निर्दोष संयमय्याना युस्त डिमायती

परमतेज-उग्र्यप्रकाशनापंथे आदि ग्रन्थोना सर्जक

शीघ्रकवि, न्यायआदिशास्त्रअध्यापनकुशल परमश्रद्धेय

सुविशालगच्छाधिपति स्व.आचार्यदेव श्रीमद् विजय

भुपनभानुसूरीश्वरशु महाराजने

सादर सविनय सभङ्गमान समर्पण

कृपाकांक्षी

मुनि यशोविजय

// ઈલમિંડનશ્રી આદિનાથાય નમઃ //

પ્રકાશકીય સ્ફુરણા

નવનિર્માણ, પુનર્નિર્માણ અને જીર્ણોદ્ધાર- આ ત્રણેય લાભ એકીસાથે અમને પ્રાપ્ત થયેલ છે તેનો આનંદ અમારા હૃદયમાં કોઈ અનેરો જ છે. આથી નવા જ ઉલ્લાસથી અને ઉમંગથી અમે નૂતન સંસ્કૃતવ્યાખ્યા અને ગુજરાતી વિવેચનથી સુશોભિત સ્વોપજ્ઞવૃત્તિસહિત “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશકા પ્રકરણ” નામના ગ્રન્થરત્નને ચતુર્વિધશ્રીસંઘના કરકમલમાં સમર્પિત કરી રહ્યા છીએ. ૨૮૦૦ કરતાં વધુ પાનાનો આ મહાગ્રંથ એકી સાથે આઠ ભાગમાં પ્રકાશન કરવાનું સૌભાગ્ય-સદ્ભાગ્ય અમને સંપ્રાપ્ત થયું છે તે બદલ અમારું હૃદય પરમાનંદથી પ્રકુલ્લિત બનેલ છે.

આપણે સહુ જાણીએ છીએ કે “દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ” અથવા “દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતી ભાષામાં “બત્રીસ-બત્રીસી”, “બત્રીસી પ્રકરણ” નામથી પણ આ ગ્રંથનો ઉલ્લેખ થાય છે. આ ગ્રંથમાં કુલ બત્રીસ પ્રકરણ છે. તથા દરેક પ્રકરણની ગાથા બત્રીસ છે. તેથી આ મહાગ્રન્થનું નામ છે. બત્રીસ-બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ. સંક્ષેપમાં બત્રીસી ગ્રંથ અથવા દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ તરીકે પણ આ ગ્રંથ ઓળખાય છે. મુખ્યતયા યોગ અને અધ્યાત્મનું આ ગ્રંથમાં નિરૂપણ છે. યોગ/અધ્યાત્મ વિષય જ ગહન છે. તેમાં વળી નવ્યન્યાયની પરિભાષામાં તેની છણાવટ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કરે પછી તો પૂછવાનું જ શું હોય ? કહેવાની જરૂર નથી કે આ ગ્રંથ ઉપર એક સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચનની આવશ્યકતા વર્ષોથી હતી. કારણ કે અઘરા અને ઊંચા પદાર્થોને અઘરી અને ઊંચી ભાષામાં લખવાનું કાર્ય બહુશ્રુતો માટે ખૂબ સરળ હોય છે. પરંતુ અઘરા અને ઊંચા પદાર્થો આજની સરળ અને સાદી ભાષામાં સમજાવવાનું અધ્યાપકો માટે ખૂબ જ અઘરું અને કપરું કાર્ય છે. તેવા કુશળ અધ્યાપકની ગરજ સારે તે રીતે સરળ-સુબોધ-સ્પષ્ટ વિવેચન/વ્યાખ્યા/વિવરણથી અલંકૃત કરીને પ્રસ્તુત ગ્રંથરત્નને શ્રીસંઘ સમક્ષ મૂકવાની અમારી ભાવના પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ ગચ્છાધિપતિશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પ્રવચનપ્રભાવક પંન્યાસપ્રવરશ્રી વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણીવરના શિષ્ય મુનિશ્રી યશોવિજયજી મ.સા.ને અમારા સંઘના પ્રમુખશ્રી હર્ષદભાઈ મણિલાલ સંઘવીએ જણાવી. મુનિશ્રીએ તે વાતને આનંદ સાથે સ્વીકારી.

સોનામાં સુગંધ ભળે તેમ મુનિશ્રીએ ‘દ્વાત્રિંશિકા પ્રકરણ’ ઉપર ગુજરાતી વિવરણની સાથો-સાથ સંસ્કૃતવિવરણ પણ તૈયાર કર્યું. સંસ્કૃતવિવરણ ‘નયલતા’ ટીકાસ્વરૂપે તથા ગુજરાતી વિવરણ ‘દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ’ વ્યાખ્યારૂપે પ્રસ્તુત પ્રકાશનમાં સમાવેશ પામેલ છે. પ્રાચીન મુદ્રિત પ્રકાશનોમાં રહેલી અશુદ્ધિઓને ૭ હસ્તલિખિત પ્રતો દ્વારા દૂર કરીને મૂળ ગ્રંથ તથા સ્વોપજ્ઞટીકાને શુદ્ધ કરવાનું તથા અધ્યેતાવર્ગને સહાયક બને તેવી સંસ્કૃત-ગુજરાતી વ્યાખ્યા લખવાનું એક અત્યંત આવશ્યક અને ઉપયોગી કાર્ય મુનિશ્રીએ કરેલ છે તથા અમારી પ્રબળ લાગણીને ધ્યાનમાં લઈ અમારા શ્રીસંઘને પ્રસ્તુત ગ્રંથ આઠ ભાગમાં એકીસાથે પ્રકાશિત કરવાનો અમૂલ્ય અને અનુપમ લાભ આપેલ છે. તે બદલ અમે મુનિશ્રીનો આભાર માનીએ છીએ. તેમ જ ભવિષ્યમાં પણ આવા અણમોલ સાહિત્યના પ્રકાશનનો અમને લાભ આપવાની તેમને અમે વિનંતી કરીએ છીએ.

પ્રાન્તે, પ્રસ્તુત મહાગ્રન્થસ્વરૂપ સ્ટીમરમાં બેસી સહુ મુમુક્ષુઓ ભવસાગરનો ઝડપથી પાર પામી શાશ્વત પરમપદને/પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે એ જ શુભકામના.

શ્રાવણ સુદ-૧૦, વિ.સં.૨૦૫૯

લિ. શ્રી અંધેરી ગુજરાતી જૈન સંઘ,
મુંબઈ

નયલતાકારની હૃદયોર્મિ

અમર ઉપાધ્યયજીની એક અમરકૃતિનું નામ છે દ્વાત્રિશિક્ષ્ દ્વાત્રિશિકા. નયલતા ટીકા અને ગુજરાતી વ્યાખ્યા સાથે આઠ ભાગમાં એકી સાથે પ્રકાશિત થતી પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશિકાના જુદા-જુદા ભાગોમાં સ્વ-પર સમુદાયના અલગ-અલગ વિદ્વાન્ સંયમીઓ પાસે અને કુશળ પંડિતો પાસે પ્રસ્તાવના લખાવવાના કોડ હૃદયમાં જાગ્યા. મુનિસંમેલનના કુશળ શિલ્પી પૂજ્યપાદ સ્વ.ૐકારસૂરીશ્વરજી મ.સા.ના સમુદાયના વિદ્વાન આચાર્ય ભગવંતશ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિજી મ.સા.ની નિશ્રામાં કલિકુંડતીર્થ- ધોળકામાં પંદરેક દિવસ રહેવાનું સૌભાગ્ય સાંપડ્યું. એ સમયે મારી ઉપરોક્ત ભાવના તેઓશ્રી સમક્ષ રજૂ કરી. બત્રીસી ગ્રંથના બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની મારી વિનંતીને તેઓશ્રીએ પ્રેમથી સ્વીકારીને આત્મીયતા દર્શાવી.

તે સમયે મારી પાસે ૪ થી ૧૧ બત્રીસીના પુસ્ક હતાં. લગભગ બધું જ ઉપસ્થિત મેટર તેઓશ્રીની નજર નીચેથી પસાર થઈ ગયું. પાંચથી આઠ બત્રીસીનો બીજા ભાગમાં સમાવેશ થતો હોવા છતાં ૪ થી ૧૧ બત્રીસીઓમાં આવતા વિષયોનો નિર્દેશ તેઓશ્રીએ પ્રસ્તાવનામાં કરેલ છે. અર્થાત્ પ્રથમ ભાગ તેમજ તૃતીય ભાગની પણ અનેક બાબતોનો ઉલ્લેખ તેઓશ્રીએ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવનામાં વાંચકવર્ગના લાભ માટે કરેલ છે. આ બાબતની વાચકવર્ગે નોંધ લેવી.

મુંબઈનો લાંબો વિહાર-આવશ્યકનિર્યુક્તિ ટિપ્પણ સંશોધન આદિ અનેક કાર્યોની વ્યસ્તતા વચ્ચે પણ અમૂલ્ય સમય ફાળવીને બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની ઉદારતા દાખવનાર, અનેક નૂતનગ્રંથ સંશોધક-સંપાદક પૂજ્ય આચાર્યદેવ શ્રીમદ્દેવિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ મ.સા.નો ઉપકાર ચિરસ્મરણીય રહેશે. મારું વક્તવ્ય મેં પ્રથમ ભાગમાં જ વિસ્તારથી જણાવેલ છે. તેથી અત્ર વિશેષ લખાણ અનાવશ્યક છે.

પ્રાન્તે, વિજ્ઞ વાચકવર્ગ આ ગ્રન્થરત્નના શ્રવણ-પઠન-પાઠન-મનન-નિદિધ્યાસન આદિ દ્વારા યોગ-અધ્યાત્મમાર્ગે વિવેકપૂર્વક આગળ ધપી પરમશ્રેય સાધે તો મારી મહેનતને સાર્થક ગણીશ.

તરણતારણહાર જિનાજ્ઞાથી વિરુદ્ધ કાંઈ લખાયું હોય તો ક્ષમાયાચના.

✍ મુનિ યશોવિજય

શ્રીનેમિજિનજન્મકલ્યાણક શ્રાવણ શુકલ પંચમી, વિ.સં.૨૦૫૯
ઓપેરા સોસાયટી સંઘ, અમદાવાદ

॥ શ્રી શંખેશ્વર પાર્શ્વનાથાય નમઃ ॥

॥ શ્રી સિદ્ધિ-વિનય-ભદ્ર-વિલાસ-ઊંકાર ભદ્રંકર સૂરિભ્યો નમઃ ॥

પ્રસ્તાવના

મહામહોપાધ્યાય યશોવિજયજી ગણિવરરચિત 'દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા' ગ્રંથ સ્વોપજ્ઞટીકા અને મુનિયશોવિજયજી રચિત 'નયલતા' ટીકા તથા ગુજરાતી અનુવાદ 'દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ' સાથે પ્રગટ થઈ રહ્યો છે તે ઘણાં હર્ષની વાત છે.

• બત્રીસ-બત્રીસીઓ •

આજના કાળમાં અમુક શબ્દમર્યાદામાં ચોક્કસ વિષય ઉપર નિબંધો લખવાની પદ્ધતિઓ પ્રચલિત છે. પ્રાચીનકાળમાં પણ આવી રીતે ચોક્કસ શ્લોક સંખ્યાની રચનામાં તે તે વિષયનું નિરૂપણ કરવાની પ્રણાલિકા જોવામાં આવે છે.

સિદ્ધસેન દિવાકરસૂરિજીની ૨૨ જેટલી બત્રીસીઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આચાર્ય પ્રવર હરિભદ્રસૂરીશ્વરજીની વિંશતિ-વિંશિકા, ષોડશકપ્રકરણ, પંચાશક પ્રકરણ, અષ્ટકપ્રકરણ અનુક્રમે ૨૦, ૧૬, ૫૦, ૮-૮ શ્લોકમાં જુદા જુદા વિષયોનું સુંદર વિવેચન કરે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય શ્રી હેમચન્દ્રસૂરિજીએ પણ બે બત્રીસીઓ રચી છે.

પ્રસ્તુત દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા આવો જ ૩૨-૩૨ ગાથામાં એક એક વિષયને ચર્ચતો ૩૨ પ્રકરણમય ગ્રંથ છે.^૧

• જીવન કવન •

મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજયજી ગણિવરના જીવન-કવન વિષે ઘણા વિદ્વાનોએ ઘણું લખ્યું છે. સ્વતંત્ર ગ્રંથો પણ પ્રગટ થયા છે. કેટલાકના નામ આ પ્રમાણે છે.

યશોવંદના	: પં. પ્રદ્યુમ્ન વિજય ગણી વિ.સં. ૨૦૪૩
ચશોદોહન	: હીરાલાલ ર. કાપડિયા ઈ.સ. ૧૯૬૬
મહોપાધ્યાયજી શ્રી યશોવિજય સ્મૃતિ ગ્રંથ	: સંપા. મુનિ યશોવિજયજી ઈ.સ. ૧૯૫૭
શ્રુતાંજલિ	: સંપા. પ્રદ્યુમ્નવિ. ગણિ, યશોવિ. ગણી વિ.સં. ૨૦૪૩
અમર ઉપાધ્યાય	: આ. પૂર્ણચન્દ્રસૂરિ
ઉપાધ્યાય યશોવિજય સ્વાધ્યાય ગ્રંથ	: ઈ.સ. ૧૯૯૩
યશોજીવન પ્રવચન માળા	: આ. પ્રદ્યુમ્નસૂરિજી

• દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા અને તત્પાર્થદીપિકા •

'દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા' ગ્રંથની ૩૧ બત્રીસી 'અનુષ્ટુપ' છંદમાં અને છેલ્લી 'રથોદ્ધતા' છંદમાં છે. દરેક બત્રીસીના છેડે 'પરમાનન્દ' શબ્દ આવે છે. પ્રશસ્તિમા ૮ મા પદ્યમાં પણ 'પરમાનન્દ' શબ્દ છે.

૧. ઉપાધ્યાયજીએ રચેલું આઠ આઠ શ્લોકના ૩૨ પ્રકરણવાળું જ્ઞાનસાર અષ્ટક પ્રકરણ જાણીતું છે. ૨. આ ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાયજીના જીવન ઉપરાંત તેઓશ્રીની દરેક કૃતિનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે.

આ ગ્રન્થ ઉપરની સ્વોપજ્ઞ ટીકાનું નામ 'તત્ત્વાર્થ દીપિકા' છે.

વિદ્વદ્વર્ય પં.શ્રી અભયશેખર વિજયગણી (હવે આચાર્ય) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ભા.૧ ની પ્રસ્તાવનામાં અને 'ઉપાધ્યાય યશોવિજય સ્વાધ્યાય ગ્રંથ' (પૃ.૧૦૯-૧૧૦ માં) પ્રસ્તુત ગ્રંથ અને સ્વોપજ્ઞ ટીકા વિષે આ પ્રમાણે પરિચય આપે છે.

→ અષ્ટક પ્રકરણ, ષોડશક પ્રકરણ, યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચય, યોગબિન્દુ અને પાતંજલયોગદર્શન મુખ્યતયા આ પાંચ ગ્રન્થોમાંથી જાણવા મળેલી વાતોનો, સંપ્રદાય અને સ્વકીય ઈલા અનુસારે પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં સંક્ષેપ યા વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે. એટલે કે તે તે મૂળ શાસ્ત્રમાં જ જેનો વિસ્તાર સુસ્પષ્ટ છે તેનો અહીં માત્ર સંક્ષેપથી જ ઉલ્લેખ કર્યો છે. જે જે વાતનો પોતાને વધુ સ્પષ્ટ વિસ્તાર કરવાનો સંપ્રદાય અને સ્વકીય વિચારણા-સ્ફુરણાને અનુસારે અવસર મળ્યો તેનો તેનો અહીં વિસ્તાર કરાયો છે. એટલે ઘડીકમાં એમ લાગે છે કે અષ્ટક-ષોડશક વગેરેનો આ સમરી ગ્રન્થ છે. તો ક્યારેક એમ લાગે કે જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં કહેલા તે તે સંદર્ભના પ્રતિપાદનોનો આ સંકલના ગ્રન્થ છે. દા.ત. યોગબિન્દુના અમુક અધિકારથી બત્રીસીનો પ્રારંભ થયો હોય, વચ્ચે પાછો એનો જ સમાન સંદર્ભવાળો અન્ય અધિકાર આવી જાય, પછી એના જ સંદર્ભવાળો પાતંજલ યોગદર્શનનો સંદર્ભ આવે, પછી યોગદૃષ્ટિ સમુચ્ચયનો થોડો અધિકાર આવે, પાછો યોગબિન્દુનો મૂળ અધિકાર ચાલુ થઈ જાય... આવી આવી રીતે અષ્ટક-ષોડશક વગેરેના અધિકારો માટે પણ જાણવું. એમાં વળી વચ્ચે વચ્ચે ક્યારેક આગમપાઠોના સંદર્ભથી પણ પ્રસ્તુત અધિકારનું સમર્થન હોય, અન્યાન્ય ગ્રન્થોના સમાન સંદર્ભવાળા અધિકારોનું આ સંકલન પદાર્થોની ધારણા કરી પૂર્વાપર અનુસંધાન કરવાની ઉપાધ્યાયજી મહારાજની કુશળ પ્રતિભાને જણાવનારું માપક યંત્ર છે. વળી ક્યારેક તો એમ લાગે કે આ કોઈ ટિપ્પણ ગ્રન્થ છે, એટલે કે જેમ આચાર્ય ભગવંત શ્રી મુનિચન્દ્રસૂરિ મહારાજએ કમ્પયડી ચૂર્ણ પર વિષમપદટિપ્પણ કર્યું છે - ચૂર્ણિગત તે તે બાબતોનું હેતુ વગેરે બતાવવા દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે તેમ ઉપરોક્ત ગ્રન્થોના તે તે અધિકારોની અમુક અમુક બાબતો પર વિશેષ પ્રકાશ પાથરવા ટિપ્પણની રચના કરી ન હોય ! એવો આ ગ્રન્થ છે. ફેર એટલો છે કે અભિપ્રેત તે તે અધિકારોનો એક સળંગ ગ્રન્થ જો હોત તો મને એમ લાગે છે કે તેઓએ એવી ટિપ્પણ જ રચી લીધી હોત, પણ એવો સળંગ ગ્રન્થ ન હોવાથી સ્વસંકલના અનુસારે એ એ ગ્રન્થાધિકારોને ગોઠવી આ નવો ગ્રન્થ રચ્યો છે અને વિશેષ બાબતો પર પ્રકાશ પાથર્યો છે.

કેટલાક મૂળ શ્લોકો પર વિસ્તૃત વૃત્તિ છે. તો કેટલાક પર સંક્ષિપ્ત અવચૂરિ જેવી. કેટલાક શ્લોકની વૃત્તિમાં સાક્ષી પાઠો જ ટાંકીને અભિપ્રેતાર્થ જણાવ્યો છે તો કેટલાક શ્લોકોની વૃત્તિમાં માત્ર દિક્પ્રદર્શન કરી વિસ્તાર માટે અન્ય ગ્રન્થોનો અતિદેશ કરી દીધો છે. આ અન્ય ગ્રન્થો તરીકે બહુધા સ્વકીય જ ધર્મપરીક્ષા, સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા, ઉપદેશ રહસ્ય વગેરે ગ્રન્થો છે. સંખ્યાબંધ શ્લોકો પર તો 'સ્પષ્ટઃ' ઈત્યાદિ કહીને વૃત્તિ જ રચી નથી. યાવત્ છેલ્લી બત્રીસીના તો એકેય શ્લોક પર વૃત્તિ નથી. વળી, ૮૦ ટકાથી વધુ શ્લોકોની અવતરણિકા કરી નથી. વૃત્તિ ગ્રન્થની આ બધી પ્રથમ નજરે આંખે ચઢતી વાતો કહી.

'તત્ત્વાર્થ દીપિકા' માં ગ્રંથકારશ્રીએ 'દાનધર્મ પ્રથમ હોવાથી પહેલી બત્રીસી દાનવિષયક છે.' એમ જણાવ્યું છે. આગળની બત્રીસીઓમાં પણ આ બત્રીસી પછી આ બત્રીસી શા માટે ? એના કારણ દરેક બત્રીસીના પ્રારંભમાં બતાવ્યા છે. સ્વોપજ્ઞટીકા સાથે આ ગ્રંથનું પરિમાણ ૫૦૫૦ શ્લોક જેટલું છે. એમ પ્રશસ્તિના અંતિમ ૧૦ મા પદ્યમાં જણાવ્યું છે.

સ્વોપજટીકા (૪/૧૨) માં સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા જોવાની ભલામણ છે. એટલે 'સ્યાદ્વાદ કલ્પલતા' ની રચના તત્ત્વાર્થદીપિકા પૂર્વે થઈ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

બત્રીસ-બત્રીસી ગ્રંથમાં ઉપાધ્યાયજી મ.એ ઘણાં ઘણાં વિષયો આવરી લીધા છે.

આ. હરિભદ્રસૂરિજીનું સમગ્ર યોગસાહિત્ય યોગવિશિકા, યોગશતક, યોગબિંદુ આદિના પદાર્થો બત્રીસીમાં આવરી લેવાયા છે. ←

પ્રસ્તુત ગ્રંથની દરેક બત્રીસીમાં આવતાં પદાર્થો આ. હરિભદ્રસૂરિ મ. વગેરેના કયા ગ્રંથમાં ક્યાંથી ક્યાં સુધી આવે છે એ જણાવતું એક તુલનાત્મક કોષ્ટક પં. અભયશેખરવિ. ગણિવરે એમના દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા ભા.૧ ની પ્રસ્તાવનામાં અને ઉપા. યશોવિજય સ્વાધ્યાય ગ્રંથમાં આપેલ છે.

• 'નયલતા ટીકા' •

નયલતા ટીકામાં પ્રચુર પ્રમાણમાં અવતરણો, સાક્ષીપાઠો, ટીકાગ્રંથોના અંશો આવતાં હોવાથી સામાન્યવાચકને રસ ન પડે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ વિદ્વાનો માટે તો નયલતા ટીકા એ જૈનશાસ્ત્રોનો એન્સાયક્લોપીડિયા જ જોઈ લો.

જે જે વિષય ચર્ચાતો હોય તે તે વિષયને લગતાં આગમગ્રંથો, પ્રકરણગ્રંથો, સ્વદર્શનના ગ્રંથો, ઈતર દર્શનના ગ્રંથો આદિ અનેકાનેક ગ્રંથના પાઠો એક જ સ્થળે મળી જવાથી વિદ્વાનોને તો ઓછી મહેનતે એક જ સ્થળે જ્ઞાનામૃતનો થાળ સાંપડી જાય છે.

આત્માને એકાંત નિત્ય માનતા સાંખ્યદર્શનનું ખંડન (૭/૧૫) કરી એ મતે હિંસાની અસંગતિ બતાવી છે. એ રીતે ૭/૧૬ માં નૈયાયિક મતે હિંસા ઘટતી નથી અને બૌદ્ધ મતે પણ (૭/૨૦) હિંસા સિદ્ધ થતી નથી એ બાબતે સુંદર વિવેચન છે.

બત્રીસીમાં આવતાં સમગ્ર વિષયનું ઝીણવટભર્યું દર્શન તો વિષયસૂચિ જોવાથી જ થઈ શકે. કેટલીક બાબતો અહીં જોઈએ.

૭મી બત્રીસીમાં માંસભક્ષણ બાબતે બૌદ્ધમતનું ખંડન છે. બૌદ્ધમતે માંસ પણ પ્રાણીનું અંગ છે. અનાજ આદિ પણ પ્રાણીના અંગ છે.

આજના કાળે પણ કેટલાક લોકો દૂધને પણ ઈંડાની જેમ પ્રાણીનું અંગ માનતા હોય છે અને બત્રેને સમાન ગણવા કુતર્કી કરતાં હોય છે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અહીં બૌદ્ધોને દલીલ પુરસ્સર ઉત્તર આપ્યો છે. જૈન મતે માંસ અભક્ષ્ય છે તે એમાં સતત થતી જીવોત્પત્તિના કારણે છે. પ્રાણીઅંગને અભક્ષ્યનો હેતુ જૈનોએ માન્યો નથી.

કેટલાક વર્ષો પૂર્વે એક બૌદ્ધ પંડિત ધર્માનંદ કૌશાંબીએ ભગવાન મહાવીર પ્રભુ ઉપર માંસાહાર કરવાનો આરોપ મુક્યો હતો. આ મનઘડંત આરોપનું પાછળથી બીજા એક અજૈન ગુજરાતી પંડિતે સમર્થન કરેલું. એ વખતે જૈનસંઘમાં ઘણો ઉહાપોહ થયેલો. વિદ્વાન જૈનાચાર્યો વગેરેએ આનો સજ્જડ પ્રતિકાર અનેક શાસ્ત્રપાઠો વગેરે આપીને કરેલો.

'નયલતા' માં વિદ્વદર્થ મુનિવરે આ બધી ચર્ચાનો સાર, શાસ્ત્રપાઠો, નિઘંટુ વગેરે વૈદક સાહિત્યના અનેક નવા પાઠો આપી આચારંગસૂત્ર, શ્રીભગવતીસૂત્ર વગેરેમાં આવતા પાઠોનો અર્થ વનસ્પતિ પરક જ સાચો છે- એ સિદ્ધ કર્યું છે.

નયલતામાં આવા અનેક અનેક વિષયોની ચર્ચા પ્રસંગે ઊંડાણ અને વિસ્તારપૂર્વક ગ્રંથોના સ્થળ-નિર્દેશપૂર્વક સાક્ષીપાઠો આપીને મુનિશ્રીએ તે તે વિષયનું વિસ્તૃત અને વિશદ ચિત્ર પૂરું પાડ્યું છે. વાચકને અહીં કુત્રિકાપણની જેમ એક જ સ્થળે અનેકાનેક ગ્રંથોના પાઠો જોવા મળે છે. મજ્જિમનિકાય વગેરે બૌદ્ધગ્રંથોના અનેક અવતરણો (પૃ.૩૮૮ થી) જોવા મળે છે.

ચોથી જિનમહત્ત્વ દ્વાત્રિંશિકાના વિવેચનમાં 'નયલતા' માં અનેક બૌદ્ધગ્રંથોના સાક્ષીપાઠો આપ્યા છે.

મજ્જિમનિકાય, દીઘનિકાય વગેરેના સંખ્યાબંધ પાઠો અને જૈન ગ્રંથોના પ્રચુર પાઠો આપીને બુદ્ધ કરતાં જિનનું મહત્ત્વ કઈ કઈ રીતે છે ? તે વિશદ રીતે સ્પષ્ટ કર્યું છે.

તીર્થંકર ભગવાનના આચાર, વ્રત, જીવન ઘટનાઓ અને બુદ્ધની ઘટનાઓને તે-તે ગ્રંથોના પાઠ સાથે રજૂ કરી બન્ને વચ્ચે ભેદ, વિશેષતા વગેરે બાબતોને ઉજાગર કરી છે. (૪/૧૫ પૃ.૨૩૮ થી)

અનેષણીય/એષણીય બાબતની પણ ચર્ચા (૪/૧૬) કરી છે.

૯ મી બત્રીસીમાં કથાનિરૂપણ પ્રસંગે 'નયલતા'માં દિગંબરમાન્ય ગ્રંથોના પણ અવતરણો આપ્યા છે.

પાંચમી બત્રીસીમાં 'પ્રતિષ્ઠા' વિષયક ચર્ચા પ્રસંગે તત્ત્વચિંતામણિકાર ગંગેશ ઉપાધ્યાયનો મત અને તેનું ખંડન છે. (૫/૯ પૃ.૩૦૬ થી)

બૌદ્ધ વગેરે બધાં દર્શનોના પ્રાચીન ગ્રંથોમાં અનેકાંતનું સમર્થન કરતાં પાઠો છે. આવા અનેક પાઠો 'નયલતા' માં વાંચતાં આપણને વીતરાગસ્તોત્રનું 'નાનેકાન્તં પ્રતિક્ષિપેત્' પદ યાદ આવી જાય છે.

પ્રાચીન બૌદ્ધ સાહિત્ય પાલી ભાષામાં છે. મુનિશ્રીએ આ સાહિત્યનું અવગાહન કરી બૌદ્ધદર્શનની માન્યતાઓ મૂળ પાઠો સાથે રજૂ કરી છે. ગ્રંથગત વિષયના સમર્થનમાં પણ બૌદ્ધગ્રંથોના પાઠો આપ્યા છે. (૧૦/૨૫)

૧૧ મી બત્રીસીમાં ૧ થી ૧૦ ગાથામાં પાતંજલ માન્યતા અને પછી એનું ખંડન છે.

નયલતામાં પાતંજલ યોગસૂત્રની વિવિધ ટીકાના અવતરણો આપી દરેક વિગતો સ્પષ્ટ કરી છે.

૧૦ મી બત્રીસીની ૨૨ મી ગાથામાં જૂની વ્રતમાં 'ભાવસ્ય મોક્ષહેતુત્વં તેન મોક્ષે વ્યવસ્થિતમ્' આ પાઠ મુદ્રિત અને હસ્તલિખિત આદર્શમાં છે પણ અહીં 'મોક્ષહેતુત્વં'ના બદલે 'મુખ્યહેતુત્વં' પાઠ જોઈએ એવું નયલતામાં અનેક દાખલાઓ આપી સ્પષ્ટ કર્યું છે.

ભાવથી જુદા જુદા લાભ પ્રાપ્ત કરનારના અનેક ઉદાહરણો આગમ વગેરે ગ્રંથોના પાઠપૂર્વક નયલતામાં આપ્યા છે. ભાવથી જાતિસ્મરણ પામનાર મેઘકુમાર-સુદર્શન, ભાવથી વિભંગજ્ઞાન મેળવનાર શિવરાજર્ષિ, ભાવથી અવધિજ્ઞાન પામનાર મહાશતક, ભાવથી કેવલજ્ઞાન મેળવનાર તેતલીપુત્ર, ગજસુકુમાર, ભરતચક્રી, મલ્લીનાથ ભ. વગેરે ઉદાહરણો દર્શાવી મોક્ષ પ્રત્યે ભાવની મુખ્યકારણતાનું સમર્થન કરેલ છે. (પૃ.૭૧૩ થી ૭૧૬)

છલ અને જાતિ વગેરેનું વિવેચન કરતાં શાબ્દિક છળ માટે 'તમાયો ખાધો' નું ઉદાહરણ આપ્યું છે. રોજ-બરોજના ઉપયોગમાં આવતાં આવા ઉદાહરણથી જ્ઞેય પદાર્થો મગજમાં તરત બેસી જાય છે.

આ જ પ્રસંગમાં 'નયલતા' માં નવકમ્બલ: ઉદાહરણ આપ્યું છે. જો આનો અર્થ નવી કાંબળવાળો કરે તો ૯ કાંબળ અર્થ કાઢવો અને ૯ કાંબળ અર્થ કરો તો નવી કાંબળવાળો અર્થ કરવો તે છળ કહેવાય તેમ દર્શાવેલ છે. (પૃ.૪૪૮)

એ જ રીતે વિવાદ વગેરેના ઉદાહરણો પ્રચલિત ઐતિહાસિક કથાપ્રસંગો આપી સ્પષ્ટ કર્યા છે. ભગવાન મહાવીરપ્રભુ-ગૌતમસ્વામિનો વાદ = ધર્મવાદ, શોભનમુનિ અને ધનપાલનો વાદ = ધર્મવાદ, પાલક-સ્કંદકનો વાદ = વિવાદ આવું નયલતામાં દર્શાવેલ છે. (પૃ.૪૪૮)

• અનુવાદ •

‘પ્રસ્તુત ગ્રંથનો ગુજરાતી અનુવાદ થવો જરૂરી છે’ એ જણાવતા પં. હીરાલાલ કાપડિયા જણાવે છે કે - અનુવાદ : મૂળ કૃતિનું મહત્વ જોતાં એનો ગુજરાતી જેવી પ્રાદેશિક ભાષામાં અનુવાદ ક્યારનો એ પ્રસિદ્ધ થવો જોઈતો હતો પણ તેમ થયેલું જણાતું નથી એથી આશ્ચર્ય થાય છે. (યશો દોહન પૃ.૩૩૦)

• ગૂર્જર અનુવાદ •

ગુજરાતી અનુવાદ કરતી વખતે લેખકશ્રીએ સામાન્ય વાચકવર્ગને સામે રાખ્યો છે. પદાર્થોને બને તેટલી સરળ રીતે રજૂ કરવાની કોશીષ કરી છે. પૂર્વપક્ષ કે ઉત્તરપક્ષનું વક્તવ્ય શરૂ થાય અને પૂરું થાય તે બંને આદિ-અંતને → ← આવા ચિહ્નો મૂકી એકદમ સ્પષ્ટતા કરી છે.

પેટા શીર્ષકો બોલ ટાઈપમાં આપેલા હોવાથી અનુવાદમાં કયો વિષય ચર્ચાઈ રહ્યો છે તે વાચકને તરત સમજાઈ જાય છે. વળી, ટીકાના કયા અંશનું વિવેચન ચાલે છે તે જણાવવું જરૂરી હોય ત્યાં દેવનાગરી ટાઈપમાં ટીકાનું પ્રતિક પણ ઘણા સ્થળે આપ્યું છે. (૮/૧૨)

ગુજરાતી અનુવાદમાં ગાથાર્થ અને ટીકાર્થ આપ્યા પછી નયલતામાં આપેલી વિગતોમાંથી સામાન્ય વાચકને ઉપયોગી વિશેષાર્થ પણ આપ્યો છે.

• પૂર્વ સંસ્કરણો •

પ્રસ્તુત દ્વાત્રિશદ્ દ્વાત્રિશિકા સ્વોપજ તત્વાર્થદીપિકા ટીકા સાથે ઈ.સ.૧૯૧૦ માં જૈનધર્મપ્રસારક સભા દ્વારા પ્રતાકારે પ્રગટ થયેલી. ફરી એનું પ્રકાશન વિ.સં. ૨૦૪૦ માં રતલામ જૈન સંઘ તરફથી થયું છે.

પં. અભયશેખર વિજયજી ગણિવરના (હાલ આચાર્ય) ભાવાનુવાદ સાથે દ્વાત્રિશદ્ દ્વાત્રિશિકા ભાગ એક સ્વરૂપે ૧ થી ૮ દ્વાત્રિશિકાઓ દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ ધોળકા તરફથી વિ.સં. ૨૦૫૧ માં પ્રગટ થઈ છે.

શ્રી હીરાલાલ કાપડિયા ‘યશોદોહન’ (પૃ.૩૩૦) માં લખે છે કે -

ટિપ્પણ :- ‘જૈન ધર્મ પ્રસારક સંઘ’ તરફથી પ્રકાશિત સવિવૃત્તિ મૂળ કૃતિની પ્રથમ દ્વાત્રિશિકાના આઘ અઢાર પદ્યો ઉપર તેમજ ૨૧ મી અને ૨૫ મી દ્વાત્રિશિકાના એકેક પદ્ય ઉપર આનન્દસાગર સૂરિજીએ સંસ્કૃતમાં ટિપ્પણો રચ્યાં છે. એ મુદ્રિત પ્રતિ અહીંના જૈનાનંદ પુસ્તકાલયમાં છે.

આ ઉપરાંત આ. ઋદ્ધિસાગર સૂરિજીના અનુવાદ સાથે પ્રથમ-દ્વિતીય બત્રીસીઓ ‘દ્વય-દ્વાત્રિશિકા’ નામે શ્રી કૈલાસસાગરસૂરિ રીલીજીયસ ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ તરફથી પ્રગટ થયેલ છે.

આ. ચન્દ્રગુપ્તસૂરિના ગુજરાતી વિવેચન સાથે દાનબત્રીસી એક અનુશીલન વગેરે અમુક છૂટક છૂટક બત્રીસી અનેકાંત પ્રકાશન દ્વારા પ્રગટ થયેલ છે.

• પ્રસ્તુત સંસ્કરણ •

પ્રસ્તુત સંસ્કરણની અનેક આગવી વિશેષતાઓ છે. કેટલીક મહત્વની વિશેષતાઓ ટૂંકમાં આ પ્રમાણે છે.

- પૂર્વ સંસ્કરણોમાંની ૪૮૦ જેટલી અશુદ્ધિઓનું પરિમાર્જન આ સંસ્કરણમાં સાત હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આધારે કરાયું છે.
- જુના સંસ્કરણના પાઠ જે સ્થળે સુધાર્યા છે ત્યાં ટિપ્પણમાં જુનો પાઠ 'મુદ્રિત' સંકેત પૂર્વક આપ્યો છે. (પૃ.૩૯૦ વગેરે)
- ક્યારેક મૂળ ગ્રંથના પાઠ અને સ્વોપજ્ઞટીકામાં આવતાં પ્રતિકમાં પાઠભેદ કે અશુદ્ધિ હોય તો દૂર કરી છે અને એની નોંધ ટિપ્પણમાં આપી છે. (પૃ.૧૮૧ ૪/૧ ટિ.૧)
- મૂળ ગાથા સાથે ગ્રંથાંતરમાં આવતા પાઠભેદનું પણ સૂચન કર્યું છે. (પૃ.૩૯૫ ગા.૧૩ ટિ.૨)
- મૂળ ગાથામાં પણ અનેક સ્થળે શુદ્ધિકરણ કર્યું છે. (૪/૨૭ પૃ.૨૬૯ ટિ.૧,૨, ૪/૨૮ પૃ.૨૭૦ ટિ.૧, ૫/૧૯ પૃ.૨૯૭ ટિ.૧)
- સ્વોપજ્ઞટીકામાં સાક્ષીગાથાના અંશો અપાયા હોય ત્યાં ટિપ્પણમાં પૂરી ગાથા આપી છે. (પૃ.૪૧૦ ટિ.)
- સ્વોપજ્ઞટીકામાં આવતાં પ્રાકૃતભાષાના અવતરણોની સંસ્કૃત છાયા ટિપ્પણમાં આપી છે. (પૃ.૪૧૦ વગેરે)
- ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કેટલાક સ્થળોએ મૂળ ગાથાઓ સુગમ જણાવી ટીકા ન કરી હોય એવું જોવામાં આવે છે. આવા સ્થળે મૂળ ગાથામાં રહેલી અશુદ્ધિઓને દૂર કરવા માટે તે તે વિષયની અન્યાન્ય ગ્રંથમાં થયેલી ચર્ચાઓના આધારે શુદ્ધિકરણ કર્યું છે. દા.ત. બત્રીસી ૯/૨૯ માં 'વિધ્યુદમભય' સ્થળે 'નયલતા' ટીકામાં ધર્મરત્નપ્રકરણ, બૃહત્કલ્પ વગેરે ગ્રંથોના પાઠો આપી ક્લિષ્ટ શ્લોકને સ્પષ્ટ કરેલ છે.
- બત્રીસીની ગાથા (૭/૧૫) હારિભદ્રીય અષ્ટક (૧૪/૧) જોડે ઘણી સમાનતા ધરાવે છે. આવા સ્થળે હારિભદ્રીય અષ્ટકની ટીકા નયલતામાં આપી દીધી છે.

● 'નયલતાટીકાકાર અને અનુવાદક' ●

મુનિશ્રી યશોવિજયજીની વિદ્વત્તા, બહુશ્રુતતા, તાર્કિકતાના દર્શન એમની ટીકા અને અનુવાદમાં પંક્તિએ પંક્તિએ થાય છે. પ્રસ્તુત બત્રીસ-બત્રીસીની 'નયલતા' ટીકામાં ૧૧૫૦ કરતાં વધુ ગ્રંથોના ૧૧૫૦૦ કરતાં વધુ સંદર્ભ આપ્યા છે. આપણને એમ થાય કે આટલા બધા સંદર્ભગ્રંથોને ટાંકવા એ કેટલું મોટું મહાભારત કામ છે ? આપણે ત્યાં લોકપ્રકાશ (૭૦૦ ગ્રંથોના સાક્ષીપાઠ) અને ધર્મસંગ્રહ (૨૫૦ ગ્રંથોના સાક્ષીપાઠ) જેવા વિપુલપ્રમાણમાં શાસ્ત્રપાઠો ટાંકનારા આકરગ્રંથો બહુ થોડા છે.

આટ-આટલા સંદર્ભગ્રંથો ટાંકનારા મુનિશ્રી કર્તવ્યનો ભાર પોતાના માથે રાખતાં જ નથી. તેઓ કહે છે કે -- "આ બધું કેવળ દેવ-ગુરુની કૃપાથી જ શક્ય છે. હું કોઈ ગ્રંથને જ્યારે ઉપયોગી સંદર્ભ શોધવા ઉઘાડું છું ત્યારે મોટાભાગે એવું બને છે કે જે પાનું ઉઘડે એમાં જ મને જોઈતો પાઠ મળી જતો હોય છે !" ઉપાધ્યાયજી મ.પ્રત્યે પણ તેઓશ્રીની ભક્તિ ઊંડી છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ પંક્તિ ન સમજાય ત્યારે ઉપાધ્યાયજી મ.ના નામની માળા ફેરવીને પ્રાર્થના કરે કે - આ સ્થળનો અર્થ ઉપાધ્યાયજી મ.ને જે અભિપ્રેત હોય તે મને પ્રાપ્ત થાઓ. આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરીને સુઈ જતાં મુનિશ્રી ઉઠે ત્યારે મૂંઝવણનો ઉકેલ હાજર જ હોય !

ઉપાધ્યાયજી મ.ની આવી કૃપા વરસવાનું કારણ જણાવતાં મુનિશ્રી ભૂતકાળમાં સરી જઈ સ્મરણના પોપડાં ખોલે છે : મુમુક્ષુ અવસ્થામાં દીક્ષાના મુહૂર્ત માટે ડભોઈ જવાનું થયું. ત્યારે ત્યાં બિરાજમાન

રૈવતસૂરિજી મહારાજે કહ્યું : “નરેશ ! ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી સમર્થ શાસ્ત્રકાર થઈ ગયા છે. તેઓશ્રીનો સ્વર્ગવાસ ડભોઈમાં થયો છે. એમનાં સમાધિ સ્થળે જઈ વંદન કરી પ્રાર્થના વ. કરજે.” અને એ વખતે પહેલી જ વાર ઉપાધ્યાયજીનું નામ સાંભળ્યું. સમાધિ સ્થળે કલાકો સુધી પ્રાર્થના કરી. અને આજે જીવનમાં ડગલે-પગલે ઉપાધ્યાયજીની કૃપાના દર્શન થાય છે. દીક્ષા અવસ્થામાં મુનિશ્રીનું નામ યશોવિજયજી પડે છે એમાં પણ કંઈક સંકેત હશે !

ખૂબ ટૂંકા ગાળામાં અનેકાનેક સ્વ-પર દર્શનના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરનારા અને દીર્ઘધારણાશક્તિને ધરનારા મુનિશ્રી તપસ્વી પણ છે. (વર્ધમાન તપની ૮૭ ઓળી સુધી પહોંચ્યા છે.)

શિષ્યોની સારણા-વારણા-ચોયણા-પડિયોયણા અને અધ્યાપન વગેરેમાં પણ પૂરો રસ લે છે.

મુનિ યશોવિજયજી નવ્યન્યાયના ઊંડા અભ્યાસી છે એટલે ઉપાધ્યાયજીના હાદને સ્પષ્ટ કરવામાં સફળ રહ્યા છે. નવ્યન્યાયના અનેકાનેક ગ્રંથોના અવતરણો તે તે સ્થળે આપતાં રહે છે.

મુનિશ્રીનું વાંચન વિશાળ છે, સાથે સાથે ઉપયોગી પાઠોનું ટાંચન કરવાની એમની આદત પણ ઘણી લાભકારી બની છે.

● ઇત્યવાદ ! ●

વર્ષો પૂર્વે પ્રસ્તુત ગ્રંથનું વાંચન કરતો હતો ત્યારે ન સમજતાં કઠીન-સ્થળો સમજવા પૂ. મુનિરાજશ્રી જંબૂવિજયજી મ.સા. પાસે ગયેલો. ત્યારે પૂજ્ય મુનિશ્રીએ આ ગ્રંથની છપાયેલી પ્રત જોઈને કહ્યું કે - “આ ગ્રંથનું સુંદર રીતે સંપાદન કરવાની જરૂર છે. આમાં ઘણાં સ્થળોએ અશુદ્ધિઓ છે, (મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ પ્રસ્તુત સંસ્કરણમાં જુનાં સંસ્કરણની ૪૮૦ જેટલી અશુદ્ધિઓનું વિવિધ હસ્તલિખિત પ્રતિઓના આધારે પરિમાર્જન કર્યું છે.) પદચ્છેદ, વિરામ-ચિહ્નો વગેરે પણ યથાસ્થાને નથી. કોઈક વિદ્વાને આનું સંપાદન કરવું જરૂરી છે.” આ પછી મારા મનમાં એક ઝંખના હતી કે આનું સુંદર સંસ્કરણ પ્રગટ થાય અને હું વાંચું.

થોડા વર્ષો પૂર્વે પં.શ્રી અભયશેખર વિજયજી ગણિવર (હવે આચાર્ય) ને અમદાવાદમાં મળવાનું થયું. બત્રીસી અને એના અનુવાદના છપાયેલા ફર્મા જોઈ આનંદ થયો. તેઓએ કહ્યું કે ‘મેં આઠ બત્રીસીનું સંપાદન અને અનુવાદ કર્યો છે. પરંતુ હવે આગળ કરવાનો નથી. કેમ કે અમારા મુનિ યશોવિજયજી આ બધી બત્રીસી ઉપર વિસ્તૃત સંસ્કૃત ટીકા અને ગુજરાતી વિવેચન લખી રહ્યા છે.’ આ સમાચાર મળ્યા ત્યારથી મુનિ યશોવિજયજી સંપાદિત વિવેચન બત્રીસ-બત્રીસી જોવાની ઉત્કંઠા હતી. હમણાં કલિકુંડતીર્થમાં મુનિશ્રી યશોવિજયજી સાથે પખવાડિયું રહેવાનું થયું. તેઓએ બત્રીસીના પ્રુફો આપ્યા અને બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના લખી આપવા કહ્યું. બત્રીસીનું વાંચન મારા માટે “ભાવતું” તુ ને વૈદે કહ્યા” જેવું હતું. પ્રસ્તાવના લખવાના નિમિત્તે મને આ ગ્રંથવાંચનની તક આપવા બદલ મુનિશ્રીનો આભારી છું.

પ્રસ્તુત ગ્રંથનું પઠન-પાઠન કરી સહુ કોઈ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પ્રરૂપેલા પદાર્થોને આત્મસાત્ કરી આત્મકલ્યાણને વરે એ જ મંગળ કામના.

લી.વિજય મુનિચન્દ્રસૂરિ

અક્ષયતૃતીયા- વિ.સં.૨૦૫૯,

ઓંકારસૂરિ આરાધનાભવન, સૂરત.

પ થી ૮ બત્રીસીનો ટૂંકસાર

૫- ભક્તિદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

લૌકિક દેવો કરતાં શ્રીવીતરાગ તીર્થંકર ભગવંત મહાન છે - આવું જાણીને ચૂપચાપ બેસી રહેવાનું નથી. પણ તેમની સર્વોત્કૃષ્ટ ભક્તિ કરવાની છે. આથી પાંચમી બત્રીસીમાં તીર્થંકર ભગવંતની ભક્તિનું, ભક્તિના પ્રકારોનું વિશદ નિરૂપણ મહોપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલ છે. તેઓશ્રી જણાવે છે કે અરિહંત પરમાત્માને વિશે ભક્તિ સર્વવિરતિધરોને સંપૂર્ણ હોય છે, તથા ગૃહસ્થોને આંશિક હોય છે. (ગા.૧) જિનાલય બનાવવું તે પણ ગૃહસ્થ દ્વારા થતી ભક્તિનો એક પ્રકાર છે. જિનાલય કરાવનાર ગૃહસ્થ સદાચાર વગેરે ગુણવાળો હોય. આવા ગૃહસ્થે દેરાસર બનાવવાના સમયે કેટલીક વાતો ખ્યાલમાં રાખવી. જેમકે દેરાસર માટે શુદ્ધ ભૂમિને શાસ્ત્રનીતિથી ખરીદવી. બીજાને અણગમમાં નિમિત્ત ન થવું. તે માટે દેરાસરની જમીન વગેરે ખરીદતી વખતે સામેનાને સંતુષ્ટ કરવો. વળી આસપાસ રહેનારાઓનું પણ સન્માન કરવું, જેથી તેઓને જૈન ધર્મમાં રુચિ થાય. જિનાલય-જિનાબિંબ બનાવવા દ્વારા કારીગરો-સુધાર-શિલ્પી વગેરે પણ જિનભક્તિ સ્વરૂપ ધર્મની આરાધનામાં શ્રાવકના સહાયક છે. માટે તેઓ શ્રાવકના ધર્મમિત્ર થાય-આવું ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે. માટે શ્રાવકોએ ધર્મમિત્ર એવા કારીગરોને પણ સંતોષ આપવો. (ગા.૨ થી ૭)

જિનાલય બનાવનાર શ્રાવક જયણાવાળો, આરંભને છોડનારો તથા નિયાણારહિત શુભાશયવાળો હોય. તેની જિનાલય નિર્માણની પ્રવૃત્તિને ષોડશકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ભાવવૃદ્ધિના કારણે 'ભાવયજ્ઞ' રૂપે જણાવેલ છે. દેરાસર બનાવીને શ્રાવક જિનાબિંબને કરાવે. (ગા.૮ થી ૧૦) જિનાલય અને જિનાબિંબના નિર્માણ માટે વ્યસનમુક્ત શિલ્પી રાખવો. તેનું સન્માન કરવું અને તેને ઉચિત મૂલ્ય ચૂકવવું. એક જ પ્રતિમા ઘડાવેલ હોય છતાં તે પ્રતિમાની મુખાકૃતિ વગેરેને કારણે જો શ્રાવકને '૫૦' પ્રતિમા ભરાવ્યા જેટલો આનંદ થાય તો તેને લાભ પણ '૫૦' પ્રતિમા કરાવ્યાનો મળે છે. અહીં ગ્રંથકારશ્રી લાલબત્તી ધરતા જણાવે છે કે જો શિલ્પી ઉપર અપ્રીતિ હોય તો તે વાસ્તવમાં ભગવાન ઉપર અપ્રીતિ છે. આ વાત પણ જિનમંદિર બનાવનારે નોંધવા જેવી છે. (ગા.૧૧ થી ૧૩)

ભૂલથી પોતાની પાસે આવી ગયેલ બીજાના ધનને વિશે 'આનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય તે ધનના માલિકનું થાઓ' - આવી અભિલાષા શ્રાવક કરે. તેથી તેનું ધન સર્વાંશે શુદ્ધ થાય છે. તથા પ્રાણપ્રતિષ્ઠા વખતે જે ભગવાનની પ્રતિમા હોય, તેના નામનો મંત્રન્યાસ થાય છે. પ્રતિમા સોનાની હોય કે મોટી હોય તો લાભ મોટો થાય તેવું નથી પણ ભક્તિ અને શાસ્ત્રાનુસારીતા જ નિર્જરાનું મુખ્ય કારણ છે. આ રીતે પ્રતિમા કરાવવી તે લોકોત્તર અને મોક્ષદાયી છે. (ગા.૧૪ થી ૧૬)

વિધિપૂર્વક ભરાવેલ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા દસ દિવસમાં કરવાનું વિધાન ષોડશકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે કરેલ છે. તે પ્રતિષ્ઠા ત્રણ પ્રકારે છે - વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા, ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા અને મહાપ્રતિષ્ઠા. (ગા.૧૭) પ્રાણપ્રતિષ્ઠાવિધિને દર્શાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે પ્રાણપ્રતિષ્ઠા = અંજનશલાકા કરનાર પોતાના આત્મામાં જ વીતરાગતા વગેરે ગુણોની સ્થાપના કરે તે મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે. પ્રતિમામાં બાહ્ય-પ્રતિષ્ઠા તો ઉપચારથી

જાણવી. પરંતુ ઉપચારથી કરાતી પ્રતિષ્ઠાથી પણ પૂજકના મનમાં પ્રતિમામાં પરમાત્માની બુદ્ધિ થવાથી પૂજકને પુષ્કળ લાભ થાય છે. પ્રતિષ્ઠા પછી આઠ દિવસ સુધી નિરંતર દાન દેવું અને પૂજા કરવી. પ્રતિષ્ઠા બાહ્ય અને અંતરંગ-એમ બે પ્રકારે થાય છે. તેમાં બાહ્ય પ્રતિષ્ઠામાં બલિબાકળા આપવા જરૂરી છે. જેથી ક્ષેત્રદેવતાની શાંતિ થાય, વિધ્નોનો નાશ થાય અને તે દેવો શાસનની ઉન્નતિ કરે.

આગળ ઉપર ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે પરમાત્માની જળપૂજા વગેરે શ્રાવકો કરી શકે, પરંતુ સાધુ નહિ. કારણ કે તેઓ પાપપ્રવૃત્તિથી સંપૂર્ણપણે અટકેલા-પાછા ફરેલા છે. જિનપ્રતિમાની પૂજા ચંદનાદિ વિલેપન, દૂધ-જલાદિથી સ્નાન, ધૂપ, ઉત્તમ ફળ વગેરે દ્રવ્યોથી કરવી જોઈએ. (ગા.૧૮-૨૧)

ભગવાનની પૂજા પંચાંગ પ્રણિપાત રૂપે, સાષ્ટાંગ પ્રણામ રૂપે કે પોતાના વૈભવ મુજબ સર્વોપચાર પૂજારૂપે થઈ શકે. ભગવતીસૂત્રમાં અને પૂજા પ્રકરણમાં પણ આવી પૂજા જણાવાયેલ છે. (ગા.૨૨) ષોડશકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજ જણાવે છે કે 'શ્રાવકે લાલ, પીળા વસ્ત્રોથી કે શ્વેત વસ્ત્રોથી પૂજા કરવી. ભગવાનના ગુણો અને પોતાના દોષ-નિંદા જેમાં આવે એવા સ્તવનાદિથી સ્તોત્રપૂજા કરવી. તેમાં એકાગ્રતા તથા અહોભાવ લાવવા પ્રયત્ન કરવો. આ રીતે કરાયેલી ભગવાનની પૂજા વિધ્નશાંતિ કરે છે અને અભ્યુદય તથા મોક્ષને આપે છે. ભગવાનને વિલેપન કરવું, પુષ્પ ચડાવવા તે કાયયોગ પ્રધાન પૂજા છે. પૂજાની સામગ્રી (ફૂલ વગેરે) મંગાવવી તે વચનયોગપ્રધાન પૂજા છે. મનથી ફૂલપૂજા વગેરેની ભાવના તે મનયોગપ્રધાન પૂજા છે. (ગા.૨૨ થી ૨૬)

જિનપૂજાવિરોધી અમુક લોકો બીજાને પૂજામાં અંતરાય કરતા કહે છે કે 'પૂજાથી ભગવાનને તો કોઈ જ લાભ નથી થતો અને જીવવિરાધનાનો દોષ ઊભો જ છે.' પરંતુ આ દલીલ બરાબર નથી. કારણ કે ભગવાનને લાભ થાય તે માટે પૂજા નથી કરવાની. પણ પોતાના આત્માની નિર્મળતા-પ્રસન્નતા-શુભ અધ્યવસાય માટે પૂજા કરવાની છે. પૂજામાં પ્રગટતો શુભભાવ તો અનુભવસિદ્ધ જ છે. તથા વિરાધના થવા માત્રથી જો જિનપૂજા ત્યાજ્ય હોય તો ગૃહસ્થો સાધર્મિકભક્તિ વગેરે આરાધના પણ નહિ કરી શકે. માટે આજ્ઞાને કેન્દ્રમાં રાખવી એ બાબત મુખ્ય છે. જિનાજ્ઞાને કેન્દ્રસ્થાને રાખીને જયજ્ઞાપૂર્વક થતી આરાધનામાં કદાચ અલ્પ દોષ લાગે તો પણ જિનાજ્ઞાશરણાગતિ વગેરે પરિણામોથી થતા લાભો અપરંપાર છે. માટે જ ષોડશકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ કૂપદષ્ટાંતથી પૂજાનું સમર્થન કરે છે. પરંતુ સાધુ ભગવંત સંપૂર્ણપણે ભાવસ્તવમાં આરૂઢ હોવાથી જિનપૂજાનું તેને પ્રયોજન નથી. અષ્ટકજીમાં પણ કહેલ છે કે સાવધપ્રવૃત્તિરૂપ રોગ જેનો નીકળી ગયો છે તેવા સાધુને દ્રવ્યપૂજાની જરૂર નથી. માટે પ્રકૃતિથી અત્યંત પાપભીરૂ અથવા સામાયિકમાં રહેલ ગૃહસ્થને પણ જિનપૂજાનો અધિકાર નથી. પરંતુ સંસારમાં છૂટથી આરંભ-સમારંભને કરનાર ગૃહસ્થ પૂજામાં આરંભ-સમારંભ સ્વરૂપ દૂષણો જુવે તે તેનો અવિવેક છે. પંચાશકમાં જણાવેલ છે કે આવો જીવ શાસનહીલના અને અબોધિનું કારણ બને છે. (ગા.૨૭ થી ૩૦) આ બધી બાબતોને ગ્રંથકારશ્રીએ અહીં ઝીણવટથી દર્શાવેલ છે.

દેવદ્રવ્યભક્ષક સંકાશ શ્રાવક વગેરેના દષ્ટાંતોથી જિનપૂજા કર્મનિર્જરા અને મોક્ષનું કારણ છે - એ વાત સૂક્ષ્મ રીતે સિદ્ધ કરેલ છે. અંતમાં જણાવેલ છે કે જેમ ચિંતામણિ રત્નની પૂજાથી રત્નને લાભ નથી પણ પૂજકને લાભ છે તે રીતે વીતરાગની પૂજામાં વીતરાગને લાભ નથી પણ પૂજકને લાભ અવશ્ય થાય છે. (ગા.૩૧-૩૨)

આ રીતે અહીં સૌ પ્રથમ જિનાલય અને જિનપ્રતિમા નિર્માણની વિધિ બતાવી. પછી ત્રણ પ્રકારની

પ્રતિષ્ઠા, ત્રણ પ્રકારની પૂજા, સાધુ માટે દ્રવ્યપૂજા બિનજરૂરી વગેરે વિષયોની છણાવટ કરેલ છે. અંતમાં પ્રતિમાની પૂજામાં ચિંતામણિરત્નના દૃષ્ટાંતને જણાવીને આ વિષયનો ઉપસંહાર કરેલ છે.

૬- સાધુસામગ્ર્યદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

જિનભક્તિથી ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ક્ષય થવાથી સાધુજીવન પ્રાપ્ત થાય છે. તેથી છઠ્ઠી બત્રીસીમાં સાધુજીવનની સંપૂર્ણતા શેના દ્વારા થાય ? તે બાબતનું વિસ્તૃત પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ છે. સાધુતાની પરિપૂર્ણતાની આધારશીલા છે (૧) તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન (૨) સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા અને (૩) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય. તે માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે સંયત એવા મહાત્મા જ્ઞાનથી જ્ઞાની બને, ભિક્ષા દ્વારા ભિક્ષુક બને, વૈરાગ્ય દ્વારા વિરક્ત બને (ગા.૧)

જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર છે. (૧) વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન, (૨) આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન અને (૩) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. હેયત્વ વગેરે વિષયોના ગુણધર્મો વિનાનું મુઘ્ધ જ્ઞાન તે વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન. આધ્યાત્મિક લાભ-નુકસાનને જણાવતું જ્ઞાન તે આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન. અનેકાંતવાદથી અભિવ્યક્ત, હેયના ત્યાગ અને ઉપાદેયના સ્વીકારથી વણાયેલ બોધને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવાય. (ગા.૨)

અગ્નિના દાહક સ્વભાવથી અજ્ઞાણ અને ચમકને જોઈ અગ્નિ તરફ આકર્ષાતા મુઘ્ધ બાળકની જેમ હેય એવા સ્ત્રી-પરિવારમાં મમત્વ કરનાર મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ જ કહેવાય. અષ્ટકજીમાં જણાવ્યું છે કે 'અજ્ઞાનાવરણના હાસથી વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે' (ગા.૩) આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાન સમકિતિને હોય છે. તે જ્ઞાનાવરણના ઘટાડાથી ઉત્પન્ન થાય છે. એવું અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે. તે જ્ઞાન ચારિત્રની ઈચ્છાથી યુક્ત હોય છે. (ગા.૪) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન સમ્યક્ જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેવું જ્ઞાન વિરતિથી વિશિષ્ટ એવા સાધુને હોય છે. અને તે વિના વિઘ્ને ફળ આપે છે. (ગા.૫) નિષ્કૃત પાપપ્રવૃત્તિ વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનને સૂચવે છે. સર્કંપ પાપપ્રવૃત્તિ આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાનનું ચિહ્ન છે. મોક્ષમાર્ગમાં વિશુદ્ધ પ્રવૃત્તિ તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનને સૂચવે છે.

આગળ જતાં નવ્યન્યાયની પરિભાષાના માધ્યમથી ગ્રંથકારશ્રીએ કાર્યભેદ પ્રત્યે કારણભેદના નિયમને આગળ ધરીને 'અજ્ઞાનાવરણ, જ્ઞાનાવરણ અને સત્જ્ઞાનાવરણ-એમ ત્રણ વિલક્ષણ - વિભિન્ન કર્મના ક્ષયોપશમથી અજ્ઞાન, જ્ઞાન અને સત્જ્ઞાન સ્વરૂપ કાર્ય ઉત્પન્ન થાય છે' - એવું હૃદયંગમ રીતે દર્શાવેલ છે. (ગા.૭)

તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનના સંબંધથી જ સાધુ પૂર્ણતાને મેળવે છે. બાકી તે આકર્ષગામી થાય કે પતિત પણ થાય. (ગા.૮)

સાધુજીવનમાં ભિક્ષા ત્રણ પ્રકારે સંભવે છે. - સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા, પૌરુષધ્ની ભિક્ષા અને વૃત્તિભિક્ષા. (ગા.૯) સર્વદા હનન-પાયન-કચણ સ્વરૂપ આરંભ વગરની ભિક્ષા સર્વસંપત્કારી ભિક્ષા કહેવાય. તે સુસાધુમાં સાક્ષાત્ અને ૧૧મી પ્રતિમા વહન કરનાર શ્રાવકમાં પરંપરાએ રહે છે. (ગા.૧૦) દીક્ષા લીધા પછી દીક્ષાવિરોધી પ્રવૃત્તિ કરે, આરંભસમારંભ કરે તેની ભિક્ષા પૌરુષધ્ની કહેવાયેલ છે. (ગા.૧૧) અષ્ટકમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિ જણાવે છે કે નિર્ધન, પાંગળા વગેરે જીવો જીવનનિર્વાહ માટે ભિક્ષાટન કરે તે વૃત્તિભિક્ષા કહેવાય. સિદ્ધપુત્ર અને સારૂપિકની ભિક્ષા પણ વૃત્તિભિક્ષા હોઈ શકે. સંવિગ્નપાક્ષિકની ભિક્ષા સર્વસંપત્કરી કહેવાય. (ગા.૧૨)

ગ્રંથકારશ્રી ચારિત્રનો અને ભિક્ષાનો સંબંધ જોડે છે કે “ભિક્ષાદાતાને તકલીફ ન થાય એ રીતે, સાધુ માટે ન બનાવેલ રસોઈ ગ્રહણ કરતા સાધુ ચારિત્રની સમૃદ્ધિથી પૂર્ણતાને પામે છે.” (ગા.૧૩) અહીં પ્રશ્ન ઉભો કરેલ છે કે - ‘આ રીતે તો સાધુને સદ્ગૃહસ્થોની ગોચરી જ નહિ કલ્પે. કારણ કે સદ્ગૃહસ્થો તો રસોઈ બનાવતી વખતે જ અતિથિ-સાધુસંતોના સંકલ્પપૂર્વક જ જરૂર કરતાં વધારે પ્રમાણમાં રસોઈ બનાવતા હોય છે. વળી, દશવૈકાલિકમાં પણ સાધુને યાવદર્થિક અને પુણ્યાર્થિક ભોજનાદિ ગ્રહણ કરવાનો નિષેધ કરેલો છે. તો સાધુ ભગવંતો સદ્ગૃહસ્થને ત્યાં ગોચરી કઈ રીતે લેશે ?’ આનો જવાબ આપતા ગ્રંથકારશ્રીએ જણાવેલ છે કે રસોઈ બનાવતી વખતે ગૃહસ્થ ‘આટલું સાધુ માટે’ એ પ્રમાણે સંકલ્પ કરે તો સાધુને તે રસોઈ અગ્રાહ્ય બને. પણ સામાન્યથી પોતાના ઉદ્દેશથી થતી રસોઈ-ને વિશે ‘મારા માટે બનાવેલી રસોઈ સાધુ ભગવંતને વહોરાવી મારી જાતને, આજના દિવસને સફળ કરીશ’ આવી ભાવના કરવા માત્રથી તે રસોઈ સાધુને અગ્રાહ્ય બને નહિ. આ વાતની ગ્રંથકારશ્રીએ વિશેષ છણાવટ પિંડનિર્યુક્તિમાં બતાવેલી ચતુર્ભંગી દ્વારા કરેલી છે. માટે જેમ સાધુને વંદન કરી કૃતાર્થ થતા વિનયી શ્રાવકોને વાઉકાયની હિંસાનો દોષ નથી લાગતો તે રીતે પોતાની રસોઈમાં સુપાત્રદાનની ભાવના ભાવવાથી તે રસોઈ સાધુને અગ્રાહ્ય બની નથી જતી તથા શ્રાવકને તેવી ભાવના દોષજનક બનતી નથી. (ગા.૧૪ થી ૧૭)

‘તીર્થંકર ભગવંતે બતાવેલ શુદ્ધ ગોચરીની પ્રાપ્તિ અશક્ય છે’ એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે તેવી શંકા તીર્થંકરોમાં પોતાની અશ્રદ્ધાને સૂચવે છે. વળી, અતિદુર્લભ એવો મોક્ષ પણ અતિદુષ્કર એવો ધર્મ (નિર્દોષ ગોચરી વગેરે) કરવાથી જ મળી શકે. અને અતિદુષ્કર એવા સાધુધર્મને અતિદુર્લભ એવા મોક્ષનું કારણ બતાવવાથી જ તીર્થંકરોમાં યથાર્થ માર્ગદર્શક તરીકેની શ્રદ્ધા સંગત થાય છે. (ગા.૧૮) પોતાના માટે બનેલ રસોઈ એકવાર સાધુ સ્વીકારે તો બીજાવાર ગૃહસ્થ તેવી રીતે બનાવે. આ રીતે પોતાના નિમિત્તે ગૃહસ્થને પાપના ભાગીદાર બનતા અટકાવવા તથા અનવસ્થાને (= ખોટી પરંપરાને) અટકાવવા સાધુ તેવી રસોઈ ન સ્વીકારે. આવું સાધુ ન કરે તો તેનું સંયમ નિમ્ન બને-ખંડિત થાય. (ગા.૧૯-૨૦)

આગળ વધતાં ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જીએ સાધુની સંપૂર્ણતાના કારણભૂત વૈરાગ્યને દર્શાવેલ છે. વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારના છે - (૧) દુઃખગર્ભિત (૨) મોહગર્ભિત (૩) જ્ઞાનગર્ભિત. સંસારના દુઃખથી કંટાળીને પલાયનવૃત્તિથી દીક્ષા લેનાર વ્યક્તિ કષ્ટસાધ્ય એવા ચારિત્રાચારમાં પોતાની શક્તિને છૂપાવે છે. આથી દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય આર્તધ્યાનરૂપે હોય છે. ‘ભોગસુખ મને મળશે નહિ’ એવા બોધથી સ્ત્રી વગેરેમાં નિસ્પૃહતા થવા છતાં વિષયસુખમાં અનિષ્ટપણાની બુદ્ધિ ન હોવાથી દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય દુઃખજનક છે. (ગા.૨૧-૨૨) ‘આત્મા એકાંતે નિત્ય છે અથવા એકાંતે અનિત્ય છે’ આવા એકાંતજ્ઞાનથી સંસારની અસારતા જોઈને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. આમાં આત્મા વિશે ગેરસમજ જીવમાં ઉભી છે. તેથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ જીવને દુર્ગતિમાં લઈ જઈ શકે છે. તેથી તેને ‘દબાયેલ તાવ’ની ઉપમા આપી છે. (ગા.૨૩) કર્મબદ્ધ જીવોના દુઃખોને વિવેકદષ્ટિથી સ્યાદ્વાદદષ્ટિથી જાણીને સંસાર પ્રત્યે ઉભો થતો વૈરાગ્ય જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય. તે જીવને મોક્ષમાર્ગ પ્રગતિ કરાવે છે. (ગા.૨૪)

સાધુપણાની સંપૂર્ણતા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય દ્વારા જ શક્ય છે. વૈરાગ્ય દુઃખગર્ભિત કે મોહગર્ભિત હોય તો પણ ગુણવાન ગુરુની શરણાગતિથી, સમર્પણભાવથી તે પલટાઈને જ્ઞાનગર્ભિત બની શકે. ગુરુની

શરણાગતિ વિના તો જીવની ભાવશુદ્ધિ પણ મોક્ષમાર્ગને અનુસરતી નથી. કારણ કે તેવા જીવોએ માનેલી ભાવશુદ્ધિ કદાગ્રહસ્વરૂપ છે, ગીતાર્થ ગુરુના ઉપદેશને સમજવા કે સ્વીકારવામાં અવરોધક છે. કદાગ્રહનું કારણ મોહ છે. તેવા મોહનો નાશ ગુરુપારતંત્ર્યથી થાય છે. આમ અષ્ટકજીમાં પણ જણાવેલ છે. ગુરુને સમર્પિત થવામાં નમ્રતા-સરળતા વગેરે અનેક લાભો પણ છે. જે ગુણોનું સ્વરૂપ-ફળ-બળ ઓળખે અને દોષોનું સ્વરૂપ-ફળ-ત્રાસ સમજે તેના માટે ગુણવાન ગુરુ પ્રત્યે સમર્પણ સહજ છે. (ગા.૨૫-૨૮)

જીવ ગુરુ પ્રત્યેના વિશિષ્ટ સમર્પણ ભાવથી સામેનાને સમકિત અપાવવા દ્વારા પોતાનું સમકિત ક્ષાયિક સ્વરૂપે પરિણમાવે છે. યાવત્ તીર્થંકર પદને સંપ્રાપ્ત કરે છે આમ શાસનપ્રભાવના અને પોતાની ઉત્કૃષ્ટ આત્મોન્નતિ સ્વરૂપ લાભ થાય છે. તથા અજાણતા પણ શાસનહીલના કરનાર વ્યક્તિ ગાઢ મિથ્યાત્વને બાંધે છે. માટે બાલ જીવોની સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ શાસનહીલનાને કરનાર છે અને સાધુની ગુરુપરતંત્રતા ગુણોની પૂર્ણતાને લાવનાર છે-એમ જણાવેલ છે. આમ ગીતાર્થનો સંગ કરી તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન, સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યને આત્મસાત્ કરનાર સાધુ ઝડપથી મોક્ષે જાય છે. (ગા.૨૯-૩૨)

આ રીતે સાધુ જીવનની સંપૂર્ણતાને લાવનાર ત્રણ ઘટક તત્ત્વોનું સુંદર અર્થવિશ્લેષણ અહીં દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

૭- ધર્મવ્યવસ્થાદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

સાધુજીવનમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરે બાબતોનો સમ્યક્ બોધ ન હોય તો સાધુતા અપૂર્ણ જ રહી જાય છે. માટે સાધુસામગ્ર્ય બતાવ્યા બાદ સાતમી બત્રીસીમાં ભક્ષ્યાભક્ષ્ય વગેરેની વ્યવસ્થા ગ્રંથકારશ્રીએ દર્શાવેલ છે. પ્રારંભમાં જ ગ્રંથકારશ્રી દર્શાવે છે કે ભક્ષ્યાભક્ષ્યના વિવેકથી, ગમ્યાગમ્યના વિવેકથી, વિશિષ્ટ તપથી અને દયાથી ધર્મ વ્યવસ્થિત રહે છે. (ગા.૧)

બૌદ્ધ કહે છે કે 'જેમ ભાત એકેન્દ્રિય જીવનું શરીર છે અને ભક્ષ્ય છે તે રીતે માંસ પ્રાણીનું શરીર કે શરીરનો ભાગ છે. માટે તેને ભક્ષ્ય કહેવું જોઈએ.' પણ ગ્રંથકારશ્રીની દૃષ્ટિએ આ દલીલ ખોટી છે. કારણ કે 'જેનું ભક્ષણ થઈ શકે તે ભક્ષ્ય કહેવાય' તેવું શાસ્ત્રમાન્ય નથી. પણ જેનું ભક્ષણ પાપનું કારણ ન બને તે જ ભક્ષ્ય કહેવાય. માટે જ લોકમાં પણ પેય-અપેયની વ્યવસ્થા એ રીતે પ્રસિદ્ધ છે કે ગાયનું દૂધ ભક્ષ્ય છે પણ ગાયનું લોહી અભક્ષ્ય છે. જો બૌદ્ધની વાત સ્વીકારીએ તો ભેંસના માંસની જેમ બૌદ્ધ ભિક્ષુનું માંસ પણ ભક્ષ્ય બનશે. કારણ કે બન્ને પ્રાણી અંગ જ છે. પણ બૌદ્ધસાધુના માંસને ખાવાનો તો તેમના શાસ્ત્રમાં જ નિષેધ જણાવેલ છે. વળી, જૈનોના મતે માંસ અભક્ષ્ય છે તેનું કારણ એ છે કે તે જીવોની સંસક્રિતનો (=પુષ્કળ ઉત્પત્તિનો) હેતુ છે, નહિ કે તે પ્રાણીનું અંગ છે. તીર્થંકરોએ માંસમાં નિગોદના જીવોની ઐકાંતિકી અને આત્યંતિકી ઉત્પત્તિ જણાવી છે. સંબોધપ્રકરણનો સંદર્ભ આપીને ગ્રંથકારશ્રીએ આ વાતની પુષ્ટિ કરેલ છે. (ગા.૨ થી ૬)

જૈન આગમમાં માંસના ઉપભોગની આવતી વાત માંસને આરોગવાનું સમર્થન નથી કરતી પણ બાહ્ય વિલેપન વગેરે રૂપે અતિ આગાઢ રોગાદિ કારણે માંસના બાહ્ય ઉપભોગને જણાવે છે. આ જ વાત જણાવે છે કે 'માંસ અભક્ષ્ય છે' એવી વાત જૈનોને માન્ય જ છે. વળી, સ્વાભાવિક રીતે મળતા રોટલી-દાળ છોડી, જે મેળવવા માયા કરવી પડે, અતિ આસક્તિ પોષાય તેવા માંસને વાપરવાની વાત જિનેશ્વરો કરે પણ નહિ. (ગા.૭) વળી લંકાવતાર, શીલપટલ, નાગપટલ વગેરે બૌદ્ધ શાસ્ત્રો

પણ માંસ ખાવાનો નિષેધ કરે છે. (ગા.૮) આ વાતને બતાવવાનું ગ્રંથકારશ્રી ચૂકતા નથી.

બૌદ્ધમતના નિરાકરણ બાદ દ્વિજમતનું ગ્રંથકારશ્રીએ નિરાકરણ કરેલ છે. મનુસ્મૃતિના મતે, 'માંસભક્ષણ, મદ્યપાન અને મૈથુનસેવનમાં દોષ નથી' - આમ જણાવી દ્વિજ લોકો માંસને ભક્ષ્ય કહે છે. પણ ગ્રંથકારશ્રીના અભિપ્રાય મુજબ, આ વાત પણ ખોટી છે. કેમ કે પ્રસ્તુત વાતનું જ વિરોધી વાક્ય મનુસ્મૃતિમાં મળે છે કે 'મને તે પરલોકમાં ખાશે જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું' આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં દર્શાવેલી 'માંસ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જ માંસભક્ષણને ભવપરંપરાવર્ધક બતાવવા દ્વારા 'ઝડપથી મોક્ષે જવા ઈચ્છતા ધર્માત્માઓ માટે માંસ અભક્ષ્ય છે' આવું સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કરે છે.

જો કે અહીં પૂર્વપક્ષી બચાવ કરે છે કે 'આ વાત શાસ્ત્રનિષિદ્ધ = શાસ્ત્રબાહ્ય (= યજ્ઞાદિ સિવાયના પ્રસંગે) માંસના નિષેધ વિશે જાણવી. કારણ કે 'બ્રાહ્મણોની સંમતિથી વિધિ મુજબ પ્રોક્ષિત માંસ ખાવું જોઈએ, નિયુક્ત વ્યક્તિએ માંસ ખાવું જોઈએ, પ્રાણનો નાશ થતો હોય તો માંસ ખાવું' આવી વાત પણ મનુસ્મૃતિમાં જ જણાવેલ છે.' (ગા.૮ થી ૧૩)

પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી પોતાની શાસ્ત્રપરિકર્મિત પ્રજ્ઞાનો પ્રકર્ષ દેખાડતા કહે છે કે - 'શાસ્ત્રીય માંસનું ભક્ષણ નિર્દોષ છે અને અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણ દોષયુક્ત છે.' આવું જણાવનાર મનુસ્મૃતિનું વચન બરાબર નથી. કારણ કે મનુસ્મૃતિ (૫/૩૫) મુજબ વેદોક્ત વિધિ મુજબ ગુરુ દ્વારા આદેશ કરાયેલ જે માણસ શાસ્ત્રીય માંસનું ભક્ષણ નથી કરતો તે ૨૧ જન્મ સુધી પરભવમાં પશુના અવતાર પામે છે. માટે શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણની નિવૃત્તિનું તો વિશિષ્ટ કલ્યાણકારી ફળ મળી ન શકે. તથા શાસ્ત્રબાહ્ય માંસ ભક્ષણ તો અપ્રસક્ત જ છે. તેથી તેની નિવૃત્તિનું પણ વિશિષ્ટ ફળ પ્રાપ્ત ન થઈ શકે. બાકી તો આકાશભક્ષણની નિવૃત્તિનું પણ મહાન ફળ મળવું જોઈએ. માટે 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિનું (૫/૫૬) વચન તો અસંગત જ રહેશે. વળી, શાસ્ત્રનિષિદ્ધ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરવાથી પાપકર્મબંધ ન થાય, નુકસાનથી બચી જવાય. પરંતુ તેનાથી મહાન ફળ મળે તે વાત સંગત થતી નથી. ઝેર ન ખાનારા માણસને મોત વહેલું ન આવે. પણ વિષભક્ષણનિવૃત્તિથી કોઈ સ્વર્ગપ્રાપ્તિ વગેરે વિશિષ્ટ ફળ મળી ન જાય. માટે 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' (૫/૫૬) આ મનુસ્મૃતિની વાત અસંગત છે. ઈત્યાદિ દલીલો દ્વારા દ્વિજમતનું નિરાકરણ કરેલ છે. અહીં પણ નવ્યન્યાયની પરિભાષાનો ગ્રંથકારશ્રીએ સ્વોપજ્ઞ વૃત્તિમાં છૂટથી ઉપયોગ કરેલ છે. (ગા.૧૪ થી ૧૬) આ રીતે સામાન્યથી 'તમામ માંસ ભક્ષ્ય છે' આ પ્રમાણેની બૌદ્ધની માન્યતાનું અને 'પ્રોક્ષિત (યજ્ઞાદિસ્થલીય) માંસ ભક્ષ્ય છે' આ મુજબની દ્વિજવાદીની માન્યતાનું યુક્તિ અને સ્વ-પર શાસ્ત્ર સંદર્ભથી અકાટ્ય રીતે નિરાકરણ કરેલ છે.

ભક્ષ્યાભક્ષ્યસંબંધી ધર્મવ્યવસ્થા/શાસ્ત્રવ્યવસ્થા બતાવ્યા બાદ પેય-અપેય સંબંધી શાસ્ત્રવ્યવસ્થા પણ ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જીએ દર્શાવેલ છે. સામાન્યથી દૂધ વગેરે પેય છે. તથા મદ્ય, મધ વગેરે અપેય (પીવાને અયોગ્ય) છે. મદ્યપાનમાં ધનનાશ, લજ્જાનાશ, જીવહિંસા વગેરે દોષો રહેલા છે. (ગા.૧૭) આવું ગ્રંથકારશ્રીએ દર્શાવેલ છે. મદ્યપાનથી ધર્મભ્રષ્ટ થનાર ઋષિનું પણ રોચક ઉદાહરણ દર્શાવેલ છે.

ગ્રંથકારશ્રી મનુસ્મૃતિના (૫/૫૬) નિરાકરણ માટે જણાવે છે કે મૈથુન પણ દુષ્ટ છે. કારણ કે રાગ-દ્વેષ વિના તે શક્ય નથી. તેમાં બે લાખથી નવ લાખ જેટલા ત્રસ જીવોની હિંસા થાય છે. (ગા.૧૮) 'ધર્મનિમિત્તે પુત્રકામનાથી પોતાની પત્ની સાથે મૈથુન સેવનમાં દોષ નથી' એમ પણ ન માનવું. કારણ કે લાયારીથી, અન્ય વિકલ્પના અભાવમાં ભૂખ્યો માણસ જીવન ટકાવવા કૂતરાનું માંસ ખાય તો પણ

તેવો ખોરાક સ્વરૂપથી સદોષ જ છે. વેદમાં પણ કહેલ છે કે 'વેદ ભણીને જ પત્નીસંગ્રહ નિમિત્તે સ્નાન કરવું.' ત્યાં વેદ ભણવા ઉપર ભાર આપેલ છે, લગ્ન કરવા ઉપર નહિ. આનાથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળવું તે લગ્ન કરતાં ચઢીયાતું છે. અશુભ પ્રવૃત્તિથી અટકવું એ યોગ્ય જ ગણાય ને ! માટે અબ્રહ્મસેવનમાં હિંસાદિ દોષો હોવાથી તેને શુભ-નિર્દોષ કહી ન શકાય. તેથી મૈથુનપ્રવૃત્તિથી અટકવું એ જ યોગ્ય અને નિર્દોષ ગણાય, નહિ કે તેનું સેવન. બાકી તો મૈથુનને યોગ્ય માનવામાં ધર્મસાધનાનો જ અનાદર થશે. (ગા.૧૯-૨૩)

મંડલતંત્રવાદીઓ ગમ્ય-અગમ્યનો વિવેક સ્વીકારતા નથી. 'ઈચ્છા પૂરી થવા દો તો રાગ-દ્વેષ રૂપ સંકલેશ ન થાય' આવું તેઓ માને છે. પણ ગ્રંથકારશ્રી સંભોગથી સમાધિ માન્ય કરતા નથી. તેઓ મંડલતંત્રવાદીમતનું નિરાકરણ કરતા જણાવે છે કે અગ્નિમાં નાખેલા ઈંધણથી અગ્નિનો ભડકો વધે છે તે રીતે પત્નીની જેમ મા-બેન સાથે ભોગસુખની પ્રવૃત્તિમાં રાગાદિરૂપ સંકલેશ વધે જ છે, ઘટતો નથી. માટે તેમની તથા રજનીશની પણ તેવી વાત સાચી નથી. (ગા.૨૪)

બૌદ્ધ લોકો તપનો અનાદર કરે છે. 'તપ એ દુઃખ રૂપ છે. દુઃખરૂપ એવા ઉપવાસથી તપસ્વી થવાતું હોય તો આખી દુનિયા તપસ્વી બની જશે. વળી તપ એ આર્તધ્યાનનો હેતુ છે.' આવી બૌદ્ધની વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે જૈન આગમમાં કહેલ છે કે 'આર્તધ્યાન ન થાય, ઈન્દ્રિયની શક્તિ ન ઘટે, સંયમની આરાધના હાનિ ન પામે તે રીતે તપ કરવો.' માટે તપ દુઃખરૂપ નથી. વિવેકયુક્ત આવો તપ આરોગ્ય, આત્મકલ્યાણ વગેરે લાભો કરાવે છે. વળી તપ વીર્યાંતરાયકર્મના ક્ષયોપશમથી થાય છે. માટે તપ ઔદયિક = કર્મોદયજન્ય નથી. માટે બૌદ્ધની 'તપ કર્મોદયથી થાય' એ વાત પણ ખોટી છે. (ગા.૨૫-૨૬)

આ બત્રીસીમાં છેલ્લો મુદ્દો દયા અંગે છે. દયા માટે 'જીવતત્ત્વનો બોધ હોવો જરૂરી છે. માટે જ દશવૈકાલિકસૂત્રમાં કહેલ છે કે 'પ્રથમ જ્ઞાન, પછી અહિંસા.' ગ્રંથકારશ્રી વિવિધ નયથી દયાનું નિરૂપણ કરતા જણાવે છે કે બીજાના પ્રાણોની રક્ષા તે વ્યવહારનયથી દયા છે. અને નિર્વિકલ્પ સ્વભાવરૂપ પોતાના ભાવપ્રાણોનું રક્ષણ કરવું તે નિશ્ચયથી દયા છે. વિવેકપૂર્વક શાસ્ત્રોક્ત રીતે શક્ય જયણાથી પ્રવૃત્તિ કરવામાં જો બીજા જીવને પીડા થઈ જાય તો પણ તે દોષકારક નથી. અને જયણા વગરનો જીવ પરપીડા ન કરે તો પણ તે હિંસા જ છે. આવું નિરૂપણ કરતી વખતે ગ્રંથકારશ્રી ઓધનિયુક્તિનો સંદર્ભ ટાંકે છે. ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે તત્ત્વાર્થસૂત્રમાં પણ પ્રમાદને હિંસાનું કારણ કહેલ છે. તથા અહિંસાનું લક્ષણ અપ્રમાદ છે. (ગા.૨૭ થી ૨૮).

આગળ વધતાં રહસ્યોદ્ઘાટન કરતા ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જી જણાવે છે કે સમગ્ર શ્રુતને ધારણ કરનાર તથા વિશુદ્ધ નિશ્ચયનયમાં એકાગ્ર ચિત્તવાળા સાધુ શ્રેષ્ઠ રહસ્ય બતાવે છે કે ચિત્તનો પરિણામ-ભાવ એ જ પ્રમાણભૂત છે. અર્થાત્ કર્મબંધ કે કર્મનિર્જરા પ્રત્યે બાહ્ય પ્રવૃત્તિ નહિ પણ અંતઃકરણનો અધ્યવસાય જ મુખ્યતથા જવાબદાર છે. તેથી જ બહારમાં વિરાધના દેખાવા છતાં ગજસુકુમાળ મુનિ વગેરેને કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. (ગા.૩૦) ઓધનિયુક્તિમાં જણાવેલ છે કે બેદરકારીથી હિંસામાં જોડાવું તે વિશુદ્ધ મન-વચન-કાયાવાળા જીવનું ચિહ્ન નથી. માટે સદાચાર અને શુદ્ધ ભાવ દ્વારા મોક્ષમાર્ગે આગળ ધપવું જોઈએ. (ગા.૩૧) ગ્રંથકારશ્રી અંતમાં મહત્ત્વની હિતશિક્ષા આપતા જણાવે છે કે કલિકાળમાં

વ્યસનમાં આસક્ત લોકોને જાણીને, લોકસંજ્ઞાને છોડી તથા માંસભક્ષણ-અજ્ઞાનતપ વગેરે લૌકિક ધર્માચારથી અને ગુરુકુળવાસનો ત્યાગ, ક્રિયાજડત્વ વગેરે લોકોત્તર દૂષણોથી મુક્ત બની વિવેક દૃષ્ટિથી જિનવચનને પરિણામાવીને આત્માનું પારમાર્થિક હિત સાધી લેવું એ જ તાત્ત્વિક આંતરિક મોક્ષમાર્ગ છે. (ગા.૩૨)

૮- વાદદ્વાત્રિંશિકા: ટૂંકસાર

સાતમી બત્રીસીમાં ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય વગેરે સંબંધી વ્યવસ્થા ગ્રંથકારશ્રીએ બતાવી. ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેય-અપેય વગેરે અંગે અનેક ધર્મોમાં વિવિધ માન્યતા પ્રવર્તે છે. તેથી કઈ માન્યતા સાચી અને કઈ ખોટી? આ મુદ્દાને લઈને વાદ-વિવાદ ઊભા થવાની શક્યતા છે. તેથી ગ્રંથકારશ્રીએ આઠમી બત્રીસીમાં વાદના પ્રકાર, અધિકારી, ફળ, વિષય વગેરેને મુખ્યતથા દર્શાવેલ છે. શુષ્કવાદ, વિવાદ અને ધર્મવાદ-આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારના વાદ છે. (ગા.૧) જે વાદમાં દુષ્ટ પ્રતિવાદી હારવાથી આપઘાતાદિ કરે અથવા વેરની ગાંઠ બાંધે અને વાદીનો પરાજય થાય તો તેની નિંદા-હીલના-ધર્મલઘુતા વગેરે થાય તેવા વાદને શુષ્કવાદ કહેવાય. સ્કંદક રાજકુમાર અને પાપી પાલક વચ્ચેનો વાદ તે શુષ્કવાદ ગણાય. (ગા.૨) દરિદ્ર એવો પ્રતિવાદી ધનની કે કીર્તિની ઈચ્છાથી વાદ કરે અને છલ-કપટ કે જાતિ વગેરેથી પણ જીતવાનો પ્રયત્ન કરે તે વિવાદ કહેવાય. આમાં પ્રતિવાદી જીતાય તેવી શક્યતા પ્રાયઃ નથી રહેતી. તેથી વાદીની હીલના રૂપ નુક્સાન થાય છે. કદાચ વાદી જીતે તો પણ પ્રતિવાદીને થતા માનસિક સંકલેશ વગેરે સ્વરૂપ નુક્સાન તો ઉભું જ રહે છે. (ગા.૩)

ધર્મવાદ કરનાર પ્રતિવાદી (૧) પોતાના શાસ્ત્રને સમજેલો જોઈએ. (૨) તેને પોતાના ધર્મનો આંધળો રાગ ન જોઈએ. (૩) સાચું સમજવાની તેની તૈયારી જોઈએ. (૪) તે પાપભીરૂ હોવો જોઈએ. આ રીતના ધર્મવાદમાં વાદી જીતે તો પ્રતિવાદીને ધર્મની પ્રાપ્તિ થાય અને વાદી હારે તો તેનું અજ્ઞાન નાશ પામે. આમ ધર્મવાદ બન્ને રીતે લાભ કરે છે. તેથી તપસ્વી મહાત્માએ ધર્મવાદ જ કરવો જોઈએ. પરંતુ અપવાદ માર્ગે લાભ વધુ હોય તો શુષ્કવાદ-વિવાદ પણ વાદી કરી શકે. પણ જીભની ખણજ પોષવા, અભિમાનથી વાદ કરવાની કે સાધ્વીજી ભગવંતો સાથે વાદ કરવાની નિશીથભાષ્યમાં મનાઈ ફરમાવેલ છે. ટૂંકમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર વગેરે જોઈને પરિણામ સારું આવે એવું જણાય તો બોલવું. બાકી મૌન રહેવું. માટે જ શ્રમણ ભગવાન મહાવીરે અભાવ્ય પર્યદામાં વિસ્તૃત ધર્મદેશના ન કરી (ગા.૪ થી ૭)

કદાચ વિનાની વ્યક્તિ માટે પોતાના શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ બાબતો ધર્મવાદનો વિષય બને છે. દયા-દાન વગેરે ધર્મસાધનો એવી રીતે પકડવા કે જેથી મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ બનાય. જેમ કે અહિંસા વગેરે પાંચ ધર્મસાધન પ્રસિદ્ધ છે. તેને સર્વ આસ્તિક દર્શનકારો ધર્મસાધન તરીકે સ્વીકારે છે. તેથી ધર્મવાદમાં તેની ચર્ચા થવી જોઈએ. આ ચર્ચા પણ પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોની મર્યાદાથી ખસ્યા વિના કરવી જોઈએ. જેમ કે બૌદ્ધ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી અહિંસાની વિચારણા બૌદ્ધસિદ્ધાંત પ્રમાણે યુક્તિસંગત થાય છે ખરી કે નહિ? તેને સંગત કે અસંગત ઠરાવવા માટે તત્ત્વવિચારણામાં અન્ય વાદીના સિદ્ધાંતોનો આધાર લેવો નહિ. (ગા.૮ થી ૧૦) આ રીતે થતો તત્ત્વનિર્ણય ધર્મવાદનું પ્રામાણિક ફળ ગણી શકાય.

આગળ ઉપર એક મહત્ત્વની વાત ગ્રંથકારશ્રી દર્શાવે છે કે ધર્મવાદમાં દયા-દાન-દમન વગેરે પ્રમેયને (ધર્મસાધનને) છોડી પ્રમાણના લક્ષણની ચર્ચા કરવામાં અટવાઈ ન જવું. કારણ કે પ્રત્યક્ષ-અનુમાન વગેરે પ્રમાણો તો પ્રસિદ્ધ જ છે. તથા પ્રમાણના લક્ષણની ઊંડી ચર્ચા કરવાથી ધર્મવાદસાધ્ય

ફળ મળવાની કોઈ શક્યતા નથી. માત્ર બૌદ્ધિક કસરત, સમયનો અનાવશ્યક વધુ પડતો વપરાશ, કંઠશોષ વગેરે સિવાય તેવી ચર્ચાથી આધ્યાત્મિક ધર્મવાદયોગ્ય સારા ફળની અપેક્ષા રાખવી અસ્થાને છે. મહાવાદી શ્રી સિદ્ધસેનદેવાકરસૂરિ રચિત ન્યાયાવતાર ગ્રંથની સાક્ષી આપીને ગ્રંથકારશ્રીએ પોતાની વાતનું સમર્થન કરેલ છે. તથા કિરણાવલીકાર પ્રાચીન નૈયાયિક ઉદયનાચાર્યના મતનું નવ્યન્યાયની પરિભાષાથી નિરાકરણ પણ કરેલ છે. (ગા.૧૧,૧૨)

ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જ્ઞ જણાવે છે કે પ્રમાણલક્ષણાદિની ચર્ચા/નિર્ણય ન કરવાથી કદાચ કોઈને પોતાના જ્ઞાનમાં યથાર્થપણું છે કે નહિ? તેવી શંકા થાય તો તે તત્ત્વમીમાંસા દ્વારા તત્ત્વનિર્ણય કરવામાં ઉપયોગી હોવાથી આવકાર્ય છે. તેવી શંકા પરંપરાએ શુદ્ધ-સત્ય ધર્મસ્વીકારમાં પ્રયોજક પણ બની શકે છે. (ગા.૧૩-૧૪)

આગળ ઉપર ગ્રંથકારશ્રી નૈયાયિક-વૈશેષિક-સાંખ્ય વગેરે એકાંતનિત્ય આત્મવાદીઓ સમક્ષ સ્વયં ધર્મવાદના શ્રીગણેશ કરે છે. નવ્યન્યાયની પરિભાષાને માધ્યમ બનાવીને, નૈયાયિકમાન્ય સમવાય સંબંધની અને સાંખ્યમાન્ય પ્રતિબિંબની અપ્રામાણિકતા દર્શાવી, મનોયોગધ્વંસરૂપ હિંસાની પોકળતાને ખુલ્લી કરી, દેહાત્મસંબંધનો અસંભવ દેખાડી, કર્મજન્ય શરીરસંયોગ વગેરેને અસંગત ઠરાવી, આત્મામાં સક્રિયતા બતાવવા દ્વારા આત્મવિભુત્વવાદનું નિરસન કરી ગ્રંથકારશ્રીએ સ્પષ્ટપણે સિદ્ધ કરેલ છે કે આત્માને એકાંતે નિત્ય માનવામાં હિંસાદિ અસંગત થશે. (ગા.૧૫ થી ૧૮) તે જ રીતે આત્મા વિશે સર્વથા ક્ષણિકત્વપક્ષમાં = બૌદ્ધમતમાં પણ હિંસાદિનો અસંભવ છે. તેનું વિસ્તારથી નિરૂપણ કરેલ છે. (ગા.૨૦ થી ૨૪) વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતના પ્રવચનમાં આત્મા નિત્યાનિત્યસ્વરૂપે માન્ય હોવાથી હિંસા-અહિંસા બધું સંગત થઈ શકે છે. તેવું અભ્રાન્ત સ્પષ્ટ માર્ગદર્શન ગ્રંથકારશ્રીએ સર્વ વાદીઓને આપેલ છે. (ગા.૨૫)

આગમમાં ત્રણ પ્રકારે હિંસા કહેલી છે - (૧) બીજાને પીડા પહોંચાડવાથી, (૨) બીજાના દેહનો નાશ કરવાથી અને (૩) 'હું આને હણું' એવા દુષ્ટ પરિણામથી. (ગા.૨૬) ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે 'જે જીવ મરે છે તેનું તેવું કર્મ છે. માટે તે મરે છે. પણ તેમાં મારનારનો કોઈ વાંક નથી.' 'આવા શુષ્ક કુતર્ક ન વિચારવા. કારણ કે મારનારમાં દુષ્ટ પરિણામ હોવાથી તે હિંસક કહેવાય છે. તેવા દુષ્ટ પરિણામ વિનાના અને રોગીના હિતને ચિંતવનાર એવા વૈદ્યમાં હિંસક પરિણામ ન હોવાથી તેનામાં હિંસકત્વ નથી કહેવાતું. હિંસા-અહિંસાને વિશે આ સ્વાદ્વાદ કહેવાય. (ગા.૨૭-૨૮) આમ સ્વાદ્વાદથી આત્માને સ્વીકારવાથી, શુભાશયની વૃદ્ધિથી સોપકમ એવા પાપોનો નાશ થાય છે. સોપકમ કર્મ પોતાનામાં સદાચારની શ્રદ્ધા અને સદાચારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. 'વરસાદ તો પડશે ને?' આ શંકા જેમ ખેડૂતને ખેતી માટે પ્રેરણા કરે છે તેમ 'મારા કર્મ સોપકમ હશે ને?' આ શંકા જીવને સદાચાર પ્રવૃત્તિમાં પ્રેરણા કરાવે છે. (ગા.૨૯-૩૦)

પ્રાન્તે, ગ્રંથકાર શ્રીમદ્જ્ઞએ મુમુક્ષુઓને સોનેરી શિખામણ આપતા જણાવેલ છે કે સદુપદેશાદિથી થયેલી મુખ્ય અહિંસા એ મોક્ષવૃક્ષનું બીજ છે. તેમાંથી સત્ય, અચૌર્ય વગેરે વ્રતો રૂપી નવા ફળગા ફૂટે છે. માટે મુમુક્ષુએ વિતંડાવાદ-વિવાદ છોડી, બુદ્ધિના કાદવને દૂર કરી, આધ્યાત્મિક માર્ગનું પરિણમન કરવા ધર્મવાદનો વિષય એવી રીતે શોધવો જેથી પોતે મોક્ષની વધુ ને વધુ સમીપ પહોંચી શકે. (ગા.૩૧-૩૨)

द्वात्रिंशद् द्वात्रिंशिकाप्रकरण बीजा भागनी

विषयमार्गदर्शिका

५- भक्तिद्वात्रिंशिका

द्रव्य-भावस्तवोत्कीर्तनम्	३०३	प्रतिष्ठास्वस्वमीमांसा	३२५
द्रव्यस्तवना अधिकार	३०३	औपचारिकप्रतिष्ठाविमर्शः	३२६
जिनालयकारणाधिकारिस्वस्ववर्णनम्	३०४	द्विविधोपचरितस्वभावविभावनम्	३२७
जिनगृहभूमिपरीक्षणम्	३०५	परज्ञता-परदर्शकत्वस्वभावविचारः	३२८
भूमिशुद्धिकारकहेतुत्रयविभावनम्	३०६	प्रतिष्ठितबिम्बपूजकफललाभविचारः	३२९
अप्रीतिपरिहार शुभानुबंध जनक	३०६	सरागदेवप्रतिष्ठाया असम्भवः	३३०
बोधिवृद्धिविचारः	३०७	अहङ्कारादिस्वसन्निधानापाकरणम्	३३१
प्रत्ययत्रैविध्यद्योतनम्	३०८	प्राथीन नैयामिकमतनुं निराकरणम्	३३१
जिनालयकर्मकराणां धर्ममित्रता	३०९	प्रतिमायां देवसान्निध्यविचारः	३३२
त्रिविधशुद्धिप्रदर्शनम्	३१०	रागादेर्दूषणत्वस्थापनम्	३३३
पञ्चविधशुद्धिप्रज्ञापनम्	३११	असर्वज्ञदेवप्रतिष्ठामीमांसा	३३४
द्रव्यस्तव पक्ष भावस्तव भवे	३११	ज्ञानादेः पूजाफलप्रयोजकत्वाऽसम्भवः	३३५
द्रव्यहिंसायाः एकान्तेनाऽशोभनत्वाभावः	३१२	प्रतिष्ठितत्वज्ञानाभावे फलविशेषाभावविचारः	३३६
द्रव्य-भावयोरन्योऽन्यसमनुबोधः	३१३	प्रतिष्ठास्थले नव्यनैयायिकमतनिरासः	३३७
चित्तकालुष्यपरिहारोपदेशः	३१४	अदृष्टस्य पूज्यताप्रयोजकत्वाऽसम्भवः	३३८
फलस्योत्साहानुसारित्वम्	३१५	प्रतिष्ठाविधिजनितशक्तिमीमांसा	३३९
शिल्पिन्यप्रीतिर्जिनाऽप्रीत्याक्षेपिका	३१६	तत्त्वयिंताभिक्षारनो मत	३३९
दौहृदोत्थापनमीमांसा	३१७	प्रतिष्ठाध्वंसस्य पूज्यत्वप्रयोजकत्वमीमांसा	३४०
दौहृदाऽपूर्तावपायोपदर्शनम्	३१८	जयदेवमिश्राभिप्रायाऽऽविष्करणम्	३४१
भावशुद्धिने ओषधीये	३१८	तत्त्वयिंताभिक्षारना मतनुं निराकरणम्	३४१
मन्त्रन्यासाऽऽवेदनम्	३१९	प्रतिष्ठायाः प्रतिबन्धकतापादनम्	३४२
द्रव्यभावयोर्निर्जराकारणविमर्शः	३२०	गङ्गेशस्यऽपूर्वोच्छेदप्रसङ्गः	३४३
लौकिक-लोकोत्तरफलविचारः	३२१	खण्डितप्रतिष्ठितबिम्बपूजनफलविचारः	३४४
लौकिक-लोकोत्तर अनुष्ठाननी भेदरेषा	३२१	अङ्गवैकल्ये प्रधानाऽनिष्पत्तिः	३४५
प्रतिष्ठाविमर्शः जिनबिम्बविधापनद्वैविध्यम्	३२२	मन्त्रन्यास भदि वगेरेनी आवश्यकता	३४५
व्यक्तिप्रतिष्ठास्वस्वमीमांसा	३२३	प्रतिष्ठायां बल्यादेरावश्यकतोपपादनम्	३४६
वचनानुष्ठान-समापत्तिभेदप्रकाशनम्	३२४	स्थापनासत्य-भावसत्यस्थलीयव्यवहारभेदद्योतनम् ..	३४७
पोतानामां विशिष्ट		प्रतिष्ठितप्रतिमायां जलाभिषेकादिसमर्थनम्	३४८
परिष्ठाभनी स्थापना प्राणप्रतिष्ठा	३२४	प्रतिमाऽभिषेकादेर्निर्दोषताद्योतनम्	३४९
		पञ्चविधाभिगमाविष्करणम्	३५०

अष्टोपचारादिपूजाद्योतनम्	३५१
सर्वोचारपूजाविधानम्	३५२
तत्त्वदर्शिस्नानविचारः	३५३
स्तोत्र पूजा भीमांसा	३५३
स्तोत्रपूजाविधिप्रदर्शनम्	३५४
समन्तभद्रादिपूजोपदर्शनम्	३५५
त्रिविधपूजामीमांसा	३५६
मानसी पूजा श्रेष्ठा	३५७
कूपोदाहरणविभावनम्	३५८
पूजास्थलीयहिंसामीमांसा	३५९
यतेर्जिनार्चनाऽपाकरणम्	३६०
अधिकारवशाच्छास्त्रोक्तानुष्ठानकर्तव्यतास्थापनम्	३६१
यतेः पूजकत्वानौचित्यम्	३६२
एकानुष्ठानस्य विहितान्यानपवादकत्वम्	३६३
जिनार्चयामनुबन्ध-हेतुहिंसानिराकरणम्	३६४
जिनपूजनाऽविधाने बोधिनाशादिः	३६५
संसारारम्भप्रवृत्तौ धर्मारम्भपरिहारानौचित्यम् ...	३६६
अष्टक वचन विरोधनो परिहार	३६६
पङ्कप्रक्षालनादस्पर्शनस्याभ्यर्हितत्वविचारः	३६७
दुर्गतनारीकृतपूजाविचारः	३६८
स्वस्वतः सदोषस्याऽपि धर्मार्थं कर्तव्यता	३६९
संकाश श्रावकानुं उदाहरण	३६९
धर्मनिमित्तकाऽरम्भस्य शुभाऽनुबन्धिता	३७०
उपकारमृतेऽपि पूज्यतः परमानन्दोपलम्भः	३७१
जिनोपकाराऽयोगेऽपि तदुपासनातः	
फलसिद्धिः	३७२
४२। अटकी	३७३
भुद्धिने कसो	३७४

६- साधु-सामग्र्यद्वात्रिंशिका

साधुसामग्र्यविभागन्यूनताशङ्कापरिहारः	३७५
साधूनां नित्योपवासित्वविधानम्	३७६
त्रिविध ज्ञान भीमांसा	३७६

आत्मपरिणामवज्ज्ञानव्याख्याद्वैविध्यम्	३७७
मिथ्यादृष्टेः आध्यात्मिकोत्सर्गापवादानभिज्ञता	३७८
कारणतावच्छेदकस्य प्रयोजकत्वनियमः	३७९
त्रिविधज्ञानानां मत्यादिविशेषरूपता	३८०
ज्ञानफलविरहेऽज्ञानम्	३८१
विषयप्रतिभासज्ञान	३८१
बहुश्रुतानामपि मिथ्यादृशां	
विषयप्रतिभासज्ञानम्	३८२
मिथ्याज्ञानत्वप्रयोजकोपदर्शनम्	३८३
आत्मपरिशाभशाली ज्ञान	३८३
प्रतिबन्धद्वैविध्यप्रज्ञापनम्	३८४
आत्मपरिणतिशालिज्ञानफलविचारः	३८५
तत्त्वसंवेदन ज्ञान	३८५
व्यवहारतः चारित्रस्वरूपप्रकाशनम्	३८६
त्रिविधज्ञानलिङ्गोपदर्शनम्	३८७
त्रय ज्ञानना शिक्षणे ओणपीमे	३८७
सदनुबन्धनिष्पन्नम्	३८८
ज्ञानादिगतजातिभेदसिद्धिः	३८९
कर्मनिष्ठप्रतिबन्धकता हेतुविशेषविघटनतः	३९०
कार्यस्वभावभेदस्य कारणस्वभावभेदव्याप्यता	३९१
कारणभेदादिमीमांसा	३९२
आकर्षविचारः	३९३
लिङ्गस्य भावधर्मोपधायकत्वाऽनियमः	३९४
भिक्षा विचारणा	३९४
सदानारम्भहेतुताविमर्शः	३९५
पञ्चविधभिक्षास्वरूपद्योतनम्	३९६
प्रतिमाप्रतिपन्नश्रावकभिक्षाविचारः	३९७
जिनकल्पिकभिक्षाविचारः	३९८
सदानारम्भिताया आद्यभिक्षालक्षण	
विशेषणोपलक्षणमीमांसा	३९९
त्रिविधशुद्धीनां बलाधिकत्वविचारः	४००

भिक्षाशुद्धित्रैविध्यमीमांसा	४०१	तो गुणश्रेणि घटे	४२४
अविरततपसो महागुणत्वाऽभावः	४०२	गुणश्रेणीहानिसम्पादकविचारः	४२५
पौरुषघ्नी भिक्षा	४०२	वैराग्यव्याख्योपदर्शनम्	४२६
अष्टकानुसारेण पौरुषघ्नीभिक्षास्वरूपम्	४०३	वैराग्यना त्रश प्रकार	४२६
पौरुषघ्नी धर्मलाघवम्	४०४	दुःखगर्भवैराग्यस्याऽऽर्जघ्नानस्मता	४२७
वृत्ति भिक्षा	४०४	दुःखगर्भित वैराग्य भेदकारक	४२७
वृत्तिभिक्षाधिकारिनिवेदनम्	४०५	दुःखगर्भवैराग्यलक्षणावली	४२८
सिद्धपुत्रादिस्वरूपमीमांसा	४०६	भोहगर्भित वैराग्य द्वायेत तावतुत्य	४२८
अनुकम्पानिमित्तविचारः	४०७	मोहगर्भवैराग्यस्याऽऽपायशक्तिसमेतत्वमेव	४२९
अष्टकवृत्तिकृद्वचनमीमांसा	४०८	स्याद्वादबोधस्य तृतीयवैराग्यप्रापकत्वम्	४३०
सर्वसंपत्करी भिक्षाथी साधुपशुं पूर्ण	४०८	ज्ञानगर्भित वैराग्य भोक्षेद्यक	४३०
भिक्षया साधुसामग्र्यलाभविचारः	४०९	ज्ञानस्य वैराग्यवर्धकत्वविमर्शः	४३१
निर्दोषभिक्षालाभाऽसम्भवविचारः	४१०	गुरुसमर्पणत्वावनो प्रभाव	४३१
असंस्कृति निर्दोष गोयरी भणवी		आद्यवैराग्यद्वयस्य कथञ्चिदुपादेयत्वम्	४३२
अशक्य - पूर्वपक्ष	४१०	ज्ञानगर्भवैराग्यलक्षणावत्यावेदनम्	४३३
शेषभोजनं गृहस्थधर्मः	४११	भावविशुद्धिमीमांसा	४३४
यावदर्थिकविषयविमर्शः	४१२	कदाग्रहीनी भावशुद्धि पक्ष अभान्य	४३४
पुण्यार्थपिण्डविषयविमर्शः	४१३	मार्गव्याख्याविद्योतनम्	४३५
असङ्कल्पितपिण्डलाभविचारः	४१४	गुणवत्पारतन्त्र्यस्य मोहोच्छेदकता	४३६
असंस्कृति गोयरी भणवी शक्य -उत्तरपक्ष	४१४	'क्षमाश्रमणहस्तेन' इतिवचनप्रयोजनद्योतनम्	४३७
दुष्टसङ्कल्पविचारः	४१५	गुणिपारतन्त्र्यस्यातिचारशोधकता	४३८
आरम्भाऽप्रयोजकसदाशयस्याऽदुष्टता	४१६	प्रवचनप्रभावनायाः तीर्थकृत्नामकर्मबन्धकता	४३९
पञ्चाशकवृत्तिसंवादद्योतनम्	४१७	यादो, शासनप्रभावानाने ओणभीये	४३९
सूतकादिविचारः	४१८	सम्यक्त्वदीपकगुणद्योतनम्	४४०
पञ्चाशकसंवाददर्शनम्	४१९	शासनमालिन्ये नियमेन मिथ्यात्वम्	४४१
असङ्कल्पितपिण्डलाभपरामर्शः	४२०	जिनशासननिन्दकस्य नीचैर्गोत्रबन्धकता	४४२
मोक्षस्य दुर्लभता -		गुणिपारतन्त्र्ये गुणसामग्र्यम्	४४३
दुष्करसाधनसाध्यतासमर्थनम्	४२१	ज्ञान-भिक्षा-वैराग्यशुद्ध्या परमानन्दसम्भवः	४४४
संयम अतिदुष्कर	४२१	अयूक विचारो	४४५
सातिशयज्ञानकारणानां चतुर्विधत्वम्	४२२	यादो हृदयेने भावित करीये	४४६
परिणामे कर्मबन्धकारणता	४२३		
अनवस्था दोष भणवान	४२३		
अशठगीतार्थयतनाया दोषावहत्वाऽसम्भवः	४२४		
		७- धर्मव्यवस्था द्वात्रिंशिका	
		अन्योन्याश्रयपरिहारः	४४७
		मांस भक्ष्ये - भौद्ध	४४७

स्वतन्त्रसाधनव्याख्योपदर्शनम्	४४८	मांसभक्षणादि निर्दोष - मनुस्मृति	४६८
मांस अलक्ष्य छे - जैन	४४८	मांसभक्षणादि सद्योष - जैन	४६८
प्रसङ्गसाधनस्वरूपप्रकाशनम्	४४९	मांसपदनिरुक्तिप्रदर्शनम्	४७०
लोकागमाभ्यां भक्ष्यादिव्यवस्थासिद्धिः	४५०	'मांस' शब्दनी व्याख्या	४७०
स्वतंत्रसाधन-प्रसंगसाधनमीमांसा	४५०	सामानाधिकरण्येनान्वयतात्पर्यविमर्शः	४७१
मातृक्षीरस्य लोहितत्वनिराकरणम्	४५१	पूर्वपक्षना अभिप्रायधी विरोधपरिहार	४७१
कामसूत्रकृन्मतेऽपि मांसस्याऽभक्ष्यता	४५२	योगादिनिष्ठकारणताविचारः	४७२
बौद्धदर्शित हेतु विसंवादी	४५२	अेकदेशधी अन्वय मान्य	४७२
पुष्टलगुडन्यायेन मण्डलतन्त्रवादिनिराकरणम्	४५३	अवैधमांसभक्षणदोषोपदर्शनम्	४७३
मांसमां अनंत ज्योनी उत्पत्ति	४५३	अष्टकगतपूर्वव्याख्याऽऽदरः	४७४
मांसे निगोदोत्पत्तिवर्णनम्	४५४	विशेषतात्पर्यग्रहोपायोपदर्शनम्	४७५
मांसादीनामप्रशस्तविकृतित्वम्	४५५	प्रोक्षितपलादनप्रतिपादनम्	४७६
मांससंबंधी अपवादादिनुं सूयन	४५५	मांसभक्ष्यविधान- वैदिक	४७६
जिह्वालौत्येन पलग्रहणप्रतिषेधः	४५६	वैधाऽवैधपलादनपरामर्शः	४७७
शीलांकार्यार्थं अभिप्राय	४५६	प्राप्तप्रतिषेधपरीक्षणम्	४७८
पलग्रहणसूत्रतात्पर्यविभावनम्	४५७	पूर्वपक्षीना तात्पर्यमां असंगतिनुं प्रदर्शन	४७८
पलपरिभोगमीमांसा	४५८	निषिद्धकर्मकारिणो दोषपञ्चकाऽऽवेदनम्	४७९
अत्यन्तापवादिकपलोपभोगप्रतिपादनम्	४५९	प्राप्तिपूर्वक प्रतिषेध विचार	४७८
अपवादतोऽपि पलादनविधाननिषेधः	४६०	श्राद्धानादिभोजननिषेधः	४८०
मांसग्रहण प्रयोजन	४६०	अेकवीस जन्म सुधी पशुता !	४८०
मांसदेरभक्ष्यतोपदर्शनम्	४६१	पारित्राज्याऽप्रतिपत्तौ फलाभावापत्तिः	४८१
रेवतीकृत-कुर्कुटकमांसदानमीमांसा	४६२	प्राप्तिपूर्वक निवृत्ति मांसभक्ष्यमां असंभव ...	४८१
धर्मानन्दमतप्रत्याख्यानम्	४६३	प्राप्तप्रतिषेधपरामर्शः	४८२
कुर्कुट-मार्जारदिपदानां		निषिद्धनिवृत्तिफलपरामर्शः	४८३
वनस्पतिविशेषवाचकता	४६४	निषिद्धना त्यागमां पापनी अभाव	४८३
मांसास्थि-मज्जादीनां तरावपि सद्भावः	४६५	पक्षहेत्वभेदापत्तिः	४८४
कुर्कुटपक्षिमांसादेर्दर्शनान्तरेऽप्यभक्ष्यता	४६६	यज्ञवैविध्योपदर्शनम्	४८५
प्रयोगविशेषबलात्तीर्थकृतो		हिंसादूषितयज्ञादेस्त्याज्यता	४८६
मांसभक्षकत्वाऽसम्भव	४६७	मुमुक्षुणाऽग्निहोत्रादेरनुपादेयता	४८७
बौद्धमते पशु मांस अलक्ष्य	४६७	यज्ञीयहिंसाया धूर्त्तप्रवर्तितत्वम्	४८८
लङ्कावतारसूत्र-कामसूत्रादितोऽपि		पलप्राशनस्याऽऽपवादिकत्वप्रतिक्षेपः	४८९
मांसाऽभक्ष्यतासिद्धिः	४६८		
मांसभक्षणदोषपरामर्शः	४६९		

आपवादिक प्रवृत्ति पक्ष सद्योष	४८८	तपसः क्षायोपशामिकत्वसाधनम्	५१४
यजीयहिंसायामौत्सर्गिकदोषस्याऽपरिहार्यता	४९०	दुःखत्वेन प्रतिभासेऽपि तपःसाफल्यम्	५१५
दाउपान सद्योष	४८०	बौद्धमतेऽपि तपसः कर्तव्यता	५१६
मद्यपानस्य हेयता	४९१	बौद्ध-जैनतन्त्रे निर्निदानतपसः कर्तव्यता	५१७
मद्यपानदोषषोडशकोपदर्शनम्	४९२	नानातन्त्रानुसारेण तपःप्रकारप्रदर्शनम्	५१८
मद्यपमहर्षिकथानकोपदर्शनम्	४९३	तपसो निर्जराकारकत्वसिद्धिः	५१९
मद्यपानथी संन्यासी अष्ट	४८३	तपःसाफल्यपरामर्शः	५२०
सप्तव्यसननिर्देशः	४९४	ज्ञानरहित दया सङ्ग नथी	५२०
मैथुनस्य सदोषता	४९५	लौकिकदयाविचारः	५२१
मैथुनसेवन नुकशानकारक	४८५	दयामीमांसा	५२२
मैथुनकारिणो लक्षपृथक्त्वजीवहिंसकता	४९६	निश्चय-व्यवहारसंमतदयाविचारः	५२३
ऋतुकालीनमैथुनविचारः	४९७	गुरुपारतन्व्यतः प्रधानद्रव्यसम्यक्त्वम्	५२४
धर्मनिमित्तक मैथुन पक्ष सद्योष	४८७	व्यवहार-निश्चयथी दयानुं स्वरूप	५२४
वंशाऽवर्धकत्वेऽपि ब्रह्मचारिणः स्वर्गगमनम्	४९८	व्यवहारनयसम्मतदयादर्शनम्	५२५
बहुपुत्राणामपि दुर्गतिगामित्वम्	४९९	निश्चयनयसंमतदयोपदर्शनम्	५२६
कामोद्रेकस्य विकारविशेषकारित्वम्	५००	नैगमनयसम्मतहिंसाप्रदर्शनम्	५२७
मैथुनस्य देहस्थितिनिर्वाहकत्वाऽनियमः	५०१	अनेक नयथी हिंसादि विचारणा	५२७
'वेदं अधीत्य स्नायात्' वाक्यविचार	५०१	सङ्ग्रह-व्यवहारनयसंमतदयाविचारः	५२८
ब्रह्मचारिणोऽपि संन्यासाधिकारित्वम्	५०२	हिंसा / अहिंसा - संग्रहादिनय	५२८
'स्नायादेवे'त्यवधारणाऽसम्भवः	५०३	ऋजुसूत्रादिनयाभिमतदयानिर्खणम्	५२९
अदोषकीर्तने विध्युन्नयनापत्तिः	५०४	यतनासत्त्वे साम्परायिककर्मबन्धाऽयोगः	५३०
मैथुनस्य बीजरक्षाकारित्वविधानमसङ्गतम्	५०५	अध्यात्मविशुद्धिया अहिंसकता	५३१
मांसभक्षणादिनिवृत्तेर्माहाफलत्वविमर्शः	५०६	प्रमादाऽप्रमादयोः हिंसाहिंसाकारणता	५३२
भंडलतंत्रवादीभूत निराकरश्च	५०६	हिंसानुं बाह्य-आंतर स्वरूप	५३२
अगम्यगमननिवृत्तेर्युक्तत्वस्थापनम्	५०७	चैतन्यस्यैव कर्मबन्धनियामकता	५३३
कामानामुपभोगैरशाम्यतोपदर्शनम्	५०८	अंतरंग परिणाम ज प्रभाषलभूत	५३३
तपसो दुःखस्वतामीमांसा	५०९	स्वपरिणामविशुद्धिकृते यतनाऽऽवश्यकता	५३४
तपश्चर्या अंगे बौद्ध मत	५०८	आभासिक दया अंगे लालभृती	५३४
तपसः कर्मविपाकरूपताविमर्शः	५१०	निश्चयस्य हेतु-स्वस्वाऽनुबन्धशुद्धता	५३५
यथासमाधि तपसः कर्तव्यता	५११	निश्चय-व्यवहारनुं संतुलन	५३५
तप अंगे बौद्ध मतनुं निराकरश्च	५११	क्रियानिरपेक्षशुद्धपरिणामपक्षस्यानुपादेयता	५३६
इष्टफलसिद्धौ कायपीडा न दुःखदा	५१२	निश्चय आभासथी सावधान !	५३६
रत्नवणिगुदाहरणम्	५१३	लोक-देह-शास्त्रवासनात्यागोपदेशः	५३७

लोकसंज्ञात्यागमां कल्याण	५३७
धर्माऽविरोधिलोकाचारानुवर्तनम्	५३८
भुद्धिने कसो	५३८
भगवन्नी इणद्रूपता	५४०

८- वादद्वात्रिंशिका

सप्तविधवादलक्षणप्रकाशनम्	५४१
दुःसंज्ञाप्यजीवत्रैविध्योपदर्शनम्	५४२
शुद्धवाद	५४२
वादानर्हस्वरूपप्रकाशनम्	५४३
विवादनुं विवेचन	५४३
छलस्वरूपाऽऽवेदनम्	५४४
जाति-जल्पस्वरूपविचारः	५४५
विवादे विजयदौर्लभ्यम्	५४६
धर्मवादनुं निरूपण	५४६
मध्यस्थस्वरूपप्रकाशनम्	५४७
सभालक्षणोपदर्शनम्	५४८
धर्मवाद इणविचारण	५४८
ज्ञानगर्वेण वादकरणे कर्मबन्धः	५४९
वादोपयोगिसम्मतप्रकाशनम्	५५०
निष्कारणवादकरणे प्रायश्चित्तम्	५५१
गुरुलाघवपर्यालोचनेन वादः कार्यः	५५२
भगवतोऽमूढलक्ष्यता	५५३
भगवद्देशनासाफल्यदिमीमांसा	५५४
धर्मवादना विषयनी विचारण	५५४
धर्मवादविषयविचारणा	५५५
विविध धर्मसाधननिरूपण	५५५
यम-नियमादिस्वरूपविमर्शः	५५६
अहिंसादीनां सर्वतन्त्रव्यापकत्वम्	५५७
कुशलविभागेऽनेकान्तवादप्रसरः	५५८
दशविधाऽकुशलस्वरूपविभावनम्	५५९
स्वसिद्धान्तानुसरणेनैव	
विषयव्यवस्थामीमांसासाफल्यम्	५६०
प्रमाणलक्षणमीमांसा	५६१

प्रभाषलक्षणानी यर्या अनावश्यक	५६१
प्रमाणलक्षणप्रणयनवैफल्यम्	५६२
प्रमाणलक्षणप्रणयनेऽनवस्थाऽऽपादनम्	५६३
अर्थसिद्धिप्रकारप्रकाशनम्	५६४
प्रमाणलक्षणमीमांसा	५६५
उदयनाचार्याऽऽक्षेपोपदर्शनम्	५६६
उदयनार्यार्थनो आक्षेप	५६६
प्रमाणप्रयोजनोपदर्शनम्	५६७
अर्थव्यवस्थायां प्रमाणं प्रयोजकं	
न तु तल्लक्षणम्	५६८
उदयनार्यार्थना आक्षेपनुं निराकरण	५६८
लक्षणप्रयोजनप्रदर्शनम्	५६९
विविधानां प्रमाणलक्षणानां निर्देशः	५७०
धर्मवादे प्रमाणलक्षणानुपयोगः	५७१
डेवलव्यतिरेकी लक्षण भीमांसा	५७१
संमुग्धधर्मिज्ञानेन कार्यसिद्धिविचारः	५७२
अप्रामाण्यशङ्कानिरासविचारः	५७३
विशेषांशसन्देहस्य तत्त्वप्रतिपत्त्यनुकूलता	५७४
समूहात्मनैकांशसंशयेऽपरांशाऽसंशयविचारः	५७५
तत्त्वप्रतिपत्तिप्रयोजकद्योतनम्	५७६
आत्मनित्यतामीमांसा	५७७
अेकांत नित्य आत्मभते हिंसादि असंगत	५७७
साङ्ख्यसम्मतहिंसाविचारः	५७८
एकान्तनित्यवादे हिंसाया असम्भवः	५७९
मरणस्वरूपविचारः	५८०
मनोयोगध्वंसरूप हिंसा असंगत	५८०
अर्थसमाजसिद्धत्वविमर्शः	५८१
मनोयोगघाताऽसम्भवः	५८२
आत्मवैभववादे देहसम्बन्धाऽसम्भवः	५८३
अेकान्तनित्य आत्मानी देहसंबंध असंभव	५८३
आकाशस्य जन्यत्वोपदर्शनम्	५८४
निष्क्रियस्य देहसंयोगाऽसम्भवः	५८५
विन्ध्यवासिमतमीमांसा	५८६

नैयायिकमतेऽदृष्टजन्य आत्मदेहसंयोगादिः	५८७	एकान्तवादे सत्याद्यसङ्गतिः	६०८
कर्मजन्य देहसंयोगादि असंगत	५८७	दुष्टसङ्कल्पात्मकहिंसामीमांसा	६०९
कार्यक्रमस्य सामग्रीवशत्वम्	५८८	सर्वथाक्षणिकस्य	
चिन्तामणिकारमतनिरसनम्	५८९	कालान्तरभाविफलजनकत्वाऽसङ्गतिः	६१०
आत्मक्रियाविरहे मिताणुग्रहणाऽसम्भवः	५९०	आत्मनो नित्यानित्यत्वाद्युपपादनम्	६११
आत्मा सक्रिय छे	५९०	व्यवहारतोऽपि वस्तुनोऽनेकान्तात्मकता	६१२
अदृष्टवैजात्यकल्पने गौरवम्	५९१	उत्पाद-व्यय-ध्रौव्यान्वितात्मतत्त्वसिद्धिः	६१३
आत्मनि क्रियास्वीकारः	५९२	नित्यत्वाऽनित्यत्वाऽविरोधोपपादनम्	६१४
इलभुभ गौरव निर्दोष	५९२	द्रव्य-पर्यायनिरुक्तिः	६१५
आत्मनो देहपरिमाणत्वोपपादनम्	५९३	पर्यायव्युत्पत्तिप्रदर्शनम्	६१६
देहस्य भोगायतनत्वविचारः	५९४	बुद्धस्य शठतोपदर्शनम्	६१७
नैयायिकमते गौरवम्	५९५	देहात्मभेदाभेदसमर्थनम्	६१८
अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन हेतुत्वे गौरवम्	५९६	आत्मनः परिणामित्वसमर्थनम्	६१९
अवच्छेदकतासंबंधगर्भित कार्यकारणभावभां व्यभिचार	५९६	ब्राह्मणस्य व्यासज्यवृत्तित्वविचारः	६२०
बाल्यादिभेदेन शरीरभेदः	५९७	त्रिविधहिंसानिरूपणम्	६२१
शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वांगीकारे गौरवम्	५९८	त्रय प्रकारनी हिंसा	६२१
स्याद्वादकल्पलतासंवादः	५९९	दुष्टाशयतो घातकदोषोपवर्णनम्	६२२
सर्वथा क्षणिकत्वपक्षभां हिंसादिनो असंभव ..	५९९	वध्यकर्मणो घातकत्वविचारः	६२३
एकान्तक्षणिकत्वमीमांसा	६००	भरनारना कर्मनो वांक ?	६२३
बौद्धमते हिंसाया असम्भवः	६०१	प्रमत्तस्य हिंसकत्वसमर्थनम्	६२४
सन्तानभेदजनकस्य हिंसकत्वविचारः	६०२	हिंसकस्य वैयावृत्यकरत्वाऽऽपत्यपाकरणम्	६२५
कार्यत्वस्य सत्त्वव्याप्तता	६०३	स्याद्वादभां अहिंसानो संभव	६२५
क्षणिकवादे सर्वेषामात्मघातकत्वापत्तिः	६०४	सोपक्रमपापनाशविचारः	६२६
बुद्ध-लुब्धकयोः तुल्यतापत्तिः	६०५	सोपक्रमकर्मपरिज्ञानोपायावेदनम्	६२७
बौद्धमतेऽहिंसाप्रतिपादकशास्त्राऽसङ्गतिः	६०६	संशयज्ञाने संसारपरिज्ञानम्	६२८
सन्तानाश्रितहिंसाव्यवहाराऽसङ्गतिः	६०७	मतिकर्दमनिस्वप्नम्	६२९
		स्याद्वादकल्पलतासंवादः	६३०
		यावो भगवन्नी कसरत करीये	६३१
		प्रज्ञानो शशगार	६३२

१वेदोपनिषदो ह्युक्ता, नयलताकृता मुदा ।

तत्रामानि प्रदर्श्यन्तेऽन्यतन्त्रबोधहेतवे ॥

१. अक्षमालिकोपनिषद्	२९. कात्यायनोपनिषद्	४८. गोपालपूर्वतापिन्युपनिषद्
२. अक्षुपनिषद्	३०. कामराजकीलितोद्धारोपनिषद्	४९. गोपालोत्तरतापनीयोपनिषद्वृत्ति
३. अथर्वशिखोपनिषद्	३१. कालाग्निरुद्रोपनिषद्	५०. गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्
४. अथर्वशिरउपनिषद्	३२. कालिकोपनिषद्	५१. गोपीचन्दनोपनिषद्
५. अद्वयतारकोपनिषद्	३३. कालीमेधादीक्षितोपनिषद्	५२. चतुर्वेदोपनिषद्
६. अद्वैतोपनिषद्	३४. कुण्डिकोपनिषद्	५३. चाक्षुषोपनिषद्
७. अध्यात्मोपनिषद् (तन्त्रान्तरीय)	३५. कृष्णपुरुषोत्तमसिद्धान्तोपनिषद्	५४. छागलेयोपनिषद्
८. अध्यात्मोपनिषद् (जैन)	३६. कृष्णोपनिषद्	५५. छान्दोग्योपनिषद्
९. अन्नपूर्णोपनिषद्		५६. जाबालदर्शनोपनिषद्
१०. अमृतनादोपनिषद्		५७. जाबालोपनिषद्
११. अवधूतोपनिषद्		५८. जाबाल्युपनिषद्
१२. अव्यक्तोपनिषद्		५९. तारकोपनिषद्
१३. आत्मपूजोपनिषद्		६०. तुरीयातीतोपनिषद्
१४. आत्मप्रबोधोपनिषद्		६१. तुरीयोपनिषद्
१५. आत्मोपनिषद्		६२. तुलस्युपनिषद्
१६. आरुणिकोपनिषद्		६३. तेजोबिन्दूपनिषद्
१७. आर्षेयोपनिषद्		६४. तैत्तिरीयारण्यकनारायणोपनिषद्
१८. आश्रमोपनिषद्		६५. तैत्तिरीयारण्यकोपनिषद्
१९. इतिहासोपनिषद्		६६. तैत्तिरीयोपनिषद्
२०. ईशावास्योपनिषद्		६७. त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्
२१. उत्सर्गापवादवचनैकान्तोपनिषद् (निगम)		६८. त्रिपुरातापिन्युपनिषद्
२२. ऊर्ध्वपुण्ड्रोपनिषद्		६९. त्रिपुरोपनिषद्
२३. एकाक्षरोपनिषद्		७०. त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषद्
२४. एतरेयोपनिषद्		७१. दक्षिणामूर्त्युपनिषद्
२५. कठरुद्रोपनिषद्		७२. दत्तात्रेयोपनिषद्
२६. कठवल्लिकोपनिषद्		७३. देव्युपनिषद्
२७. कठोपनिषद्		७४. द्वयोपनिषद्
२८. कन्दोपनिषद्		७५. ध्यानबिन्दूपनिषद्
		७६. नादबिन्दूपनिषद्
	३७. केनोपनिषद्	
	३८. कैवल्योपनिषद्	
	३९. कौषीतकिब्राह्मणोपनिषद्	
	४०. क्षुरिकोपनिषद्	
	४१. गणपत्युपनिषद्	
	४२. गणेशपूर्वतापिन्युपनिषद्	
	४३. गणेशोत्तरतापिन्युपनिषद्	
	४४. गर्भोपनिषद्	
	४५. गारुडोपनिषद्	
	४६. गुह्यकाल्युपनिषद्	
	४७. गुह्यषोढान्यासोपनिषद्	

- अथर्ववेद
- ऋग्वेद
- ऋग्वेदसायणभाष्य
- चतुर्वेदोपनिषद्
- यजुर्वेद
- यजुर्वेदोवटभाष्य
- शुक्लयजुर्वेद
- सामवेद
- सामवेदसायणभाष्य

१. नयलतायां उद्धृत करेल वेद उपनिषद् साहित्यनी उपरोक्त सूचिमां दशवेल ग्रंथोना पृष्ठ क्रमांकने ज्ञेवा भाटे आठमां भागमां निर्देष्ट परिशिष्ट ६ जुआ पृ. २२९८ थी २२४८

૭૭. નારદપરિબ્રાજકોપનિષદ્	૧૧૨. બ્રહ્મવિદ્યોપનિષદ્	૧૪૭. વનદુર્ગોપનિષદ્
૭૮. નારાયણપરિબ્રાજકોપનિષદ્	૧૧૩. બ્રહ્મોપનિષદ્	૧૪૮. વરાહોપનિષદ્
૭૯. નારાયણપૂર્વતાપિનીયોપનિષદ્	૧૧૪. ભસ્મજાબાલોપનિષદ્	૧૪૯. વાસુદેવોપનિષદ્
૮૦. નારાયણાર્થવશિરુપનિષદ્	૧૧૫. ભાવનોપનિષદ્	૧૫૦. વિશ્વામોપનિષદ્
૮૧. નારાયણોત્તરતાપિનીયોપનિષદ્	૧૧૬. ભિક્ષુકોપનિષદ્	૧૫૧. વૈષ્ણવીયનારાયણોત્તર- તાપિનીયોપનિષદ્
૮૨. નારાયણોપનિષદ્	૧૧૭. મઠામ્નાયોપનિષદ્	૧૫૨. શરભોપનિષદ્
૮૩. નિરાલમ્બનોપનિષદ્	૧૧૮. મળ્ડલતન્ત્રબ્રાહ્મણોપનિષદ્	૧૫૩. શાટ્યાયનીયોપનિષદ્
૮૪. નિરુક્તોપનિષદ્	૧૧૯. મળ્ડલબ્રાહ્મણોપનિષદ્	૧૫૪. શાષ્ટિત્યોપનિષદ્
૮૫. નિર્વાણોપનિષદ્	૧૨૦. મન્ત્રિકોપનિષદ્	૧૫૫. શારીરકોપનિષદ્
૮૬. નૃસિંહપૂર્વતાપનીયોપનિષદ્	૧૨૧. મહાનારાયણોપનિષદ્	૧૫૬. શિવસંકલ્પોપનિષદ્
૮૭. નૃસિંહષટ્ક્રોપનિષદ્	૧૨૨. મહાવાક્યોપનિષદ્	૧૫૭. શિવોપનિષદ્
૮૮. નૃસિંહોત્તરતાપનીયોપનિષદ્	૧૨૩. મહોપનિષદ્	૧૫૮. શુકરહસ્યોપનિષદ્
૮૯. પઞ્ચબ્રહ્મોપનિષદ્	૧૨૪. માળ્ડૂક્યોપનિષદ્	૧૫૯. શૌનકોપનિષદ્
૯૦. પરબ્રહ્મોપનિષદ્	૧૨૫. મુક્તિકોપનિષદ્	૧૬૦. શ્વેતાશ્વતરોપનિષદ્
૯૧. પરમહંસપરિબ્રાજકોપનિષદ્	૧૨૬. મુળ્ડકોપનિષદ્	૧૬૧. સંન્યાસોપનિષદ્
૯૨. પરમહંસોપનિષદ્	૧૨૭. મુળ્ડકોપનિષદ્ભાષ્ય	૧૬૨. સદાનન્દોપનિષદ્
૯૩. પારમાત્મિકોપનિષદ્	૧૨૮. મુદ્ગલોપનિષદ્	૧૬૩. સરસ્વતીરહસ્યોપનિષદ્
૯૪. પારમાત્મિકોપનિષદ્વૃત્તિ	૧૨૯. મૈત્રાયણ્યુપનિષદ્	૧૬૪. સર્વસારોપનિષદ્
૯૫. પારાયણોપનિષદ્	૧૩૦. મૈત્રેય્યુપનિષદ્	૧૬૫. સામરહસ્યોપનિષદ્
૯૬. પાશુપતબ્રહ્મોપનિષદ્	૧૩૧. યાજ્ઞવલ્ક્યોપનિષદ્	૧૬૬. સાવિત્ર્યુપનિષદ્
૯૭. પિળ્ડોપનિષદ્	૧૩૨. યોગકુળ્ડલિન્યુપનિષદ્	૧૬૭. સિદ્ધાન્તશિખોપનિષદ્
૯૮. પીતામ્બરોપનિષદ્	૧૩૩. યોગકુળ્ડલ્યુપનિષદ્	૧૬૮. સિદ્ધાન્તસારોપનિષદ્
૯૯. પૈડ્ગલોપનિષદ્	૧૩૪. યોગચૂડામણ્યુપનિષદ્	૧૬૯. સીતોપનિષદ્
૧૦૦. પ્રણવોપનિષદ્	૧૩૫. યોગતત્ત્વોપનિષદ્	૧૭૦. સુદર્શનોપનિષદ્
૧૦૧. પ્રશ્નોપનિષદ્	૧૩૬. યોગરાજોપનિષદ્	૧૭૧. સુબાલોપનિષદ્
૧૦૨. પ્રશ્નોપનિષદ્ભાષ્ય	૧૩૭. યોગશિખોપનિષદ્	૧૭૨. સૂર્યતાપિન્યુપનિષદ્
૧૦૩. પ્રાણાગ્નિહોત્રોપનિષદ્	૧૩૮. રાજશ્યામલારહસ્યોપનિષદ્	૧૭૩. સૂર્યોપનિષદ્
૧૦૪. બટુકોપનિષદ્	૧૩૯. રાધોપનિષદ્	૧૭૪. સૌભાગ્યલક્ષ્યુપનિષદ્
૧૦૫. બાષ્કલતન્ત્રોપનિષદ્	૧૪૦. રામપૂર્વતાપિન્યુપનિષદ્	૧૭૫. સ્કન્દોપનિષદ્
૧૦૬. બિલ્વોપનિષદ્	૧૪૧. રામરહસ્યોપનિષદ્	૧૭૬. સ્વસંવેદ્યોપનિષદ્
૧૦૭. બૃહજ્જાબાલોપનિષદ્	૧૪૨. રામોત્તરતાપિનીયોપનિષદ્	૧૭૭. હંસોપનિષદ્
૧૦૮. બૃહત્સંન્યાસોપનિષદ્	૧૪૩. રુદ્રહૃદયોપનિષદ્	૧૭૮. હયગ્રીવોપનિષદ્
૧૦૯. બૃહદારણ્યકોપનિષદ્	૧૪૪. રુદ્રાક્ષજાબાલોપનિષદ્	૧૭૯. હેરમ્બોપનિષદ્
૧૧૦. બૃહન્નારાયણોપનિષદ્	૧૪૫. રુદ્રોપનિષદ્	
૧૧૧. બ્રહ્મવિન્દ્રુપનિષદ્	૧૪૬. વજ્રસૂચિકોપનિષદ્	

૫- ભક્તિદ્વાત્રિંશિકા

પાંચમી બ્રહ્મીસીની પ્રસાદી

ધર્મોદ્યતેન કસ્યાપિ અપ્રીતિર્નૈવ કાર્યા ॥૫/૪॥ (પૃ.૩૦૬)
ધર્મમાં ઉદ્યમ કરનાર વ્યક્તિએ કોઈને પણ અણગમો ઉત્પન્ન ન કરાવવો.

વજ્યનવિરહિતભાવેનૈવ ધર્મોપપત્તેઃ ॥૫/૭/૩૦૯॥ (પૃ.૩૦૯)
ઠગવાનો પરિણામ ન હોય તો જ ભાવધર્મ સંભવે.

હેમાદિના વિશેષસ્તુ ન બિમ્બે કિં તુ ભાવતઃ ॥૫/૧૫॥ (પૃ.૩૧૯)
સોનું વગેરે દ્વારા પ્રતિમામાં કોઈ વિશેષતા આવતી નથી,
પરંતુ મનના પરિણામથી વિશેષતા આવે છે.

दानं च विभवानुसारेण शासनोन्नतिनिमित्तम् ॥५/२०॥ (पृ.३४९)
पोताना वैभव मुञ्जव शासननी प्रभावना थाय अे माटे दान करवुं.

न हि यदाद्यभूमिकावस्थस्य गुणकरं
तदुत्तरभूमिकावस्थस्यापि तथा ॥५/२८॥ (पृ.३६९)
प्रारंभिक अवस्थां जे वस्तु गुणकारी डोय ते
उत्तरावस्थां पण गुणकारी ज डोय तेवो कोई नियम नथी.

अधिकारिवशाच्छास्त्रे धर्मसाधनसंस्थितिः ॥५/२८॥ (पृ.३६९)
धर्मना साधनोनी व्यवस्था शास्त्रं अधिकारीने आश्रयीने बतावेली छे.

अन्यत्राऽऽरम्भवान् यस्तु तस्याऽत्राऽऽरम्भशङ्किनः ।
अबोधिरेव परमा विवेकौदार्यनाशतः ॥५/३०॥ (पृ.३६४)
जे गृहस्थ संसारं आरंभ-समारंभ करतो डोय अने पूजां आरंभ-समारंभनी
शंका करतो डोय तो ते गृहस्थं विवेकदृष्टि अने उदारतानो नाश थवाथी बोधि
दुर्लभता ज थाय छे.

सर्वथैवाऽशुभस्वरूपव्यापारस्य
विशिष्टनिर्जराकारणत्वाऽयोगात् ॥५/३९॥ (पृ.३७०)
तमाम प्रकारे जे प्रवृत्ति अशुभ स्वरूपवाणी डोय ते
विशिष्ट प्रकारनी कर्मनिर्जरानुं कारण बनी न शके.

॥ અથ ભક્તિદ્વાત્રિંશિકા ॥૫॥

જિનમહત્ત્વજ્ઞાનાનન્તરં તત્ર ભક્તિરાવશ્યકીતિ સેયમિદાર્નીં પ્રતિપાદ્યતે-

શ્રમણાનામિયં પૂર્ણાં સૂત્રોક્તાઽઽચારપાલનાત્ । દ્રવ્યસ્તવાદ્ ગૃહસ્થાનાં દેશતસ્તદ્વિધિસ્ત્વયમ્ ॥૧॥

‘શ્રમણાનામિતિ । ઇયં = ભક્તિઃ ॥૧॥

ન્યાયાઽર્જિતધનો ધીરઃ સદાચારઃ શુભાશયઃ । ભવનં કારયેજ્જૈનં ગૃહી ગુર્વાદિસમ્મતઃ ॥૨॥

❖ તત્ત્વતા ❖

મનો યયા મિલિન્દો નઃ પ્રભોઃ પદામ્બુજે ભવેત્ । તાં ભક્તિં વર્ણયિષ્યામિ સ્વાનુભૂતિકૃતે દૃઢમ્ ॥૧॥

પઞ્ચમદ્વાત્રિંશિકોપાદ્ઘાતમાહ- ‘જિનમહત્ત્વે’ત્યાદિ । ‘કાચઃ કાચો મર્ણિર્મર્ણિ’રિતિ ન્યાયેન મહેશ-સુગતાદિભ્યો જિનમહત્ત્વજ્ઞાનાનન્તરં તત્ર = જિને, વીતરાગે ભગવતિ ઇતિ યાવત્ । ભક્તિઃ આવશ્યકી । પ્રકૃતે → સર્વેષામધિકારિણામનધિકારિણાં ભક્તિયોગ એવ પ્રશસ્યતે । ભક્તિયોગો નિરુપદ્રવો ભક્તિયોગાદ્ મુક્તિઃ ← (ત્રિ.વિ.મ.૮/૧) ઇતિ ત્રિપાદ્ધિભૂતિમહાનારાયણોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

શ્રમણાનાં = સર્વવિરતાનાં ઇયં = ભક્તિઃ પૂર્ણાં = કૃત્સ્ના સૂત્રોક્તાઽઽચારપાલનાત્ = જિનાગમોદિતોત્સર્ગાઽ-પવાદાઽનુવિદ્ધપઞ્ચાઽઽચારાઽનુપાલનાત્, ભાવસ્તવાદિતિ યાવત્ । ગૃહસ્થાનાં = દેશવિરતાનામવિરતસમ્યગ્દૃ-શાઞ્ચ દ્રવ્યસ્તવાત્ = જિનભવનવિધાન-જિનપૂજનાદિલક્ષણવશ્યમાણદ્રવ્યસ્તવમાશ્રિત્ય દેશતઃ = દેશમવલમ્બ્ય, દૈશિકીતિ યાવત્, ઇયં ભક્તિરિત્યાવર્તતે । તદ્વિધિઃ = દ્રવ્યસ્તવવિધિઃ તુઃ અયં વશ્યમાણલક્ષણઃ । અનેન દ્વિવિધો મોક્ષમાર્ગો ઘોતિતઃ । તદુક્તં દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે → ભાવત્થય-દવ્વત્થયરૂવો સિવપંથસત્થવાહેણં । સવ્વન્નુણા પ્ણીઓ દુવિહો મગ્ગો સિવપુરસ્સ ← (દ.શુ.૭૬) ઇતિ ॥૫/૧॥

❖ ભક્તિ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❖

અરિહંત પરમાત્મામાં યથાર્થ માગદ્દેશકત્વ દ્વારા મહત્તાનું જ્ઞાન થયા પછી તે અરિહંત પરમાત્માને વિશે ભક્તિ પ્રગટ થવી આવશ્યક હોવાથી તે ભગવદ્ભક્તિ આ પાંચમી બત્રીસીમાં સમજાવાય છે.

ગાથાર્થ :- સર્વવિરતિધરોને આ ભક્તિ સંપૂર્ણ હોય છે. કારણ કે તેઓ આગમોક્ત પંચાચારનું પાલન કરે છે. ગૃહસ્થોને આ ભક્તિ આંશિક હોય છે. કારણ કે તેઓ દ્રવ્યસ્તવનું પાલન કરે છે. દ્રવ્યસ્તવની વિધિ આ મુજબ છે. (૫/૧)

વિશેષાર્થ :- શક્તિને છૂપાવ્યા વિના પરિપૂર્ણ જિન-આજ્ઞાપાલન એ ભાવસ્તવ કહેવાય છે. ભાવસ્તવ હોય ત્યાં પૂર્ણ ભક્તિ હોય માટે સાધુ ભગવંતોની પૂર્ણ જિનભક્તિ હોય છે. ભાવસ્તવનું કારણ હોય તે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. મૂળ ગાથામાં રહેલ ‘ગૃહસ્થ’ શબ્દથી દેશવિરતિધર અને અવિરત સમ્યગ્દ્દેશિ લેવા. તેઓ દ્રવ્યસ્તવના અધિકારી છે આથી તેઓમાં આંશિક ભક્તિ હોય છે. આવો ગાથાનો ભાવાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી ટીકાકારશ્રીએ આ ગાથાની વિસ્તૃત ટીકા બનાવી નથી. (૫/૧)

❖ દ્રવ્યસ્તવના અધિકાર ❖

ગાથાર્થ :- ન્યાયઉપાર્જિત ધનથી સંપન્ન, ધીર, સદાચારવાળો, શુભાશયથી યુક્ત તથા ગુરુઆદિને સંમત એવા ગૃહસ્થ જિનાલયને કરાવે. (૫/૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘શ્રમણામિતિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

ન્યાયેતિ । ધીરઃ = મતિમાન્ ગુર્વાદિસમ્મતઃ = પિતૃ-પિતામહ-રાજાઽમાત્યપ્રભૃતીનાં બહુમતઃ ।
ઈદૃગ્ગુણસ્યૈવ †જિનભવનકારણાઽધિકારિત્વમિતિ ભાવઃ ॥૨॥

દ્રવ્યસ્તવસ્વરૂપજિનભવનવિધાનાધિકારિણમેવાઽઽહ- 'ન્યાયે'તિ ।

ન્યાયેન = બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વિટ્-શૂદ્રાણાં સ્વજાતિવિહિતવ્યાપારેણ શુદ્ધમાન-તુલોચિતકલાવ્યવહારાદિરૂ-
પેણ આસેવનીયાવસરોચિતારાધનાદિરૂપેણ ચ અર્જિતં ધનં યેન સઃ ન્યાયાર્જિતધનઃ (ષોડ.૫/૧૩ યશોવિ.
વૃત્તિઃ + ધર્મબિન્દુવૃત્તિ-૧/૩) । ધીરઃ = મતિમાન્ = આયતિહિતજ્ઞઃ । સદાચારઃ = અનિન્દ્યાઽઽચારઃ ।
શુભાશયઃ = પ્રવૃદ્ધધર્માઽધ્યવસાયઃ । ઈદૃગ્ગુણસ્યૈવ જિનભવનકારણાધિકારિત્વં, શાસ્ત્રાઽઽજ્ઞાશુદ્ધત્વાત્ ।
તદુક્તં ષોડશકે → ન્યાયાઽર્જિતવિત્તેશો મતિમાન્ સ્ફિતાઽઽશયઃ સદાચારઃ । ગુર્વાદિમતો જિનભવનકારણ-
સ્યાઽધિકારીતિ ॥ ← (ષોડ.૬/૨) ઇતિ । ઉપલક્ષણાત્ શુભસ્વજનાદિગુણવૈશિષ્ટ્યમપ્યધિકારિવિશેષણ-
મવગન્તવ્યમ્ । તદુક્તં પચ્ચાશકે →

અહિગારી ડ ગિહત્યો સુહસયણો વિત્તસંજુઓ કુલઓ । અક્ષુદ્ધો ધિઙ્બલિઓ મઙ્મં તહ ધમ્મરાગી અ ॥
ગુરુપૂયાકરણર્ઈ સુસ્સુસાઽઽગુણસંગઓ ચેવ । ણાયાઽઽહિગયવિહાણસ્સ ધણિયમાણપ્પહાણો ય ॥

← (પચ્ચા.૭/૪-૫) ઇતિ । સમ્યક્ત્વપ્રકરણે અપિ → અહિગારી ડ ગિહત્યો સુહસયણો વિત્તસંજુઓ
કુલજો । અક્ષુદ્ધો ધિઙ્બલિઓ મઙ્મં તહ ધમ્મરાગી ય ॥ ← (સ.પ્ર. ૧/૨૧) ઇત્યેવમેતદધિકારી
દર્શિતઃ । કથારત્નકોશે દેવભદ્રસૂરિભિરપિ →

અહિયારી ય ઇહ ચ્ચિય નિમ્મલકુલસંભવો વિભવભાગી । ગુરુભત્તો સુહચિત્તો અચ્ચંતં ધમ્મપુઙ્ગિબલ્લો ॥
બહુસુહિસયણો સુસ્સુસપમુહગુણસંગઓ વિસુદ્ધમર્ઈ । આણાપહાણચિદ્ધો દઢ્ઢ્વો જિણહરવિહાણે ॥

← (કથાર.કો. પૃ.૬૭ ગા.૩/૪) ઇત્યુક્તમ્ । ઇતાદૃશાઽધિકારિકારિતજિનાલયસ્ય મહાગુણત્વમ્ ।
યથોક્તં પચ્ચાશકે →

ઁસો ગુણદ્ધિજોગા અણેગસત્તાણ તીઙ્ગિ વિણિઓગા । ગુણરયણવિયરણેણં તં કારિંતા હિયં કુણઙ્ગ ॥
તં તહ પવત્તમાણં દઢ્ઢ્વં કેઙ્ગ ગુણરાગિણો મગ્ગં । અણ્ણે ડ તસ્સ બીયં સુહભાવાઓ પવજ્જંતિ ॥

← (પચ્ચા.૭/૬-૭) ઇતિ । અનધિકારિણા તત્કરણે તુ દોષઃ ।

તદુક્તં દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે → અહિગારિણા ઙ્મં ખલુ કારેયચ્ચં વિવજ્જે દોસો । આણાખંગાડ
ચ્ચિય ધમ્મો આણાઙ્ગ પઙ્ગિબલ્લો ॥ ← (દ.શુ. ૧/૧૮) ॥૫/૨॥

ટીકાર્થ :- જિનાલય બનાવનાર ગૃહસ્થના અહીં જે પાંચ વિશેષણ બતાવવામાં આવેલ છે, તેમાંથી
ધીર એવા બીજા વિશેષણનો અર્થ બુદ્ધિમાન એવો કરવો. અર્થાત્ 'બવિષ્યનાં આત્મહિતને જાણનાર'
એવો અર્થ સમજવો. તથા "ગુરુઆદિને સંમત" આ વિશેષણમાં ગુરુ શબ્દથી પિતાજી, દાદાજી વગેરે
લેવાં. તેમજ આદિપદથી રાજા, મંત્રી વગેરે લેવાં. આ બધાને માન્ય એવા ગૃહસ્થ જિનાલય બનાવવાના
અધિકારી છે. આવા પાંચ ગુણથી યુક્ત હોય તે જ દેરાસર બનાવવાના અધિકારી છે. (૫/૨)

વિશેષાર્થ :- અક્ષુદ્ર, સંસ્કારી પરિવારથી યુક્ત, શુશ્રુષા આદિ ગુણથી યુક્ત... ઈત્યાદિ વિશેષણો
પણ જિનાલય બનાવવાના અધિકારી શ્રાવકમાં હોવા જરૂરી છે. આવો ઉલ્લેખ પંચાશક વગેરે ગ્રંથોમાં

૧. હસ્તાદર્શો 'જિનમત....' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તત્ર શુદ્ધાં મહીમાદૌ ગૃહ્ણીયાચ્છાસ્ત્રનીતિતઃ । પરોપતાપરહિતાં ભવિષ્યદ્ભદ્રસન્તતિમ્ ॥૩॥

તત્રેતિ । તત્ર = જિનભવનકારણે પ્રક્રાન્તે, શાસ્ત્રનીતિતઃ = વાસ્તુવિદ્યા-ધર્મશાસ્ત્રોક્તન્યાયાડનતિક્રમેણ । પરોપતાપઃ = પ્રાતિવેશ્મિકાદિખેદઃ ॥૩॥

ભૂમિગતાં દ્રવ્યશુદ્ધિમાહ- 'તત્રે'તિ । શુદ્ધાં = ધનિકપરાભવેનાડગૃહીતાં મહીં = ભૂમિં ગૃહ્ણીયાત્ વાસ્તુવિદ્યા-ધર્મશાસ્ત્રોક્તન્યાયાડનતિક્રમેણ ઇતિ । સ ચ ન્યાયઃ પ્રતિષ્ઠાસારોદ્ધારે → રમ્યે સ્નિગ્ધં સુગન્ધાદિ દુર્વાઘાઢ્યાં સ્વતઃ શુચિમ્ । જિનજન્માદિના વાસ્યે સ્વીકુર્યાદ્ ભૂમિમુત્તમામ્ ॥ ← (પ્રતિ.સા.૧૮) ઇત્યમાવેદિતઃ । ભૂમિશુદ્ધિનિરૂપણં શ્રાદ્ધવિધિવૃત્તૌ શ્રીરત્નશેખરસૂરિભિઃ → સુસ્થાનં પુનઃ શલ્ય-ભસ્મ-ક્ષાત્રાદિદોષૈર્નિષિદ્ધાયાદિના ચ રહિતં બહુલદુર્વા-પ્રવાલ-કુશ-સ્તમ્બ-પ્રશસ્તવર્ણગન્ધમૃત્તિકા-સુસ્વાદુજલોદ્ગમ-નિધાનાદિમચ્ચ ← (શ્રા.વિ.વૃ.૬/૧૨/પૃ.૩૧) ઇત્યેવમકારિ । ભૂમિગતાં ભાવશુદ્ધિમાહ- પ્રાતિવેશ્મિકા-દિખેદઃ, તેન રહિતાં મહીં ગૃહ્ણીયાદિત્યન્વયઃ । દ્વિવિધાડપિ ભૂમિશુદ્ધિઃ સ્તવપરિજ્ઞાયાં → દઢ્વે ભાવે અ તહા સુદ્ધા ભૂમી પાસડકીલા ય । દઢ્વેડપત્તિગરહિયા અન્નેસિં હોઢ્ ભાવે ડ ॥ ← (સ્ત.પ.૪) ઇત્યેવં વર્ણિતા । કથારત્નકોશેડપિ → ઇત્ય વિહી પુણ સુદ્ધા દઢ્વે સલ્લાઢ્વજ્જિયા ભૂમી । ભાવે ય પરાડપત્તિયરહિયા પઢ્મં નિરૂવેજ્જા ॥ ← (કથાર.કો. પૃ.૬૭/ગા.૫) ઇત્યુક્તમ્ ।

ભવિષ્યદ્ભદ્રસન્તતિં = અનાગતકાલીન-સ્વાડન્યકલ્યાણપરમ્પરાડ્ધવાં, આત્મનિસ્તારાર્થં ક્રીતાયા અપિ તસ્યાઃ 'ગૃહાર્થમારોપિતસ્ય દેહલીદીપસ્ય રથ્યોપકારકત્વમિ'તિ ન્યાયેન પરેષામપ્યુપકારકત્વસમ્ભવાત્ । યથોક્તં "ઇતદ્ દૃષ્ટ્વાડ્ધર્તં ચૈત્યમનેકે સુગતિં ગતાઃ । યાસ્યન્તિ બહવશ્ચાન્યે ધ્યાનનિર્ધૂતકલ્મષાઃ ॥ યાત્રા-સ્નાત્રાદિ કર્મેહ ભૂતમન્યચ્ચ ભાવિ યત્ । તત્સર્વં શ્રેયસાં વીજં મમાડ્ધર્ચ્ચૈત્યનિર્મિતૌ ॥ સાધુ જાતો વિધિરયં કાર્યોડતઃ પરમેષ મે । અર્હચ્ચૈત્યેષ્વિતિ ધ્યાનં શ્રાદ્ધસ્ય શુભવૃદ્ધયે ॥ અહંપૂર્વિકયા ભક્તિં યે ચ કુર્વન્તિ યાત્રિકાઃ । તેડપિ પ્રવર્ધયન્ત્યેવ ભાવં શ્રદ્ધાનશાલિનામ્ ॥"() ઇતિ ।

શુદ્ધભૂમિસ્વરૂપનિરૂપણે ષોડશક્રેડપિ → શુદ્ધા તુ વાસ્તુવિદ્યાવિહિતા સંન્યાયતશ્ચ યોપાત્તા । ન પરોપતાપહેતુશ્ચ સા મુનીન્દ્રૈઃ સમાખ્યાતા ॥ ← (ષોડ.૬/૪) ઇત્યુક્તમ્ ॥૫/૩॥

કરેલ છે. સંભવતઃ આ બધા વિશેષણો ઉત્સર્ગ માર્ગે હોય તે જરૂરી છે. તો તેવા શ્રાવક જિનાલયો બનાવવાના ઉત્તમ અધિકારી તરીકે ગણી શકાય. અમુક ગુણ ઓછાં હોય તો મધ્યમ અધિકારી ગણી શકાય. ઈત્યાદિ વાતો ગુરુગમથી જાણી લેવી. (૫/૨)

ગાથાર્થ :- તેમાં સૌપ્રથમ બીજાને અપ્રીતિ ન થાય તેવી અને ભવિષ્યમાં કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે શુદ્ધ જમીનને શાસ્ત્રનીતિથી ગ્રહણ કરવી જોઈએ. (૫/૩)

ટીકાર્થ :- દેરાસર બનાવવાનું અહીં પ્રસ્તુત છે. તેમાં સૌ પ્રથમ ભૂમિગ્રહણની વિધિ બતાવાય છે. વાસ્તુવિદ્યા અને ધર્મશાસ્ત્રમાં બતાવવામાં આવેલી મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યા વિના શુદ્ધભૂમિને ગ્રહણ કરવી. તેમજ પાડોશીને ઉદ્વેગ ન થાય તેવી રીતે ગ્રહણ કરવી તથા જે ભૂમિમાં ભવિષ્યમાં અનેક કલ્યાણની પરંપરા પ્રાપ્ત થવાની શક્યતા હોય તેવી ભૂમિને ગ્રહણ કરવી. (૫/૩)

વિશેષાર્થ :- હાડકાં, રાખ વગેરે દોષોથી યુક્ત જમીન લેવાનો ઉપરના વાક્યોથી નિષેધ સૂચિત

अप्रीतिर्नैव कस्याऽपि कार्या धर्मोद्यतेन वै । इत्थं शुभानुबन्धः स्यादत्रोदाहरणं प्रभुः ॥४॥

अप्रीतिरिति । धर्मोद्यतस्य परपीडापरिहारप्रयत्नाऽतिशयो मुख्यमङ्गम्, यथा तापसाऽ-
प्रीतिपरिहारार्थं भगवतो वर्षास्वपि गमनमिति भावः ॥४॥

ननु कस्माद् वास्तुविद्याऽनतिक्रमेण पराऽभिभवत्यागेन परोपतापपरिहारेण च भूमिशुद्धिर्निरूप्यते इति चेत् ? उच्यते; इत्थमेव धर्मनिष्पत्तेः । तदुक्तं षोडशके → शास्त्रबहुमानतः खलु सच्चेष्टातश्च धर्मनिष्पत्तिः । परपीडात्यागेन च विपर्ययात्पापसिद्धिरिव ॥ ← (षोड.६/५) इति । परोपतापपरिहार-
मुद्दिश्याह अप्रीतिरिति । इत्थं = शारीरिकदुःखरूपायाः मनोऽप्रीतिरूपाया वा परपीडायाः त्यागेन भा-
विन्या अनुत्पादेन च शुभानुबन्धः = चक्रभ्रमणन्यायेन विशुद्धपुण्यप्रवाहाऽविच्छेदः स्यात् । अत एव
दशवैकालिके अपि → संकिलेसकरं ठाणं दूरओ परिवज्जए ← (द.वै.५/१/१६) इत्युक्तम् । सम्मतञ्चेदं
बौद्धानामपि । अत एव सूत्रपिटकान्तर्गते जातके → अप्पसन्नं विवज्जये ← (जा.१८/५२८/१३१)
इत्युक्तम् । अत्र = प्रकृतार्थे उदाहरणं प्रभुः = चरमतीर्थङ्करः । तदुक्तं स्तवपरिज्ञायां तदनुसारेण
च श्रीहरिभद्रसूरिभिः पञ्चाशके पञ्चवस्तुके च श्रीनेमिचन्द्रसूरिणा च महावीरचरित्रे →
धम्मत्थमुज्जएणं सव्वस्साऽपत्तियं न कायव्वं । इय संजमोऽवि सेओ एत्थ य भयवं उदाहरणं ॥
सो तावसाऽऽसमाओ तेसिं अपत्तियं मुणेऊणं । परमं अबोहिबीयं तओ गओ हंतऽकालेऽवि ॥

← (स्त.प.५/६, पञ्चा.७/१४-१५, पं.व.१११४-१५, महा.च.पृष्ठ.३४) इति । यथोक्तं सापेक्षयति-
धर्मनिरूपणे धर्मबिन्दौ अपि → परोद्वेगाऽहेतुता, भावतः प्रयत्नः ← (ध.बिं. ५/१७-१८) इति ।
परपीडापरिहारोपाये सत्यपि तदपरिहारे पराऽप्रीतिपरिहारप्रयत्नलक्षणशास्त्राऽर्थबाधनात् पापकर्मबन्ध एव
स्वस्यापि । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिः अष्टकप्रकरणे → निमित्तभावतः तस्य सत्युपाये प्रमादतः ।
शास्त्राऽर्थबाधनेनेह पापबन्ध उदाहृतः ॥ ← (अ.प्र.७/६) इति प्रागुक्तं(पृ.३६)स्मर्तव्यमत्र ॥५/४॥

થાય છે. તેમજ વાસ્તુશાસ્ત્ર વિગેરેનાં નિયમનો ભંગ કરીને ગ્રહણ કરવામાં આવતી જમીનનો અહીં પ્રતિષેધ
કરવામાં આવેલો છે. દેરાસરની આજુબાજુ રહેતાં લોકોને ઉદ્દેગનો હેતુ બને તેવી જમીનની પણ અહીં
બાદબાકી સમજવી. જે જમીનમાં દેરાસર બનાવવાથી ધર્મભાવ જાગવાની શક્યતા ન જણાતી હોય તેવી
જમીન, અગ્નિસંસ્કાર કરેલી જમીન વિગેરેની પણ અહીં બાદબાકી કરેલી સમજવી જોઈએ.(૫/૩)

• અપ્રીતિપરિહાર શુભાનુબંધ જનક •

બીજાને પીડા ન થાય તેવી રીતે ગ્રહણ કરેલી ભૂમિ શુદ્ધ કહેવાય-એવું ઉપરોક્ત ગાથામાં આપણને
જાણવા મળે છે. એનું સમર્થન કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- ધર્મમાં ઉદ્યમ કરનાર વ્યક્તિએ કોઈને પણ અણગમો ઉત્પન્ન ન કરાવવો. આ રીતે
શુભાનુબંધ પડે છે. પ્રસ્તુતમાં ઉદાહરણ પ્રભુ મહાવીર છે. (૫/૪)

ટીકાર્થ :- પરપીડાના પરિહાર માટે વિશેષ પ્રયત્ન કરવો તે ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર દરેક વ્યક્તિને
ધર્મની સિદ્ધિનું મુખ્ય કારણ બને છે. પરપીડાના પરિહારથી જ આરાધનામાં શુભાનુબંધ પડે છે. માટે
જ ભગવાન મહાવીરે તાપસને થતી અપ્રીતિને દૂર કરવા ચોમાસામાં પણ વિહાર કર્યો. (૫/૪)

आसन्नोऽपि जनस्तत्र मान्यो दानादिना यतः । इत्थं शुभाऽऽशयस्फात्या बोधिवृद्धिः शरीरिणाम् ॥५॥

आसन्नोऽपीति । आसन्नोऽपि = तद्देशवर्ती स्वजनादिसम्बन्धरहितोऽपि । इत्थं = भगवद्भक्तिप्रयुक्तौदार्ययोगात् ॥५॥

‘इष्टकादि दलं चारु दारु’ वा सारवन्नवम् । गवाद्यपीडया ग्राह्यं मूल्यौचित्येन यत्नतः ॥६॥

इष्टकादीति । आदिना पाषाणाऽऽदिग्रहः । चारु = गुणोपेतम् । दारु वा चारु यत्नाऽऽनीतं देवताद्युपवनादेः प्रगुणं च । सारवत् = स्थिरं खदिरसारवत् । (गवाद्यपीडया=) गवादीनामपीडा बहुभाराऽऽरोपणकृतपीडापरिहाररूपा तथा । मूल्यौचित्येन ग्राह्यं तत्कारिवर्गतः ।

अन्यदपि तदा धर्मसिद्ध्यङ्गमाह- ‘आसन्नोऽपी’ति । दानादिना = दान-मान-सत्कारैः मान्यः= ‘धन्योऽयं जैनधर्मो यत्रैतादृशौचित्यमिति’ बहुमानवान् कार्यः । भगवद्भक्तिप्रयुक्तौदार्ययोगात् शुभाशय-स्फात्या = कुशलचित्तविस्फोरणेन शरीरिणां बोधिवृद्धिः = जिनधर्माऽभिवृद्धिः । तदुक्तं षोडशके → तत्राऽऽसन्नोऽपि जनोऽसम्बन्ध्यपि दान-मान-सत्कारैः । कुशलाऽऽशयवान् कार्यो नियमाद् बोध्यङ्गमय-मस्य ॥ ← (षो.६/६) इति ॥५/५॥

→ कारणविधानमेतच्छुद्धा भूमिर्दलञ्च दार्वदि । भृतकाऽनतिसन्धानं स्वाशयवृद्धिः समासेन ॥ ← (षो.६/३) इत्येवं षोडशके जिनभवनकारणविधिद्वारराशिरुपदर्शितस्तत्र प्रथमं द्वारमभिधाय द्वितीयं दलद्वारमाह- ‘इष्टकादी’ति ‘देवताद्युपवनादे’रिति । देवतादीनां = देव्यादीनां उपवनं समीपवर्ति वनं, तदादेः, प्रथमादिपदात् पुंदेवग्रहः, द्वितीयादिपदात् तिर्यङ्मनुष्यसम्बन्धिकाननग्रहः । प्रगुणं च = अव-क्रञ्च । नवं = अभिनवं = प्रत्यग्रं; न तु जीर्णम् । उपलक्षणात् ग्रन्थ्यादिदोषैः रहितम् । तदुक्तं षोडशके → दार्वपि च शुद्धमिह यत्नाऽऽनीतं देवताद्युपवनादेः । प्रगुणं सारवदभिनवमुच्चैर्ग्रन्थ्यादि-रहितञ्च ॥ ← (षो.६/८) इति । तत्कारिवर्गत इति । तत्कारिणां = स्वप्रयोजनसिद्ध्यर्थमेवेष्टकादिकरण-

धर्मसिद्धिनुं बीजुं अंग भतावतां ग्रंथकारश्री कडे छे के →

गाथार्थ :- देरासरनी नञ्क रडेनारा लोकोनुं पञ्च दान वगेरे द्वारा मान जणववुं, कारण के आ रीते शुभाशय स्फुरायमान थवाथी जवोने धर्मरुथिनी वृद्धि थाय छे. (५/५)

टीकार्थ :- देरासरनी आसपास रडेनार लोको जे पोतानी जेडे स्वजन वगेरे संबंधथी रहित छेय तो पञ्च देरासर अनावनार श्रावके तेमनुं सन्मान करवुं जेछेअ. कारण के तेमनां सन्माननी पाछण पञ्च रडेलो भगवद् भक्तिनो परिणाम अवश्य उदारताने प्रगट करे छे. आवी उदारताथी ते लोकोने पञ्च धर्म प्रत्ये रुथि ठिभी थाय छे. (५/५)

गाथार्थ :- छिट वगेरे उपादान कारणो पञ्च सारा लाववां. अथवा लाकडां पञ्च नवा अने भजभूत लाववां. ते पञ्च गाय वगेरेने पीडा न थाय ते रीते उचित मूल्यथी प्रयत्नपूर्वक ग्रहण करवा.(५/६)

टीकार्थ :- देरासर माटे छिट, पत्थर वगेरे साधनसामग्री भजभूताछे आदि गुणथी युक्त अने सुंदर छेय तेवी ग्रहण करवी. अथवा देव-देवी वगेरेना उपवन वगेरेमांथी प्रयत्नपूर्वक सुंदर अने षट्ठिरनां

१. हस्तादर्श 'इष्टिका' इति पाठः । २. मुद्रितप्रती 'दारु' इति पाठो नास्ति ।

તદ્ગ્રહણં ચ પૂર્ણકલશાદિસુશકુનપૂર્વં શ્રેયઃ, સુશકુનશ્ચ ચિત્તોત્સાહાઽનુગ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥૬॥
 ભૃતકા અપિ સન્તોષ્યાઃ સ્વયં પ્રકૃતિસાધવઃ । ધર્મો ભાવેન ન વ્યાજાહ્વર્મમિત્રેષુ તેષુ તુ ॥૭॥

ભૃતકા ઇતિ । સ્વયં પ્રકૃતિસાધવ એવ ભૃતકા નિયોજ્યાઃ । તે અપિ સન્તોષ્યાઃ, તેષામપિ
 શીલાનાં પુરુષાણાં વર્ગતઃ = સમૂહાત્ ગ્રાહ્યં = સ્વીકાર્યમ્ । તદુક્તં ષોડશકે → દલમિષ્ટકાદિ તદપિ
 ચ શુદ્ધં તત્કારિવર્ગતઃ ક્રીતમ્ । ઊચિતક્રયેણ યત્સ્યાદાઽઽનીતઞ્ચૈવ વિધિના તુ ॥ ← (ષો.૬/૭)

તદ્ગ્રહણઞ્ચ = ઇષ્ટકાદિદલોપાદાનં ચ, પૂર્ણકલશાદિસુશકુનપૂર્વં શ્રેયઃ ઇતિ । અત્ર ચ શકુનપ્રતિ-
 પાદિકે → નંદીતૂરં પુણ્ણસ દંસણં સંખ-પડહસદ્દો ય । ભિંગાર-છત્ત-ચામર-વાહણ-જાણા પસથાઈ ॥
 સમણં સંજયં દંતં સુમણં મોયગા દર્ધિં । મીણં ઘંટં પડાગં ચ સિદ્ધમત્થં વિયાગરે ॥ ← (વૃ.ક.ભા.
 ૧૫૪૯-૫૦) ઇતિ બૃહત્કલ્પભાષ્યગાથે સ્મર્તવ્યે । તદુક્તં ગણિવિદ્યાપ્રકીર્ણકે અપિ → પક્કમંતેસુ સ-
 ઊણેસુ હરિસં તુદ્ધિં ચ વાગરે (ગ.વિ. ૬૪) ઇતિ । તદુક્તં ષોડશકે → સર્વત્ર શકુનપૂર્વં ગ્રહણાદાવત્ર
 વર્તિતવ્યમિતિ । પૂર્ણકલશાદિરૂપશ્ચિત્તોત્સાહાનુગઃ શકુનઃ ॥ ← (ષો.૬/૯) સુશકુનશ્ચ ચિત્તોત્સા-
 હાઽનુગઃ = મનઃપ્રત્યયાઽનુસારી । ઇદમુપલક્ષણં ગુરુવચનાઽનુમતત્વસ્યાઽપિ, અન્યત્રાઽઽત્મપ્રત્યય-ગુરુપ્રત્યય-
 શકુનપ્રત્યયૈશ્ચ ત્રિધા શુદ્ધસ્ય કાર્યસ્ય સિદ્ધચુન્મુખત્વપ્રતિપાદનાદિતિ વ્યક્તં યોગદીપિકાયામ્ । અધિકન્ત્વ-
 ગ્રેઽપુનર્બન્ધકદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૪/૨૭, ભા.૪, પૃ.૯૮૯) વક્ષ્યામઃ ॥૫/૬॥

ભૃતકાઽનતિસન્ધાનલક્ષણં તૃતીયં દ્વારમાહ- ‘ભૃતકા’ ઇતિ । તેઽપિ = જિનભવનવિધાનનિયુક્તાઃ
 પ્રકૃતિસાધવઃ કર્મકરા અપિ ‘યૂયમપિ ગોષ્ટિકા અત્ર’, ‘યુષ્માકં સાહાય્યેનૈવ જિનગૃહં પૂર્ણતાં નિષ્પ્રત્યૂહં
 ગમિષ્યતિ’, ‘ભવન્તોઽપીહ સહાયાઃ’, ‘ભવતામેવેદં કાર્યમપ્રમત્તામવલમ્બ્ય નિષ્પાદનીયમ્’ ઇત્યાદિપ્રશસ્તવ-
 ચનેનોચિતમાન-દાન-સત્કારાદિના ચ સન્તોષ્યાઃ = સન્તુષ્ટિમાપાદનીયાઃ । ઇત્થં સન્તોષમાપાદિતાસ્તે દ્રુતમ-

લાકડાની જેમ મજબૂત લાકડાં ગ્રહણ કરવાં. ઈંટ, લાકડા વગેરે લાવવામાં ગાય- બળદ વગેરે પ્રાણીને
 વધુ પડતાં ભાર ઉંચકાવવાથી પીડા ન થાય તેની કાળજી રાખવી. તેમજ ઉચિત મૂલ્યથી તે વસ્તુ ગ્રહણ
 કરવી. (અત્યંત કંજૂસાઈ કે ઉડાઉ વૃત્તિથી દેરાસરની સામગ્રી ખરીદવી નહિ- એવું સૂચન અહીં પ્રાપ્ત
 થાય છે.) ઈંટ વગેરે ખરીદતી વખતે ઈંટ વગેરેને બનાવનારા લોકો પાસેથી જ ઈંટ ગ્રહણ કરવી. (દેરાસર
 માટે સ્પેશ્યલ ઈંટ, પત્થર વગેરે બનાવડાવવા ઉચિત નથી.) દેરાસરની ઈંટ વગેરે ખરીદવા જતી વખતે
 અને ખરીદતી વખતે જલપૂર્ણ કળશ, કોયલનો ટહૂકો વગેરે સુંદર શુકનને મેળવવા એ કલ્યાણકારી છે.
 કારણ કે સુંદર શુકન ચિત્તના ઉત્સાહને અનુસારે થાય છે. ઈત્યાદિ વિચાર કરવો. (૫/૬)

ગાથાર્થ :- પ્રકૃતિથી સજ્જન એવા (દેરાસરના) કારીગરોને સંતોષ આપવો, કારણ કે ધર્મમિત્ર એવા
 કારીગરોને વિશે ઠગવાનો પરિણામ ન હોય તો જ ધર્મ નિષ્પન્ન થાય છે. ઠગવાના પરિણામથી નહિ. (૫/૭)

ટીકાર્થ :- સ્વયં સ્વભાવથી સજ્જન હોય તેવા જ કારીગરો, સોમપુરા, શિલ્પી, નોકરો વગેરેને
 દેરાસરના કામમાં જોડવા, તેમજ ઉચિત માન, દાન, સન્માનથી એમને સંતોષવા, કેમકે શ્રાવક દ્વારા
 થનાર જિનભક્તિ સ્વરૂપ ધર્મમાં તેઓ પણ નિમિત્ત છે. ધર્મનું નિમિત્ત બનવાને લીધે દેરાસરના કારીગરો
 પણ ધર્મમિત્ર જ છે. આથી તે કારીગરો વગેરેને ઠગવાનો પરિણામ ન હોય તો જ જિનાલય બનાવનાર

૧. હસ્તાદર્શો ‘તેષુ ચ’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

धर्मनिमित्तत्वेन धर्ममित्रत्वात्, तेषु वञ्चनविरहितभावेनैव धर्मोपपत्तेः? ॥७॥

स्वाशयश्च विधेयोऽत्राऽनिदानो जिनरागतः । अन्यारम्भपरित्यागाज्जलादियतनावता ॥८॥

स्वाशयश्चेति । स्वाशयश्च = शुभाऽऽशयश्च विधेयः अत्र = जिनभवनकृत्ये अनेनाऽऽलम्बनत्वा-

विधेनेन जिनालयनिर्वाहका भवन्ति । तदुक्तं षोडशके → भृतका अपि कर्तव्या य इह विशिष्टाः स्वभावतः केचित् । 'यूयमपि गोष्ठिका इह' वचनेन सुखं तु ते स्थाप्याः ॥ ← (षो.६/१०) इति ।

सूत्रपिटकाऽन्तर्गते दीघनिकाये पाथिकवर्गे → पञ्चहि खो गहपतिपुत्त ! ठानेहि अय्यिरकेन हेड्डिमा दिसा दास-कम्मकरा पच्चुपट्टातब्बा- (१) यथाबलं कम्मन्तसंविधानेन, (२) भत्त-वेतनानुप्पदानेन, (३) गिलानुपट्टानेन, (४) अच्छरियानं रसानं संविभागेन, (५) समये वोस्सग्गेन ← (दी.नि. भाग-३ । सिङ्गालसुत्त-२७२ पृष्ठ-१४५) इत्येवं यत् पञ्चधा भृतकप्रत्युपस्थानमुपदर्शितं तदपीह पालनीयम् । अय्यिरकेन = आर्येण श्रावकेण, कम्मन्तसंविधानेन = कार्यप्रदानेन, गिलानुपट्टानेन = भृतकानां ग्लान-दशायां स्वयमुपस्थानेन, अच्छरियानं रसानं संविभागेन = उत्तमरसोपेतफलादिप्रदानेन, समये = यथासमयं, वोस्सग्गेन = व्युत्सर्गेण, विसर्जनेनेति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ।

तेषामपि = जिनभवनकर्मकराणामपि धर्मनिमित्तत्वेन = जिनभवननिमित्तक-जिनदर्शन-वन्दन-पूजन-सम्यग्दर्शनादिलक्षणधर्मनिमित्ततया धर्ममित्रत्वात्, तेषु धर्ममित्रेषु भावेन = वञ्चनविरहितभावेनैव जल-कतकरेणुन्यायेन मनोमलोपशान्त्या धर्मोपपत्तेः = धर्मसङ्गतेः, न तु व्याजात् = नैव वञ्चनादिह धर्मो भवति । तदुक्तं षोडशके → अतिसन्धानञ्चैषां कर्तव्यं न खलु धर्ममित्राणाम् । न व्याजादिह धर्मो भवति तु शुद्धाऽऽशयादेव ॥ ← (षो.६/११) इति ।

स्तवपरिज्ञायामपि →

कारवणेऽवि य तस्सिह भयगाऽणतिसंधणं न कायव्वं । अवि याऽहियप्पयाणं दिट्ठाऽदिट्ठप्फलं एयं ॥ ते तुच्छया वराया अहिण्ण दढं उव्वेति परितोसं । तुट्ठा य तत्थ कम्मं तत्तो अहियं पकुव्वंति ॥ धम्मपसंसाए तह केइ, निबंधंति बोहिबीआइं । अन्ने य लहुयकम्मा एत्तो च्चिय संपबुज्झंति ॥ लोणे अ साहुवाओ अतुच्छभावेन सोहणो धम्मो । पुरिसुत्तमप्पणीओ पभावणा एवं तित्थस्स ॥

← (स्त.प.१२-१३-१४-१५) इत्यादिना दृष्टाऽदृष्टफलं भृतकाऽनतिसन्धानमुपवर्णितम् ॥५/७॥

षोडशकोपदर्शितं चतुर्थं स्वाशयवृद्धिद्वारमवसरप्राप्तम् । तत्र कः स्वाशयः ? इत्याह- 'स्वाशय' इति जिनभवनकृत्ये = जिनाऽऽलयकर्तव्यमवलम्ब्य शुभाशयश्च विधेयः = कर्तव्यः । अनेन = जिनभवन-

श्रावकने भावधर्म संभवे. (५/७)

शुभाशय नामना विशेषज्ञाने उद्देशीने ग्रंथकारश्री जज्ञावे छे के →

गाथार्थ :- प्रस्तुतमां भगवाननी लज्जितने उद्देशीने जल वगेरे संबंधी जयज्ञावाणा श्रावके मलिन आरंभनो त्याग करीने नियाणारहित शुभाशय करवो. (५/८)

टीकार्थ :- अली देरासर अनाववाना कर्तव्येने आश्रथीने श्रावके शुभ परिणाम उत्पन्न करवानो छे. अर्थात् पोताना शुभाशयनुं आलंभन जिनालय छे. आथी जिनालयमां शुभाशयनी आलंभनता आवशे. आथी

१. हस्तादर्श 'धर्मोपपत्तेः' इत्यशुद्धः पाठः ।

અધ્યવિષયતયા શુદ્ધિરભિહિતા । અનિદાનઃ = નિદાનરહિતો જિનરાગતઃ = ભગવદ્ભક્તેઃ, અનેનોદેશ્ય-
ત્વાધ્યવિષયતયા શુદ્ધિરભિહિતા । ♦અન્યેષાં = ગૃહાદિસમ્બન્ધિનામારમ્ભાણાં પરિત્યાગાત્ (=
અન્યારમ્ભપરિત્યાગાત્) । જલાદીનાં યા યતના સ્વકૃતિસાધ્ય-જીવપીડાપરિહારરૂપા તદ્વતા (=

કૃત્યાSSલમ્બનકશુભાSSશયકરણેન આલમ્બનત્વાSSઅધ્યવિષયતયા શુદ્ધિરભિહિતા । જિનગૃહકર્તવ્યમવલમ્બ્ય
શુભાSSશયઃ ક્રિયત્ત્વમ્બનવિધયા શુદ્ધિં પ્રતિ જિનભવનકૃત્યં કારણમ્ । પ્રકૃત આશયઃ શુદ્ધઃ,
જિનભવનકૃત્યાSSલમ્બનકત્વાત્, પૌષ્ઠશાલાકૃત્યાSSલમ્બનકાશયવદિતિ પ્રયોગઃ પ્રકૃતે દ્રષ્ટવ્યઃ ।

નિદાનરહિત્વમ્બન સ્વરૂપશુદ્ધિરભિહિતા । નિદાનરાહિત્યેનેયં શુભાSSશયગતા સ્વરૂપશુદ્ધિઃ પ્રકૃષ્યતે ।
સમ્મતઞ્ચેદં પરેષામપિ । તદુક્તં ગણેશગીતાયાં → અકર્મણઃ શ્રેષ્ઠતમં કર્માSSનીહાકૃતં તુ યત્ ← (ગ.ગી.
૨/૭) ઇતિ । ભગવદ્ભક્તેઃ = ભગવદ્ભક્ત્યભિસન્ધાનમાત્રતઃ શુભાશયઃ વિધેયઃ ઇત્યત્રાSSવર્તતે । અનેન
= ભગવદ્ભક્ત્યુદ્દેશ્યકશુભાSSશયકરણેન ઉદ્દેશ્યત્વાSSઅધ્યવિષયતયા શુદ્ધિઃ = આશયશુદ્ધિઃ અભિહિતા ।
જિનભક્તિમુદ્દેશ્ય શુભાSSશયઃ ક્રિયત્ત્વમ્બનવિધયા શુદ્ધિં પ્રતિ ભગવદ્ભક્તિઃ કારણમ્ । પ્રકૃત આશયઃ
શુદ્ધઃ, ભગવદ્ભક્ત્યુદ્દેશ્યકત્વાત્, સાધર્મિકભક્ત્યુદ્દેશ્યકાSSશયવદિતિ પ્રયોગઃ પ્રકૃતે યોજ્યઃ । તદુક્તં
ષોડશકે → દેવોદેશ્યનૈત્દ્ ગૃહિણાં કર્તવ્યમિત્યલં શુદ્ધઃ । અનિદાનઃ ખલુ ભાવઃ સ્વાશય ઇતિ ગીયતે
તજ્ઞૈઃ ।। ← (ષો.૬/૧૨) ઇતિ ।

જલાદીનાં યા યતના સ્વકૃતિસાધ્યજીવપીડાપરિહારરૂપા = સ્વકૃતિસાધ્યો યો જીવપીડાપરિહારઃ
તત્સ્વરૂપા, તદ્વતા = જલાદિયતનાવતા । અનેન સ્વીયકૃતિસાધ્યયતનાશાલિગતશુભાSSશયપ્રદર્શનેન સાધ્યત્વા-

આલંબનત્વનામની વિષયતા સંબંધથી શુદ્ધિ તેમાં રહેશે. (જિનભવનકૃત્ય-શુભાશયનું આલંબન છે. તેથી
જિનભવનકૃત્યમાં શુભાશયઆલંબનતા રહેશે. તેથી સ્વનિરૂપિત આલંબનત્વ સ્વરૂપ વિષયતા સંબંધથી શુભાશય
વિશિષ્ટ જિનાલય કૃત્ય અર્થાત્ આલંબનરૂપે જિનભવનકૃત્ય શુભાશયનું કારણ છે.) પ્રસ્તુત શુભાશય નિયાણા
વગરનો હોવાથી સ્વરૂપશુદ્ધ છે. અર્થાત્ આ દેરાસર બનાવવાના બદલામાં હું આવતાં ભવમાં દેવ થાઉં
આવી ધર્મની સોદાબાજી સ્વરૂપ નિયાણુ ન હોવાથી તે શુભાશયમાં સ્વરૂપ શુદ્ધિ પણ રહેલી છે.

તથા દેરાસર બનાવવાનો શુભ પરિણામ ભગવાનની ભક્તિને અનુસરીને પ્રવર્તેલ હોવાથી ઉદ્દેશ્ય
શુદ્ધિ પણ અહીં કહેવાઈ ગયેલી સમજવી (પ્રસ્તુત શુભાશયનો વિષય ભગવદ્ભક્તિ છે. તેથી તેમાં
શુભાશયની ઉદ્દેશ્યતા રહેશે. તેથી સ્વનિરૂપિત ઉદ્દેશ્યતા સ્વરૂપ વિષયતા સંબંધથી ભગવદ્ભક્તિ શુભાશયથી
વિશિષ્ટ બનશે. મતલબ કે તેવી ચિત્તશુદ્ધિ પ્રત્યે ઉદ્દેશ્ય તરીકે ભગવદ્ભક્તિ કારણ છે.)

દેરાસર બનાવનાર શ્રાવક ઘર, દુકાન વગેરે સંબંધી આરંભ-સમારંભનો ત્યાગ કરીને દેરાસર
બનાવવામાં પાણી, પૃથ્વી વગેરે જીવોની જયણા સાચવે છે. અર્થાત્ પોતે એવો પ્રયત્ન કરે છે કે
જેથી પાણી વગેરે જીવને વધુ પડતી પીડા થતી નથી. પાણી ગાળીને વાપરવું, બિનજરૂરી પાણીનો
બગાડ ન કરવો... ઈત્યાદિ સ્વરૂપ જયણા શ્રાવકના પ્રયત્નથી સાધ્ય છે. આવું કરનાર શ્રાવકના આશયમાં
સાધ્યશુદ્ધિ પણ રહે છે. પોતાનાં પ્રયત્નથી સાધ્ય હોવાનાં લીધે જયણામાં સ્વકૃતિસાધ્યતા = સ્વપ્રયત્નથી
સાધ્યતા નામનો ગુણધર્મ રહે છે. તેથી સ્વકૃતિ-સાધ્યતા સંબંધથી જયણા શુદ્ધિયુક્ત બનશે. આમ સાધ્યત્વ

♦...♦ ચિત્તદ્વયમધ્યવર્તી અગ્રેતનપષ્ટવ્યાપી દીર્ઘઃ પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

જલાદિયતનાવતા), અનેન સાધ્યત્વાઽઽધ્યવિષયતયા શુદ્ધિરભિહિતા ♦ ॥૮॥

ઇત્થં ચૈષોઽધિકત્યાગાત્સદારમ્ભઃ ફલાઽઽન્વિતઃ । પ્રત્યહં ભાવવૃદ્ધ્યાઽઽપ્તૈર્ભાવયજ્ઞઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૯॥

ધ્યવિષયતયા શુદ્ધિરભિહિતા । જિનભવનોપયોગિજલગાલન-પરિમિતત્વાદિના જલાદિજીવપીડાપરિહારં પ્ર-
સાધ્ય શુભાઽઽશયઃ ક્રિયત ઇતિ સાધ્યવિધયા શુદ્ધિં પ્રતિ યતના કારણમ્ । અત એવયં શ્રાદ્ધવત્
સાધુનાઽપ્યુપાદેયા । તદુક્તં દશવૈકાલિકે → જયં ચરે જયં ચિદ્દે જયમાસે જયં સપ્ । જયં ભુંજંતો
ભાસંતો પાવં કમ્મં ન બંધઈ ॥ ← (દ.વૈ.૪/૮) ઇતિ । બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદમ્ । અત એવ
ઇતિવુક્તકે → યતં ચરે યતં તિદ્દે યતં અચ્છે યતં સયે ← (ઇતિ.૫/૧૨ સમ્પન્નસુત્ત) ઇત્યુક્તમ્ ।

પ્રકૃતમુચ્યતે - પ્રકૃત આશયઃ શુદ્ધઃ, સ્વકૃતિસાધ્યયતનોપેતત્વાત્, મુનિકૃતિસાધ્યમહાવ્રતપાલનોપેતા-
શયવદિતિ પ્રયોગઃ પ્રકૃતે દૃશ્યઃ । જિનભવનકૃત્યાઽઽલમ્બનત્વાદ્ ભગવદ્ભક્ત્યુદ્દેશ્યકત્વાત્ સ્વકૃતિસાધ્ય-
યતનોપેતત્વાચ્ચાધિકૃતાઽઽશયે ત્રિધા શુદ્ધિરનાવિલા જ્ઞાતવ્યા । યતનોપેતત્વાત્ હેતુશુદ્ધિઃ; નિદાનરહિત્વાત્
સ્વરૂપશુદ્ધિઃ, ભવનિસ્તારફલકજિનભક્ત્યુદ્દેશ્યકત્વાચ્ચાઽનુબન્ધશુદ્ધિરધિકૃતાશયે વિજ્ઞેયા । યદ્વાઽત્ર હેતુ-
શુદ્ધિઃ જિનરાગાત્ = શુદ્ધાત્મસ્વરૂપરાગાત્ = શુદ્ધચૈતન્યમાત્રવિશેષ્યકોપાદેયત્વપ્રકારકનિશ્ચયાદિતિ યા-
વત્; સ્વરૂપશુદ્ધિસ્ત્વસદારમ્ભત્યાગાદ્ યતનોપેતત્વાચ્ચ; અનુબન્ધશુદ્ધિશ્ચ ગૃહાઽઽપ્નાદિસત્કાઽઽરમ્ભપરિત્યા-
ગોદ્દેશ્યકત્વાદિતિ નયમતભેદેન પરિભાવનીયમેતદાગમમર્મપર્યાલોચનપરૈર્વિમુક્તાઽભિનિવેશૈરશઠૈઃ ।

એવમેવ 'ભવામ્બોધિનિમગ્નસત્ત્વાનામાલમ્બનભૂતોઽયમિ'ત્યેવં ભુવનગુરુજિનેન્દ્રગુણપરિજ્ઞયા જિનબિમ્બ-
સ્થાપનાઽવસરે સ્વાશયશુદ્ધિરવસેયા । તદુક્તં સ્તવપરિજ્ઞાયાં → સાસયવુડ્ઢી વિ ઇહં ભુવનગુરુજિણિંદગુણ-
પરિણ્ણાપ્ । તલ્લિંબગઠવળત્થં, સુદ્ધપવિત્તીઈ ણિયમેણં ॥ ← (સ્ત.પ.૧૬) ઇતિ । અયઞ્ચ સમુદિતવિધિઃ
દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે → જિણભવણકારણવિહી સુદ્ધા ભૂમી દલં ચ કઠ્ઠાઈ । મિયગાઽપ્નઇસંધાણં સાસયવુડ્ઢી
ય જયણા ય ॥ ← (દ.શુ.પ્ર.૧/૧૭) ઇત્યેવમાવેદિતઃ ષોડશકાનુસારેણેતિ ધ્યેયમ્ ।

ઇહ શમ્ભુગીતાયાં → દેશ-કાલ-મનો-દ્રવ્ય-ક્રિયાશુદ્ધિર્હિ પઞ્ચધા ← (શં.ગી.૩/૧૦) ઇત્યેવમુપદર્શિતા
પઞ્ચવિધા શુદ્ધિરપિ યોજ્યા । તથાહિ- 'શુદ્ધાં મહીમ્' (પૃ.૩૦૫) ઇત્યનેન દેશશુદ્ધિરુક્તા, 'પૂર્ણકલ-
શાદિસુશકુનપૂર્વમિષ્ટકાદિદલોપાદાનમપિ' (પૃ.૩૦૮) ઇત્યનેન કાલશુદ્ધિરાવેદિતા, 'પરોપતાપરહિતાં' (પૃ.
૩૦૫) 'શુભાશયસ્ફાત્યા' (પૃ.૩૦૭) 'ગવાઘપીડયા' (પૃ.૩૦૭) 'સ્વાશયશ્ચ વિધેયઃ' (પૃ.૩૦૯) ઇત્યા-
દિના મનઃશુદ્ધિઃ કથિતા, 'ન્યાયાર્જિતધનઃ' (પૃ.૩૦૪) ઇત્યનેન દ્રવ્યશુદ્ધિઃ, 'શાસ્ત્રનીતિતો ગૃહ્ણીયાત્'
(પૃ.૩૦૫) ઇત્યનેન ક્રિયાશુદ્ધિર્ઘોષિતા । યથાતન્ત્રં તન્ત્રાન્તરીયશુદ્ધિરપ્યત્રાનુયોજ્યા સમાકલિતસ્વ-પર-
સમયસિદ્ધાન્તૈઃ ॥૫/૮॥

નામની વિષયતારૂપે પણ અહીં શુદ્ધિ જણાવાયેલ છે. (૫/૮)

• દ્રવ્યસ્તવ પણ ભાવસ્તવ બને •

સાધ્યત્વસ્વરૂપ વિષયતારૂપે શુદ્ધિનું મહાત્મ્ય જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- આ રીતે દેરાસરસંબંધી પ્રવૃત્તિ અધિક આરંભના ત્યાગથી પ્રવર્તેલ હોવાથી સદ્
આરંભ સ્વરૂપ છે. તેમજ ફલયુક્ત છે. તથા રોજ ભાવવૃદ્ધિના લીધે આમ પુરુષોએ તેને ભાવયજ્ઞ

इत्थमिति । इत्थं च = यतनावत्त्वे च एषः = प्रकृत आरम्भः अधिकत्यागाद् = निष्फलाऽधिकाऽऽरम्भनिवृत्तेः फलाऽन्वितः = श्रेयःफलयुक्तः सदारम्भः प्रत्यहं = प्रतिदिवसं भाववृद्ध्या = कृताऽकृतप्रत्युपेक्षणादि-शुभाशयाऽनुबन्धरूपया आत्तैः = साधुभिः भावयज्ञः = भावपूजारूपः प्रकीर्तितः । तदाह 'एतदिह भावयज्ञः' (षो.६/१४) इति । न चैवं द्रव्यस्तवव्यपदेशाऽनुपपत्तिः,

साध्यत्वाऽऽख्यविषयतया शुद्धेर्माहात्म्यमाह- 'इत्थमिति । यतनावत्त्वे च = स्वकृतिसाध्ययतनासत्त्वे हि प्रकृतः = जिनभवनकृत्यालम्बनो भगवद्भक्त्युद्देश्यको निदानशून्य आरम्भः = द्रव्यारम्भः = द्रव्यप्राणाऽतिपातः निष्फलाऽधिकाऽऽरम्भनिवृत्तेः श्रेयःफलयुक्तः = अभ्युदय-निःश्रेयसलक्षणफलद्वितयसमेतः सदारम्भः = शोभनाऽऽरम्भः सम्पद्यते । तत्र हि जिनभवनादिविधाने सर्वाऽऽदरेण प्रवर्तमानस्य निष्फलपरिहारेण सफलमेव कुर्वतोऽवश्यमेवाऽस्त्यारम्भान्तरनिवृत्तिविशेषः । जिनभवनविधाने यतनायां सत्यां भावहिंसाऽनुपपत्तेः, तस्या एव शास्त्रे परिहर्यत्वेन प्रतिपादनात्, द्रव्यहिंसायास्तु सर्वथा साधुविहारादावपि दुःपरिहारत्वात् । यतनाया एव हिंसानिवृत्तिफलकत्वात्, जिनभवनस्य विहितत्वाच्च नाऽयमारम्भोऽशोभनः । तदुक्तं षोडशके → यतनातो न च हिंसा यस्मादेषैव तन्निवृत्तिफला । तदधिकनिवृत्तिभावाद्धिहितमतोऽदुष्टमेतदिति । ← (षोड.६/१६) इति ।

स्वाशयवृद्धिमाह- प्रतिदिवसं कृताऽकृतप्रत्युपेक्षणादिशुभाऽऽशयाऽनुबन्धरूपया = जिनभवनप्रतिबन्धेन 'एतदिह निष्पन्नं तच्च निष्पाद्यमित्यवलोकनादिलक्षणस्य प्रशस्ताऽध्यवसायस्याऽविच्छिन्नप्रवाहात्मिकया भाववृद्ध्या भावपूजारूपः । तदुक्तं स्वाशयवृद्धिद्वारनिरूपणे षोडशके → प्रतिदिवसस्य वृद्धिः कृताऽकृतप्रत्युपेक्षणविधानात् । एवमिदं क्रियमाणं शस्तमिह निदर्शितं समये ॥ एतदिह भावयज्ञः सद्गुहिणो जन्मफलमिदं परमम् । अभ्युदयाऽविच्छिन्त्या नियमादपवर्गबीजमिति ॥ ← (षो.६/१४-१५) इति ।

न च एवं = द्रव्यस्तवस्यापि दर्शितविधिશુદ્ધિદ્વારાऽऽज्ञાऽऽરાધનલક્ષણભાવપૂજાંશમવલમ્બ્ય ભાવસ્ત-વત્વવિધાને દ્રવ્યસ્તવવ્યપદેશાનુપપત્તિઃ = દ્રવ્યસ્તવોક્ત્યસઙ્ગતિસ્સ્યાદિતિ ભવદ્ભરત્ર શઙ્કનીયમ્,

કહેલ છે. (૫/૯)

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત રીતે દેરાસર બનાવનાર શ્રાવક જયણાવાળો હોવાથી દેરાસરસંબંધી થતો આરંભ સુંદર આરંભ છે. કારણ કે દુકાન-ઘરસંબંધી નિષ્ફળ આરંભ-સમારંભ તથા અજયણા નિમિત્તે થનાર અધિક આરંભ સમારંભની પ્રસ્તુતમાં નિવૃત્તિ છે. તેમજ દેરાસર સંબંધી પ્રસ્તુત આરંભ કલ્યાણકારી ફળથી યુક્ત છે. તેમજ 'દેરાસરસંબંધી આટલું કામ થયું, આટલું કામ બાકી છે.' આવા નિરીક્ષણ વગેરે સ્વરૂપ શુભાશયનો અનુબંધ પડવા સ્વરૂપ રોજની ભાવવૃદ્ધિના લીધે દેરાસરનું નિર્માણ ભાવપૂજાસ્વરૂપ બને છે. એવું આમ સાધુભગવંતો વડે કહેવાયેલ છે. શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ષોડશક પ્રકરણમાં "અહીં દેરાસરનું નિર્માણ ભાવયજ્ઞ = ભાવપૂજા બને છે." એમ જણાવેલ છે.

"જો દેરાસરનિર્માણને ભાવયજ્ઞ કહેવામાં આવે તો તેનાં વિશે દ્રવ્યસ્તવનો વ્યવહાર અસંગત બની જશે." આવી શંકા અહીં ન કરવી. કારણ કે, ભાવસ્તવનો પ્રયોજક ભાવ અને દ્રવ્ય આ બંનેનું

દ્રવ્ય-ભાવયોરન્યોઽન્યસમનુવેધેઽપિ દ્રવ્યપ્રાધાન્યેન તદુપપાદનાદિતિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૧॥

જિનગેહં વિધાયૈવં શુદ્ધમવ્યયનીવિ ચ । દ્રાક્ તત્ર કારયેદ્ બિમ્બં સાધિષ્ઠાનં હિ વૃદ્ધિમત્ ॥૧૦॥

જિનગેહમિતિ । અવ્યયનીવિ = પરિપાલન-સંવર્ધનદ્વારાઽહીયમાનમૂલધનમ્ ॥૧૦॥

દ્રવ્ય-ભાવયોઃ = સ્તવસમ્બન્ધિદ્રવ્ય-ભાવાંશયોઃ અન્યોઽન્યસમનુવેધેઽપિ = 'દવ્વત્થય-ભાવત્થયરૂવં એવમિય હોતિ દદ્ધવ્વં । અણ્ણોણ્ણસમણ્ણવિહ્દં ણિચ્છયતો ભણિયવિસયં તુ ॥' (સ્ત.પ.૧૦૦/પં.વ.૧૨૦૯/પઞ્ચા. ૬-૨૭) इति स्तवपरिज्ञा-पञ्चवस्तुक-पञ्चाशकोपदर्शितरीत्या मिथोऽनुविद्धत्वेऽपि द्रव्यप्राधान्येन जिनभवनविधानादौ तदुपपादनात् = દ્રવ્યસ્તવત્વસમર્થનાત્ ॥૫/૧॥

જિનભવનવિધાનાધિકારમુપસંહત્ય જિનબિમ્બવિધાનાઽધિકારમવતારયન્નાહ- 'જિનગેહમિ'તિ ।

एवं = प्राग्व्यावर्णितविधि-यतना-बहुमान-नित्यप्रत्युपेक्षणादिविशुद्धिद्वारा जिनगोहं विधाय; शुद्धं = सप्तक्षेत्र्यादिद्रव्यव्यवस्थापक-शास्त्रोक्तविधिनाऽऽप्तं परिपालन-संवर्धनद्वारा अहीयमानमूलधनं = अविन-श्यत् चैत्यायतनसम्बन्धि मूलद्रव्यं च विधायेत्यत्राप्यनुसन्धेयम् । “तद्धि मूलधनं श्राद्धैः सर्वप्रयत्नेन परिपालयद्भिः संवर्धयद्भिश्च तथाऽक्षयं कर्तव्यं यथाभिसन्धिविशेषशुद्धेन तेन बाल-वृद्ध-ग्लानसाधु-साधर्मिकप्रभृतीनामुपष्टम्भादाऽऽधार्मिकादिदोषरहित-तत्प्रतिबद्धबहिर्मण्डपादौ साधूनामवस्थानं धर्मोपदेशाय कल्पते, क्षेत्रेऽपि च तादृशचैत्यस्फातिगुणयुक्त एव तेषामवस्थानं कल्पते” इति योगदीपिकायामुक्तम् (षो.६/१६ यो.दी.वृ.) । अधिकञ्चात्रत्यं तत्त्वमस्मत्कृतकल्याणकन्दलीतोऽवसेयम् (षोड.६/१६) ।

શ્રાદ્ધઃ તત્ર = જિનભવને દ્રાક્ = શીઘ્રં બિમ્બં = જિનેશ્વરબિમ્બં કારયેત્ । સાધિષ્ઠાનં = અધિષ્ઠાતૃસહિતં હિ = નિશ્ચિતં સપ્રભાવં સત્ જિનભવનં વૃદ્ધિમદ્ ભવતિ, તજ્જનિતપુણ્યસ્ય તત્પ્રવર્ધકત્વાત્ । તદુક્તં ષોડશકે → જિનભવને તદ્ બિમ્બં કારયિતવ્યં દ્વુતં તુ બુદ્ધિમતા । સાધિષ્ઠાનં હ્યેવં તદ્ભવનં

પરસ્પર મિશ્રણ હોવા છતાં પણ દ્રવ્યપ્રધાન હોવાથી દેરાસરનું નિર્માણ દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય છે. આવું શાસ્ત્રકારે સમર્થન કરેલું છે. (૫/૯)

વિશેષાર્થ :- દેરાસરના નિર્માણના નિમિત્તે શ્રાવકના નિર્મળ ભાવો રોજ-રોજ ચઢતા રંગે હોવાથી અવશ્ય ભાવસ્તવમાં જિનાલય નિર્માણ કારણ બનશે. આવું હોવાથી કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર કરીને જિનાલય નિર્માણને શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ભાવયજ્ઞ તરીકે બતાવેલ છે. અર્થાત્ ભાવયજ્ઞ કહેવાની પાછળનું બીજ છે રોજ ઉછળતા નિર્મળભાવો. તથા અન્યશાસ્ત્રોમાં જિનાલયનિર્માણને દ્રવ્યસ્તવ કહેવામાં આવેલ છે તેનું કારણ છે દ્રવ્યની પ્રધાનતા. અર્થાત્ સંયમનું પાલન કરનારા સાધુ ભગવંતોમાં જેવી ભાવની પ્રધાનતા છે તેવી ભાવની પ્રધાનતા પ્રસ્તુતમાં નથી. પરંતુ દ્રવ્યની પ્રધાનતા છે. ભાવ અને દ્રવ્ય હોવા છતાં વ્યવહારમાં જિનાલયનિર્માણમાં દ્રવ્યની પ્રધાનતા હોવાથી તે દ્રવ્યસ્તવ કહેવાય. (૫/૯)

ગાથાર્થ :- આ રીતે દેરાસર બનાવીને શુદ્ધ અક્ષયનીવિ કરીને દેરાસરમાં વહેલી તકે જિનબિંબને શ્રાવક કરાવે. કારણ કે, જિનબિંબથી અધિષ્ઠિત જિનાલય વૃદ્ધિવાળું બને છે. (૫/૧૦)

ટીકાર્થ :- મૂળ ગાથામાં અવ્યયનીવિ શબ્દનો પ્રયોગ કરેલ છે તે પરિપાલન અને સંવર્ધન દ્વારા ન ઘટે તેવી મૂડીને સૂચવે છે. (૫/૧૦)

વિભવોચિતમૂલ્યેન કર્તુઃ પૂજાપુરઃસરમ્ । દેયં તદનઘસ્યૈવ યથા ચિત્તં ન નશ્યતિ ॥૧૧॥

વિભવેતિ । પૂજા ભોજન-પત્ર-પુષ્પ-ફલાદિના । અનઘસ્ય = અવ્યસનસ્ય । એવકારેણ સ્ત્રી-મઘ-દ્યૂતાદિવ્યસનિનો નિષેધઃ । યથા = યેન પ્રકારેણ ચિત્તં ન નશ્યતિ = કારયિતૃ-વૈજ્ઞાનિકયોઃ કાલુષ્યલક્ષણચિત્તનાશો ન ભવતિ । પ્રતિષિદ્ધો હ્યેષ ધર્મપ્રક્રમેઽમઙ્ગલરૂપસ્તત્ત્વજ્ઞૈરિતિ ॥૧૧॥

વૃદ્ધિમદ્ભવતિ ॥ ← (ષો.૭/૧) ઇતિ । તદુક્તં સમ્યક્ત્વપ્રકરણે અપિ → નિપ્પાઙ્કુણ એવં જિણભવણં સુંદરં તર્હિં બિંબં । વિહિકારિયમહ વિહિણા પઙ્કાવિજ્જા લહું ચેવ ॥ ← (સ.પ્ર. ૧/૨૨) ઇતિ । દીર્ઘકાલં યાવત્ જિનબિમ્બાઽનધિષ્ઠાને તુ ચૈત્યં વ્યન્તરાદિભિરધિષ્ઠીયેત ॥૫/૧૦॥

જિનબિમ્બકારણવિધિમાહ- ‘વિભવે’તિ । વિભવોચિતમૂલ્યેન = સ્વસમ્પદનુસારિણા મૂલ્યેન કર્તુઃ = શિલ્પિનઃ શુભમુહૂર્તાદૌ શુભેન ભાવેન પૂજા ભોજન-પત્ર-પુષ્પ-ફલાદિના પુરસ્સરા યત્ર તત્ = પૂજાપુરસ્સરમ્ ઓચિતં મૂલ્યં પ્રસ્તાવે શસ્તાઽધ્યવસાયેનાઽવિધિપરિહારેણ દેયમ્ । કારયિતૃ-વૈજ્ઞાનિકયોઃ = જિનબિમ્બકારક-શિલ્પિનોઃ યથાક્રમં પશ્ચાત્તાપોપાલમ્બાભ્યાં કાલુષ્યલક્ષણઃ ચિત્તનાશોઃ ન ભવતિ બાહુલ્યેન । પ્રતિષિદ્ધઃ = વિપરીતફલત્વેનોપદિષ્ટઃ હિ = નિશ્ચિતં ણ્ષઃ = ચિત્તવિનાશઃ ધર્મપ્રક્રમે = પ્રસ્તુતધર્મકાર્યાઽસમ્ભે અમઙ્ગલરૂપઃ તત્ત્વજ્ઞૈઃ = ધર્મસ્વરૂપવેદિભિઃ । યથોક્તં સૂત્રકૃતાઙ્ગચૂર્ણૌ → ચિત્તં ન દૂષયિતવ્યમ્ ← (સૂ.ચૂ.૧/૨/૨) ઇતિ । તદુક્તં ષોડશકે અપિ →

જિનબિમ્બકારણવિધિઃ કાલે પૂજાપુરસ્સરં કર્તુઃ । વિભવોચિતમૂલ્યાઽર્પણમનઘસ્ય શુભેન ભાવેન ॥ નાર્પણમિતરસ્ય તથા યુક્ત્યા વક્તવ્યમેવ મૂલ્યમિતિ । કાલે ચ દાનમુચિતં શુભભાવેનૈવ વિધિપૂર્વમ્ ॥ ચિત્તવિનાશો નૈવં પ્રાયઃ સઙ્ગાયતે દ્વયોરપિ હિ । અસ્મિન્ વ્યતિકરે ણ્ષ પ્રતિષિદ્ધો ધર્મતત્ત્વજ્ઞૈઃ ॥ એવં દ્વયોરપિ મહાન્ વિશિષ્ટકાર્યપ્રસાધકત્વેન । સમ્બન્ધમિહ ક્ષુણ્ણં ન મિથઃ સન્તઃ પ્રશંસન્તિ ॥ ← (ષો.૭/૨-૩-૪-૫) ઇતિ ॥૫/૧૧॥

વિશેષાર્થ :- ષોડશક ગ્રંથ અને તેની ટીકાના આધારે અવ્યયનીવિ વિશે એમ કહી શકાય કે દેરાસર અને દેરાસરસંલગ્ન ઉપાશ્રય આ બન્ને સંબંધી સાધારણ મૂળ ધન = અવ્યયનીવિ = અક્ષયનીવિ. શાસ્ત્રોક્ત મર્યાદા સાચવીને તે મૂળધનની માવજત અને વૃદ્ધિ શ્રાવકો કરે અને તેનો નાશ ન થવા દે. આ દ્રવ્યનો ઉપયોગ દેરાસરનો નિભાવ, સુરક્ષા, વ્યવસ્થા, ઉપરાંત દેરાસરસંલગ્ન સાધુવસતિમાં પધારનારા બાલ, વૃદ્ધ વગેરે સાધુ ભગવંતો અને સાધર્મિકોનાં અવસ્થાન માટે કરવો. (૫/૧૦)

જિનબિંબ કરાવવાની વિધિ ગ્રંથકારશ્રી બતાવે છે.

ગાથાર્થ :- વ્યસનમુક્ત શિલ્પીને સત્કારપૂર્વક પોતાના વૈભવને યોગ્ય મૂલ્ય આપવું, જેથી તેનું મન કલુષિત ન થાય. (૫/૧૧)

ટીકાર્થ :- “જિનાલય અને જિનબિંબના નિર્માણ માટે વ્યસનમુક્ત શિલ્પી રાખવો.” આવું કહેવા દ્વારા પરસ્ત્રીગમન, દારુ, જુગાર વગેરે વ્યસનવાળા શિલ્પીની બાદબાકી કરેલી છે. વ્યસનમુક્ત શિલ્પીનું ભોજન, પાન, ફૂલ-ફળ વગેરે દ્વારા યોગ્ય સન્માન કરવું. તેમજ તેને ઉચિત મૂલ્ય ચૂકવવું. તેના લીધે શ્રાવક અને શિલ્પીના મનમાં કલુષિતતા ઉભી ન થાય. ધર્મના અવસરે ચિત્તની કલુષિતતા ઉભી થવી તે અમંગળ છે. માટે જ તત્ત્વવેત્તા મહાપુરુષોએ મનમાં સંકલેશ કરવાનો નિષેધ કરેલો છે. (૫/૧૧)

यावन्तश्चित्तसन्तोषास्तदा बिम्बसमुद्भवाः । तत्कारणानि तावन्तीत्युत्साह उचितो महान् ॥१२॥

यावन्त इति । तदा = बिम्बकारणे । तावन्ति, तावद्बिम्बकारणसाध्यफलोदयात् ॥१२॥

तत्कर्तरि च याऽप्रीतिस्तत्त्वतः सा जिने स्मृता । पूर्या 'दौर्हृदभेदास्तज्जिनावस्थात्रयाश्रयाः ॥१३॥

जिनबिम्बकारणे भावप्राधान्यं पुरस्कृत्वन्नाह- 'यावन्त' इति । यावन्तः = यत्परिमाणाः केऽपि बिम्बसमुद्भवाः = बिम्बनिमित्तजनिताः चित्तसन्तोषाः = मनःप्रमोदविशेषाः बिम्बकारणे = जिनबिम्बनिर्माणे अधिकृतस्य कारयितुः सज्जायन्ते तत्कारणानि = जिनबिम्बनिर्माणानि तत्त्वेन तावन्ति = तत्परिमाणानि, तावद्बिम्बकारणसाध्यफलोदयात् = जिनबिम्बनिमित्तजनितप्रमोदविशेषपरिमाणतुल्यपरिमाणजिनबिम्बनिर्वर्तनलभ्यफलप्राप्तेः, फलस्य भावाऽनुसारित्वात् । यथा यागसङ्ख्यानुसारेण फलं नोपजायते किन्तु तन्निमित्तकाऽदृष्टानुसारेणैव तथा जिनबिम्बसङ्ख्याऽनुसारेण न फलोदयः किन्तु तन्निमित्तकप्रीतिविशेषाऽनुसारेणैव । इति हेतोः उचित उत्साहः = प्रीतिविशेषः इह महान् = सानुबन्धः कर्तव्य इति हृदयम् । तदुक्तं षोडशके → यावन्तः परितोषाः कारयितुः तत्समुद्भवाः केचित् । तद्बिम्बकारणानीह नस्य तावन्ति तत्त्वेन ॥ ← (षो.७/६) इति ॥५/१२॥

विशेषार्थः :- श्रावक उचित रीते शिल्पीनुं मान ज्ञानी, योग्य मूल्य यूकवे तो ते अन्नेनो मनभेण अर्धं अनवाथी शिल्पी प्रसन्नतापूर्वकं जिनबिम्बमां मन मूकने अेवा भाव-प्राप्त पूरे के ते प्रतिमाना दर्शनादि कर्तां दिल डोली उठे. संप्रतिमहाराज्जे भरावेल प्रतिमा, देलवाडानां देरां वगेरे स्थणो आनी साक्षी पूरे छे. (५/११)

जिनबिम्ब कराववामां भावनी प्रधानताने दर्शावता ग्रंथकारश्री ज्ञावे छे के →

गाथार्थः :- जिनबिम्बना निमित्ते जेटली मननी प्रसन्नता उत्पन्न थाय, तेटली जिनप्रतिमा कराववानो लाभ मणे छे. माटे उचित उत्साह प्रस्तुतमां धणुं महत्त्व धरावे छे. (५/१२)

टीकार्थः :- जिनप्रतिमा कराववामां जेटलो विशेष प्रमाणां आनंद उत्पन्न थाय तेटला प्रमाणां परमार्थथी श्रावके प्रतिमा करावी गणाय. कारण के, तेटला प्रमाणां जिनबिम्ब कराववाथी मणनारुं इण अधिकृत प्रतिमाना निर्माणाथी प्राप्त थाय छे. (५/१२)

विशेषार्थः :- शिल्पी साथे अर्धं मनभेण राभवाना लीधे शिल्पीअे घडेली रम्य, सौम्य, अवर्णनीय, लावण्यपूर्ण प्रतिमाना दर्शनथी श्रावकना आनंदनो पार न रहे. कदाय अेक ज प्रतिमा श्रावके शिल्पी पासे धडावेल डोय परंतु ते प्रतिमानी सौम्य मुष्मुद्रा, प्रसन्नता, लावण्य वगेरे जेठने ५० प्रतिमा तैयार कराववाथी जेटलो आनंद थवानी सामान्यथी संभावना डोय तेटलो आनंदनो उछाणो श्रावकना दिलमां आवे तो वास्तवमां श्रावकने ५० (पचास) प्रतिमा तैयार कराववाथी थता इणनो लाभ थाय छे. आशय अे छे के जैनशासनना प्रत्येक अनुष्ठानमां द्रव्य कर्तां भावोद्लासनी महत्ता धणी वधु छे. माटे स्व-परनो भावोद्लास वधे ते रीते श्रावके प्रतिमा भराववी. (५/१२)

शिल्पी साथे मनभेण न तूटे-आवुं जे पूर्वे कहुं : तेमां डेतुं अतावतां ग्रंथकारश्री कहे छे के →

गाथार्थः :- शिल्पी उपर जे अप्रीति छे ते तत्त्वथी भगवान उपर अप्रीति कडेवायेली छे. तेथी भगवाननी त्रण अवस्थाने आश्रयीने विशेष प्रकारना दोडलाओ पूरवाना प्रयत्न करवां. (५/१३)

१. हस्तादर्श 'दोहद' इति पाठः ।

તત્કર્તરિ ચેતિ । તત્કર્તરિ ચ = બિમ્બનિર્માતરિ ચ યાઽપ્રીતિઃ સા તત્ત્વતઃ = ફલતો જિને સ્મૃતા, તદાલમ્બનકાયા અપિ તસ્યા જિનોદ્દેશ્યકત્વાત્ । સા ચ સર્વાપાયહેતુરિતિ તત્પરિહારે યત્નો વિધેયઃ । તદાહ-

અપ્રીતિરપિ ચ તસ્મિન્ ભગવતિ પરમાર્થનીતિતો જ્ઞેયા ।

સર્વાઽપાયનિમિત્તં હ્યેષા પાપા ન કર્તવ્યા ॥ (ષો.૭/૭)

૧ત્ = તદપ્રીતેઃ સર્વથા પરિહાર્યત્વાત્ ૨દૌર્હદભેદાઃ = શિલ્પિગતા બાલ-કુમાર-યુવલક્ષણાઽવસ્થાત્રય-ગામિનો મનોરથાઃ તદવસ્થાત્રયમનાદૃત્ય જિનાઽવસ્થાત્રયાઽઞ્રયાઃ* પ્રતિમાગતાઽવસ્થાત્રયોદ્ભાવનેન*

ચિત્તવિનાશનિષેધોત્કૌ પુષ્ટહેતુમાહ- 'તત્કર્તરી'તિ । બિમ્બનિર્માતરિ ચ શિલ્પિનિ યાઽપ્રીતિઃ સચ્ચિ-ત્તવિનાશરૂપા સા ફલતઃ = ફલમાશ્રિત્ય બિમ્બદ્વારા ક્રિયમાણે જિને = ભગવતિ સ્મૃતા = શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ ષોડશકોક્તા; તદાલમ્બનકાયાઃ = શિલ્પ્યાલમ્બનકાયા અપિ તસ્યા જિનોદ્દેશ્યકત્વાત્, કારણાઽરુચ્યાઃ કાર્યાઽરુચિમૂલકત્વાત્ । સા ચ = જિનાઽરુચિર્હિ સર્વાઽપાયહેતુઃ = સકલાઽનિષ્ટકારણં ઇતિ હેતોઃ તત્પરિહારે = શિલ્પ્યપ્રીતિપરિત્યાગે યત્નો વિધેયઃ । ષોડશકસંવાદમાહ-'અપ્રીતિરિ'તિ । તદપ્રીતેઃ = શિલ્પ્યપ્રીતેઃ સર્વથા = સર્વેઃ પ્રકારૈઃ પરિહાર્યત્વાત્ । યત્ એવં શિલ્પિગતાઽપ્રીતિરયુક્તા તતસ્તદ્ગતામાહાર્યેચ્છ્યાઽપિ પ્રીતિમુત્પાદ્ય જિનબિમ્બં કારયિતવ્યમિત્યનુશાસ્તિઃ પૂર્યાઃ = પૂરણીયાઃ દૌર્હદભેદાઃ શિલ્પિગતા = બાલાદિ-શિલ્પ્યારોપિતા બાલ-કુમાર-યુવલક્ષણાવસ્થાત્રયગામિનો મનોરથાઃ = મનસોત્થાપિતાઃ સ્વાઽભિલાષાઃ । ઇમે મનોરથા ઉદ્દેશ્યતાસમ્બન્ધેન ભગવત્રિષ્ટાઃ, અપૃથગ્ભાવસમ્બન્ધેન બિમ્બકારકશ્રાદ્ધનિષ્ટાઃ આલમ્બનત્વાચ્ચ-વિષયતાસંસર્ગેણ ચ શિલ્પિનિષ્ટા ભવન્તિ । ભગવન્તમુદ્દિશ્ય શિલ્પિનિમાલમ્બ્ય શ્રાદ્ધેન ત્રિવિધા મનોરથા આનયિતવ્યાઃ પૂરણીયાશ્ચ ઇત્યાશયઃ ।

ઇદમુક્તં ભવતિ - જિનબિમ્બનિર્માતા શિલ્પી બાલો યુવા મધ્યમવયા વા પ્રતિમાનિર્માણે વ્યાપ્રિયતે । તસ્ય શિલ્પિનઃ તદવસ્થાત્રયં = બાલાદિદશાત્રિતયં અનાદૃત્ય = અપુરસ્કૃત્ય, દૌર્હદાનાં શિલ્પિગતબાલા-

ટીકાર્થ :- જિનબિંબને બનાવનાર શિલ્પી ઉપર શ્રાવકને જે અણગમો ઉત્પન્ન થાય તે પરિણામે ભગવાનની ઉપર અણગમો કહેવાય. તે અણગમાનું આલંબન જો કે શિલ્પી છે. પરંતુ તે અણગમો ભગવાનને ઉદ્દેશીને બની જાય છે. (કારણ કે કાર્યનો અણગમો હોય તો તેમાં કારણ પ્રત્યે અરુચિ થઈ જાય. કાર્યનો પ્રેમી તેનાં કારણમાં અરુચિ ન કરે. અહીં શિલ્પી કારણ છે. પ્રતિમા કાર્ય છે. કારણની અરુચિ કાર્ય અરુચિનાં લીધે થતી હોવાથી શિલ્પી પ્રત્યેની અપ્રીતિ જિનપ્રતિમાવિષયક અપ્રીતિને સૂચવે છે. પ્રસ્તુત પ્રતિમા તીર્થંકરની હોવાથી પ્રતિમા દ્વારા તીર્થંકર પ્રત્યે અરુચિ ફલિત થાય છે.) તીર્થંકર વિષયક અરુચિ તમામ પ્રકારના નુકસાનનું કારણ હોવાથી તેને દૂર કરવા શ્રાવકે પ્રયત્ન કરવો.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે “શિલ્પી ઉપરની અરુચિ તે વાસ્તવમાં ભગવાન ઉપર અરુચિ જાણવી. તે અકર્તવ્ય છે. કારણ કે સર્વ પ્રકારનાં નુકસાનનું તે નિમિત્ત છે.” શિલ્પી વિશેની અરુચિ સર્વ પ્રકારે છોડવા લાયક હોવાથી શિલ્પી વિશે બાળ, કુમાર અને યુવા- આમ

૧. '....દેશક....' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'તત્' પદં નાસ્તિ । ૩. હસ્તાદર્શે 'દૌર્હદ' ઇતિ પાઠઃ ।

૪. હસ્તાદર્શે '...ત્રયાશ્વ' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । ૫. હસ્તાદર્શે 'ભાવેન' ઇતિ પાઠઃ ।

मनसोत्थापिताः सन्तः (पूर्वाः=) पूरणीयाः क्रीडनकाद्युपढौकनादिना, इत्थमेव भगवद्भक्तिप्रकर्षोपपत्तेः । यदाह—

‘अधिकगुणस्थैर्नियमात् कारयितव्यं स्वदौहर्दैर्युक्तम् । न्यायाऽर्जितवित्तेन तु जिनबिम्बं भावशुद्धेन ॥

अत्राऽवस्थात्रयगामिनो बुधैर्दौहर्दाः समाख्याताः ।

‘बालाद्याश्चैत्ता यत्तत्क्रीडनकादि देयमिति ॥’ (षो.७/८-९) ॥१३॥

दिदशानुसारित्वेऽपि शिल्प्युद्देश्यकत्वेनानुद्भाव्येति यावत्, प्रतिमागतावस्थात्रयोद्भावनेन = जिनबिम्ब-सत्कबाल-कुमार-युवलक्षणावस्थात्रितयपरिभावेन; वृद्धावस्था तु न ग्राह्या, तीर्थङ्करे वार्धक्यदशाविरहेण तादृशजिनप्रतिमाया निषिद्धत्वात् । तदुक्तं शुक्राचार्येण → क्वचित्तु बालसदृशं, सदैव तरुणं वपुः । मूर्त्तीनां कल्पयेच्छिल्पी न वृद्धसदृशं क्वचित् ॥ ← (वेधवास्तुप्रभाकर-८९) इति । न च भगवतो निरञ्जनत्वे कथं रूपाऽवस्थादिकल्पना युज्यते ? इति शङ्कनीयम्, स्वभूमिकौचित्येन तथाविधभक्त्युपासनादिकृते तस्या ‘अशुद्धे वर्त्मनि स्थित्वा ततः शुद्धं समीहते’ इति न्यायेन युज्यमानत्वात् । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । तदुक्तं रामपूर्वतापिन्युपनिषदि → चिन्मयस्याऽद्वितीयस्य निष्कलस्याऽशरीरिणः । उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना ॥ ← (रा.ता.१/७) इति ।

प्रकृतमुच्यते - ते मनोरथाः शिल्प्यालम्बनेन पूरणीयाः क्रीडनकाद्युपढौकनादिना । क्रीडनकं विस्मय-कृदुपभोगोपकरणजातं, प्रथमादिपदेन भोगोपकरणसङ्ग्रहः द्वितीयादिपदेन क्रयणादिपरिग्रहः । एवञ्चैतद् बालाद्यवस्थात्रयानुसारिमनोरथसम्पादकं वस्तु प्रदेयम् । → जनन्या दोहदाभावे गर्भस्थस्यापि दुःखिता । अत्यन्तं जायमानस्य योनियन्त्रनिपीडनात् ॥ ← (बृ.परा.१२/१७९) इति बृहत्पराशरस्मृतिवचनाद् दौहदाऽपूरणनिमित्तकाऽपायपरिहाराय दौहदपूरणस्य यथावश्यकता तथेह प्रतिपत्तव्यम् । ‘जामात्रर्थं श्रपितस्य सूपादेरतिथ्युपकारकत्वमिति न्यायेन भगवदर्थमुपकल्पितस्य दौहदस्य शिल्प्युपकारकत्वमवसेयम् । इत्थमेव भगवद्भक्तिप्रकर्षोपपत्तेः । न च स्वपुत्रालम्बनेनाऽपि तत्परिपूर्तिरस्तु, कस्माच्छिल्प्यालम्बनेन तत्पूरणमिति शङ्कनीयम्, यो यदा यत्करणे व्याप्रियते स तदा तदुपयोगोपरक्तचित्तत्वेन तन्मयो भवति, न त्वन्य इति नियमेनाऽऽगमतो भावनिक्षेपाऽपेक्षया शिल्पिन एव तदा भगवद्भूषणत्वेन तदालम्बनेनैव दौहदपरिपूरणस्य न्याय्यत्वात् ।

इदमेवाऽभिप्रेत्य मयशास्त्रे → शिल्पी नः कल्पितो देवः ← (म.शा.अध्याय-३) इत्युक्तम् ।

त्रय अवस्था अनुसारं दौहदा श्रावके उभा करवा. शिल्पीनी त्रय अवस्थानो अनादर कर्त्वा विना भगवाननी त्रय अवस्थाने आश्रयीने प्रतिमामां त्रय अवस्थानुं उद्भावन करवा द्वारा मनथी उभा करेला मनोरथ = दौहदा श्रावके शिल्पीने रमकडां वगेरे आपवा द्वारा पूरा करवा. आ रीते ज भगवान प्रत्येनी भक्ति उत्कृष्ट बनी शके छे. षोडशक प्रकरणां श्री हरिभद्रसूरीश्वरज मडाराजे जशावेले छे के → अधिकगुणसंपन्न भगवान संबंधी पोताना मनोरथथी युक्त अेवी जिनप्रतिमा नियमा न्यायोपार्जित ज धन वडे शुभ मनथी कराववी. अर्दी बाणादि त्रय अवस्थाओने अनुसरता मानसिक दौहदा पंडितोअे जशावेले छे. माटे रमकडादि शिल्पीने आपवा. ← (५/१३)

१. मुद्रितप्रतौ ‘बालद्या’ इति पाठः ।

સ્વવિત્તસ્થેડન્યવિત્તે તત્પુણ્યાડડશંસા વિધીયતે । મન્ત્રન્યાસોડર્હતો^૧ નામ્ના સ્વાહાડન્તઃ પ્રણવાદિકઃ ॥૧૪॥

સ્વવિત્તસ્થ ઇતિ । સ્વવિત્તસ્થે કથઞ્ચિત્સ્વધનાડન્તઃપ્રવિષ્ટે (અન્યવિત્તે =) પરવિત્તે સતિ તસ્ય = પરસ્ય પુણ્યાડડશંસા 'અન્નસ્થાત્પરધનાંડશાત્પરસ્યાપિ પુણ્યં ભવત્વિ'તીચ્છારૂપા (= તત્પુણ્યાશંસા) વિધીયતે, એવં હિ પરકીયવિત્તેન સ્વવિત્તાડનુપ્રવિષ્ટેન પુણ્યકરણાડનભિલાષાદ્ ભાવશુદ્ધં ન્યાયાડર્જિતં

શિલ્પ્યાલમ્બનેન તત્પરિપૂર્તાવેવ તચ્ચિત્સન્તુષ્ટ્યાડવિલમ્બેન લાવણ્ય-સૌકુમાર્ય-મનોહરત્વ-સૌમ્યત્વ-પ્રસન્નાસ્ય-ત્વાદિગુણગણોપેતજિનબિમ્બનિષ્પત્યુપપત્તિસ્સ્યાત્ । દૌહદપદેનેદમપિ સૂચિતં યત્ → દૌહદસ્યાડપ્રદાનેન ગર્ભો દોષમવાપ્નુયાત્ । વૈરૂપ્યં મરણં વાપિ તસ્માત્ કાર્યં પ્રિયં સ્ત્રિયઃ ॥ ← (યા.વ.પ્રાયશ્ચિત્ત. યતિધર્મ-૭૯) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિવચનાત્, યથા દૌહદાડપરિપૂર્તો ગર્ભો માતા ચ દુઃખમાપ્નુતઃ ઇતિ સર્વાઘમેન લોકો માતૃદૌહદપરિપૂરણાય યતતે તથા પ્રકૃતે જિનબિમ્બકારકેણ શિલ્પ્યાલમ્બનેન સ્વદૌહદપરિપૂરણાય યતિતત્ત્વમ્, અન્યથા બિમ્બસ્ય શિલ્પિનો જિનબિમ્બકારકસ્ય ચ દૌઃસ્થ્યં સ્યાદિતિ । ષોડશકસંવાદમાહ- 'અધિકે'તિ 'અન્ને'તિ ચ । ભાવિતાર્થે એવ દ્વે કારિકે ॥૫/૧૩॥

'ભાવશુદ્ધેને'(ષોડ.૭/૮)તિ યદુક્તં તદ્ધિવરિષુરાહ- 'સ્વે'તિ । કથઞ્ચિત્ અનાભોગાદિના સ્વધ-નાડન્તઃપ્રવિષ્ટે = ચૈત્યાડડયતનોદેશ્યકસ્વકીયાડર્થાન્તર્ગતે પરવિત્તે સતિ તજ્જન્યપુણ્યસ્ય સ્વસ્મિન્ પ્રાપ્તસ્ય તક્રકૌણ્ડિન્યન્યાયેન નિષેધાર્થમાહ- પરસ્ય પુણ્યાડડશંસા વિધીયતે । લોકે હિ સત્યપિ સમ્ભવે વાધનં ભવતિ, યથા 'બ્રાહ્મણેભ્યો દધિ દીયતાં તક્રં કૌણ્ડિન્યાયે'ત્યુક્તે સત્યપિ સમ્ભવે કૌણ્ડિન્યાડડચ્ચબ્રાહ્મણસમ્પ્ર-દાનકસ્ય દધિદાનસ્ય તક્રદાનં નિવર્તકં ભવતિ તથૈવાન્નાવસેયમ્ । એવં હિ પરકીયવિત્તેન અનાભોગાદિતઃ સ્વવિત્તાડનુપ્રવિષ્ટેન પુણ્યકરણાડનભિલાષાત્ = સ્વગતત્ત્વેન પુણ્યાભિલાષસ્યાડકરણાત્ સર્વાંશેન સ્વચિત્તશુદ્ધેઃ ભાવશુદ્ધં = સ્વામિત્વસમ્બન્ધેન ભાવશુદ્ધિવિશિષ્ટં ન્યાયાડર્જિતં ચ = ન્યાયોપાર્જનપ્રયુક્તશુદ્ધિયુક્તં ચ વિત્તં

• ભાવશુદ્ધિને ઓળખીએ •

“શુદ્ધભાવથી પ્રતિમા કરાવવી” આ પૂર્વે જે કહેવાયેલું તેનું વિવરણ કરવાની ઈચ્છાથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે -

ગાથાર્થ :- પોતાના ધનમાં રહેલ અન્યના ધનને વિશે તેને ઉદ્દેશીને પુણ્યની આશંસા કરાય છે. તથા 'ૐ' શબ્દ આદિમાં લખી વચ્ચે અરિહંત ભગવાનનું નામ લખી અને છેલ્લે 'સ્વાહા' શબ્દ લખી મંત્રન્યાસ કરવો. (૫/૧૪)

ટીકાર્થ :- પોતાના ધનમાં પોતાને સ્વીકારવાને અયોગ્ય એવું અન્યનું જે ધન પ્રવેશેલું હોય તેવા અવસરે તેટલા ધનના વિનિયોગથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય તે ઝક્તિને પ્રાપ્ત થાય તેવી ઈચ્છા શ્રાવક કરે. અર્થાત્ → આ મારા ધનમાં જેટલા પ્રમાણમાં બીજાનું ધન કોઈ પણ રીતે આવી ગયું હોય તો તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલું પુણ્ય તે ધનના માલિકનું થાઓ. ← આવી અભિલાષા શ્રાવક કરે. કારણ કે આ રીતે પોતાના ધનમાં આવી ગયેલા બીજાના ધનથી પુણ્ય કરવાનો અભિલાષ નહીં હોવાથી પોતાનું ધન સર્વાંશે શુદ્ધ થાય છે.

૧. હસ્તાદર્શો 'ન્યાસાહતા' इत्यशुद्धः पाठः ।

વિત્તં ભવતીતિ ।

તદિદમુક્તં- 'યદ્યસ્ય સત્કમનુચિતમિહ વિત્તે તસ્ય તજ્જમિહ પુણ્યમ્ ।

ભવતુ શુભાઽઽશયકરણાદિત્યેતદ્ભાવશુદ્ધં સ્યાત્ ॥' (ષો.૭/૧૦) ઇતિ । તથા અર્હતોઽધિકૃતસ્ય નાન્ના મધ્યગતેન પ્રણવાઽઽદિકઃ સ્વાહાઽનન્તઃ ચ મન્ત્રન્યાસો વિધીયતે, મનન-ત્રાણહેતુત્વેનાઽસ્યૈવ પરમમન્ત્રત્વાત્ ।

યદાહ- 'મન્ત્રન્યાસશ્ચ તથા પ્રણવનમઃપૂર્વકં ચ તન્નામ ।

મન્ત્રઃ પરમો જ્ઞેયો મનન-ત્રાણે હ્યતો નિયમાત્ ॥' (ષો.૭/૧૧) ઇતિ ॥૧૪॥

હેમાદિના વિશેષસ્તુ ન બિમ્બે કિન્તુ ભાવતઃ । ચેષ્ટયા સ શુભો ભક્ત્યા તન્ત્રોક્તસ્મૃતિમૂલયા ॥૧૫॥

હેમાદિનેતિ । હેમ = સુવર્ણમ્, આદિના રત્નાદિગ્રહસ્તેન (= હેમાદિના) તુ ન વિશેષઃ કશ્ચન બિમ્બે, કિન્તુ ભાવતઃ = પરિણામાત્ ।

ભવતિ । ષોડશકસંવાદમાહ- 'યદ્યસ્યે'તિ । અસ્યૈવ = પ્રણવનમઃપૂર્વકજિનનામ્ન એવ પરમમન્ત્રત્વાત્ । નિરુક્તમન્ત્રન્યાસેન સમન્વિતમર્હદિબિમ્બં તન્મન્ત્રપ્રભાવાત્ ભવ્યસ્ય પૂજકાદેઃ મનને = સજ્ઞાનદાને રક્ષણે ચ સમર્થં ભવતીતિ ભાવઃ । ષોડશકસંવાદમાહ- 'મન્ત્રન્યાસે'તિ । સ્પષ્ટાર્થા કારિકા ॥૫/૧૪॥

નનુ કિં હેમ-રત્ન-માણિક્યાદિબિમ્બકરણાદ્ વિશિષ્ટં ફલમાહોસ્વિત્ પરિણામવિશેષાત્ ? ઇતિ જિજ્ઞાસાયા-માહ- 'હેમાદિને'તિ । રત્નાદિગ્રહ ઇતિ । આદિના મહત્પરિમાણ-સુરૂપાદિગ્રહણમ્ । ન વિશેષઃ = નૈવ ફલવિશેષકારણીભૂતવૈશિષ્ટ્યં, પરિણામાદિતિ બાહ્યવસ્તુવિશેષાનુવિધાયી ન ફલવિશેષઃ કિન્તુ ભાવવિશેષા-નુવિધાયીતિ યત્ર ભાવોઽધિકસ્તત્ર ફલમપ્યધિકમિતિ નિશ્ચયનયસ્યાઽભિપ્રાયઃ । તદુક્તં વ્યવહારભાષ્યે →

માટે જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજ ષોડશક ગ્રંથમાં કહે છે કે → આ ધનમાં જેના સંબંધી જેટલું સ્વીકારવાને અયોગ્ય એવું જે ધન રહેલું હોય તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ પુણ્ય પ્રસ્તુતમાં તેનું થાઓ. આવો શુભાશય કરવાથી ન્યાયાર્જિત ધન ભાવશુદ્ધ થાય. ← તથા જિનપ્રતિમા બનાવવાની વિધિમાં મંત્રન્યાસ પણ કરવામાં આવે છે. જે ભગવાનની પ્રતિમા બનાવેલ હોય તેમનું નામ વચ્ચે મૂકી તે નામની આગળ પ્રણવ = ઐં મંત્રબીજ તથા તે નામનાં અંતે સ્વાહા લખી મંત્રન્યાસ થાય છે. (દા.ત. ઐં મહાવીરાય સ્વાહા. આ પ્રમાણે મંત્રન્યાસ પ્રસ્તુત ગ્રંથ મુજબ થાય તથા ષોડશક ગ્રંથ મુજબ 'ઐં નમઃ મહાવીરાય' આવો મંત્રન્યાસ થાય.) આ મંત્ર મનન કરવાનો અને રક્ષણ કરવાનો હેતુ હોવાથી આ જ પરમમંત્ર છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'ઐં અને નમઃ બીજપૂર્વક ભગવાનનું નામ જેમાં છે તે પ્રધાનમંત્ર જાણવો. તેનાથી નિયમા મનન અને રક્ષણ થાય છે'. (૫/૧૪)

ગાથાર્થ :- પ્રતિમામાં સોના વગેરે દ્વારા કોઈ વિશેષતા નથી. પણ ભાવથી વિશેષતા છે. શાસ્ત્રોક્ત સ્મૃતિમૂલક પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે ભાવ શુભ બને છે. (૫/૧૫)

ટીકાર્થ :- સોનું, રત્ન વગેરે દ્વારા પ્રતિમામાં કોઈ વિશેષતા આવતી નથી, પરંતુ મનનાં પરિણામથી વિશેષતા આવે છે. તે પરિણામ જિનવચનનાં સ્મરણપૂર્વક થતી પ્રવૃત્તિ દ્વારા શુભ બને છે. ભક્તિ, બહુમાન વગેરે ચિહ્નો જણાવે છે કે તે પ્રવૃત્તિ આગમને અનુસરનારી છે. અર્થાત્ જિનાજ્ઞાશ્રવણથી ગર્ભિત ભક્તિસ્વરૂપ શુભપ્રવૃત્તિ દ્વારા ઉભા થતાં શુભપરિણામ મુજબ પ્રતિમા બનાવનાર શ્રાવકને ફળ મળે

સ પરિણામઃ તન્ત્રોક્તસ્મૃતિમૂલયા = આગમવચનસ્મરણપૂર્વિકયા (ભક્ત્યા) ચેષ્ટયા = પ્રવૃત્ત્યા શુભો ભવતિ, ભક્તિ-બહુમાન-વિનયાદિલિઙ્ગાનામાગમાઽનુસરણમૂલત્વાત્ । તદિદમાહ

‘બિમ્બં મહત્ સુરૂપં કનકાદિમયશ્ચ યઃ ખલુ વિશેષઃ ।

નાસ્માત્કલં વિશિષ્ટં ભવતિ તુ તદિહાશયવિશેષાત્ ॥

આગમતન્ત્રઃ સતતં તદ્વદ્ભક્ત્યાદિલિઙ્ગસંસિદ્ધઃ ।

ચેષ્ટાયાં તત્સ્મૃતિમાન્ શસ્તઃ ખલ્વાશયવિશેષઃ ॥’ (ષો.૭/૧૨-૧૩) ઇતિ ॥૧૫॥

નિચ્છયતો પુણ અપ્પે જસ્સ વત્થુમ્મિ જાયતે ભાવો । તત્તો સો નિજ્જરગો જિણ-ગોયમ-સીહઆહરણં ॥

← (વ્ય.ભા.૬/૧૧૧) ઇતિ ।

પરં વ્યવહારનયસ્ત્વાચષ્ટે યદ્વલ્પાદ્ મહતશ્ચ બિમ્બાત્ સમં ફલં જાયેત તતઃ ‘અર્કે ચેન્મધુ વિન્દેત કિમર્થં પર્વતં વ્રજેદ્ ?’ ઇત્યનેનૈવ ન્યાયેનાઽલ્પપરિમાણાદ્ બિમ્બાદ્ ફલે સિદ્ધે નૈવ કશ્ચિદ્ વિપશ્ચિદ્ મહદાઽઽયાસસાધ્યે મહદ્ધનવ્યયસાધ્યે હેમાદિમયે મહાબિમ્બે પ્રવર્તેત । સાર્વલૌકિકાઽનુભવસિદ્ધં યદુત હેમાદિ-નિર્મિતે મહતિ જિનબિમ્બે પ્રસ્લાદોઽપિ વિશિષ્ટતરો જાયતે । અતો ભાવવિશેષોઽધાયકતયા બાહ્યવિશેષો-ઽપ્યાદ્રિયત એવ । યથોક્તં વ્યવહારભાષ્યે વ્યવહારનયતઃ → લક્ષણજુત્તા પડિમા પાસાઈયા સમત્તલંકારા । પલ્હાયઇ જહ વ મણં તહ ણિજ્જરમો વિયાણાહિત્તિ ॥ ← (વ્ય.ભા.૩.૬/ગા.૧૮૯) ઇતિ । ઇદ્વ્યોપ-લક્ષણમધિકબિમ્બસંઙ્ખ્યાયા અપિ । તદુક્તં ચૈત્યવન્દનમહાભાષ્યે → એગમ્મિ વિ જિણબિંબે દિદ્દે હિયયસ્સ હોઇ આણંદો । અહિયાઽહિયદંસણઓ અઇપ્પમાણો પવિત્થરઇ ॥ અણુહવસિદ્ધં એયં પાયં ભવ્વાણં સુદ્ધ-બુદ્ધીણં । ← (ચૈ.વં.મ.ભા.૬૭/૬૮) ઇતિ । યચ્ચ શિવોપનિષદિ → યથા યથા મહાલિઙ્ગં પૂજા શ્રદ્ધા યથા યથા । તથા તથા મહત્પુણ્યં વિજ્ઞેયમનુરૂપતઃ ॥ ← (શિ.૧૩) ઇત્યુક્તં તદપિ લિઙ્ગશબ્દસ્ય બિમ્બપરતામુપલક્ષ્ય નિશ્ચય-વ્યવહારતો યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

સ પરિણામઃ કથં શુભો ભવતિ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- ચેષ્ટયેતિ । આગમવચનસ્મરણપૂર્વિકયા પ્રવૃત્ત્યા સ પરિણામઃ શુભો ભવતિ । યથોક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ઔચિત્યેન પ્રવૃત્તસ્ય કુપ્રહત્યાગતો ભૃશમ્ । સર્વત્રાઽઽગમનિષ્ઠસ્ય ભાવશુદ્ધિર્યથોદિતા ॥ ← (અ.પ્ર.૨૨/૮) ઇતિ । આગમસ્મરણેન હેતુશુદ્ધિરભિહિતા, આગમાઽનુસારિપ્રવૃત્ત્યા સ્વરૂપશુદ્ધિરભિહિતા, આગમવતાં ભક્ત્યા ચાનુબન્ધશુદ્ધિરભિહિતા । આગમવતાં ભક્તિ-બહુમાન-વિનયાદિલિઙ્ગાનાં આગમાઽનુસરણમૂલત્વાત્ = મોક્ષમાર્ગપ્રદર્શકાઽઽગમાનુસરણમૂલકત્વાત્ । ઇત્યમેવ માર્ગસ્થક્ષયોપશમવૃદ્ધિર્જાયતે સમ્યગ્દર્શનાદિશુદ્ધિશ્ચ સાનુબન્ધા ભવતિ । એવં હેતુ-સ્વરૂપાઽનુબન્ધશુદ્ધિપરિક-લિતત્વાદ્ ભાવસ્ય પ્રાશસ્ત્યમવસેયમ્ । કારિકાયુગલેન ષોડશકસંવાદમાહ- ‘બિમ્બમિ’તિ ‘આગમે’તિ ચ ।

છે. તેથી શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મ.સા.એ ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → જિનપ્રતિમા મોટી હોય, સુંદર રૂપવાળી હોય અને સુવર્ણમય વગેરે સ્વરૂપ હોય. આવી જે વિશેષતા પ્રતિમામાં હોય તેનાથી વિશિષ્ટ ઙ્ગ મળતું નથી. પ્રસ્તુતમાં આશય વિશેષથી વિશેષઙ્ગ મળે છે. આગમને અનુસરતો, સતત આગમજ્ઞ પુરુષની ભક્તિ વગેરે ચિહ્નોથી નિશ્ચિત તથા પ્રવૃત્તિમાં આગમસ્મૃતિયુક્ત આશયવિશેષ અહીં પ્રશસ્ત જાણવો. ← (૫/૧૫)

લોકોત્તરમિદં જ્ઞેયમિત્યં યદ્ બિમ્બકારણમ્ । મોક્ષદં લૌકિકં ચાન્યત્(?મન્યચ્ચ) કુર્યાદભ્યુદયં ફલમ્ ॥૧૬॥

લોકોત્તરમિતિ । इत्थं = આગમોક્તવિધિસ્મૃતિગર્ભચેષ્ટાશુદ્ધેન યદ્ બિમ્બકારણમિદં લોકોત્તરં મોક્ષદં ચ (જ્ઞેયમ્=) જ્ઞાતવ્યમ્ । અન્યચ્ચ = ઉક્તવિપરીતં ચ બિમ્બકારણં લૌકિકં સદ્ અભ્યુદયં ફલં કુર્યાત્ । પૂર્વસ્મિન્નભ્યુદયસ્યાऽऽનુષઙ્ગિકત્વં, અત્ર ચ મુખ્યત્વમિતિ વિશેષઃ । તદિદમુક્તં-

ભાવિતાર્થમેતત્ ॥૫/૧૫॥

ईदृग्विधिनाऽन्यथा च बिम्बनिर्माणस्य नामभेदं फलभेदञ्चाऽभिधित्पुराह-‘लोकोत्तरमि’ति । लोकोत्तरं = આગમિકમ્ । લૌકિકં = અનાગમિકં સત્ અભ્યુદયં ફલં કુર્યાત્ બિમ્બપ્રતિયોગિનો જિનેશ્વરસ્ય વિષયવિશેષરૂપત્વાત્ । સંસારિદેવબિમ્બવિધાપને ત્વભ્યુદયફલત્વમપિ સંશયાસ્પદમ્, પ્રતિયોગિનોऽવિશિષ્ટત્વાત્ । લૌકિકસ્ય જિનબિમ્બવિધાપનસ્યાऽऽજ્ઞાબાહ્યતયાऽપ્રધાનદ્રવ્યસ્તવત્ત્વમવગન્તવ્યમ્ । તદુક્તં પઞ્ચાશકે → અપ્પાહણ્ણા એવં, ઇમસ્સ દવ્વત્થવત્તમવિરુદ્ધં । આણાબજ્જત્તણઓ ન હોઈ મોક્ષંગયા ણવરં ॥ ← (પઞ્ચા.૬/૧૪) ઇતિ ।

તુચ્છપુણ્યસમ્પાદકં લૌકિકમર્હદિબિમ્બવિધાપનમભ્યુદય એવોપક્ષીણવ્યાપારતયા ન મોક્ષાર્થં સમ્પદ્યત ઇતિ । લૌકિકાऽનુષ્ઠાનસ્ય પ્રધાનં ફલં તુચ્છાऽભ્યુદયઃ લોકોત્તરાऽનુષ્ઠાનસ્ય તુ ગૌણં ફલં પરમોऽભ્યુદય ઇત્યાશયેનાહ- પૂર્વસ્મિન્ = લોકોત્તરેऽર્હદિબિમ્બવિધાપને અભ્યુદયસ્ય આનુષઙ્ગિકત્વં = ઉદ્દેશ્યસિદ્ધાવવર્જનીયભાવ- વ્યાપારત્વં કૃષિકરણે પલાલવત્, અત્ર ચ = લૌકિકે બિમ્બકારણે હિ મુખ્યત્વં = પ્રધાનત્વં કૃષિકરણે ધાન્યાઽવાપ્તિવત્ ઇતિ વિશેષઃ ।

વિશેષાર્થ :- જે વ્યક્તિ મોટી પ્રતિમા ભરાવે કે સોનાની પ્રતિમા ભરાવે તેને મોટો લાભ થાય અને પાષાણના નાના પ્રતિમાજી ભરાવે તેને ઓછો લાભ થાય આવું છે નહિ. કારણ કે, નિશ્ચયનયથી નિર્જરા વગેરે ફળ પ્રત્યે ભાવ મુખ્ય કારણ છે. તે ભાવને શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષોની ભક્તિ અને આગમસ્મરણગર્ભિત પ્રવૃત્તિ શુભ બનાવે છે. માટે શ્રાવકો શાસ્ત્રજ્ઞ પુરુષોની ભક્તિ અને શાસ્ત્રાનુસારીતા આ બંનેનો આદર કરી જે પ્રવૃત્તિ કરે, તેનાથી અવશ્ય શુભ ભાવ પ્રગટે છે અને તે જ અહીં નિર્જરા વગેરે ફળ પ્રત્યે મુખ્ય કારણ છે. (૫/૧૫)

• લૌકિક-લોકોત્તર અનુષ્ઠાનની ભેદરેખા •

ગાથાર્થ :- આ રીતે જે પ્રતિમા કરાવવી તે લોકોત્તર અને મોક્ષદાયી છે- તેમ જાણવું. તે સિવાય અન્ય રીતે જિનપ્રતિમા કરાવવી તે લૌકિક ક્રિયા કહેવાય અને તે અભ્યુદયસ્વરૂપ ફળને આપે છે. (પણ મોક્ષને નહિ) (૫/૧૬)

ટીકાર્થ :- આગમોક્ત વિધિવિધાનના સ્મરણથી ગર્ભિત એવી પ્રવૃત્તિ દ્વારા જિનપ્રતિમા ઘડાવવાની પદ્ધતિના લીધે પ્રસ્તુત જિનબિંબવિધાન લોકોત્તર અને મોક્ષદાયક જાણવું. આગમોક્ત વિધિની ઉપેક્ષા કરીને જિનબિંબ ભરાવવાની ક્રિયા લૌકિક અનુષ્ઠાન બને છે. તેથી તે સ્વર્ગ વગેરે ભૌતિક ફળને આપે છે. લોકોત્તર અનુષ્ઠાનમાં સ્વર્ગ આનુષંગિક ફળ છે. જ્યારે લૌકિક અનુષ્ઠાનમાં સ્વર્ગ મુખ્ય ફળ છે. આટલો તે બંનેમાં તફાવત છે.

‘એવંવિધેન યદ્ બિમ્બકારણં તદ્વદન્તિ સમયવિદઃ । લોકોત્તરમન્યદતો લૌકિકમભ્યુદયસારં ચ ॥
લોકોત્તરં તુ નિર્વાણસાધકં પરમફલમિહાઽઽશ્રિત્ય । અભ્યુદયોઽપિ હિ પરમો ભવતિ ત્વત્રાઽનુષઙ્ગેણ ॥’

(ષો.૭/૧૪-૧૫) ॥૧૬॥

इत्थं निष्पन्नबिम्बस्य प्रतिष्ठापत्त्रिधोदिता । दिनेभ्योऽर्वाग्दशभ्यस्तु व्यक्ति-क्षेत्र-महाह्वयाः ॥१७॥

इत्थमिति । इत्थं = उक्तविधिना निष्पन्नस्य बिम्बस्य (=निष्पन्नबिम्बस्य) प्रतिष्ठा आप्तैः
= शिष्टैः त्रिधोदिता दशभ्यस्तु = दशभ्य एव दिनेभ्योऽर्वाक् ‘दशदिवसाऽभ्यन्तरतः’ (षोड.८/
१) इत्युक्तेः । व्यक्ति-क्षेत्र-महाह्वयाः- व्यक्तिप्रतिष्ठा क्षेत्रप्रतिष्ठा महाप्रतिष्ठा चेति ।

તત્ર વર્તમાનસ્ય તીર્થકૃતઃ પ્રતિષ્ઠા = વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા । ઋષભાદિચતુર્વિંશતિતીર્થકૃતાં પ્રતિષ્ઠા
ચ ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા । ‘સપ્તત્યધિકશતજિનપ્રતિષ્ઠા ચ સર્વક્ષેત્રાસપેક્ષયા મહાપ્રતિષ્ઠા । તદાહ-

कारिकायुग्मेन षोडशकसंवादमाह- ‘एवम्विधेने’ति ‘लोकोत्तरमि’ति च । स्पष्टार्थत्वान्न विव्रियेते ।
बिम्बकारणञ्चोपलक्षणं पूजादेः नयविशेषाभिप्रायेण सराग-देवतापूजाया लौकिकप्रतियोगिकत्वेन द्रव्यत्वात्,
वीतरागदेवतापूजाया लोकोत्तरप्रतियोगिकत्वेन भावरूपत्वात् । तदुक्तं उत्तराध्ययननिर्युक्तौ →

ईसर-तलवर-माडंबिआण सिव-इंद-खंद-विणहूणं । जा किर कीरइ पूआ सा पूआ दव्वओ होइ ॥

तित्थयर-केवलीणं सिद्धायरिआण सब्बसाहूणं । जा किर कीरइ पूआ सा पूआ भावओ होइ ॥

← (उत्त.नि. ३१४-३१५) इति ॥५/१६॥

जिनबिम्बविधापनाऽधिकारनिरूपणाऽनन्तरं जिनबिम्बप्रतिष्ठाधिकारमवतारयति- ‘इत्थमि’ति । ‘दश-
दिवसाभ्यन्तरतः’ इत्युक्तेः = इति षोडशकोक्तेः । सम्पूर्णा च कारिका → निष्पन्नस्यैवं खलु जिनबिम्बस्यो-
दिता प्रतिष्ठाऽऽशु । दशदिवसाऽभ्यन्तरतः सा च त्रिविधा समासेन ॥ ← (षो.८/१) इत्येवमवसेया ।

તત્ર = ત્રિવિધપ્રતિષ્ઠાયાં વર્તમાનસ્ય તીર્થકૃતો મહાવીરસ્ય પ્રતિષ્ઠા = વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા । ‘વર્તમાને’તિ
પદં ન વિશેષણં કિન્તૂપલક્ષણમ્ । તેન સામ્પ્રતં સીમન્ધરાદેઃ પદ્મનાભાદેઃ શાન્તિનાથાદેવૈકૈકસ્ય તીર્થકૃતઃ

શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → આમ વિધિપૂર્વક જે જિનબિંબ કરાવવું
તેને આગમવેતાઓ લોકોત્તર અનુષ્ઠાન કહે છે. અને તેનાથી ભિન્ન રીતે જિનબિંબ કરાવવું તે અનુષ્ઠાન
લૌકિક અને અભ્યુદયપ્રધાન બને છે. પ્રસ્તુતમાં લોકોત્તર અનુષ્ઠાન પ્રધાન ફળને આશ્રયીને મોક્ષસાધક
બને છે. અહીં અભ્યુદય પણ આનુષંગિક રીતે પ્રકૃષ્ટ કક્ષાનો મળે છે. ← (૫/૧૬)

ગાથાર્થ :- આ રીતે તૈયાર થયેલ જિનબિંબની પ્રતિષ્ઠા આમ પુરુષોએ ત્રણ પ્રકારે જણાવેલ છે.
વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા, ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા અને મહાપ્રતિષ્ઠા- આમ પ્રતિષ્ઠાના ત્રણ પ્રકાર છે. ૧૦ દિવસની અંદર
પ્રતિષ્ઠા કરાવવી. (૫/૧૭)

ટીકાર્થ :- ઉપર જણાવેલ વિધિ મુજબ તૈયાર થયેલ જિનપ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા દશ દિવસની અંદર
જ કરાવવી, કારણ કે ષોડશક પ્રકરણમાં દશ દિવસની અંદર પ્રતિષ્ઠા કરવાનું વિધાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ
કરેલ છે. વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા, ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા અને મહાપ્રતિષ્ઠા- આમ ત્રણ પ્રકારની પ્રતિષ્ઠા શિષ્ટપુરુષોએ જણાવેલ
છે. વર્તમાન તીર્થકર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠાને વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા કહેવાય. ઋષભદેવ વગેરે ચોવીશ તીર્થકરોની

૧. હસ્તાવર્ણ ‘સપ્તધિ...’ इति वृत्तितः पाठः ।

‘व्यक्त्याख्या खल्वेका क्षेत्राऽऽख्या चाऽपरा महाऽऽख्या च ।

यस्तीर्थकृद्यदा किल तस्य तदाऽऽद्येति समयविदः ॥

ऋषभाद्यानां तु तथा सर्वेषामेव मध्यमा ज्ञेया ।

सप्तत्यधिकशतस्य तु चरमेह महाप्रतिष्ठेति ॥’ (षो.८/२-३) ॥१७॥

प्रतिष्ठाऽपि व्यक्तिप्रतिष्ठैवावगन्तव्या; वक्ष्यमाणभेदद्वयेऽनन्तर्भावात्, सम्बोधप्रकरण-चैत्यवन्दनमहाभाष्य-जीवानुशासनादौ (सं.प्र.१/१८०/चै.म.भा.३५/जीवा.४७) एकत्वस्यैवैतल्लक्षणे प्राधान्येन निर्देशाच्चेति ध्येयम् ।

एवमेवातीताऽनागत-वर्तमानचतुर्विंशतित्रितयरूपस्य द्वासप्ततिजिनस्य द्विपञ्चाशज्जिनस्य चतुरशीति-जिनस्याष्टोत्तरशतजिनस्यापि च प्रतिष्ठा क्षेत्रप्रतिष्ठैवावसेया, प्रथम-चरमयोरनन्तर्भावात्, मध्यमपरिमाण-त्वस्यैव क्षेत्रप्रतिष्ठालक्षणे प्राधान्येनाऽभिमतत्वात् ।

एतेन तीर्थकृतां पञ्चकस्य सप्तकस्य नवकादेर्वाऽपि प्रतिष्ठा व्याख्याता, पारिशेषन्यायेन मध्यम-प्रतिष्ठायामेवाऽन्तर्भावसम्भवात् । चतुर्विंशत्यधिकसहस्रजिनकूटप्रतिष्ठायामपि यथार्थाभिधानायां महा-प्रतिष्ठायामन्तर्भावः पारिशेषन्यायेनावगन्तव्यः ।

यद्वा प्रकृतविभागत्रैविध्यमन्यप्रकारोपलक्षकं, न तु व्यवच्छेदकारि, द्विपञ्चाशद्-द्वासप्तति-चतुरशीत्य-ष्टोत्तरशतप्रतिष्ठाप्रतिष्ठाश्रवणात् । इदमेवाभिप्रेत्य चैत्यवन्दनमहाभाष्ये → भन्नइ तिविह पइड्डा उव-लक्खणमेव तत्थ तं भणियं । अवधारणविरहाओ, ओसरणाइपइड्डाओ ॥ ← (चै.वं.म.भा.३६) इत्युक्तम् । तत्रैव च → जह.एगं जिणबिंबं तिन्नि व पंच व तहा चउव्वीसं । सत्तरसयं पि केई कारेंति विचित्तपणिहाणा ॥ ← (चै.वं.म.भा.२६) इत्येवं नानाविधप्रतिष्ठा आवेदिता । षोडशकेऽपि → सा च त्रिविधा समासेन ← (षो.८/१) इत्युक्तम् । ततश्च व्यासतोऽनेकभेदा अर्थत आपद्यन्त इत्यवधेयम् । त्रिविधप्रतिष्ठायां कारिकायुगलेन षोडशकसंवादमाह- ‘व्यक्त्याख्ये’ति ‘ऋषभे’ति च ॥५/१७॥

अथ किमियं प्रतिष्ठा नाम ? किं मुख्यस्य देवताविशेषस्य मुक्तिगतस्य सन्निधानं यदुताऽन्यस्य तदनुजीविनः संसारस्थस्य वा? नाऽऽद्योऽनवद्यः; मुक्तिगतस्य मन्त्रादिसंस्कारविशेषैरानयनाऽसम्भवात् । प्रतिष्ठा क्षेत्रप्रतिष्ठा कહેવાય. તથા ભરત, ઐરાવત અને મહાવિદેહ એમ સર્વ ક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સર્વ તીર્થકરોની પ્રતિષ્ઠા કરવી તે મહાપ્રતિષ્ઠા કહેવાય. ષોડશક પ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે → એક વ્યક્તિ નામની, બીજી ક્ષેત્ર નામની અને ત્રીજી મહા નામની પ્રતિષ્ઠા જાણવી. જે તીર્થકર જ્યારે હોય (જે ભગવાનનું શાસન ચાલતું હોય) ત્યારે તેની પ્રતિષ્ઠા વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા કહેવાય- તેમ આગમના જાણકારો કહે છે. ઋષભદેવ આદિ ચોવીશ તીર્થકર ભગવાનની પ્રતિષ્ઠા તે ક્ષેત્રપ્રતિષ્ઠા જાણવી. તથા ૧૭૦ તીર્થકરની પ્રતિષ્ઠા અહીં મહાપ્રતિષ્ઠા જાણવી. ← (૫/૧૭)

વિશેષાર્થ :- અત્યારે મહાવીરસ્વામી ભગવાનની અંજનશલાકા થતી હોય તે વ્યક્તિ પ્રતિષ્ઠા કહેવાય. ઉપલક્ષણથી શ્રીશાંતિનાથ ભગવાન વગેરે એક એક તીર્થકરની પ્રતિષ્ઠા પણ વ્યક્તિપ્રતિષ્ઠા કહેવાય. જીવાનુશાસન, ચૈત્યવંદન મહાભાષ્ય, સંબોધપ્રકરણ અને કથારત્નકોશ વગેરે ગ્રંથના આધારે આ વાતની સ્પષ્ટતા ષોડશક ગ્રંથની કલ્યાણકંદલી વ્યાખ્યામાં અમે કરેલી છે. (૫/૧૭)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ચ પરા’ इति पाठः ।

દેવોદ્દેશેન મુખ્યેયમાઽઽત્મન્યેવાત્મનો ધિયઃ । સ્થાપ્યે સમરસાપત્તેરુપચારાદ્ બહિઃ પુનઃ ॥૧૮॥

દેવોદ્દેશેનેતિ । દેવોદ્દેશેન = મુખ્યદેવમુદ્દેશ્યતયા વિષયીકૃત્ય આત્મન્યેવ = કારયિતર્યેવ આત્મનઃ = સ્વસ્ય ધિયો વીતરાગત્વાદિગુણાઽવગાહિન્યા મુખ્યા = નિરુપચરિતા ઇયં = પ્રતિષ્ઠા, 'સ્વાર્થાઽબાધાત્, પ્રતિષ્ઠાકર્મણા વચનનીત્યા સ્વભાવસ્યૈવ સ્થાપનાત્' । તદિદમુક્તં- 'ભવતિ ચ ખલુ પ્રતિષ્ઠા નિજભાવસ્યૈવ દેવતોદ્દેશાત્ । સ્વાત્મન્યેવ પરં યત્સ્થાપનમિહ વચનનીત્યોચ્ચૈઃ ॥' (ષો.૮/૪) ઇતિ ।

નાપિ દ્વિતીયઃ, સંસારસ્થસ્યાપિ દેવજાત્યનુપ્રવિષ્ટસ્ય સંસ્કારવિશેષૈર્નિયમતઃ સન્નિધાનાઽદર્શનાત્ કાદા-ચિત્કસ્ય ચ તસ્ય પ્રતિષ્ઠાઽપ્રયોજ્યત્વાદિતિ પર્યનુયોગે સત્યાત્મીયભાવસ્યૈવ વિશિષ્ટસ્ય પ્રતિષ્ઠાત્વમુપાદયન્નાહ- 'દેવોદ્દેશેનેતિ ।

મુખ્યદેવં મુક્તિગતં ઉદ્દેશ્યતયા વિષયીકૃત્ય આત્મન્યેવ = બિમ્બપ્રતિષ્ઠાયાઃ કારયિતર્યેવ સ્વસ્ય વીતરાગત્વાદિગુણાઽવગાહિન્યાઃ = વીતરાગત્વ-ધ્વસ્તદોષત્વ-કેવલજ્ઞાનાઽનન્તાનન્દ-ચિન્મયત્વાદિગુણગણવિષયિણ્યા ધિયઃ સ્થાપનમિહ નિરુપચરિતા પ્રતિષ્ઠા = પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ભવતિ । અત્ર હેતુમાહ - સ્વાર્થાઽબાધાત્ = પ્રતિષ્ઠાશબ્દશક્યાર્થાઽભાવવિરહાત્ । અત્રાપિ હેતુમાહ- પ્રતિષ્ઠાકર્મણા = પ્રતિષ્ઠાક્રિયયા પ્રકર્ષેણ વચનનીત્યા = આગમોક્તન્યાયેન સ્વભાવસ્યૈવ = સ્વકીયવીતરાગત્વાદિભાવસ્યૈવ સ્થાપનાત્ । ન ચ તસ્ય પ્રકૃતે બાધ ઇતીયમનુપચરિતૈવાઽવગન્તવ્યા ।

ષોડશકસંવાદમાહ- 'ભવતિ ચેતિ । "યદ્યપિ વચનાનુષ્ઠાનવ્યુત્પત્તિમહિન્ના વિહિતક્રિયામાત્ર એવ નિયમતઃ સ્મર્યમાણભગવદ્ગુણાનાં સ્વાત્મનિ સ્થાપનં સમ્ભવતિ તથાપિ યદેકગુણસિદ્ધચુદ્દેશેન યદનુષ્ઠાનં વિહિતં તતસ્તદેકગુણદ્વારા પ્રાયઃ પરમાત્મસમાપત્તિર્વ્યુત્પન્નસ્ય સમ્ભવતિ । ઇહ તુ સ્થાપનોદ્દેશેનૈવ વિધિ-પ્રવૃત્તેસ્તસ્યા ભાવતઃ સર્વગુણાઽઽરોપવિષયત્વાત્ 'સર્વૈરેવ ગુણૈઃ સ એવાહમિતિ સ્વાત્મનિ પરમાત્મા સ્થાપિતો

• પોતાનામાં વિશિષ્ટ પરિણામની સ્થાપના = પ્રાણપ્રતિષ્ઠા •

ગાથાર્થ :- ભગવાનને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્મામાં આત્મબુદ્ધિનું સ્થાપન કરવું એ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે. કારણ કે તેનાથી વીતરાગતુલ્યતાની પ્રાપ્તિ થાય છે. બાહ્યપ્રતિષ્ઠા તો ઉપચારથી જાણવી.(૫/૧૮)

ટીકાર્થ :- શ્રીમહાવીરસ્વામી વગેરે મુખ્ય દેવને = દેવાધિદેવને ઉદ્દેશ્યરૂપે વિષય બનાવી અંજનશલાકા કરનાર પોતાના આત્મામાં જ વીતરાગતા વગેરે ગુણોનું અવગાહન કરનારી આત્મબુદ્ધિનું સ્થાપન કરે તે મુખ્ય = ઉપચારરહિત પ્રતિષ્ઠા જાણવી. કારણ કે 'પ્રતિષ્ઠા' શબ્દનો શક્યાર્થ બાધિત થતો નથી. (પ્રતિષ્ઠા શબ્દનો અર્થ છે પ્રકૃષ્ટ રીતે સ્થાપન કરવું. પ્રસ્તુતમાં વીતરાગતા વગેરે ગુણોનું અવગાહન કરનારી બુદ્ધિનું પોતાનામાં પ્રકૃષ્ટ રીતે સ્થાપન થવાથી તેને પ્રતિષ્ઠા કહેવામાં કોઈ બાધ આવતો નથી.) પ્રતિષ્ઠા શબ્દનો મુખ્યાર્થ બાધિત ન થવાનું કારણ એ છે કે પ્રતિષ્ઠાવિધિ દ્વારા જિનાગમ અનુસારે પોતાનામાં વીતરાગત્વ વગેરે ભાવોની જ સ્થાપના કરવામાં આવે છે. (આગમનું અનુસરણ હોવાથી અન્ય સ્થાપના કરતાં આ સ્થાપનામાં પ્રકર્ષ રહેલો છે. તેથી આવું સ્થાપન પ્રસ્થાપન = પ્રતિષ્ઠા કહેવાય.) ષોડશક પ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે → દેવાધિદેવને ઉદ્દેશીને પોતાના આત્મામાં જ આગમોક્ત રીતે પોતાનાં જ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્વાર્થાઽબોધાત્' इत्यशुब्दः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્થાપના' ઇતિ પાઠઃ ।

તથેત એવ સ્થાપ્યે વીતરાગે સમરસાપત્તેઃ, વચનાઽનલક્રિયાદગ્ધકર્મમલસ્યાઽઽત્મનો વીતરાગત્વ-
લક્ષણસ્વર્ણભાવાઽપત્તિરૂપપરમપ્રતિષ્ઠાયા હેતુત્વાદપ્યસ્ય મુખ્યત્વમ્ । યદાહ-

‘बीजमिदं परमं यत्परमाया एव समरसाऽपत्तेः ।

स्थाप्येन तदपि मुख्या हन्तैषैवेति विज्ञेया ॥’ (ષો.૮/૫) ઇતિ^૧ । તથા,

भवतीति महान् विशेषः । एतच्च ‘उच्चैः इति पदेनाभिव्यज्यते’ इति (षो.यो.दी.८/४) योगदीपिका-
भिधानायां षोडशकवृत्तौ व्यक्तमुक्तं प्रकृतग्रन्थकृता ।

નિજભાવસ્થાપનસ્યાઽનુપચરિતપ્રતિષ્ઠાત્વમુપપાદયન્ હેત્વન્તરમાહ- તથેતિ । ઇત એવ = મુખ્યદેવોદેશેન
સ્વાત્મનિ સ્વભાવસ્થાપનાદેવ વીતરાગે સમરસાઽપત્તેઃ = વીતરાગદેવતાસ્વરૂપતુલ્યતાપ્રાપ્તેઃ । પ્રકૃત એવ
હેત્વન્તરમાહ- ‘વચને’તિ । ષોડશકસંવાદમાહ ‘बीजमि’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્- “इदं = स्वात्मनि मुख्य-
देवतास्वरूपगतवीतरागत्वादिगुणस्थापनं बीजं = कारणं वर्तते परमं = प्रकृष्टं यत् = यस्मात् परमाया
एव = प्रकृष्टाया एव समरसाऽपत्तेः = मुख्यदेवतास्वरूपतुल्यतापत्तेः । स्थाप्येनाऽपि = बिम्बेनाऽपि
सह बहिः उपचारद्वारा तत् = भावस्थापनं उक्तसमापत्तिबीजमिति योगः । इति कृत्वा मुख्या =
निरुपचरिता हन्त प्रत्यवधारणे एषैव = निजभावप्रतिष्ठैव विज्ञेया, नान्या” (ષો.૮/૫ વૃ.) ઇતિ ।

પુનરુત્તરહેત્વન્તરસમર્થનાર્થ કારિકાયુગ્મેન ષોડશકસંવાદમાહ- ‘भावे’ति ‘वचने’ति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम्-

भावोनुं जे अत्यंत श्रेष्ठ स्थापन थाय ते ज अर्ही प्रतिष्ठा कहेवाय छे. ←

તેમજ આના લીધે જ વીતરાગ દેવના સ્વરૂપને તુલ્ય એવા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. (જેનું
સ્થાપન કરવું હોય તે સ્થાપ્ય કહેવાય. તેવા સ્થાપ્ય તરીકે પ્રસ્તુતમાં વીતરાગદેવ વિવક્ષિત છે. આવા
વીતરાગની સમરસાપત્તિ = સમતાપત્તિ = તુલ્યતાપ્રાપ્તિ ઉપરોક્ત ક્રિયા દ્વારા જ થાય છે. પ્રસ્તુતમાં
ટીકામાં રહેલ ‘સમરસ’ શબ્દ સમતા = તુલ્યતા અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે. માટે “વીતરાગે સમરસાપત્તેઃ”
નો અર્થ થશે વીતરાગદેવની તુલ્યતાની પ્રાપ્તિ થવાથી. મતલબ ઉપરોક્ત વિધિના પાલનથી જ પ્રતિષ્ઠા
કરનારને વીતરાગતુલ્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે.)

વર્તમાનમાં આત્મા કર્મથી મલિન છે. આત્મગત કર્મમલને બાળવાનું સામર્થ્ય જિનવચનસ્વરૂપ
અગ્નિની ક્રિયામાં અર્થાત્ જિનવચનપાલનમાં રહેલું છે. આથી અગ્નિસ્વરૂપજિનવચનના પાલનથી કર્મરૂપી
કચરો બળી જવાને લીધે આત્મામાં વીતરાગતાસ્વરૂપ સુવર્ણપણું પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ પરમપ્રતિષ્ઠા છે.
આવી પરમપ્રતિષ્ઠાનો (= વીતરાગતુલ્યસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો) હેતુ હોવાથી પણ આત્મામાં આત્મભાવનું સ્થાપન
કરવું તે મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે. (અનુયોગદ્વારની પરિભાષા મુજબ આગમથી ભાવ વીતરાગ અવસ્થા પણ
નોઆગમથી ભાવ વીતરાગ અવસ્થાનું કારણ છે- એમ અર્હી પ્રસ્તુતમાં કહી શકાય. નોઆગમથી ભાવ
વીતરાગ અવસ્થાની પ્રાપ્તિ = પરમપ્રતિષ્ઠા. તેના કારણભૂત વીતરાગઉદ્દેશ્યક સ્વભાવનું આત્મામાં સ્થાપન
એ આગમથી ભાવ વીતરાગ અવસ્થા કહેવાય.) ષોડશક પ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે → જે કારણે પરમ
સમરસપ્રાપ્તિનું પરમ કારણ સ્વાત્મસ્થાપન છે. સ્થાપ્યની સાથે પણ તે ભાવસ્થાપન સમાપ્તિનું બીજ છે.
તે કારણે આત્મામાં આત્મભાવની પ્રતિષ્ઠા જ મુખ્ય જાણવી. તથા તે ભાવરસેન્દ્રથી મહોદય થવાના લીધે
જીવરૂપી તાંબામાં કાલાન્તરે પ્રકૃષ્ટ, અપ્રતિબદ્ધ એવી સિદ્ધસ્વરૂપ સુવર્ણતા થાય છે. અર્હી ભાવસહકારીપણાના

૧. હસ્તાદર્શો ‘इति’ पदं नास्ति ।

‘ભાવરસેન્દ્રાત્તુ તતો મહોદયાજ્જીવતામ્નસ્વરૂપસ્ય ।

કાલેન ભવતિ પરમાઽપ્રતિબદ્ધા સિદ્ધકાઞ્ચનતા ॥

વચનાઽનલક્રિયાતઃ કર્મેન્ધનદાહતો યતશ્ચૈષા ।

ઇતિકર્તવ્યતયાઽતઃ સફલૈષાપ્યત્ર ભાવવિઘ્નૌ ॥’ (ષો.૮/૮-૯)

નન્વેવં પ્રતિષ્ઠાકારયિતર્યેવ પ્રતિષ્ઠોપપાદને પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠિતત્વવ્યવહારઃ, તસ્યાં ચ પૂજાદિફલપ્રયોજકત્વં કથં સ્યાત્ ? અત આહ- ઉપચારાત્ બહિઃ = પ્રતિમાયાં પુનઃ ઇયં = પ્રતિષ્ઠા ભવતિ, યત્ ષોડશકવૃત્તિકૃત્ “બાહ્યજિનબિમ્બગતા તુ પ્રતિષ્ઠા બહિર્નિજભાવોપચારદ્વારેણ, “ભાવો રસેન્દ્ર ઇવ તસ્માત્ (=ભાવરસેન્દ્રાત્) તુ તત ઇતિ મુખ્યદેવતાસ્વરૂપાઽઽલમ્બનાત્ મહોદયાત્ પુણ્યા-નુબન્ધિપુણ્યસમ્પલ્લાભેન જીવતામ્નસ્વરૂપસ્ય = જીવાત્મસ્વભાવતામ્નસ્ય કાલેન ક્રિયાતાઽપિ ભવતિ પરમા = પ્રકર્ષવર્તિની અપ્રતિબદ્ધા = અનુપહતા સિદ્ધકાઞ્ચનતા = સિદ્ધભાવસ્વર્ણતા । અયં કેવલભાવવ્યાપારઃ । તત્ર શાસ્ત્રાદિવ્યાપારમાહ ‘વચને’ત્યાદિ । વચનં = આગમ એવ અનલઃ = અગ્નિઃ, તસ્ય ક્રિયા નિયતવિધિવ્યાપારરૂપા, તસ્યાઃ સકાશાત્ (=વચનાનલક્રિયાતઃ) કર્મેન્ધનદાહતો યતશ્ચ ઇષા = સિદ્ધ-કાઞ્ચનતા ભવતિ, ન તુ કેવલભાવરસેન્દ્રાદેવ । અતઃ = અસ્માદ્દેતોઃ ઇષા = બિમ્બગતા પ્રતિષ્ઠા અપિ અત્ર પ્રક્રમે ભાવવિઘ્નૌ = ભાવસહકારિતાયાં વચનક્રિયારૂપત્વેન ઇન્ધનપ્રક્ષેપકલ્પશુભવ્યાપારરૂપયા ઇતિકર્તવ્યતયા સહિતા સફલા” (ષો.યો.દી.૮/૮-૯) ઇતિ ।

નનુ એવં = નિરુક્તરીત્યા પ્રતિષ્ઠાકારયિતર્યેવ પ્રતિષ્ઠોપપાદને = નિજભાવસ્થાપનસ્ય પ્રતિષ્ઠાત્વસમર્થને સ્વાત્મૈવ પ્રતિષ્ઠિતઃ સ્યાત્ સ્વાત્મન્યેવ ચ પ્રતિષ્ઠિતત્વવ્યવહારઃ સ્યાત્ । એવં સતિ પ્રતિમાયાઃ પ્રતિષ્ઠિતતા કથં સ્યાત્ ? પ્રતિમાયાં ચ પ્રતિષ્ઠિતત્વવ્યવહારઃ ‘ઇયં જિનપ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા’ ઇતિ શબ્દપ્રયોગઃ કથં સ્યાત્ ? તસ્યાઞ્ચ = જિનપ્રતિમાયાં તુ પૂજાદિફલપ્રયોજકત્વં કથં સ્યાત્ ?, અપ્રતિષ્ઠિતાયા અપિ તસ્યાઃ પૂજાદિફલપ્રયોજકત્વે સર્વસ્યાપિ તત્ત્વં સ્યાદિતિ ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, ઉપચારાત્ પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠા ભવતિ । યદ્ આહ ષોડશકવૃત્તિકૃત્ શ્રીયશોભદ્રસૂરિઃ ‘બાહ્યે’તિ સ્પષ્ટાર્થમ્ ।

વિશે આગમરૂપી અગ્નિની ક્રિયાથી (આગમોક્ત વિધિપાલનથી) કર્મરૂપી ઈંધન બળવાના લીધે સિદ્ધભાવસ્વરૂપ સુવર્ણતા પ્રગટે છે. આ કારણે ઈતિ કર્તવ્યતાસહિત બાહ્યપ્રતિષ્ઠા પણ સફળ થાય છે.

નન્વે । અહીં એક શંકા થઈ શકે છે કે → આ રીતે આત્મામાં આત્મબુદ્ધિને સ્થાપવા દ્વારા પ્રતિષ્ઠા કરનારમાં જ પ્રતિષ્ઠાનું ઉપપાદન કરવામાં આવે તો પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને “આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલી છે.” આવા પ્રકારનો વ્યવહાર કઈ રીતે સંભવી શકે ? “કારણ કે ઉપરોક્ત પ્રક્રિયામાં આત્મા પ્રતિષ્ઠિત થયો છે. પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થઈ નથી.” તેમજ તેવી પ્રતિમાની પૂજા કરવામાં આવે તો તે પ્રતિમા પૂજાના ફલનું પ્રયોજક કઈ રીતે બની શકે ? (કેમ કે અપ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાની પૂજા કરવાથી પણ પૂજાનું ફળ પ્રાપ્ત થતું હોય તો દરેક પત્થરની પૂજાથી પૂજાનું ફળ પ્રાપ્ત થવાની આપત્તિ આવશે) ← આ શંકાનું સમાધાન આપતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે, બાહ્ય પ્રતિમામાં પ્રસ્તુત પ્રાણપ્રતિષ્ઠા ઉપચારથી થાય છે. કેમ કે ષોડશક ગ્રંથની ટીકામાં શ્રી યશોભદ્રસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે → બાહ્ય જિનપ્રતિમામાં

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...તાસ્વરૂ...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

નિજ એવ હિ ભાવો મુખ્યદેવતાસ્વરૂપાઽઽલમ્બનઃ 'સ એવાયમિ'ત્યભેદોપચારેણ વિદુષાં ભક્તિમતાં પૂજ્યતાપદવીમાસાદયતી"તિ (ષો.૮/૧ સુ.ક.વૃ.) ।

ન ચૈવં તદધ્યવસાયનાશાત્પ્રતિમાયા 'અપ્રતિષ્ઠિતત્વાઽપત્તિરિતિ શઙ્કનીયમ્, તન્નાશોઽપિ તદાઽઽહિતસ્યોપચરિતસ્વભાવવિશેષસ્યાઽનાશાત્ । દ્વિવધો હ્યુપચરિતસ્વભાવો ગીયતે- સ્વાભાવિક

ન ચ એવં = પ્રતિમાયારોપિતનિજભાવસ્યૈવ પ્રતિષ્ઠાત્વાભ્યુપગમે, તદધ્યવસાયનાશાત્ = પ્રતિષ્ઠા-કારયિતૃસમવેત-તાદૃશભાવવિનાશોત્તરં પ્રતિમાયાઃ અપ્રતિષ્ઠિતત્વાપત્તિઃ, તાદૃશભાવસ્થાપનલક્ષણપ્રતિષ્ઠાયા વિનષ્ટત્વાદિતિ શઙ્કનીયમ્, તન્નાશોઽપિ = પ્રતિષ્ઠાકારયિતૃસમવેતસ્ય પ્રતિમાઽરોપિતસ્યાઽધ્યવસાયસ્ય ધ્વંસેઽપિ તદાહિતસ્ય = અયોગોલકાગ્નિન્યાયેન પ્રતિમાઽરોપિતતાદૃશાઽધ્યવસાયોપસ્થાપિતસ્ય ઉપચરિતસ્વભાવવિશેષસ્ય વક્ષ્યમાણસ્ય અનાશાત્ = વિનાશવિરહાત્ । વસ્તુસ્વભાવો હિ દ્વિવધોઽનુપચરિત ઉપચરિ-તશ્ચ । 'વસ્નિરુષ્ણઃ, જલં શીતમિ'ત્યનુપચરિતસ્વભાવાઽપેક્ષયાઽવગન્તવ્યમ્ । સો હ્યેકવિધઃ । દ્વિવધો હ્યુપચરિતસ્વભાવો ગીયતે- તદ્વથા સ્વાભાવિક ઔપાધિકશ્ચ । આદ્યઃ = મૂલભૂત-સ્વભાવાનુસારી = સ્વા-

થયેલી પ્રતિષ્ઠા એ તો બહારમાં પોતાના ભાવના ઉપચાર દ્વારા જાણવી. મુખ્ય દેવના વીતરાગસ્વરૂપને અવલંબીને ઉભો થતો પોતાનો જ ભાવ પ્રતિમામાં આરોપવામાં આવે છે. જે દેવના સ્વરૂપનો આરોપ પ્રતિમામાં કરવામાં આવે છે તેને ઉદ્દેશીને "તે જ આ વીતરાગ ભગવાન છે." આ પ્રકારે અભેદઉપચાર થવા દ્વારા બાહ્યપ્રતિષ્ઠા ભક્ત એવા વિદ્વાનોને પ્રસ્તુત પ્રતિમામાં પૂજ્યતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે. ←

(અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે પ્રતિષ્ઠા કરનાર ભાવ અરિહંતના સ્વરૂપનું પોતાનામાં ભાવન કરે છે અને તેવા ભાવનું આરોપણ પ્રતિમામાં કરવામાં આવે છે. આથી પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત બને છે. આ રીતે પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રતિમાને જોવાથી જાણકાર એવા ભક્તને "આ વીતરાગ સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે." આવી બુદ્ધિ ઉભી થાય છે. અર્થાત્ ભાવઅરિહંતનો અભેદઉપચાર સ્થાપનાઅરિહંતમાં થાય છે. આવા ઉપચારનું નિમિત્ત છે બાહ્ય પ્રતિષ્ઠા. માટે બાહ્યપ્રતિષ્ઠા અભેદઉપચાર કરવા દ્વારા પ્રતિમામાં પૂજનીયતાને પ્રાપ્ત કરાવે છે.)

શંકા :- પ્રતિમામાં કરવામાં આવેલી પ્રાણપ્રતિષ્ઠા તે પ્રતિમામાં વીતરાગનો અભેદઉપચાર કરાવવા દ્વારા પ્રતિમાને પૂજ્ય બનાવે છે- એવું માનવામાં આવે તો તેવા અભેદઉપચારનો = અભેદઅધ્યવસાયનો નાશ થતાં તે પ્રતિમા અપૂજ્ય = અપ્રતિષ્ઠિત થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ કે પૂજ્યતાપ્રયોજક અભેદબુદ્ધિ ત્યાં નષ્ટ થયેલી છે.

સમાધાન :- ઉપરોક્ત શંકા વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમામાં અભેદ ઉપચારની બુદ્ધિનો નાશ થવા છતાં પ્રતિષ્ઠાકારકે પ્રતિમામાં કરેલ નિજભાવ ઉપચારથી પ્રતિમામાં ઉભા થયેલા ઉપચરિત એવા વિશિષ્ટસ્વભાવનો નાશ થતો નથી. માટે તે પ્રતિમા અપૂજ્ય = અપ્રતિષ્ઠિત થવાને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

અહીં કહેવાનો આશય એ છે કે સ્વભાવ બે પ્રકારના હોય છે. અનુપચરિત અને ઉપચરિત. તેમાં ઉપચરિત સ્વભાવ પણ બે પ્રકારનો કહેવાય છે. સ્વાભાવિક ઉપચરિતસ્વભાવ અને ઔપાધિક ઉપચરિતસ્વભાવ. પ્રથમ સ્વભાવ પ્રસ્તુતમાં પરજ્ઞત્વ અને પરદર્શકત્વ સ્વરૂપ છે. અહીં પર શબ્દ

૧. હસ્તાદર્શો 'અપ્રતિતત્વા...' ઇતિ ત્રુટિતોઽશુદ્ધશ્ચ પાઠઃ ।

ઔપાધિકશ્ચ, આદ્યઃ પરજ્ઞતા-પરદર્શકત્વલક્ષણઃ, અન્યશ્ચ વિચિત્ર ઇતિ ન દોષઃ ॥૧૮॥

ભાવિક ઉપચરિતસ્વભાવઃ પરજ્ઞતા-પરદર્શકત્વલક્ષણઃ પરશબ્દસ્ય શ્રેષ્ઠાર્થકત્વાત્ શ્રેષ્ઠજ્ઞતા-શ્રેષ્ઠદર્શકત્વ-લક્ષણઃ = કેવલજ્ઞાન-કેવલદર્શનલક્ષણો ભવતિ, ઉપલક્ષણાદનન્તાઽઽનન્દ-વીતરાગતાઽનન્તશક્ત્યાદિગ્રહણમ્ । પ્રતિષ્ઠાકારયિતા સ્વાત્મનિ 'સ એવાહમિ'ત્યેવંવિધં યં કેવલજ્ઞાન-દર્શનનન્તાનન્દવીતરાગાદિભાવોપચારં ક-રોતિ સ ઉપચાર સ્વાભાવિકસ્તદાહિતોપચરિતસ્વભાવોઽપિ સ્વાભાવિક ઉચ્યતે, કેવલજ્ઞાનાદીનામાત્મસ્વ-ભાવભૂતત્વાત્ છદ્મસ્થે ચ પ્રતિષ્ઠાકારયિતરિ સામ્પ્રતં તિરોભૂતત્વાત્ । મુક્તાત્મનિ કેવલજ્ઞાનાદેરનુપચરિત-સ્વભાવત્વમ્, પ્રતિષ્ઠાકારયિતરિ ચ તસ્ય સ્વાભાવિકોપચરિતસ્વભાવત્વમ્ । એતસ્ય સ્વાભાવિકસ્યોપચરિત-સ્વભાવસ્ય કાલાન્તરે ભવાન્તરે વા વિનાશેઽપિ ન પ્રતિમાયા અપ્રતિષ્ઠિતત્વાપત્તિર્ન વાઽપૂજ્યતાપત્તિઃ, તસ્યામન્ત્યસ્યોપચરિતસ્વભાવસ્યૈવાઽભ્યુપગમાદિતિ વદન્તિ । તચ્ચિન્ત્યમ્ ।

વસ્તુતસ્તુ નિશ્ચયનયાઽભિપ્રાયાનુસારેણ સ્વેતરાઽમિશ્રણેન સ્વદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયજ્ઞાતૃત્વ-દ્રષ્ટૃત્વલક્ષણો હ્યાત્મનોઽનુપચરિતસ્વભાવઃ શુદ્ધસ્વભાવાઽપરાઽભિધાનઃ; પરદ્રવ્યાદિજ્ઞાતૃત્વ-દ્રષ્ટૃત્વ-કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વાદિકન્ત્વા-ત્મન્યુપચારમાત્રેણાઽભિધીયતે । એતાદૃશીં વસ્તુસ્થિતિં વિલોક્યાઽપરિમિતનયમયાઽનેકાન્તવાદઘટકીભૂતો વ્ય-વહારાભિધાનઃ સુનયઃ બ્રૂતે- જ્ઞાતૃત્વ-દ્રષ્ટૃત્વલક્ષણનિજસ્વભાવપ્રભાવાદેવાઽઽત્મા પરદ્રવ્યાદિકં જાનાતિ પશ્યતિ ચેતિ પરજ્ઞતા-પરદર્શકત્વલક્ષણઃ = પરદ્રવ્યગુણાદિ-જ્ઞાતૃત્વ-દ્રષ્ટૃત્વલક્ષણ આત્મન ઉપચરિતસ્વભાવો હિ સ્વાભાવિકઃ, સ્વભાવપ્રસૂતત્વાત્ । તથા પરદ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયકર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વલક્ષણ આત્મન ઉપચરિતસ્વભાવો હ્યૌપાધિક એવ । ઉપાધીનાં વિચિત્રત્વાદૌપાધિક ઉપચરિતસ્વભાવોઽપિ વિચિત્ર ઇત્યાશયેનાહ- અન્યશ્ચ= ઔપાધિક ઉપચરિતસ્વભાવો હિ વિચિત્રઃ = અનાકાર-સાકાર-વિનશ્વરાઽવિનશ્વરાઽત્પકાલીન-ચિરતરકાલિકાદિ-રૂપેણાઽનેકવિધઃ, ઉપાધીનામનેકવિધત્વાત્ । એવમેવ યથાગમં પુદ્ગલદ્રવ્યેઽપિ સ્વભાવદ્વૈવિધ્યં ભાવનીયમ્ ।

યચ્ચ ગ્રન્થકૃતૈવ અનેકાન્તવ્યવસ્થાયાં જૈનતર્કાઽપરાઽભિધાનાયાં → સ્વભાવસ્યાઽપ્યન્યત્રોપચારાદુપ-ચરિતસ્વભાવઃ । સ દ્વેદ્યા, કર્મજ-સ્વાભાવિકભેદાત્ । આદ્યો યથા- જીવસ્ય મૂર્તત્વમચેતનત્વજ્ચ । દ્વિતીયો યથા- સિદ્ધાત્મનાં પરજ્ઞતા પરદર્શકત્વજ્ચ ← (અ.વ્ય.પૃષ્ઠ.૭૭) ઇત્યેવમાશામ્બરપ્રક્રિયાનુસારેણોક્તં તદપ્યત્ર યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । અયજ્ચોપચરિતસ્વભાવોઽપિ નૈકાન્તતોઽભ્યુપેયઃ, વિરોધાદિપ્રસંગાત્ । તદુક્તં બૃહન્નય-

આત્મભિન્ન અર્થમાં છે. નિરુપચરિત રીતે જીવનો સ્વભાવ પોતાને જાણવાનો અને જોવાનો છે. પરદ્રવ્યાદિને જાણવા-જોવાનો સ્વભાવ ઔપચારિક છે. તેમ છતાં તે સ્વાભાવિક છે. મૂળભૂત સ્વભાવ મુજબ જે ઉપચાર થાય તે સ્વાભાવિક ઉપચાર કહેવાય. અર્થાત્ આત્માના સ્વભાવને અનુસરતા એવા ઉપચારથી પ્રગટ થયેલો સ્વભાવ તે સ્વાભાવિક ઉપચરિત સ્વભાવ કહેવાય તથા પ્રતિમામાં કેવલજ્ઞાનાદિ ગુણોનો ઉપચાર કરવાથી પ્રતિમામાં આવેલા સ્વભાવને ઔપાધિક ઉપચરિત સ્વભાવ કહેવાય. ઉપાધિ = નિમિત્ત. પ્રતિમામાં રહેલ શિલ્પશાસ્ત્રોક્ત મુદ્રા વગેરે નિમિત્તને અવલંબીને પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠાકારક વીતરાગતાદિ ગુણોનો ઉપચાર કરે છે. આવા ઉપચારથી પ્રતિમામાં ઔપાધિક ઉપચરિત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. તે અનેક પ્રકારનો છે અને પ્રતિષ્ઠા પછી પણ પ્રતિમામાં રહે છે. માટે પ્રતિષ્ઠાકારકનો અધ્યવસાય નાશ થવા છતાં પણ પ્રતિમા અપૂજ્ય = અપ્રતિષ્ઠિત થવાનો કોઈ દોષ આવશે નહિ. (૫/૧૮)

‘प्रतिष्ठितत्वज्ञानोत्थसमापत्त्या परेष्वपि । फलं स्याद्वीतरागाणां सन्निधानं त्वसम्भवि ॥१९॥

प्रतिष्ठितत्वेति । प्रतिष्ठितत्वज्ञानोत्थया = पूर्व-पूर्वप्रतिष्ठितत्व^१प्रतिसन्धानोत्थापितवचनाऽऽदर-भगवद्बहुमानाऽऽहितया समापत्त्या (=प्रतिष्ठितत्वज्ञानोत्थसमापत्त्या) ^३परेष्वपि = प्रतिमापूजा-

चक्रवृत्तौ → उपचरितैकान्तपक्षेऽपि नाऽऽत्मज्ञता सम्भवति, नियमितपक्षत्वात् । तथाऽऽत्मनोऽनुपचरित-पक्षेऽपि परज्ञतादीनां विरोधः । उभयैकान्तपक्षेऽपि विरोधः, एकान्तत्वात् ← (बृ.न.च.७० वृत्ति) इत्यादि । प्रकृते च प्रतिमायां मुख्यदेवतोद्देशेन ‘स एवाऽयमि’त्यभेदोपचाराऽऽहितौपाधिकोपचरितस्वभावस्य संस्कारविशेषात्मकस्याऽल्पकालीनत्वविरहात्त्राऽप्रतिष्ठितत्वात्मकोऽपूज्यत्वापत्तिलक्षणो विशिष्टपूजाफला-ऽनापत्तिलक्षणो वा कश्चिद् दोष इति तात्पर्यमवसेयम् ॥५/१८॥

ननु भवत्त्वित्थं प्रतिष्ठाकारयितरि विपुलकर्मनिर्जरा-प्रभूतपुण्यानुबन्धिपुण्यबन्धलक्षणं पूजाफलं, लोकानां तु कथं तत्सम्भवतीत्याशङ्कायामाह- ‘प्रतिष्ठितत्वे’ति । अयमाशयः प्रतिष्ठाकारयितरि तु मुख्यदेवतोद्देशेन ‘स एवायमि’त्यभेदोपचारः प्रतिमाऽवलम्बनेनास्त्येव, तत्कर्तृकमर्हत्प्रतिमापूजन-वन्दनादिकं दृष्ट्वाऽन्येषां लोकानामपि ‘इदं बिम्बं प्रतिष्ठितमि’त्यनुसन्धानं तत्प्रयुक्तमर्हद्बिम्बदर्शन-वन्दन-पूजनादि-कञ्चोपजायते । तद्दर्शनेन चान्येषामपि जनानामर्हत्प्रतिमादर्शन-वन्दन-पूजनादिप्रयोजकं ‘इयं प्रतिमा प्रतिष्ठिता’ इति प्रतिसन्धानं जिनाज्ञाऽऽदर-भगवद्बहुमानादिकञ्च सम्पद्यते । तेन च मुख्यदेवतोद्देशात् प्रतिमायां ‘स एवायमि’तिधीरूपा प्राथमिकी वैषयिकी समापत्तिराधीयते जनमनःसु । तथा समापत्त्या पुण्यानुबन्धिपुण्यलक्षणं फलं परेष्वपि प्रतिमापूजाकारिष्वपि स्यात् । कालान्तरे च सात्त्विकस्य व्युत्पन्न-

विशेषार्थ :- જીવના સ્વભાવભૂત ગુણો કેવલજ્ઞાન વગેરે છે. છતાં છન્નસ્થ જીવોમાં તે અપ્રગટ છે. તેથી આત્મસ્વભાવને અનુસરી “હું વીતરાગી છું.” આવો આરોપ કરવાથી પ્રતિષ્ઠાકારકમાં સ્વાભાવિક ઉપચરિત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. જ્યારે ઉપાધિને = બાહ્ય શિલ્પ, શાસ્ત્રોક્ત મુદ્રા વગેરે બાહ્યનિમિત્તને અનુસરીને પ્રતિમામાં કેવલજ્ઞાનાદિનો ઉપચાર કરવામાં આવે છે. એના દ્વારા પ્રતિમામાં ઔપાધિક ઉપચરિત સ્વભાવ પ્રગટ થાય છે. તે સ્વભાવ પૂજાફલનું પ્રયોજક છે. તેમજ પ્રતિમામાં પૂજ્યતાનું તે સંપાદક છે. તે દીર્ઘકાલીન હોવાને લીધે પૂજા કરનારને પૂજાનું ફળ મળવામાં કોઈ અસંગતિ આવતી નથી. પ્રતિષ્ઠા ક્યાંક ઈત્વરકાલિક હોય છે. ક્યાંક યાવત્ કાલીન હોય છે. ક્યાંક સાકાર હોય છે. ક્યાંક (રચાપનાચાર્યજી વગેરેમાં) નિરાકાર હોય છે. આ રીતે ઔપાધિક ઉપચરિત સ્વભાવના વિવિધ ભેદો સમજવાં. (૫/૧૮)

ગાથાર્થ :- પ્રતિષ્ઠિતવ-વિષયક જ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલ સમાપત્તિ દ્વારા પૂજા કરનારમાં પણ ફળ ઉત્પન્ન થાય છે. વીતરાગનું સાનિધ્ય તો પ્રતિમામાં અસંભવ છે. (૫/૧૮)

ટીકાર્થ :- પૂર્વપૂર્વના માણસોએ એ પ્રતિમાના કરેલા દર્શન-વંદન-પૂજનાદિને નિહાળવાથી આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત છે. તેવું પ્રતિસંધાન = સ્મરણ પ્રેક્ષકને થાય છે. અને તેના દ્વારા પ્રતિષ્ઠાવિધિને જણાવનાર જિનવચન ઉપર આદરભાવ તેમજ જિનેશ્વર ભગવંત પ્રત્યે બહુમાન ભાવ પ્રગટ થાય છે. તેનાથી “આ તે જ વીતરાગ છે.” આ પ્રમાણે જિનપ્રતિમામાં બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. જે અહીં સમાપત્તિ તરીકે

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘પ્રતિષ્ઠિતવ...’ इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शं ‘...पूर्वप्रतिसं..’ इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ ‘परष्वपि’ इत्यशुद्धः पाठः ।

કારિષ્વપિ ફલં = વિપુલનિર્જરાલક્ષણં સ્યાત્ ।

વીતરાગાણાં = રાગરહિતાનાં સન્નિધાનં તુ સમીપાગમનરૂપં કાયિકમહાકાર-મમકારરૂપં

દશાયાં 'સર્વેરેવ ગુણૈઃ સ એવાહમિ'તિ સંવેદનાત્મિકા તાત્ત્વિકી સમાપત્તિઃ જિનાજ્ઞાઽઽદર-શ્રદ્ધાઽનુવિદ્ધભગવદ્ભક્ત્યાઽઽધીયતે પરેષ્વપિ । એતેન → સત્ત્વાનુરૂપા સર્વસ્ય શ્રદ્ધા ભવતિ ભારત !। શ્રદ્ધામયોઽયં પુરુષો યો યચ્છ્રદ્ધઃ સ એવ સઃ ← (ભ.ગી.૧૭/૩) ઇતિ ભગવદ્ગીતાવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ઇત્યં દ્વિતીયયા તાત્ત્વિક્યા સમાપત્યા પરેષ્વપિ પ્રતિમાપૂજાકારિષ્વપિ વિપુલનિર્જરાલક્ષણં ફલં = વિશિષ્ટપૂજાદિફલં સ્યાત્ । એતેન → શ્રદ્ધયા દેવો દેવત્વમશ્નુતે ← (તૈ.બ્રા.૩/૧૨/૩) ઇતિ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, 'શ્રદ્ધયા = નિરુક્તસમાપત્યા દેવઃ = સ્થાપનાપરમેશ્વરઃ દેવત્વં = દેવકાર્યકારિત્વં વિપુલકર્મનિર્જરાનિમિત્તત્વં અશ્નુતે = પ્રાપ્નુતે' ઇત્યેવમુપપત્તેરિતિ યથાતન્ત્રં ભાવનીયં સમવતારકામિભિઃ ।

પ્રકૃતે → યોઽસાવસૌ પુરુષઃ સોઽહમસ્મિ ← (ઈશા.૧૬) ઇતિ ઈશાવાસ્યોપનિષદ્વચનં, → યો હિ જ્ઞાતા સ એવ સઃ ← (કેનો.શા.ભા.૧૩) ઇતિ કેનોપનિષદ્વચનં, → સ્વયં બ્રહ્મા સ્વયં વિષ્ણુઃ સ્વયમિન્દ્રઃ સ્વયં શિવઃ ← (વિ.ચૂ.૩૮૯) ઇતિ વિવેકચૂડામણિવચનં, → અહં ત્વદસ્મિ મદસિ ત્વમ્ ← (તૈ.બ્રા.૧/૨/૧) ઇતિ તૈત્તિરીયબ્રાહ્મણવચનં, → યસ્ત્વમસિ સોઽહમસ્મિ ← (શાં.આ. ૩/૬) ઇતિ શાઙ્ઘ્યાયનારણ્યકવચનં, સમાપત્યુપયોગિતયા યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ । ઇત્યજ્વ વિપુલ-સાનુ-બન્ધ-સકામનિર્જરાલાભાયાઽધિકારિભિઃ તાત્ત્વિકી સમાપત્તિઃ સ્વસામર્થ્યાઽનુસારેણ કર્તવ્યૈવેતિ ફલિતમ્ । એતેન → દેવો ભૂત્વા દેવં યજેત્ ← () ઇતિ, → ન હ્યદેવો દેવાન્ તર્પયિતુમલમ્ ← (ય.વે.ઉવ્વ. ૭/૧) ઇતિ ચ યજુર્વેદોઽવ્યવહારમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । અત્ર ચ સર્વત્ર પરદર્શનસંવાદેષુ ધાન્યપલા-લન્યાયો યોજ્યઃ । યથા કશ્ચિદન્નાઽર્થી શાલિકલાપં સપલાલં સતુષમાહરતિ, નાન્તરીયકત્વાત્ । સ યાવદાદેયં તાવદાદાય તુષ-પલાલાન્યુત્સુજતિ તથૈવાઽન્નાઽવગન્તવ્યમ્ ।

નનુ મુક્ત્યાદિવ્યવસ્થિતસ્યૈવ પ્રતિષ્ઠા કિં નેષ્યતે ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ- 'વીતરાગાણામિ'તિ । વીત-

માન્ય છે. (પ્રતિમામાં વીતરાગતુલ્યતાનું આરોપણ, તે વૈષયિકી સમાપત્તિ કહેવાય છે. અને ત્યાર બાદ કાળક્રમે “હું જ તે વીતરાગ છું.” આ પ્રમાણે સંવેદનાત્મક તાત્ત્વિક સમાપત્તિ થાય છે.) પ્રસ્તુતમાં પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરનાર વ્યક્તિથી ભિન્ન એવા પ્રતિમાપૂજક જીવોને પણ પ્રસ્તુત સમાપત્તિ દ્વારા પુષ્કળ કર્મનિર્જરા સ્વરૂપ ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. (આ રીતે આત્મામાં નિજભાવની પ્રતિષ્ઠા તે જ મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા છે. તથા પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ મુજબ થતી પ્રતિષ્ઠા એ ઉપચારથી પ્રતિષ્ઠા છે. તથા આ રીતે પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમા નિમિત્તે પ્રગટ થયેલ ભગવદ્બહુમાન અને તેનાથી પ્રાપ્ત થયેલી સમાપત્તિ દ્વારા પૂજા કરનારને પૂજાફળ પ્રાપ્ત થાય છે. ઈત્યાદિ વિગત આપણે વિચારી ગયા. આ રીતે જૈનદર્શનમાં સમાપત્તિ પૂજાફળમાં પ્રયોજક છે. જ્યારે અન્ય દર્શનકારો પ્રતિમામાં દેવતાના સન્નિધાનને પૂજાફળનું પ્રયોજક માને છે. આ વાતને અમાન્ય કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે)

પ્રતિમામાં વીતરાગ દેવતાનું કાયિક સંનિધાન સંભવિત નથી. કાયાથી પ્રતિમા સમીપ આવવું તે કાયિક સન્નિધાન કહેવાય. પ્રતિમામાં આવું સન્નિધાન વીતરાગનું સંભવિત નથી. તથા પ્રતિમામાં

માનસં ચ મન્ત્રસંસ્કારાદિના અસમ્ભવિ । તદુક્તં-

મુક્ત્યાદૌ તત્ત્વેન પ્રતિષ્ઠિતાયા ન દેવતાયાસ્તુ ।

‘સ્થાયે ન ચ મુખ્યેયં તદધિષ્ઠાનાદ્યભાવેન ॥

‘ઈજ્યાદેર્ન ચ તસ્યા ઉપકારઃ કશ્ચિદત્ર મુખ્ય ઇતિ ।

તદતત્ત્વકલ્પનૈષા બાલક્રીડાસમા ભવતિ ॥’ (ષોડ.૮/૬-૭) ઇતિ^૧ ।

રાગસન્નિધાનાઽઽશયેન મન્ત્રસંસ્કારાદિવિધાનં શવોદ્વર્તનન્યાયેન નિષ્ફલમિત્યાશયઃ । કારિકાયુગલેન ષોડશક-
સંવાદમાહ ‘મુક્ત્યાદાવિ’તિ, ‘ઈજ્યાદેરિ’તિ ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ -“મુક્ત્યાદૌ સ્થાને તત્ત્વેન = પરમાર્થન
પ્રતિષ્ઠિતાયા દેવતાયાસ્તુ ન = નૈવ સ્વજીવે પ્રતિષ્ઠા, વિપ્રકર્ષાત્, કિન્તુ તદ્ભાવસ્યૈવ સ્થાયે વિમ્બે ।
ન ચ = નૈવ મુખ્યા = મુખ્યદેવતાવિષયા ઇયં = પ્રતિષ્ઠા, તયા મુખ્યદેવતાયા અધિષ્ઠાનાદેરભાવેન ।
અધિષ્ઠાનં = આશ્રયણં, આદિના સહજ્જ્વાર-મમકારવાસનારૂપસન્નિધાનગ્રહઃ । તત્ત્વાધિષ્ઠાનાદિ અવીત-
રાગસંસારિદેવતાયાઃ કદાચિત્ સ્યાત્ । વીતરાગદેવતાયાસ્તુ સર્વથાનુપપન્નમિતિ ભાવઃ । અત્રૈવાભ્યુચ્ચયમાહ
‘ઈજ્યાદે’રિત્યાદિ । ઈજ્યા = પૂજા, તદાદેઃ, આદિના સત્કારાઽઽભરણ-સ્નાત્રાદિગ્રહઃ । ન ચ = નૈવ,
તસ્યાઃ = પ્રસ્તુતદેવતાયા ઉપકારઃ સુખાઽનુભવસમ્પાદનલક્ષણઃ કશ્ચિત્ અત્ર મુખ્યઃ = નિરુપચરિત
ઈતિ ઉપદર્શનીયઃ । તત્ = તસ્માત્ અતત્ત્વકલ્પના = અપરમાર્થકલ્પના ણ્ણા મુક્તિસ્થદેવતોપકારવિષયા
બાલક્રીડાસમા ભવતિ । યથા બાલો નાનાવિદ્ધેઃ ક્રીડનોપાયૈઃ ક્રીડાસુખમનુભવતિ તથૈજ્યાદિભિર્દેવતા-
વિશેષોઽપિ પરિતોષમિતિ બાલક્રીડાતુલ્યત્વમુપકારપક્ષે દોષઃ । યે ત્વાત્મશ્રેયોઽર્થ પૂજાદિ કુર્વતે ન
તેષામયં દોષ ઇતિ ભાવઃ” (ષો.યો.દી.૮/૬-૭) ઇતિ ।

વીતરાગનું માનસિક સન્નિધાન પણ નથી. પ્રતિમામાં દેવતાના માનસિક સન્નિધાન બે પ્રકાર વિચારી
શકાય. (૧) પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને “આ હું જ છું.” આવી અહંકારબુદ્ધિસ્વરૂપ માનસિક સન્નિધાન (૨)
પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને “આ મારી પ્રતિમા છે.” આ પ્રમાણે દેવતાને થતી મમત્વબુદ્ધિસ્વરૂપ માનસિક સન્નિધાન
છે. વીતરાગ સર્વજ્ઞ હોવાને લીધે પ્રતિમામાં અભેદબુદ્ધિસ્વરૂપ પ્રથમ પ્રકારનું માનસિક સન્નિધાન સંભવિત
નથી. તેમજ વીતરાગ ભગવંત મમત્વશૂન્ય હોવાથી પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને ઉપરોક્ત દ્વિતીય માનસિક સન્નિધાન
પણ સંભવિત નથી. પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં મંત્રોચ્ચાર કરવા દ્વારા કે અન્ય કોઈ પણ પ્રકારના સંસ્કાર કરવા
વગેરે દ્વારા કોઈ પણ પ્રકારે વીતરાગનું ઉપરોક્ત સંનિધાન પ્રતિમામાં સંભવતું નથી. ષોડશક પ્રકરણમાં
શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે જણાવેલ છે કે “પરમાર્થથી મુક્તિ વગેરેમાં પ્રતિષ્ઠિત દેવતાની મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા
પ્રતિમામાં ન થાય. કારણ કે મુક્ત આત્માનું પ્રતિમામાં અધિષ્ઠાન = સન્નિધાન હોતું નથી. પૂજા વગેરે
દ્વારા મુખ્ય દેવતાને કોઈ તાત્ત્વિક ઉપકાર પ્રસ્તુતમાં થતો નથી, માટે મુક્ત દેવતાનો પૂજા દ્વારા ઉપકાર
થવાની કલ્પના તો અતાત્ત્વિક અને બાલક્રીડા સમાન છે.”

• પ્રાચીન નૈયાયિકમતનું નિરાકરણ •

પ્રાચીન નૈયાયિકોની માન્યતા એવી છે કે પ્રતિષ્ઠાવિધિ દ્વારા પ્રતિમામાં દેવતાનું સાંનિધ્ય ઉત્પન્ન
થાય છે. આ સાંનિધ્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ અહંકાર અને મમકાર રૂપે માનસિક હોય છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘સ્થાયેન’ ઇતિપદચ્છેદશૂન્યતયા ભ્રામકઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ઈતિ’ પદં નાસ્તિ ।

एतेन 'प्रतिष्ठाविधिना 'प्रतिमादौ देवतासन्निधिरहङ्कार-ममकाररूपा क्रियते, विशेषदर्शनेऽपि स्वसादृश्यदर्शिनश्चित्रादाविवाऽऽहार्याऽऽरोपसम्भवात्, ज्ञानस्य नाशेऽपि संस्कारसत्त्वाच्च न पूजाफलाऽनु-

एतेन = प्रतिष्ठाकर्मणा बिम्बे देवतासन्निधानादिकल्पनाया अयुक्तत्वेन; अस्य चाग्रे 'तन्निरस्तमि'-
त्यनेनान्वयः । तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थप्रदर्शितं (त.चिं.ईश्वरानुमान-पृ.१४४) जरत्रैयाधिकमतं सूची-कटाहन्याये-
नादावपाकर्तुमुपदर्शयति- प्रतिष्ठाविधिना प्रतिमादौ देवतासन्निधिः अहङ्कार-ममकाररूपः 'इयं प्रतिमैवा-
हमि'ति धीरूपोऽहङ्कारः, 'इयं प्रतिमा मम' इतिबुद्धिरूपो ममकारः क्रियते । न च 'प्रतिमाया जडत्वं
स्वस्य च चेतनत्वमि'ति विशेषदर्शिनो देवस्य कथं तस्यां 'इयमहमि'त्यहङ्कारस्सम्भवति, तद्वत्ताबुद्धिं
प्रति तदभावदत्ताधियः प्रतिबन्धकत्वादिति शङ्कनीयम्, देवस्य विशेषदर्शनेऽपि = प्रतिमाप्रतियोगिक-
स्वानुयोगिकभेदःप्रतिसन्धानेऽपि प्रतिमायां स्वप्रतियोगिकसादृश्यप्रेक्षणः तस्य चित्रादौ स्वसादृश्यदर्शिनः चि-
त्राद्यनुयोगिकस्वप्रतियोगिकसादृश्यदर्शनवतः पुरुषस्य इव आहार्याऽऽरोपसम्भवात् = बाधकालीनेच्छाजन्या-
रोपात्मकज्ञानोपपत्तेः । अयमाशयः यथा स्वकीयं चित्रादिकं पश्यतः पुरुषस्य 'इदं मम चित्रं, नाहमि'ति
भेददर्शने सत्यपि प्रायशः सकलस्वावयवसादृश्यस्य चित्रादावुपलम्भात् 'इदमह'मित्याहार्याऽऽरोपः सम्भवति
तथैव स्वकीयं प्रतिमादिकं पश्यतो देवताविशेषस्य 'इदं मम बिम्बं, नाहमि'ति भेददर्शने सत्यपि प्रायशः
सकलस्वावयवसादृश्यस्य प्रतिमादावुपलम्भात् 'इयमहमि'त्याहार्याऽऽरोपः सम्भवत्येव । स एव चाहङ्कार-
रूपो देवतासन्निधिः ।

ननु देवताविशेषस्य प्रतिमायां 'इयमहमि'त्यहङ्कारात्मकं ज्ञानं यदा नश्यति तदाऽहङ्कारात्मकस्य
देवतासાન્નિધ્યસ્ય પ્રચ્યવાત્ પૂજાકારિણઃ પૂજાફલાઽનાપત્તિરિતિ ચેત્ ? ન, પ્રતિમાયાં 'ઇયમહમિ'તિ જ્ઞાનસ્ય
= દેવતાસમવેતજ્ઞાનસ્ય નાશેઽપિ સંસ્કારસત્ત્વાત્ = તાદૃશાઽહઙ્કારાત્મકજ્ઞાનજન્યાયા વાસનાયાઃ સત્ત્વાત્
ન પૂજાકારિણઃ પૂજાફલાનુપપત્તિઃ = પ્રતિમાપૂજાજન્યફલલાભાઽસઙ્ગતિઃ । ન ચૈવં ચાળ્ડાલાદિસ્મૃષ્ટ-

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → દેવતા જ્ઞાની હોવાથી તેમને પ્રતિમામાં અભેદબુદ્ધિ સ્વરૂપ
અહંકારાત્મક માનસિક સન્નિધાન થઈ ન શકે, કેમ કે પ્રતિમા જડ છે અને દેવ ચેતન છે. જડમાં
ચેતનના તાદાત્મ્યની બુદ્ધિ તે ભ્રમ સ્વરૂપ હોવાથી દેવમાં સંભવિત નથી. ← પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી
નથી. તેનું કારણ એ છે કે જેમ પોતાના ચિત્ર વગેરેમાં પોતાનું સાદૃશ્ય જોનાર વ્યક્તિને ચિત્ર પોતાનાથી
ભિન્ન છે- તેવું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ ચિત્રને ઉદ્દેશીને “આ હું છું” આ પ્રકારે આહાર્ય = ઈચ્છાજન્ય
આરોપ થાય છે. તેમ પોતાની પ્રતિમામાં પોતાના ભેદનું જ્ઞાન થવા છતાં પણ પોતાનું સાદૃશ્ય દેખાવાને
લીધે પ્રતિમામાં દેવને “આ હું છું” આવા પ્રકારે ઈચ્છાજન્ય જ્ઞાન સંભવી શકે છે. આવું જ્ઞાન એ
જ પ્રતિમામાં દેવતાનું સાંનિધ્ય છે. અને તેનાથી જ પ્રતિમાપૂજા કરનારને પૂજાફળ પ્રાપ્ત થાય છે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → જ્યારે દેવને પ્રતિમામાં પોતાપણાંની બુદ્ધિ નષ્ટ થશે, ત્યારે
દેવતાનું સન્નિધાન પ્રતિમામાંથી રવાના થવાને લીધે પૂજકને પૂજાફળ પ્રાપ્ત થશે નહીં. ← પરંતુ આ
શંકા પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે પ્રતિમામાં “આ હું છું.” ઈત્યાદિ અહંકારાદિ સ્વરૂપ દેવબુદ્ધિ નષ્ટ
થવા છતાં પણ તે બુદ્ધિથી ઉત્પન્ન થયેલા સંસ્કાર તો ત્યાં રહેલા જ છે. અને તે સંસ્કાર પૂજકને પૂજાનું

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'પ્રતિમાદા' इत्यशुद्धः पाठः ।

પપત્તિઃ, અસ્પૃશ્યસ્પર્શનાદિના^૧ ચ તન્નાશઃ^૨ ઇતિ યત્પરૈરુચ્યતે તન્નિરસ્તં ભવતિ ।

વીતરાગદેવસ્થલે ઇત્યં વક્તુમશક્યત્વાત્, સરાગે દેવત્વબુદ્ધેરેવ ચ મિથ્યાત્વાત્ ।

પ્રતિમાપૂજનાદપિ પૂજાફલાપત્તિઃ, તાદૃશવાસનાયાઃ સત્ત્વાદિતિ શઙ્કનીયમ્, યતઃ અસ્પૃશ્યસ્પર્શાદિના ચ = સ્પર્શાનર્હચાણ્ડાલાદિસ્પર્શાદિના હિ તન્નાશઃ = તાદૃશસંસ્કારપ્રચ્યવ ઇત્યભ્યુપગમ્યતેઽસ્માભિઃ જરત્રૈ-યાયિકૈઃ ।

તન્નિરાસયુક્તિમાહ- વીતરાગદેવસ્થલે ઇત્યં = ‘પ્રતિષ્ઠાવિધિના પ્રતિમાદૌ દેવતાસન્નિધિરહઙ્કારમમકારવાસનારૂપઃ ક્રિયતે’ ઇતિ વક્તુમશક્યત્વાત્, તસ્યાઽજ્ઞાન-રાગ-દ્વેષાદિસકલદોષાપેતત્ત્વેનાઽઽહાર્યારોપાત્મકા-હઙ્કાર-રાગાત્મકમમકારાદ્યસમ્ભવાત્ । ન ચ સરાગદેવસ્થલે ત્વિત્યં સમ્ભવાદ્ તથા વક્તું શક્યત એવેતિ શઙ્કનીયમ્, મૃગતૃષ્ણાજલબુદ્ધિન્યાયેન સરાગે દેવત્વબુદ્ધેરેવ ચ = દેવાધિદેવત્વધિય એવ મિથ્યાત્વાત્ । યથોક્તં અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકે → રાગેણ રોષેણ વયં પ્રપૂર્ણાઃ તથૈવ દેવોઽપિ હિ સમ્ભવેચ્ચેત્ ? । કસ્તત્ર ચાસ્માસુ ચ તર્હિ ભેદો વિવેક્તુમર્હન્તિ બુદ્ધા યથાવત્ ॥ ← (અ.તત્ત્વા.૨/૧૧) ઇતિ । તદુક્તં કાર્તિકેયાનુપ્રેક્ષાયાં અપિ → દોસસહિયં પિ દેવં, જીવર્હિંસાઈસંજુદં ધમ્મં । ગંથાસત્તં ચ ગુરું જો મણ્ણદિ સો હુ કુદ્દિટ્ઠી ॥ ← (કાર્તિ.અનુ.૩૧૮) ઇતિ ।

નનુ રાગ-દ્વેષાદીનાં દોષત્વમસિદ્ધમિતિ ચેત્ ? ન, → ‘રાગ-દ્વેષાદયો દોષાઃ સર્વે ધ્રાન્તિનિબન્ધનાઃ ← (કૂ.પુ.૩/૨/૨૦) ઇતિ કૂર્મપુરાણવચનાત્, → ‘નાસ્તિ રાગસમં દુઃખમ્ ← (મ.ભા.શાન્તિપર્વ ૧૭૫/૩૫) ઇતિ મહાભારતવચનાત્, → લોભો અકુસલમૂલં, દોસો અકુસલમૂલં, મોહો અકુસલમૂલં ← (મ.નિ.૧/૮/૨) ઇતિ મઙ્ગિમનિકાયવચનાત્, → લોભો દોસો ચ મોહો ચ પુરિસં પાપચેતસં । હિંસન્તિ અત્તસંભૂતા^૩તચસારં વ સમ્પલં ॥ ← (ઇતિ.૩/૧) ઇતિ ઇતિવુક્તકવચનાત્, → ‘નત્થિ રાગસમો અગ્ગિ નત્થિ દોસસમો ગહો । નત્થિ મોહસમં જાલં નત્થિ તળ્હાસમા નદી ॥ ← (ધ.પ.૧૮/૧૭) ઇતિ ધમ્મપદવચનાત્, → રાગાદયો મહાદોષાઃ ખલાસ્તે કથિતા બુદ્ધૈઃ ॥ ← (સા.સ.૨૭૪) ઇતિ સારસમુચ્ચ-યવચનાત્, → રાગો દ્વેષશ્ચ મોહશ્ચ ભાવમાલિન્યહેતવઃ ← (અ.પ્ર.૨૨/૨) ઇતિ અષ્ટકપ્રકરણવચનાત્, → રાગો દોસો મોહો દોસાઽભિસ્સંગમાઈલિંગત્તિ । અઈસંકિલેસરૂવા હેઠુ વિ ય સંકિલેસસ્સ ॥ ←

ફળ પ્રાપ્ત કરાવશે. માટે તેવી અવસ્થામાં પૂજકને પૂજાનું ફળ પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ અસંગતિ આવતી નથી. વળી, ચાંડાલ વગેરે જ્યારે તે પ્રતિમાનો સ્પર્શ કરશે, ત્યારે તે સંસ્કારનો નાશ થવાને લીધે ચાંડાલે સ્પર્શલી પ્રતિમાની પૂજા કરવાથી પૂજા કરનારને ફળ પ્રાપ્ત નહીં થાય.

પ્રાચીન નૈયાયિકોની ઉપરોક્ત માન્યતા વ્યાજબી નહીં હોવાનું કારણ એ છે કે વીતરાગ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે એવા સ્થળે ઉપરોક્ત રીતે બોલવું શક્ય નથી. વીતરાગને પ્રતિમામાં અહંકાર બુદ્ધિ કે મમત્વબુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. તે વાત આપણે વિચારી ગયા છીએ. “રાગી દેવની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવે તેવા સ્થળમાં ઉપરોક્ત બાબત સંભવિત હોવાથી કોઈ વાંધો નહીં આવે” આવું કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે રાગીમાં દેવપણાની બુદ્ધિ જ મિથ્યા છે. આવી મિથ્યાબુદ્ધિ = ભ્રમણા દ્વારા પ્રતિષ્ઠા થયેલી છે એવું માનવું પ્રામાણિક નથી.

૧. હસ્તાદર્શો ‘સ્પર્શદે’ ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. ત્વક્સારં = કદલીવૃક્ષં, વ = ઇવ, સમ્પલં = સ્વફલમ્ ।

देवतायां सर्वज्ञत्वाऽभावे व्यासङ्गदशायां व्यवहितनानादेशेषु प्रतिष्ठाकर्मबाहुल्ये चाऽहङ्कार-ममकाराऽनुपपत्तेः ।

(श्रा.प्र.३९३) इति श्रावकप्रज्ञप्तिवचनात्, → काम-क्रोधौ महापापौ ← (ग.गी.२/३७) इति गणेश-गीतावचनात्, → को दुःखं पाविज्जा ? कस्स य दुःखेहिं विम्महओ हुज्जा ?। को व न लभिज्ज मुखं ? राग-दोसा जइ न हुज्जा ॥ ← (म.स.१३९) इति मरणसमाधिप्रकीर्णवचनात्, → राग-दोसे च दो पावे पावकम्मपवत्तणे ←(उत्त.३१/३) इति उत्तराध्ययनसूत्रवचनात् → दुविहे बंधे पन्नत्ते । तं जहा- पेज्जबंधे चेव, दोसबंधे चेव ← (स्था.२/२/४/१०७) इति स्थानाङ्गसूत्रवचनात्, → रागो दोसो मोहो एए एत्थाऽऽयदूसणा दोसा ← (यो.श.५३) इति योगशतकवचनाच्च तेषां दोषत्वसिद्धेः ।

इत्थञ्च रागाद्युपेतस्येश्वरत्वं नैव युज्यत इति स्थितम् । ततश्च → तुष्टो यच्छेद् वाञ्छितार्थं महेशः ← (सि.शि.२४) इति सिद्धान्तशिखोपनिषद्वचनात् रागोपेततयोमापतेः परमोपास्यता बाध्यते । एवमेव → तस्मिन् प्रसन्ने किमिहास्त्यलभ्यं ← (वि.पु.१/१७/९१) इति विष्णुपुराणोक्तेरपि विष्णोः सरागत्व-सिद्ध्या देवत्वं बाध्यते । → रागो द्वेषश्च संसारकारणं सद्भिरिष्यते । तयोर्विर्वर्जितो ज्ञाता मुक्तः स परमेश्वरः ॥ ← (अर्ह.गी.२१/१६) इति अर्हद्गीतावचनात्, → भग्गरागो ति भगवा, भग्गदोसो ति भगवा ← (म.नि.पा.१/१०/८३) इति महानिद्वेसपालिवचनाच्च योगिनामुपासनीयाया वीतरागदेव-ताया एव प्रसिद्धेः । एतेन → सन्निधानञ्च तत्र तेषामहङ्कार-ममकारौ, चित्रादाविव स्वसादृश्यदर्शिनो राज्ञः ← (न्या.कु. १/१२ वृ.) इति न्यायकुसुमाज्जलौ उदयनस्य वचनं निराकृतम्, सरागेश्वरदेवतायाश्च रागविडम्बितैरेवाभ्युपगन्तुमर्हत्वात्, संसारिषु संसारगामिनामितरेषु चेतरेषां भक्तिः स्वरससिद्धेति योगतन्त्र-प्रसिद्धम् । तदुक्तं योगदृष्टिसमुच्चये → संसारिषु हि देवेषु भक्तिस्तत्कायगामिनाम् । तदतीते पुनस्तत्त्वे तदतीतार्थयायिनाम् ॥ ← (यो.दृ.स.१९१) इति ।

एतेन वीतरागत्वेन देवत्वमेव न स्यात्, फलदानविरोधादिति प्रत्यस्तम्, रागादिरहितत्वेऽप्यचिन्त्यचिन्ता-मणिकल्पत्वेन स्वेष्टफलदायकतयाऽपि तस्यैव तत्त्वतो देवत्वात् । तदुक्तं श्रावकप्रज्ञप्तौ पञ्चाशके च → उवगाराभावमि वि पुज्जाणं पूयगस्स उवयारो । मंताइसरणजलणाइसेवणे जह तहेहंपि ॥ ← (श्रा.प्र.३४८, पञ्चा.४/४४) इति । यथा चैतत् तथा भावयिष्यतेऽग्रे (द्वा.द्वा.५/३२ पृष्ठ-३७१) ।

वस्तुतो दोषराहित्यमेव परमदेवत्वप्रयोजकं न त्विष्टफलदायकत्वमिति त्ववधेयम् ।

यत्तु शिवानन्दलहर्ष्या → जनन-मृतियुतानां सेवया देवतानां न भवति सुखलेशः संशयो नास्ति तत्र ← (शिवा.३) इत्युक्तं ततः सिद्धानां कर्मशून्यत्वेन जन्माद्यपेतानां परमोपास्यताऽनाविलैवेति ध्येयम् ।

किञ्च देवतायां सर्वज्ञत्वाभावे व्यासङ्गदशायां = अन्यक्रियाकरणव्यग्रावस्थायां व्यवहितनानादेशेषु = मिथोऽतिदविष्टेषु विविधस्थलेषु प्रतिष्ठाकर्मबाहुल्ये च = युगपत् प्रतिष्ठाविधिबहुलतायां सत्यां तत्र सर्वत्राऽसर्वज्ञसरागदेवस्योपयोगाऽसौकर्यात् अहङ्कार-ममकारानुपपत्तेः, प्रतिष्ठामन्त्राऽऽस्त्वानादिजन्यसंस्कारवि-

वणी, सरागदेवमां सर्वज्ञता पक्ष संभवित नथी. तेथी असर्वज्ञ रागी देव अन्य कार्यमां व्यग्र होय तेवी अवस्थामां अत्यंत दूर रहेलां अनेक देशोमां धर्षी जग्याअे अेकसभये ते रागी असर्वज्ञ देवनी प्रतिष्ठा करवामां आवे तो सर्वत्र तेभन् अहंकार-ममकारबुद्धि स्वऽप सांनिध्य अवश्य होय तेवं असंदिग्धपक्षे कही शकात् नथी.

સંસ્કારનાશોઽપૂજ્યત્વાઽપત્તે: , તજ્ઞાનસંસ્કારયોરનનુગતયો:૧ પૂજાફલપ્રયોજકત્વે ગૌરવાચ્ચેતિ ।

શેષૈરપિ નિયમતોઽસર્વજ્ઞસરાગદેવતાવિશેષસન્નિધાનાઽદર્શનાત્ । ન ચ ક્વચિત્ ક્વાચિત્ સરાગદેવ-
સાન્નિધ્યમપ્યુપલભ્યત એવ પ્રતિષ્ઠાવિધિસંસ્કૃતબિમ્બ ઇતિ વાચ્યમ્, ક્વાચિત્કસ્ય કાદાચિત્કસ્ય ચ તસ્ય
કાકતાલીયન્યાયસમ્પાદિતતયા પ્રતિષ્ઠાવિધ્યપ્રયોજ્યત્વાત્, પ્રતિષ્ઠાવિધિસંસ્કૃતસ્યાપિ બિમ્બસ્ય દેવતાનધિષ્ટિ-
તત્વોપલમ્ભાત્, અસંસ્કૃતસ્યાપિ ચ સુન્દરતમસ્ય બિમ્બસ્ય દેવતાવિશેષોઽધિષ્ટિતત્વોપલમ્ભાત્ ।

અસ્તુ વા ઘુણાક્ષરન્યાયેન યથાકથઞ્ચિત્ પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠાવિધિનાઽસર્વજ્ઞસરાગદેવતાસન્નિધિરહઙ્કાર-
મમતાસંસ્કારરૂપઃ તથાપિ કાલાન્તરે સંસ્કારનાશો પ્રતિમાયા અપૂજ્યત્વાપત્તે: , અપ્રતિષ્ઠિતત્વવ્યવહારાઽપત્તે: ,
પૂજાફલાઽનાપત્તેશ્ચ ।

કિઞ્ચ સંસ્કારાનુત્પત્તિદશાયામપિ પ્રતિમાયા અપૂજ્યતાઘાપત્તે: । ન ચ તદા દેવતાહઙ્કાર-મમકારજ્ઞાનસ્ય
દેવતાસમવેતસ્ય પૂજાફલપ્રયોજકત્વાભ્યુપગમાન્નાયં દોષ ઇતિ વક્તવ્યમ્, એવં સતિ તજ્ઞાનનાશો
તસ્યા અપૂજ્યતાપત્તે: । ન ચ દેવતાસમવેતતાદૃશજ્ઞાન-તજ્જન્યસંસ્કારાન્યતરસ્ય પૂજાફલપ્રયોજકત્વાન્નાયં
દોષ ઇતિ વાચ્યમ્, તદ્ભિન્નત્વે સતિ તદ્ભિન્નભિન્નત્વરૂપસ્યાઽન્યતરત્વસ્ય પૂજાફલપ્રયોજકતાવચ્છેદકત્વે
ગૌરવાત્ । તજ્ઞાન-સંસ્કારયો: અનનુગતયો: તુળારણિમણિન્યાયતઃ પૂજાફલપ્રયોજકત્વે ગૌરવાત્ =
કાર્યકારણભાવદ્વૈવિધ્યસ્વીકારપ્રયુક્તગૌરવાત્ । તથાહિ - તયોરનનુગતત્વેન નૈકઃ કશ્ચિત્ પ્રયોજકતા-
વચ્છેદકધર્મસમ્ભવતીતિ વ્યભિચારદ્વયવારણાર્થ પૂજાફલે વૈજાત્યદ્વયં કલ્પનીયં સ્યાત્, પ્રથમવૈજાત્યાવચ્છિન્નં
પ્રતિ તજ્ઞાનસ્ય પ્રયોજકત્વં દ્વિતીયવૈજાત્યાવચ્છિન્નં પૂજાફલં પ્રતિ ચ સંસ્કારસ્યેતિ ગૌરવં સ્પષ્ટમેવ ।
તતશ્ચ સરાગદેવતાસન્નિધિઃ પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠાવિધ્યાઽઽહિતઃ સ્વીકર્તું ન યુજ્યત ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

વળી, બીજી વાત એ છે કે દેવની પ્રતિમા હાજર હોય અને દેવને પૂર્વે ઉત્પન્ન થયેલ અહંકાર
બુદ્ધિથી જન્ય એવા સંસ્કાર નાશ પામી જાય ત્યારે તે પ્રતિમા અપૂજ્ય થવાની આપત્તિ આવશે. કારણ
કે પ્રાચીન નૈયાયિક અહંકારબુદ્ધિજન્ય સંસ્કારને પ્રતિમાગત પૂજ્યતા પ્રત્યે પ્રયોજક માને છે. મતલબ
કે પ્રતિમાને ઉદ્દેશીને દેવને થયેલ અહંકારાદિબુદ્ધિ નાશ પામે અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલ સંસ્કાર પણ
કાલાંતરે નાશ પામે તથા તે પ્રતિમા જો હાજર હોય તો પ્રતિષ્ઠા વિધિથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ હોવા છતાં
પણ તે પ્રતિમાની તેવા સંયોગમાં પૂજા કરવા છતાં પૂજાનું ફળ પ્રાપ્ત થઈ શકશે નહીં. કારણ કે પૂજાનું
ફળ આપવામાં પ્રયોજક અહંકારાદિ બુદ્ધિ અને તેવા સંસ્કાર આ બન્ને ત્યાં ગેરહાજર છે. જે પ્રતિમાની
શાસ્ત્રોક્ત રીતે પૂજા કરવા છતાં પૂજાફળ ન મળે તો તે પ્રતિમા પૂજવા લાયક ન કહેવાય. આ રીતે
ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમા અપૂજ્ય થવાની આપત્તિ પ્રાચીન નૈયાયિકના મતમાં આવશે.

તેમજ, પ્રતિમામાં દેવને થનાર અહંકારબુદ્ધિ અને તથાવિધ સંસ્કાર- આ બન્ને અનનુગત પદાર્થ
છે. અર્થાત્ આ બન્નેમાં રહે અને તે સિવાય અન્યત્ર ક્યાંય ન રહે તેવો કોઈ વિશેષ ગુણધર્મ તથાવિધ
બુદ્ધિ અને સંસ્કારમાં રહેતો નથી કે જેને આગળ કરીને તે બન્નેને પૂજાના ફળનું પ્રયોજક માની શકાય.
જેમ કાષ્ટદંડ, સુવર્ણદંડ વગેરે ભિન્ન વ્યક્તિ હોવા છતાં દંડત્વ નામનો ધર્મ તે સર્વમાં અનુગત =

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...રનુગતયો:' इत्यशुद्धः पाठः ।

ન ચ ભવતામપિ વ્યાસઙ્ગવશાત્પ્રતિષ્ઠિતત્વજ્ઞાનાઽભાવે પૂજાફલાઽનુપપત્તિરિતિ, વિશેષફલાઽભાવેઽપિ પ્રીત્યાદિના સામાન્યફલાઽનપાયાત્ ।

યૈસ્તુ યથાર્થં પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રત્યભિજ્ઞાનં પૂજાફલસામાન્ય એવ પ્રયોજકમિષ્યતે

‘અશક્તોઽહં ગૃહારમ્ભે શક્તોઽહં ગૃહભજ્જને’ ઇતિ ન્યાયેન પરઃ શઙ્કતે - ન ચેતિ । ન ચ ‘પૂર્વ-પૂર્વપ્રતિષ્ઠિતત્વજ્ઞાનાઽઽહિતસમાપત્યા લોકાનાં પૂજાફલં ભવતી’ત્યમ્બુપગમવતાં ભવતામપિ = વીત-રાગદેવવાદિનામનેકાન્તવાદિનામપિ વ્યાસઙ્ગવશાત્ = વિષયાન્તરસજ્ચારાત્ પ્રતિષ્ઠિતત્વજ્ઞાનાઽભાવે ‘ઇયં પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા’ ઇતિધીવિરહે સતિ પૂજાકરણેઽપિ બધિરકર્ણજપન્યાયેન પૂજાફલાઽનુપપત્તિઃ = પ્રતિમા-પૂજાજન્યફલલાભાઽસઙ્ગતિરિતિ શઙ્કનીયમ્, જૈનાગમોક્તપ્રતિષ્ઠાવિધિસંસ્કૃતપ્રતિમાયાઃ પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રતિ-સન્ધાનશૂન્યૈલોકૈઃ પૂજાકરણે વિશેષફલાઽભાવેઽપિ = પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રતિસન્ધાનોત્થાપિતસમાપત્તિપ્રયુક્તપૂજા-જન્યફલવિશેષવિરહેઽપિ પ્રીત્યાદિના સામાન્યફલાઽનપાયાત્ = પ્રભુપ્રીતિ-ભક્ત્યાદિપ્રયુક્તપૂજાજન્યફલસામાન્ય-લાભસમ્ભવાત્, પૂજાફલસામાન્યં પ્રતિ પ્રીત્યાદેઃ પ્રયોજકત્વાત્, પૂજાફલવિશેષં પ્રત્યેવ ચ પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રત્ય-ભિજ્ઞાનસ્ય પ્રયોજકત્વાત્ ।

યૈસ્તુ યથાર્થં = સત્યં = તદ્વતિ તત્પ્રકારકં પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રત્યભિજ્ઞાનં ‘તદેવેદં પ્રતિષ્ઠિતં બિમ્બમિ’તિ

સાધારણ = વિદ્યમાન હોવાથી દંડત્વરૂપે તે તમામમાં ઘટકારણતા સ્વીકારી શકાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં કહી શકાય તેમ નથી. કારણ કે પ્રતિમામાં અહંકાર આદિની બુદ્ધિ અને તથાવિધ સંસ્કાર- આ બંનેમાં અનુગત કોઈ ધર્મ રહેલો નથી કે જેને આગળ કરીને તે બંનેમાં પૂજાફળની પ્રયોજકતા સ્વીકારી શકાય. અનનુગત હોવાથી સ્વતંત્રરૂપે તૃણારણિમણિ-ન્યાયથી જો તે બંનેમાં કારણતા સ્વીકારવામાં આવે તો ઘણું ગૌરવ થશે. માટે પ્રાચીન નૈયાયિકનો ઉપરોક્ત મત અપ્રામાણિક છે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → જૈનમતે “પૂર્વપૂર્વ પ્રતિષ્ઠિત વિજ્ઞાનથી પ્રયુક્ત સમાપત્તિ દ્વારા પૂજકોને પૂજાફળ પ્રાપ્ત થાય છે.” આવું માનવામાં આવે છે. આ વાત પૂર્વે જણાવી ગયા. પરંતુ આ વાતને સ્વીકારવામાં પણ તકલીફ એ છે કે પૂજા કરનારને “આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત છે.” આવું જ્ઞાન અન્યત્ર વ્યગ્રતા વગેરે કારણે જ્યારે નહિ હોય એવી અવસ્થામાં જૈનવિધિ મુજબ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી પ્રતિમાની એ પૂજા કરશે તો પણ તેને પૂજાનું ફળ પ્રાપ્ત નહિ થાય, કારણ કે જૈનમત મુજબ પ્રતિષ્ઠિતત્વનું જ્ઞાન પૂજાફલ પ્રત્યે પ્રયોજક છે. ← પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે અન્યત્ર મનનો ઉપયોગ હોવાને લીધે પૂજા કરનારને પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠિતત્વનું જ્ઞાન ન હોવાથી તત્પ્રયુક્ત વિશિષ્ટ ફલ ભલે પ્રાપ્ત ન થાય તો પણ પ્રભુ પ્રત્યે પ્રીતિ, ભક્તિ વગેરેથી પૂજા કરવાને લીધે પૂજાનું સામાન્ય ફલ પ્રાપ્ત થવામાં કોઈ પણ જાતનો દોષ નથી લાગતો. અર્થાત્ પૂજાનાં ફલ બે પ્રકારે છે. સામાન્ય અને વિશેષ. પૂજાના સામાન્ય ફલ પ્રત્યે પ્રીતિ, ભક્તિ વગેરે પ્રયોજક છે. અને વિશેષ પ્રકારના ફલ પ્રત્યે પ્રતિષ્ઠિતત્વનું જ્ઞાન પ્રયોજક છે. કારણવિશેષની ગેરહાજરીમાં ફલવિશેષની પ્રાપ્તિ ન થતાં કારણસામાન્યની હાજરીથી ફલસામાન્યની પ્રાપ્તિ થવામાં કોઈ અવરોધક નથી. આથી જૈનદર્શન મુજબ પ્રતિષ્ઠિત થયેલી પ્રતિમાની પૂજા કરવાથી અવશ્ય ફલ પ્રાપ્ત થશે. જ્યારે નૈયાયિક મતમાં આવો નિયમ નક્કી કરી શકાતો નથી. આ વાત આપણે વિસ્તારથી આગળ સમજી ગયા છીએ.

જે વિદ્વાનો પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠિતત્વનું સત્ય પ્રત્યભિજ્ઞાન પૂજાના સામાન્યફલમાં પણ પ્રયોજક માને

तेषामयमपि दोष एव ।

ये तु नव्यनैयायिकाः^१ - प्रतिष्ठाविधिना जनितं विचित्रमदृष्टं स्वाश्रयात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यताप्रयोजकमभ्युपयन्ति, तेषां तद्व्यक्तिविशिष्टसम्बन्धाऽग्रहेऽतिप्रसङ्गः ।

पूर्वापरप्रतिसन्धानात्मकं ज्ञानं पूजाफलसामान्य एव = पूजाफलत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रयोजकमिष्यते तेषां अयमपि व्यासङ्गदशायां प्रतिष्ठितत्वप्रत्यभिज्ञानाऽभावे प्रीत्यादिना पूजाकरणेऽपि अन्धमुखमण्डनन्यायेन पूजासामान्यफलाऽनुपपत्तिलक्षणो दोषः सुदुर्निवार एव, कारणविरहादिति व्यक्तं अतिरिक्तशक्तिवादे (वाद-माला-पृ.१३१) ।

‘ये’ इति पदं ‘अभ्युपयन्ती’त्यनेनान्वेति । नव्यनैयायिकमतमावेदयति - प्रतिष्ठाविधिना जनितं प्रतिष्ठाकारयितृसमवेतं विचित्रं अदृष्टं स्वाश्रयात्मसंयोगाश्रयस्य पूज्यताप्रयोजकम् । स्वपदेनाऽदृष्टं ग्राह्यम्, समवायेन तदाश्रयः प्रतिष्ठाकारयिता आत्मा, आत्मत्वावच्छिन्नस्य विभुत्वेन तत्संयोगः प्रतिष्ठिते बिम्बे, समवायेन स्वाश्रयात्मसंयोगाश्रयत्वात्प्रतिष्ठितबिम्बस्य पूज्यता सिध्यति । स्वसमवायिसंयोगवत्त्वसम्बन्धेनाऽदृष्टं प्रतिष्ठितत्वव्यवहार-पूज्यता-पूजाफलत्रितयप्रयोजकम् । यत्र बिम्बे स्वसमवायिसंयोगवत्त्वसम्बन्धेनाऽदृष्टमस्ति तत्र प्रतिष्ठितत्वव्यवहारो जायते पूज्यत्वं सम्पद्यते तत्पूजया च पूजाफलं प्राप्यत इति नव्यनैयायिकमतम् ।

ननु प्रतिमायां पूज्यताऽऽधायकाऽदृष्टसम्बन्धकुक्षौ यः स्वसमवाय्यात्माऽनुयोगिकसंयोगो गृहीतः स किं प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रतिमाविशिष्टोऽभिप्रेतः यदुत तच्छून्य इत्याशयेन तन्मतनिरासायोपक्रमते- तेषां नव्यनैयायिकानां तद्व्यक्तिविशिष्टसम्बन्धाऽग्रहे = स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन प्रतिमाविशिष्टस्य अदृष्ट-समवाय्यात्मानुयोगिकसंयोगवत्त्वसम्बन्धस्याऽज्ञानेऽपि प्रतिमायां प्रतिष्ठितत्वव्यवहारे पूज्यत्वे च

छे. ते विद्वान् लोकोनां मतमां तो उपरोक्त दोष आवशे. (कडेवानो आशय अे छे के प्रतिमाभां प्रतिष्ठतत्वप्रकारक ज्ञान थवुं ज जेठेअे अने ते ज्ञान सायुं ज छेवुं जेठेअे. अे रीते पूजा करवामां आवे तो ज पूजानुं सामान्यइल प्राप्त थाय. आ प्रभाशे अमुक विद्वानोनो मत छे. पश आवुं मानवामां मुसीअत अे छे के जे मुग्ध व्यक्ति भगवान् प्रत्येनी प्रीति, भक्तिथी प्रेराधेने प्रतिमा पूजन करशे. पश प्रतिष्ठितपशानुं प्रतिमाभां भान नही छेय तो तेवी अवस्थाभां भक्तने पूजानुं सामान्यइल पश प्राप्त नछे थई शके. माटे प्रथम शंकाकार (पृष्ठ-उउइ) जे दोषारोपश अमारा मतमां करे छे. ते दोष छेकीकतमां उपरोक्त मान्यता वाणा विद्वानेने लागु पडे छे.)

ये तु । नव्य नैयायिको अेवुं माने छे के प्रतिष्ठाविधि द्वारा प्रतिष्ठाकारकमां उत्पन्न थयेल अदृष्ट = कर्म स्वाश्रय-आत्मसंयोगाश्रय संबंधथी प्रतिमाभां पूज्यतानुं संपादक अने छे. (न्याय मते आत्मा विलु छे. तेथी प्रतिष्ठाविधिजन्य अदृष्टवाणा आत्मानो संयोग दूर रहेली प्रतिमाभां पश रहेशे. आम प्रतिमा प्रतिष्ठाविधिजन्य अदृष्टना = कर्मना आधारभूत आत्माना संयोगथी विशिष्ट अने छे. तेथी स्वाश्रयआत्मसंयोगसंबंधथी ते अदृष्ट प्रतिमाभां रहेशे. अने प्रतिमाने पूज्य अनावशे. तेथी ते प्रतिमानी पूजा करनारने ते प्रतिमाथी थती पूजानुं इण प्राप्त थशे.)

उपरोक्त नैयायिकमत व्याज्जी नथी. कारण के नैयायिकमते आत्मा सर्वव्यापक छेवाथी अदृष्टविशिष्ट-

१. मुद्रितप्रतौ ‘...नैयायिका’ इत्यशुद्धः पाठः ।

તદ્ગ્રહે ષાઽનનુગમ ઇતિ ।

સ્વીક્રિય-માણે અતિપ્રસન્નઃ = ઘટ-પટાદાવપિ પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહાર-પૂજ્યત્વાદ્યાપત્તિઃ; તન્નાઽપિ પ્રતિષ્ઠાવિધિજનિતસ્ય પ્રતિષ્ઠાકારયિતૃસમવેતસ્યાઽદૃષ્ટસ્ય સ્વસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગવત્ત્વસમ્બન્ધેન સત્ત્વાત્, જ્ઞાનાચ્ચ ।

દ્વિતીયવિકલ્પમપાકૃત્યાધુનાઽઽદિમવિકલ્પમપાકૃર્વન્નાહ- તદ્ગ્રહે = સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન પ્રતિમાવિશિષ્ટસ્યાઽદૃષ્ટસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગવત્ત્વસમ્બન્ધસ્ય જ્ઞાન એવ પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહારે પૂજ્યત્વે ચ સ્વીક્રિયમાણે સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન યયા કયાચિત્ પ્રતિમયા વિશિષ્ટસ્યાઽપ્યદૃષ્ટસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગસ્ય જ્ઞાનાદપ્રતિષ્ઠિતાયામપિ પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહારપૂજ્યત્વાદ્યાપત્તિર્દુર્નિવારૈવ, તન્નાપિ સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન પ્રતિમાવિશિષ્ટસ્યાઽદૃષ્ટસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગાઽઽશ્રયત્વસ્યાઽબાધાત્, વ્યુત્પન્નસ્ય જ્ઞાનાચ્ચ । ન ચ સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન તત્પ્રતિમાવિશિષ્ટસ્યાઽદૃષ્ટસમવાયિસંયોગવત્ત્વસ્ય ગ્રહે એવ પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહારાદિકમભ્યુપગમ્યત ઇતિ વાચ્યમ્, યત એવં સતિ અનનુગમઃ સ્યાત્, તત્પદાર્થસ્યાઽનનુગતત્વાત્ । તથાહિ - યદા ચૈત્રઃ સૌવર્ણપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાકારયિતા તદા પ્રતિષ્ઠાવિધિજનિતમદૃષ્ટં સમવાયેન ચૈત્રાત્મનિ વર્તતે, ચૈત્રાત્મ-સૌવર્ણપ્રતિમયોર્થઃ સંયોગઃ સ ચૈત્રાત્માનુયોગિકઃ સૌવર્ણપ્રતિમાપ્રતિયોગિકઃ । સા સૌવર્ણપ્રતિમા સ્વપ્રતિયોગિકત્વસમ્બન્ધેન = સ્વપ્રતિયોગિકતાકત્વસંસર્ગેણ = સ્વનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાનિરૂપકત્વસમ્બન્ધેનાઽદૃષ્ટસમવાય્યાત્મસંયોગે વર્તતે । અતસ્તેન સમ્બન્ધેન સૌવર્ણપ્રતિમાવિશિષ્ટસ્યાઽદૃષ્ટસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગસ્યાશ્રયત્વં સૌવર્ણપ્રતિમાયામેવ । અતઃ તસ્યામેવ પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહારાદિકં ભવિતુમર્હતિ ।

એવમેવ યદા મૈત્રો રાજતપ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાકારયિતા તદા તેન સમ્બન્ધેન રાજતપ્રતિમાવિશિષ્ટસ્યાઽદૃષ્ટસમવાય્યાત્માનુયોગિકસંયોગસ્યાઽઽશ્રયત્વાદ્રાજતપ્રતિમાયામેવ પ્રતિષ્ઠિતત્ત્વવ્યવહારાદિકં ભવિતુમર્હતિ । અતો

આત્માનો સંયોગ જેમ પ્રતિમામાં રહે છે. તેમ ઘટ-પટ વગેરે પદાર્થમાં રહે છે. તેથી પ્રતિમાની જેમ તે બધા પણ પૂજ્ય થવાની આપત્તિ આવશે. આમ જે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થયેલ છે તે પ્રતિમાનો સંબંધના શરીરમાં પ્રવેશ કરવામાં ન આવે તો ઉપરોક્ત રીતે ઘટ-પટ વગેરે પણ પ્રતિમાની જેમ પૂજ્ય થવાની આપત્તિ આવશે. આ સમસ્યાના નિરાકરણ માટે જો નવ્ય નૈયાયિકો પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાનો, સંબંધકુક્ષીમાં પ્રવેશ કરે તો તેનું જ્ઞાન કરવામાં અનનુગમ દોષ આવશે. (પ્રસ્તુતમાં ઘટ-પટ વગેરે ઉદાસીન પદાર્થો પ્રતિમાતુલ્ય પૂજ્ય ન બને તે માટે અદૃષ્ટને સ્વાશ્રયભૂતઆત્માનુયોગિક પ્રતિમાપ્રતિયોગિક સંયોગવત્ત્વ સંબંધથી પૂજ્યતાપ્રયોજક માનવામાં આવે તો પ્રસ્તુતસંબંધથી પ્રતિમાવિધિજન્ય અદૃષ્ટ પ્રતિમામાં જ રહેશે. ઘટ-પટ વગેરે ઉદાસીન પદાર્થમાં નહીં રહે. તેથી ઘટ વગેરે ઉદાસીન પદાર્થમાં પૂજ્યતા માનવાનો અથવા પ્રતિષ્ઠિતત્વનો વ્યવહાર કરવાનો કોઈ પ્રસંગ નહીં આવે. કેમ કે ઘટ વગેરેમાં અદૃષ્ટ વિશિષ્ટ આત્માનુયોગિક સંયોગ સંબંધ રહેવા છતાં તે સંયોગ વિવક્ષિત પ્રતિમાપ્રતિયોગિક નથી, પરંતુ ઘટાદિ પ્રતિયોગિક છે. પરંતુ આ રીતે કહેવામાં તકલીફ એ આવે કે પૂજ્યતાપ્રયોજક સંબંધમાં ઘટક તરીકે તે તે વિવક્ષિત પ્રતિમાઓનો પ્રવેશ કરવો અનિવાર્ય બને છે. અને તે બધામાં કોઈ અનુગત ધર્મ રહેલો નથી. અલગ-અલગ પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાનો ઉપરોક્ત સંબંધમાં પ્રવેશ થવાથી અનનુગમ દોષ અહીં લાગુ પડે છે.)

यत्पुनरुच्यते चिन्तामणिकृता - 'प्रतिष्ठितं पूजयेदिति विधिवाक्येन प्रतिष्ठायाः' कारणत्वं न बोध्यते, किं तु भूतार्थे क्ताऽनुशासनादतीतप्रतिष्ठे पूज्यत्वं बोध्यते ।

नात्र कोऽप्यतिप्रसङ्गः किन्तु प्रतिमापूज्यताप्रयोजकसम्बन्धकुक्षावननुगततत्तत्सौवर्ण-राजत-ताम्र-लेप्य-मार्त्तप्रतिमादिवैशिष्ट्यनिवेशेऽननुगमदोषस्य सुदुर्निवारता स्पष्टैवेति नव्यनैयाधिकमतं न श्रद्धेयम् ।

यत्तु → प्रतिष्ठाकारयितृगताऽदृष्टं न पूजाफलप्रयोजकम्, परेषां तदभावात् तददृष्टक्षये प्रतिमापूज्यताऽ-नापत्तेः, चाण्डालादिस्पर्शेन व्यधिकरणेन तत्राशाऽयोगाच्चेति प्रतिष्ठाऽऽहिता चाण्डालादिस्पर्शनाश्या शक्तिः पूजाफलप्रयोजिका ← इति मीमांसकैर्मीमांसितं तदसत्, प्रतिष्ठितत्वज्ञानाऽऽहितभक्तिविशेषद्वारा प्रतिष्ठायाः पूजाफलप्रयोजकत्वात्, अस्पृश्यस्पर्शादिप्रतिसन्धानस्य च भक्तिविशेषव्याघातकत्वेनाऽनुपपत्त्य-भावात् । शक्तिपक्षे चाऽप्रतिष्ठितत्वभ्रमेऽपि विशिष्टपूजाफलापत्तेरिति व्यक्तं योगदीपिकायाम् (षो.८/ ४ यो.दी.वृ.पृ.१८७)

अनादिमत्यां हि प्रतिमायां सर्वस्यामेव भगवदऽभेदाध्यारोप इष्टसाधनम् । आदिमत्यां तु प्रतिष्ठिता-यामेवेति प्रतिष्ठाऽऽहितशक्तिकल्पनमनतिप्रयोजनमित्यापातदर्शिनः ।

अत्रेदमवधेयम्- यद्यपि प्रतिमायां प्रतिष्ठितत्वज्ञानं प्रतिष्ठाविधिप्रतिसन्धानोत्थापितवचनाऽऽदरभगव-द्वहुमानाऽऽहितसमापत्तिद्वारा विशिष्टफलप्रयोजकमित्युक्तम् । अत एव मूलोत्तरगुणसहस्रसमेतसूरिप्रति-ष्ठैवोत्सर्गतः प्रमाणम्, प्रतिष्ठोत्कर्षस्य समापत्युत्कर्षकत्वात् । तथापि वस्तुतः प्रतिष्ठितायां प्रतिमायां भगवदाऽऽरोपस्तत्पूजनं वा सामान्यफलं नाऽतिक्रामतीत्युक्त्या तृणाऽरणिमणिन्यायेन तन्नियामकशक्तिसिद्धिः 'विषयभेदात् फलभेद' इति व्यवहारनयसाम्राज्यात् । अत एव साधुत्वाऽसाधुत्वविवेचनाऽभावेऽपि पात्र-भेदाद्दानफलभेदस्तत्र तत्र व्यवतिष्ठते । आलम्बनमतन्त्रं, भावभेद एव फलभेदहेतुरिति नयान्तरमतमिति व्यक्तं गुरुतत्त्वविनिश्चये (गु.त.वि.१/१६) ।

गङ्गेशमतमावेदयति- यत्पुनरिति 'तदप्यविचारितरमणीयमित्यनेनान्वेति । 'प्रतिष्ठितं पूजयेदिति वि-धिवाक्येन प्रतिष्ठायाः कारणत्वं = पूज्यताकारणत्वं पूजाफलप्रयोजकत्वं वा न बोध्यते = नैव ज्ञाप्यते, किन्तु भूतार्थे = अतीताऽर्थे क्ताऽनुशासनात् = व्याकरणशास्त्रेण क्तप्रत्ययविधानात् अतीतप्रतिष्ठे = प्रतिष्ठाक्रियाध्वंसविशिष्टे देवताबिम्बे पूज्यत्वं बोध्यते । तेन 'प्रतिष्ठाध्वंसविशिष्टबिम्बप्रतियोगिकं पूजनमिष्ट-साधनमिति बोधो जायते । 'सविशेषणौ हि विधि-निषेधौ विशेषणमुपसङ्क्रामतः सति विशेष्यबाधे' इति न्यायात् अप्रतिष्ठितबिम्बे तद्बाधात् 'प्रतिष्ठाध्वंसः पूज्यत्वप्रयोजक' इत्यर्था लभ्यते । न चैवं

• तत्त्वयिंतामणिकरणो मत •

यत्पुनः । प्रतिष्ठास्थलमां तत्त्वयिंतामणिकार गंगेश उपाध्यायनुं मंतव्य એવું છે કે "પ્રતિષ્ઠિતમ્ પૂજયેત્" આ પ્રમાણે જે વિધિવાક્ય શાસ્ત્રમાં સંભળાય છે તેના દ્વારા 'પ્રતિમાગત પૂજ્યતા પ્રત્યે પ્રતિષ્ઠા કારણ છે' એવું જણાવવામાં આવતું નથી. કારણ કે "પ્રતિષ્ઠિત" શબ્દમાં કર્મણિભૂતકૃદંતનો "ક્ત" પ્રત્યય ભૂતકાળનાં અર્થમાં વપરાય છે. તેથી ઉપરોક્ત વાક્ય દ્વારા ભૂતકાળનું જ્ઞાન થવું જરૂરી છે. તેથી ઉપરોક્ત વાક્યનો અર્થ એ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'પ્રતિષ્ઠિતાયા' इति पाठः ।

તથા ચ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસઃ પ્રતિષ્ઠાકાલીનયાવદસ્પૃશ્યસ્પર્શાદિપ્રતિયોગિકાઽનાદિસંસર્ગાઽભાવસહિતઃ^૧ પૂજ્યત્વપ્રયોજકઃ। સ ચ પ્રાગભાવોઽત્યન્તાઽભાવશ્ચ ક્વચિદિતિ- (ત.ચિં.ઈશ્વરસિદ્ધિપ્રકરણ) તદપ્યવિચારિતરમણીયમ્ ।

ચાળડાલાદિસ્પૃષ્ટપ્રતિષ્ઠિતબિમ્બપૂજનાદપિ તત્ફલાઽઽપત્તિરિતિ શઙ્કનીયમ્, યતઃ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસઃ પ્રતિષ્ઠાકાલીનયાવદસ્પૃશ્યસ્પર્શાદિપ્રતિયોગિકાઽનાદિસંસર્ગાઽભાવસહિતઃ = પ્રતિષ્ઠાકાલીના યાવન્તોઽસ્પૃશ્યસ્પર્શાદિપ્રતિયોગિકાઃ સમાનાધિકરણા અનાદિસંસર્ગાઽભાવાસ્તૈર્યુક્તઃ પૂજ્યત્વપ્રયોજકઃ ઇત્યભ્યુપગમ્યતે, અસ્પૃશ્યસ્પર્શસ્ય તત્પ્રતિપન્થિત્વાત્। પ્રતિષ્ઠાકાલોત્તરં પ્રતિમાયાં ચાળડાલાદિના સ્પર્શકરણે પ્રતિષ્ઠાકાલીના યેઽસ્પૃશ્યસ્પર્શાઽભાવાઃ તદ્ગતસ્ય પ્રકૃતચાળડાલાદિસ્પર્શપ્રાગભાવસ્ય વિનાશાત્ તાવદ્ઽભાવકૂટસહિતસ્ય પ્રતિષ્ઠાધ્વંસસ્ય વિરહાન્ન તસ્યાઃ પૂજ્યતાપત્તિરિતિ ભાવઃ । સ ચ = પૂજ્યતાપ્રયોજકઘટકીભૂતઃ પ્રતિબન્ધકાભાવકોટિપ્રવિષ્ટો નિરુક્તાઽનાદિસંસર્ગાઽભાવો હિ યત્ર પ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠોત્તરકાલં ચાળડાલાદિસ્પર્શો ભવિષ્યતિ તત્ર પ્રાગભાવઃ = વિનાશ્યભાવાત્મકપ્રાગ્ઽભાવસ્વરૂપો બોધ્યઃ યત્ર નૈવ જાતુચિદ્ઽસ્પૃશ્યસ્પર્શઃ સમવેષ્યતિ તત્ર અત્યન્તાભાવઃ = અનાઘનન્તસંસર્ગાઽભાવરૂપોઽત્યન્તાઽભાવાઽભિધાનો ગ્રાહ્યઃ ।

થશે કે “પ્રતિષ્ઠાધ્વંસયુક્ત પ્રતિમા પૂજવી જોઈએ.” અર્થાત્ જે પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠાવિધિ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા સંપન્ન થઈ ચૂકી છે તેવી પ્રતિમા પૂજ્ય બને. આથી પ્રતિષ્ઠાની સમાપ્તિ = પ્રતિષ્ઠાનો ધ્વંસ જે પ્રતિમામાં વિદ્યમાન હોય તે પ્રતિમા પૂજ્ય બની શકે. આથી વાસ્તવમાં પૂજ્યત્વપ્રયોજક પ્રતિષ્ઠા નથી, પણ પ્રતિષ્ઠાનો ધ્વંસ છે.

પરંતુ હકીકત એ છે કે વેદશાસ્ત્રમુજબ જે પ્રતિમાને ચાંડાલ, હરિજન વગેરે અડકે તેવી પ્રતિમા પૂજ્ય બનતી નથી. ભલે ને તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાવિધિ મુજબ પ્રતિષ્ઠા થઈ હોય. આથી જો માત્ર પ્રતિષ્ઠાધ્વંસને પૂજ્યત્વપ્રયોજક માનવામાં આવે તો ચાંડાલ-સ્પૃષ્ટ પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ રહેલો હોવાથી તે પૂજ્ય બનવાની સમસ્યા આવશે. તેનાં નિરાકરણ માટે એમ કહી શકાય કે જે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકેલી છે તે પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠાના સમયથી માંડીને આજ સુધીમાં તમામ અસ્પૃશ્ય ચાંડાલાદિના સ્પર્શનો અભાવ જે પ્રતિમામાં રહેલ હોય ત્યાં સુધી પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ પૂજ્યત્વનો સંપાદક બને.

ન્યાયની ભાષામાં ઉપરોક્ત વાતને જણાવવી હોય તો એમ જણાવી શકાય કે પ્રતિષ્ઠાકાલીન તમામ અસ્પૃશ્યસ્પર્શ આદિના અભાવથી વિશિષ્ટ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ પ્રતિમાગત પૂજ્યતાનો પ્રયોજક છે. પ્રસ્તુતમાં અભાવ અનાદિસંસર્ગાભાવસ્વરૂપ લેવો. ન્યાયપરિભાષા મુજબ સંસર્ગાભાવના ત્રણ પ્રકાર છે. પ્રાગભાવ, અત્યંતાભાવ, ધ્વંસ. પ્રાગભાવ અનાદિ સાંત સંસર્ગાભાવ છે. અત્યંતાભાવ અનાદિ અનંત સંસર્ગાભાવ છે. ધ્વંસ સાદિ અનંત સંસર્ગાભાવ છે. પ્રસ્તુતમાં ધ્વંસની બાદબાકી કરવા માટે અનાદિસંસર્ગાભાવ આ પ્રકારે અભાવનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. આવું કહેવાથી અસ્પૃશ્યસ્પર્શ-પ્રતિયોગિક પ્રાગભાવ અને અસ્પૃશ્યસ્પર્શપ્રતિયોગિક અત્યંતાભાવ આ બંને પૈકીનો કોઈ એક અભાવ ગ્રાહ્ય બનશે.

તેથી સમગ્ર ઉપરોક્ત હકીકતને ન્યાયની પરિભાષામાં આ રીતે જણાવી શકાય કે પ્રતિષ્ઠાકાલીન તમામ અસ્પૃશ્યસ્પર્શાદિપ્રતિયોગિક અનાદિસંસર્ગાભાવથી વિશિષ્ટ એવો પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ પૂજ્યત્વસંપાદક છે. તેથી જ્યારે ચાંડાલ પ્રતિમાને અડકશે તે સમયે અસ્પૃશ્યસ્પર્શનો પ્રાગભાવ નષ્ટ થવાથી તે પ્રતિમામાં રહેલ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ વિવક્ષિત અનાદિસંસર્ગાભાવથી વિશિષ્ટ નહિ બને. આમ વિશેષજ્ઞાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવના લીધે તે પ્રતિમા પૂજ્ય બનવાનો કોઈ અવકાશ રહેતો નથી.

૧. હસ્તાદર્શો ‘...સતઃ’ ઇતિ ત્રુટિતોઽશુદ્ધશ્ચ પાઠઃ ।

प्रतिष्ठायाः क्रियेच्छारूपत्वे तद्ध्वंसस्य प्रतिमाऽनिष्ठत्वात् ।

अयमाशयः अस्पृश्यस्पर्शकालादऽर्वाक् प्रतिष्ठितप्रतिमागतस्य प्रतिष्ठाध्वंसस्य पूज्यत्वप्रयोजकत्वम्, विशिष्टसत्त्वात् । प्रतिष्ठोत्तरं चाण्डालादिस्पृष्टप्रतिमागतस्य प्रतिष्ठाध्वंसस्य न पूज्यत्वप्रयोजकत्वम्, प्रतिष्ठाकालीनाऽस्पृश्यस्पर्शप्रागभावप्रच्यवेन विशेषणाऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वात् । यत्र नैव जातु चाण्डालादिस्पर्शस्तत्र प्रतिमायां सदैव प्रतिष्ठाध्वंसस्य पूज्यत्वप्रयोजकत्वम्, प्रतिबन्धकाऽभावलक्षणविशेषणविशिष्टस्य पूज्यत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात् । न चाऽस्पृश्यस्पर्शकालीनप्रतिष्ठयाऽपि पूज्यत्वाऽऽपत्तिरिति वाच्यम्, तत्र कर्मवैगुण्येन प्रतिष्ठाया एवाऽसत्त्वात् । न चानाद्यन्तर्भावे गौरवम्, यावन्तोऽस्पृश्यस्पर्शाऽभावास्तदभावसहितस्यैव प्रतिष्ठाध्वंसस्य पूज्यताप्रयोजकत्वसम्भवादिति वाच्यम्, तावदऽभावसहितप्रतिष्ठाध्वंसस्य हेतुत्वे तावन्तोऽभावा अपि प्रतिबन्धकाऽभावविधया हेतव इति ध्रुवम् । तथा चाऽनाद्यन्तर्भावे साद्यभावानामपि जनकत्वमिति बहूनां जनकत्वे गौरवमिति अल्पजनकत्वलाघवेन सादिव्यावर्तनार्थमनादिपदोपादानादिति तत्त्वचिन्तामणेः आलोकटीकायां जयदेवमिश्रः ।

ग्रन्थकारः चिन्तामणिकृन्मताऽयुक्तत्वे हेतुमाह- प्रतिष्ठायाः क्रियेच्छारूपत्वे = प्रतिष्ठाविधिबोधितक्रियागोचरेच्छात्मकत्वे स्वीक्रियमाणे तद्ध्वंसस्य = तादृशेच्छाप्रतियोगिकध्वंसस्य प्रतिमाऽनिष्ठत्वात् = स्वरूपसम्बन्धेन बिम्बेऽसत्त्वात्, प्रतिमाया ध्वंसप्रतियोगिसमवायिकारणत्वविरहात्, ध्वंसस्य च स्वप्रतियोगिसमवायिकारणनिष्ठत्वनियमात् । ततश्च 'इयं प्रतिमा प्रतिष्ठिता' इति व्यवहाराऽनापत्तिः प्रतिमापूज्यत्वाऽनुपपत्तिः प्रतिमापूजाफललाभाऽसङ्गतिश्च दुर्वारा । प्रत्युत तादृशक्रियागोचरेच्छाध्वंसस्य स्वप्रतियोगिसमवायिकारणीभूते प्रतिष्ठाकारयितरि निष्ठत्वात् तस्मिन् पूज्यत्वप्रतिष्ठितत्वव्यवहाराऽऽपत्तेः ।

यद्वा → 'क्रियेच्छारूपत्वे' इत्यत्र द्वन्द्वसमासमङ्गीकृत्य प्रतिष्ठायाः क्रियारूपत्वे इच्छारूपत्वे च स्वीक्रियमाणे तद्ध्वंसस्य = प्रतिष्ठाविधिबोधिताऽऽत्वानादिक्रियाविशेषप्रतियोगिकध्वंसस्य प्रतिष्ठाकारयितृशरीरनिष्ठत्वात् 'इयं प्रतिमा प्रतिष्ठिता भवत्वित्यादिरूपायाः च इच्छाया ध्वंसस्य स्वरूपसम्बन्धेन प्रतिष्ठाकारकात्मनिष्ठत्वात्, तयोः प्रतिमाऽनिष्ठत्वात्, तस्या ध्वंसप्रतियोगिसमवायिकारणत्वविरहादिति < व्याख्यान्तरमप्यत्र योज्यम् । शक्तिवादे तु 'प्रतिमाऽनिष्ठत्वात्' इत्यत्रस्थाने 'प्रतिमानिष्ठत्वाऽभावादि'ति पाठः ।

ननु प्रतिष्ठाया न क्रियाविशेषरूपत्वं इच्छाविशेषरूपत्वं वा, उक्तदोषाऽऽपातात् । किन्तु संयोगविशेषरूपत्वमिति न कश्चिद्दोषः, पूज्यत्वप्रयोजकस्य तद्ध्वंसस्य स्वप्रतियोगिसमवायिकारणीभूतप्रतिमानिष्ठत्वेन

• तत्त्वचिन्तामणिकारणा मतनुं निराकरण •

गंगेश उपाध्यायनी उपरोक्त वात ज्यां सुधी व्यवस्थित रीते विचार करवामां न आवे त्यां सुधी अहु सुंदर लागे तेवी छे. परंतु अहु उंदाणथी विचार करतां आ वात व्याज्बी लागे तेम नथी. कारण के प्रतिष्ठाने जो मंत्रोच्चार वगेरे क्रिया स्वरूप मानवामां आवे, अथवा तो तेवी क्रिया करवानी ईच्छास्वरूप मानवामां आवे तो प्रतिष्ठाध्वंस प्रतिमामां नहि रही शके, कारण के तेवी क्रिया अथवा तेनी ईच्छा स्वरूप प्रतिष्ठा प्रतिमामां नथी रहेती, माटे तेनो ध्वंस पक्ष प्रतिमामां न रही शके. आथी प्रतिमा अपूज्य थवानी आपत्ति आवशे.

સંયોગરૂપત્વેઽપિ દ્વિષ્ટત્વાત્, 'કારણીભૂતાઽભાવપ્રતિયોગિત્વેન પૂજાફલે પ્રતિષ્ઠાયાઃ પ્રતિબન્ધ' - કત્વવ્યવહારાઽપત્તેઃ^૩, ક્ષપ્રત્યયસ્થલેઽપિ 'પ્રોક્ષિતા વ્રીહયઃ'()' ઇત્યાદૌ ધ્વંસવ્યાપારકત્વાઽકલ્પનાત્, તસ્યાં પૂજ્યત્વ-પ્રતિષ્ઠિતત્વવ્યવહારોપપત્તેરિતિ ગડ્ગેશોપાધ્યાયાનુયાયિભિરુચ્યતે ચેત્ ? અત્રોચ્યતે, પ્રતિષ્ઠાયાઃ સંયોગરૂપત્વેઽપિ = પ્રતિષ્ઠાવિધિબોધિતસંયોગવિશેષરૂપત્વે સ્વીક્રિયમાણે ચ સંયોગત્વાવચ્છિન્નસ્ય દ્વિષ્ટત્વાત્, પ્રકૃતે સંયોગવિશેષસ્ય પ્રતિમા-પ્રતિષ્ઠાકારયિતૃનિષ્ટત્વેન, તદ્ધ્વંસસ્યાપિ પ્રતિમાયામિવ પ્રતિષ્ઠા-કારયિતરિ સ્વરૂપસમ્બન્ધેન સત્ત્વાત્ તસ્યામિવ તસ્મિન્નપિ પૂજ્યત્વાઘાપત્તિરપરિહાર્યેવ ।

કિઞ્ચ કારણીભૂતાઽભાવપ્રતિયોગિનઃ પ્રતિબન્ધકત્વનિયમેન પ્રતિષ્ઠાધ્વંસસ્ય પૂજાફલપ્રયોજકત્વાઽભ્યુપગમે પ્રતિષ્ઠાયાઃ કારણીભૂતાઽભાવપ્રતિયોગિત્વેન = પૂજાફલપ્રયોજકીભૂતધ્વંસાત્મકાઽભાવપ્રતિયોગિત્વેન પૂજાફલે = પ્રતિમાપૂજાજન્યફલં પ્રતિ પ્રતિષ્ઠાયાં પ્રતિબન્ધકત્વવ્યવહારાપત્તેઃ । તતશ્ચ 'પ્રતિષ્ઠા સ્વપ્રતિયોગિકધ્વંસ-લક્ષણવ્યાપારદ્વારા પ્રતિમાપૂજ્યત્વપ્રયોજિકે'તિ સ્વમતપ્રદર્શને 'પ્રતિષ્ઠા પ્રતિમાપૂજાફલપ્રતિબન્ધિકે'તિ ફલિતમિતિ ગડ્ગેશસ્ય 'વિનાયકં પ્રકુર્વાણો રચયામાસ વાનરમ્' ઇતિ ન્યાયાઽઽપાતઃ ।

કિઞ્ચ 'વ્રીહીન્ પ્રોક્ષન્તિ', 'વ્રીહીન્ અવહન્તી'તિ વેદેષૂચ્યતે । તત્ર પ્રોક્ષણં નામ વૈદિકમન્ત્ર-મન્ત્રિતજલાઽઽછોટનમ્ । અવહનનં નામ વ્રીહિસંસ્કારાર્થં મુશલકરણક-તાડનવ્યાપારઃ । પૂર્વમીમાંસાકર્ત્રા જૈમિનિનોક્તવાક્યે સંયોજ્ય 'પ્રોક્ષિતા વ્રીહયોઽવઘાતાય કલ્પન્તે' ઇતિ મીમાંસિતમ્ । અતો યજ્ઞે મન્ત્રિતજ-લાઽઽછોટિતાન્ આદ્રીભૂતાન્ વ્રીહીન્ બ્રાહ્મણાનાં પઞ્ચકં મુશલેન કુટ્ટયતિ, તતસ્ત્વર્ગર્જિતાન્ તળ્ડુલીભૂતાન્ વ્રીહીન્ મન્ત્રિતદુગ્ધેન સહ વિપચ્ય તૈર્જુહોતિ યાજ્ઞિક ઇતિ પરમતે પ્રસિદ્ધમ્ । પ્રકૃતે ક્ષપ્રત્યયસ્થલેઽપિ 'પ્રોક્ષિતા વ્રીહય' ઇત્યાદૌ 'પ્રોક્ષણં સ્વધ્વંસદ્વારાઽવઘાતહેતુ'રિત્યેવં જૈમિનિના ધ્વંસવ્યાપારકત્વાઽકલ્પનાત્

જો પ્રતિષ્ઠાને સંયોગવિશેષ સ્વરૂપ માનવામાં આવે અર્થાત્ પ્રતિષ્ઠાવિધિ સંપન્ન કરવા માટે પ્રતિષ્ઠાકારક પ્રતિમાને હાથ વગેરે લગાડી જે કંઈ વિધિ-વિધાન કરે તે વખતે પ્રતિમાને થયેલ પ્રતિષ્ઠાકારકના સંયોગને પ્રતિષ્ઠા માનવામાં આવે તો પણ તે વાત વ્યાજબી નથી. કેમ કે તેવો સંયોગ જેમ પ્રતિમામાં રહે છે તેમ પ્રતિષ્ઠાકારકમાં પણ રહે છે. આથી તથાવિધ સંયોગધ્વંસસ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ જેમ પ્રતિમામાં રહેશે તેમ પ્રતિષ્ઠાકારકમાં રહેશે. આથી પ્રતિમાની જેમ પ્રતિષ્ઠાકારક પણ પૂજ્ય બનવાની આપત્તિ આવશે. માટે પ્રતિષ્ઠાને સંયોગવિશેષસ્વરૂપ પણ માની શકાતી નથી. તેમજ પ્રતિષ્ઠાનું બીજું કોઈ સ્વરૂપ ચિંતામણિકાર તરફથી બતાવી શકાય તેમ નથી. વળી, જો પ્રતિષ્ઠાધ્વંસને પૂજાફલ પ્રત્યે પ્રયોજક માનવામાં આવે તો પ્રતિષ્ઠા હકીકતમાં પૂજાલભ્ય ફલ પ્રત્યે પ્રતિબંધક બનવાની આપત્તિ આવશે. કેમ કે કારણીભૂત અભાવના પ્રતિયોગીને પ્રતિબંધક કહેવામાં આવે છે. (જેમ દાહ પ્રત્યે ચંદ્રકાંતમણિનો અભાવ કારણ છે. તેથી દાહ પ્રત્યે ચંદ્રકાંતમણિ પ્રતિબંધક કહેવાય છે. તેમ પૂજાફલ પ્રત્યે પ્રતિષ્ઠાધ્વંસને કારણ માનવામાં આવે તો પૂજાફલ પ્રત્યે પ્રતિષ્ઠા પ્રતિબંધક બને.)

તેમજ મહત્ત્વની વાત એ છે કે "પ્રતિષ્ઠિતં પૂજયેત્" આ વાક્યમાં 'ક્ષ' પ્રત્યય હોવા માત્રથી ધ્વંસને દ્વાર તરીકે માનવો વ્યાજબી નથી. કેમ કે પ્રોક્ષિતા વ્રીહયઃ વગેરે સ્થળમાં ક્ષ પ્રત્યય હોવા છતાં ધ્વંસને વ્યાપારરૂપે માનવામાં આવેલ નથી. મતલબ કે આ સ્થળમાં જેમ પ્રોક્ષણધ્વંસને ફલપ્રયોજક દ્વાર સ્વરૂપે સ્વીકારવામાં આવતું નથી. તેમ પ્રતિષ્ઠાસ્થળમાં પણ પ્રતિષ્ઠાધ્વંસને ફલપ્રયોજક દ્વાર તરીકે

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'કારણીભૂત..' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ. ૨. હસ્તાદર્શ 'પ્રતિતિબન્ધ..' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ. ૩. મુદ્રિતપ્રતો '..રોપપત્તેઃ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ.

કાલાન્તરભાવિનિ ફલે ચિરનષ્ટસ્ય ભાવવ્યાપારકત્વનિયમાચ્ચ, અન્યથાઽપૂર્વોચ્છેદાઽઽપત્તેશ્ચ ।

કિઞ્ચ કિઞ્ચિદવયવનાશેન પ્રતિમાન્તરોત્પત્તૌ તવ તત્ર પ્રતિષ્ઠાધ્વંસાનઽન્યુપગમાત્પૂજ્યતાઽનાપત્તિઃ ।

‘પ્રતિષ્ઠિતં પૂજયેદિ’ત્યત્રાપિ ‘પ્રતિષ્ઠા સ્વધ્વંસદ્વારા પૂજ્યતાપ્રયોજિકે’ત્વેવં ગડ્ગેશેન ધ્વંસવ્યાપારકત્વકલ્પનં કર્તું ન યુજ્યત ઇતિ ભાવઃ ।

કિઞ્ચ કાલાન્તરભાવિનિ વ્યવહિતકાલભાવિનિ ફલે સ્વર્ગ-નરકાદિલક્ષણે ચિરનષ્ટસ્ય = ફલલાભાત્ ચિરકાલપૂર્વં નષ્ટસ્ય યજ્ઞ-દાનાદિકર્મણઃ ભાવવ્યાપારકત્વનિયમાત્ = પુણ્ય-પાપાઽન્યતરલક્ષણાઽપૂર્વાઘપરાભિધાનં ભાવાત્મકવ્યાપારમુત્પાદ્ય કારણત્વનિયમાત્, ‘ચિરધ્વસ્તં ફલાયાલં ન કર્માઽતિશયં વિના’ (ન્યા. કુ.૧/૯) ઇતિ ન્યાયકુસુમાઞ્જલિવચનાત્ । યથા ‘સ્વર્ગકામો યજેત’ ઇતિ વેદવચનાત્ યજ્ઞસ્ય સ્વર્ગકારણતાનિશ્ચયે ક્ષણિકક્રિયાવિશેષાત્મકસ્ય તસ્ય કાલાન્તરભાવિ-સ્વર્ગોત્પત્ત્યવ્યવહિતપૂર્વક્ષણપૂર્વવર્તિત્વવિરહાદન્તરા વ્યાપારવિધયાઽદૃષ્ટાઘપરાભિધાનાઽપૂર્વં કલ્પયિત્વા ‘યાગોઽપૂર્વદ્વારા સ્વર્ગકારણમિ’ત્યન્યુપગમ્યતે તથૈવ પ્રકૃતેઽપિ ‘પ્રતિષ્ઠા સ્વજન્યાતિશયાઽપરાભિધાનશક્તિદ્વારા પૂજ્યતાપ્રયોજિકે’ત્યન્યુપગન્તવ્યમ્ ।

અન્યથા = કાલાન્તરભાવિ ફલં પ્રતિ ચિરનષ્ટસ્ય ભાવવ્યાપારકત્વનિયમં પ્રતિક્ષિપ્ય, પ્રતિષ્ઠાવિધિના પ્રતિમાયાં સંસ્કારવિશેષમન્યુપગમ્ય, પ્રતિયોગિવિધયા સ્વધ્વંસં પ્રતિ કારણતયા પ્રતિષ્ઠાયાઃ સ્વજન્ય-ધ્વંસદ્વારા પૂજ્યત્વપ્રયોજકત્વકક્ષીકારે અપૂર્વોચ્છેદાઽઽપત્તેઃ = પુણ્ય-પાપાઽન્યતરલક્ષણાઽદૃષ્ટાઘપરાઽભિધાનસ્યા-પૂર્વસ્યાઽનઙ્ગીકારાઽઽપત્તેઃ, પ્રતિષ્ઠાયાઃ સ્વજન્યધ્વંસદ્વારા પૂજ્યત્વપ્રયોજકત્વમિવ યજ્ઞાદેરપિ સ્વજન્યધ્વંસદ્વારા સ્વર્ગાદિકારણત્વમુપપત્તિમત્ સ્યાત્ । તથા યાઽપસિદ્ધાન્તપ્રસઙ્ગઃ । યજ્ઞાદિસ્થલે વ્યાપારવિધયાઽપૂર્વસ્ય પ્રતિષ્ઠાસ્થલે ચ ધ્વંસસ્ય કલ્પને તુ વિનિગમનાવિરહાત્ યજ્ઞાદિસ્થલે ધ્વંસસ્ય પ્રતિષ્ઠાયાઞ્ચાપૂર્વસ્ય વ્યાપારત્વમિતિ વદતો મુખં પિધાતુમશક્યમેવ મણિકૃતા । કિઞ્ચ પ્રતિયોગિધ્વંસયોરેકકાર્યકારિત્વં કુત્રાપિ ન ક્લુપ્તમ્ । પ્રત્યુત વિરુદ્ધકાર્યકારિત્વમેવ દૃષ્ટમન્યત્રેતિ તદપલાપોઽપ્યપરિહાર્ય એવ મણિકૃતા ।

કિઞ્ચ નૈયાયિકમતે કિઞ્ચિદવયવનાશેન પ્રતિમાન્તરોત્પત્તૌ = યત્કિઞ્ચિત્સ્વાવયવનાશજન્યાઽભિનવપ્રતિ-મોત્પત્તૌ સત્યાં તવ = ચિન્તામણિકૃતો મતે તત્ર = નૂતનપ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠાધ્વંસાનઽન્યુપગમાત્ = પૂર્વ-તનપ્રતિષ્ઠિતપ્રતિમાનિષ્ટસ્ય પ્રતિષ્ઠાધ્વંસસ્યાનઙ્ગીકારાનૂતનપ્રતિમાયાઃ પૂજ્યતાઽનાપત્તિઃ = પૂજ્યત્વ-પ્રતિષ્ઠિ-માન્ય કરવું વ્યાજબી નથી. હકીકતમાં તો જે ક્રિયા આજે કરવામાં આવે અને તેનું ફલ દીર્ઘ કાળે પ્રાપ્ત થવાનું હોય તો ફલોત્પત્તિથી ઘણાં સમય પહેલાં નષ્ટ થયેલી ક્રિયા વાસ્તવમાં તો ફલ પ્રત્યે ભાવ વ્યાપાર દ્વારા જ કારણ બની શકે આવો નિયમ છે. આવું ન માનવામાં આવે તો અપૂર્વનો = પુણ્ય વગેરેનો ઉચ્છેદ થવાની આપત્તિ આવે. કહેવાનો આશય એ છે કે આજે દાન આપવામાં આવે અને ૨૫ વર્ષ પછી દાનેશ્વરીને સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થાય, તેમાં સ્વર્ગસ્વરૂપ ફલ પ્રત્યે ભાવાત્મક પુણ્ય દ્વારા દાનક્રિયા કારણ બને છે. તેમ પ્રતિષ્ઠા પણ કોઈ ભાવાત્મક પદાર્થ દ્વારા પૂજાલભ્ય ફલ પ્રત્યે કારણ બની શકે, નહિ કે સ્વધ્વંસ દ્વારા. ‘પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ દ્વારા પ્રતિષ્ઠા ફલપ્રયોજક છે’ એવું માનવામાં આવે તો દાન પણ દાનધ્વંસ દ્વારા સ્વર્ગનું પ્રયોજક છે એવું માનવાની આપત્તિ આવશે. આમ થતાં પુણ્ય-પાપની કલ્પના જ નહિ થઈ શકે.

તેમજ ન્યાયદર્શન મુજબ પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાના કોઈ પણ અંશનો નાશ થતાં નવી પ્રતિમા ઉત્પન્ન થાય છે. પૂર્વપ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ ભલે રહેલો હોય, પરંતુ કોઈક અવયવના નાશથી ઉત્પન્ન

‘પ્રતિષ્ઠિતત્વબુદ્ધિબલાદ્ વ્રીહિષુ સંસ્કૃતત્વસ્યેવ તેન તસ્ય ન ક્ષતિ’રિત્યભ્યુપગમે ચ યથાપ્રતીતિ શબલ-વસ્ત્વભ્યુપગમોઽપિ બલાદાપતેદિતિ કિમતિપલ્લવિતેન ॥૧૯॥

તત્ત્વવ્યવહારાઘનુપપત્તિઃ । ન ચ તવાઽપિ તત્ર પ્રતિષ્ઠાવિધ્યાહિતસંસ્કારાઽભાવાત્સમોઽયં દોષ ઇતિ વાચ્યમ્, અસ્માકં સ્યાદ્વાદિનાં મતે તત્રાઽઋષ્ટત્વપર્યાયવિગમેન સઋષ્ટત્વપર્યાયોત્પાદસ્યૈવાઙ્ગીકારાત્, ‘સૈવેયમિ’તિ પ્રત્યભિજ્ઞાનાત્ તત્ર પ્રતિમાદ્રવ્યનાશસ્ત્વનઙ્ગીકૃત એવાઽસ્માભિઃ । ન ચ પ્રોક્ષિતવ્રીહિસ્થલે કિઞ્ચિદવયવનાશેન વ્રીહ્યન્તરોત્પત્તાવપિ ‘ઇમે પ્રોક્ષિતા વ્રીહય’ ઇતિ બુદ્ધિબલાત્ તત્ર સંસ્કૃતત્વાભ્યુપગમવત્ પ્રકૃતેઽપિ પ્રતિમાન્તરે પ્રતિષ્ઠિતત્વપ્રતિસન્ધાનવશાત્ કાર્પાસરક્તતાન્યાયેન કારણગુણપ્રક્રમન્યાયેન વા પૂજ્યત્વાઽઙ્ગીકારે નાસ્તિ કશ્ચિદ્ દોષ ઇતિ શઙ્કનીયમ્, નૈયાયિકમતાનુસારેણોત્પન્નાયાં પ્રકૃતાઽભિનવપ્રતિમાયાં પ્રતિષ્ઠિતત્વ-બુદ્ધિબલાત્ = ‘ઇયં પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિતા’ ઇતિ સાર્વલૌકિકાઽનુભવસ્વારસ્યાત્ વ્રીહિષુ સંસ્કૃતત્વસ્યેવ = વૈદિકપ્રોક્ષણસંસ્કારસ્ય ઇવ તેન = કિઞ્ચિદવયવનાશેન નૂતનપ્રતિમાયાં તસ્ય = પૂજ્યત્વસ્ય પ્રાચીન-કાર્યસમવાયિકારણકત્વેન ન ક્ષતિઃ = નૈવાનુપપત્તિઃ ઇતિ નૈયાયિકેન અભ્યુપગમે ચ = હિ યથાપ્રતીતિ = યથાનુભવં કરસ્થાઽઽમલકન્યાયેન શબલવસ્ત્વભ્યુપગમઃ મિથોવિરુદ્ધનાનાધર્માત્મકસકલવસ્તુસ્વીકારઃ અપિ બલાદાપતેત્, ઇતિ સ્વવધાય કૃત્યોત્થાપનન્યાયમેતદનુસરતિ સ્વરસવાહિ-સાર્વજનીનાઽબાધિતાઽનુભવાઽનુસારેણ ‘સ્વદ્રવ્યાઘપેક્ષયા ઘટાદિકં સત્, પરદ્રવ્યાઘપેક્ષયા ચાસદિ’ત્યઙ્ગીકારે પરસ્યાઽપસિદ્ધાન્તપ્રસઙ્ગઃ ।

કિઞ્ચોક્તાનાદિસંસર્ગાભાવાનાં બહૂનાં પ્રતિબન્ધકાઽભાવવિધયા કારણત્વે સ્વીક્રિયમાણે કારણતાઽવચ્છેદકશરીરે ગૌરવાઽઽપાતાત્, ઉપચરિતાયાશ્ચ પ્રતિમાગતાયાઃ પ્રતિષ્ઠાયાઃ શક્તિવિશેષરૂપત્વે લાઘવાદ્ ઇતિ કિમતિપલ્લ-વિતેન = સૂતમતિવિસ્તરેણ । ઇત્યં કઠ્ઠીરવ-કુરઙ્ગન્યાયેન નૈયાયિકમતત્ત્વર્ણમવગન્તવ્યમ્ । ન હિ કઠ્ઠીરવકઠ્ઠીરવસ્ય કુરઙ્ગશાવઃ પ્રતિભટો ભવતિ । અધિકં બુભુત્સુભિરસ્મત્કૃતકલ્યાણકન્દલી (ષોડ.૮/૪ વૃત્તિ) વિલોકનીયા ॥૫/૧૯॥

થયેલ નૂતન પ્રતિમામાં નૈયાયિકમતે પ્રતિષ્ઠાધ્વંસ સ્વીકારવામાં આવેલ નથી. માટે તેવી પ્રતિમા અપૂજ્ય થવાની આપત્તિ આવશે.

જો નૈયાયિક એમ કહે કે → નૂતન પ્રતિમામાં પણ પૂજકને ‘આ પ્રતિમા પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે.’ આવી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે તેવી બુદ્ધિના બળથી તે પ્રતિમાને પ્રતિષ્ઠિત માની શકાય છે. જેમકે વ્રીહિમાં પ્રોક્ષણ ક્રિયા કરવા દ્વારા કોઈક અવયવનો નાશ થવા દ્વારા નૂતન વ્રીહિ (ડાંગર) ઉત્પન્ન થવા છતાં તેમાં પ્રોક્ષણક્રિયાના સંસ્કાર માનવામાં આવે છે. તેમ આ વાત સમજવી. ←

તો આ રીતે તો અપ્રતિષ્ઠિત પદાર્થમાં પ્રતિષ્ઠિતત્વ ધર્મ માનવા દ્વારા પ્રતીતિના બલથી સબલ વસ્તુનો પણ નૈયાયિકે સ્વીકાર કરવો પડશે. અર્થાત્ અંશતઃ ખંડિત નવી પ્રતિમામાં પ્રતિષ્ઠિતત્વ ન હોવા છતાં સાર્વલૌકિક પ્રતીતિનાં બળથી નૈયાયિક જેમ પ્રતિષ્ઠિતત્વ, પૂજ્યત્વ વગેરેનો સ્વીકાર કરે છે, તેમ પ્રતીતિના બલથી ‘નિત્યત્વ, અનિત્યત્વ સામાન્ય, વિશેષ, વાચ્યત્વ, અવાચ્યત્વ વગેરે વસ્તુનો સ્વીકાર કરી વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે.’ તેવો પરાણે સ્વીકાર નૈયાયિકે કરવો પડશે. આ બાબતમાં હજુ ઘણું કહી શકાય તેમ છે. પણ આ વાત પ્રાસંગિક હોવાથી અતિ વિસ્તારથી સર્યુ. (૫/૧૯)

સમ્પ્રદાયાગતં ચેહ મન્ત્રન્યાસાદિ યુક્તિમત્ । અષ્ટૌ દિનાન્યવિચ્છિત્યા પૂજા દાનં ચ ભાવતઃ^૧ ॥૨૦॥

સમ્પ્રદાયેતિ । ઇહ = પ્રતિષ્ઠાવિધૌ મન્ત્રન્યાસાદિકં ચ ક્ષેત્રસંશોધનાઽભિવર્ષણાદિનિષ્પત્તયે વાયુ-મેઘકુમારાદિવિષયં સંપ્રદાયાઽઽગતં = શિષ્ટપારમ્પર્યાઽઽયાતં યુક્તિમદ્ ભવતિ ।

[^૨પરઃ પ્રાહ- इत्थं विशिष्टन्यायार्जने(? न्यायार्जितद्रव्य)भावशुद्धनिष्पन्नबिम्बस्य स्थापनाऽवसरे बल्यादेः विघ्नोपशान्त्यर्थमापादनमसारम्, भावशुद्धेनैव(? भावशुद्धयैव) सिद्धेः ।

ઉપચરિતપ્રતિષ્ઠાવિધિં સડ્ક્ષેપેનાહ- ‘સમ્પ્રદાયે’તિ । મન્ત્રન્યાસાદિકં = મન્ત્રન્યાસાઽઽહ્વાન-પૂજન-સ્વકર્મનિયોગાદિકમ્ । શિષ્ટપારમ્પર્યાઽઽગતં इति हेतुमुखेन विशेषणम् । ततश्च ‘मन्त्रन्यासादिकं युक्तिमत्, शिष्टसम्प्रदायाऽऽगतत्वात्, विशिष्टजितव्यवहारवदि’ति प्रयोगः प्रकृते कर्तव्यः । एतेन मुख्यप्रतिष्ठाया मुख्यदेवतोद्देशेनात्मनि ‘सोऽहमि’त्यात्मभावस्थापनरूपत्वात् उपचरितप्रतिष्ठायाश्च प्रतिमागतायाः ‘स एवायमि’ति मुख्यदेवताविषयस्य निजभावस्याऽऽरोपात्मकत्वात् प्रतिमायां मन्त्रन्यासादि-वायुकुमाराद्याह्वानादिक-मयुक्तमिति प्रत्यस्तम्, शास्त्रानुसारि-शिष्टसम्प्रदायाऽऽयातमन्त्रन्यासादेरपि तदङ्गत्वात्, अङ्गवैकल्ये प्रधानाऽ-निष्पत्तेः । अत्र सोपयोगित्वात् षोडशककारिका दर्शयन्ते →

एषा च लोकसिद्धा शिष्टजनाऽपेक्षयाखिलैवेति । प्रायो नानात्वं पुनरिह मन्त्रगतं बुधाः प्राहुः ॥
आवाहनादि सर्वं वायुकुमारादिगोचरं चाऽत्र । सम्मार्जनादिसिद्धयै कर्तव्यं मन्त्रपूर्वं तु ॥
न्याससमये तु सम्यक् सिद्धाऽनुस्मरणपूर्वकमसङ्गम् । मुक्तौ तत्स्थापनमिव कर्तव्यं स्थापनं मनसा ॥
बीजन्यासः सोऽयं मुक्तौ भावविनिवेशतः परमः । सकलाऽवञ्चकयोगप्राप्तिफलोऽभ्युदयसचिवश्च ॥
लवमात्रमयं नियमादुचितोचितभाववृद्धिकरणेन । क्षान्त्यादियुतैर्मैत्र्यादिसङ्गतैर्बुहणीय इति ॥

← इति (षो.८/१०-११-१२-१३-१४)

પરઃ પ્રાહઃ इत्थं = न्यायोपात्तवित्ताऽनघशिल्पिनियोजन-विभवोचितमूल्यदान-दौहृदपूरण-वैज्ञानिकाऽप्री-तिपरिहार-मुख्यदेवतोद्देश्यकनिजभावस्थापनादिप्रकारेण विशिष्टन्यायाऽर्जने = आगमोक्तशोभननीतिसम्पादने ‘यद्यस्य सत्कमिहाऽनुचितं वित्तं तज्जं पुण्यं तस्य भवतु’ इति शुद्धाऽऽशयकरणात् भावशुद्धनिष्पन्नबिम्बस्य स्थापनाऽवसरे = मुख्यदेवतोद्देशेन ‘स एवायमि’ति निजभावाऽऽरोपणप्रस्तावे विघ्नोपशान्त्यर्थं बल्यादेः आपादनं = बल्यादिढौकनं गर्दभरोमगणनाऽऽयासन्यायेन असारं = तुच्छं, भावशुद्धेनैव = भावशुद्धयैव

✽ મન્ત્રન્યાસ બલિ વગેરેની આવશ્યકતા ✽

ગાથાર્થ :- પ્રસ્તુતમાં સંપ્રદાયથી આવેલ મન્ત્રન્યાસ વગેરે ક્રિયા યુક્તિસંગત થાય છે. પ્રતિષ્ઠા પછી ૮ દિવસ સુધી નિરંતર પૂજા કરવી જોઈએ અને ભાવથી દાન દેવું જોઈએ. (૫/૨૦)

ટીકાર્થ :- પ્રતિષ્ઠાવિધિમાં ક્ષેત્રશુદ્ધિ, જલવૃષ્ટિ વગેરે કાર્યની નિષ્પત્તિ માટે વાયુકુમાર, મેઘકુમાર વગેરે દેવ સંબંધી શિષ્ટ પરંપરાથી આવેલ મન્ત્રન્યાસ વગેરે કરવા એ યુક્તિસંગત છે.

પૂર્વપક્ષ :- આ રીતે ન્યાયઉપાર્જિત ધન વિનિયોગ, વ્યસનમુક્ત શિલ્પીને સન્માનપૂર્વક ઉચિત મૂલ્યનું અર્પણ વગેરે શાસ્ત્રોક્ત વિધિના પાલન સ્વરૂપ વિશિષ્ટન્યાયનું સંપાદન થવાથી શુદ્ધ આશયથી નિષ્પન્ન થયેલ

૧. હસ્તાદર્શે ‘ભવતઃ’ इति पाठः । २. [] કૌંસમાં આપેલ પૃષ્.૩૪૮ સુધીનો વિસ્તૃત પાઠ સંવેગી ઉપાશ્રયની તેમજ પાટણના ભંડારની હ.લિ. પ્રતમાં નથી. ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘બલ્યાદિવિ...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

મૈવમ્, ભાવસત્યાઽન્તરિતસ્થાપનાયાં તત્પ્રાધાન્યાત્સત્યતાઽતિશયેન સ્વાસિકેનૈવ સિદ્ધેઃ। અત્ર તૂંપચારાદેવ ક્ષેત્રાઽધિષ્ઠાતૃપ્રસ્તુતશાન્યાદ્યર્થ શાસનોન્નતિત્વેન વિશેષાઽભ્યુદયતાસિદ્ધેઃ, અન્યથાઽપ્રતિષ્ઠાપત્તેઃ। કેવલં ભાવસિદ્ધત્વે, પદ્માસન-પર્યંકાદિમુદ્રાવિધીયમાનત્વે,

સિદ્ધેઃ = વિઘ્નવિદારણનિષ્પત્તેરિતિ ચેત્ ?

ઉત્તરપક્ષયતિ- મૈવમ્, ભાવસત્યાઽન્તરિતસ્થાપનાયાં = ભાવસત્યરૂપાયાં મુખ્યદેવતોદેશાદાત્મન્યાત્મભાવ-સ્થાપનલક્ષણાયાં અન્તર્ગતપ્રતિષ્ઠાયાં તત્પ્રાધાન્યાત્ = 'સર્વેરેવ ગુણૈઃ સ એવાહમિ'તિ ભાવશુદ્ધેરેવ મુખ્યત્વાત્ સ્વાસિકેનૈવ = સ્વરસવાહિનૈવ = અકૃત્રિમેણૈવ = સ્વાભાવિકેનૈવ સત્યતાઽતિશયેન = ભાવસત્યતોત્કર્ષણ વિઘ્નોપશાન્તેઃ સિદ્ધેઃ = નિષ્પત્તેઃ આત્મગતપ્રતિષ્ઠાયાં બલ્યાદિઢૌકનમનતિપ્રયોજનમ્ । અત્ર = બહિર્ગત-પ્રતિષ્ઠાયાં = પ્રતિમાગતપ્રતિષ્ઠાયાં, તુઃ અન્તર્ગતતાત્ત્વિકપ્રતિષ્ઠાપેક્ષયા વિશેષદ્યોતને, ઉપચારાદેવ સ્થાપનાસ-ત્યત્વસત્ત્વેન ભાવસત્યતાવિરહાદેવ ક્ષેત્રાધિષ્ઠાતૃપ્રસ્તુતશાન્યાદ્યર્થ = ક્ષેત્રદેવતા-વિઘ્નયોરુપશમન-વિનાશા-દિકૃતે ગૃહીતબલ્યાદિનૈવ શાસનોન્નતિત્વેન = જૈનશાસનાભ્યુદય-પ્રભાવનાદ્વારા પ્રતિષ્ઠાકારયિતુઃ પૂજાકારિણાઞ્ચ વિશેષાઽભ્યુદયતાસિદ્ધેઃ = પુણ્યાનુબન્ધિપુણ્યવિપાકોદયાદિલક્ષણાભ્યુદયવિશેષનિષ્પત્તેઃ બલ્યાદ્યાપાદનમાવશ્યકમેવ । અન્યથા = બલ્યાદ્યઽઢૌકને તુ ક્ષેત્રદેવતાપ્રકોપાત્ વિઘ્નવૃન્દાઽપાતાચ્ચ પ્રતિમાયાં અપ્રતિષ્ઠાપત્તેઃ = પ્રતિષ્ઠાયા અનિષ્પત્તેઃ । મન્ત્રન્યાસાદેરાવશ્યકતા તુ પ્રાગુપદર્શિતૈવ । મન્ત્રન્યાસાદિવિધાન-બલ્યાદિઢૌકનાદિરૂપં પ્રતિમાપ્રતિષ્ઠાવિધિં વિસ્તરેણ બુભુક્ષુઃ જિનવિમ્બપ્રતિષ્ઠાવિધિપચ્ચાશકં વિલોકનીયમ્ ।

નિજાત્મનિ તાત્ત્વિકપ્રતિષ્ઠાયાઃ કેવલં ભાવસિદ્ધત્વે = મુખ્યદેવતામુદ્દિશ્ય 'સોઽહમિ'તિ નિજભાવ-સ્થાપનેનૈવ નિષ્પન્નત્વે સતિ, પ્રતિમાયામુપચરિતપ્રતિષ્ઠાયાઃ પદ્માસન-પર્યંકાદિમુદ્રાવિધીયમાનત્વે પદ્માસન-

પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવાના અવસરે વિઘ્નની શાંતિ માટે બલિ વગેરે આપવા એ અત્યંત અનુચિત છે. કેમ કે પ્રતિષ્ઠા સમયે થનાર ભાવશુદ્ધિ દ્વારા જ વિઘ્નની શાંતિ થઈ જશે. માટે વિઘ્નશાંતિ નિમિત્તે બલિ-બાકળા આપવા જરૂરી નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- પ્રતિષ્ઠાના બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત પ્રતિષ્ઠા અને બહિર્ગત પ્રતિષ્ઠા. મુખ્ય દેવતાને ઉદ્દેશીને આત્મામાં આત્મસ્વરૂપની સ્થાપના કરવા સ્વરૂપ પ્રતિષ્ઠા એ અંતર્ગત પ્રતિષ્ઠા છે. તે પ્રતિષ્ઠા ભાવસત્યસ્વરૂપની છે. અહીં ભાવશુદ્ધિની જ પ્રધાનતા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ ભાવસત્યતાના ઉત્કર્ષથી નિર્વિઘ્નપણે તેની સિદ્ધિ થઈ જશે. માટે ભાવસત્યરૂપ અંતર્ગત પ્રતિષ્ઠામાં વિઘ્નશાંતિ માટે બલિ-બાકળાં વગેરેની જરૂર નથી. પરંતુ બહિર્ગત પ્રતિષ્ઠામાં અર્થાત્ પ્રતિમાગત પ્રતિષ્ઠામાં તો સ્થાપનાસત્યતા રહેલી છે. અર્થાત્ વીતરાગતાનો તેમાં ઉપચાર કરવામાં આવે છે. માટે જ ક્ષેત્રદેવતાની શાંતિ માટે અને વિઘ્નના વિનાશ વગેરે માટે ક્ષેત્રદેવતાને બલિ-બાકળા વગેરે આપવા જરૂરી છે.

બલિ-બાકળાથી સંતુષ્ટ થયેલ ક્ષેત્રદેવતા જૈન શાસનની ઉન્નતિ અને પ્રભાવના કરે છે. તેના દ્વારા પ્રતિષ્ઠા કરનાર અને પૂજા કરનારને વિશેષ પ્રકારે પુણ્યાનુબંધી પુણ્યના ઉદય વગેરે સ્વરૂપ અભ્યુદય પ્રાપ્ત થાય છે. આમ બાહ્ય પ્રતિષ્ઠામાં બલિ-બાકળા જરૂરી છે. જો ક્ષેત્રદેવતાને બલિ-બાકળાં ધરવામાં ન આવે તો તેઓ ઉપદ્રવ વગેરે કરે અને તેના લીધે પ્રતિષ્ઠા જ અટકી પડે.

પૂર્વપક્ષ :- 'તાત્ત્વિક પ્રતિષ્ઠા પોતાના આત્મામાં મુખ્યદેવતાને ઉદ્દેશીને આત્મસ્વરૂપની સ્થાપના કરવા

સિદ્ધાવસ્થાત્વે જલાભિષેકાદિવ્યવહૃતિત્વમનાપત્તિઃ યત્પરૈરુચ્યતે તન્ન, તદેવાઽભિમતફલેપ્સિતા-
ઽવાપ્તિપૂર્વકજ્ઞાયકસિદ્ધદ્રવ્યશરીરમત્ત્વે(? શરીરત્વે)નાઽમરૈરપિ તદ્વિહિતત્વાત્ સર્વસાવચ્ચ(? ઘનિ)વૃત્તિ-

પર્યઙ્કાસનાદિમુદ્રયા ક્રિયામાણત્વે, પ્રતિમાયાઃ સિદ્ધાવસ્થાત્વે સ્વીક્રિયામાણે સિદ્ધાવસ્થાઽઽલિઙ્ગિતાયાં
પ્રતિષ્ઠિતપ્રતિમાયાં જલાઽભિષેકાદિવ્યવહૃતિત્વમનાપત્તિઃ = જલાઽભિષેકાદિવ્યવહરણમનુપપન્નમ્, સિદ્ધાઽવસ્થાયાં
જલાભિષેકાદિવિરહાદિતિ યત્ પરૈઃ લુમ્પકમતાનુસારિભિઃ ઉચ્યતે, તન્ન યુક્તિસઙ્ગતમ્ । તદેવ =
સિદ્ધાવસ્થાઽભિવ્યજ્જકપદ્માસનાદિમુદ્રાઽઽલિઙ્ગિતં સિદ્ધસ્ય ભગવતઃ કલેવરમેવ અભિમતફલેપ્સિતાઽવા-
પ્તિપૂર્વકજ્ઞાયકસિદ્ધદ્રવ્યશરીરત્વેન ઇતિ । મોક્ષપ્રાપકપુણ્યાનુબન્ધિપુણ્યન્યાસાદિ-સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધ્યાદિલક્ષણા-
ભિમતફલસ્યેપ્સિતા યા જલાઽભિષેક-ચન્દનવિલેપનાદિરૂપા જિનભક્ત્યાદિલક્ષણા સામગ્રી તત્પ્રાપ્તિપૂર્વકં =
તજ્ઞાનપૂર્વકં નોઆગમતો જ્ઞશરીરદ્રવ્યસિદ્ધત્વેન અમરૈરપિ = દેવૈરપિ તદ્વિહિતત્વાત્ = જલાઽભિષેકાદિવ્ય-
વહારસ્ય કૃતત્વાત્ ।

અયમાશયઃ ‘સિદ્ધાઽવસ્થાયાં જલાઽભિષેકાદિકં નાસ્તી’તિ દેવા અપિ જાનન્તિ તથાપિ ભગવતઃ
પદ્માસનાદિમુદ્રાઽભિવ્યઙ્ગ્ય-સિદ્ધાવસ્થોપેતશરીરસ્ય જલાભિષેકાદિના સ્વસ્ય પુણ્યાનુબન્ધિપુણ્ય-સમ્યગ્દર્શનયોગ-
ક્ષેમ-શુદ્ધિ-વૃદ્ધિ-બોધિલાભાદિકમવેત્ય જન્માઽવસ્થાદ્યારોપણેન જિનેશ્વરશરીરેઽભિષેકપૂજાદિકં સમ્પાદયન્તિ ।
પ્રતિમાયાઃ સિદ્ધાવસ્થોપેતત્વાદેવ તદભિષેકાદિના તેષાં પુણ્યવિશેષ-સમ્યગ્દર્શનાદિસમ્પલ્લાભઃ । તસ્યાં જન્મા-
વસ્થાદ્યારોપણેનૈવ ચ જલાભિષેકાદિસમ્ભવઃ । એવમેવ દ્રવ્યજિનજન્મસમયે ભાવતીર્થઙ્કરાવસ્થાવિરહેઽપિ
તદવસ્થાકલ્પનેન ભાવવૃદ્ધ્યૈ પુણ્યવિશેષ-દર્શનશુદ્ધ્યાદિલાભપ્રતિસન્ધાનપૂર્વકતયા મેરુપર્વતે જિનજન્મ-
મહાભિષેકાદેરુચિતતયા દેવૈર્વિહિતત્વમપ્યત્રાઽનુસન્ધેયમ્ ।

દ્વારા જ નિષ્પન્ન થાય છે.’ એવું સિદ્ધ થયું છે. અને પ્રતિમામાં થનારી ઉપચરિત પ્રતિષ્ઠા પદ્માસન, પર્યકાસન
વગેરે મુદ્રાથી કરવામાં આવે છે તથા પ્રતિમામાં સિદ્ધ અવસ્થા સ્વીકારવામાં આવે છે. તેથી સિદ્ધ અવસ્થાવાળી
પ્રતિમામાં જળાભિષેક વગેરે વ્યવહાર અસંગત થશે. કારણ કે સિદ્ધોનો જળાભિષેક કરવાનો હોતો નથી.

ઉત્તરપક્ષ :- ઉપર જણાવેલ વાત વ્યાજબી નથી. કેમ કે, પ્રતિમા સિદ્ધઅવસ્થાયુક્ત હોવાને
કારણે જ મોક્ષપ્રાપક પુણ્યાનુબંધીપુણ્ય અને સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિ વગેરે ઈષ્ટ ફલની ઈષ્ટિત એવી સામગ્રી
તો પ્રતિમામાં જળાભિષેક, ચંદનવિલેપન આદિ પ્રવૃત્તિ રૂપ જિનભક્તિ છે. આવી સમજણપૂર્વક નોઆગમથી
જ્ઞ-શરીર દ્રવ્યસિદ્ધપણને ઉદ્દેશીને દેવતાઓએ પણ જળાભિષેક વગેરે કરેલ છે. કહેવાનો આશય એ
છે કે નિર્વાણસાધક પદ્માસન વગેરે મુદ્રામાં રહેલા પરમાત્માના નિશ્ચેતન શરીરને જોઈને પુણ્યાનુબંધી
પુણ્ય, સમ્યગ્દર્શનશુદ્ધિ વગેરેને ઝંખતા દેવાત્માઓ જળાભિષેક વગેરે સ્વરૂપ જિનભક્તિને તેના કારણરૂપે
જાણીને તેમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. મોક્ષમાં ગયેલા પરમાત્માના પદ્માસન વગેરે મુદ્રાવાળા શરીરની જેમ
પદ્માસનઆદિ મુદ્રામાં રહેલી પ્રતિમામાં પણ જળાભિષેક વગેરે વ્યવહાર થવામાં કોઈ બાધ નહિ આવે.
જે રીતે દેવતાઓ મોક્ષમાં ગયેલ પરમાત્માનાં દેહનો જળાભિષેક કરે છે. તે રીતે પરમાત્માની પ્રતિમાનો
જળાભિષેક વગેરે શ્રાવકોએ કરવો યોગ્ય છે.

શંકા :- દેવોએ મોક્ષમાં ગયેલા પ્રભુનાં શરીરનો જળાભિષેક કરેલ હોવાથી પ્રતિમામાં જળાભિષેકના
વ્યવહારનું સમર્થન કરવામાં આવે તો સર્વસાવચ્ચની નિવૃત્તિવાળા સાધુ ભગવંતોને પણ પ્રતિમામાં

મતામનિષ્ટાપત્તિર્ભવિતેત્યારેકાપહારઃ ।

તસ્માત્સ્થાપનાત્વેઽવસ્થાન્તરકલ્પનાવિશેષાદ્ ભાવવૃદ્ધ્યૈવ વિહિતત્વાત્તવાપિ સિદ્ધ્યેન સ્થાપન-

યદ્યપિ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્યજિનેશ્વરાણાં ભાવજિનેશ્વરત્વાનુસન્ધાનેનૈવ નમસ્કરણીયતા ધર્મસદ્ગ્રહાદૌ દર્શિતા તથાપિ જલાભિષેકાદિકૃતે તજ્જન્માદ્યવસ્થાવિભાવનં પ્રતિમાયાં નૈવ વિરુદ્ધ્યતે । इत्थमेव चैत्यवन्दन-भाष्यादौ प्रदर्शितमवस्थात्रिकचिन्तनविधानं सङ्गच्छते ।

ન ચ જ્ઞાયકસિદ્ધદ્રવ્યશરીરપૂજાયા દેવૈર્વિહિતત્વાત્પ્રતિમાયા જલાભિષેકાદિવ્યવહારોપપાદને સાધૂનામપિ પ્રતિમાઽભિષેકાદિકરણપ્રાપ્તૌ સર્વસાવદ્યનિવૃત્તિમતાં તેષાં અનિષ્ટાપત્તિઃ = જલાભિષેકાદ્યવિનાભાવિજલવિરાધનાદિલક્ષણાઽનિષ્ટપ્રસક્તિર્ભવિતેતિ શઙ્કનીયમ્, દેવાનાં જ્ઞદ્રવ્યસિદ્ધશરીરાઽનુયોગિક-જલાભિષેકાદૌ સ્વાભિમતફલાદિપ્રાપ્તિપૂર્વકત્વપ્રતિસન્ધાનેનૈવ પ્રવૃત્તેઃ, સાધૂનાં તુ તત્રાઽવદ્યસ્ફુરણેન સ્વાભિમતફલાદિપ્રાપ્તિપૂર્વકત્વપ્રતિસન્ધાનવ્યાઘાતાન્ન તત્પ્રવૃત્ત્યા વિરાધનાદ્યનિષ્ટાઽપત્તિઃ ભવિતા इति = एवं आरेकाऽपहारः = निरुक्तशङ्कापरिहारः सुकरः । तस्मात् = स्वोप्सितफलप्राप्तिप्रतिसन्धानपूर्वकतया जलाऽभिषेकादेर्देवैः कृतत्वाद् उचितत्वाच्च स्थापनात्वे = स्थापनासत्ये = स्थापनासत्यत्वेनाभिमते तीर्थङ्करबिम्बे अवस्थान्तर-कल्पनाविशेषात् = जन्म-राज्याद्यवस्थाविभावनविशेषमवलम्ब्य भाववृद्ध्यैव = जिनेश्वरसम्बन्धिस्वकीयबहु-मान-भक्त्यादिरूपभाववृद्ध्यैव जलाभिषेकादेः विहितत्वात् = शास्त्रविहितत्वात् तवापि = शङ्काकारिणोऽपि प्रतिमाभिषेकादिकं सिद्ध्येत् = प्रमाणसिद्धं स्यात्, येन = शास्त्रप्रमाणसिद्धत्वलक्षणेन कारणेन स्थापनमपि જળાભિષેક વગેરે પ્રવૃત્તિ કરવાની અનિષ્ટ આપત્તિ આવશે.

સમાધાન :- ઉપરની વાત વ્યાજબી નથી. કેમકે, મોક્ષે પધારી ચૂકેલા પરમાત્માની જળાભિષેક આદિ ભક્તિમાં સ્વઅભિમત ફલની સાધનતાનું ભાન થવાને લીધે જ દેવોની તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. જ્યારે સાધુ ભગવંતોને વિરાધનાનો પરિણામ ઉત્પન્ન થવાને કારણે અભિમત ફલની સાધનતાનું જ્ઞાન થતું નથી. માટે પ્રતિમાની પૂજા કરવાની અનિષ્ટ આપત્તિ સાધુ ભગવંતોને નહિ આવે.

દેવતાઓ સાવદ્ય પ્રવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત હોવાથી જળાભિષેકાદિ પ્રશસ્ત સાવદ્યપ્રવૃત્તિમાં સ્વઅભિમત ફલની સાધનતાની = કારણતાની બુદ્ધિ દેવોને થઈ શકે છે. જ્યારે સાધુ ભગવંતો પ્રશસ્ત, અપ્રશસ્ત તમામ સાવદ્યપ્રવૃત્તિથી કાયમ માટે નિવૃત્ત થયેલ હોવાથી પ્રતિમાપૂજાદિરૂપ પ્રશસ્ત સાવદ્યપ્રવૃત્તિમાં સ્વઅભિમત ફલની સાધનતાની બુદ્ધિ થઈ શકતી નથી. માટે સાધુ ભગવંતો ભગવાનની પૂજા કેમ કરતાં નથી ? આ પ્રશ્નને અવકાશ નથી. સ્વઅભિમત ફલની પ્રાપ્તિના અનુસંધાન પૂર્વક જ દેવોએ જિનાભિષેક કરેલ હોવાથી સ્થાપનાસત્ય-સ્વરૂપ જિનપ્રતિમામાં જન્મ-રાજ્યાદિ અવસ્થાની વિશેષ પ્રકારે ભાવના કરીને ભગવાન પ્રત્યે બહુમાન-ભક્તિ વગેરે ભાવો વધારવા દ્વારા થતા જળાભિષેક વગેરે શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી પૂર્વપક્ષીને પણ પ્રતિમાપૂજા પ્રમાણસિદ્ધ થશે. એ જ કારણે પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિમાસ્વરૂપ સ્થાપનાસત્ય પણ અસંગત નહિ થાય.

માટે અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ અને દેશવિરતિધરોને શાસ્ત્રવિહિત હોવાથી “પ્રતિમાની પૂજા કઈ રીતે થઈ શકે ?” આવી શંકાને કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. તેમજ “પ્રતિમા તો પદ્માસન વગેરે અવસ્થાથી યુક્ત છે. તેમાં જન્મઅવસ્થાની સૂચક કોઈ મુદ્રા નથી. માટે જન્મઅવસ્થાને ઊચિત જળાભિષેક કરવો એ વિસંવાદ કહેવાય” આવું પણ કહેવું વ્યાજબી નથી. કેમ કે, જિનપ્રતિમામાં જન્મ વગેરે અવસ્થાની

मपि अश्लीलं(न) स्यादतो नैव शङ्का-व्यभिचारित्वम्(?त्वे)।।

अष्टौ दिनानि यावत् अविच्छित्त्या = नैरन्तर्येण पूजा बिम्बस्य दानं च (भावतः) विभवानुसारेण शासनोन्नतिनिमित्तमिति ॥२०॥

पूजा प्रतिष्ठितस्येत्यं बिम्बस्य क्रियतेऽर्हतः। भक्त्या विलेपन-स्नान-पुष्प-धूपादिभिः शुभैः ॥२१॥

पूजेति व्यक्तः ॥२१॥

= प्रतिष्ठितप्रतिमालक्षणस्थापनासत्यमपि गडुरिकाप्रवाहन्यायेन अश्लीलं = विकृतं = अनुपपन्नं न = नैव स्यात्, अन्यथा पद्मासनाद्यालिङ्गितायां स्थापनायामपि सिद्धाऽवस्थाकल्पनं अनुपपन्नं स्यात्, पद्मासनादेः सिद्धावस्थायां विरहात्, तस्य तत्पूर्वकालीनत्वात् । स्थापनायां जन्माद्यवस्थाकल्पनानङ्गीकारे तुल्यन्यायेन सिद्धावस्थाकल्पनमप्यनङ्गीकार्यं स्यादिति भावः । न च भाववृद्धयै प्रतिमायां सिद्धावस्था कल्प्यत इति वाच्यम्, तत एव जन्माद्यवस्थाकल्पनेऽपि क्षतिविरहात् । अतः = अस्मात् कारणात् = सिद्धावस्थावज्जन्माद्यवस्थाविभावनस्याऽपि प्रतिमायां भाववृद्धयै शास्त्रविहितत्वात् नैव शङ्का-व्यभिचारित्वे अविरतसम्पद्दृशां देशविरतानाञ्च शास्त्रविहितत्वात् प्रतिमाऽभिषेकाद्यनापत्तिलक्षणा शङ्का न लब्धावकाशा, सर्वसावद्यनिवृत्तिमतामवद्यस्फुरणेन निषिद्धत्वात् प्रतिमाऽभिषेकाद्यनिष्ठापत्तिलक्षणा शङ्काऽपि न लब्धावकाशा, सिद्धावस्थावज्जन्माद्यवस्थाकल्पनाया भाववृद्धयै शास्त्रविहितत्वादेव 'पद्मासनाद्यालिङ्गितप्रतिमायां जन्माद्यवस्थाविरहेण जलाऽभिषेकादिकरणलक्षणो व्यभिचारोऽपि = विसंवादोऽपि न सावकाशः इति दृढतरमवधेयम् ।

एवं साक्षेप-परिहारं प्रतिष्ठाविधिं परिसमाप्य तच्छेषमाह- 'अष्टौ दिनानी'त्यादि । तदुक्तं षोडशके → अष्टौ दिवसान् यावत् पूजाऽविच्छेदतोऽस्य कर्तव्या । दानञ्च यथाविभवं दातव्यं सर्वसत्त्वेभ्यः ॥ ← (षो.८/१६) इति ॥५/२०॥

प्रतिमाप्रतिष्ठाऽधिकारं समाप्य तत्पूजाधिकारमवतारयति- 'पूजे'ति ।

यद्वा 'अष्टौ दिनान्यविच्छित्त्या पूजा' इत्युक्तम् । सैव स्वरूपतोऽभिधीयते- 'पूजे'ति ।

इत्थं = निरुक्तरीत्या प्रतिष्ठितस्य अर्हतः = तीर्थकरस्य बिम्बस्य भक्त्या = 'भवाम्भोधौ निमज्जतां जन्तूनां प्रवहणरूपोऽयं भुवनगुरु'रित्यादिकुशलपरिणामरूपया विलेपनं चन्दन-कुङ्कुमादिभिः, स्नानं गन्ध-द्रव्यादिसंयोजितं स्नात्रं, पुष्पाणि सुगन्धीनि जात्यादीनि, धूपः सुगन्धी काकतुण्डादिः, तदादिभिः = विलेपनस्नानपुष्पधूपादिभिः अपरैरपि शुभैः गन्धद्रव्यविशेषैः स्वविभवाऽनुसारेण त्रिसन्ध्यं स्ववृत्त्यविरुद्धे

कल्पना करवी अे लाववृद्धि माटे शास्त्रविहित छे. तेथी जिनप्रतिमांमां जन्मअवस्थानुं उद्भावना करी, लक्षितलावपूर्वक करवांमां आवतो जणाभिषेक वगेरे पण सुसंवादी ज छे.

प्रतिष्ठा पछी आठ दिवस सुधी सतत प्रतिष्ठित प्रतिभिंभनी पूजा करवी तथा पोतानां वैभव मुज्ज शासननी प्रभावना मुज्ज दान करवुं. (५/२०)

गाथार्थ :- आ रीते प्रतिष्ठित थयेल जिनप्रतिमांनी विलेपन, स्नात्र, पुष्प, धूप वगेरे उत्तम द्रव्येथी लक्षितपूर्वक पूजा करवी. (५/२१)

सा च पञ्चोपचारा स्यात् काचिदष्टोपचारिका^१ । अपि सर्वोपचारा च निजसम्पद्विशेषतः ॥२२॥

सा चेति । (सा च) पञ्चोपचारा जानु-करद्वयोत्तमाऽङ्गैरुपचारयुक्ता, आगमप्रसिद्धैः पञ्च-भिर्विनयस्थानैर्वा, (काचित्) अष्टोपचारिका = अष्टभिरङ्गैरुपचारो यस्यां भवति, तानि चामूनि-

वा काले नियतं शास्त्रोक्तविधिना पूजा क्रियते = विधीयते । तदुक्तं पूजाषोडशके → स्नान-विलेपन-सुसुगन्धिपुष्प-धूपादिभिः शुभैः कान्तम् । विभवानुसारतो यत्काले नियतं विधानेन ॥ अनुपकृतपरहितरतः शिवदः त्रिदशेशपूजितो भगवान् । पूज्यो हितकामानामिति भक्त्या पूजनं पूजा ॥

← (षो.९/२-३) इति ॥५/२१॥

तामेव भेदेनाऽऽह- 'से'ति । पञ्चोपचारा जानुकरद्वयोत्तमाङ्गैरुपचारयुक्ता । उपलक्षणाद् एकाद्युपचार-ग्रहणम् । तदुक्तं →

एकाङ्गः शिरसो नामे स द्व्यङ्गः करयोर्द्वयोः । त्रयाणां नमने त्र्यङ्गः करयोः शिरसस्तथा ॥ चतुर्णां करयोर्जान्वोर्नमने चतुरङ्गकः । शिरसः करयोर्जान्वोः पञ्चाङ्गः पञ्चके नते ॥

← () इति । कल्पान्तरमाह- आगमप्रसिद्धैः पञ्चभिः विनयस्थानैः अभिगमरूपैः उपचारैर्युक्ता वा । व्याख्याप्रज्ञप्तौ → (१) सच्चित्ताणं दब्बाणं विउसरणयाए, (२) अचित्ताणं दब्बाणं अविउसरणयाए, (३) एगसाडिणं उत्तरासंगकरणेणं, (४) चक्खुप्फासे अंजलिप्पगहेणं, (५) मणसो एगत्तीकरणेणं ← (भ.सू.२/५/१०९) इत्येवं पञ्चविधविनयोपदर्शनं कृतम् । दर्शनशुद्धिप्रकरणे →

दब्बाण सचित्ताणं विउसरणमचित्तदब्बपरिभोगो । मणएगत्तीकरणं अंजलिबंधो य दिट्ठिपहे ॥ तह एगसाडिणं उत्तरसंगेण जिणहरपवेसो । पंचविहोऽभिगमो इय अहवा वि य अन्नहा एस ॥ अवहट्टु रायककुहाइं पंचवररायककुहुरूवाइं । खगं छत्तोवाणह मउडं तह चामराउ य ॥

← (द.शु.प्र.३१/३२/३३) इत्येवं पञ्चविधाभिगमः प्रकारद्वयेन प्रतिपादितः । उपदेशतरङ्गिण्यान्तु → पञ्चोपचारपूजा गन्धमाल्याधिवासगन्धमाल्यादिसंस्कारविशेषधूप-प्रदीपैः अथवा पुष्पाऽक्षत-गन्ध-धूप-दीपैर्वा भवति ← (उप.त.२/७/पृ.१७५) इत्युक्तम् ।

अष्टोपचारिका अष्टभिरङ्गैरिति । 'सीसे'ति । गुरुगीतायां तु → दोर्भ्यां पद्भ्यां च जानुभ्यामुरसा शिरसा दृशा । मनसा वाचसां चेति प्रणामोऽष्टाङ्ग उच्यते ॥ ← (गु.गी.-८५) इत्युक्तम् । यथाऽस्माकमष्टा-ङ्गिकी देवपूजाऽभिमतता तथा परेषां साष्टाङ्गनमस्कारो गुरुपूजारूपेणाऽभिमत इत्यवधेयम् । तदुक्तं गुरुगीतायां → साष्टाङ्गप्रणिपातेन स्तुवन्नित्यं गुरुं भजेत् । भजनात् स्थैर्यमाप्नोति स्वस्वरूपमयो भवेत् ॥

गाथार्थं स्पष्ट होवाने कारणे टीकाकारे उपरना श्लोकनी टीका करेल नथी.

गाथार्थं :- ते पूजा पांय उपयारवाणी होय, कोर्क पूजा आठ उपयारवाणी होय तेभज पोतानी विशेष संपत्ति मुजब सर्वउपयारवाणी पण पूजा होय. (५/२२)

टीकार्थं :- बे छाथ, बे धूटण, भस्तक आ पांय अंगथी लगवाने नमस्कार करवो. ते पंथोपयारपूजा कडेवाय. अथवा तो आगममां प्रसिद्ध पांय प्रकारना विनयस्थानथी युक्त पूजा करवी, ते पंथोपयार कडेवाय. आठ अंग द्वारा जे पूजामां उपयार करवामां आवे ते अष्टोपयार पूजा कडेवाय. भस्तक,

१. हस्तादर्श 'ष्टोचारि...' इति पाठः ।

‘सीसमुरोअरपिट्टी दो बाहू उरूआ य अट्टङ्गा’ (आवश्यकनिर्युक्तिभाष्य-१६०) ।

← (गु.गी.८४) इत्यलं प्रसङ्गेन । प्रकृतमुच्यते- देवपूजायामष्टाङ्गानां उपलक्षणात् गन्धमाल्याद्यष्टकमपि बोध्यम् । तदुक्तं पूजाप्रकरणे उमास्वातिवाचकैः → ‘गन्ध-^३धूपाऽक्षतैः^३ स्रग्भिः^४ ‘प्रदीपैः^५ बलि-वारिभिः^६ । प्रधानैश्च फलैः^७ पूजा विधेया श्रीजिनेशितुः ॥ ← (पू.प्र.११४) इति । सम्बोधप्रकरणे च → तहियं पंचुवयारा कुसुम-क्खय-गंध-धूव-दीवेहिं । नेविज्ज-फल-जलेहिं जुत्ता अट्टोवयारा वि ॥ ← (सं.प्र.१८७) इत्युक्तम् । श्रीचन्द्रमहत्तरैरपि → वरगंध-धूव-चुक्खक्खएहिं कुसुमेहिं पवरदीवेहिं । नेविज्ज-फल-जलेहिं य जिणपूआ अट्टहा होइ ← (चन्द्र.) इत्येवमष्टोपचारा पूजोपदर्शिता । योगशास्त्रवृत्तो हेमचन्द्रसूरिभिः →

गन्धैर्मात्यैर्विनिर्यद्बहलपरिमलैरक्षतैर्धूप-दीपैः, सात्राज्यैः प्राज्यभेदैश्चरुभिरुपहतैः पाकपूतैः फलैश्च । अम्भैः सम्पूर्णपात्रैरिति हि जिनपतेरर्चनामष्टभेदां कुर्वाणा वेश्मभाजः परमपदसुखस्तोममाराल्लभन्ते ॥

← (यो.शा.प्रकाश-३/१२४ वृ.) इत्येवमष्टधा पूजोपवर्णिता ।

चैत्यवन्दनमहाभाष्यकृतस्तु →

तहियं पंचुवयारा कुसुम-क्खय-गंध-धूव-दीवेहिं । फल-जल-नेविज्जेहिं सहऽट्टरूवा भवे सा उ ॥ अत्रे अट्टुवयारं भणंति अट्ठंगमेव पणिवायं । सो पुण सुए न दीसइ न य आइत्तो जिणमयम्मि ॥

← (चै.म. २१०-२११) इत्याहुः । दर्शनशुद्धिप्रकरणे तु → कुसुम-क्खय-धूवेहिं दीवयवासेहिं सुंदरफलेहिं । पूआ घय-सलिलेहिं अट्टविहा तस्स कायव्वा ॥ ← (द.शु. १/२४) इत्येवमष्टधा पूजोपदर्शिता । प्रकृते → सर्वात्मकत्वं दृश्यविलयो गन्धः, दृगविशिष्टात्मानः = अक्षताः, चिदादीप्तिः = पुष्पम्, सूर्यात्मकत्वं दीपः, परिपूर्णचन्द्राऽमृतरसस्यैकीकरणं = नैवेद्यम्, निश्चलत्वं = प्रदक्षिणम्, सोऽहंभावः = नमस्कारः, परमेश्वरस्तुतिः = मौनम् ← (आ.पू.२) इति आत्मपूजोपनिषद्वचनमपि भावग्राहकाऽऽध्यात्मिकनयाभिप्रायेण यथातन्त्रमनुयोज्यं स्व-परतन्त्ररहस्यवेदिभिः ।

एतेन → सदाऽमनस्कमर्थम् । सदादीप्तिरपाराऽमृतवृत्तिः = स्नानम्, सर्वत्र भावना = गन्धः, दृक्स्वरूपाऽवस्थानं = अक्षताः, चिदाप्तिः = पुष्पम्, चिदाग्निस्वरूपं = धूपः, चिदादित्यस्वरूपं = दीपः, परिपूर्णचन्द्राऽमृतरसस्यैकीकरणं = नैवेद्यम्, निश्चलत्वं = प्रदक्षिणम्, सोऽहंभावः = नमस्कारः ← (मं.ब्रा.२/३) इत्यादि मण्डलब्राह्मणोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् ।

प्रकृते → स्वव्यतिरिक्तवस्तुसङ्गरहितस्मरणं = विभूषणम् । सच्चित्सुखपरिपूर्णतास्मरणं = गन्धः । समस्तविषयाणां मनसः स्थैर्येणाऽनुसन्धानं = कुसुमम् ← (भाव.१) इति भावनोपनिषद्वचनमपि भाव-पूजापेक्षया योज्यम् । प्रकृते →

अहिंसा गोमयं प्रोक्तं शान्तिश्च सलिलं परम् ॥

कुर्यात् संमार्जनं प्राज्ञो वैराग्यं चन्दनं स्मृतम् । पूजयेद् ध्यानयोगेन सन्तोषैः कुसुमैः सितैः ॥

छाती, पेट, पीठ, बे छाथ अने बे साथण- आ आठ अंग द्वारा साष्टांग प्रणाम करवाभां आवे ते अष्टोपचार पूजा कडेवाय.

સર્વોપચારાપિ ચ (સ્યાદ્) દેવેન્દ્રન્યાયેન^૧ નિજસમ્પદ્વિશેષતઃ = સર્વબલવિભૂત્યાદિના ॥૨૨॥
 ઇયં ન્યાયોત્થવિત્તેન કાર્યા ભક્તિમતા સતા । વિશુદ્ધોજ્જ્વલવસ્ત્રેણ શુચિના સંય(?વૃ)તાત્મના ॥૨૩॥

ઇયમિતિ । ઇયં = પૂજા ન્યાયોત્થવિત્તેન = ભાવવિશેષાત્પરિશોધિતદ્રવ્યેણ ભક્તિમતા સતા

ધૂપશ્ચ ગુગ્ગુલુર્દેયઃ પ્રાણાયામસમુદ્ભવઃ । પ્રત્યાહારશ્ચ નૈવેદ્યમસ્તેયં ચ પ્રદક્ષિણમ્ ॥

ઇતિ દિવ્યોપચારૈશ્ચ સમ્પૂજ્ય પરમં શિવમ્ । જપેદ્ ધ્યાયેચ્ચ મુક્ત્યર્થં સર્વસદ્ગવિવર્જિતઃ ॥

← (શિવો.૨૫-૨૮) ઇતિ શિવોપનિષદ્વચનાન્યપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યાનિ ભાવભક્તિસ્વરૂપવેદિભિઃ ।

સરાગે દેવત્વબુદ્ધિમાદધતામપિ કૈષાઞ્ચિત્ પરેષામુપદર્શિતરીત્યા પ્રવર્તતામેકાન્તાઽભિનિવેશે વિગલિતે સતિ મણિપ્રભા-મણિમતિન્યાયેન મુક્તિઃ સમ્ભવતીતિ ધ્યેયમ્ ।

તૃતીયાં પૂજામાહ- સર્વોપચારાપિ ચ દેવેન્દ્રન્યાયેન = દશાર્ણભદ્રપ્રતિબોધકદેવેન્દ્રીત્યા નિજસમ્પદ્વિશેષતઃ = સ્વકીયવિભવવિશેષમાશ્રિત્ય સર્વબલ-વિભૂત્યાદિના 'સવ્વિહિંદુ, સવ્વજુત્તી, સવ્વબલેણ, સવ્વ-સમુદાણં, સવ્વાદરેણ, સવ્વવિભૂર્દે, સવ્વવિભૂસા, સવ્વસંભમેણં, સવ્વપુષ્પ-ગંધ-વાસ-મલ્લાલંકારેણં, સવ્વતુહિઅસદ્દનાનાણં...' (ઔપ.૩૧) ઇત્યાદિના ઔપપાતિકસૂત્રદર્શિતપ્રકારેણ । સમ્બોધપ્રકરણે ચ → સવ્વોવચારપૂયા ન્હવણ-ચ્ચણ-ભૂસણ-વત્થાઈહિં । ફલ-બલિ-દીવાઈ-નટ્ટ-ગીય-આરત્તિયાઈહિં ॥ ← (સં. પ્ર.૧૮૮) ઇત્યુક્તમ્ । ચૈત્યવન્દનમહાભાષ્યકૃતસ્તુ →

સવ્વોવચારજુત્તા ણ્હાણ-ઽચ્ચણ-નટ્ટ-ગીયમાઈહિં । પવ્વાઈએસુ કીરઈ નિચ્ચં વા ઇહિંમંતેહિં ॥

ઘય-દુદ્ધ-દહિ ય ગંધોદયાઈણ્હાણં પભાવણાજણં । સઈ ગીય-વાઈયાઈસંજોગે કુણઈ પવ્વેસુ ॥

← (ચૈ.મ.૨૧૨/૨૦૨) ઇત્યાહુઃ । બાહ્યસામગ્રીવિરહે જપકરણેનાઽપિ સા સમ્ભવતિ । તદુક્તં હરિભદ્ર-સૂરિભિઃ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયે → પૂજા સર્વોપચારાઽત્ર યથાશક્ત્યુપપાદનાત્ । પુષ્પાદેસ્તદભાવે તુ જપશુદ્ધા પરા મતા ॥ ← (બ્ર.સિ.સ. ૨૫૦) ઇતિ ભાવનીયં દ્રવ્ય-ભાવશક્તિવેદિભિઃ ॥૫/૨૨॥

ઇયઞ્ચ યથા યેન કાર્યા તથાઽઽહ- 'ઇયમિતિ । સાધનશુદ્ધિમાહ- ન્યાયોત્થવિત્તેનેતિ । 'યન્માત્રં

તથા દશાર્ણભદ્રના પ્રતિબોધક ઈન્દ્રના દૃષ્ટાંતથી પોતાની વિશિષ્ટ સંપત્તિ મુજબ સર્વબલ, સર્વવિભૂતિ, સર્વસામગ્રી દ્વારા થતી પૂજા સર્વોપચાર પૂજા કહેવાય. (૫/૨૨)

વિશેષાર્થ :- ભગવતીસૂત્રમાં પાંચ પ્રકારના અભિગમરૂપ વિનયથી થતી પૂજા આ પ્રકારે જણાવેલ છે. (૧) સચિત્ત દ્રવ્યનો ત્યાગ (૨) પૂજા યોગ્ય અચિત્ત દ્રવ્યનું ગ્રહણ (૩) એકસાટિક ઉત્તરાસંગ(ખેસ) કરવો. (૪) ભગવાન દેખાય કે દહેરાસર દેખાય ત્યારે બે હાથ જોડવા, (૫) મનની એકાગ્રતા કરવી. આ પાંચ પ્રકારના અભિગમરૂપ ઉપચારથી થતી પૂજા તે પંચોપચાર પૂજા જાણવી. પૂજાપ્રકરણમાં ઉમાસ્વાતિ મહારાજે અષ્ટોપચાર પૂજા આ પ્રમાણે બતાવી છે. વાસકેષ, ધૂપ, ચોખા, ફૂલની માળા, દીવો, બલિ, પાણી અને ફળ સ્વરૂપ ઉત્તમ દ્રવ્યોથી ભગવાનની અષ્ટપ્રકારી પૂજા કરવી. (૫/૨૨)

ગાથાર્થ :- ન્યાયોપાર્જિત ધન દ્વારા ભક્તિયુક્ત શ્રાવકે વિશુદ્ધ અને ઉજ્જ્વળ વસ્ત્રો પહેરી પવિત્ર થઈ અંગોપાંગને સંકોચી આ પૂજા કરવી. (૫/૨૩)

ટીકાર્થ :- પૂર્વે (૫/૧૪) જણાવ્યા મુજબ વિશેષ પ્રકારના ભાવથી શુદ્ધ કરવામાં આવેલ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...ન્દ્રયાયેન' ઇતિ ત્રુટિતોઽશુદ્ધશ્ચ પાઠઃ ।

कार्या विशुद्धं पट्टयुग्मादि रक्त-पीतादिवर्णमुज्ज्वलं च वस्त्रं यस्य तेन (=विशुद्धोज्ज्वलवस्त्रेण), तदुक्तं 'सितशुभवस्त्रेण' (षोडशक-९/५) इति । शुचिना द्रव्यतो देश-सर्वस्नानाभ्यां भावतश्च विशुद्धाऽध्यवसायेन संवृताऽऽत्मना = अङ्गोपाङ्गोन्द्रियसंवरवता ॥२३॥

पिण्ड-क्रिया-गुणोदारैरेषा स्तोत्रैश्च सङ्गता । पापगर्हापरैः सम्यक्प्रणिधानपुरःसरैः ॥२४॥

पिण्डेति । पिण्डं = शरीरमष्टोत्तरलक्षणसहस्रकलितं, क्रिया = आचारो दुर्वारपरीषहोपसर्गजय-लक्षणः, गुणाः = श्रद्धा-ज्ञान-विरतिपरिणामादयः केवलज्ञान-दर्शनादयश्च तैरुदारैः = गम्भीरैः

यस्य सत्कं वित्तं स्वीकाराऽयोग्यमिह मदीये वित्ते कथञ्चिदनुप्रविष्टं तत्त्वामिनः तद्वित्तोत्पन्नं जिनपूजा-पुण्यं भवतु' इत्येवं भावविशेषात् परिशोधितद्रव्येण भक्तिमता सता पूजा कार्या । तदुक्तं षोडशके → न्यायाऽर्जितेन परिशोधितेन वित्तेन निरवशेषेयं । कर्तव्या बुद्धिमता प्रयुक्तसत्सिद्धियोगेन ॥ ← (षो. ९/४) इति ।

भावशुद्धिमुक्त्वा वस्त्रप्रकारमाह- विशुद्धमिति । षोडशकसंवादमाह- 'सिते'ति । सम्पूर्णा च कारिका → शुचिनाऽऽत्मसंयमपरं सित-शुभवस्त्रेण वचनसारेण । आशंसारहितेन च तथा तथा भाववृद्धयोच्चैः ॥ ← (षो.९/५) इति । शुचिना द्रव्यतः देश-सर्वस्नानाभ्यां = हस्त-पाद-मुखप्रक्षालन-शिरःस्नानरूपदेश-सर्वभेदभिन्नस्नानाभ्यां, भावतश्च विशुद्धाऽध्यवसायेन आशंसाशून्यश्रद्धा-सदाशय-शुद्धात्मस्वरूपबोध-बहुमाना-दिगर्भितेन, एतेन → मनसा च प्रदीप्तेन ब्रह्मज्ञानबलेन च । स्नाति यो मानसे तीर्थे तत्स्नानं तत्त्व-दर्शिनः ॥ ← (म.भा.अनुशासनपर्व-१०८-१३) इति महाभारतवचनमपि व्याख्यातम् । अङ्गोपाङ्गोन्द्रिय-संवरवता = आत्मसंयमपरेण ॥५/२३॥

इयमधिकृता पूजा पुष्पाऽऽमिष-स्तोत्रादिभेदेन बहुविधा । तत्र पुष्पादिपूजामभिधाय स्तोत्रपूजामाह- 'पिण्डे'ति । गुणाः सामान्येन श्रद्धा-ज्ञान-विरतिपरिणामादयः विशेषेण केवलज्ञान-दर्शनादयश्च, तैः = पिण्ड-क्रिया-गुणैः उदारैः = गम्भीरैः = सूक्ष्ममतिगम्यार्थैः । तत्पुरस्सरैः = उपयोगप्रधानैः । उप-न्यायउपाहित धन वडे आ पूजा, भक्तिवाणा सञ्जने करवी. पट्टयुग्म वगेरे लाल, पीणा शुद्धवस्त्र अने उद्धवण वस्त्रने पूजा करनारा श्रावके पहेरवा. षोडशक ग्रंथमां श्री हरिभद्रसूरि महाराजे कहेल छे के "श्वेत अने शुभ = लाल, पीणा वस्त्रो पहेरीने श्रावके पूजा करवी." तेमज द्रव्यथी देशस्नान अने सर्वस्नान द्वारा पवित्र थर्छने अने भावथी विशुद्ध अध्यवसाय द्वारा पवित्र थर्छने पूजा करवी. तेमज पूजा करती वपते अंगोपांग अने इंद्रिय संकीर्णने राभवा. (५/२३)

• स्तोत्र पूजा भीमांसा •

गाथार्थ :- भगवाननुं शरीर, आचार, गुण द्वारा गंभीर तेमज पापगर्हा करवामां तत्पर तेवा स्तोत्रो सारी रीते प्रणिधानपूर्वक ओलवा द्वारा स्तोत्रपूजा करवी. (५/२४)

टीकार्थ :- १००८ लक्ष्मणी युक्त अेवुं भगवाननुं शरीर तेमज दुर्वार अेवा उपसर्ग अने परिषडोने छतवा स्वरूप प्रभुनुं आररर तथा श्रद्धा, ज्ञान, विरति परिणाम वगेरे गुणो अने केवलज्ञान अने केवलदर्शन वगेरे गुणोनुं वर्णन करवाना लीधे गंभीर अनेला अेवा स्तोत्रो वडे भगवाननी पूजा करवी

(=पिण्डक्रिया-गुणोदारैः) पापानां = राग-द्वेष-मोहपूर्वं स्वयंकृतानां गर्हा = भगवत्साक्षिकनिन्दारूपा
तया परैः = प्रकृष्टैः (=पापगर्हापरैः) सम्यक् = समीचीनं यत्प्रणिधानं = ऐकाग्र्यं तत्पुरःसरैः
(=सम्यक्प्रणिधानपुरःसरैः) स्तोत्रैश्चैषा = पूजा सङ्गता ॥२४॥

लक्षणात् आशयविशुद्धिजनकैः संवेगपरायणैरित्यादिकमप्यत्रानुसन्धेयम् । तदुक्तं पूजाषोडशके →
पिण्ड-क्रिया-गुणगतैर्गम्भीरैर्विधिवर्णसंयुक्तैः । आशयविशुद्धिजनकैः संवेगपरायणैः पुण्यैः ॥
पापनिवेदनगर्भैः प्रणिधानपुरस्सरैर्विचित्रार्थैः । अस्खलितादिगुणयुतैः स्तोत्रैश्च महामतिग्रथितैः ॥

← (षो.९/६-७) इति । प्रकृतस्तोत्रपूजाविधिस्तु ललितविस्तरायां → साधुः श्रावको वा यथोदितं
पठन् पञ्चाङ्गप्रणिपातं करोति, भूयश्च पादपुञ्जनादिनिषण्णो यथाभावं स्थान-वर्णाऽर्थाऽऽलम्बनगतचितः,
सर्वसाराणि यथाभूतानि असाधारणगुणसङ्गतानि भगवतां दुष्टाऽलङ्कारविरहेण प्रकृष्टशब्दानि, भाववृद्धये
परयोगव्याघातवर्जनेन परिशुद्धामापादयन् योगवृद्धिम्, अन्येषां सद्विधानतः सर्वज्ञप्रणीतप्रवचनोन्नतिकराणि,
भावसारं परिशुद्धगम्भीरेण ध्वनिना सुनिभूताङ्गः सम्यगनभिभवन् गुरुध्वनिं तत्प्रवेशात्, अगणयन्
दंश-मशकादीन् देहे, योगमुद्रया रागादिविषपरममन्त्ररूपाणि महास्तोत्राणि पठति ← (ल.वि.शक्रस्तवान्ते
पृ. ७८) इत्येवमावेदितः स इहानुसन्धेयो जिनभक्तिनिर्भरहृदयैः ।

न च पुष्पादिविरहे केवलस्तोत्रेभ्यः कथं पूजा सङ्गता स्यादिति शङ्कनीयम्, पुष्पादिपूजायाः
शुभभावार्थं विहितत्वात्, तस्य च स्तोत्रेभ्यः समरसाऽऽपत्या सद्भूतगुणोत्कीर्तनसंवेगेन प्रकृष्टताऽऽपादनात् ।
तदुक्तं षोडशके → शुभभावार्थं पूजा स्तोत्रेभ्यः स च परः शुभो भवति । सद्भूतगुणोत्कीर्तनसंवेगात्
समरसाऽऽपत्या ॥ ← (षो.९/८) इति । ततश्च पुष्पादितः शुभतरपरिणामनिबन्धनत्वेन स्तोत्राणां
विशिष्टपूजाहेतुत्वं सिद्धं भवति । न च → सव्वे सरा नियद्वृति, तक्का जत्थ न विज्जइ, मइ
तत्थ न गाहिया ← (आचा.१/५/६) इत्यादिना आचाराङ्गे कर्मशून्यस्य परमात्मनः शब्दाऽतीतत्व-
प्रदर्शनात् कथं स्तोत्रपूजागम्यत्वं स्यादिति वाच्यम्, परमात्मनः कर्माऽतीतत्वेन शब्द-मति-तर्काऽगम्यत्वेऽपि
तत्साक्षात्कारप्रणिधानगर्भभक्तिप्रयुक्तस्तोत्रादिसहायेन परोक्षतया गम्यत्वाऽभ्युपगमात् ।

इत्थमेव स्वाऽऽवरणविलये तदपरोक्षसाक्षात्कारोपपत्तेः । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । तदुक्तं संन्यास-
गीतायां → तत्त्वाऽतीतं पदं तद्ददवाङ्मनसगोचरम् । सर्वे ज्ञातुं यतन्ते वै साहाय्याच्छब्द-भावयोः ॥
← (सं.गी.४/६०) इति । अत एव परमात्मान्वेषण-दिदृक्षा-भक्त्यादिप्रयुक्तानां शब्दानां ब्रह्मत्वोपपत्तेरिति ।
यद्वा परिभाषान्तरेण परब्रह्मणः शुद्धात्मनो द्रव्यास्तिकनयाभिप्रेतस्य तर्काद्यगोचरत्वेऽप्यपरब्रह्मणः पर्या-
यास्तिकनयाभिमतस्य शुद्धशब्दादिविषयताऽपि सम्मतैव ।

एतेन → वचसां मनसां यत्स्यात् शुद्धानां विषयः परम् । तद् ब्रह्म मध्यमं विद्धि 'तन्मे ब्रूही'ति
श्रुतेः ॥ ← (रा.गी.४/३) इति रामगीतावचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → जपं निवेद्य देवाय स्तुत्वा

ते स्तोत्रपूजा कहेवाय. तेमज राग, द्वेष अने भोडथी जते करेला पापोनी लगवाननी साक्षीअे निंदा
करेवाभां तत्पर अेवा स्तोत्रो द्वारा पश स्तोत्रपूजा थाय. परंतु, आ स्तोत्र सारी रीते यित्तनी अेकाग्रतापूर्वक
अने अहोभावपूर्वक बोलावा जेईअे. (५/२४)

अन्ये त्वाहुस्त्रिधा योगसारा सा शुद्धिचित्ततः (वित्तशुद्धितः) ।

अतिचारोज्जिता विघ्नशमाऽभ्युदय-मोक्षदा ॥२५॥

अन्ये त्विति । अन्ये तु आचार्याः आहुः = प्राहुः 'सा = पूजा योगसारा त्रिधा-
काययोगप्रधाना, वाग्योगप्रधाना मनोयोगप्रधाना च । शुद्धिचित्ततः (वित्तशुद्धितः) कायादिदोष-
परिहाराऽभिप्रायाद् अतिचारोज्जिता शुद्ध्यतिचारविकला यथाक्रमं विघ्नशमदा, अभ्युदयदा मोक्षदा^१

स्तोत्रैरनेकधा । एवं मां य उपासीत स लभेन्मोक्षमव्ययम् ॥ (ग.गी.७/१७) शक्योऽहं वीक्षितुं ज्ञातुं
प्रवेष्टुं भक्तिभावतः । त्यज भीतिं च मोहं च पश्य मां सौम्यरूपिणम् ॥ (ग.गी.८/२५) भक्तिश्चैवाऽऽदरश्चाऽत्र
कारणं परमं मतम् । सर्वेषां विदुषां श्रेष्ठो ह्यकिञ्चिज्ज्ञोऽपि भक्तिमान् ॥ ← (ग.गी.९/७) इति
गणेशगीतावचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

एतेन → यो देवं स्तौति स देवं पश्यति सोऽमृतत्वं गच्छति ← (रामोत्त.४७) इति रामोत्तरतापि-
नीयोपनिषद्वचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → भक्तिगम्यं परं तत्त्वमन्तर्लीनेन चेतसा । भावनामात्रमेवाऽत्र
कारणं पद्मसम्भव ! ॥ ← (यो.शि.३/२३) इति योगशिखोपनिषद्वचनमप्यवश्यमनुस्मर्तव्यम् ।

यत्तु नरसिंहपुराणे → युष्माभिः संस्तुतो विष्णुः प्रसन्नो भवति क्षणात् ← (न.पु.४०/३०) इत्युक्तं,
यच्च राधोपनिषदि → लीलाकामशरीरी स्वविनोदार्थं भक्तैः सहोत्कण्ठितैः तत्र क्रीडति कृष्णः ←
(राधो.४/८) इति निरूपितम्, यदपि च रामोत्तरतापिनीयोपनिषदि → मन्त्रैः देवं स्तुवंस्ततो देवः प्रीतो
भवति ← (रामो.४८) इत्युक्तं, यच्चाऽपि नृसिंहपूर्वतापनीयोपनिषदि → देवं स्तुवते, ततो देवः प्रीतो
भवति स्वात्मानं दर्शयति ← (नृसिं.पू.४/३) इत्युक्तं तत्तु सरागदेवमाश्रित्य सङ्गच्छते, तत्र च
देवत्वबुद्धिर्मिथ्येति प्राक् (द्वा.द्वा.५/१९ पृष्ठ-३३३) प्रदर्शितमेव । वीतरागदेवस्थले तु भक्तिभावादि-
गर्भतत्स्तुत्यादितः स्वात्मविशुद्ध्या समापत्तिद्वारा स्वात्मन एव परमात्मभावेन दर्शनमुपजायत इत्यादिकं
यथातन्त्रमूहनीयमत्र ॥५/२४॥

अथान्यथा पूजाभेदत्रितयमाह- 'अन्य' इति । वित्तशुद्धितः = धनशुद्धिमाश्रित्य, कथमित्याह कायादि-
दोषपरिहाराऽभिप्रायात्, कायादिदोषपरिहारपूर्वकैकाग्रप्रवृत्त्युपार्जितधनत इत्यर्थः । तिसृणामप्येतासामन्वर्थ-
नामभेदमाह- यथाक्रमं विघ्नशमदा इत्यादि । काययोगप्रधाना विघ्नोपशमनी, वाग्योगप्रधाना अभ्युदयसाधनी,
मनोयोगसारा च निर्वाणसाधनीति भावः । एतासां यथाक्रमं 'समन्तभद्रा, सर्वमङ्गला, सर्वसिद्धिफला'
इत्येतान्यप्यन्वर्थनामानि गीयन्ते । तदुक्तं पूजाविंशिकायां → काय-वय-मणविसुद्धिसंभूओगरणपरिभेया ॥

गाथार्थ :- अन्य आचार्यो कहे छे के पूजा त्रण प्रकारनी छे. त्रण योगप्रधान अने शुद्ध चित्तना लीधे
अतिथाररहित अेवी त्रण पूजा (१) विघ्ननी शांति (२) अत्युदय (३) मोक्षने आपनार छे. (५/२५)

टीकार्थ :- अन्य आचार्य त्रणवंतो अेम कहे छे के पूजा त्रण प्रकारे छे. (१) काययोगप्रधान (२)
वयनयोगप्रधान (३) मनोयोगप्रधान. शुद्ध चित्तना (धनशुद्धिना) लीधे कायिक वगेरे दोषने छोऽवाना
अभिप्रायना कारणे पूजानी शुद्धिमां लागता अतिथारथी शून्य अेवी आ पूजा अनुकमे विघ्ननी शांति

१. हस्तादर्श 'मोक्षदः' इत्यशुद्धः पाठः ।

ચ' (=વિઘ્નશમાઽભ્યુદય-મોક્ષદા) । તદુક્તં ષોડશકે

‘કાયાદિયોગસારા ત્રિવિધા તચ્છુદ્ધ્યુપાત્તવિત્તેન’^૧ ।

યા તદતિચારરહિતા સા પરમાઽન્યે^૨ તુ સમયવિદઃ ॥

વિઘ્નોપશમન્યાદ્યા ગીતાઽભ્યુદયપ્રસાધની ચાઽન્યા ।

નિર્વાણસાધનીતિ ચ ફલદા તુ યથાર્થસંજ્ઞાભિઃ ॥’ (ષો.૧/૧-૧૦) ॥૨૫॥

સવ્વગુણાહિગવિસયા નિયમુત્તમવત્થુદાણપરિઓસા । કાયકિરિયપ્પહાણા સમંતભદ્વા પઢમપૂયા ॥

બીયા ડ સવ્વમંગલનામા વાયકિરિયાપહાણેસા । પુવ્વુત્તવિસયવત્થુસુ ઓચિત્તાઽઽણયણભેણ ॥

તદ્યા પરત્તગયા સવ્વુત્તમવત્થુ-માણસણિઓગા । સુદ્ધમણજોગસારા વિન્નેયા સવ્વસિદ્ધિફલા ॥

← (પૂ.વિં.૮/૨-૩-૪-૫) ઇતિ । તત્રેહ પ્રથમા પ્રથમાઽવજ્ચકયોગાત્ સમ્યગ્દૃષ્ટેર્ભવતિ, દ્વિતીયા તુ દ્વિતીયાઽવજ્ચકયોગાદુત્તરગુણધારિણઃ, તૃતીયા ચ તૃતીયાઽવજ્ચકયોગાત્ પરમશ્રાવકસ્યૈવ । પ્રથમકરણભેદેન પ્રન્થ્યાસત્રસ્ય ચ ધર્મમાત્રફલૈવેયં સઘોગાદિભાવાદ્ અનુબન્ધાઽસિદ્ધેશ્વેત્યધિકમસ્મત્કૃતકલ્યાણકન્દલ્યામ્ ।

અધિકૃતસમસ્તાર્થપ્રતિપાદનપરા વૈરાગ્યકલ્પલતાકારિકાસંહતિઃ ઇત્થં વર્તતે →

ઉક્તા વિશુદ્ધા ત્રિવિધા, ક્રમાત્ સા પ્રકૃષ્ટમધ્યાધિકવિઘ્નહર્ત્રી । વ્યાપારસારા નિજકાય-વાણી-મનોવિશુદ્ધૈરુપચારભેદૈઃ ॥ સમન્તભદ્રા પ્રથમાઽત્ર પૂજા, પ્રોક્તા દ્વિતીયા ધ્વનિ સર્વભદ્રા । મરોર્ભવસ્યાધ્વનિ સર્વસિદ્ધિફલા તૃતીયાઽમૃતદીર્ઘિકાભા ॥ તત્રાદિમા સર્વગુણાધિકેષુ, જિનેષુ સર્વોત્તમવસ્તુજાતૈઃ । કર્પૂરપુષ્પાગુરુચન્દનાદૈઃ સ્વયં વિતીર્ણૈઃ પરિતોષમૂલા ॥ તેષાં જનૈરાનયનેન વાચામાચારસજ્ચારપવિત્રિતેન । ભવેદ્ દ્વિતીયાઽધિકતોષહેતુઃ, સ્વશક્તિવિસ્ફારિતભૂરિભક્તિઃ ॥ અનન્તસન્તોષકરી તૃતીયા સ્વશક્તિસિદ્ધાઽર્ચનસંવિધાને । ભવત્યવિશ્રમ્ય સુરાદિસાધ્ય-વિદ્યૌ વિધિત્સાપ્રસરોઽપિ યસ્યામ્ ॥ આઘાઽઽદિમાઽવજ્ચકયોગતઃ સ્યાત્, સમ્યગ્દૃશામુત્તરસદ્ગુણૌઘમ્ । યુજ્યેત પૂજા દધતાં દ્વિતીયા, દ્વિતીયતઘોગપવિત્રિતાનામ્ ॥ તથા તૃતીયાઽતિશયાત્ તૃતીયાત્, સજ્જાયતેઽવજ્ચકયોગરૂપાત્ । શ્રાદ્ધસ્ય શુદ્ધસ્ય નિજોચિતસ્ય, શ્રુતોદિતાચારપરાયણસ્ય ॥ યોગા ઇહોક્તાસ્ત્રિવિધાશ્ચ યોગ-ક્રિયા-ફલાવજ્ચકભેદભાજઃ । સત્સાધુસઙ્ગાત્પરિણામભાગ્ભ્યાં ક્રિયાફલાભ્યાં ચ તદાશ્રયાભ્યામ્ ॥ સમ્યક્ત્વભાજાં ત્રિવિધાઽપિ સેય-મેકાતપત્રપ્રભુતા વિધાત્રી । મિથ્યાત્વભાજામપિ વિઘ્નહર્ત્રી, ધર્માપ્તિકૃદ્ પ્રન્થિસમીપગાનામ્ ॥ ભવસ્થિતેર્ભઙ્ગકરીયમિષ્ટા વિશોધની મોક્ષમહાપથસ્ય । જીવાયસજ્ચાક્ષયભાવરાગ-રસાયનાત્ કાઞ્ચનભાવકર્ત્રી ॥

← (વૈ.ક.સ્ત. ૧/૮૨-૯૧) ઇત્યવધેયમનેકપ્રન્થસન્દર્ભવિભાવનપરાયણૈઃ ॥૫/૨૫ ॥

કરનાર છે. (૨) અભ્યુદયને સાધનાર છે અને (૩) મોક્ષને આપનાર છે. ષોડશક ગ્રંથમાં હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે “(૧) કાયાદિક યોગપ્રધાન અતિચારરહિત જે પૂજા છે તે કાયાદિની શુદ્ધિથી પ્રાપ્ત થયેલ ધન વગેરે દ્વારા અતિચારરહિત બને તે શ્રેષ્ઠ પૂજા છે. કાયયોગપ્રધાન પૂજા વિઘ્નઉપશમની છે. (૨) વચનયોગ પ્રધાન પૂજા અભ્યુદયપ્રસાધની છે. (૩) અને મનોયોગપ્રધાન ત્રીજી પૂજા નિર્વાણસાધની છે. પોત-પોતાની યથાર્થ સંજ્ઞાથી પ્રત્યેક પૂજા ફલદાયક છે.” (૫/૨૫)

૧. હસ્તપ્રતૌ ‘..વિત્તેન’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પરમાન્યેતિ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

આદ્યયોશ્ચારુપુષ્પાદ્યાનયનૈતન્નિયોજને । અન્ત્યાયાં મનસા સર્વં સમ્પાદયતિ સુન્દરમ્ ॥૨૬॥

આદ્યયોરિતિ । આદ્યયોઃ કાય-વાગ્યોગસારયોઃ પૂજયોઃ ક્રમાત્પુષ્પાદિકં = પ્રધાનપુષ્પગન્ધ-માલ્યાદિકં સેવતે ચ સ્વયમેવ દદાત્યાનયતિ ચ વચનેનાઽન્યતોઽપિ ક્ષેત્રાત્ । તદુક્તં-

પ્રવરં પુષ્પાદિ સદા ચાઽઽચ્યાયાં સેવતે તુ તદ્દાતા ।

આનયતિ ચાઽન્યતોઽપિ હિ નિયમાદેવ દ્વિતીયાયામ્ ॥' (ષોડ.૧/૧૧)

અન્ત્યાયાં = મનોયોગસારાયાં? સર્વં સુન્દરં પારિજાતકુસુમાદિ મનસા સમ્પાદયતિ । તદુક્તં-
“ત્રૈલોક્યસુન્દરં યન્મનસાઽઽપાદયતિ તત્તુ ચરમાયામ્।” (ષોડ. ૧/૧૨) इति ॥૨૬॥

ન ચ સ્નાનાદિના કાયવધાદત્રાઽસ્તિ દુષ્ટતા । દોષાદધિકભાવસ્ય તત્રાઽઽનુભવિકત્વતઃ ॥૨૭॥

ન ચેતિ । ન ચાત્ર = પૂજાવિધૌ કાયવધાત્ = જલવનસ્પત્યાદિવિરાધનાત્ સ્નાનાદિના
દુષ્ટતાઽસ્તિ, દોષાત્ = કાયવધદોષાદ્ અધિકભાવસ્ય = સ્નાનાદિજનિતાઽધિકશુભાઽધ્યવસાયસ્ય

તિસુષ્વપિ યદ્ ભવતિ તદાહ- ‘આદ્યયો’રિતિ । સ્પષ્ટાર્થયં કારિકેતિ ન પ્રતન્યતે । પ્રકૃતે ચરમા પૂજા શ્રેષ્ઠા મન્તવ્યા । સમ્મતજ્વેદં પરેષામપિ । તદુક્તં ગણેશગીતાયાં → ત્રિવિધાસ્વપિ પૂજાસુ શ્રેયસી માનસી મતા ← (ગ.ગી.૭/૧૦) इति । પ્રકૃતે → માનસપૂજયા જપેન ધ્યાનેન કીર્તનેન સ્તુત્યા માનસેન સર્વેણ નિત્યસ્થલં પ્રાપ્નોતિ ← (રાધો.૪/૯) इति રાધોપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ॥૫/૨૬॥

અત્ર પૂર્વપક્ષમુદ્ભાવ્ય નિરસ્યતિ- ‘ન ચે’તિ ।

ન ચ પૂજાવિધૌ = સ્નાત્ર-વિલેપન-સુગન્ધિપુષ્પ-ધૂપ-દીપાદિપૂજાવિધાને સ્નાનાદિના જલ-વનસ્પત્યાદિ-વિરાધનાદ્ દુષ્ટતા इति શઙ્કનીયમ્, કાયવધદોષાત્ = સ્વલ્પં કાયવધદોષમપેક્ષ્ય સ્નાનાદિજનિતાધિકશુભાધ્યવસાયસ્ય = જિનસ્નાત્ર-વિલેપનાદિજનિતસ્ય અધિકતરપ્રશસ્તપરિણામપ્રબન્ધસ્ય તત્ર = પૂજાદિ-

ગાથાર્થ :- કાયપ્રધાન પૂજામાં સુંદર પુષ્પ વગેરે ચડાવવાનાં હોય છે. તથા વચનયોગપ્રધાન પૂજામાં સુંદર પુષ્પો વગેરે મંગાવવાનાં હોય છે. તેમજ મનોયોગપ્રધાન પૂજામાં પૂજક મન દ્વારા સર્વ સુંદર પુષ્પાદિ સામગ્રીને ભેગી કરે છે. (૫/૨૬)

ટીકાર્થ :- કાયયોગપ્રધાન પૂજામાં શ્રેષ્ઠ પુષ્પ, સુગંધીમાળા વગેરેને પૂજક જાતે જ ભગવાન ઉપર ચડાવે છે. તથા વચનયોગપ્રધાન પૂજામાં વાણી દ્વારા બીજા ક્ષેત્રમાંથી શ્રેષ્ઠ પુષ્પ, સુગંધીમાળા વગેરે બીજા પાસેથી પૂજક મંગાવે છે. ષોડશક ગ્રંથમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિ મહારાજે જણાવેલ છે કે → પ્રથમ પૂજામાં પૂજક હંમેશા શ્રેષ્ઠ પુષ્પનું અર્પણ કરે છે. બીજી પૂજામાં અન્ય ક્ષેત્રમાંથી પણ નિયમા શ્રેષ્ઠ પુષ્પો મંગાવે છે. ← મનોયોગપ્રધાન તૃતીય પૂજામાં શ્રેષ્ઠ પારિજાત કુસુમ વગેરે તમામ સામગ્રી મનથી ભેગી કરે છે. ષોડશકમાં જણાવેલ છે કે → ત્રણ લોકમાં સુંદર એવા પુષ્પ વગેરેને ચરમ પૂજામાં જીવ એકઠા કરે છે. (૫/૨૬)

ગાથાર્થ :- ‘સ્નાન વગેરે કરવાના લીધે જીવવિરાધના થવાથી પૂજામાં દોષ રહેલો છે.’ તેવી શંકા ન કરવી. કારણ કે દોષ કરતાં પણ વધારે શુભભાવ પૂજામાં અનુભવસિદ્ધ છે. (૫/૨૭)

ટીકાર્થ :- અહીં પૂજાની વિધિમાં પાણી, વનસ્પતિ વગેરે જીવોની સ્નાન દ્વારા વિરાધના થતી

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...યોગસારં (સારાયાં)’ इति पाठः ।

(તત્ર) આનુભવિકત્વતઃ = અનુભવસિદ્ધત્વાત્ । તદિદમુક્તિ-
સ્નાનાદૌ કાયવધો ન ચોપકારો જિનસ્ય કશ્ચિદપિ ।
કૃતકૃત્યશ્ચ સ ભગવાન્ વ્યર્થા પૂજેતિ મુગ્ધમતિઃ ॥
કૂપોદાહરણાદિહ કાયવધોઽપિ ગુણવાન્મતો ગૃહિણઃ^૧ ।
મન્ત્રાદેરિવ ચ તતસ્તદનુપકારેઽપિ ફલભાવઃ ॥
કૃતકૃત્યત્વાદેવ ચ તત્પૂજા ફલવતી ગુણોત્કર્ષાત્ ।
તસ્માદવ્યર્થેષાઽઽરમ્ભવતોઽન્યત્ર વિમલધિયઃ ॥ (ષો.૯/૧૩-૧૪-૧૫) ॥૨૭॥

વિધાને અનુભવસિદ્ધત્વાત્ । કારિકાત્રિતયેન ષોડશકસંવાદમાહ ‘સ્નાનાદા’વિત્યાદિના । તદ્વૃત્તિલેશ-
સ્ત્વેવમ્ → સ્નાનાદૌ = સ્નાન-વિલેપન-સુગન્ધિપુષ્પાદૌ પૂર્વોક્તે કાયવધઃ = જલ-વનસ્પત્યાદિવધઃ સ્પષ્ટ
એવ ભવતિ । સ ચ પ્રતિષિદ્ધઃ । ન ચોપકારઃ સુખાનુભવરૂપો જિનસ્ય = વીતરાગસ્ય મુક્તિવ્યવસ્થિતસ્ય
તતઃ = સ્નાનાદ્યવિનાભાવિકાયવધાત્ કશ્ચિદપિ ભવતિ । કૃતકૃત્યશ્ચ = નિષ્ઠિતાર્થશ્ચ સ ભગવાન્,
ન કિઞ્ચિત્તસ્ય કરણીયમસ્મદાદિભિરસ્તિ । તસ્માત્ વ્યર્થા = નિષ્પ્રયોજના પૂજા ઇતિ = એવં મુગ્ધમતિઃ
= મૂઢમતિઃ પર્યનુયુક્તે । એતદ્દોષપરિહારાય કારિકાદ્વયમાહ- ‘કૂપે’ત્યાદિ, ‘કૃતે’ત્યાદિ ચ । કૂપોદાહરણાત્
પ્રાક્ (દ્વા.દ્વા.૧/૩૧, ભાગ-૧, પૃ.૬૧) વ્યાવર્ણિતાત્ ઇહ = પૂજાપ્રસ્તાવે કાયવધોઽપિ = જલ-વનસ્પ-
ત્યાદ્યુપધાતોઽપિ ગુણવાન્ = સગુણો મતઃ = અભિપ્રેતઃ ગૃહિણઃ = ગૃહસ્થસ્ય, અલ્પવ્યયેન બહ્વાયભાવાત્ ।
અનેન કાયવધોઃ પરિહૃતઃ । તતઃ = તસ્યાઃ પૂજાયાઃ સકાશાત્ તદનુપકારેઽપિ = પૂજ્યાનુપકારેઽપિ
મન્ત્રાદેરિવ ચ = મન્ત્રાગ્નિવિદ્યાદેરિવ ચ ફલભાવઃ = ફલોત્પાદઃ । યથા સ્મર્યમાણમન્ત્ર-સેવ્યમાનજ્વલના-
ઽધ્યસ્યમાનવિદ્યાદેરનુપકારેઽપિ મન્ત્રાદીનાં તત્સ્વાભાવ્યાત્ વિષ-શીતાપહાર-વિદ્યાસિદ્ધ્યાદિરૂપફલભાવસ્તથા
જિનપૂજનતો જિનાનામનુપકારેઽપિ પૂજકસ્ય તત્સ્વાભાવ્યાત્ વિશિષ્ટપુણ્યલાભરૂપફલભાવઃ । એતેન ‘ન
ચોપકારો જિનસ્ય’ (ષોડ.૯/૧૩) ઇતિ દોષઃ પરિહૃતઃ । કૃતકૃત્યત્વાદેવ ચ = સિદ્ધાર્થત્વાદેવ ચ તત્પૂજા
= દેવપૂજા ફલવતી = સફલા, ગુણોત્કર્ષાત્ = ઉત્કૃષ્ટગુણવિષયત્વાત્ । અનેન ચરમવધો નિરસ્તઃ ।
નિગમયતિ- તસ્માત્ અવ્યર્થા = સપ્રયોજના એષા = પૂજા, અન્યત્ર = સ્વજન-નિકેતનાદૌ આરમ્ભવતઃ
ઇતિ વિમલધિયો = નિર્મલબુદ્ધયો બ્રુવતે ← (ષોડ.૯/૧૩,૧૪,૧૫ વૃત્તિ) ઇતિ । અત એવ દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે

હોવાથી કાયવધસ્વરૂપ દોષ રહેલો છે. માટે પૂજા કેમ કરી શકાય ? આવી શંકા નહીં કરવી, કારણ
કે જીવવિરાધના દોષ કરતાં પણ સ્નાનાદિ નિમિત્ત પૂજામાં ઉત્પન્ન થતો વધુ બળવાન શુભઅધ્યવસાય
અનુભવસિદ્ધ છે. માટે જ શ્રી હરિભદ્રસૂરિજીએ ષોડશક ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે → “સ્નાન આદિમાં
જીવવિરાધના થાય છે. અને જિનેશ્વર ઉપર કોઈ પણ ઉપકાર થતો નથી. તેમજ તે ભગવાન કૃતકૃત્ય
છે. માટે પૂજા વ્યર્થ છે.” આવી વાત મુગ્ધબુદ્ધિવાળા જીવ કરી શકે. બુદ્ધિમાન પુરુષ નહિ. કારણ
કે પૂજામાં થતી જીવવિરાધના પણ કૂવાના ઉદાહરણથી ગૃહસ્થને માટે લાભકારી બતાવેલ છે. પૂજાથી
ભગવાન ઉપર આપણા દ્વારા કોઈ પણ ઉપકાર ન થવાં છતાં તે પૂજા મન્ત્રાદિની જેમ લાભદાયી છે.
ભગવાન કૃતકૃત્ય હોવાથી જ ગુણના પ્રકર્ષને લીધે તેમની પૂજા સફળ બને છે. માટે સંસારમાં આરંભ

૧. હસ્તાદર્શ ‘ગુણિનાં’ ઇતિ પાઠઃ । સ ચાઽશુદ્ધઃ ।

યતિરપ્યધિકારી સ્યાન્ન ચૈવં તસ્ય સર્વથા । ભાવસ્તવાઽધિરૂઢત્વાદર્થાઽભાવાદમૂઢશા ॥૨૮॥

યતિરપીતિ । ન ચૈવં = “સ્નાનાદેરદુષ્ટત્વાદ્ યતિરપ્યત્રાઽધિકારી સ્યાત્, વિભૂષાર્થસ્નાનાદેસ્તસ્ય નિષેધેઽપિ પૂજાર્થસ્નાનાદેર્નિષેદ્ધુમશક્યત્વાત્, અન્યથા ગૃહસ્થસ્યાઽપિ તન્નિષેધપ્રસઙ્ગાત્ ।

શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્ત્યાં ચ → સુત્તભણિણ વિહિણા ગિહિણા નિવ્વાણમિચ્છમાણેણ । લોગુત્તમાણ પૂયા નિચ્ચં ચિય હોઝ કાયવ્વા ॥ ← (દ.શુ.૧/૨૬, શ્રા.પ્ર.૩૫૦) ઇત્યુક્તમિતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૧૩૭)અત્રાનુસન્ધેયમ્ ॥૫/૨૭॥

નનુ ‘અન્યત્રાઽરમ્ભવતો જિનપૂજાયામધિકારઃ’ ઇતિ કોઽયં નિયમઃ ? જિનપૂજનસ્ય કૂપોદાહરણેન સ્વજનિતાઽરમ્ભદોષવિશોધનપૂર્વકગુણાન્તરાઽસાદકત્વે યતેરપ્યધિકારપ્રસઙ્ગાત્, કર્મલક્ષણસ્ય વ્યાધેરુભયોસ્સત્ત્વેન પૂજાલક્ષણચિકિત્સાયા ઉભયત્ર ન્યાય્યત્વાદિત્યાશઙ્ક્ય પ્રતિક્ષિપતિ- ‘યતિ’રિતિ । ન ચેતિ શઙ્કનીયમિત્યનેનાગ્રેઽન્વેતિ । સ્નાનાદેઃ અલ્પવ્યયેનાઽધિકલાભસમ્પાદકતયા અદુષ્ટત્વાત્ = નિર્દોષત્વાઙ્ગીકારે યતિરપિ = સાધુરપિ અત્ર = જિનપૂજાયાં અધિકારી સ્યાત્ ।

નનુ → “સ્નાનમુઢ્ઢર્તનાઽમ્યઙ્ગં નખ-કેશાદિસંસ્ક્રિયામ્ । ગન્ધમાલ્યં ચ ધૂપઞ્ચ ત્યજન્તિ બ્રહ્મચારિણઃ” ॥ ← () ઇતિ વચનાત્, → ‘સુખશય્યાઽસનં વસ્ત્રં તામ્બૂલં સ્નાનમण्डनम् । દન્તકાષ્ટં સુગન્ધઞ્ચ બ્રહ્મચર્યસ્ય દૂષણમ્ ॥’ ← (મ.ભા.શાં.પ.ધ.સ્મૃ.૩૭) ઇતિ મહાભારત-ધર્મસ્મૃતિવચનાચ્ચ સાધોઃ સ્નાને તત્પૂર્વકત્વાચ્ચ જિનાર્ચને નાઽધિકાર ઇતિ ચેત્ ? ન, વિભૂષાર્થસ્નાનાદેઃ તસ્ય = સાધોઃ નિષેધેઽપિ પૂજાર્થસ્નાનાદેઃ = જિનપૂજાપ્રયોજનકસ્નાનાદેઃ કૂપોદાહરણેન બહુલાભકારણત્વેન નિષેદ્ધું અશક્યત્વાત્, અન્યથા = કૂપોદાહરણેન બહુલાભનિમિત્તસ્ય પૂજાર્થસ્નાનાદેઃ નિષેધે ગૃહસ્થસ્યાપિ તન્નિષેધપ્રસઙ્ગાત્ = જિનપૂજાર્થસ્નાનપ્રતિષેધાઽપાતાત્ । જિનપૂજાયાઃ સાવદ્યત્વેઽન્યત્રાઽરમ્ભવતોઽપિ તદનધિકારાઽપાતસ્તુલ્ય

કરનાર જીવને જિનપૂજા નિષ્પ્રયોજન નથી. એમ નિર્મળ બુદ્ધિવાળા પુરુષો કહે છે. ← (૫/૨૭)

વિશેષાર્થ :- કૂપદષ્ટાંત આ મુજબ જાણવું. યોગ્ય રીતે કૂવા ખોદવામાં આવે તો પરિશ્રમ, કાઠવથી લેવાવું વગેરે દોષો લાગવા છતાં તૃષાશમન આદિ લાભ થાય છે. તેમ વિવિધપૂર્વક પૂજા કરવામાં સ્નાનાદિ દ્વારા જલ, વનસ્પતિ આદિ જીવોની વિરાધનારૂપ સ્વરૂપહિંસા રૂપી દોષ વ્યવહારથી લાગવા છતાં સમ્યક્દર્શનશુદ્ધિ, પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય, કર્મનિર્જરા વગેરે વિશિષ્ટ લાભો કરણ, કરાવણ, અનુમોદન દ્વારા સ્વ-પરને થાય છે. (૫/૨૭)

ગાથાર્થ :- “જો આવું હોય તો સાધુ પણ જિનપૂજના અધિકારી થશે.” આવું ન કહેવું. કેમ કે સાધુ સંપૂર્ણપણે ભાવસ્તવમાં આરૂઢ થયેલા હોવાથી જિનપૂજા દ્વારા તેમનું કોઈ પ્રયોજન સરતું નથી. (૫/૨૮)

ટીકાર્થ :- અહીં કોઈ વ્યક્તિને આવી શંકા થાય કે → જિનપૂજામાં સ્નાન વગેરે દ્વારા થતી વિરાધના દોષકારક ન હોય તો સાધુ પણ જિનપૂજના અધિકારી થશે. સાધુ ભગવંતને વિભૂષા માટે સ્નાન કરવાનો નિષેધ હોવા છતાં પણ જિનપૂજા માટે સ્નાન કરવાનો નિષેધ કરવો શક્ય નથી. કેમ કે જિનપૂજા એ ધાર્મિક કૃત્ય છે. બાકી તો ગૃહસ્થને પણ પૂજા માટે સ્નાન કરવાની મનાઈ કરવી પડશે. “કુટુંબ વગેરે માટે આરંભ-સમારંભમાં ગૃહસ્થ ગળારૂબ હોવાથી જિનપૂજાનિમિત્તક સ્નાનાદિ કરવાનો ગૃહસ્થને અધિકાર છે. સાધુ તો આરંભ-સમારંભથી નિવૃત્ત થયેલા હોવાથી જિનપૂજા માટે સ્નાન કરવાનો તેમને અધિકાર

ન ચ કુટુમ્બાદ્યર્થમારમ્ભપ્રવૃત્તત્વાદ્ ગૃહસ્થસ્ય તત્રાઽધિકારઃ, યતો નૈકં પાપમાચરિતમિત્યન્ય-
 દપ્યાચરિતવ્યં સ્યાત્, ગુણાન્તરલાભસ્તુ દ્વયોરપિ સમાનઃ” इति शङ्कनीयम्, तस्य = यतेः सर्वथा
 = सर्वप्रकारेण भावस्तवाऽधिरूढत्वाद् अमूदृशा = जिनपूजादिकर्मणा 'अर्थाऽभावात्' = 'प्रयोजनाऽ-
 एव। एतेन → शृङ्गारमदनोत्पादं यस्मात् स्नानं प्रकीर्तितम् । तस्मात् स्नानं परित्यक्तं नैष्ठिकैः
 ब्रह्मचारिभिः ॥ ← (ध.स्मृ.३८) इति धर्मस्मृत्युक्तिः, → मलापकर्षणस्नानं नाऽऽचरेद् हि कदाचन
 ← (कृ.पु.पूर्व.१४/२१) इति कूर्मपुराणोक्तिः, →

वाहिओ वा अरोगी वा सिणाणं जो उ पत्थए । वुक्कंतो होइ आयारो जढो हवइ संजमो ॥
 संति मे सुहुमा पाणा घसासु भिलुगासु अ । जे अ भिक्खू सिणायंतो विअडेणुप्पलावए ॥
 तम्हा ते न सिणायंति सीएण उसिणेण वा । जावज्जीवं वयं घोरं असिणाणमहिट्टगा ॥

← (द.वै.६/६१-६२-६३) इति च दशवैकालिकगाथा अपि व्याख्याताः । न हि ताः पूजार्थस्नान-
 निषेधप्रतिपादनपराः किन्तु मलपरिषहादिपरिहारऽविनाभाविमनोविनोदाद्यर्थस्नानप्रतिषेधपराः । एतेन स्ना-
 नस्य पुण्यकारणत्वाद् यतिकर्तव्यत्वकल्पना परास्ता, तस्य पुण्यकारणत्वाऽभावात्, कामाङ्गत्वाच्च ।
 तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये → न य पुण्णकारणं ण्हाणं । ण य जइजोग्गं तं, मंडणं व कामं गभावाओ ॥
 ← (वि.आ.भा.१०३०) इति । न च कुटुम्बाद्यर्थं = परिवार-विपण्यादिकृते आरम्भप्रवृत्तत्वात् गृहस्थस्य
 तत्र = जिनपूजायां अधिकारः, साधोस्तु सर्वथा सकलसावद्यव्यापारनिवृत्तत्वान्न तत्राधिकार इति व-
 क्तव्यम्, यतः = यस्मात् कारणात् 'नैकं पापं मोहादिवशत आचरितं इति हेतोः अन्यदपि पापं तेन
 स्वरसत आचरितव्यं इति न्यायो वर्तते । न च जिनपूजनस्य कूपोदाहरणात् स्वजनिताऽऽरम्भदोषविशोध-
 नपूर्वकगुणान्तरलाभसम्पादकतया सावद्यत्वेऽपि गृहस्थस्य तत्कर्तव्यतोक्तिर्न विरुध्यत इति वक्तव्यम्, यतो
 गुणान्तरलाभस्तु द्वयोरपि = साधु-श्रावकयोरपि समान एवेति गृहस्थस्येव यतेरपि तत्राधिकारिता क-
 र्तव्यता चाऽपरिहार्येति ।

निरुक्तपूर्वपक्षमपक्षपति- यतेः सर्वप्रकारेण भावस्तवाऽधिरूढत्वात् = जिनाऽऽज्ञापालनलक्षणभावस्तवाऽऽ-
 रूढत्वात् जिनपूजादिकर्मणा = जिनाऽर्चनादिलक्षणद्रव्यस्तवेन प्रयोजनाऽसिद्धेः = प्रयोजनविरहात् । न
 नथी.” आવી દલીલ પણ વાહ્યાત છે. કારણ કે કોઈક કારણસર કોઈકે એક પાપ કર્યું હોય એટલે
 તેને બીજું પાપ પણ કરવું એવો કોઈ નિયમ નથી. મતલબ કે 'કુટુંબના ભરણપોષણ માટે ના છૂટકે
 ગૃહસ્થે જે આરંભ-સમારંભ કરવા પડે છે' એનો અર્થ એ નથી કે પૂજા માટે પણ તેણે આરંભ-સમારંભ
 કરવો. જો તમે એમ કહો કે “પૂજા માટે સ્નાન કરનાર ગૃહસ્થને સમ્યક્ત્વશુદ્ધિ વગેરે અન્ય ગુણોનો
 લાભ થશે. માટે ગૃહસ્થ માટે પૂજા નિષિદ્ધ નથી.” તો સાધુને પણ જિનપૂજા કરવાનો પ્રસંગ આવશે,
 કારણ કે સાધુને પણ સમ્યક્ત્વશુદ્ધિ વગેરે લાભ જિનપૂજાનિમિત્તક સ્નાન દ્વારા થઈ શકશે. ←

શંકાકારનું ઉપરોક્ત દીર્ઘ વક્તવ્ય વ્યાજબી નથી. કારણ કે સાધુ ભગવંતો સર્વ પ્રકારે ભાવપૂજામાં
 આરૂઢ થયેલા હોવાથી જિનપૂજા દ્વારા એમનું કોઈ પ્રયોજન સિદ્ધ થતું નથી. પ્રારંભિક અવસ્થામાં જે
 વસ્તુ ગુણકારી હોય તે ઉત્તરઅવસ્થામાં પણ ગુણકારી જ હોય તેવો કોઈ નિયમ નથી. જેમકે રોગની
 પ્રાથમિક અવસ્થામાં જે દવા લાભ કરે તે જ દવા આગળની અવસ્થામાં લાભકારી બને- તેવું કહી

૧. હસ્તાદર્શો 'અર્ચા' નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો 'પ્રયોજેના...' इत्यशुद्धः पाठः ।

सिद्धेः । न हि यदाद्यभूमिकावस्थस्य गुणकरं तदुत्तरभूमिकावस्थस्याऽपि तथा, रोगचिकित्सावद्धर्मस्य शास्त्रे नियताऽधिकारिकत्वेन व्यवस्थितत्वात् । तदुक्तं- “अधिकारिवशात् शास्त्रे धर्मसाधनसंस्थितिः । व्याधिप्रतिक्रियातुल्या विज्ञेया गुण-दोषयोः ॥” (अष्टक २/५) ॥२८॥

हि यद् औषधाऽध्ययन-यानादिकं आद्यभूमिकावस्थस्य = प्राथमिकदशागतस्य गुणकरं तद् उत्तरभूमिकावस्थस्यापि = अग्रेतनावस्थावर्तिनोऽपि तथा = गुणकरम्, रोगचिकित्सावद् धर्मस्य जिनेश्वरप्ररूपितस्य शास्त्रे नियताऽधिकारिकत्वेन = प्रतिनियताधिकारिकर्तव्यतया व्यवस्थितत्वात् = निश्चितत्वात्, अन्यथाऽजीर्णादिज्वरादौ प्राथम्येन गुणकरं मुद्गपानीयादिकमेवाऽग्रेतनावस्थायामपि प्रदेयं स्यात् । प्रकृते → दोषा अपि गुणायन्ते दोषायन्ते गुणास्तथा । सत्त्व-रजस्तमःकर्मजाता द्रव्याद्यपेक्षया ॥ ← (महा.गी.५/२७४) इति महावीरगीतावचनमपि स्मर्तव्यम् । किञ्च दग्धेन्धनवह्निन्यायेन यतीनामारम्भसम्पृक्तानुष्ठानाऽभिलाषस्यैवोपशान्तत्वेन कुतः तत्करणसम्भवः परमार्थतः । अष्टकप्रकरणसंवादमाह- ‘अधिकारिवशादि’ति । एतच्छ्लोकवृत्तौ श्रीजिनेश्वरसूरिभिः → यतयो हि सर्वथा सावद्यव्यापारात्रिवृत्ताः । ततश्च कूपोदाहरणेनापि तत्र प्रवर्तमानानां तेषामवद्यमेव चित्ते स्फुरति न धर्मः, तत्र सदैव शुभध्यानादिभिः प्रवृत्तत्वात् । गृहस्थास्तु सावद्ये स्वभावतः सततमेव प्रवृत्ताः, न पुनर्जिनार्चनादिद्वारेण स्वपरोपकारात्मके धर्मे । तेन तेषां तत्र प्रवर्तमानानां स एव चित्ते लगति न पुनरवद्यमिति कर्तृपरिणामवशादधिकारेतरौ मन्तव्याविति स्नानादौ गृहस्थ एवाधिकारी न यतिः ← (अ.प्र.२/५ वृ.) इति प्रोक्तम् । तदुक्तं महावीरगीतायां अपि → स्वाधिकारं विना धर्मो नास्ति स्वात्मोन्नतिप्रदः ← (म.गी.५/१७५) इति ।

एतेन जिनपूजनपरित्यागे साधोस्तत्र द्वेषाऽऽपातेन सामायिकव्याघात इति निरस्तम्, अत्र निष्प्रयोजनपरित्यागस्य न द्वेषप्रयुक्तत्वमपि तु विशदतरविवेकदृष्टिप्रयुक्तत्वमिति सामायिकव्याघाताऽभावात् । न हि यानाऽऽरूढो विवेकी पथिको गृहादावागतेऽपि यानं न मुञ्चति, न वा तन्मोचने तस्य तत्र द्वेषप्रसङ्गः, तथाऽननुभवात् । दृश्यते हि प्रयोजनाऽधिकारव्याप्ता शिष्टानां प्रवृत्तिः ।

परेषामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं रामगीतायां → संन्यासिनां तु शास्त्रोक्तवर्त्मनैवाऽस्त्यकर्मिता । गृहिणामप्यकर्मित्वे न शास्त्रं प्रतिभाति मे ॥ ← (रा.गी.९/६) इति । पूजाधिकारव्यवस्था तु महा-निशीथे → भावच्चणमुग्गविहारया दव्वच्चणं तु जिणपूआ । पढमा जईण, दुण्ह वि गिहीण ॥ ←

शक्यं नथी. बरोबर आ ज रीते श्रावकअवस्थाभां जिनपूजा लात्तकारी डोवाथी साधुअवस्थाभां पण जिनपूजा लात्तकारी अने अेवो कोई नियम नथी. रोगनी चिकित्सा जेम नियत डोय छे. अर्थात् अमुक व्यक्तिने अमुक रोगनी अवस्थाभां अमुक प्रमाशभां अमुक औषध अपाय छे. तेम अमुक अवस्थावाणा जवो अमुक प्रकारनो ज धर्म करी शके. आ रीते योक्कस अधिकारी व्यक्तिने आश्रयीने शास्त्रभां धर्मनी व्यवस्था दर्शाववामां आवेल छे. अष्टकजभां जशावेल छे के → धर्मना साधनोनी व्यवस्था शास्त्रभां अधिकारीने आश्रयीने अतावेली छे. जेम रोगनी चिकित्सा रोगी उपर योक्कस रीते करवामां आवे तो लात्त थाय, अन्यथा नुकशान थाय. तेम सावद्यप्रवृत्तिऽपी रोग जेने लागु पडेल डोय तेवा गृहस्थोने जिनपूजा औषध तरीके काम करे, सर्व पापथी निवृत्त थयेला साधु माटे नडि. ← (५/२८)

प्रकृत्यारम्भभीरुर्वा यो वा सामायिकादिमान् । गृही तस्यापि नाऽत्रार्थेऽधिकारित्वमतः स्मृतम् ॥२९॥

प्रकृत्येति । अतः = भावस्तवाऽधिरूढस्य यतेरत्राऽनधिकारित्वात् यः प्रकृत्याऽऽरम्भभीरुर्वा यो वा सामायिकादिमान् (गृही) तस्याप्यत्रार्थे जिनपूजारूपे अधिकारित्वं न स्मृतम् ।

(महा.अध्य.३) इत्येवमुपदर्शिता । सम्मतञ्चेदं परेषामपि । तदुक्तं भगवद्गीतायां → श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाद् ज्ञानयज्ञः परंतप ! ← (भ.गी.४/३३) इति । तथापि द्रव्यपूजायां प्रवर्तने यतेरसंयतत्वाद्यापातः । तदुक्तं महानिशीथ एव → जे णं केइ साहू वा साहुणी वा निगंथे अणगारे दव्वत्थयं कुज्जा से णं अजएइ वा असंजए वा देवभोइए वा देवगच्चेइ वा जाव णं उम्मगपइडिइए वा दुरुज्जिय-सीलेइ वा कुसीलेइ वा सच्छंदयारिएइ वा आलवेज्जा ← (महा. नि.अ.८) इति ।

एतेन द्रव्यपूजायाः परिग्रहनिवारणादिना भावस्तवार्थत्वस्येव सम्यक्त्वशुद्धिकारणत्वस्य → पूयाए कायवहो पडिकुट्टो सो उ, किंतु जिणपूया । सम्मत्तसुद्धिहेउत्ति भावणीआ उ णिरवज्जा ॥ ← (श्रा.प्र. ३४५) इत्यादिना श्रावकप्रज्ञप्तौ प्रसिद्धत्वात्, मनःशान्ति-ध्यानादिहेतुत्वस्य च → पूयाए मणसंती मणसंतीएहिं उत्तमं ज्ञाणं । सुहझाणेण य मोक्खो, मुक्खे सुक्खं अणाबाहं ॥ ← (सं.प्र.१९९) इति सम्बोधप्रकरणेन प्रसिद्धत्वात् सम्यक्त्वशुद्धिमनःप्रशान्ति-ध्यानादेस्तु यतेरपीष्टत्वात्कथं न तस्य जिन-पूजायाः सप्रयोजनत्वमिति निरस्तम्, अग्रेतनभूमिकाऽऽरोहणे प्राथमिकभूमिकोचितापायाऽवलम्बनस्याऽन्याय्यत्वात्, तथापि तत्र प्रवर्तने साधोः 'हा ! विराधकोऽहमित्येवमवद्यस्यैव चित्ते स्फुरणादिति कर्तृ-परिणामवशादेवाधिकाराऽनधिकारयोरत्र व्यवस्था शास्त्रप्रसिद्धा स्वीकर्तव्या । महानिशीथेऽपि → अक-सिणपव्वत्तगाणं विरयाविरयाण एस खलु जुत्तो । तो कसिणसंजमविऊ पुप्फाइयं न कप्पइ ॥ ← (म.नि.अ.३गा.२८) इत्युक्तम् । आवश्यकनिर्युक्तिभाष्येऽपि → छज्जीवकायसंजमु दव्वथए सो विरुज्जई कसिणा । तो कसिणसंजमविऊ पुप्फाइअं न इच्छंति ॥ ← (आ.नि.भा.१९३) इत्युक्तम् । यथोक्तं ज्ञानसारेऽपि → द्रव्यपूजोचिता भेदोपासना गृहमेधिनाम् । भावपूजा तु साधूनामभेदोपासनात्मिका ॥ ← (ज्ञा.सा.२९/८) इति ॥५/२८॥

प्रकृतमेव दृढयति- 'प्रकृत्येति । भावस्तवाधिरूढस्य अत्र = द्रव्यस्तवे अनधिकारित्वाद् यः सामायिकादिमान् = सामायिक-पौषधस्थो गृहस्थः तस्यापि, किंपुनर्यतेरित्यपिशब्दार्थः, जिनपूजारूपे अर्थे अधिकारित्वं न शास्त्रे स्मृतम् । कर्तृपरिणामवशाज्जिनपूजनाधिकारानधिकारयोर्व्यवस्थितत्वात् यो गृही प्रकृत्या = स्वभावतः आरम्भभीरुः = पृथिव्याद्युपमर्दभीरुः तस्यापि = आरम्भभीरोगृहस्थस्याऽपि जिन-पूजारूपे अर्थे अधिकारित्वं न शास्त्रे स्मृतम् ।

गाथार्थ :- भाटे जे प्रकृतिथी पापलीइ डोय अथवा तो सामायिकवाणा गृहस्थ डोय तेनो पण पूजाभां अधिकार कडेवायेलो नथी. (५/२८)

टीकार्थ :- भावस्तवमां आइठ डोवानां लीधे साधुने जिनपूजाभां अधिकार नथी. आवुं पूर्वे कडी गया छीअे. ते ज कारणे जे गृहस्थ स्वभावथी ज पापलीइ डोय अेटदे के जिनपूजानिमित्तक स्नानादि करवाभां "छाय-छाय ! हुं विराधना करुं छुं." आ प्रकारनो परिणाम जागतो डोय अथवा तो जे गृहस्थ सामायिकभां रडेलो डोय तेमने पण जिनपूजाको अधिकार कडेवायेलो नथी.

‘यदष्टकवृत्तिकृत्’ अत एव सामायिकस्थः श्रावकोऽप्यनधिकारी, तस्याऽपि सावद्यनिवृत्ततया भावस्तवाऽऽरूढत्वेन श्रमणकल्पत्वात् ।

अत एव गृहिणोऽपि प्रकृत्या पृथिव्याद्युपमर्दनभीरोर्यतनावतः सावद्यसंक्षेपरुचेर्यतिक्रियाऽनुरागिणो न धर्मार्थं सावद्याऽऽरम्भप्रवृत्तिर्युक्ते”ति (अष्ट.वृ.२/५) ॥२९॥

प्रकृते अष्टकवृत्तिसंवादमाह- ‘यदि’ति । सामायिकस्थस्य तदानीं सावद्यनिवृत्ततया भावस्तवाधि-रूढत्वेन च श्रमणकल्पत्वात्, तत्पूर्तिकालं यावत् सचित्तादिस्पर्शरहितस्यैव व्रतपालकत्वात् । जिनपूजां चिकीर्षुस्तु सचित्तपुष्पादिवस्तूनि समुपादायैव तां करोति, तद्विना पूजाया एवाऽसम्भवात्, प्रतिकार्यं कारणस्य भिन्नत्वादिति (प्र.श.गा.३६) व्यक्तं प्रतिमाशतकवृत्तौ । कथारत्नकोशेऽपि → जइ पुण पोसह-निरया सच्चित्तविवज्जया जइसरिच्छा । उत्तरपडिमासु ठिया पुप्फाई ता विवज्जंतु ॥ ← (कथार.को. पृ.१००/गा.१०) इति ।

तत्तद्धर्मकर्मणः तत्तदधिकारसम्पाद्यत्वं परेषामपि सम्मतम् । अत एव समाधिस्थगृहस्थस्य स्वा-श्रमोचिततत्तद्धर्मक्रियापरित्यागेऽपि न कश्चिद् दोष इति परैरङ्गीक्रियते । तदुक्तं रामगीतायां → गृहिणोऽपि यतितुल्यत्वादिपि तस्यामवस्थितौ । सर्वकर्मविनिर्मुक्तेस्स्वात्मारामात्र कर्मिता ॥ ← (रा.गी. ९/१८) इति । संन्यासोपनिषदि अपि संन्यासिनमुद्दिश्य → न देवताप्रसादग्रहणम् । न बाह्यदेवा-ऽभ्यर्चनं कुर्यात् ← (सं.उप.२/५९) इत्युक्तम् । एतेन → तीर्थानि तोयपूर्णानि देवान् काष्ठादि-निर्मितान् । योगिनो न प्रपूज्यन्ते स्वात्मप्रत्ययकारणात् ॥ ← (जा.द.४/५२) इति जाबालदर्शनोप-निषद्वचनमपि व्याख्यातम्, अत्र ‘प्रपूज्यन्ते = प्रपूजयन्ति’ इति ज्ञेयं, छन्दोभङ्गभयात् तथोक्तेः न्याय्यत्व-मवसेयं गुणग्रहणरसिकैः तात्पर्यार्थार्पितदृष्ट्या । प्रकृते → अर्चादावर्चयेत् तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् । यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम् ॥ ← (क.दे.सं. /२५) इति कपिलदेवहृतिसंवादवचनं, → यतिः स्वहृदयार्चनमेव कुर्याद् बाह्यार्चनं परिहरेदपुनर्भवाय ← (मैत्रे.२/२६) इति च मैत्रैय्युपनिषद्वचनं, → न यतेर्देवपूजा ← (ना.परि.५/६) इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

अथ निरारम्भसामायिकादिनैव जिनपूजाया अन्यथासिद्धतयाऽनुपादेयत्वं गृहस्थस्येति चेत् ? न, एकानुष्ठानस्य विहिताऽन्याऽनपवादकत्वात्, अन्यथा दानादीनामपि तेनान्यथासिद्ध्यापत्तेः । न हि शास्त्रोक्तानुष्ठानयोरयं विशेषोऽस्ति यदेकमादरणीयम्, अन्यत्तु नेति । → पुव्वुत्तगुणसमगं धरिउं जइ

माटे जे अष्टकप्रकरणी टीकाभां जशावेल छे के → तेथी सामायिकभां र्हेल श्रावक पण पूजानो अधिकारी नथी. कारण के सामायिकभां र्हेल श्रावक पण आरंभ-समारंभथी निवृत्त थयेल डोवाने कारणे भावस्तवभां आऽरूढ थयेल छे. तेथी ते त्यारे साधु जेवो छे. तेथी जे कारणे साधुने जिनपूजानो अधिकार नथी. ते ज कारणे सामायिकभां र्हेल श्रावकने जिनपूजानो अधिकार नथी. आथी ज जे गृहस्थ पण स्वभावथी पृथ्वी वगेरे जवोनी हिंसाथी लयलीत डोय, अत्यंत यतनावाणो डोय, पापप्रवृत्तिने घटाऽवाना इथिवाणो डोय तेमज साधुक्रियानो अनुरागी डोय तेने धर्म माटे आरंभ-समारंभनी प्रवृत्ति करवी योग्य नथी. ←(५/२८)

१. मुद्रितप्रतौ ‘यत्वंचाशकवृत्तिकृत्’ इत्यशुद्धतरः पाठः ।

અન્યત્રાઽઽરમ્ભવાન્ યસ્તુ તસ્યાઽત્રાઽઽરમ્ભશઙ્કિનઃ । અબોધિરેવ પરમા^૧ વિવેકૌદાર્યનાશતઃ ॥૩૦॥

અન્યત્રેતિ । યસ્ત્વન્યત્ર^૨ = કુટુમ્બાદ્યર્થે આરમ્ભવાન્તસ્યાઽત્ર = જિનપૂજાનિમિત્તપુષ્પાદૌ આરમ્ભ-શઙ્કિનઃ = સ્તોકપુષ્પાદિગ્રહણાઽભિવ્યઙ્ગ્યાઽઽરમ્ભશઙ્કાવતઃ પરમા = પ્રકૃષ્ટા અબોધિરેવ = બોધિ-હાનિરેવ, વિવેકઃ કાર્યાઽકાર્યજ્ઞાનમૌદાર્યં ચ વિપુલાઽઽશયલક્ષણં તયોર્નાશતઃ (=વિવેકૌદાર્યનાશતઃ) ।

તરસિ નેય ચારિત્તં । સાવયધમ્મમ્મિ દઢો હવિજ્જ જિણપૂયણ્જ્જુત્તો ॥ ← (પુ.મા.૪૬૬) इत्येवं पुष्पमालायां यतिधर्मप्रतिपत्त्यसहिष्णोः कर्तव्यतयाऽर्हत्पूजनस्योपदेशात् तदकरणे सामायिकादेरप्यतात्त्विकत्वाऽऽपातात् । तदुक्तं कथारत्नकोशे → पुष्पाई दव्वत्थयमकुणंतो कह गिही हविज्ज जोगगो । भावत्थयस्स ? ता पढमभूमिगाए जइज्ज इहं ॥ ← (कथार.को.पृ.९८/गा.११) इति ।

જિનપૂજાઽનાદરે તુ દેશવિરતિપરિણામોઽપિ કુતઃ ? તદુક્તં લલિતવિસ્તરાયાં → જિનપૂજા-સત્કારયોઃ કરણલાલસઃ ખલ્વાદ્યો દેશવિરતિપરિણામઃ । ઔચિત્યપ્રવૃત્તિસારત્વેનોચિતૌ ચારમ્ભિણ એતૌ; સદારમ્ભરૂપ-ત્વાત્, આજ્ઞાઽમૃતયોગાત્, અસદારમ્ભનિવૃત્તેઃ, અન્યથા તદયોગાત્, અતિપ્રસઙ્ગાત્ ← (લ.વિ.પૃ.૮૦) इति भावनीयं तत्त्वमेतत् ॥५/२९॥

અનધિકારિણો યથા પ્રવર્તને દોષઃ તથાઽધિકારિણોઽપ્રવર્તનેઽપિ દોષ એવેત્યાશયેનાહ-‘અન્યત્રે’તિ । યસ્તુ કુટુમ્બાદ્યર્થે = નિજકુટુમ્બાઽઽપણાદિકૃતે આરમ્ભવાન્ = પૃથિવ્યાદ્યુપમર્દનકારી તસ્ય ગૃહિણો જિનપૂજાનિમિત્તપુષ્પાદૌ = અર્હત્પૂજનપ્રયોજનકપુષ્પાદિગ્રહણે સ્તોકપુષ્પાદિગ્રહણાઽભિવ્યઙ્ગ્યાઽઽરમ્ભશઙ્કાવતઃ સા આરમ્ભશઙ્કા ભ્રાન્તત્વાઽભિવ્યઙ્ગિકા, અનારમ્ભે આરમ્ભત્વાવગાહનાત્ । તદુક્તં સમ્બોધપ્રકરણે → પૂયમ્મિ વીયરાયે ભાવો વિપ્ફુરઈ વિસયવિવચ્ચાયા । આયા અહિંસભાવે વટ્ટઈ ઇહ તેણ નો હિંસા ॥ જત્થ ય અહિંસભાવો તત્થ ય સુહજોગકારણં ભણિયં । અણુબંધહેરરહિઓ વટ્ટઈ ઇહ તેણ નો હિંસા ॥ ← (સં.પ્ર.૧/૨૦૦-૨૦૧) इति ।

કિંચ્ચ શુભફલાયામપિ જિનપૂજાયામશુભફલત્વશઙ્કાકરણાદપિ તસ્ય ભ્રાન્તતા સ્ફુટૈવ । તસ્યાઃ શુભફલકત્વન્તુ સમ્બોધપ્રકરણે → સચ્ચપ્પભાવઓ ચ્ચિય અગ્ગી ણો ડહઈ તં હિયં કુણઈ । તહ કાયવહો વિ તયા સુહજોગનિમિત્તસંજળયા ॥ પરિણામવિસેસોઽવિ હુ સુહબજ્જગઓ સુહફલો હોંતિ ॥

← (સં.પ્ર. ૬/૫૬-૫૭) इत्येवमुपदर्शितम् । ततश्च जिनपूजायामारम्भशङ्किनः प्रकृष्टा बोधि-हानिरेव, तयोः = कार्याऽकार्यज्ञान-विपुलाशययोः नाशतः = विनाशात् । → आरंभपसत्ताणं गिहीण

ગાથાર્થ :- જે ગૃહસ્થ સંસારમાં આરંભ-સમારંભ કરતો હોય અને પૂજામાં આરંભ-સમારંભની શંકા કરતો હોય તો તે ગૃહસ્થમાં વિવેકદષ્ટિ અને ઉદારતાનો નાશ થવાથી બોધિદુર્લભતા જ પ્રાપ્ત થાય. (૫/૩૦)

ટીકાર્થ :- જે ગૃહસ્થ કુટુંબ વગેરે માટે આરંભ-સમારંભ કરે છે. અને જિનપૂજા નિમિત્તે આવેલા પુષ્પ વગેરેમાં આરંભ-સમારંભની શંકા કરે છે. તે ગૃહસ્થને ભયંકર બોધિહાનિ સ્વરૂપ નુકશાન થાય છે. જિનપૂજા માટે થોડા જ પુષ્પો ગ્રહણ કરવા દ્વારા તેનાં હૃદયમાં પ્રસ્તુત બાબતમાં વિરાધનાની

૧. હસ્તાદર્શ 'પરમ' इति पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ 'કુત્ર' इति पाठः ।

તદુક્તં -

“અણ્ણત્યાઽઽરંભવઓ ધમ્મેઽણારંભઓ અણાભોગો ।

લોએ પવયણખિંસા અબોહિબીઅંતિ દોસા અ ॥” (પંચાશક. ૮/૧૨) ॥૩૦॥

છજ્જીવવહઅવિરયાણં । ભવઅડવીનિવડિયાણં દવ્વત્થઓ ચેવ આલંબો ॥ ← (સં.પ્ર.૧/૨૧૩) इत्येवं सम्बोधप्रकरणोक्तरीत्या संसारकान्तारनिस्तरणाऽऽलम्बनत्वेन प्रसिद्धायां जिनपूजायां हिंसाशङ्कनात् विवेकनाशः स्फुट एव । जिनपूजायां स्वद्रव्याऽविनियोगादौदार्यप्रच्यवोऽपि स्पष्ट एव तत्त्यागिनः । जिनपूजायां स्वकीयवित्तविनियोगविरहेण दुर्गतिगमनाद् बोधिहानिरपि स्पष्टैव । तदुक्तं → दव्वं तमेव मन्ने जिनबिंबपइट्टणाइकज्जेसु । जं लग्गइ तं सहलं दुग्गइजणणं हवइ सेसं ॥ ← () इति ।

પઞ્ચાશકસંવાદમાહ- ‘અણ્ણત્યે’ત્યાદિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → “અન્યત્ર = અધિકૃતસ્નાનાદેરપરત્ર વિવિધદેહ-ગેહાદિકર્મસુ આરમ્ભવતઃ = ભૂતોપમર્દકારિણઃ સતો દેહિનઃ ધર્મે = ધર્મવિષયે, જિનાર્ચનાદિનિમિત્તમિત્યર્થઃ । ‘અણારંભઓ’તિ અનારમ્ભ એવાનારમ્ભકઃ = ભૂતોપમર્દનપરિહારઃ, કિમ્ ? इत्याह- अनाभोगः = જ્ઞાનાભાવો વર્તતે, અનાભોગકાર્યત્વાદનારમ્ભસ્ય । અથવાઽનારમ્ભતોઽનારમ્ભાદનાભોગોઽવસીયતે । જ્ઞાનાભાવ એવ, હિ શાસ્ત્રાઽનુમતોઽપિ જિનાર્ચાદિગત આરમ્ભોઽકૃત્યતયાઽવભાસતે । તથા લોકે = શિષ્ટજને = તન્મધ્ય इत्यर्थः, પ્રવચનખિંસા = જિનશાસનાઽશ્લાઘા “પૂજાવિધાનાઽપ્રતિપાદનપરં જિનશાસનં, અન્યથા કથમાર્હતાઃ શૌચાદિવ્યતિરેકેણાઽપિ જિનં પૂજયન્તિ ?” इत्यादिरूपा भवति । सा चाबोधेः = જન્માન્તરે જિનધર્માઽપ્રાપ્તેઃ બીજમિવ બીજં = હેતુઃ = અબોધિબીજં इति एतौ अनन्तरोक्तौ दोषौ = દૂષણે ભવતઃ । चशब्दोऽनाभोगापेक्षया समुच्चयार्थः । अथवा दोषाय भवप्राप्तिलक्षणाय तदबोधिबीजं सम्पद्यते । इतिशब्दः समाप्तौ । ततो द्रव्यतः स्नातेन शुद्धवस्त्रेण च जिनपूजा विधेयेति स्थितम्” ← (પઞ્ચા.૮/૧૨ વૃત્તિ) ।

પરેષામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં રામગીતાયામ્ → અનારમ્ભો ગૃહસ્થશ્ચ કાર્યવાંશ્ચૈવ ભિક્ષુકઃ । ઉભૌ તૌ ન વિરાજેતે વિપરીતેન વર્ત્મના ॥ ← (રા.ગી.૯/૭) इति । ‘कार्यवान् = પૂજાદિનિમિત્તમારમ્ભવાન્’ इत्यर्थः कार्यः ॥५/३०॥

શંકા સૂચિત થાય છે. તેવી શંકા થવાનું કારણ તેનામાં વિવેકદષ્ટિનો અભાવ છે. અર્થાત્ કર્તવ્ય-અકર્તવ્યનું તેને ભાન નથી. કુટુંબ માટે થતાં આરંભ-સમારંભ સંસારમાં ભટકાવનાર હોવાથી અકાર્ય છે. છતાં પણ તે તેને કરવા જેવાં લાગે છે. અને પુષ્પપૂજા વગેરે સમ્યક્દર્શન વગેરેની શુદ્ધિ કરનાર હોવાથી કર્તવ્ય હોવા છતાં તેને તે કરવા જેવા લાગતા નથી. તે ઉપરાંત ‘પુષ્કળ પુષ્પો દ્વારા પ્રભુભક્તિ કરવાની પોતાની ઉદારતાથી ભગવાનના દર્શન કરવા આવનાર અનેક લોકોનાં સમ્યગ્દર્શન વગેરે નિર્મળ થશે.’ આવો ઉદાર આશય પણ તેનામાંથી નષ્ટ થાય છે. આમ વિવેકદષ્ટિ અને ઉદારતા બંને નાશ થવાથી તેને બોધિહાનિસ્વરૂપ ભયંકર હાનિ થાય છે.

પંચાશકમાં જણાવેલ છે કે → સંસારમાં આરંભ કરનાર જીવની ધર્મમાં આરંભની શંકાથી પ્રવૃત્તિ ન થવી તે અજ્ઞાન છે. તેના લીધે લોકમાં તેની કંજુસાઈથી શાસનની હિલના થાય છે. તેમજ અબોધિનું કારણ થાય છે. આવા અનેક દોષ રહેલા છે. (૫/૩૦)

નન્વેવં ધર્માર્થમપ્યારમ્ભપ્રવૃત્તિપ્રાપ્તૌ,

ધર્માર્થ યસ્ય વિત્તેહા તસ્યાડનીહા ગરીયસી । પ્રક્ષાલનાદ્ધિ પઙ્કસ્ય દૂરાદસ્પર્શનં વરમ્ ॥

(અષ્ટક ૪/૬, પરાશરસ્મૃતિ-૧૩૩ હિતોપદેશ-૧/૧૮૭, પઞ્ચતન્ત્ર-૨/૧૫૭) તથા,

‘શુદ્ધાગમૈર્યથાલાભં પ્રત્યગ્રૈઃ શુચિભાજનૈઃ । સ્તોકૈર્વા બહુભિર્વાપિ પુષ્પૈર્જાત્યાદિસમ્ભવૈઃ ॥’

(અષ્ટક ૩/૨) इत्यादिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह-

यच्च धर्मार्यमित्यादि तदपेक्ष्य दशान्तरम् । सङ्काशादेः किल श्रेयस्युपेत्यापि^१ प्रवृत्तितः ॥३१॥

નનુ એવં = દેહાદિગિમિત્તં પિ હુ જે કાચવહે તહ પચદ્વંતિ । જિણપૂયાકાચવહમ્મિ તેસિમ-પવત્તણં મોહો ॥ (પઞ્ચા.૪/૪૫) इति पञ्चाशकवचनात्, → દેહગિહાઇચકજ્જે આરંભં નો નિરુંભસિ અણજ્જ !। કાચવહો ત્તિ નિસેહસિ જિણપૂયં અહહ ! તુહ મોહો ॥ ← (કથાર.કો.પૃ.૧૦૦/ગા.૮) इति कथारत्नकोशवचनाच्च धर्मार्यमपि आरम्भप्रवृत्तिप्राप्तौ = પૃથિવ્યાદિજીવોપમર્દનવ્યાપારાણાં કર્તવ્ય-ત્વપ્રાપ્તૌ સત્યાં, તયા સહ ‘ધર્માર્થ’ इति, ‘शुद्धागमैरि’ति च अष्टकप्रकरणगतकारिकयोः विरोधः स्यात्, પ્રથમકારિકયા ‘જિનપૂજાર્થસ્નાનાદ્યારમ્ભજનિતપાપલક્ષણસ્ય પઙ્કસ્ય પૂજાલક્ષણજલેન પ્રક્ષાલનાપેક્ષયા પૂજાર્થસ્નાનાદેરકરણમેવ વરમિ’ત્યર્થો લભ્યતે દ્વિતીયકારિકયા ચ ‘દેવસમ્બન્ધ્યારામઃ પૂજાર્થપુષ્પત્રોટના-દ્યારમ્ભો ન શ્રાવકેણ સ્વયં વિધીયત’ इत्यर्थो लभ्यते इति द्वयोर्विरोधः स्पष्टः एव इत्याशङ्कयाऽऽह-

શંકા :- જો આ રીતે ધર્મ માટે પણ આરંભ-સમારંભની પ્રવૃત્તિ કર્તવ્ય બને તો “ધર્મ માટે જેને ધનની ઈચ્છા છે તેને દાનની ઈચ્છા ન થાય તે જ વધારે સારું. કારણ કે પહેલાં કાઢવથી ખરડાવું અને પાછળથી તેને સાફ કરવું તેનાં કરતાં કાઢવને દૂરથી ન અડકવું તે જ વધારે સારું. અર્થાત્ ધર્મ માટે પરિગ્રહનું પાપ કરવું અને તે ધન સંચયના પાપને દૂર કરવા ધર્મ કરવો તેના કરતાં પહેલેથી ધર્મનિમિત્તક ધનઉપાર્જન ન કરવું તે જ વધુ સારું.” આ પ્રકારનાં અષ્ટકજીનાં વચનનો વિરોધ આવશે.

તેમજ અષ્ટકપ્રકરણમાં આગળ જણાવેલ છે કે “ન્યાયોપાર્જિત ધન વગેરેથી શુદ્ધ રીતે આવેલા તથા જેટલા મળી શકે તેટલા, સ્વચ્છ ભાજનમાં રાખેલા, નહિ કરમાયેલા, અલ્પ કે ઘણાં શ્વેત પુષ્પો દ્વારા પૂજા કરવી.” આ વચનનો પણ વિરોધ થશે, કારણ કે તમે પૂજાસ્વરૂપ ધર્મ માટે આરંભ કરવાની વાતો કરો છો જ્યારે અષ્ટકજીનો ઉપરોક્ત પ્રથમ શ્લોક ‘ધર્માર્થ....’ કહેવા દ્વારા એનો નિષેધ કરે છે. તેમજ ‘શુદ્ધાગમૈઃ.....’ આ શ્લોક પણ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલા પુષ્પોથી પૂજા કરવાની વિધિ જણાવે છે. એટલે કે જાતે પુષ્પો તોડવા વગેરે આરંભ-સમારંભની મનાઈ ફરમાવે છે.

✽ અષ્ટક વચન વિરોધનો પરિહાર ✽

આ શંકાનું સમાધાન કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- ધર્માર્થ ઈત્યાદિ શ્લોક વડે ધર્મનિમિત્તક આરંભનો નિષેધ કરવામાં આવેલ છે તે અવસ્થા વિશેષની અપેક્ષાએ જાણવું. કારણ કે સંક્રાંશ શ્રાવક વગેરેની જાણી જોઈને ધર્મકાર્યનિમિત્તક વેપાર આદિમાં પ્રવૃત્તિ સંભળાય છે. (૫/૩૧)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રત્યગ્રૈઃ’ इत्यशुद्ध पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘શ્રેયસ્યુપેત્યાદિ’ इत्यशुद्धः पाठः ।

યચ્વેતિ । યચ્વ ‘ધર્માર્થમિ’ત્યાદિ ભણિતં તદ્દશાન્તરં સર્વવિરત્યાદિરૂપં અપેક્ષ્ય, આદ્યશ્લોકસ્ય સર્વવિરત્યધિકારે પાઠાત્, દ્વિતીયસ્ય ચ પૂજાકાલોપસ્થિતે માલિકે દર્શનપ્રભાવનાહેતોર્વણિક્કલા ન પ્રયોક્તવ્યેતદર્થઘ્યાપનપરત્વાત્ ।

‘યચ્વે’તિ । અષ્ટકપ્રકરણે ‘ધર્માર્થમિ’ત્યાદિ યદ્ ભણિતં તત્ સર્વવિરત્યાદિરૂપં = સર્વવિરતિ-સામાયિકપૌષ-ધાદિલક્ષણં દશાન્તરં અપેક્ષ્ય ઉક્તમ્, આદ્યશ્લોકસ્ય અષ્ટકપ્રકરણ-પરાશરસ્મૃતિ-પઞ્ચતન્ત્ર-હિતોપદેશદર્શિતસ્ય ‘ધર્માર્થ’ યસ્યે’ત્યાદિરૂપસ્ય પડ્કપ્રકાલનન્યાયપ્રતિપાદકસ્ય અસ્મન્નયે સર્વવિરત્યધિકારે પાઠાત્ = ભગનાત્, એતેન → ત્યાગાય શ્રેયસે વિત્તમવિત્તઃ સઙ્ચિનોતિ યઃ । સ્વશરીરં સ પડ્કેન સ્નાસ્યામીતિ વિલિમ્પતિ ।। ← (ઈષ્ટો.૧૬) ઇતિ ઇષ્ટોપદેશવચનં, → ઈહેત ધનહેતોર્યસ્તસ્યાડનીહા ગરીયસી ← (મ.ભા.શાંતિ.૨૦/૭) ઇતિ ચ મહાભારતવચનં વ્યાખ્યાતમ્ । ‘શુદ્ધાગમૈઃ’ ઇત્યાદિરૂપસ્ય દ્વિતીયસ્ય શ્લોકસ્ય ચ પૂજાકાલોપસ્થિતે માલિકે = પુષ્પમાલાવિક્રેતરિ દર્શનપ્રભાવનાહેતોઃ = જૈનશાસ-નાભ્યુદય-પ્રભાવનાબોધિબીજાધાનાદિકૃતે વ-ણિક્કલા = કદર્યતાગર્ભિતા શઠતા ન = નૈવ પ્રયોક્તવ્યા પરન્તુ સ્વ-સમ્પદનુસારેણોચિતમૂલ્યદાનતઃ સુસુગન્ધિપુષ્પાણિ માલિકાદાદાતવ્યાનિ ઇતિ એતદર્થઘ્યાપનપરત્વાત્ તયોઃ ‘ધર્માર્થમિ’તિ કારિકાયામપિ ગૃહસ્થસ્ય પૂજા નૈવ નિષિદ્યતે ।

તદુક્તં તદ્વૃત્તૌ શ્રીજિનેશ્વરસૂરિભિઃ → ધર્માર્થ = ધર્મનિમિત્તં યસ્ય = કસ્યચિત્પુંસઃ વિત્તેહા = દ્રવ્યોપાર્જનચેષ્ટા કૃષિવાણિજ્યાદિકા તસ્ય = પુરુષસ્ય, અનીહા = અચેષ્ટા વિત્તાનુપાર્જનમેવ ગરીયસી = શ્રેયસીતરા સઙ્ગતતરા ઇત્યર્થઃ । અયમભિપ્રાયો વિત્તાર્થં ચેષ્ટાયામવશ્યં પાપં ભવતિ તચ્વોપાર્જિત-વિત્તવિતરણેનાવશ્યં શોધનીયં ભવતિ, એવં ચ વિત્તાર્થમચેષ્ટૈવ વરતરા વિત્તવિતરણવિશોદ્યપાપાભાવાત્ પરિગ્રહાડરમ્ભવર્જનાત્મકત્વેનાડચેષ્ટાયા એવ ચ ધર્મત્વાદિતિ । અન્નાર્થે દૃષ્ટાન્તમાહ- પ્રકાલનાત્ = ધાવનાત્ સકાશાત્ હિ = યસ્માત્ પડ્કસ્ય = અશુચિરૂપકર્દમસ્ય દૂરાત્ = વિપ્રકર્ષાત્ અસ્પર્શનં = અસંશ્લેષણમેવ વરં = પ્રધાનમિતિ । ઇદમુક્તં ભવતિ - યદિ પડ્કે કરચરણાદિરવયવઃ ક્ષિપ્ત્વાડપિ પ્રકાલનીયસ્તદા સૈવાગ્નિકારિકા વરમકૃતેતિ । પ્રયોગશ્ચેહ ન વિધેયા મુમુક્ષુણાં દ્રવ્યાગ્નિકારિકા, તત્સમ્પાદ્યસ્ય કર્મપડ્કસ્ય પુનઃ શોધનીયત્વાત્, પાદાદેઃ પડ્કક્ષેપવદિતિ । એવં તર્હિ ગૃહસ્થેનાપિ પૂજાદિ ન કાર્યં સ્યાત્, નૈવમ્, યતો જૈનગૃહસ્થા ન રાજ્યાદિનિમિત્તં પૂજાં કુર્વન્તિ, ન ચ રાજ્યાદ્યાવર્જિતમવદ્યં દાનેન શોધયિષ્યામ ઇતિ મન્યન્તે, મોક્ષાર્થમેવ તેષાં પૂજાદૌ પ્રવૃત્તેઃ, મોક્ષાર્થિતયા ચ વિહિતસ્યાડગમાનુસારિણો વીતરાગપૂજાદેર્મોક્ષ એવ મુખ્યં ફલં, રાજ્યાદિ તુ પ્રાસઙ્ગિકમ્ । તતો ગૃહિણઃ પૂજાદિકં નાડવિધેયમ્ ।

ટીકાર્થ :- ધર્માર્થ ઈત્યાદિ કહેવા દ્વારા અષ્ટકજીમાં ધર્મનિમિત્તક આરંભનો જે નિષેધ જણાવેલ છે તે સર્વવિરતિ વગેરે દશાવિશેષની અપેક્ષાએ જાણવું. કારણ કે સર્વવિરતિના અધિકારમાં તે શ્લોક કહેવાયેલો છે. તેમજ શુદ્ધાગમૈઃ ઈત્યાદિ બીજો શ્લોક પણ “જાતે પુષ્પાદિ તોડવાનો આરંભ ન કરવો.” આવા તાત્પર્યથી કહેવાયેલ નથી. પરંતુ પૂજાનાં અવસરે માળી ઉપસ્થિત થાય ત્યારે તેની સમક્ષ વણિક કલાનો પ્રયોગ નહિ કરવો. કારણ કે તેવા પ્રસંગે ઉદારતા બતાવવામાં આવે તો જ જિનશાસનની પ્રભાવના થાય છે. આવું તાત્પર્ય તે શ્લોક દ્વારા જણાય છે.

अन्यथा,

‘सुब्बइ दुग्गयनारी ३जगगुरुणो सिंदुवारकुसुमेहिं ।

पूआपणिहाणेणं उववन्ना तियसलोअंमि।।” (पंचा.४/४९, सं.स.७०) इत्यादिवचनव्याघात-
प्रसङ्गात् ।

दीक्षितेतरयोश्च अनुष्ठानस्याऽऽनन्तर्य-पारम्पर्यकृत एव फले विशेष ← (अ.प्र.४/६ वृत्ति) इति ।

‘शुद्धागमैः’ इति कारिकाया वृत्तिलेशस्तु → शुद्धो = निर्दोष आगमः = प्राप्त्युपायो येषां तानि ‘शुद्धागमानि’, न्यायोपात्तवित्तेनाऽचौर्येण वा गृहीतानीत्यर्थः, तैः पुष्पैः, ‘दीयते देवदेवाय या साऽशुद्धेत्यु-
दाहता’ इति सम्बन्धः । कथं दीयते इत्याह । लाभस्याऽनतिक्रमेण = यथालाभं प्रवचनप्रभावनार्थमुदारभावेन
मालिकाद्यथालाभगृहीतैर्देशकालापेक्षया चोत्तम-मध्यम-जघन्येषु यानि लब्धानि तैः पुष्पैरिति भावना । प्रत्यग्रैः
= अपरिम्लानैः, शुचिभाजनैः = पवित्रपटलकाद्याधारैः, इतरथा स्नानादिशौचमपि न मनोनिवृत्तिमापा-
दयेदिति । स्तोकैः = अल्पैः प्रत्यपायापगमं पुष्पदानादष्टभिरित्यर्थः । बहुभिः भूरिभिस्तदुद्देशेन बहूनां
दानात् वाशब्दौ स्तोक-बहुपुष्पपुञ्जयोर्बहुमानप्रधानस्य फलम्प्रत्यविशेषप्रतिपादनार्थौ । अपिशब्दश्च स-
मुच्च्यार्थ इति । पुष्पैः = कुसुमैः जात्यादिसम्भवैः मालतीप्रभृतिप्रस(भ)वैरादि-शब्दाद्विक्रिकिलादिपरिग्रहः
← (अ.प्र.३/२ वृत्ति) इत्येवं वर्तते ।

अन्यथा = तयोः कारिकयोः ‘पूजार्थं स्वयं पुष्पत्रोटनादिलक्षण आरम्भो निषिध्यते’ इत्येतदर्थख्यापनपरत्वे
स्वीक्रियमाणे तु ‘सुब्बइ’ इत्यादिवचनव्याघातप्रसङ्गात् = पञ्चाशक-सम्बोधसप्ततिकाश्लोकबाधाऽऽपातात् ।
न हि दुर्गतनार्या यथालाभं न्यायोपात्तवित्तेन वा तानि गृहीतानि । पञ्चाशकवृत्तिलेशस्त्वेवम् → श्रूयते
= आकर्ण्यते जिनेन्द्रप्रवचने दुर्गतनारी = दारिद्र्योपहतयोषा जगद्गुरोः = त्रिभुवननाथस्य सिन्दुवारकुसुमैः
= निर्गुण्डीपुष्पैः करणभूतैः या पूजा = अर्चनं तत्र यत्प्रणिधानं ‘पूजां करोमी’त्येवम्विधमैकाग्र्यं तत्
पूजाप्रणिधानम् । इह च कुसुमशब्दसापेक्षत्वेऽपि पूजाशब्दस्य प्रणिधानशब्देन सह समासो ‘देवदत्तस्य
गुरुकुलमि’त्यादाविव न दोषायेति । तेन पूजाप्रणिधानेन करणभूतेन उपपन्ना = उत्पन्ना त्रिदशलोके
= स्वर्गे इति । ततश्च्युतः सन् कनकध्वजाभिधानो नृपो भविष्यति । प्रत्येकबुद्धत्वमवाप्य स पुनर्देवलोके
गमिष्यति । एवं भवपरम्परयाऽयोध्याया नगर्याः शक्रावतारनाम्नि चैत्ये केवलश्रियमवाप्य सेत्स्यतीति ।
← (पञ्चा.४/४९ वृत्ति) । धर्मार्थमारम्भप्रवृत्तेर्बलवदनिष्टाऽनुबन्धित्वे तु दुर्गतनार्याः कुसुमपूजाप्रणिधानेन
देवत्वलाभोऽनुपपन्नः स्यादिति भावः । कथानकं तु पञ्चाशकवृत्तितोऽवसेयम् । साक्षेपपरिहारं विस्तरत
एतदर्थबुभुत्सुभिः → ‘अधिकारिवशाच्छास्त्रे धर्मसाधनसंस्थितिः ← (अ.प्र.२/५) इति अष्टकारिकाया

श्लोके तु तात्पर्यं “जते पुष्पादि न तोऽवा” अेवुं मानवामां आवे तो पंथाशङ्खमां जे
जशावेले छे के → संभणाय छे के गरीब स्त्री जंगलमां सिंदुवारनां झूलथी जगतगुरुनी पूजा करवानां
परिशाभथी देवलोकां उत्पन्न थई ← आ वात असंगत थई जशे.

१. श्रूयते दुर्गतनारी जगद्गुरोः सिंदुवारकुसुमैः पूजाप्रणिधानेनोपपन्ना त्रिदशलोके ।। २. हस्तादर्शे ‘जगद्गुरुणो’ इत्यशुद्धः
पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ ‘...व्याघाप्र...’ इति अशुद्धपाठः ।

इत्थं चैतदङ्गीकर्तव्यं- सङ्काशादेः किल श्रेयसि = धर्मकार्ये उपेत्याऽपि = विषयविशेषपक्षपात-
गर्भत्वेन पापक्षयकरिणीं वाणिज्यादिक्रियामङ्गीकृत्याऽपि प्रवृत्तितः ।

सङ्काशश्रावको हि प्रमादाद् भक्षितचैत्यद्रव्यो निबद्धलाभाऽन्तरायादिक्लिष्टकर्मा चिरं पर्य-
टितदुरन्तसंसारकान्तारोऽनन्तकालाल्लब्धमनुष्यभावो दुर्गतनरशिरःशेखररूपः पारगतसमीपोपलब्ध-
स्वकीयपूर्वभववृत्तान्तः पारगतोपदेशतो दुर्गतत्वनिबन्धनकर्मक्षपणाय 'यदहमुपार्जयिष्यामि द्रव्यं
'तद्ग्रासाऽऽच्छादनवर्जं सर्वं जिनायतनादिषु नियोक्ये' इत्यभिग्रहं गृहीतवान्, कालेन च निर्वाणमवाप्त^२-
वानिति ।

वृत्तिर्विलोकनीया ।

इत्थञ्च = अनुपदं वक्ष्यमाणरीत्या हि एतत् = स्वरूपतः सावधस्याप्यारम्भस्य धर्मार્थं કર્તવ્યત્વં
શ્રાવકસ્ય ન્યાયપ્રાપ્તમિતિ અઙ્ગીકર્તવ્યમ્ । તથાહિ - સઙ્કાશાદેઃ શ્રાવકસ્ય ધર્મકાર્યે વિષયવિશેષપક્ષપા-
તગર્ભત્વેન = ભક્ષિતદેવદ્રવ્યસમર્પણલક્ષણવિષયગોચરપક્ષપાતગર્ભિતતયા પાપક્ષયકરિણીં
વાણિજ્યાદિક્રિયાં અઙ્ગીકૃત્યાપિ પ્રવૃત્તિતઃ = પ્રવર્તનદર્શનાત્ । સ્વરૂપતઃ સાવધમપિ વાણિજ્યાદિવ્યાપારં
કૃત્વા દ્રવ્યસ્તવલક્ષણધર્મકાર્યે સઙ્કાશાદેઃ કેવલજ્ઞાન્યુપદેશતઃ પ્રવર્તનશ્રવણાત્ સ્વરૂપતઃ સાવધસ્યાપિ
ધર્માર્થં કર્તવ્યત્વં શ્રાવકસ્ય ન્યાયમેવેતિ ફલિતમ્ । સઙ્કાશોદાહરણં ઉપદેશપદે ઇત્યમાવેદિતમ્ →
સંકાસુ ગંધિલાવદ્ સક્કવયારમ્મિ ચેતિએ કહવિ । ચેતિયદવ્વુવઓગી પમાયઓ મરણ સંસારો ॥
તળહાણુહાભિભૂઓ સંખેજ્જે હિંડિઊળ ભવગહણે । ઘાયણ-વહણ-ચુન્નગવિયણાઓ પાવિઁં બહુસો ॥
દારિદ્ધકુલુપ્પત્તિં દરિદ્ધભાવં ચ પાવિઁં બહુસો । બહુજળધિક્કારં તહ મણુએસુ વિ ગરહણિજ્જં તુ ॥
તગરાએ ઇભ્મસુઓ જાઓ તક્કમ્મસેસયાએ ઁ । દારિદ્ધમસંપત્તી પુણો પુણો ચિત્તનિવ્વેઓ ॥

તેમજ ધર્મનિમિત્તક આરંભ-સમારંભ નિષિદ્ધ નથી- એવું માનવું પણ જરૂરી છે. કારણ કે સંકાશ
વગેરે શ્રાવકે ધર્મકાર્યને ઉદ્દેશીને વિશેષ પ્રકારના ધર્મના પક્ષપાતથી ગર્ભિત હોવાને લીધે પાપક્ષય કરનાર
બને એવા વેપાર વગેરેને જાણી જોઈને કરેલ છે.

• સંકાશ શ્રાવકનું ઉદાહરણ •

સંકાશ શ્રાવકનું દષ્ટાંત આ મુજબનું છે. સંકાશ શ્રાવકે પ્રમાદનાં કારણે દેવદ્રવ્યનું ભક્ષણ કરેલું
અને તેના લીધે લાભાંતરાય વગેરે ચીકણા કર્મો બાંધ્યા અને સંસારમાં લાંબા સમય સુધી તે ભટકતો
રહ્યો. અતિ દીર્ઘકાળ પછી તેણે મનુષ્યભવને પ્રાપ્ત કર્યો. પરંતુ લાભાંતરાય કર્મોને લીધે દરિદ્રમનુષ્યોમાં
તે શિરોમણિ સમાન થયો. ગરીબાઈથી કંટાળીને તેમને કેવલજ્ઞાનીનાં ઉપદેશથી ગરીબીમાં કારણભૂત
એવા કર્મનો નાશ કરવા માટે સંકાશ શ્રાવકે એવો અભિગ્રહ કર્યો કે “જે હું પૈસા કમાઈશ તે રોટી-
કપડાનાં ખર્ચા સિવાય તમામ ધન દહેરાસર વગેરેમાં હું વાપરીશ. આમ દેવદ્રવ્યભક્ષણના દોષમાંથી
મુક્ત થવાના આશયથી તેણે જે પ્રકારે વેપાર કર્યો તે વેપાર કર્મનિર્જરામાં કારણભૂત હતો. તેથી જ
તેવી પ્રવૃત્તિ કરીને કાલાંતરે તે મોક્ષમાં ગયો.” (આમ અહીં ધર્મ માટે પણ વેપાર કરવાની વાત
આવે છે. તેથી ‘ધર્મનિમિત્તે આરંભ ન જ કરાય’ એવો કોઈ એકાંત શાસ્ત્રને માન્ય નથી.)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘તદ્ગ્રાસાત્યાદ....’ इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘નિર્વાણમવા...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

અથ યુક્તં સઙ્કાશસ્યૈતત્, તથૈવ તત્કર્મક્ષયોપપત્તેઃ ન પુનરન્યસ્ય, નૈવં, સર્વથૈવાઽશુભસ્વ-
રૂપવ્યાપારસ્ય વિશિષ્ટનિર્જરાકારણત્વાઽયોગાદિતિ ॥૩૧॥

કેવલિજોગે પુચ્છા કહણે બોહી તહેવ સંવેગો । કિં એત્યમુચિયમિણિં હેડ્યદવ્વસ્સ વુહ્હિત્તિ ॥
ગાસચ્છાદનમેતં મોત્તું જં કિંચિ મજ્ઞ તં સવ્વં । ચેતિયદવ્વં ણેયં અભિગ્ગહો જાવજીવંતિ ॥
સુહભાવપવિત્તીઓ સંપત્તીઽભિગ્ગહમ્મિ નિચ્ચલયા । ચેતીહરકારાવણ તત્થ સયા ભોગપરિસુહ્હી ॥
નિટ્ઠીવળાઈકરણં અસક્કહા અણુચિયાઽઽસણાદી ય । આયતણમ્મિ અભોગો એત્થં દેવા ડયાહરણં ॥
દેવહરયમ્મિ દેવા વિસય-વિસવિમોહિયાવિ ન કયાઈ । અચ્છરસાહિંપિ સમં હાસક્કહેડાઈ વિ કરેંતિ ॥
ઇય સો મહાણુભાવો સવ્વત્થવિ અવિહિભાવચાગેણ । ચરિયં વિસુહ્હધમ્મં અક્કલિયારાહગો જાઓ ॥

← (ઉપ.પ.૪૦૩-૪૧૨) ઇતિ । સમ્યક્ત્વપ્રકરણાપરાભિધાને દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે અપિ સઙ્કાશોદાહરણં
દેવતત્ત્વનિરૂપણાવસરે (સ.પ્ર. ૧/૬૦ વૃત્તિ) સપ્તતિશ્લોકૈરુપદર્શિતમિત્યવધેયમ્ ।

અથ યુક્તં પ્રમાદાદ્ ભક્ષિતદેવદ્રવ્યસ્ય સઙ્કાશસ્ય એતત્ = વાણિજ્યં કૃત્વા દ્રવ્યસ્તવકરણમ્, તથૈવ
= ઉપાર્જિતવિત્તસ્ય ગ્રાસાચ્છાદનવર્જસ્ય સર્વસ્ય જિનાયતનાદિષુ વિનિયોગેનૈવ તત્કર્મક્ષયોપપત્તેઃ = સઙ્કાશ-
શ્રાવકનિબ્દલાભાન્તરાયાદિક્લિષ્ટકર્મનિર્જરણસમ્ભવાત્, ન પુનઃ અન્યસ્ય = સઙ્કાશાદિવ્યતિરિક્તસ્ય ।
ન હિ દૃષ્ટાન્તમાત્રસ્ય શાસ્ત્રનિરૂપિતસ્ય સિદ્ધાન્તરૂપતાઽભિમતા, અન્યથા સૂર્યાભદેવાદિના શસ્ત્રાદિપૂજનં
કૃતમિતિ તદપિ કર્તવ્યં સ્યાદિતિ ચેત્ ? નૈવમ્, સર્વથૈવ = હેતુ-સ્વરૂપાઽનુબન્ધોદેશ્યાઽઽલમ્બનસાધ્ય-
ત્વાદિભિઃ સર્વૈરેવ પ્રકારૈઃ અશુભસ્વરૂપવ્યાપારસ્ય = સાવઘાત્મકસ્ય પરદારાગમન-મૃગયાદિવ્યાપારસ્યેવ
વિશિષ્ટનિર્જરાકારણત્વાઽયોગાત્ = પ્રભૂતકર્મનિર્જરાહેતુત્વાનુપપત્તેઃ । વાણિજ્યાદિક્રિયાયાઃ સર્વથૈવાઽશુભા-
ત્મકત્વે સઙ્કાશસ્ય તતો વિશિષ્ટનિર્જરાઽનાપત્તેઃ કથઙ્ચિદેવાઽશુભાત્મકતા તસ્યાઽઙ્ગીકર્તવ્યા । સા તુ
જિનપૂજાર્થસ્નાન-પુષ્પ-ધૂપ-દીપાદાવપ્યક્ષતૈવ, સ્વ-પરયોઃ પ્રશસ્તતરાધ્યવસાયજનકત્વેન તત્ર સર્વથૈવ સાવ-
ઘાત્મકતા તુ વક્તું નૈવ પાર્યતે । તતો ધર્માર્થં શ્રાવકસ્ય કથઙ્ચિત્સાવઘસ્ય સ્નાનકરણ-પુષ્પાદિપ્રહણસ્ય
જિનભક્ત્યુદેશ્યકતયા વિશિષ્ટનિર્જરાકારણત્વાદુપાદેયત્વમનાવિલમેવેતિ સિદ્ધમ્ ॥૫/૩૧॥

શંકા :- સંકાશ શ્રાવક માટે તેવા પ્રકારનો અભિગ્રહ અને તથાવિધ વેપાર પ્રવૃત્તિ યોગ્ય છે.
કારણ કે તે રીતે પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે તો જ તેને કર્મનિર્જરા થવાની હતી. પરંતુ આ દૃષ્ટાંતનાં
આધારે બધા જીવો માટે એવો નિયમ ઠોકી બેસાડવો કે “ધર્મનિમિત્તક આરંભ ઉચિત છે.” આ વાત
બરાબર નથી. કારણ કે દૃષ્ટાંત માત્રના આધારે કોઈ સિદ્ધાંત સ્થાપી ન શકાય.

સમાધાન :- આ શંકા બરાબર નથી. કારણ કે તમામ પ્રકારે જે પ્રવૃત્તિ અશુભ સ્વરૂપવાળી
હોય તે વિશિષ્ટ પ્રકારની કર્મનિર્જરાનું કારણ બની ન શકે. કહેવાનો આશય એ છે કે સંકાશ શ્રાવકે
કરેલી પ્રવૃત્તિ જો સર્વથા અશુભ હોય તો તેનાથી વિશિષ્ટ નિર્જરા ન થઈ હોત. પરંતુ વિશિષ્ટ નિર્જરા
તો તેનાથી થઈ છે જ. માટે માનવું પડે કે તેવી પ્રવૃત્તિમાં અમુક અપેક્ષાએ શુભત્વ રહેલું હતું.
દેવદ્રવ્યભક્ષણમાંથી મુક્તિ મેળવવાની તીવ્ર ઝંખનાથી તેની પ્રવૃત્તિ જેમ શુભ બને તેમ પ્રભુભક્તિના
ઉત્તમ આશયથી ગર્ભિત પૂજારૂપ પ્રવૃત્તિ પણ મહદ્અંશે શુભ જ કહેવાય. માટે જિનભક્તિના અર્થી

पूजया परमानन्दमुपकारं विना कथम् । ददाति पूज्य इति चेच्चिन्तामण्यादयो यथा ॥३२॥
पूजयेति । व्यक्तः ॥३२॥

॥ इति भक्तिद्वान्त्रिंशिका ॥५॥

ननु पूजार्थस्नानाद्यविनाभाविकायवधात् कृतकृत्यतया मुक्तिव्यवस्थिततया च जिनस्योपकाराऽसम्भवे कथं पूजया पूज्यः पूजकानां परमानन्दं ददातीत्याशङ्कायामाह- 'पूजये'ति । कायवधाऽविनाभाविन्या पूजया सुखानुभवलक्षणं उपकारं विना पूज्यः तीर्थङ्करः कथं = केन प्रकारेण परमानन्दं = सोपाधिकद्रव्य-क्षेत्र-काल-भाव-भवाऽनाश्लिष्टसदातनसुखमयं मोक्षं ददाति इति चेत् ?

अत्रोच्यते, यथा चिन्तामण्यादयः उपकारं विनाऽपि स्वेषितं ददाति तथाऽयमपीति बोध्यम् । तदुक्तं श्रावकप्रज्ञप्तौ पञ्चाशके च → उवगाराभावंमि वि पुज्जाणं पूयगस्स उवगारो । मंतादिसरण-जलणाइसेवणे जह तहेहंपि ॥ ← (श्रा.प्र.३४८, पञ्चा.४/४४) इति । स्तवपरिज्ञायामपि → उवगाराभावे वि हु चिन्तामणि-जलणचंदणार्णं । विहिसेवगस्स जायइ तेहिंतो सो पसिद्धमिणं ॥ ← (स्त.प.१६४) इत्युक्तम् । योगसारेऽपि → चिन्तामण्यादिकल्पस्य स्वयं तस्य प्रभावतः । कृतो द्रव्यस्तवोऽपि स्यात् कल्याणाय तदर्थिनाम् ॥ ← (यो.सा.१/३०) इति गदितम् ।

एतेन देवस्य रागरहितत्वे जलमन्थनन्यायेन वृथैव तत्पूजनादिप्रयास इति निरस्तम् । तदुक्तं अन्यत्राऽपि →

क्षीणक्लेशा एते न हि प्रसीदन्ति न स्तवोऽपि वृथा । तत्स्तवभावविशुद्धेः प्रयोजनं कर्मविगम इति ॥ स्तुत्या अपि भगवन्तः परमगुणोत्कर्षरूपतो ह्येते । दृष्टा ह्यचेतनादपि मन्त्रादिजपादितः सिद्धिः ॥ यस्तु स्तुतः प्रसीदति रोषमवश्यं स याति निन्दायाम् । सर्वत्राऽसमचित्तः स्तुत्यो मुख्यः कथं भवति ॥ शीतार्दितेषु हि यथा द्वेषं वह्निर्न याति रागं वा । नाह्वयति वा तथापि च तमाश्रिताः स्वेष्टमश्नुवते ॥ तद्वत्तीर्थकरान् ये त्रिभुवनभावप्रभावकान् भक्त्या । समुपाश्रिता जनास्ते भवशीतमपास्य यान्ति शिवम् ॥

← (ललितविस्तरायां उद्धृता इमे श्लोकाः लोगस्स-पृष्ठ-९३) इति । एतेन → रागाद्यभावे जिनेश्वराणां कथं परमानन्ददायकत्वम् ? इत्यपि प्रत्यस्तम्, तदुक्तं अन्यत्रापि →

अेवा श्रावको माटे भगवद्बहुमानगर्भित पुष्यादिआरंभनी प्रवृत्ति पण निषिद्ध करी न शकाय. माटे "धर्मनिमित्तक आरंभ-समारंभ करवो अे अनुचित छे." अे वात व्याज्जी नथी. (५/३१)

गाथार्थ :- पूज्य द्वारा भगवान् उपर कोर्ध उपकार तो थतो नथी. तेथी पूज्य अेवा भगवान् परमानंद अेवा मोक्षने कर्ध रीते आपे ? आ प्रश्ननो ज्वाब अेम ज्ञाणवो के जेम चिन्तामणि रत्न वगेरेनी पूज्य करवामां आवे तो चिन्तामणि रत्नने कोर्ध लाभ थतो नथी. परंतु पूज्यने तेनुं इण अवश्य प्राप्त थाय छे. तेम कृतकृत्य अेवा भगवान्नी पूज्य द्वारा प्रभुने कोर्ध लाभ थतो न अेवा छतां आपणने परमानंदनी प्राप्ति थवामां कोर्ध बाध नथी. (५/३२)

गाथार्थ सरण अेवाने लीधे प्रस्तुत गाथानी टीकाकार मर्धर्षिअे संस्कृत व्याख्या करी नथी. तेथी अमे पण आ बाबतमां विशेष छणावट माटे प्रयत्न करता नथी. (५/३२)

चिन्तामणिरयणादिहिं जहा उ भव्वा समीहियं वत्थुं । पावंति तह जिणेहिं तेसिं रागादभावेऽपि ॥
वत्थुसहावो एसो अउव्वचिन्तामणी महाभागो । थोऊणं तित्थयरे पाविज्जइ बोहिलाभोत्ति ॥
भत्तीए जिणवराणं खिज्जन्ती पुव्वसंचिया कम्मा । गुणपगरिसबहुमाणो कम्मवणदवाणलो जेण ॥

← (ललितविस्तरायां एता गाथा उद्धृता पृ.९७) ।

एतेन भगवतः चिन्तामणिकल्पत्वे कस्मात् सर्वेषां समो लाभ इति निरस्तम्, तत्तत्कर्माच्छेदानुकूल-
जिनभक्त्यादितारतम्येन फललाभतारतम्योपपत्तेः ।

ततश्च सुष्टुक्तं भक्तामरस्तोत्रवृत्तौ →

समीहितं यन्न लभामहे वयं प्रभो ! न दोषस्तव कर्मणो मम ।

दिवाऽप्युलूको यदि नाऽवलोकते तदाऽपराधः कथमंशुमालिनः ? ॥

← (भक्ता.४१/पृ.११३) इति ।

वस्तुतस्तु तदुपकारात् न फललाभ किन्तु तदुपासनात् एव, चिन्तामण्यनलौषधादिजन्यफललाभ-
वदिति व्यक्तं समरादित्यकथायाम् (स.क.भव.९ प्रान्ते) । एवमेव तत्प्रद्वेषतो न तस्य हानिरपि तु
स्वस्यैवेत्यपि दृश्यम् । तदुक्तं हरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये → भवाऽभवनिमित्तं च जगतोऽनाशयं
परम् । विद्वेषेज्यादियोगेन ततः तद्भावसिद्धितः ॥ (ब्र.सि. २९) इति ।

→ न पूजयाऽर्थस्त्वयि वीतरागे न निन्दया नाथ ! विवान्तवैरे । तथापि ते पुण्यगुणस्मृतिर्नः
पुनातु चित्तं दुरिताऽज्जनेभ्यः ॥ (बृ.स्व.स्तो ५७) इति बृहत्स्वयम्भूस्तोत्रवचनं, → रागवज्जियोऽवि
सेवयजणकप्परुक्खो ← (ष.खं.५/४/२६ वृ.) इति च षट्खण्डागमवचनमप्यत्रानुसन्धेयमिति शम्
॥५/३२॥

प्रतिष्ठागर्भिता भक्तिः द्वि-त्रि-पञ्चाऽष्टभेदतः ।

दर्शिता भूमिभेदेनाऽऽदरतः क्रियतां वरा ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां भक्तिद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥५॥

• પ. ભક્તિભ્રમીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. ધર્મમાં ઉદમ કરનાર માટે મુખ્ય અંગ શું છે ? તે દષ્ટાન્તસહિત જણાવો.
૨. ધર્મસિદ્ધિનું બીજું અંગ જણાવો.
૩. ઈંટ વગેરે ઉપાદાન કારણ કેવા ને કેવી રીતે લાવવા ?
૪. જિનભવનકૃત્ય શુદ્ધિનું કારણ કઈ રીતે બને ? તે ન્યાયની ભાષામાં જણાવો.
૫. ભગવાનની ભક્તિ ક્યા સંબંધથી શુદ્ધિનું કારણ બને ?
૬. જિનાલયનિર્માણ ભાવયજ્ઞ કેમ કહેવાય છે ? તે સમજાવો.
૭. જિનબિંબ કરાવવાની વિધિ સમજાવો.
૮. 'શુદ્ધભાવથી પ્રતિમા કરાવવી' તેને વિસ્તારથી સમજાવો.
૯. પરિણામ શુભ કેવી રીતે થાય ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ જોડો.

૧. નિયાણારહિત	પ્રીતિવિશેષ
૨. ભાવયજ્ઞ	આગમિક
૩. મૂળધન	સ્વરૂપશુદ્ધિ
૪. ઉત્સાહ	ભાવપૂજા
૫. લોકોત્તર	નિરુપચરિત
૬. મહોદય	અવ્યયનીવિ
૭. મુખ્ય	સૂક્ષ્મબુદ્ધિગમ્ય
૮. ઈજ્યા	પૂજા
૯. ગંભીર	પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. પરપીડાપરિહારથી જ આરાધનામાં પડે છે. (શુભાનુબંધ, અશુભાનુબંધ, પાપાનુબંધ)
૨. જિનાલયના ધનની માવજત અને વૃદ્ધિ શ્રાવકો કરે. (મૂળ, દ્રવ્ય, જ્ઞાન)
૩. પૂજામાં જણાતો કાયવધ પણ મનાયેલો છે. (ગુણવાન, દોષવાન, નિર્ગુણ)
૪. ભગવાન હોવાથી દેવપૂજા ફળવાળી છે. (કૃતકૃત્ય, કરુણાસાગર, વીતરાળ)
૫. પૂજામાં થતી જીવવિરાધના ઉદાહરણથી લાભકારી બતાવેલ છે. (કૂવાના, વહાણના, વાવડીના)
૬. ભાવસ્તવમાં આરૂઢ થયેલાને દ્રવ્યસ્તવનો છે. (અધિકાર, અનધિકાર)
૭. સંકાશશ્રાવકે પ્રમાદના કારણે દ્રવ્યનું ભક્ષણ કરેલું. (દેવ, ગુરુ, જ્ઞાન)
૮. કર્મના ઉદયથી મનુષ્ય દરિદ્ર થાય છે. (લાભાંતરાય, દાનાંતરાય, ભોગાંતરાય)
૯. ગૃહસ્થમાં વિવેકદષ્ટિ અને ઉદારતાનો નાશ થવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

(દેશવિરતિદુર્લભતા, બોધિદુર્લભતા, જ્ઞાનદુર્લભતા)

• પ. નયલતાની અનુપ્રેક્ષા •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. જિનાલયને કેવા ગુણવાળો ગૃહસ્થ કરાવે ?
૨. જિનાલય માટે સૌ પ્રથમ કેવી ભૂમિને ગ્રહણ કરવી જોઈએ ?
૩. દેરાસર નિર્માણ માટે કારીગર કેવા રાખવા ? તેને માટે શ્રાવકે શું શું કરવું ?
૪. લૌકિક અને લોકોત્તર અનુષ્ઠાનની ભેદરેખા સમજાવો.
૫. પ્રતિષ્ઠા કેટલા પ્રકારે થાય ? એ વિસ્તારથી સમજાવો.
૬. પ્રતિષ્ઠાના બે પ્રકારને સમજાવો.
૭. પંચોપચારપૂજા અને અષ્ટોપચારપૂજા સમજાવો.
૮. ૫ પ્રકારના અભિગમ સમજાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ભાવસ્તવ કોને કહેવાય ?
૨. શુભાનુબંધનો અર્થ જણાવો.
૩. મહાવીર ભગવાને બીજાની અપ્રીતિ દૂર કરવા શું કર્યું ?
૪. 'યતના' શબ્દને ન્યાયની ભાષામાં જણાવો.
૫. શ્રાવક ઉચિત રીતે શિલ્પીનું માન જાળવે તેનું કારણ જણાવો ?
૬. ઉચિત ઉત્સાહનું મહત્ત્વ જણાવો.
૭. શા માટે શિલ્પી સાથે મનમેળ તૂટવો ન જોઈએ ?
૮. મુખ્ય પ્રતિષ્ઠા કોને કહેવાય ?
૯. સ્વભાવ કેટલા પ્રકારે છે ? ક્યા ક્યા ?
૧૦. અદૃષ્ટ ક્યા સંબંધથી પ્રતિમામાં રહેશે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ભાવસ્તવનું કારણ હોય તે કહેવાય છે. (દ્રવ્યસ્તવ, શ્રાવકસ્તવ, ચૈત્યસ્તવ)
૨. જિનાલય બનાવનાર ગૃહસ્થના અહીં વિશેષણ બતાવવામાં આવ્યા છે. (૬, ૫, ૨)
૩. પ્રતિષ્ઠા વિધિ દ્વારા જિનાગમ અનુસારે પોતાનામાં વગેરે ભાવોની સ્થાપના થાય છે.
(સાધુત્વ, વીતરાગત્વ, વૈરાગ્ય)
૪. પ્રતિષ્ઠા પછી દિવસ સુધી સતત પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિબિંબની પૂજા કરવી. (૮, ૫, ૩)
૫. શ્વેત અને વસ્ત્રો પહેરીને શ્રાવકે પૂજા કરવી. (શુભ, શુદ્ધ, ધોયેલા)
૬. અન્ય આચાર્યો કહે છે કે પૂજા પ્રકારની છે. (૩, ૫, ૮)
૭. કાયયોગપ્રધાન પૂજા છે. (વિઘ્નઉપશમની, નિર્વાણપ્રસાધની, અભ્યુદયપ્રસાધની)
૮. વચનયોગપ્રધાન પૂજામાં વગેરે મંગાવવાના હોય છે. (પુષ્પ, વસ્ત્ર, અલંકાર)

૬- સાધુસામગ્ર્ય-દ્વાત્રિંશિકા

છઠ્ઠી બપ્રીસીની પ્રસાદી

યોગાદેવાઽન્ત્યબોધસ્ય સાધુઃ સામગ્ર્યમશ્નુતે ॥૬/૮॥ (પૃ.૩૧૨)
ચરમ (તત્ત્વસંવેદન) જ્ઞાનના યોગથી જ સાધુ પૂર્ણતાને પામે છે.

યતિધર્મો મૂલોત્તરગુણસમુદાયસ્વપોઽતિદુષ્કર ઉક્તઃ,
અતિદુર્લભં મોક્ષં પ્રત્યતિદુષ્કરસ્યૈવ ધર્મસ્ય હેતુત્વાત્ ॥૬/૧૮॥ (પૃ.૪૨૧)
મૂલગુણ અને ઉત્તરગુણના સમૂહસ્વરૂપ સંયમધર્મ અત્યંત દુષ્કર કહેવાયેલ છે.
કેમ કે અતિદુર્લભ એવા મોક્ષ પ્રત્યે અતિદુષ્કર એવો જ ધર્મ કારણરૂપ બની શકે.

તાત્ત્વિકં તુ વૈરાગ્યં શક્તિમતિક્રમ્યાઽપિ શ્રદ્ધાતિશયેન
પ્રવૃત્તિં જનયેત્ ॥૬/૨૧॥ (પૃ.૪૨૬)
તાત્ત્વિક વૈરાગ્ય તો ઝળહળતી શ્રદ્ધાના બળથી પોતાની શક્તિનું
અતિક્રમણ કરીને પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે.

જ્ઞાનસહિતવૈરાગ્યસ્યાપાયશક્તિપ્રતિબન્ધકત્વાત્ ॥૬/૨૫॥ (પૃ.૪૩૨)
આત્મજ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કર્મના મલિન અનુબંધોની શક્તિનો અવરોધક છે.

જ્ઞાનવત્પારતન્ત્ર્યસ્યાપિ ફલતો જ્ઞાનત્વાત્ ॥૬/૨૫॥ (પૃ.૪૩૨)
આત્મજ્ઞાનીની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પરતા કેળવવી એ
પણ ફળની અપેક્ષાએ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે.

भावशुद्धिरपि मार्गाऽननुसारिणी न न्याय्या ॥६/२६॥ (पृ.४३४)
भोक्षमार्गने न अनुसरनारी એવી ભાવશુદ્ધિ પણ આગમમાન્ય નથી.

मार्गः = विशिष्टगुणस्थानाऽवाप्तिप्रवणः स्वरसवाही

जीवपरिणामः ॥६/२६॥ (पृ.४३४)

भोक्षमार्गનો અર્થ છે વિશિષ્ટ પ્રકારના ઉપલા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ

કરાવવામાં નિપુણ અને સ્વરસવાહી એવો નિર્મળ આત્મપરિણામ.

गुणवत्पारतन्त्र्यं स्वाऽऽग्रहहेतुमोहाऽपकर्षनिबन्धनम् ॥६/२७॥ (पृ.४३७)

ગુણવાન જ્ઞાની ગુરુનું પારતંત્ર્ય પોતાના કદાગ્રહના

કારણભૂત એવા મોહને ઘટાડવાનું કારણ છે.

गुणवद्बहुमानाद्यः कुर्यात्प्रवचनोन्नतिम् ।

अन्येषां दर्शनोत्पत्तेस्तस्य स्यादुन्नतिः परा ॥६/२९॥ (पृ.४३९)

ગુણવાન પ્રત્યેના બહુમાનથી જે જિનશાસનની પ્રભાવના કરે એનાંથી બીજા જીવોને સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થવાના કારણે તે જીવની ઉત્કૃષ્ટ આત્મોન્નતિ થાય છે.

यस्तु शासनमालिन्येऽनाभोगेनाऽपि वर्तते ।

बध्नाति स तु मिथ्यात्वं महाऽनर्थनिबन्धनम् ॥६/३०॥ (पृ.४४१)

શાસનહીલનામાં જે અજાણતા પણ પ્રવૃત્ત થાય છે તે મહા અનર્થના કારણભૂત એવા મિથ્યાત્વને બાંધે છે.

गुणवत्पारतन्त्र्यतः गुणानां सामग्र्यम् ॥६/३१॥ (पृ.४४३)

ગુણવાનના પારતંત્ર્યથી જ આત્મજ્ઞાન વગેરે ગુણો પૂર્ણ થાય છે.

॥ अथ साधुसामग्र्यद्वात्रिंशिका ॥६॥

जिनभक्तिप्रतिपादनाऽनन्तरं तत्साध्यं 'साधुसामग्र्यमाह-

ज्ञानेन ज्ञानिभावः स्याद् भिक्षुभावश्च भिक्षया । वैराग्येण विरक्तत्वं संयतस्य महात्मनः ॥१॥

❖ जयलता ❖

ज्ञान-भिक्षा-विरागेभ्यः परमेश्वरभक्तिः । दग्ध्या कर्माष्टकं योगी यत्पदं याति तद् भजे ॥१॥

पञ्चम्यां द्वात्रिंशिकायां जिनभक्तिप्रतिपादनानन्तरं तत्साध्यं = द्रव्यस्तवलक्षणजिनभक्तिनिरूपित-साध्यताऽऽलिङ्गितं भावस्तवलक्षणं साधुसामग्र्यमाह- 'ज्ञानेने'ति । साधुसामग्र्यस्य भगवद्भक्तिसाध्यत्वञ्च परेषामपि सम्मतम् । तदुक्तं नारदपरिव्राजकोपनिषदि → परमात्मनि यो रक्तो विरक्तोऽपरमात्मनि । सर्वेषणाविनिर्मुक्तः स भैक्षं भोक्तुमर्हति ॥ ← (ना.परि.३/१८) इति । प्रकृते → भक्त्या विना ब्रह्मज्ञानं कदापि न जायते ← (त्रि.वि.म.८/११) इति त्रिपाद्विभूतिमहानारायणोपनिषद्वचनमपि योज्यं यथातन्त्रम् । संयतस्य महात्मनः ज्ञानेन = वक्ष्यमाणतृतीयतत्त्वसंवेदनेन ज्ञानिभावः = ज्ञानित्वं स्यात् । अनेन सम्यग्ज्ञानाऽऽराधकत्वमावेदितम् । भिक्षया वक्ष्यमाणप्रथम-सर्वसम्पत्कर्यभिधानया भिक्षुभावः = भिक्षु-कत्वं स्यात् । अनेन सम्यक्चारित्राऽऽराधकत्वमुद्योतितम् । भिक्षुभावः तु भिक्षुद्वात्रिंशिकायां (पृ.१८४३-१९००) विस्तरेण दर्शयिष्यते । वैराग्येण = वक्ष्यमाणतृतीयज्ञानगर्भवैराग्येण विरक्तत्वं स्यात् । एतेन सम्यग्दर्शनाराधकत्वमाविष्कृतम् । न हि मिथ्यात्वमोहनीयविपाकोदये ज्ञानगर्भवैराग्यसम्भवः । इत्थं रत्नत्रयसमारोधनद्वारा साधोः सामग्र्यमवतिष्ठते ।

ननु व्यवहारभाष्ये तु →

चरणकरणस्य सारो भिक्खारिया तहेव सज्झाओ । एत्थ परितम्ममाणं तं जाणसु मंदसंविग्गं ॥
चरणकरणस्य सारो भिक्खारिया तहेव सज्झाओ । एत्थओ उज्जममाणं तं जाणसु तिव्वसंविग्गं ॥

← (व्य.भा.६/३८-३९) इत्येवमन्वय-व्यतिरेकाभ्यां भिक्षाचर्या-ज्ञानयोरेव साधुसामग्र्यसम्पादकत्व-माविष्कृतम् । न च वैराग्यस्यापि तत्र निवेशः कृत इति चेत् ? मैवम्, वैराग्यसत्त्वं एव तयोः सामग्र्य-प्रयोजकत्वेन तदुभयग्रहणे वैराग्यस्याऽपि गृहीतत्वादेव न न्यूनत्वम् ।

अथ नारदपरिव्राजकोपनिषदि → भैक्षासनं च मौनित्वं तपो ध्यानं विशेषतः । सम्यग्ज्ञानं च वैराग्यं धर्मोऽयं भिक्षुके मतः ॥ ← (ना.परि.५/३३) इत्येवं, संन्यासगीतायां च → भैक्ष्यं श्रुतञ्च

❖ साधुसामग्र्य द्वात्रिंशिका प्रकाश ❖

पांचमी अत्रीसीमां जिनभक्तिनुं निरूपश कर्था आद जिनभक्तिसाध्य अेवी साधुनी सभअतानुं = संपूर्णसाधुतानुं प्रतिपादन आ छडी अत्रीसीमां कराथ छे.

गाथार्थ :- संयत अेवा मडात्मा ज्ञानथी ज्ञानी अने, भिक्षा द्वारा भिक्षुक अने, वैराग्य द्वारा विरक्त अने. (६/१)

१. 'सामग्र्यमाह' इति वृद्धितः पाठो मुद्रितप्रतौ !

જ્ઞાનેનેતિ । વ્યક્તઃ ॥૧॥

વિષયપ્રતિભાસાઽઽચ્ચં તથાઽઽત્મપરિણામવત્ । તત્ત્વસંવેદનં ચેતિ ત્રિધા જ્ઞાનં પ્રકીર્તિતમ્ ॥૨॥

મૌનિત્વં તપો ધ્યાનં વિશેષતઃ । સમ્યક્ ચ જ્ઞાન-વૈરાગ્યં ધર્મોઽયં ભિક્ષુકે મતઃ ॥ ← (સં.ગી.૬/૧૦) इत्येवं निरूपणात् मौनेन मौनित्वं, तपसा तपस्वित्वं ध्यानेन च ध्यानित्वमत्राऽसङ्गुहीतमिति साधुसामग्र्यानुपपत्तिरिति चेत् ?

અત્રોચ્યતે, મૌનિત્વ-તપો-ધ્યાનાનાં યથાક્રમં વૈરાગ્ય-ભિક્ષા-જ્ઞાનાન્તર્ગતતયા વૈરાગ્યાદિગ્રહણે તેષામપિ સત્ત્વસિદ્ધેર્ન સાધુસામગ્ર્યવ્યાહતિઃ । ન ચૈવં સતિ → વૃદ્ધવૈરાગ્યાદ્ બોધો ભવતિ ← (મહો.૪/૨૬) इति महोपनिषद्वचनाद् वैराग्यग्रहणेनैव ज्ञानस्य गृहीतत्वसम्भवात्तदग्रहणप्रसङ्ग इति शङ्कनीयम्, प्रव्रज्यायां ज्ञानप्राधान्यदर्शनाय तद्ग्रहणात्, कारणस्य कार्यजनकत्वाऽवश्यम्भावविरहाच्च । न च तथापि भिक्षाव्यापकता कथं तपस इति शङ्कनीयम्, तत्त्वतस्तस्यास्तपोरूपत्वात्तत्राऽन्तर्भावात्तस्य । तदुक्तं आदित्यपुराणे → उपवाससमा भिक्षा प्रोक्ता वै ब्रह्मचारिणाम् ← (आ.पु.१७/१६) इति । अज्ञातोऽच्छकुलकेऽपि → निरवज्जाऽऽहारेणं साहूणं निच्यमेव उपवासो ← (अज्ञा.कु.१५) इत्युक्तम् ।

ઉપ = સહ ઉપાવૃત્તદોષસ્ય સતો ગુણૈરાહારગૃહ્યચાદિત્યાગરૂપૈર્વાસો હિ તત્ત્વત ઉપવાસ ઉચ્યતે । તદુક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ બ્રહ્મસિદ્ધાન્તસમુચ્ચયાઽપરાભિધાને બ્રહ્મપ્રકરણે → ઉપાવૃત્તસ્ય દોષેભ્યઃ સમ્યગ્વાસો ગુણૈઃ સહ । ઉપવાસઃ સ વિજ્ઞેયો ન શરીરવિશોષણમ્ ॥ ← (બ્ર.પ્ર.૨૪૧) इति । अन्यत्रापि → अकृताऽकारिणं शुद्धमाहारं धर्महेतवे । अश्नतोऽपि मुनेर्नित्योपवासफलमुच्यते ॥ ← (अज्ञातोऽच्छकुलकवृत्ति) इत्युक्तम् । આહારતૃષ્ણાં વિના નિર્દોષભિક્ષાગ્રહણે દિગમ્બરાણામપ્યુપવાસઃ સમ્મતઃ । પ્રસિદ્ધ-શ્ચાયમર્થઃ પ્રવચનસારે → अण्णं भिक्खमणेसणमथ ते समणा अणाहारा ← (પ્ર.સાર.૩/૨૭) इत्यत्र । પ્રકૃતે 'ઉપવાસાત્ પરં ભૈક્ષં' (વ.સ્મુ.૧૦/૬) इति वशिष्ठस्मृतिवचनं, → नक्ताद् वरश्चोपवास उपवासाद-याचितः । અયાચિતાદ્ વરં ભૈક્ષં તસ્માદ્ ભૈક્ષેણ વર્તયેત્ ॥ ← (સં.ઉપ. ૨/૬૨) इति च संन्यासोपनिषद्वचनं यथातन्त्रमनुयोज्यं गुरुकुलवासपरायणैः ॥६/१॥

→ પઢમં નાણં તઓ દયા ← (દ.વૈ.૪/૧૦) इति दशवैकालिकसूत्रवचनात्, → જ્ઞાનધનાનાં હિ સાધૂનાં કિમન્યદ્ વિત્તં સ્યાત્ ? ← (સુ.કૃ.ચૂ.૧/૧૪) इति सूत्रकृताङ्गचूर्णिवचनात्, → આગમ-બલિયા સમણા નિગંથા ← (વ્ય.સૂ.૧૦/૩) इति व्यवहारसूत्रवचनात्, → આગમહીણો સમણો ણેવપ્પાણં પરં વિયાણાદિ ← (પ્ર.સાર.૩/૩૨) इति प्रवचनसारवचनाच्चाऽभ्यर्हिततया अवसरसङ्गतिप्राप्तं ज्ञानमादौ निरूपयति- 'विषये'ति ।

• ત્રિવિધ જ્ઞાન મીમાંસા •

ગાથા સરળ હોવાથી તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા ગ્રન્થકારશ્રીએ કરેલ નથી. (૬/૧)

જ્ઞાનનું નિરૂપણ કરવા માટે ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- જ્ઞાનના ત્રણ પ્રકાર કહેવાયેલ છે. (૧) વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન, (૨) આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન અને (૩) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. (૬/૨)

વિષયેતિ । વિષયપ્રતિભાસ इत्याख्या यस्य, विषयस्यैव हेयत्वादिधर्माऽनुपरक्तस्य^१ प्रतिभासो यत्र तत् (=विषयप्रतिभासाख्यं) ।

तथा आत्मनः = स्वस्य परिणामोऽर्थाऽनर्थप्रतिभासात्मा विद्यते यत्र तत् (=आत्मपरिणामवत्) । आत्मनः = जीवस्य परिणामोऽनुष्ठानविशेषसम्पाद्यो विद्यते यत्रेति नये^२ सम्यक्त्वलाभप्रयोज्यवस्तुविषयतावत्त्वमर्थो लभ्यते ।

विषयस्य ज्ञेय-ज्ञातृ-ज्ञानरूपेण त्रिविधस्य हेयत्वादिधर्माऽनुपरक्तस्य = आध्यात्मिकहेयत्वोपादेयत्वाऽप्रकारकत्वेन प्रतिभासः = अवगाहनं यत्र = अधिकृतज्ञाने तद् विषयप्रतिभासमाद्यं ज्ञानम् । प्रथमप्रकारकं ज्ञानमुक्त्वा द्वितीयं तदाह- 'तथे'ति । आत्मनः = स्वस्य = अधिकृतज्ञानस्य परिणामः अर्थाऽनर्थप्रतिभासात्मा = आध्यात्मिकगुण-दोषकारित्वाऽवगाहनात्मको विद्यते यत्र अधिकृतज्ञाने तद् आत्मपरिणामवद् द्वितीयं ज्ञानमवसेयम् । स्वमतमत्रोक्त्वाऽधुनाष्टकवृत्तिकृन्मतमावेदयति-आत्मनः = जीवस्य अनुष्ठानविशेषसम्पाद्यः परिणामः = अध्यवसायः कामभोगादिप्रवृत्तौ 'हा ! विराधकोऽहं, आत्मशत्रुरहमि'त्यादिरूपः, जिनपूजादिप्रवृत्तौ च 'अद्य मे सफलं जन्म, चिन्तामणिर्मया लब्धः, मुक्तिर्मे करगता' इत्यादिलक्षणः विद्यते यत्र अधिकृतज्ञाने तद् आत्मपरिणामवदिति नये = श्रीजिनेश्वरसूरिदर्शिते व्याख्याविशेषेऽङ्गीक्रियमाणे तु सम्यक्त्वलाभप्रयोज्यवस्तुविषयतावत्त्वं = सम्यग्दर्शनप्राप्तिप्राप्त्या या आध्यात्मिकहेयत्वोपादेयत्वनिष्ठा कामभोगादि-जिनपूजादिलक्षणवस्तुनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता प्रकारता तद्वत्त्वं निरूपकत्वसम्बन्धेन ज्ञानस्य यदि स्यात् तर्हि तज्ज्ञानमात्मपरिणामवत्स्यादिति अर्थः = भावार्थो लभ्यते। तदुक्तं अष्टकवृत्तौ → आत्मनः = जीवस्य परिणतिः = अनुष्ठानविशेषसम्पाद्यः परिणाम-विशेषः, सैव ज्ञेयतया यस्मिन्नस्ति ज्ञाने न पुनः तदनुरूपप्रवृत्तिनिवृत्ती अपि, तद् आत्मपरिणतिमत् ← (अ.वृ.९/१) इति ।

टीકાર્થ :- વિષયગત હેયત્વ, ઉપાદેયત્વ ગુણધર્મોનું વ્યવસ્થિત રીતે જેમાં ભાન નથી થતું તે જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહેવાય છે. અર્થાત્ તાત્ત્વિક હેયત્વ આદિ ગુણધર્મોનું અવગાહન કર્યા વિના જ વિષયનો પ્રતિભાસ જે જ્ઞાનમાં થાય છે તે જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ નામનું પ્રથમ પ્રકારનું જ્ઞાન કહેવાય છે.

તથા પોતાનાથી = વિવક્ષિત જ્ઞાનથી આધ્યાત્મિક લાભ થશે કે નુકશાન થશે ? એવું ભાન જે જ્ઞાનમાં થાય તે જ્ઞાન આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાન કહેવાય છે. પોતાનો મત જણાવી અન્ય મત મુજબ દ્વિતીય જ્ઞાનની વ્યાખ્યા જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - 'આત્માનો = જીવનો પરિણામ, કે જે વિશેષ પ્રકારની ક્રિયાથી પ્રાપ્ત થવાનો છે, તેનું વેદન - સંવેદન જે જ્ઞાનમાં થાય તે જ્ઞાન આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાન કહેવાય છે.' આ અષ્ટકવૃત્તિકારનો મત છે. આ મત મુજબ સમ્યક્ત્વના લાભથી જે વિષયતા જ્ઞાનમાં જણાય તે જ્ઞાન આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાનું. (આમડાની આંખથી બાહ્ય વિષયની સુંદરતા કે અસુંદરતાનો બોધ થાય છે તેના બદલે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવે તે બાહ્ય વિષયોમાં કે ભોગસુખપ્રવૃત્તિમાં કે વિરાધનામાં આધ્યાત્મિક હેયતાનો બોધ થાય તથા ઉપાદેયતાનો બોધ આરાધનામાં પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે થાય તે જ્ઞાન અષ્ટકવૃત્તિકારના મતે આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાન છે.)

૧. '...ધર્માનુરક્તસ્યે'ત્યશુદ્ધઃ પાઠો મુદ્રિતપ્રતૌ । હસ્તાદર્શે ચ 'ધર્માનુપરક્રમ્ય' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'येन' इत्यशुद्धः पाठः

તત્ત્વં = પરમાર્થસ્તત્સમ્યક્ = 'પ્રવૃત્ત્યાદ્યુપહિતત્વેન વેદ્યતે યસ્મિંસ્તત્ત્વ [? યસ્મિન્ (=તત્ત્વ-સંવેદનમ્) । તત્ર] તત્ત્વપદેન મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ, તદ્વિષયસ્યેતરાંશનિષેધાઽવચ્છિન્નત્વેનાઽતત્ત્વત્વાત્ । સમ્યક્પદેનાઽવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ',

તૃતીયં જ્ઞાનમાહ - તત્ત્વં = પરમાર્થઃ સુનય-નિક્ષેપ-સપ્તભઙ્ગ્યાદિગર્ભિતાઽઽધ્યાત્મિકાઽનેકાન્તવાદોન્નીતઃ તત્ સમ્યક્ = પ્રવૃત્ત્યાદ્યુપહિતત્વેન = પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્તિલક્ષણફલનિષ્પત્તિવ્યાપ્યત્વેન વેદ્યતે = જ્ઞાયતે યસ્મિન્ જ્ઞાને તત્ તત્ત્વસંવેદનાભિધાનં તૃતીયં જ્ઞાનમભિધીયતે । પ્રકૃતવ્યાખ્યાવ્યવચ્છેદમાહ- તત્ત્વપદેન મિથ્યાજ્ઞાનનિવૃત્તિઃ = મિથ્યાત્વોદયદૂષિતશ્રુતજ્ઞાનાદિવ્યવચ્છેદઃ પ્રતિપાદ્યતે, તદ્વિષયસ્ય = મિથ્યાજ્ઞાનગો-ચરસ્ય ઇતરાંશનિષેધાઽવચ્છિન્નત્વેન = સ્વસમાનાધિકરણાન્યધર્માઽભાવાઽનુવિદ્ધત્વેન અતત્ત્વત્વાત્ = પ્રમાણ-લક્ષણાઽનેકાન્તબહિર્ભૂતત્વાત્ । મિથ્યાત્વોદયોપહતો હિ જીવ 'આત્મા નિત્ય એવ, ન ત્વનિત્ય' ઇત્યા-દિરૂપેણ સમસ્તવસ્તુજાતમધ્યુપૈતિ । ન ચૈવમસ્તિ, દ્રવ્યત્વેન નિત્યે આત્માનિ મનુષ્યત્વાદિપર્યાયરૂપેણા-નિત્યત્વસ્યાપિ સદ્ભાવાત્, અન્યથા સદસદવિશેષાઽઽપાતાત્ । યથોક્તં ઉપદેશપદે 'એંગંતણિચ્ચવાએ અણિ-ચ્ચવાએ સદસદવિસેસો' (ઉપ.પ.૪૪૫) ઇતિ । એવમેવાઽઽધ્યાત્મિકોત્સર્ગાપવાદવિનિર્મોકેણ સ્થૂલલોકવ્ય-વહારદૃષ્ટ્યા હેયત્વાદિનાઽભિમતે વસ્તુનિ ઉપાદેયત્વાદ્યપલાપેન તદ્ગોચરમપિ મિથ્યાદૃજ્ઞાનમજ્ઞાનમેવાવ-ગન્તવ્યમ્ ।

'તત્ત્વં સમ્યક્ વેદ્યતે યસ્મિન્ તત્ તત્ત્વસંવેદનમિ'તિવ્યાખ્યાયાં દર્શિતેન સમ્યક્પદેન અવિર-

ત્રીજા નંબરનું જ્ઞાન છે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. તત્ત્વ એટલે અનેકાન્તવાદથી અભિવ્યક્ત થયેલ પરમાર્થ. પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિથી ઉપહિતરૂપે તેનું વેદન જે જ્ઞાનમાં થાય તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન. (કહેવાનો આશય એ છે કે સ્ત્રી વગેરે હેય તત્ત્વની નિવૃત્તિ સહિત અને સંયમ-ક્ષમાદિ ઉપાદેય તત્ત્વની પ્રવૃત્તિ સહિત જે બોધ હોય તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવાય. હેયને હેય રૂપે જાણે છતાં ન છોડે અને ઉપાદેયને ઉપાદેયરૂપે જાણે છતાં ગ્રહણ ન કરે તો તે જ્ઞાન ત્રીજા પ્રકારનું સંવેદન જ્ઞાન ન કહેવાય, પરંતુ બીજા પ્રકારનું આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન કહેવાય.) તૃતીય જ્ઞાનના નામમાં 'તત્ત્વ' શબ્દ જોડવાના લીધે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોના જ્ઞાનની બાદબાકી કરવામાં આવેલ છે. કારણ કે મિથ્યાત્વીના જ્ઞાનમાં વિષયભૂત પદાર્થમાં રહેલ એક ગુણધર્મનો બોધ હોવા છતાં અન્ય ગુણધર્મોનો નિષેધ પણ ભળેલ હોવાથી મિથ્યાત્વીના જ્ઞાનનો વિષય અતત્ત્વ છે, અતાત્વિક છે, અપારમાર્થિક છે. (કહેવાનો આશય એ છે કે આત્મા વગેરે પદાર્થોમાં નિત્યત્વની જેમ અનિત્યત્વ ગુણધર્મ પણ રહેલ છે. તેમ છતાં આત્માને નિત્ય માનનાર એકાંતવાદીઓ આત્મામાં અનિત્યત્વનો નિષેધ કરે છે. વિદ્યમાન અન્ય ગુણધર્મોનો અપલાપ કરવાના લીધે મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદનરૂપ ન કહી શકાય. આત્મા અનિત્યત્વાદિ ગુણધર્મોથી યુક્ત હોવા છતાં અનિત્યત્વાદિ ગુણધર્મોથી શૂન્યરૂપે તેનું ભાન મિથ્યાત્વીના જ્ઞાનમાં થતું હોવાથી તે જ્ઞાન તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન ન કહેવાય, તેનો વિષય પારમાર્થિક ન કહેવાય.)

તથા 'તત્ત્વવેદન' કહેવાના બદલે 'તત્ત્વસંવેદન' કહેવાનો આશય એ છે કે એ જ્ઞાનમાં તત્ત્વનું વેદન સમ્યક્ રીતે થાય છે. 'સમ્યક્' કહેવા દ્વારા અવિરત સમ્યગ્દૃષ્ટિના જ્ઞાનની અહીં બાદબાકી જાણવી.

૧. 'પ્રવૃત્તાદ્યુ' ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠો મુદ્રિતપ્રતૌ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '...દૃષ્ટિજ્ઞાનેન નિ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तस्य ज्ञानाऽज्ञानसाधारण-प्रतिभासत्वप्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वेऽपि^१ ज्ञानत्वप्रयोज्यविर-
तिप्रवृत्त्याद्युपहितत्वाऽभावादिति च। इति = अमुना प्रकारेण त्रिधा ज्ञानं प्रकीर्तितम् । तदाह-
तसम्यग्दृष्टिज्ञाननिवृत्तिः बोध्यते । न च मिथ्यादृष्टेः सम्यग्दृष्टेर्वा ज्ञानादपि प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च जायत
एव, इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वात्, अनिष्टसाधनताज्ञानस्य च निवर्तकत्वादिति सम्यक्पदेन नोभय-
ज्ञाननिवृत्तिः बोधयितुं शक्यते, न च मिथ्यादृष्टिबोधस्य सदसदविशेषात् अज्ञानरूपत्वात् ज्ञानत्ववि-
रहोऽप्युद्भवनीयः, पापादौ मिथ्याज्ञानात् निःशङ्कप्रवृत्तेरविरतसम्यग्दृष्टिज्ञानाच्च साशङ्कप्रवृत्तेरुपल-
म्भेन तयोर्ज्ञानाऽज्ञानसाधारणार्थप्रकाशकत्वप्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वात् सम्यक्पदमनतिप्रयोजनमिति
शङ्कनीयम्, तस्य = अविरतसम्यग्दृष्टिज्ञानस्य उपलक्षणात् मिथ्याज्ञानस्य च ज्ञानाज्ञानसाधारणप्रति-
भासत्वप्रयोज्यविषयप्रवृत्त्याद्युपहितत्वेऽपि = ज्ञानाज्ञानोभयगतमर्थप्रकाशकत्वलक्षणं यत्प्रतिभासत्वं तत्प्र-
योज्येष्टानिष्टविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिव्याप्यत्वे सत्यपि ज्ञानत्वप्रयोज्यविरतिप्रवृत्त्याद्युपहितत्वाऽभावात् =
सम्यग्ज्ञानमात्रनिष्टज्ञानत्वप्रयोज्यपापविरति-पुण्य-संवरादिप्रवृत्त्युत्पत्तिव्याप्यत्वविरहात् ।

अयमाशयः प्राणातिपातादिरूपात् पापात् विरतिः स्वाध्याय-ध्यान-तपश्चरणादौ पुण्यसंवरादिकृत्ये
योग्यताद्यनुगता प्रवृत्तिश्च ज्ञानफलमुच्यते । तदुक्तं उपदेशपदे → णाणस्स फलं विरती पावे, पुन्नम्मि
तह पवित्तीओ जोगत्तादिअणुगया ← (उप.प.गा.४४८ भा.२ पृ.२४०) इति पापविरतेः पुण्यप्रवृत्तेश्च
ज्ञानत्वप्रयोज्यत्वं सिध्यति, कारणताऽवच्छेदकस्य प्रयोजकत्वनियमात्, घटस्य दण्डत्वप्रयोज्यत्ववत् । मि-
थ्याज्ञाने सम्यग्दृष्टिज्ञाने वा ज्ञानत्वप्रयोज्यपापविरति-पुण्यप्रवृत्त्युपधायकत्वं नास्ति, सत्यपि तस्मिन् पा-
पप्रवृत्तेः पुण्यनिवृत्तेश्चोपलम्भात् । तत्त्वसंवेदनज्ञाने तु प्रवृत्त्याद्युपहितत्वेन प्रतिभासत्वप्रयोज्यविषयप्रवृ-
त्त्याद्युपहितत्वेन वा तत्त्ववेदनं नाभिमतं किन्तु सम्यग्ज्ञानमात्रवृत्तिज्ञानत्वप्रयोज्यपापविरति-पुण्यप्रवृत्त्याद्यु-
पहितत्वेनैव तदभिमतम् । अतो मिथ्याज्ञानाऽविरतसम्यग्दृष्टिज्ञानयोर्व्यवच्छेदोऽनाविल एव ।

मास्तु कस्यचित् सज्ज्ञान-मिथ्याज्ञानसाधारणत्वेन ज्ञानत्वभ्रम इति प्रतिभासत्वपदनिवेशः । ज्ञानत्वस्य
प्रतिभासत्वन्यूनवृत्तित्वं न तु समव्याप्तत्वमिति न तयोरैक्यमाशङ्कनीयम् । मिथ्याज्ञाने तु ज्ञानत्वमेव
नास्ति । अतः मिथ्यादृष्टिप्रवृत्तेः प्रतिभासत्वप्रयोज्यत्वेऽपि ज्ञानत्वप्रयोज्यत्वविरहात्, परमार्थवेदनाऽभावाच्च
नातिप्रसङ्गः । अविरतसम्यग्दृष्टिज्ञाने प्रतिभासत्वं ज्ञानत्वञ्च स्तः । अविरतसम्यग्दृष्टेर्या भोजनपान-
शयनाऽऽसन-स्नान-कामभोगादिप्रवृत्तिस्तस्याः प्रतिभासत्वप्रयोज्यत्वमेव न तु ज्ञानत्वप्रयोज्यत्वम् । न च
प्रतिभासत्वापेक्षया ज्ञानत्वस्याधिकबलत्वादविरतसम्यग्दृशो ज्ञानत्वप्रयोज्यैव प्रवृत्तिरुपहिता स्यान्न तु

कारण के समकित्तीना बोधमां ज्ञान अने अज्ञान-अत्रेमां साधारण गुणधर्म = प्रतिभासत्व = प्रकाशत्व
= बोधत्व होवाना लीधे तेनाथी संपाद्य ष्ट विषयमां प्रवृत्तिथी अने अनिष्टविषयनिवृत्तिथी समकित्तीनुं
ज्ञान युक्त होवा छातां पण ज्ञानत्वसंपाद्य = सम्यक्ज्ञानत्वप्रयोज्य पापविरति वगेरे स्वरूप प्रवृत्तिथी
युक्त न होवाना लीधे समकित्तीनो बोध तत्त्वसंवेदन ज्ञानरूप अनी शके नहि. (अर्थात् तत्त्वनुं =
परमार्थनुं सम्यक् रीते = सम्यक्ज्ञानप्रयोज्य विरतिथी युक्त होवा रूपे वेदन समकित्तीना बोध द्वारा
न थर्ष शकवाथी तेनो बोध तत्त्वसंवेदनस्वरूप अनी शके नहि.) आ रीते ज्ञानना त्रण प्रकार ज्ञावावेल छे.

१. मुद्रितप्रतौ '...हित्वेऽपि' इत्यशुद्धः पाठः ।

વિષયપ્રતિભાસં ચાઽઽત્મપરિણતિમત્થા । તત્ત્વસંવેદનં ચૈવ જ્ઞાનમાહુર્મહર્ષયઃ ॥ (અ.૯/૨) ॥૨॥

પ્રતિભાસત્વપ્રયોજ્યેતિ શઙ્કનીયમ્, ચારિત્રમોહોદયજનિતાન્તરાયલક્ષણસ્ય પ્રતિબન્ધકસ્ય સત્ત્વાદવિરતસમ્ય-
ગ્દુઃપ્રવૃત્તેઃ તથાવિધકર્મોદયસહકૃતપ્રતિભાસત્વપ્રયોજ્યત્વાભ્યુપગમાત્ ।

વસ્તુતસ્તુ પ્રવૃત્તિહેતુતા તત્તદર્થજ્ઞાનાનાં તદ્વિષયકવીર્યાન્તરાયકર્મક્ષયોપશમજનકત્વેનૈવ । એતેન ઇ-
ષ્ટોત્પત્તિનાન્તરીયકદુઃખાધિકદુઃખાઽજનકેઽપ્યલસસ્યાપ્રવૃત્તિરુપપાદિતા, વિધ્યર્થજ્ઞાનેઽપિ તત્રાઽઽલસ્યદોષપ્રતિ-
બન્ધેન વીર્યાન્તરાયકર્મક્ષયોપશમાઽનિષ્પત્તેઃ । ઇત્યમેવ ચાવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટ્યાદેઃ શક્યવિરત્યાદૌ પ્રવૃત્ત્યભા-
વોપપત્તિઃ; તત્ર તસ્ય બલવદનિષ્ટહેતુતાજ્ઞાને બલવદ્દેષે વાભ્યુપગમ્યમાને સમ્યક્ત્વક્ષતિરેવ, વિપર્યયસ્ય
મિથ્યાત્વલક્ષણત્વાત્ । અત એવ શ્રદ્ધાલોઃ શક્યવિરત્યાદ્યભાવોપપત્તયે ચારિત્રમોહનીયં કર્મ કલ્પ્યતે ઇતિ
(અ.સ.તા.પરિ.૧ પૃ.૫૨/પં.૪) વ્યક્તં અષ્ટસહસ્ત્રીતાત્પર્યવિવરણે । ઇત્યમવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટેરાત્મપરિણામવદ-
પરાભિધાનં તત્ત્વવેદનમેવાસ્તિ ન તુ તત્ત્વસંવેદનાભિધાનં તૃતીયજ્ઞાનમિતિ સ્થિતમ્ ।

કેચિત્તુ વિષયપ્રવૃત્તિપદેન પજ્વેન્દ્રિયવિષયપ્રતિયોગિકી પ્રવૃત્તિઃ, વિરતિપ્રવૃત્તિપદેન ચ પાપવિરતિપ્ર-
તિયોગિકી પ્રવૃત્તિરિતિ વ્યાખ્યાનયન્તિ । તત્ત્વિન્ત્યમ્ ।

જ્ઞાનત્રૈવિધ્યકીર્તનસંવાદરૂપેણ અષ્ટકશ્લોકમાહ- ‘વિષયપ્રતિભાસમિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ‘વિષયઃ’
= શ્રોત્રાદીન્દ્રિયજ્ઞાનગોચરઃ શબ્દાદિઃ, તસ્યૈવ ન પુનસ્તત્પ્રવૃત્તૌ તજ્જન્યસ્યાત્મનોઽર્થાનર્થસદ્ભાવસ્ય, ‘પ્રતિ-
ભાસઃ’ પ્રતિભાસનં = પરિચ્છેદો યત્ર તત્ વિષયપ્રતિભાસમ્, એહિકાઽઽમુષ્મિકેષુ છાદ્મસ્થિકજ્ઞાનવિષયેષ્વર્થેષુ
પ્રવૃત્તાવાત્મનસ્તાત્ત્વિકાર્થાનર્થપ્રતિભાસશૂન્યમિત્યર્થઃ, જ્ઞાનમાહુરિતિ સમ્બન્ધઃ । ચશબ્દ ઉત્તરજ્ઞાનવિશેષાપેક્ષ્યા
સમુચ્ચયાર્થઃ, ઇદં ચ મિથ્યાદૃશાં ભવતીતિ । તથા આત્મનો જીવસ્ય, પરિણતિરનુષ્ઠાનવિશેષસમ્પાદ્યઃ
પરિણામવિશેષઃ, સૈવ જ્ઞેયતયા યસ્મિન્નસ્તિ જ્ઞાને ન પુનસ્તદનુરૂપપ્રવૃત્તિનિવૃત્તી અપિ, તદ્ આત્મપરિણ-
તિમત્ તથેતિ સમુચ્ચયે, ઇદં ચાવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટીનાં ભવતીતિ । તત્ત્વં પરમાર્થઃ, તત્સમ્યગ્ વેદ્યતે જ્ઞાયતે
યેન તત્ તત્ત્વસંવેદનમ્ હેયોપાદેયાર્થનિવૃત્તિપ્રવૃત્તિસમ્પાદકમિત્યર્થઃ, ચશબ્દઃ સમુચ્ચયે, એવકારોઽવધા-
રણે, તસ્ય ચૈવં પ્રયોગઃ, તત્ત્વસંવેદનમેવ ચ નોક્તવ્યતિરિક્તમ્, ઇદં ચ(તુ) વિશુદ્ધચારિત્રિણાં સ્યાત્ ।
જ્ઞાનં = બોધં આહુઃ = બ્રુવતે, મહર્ષયઃ = મહામુનયઃ । એતે ચ ત્રયોઽપિ જ્ઞાનભેદા મત્યાદિવિશેષા
એવેતિ ← (અ.પ્ર. ૯/૧ વૃ.) ॥૬/૨॥

અષ્ટક પ્રકરણમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે પણ જણાવેલ છે કે → “વિષયપ્રતિભાસ, આત્મ-
પરિણતિયુક્ત અને તત્ત્વસંવેદન- આમ ત્રણ પ્રકારે જ્ઞાન છે” એમ મહર્ષિઓ કહે છે. ← (૬/૨)

વિશેષાર્થ :- મિથ્યાદૃષ્ટિને ઘડાનો બોધ ઘડા રૂપે જ હોય છે. તથા વ્યવહારથી તેમાં ઈષ્ટત્વ,
અનિષ્ટત્વ વગેરે ગુણ ધર્મોનું ભાન પણ તેને રુચિ મુજબ થતું હોય છે. તેથી સ્ત્રી, ધન, ભોજન
વગેરે વિષયમાં ઉપાદેયત્વનું ભાન કરાવી તેમાં તે જ્ઞાનથી પ્રવૃત્તિ થતી હોય છે. તથા ઝેર, સાપ,
વાઘ વગેરે વિષયમાં હેયત્વનું ભાન કરાવી તેનાથી નિવૃત્તિ પણ તે જ્ઞાન કરાવે જ છે. પરંતુ આત્માને
વાસ્તવમાં બાહ્ય વિષયો લાભકારી છે કે નુકશાનકારક ? તેનું ભાન મિથ્યાત્વીના જ્ઞાન દ્વારા થતું ન
હોવાથી તે જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન કહેવાય છે.

આદ્યં મિથ્યાદૃશાં મુગ્ધરત્નાદિપ્રતિભાસવત્ । અજ્ઞાનાવરણાઽપાયાદ્' ગ્રાહ્યત્વાદ્યવિનિશ્ચયમ્ ॥૩॥

આદ્યમિતિ । આદ્યં = વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાનં મિથ્યાદૃશાં એવ, મુગ્ધસ્ય = અજ્ઞસ્ય રત્નપ્રતિ-
ભાસાદિવત્ = તત્તુલ્યમ્ (=મુગ્ધરત્નાઽઽદિપ્રતિભાસવત્) । તદાહ- 'વિષકણ્ટકરત્નાદૌ બાલાદિપ્રતિ-
ભાસવત્' (અષ્ટક-૧/૨) ઇતિ । અજ્ઞાનં = મત્યજ્ઞાનાદિકં તદાવરણં યત્કર્મ તસ્ય અપાયઃ =

સ્વામ્યાદિભેદેનાઽઽઘજ્ઞાનં નિરૂપયતિ- 'આદ્યમિ'તિ । મિથ્યાદૃશામેવ વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાનમ્ । અનેન
સ્વામિનિરૂપણં કૃતમ્ । અજ્ઞસ્ય તત્તુલ્યં = રત્નાદિપ્રતિભાસસમમ્ । અષ્ટકસંવાદમાહ 'વિષે'તિ ।
સમ્પૂર્ણા ચ કારિકા → વિષકણ્ટકરત્નાદૌ બાલાદિપ્રતિભાસવત્ । વિષયપ્રતિભાસં સ્યાત્, તદ્દેયત્વા-
દ્યવેદકમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧/૨) ઇત્યેવમવગન્તવ્યા । ઉપદેશપદેઽપિ → વિસયપડિહાસમિત્તં બાલસ્સેવક્ષ-
રયણવિસયંતિ । વયણા ઇમેસુ ણાણં સવ્વત્થળ્ણાણમો ણેયં ॥ ← (ઉપ.પ.૩૭૩) ઇત્યુક્તમ્ । મુનિચન્દ્રસૂરિ-
કૃતા તદ્વૃત્તિસ્તુ → વિષયપ્રતિભાસમાત્રં ઇહ સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણ-ચક્ષુઃ-શ્રોત્રાણીન્દ્રિયાણિ, સ્પર્શ-રસ-
ગન્ધ-રૂપ-શબ્દાસ્તેષામર્થાઃ, તતો વિષયસ્ય = ઇન્દ્રિયગોચરસ્ય પ્રતિભાસઃ = અવબોધઃ, સ એવ કેવલઃ
= તદ્ગતગુણદોષવિમર્શવિકલઃ = વિષયપ્રતિભાસમાત્રં બાલસ્યેવ = શિશોરિવ અક્ષરત્નવિષયમ્ । અક્ષઃ
= ચન્દનકઃ રત્નં = પદ્મરાગાદિઃ, તે વિષયો યસ્ય તત્ તથાવિધજ્ઞાનમિત્યુત્તરેણ યોગઃ । ઇતિઃ
પૂરણાર્થઃ । વચનાદ્ = દ્રવ્યશ્રુતયોગરૂપાદ્ એષુ = અભિન્નગ્રન્થિષુ જનેષુ જ્ઞાનં = અવબોધઃ શબ્દાર્થ-
માત્રગોચરમેવ, તદ્ગતોહાપોહશૂન્યં સર્વત્ર જીવાદૌ વિષયે, કિમિત્યાહ - અજ્ઞાનમેવ, જ્ઞાનફલસ્ય હેયોપા-
દેયવિભાગસ્ય તાત્ત્વિકસ્યાભાવાજ્ઞેયમ્ (ઉપ.પ. ૩૭૩ વૃ.) ← ઇતિ ।

તસ્માત્ = મત્યજ્ઞાનાઘાવરણકર્મક્ષયોપશમાદ્ વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાનં જાયતે । અનેન હેતુરુક્તઃ ।

સમકિતીને જે બોધ થાય છે તેમાં જ્ઞાનનો પરિણામ ભાસતો હોવાથી તેનું જ્ઞાન આત્મપરિણામયુક્ત
= સ્વપરિણામશાલી કહેવાય છે. સ્વ = જ્ઞાન. "ભોગસુખમાં થતી આનંદની બુદ્ધિ પરિણામે નુકશાનકારી
છે તથા સુપાત્રદાન, પ્રભુભક્તિ વગેરેમાં થતી આનંદની અનુભૂતિ પરિણામે લાભકારી છે." આ પ્રકારે
જ્ઞાનનું પરિણામ ભાસતું હોવાથી સમકિતીનો બોધ આત્મપરિણામયુક્ત કહેવાય છે.

અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તિકારના મતે 'આત્મપરિણામયુક્ત' જ્ઞાનમાં 'આત્મ'પદ જીવબોધક છે. અર્થાત્
વિશિષ્ટ પ્રકારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જીવને થતા લાભ-નુકશાનનો બોધ થવાથી સમકિતીનો બોધ આત્મપરિણામયુક્ત
કહેવાય છે. આ સિવાયની બાબતની ઇણાવટ ટીકાર્થમાં અમે સ્પષ્ટપણે કરેલ જ છે. (૬/૨)

• વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન •

ગાથાર્થ :- મુગ્ધ જીવોને રત્નોનું ભાન થાય તે પ્રકારે અજ્ઞાનાવરણના ઘટાડાથી ઉપાદેયત્વ વગેરે
ગુણધર્મોના વિનિશ્ચય વગરનું વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને થાય છે. (૬/૩)

ટીકાર્થ :- પ્રથમ વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને જ હોય છે. તે જ્ઞાન મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા
અજ્ઞાની જીવને થતા રત્ન વગેરેના ભાન જેવું હોય છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે 'ઝેર, કાંટા, રત્ન
વગેરેનો બાળકાદિને જેવો પ્રતિભાસ થાય તેવું વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન હોય છે.' મતિઅજ્ઞાનાવરણ વગેરે
કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'પાયા' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

क्षयोपશમસ્તસ્માત્ (=અજ્ઞાનાઽઽવરણાઽપાયાત્) । તદાહ- ‘અજ્ઞાનાવરણાપાયં’ (અ.૧/૩) ઇતિ । ગ્રાહ્યત્વાદીનામ્ = ઉપાદેયત્વાદીનાં અવિનિશ્ચયઃ = અનિર્ણયો^૨ યતસ્તત્ (=ગ્રાહ્યત્વાદ્યવિનિશ્ચયમ્) । તદાહ- ‘તદ્દેયત્વાદ્યવેદક’મિતિ (અષ્ટક- ૧/૨) ।

યદ્યપિ મિથ્યાદૃશામપિ ઘટાદિજ્ઞાનેન ઘટાદિગ્રાહ્યતા નિશ્ચીયત એવ, તથાપિ સ્વવિષયત્વા-વચ્છેદેન તદનિશ્ચયાન્ન દોષઃ, સ્વસંવેદ્યસ્ય સ્વસ્યૈવ તદનિશ્ચયાત્ ॥૩॥

અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘અજ્ઞાનાવરણાપાયમિતિ’ । “મત્યજ્ઞાનાવરણાદિકર્મક્ષયોપશમહેતુકમિત્યર્થઃ અથવા અવિ-દ્યમાનો જ્ઞાનાવરણાપાયો યત્ર તત્તથા” ઇતિ તદ્દૃત્તૌ શ્રીજિનેશ્વરસૂરયઃ । ‘મહાપાયનિબન્ધનમિ’ત્યુક્ત્યા (અ.પ્ર. ૧/૩) અષ્ટકપ્રકરણે તત્કલમપ્યાવેદિતમ્ । કથં મુગ્ધરત્નાદિપ્રતિભાસતુલ્યત્વમસ્ય ? ઇત્યાશ-ઙ્કાયામાહ ઉપાદેયત્વાદીનાં અનિર્ણયઃ = સમ્યગ્નિશ્ચયાભાવો યતઃ = યસ્માત્ તત્ ।

અષ્ટકસંવાદમાહ-‘તદ્દેયત્વાદ્યવેદકમ્’ । → તેષાં જ્ઞેયવિષયાણાં હેયત્વાદિ = હેયત્વમુપાદેયત્વમુ-પેક્ષણીયત્વજ્વેત્યર્થઃ, તસ્યાઽવેદકં = અનિશ્ચાયકં = તદ્દેયત્વાદ્યવેદકમ્ । યથા બાલાદિપ્રતિભાસો વિષાદિવિષયસ્ય રૂપાદિમાત્રમેવાધ્યવસ્યતિ, ન તુ હેયત્વાદિકં તદ્દર્મમ્ । એવં યત્ જ્ઞાનં બહુશ્રુતાના-મપ્યભિન્નગ્રન્થીનાં મોહમલમલીમસમાનસત્ત્વેનાતત્ત્વાનાં હેયતાયાસ્તત્ત્વાનાઞ્ચોપાદેયતાયા વિમર્શાક્ષમં તત્ત્વા-તત્ત્વયોઃ સમતાવભાસકં વિપર્યયાવભાસકં વા તદ્વિષયપ્રતિભાસમિતિ ← (અ.પ્ર.૧/૨ વૃ.) તદ્દૃત્તૌ શ્રીજિને-શ્વરસૂરયઃ । અત એવ પરમાર્થતો જ્ઞાતૃત્વમપિ ન મિથ્યાદૃશાં સમ્ભવતિ । તદુક્તં દ્વાદશારનયચક્રે → યો હિ સંજ્ઞેયં જાનીતે સ તુ મુખ્યો જ્ઞાતા, યથા સલિલં સલિલમિતિ વિદ્વાન્ । યઃ પુનઃ અસંજ્ઞેયં વિજાનીતે સ તુ ન જ્ઞાતા, યથા મૃગતૃષ્ણિકાં સલિલમિતિ વિદ્વાન્ ← (દ્વા.ન.વ.પૃ.૩૩૩)ઇતિ ।

યદ્યપિ મિથ્યાદૃશામપિ ઘટાદિજ્ઞાનેન ઘટાદિગ્રાહ્યતા = ઘટાદિનિષ્ઠોપાદેયતા નિશ્ચીયતે = પ્રમી-યતે એવ । ન હિ સ્વસ્થદશાયાં મિથ્યાદૃશોઽપિ વિષાદિકમુપાદેયતયા રત્નાદિકઞ્ચ હેયતયા મન્યન્તે વ્યવહરન્તિ વા । તથાપિ સ્વવિષયત્વાવચ્છેદેન તદનિશ્ચયાત્ = ગ્રાહ્યતાદિનિર્ણયવિરહાત્ ન અવ્યાપ્તિ-લક્ષણો દોષઃ । જ્ઞાનવિષયતા યથા ઘટાદૌ બાહ્યાર્થે વર્તતે તથૈવ સ્વસ્મિન્નપિ વર્તત એવ, જ્ઞાનસ્ય સ્વસંવેદિત્વાભ્યુપગમાત્ । યત્ર યત્ર જ્ઞાનીયવિષયતા વર્તતે તત્ર સર્વત્ર હેયત્વાદિનિર્ણયો મિથ્યાદૃશાં ન જાયતે, સ્વસંવેદ્યસ્ય સ્વસ્યૈવ = સ્વાત્મકજ્ઞાનસ્યૈવ તદનિશ્ચયાત્ = હેયત્વાદિનિર્ણયવિરહાત્ ।

અષ્ટકજીમાં પણ ‘અજ્ઞાનાવરણના દ્વાસથી વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.’ આમ જણાવેલ છે. વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન દ્વારા તેના વિષયમાં ઉપાદેયત્વ વગેરે ગુણધર્મોનો નિશ્ચય થતો નથી. અષ્ટકજીમાં પણ આમ જ જણાવેલ છે.

જો કે મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને પણ ઘડા વગેરેના જ્ઞાનથી ઘડા વગેરેમાં ઉપાદેયતાનો નિર્ણય તો થાય જ છે. પરંતુ તે જ્ઞાનના જેટલા વિષય છે તે તમામમાં ઉપાદેયતા વગેરેનો નિશ્ચય તેને હોતો નથી. જેમ કે તે જ્ઞાન સ્વસંવેદ્ય = સ્વયં દ્વારા જ જણાનાર હોય છે. તેમ છતાં તે મિથ્યાજ્ઞાનમાં રહેલ હેયતા વગેરે ગુણ-ધર્મોનો નિશ્ચય તેને નથી હોતો. માટે વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાનના લક્ષણમાં અવ્યાપ્તિ દોષ નહિ આવે. (૬/૩)

૧. હસ્તાદર્શો ‘અજ્ઞાનાવરણા...’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘...નિયતઃ...’ ઇતિ ત્રુટિતોઽશુદ્ધશ્ચ પાઠઃ ।

भिन्नग्रन्थेर्द्वિतीयं तु ज्ञानावरणभेदजम् । श्रद्धावत् प्रतिबन्धेऽपि कर्मणा सुख-दुःखयुक् ॥४॥

भिन्नग्रन्थेरिति । भिन्नग्रन्थेः = सम्यग्दृशस्तु द्वितीयं = आत्मपरिणामवत् ज्ञानाऽऽवरणस्य भेदः = क्षयोपशमस्तज्जं (=ज्ञानावरणभेदजम्), तदाह^१ - 'ज्ञानावरणहासोत्थ'मिति (अष्टक मिथ्यादृष्टिज्ञानमज्ञानरूपतया हेयमेव, तथापि मिथ्याज्ञानं स्वगतं हेयत्वं न निश्चिनोतीति स्वविषय-ताश्रये घटादौ ग्राह्यत्वनिर्णयेऽपि स्वविषयत्वावच्छेदेन हेयत्वाद्यनिर्णयात् 'ग्राह्यत्वाद्यविनिश्चयमि'ति सुष्ठूक्तम् ।

किञ्च घटादावपि व्यावहारिकमेवोपादेयत्वादिकं मिथ्यादृष्टिर्निश्चिनोति । तात्त्विकोत्सर्गाप-वादानुविद्धाध्यात्मिकानेकान्तवादोन्नीतमुपादेयत्वादिकं तु मिथ्यादृक् स्वप्नेऽपि नैव जानाति, सदसदवि-शेषात्, भवहेतुत्वात्, यदृच्छोपलम्भात्, ज्ञानफलाभावाच्च । तदुक्तं विशेषावश्यकभाष्ये → सदसदवि-सेसणाओ भवहेउजहिच्छिओवलंभाओ । णाणफलाभावाओ मिच्छद्विड्डिस्स अन्नाणं ॥ ← (वि.आ. भा. ११५-३१९-५२१-२८४४) इति । उपदेशपदे एतद्विवरणन्तु →

एगंतणिच्चवाए अणिच्चवाए सदसदविसेसो । पिंडो घडोत्ति पुरिसादन्नो देवोत्ति णातातो ॥ भवहेउ णाणमेयस्स पायसोऽसप्पवित्तिभावेण । तह तदणुबंधओ च्चिय तत्तेतरणिंदणादीतो ॥ उम्मत्तस्स व णेतो तस्सुवलंभो जहित्थरूवोत्ति । मिच्छोदयतो तो च्चिय भणियमिणं भावगहरूवं ॥ णाणस्स फलं विरती पावे पुत्रम्मि तह पवित्तीओ । जोगत्तादिअणुगया भावेण ण सा अओऽण्णाणं ॥

← (उप.प.४४५-४४८) इत्थमावेदितम् ॥६/३॥

अवसरसङ्गतं द्वितीयज्ञानं स्वाम्यादिभेदेन निरूपयति- 'भिन्ने'ति । सम्यग्दृश आत्मपरिणामवत् ज्ञानं भवति । अनेन स्वाम्युक्तः । कारणमाह- ज्ञानावरणस्य क्षयोपशमः तज्जमिति । अष्टकसंवा-

विशेषार्थः :- आणकने अग्नि वगेरे यणकता पद्यार्थो गमे. પણ તેમાં હાથ નાખવાથી પોતે દાઝી જશે તેનું ભાન આણકને હોતું નથી. માત્ર અગ્નિનો આહ દેખાવ તેના જ્ઞાનમાં જણાય છે. તેમ મિથ્યાત્વીને સ્ત્રી, ધન, પરિવાર વગેરેના આહ દેખાવનું ભાન થાય છે. પણ તેના મમત્વ દ્વારા આત્માને થનાર નુકશાનનો તેને કોઈ ખ્યાલ હોતો નથી. આથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ કહેવાય છે. ઘડા, રત્ન વગેરેમાં વ્યવહારથી જે ઉપાદેયતા રહેલી હોય છે તેનો નિર્ણય જો કે મિથ્યાત્વીને જ્ઞાન દ્વારા જરૂર થાય છે. પરંતુ તે જ્ઞાન મારક છે કે તારક ? એનો બોધ મિથ્યાદૃષ્ટિ જીવોને થતો નથી. દરેક જ્ઞાનમાં જ્ઞેય, જ્ઞાતા અને જ્ઞાનનું ભાન થાય છે. પરંતુ રત્ન વગેરેમાં ઉપાદેયતાનું ભાન કરાવનાર જ્ઞાનમાં રહેલી હેયતાનું = ત્યાજ્યતાનું = મારકતાનું ભાન ન થવાથી મિથ્યાદૃષ્ટિનું જ્ઞાન વિષયપ્રતિભાસ જ કહેવાય. (૬/૩)

• આત્મપરિણામશાલી જ્ઞાન •

ગાથાર્થ :- જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી સમક્રિતીને દ્વિતીય જ્ઞાન હોય છે. પ્રતિબંધ હોવા છતાં તે જ્ઞાન શ્રદ્ધાયુક્ત હોય છે. તેમ જ કર્મના લીધે સુખ-દુઃખથી યુક્ત હોય છે. (૬/૪)

ટીકાર્થ :- સમ્યગ્દૃષ્ટિને જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન હોય છે. અષ્ટકજીમાં પણ 'આત્મપરિણાતિયુક્ત જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણના હાસથી ઉત્પન્ન થાય છે.' એમ જણાવેલ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'તથાહિ' इति पाठः । २. हस्तादर्श 'ज्ञानावरणः' इति पाठः ।

९/५) श्रद्धावत् = वस्तुगुणदोषपरिज्ञानपूर्वकचारित्रेच्छान्वितं प्रतिबन्धेऽपि चारित्रमोहोदयजनितान्तरायलक्षणे सति,

दमाह 'ज्ञानावरणे'ति । → तथाविधप्रवृत्त्यादिव्यङ्ग्यं सदनुबन्धि च । ज्ञानावरणहासोत्थं प्रायो वैराग्यकारणम् ॥ ← (अ.प्र.९/५) इति सम्पूर्णा कारिका । क्रियानयाऽऽनुगुण्येनाह श्रद्धावत् = वस्तुगुणदोषपरिज्ञानपूर्वकचारित्रेच्छान्वितं, चारित्रमोहोदयजनितान्तरायलक्षणे प्रतिबन्धे सत्यपि । ज्ञाननयाऽऽनुगुण्येन त्वित्थं ज्ञेयं 'प्रतिबन्धे = ज्ञानावरणोदयजन्यविधाते सति अपि 'तमेव सच्चं...' इत्येवं पूर्वोक्त(पृ.९३)वचनात् श्रद्धावत्' इति । तदुक्तं → भिन्ने तु इतो णाणं जहऽक्ख-रयणेसु तग्गयं चेव । पडिबंधम्मि वि सद्धादिभावतो सम्मरूवं तु ॥ ← (उप.प.३७४) इति उपदेशपदगाथाया वृत्तौ श्रीमुनिचन्द्रसूरिभिः → भिन्ने तु = विघटिते तु पुनः ग्रन्थौ इतः = ग्रन्थिभेदादनन्तरमेव ज्ञानं विशदविमर्शवशोपलब्धविशुद्धतत्त्वतया शुद्धबोधरूपं विजृम्भते । दृष्टान्तमाह यथाऽक्षरत्नयोर्विषये तस्यैव शिशोरशिशुभावप्राप्तौ तद्गतं चैवाक्षरत्नविभागगोचरमेव ।

ननु भिन्नग्रन्थीनां केषाञ्चिद् माषतुषसदृशानां न किञ्चिद् ज्ञानविजृम्भणमुपलभ्यते इत्याशङ्क्याह- प्रतिबन्धेऽपि = तथाविधज्ञानावरणोदयाद् विधातेऽपि श्रद्धादिभावतः = 'तमेव सच्चं णिसंकं जं जिणेहिं पवेइयं' (आचाराङ्ग-५/५/१६२) इत्यादेः श्रद्धानस्य, आदिशब्दात् गीतार्थप्रज्ञापनीयत्वस्य च भावात् तुच्छमपि ज्ञानं, सम्यग्रूपमेव, परिपूर्णलाभहेतुत्वात् । यथाहि शुक्लपक्षक्षपापतेरतितुच्छोऽपि प्रतिपत्तिथावुज्ज्वलतालाभस्सम्यगेव, परिपूर्णतदुज्ज्वलभावलाभस्याचिरादेव सम्पत्तिनिमित्तत्वात् तथा प्रकृतज्ञानमपि क्रमेण केवलज्ञानाऽविकलकारणभावापन्नमेव वर्तते ← (उप.प.३७४ वृत्तिः) इति । इयञ्च श्रद्धैव हि निजविशुद्धात्मस्वरूपदर्शनकारणीभूतात्मपरिणामवज्ज्ञानप्राणभूता वर्तते । प्रकृते → श्रद्धया प्राप्यते धर्मः श्रद्धया ब्रह्मदर्शनम् ← (म.गी. १/२७) इति महावीरगीतावचनमपि स्मर्तव्यम् ।

सौगतानामपि सम्मतमिदम् । तदुक्तं सुत्तनिपाते → सद्धाय तरती ओघं ← (सु.नि.१/१०/४) इति ।

अष्टकवृत्तिकृत्तु → प्रतिबन्धेऽपि = सदनुष्ठानव्याघातेऽपि ← (अ.प्र.९/५ वृ.) इत्येवं क्रियानयाऽऽनुगुण्येनोक्तवान् ।

अथाविरतसम्यग्दृष्टिज्ञानं → प्रारब्धकर्मभोगस्तु भुज्यते गृहि-साधुभिः । विना भोगं न मुच्यन्ते इन्द्राद्या अपि जानतः ॥ ← (अध्या.गी.९८) इति अध्यात्मगीताद्यनुसारेण प्रबलावश्यवेद्यचारित्रमोहोदयादिन्द्रियानुकूलप्रवृत्त्या मोक्षनिमित्तं कथं स्यात् ? उच्यते, संसारविषवृक्षमूलभूताशुभतरानुबन्धविच्छेदान्नियमेन तस्य मोक्षाङ्गत्वात्; → जमिणं असम्पवित्तीए दव्वओ संगयं पि नियमेण । होति फलंगं असुहाणुबंधवोच्छेयभावाओ ॥ ← (उप.प.३७५) इति उपदेशपदवचनमत्रानुसन्धेयम् । एतेन → यथाऽऽतुरः पथ्यमरोचमानं जिजीविषुः भेषजमाददीत । तथा यियासुर्भुवि लोकयात्रां भुज्जीत भोगान-
अविरत समडितीने यारित्रमोहनीय कर्मना उदयना लीधि यारित्रनो अंतराय छोवा छतां पश संसारना दोष अने संयभना गुणानुं लान छोवाथी यारित्रनी ईच्छथी ते ज्ञान युक्त छोय छे.

કર્મણા પૂર્વાર્જિતેન સુખ-દુઃખયુક્ત = સુખ-દુઃખાન્વિતમ્ । તદાહ -

‘પાતાદિપરતન્ત્રસ્ય તદ્દોષાદાવસંશયમ્ । અનર્થાઘાપ્તિયુક્તં ચાઽઽત્મપરિણતિમન્મતમ્’ (અષ્ટક-૧/૪) ॥૪॥

સ્વસ્થવૃત્તેસ્તૃતીયં તુ સજ્ઞાનાવરણવ્યયાત્ । સાધોર્વિરત્યવચ્છિન્નમવિઘ્નેન ફલપ્રદમ્ ॥૫॥

વિષક્તચિત્ત: ॥ ← (શું.શ.૪૫) ઇતિ શૃઙ્ગારશતકે ભર્તૃહરિવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્, ‘લોકયાત્રાં = મોક્ષમાર્ગ’ ઇતિ તદ્વૃત્તૌ જૈનનિર્ગન્થ-ધનસારગણી ।

અવશિષ્ટમાહ- પૂર્વાર્જિતેન કર્મણા સુખ-દુઃખાન્વિતં = બાહ્યસુખ-દુઃખોપેતમ્ । અષ્ટકસંવાદમાહ ‘પાતાદી’તિ । તદ્વૃત્તિલેશસ્ત્વેવમ્ → પાત: = અધ:પતનમાદિ યસ્યોર્ધ્વતિર્યાગાકર્ષણવિપરીતશિક્ષાશ્ચો-દ્વહનાદેસ્તપ્તાતાદિ તેન તસ્ય વા પરતન્ત્ર: = પરાયત્ત: પાતાદિપરતન્ત્ર:, પાતાદિપરતન્ત્ર ઇવ ‘પાતાદિ-પરતન્ત્ર:’ તસ્ય વિષયકષ્ટાયાદિવશીકૃતસ્ય દેહિન: તસ્મિન્ પાતાદૌ યો દોષોઽઙ્ગમ્ભઙ્ગ-મરણાદિલક્ષણ: સ આદિર્યસ્ય રુતોત્કરમૃદુસ્પર્શાદિગુણસ્ય સ તથા તત્ર તદ્દોષાદૌ, ડાર્ષ્ટાન્તિકે તુ કર્મબન્ધદુર્ગત્યાદિદોષે ગુણે ચાભ્યુદયાદૌ જ્ઞેયે, અસંશયમ્ = ઉપલક્ષણત્વાદવિઘ્નમાનસન્દેહવિપર્યયં વિલીનમોહગ્રન્થિત્વેન યથા-વન્નિશ્ચયસ્વરૂપમિત્યર્થ:, અનર્થોઽપાયોઽઙ્ગમ્ભઙ્ગાદિરાદિર્યસ્ય સુખસ્પર્શાદિરર્થસ્ય સ તથા તસ્યાઽઽપ્તિ: = પ્રાપ્તિસ્તયા યુક્તં = અન્વિતમ્ અનર્થાઘાપ્તિયુક્તમ્ । ઇહ ચ યદ્યપિ પુરુષસ્યૈવાનર્થાઘાપ્તિયોગસ્તથાપિ જ્ઞાનાઽવ્યતિરિક્તત્વાત્તસ્ય જ્ઞાનમેવાનર્થાઘાપ્તિયુક્તમુક્તમ્, ડાર્ષ્ટાન્તિકે તુ અનર્થાઘાપ્તિ: કર્મબન્ધદુ-ર્ગતિગમનપરમ્પરાપવર્ગમનરૂપાવગન્તવ્યા, ચશબ્દો વિશેષણાન્તરસમુચ્ચયાર્થ:, તદેવંવિધં જ્ઞાનમ્, આત્મ-પરિણતિમ્ પ્રતિપાદિતનિર્વચનં મતં = અભિમતમધ્યાત્મતત્ત્વવિદુષામ્ ← (અ.૧/૪ વૃત્તિ) ઇતિ । ચારિત્રમોહવિપાકોદયાદિલક્ષણપ્રતિબન્ધનાશાયાઽઽત્મપરિણતિમજ્ઞાનં સ્વભૂમિકોચિત-વિહિત-વિશુદ્ધાચાર-ભગવદ્ભક્ત્યાદિસાહાય્યમપેક્ષત ઇત્યવધેયમ્ । સમ્મતશ્ચાયમર્થ: પરેષામપિ । તદુક્તં રામગીતાયાં → બોધસ્સપ્રતિબન્ધશ્ચેત્ કર્માઽપેક્ષોપપદ્યતે ← (રા.ગી.૧/૪૪) ઇતિ ॥૬/૪॥

અવસરપ્રાપ્તમન્તિમજ્ઞાનં સ્વામ્યાદિભેદેન નિરૂપયતિ- ‘સ્વસ્થવૃત્તૈ’રિતિ ।

તથા પૂર્વે ઉપાર્જિત કર્મના લીધે આ જ્ઞાન સુખ-દુઃખથી યુક્ત હોય છે. અષ્ટકજીમાં પણ જણાવેલ છે કે → ‘ખાડા વગેરેમાં પડી રહેલા જીવને એ સમયે નીચે પડવાથી થનારા દોષ વગેરેનો નિર્ણય ચોક્કસ થયેલ હોવા છતાં હાથ-પગ ભાંગવા વગેરે રૂપ નુકશાનને તે ભોગવે છે. કારણ કે એ પોતાને નીચે પડતો અટકાવી શકતો નથી. આવું જ્ઞાન સમકિતીનું હોય છે. ભોગ સુખથી થનારા નુકશાનનો સમકિતીને નિર્ણય હોવા છતાં કર્મ તથા સત્ત્વહીનતાદિના લીધે ભોગસુખ અને આરંભની પ્રવૃત્તિથી એ બચી શકતો ન હોવાથી અનર્થને પામે છે. આમ આત્મપરિણતિયુક્ત જ્ઞાન અનર્થ વગેરેથી યુક્ત કહેવાયેલ છે.’ ← (૬/૪)

• તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન •

ગાથાર્થ :- સ્વસ્થવૃત્તિવાળા સાધુને સમ્યક્જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ તૃતીય જ્ઞાન હોય છે. તે જ્ઞાન વિરતિથી વિશિષ્ટ હોય છે. તથા વિના વિઘ્ને ફળને આપે છે. (૬/૫)

સ્વસ્થેતિ । સ્વસ્થા = અનાકૂલા વૃત્તિઃ કાયાદિવ્યાપારરૂપા યસ્ય તસ્ય (=સ્વસ્થવૃત્તેઃ) સાધોઃ-
 ૧ તુ તૃતીયં વિરતિઃ = સદસત્પ્રવૃત્તિનિવૃત્ત્યાત્મિકા તયા અવચ્છિન્નં = ૨ ઉપહિતં (=વિરત્યવચ્છિન્નં)
 અવિઘ્નેન = વિઘ્નાઽભાવેન ફલપ્રદમ્ । તદાહ-

સ્વસ્થવૃત્તેઃ પ્રશાન્તસ્ય તદ્દેયત્વાદિનિશ્ચયમ્ ।

તત્ત્વસંવેદનં સમ્યગ્ યથાશક્તિ ફલપ્રદમ્ ॥ (અષ્ટક ૯/૬) इदं च सज्ज्ञा-

સ્વસ્થવૃત્તેઃ સાધોઃ તૃતીયં = તત્ત્વસંવેદનાભિધાનં જ્ઞાનં સ્યાત્ । અનેન સ્વામ્યુપદર્શિતઃ । વિરતિઃ
 = સદસત્પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્ત્યાત્મિકા, તદુક્તં બૃહદ્દ્રવ્યસદ્ગ્રહે → અસુહાદો વિણિવિત્તી, સુહે પવિત્તી ય જાણ
 ચારિત્તં । વદ-સમિદિ-ગુત્તિરૂવં વવહારનયા દુ જિણભણિયં ॥ ← (બૃ.દ્ર.સં. ૪૫) इति । તયા
 = વિરત્યા ઉપહિતં = સ્વોત્પત્યવ્યવહિતપૂર્વક્ષણવૃત્તિત્વસમ્બન્ધેન વિશિષ્ટં તત્ત્વસંવેદનં જ્ઞાનં વિઘ્નાભાવેન
 = અક્ષેપેણ ફલપ્રદં = મોક્ષકારણમ્ । તસ્યૈવ સંસારમૂલભૂતકામબન્ધનનાશકત્વાત્ । તદુક્તં અધ્યાત્મ-
 ગીતાયાં → ભવમૂલં તુ કામોઽસ્તિ જ્ઞાનાત્ કામો વિનશ્યતિ । આત્મજ્ઞાનં વિના કામબન્ધનં ન
 વિનશ્યતિ ॥ ← (અધ્યા.ગી.૩૩૩) इति ।

પ્રકૃતે પ્રન્થકૃદ્ અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘સ્વસ્થે’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → સ્વસ્થા = અનાકૂલા વૃત્તિઃ
 = વચન-કાયાવ્યાપારરૂપં વર્તનં યસ્ય સ તયા તસ્ય = સ્વસ્થવૃત્તેઃ । एतदेव कुतः ? इत्याह प्रशान्तस्य
 = રાગદ્વેષાદ્યુપશમપ્રકર્ષવતઃ, તત્ત્વસંવેદનં ભવતીતિ ક્રિયા । કિમ્ભૂતમિત્યાહ તેષાં = જ્ઞેયવસ્તુતત્ત્વાનાં
 હેયત્વાદિ = ત્યજનીયત્વાદિ આદિશબ્દાદુપાદેયત્વોપેક્ષણીયત્વપરિગ્રહઃ તત્ર નિશ્ચયો = નિર્ણયો યસ્ય
 તત્ = તદ્દેયત્વાદિનિશ્ચયમ્ इति । અથવા યદિતિ શોષસ્તતશ્ચ સ્વસ્થવૃત્તેઃ પ્રશાન્તસ્ય પુંસો યત્ જ્ઞાનં
 તત્તત્ત્વસંવેદનમિતિ યોગઃ તત્ત્વસંવેદનં ઉક્તનિર્વચનં સમ્યક્ = સમીચીનતયા યથાશક્તિ = પુરુષસંહન-
 નાદિસામર્થ્યાનુસારતઃ ફલપ્રદં = સ્વપ્રયોજનપ્રસાધકમ્, જ્ઞાનસ્ય ચાનન્તરં ફલં વિરતિઃ પરમ્પરાફલં
 ત્વપવર્ગઃ (અ.પ્ર.૯/ વૃ.) ← इति । જ્ઞાનસ્ય ફલં વ્યવહારતઃ તત્ત્વરુચિઃ નિશ્ચયતશ્ચાઽતત્ત્વવિરતિરિત્યસ્માકં
 પ્રતિભાતિ ।

મુજ્જાદિષીકોદ્ધરણન્યાયાદત્રાત્મતત્ત્વસંવેદનં વિશદતરમવસેયમ્ । યથા મુજ્જાભિધાનાત્ તૃણવિશેષાદ્
 ઇષીકા = ગર્ભસ્થં કોમલતરં તૃણં યુક્ત્યા બહિરાવરકત્વેન સ્થિતાનાં સ્થૂલપત્રાણાં વિભજનલક્ષણેનોપાયેન
 સમુદ્ધ્રિયતે તથાઽઽત્માપ્યત્રૌદારિકાદિશરીરાદિશ્ચો ધીરૈઃ પૃથક્કૃતો વિશદતરમનુભૂયતે । પ્રન્થકૃદેતસ્ય
 કારણમાહ- સજ્જ્ઞાનાવરણસ્ય ક્ષયોપશમાત્ પ્રાદુર્ભવતિ । અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘સજ્જ્ઞાનાવરણાપાયમિ’તિ । “સત્

ટીકાર્થઃ :- જેની મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ સ્વસ્થ છે તેવા મહાત્માને તત્ત્વસંવેદન નામનું તૃતીય જ્ઞાન
 હોય છે. સત્પ્રવૃત્તિ અને અસત્પ્રવૃત્તિરૂપ = હિંસાદિથી નિવૃત્તિ સ્વરૂપ વિરતિથી તે જ્ઞાન વિશિષ્ટ હોય
 છે. તેમ જ વિઘ્ન વિના તે જ્ઞાન ફળદાયી છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે “સ્વસ્થવૃત્તિવાળા પ્રશાન્ત મહાત્માને
 વિષયગત હેયત્વ આદિ ગુણધર્મોના નિશ્ચયવાળું તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન હોય છે. તે શક્તિ મુજબ ફળને આપનાર
 હોય છે.” આ જ્ઞાન સત્ જ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થાય છે. અષ્ટકજીમાં પણ “તૃતીય જ્ઞાન

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘તુ’ પદં નાસ્તિ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘અપહિતં’ इत्यशुद्धः पाठः ।

નાવરણસ્ય વ્યયાત્ = ક્ષયોપશમાત્રાદુર્ભવતિ । તદાહ- 'સજ્ઞાનાવરણાપાય'મિતિ (અ.૧/૭) ॥૫॥
નિષ્કમ્પા ચ સકમ્પા ચ પ્રવૃત્તિઃ પાપકર્મણિ । નિરવદ્યા ચ સેત્યાહુર્લિङ્ગાન્યત્ર યથાક્રમમ્ ॥૬॥

નિષ્કમ્પા ચેતિ । અત્ર = ઉક્તેષુ ત્રિષુ ભેદેષ્વજ્ઞાનજ્ઞાનસજ્ઞાનત્વેન ફલિતેષુ યથાક્રમં પાપ-
કર્મણિ 'નિષ્કમ્પા = દૃઢા પ્રવૃત્તિઃ સકમ્પા ચાઽદૃઢા નિરવદ્યા ચ સા = પ્રવૃત્તિઃ ઇતિ લિङ્ગા-
ન્યાહુઃ । તદુક્તં 'નિરપેક્ષપ્રવૃત્ત્યાદિલિङ્ગમેતદુદાહૃતમ્' (અ.પ્ર.૧/૩)

= શોભનં = પ્રકૃષ્ટં યત્ જ્ઞાનં આભિનિબોધિકાદિ તસ્ય યદ્ આવરણં તસ્ય અપાયઃ = અપગમઃ
ક્ષય-ક્ષયોપશમલક્ષણો યસ્મિન્ તત્ સજ્ઞાનાવરણાપાયમ્ । અથવા સન્ = વિદ્યમાનો જ્ઞાનાવરણાપાયો
યત્ર તત્તથા" ← (અ.પ્ર.૧/૭ વૃ.) ઇતિ અષ્ટકવૃત્તિકૃત્ ॥૬/૫॥

અધિકૃતજ્ઞાનત્રિતયલિङ્ગાન્યાહ- 'નિષ્કમ્પે'તિ ।

વિષયપ્રતિભાસલિङ્ગોક્તૌ અષ્ટકસંવાદમાહ- 'નિરપેક્ષે'ત્યાદિ । "નિર્ગતા = અપેતા અપેક્ષા =
એહિકાઽઽમુષ્િકાઽપાયશઙ્કા યસ્યાઃ સા તથા, નિરપેક્ષા પ્રવૃત્તિઃ = પ્રવર્તનં આદિર્યસ્ય નિવૃત્ત્યાદેઃ તત્
= નિરપેક્ષપ્રવૃત્ત્યાદિ । નિરપેક્ષસ્ય વા નિરાશઙ્કસ્ય પ્રવૃત્ત્યાદિ = નિરપેક્ષપ્રવૃત્ત્યાદિ, તત્ લિङ્ગં =
ચિહ્નં યસ્ય તત્ નિરપેક્ષપ્રવૃત્ત્યાદિલિङ્ગં એતત્ = અનન્તરોદિતં વિષયપ્રતિભાસં જ્ઞાનં ઉદાહૃતં =

સત્ જ્ઞાનાવરણના હ્રાસથી ઉત્પન્ન થાય છે."આમ જણાવેલ છે.(૬/૫)

વિશેષાર્થ :- અજ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ એટલે મિથ્યાત્વમોહનીયના ઉદય સહિત એવો જ્ઞાનાવરણનો
ક્ષયોપશમ. આ ક્ષયોપશમ મિથ્યાત્વીને હોવાથી તેની પાસે વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન હોય છે. જ્ઞાનાવરણનો
ક્ષયોપશમ એટલે મિથ્યાત્વમોહનીયના ક્ષયોપશમ સહિત એવો જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ. આ ક્ષયોપશમ
સમક્રિતી પાસે હોવાથી તેની પાસે આત્મસંવેદન જ્ઞાન હોય છે. સત્ જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ એટલે
ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયોપશમ સહિત એવો જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ. આ ક્ષયોપશમ સાધુ પાસે હોવાથી
તેની પાસે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન હોય છે.

જ્ઞાનાવરણનો ક્ષયોપશમ વિરતિ આપે. વિરતિયુક્ત બને તે સુંદર (સત્) જ્ઞાનના આવરણનો
ક્ષયોપશમ કહેવાય. કારણ કે જ્ઞાનનું ફળ વિરતિ છે. માટે સાધુની પાસે જે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન છે તેનું
કારણ સત્જ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમ બતાવેલ છે. (૬/૫)

✽ પ્રથમ જ્ઞાનના ચિહ્નને ઓળખીએ ✽

ગાથાર્થ :- પાપ કાર્યમાં નિષ્કંપ પ્રવૃત્તિ, સકંપ પ્રવૃત્તિ અને નિરવદ્ય પ્રવૃત્તિ - આ ત્રણ જ્ઞાનના
ક્રમિક ચિહ્ન કહેવાય છે. (૬/૬)

ટીકાર્થ :- વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાન હકીકતમાં અજ્ઞાનરૂપે ફલિત થાય છે. આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાન
જ્ઞાનરૂપે ફલિત થાય છે અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન સત્જ્ઞાનરૂપે = સુંદરજ્ઞાન રૂપે ફલિત થાય છે. અજ્ઞાનરૂપ
વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનનું ચિહ્ન બને છે પાપકાર્યમાં નિષ્કંપપ્રવૃત્તિ = પક્ષપાતવાળી મજબૂત પ્રવૃત્તિ.

જ્ઞાનરૂપ આત્મપરિણામયુક્ત જ્ઞાનનું ચિહ્ન છે પાપ કાર્યમાં સકંપ પ્રવૃત્તિ. અર્થાત્ પાપના ફળ

૧. મુદ્રિતપ્રતી '...ષ્વજ્ઞાન-સજ્ઞાન...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'સિષ્ક...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

તથા, 'તથાવિધપ્રવૃત્ત્યાદિવ્યઙ્ગ્યં' સદનુબન્ધિ ચ' । (અ.૧/૫) તથા 'ન્યાય્યાદૌ શુદ્ધ-વૃત્ત્યાદિગમ્યમેતત્પ્રકીર્તિતમ્' (અ.૧/૭) इति ॥૬॥

'નનુ ક્વૈતાનિ લિઙ્ગાન્યુપયુજ્યન્તે' इत्यत आह-

जातिभेदाऽनुमानाय व्यक्तीनां वेदनात्स्वतः । तेन कर्माऽन्तरात् कार्यभेदेऽप्येतद्भिदाऽक्षता ॥७॥

आप्तैरुपदिष्टम्" (अ.प्र. ९/३ वृ.) इति तद्वृत्तिः ।

આત્મપરિણામવજ્ઞાનલિઙ્ગોક્તૌ અષ્ટકસંવાદમાહ- 'તથાવિધે'તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → તથા = તત્પ્રકારા વિધા = સ્વરૂપં યસ્યાઃ સા તથાવિધા, 'હિઅએ જિણાણ આણા ચરિયં મહ એરિસં અઠ્ઠસસ । એયં આલપ્પાલં અવ્વો દૂરં વિસંવયઇ ॥' (કુવલયમાલા-પૃ.૧૩૬/પઙ્ક્તિ-૩૩) इत्यादिभावनया असङ्किल्लप्ता चासौ प्रवृत्तिश्च = હિંસાદિષુ વર્તનં = તથાવિધપ્રવૃત્તિઃ । સા આદિર્યસ્ય નિવૃત્તિપ્રાપ્ત્યાદેઃ તત્ = તથાવિધપ્રવૃત્ત્યાદિ, તેન વ્યજ્યતે = વ્યક્તીક્રિયતે યત્ તત્ = તથાવિધપ્રવૃત્ત્યાદિવ્યઙ્ગ્યમ્ । તથા સન્ = શોભનઃ અનુબન્ધઃ = પરમ્પરયા મોક્ષફલપ્રદાયકત્વં = સદનુબન્ધઃ, સોઽસ્યાસ્તીતિ સદનુબન્ધિ । ચશબ્દો વિશેષણસમુચ્ચયે ← (અ.પ્ર. ૯/૫ વૃ.) इति ।

તત્ત્વસંવેદનલિઙ્ગોક્તાવપિ અષ્ટકસંવાદમાહ- 'ન્યાય્યાદાવિ'તિ । શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ન્યાયઃ = નીતિઃ તસ્માદનપેતઃ = ન્યાય્યઃ સમ્યગ્દર્શનાદિત્રયરૂપો મોક્ષમાર્ગઃ । સ આદિર્યસ્યા-ઽન્યાય્યસ્ય મિથ્યાદર્શનાદિરૂપસ્ય ભવમાર્ગસ્ય સ = ન્યાય્યાદિઃ । તત્ર (=ન્યાય્યાદૌ) શુદ્ધવૃત્તિઃ = નિરતિચારપ્રવૃત્તિઃ આદિર્યસ્યા નિવૃત્તેઃ સા તથા । તયા ગમ્યં = અનુમેયં = શુદ્ધવૃત્ત્યાદિગમ્યમ્ । એતત્ = અનન્તરોદિતસ્વરૂપં તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનં પ્રકીર્તિતં = જ્ઞાનસ્વરૂપવિદ્ધિઃ સંશબ્દિતમ્ ← (અ.પ્ર. ૯/૭ વૃ.) इति ॥૬/૬॥

નનુ વિષયપ્રતિભાસાત્મપરિણામવત્તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનાનાં લિઙ્ગનૈરપેક્ષ્યેણૈવ વેદનાત્ ક્વ = કસ્મિન્ કાર્યે એતાનિ અનન્તરોદિતાનિ નિષ્કમ્પ-સકમ્પપાપપ્રવૃત્તિ-નિરવઘપ્રવૃત્તિલક્ષણાનિ લિઙ્ગાનિ ઉપયુજ્યન્તે ? इत्यत

નજરની સામે દેખાવાથી પાપપ્રવૃત્તિ કરતી વખતે સમકિતી આત્મા ધ્રુજી ઉઠે છે. જ્યારે તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન જેની પાસે હોય તેની પ્રવૃત્તિ નિરવઘ = નિષ્પાપ = નિર્દોષ હોય. આવું શાસ્ત્રકારો કહે છે. શ્રી અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે "વિષયપ્રતિભાસ જ્ઞાનનું ચિહ્ન નિરપેક્ષ = નિષ્કર પાપપ્રવૃત્તિ વગેરે છે. તથાવિધ સકંપ પાપપ્રવૃત્તિ વગેરે આત્મપરિણતિયુક્ત જ્ઞાનનું ચિહ્ન છે. ન્યાયસંગત એવા મોક્ષમાર્ગમાં શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ આદિ દ્વારા તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાન જાણી શકાય છે." (૬/૬)

'ત્રિવિધ જ્ઞાનના આ ચિહ્નોનો ઉપયોગ ક્યાં થાય છે ?' આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- જ્ઞાતિ વિશેષના અનુમાન માટે ઉપરોક્ત ચિહ્નો ઉપયોગી છે. કારણ કે અજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિનું તો સ્વતઃ ભાન થાય છે. તેથી અન્ય કર્મ દ્વારા કાર્યભેદ સંગત થવા છતાં આ ભેદ = વૈજ્ઞાત્ય તેમાં અભાષિત છે. (૬/૭)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '.....વ્યગં' इत्यशुद्धः पाठः ।

જાતીતિ । જાતિભેદસ્ય = નિષ્કમ્પપાપ્રવૃત્ત્યાદિજનકતાઽવચ્છેદકસ્યાઽજ્ઞાનાદિગતસ્યાઽનુમાનાય (=જાતિભેદાનુમાનાય) ઉક્તાનિ લિઙ્ગાનીતિ સમ્બન્ધઃ, વ્યક્તીનાં = અજ્ઞાનાદિવ્યક્તીનાં સ્વતઃ = લિઙ્ગનૈરપેક્ષ્યેનૈવ વેદનાત્ = પરિજ્ઞાનાત્ । તેન કર્માન્તરાત્ = ચારિત્રમોહાદિરૂપાદુદયક્ષયો-
પશમાવસ્થાવસ્થિતાત્ કાર્યભેદેઽપિ = સાવઘ્યાઽનવઘપ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યેઽપિ (૯)તદ્ભિદા = અજ્ઞાનાદિભિદા

આહ- 'જાતી'તિ । જાતિભેદસ્ય = જાતિવિશેષસ્ય નિષ્કમ્પપાપ્રવૃત્ત્યાદિજનકતાવચ્છેદકસ્ય = દૃઢપાપ-
પ્રવૃત્ત્યાદિનિષ્ઠકાર્યતાનિરૂપિતકારણતાયા અવચ્છેદકસ્ય અજ્ઞાનાદિગતસ્ય = અજ્ઞાન-જ્ઞાન-સજ્ઞાનનિષ્ઠસ્ય
અનુમાનાય = અનુમાનપ્રમાણેન સિદ્ધ્યૈ ઉક્તાનિ લિઙ્ગાનિ ઉપયુજ્યન્તે इति सम्बन्धः = અન્વયઃ ।
અયમાશયો યા યા કાર્યતા સા સા કિઞ્ચિદ્ધર્માવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતેતિ નિયમાદ્ યથા ગન્ધનિષ્ઠા
કાર્યતા પૃથિવીત્વાવચ્છિન્નકારણતાનિરૂપિતા સિદ્ધ્યતિ તથા પ્રકૃતેઽપિ દૃઢપાપ્રવૃત્તિનિષ્ઠા યા કાર્યતા
તન્નિરૂપિકાયાઃ કારણતાયા અપિ કિઞ્ચિદ્ધર્માવચ્છિન્નતયા ભાવ્યમ્, અન્યથા પ્રતિનિયતકાર્યત્વાઽનિર્વાહાત્ ।
તતો નિષ્કમ્પપાપ્રવૃત્તિજનકતાવચ્છેદકતયાઽજ્ઞાનત્વમનુમીયતે, સકમ્પપાપ્રવૃત્તિકારણતાવચ્છેદકવિધયા
જ્ઞાનત્વં સિદ્ધ્યતિ, નિરવઘપ્રવૃત્તિહેતુતાવચ્છેદકરૂપેણ ચ સજ્ઞાનત્વં પ્રસિદ્ધ્યતિ, પ્રવૃત્તિસામાન્યં પ્રતિ બોધ-
સામાન્યસ્ય કારણત્વનિયમાત્ પ્રવૃત્તિવિશેષં પ્રતિ જ્ઞાનવિશેષસ્ય કારણતાસિદ્ધેરનપલપનીયત્વાત્ । इत्थ-
મજ્ઞાનાદિવૈજાત્યાનુમાનકૃતે નિરુક્તલિઙ્ગાન્યુપયુજ્યન્તે ।

નનુ નિષ્કમ્પપાપ્રવૃત્તિર્નાજ્ઞાનાજ્ઞાયતે કિન્તુ મિથ્યાત્વમોહ-ચારિત્રમોહોદયાદેવ । એવં સકમ્પપા-
પ્રવૃત્તિરપિ ન જ્ઞાનાજ્ઞાયતે કિન્તુ મિથ્યાત્વમોહનીયક્ષયોપશમાનુવિદ્ધચારિત્રમોહનીયોદયાદેવ । નિરવ-
ઘપ્રવૃત્તિશ્ચ મિથ્યાત્વમોહ-ચારિત્રમોહક્ષયોપશમવિશેષાદેવોપજાયતે । इत्थं कारणान्तरसमवधानादेव कार्य-
વૈચિત્ર્યોપપત્તૌ બોધનિષ્ઠતયા વૈજાત્યત્રિતયકલ્પનં નાર્હતીત્યાશઙ્કાયમાહ - તેન = નિષ્કમ્પપાપ્રવૃત્ત્યા-
દિતો બોધનિષ્ઠતયા વૈજાત્યત્રિતયસાધનેન, ઉદય-ક્ષયોપશમાવસ્થાવસ્થિતાત્ ચારિત્રમોહાદિરૂપાત્ = ચા-
રિત્રમોહ-મિથ્યાત્વમોહરૂપાત્ કર્માન્તરાત્ સાવઘ્યાઽનવઘપ્રવૃત્તિવૈચિત્ર્યેઽપિ અર્થાદ્ વિપાકોદયાવસ્થાવસ્થિ-

ટીકાર્થ :- નિષ્કમ્પ પાપપ્રવૃત્તિ વગેરેનું કારણ અજ્ઞાન વગેરે છે. તેથી નિષ્કમ્પ પાપપ્રવૃત્તિ વગેરેનું
કારણતાઅવચ્છેદક અજ્ઞાનાદિગત વૈજાત્ય = જાતિવિશેષ બને છે. અજ્ઞાનાદિમાં રહેલ પ્રસ્તુત વૈજાત્યની અનુમિતિ
કરવા માટે નિષ્કમ્પ પાપ પ્રવૃત્તિ વગેરે લિંગો = ચિહ્નો ઉપયોગી બને છે. અર્થાત્ 'જે વ્યક્તિમાં નિષ્કરપણે =
નિરપેક્ષપણે પાપપ્રવૃત્તિ દેખાય તે વ્યક્તિના બોધમાં અજ્ઞાનત્વ જાતિ રહેલી છે' તેવી અનુમિતિ થઈ જાય. આમ
અજ્ઞાનાદિમાં રહેલ અજ્ઞાનત્વ વગેરે વૈજાત્યની અનુમિતિ કરવા માટે લિંગ = જ્ઞાપકહેતુ જરૂરી છે, નહિ કે
અજ્ઞાનાદિની અનુમિતિ માટે. કારણ કે અજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિનું ભાન તો લિંગ વિના સ્વતઃ જ થઈ જાય છે.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → નિષ્કમ્પ પાપપ્રવૃત્તિ, સર્કપ પાપપ્રવૃત્તિ વગેરે પ્રવૃત્તિભેદનું
પ્રયોજક તો ચારિત્ર મોહનીય કર્મનો ઉદય, ક્ષયોપશમ વગેરે છે, નહિ કે બોધમાં રહેલ અજ્ઞાનત્વ
વગેરે જાતિવિશેષ. માટે પ્રવૃત્તિભેદના સમર્થન માટે પ્રવર્તક બોધમાં રહેલ વૈજાત્યને તેનો પ્રયોજક માનીને
તેની અનુમિતિ કરવી જરૂરી નથી. ← પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી નથી. એનું કારણ એ છે કે ઉદયગત
ચારિત્રમોહનીયથી સાવઘપ્રવૃત્તિ અને ક્ષયોપશમ દશામાં રહેલ ચારિત્રમોહનીય કર્મથી નિરવઘ પ્રવૃત્તિ

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...પશમાવસ્થાનવ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

અક્ષતા, પ્રવૃત્તિસામાન્યે જ્ઞાનસ્ય હેતુત્વાત્તદ્વૈચિત્ર્યેનૈવ તદ્વૈચિત્ર્યોપપત્તેઃ, પ્રવૃત્તૌ કર્મવિશેષપ્રતિબન્ધ-
કત્વસ્યાઽપિ હેતુવિશેષવિઘટનં વિનાઽયોગાત્ ।

તાત્ મિથ્યાત્વમોહાદિકર્મણઃ નિષ્કમ્પપાપપ્રવૃત્તિઃ વિપાકોદયાવસ્થિતાદ્ મિથ્યાત્વક્ષયોપશમાનુવિદ્ધચારિત્ર-
મોહાત્ સકમ્પપાપપ્રવૃત્તિઃ ક્ષયોપશમાવસ્થાવસ્થિતાચ્ચ મિથ્યાત્વ-ચારિત્રમોહકર્મણો નિરવઘપ્રવૃત્તિર્જાયતે
इत्येवं कार्यवैचित्र्यसाङ्गत्येऽपि, अज्ञानादिभिदा = अज्ञानत्व-ज्ञानत्व-सज्ज्ञानत्वलक्षणजातित्रितयसिद्धिः
અક્ષતા = અવ્યાહતા; પ્રવૃત્તિસામાન્યે = પ્રવૃત્તિસામાન્યં પ્રતિ જ્ઞાનસ્ય = બોધસામાન્યસ્ય હેતુત્વાત્
તદ્વૈચિત્ર્યેનૈવ = બોધવૈલક્ષણ્યેનૈવ તદ્વૈચિત્ર્યોપપત્તેઃ = પ્રવૃત્તિવૈલક્ષણ્યસાંગતેઃ । ન હિ કારણાઽવિશેષે
कार्यविशेषोदयः सम्भवति ।

અથાઽવિરતસમ્યગ્દૃષ્ટિ-સાધુજ્ઞાનયોરૈક્યમેવ, વિપાકોદયાવસ્થાવસ્થિતચારિત્રમોહનીયકર્મલક્ષણપ્રતિબન્ધ-
કસદ્ભવાત્રાઘસ્ય નિરવઘપ્રવૃત્તિરિતિ ચેત્ ? ન, પ્રવૃત્તૌ = નિરવઘપ્રવૃત્તિં પ્રતિ કર્મવિશેષપ્રતિબન્ધકત્વસ્ય
= વિપાકોદયપ્રાપ્તચારિત્રમોહાદિકર્મપ્રતિબન્ધકતાયા અપિ હેતુવિશેષવિઘટનં = કારણગતધર્મવિશેષવિપ્લવં
વિના અયોગાત્ = અસમ્ભવાત્ । યથા દાહં પ્રતિ ચન્દ્રકાન્તમણિપ્રતિબન્ધકતા વહ્નિનિષ્ઠદાહશક્તિવિઘટ-
નેનૈવ સમ્ભવતિ તથા નિરવઘપ્રવૃત્તિં પ્રતિ કર્મવિશેષપ્રતિબન્ધકતાઽપિ બોધગતસજ્જ્ઞાનત્વધર્મવિઘટનેનૈવ
સમ્ભવતિ, તદપ્રચ્યવે પ્રતિબન્ધકસહસ્રેણાઽપિ નિરવઘપ્રવૃત્તિપ્રતિરોધાઽસમ્ભવાત્ ।

સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિગત વૈવિધ્ય સંગત થવા છતાં પણ ઉપરોક્ત લિંગથી પ્રવર્તક બોધમાં અજ્ઞાનત્વ વગેરે
જાતિની પ્રમાત્મક અનુમિતિ થવાથી અજ્ઞાનત્વ વગેરે જાતિના ભેદથી અજ્ઞાનાદિ વ્યક્તિમાં ભેદ
નિરાબાધપણે રહેશે. કારણ કે પ્રવૃત્તિસામાન્ય = તમામ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે બોધ હેતુ હોવાથી પ્રવર્તક બોધની
વિચિત્રતાથી જ પ્રવૃત્તિમાં વૈવિધ્ય આવી શકે, અન્યથા નહિ.

અહીં એવી શંકા થઈ શકે છે કે → પ્રવર્તક બોધમાં ભેદ માનવાના બદલે અન્ય રીતે પણ પ્રવૃત્તિભેદનું
સમર્થન થઈ શકે છે. તે આ રીતે- મિથ્યાત્વી, સમકિતી વગેરેનું જ્ઞાન તો સમાન જ છે. પરંતુ મિથ્યાત્વીને
મિથ્યાત્વનો ઉદય હોવાથી તેનું જ્ઞાન નિરવઘ પ્રવૃત્તિના બદલે નિષ્કંપ સાવઘ પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. સમકિતીને
ચારિત્રમોહનીયનો ઉદય હોવાથી નિરવઘ પ્રવૃત્તિના બદલે સંકંપ સાવઘ પ્રવૃત્તિ થાય છે. તથા સાધુને
દર્શનમોહ-ચારિત્રમોહના ઉદયરૂપ પ્રતિબંધક ન હોવાથી નિરવઘ પ્રવૃત્તિ થાય છે. આમ જ્ઞાનમાં કોઈ
ભેદ નથી. પરંતુ દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના ઉદયરૂપ પ્રતિબંધકના લીધે મિથ્યાત્વી અને
સમકિતીમાં નિરવઘ પ્રવૃત્તિ થતી નથી. કારણ કે તે બન્ને ઉદય નિરવઘ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે પ્રતિબંધક છે.
આમ પ્રવૃત્તિભેદપ્રયોજક તો પ્રતિબંધકની હાજરી અને ગેરહાજરી છે, નહિ કે બોધગત વૈજાત્ય. ←

પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે નિરવઘ પ્રવૃત્તિ પ્રત્યે ચારિત્રમોહનીયને પ્રતિબંધક
માનવામાં આવે તો પણ જ્યાં સુધી નિરવઘપ્રવૃત્તિજનક બોધગત વિશિષ્ટ ગુણધર્મનું-શક્તિનું નિરાકરણ
પ્રતિબંધક તત્ત્વ ન કરે ત્યાં સુધી નિરવઘપ્રવૃત્તિ અટકે તેવી કોઈ જ શક્યતા રહેતી નથી. આશય એ
છે કે ચારિત્રમોહનીય કર્મ સત્ જ્ઞાનને દૂર કરે તો જ નિરવઘ પ્રવૃત્તિના બદલે સાવઘપ્રવૃત્તિ કરાવી
શકે. જ્યાં સુધી સત્ જ્ઞાન હાજર હોય ત્યાં સુધી વિપાકોદયયુક્ત ચારિત્રમોહનીય કર્મ પણ સાવઘ પ્રવૃત્તિ
કરાવી ન શકે. માટે તે રીતે મિથ્યાત્વીમાં અને સમકિતીમાં નિરવઘપ્રવૃત્તિકારક સત્ જ્ઞાન માંની ન શકાય.

वस्तुतः कार्यस्वभावभेदे कारणस्वभावभेदः सर्वत्राप्यावश्यकः, अन्यथा हेत्वन्तरसमवधानस्या-

एतेन निष्कम्पपापप्रवृत्तौ बोधसामान्यस्यैव हेतुत्वं, मिथ्यादृष्टौ तथैवावधारणात्, सति मिथ्यात्व-विलयविशेषे पापप्रवृत्तिनिष्ठं निष्कम्पत्वं प्रतिबध्यते सति च चारित्रमोहविलयविशेषे पापप्रवृत्तिसामान्यमेव प्रतिबध्यते इति बोधगतवैजात्यत्रयकल्पनं नार्हतीति प्रत्याख्यातम्, प्रवृत्तित्वापेक्षया निष्कम्पपापप्रवृत्ति-त्वस्य बोधकार्यतावच्छेदकत्वे गौरवात्, मिथ्यात्वहासविशेषेणाज्ञानत्वाऽविघटने पापप्रवृत्तिगतनिष्कम्पत्व-प्रतिबन्धाऽसम्भवात्, चारित्रमोहहासविशेषेण संज्ञानत्वाऽनाधाने पापप्रवृत्तिप्रतिरोधाऽसम्भवाच्च ।

किञ्चाज्ञानावरण-ज्ञानावरण-सज्ज्ञानावरणक्षयोपशमलक्षणकारणभेदादपि कार्यता-वच्छेदकविधयाऽज्ञानत्व-ज्ञानत्व-सज्ज्ञानत्वसिद्धिरप्यनाविलैव, तदुक्तं सम्मतितर्कवृत्तौ → अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा यदुत कारणभेदो विरुद्धधर्माध्यासो वा ← (सं.त.का. १/१ वृ.) इति ।

ननु कारणभेद एव तावदसिद्धः, एक एव ज्ञानावरणक्षयोपशमः मिथ्यात्वोदयसहचरितः सन् अज्ञानावरणक्षयोपशमो भण्यते, मिथ्यात्वक्षयोपशम-चारित्रमोहोदयाभ्यां सहचरितः सन् ज्ञानावरणक्ष-योपशम उच्यते, मिथ्यात्व-चारित्रमोहक्षयोपशमाभ्यां सहचरितः सन् सज्ज्ञानावरणक्षयोपशमः कथ्यते, न तु ज्ञानावरणक्षयोपशमे कश्चिद् भेद आधीयते सहचरितेन । अथाभिधानभेदप्रयोजकः सहचारित-याऽभिमतः सहचारितया वा ? इति विकल्पयामलमत्रोपतिष्ठते । न तावदाद्योऽनवद्यः, तेन सहचा-रिणा ज्ञानावरणक्षयोपशमे कस्यचिदतिशयस्याधाने कारणभेदसिद्धिरनपलपनीया । तदनाधाने तु नामभेदो नामभेदमात्र एव स्यात्, न तु निष्कम्प-सकम्पसावद्याऽनवद्यप्रवृत्तिभेदसम्पादकः । न ह्युदासीनसमवधा-नाऽसमवधानयोः कार्यभेदो विदुषामभिमतः । द्वितीयोऽपि विकल्पोऽसन्, अज्ञानादिलक्षणकार्यजनने ज्ञानावरणक्षयोपशमतस्तदङ्गीकारे तैर्ज्ञानावरणक्षयोपशमे कस्यचिदतिशयस्याऽऽधाने सैव कारणभेद-सिद्धिः । न च तैरज्ञानादिलक्षणकार्येष्वेवातिशय आधीयते न तु तत्कारणीभूते ज्ञानावरणक्ष-योपशमे इति वाच्यम्, सहचारिणा प्रधानकारणेऽतिशयाऽनाधाने कार्यभेदाऽनापत्तेरिति चेत् ? अत्रोच्यते, कारणभेदमीमांसा तावन्मुच्यताम्, कार्याभिधानभेदमेव वयं मीमांसामहे । तथाहि - अविशेषितं ज्ञानमेव मिथ्यात्वसमवहितं सद् अज्ञानं भण्यते, सम्यग्दर्शनमात्रसमवहितं सत् ज्ञानमभिधीयते, सम्यक्चारि-त्रसमवहितं सच्च सज्ज्ञानं प्रोच्यते । एवमेवाविशेषिता मतिर्मिथ्यात्वसमन्विता मत्यज्ञानं भण्यते, सम्य-क्त्वसमन्विता मतिज्ञानमुच्यते सच्चारित्रसमन्विता च सन्मतिज्ञानमभिधीयते । श्रुतज्ञानादावपीत्यमेवा-वसेयम् । न चेदं स्वमनीषिकामात्रविजृम्भितम्, → अविसेसिया मई च्विय सम्मद्विट्ठिस्स सा मइण्णाणं । मइअण्णाणं मिच्छद्विट्ठिस्स, सुयंपि एमेव ॥ ← (वि.आ.भा.११४) इति विशेषावश्यकभाष्यानुसा-रेणास्माभिरुन्नयनात् । ततश्च 'अज्ञानावरणापायं' (अ.९/३) 'ज्ञानावरणहासोत्थं' (अ.९/५), 'सज्ज्ञाना-वरणापायं' (अ.९/७) इत्यादीनि कारणभेदपराणि अष्टकवचनानि प्लवन्त इत्याशङ्कायामाह-वस्तुत इति । कार्यस्वभावभेदे सति कारणस्वभावभेदः सर्वत्रापि स्थलेऽङ्गीकर्तुं आवश्यकः, अन्यथा =

वास्तवमां तो कार्यनो स्वभाव अदलाय तो कारणनो स्वभाव जुदो मानवो सर्वत्र जडरी छे. कारण के कारणस्वभाव न अदलाय तो कार्यभेदनी संगति थई शकती नथी. बाकी तो अन्य कारणनी

પ્યકિઞ્ચિત્કરત્વાદિતિ વિવેચિતમન્યત્ર ॥૭॥

યોગાદેવાઽન્યબોધસ્ય સાધુઃ સામગ્ર્યમશ્નુતે । અન્યથાઽઽકર્ષગામી સ્યાત્ પતિતો વા ન સંશયઃ ॥૮॥

યોગાદિતિ । અન્યબોધસ્ય = તત્ત્વસંવેદનસ્ય યોગાદેવ = સંસ્કારરૂપસમ્બન્ધાદેવ સાધુઃ સામગ્ર્યં = પૂર્ણભાવં અશ્નુતે ।

કારણસ્વભાવભેદાઽનડ્ગીકારે હેત્વન્તરસમવધાનસ્ય = કારણાન્તરસહચારસ્ય અપિ અકિઞ્ચિત્કરત્વાત્ = કાર્યવૈચિત્ર્યાઽનાપાદકત્વાપાતાત્ । તતશ્ચ નિષ્કમ્પ-સકમ્પસાવઘાઽનવઘપ્રવૃત્તિભેદે સતિ તન્નિર્વાહાય તત્કાર-
ણીભૂતપ્રતિભાસભેદસિદ્ધિઃ, અજ્ઞાન-જ્ઞાન-સજ્ઞાનલક્ષણપ્રતિભાસત્રિતયસ્વરૂપકાર્યભેદે સિદ્ધે સતિ તત્કાર-
ણીભૂતક્ષયોપશમભેદસિદ્ધિરપિ ધ્રુવા, અજ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમ-જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમ-સજ્ઞાનાવરણક્ષયોપ-
શમલક્ષણકાર્યભેદે સતિ તત્કારણીભૂતકર્મભેદોઽપિ અજ્ઞાનાવરણ-જ્ઞાનાવરણ-સજ્ઞાનાવરણનામ્ના સિદ્ધ્યતિ,
ક્ષયોપશમં પ્રતિ કર્મણોઽપિ પ્રતિયોગિવિધયા કારણત્વાત્, ઘટધ્વંસં પ્રતિ ઘટસ્યેવ । વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તૌ (૧/૩૧)
દર્શિતસ્ય યતનાવરણાભિધાનસ્ય કર્મણ ઇવ જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગે (અ.૧,અ.૮) ચ મેઘકુમાર-મલ્લ્યાઘધિકારે
દર્શિતસ્ય જાતિસ્મૃત્યાવરણકર્મણ ઇવ અષ્ટકપ્રકરણદર્શિતસ્ય સજ્ઞાનાવરણાઘભિધાનસ્ય કર્મણોઽપ્રતિક્ષેપ્ય-
ત્વાદિતિ વિભાવનીયમ્ ॥૬/૭॥

ચરમજ્ઞાનમાહાત્મ્યમભિષ્ટૌતિ- 'યોગાદિ'તિ । ચન્દ્ર-ચન્દ્રિકાન્યાયેન તત્ત્વસંવેદનસ્ય સંસ્કારરૂપસમ્બ-
ન્ધાદેવ સાધુઃ પૂર્ણભાવં = પૂર્ણતાં અશ્નુતે = પ્રાપ્નોતિ । અત્તોઽત્રૈવ આદરઃ કાર્ય આગમપ્રધાનૈરિ-
ત્યુપદેશઃ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → એતસ્મિન્ સતતં યત્નઃ કુગ્રહત્યાગતો ભૃશમ્ । માર્ગશ્રદ્ધાદિભાવેન

હાજરી નિરર્થક બની જાય. આશય એ છે કે અન્ય હેતુની હાજરીથી પૂર્વોપસ્થિત કારણનો સ્વભાવ બદલાય તો જ કાર્ય અલગ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય, અન્યથા નહિ. આ બાબતની વિશેષ છણાવટ અન્ય ગ્રન્થમાં કરેલ હોવાથી તેની વિશેષ ચર્ચા અહીં કરતા નથી. (૬/૭)

વિશેષાર્થ :- 'કાર્યનો સ્વભાવ બદલાય તો કારણનો સ્વભાવ અલગ માનવો જરૂરી છે' આ પ્રમાણે કહેવાની પાછળ આશય એ છે કે નિષ્કમ્પ પાપપ્રવૃત્તિ, સંકંપ પાપપ્રવૃત્તિ અને નિરવઘ પ્રવૃત્તિ- આમ ત્રણ પ્રકારના કાર્યોના જનક સમાનસ્વભાવવાળા હોઈ ન શકે. માટે તેના કારણરૂપે અજ્ઞાન, જ્ઞાન અને સત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ ત્રણ અલગ-અલગ ક્રમસર કારણ માનવા જરૂરી છે. તે ત્રણ પ્રકારના બોધમાં વૈલક્ષણ્ય તો જ સંગત થાય જો તેમાં કારણના સ્વભાવ વિભિન્ન માનવામાં આવે. આથી તેના કારણરૂપે અજ્ઞાનાવરણ-ક્ષયોપશમ, જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમ અને સત્જ્ઞાનાવરણક્ષયોપશમને વિભિન્નસ્વભાવવાળા માનવા જોઈએ. તેનો સ્વભાવ અલગ માનવા માટે પ્રતિયોગીરૂપે તેના કારણીભૂત અજ્ઞાનાવરણ, જ્ઞાનાવરણ અને સત્ જ્ઞાનાવરણ = સમ્યક્ જ્ઞાનનું આવરણ-આમ વિભિન્ન સ્વભાવવાળા ત્રણ કારણ માનવા જરૂરી છે. આમ કારણભેદ દ્વારા જ કાર્યભેદ સંગત થવાથી સમ્યક્જ્ઞાનાવરણ આદિ ત્રણ કર્મ સિદ્ધ થાય છે. (૬/૭)

ગાથાર્થ :- ચરમ જ્ઞાનના યોગથી જ સાધુ પૂર્ણતાને પામે છે. બાકી તો તે આકર્ષગામી બને અથવા પતિત થાય. તેમાં કોઈ સંશય નથી. (૬/૮)

ટીકાર્થ :- તત્ત્વસંવેદન નામના ત્રીજા જ્ઞાનના સંસ્કારરૂપ સંબંધથી જ સાધુ પૂર્ણતાને મેળવે છે. જો તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનના સંસ્કાર ન હોય તો સાધુ આકર્ષગામી થાય અથવા પતિત થાય- એમાં કોઈ સંશય નથી.

अन्यथा = तत्त्वज्ञानसंस्काराऽभावे 'पुनर्योगशक्त्यनुवृत्तौ शङ्काकाङ्क्षादिना आकर्षगामी वा स्यात्, तदननुवृत्तौ च पतितो वा, न संशयोऽत्र कश्चित्, बाह्यलिङ्गस्याऽकारणत्वात् ॥८॥

कार्य आगमतत्परैः ॥ ← (अ.प्र. ९/८) इति ।

विपक्षदोषमाह- तत्त्वज्ञानसंस्काराभावे = तत्त्वसंवेदनाभिधानज्ञानजन्यसंस्कारविरहे सति पुनर्योगशक्त्यनुवृत्तौ = पौनःपुन्येन संयमयोग्यषष्ठादिगुणस्थानकसम्बन्धयोग्यताऽऽकृष्टौ सत्यां शङ्का-काङ्क्षादिना = सम्यग्दर्शनशैथिल्यापादकेन जिनवचनसंशय-परदर्शनाकाङ्क्षा-विचिकित्सादिना आकर्षगामी = षष्ठादिगुणस्थानकगमनाऽऽगमनवान् स्यात् । उत्कृष्टत एकस्मिन् भवे शतपृथक्त्वं यावत् पञ्चमादिगुणस्थानकात् षष्ठादिगुणस्थानकप्राप्तिः सम्भवति । शतपृथक्त्वसङ्ख्यापरिपूर्तिं यावत् पुनः षष्ठादिगुणस्थानकप्रापकयोगशक्तिरनुवर्तते । तत्परिपूर्त्तौ सत्यां सा नाऽनुवर्तते तज्जीवं प्रति यावज्जीवम् । तत्त्वसंवेद-नजन्यसंस्कारविरहे तदननुवृत्तौ च = पुनः षष्ठादिगुणस्थानकप्रापकयोगशक्त्यननुवृत्तौ सत्यां हि साधुः सदैव पतितः = षष्ठादिगुणस्थानकात् अधस्तनगुणस्थानकवर्ती एव स्यात् । नैव जातु पुनः षष्ठादिगुण-स्थानकमारोहति तस्मिन् भवे । न = नैव कश्चित् संशयः कर्तव्यः अत्र = पुनः षष्ठादिगुणस्थानकप्राप्तिविषये, तद्योगशक्तिप्रच्यवात् । तदुक्तं प्रवचनसारोद्दारे आवश्यकनिर्युक्तौ च → सामाज्यं च उद्धा सुय^१-दंसण^२-देस^३-सव्व^४भेएहिं । ताण इमे आगरिसा एगभवं पप्प भणियव्वा ॥ तिण्ह सहस्स-पुहुत्तं च सयपुहुत्तं च होइ विरईए । एगभवे आगरिसा एवइया हुंति नायव्वा ॥

← (प्र.सा.८३६/८३७, आ.नि.८५७) इति । 'आकर्षणं = आकर्षः, प्रथमतया मुक्तस्य वा ग्रहणमि'ति व्याख्यातं प्रवचनसारोद्धारवृत्तौ श्रीसिद्धसेनसूरिभिः आवश्यकनिर्युक्तिवृत्तौ च श्रीहरिभद्रसूरिभिः मलयगिरिसूरिभिश्च । → आकर्षणमाकर्षः = एकस्मिन् नानाभवेषु वा पुनः सामायिकस्य ग्रहणं = प्रतिपत्तिः ← (वि.आ.भा.१४८५ वृत्ति) इति विशेषावश्यकभाष्यवृत्तौ श्रीहेमचन्द्रसूरयः । 'एकभवे ग्रहणमोक्षलक्षण आकर्ष' (ध.सं.गा.१०८-पृ.२९५) इति धर्मसङ्ग्रहवृत्तौ दर्शितम् । 'आकर्षाः = ग्रहण-मोक्षलक्षणाः' (पं.व.६२९ वृत्तिः) इति पञ्चवस्तुकवृत्तौ श्रीहरिभद्रसूरयः । न च तथापि साधुलिङ्ग-सद्भावात् पुनः षष्ठादिगुणस्थानकलाभो नाऽसम्भवी, पुनर्योगशक्त्यननुवृत्तौ सत्यामपीति शङ्कनीयम्, बाह्यलिङ्गस्य साधुवेशस्य षष्ठादिगुणस्थानकप्राप्तिं प्रति अकारणत्वात् = अहेतुत्वात् । तदुक्तं षोडशके → बाह्यं लिङ्गमसारं तत्रतिबद्धा न धर्मनिष्पत्तिः । धारयति कार्यवशतो यस्माच्च विडम्बकोऽप्येतत् ॥

तत्त्वसंवेदनना संस्कारनी गेरडाजरीमां जे साधु पासे इरीथी छडा गुणस्थानकनो संबंध थवानी योग्यता रहेली छीय तो शंका, कांक्षा वगेरे द्वारा छडा गुणस्थानकथी योथे, पांयमे गुणस्थानके आव-जव करे अेवुं थाय. अेटले के ए डेथी पांयमे जाय, पांयमेथी इरीथी छडे गुणठासे आवे. आ रीते ए हुं गुणठाषुं पाभे-गुभावे आभ थया करे. परंतु जे इरी एडा गुणस्थानकने पाभवानी योग्यता रहेली न छीय तो तत्त्वसंवेदनसंस्कारथी शून्य अेवा साधु पतित ज थाय. अर्थात् छडा गुणठासेथी नीये उतर्या बाए इरी क्यारेय ते लवमां छडा गुणठासे ते साधु आवी शक्ता नथी. लवे तेनी पासे साधुवेश रहेलो छीय. कारण के साधुवेश छडा गुणठाषानी प्राप्तिनुं कारण नथी. (६/८)

१. हस्तादर्शे 'पुनः' पदं नास्ति ।

ત્રિધા ભિક્ષાડપિ તત્રાડઽઽઘ્યા સર્વસમ્પત્કરી મતા । દ્વિતીયા પૌરુષઘ્ની સ્યાદ્ વૃત્તિભિક્ષા તથાડન્તિમા ।।૧।।

← (ષો.૧/૪) ઇતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૮૯)સ્મર્તવ્યમત્ર । વ્યવહારસૂત્રભાષ્યેડપિ → વેસકરણં પમાણં ન હોઈ
← (વ્ય.ભા.૨/૩૦૯) ઇત્યુક્તમ્ । ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રેડપિ → નવિ મુંડિણ સમણો ← (ઉત્ત.૨૫/૩૦)
ઇત્યુક્તમ્ । લિઙ્ગપ્રાભૃતે કુન્દકુન્દસ્વામિનાડપિ → ણ લિંગમિત્તેણ ધમ્મસંપત્તિ ← (લિં.પ્રા.૨) ઇતિ ગદિતમ્ ।
→ ન લિઙ્ગં ધર્મકારણમ્ (સં.ગી.૮/૬૨, મ.સ્મુ.૬/૬૬) ઇતિ પ્રાગુક્તં (પૃ.૧૦) સંન્યાસગીતા-મનુસ્મૃતિ-
વચનમપ્યત્રાનુસન્ધેયમ્ ।

ઇદઞ્ચાત્રાવધેયમ્ - સંયમપરિણામાડનપકર્ષ પ્રતિ તત્ત્વજ્ઞાનસંસ્કારસ્યેવ તદ્વ્યાપ્યસ્ય હૃદયસ્થભગવદ્-
ભક્તિ-વિરક્ત્યાદેરપિ કારણતાડવસેયા । તદુક્તં સ્વ-પરસમયપારાવારપારદૃશના ગ્રન્થકૃતૈવ એન્દ્રસ્તુતિચતુર્વિંશતિ-
કાવૃત્તૌ → ત્યક્તસંસારાણામપિ પરિણામાડનપકર્ષસ્ય હૃદયસ્થિતભગવન્માહાત્મ્યાધીનત્વાત્ । ઇત્યમેવાસ્ય
ક્ષેમકારિત્વં યુક્તમ્ ← (ઈં.સ્તુ.૮/૧) ઇતિ । પ્રકૃતે → વૈરાગ્યતૈલસમ્પૂર્ણે ભક્તિવર્તિસમન્વિતે । પ્રબોધપૂર્ણપાત્રે
તુ જ્ઞાપ્તિદીપં વિલોકયેત્ ।। ←(દક્ષિ.૧૫) ઇતિ દક્ષિણામૂર્ત્યુપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।।૬/૮।।

સાધુસામગ્ર્યસમ્પાદકં જ્ઞાનં નિરૂપ્યાડધુનાડવસરસડ્ગતિપ્રાપ્તાં ભિક્ષાં પ્રતિપાદયતિ- 'ત્રિધે'તિ । ભિક્ષા
= યાઞ્ચા અપિ, કિમુત જ્ઞાનમિત્યપિશબ્દાર્થઃ, ત્રિધા = ત્રિભિઃ પ્રકારૈઃ મતા = અભિહિતા । તત્ર
આઘ્યા = પ્રથમા અદ્વિતીયા વા પ્રધાનેત્યર્થઃ, સર્વાઃ = નિરવશેષા એહિક્યામુષ્ણિકીર્મોક્ષાવસાનાઃ સમ્પદઃ

વિશેષાર્થ :- ઈઠા અને સાતમા ગુણસ્થાનકનો પ્રત્યેકનો સમય અંતર્મુહૂર્તનો છે. છઠા ગુણઠાણે રહેલ સાધુ અંતર્મુહૂર્તમાં અંતરંગ પુરુષાર્થ કરે તો સાતમા ગુણઠાણે પહોંચે. સાતમા ગુણઠાણે અંતર્મુહૂર્ત રહી પુનઃ છઠે ગુણઠાણે આવે. ફરીથી અંતરંગ પુરુષાર્થ કરી અંતર્મુહૂર્તમાં સાધુ સાતમા ગુણઠાણે પહોંચે. આવું ત્યારે જ થઈ શકે જો સાધુ પાસે તત્ત્વસંવેદનજ્ઞાનના સંસ્કાર હોય. તેવું ન હોય તો સાધુ છઠે ગુણઠાણે અંતર્મુહૂર્ત રહીને પાંચમે ગુણઠાણે આવી જાય. પરંતુ જો ફરીથી છઠા ગુણઠાણાને પામવાની સાધુમાં લાયકાત-યોગ્યતા હોય તો ફરીથી છઠે આવે. આવું આખા જીવનમાં ૨૦૦ થી ૮૦૦ વાર બને. અર્થાત્ એક ભવમાં છઠે ગુણઠાણેથી નીચેના ગુણઠાણે સાધુ વધુમાં વધુ ૮૮૮ વાર ઉતરે તો ફરીથી છઠે જઈ શકે. પરંતુ ૮૦૦ વાર છઠા ગુણઠાણાથી નીચે ઉતરે તો ફરી ક્યારેય તે ભવમાં છઠા ગુણઠાણે પહોંચી ન શકે. છઠાથી પાંચમે-ચોથે વગેરે ગુણસ્થાનકે અને ત્યાંથી ફરી છઠે ગુણઠાણે આવ-જાવ ચાલુ રહે તેને શાસ્ત્રકારની પરિભાષામાં આકર્ષ કહેવાય. પરંતુ ફરીથી સંયમયોગ્ય ગુણસ્થાનક મેળવવાની લાયકાત ન રહી હોય અને તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનના સંસ્કાર પણ રહ્યા ન હોય તો સાધુ છઠેથી કાયમ માટે પતિત થાય. માટે છઠા-સાતમા ગુણઠાણે ટકાવી રાખનાર તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનને મેળવવા-ટકાવવા- નિર્મળ કરવા પ્રત્યેક સંયમીએ જાગૃત રહેવું જરૂરી છે. એવી સૂચના અહીં પ્રાપ્ત થાય છે.(૬/૮)

• ભિક્ષા વિચારણા •

પૂર્ણ સાધુતામાં કારણીભૂત પ્રથમ તત્ત્વની વાત કર્યા બાદ બીજા તત્ત્વની વાત કરતાં ગ્રન્થકારશ્રી તેના ત્રણ ભેદ જણાવે છે.

ગુથાર્થ :- ભિક્ષા પણ ત્રણ પ્રકારે છે. પ્રથમ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા, બીજી પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા અને અંતિમ = તૃતીય વૃત્તિભિક્ષા. (૬/૮)

ત્રિધેતિ । વ્યક્ત: ॥૧॥

સદાઽનારમ્બહેતુર્યા સા ભિક્ષા પ્રથમા સ્મૃતા । એકબાલે દ્રવ્યમુનૌ સદાઽનારમ્બિતા 'તુ ન ॥૧૦॥

સદેતિ । સદાઽનારમ્બસ્ય હેતુર્યા ભિક્ષા સા પ્રથમા = સર્વસમ્પત્કરી સ્મૃતા, તદ્દેતુત્વં ચ સદાઽરમ્બપરિહારેણ સદાઽનારમ્બગુણાઽનુકીર્તનાઽભિવ્યઙ્ગ્યપરિણામવિશેષાઽઽહિતયતનયા વા ।

= શ્રિય: કર્તુ શીલં યસ્યા: સા સર્વસમ્પત્કરી મતા । દ્વિતીયા = અપરા પૌરુષં = પુરુષકારં હન્તિ = નિષ્ફલીકરણેન વિધ્વંસયતિ સા પૌરુષઘ્ની સ્યાત્ । તથા અન્તિમા વૃત્તિ: = વર્તનં = આજીવિકે-ત્યર્થ:; તદર્થા ભિક્ષા = વૃત્તિભિક્ષા સ્યાત્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → સર્વસમ્પત્કરી ચૈકા પૌરુષઘ્ની તથાઽપરા । વૃત્તિભિક્ષેતિ ચ તત્ત્વજ્ઞૈરિતિ ભિક્ષા ત્રિધોદિતા ॥ ← (અ.પ્ર.૫/૧) ઇતિ ॥૬/૧॥

પ્રથમભિક્ષામાહ- 'સદે'તિ । તદ્દેતુત્વં ચ = સદાઽનારમ્બકારણત્વં હિ સદા આરમ્બપરિહારેણ = સર્વદેવ સર્વત્રૈવ હનન-ક્રયણ-પચન-કૃત-કારિતાઽનુમતત્ત્વલક્ષણાઽરમ્બપરિત્યાગેન સમ્ભવતિ । એવં હ્યાગાઢાપવાદ-દ-શાયાં પિણ્ડનિર્યુક્તિ-નિશીથચૂર્ણ્યાદિદર્શિતયતનયા સ્વલ્પદોષોપેતપિણ્ડગ્રહણે સદારમ્બપરિહારબાધાત્ ભિ-ક્ષાયા: સર્વસમ્પત્કરત્વાનાપત્તિરિત્યત: કલ્પાન્તરમાહ સદાનારમ્બગુણાનુકીર્તનાભિવ્યઙ્ગ્યપરિણામવિશેષા-ઽઽહિતયતનયા વેતિ 'અહો જિણેહિં અસાવજ્જા' (દ.વૈ.૫/૧/૧૨) ઇતિ દશવૈકાલિકસૂત્રોચ્ચારણાદિનાઽ-ભિવ્યઙ્ગ્યો ય: સદાઽનારમ્બરુચિ-તત્પાલનપરાયણત્વ-દોષપરિહારપ્રતિબદ્ધત્વાઘનુવિદ્ધ: પરિણતિવિશેષ: તેન આહિતા યા સૂત્રોક્તયતના તથા સદાનારમ્બહેતુતા ગીતાર્થસંવિગ્નસાધુગૃહીતાયાં ઔત્સર્ગિક્યામાપવાદિક્યાં વા ભિક્ષાયામક્ષતાઽવગન્તવ્યા ।

સર્વસમ્પત્કરી ભિક્ષા પચ્ચથા વિનિર્દિષ્ટા તથાહિ- (૧) માધુકરીવૃત્તિ:, (૨) કાપોતી વૃત્તિ:, (૩) ઝજ્ઞા વૃત્તિ:, (૪) ગોચરવૃત્તિ: । (૫) કાપિઙ્જલી વૃત્તિ: । તત્ર પ્રથમા → જહા દુમસ્સ પુપ્ફેસુ ભમરો આવિયઇ રસં । ન ય પુપ્ફં કિલામેઇ સો ય પીણેઇ અપ્પયં ॥ ← (દ.વૈ.૧/૨) ઇત્યાદિરૂપેણ દશવૈકાલિકસૂત્રે પ્રદર્શિતા । બૌદ્ધભિક્ષુણામપિ માધુકરી વિહિતા । તદુક્તં ધમ્મપદે → યથાપિ ભમરો પુષ્પં વળ્ણગન્ધં અહેઠયં । ફલેતિ રસમાદાય એવં ગામે મુની ચરે ॥ ← (ધ.પ.૬) ઇતિ । વૈદિકદર્શને પરમહંસાખ્ય: સંન્યાસી માધુકરી વૃત્તિમુપજીવતિ । તદુક્તં સૂતસંહિતાયાં → માધુકરમથૈકાત્રં પરમહંસ: સમાચરેત્ ← (સૂ.સં. ૬/૨૨) ઇતિ । સંન્યાસોપનિષદિ → મધુકરવૃત્ત્યાઽઽહારમાહરન્ ← (સં.૨/૫૧) ઇત્યાદિના યતિભિક્ષોક્તા । માધુકરીલક્ષણં સંન્યાસોપનિષદિ → મન:સઙ્કલ્પરહિતાન્ ત્રીન્ ગૃહાન્ પચ્ચ

ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી તેની સંસ્કૃત વ્યાખ્યા = ટીકા ગ્રન્થકારશ્રીએ કરેલ નથી.

ગાથાર્થ :- સદા અનારંભનો હેતુ હોય તે પ્રથમ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા કહેવાયેલ છે. એક બાલતાવાળા દ્રવ્યમુનિમાં તો સદા અનારંભ હોતો નથી. (૬/૧૦)

ટીકાર્થ :- જે ભિક્ષા સદા અનારંભનો હેતુ હોય તે ભિક્ષા પ્રથમ = સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા કહેવાયેલ છે.

સદા અનારંભહેતુતા પ્રસ્તુતમાં સર્વદા હનન-પાચન-ક્રયણ વગેરે આરંભના પરિહાર દ્વારા જાણવી. અથવા સર્વદા અનારંભ ગુણના અનુકીર્તનથી વ્યક્ત થનારા વિશિષ્ટ પરિણામથી આવેલી યતના =

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'પુન:' ઇત્યશુદ્ધ: પાઠ: ।

सदाऽनारम्भिता त्वेकबाले द्रव्यमुनौ संविग्नपाक्षिकरूपे न सम्भवति ।

सप्त वा । मधुमक्षिकवत् कृत्वा माधुकरमिति स्मृतम् ॥ ← (सं.उप.२/६६) इत्युक्तम् ।

प्रकृते → यथा मधु समादत्ते रक्षन् पुष्पाणि षट्पदः । तद्वदर्थान् मनुष्येभ्य आदद्यादविहिंसया ॥

← (म.भा.उद्योगपर्व-३४/१७) इति महाभारतवचनमपि स्मर्तव्यम् । अत्रिमहर्षिमते माधुकरीलक्षणं तु

→ यथा मध्वाददानोऽपि भृङ्गः पुष्पं न बाधते । तद्वन्माधुकरं भिक्षामाददीत गृहाधिपात् ॥

← (आ.स्मृ.) इत्येवमवगन्तव्यम् । अन्यत्र च तल्लक्षणं → मनःसङ्कल्परहितान् गृहान् त्रीन् पञ्च सप्त वा । मधुवदाहरणं यत्तन्माधुकरमिति स्मृतम् ॥ ← () इत्येवमुपदर्शितम् ।

द्वितीया → कावोया जा इमा विती ← (उत्त. १९/३३) इति उत्तराध्ययनसूत्रे दर्शिता ।

तद्वृत्तौ शान्तिसूरयः → कपोताः पक्षिविशेषास्तेषामियं कापोती सेयं वृत्तिः = निर्बहणोपायः, यथा

हि ते नित्यशङ्किताः कण-कीटकादिग्रहणे प्रवर्तन्ते । एवं भिक्षुरप्येषणादोषशङ्क्येव भिक्षादौ प्रवर्तते

← (उत्त.१९/३३ बृ.वृ.) इत्याहुः ।

तृतीया तु → अन्नायउच्छं चरइ विसुद्धं, जवणद्वया समुयाणं च निच्चं । ← (द.वै.९/३/४)

इत्येवं दशवैकालिकसूत्रे दर्शिता । तदुक्तं दशवैकालिकचूर्णौ → उग्गमुप्पायणेसणासुद्धं अण्णायमण्णतेण

समुप्पादितं भावुञ्जमण्णाउच्छं ← (द.वै.९/३/४ चू.) इति ।

चतुर्थी → गौरिव चरणं = उच्चावचकुलेष्वविशेषेण पर्यटनं = गोचरः ← (उत्त. पृष्ठ ६०७.

बृ.वृ.) इत्येवं उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ दर्शिता । तुरीयातीताभिधानं संन्यासिनमुद्दिश्य संन्यासोपनिषदि →

तुरीयातीतो गोमुखवृत्त्या फलाहारी अन्नाहारी ← (सं.१/१३) इत्युक्तं तदपीहानुसन्धेयं परतन्त्रानुसारेण ।

अन्त्याः तिस्रश्च → जथा कवोता व कविंजला य, गावो चरन्ती इध पागडाओ । एवं मुणी

गोयरियं चरेज्जा, नो हीलइ नो विय संधवेज्जा ॥ ← (आव.चू.भा.२. पृ. ७४) इत्येवं सङ्क्षेपतः

आवश्यकसूत्रचूर्णौ दर्शिता इत्यवधेयम् । उशानाभिप्रायेण संन्यासोपनिषदुक्ता पञ्चविधा भिक्षेत्यमवसेया

→ 'माधुकरमसङ्कल्पत्' प्राक्^३प्रणीतमयाचितम्^४ । तात्कालिकं^५ चोपपन्नं भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतम् ।

← (सं.उप.२/६५) । संन्यासोपनिषदि → सर्ववर्णेषु अजगरवृत्त्याऽऽहारपरः स्वरूपानुसन्धानपरः ←

(सं.१/१३) इत्येवं अवधूतसंन्यासिनोऽजगरवृत्त्या भिक्षोपदर्शिता साऽपीह यथातन्त्रमनुयोज्या स्व-पर-

तन्त्रानुयोगपरैः । मूले 'सदानारम्भिता' इत्यनेन संयमयात्रनिर्वाहाऽतिरिक्तहेतुप्रयुक्तायाः प्रमादादिनिमित्त-

भूताया हनन-क्रयण-पचनादिनवकोट्यशुद्धायाश्च भिक्षायाः सर्वसम्पत्करीबहिर्भावः सूचितः । प्रकृते →

प्राणयात्रिकमात्रः स्यान्मात्रासङ्गाद् विनिर्गतः ← (सं.गी.८/५४) इति संन्यासगीतावचनं, → आत्म-

संमितमाहारमाहरेदात्मवान् यतिः ← (सं.उप. २/५९) इति च संन्यासोपनिषद्वचनमपि यथागममनु-

योज्यम् ।

सदानारम्भिता तु एकबाले = आचारहीनत्वप्रयुक्तप्रथमबालतोपेते सम्यक्प्ररूपणेन द्वितीयबालता-

शून्ये द्रव्यमुनौ = 'लब्धिहिंसि तेण पहं' (उप.मा. /५२२) इत्युपदेशमालावचनात् प्रधानद्रव्यमुनित्व-

जयशा द्वारा सद्य अनारंभितुता ज्ञाषवी. सद्य अनारंभिता अेक बाल द्रव्यमुनिमां डोती नथी.

इदमुपलक्षणमेकादशीं प्रतिमां प्रतिपन्नस्य श्रमणोपासकस्याऽपि प्रतिमाकालाऽवधिकत्वादनारम्भ-
कत्वस्य न तत्सम्भवः । न च तद्भिक्षायाः सर्वसम्पत्करी^१कल्पत्वोक्त्यैव निस्तारः । इत्थं हि
यथाकथञ्चित् 'सर्वसम्पत्करीयमि'ति व्यवहारोपपादनेऽपि 'न^२पौरुषघ्नी'त्यादिव्यवहाराऽनुपपादनात् ।

सम्पन्ने संविग्नपाक्षिकरूपे न सम्भवति, सदारम्भपरिहारस्य निरुक्तयतनाया वा विरहात् । →
'खुरमुंडो लोएण व रयहरणं उग्गहं व घेत्तूण । समणभूओ विहरइ धम्मं काएण फासंतो ॥
ममकारेऽवोच्छिण्णे वच्चति सण्णायपल्लिं दट्ठुं जे । तत्थ वि जहेव साहू गेण्हति फासुं तु आहारं ॥'

(पञ्चा.१०/३५-३६) इति पञ्चाशकप्रदर्शितां एकादशीं = चरमां प्रतिमां = श्रावकप्रतिमां प्रति-
पन्नस्य श्रमणोपासकस्यापि अनारम्भकत्वस्य = नियमत आरम्भपरिहारस्य प्रतिमाकालाऽवधिकत्वात् =
उत्कर्षत एकादशमासावधिकत्वात् । तदुक्तं पञ्चाशके → उक्कोसेणं एक्कारस मास जाव विहरेइ ←
(पञ्चा. १०/३८) इति । न तत्सम्भवः = नैव सदाऽनारम्भकत्वसम्भव इति तस्य न सर्वसम्पत्करी
भिक्षा सम्भवति ।

ननु प्रतिमापरिपूर्युत्तरकालं प्रव्रज्याङ्गीकारात्तदानीमपि सर्वसम्पत्करी भिक्षाऽव्याहता, सदानार-
म्भितायाः सद्भावादिति चेत् ? न, सर्वेषामेवैकादशीं प्रतिमां प्रतिपन्नानां तदुत्तरं दीक्षाङ्गीकारनिय-
मविरहात्, स्वीयप्रव्रज्यायोग्यताविरहावगमे पुनर्गृहस्थताभ्युपगमात् । तदुक्तं पञ्चाशके → भावेऊणत्ताणं
उवेइ पव्वज्जामेव सो पच्छा । अहवा गिहत्थभावं उचियत्तं अप्पणो णाउं । ← (पञ्चा.१०/३९)
इति । प्रकृते च श्रमणोपासकचरमप्रतिमाप्रतिपन्नत्वावच्छेदेनाद्यभिक्षाविधानं नार्हतीत्युक्तमिति न दोषः ।
न च तद्भिक्षायाः = चरमप्रतिमां प्रतिपन्नस्य श्रमणोपासकस्य भिक्षायाः "पुच्चाउत्तं कप्पति पच्छाउत्तं
तु ण खलु एयस्स । ओदणभिल्लिगसूवादि सव्वमाहारजायं तु ॥" (पञ्चा.१०/३७) इति पञ्चाशक-
वचनात् सर्वसम्पत्करीकल्पत्वोक्त्यैव = आद्यभिक्षातुल्यत्वोक्तिमात्रेण वक्तुः निस्तारः सम्भवति ।

अत्र हेतुमावेदयति- इत्थं = निरुक्तप्रकारेण हि यथाकथञ्चित् = सादृश्यांशमुपादाय 'सर्वसम्पत्करी
इयं तादृशश्रमणोपासकभिक्षा' इति व्यवहारोपपादनेऽपि = तादृश-शब्दप्रयोगसमर्थनेऽपि 'इयं न = नैव
संविग्नपाक्षिकं साधु आचारमां शिथिलं होवाना कारणे तेमां आचारहीनत्वस्वरूपं प्रथम प्रकारनी बालदशा
होय छे. परंतु तेओ प्ररूपशा शुद्ध करे छे. पोतानी शिथिलतानो बयाव करता नथी. आथी स्वदोषअपलापरूप
बीजा प्रकारनी बालदशा तेमनामां होती नथी. वणी, संविग्नपाक्षिकं लविष्यमां भावसाधुता पामवाना
होवाथी वर्तमानमां ते द्रव्यमुनि कडेवाय. शुद्धप्ररूपक होवा छतां आचारहीन = शास्त्रोक्तयारित्राचारहीन
होवाना लीधे संविग्नपाक्षिकमां सदा अनारंभिता होती नथी. तेथी संविग्नपाक्षिकनी भिक्षा सर्वसंपत्करी
भिक्षा बनी न शके.

आ वातना उपलक्षशथी अेम पण समञ्ज लेवुं के अग्यारमी श्रावकप्रतिमाने वहन करनार
श्रमणोपासकनी भिक्षा पण सर्वसंपत्करी भिक्षा बनी न शके. कारण के ११ मी प्रतिमा वहन करवाना
समय दरम्यान ते अनारंभक होवा छतां सर्वदा अनारंभक नथी. माटे तेनी भिक्षा पण सर्वसंपत्करी
भिक्षा न बनी शके. '११ मी श्रावकनी प्रतिमाने वहन करनार श्रावकनी भिक्षा सर्वसंपत्करी भिक्षा
जेवी छे'- अेवुं कडेवा मात्रथी ज निस्तार थई शकतो नथी. कारण के आ रीते कडेवाथी अमुक अपेक्षाअे

१. हस्तादर्श 'करिक' इति पाठः । २. हस्तादर्श 'पौरुघ्नी' इति पाठः ।

તથા ચ— યતિધ્યાનાદિયુક્તો યો ગુર્વાજ્ઞાયાં વ્યવસ્થિતઃ । સદાઽનારમ્ભિણસ્તસ્ય સર્વસમ્પત્કરી મતા ॥ (અ.૫/૨) ઇત્યાચાર્યાણામભિધાનં સમ્ભવાઽભિપ્રાયેનૈવ ।

જિનકલ્પિકાદૌ ગુર્વાજ્ઞાવ્યવસ્થિતત્વાદેરિવ સદાઽનારમ્ભિત્વસ્ય ફલત એવ ગ્રહણાત્, અન્યથા પૌરુષઘ્ની'ત્યાદિવ્યવહારાઽનુપપાદનાત્, 'પીનાઙ્ગો ભિક્ષયોદરપૂરણં કરોતિ' ઇતિ વક્ષ્યમાણપૌરુષઘ્નીભિક્ષા-લક્ષણાંશમાદાય 'ઇયં પૌરુષઘ્ની'તિ વ્યવહરતો મુખં પિધાતુમશક્યમેવ, તત્સાદૃશ્યલવસ્યાપ્યબાધાત્ત્ર ।

તથા ચ = સ્વરૂપતોઽનારમ્ભકત્વસ્ય પ્રતિમાકાલાવધિકત્વેઽપિ ફલતઃ સદાનારમ્ભકત્વસ્ય સત્ત્વાત્ ચરમપ્રતિમાપ્રતિપન્નશ્રાદ્ધભિક્ષાયાઃ સર્વસમ્પત્કરીત્વોપપાદને હિ 'યતિરિ'ત્યાદિકં આચાર્યાણાં = શ્રીહરિ-ભદ્રસૂરીણાં અભિધાનં = અષ્ટકપ્રકરણવચનં હેતુ-સ્વરૂપ-ફલાન્યતમવિધયા યતિત્વ-ધ્યાનાદિયુક્તત્વ-ગુર્વા-જ્ઞાવ્યવસ્થિતત્વ-સદાનારમ્ભકત્વાનાં સમ્ભવાભિપ્રાયેનૈવ મન્તવ્યં સ્યાત્ । અષ્ટકવૃત્તિકૃન્મતે જિનકલ્પિકાદૌ = જિનકલ્પિક-પ્રતિમાકલ્પિકાદૌ સાધૌ ગુર્વાજ્ઞાવ્યવસ્થિતત્વાદેરિવ નિરુક્તપ્રતિમાપ્રતિપન્નશ્રાદ્ધે સદાનારમ્ભિ-ત્વસ્ય = સાર્વદિકાનારમ્ભકત્વસ્ય ફલતઃ = ફલમાશ્રિત્ય એવ ગ્રહણાત્ । અન્યથા = સ્વરૂપત એવ 'આ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા છે' એવા વ્યવહારની સંગતિ કરવા છતાં પણ 'આ ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની નથી' એ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગની ઉપપત્તિ કરી શકાતી નથી.

આ રીતે 'સદાઅનારંભિતા હોય તો જ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા માની શકાય' એવું સ્વીકારવામાં ૧૧ મી શ્રાવકપ્રતિમા ધારણ કરનારની ભિક્ષા શેમાં ગણવી ? એ સમસ્યા ઊભી રહેતી હોવાથી એવું માનવું જોઈએ કે આચાર્યશ્રી હરિભદ્રસૂરિજી મહારાજે સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાના લક્ષણમાં 'સદા અનારંભિતા' આવું જે વિશેષણ જણાવેલ છે તે સંભવતઃ લાગુ પાડવા માટે જણાવેલ છે. અર્થાત્ અષ્ટકજીમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ જે જણાવેલ છે કે 'ધ્યાન આદિથી યુક્ત, ગુર્વાજ્ઞામાં રહેલ તથા સર્વદા અનારંભી એવા સાધુની ભિક્ષા સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા મનાયેલ છે.' તેમાં 'સદા અનારંભિત્વ' વિશેષણ સાક્ષાત્ યા પરંપરાએ રહેલ હોય તો પણ તે ભિક્ષા સર્વસંપત્કરી કહેવાય. જેમ જિનકલ્પિક વગેરે સમુદાયમાં રહેતા ન હોવાથી સાક્ષાત્ ગુર્વાજ્ઞામાં રહેલા નથી. તેમ છતાં ફલની અપેક્ષાએ તેઓ ગુર્વાજ્ઞામાં રહેલા જ છે. એટલે કે ગુર્વાજ્ઞામાં રહેવાનું જે ફળ છે તે ફળ તો જિનકલ્પિક વગેરે પાસે હાજર જ છે. ગુર્વાજ્ઞામાં રહેવાનું ફળ છે આત્મહિતમાં પ્રવૃત્તિ અને સ્વઅહિતથી નિવૃત્તિ. અસંગઅનુષ્ઠાનયુક્ત હોવાના લીધે જિનકલ્પિક વગેરે પાસે ઉપરોક્ત ગુર્વાજ્ઞાફળ વિદ્યમાન હોવાથી ફલતઃ તેઓ ગુર્વાજ્ઞામાં રહેલા કહેવાય છે. તેથી તેઓની ભિક્ષા સર્વસંપત્કરી કહેવાય છે.

બરાબર આ જ રીતે ફલતઃ 'સદાઅનારંભિતા' ૧૧ મી શ્રાવકપ્રતિમા ધારણ કરનારમાં રહેલ હોવાથી તેમની ભિક્ષાને સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા કહી શકાશે. સુસાધુમાં સાક્ષાત્ અને ૧૧ મી પરિમા વહન કરનાર શ્રાવકમાં પરંપરાએ = ફલતઃ 'સદાઅનારંભિતા' રહેલ હોવાથી તેમની ભિક્ષાને સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા કહેવામાં કોઈ બાધ નહિ આવે. જો આમ ન માનવામાં આવે તો લક્ષણ અનનુગત થવાની આપત્તિ આવશે. અર્થાત્ સાક્ષાત્ સદાઅનારંભિતા જ્યાં રહેલ હોય ત્યાં જ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા માનવામાં આવે તો સુસાધુની ભિક્ષામાં તે લક્ષણ રહેવા છતાં ૧૧ મી પરિમા વહન કરનાર શ્રાવકની ભિક્ષામાં તે લક્ષણ ન જવાથી તેની ભિક્ષાને સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા કહેવા માટે નવું લક્ષણ બનાવવું પડશે. આમ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાના બે લક્ષણ બનવાથી લક્ષણમાં અનનુગમ દોષ આવશે. જ્યારે 'સાક્ષાત્ અથવા

लक्षणाऽननुगमाऽऽपत्तेः । द्रव्यसर्वसम्पत्करीमुपेक्ष्य भावसर्वसम्पत्करीलक्षणमेव वा कृतमिदमिति यथातन्त्रं भावनीयम् ॥१०॥

निरुक्तविशेषणास्तित्वाभिप्रायेण 'यतिर्ध्यानादियुक्त' इत्यादिवचनाङ्गीकारे, गच्छनिर्गतत्वेन गुर्वाज्ञाविकलत्वाज्जिनकल्पिकादेः नियमतः सदानारम्भकत्वविरहेण च यतिकल्पश्राद्धस्य सर्वसम्पत्करीभिक्षाभाजनत्वं न स्यात् । न च फलतो गुर्वाज्ञाव्यवस्थितत्वस्याऽप्येतस्या लक्षणान्तरत्वात् जिनकल्पिकादिभिक्षायां नाव्याप्तिः, सर्वसम्पत्कर-तत्कारणान्यतरविधानपरायणाप्तोपदेशानुवर्तित्वस्याऽप्येतस्याः स्वतन्त्रलक्षणत्वात्साधुकल्पश्राद्धभिक्षायामपि नाऽव्याप्तिरिति शङ्कनीयम्, एवं हि कक्षीकारे लक्षणाननुगमापत्तेः = सर्वसम्पत्करीभिक्षाया अनुगतलक्षणस्योच्छेदापत्तेः । तथा चैकेनैव लक्षणेन सर्वसम्पत्करीभिक्षात्वावच्छिन्नाऽऽङ्ग्रहादव्याप्तिर्दुर्निवारैव ।

ननु चरमां प्रतिमां प्रतिपन्नस्य श्राद्धस्य श्रमणभूतत्वाभिधानात् प्रधानद्रव्यसाधुत्वसिद्धिवत् तद्भिक्षाया अपि श्रमणभिक्षाकल्पत्वात् प्रधानद्रव्यसर्वसम्पत्करीत्वं सिध्यति । भावश्रमणभिक्षायास्तु भावसर्वसम्पत्करीत्वमिति कथमनयोः हेतु-हेतुमतोरेकलक्षणं स्यात् ? अतोऽत्रानुगतलक्षणाऽसिद्धिर्न दूषणम्, अपि तु भूषणमेवेत्याशङ्कायां कल्पान्तरमाह- द्रव्यसर्वसम्पत्करीं = भावसर्वसम्पत्करीकारणतया प्रधानद्रव्यसर्वसम्पत्करीं भिक्षां उपेक्ष्य भावतः स्थविरकल्पिकसम्बन्धिनीं भिक्षामुद्दिश्य भावसर्वसम्पत्करीलक्षणमेव वा कृतं श्रीहरिभद्रसूरिभिरष्टकप्रकरणे 'यतिर्ध्यानादियुक्त' इत्यादिना । न च जिनकल्पिकभिक्षाया असङ्ग्रहादव्याप्तिरिति शङ्कनीयम्, जिनकल्पस्य श्रीहरिभद्रसूरिसमये विच्छिन्नत्वेन अन्यकारणेन वा तद्भिक्षाया प्रकृतलक्षणाऽलक्ष्यत्वात् । एतेन तीर्थकरभिक्षापि व्याख्याता; तस्याः प्रकृतलक्षणाऽलक्ष्यत्वात् । ततश्च स्वरूपत एव यतित्व-ध्यानादियुक्तत्वादीनामेतल्लक्षणे निवेशोऽभिमतः । यतित्वविरहादेवान्तिमप्रतिमाप्रतिपन्नश्राद्धस्य भिक्षाया व्यवच्छेदः । न चैवमपवादतो यतनया स्वल्पतरदोषोपेतपिण्डग्रहणेऽव्याप्तिराशङ्कनीया, स्थविरकल्पसम्बन्धिनीमौत्सर्गिकीं भावसर्वसम्पत्करीभिक्षामेवोद्दिश्यैतल्लक्षणप्रणयनात् । न ह्यष्टकप्रकरणमपवादपदप्रदर्शनपरमित्यभ्युपगम्यते कैश्चित् । न चैवं लक्षणाननुगमो वक्तव्यः, लक्ष्यभेदे लक्षणभेदस्य न्याय्यत्वाद् इति यथातन्त्रं = जिनप्रवचनसिद्धान्तजातमनतिक्रम्य भावनीयं गम्भीरबुद्ध्या तत्त्वमेतत् ।

इदमत्रास्माकमाभाति- 'यतिर्ध्यानादियुक्त' इत्यादौ यतेः ध्यानादियुक्ततया हेतुशुद्धिरावेदिता, गुर्वाज्ञाव्यवस्थितत्वेनानुबन्धशुद्धिरुपदर्शिता, सदाऽनारम्भिताया च स्वरूपतः शुद्धिरुक्ता । इत्थं हेतुस्वरूपानुबन्धशुद्धियुक्ततया यतेः सर्वसम्पत्करी भिक्षाऽभिमता । इयञ्च नैश्वयिकी सर्वसम्पत्करी भिक्षा, निश्चयस्य हेतुस्वरूपानुबन्धशुद्धिपरिपूर्णत्वात्, अन्यतरवैकल्येऽपि तदप्रवर्तनात् । ततश्च द्वाच-इदतः बेमांथी कोर्ष पश रीते सदाअनारंभिता रडेल डोय तेने सर्वसंपत्करी भिक्षा कडेवाय.' आबुं मानवाभां लक्षशभां अननुगम दोष नडि आवे.

अथवा अेम मानवुं जेर्षमे के श्रीडरिभद्रसूरिज् मडाराजे द्रव्यसर्वसंपत्करी भिक्षानी उपेक्षा करीने भाव सर्वसंपत्करी भिक्षानुं ४ आ लक्षश बनावेबुं छे. - आ रीते कोर्ष पश शास्त्रवचननो विरोध न थाय ते रीते विचारणा करवी. (६/१०)

ત્વારિંશદોષમુક્તપિણ્ડગ્રહણેऽપિ ધ્યાનાદિયુક્તત્વાદિવિરહે નૈવ નૈશ્ચયિકી સર્વસમ્પત્કરી ભિક્ષા સમ્ભવતિ । તદુક્તં પઞ્ચાશકે દર્શનશુદ્ધિપ્રકરણે ચ → સેસકિરિયાઠિયાણં एसो पुण तत्तओ णेओ ← (પઞ્ચા.૧૩/૩૦, દ.શુ. ૨૨૫) ઇતિ । “एष पुनः = विशुद्धपिण्डः पुनः, तत्त्वतः = परमार्थवृत्त्या शेषक्रियास्थितानां = पिण्डविशुद्धचपेक्षया शेषक्रिया प्रत्युपेक्षणा-स्वाध्यायादिका तस्यां ये स्थिताः = आश्रितास्ते तथा तेषां, न तु तद्विकलानां उक्तदोषपरिहारमात्रादेव, मूलाभावे उत्तरस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ज्ञेयः = ज्ञातव्यः” ઇતિ પઞ્ચાશકવૃત્તિકારઃ । બલાધિકત્વન્ટુ સ્વરૂપશુદ્ધ્યપેક્ષયા હેતુશુદ્ધેઃ, હેતુશુદ્ધચપેક્ષયા ચાનુ-બન્ધશુદ્ધેરેવાવગન્તવ્યમ્ । વિશુદ્ધસમ્યગ્દર્શનાદિપ્રસૂતાનાં સાધર્મિકનિમન્ત્રણાદીનામપ્યનુબન્ધશુદ્ધ્યાધાયકત્વમેવ ।

इदमेवाभिप्रेत्य दशवैकालिकसूत्रे → तहेव असणं पाणगं वा, विविहं खाइम-साइमं लभित्ता । छंदिय साहम्मिआण भुंजे, भुच्चा सज्जायरए य जे स भिक्खू ॥ ← (द.वै.अ.१०/गा.९) इत्युक्तमिति । त्यक्तगुरुकुलवासानामध्ययनादिशून्यानां स्वच्छन्दयतीनां निर्दोषभिक्षायां केवलं स्वरूपतः सर्वसम्पत्करी-त्वम् । स्वाध्याय-प्रत्युपेक्षणादियुक्तस्य गुर्वाज्ञाव्यवस्थितस्याऽपि कथञ्चिदाऽऽहारलोलुपतया सकम्पं स-दोषपिण्डग्रहणे स्वरूपतोऽसर्वसम्पत्करीत्वेऽप्यनुबन्ध-हेतुतः सर्वसम्पत्करीत्वमेव । जिनकल्पिकादिभिक्षा-यामनुबन्धतः स्वरूपतश्च सर्वसम्पत्करीत्वेऽपि न व्यवहारनयेनानुबन्धतः सर्वसम्पत्करीत्वं यद्वा ज्ञानद्वारा गुर्वाज्ञाव्यवस्थिततया फलमुखेन नैश्चयिकानुबन्धशुद्धिरपि तत्रावसेया ।

यद्वा ‘आणाए जिणवराणं न हु बलियतरा उ आयरियआणा ← (नि.भा ५४७२) इति निशीथ-भाष्यवचनाद् गुर्वाज्ञातोऽपि बलीयस्या जिनाज्ञया प्रवर्तनात् ‘सहस्रे शतं प्रविष्टमेवे’ति न्यायेन तत्र साक्षादपि पारमार्थिकानुबन्धशुद्धिरव्याहतैव ।

जिनकल्पादेर्गुर्वाज्ञारूपत्वमते तु साक्षादेव तात्त्विकाऽनुबन्धशुद्धिः तत्राऽव्याहता । एतेन गुर्वाज्ञयैव चातुर्मासादिकृतेऽन्यत्र स्थितानामध्ययनाद्यन्वितानां सदानारम्भिणां यतीनामपि भिक्षा व्याख्याता । एवम-पवादतः पञ्चकपरिहाण्यादियतनया सदोषपिण्डं गृह्णतां गुरुकुलावस्थितानामध्ययनादिशीलानामनगाराणां भिक्षाया अनुबन्धतो हेतुतश्च सर्वसम्पत्करीत्वेऽपि न स्वरूपतः सर्वसम्पत्करीत्वं यद्वा शास्त्रोक्तयतना-द्वारा सदानारम्भपरिणामव्यवस्थिततया स्वहेतुमुखेन स्वरूपशुद्धिरपि तत्राऽव्याहता । एवं ज्वरादिप्रस्तद-शायामपि निर्दोषभिक्षाग्राहिणां गुरुकुलस्थितानामध्ययनादिशीलानामपि ज्वराद्युपहतसामर्थ्यतयाऽध्ययनादि-विकलानां भिक्षायाः स्वरूपतोऽनुबन्धतश्च सर्वसम्पत्करीत्वेऽपि न हेतुतः सर्वसम्पत्करीत्वं यद्वाऽध्यय-

विशेषार्थ :- ઉપાધ્યાયજી મહારાજે છેલ્લે અથવા કહીને જે જણાવ્યું કે ‘અષ્ટકજીમાં દ્રવ્ય સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખ્યા વિના કેવળ ભાવ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું લક્ષણ બતાવેલ છે’ એનો આશય એ છે કે ૧૧ મી પરિમા વહન કરનાર શ્રાવકની ભિક્ષા ભાવસર્વસંપત્કરી ભિક્ષાનું કારણ હોવાથી દ્રવ્યસર્વસંપત્કરી ભિક્ષા છે. કેમ કે ભાવનું કારણ હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે. અહીં દ્રવ્ય શબ્દ યોગ્યતા અર્થમાં જાણવો. અનુપયોગ કે અયોગ્યતા અર્થમાં નહિ. પ્રસ્તુત દ્રવ્ય સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા ઉપરોક્ત લક્ષણનું લક્ષ્ય જ ન હોવાથી અવ્યાપ્તિ દોષ લક્ષણમાં નહિ આવે. ઉપરોક્ત લક્ષણનું લક્ષ્ય કેવળ ભાવ સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા છે. (૬/૧૦)

नादिचिकीर्षाद्वाराऽध्ययनादिपरिणामान्विततया स्वहेतुमुखेनौपचारिकी हेतुशुद्धिरपि तत्राऽनाविला । एवं शुद्धोऽच्छकृते मुक्तगुरुकुलवासानामप्यध्ययनादिसमन्वितानां सदानारम्भिणां गुर्वादरादितो भिक्षाया हेतुतः स्वरूपतश्च सर्वसम्पत्करीत्वेऽपि नाऽनुबन्धतः सर्वसम्पत्करीत्वं यद्वा गुरुकुलवासनिमित्तकप्रस्थानद्वारा गुर्वाज्ञावस्थानपरिणामोपेततया हेतुमुखेनानुबन्धशुद्धिरपि तत्राऽनपलपनीया ।

पूर्वोक्तचिन्ता-भावनाज्ञानशून्यानां केवलश्रुतज्ञानपरायणानां गुर्वाज्ञाव्यवस्थितानां सदानारम्भिणां मेधाविनां बालमुनीनां स्वरूपतोऽनुबन्धतश्च सर्वसम्पत्करीभिक्षोपजीविनां भिक्षायां हेतुतः स्वरूपतश्च हेतुशुद्धिरवसातव्या, तादृशां जडानां भिक्षायां हेतुशुद्धिः स्वरूपतोऽवगन्तव्या; तादृशमेव गीतार्थानां पादलिप्ताचार्यादिसदृशानां बालमुनीनां त्रिविधशुद्धियुक्तायां सर्वसम्पत्करीभिक्षायां या हेतुशुद्धिः सा हेतुतः स्वरूपतोऽनुबन्धतश्च विज्ञेया । एवं यथायथं स्वरूपतो हेतुतोऽनुबन्धतश्च गुर्वाज्ञाव्यवस्थितत्वव्यङ्ग्याऽनुबन्धशुद्धिः सदानारम्भितासूचिता स्वरूपशुद्धिश्च त्रिविधपरीक्षाभिः सोदाहरणं परीक्षणीयेति ।

या स्वरूपतोऽनुबन्धप्रभृतित्रितयशुद्धिः सा कषपरीक्षोत्तीर्णा, या हेतुतोऽनुबन्धप्रमुखशुद्धिः सा छेदपरीक्षोत्तीर्णा, या चानुबन्धतोऽप्यनुबन्धमुख्यत्रयशुद्धिः सा तांपरीक्षोत्तीर्णा मन्तव्या । “सामाड्यमाड्यं सुयनाणं जाव बिंदुसाराओ । तस्स वि सारो चरणं” ← (वि.आ.भा.११२६) इति विशेषावश्यकभाष्यवचनात् चारित्रस्यैव श्रुतत्वावच्छिन्नसारत्वात् शास्त्रस्वर्णशोधनकारिणीभिः कषादिपरीक्षाभिश्चारित्राङ्गभूतभिक्षाशुद्धिपरीक्षणमपि युज्यत एव । प्रकृते → अद्वैतभावनाभैक्षमभक्ष्यं द्वैतभावनम् । गुरुशास्त्रोक्तभावेन भिक्षोर्भैक्षं विधीयते ॥ → (मैत्रे.२/१०) इति मैत्रेय्युपनिषद्वचनमपि शुद्धसङ्ग्रहव्यवहारनयानुवेधेन यथातन्त्रमनुयोज्यं नयविशारदैः ।

‘यतिर्ध्यानादियुक्त...’ इत्यादिना या अष्टकप्रकरणकारिकोपदर्शिता तद्धृत्तिः श्रीजिनेश्वरसूरिकृता सोपयोगित्वादुपदर्श्यते । तथाहि → यतिः = साधुः तस्य सर्वसम्पत्करी भिक्षा मते’ति क्रिया, भिक्षेति प्रकृतम् । अनेन च व्यवच्छेदफलत्वाद्द्वचनस्य गृहस्थस्य व्यवच्छेदः कृतः । यतिश्च द्रव्ययतिरपि स्यात् । अतस्तद्रव्यवच्छेदायाह- ध्यानादियुक्त इति । तत्र ध्यानं = भवशतसमुपचितकर्मवनगहनज्वलनकल्पमखिलतपःप्रकारमान्तरतपःक्रियारूपं धर्मध्यानं शुक्लध्यानं च, आदिशब्दात् निखिलपारलौकिकाद्यनुष्ठानप्रकाशनप्रदीपकल्पज्ञानपरिग्रहः, अतस्तेन ध्यानादिना युक्तो = युतो यः स तथा, अनेन च तपः-क्रियाज्ञानयुक्तत्वविशेषणेन केवलक्रियाकारिणः क्रियाशून्यज्ञानवतश्च व्यवच्छेद उक्तः, केवलयोस्तयोरनर्थकत्वात् । यदाह “हयं नाणं कियाहीणं, हया अन्नाणओ किया । पासन्तो पङ्गुलो दड्ढो, धावमाणो उ अंधओ” ॥ (आवश्यकनिर्युक्ति १०१) इति । उभय(युक्त)स्यैवार्थप्रसाधकत्वात् । यदाह “संजोगसिद्धीइ फलं वयन्ति, न हु एगचक्केण रहो पयाइ । अंधो य पंगू य वणे समिच्चा, ते संपउत्ता नगरं पविट्ठा” (आवश्यकनिर्युक्ति १०२) इति । ‘य’ इति सामान्योऽनिर्दिष्टनामा ध्यानादियुक्त इतिविशेषणसामर्थ्यात्तथाविधविशिष्टज्ञानविकलानां माषतुषादिचारित्रिणां मा भूत्सर्वसम्पत्करभिक्षाप्रतिषेध इत्यत आह ‘गुर्वाज्ञायां व्यवस्थितः’ गुरोः गुरुगुणोपेताचार्यस्याज्ञा = वचनं तस्यां विशेषेणाऽवस्थितः । एष हि गुरुज्ञानत एव ज्ञानवान् ज्ञानफलसिद्धेः । यदाह “यो निरनुबन्धदोषात्, श्राद्धोऽ-

દીક્ષાવિરોધિની ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની પ્રકીર્તિતા । ધર્મલાઘવમેવ સ્યાત્તયા પીનસ્ય જીવતઃ ॥૧૧॥

દીક્ષેતિ । દીક્ષાયા વિરોધિની (=દીક્ષાવિરોધિની) = દીક્ષાઽઽવરણકર્મબન્ધકારિણી ભિક્ષા

નાભોગવાન્ વૃજિનભીરુઃ । ગુરુભક્તો ગ્રહરહિતઃ, સોઽપિ જ્ઞાન્યેવ તત્ફલતઃ ॥”(ષોડશક-૧૨/૩) અથવા યો ગુરુકુલે વસતાં પ્રચુરસાધુત્વેન મનાગનેષણીયભક્તભોજનસમ્ભવાદિદોષોદ્ભાવનતસ્તન્નિરપેક્ષો ભવતિ તસ્યાનેન વ્યવચ્છેદ ઉક્તઃ । સદ્ગુરુપદેશાનપેક્ષો હિ શાસ્ત્રે નિન્દ્યતે । યદાહ “જે ઉ તહ વિવજ્જત્યા, સમ્મં ગુરુલાઘવં અયાણન્તા । સગ્ગાહા કિરિયરયા, પવયણાંખિંસાવહા ખુદ્દા ॥” (પઞ્ચાશક-૧૧/૩૭) इत्यादि, ‘વ્યવસ્થિત’ इह विशब्देन यः कदाचित् गुर्वाज्ञाव्यवस्थितः कदाचिदन्यथा तस्यापि व्यवच्छेदः ।

નનુ યે જિનકલ્પિક-પ્રતિમાકલ્પિકાદયો ગચ્છનિર્ગતાસ્તેષાં ગુર્વાજ્ઞાવિકલાનાં કથં વિવક્ષિતભિક્ષાભા-ક્ત્વમિતિ, ઉચ્યતે, તત્કલ્પસ્યૈવ ગુર્વાજ્ઞારૂપત્વાદિતિ । તસ્યેતીહ દૃશ્યમ્, તતસ્તસ્ય યતેઃ કિંવિધસ્યેત્યાહ ‘સદાનારમ્ભિણઃ’ સદા = સર્વકાલં અનારમ્ભિણઃ = પૃથિવ્યાદ્યુપમર્દપરિહારિણઃ । અનેન પૃથિવ્યાદિષુ અસંયતસ્ય વ્યવચ્છેદઃ, ધ્યાનાદિયોગસ્યાપિ તદીયસ્ય નિષ્ફલત્વાત્ । આહ ચ “સમ્મદ્ધિટ્ઠિસ્સ વિ અવિરયસ્સ ન તવો મહાગુણો હોઈ । હોઈ હુ હત્થિણ્હાણં, તુંદચ્છિયયં વ તં તસ્સ ॥” (સમ્યક્ત્વપ્રકરણ-૨૬૯) તુન્દાકર્ષણે હિ યાવદ્ ભ્રમિકાષ્ટં દવરકેણ મુચ્યતે તાવદેવ બદ્ધ્યત ઇતિ । સદાગ્રહણેન તુ યો વિહિતસામા-યિકપૌષધતયા કદાચિદનારમ્ભી દેશતો યતિસ્તસ્ય વ્યવચ્છેદ ઉક્તો ભિક્ષાકત્વેન તસ્યાગમેઽનભિધાનાત્ ।

નનુ ય એકાદર્શીં પ્રતિમાં પ્રતિપન્નઃ શ્રમણોપાસકસ્તસ્ય પ્રતિમાકાલાવધિકત્વાદનારમ્ભકત્વસ્ય ન તદા તાવદાઘા ભિક્ષા સમ્ભવતિ । નાપિ તદિતરભિક્ષૈતસ્ય વક્ષ્યમાણતત્સ્વામિલક્ષણાયોગાદિતિ કાઽસ્ય ભિક્ષેતિ?, અત્રોચ્યતે, તસ્ય શ્રમણભૂતત્વાભિધાનાત્ તદ્ભિક્ષાયા અપિ શ્રમણભિક્ષાકલ્પત્વાત્તસ્યામવસ્થાયાં તસ્યા આપ્તોપદિષ્ટત્વાચ્ચ સર્વસમ્પત્કરીકલ્પત્વમવસેયમ્ । ન હ્યસર્વસમ્પત્કરમઽતત્કારણં વા વિધેયતયા વસ્ત્વાપ્તા ઉપદિશન્તિ, આપ્તત્વહાનિપ્રસઙ્ગાદિતિ । इह ध्यानादियुक्त इत्यत्रादिशब्देन सदानारम्भित्वस्यावरोधेऽपि भेदेन तदुपादानं हेतुत्वार्थम् । ततश्च सदानारम्भिकत्वाद्धेतोः ‘सर्वसम्पत्करी’ उक्तनिर्वचना मता तत्त्वविदा-मिति । सदानारम्भस्य हि वृत्तिर्भिक्षयैवान्यथा त्वारम्भित्वપ્રસङ्गात्, सा चाऽनारम्भित्वादेव सर्वसम्पत्करी । अत एव साऽतिप्रशस्या । यदाह “अहो जिणेहिं असावज्जा, वित्ती साहूण देसिया । मुक्ख-साहणहेउस्स साहुदेहस्स धारणा ॥” (दशवैकालिक.५/१/९२) ← (अष्टक ५/२ वृत्ति) इति ॥६/१०॥

અવસરસઙ્ગતિપ્રાપ્તાં દ્વિતીયાં ભિક્ષાં નિરૂપયતિ- ‘દીક્ષે’તિ । દીક્ષાવરણકર્મબન્ધકારિણી = ચારિ-ત્રમોહનીયકર્મબન્ધકારિણી ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની પ્રકીર્તિતા પૂર્વાચાર્યેઃ । અનેન તલ્લક્ષણમુક્તમ્ । યદ્યપિ ભિક્ષા ન દીક્ષાવિરોધિની કિન્તુ ભિક્ષુકસ્ય દીક્ષાવિરોધેન ચારિત્રમૂલોત્તરગુણવિરાધનાત્મકેન વર્તમાનસ્ય

✽ પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા ✽

ગુથાર્થ :- દીક્ષાવિરોધી એવી ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની કહેવાયેલ છે. તગડો હોવા છતાં ભિક્ષા દ્વારા જીવન જીવવાથી ધર્મલાઘવ જ થાય છે. (૬/૧૧)

ટીકાર્થ :- દીક્ષાને આવરે-અટકાવે તેવા કર્મને બંધાવનારી ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા કહેવાયેલ છે. હૃષ્ટ-

પૌરુષઘ્ની પ્રકીર્તિતા । તયા જીવતઃ પીનસ્ય = 'પુષ્ટાઙ્ગસ્ય ધર્મલાઘવમેવ સ્યાત્ । તથાહિ-
ગૃહીતવ્રતઃ પૃથિવ્યાદ્યુપમર્દનેન શુદ્ધોઞ્છજીવિગુણનિન્દયા ચ ભિક્ષાં ગૃહ્ણન્ સ્વસ્ય પરેષાં ચ ધર્મસ્ય
લઘુતામેવાઽઽપાદયતિ । તથા ગૃહસ્થોઽપિ યઃ સદાઽનારમ્ભવિહિતાયાં ભિક્ષાયાં તદુચિતમાત્માનમા-
કલયન્મોહમાશ્રયતિ સોઽપિ 'અનુચિતકારિણોઽમી ખત્વાર્હતાઃ' ઇતિ શાસનાઽવર્ણવાદેન ધર્મલઘુતા-
મેવાઽઽપાદયતીતિ । તદિદમુક્તમ્-

પ્રવ્રજ્યાં પ્રતિપન્નો યસ્તદ્વિરોધેન વર્તતે । અસદારમ્ભિણસ્તસ્ય પૌરુષઘ્નીતિ કીર્તિતા ॥

ક્લિષ્ટપરિણામ એવ ચારિત્રાવરણકર્મબન્ધકારી તથાપિ કાર્ય-કારણયોરભેદોપચારાદ્ ભિક્ષાયા અપિ પ્રવ્ર-
જ્યાવરણકર્મબન્ધકારિત્વોક્તિર્ન વિરુદ્ધતે । અનેન તસ્યાઃ સ્વગતમાધ્યાત્મિકફલમપ્યાવેદિતમ્ । તદ્બાહ્ય-
ફલં પરગતમાવિષ્કરોતિ - તયા = પૌરુષઘ્ન્યા ભિક્ષયા જીવતઃ પુષ્ટાઙ્ગસ્ય સતો ધર્મલાઘવમેવ બોધિદુર્લ-
ભતાકારણં સ્યાત્ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ - 'તથાહી'ત્યાદિના । સુગમમ્ । પ્રકૃતાર્થે અષ્ટકપ્રકરણસંવાદગાથે
દર્શયતિ- 'પ્રવ્રજ્યામિ'તિ, 'ધર્મલાઘવે'તિ ચ । શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → પ્રવ્રજ્યાં = સર્વવિરતિ-
લક્ષણાં પ્રતિપન્નઃ = અભ્યુપગતઃ સન્ યઃ = પ્રાણી તદ્વિરોધેન = પ્રવ્રજ્યાવિરોધેન મૂલગુણોત્તરગુણવિરાધના-
રૂપેણ પૂર્વોક્તધ્યાનજ્ઞાનગુર્વાજ્ઞાનપેક્ષત્વલક્ષણેન વા હેતુના વર્તતે = ચેષ્ટતે તસ્ય = પ્રવ્રજ્યાવિરોધવર્તિનઃ
કિંવિધસ્ય અસદારમ્ભિણઃ = અસદશોભનં ભૂતોપમર્દાદિકં વસ્ત્વારમ્ભત ઇત્યેવંશીલો યઃ સ તથા તસ્ય
પૌરુષઘ્ની = ઉક્તનિર્વચના ભિક્ષેતિ પ્રકૃતમ્' ઇતિ = અનેનાનન્તરોક્તેન વક્ષ્યમાણેન વા કારણેન કીર્તિતા
= સંશબ્દિતા । નનુ પ્રવ્રજ્યાવિરોધાભિધાનાદેવાસદારમ્ભિત્વસ્યાવગતત્વાત્કિમેતદ્પ્રહણેનેતિ, સત્યં, કિન્તુ
વિવક્ષિતભિક્ષાહેતુત્વેનાભિધાનમસ્યેતિ ન દોષઃ । તથા ચ યતોઽસૌ અસદારમ્ભી ઇતિહેતોસ્તસ્ય પૌરુષઘ્નીતિ
કીર્તિતેતિ વાક્યાર્થઃ સ્યાત્ । અથવા તસ્ય પ્રવ્રજ્યાવિરોધવર્તિનઃ પ્રવ્રજિતસ્યાઽસદારમ્ભિણશ્ચાશોભનારમ્ભસ્ય
ગૃહિણ ઇત્યર્થઃ અસર્વદારમ્ભકસ્ય વાઽષ્ટમ્યાદિષ્વારમ્ભવર્જકસ્યેત્યર્થઃ, ઇહ ચ વ્યાખ્યાને સમુચ્ચયાર્થચશબ્દા-

પૃષ્ટ હોવા છતાં તેવી ભિક્ષા વડે જીવન જીવવાથી ધર્મની લઘુતા જ થાય. તે આ રીતે- દીક્ષા લઈને પૃથ્વી
વગેરે જીવોની હિંસા કરવાથી તથા શુદ્ધ ગોચરી ગ્રહણ કરનારા સાધુની નિંદા કરવાથી ભિક્ષાને ગ્રહણ કરનાર
સાધુ પોતાના અને બીજાના ધર્મની લઘુતાને જ કરે છે. તથા જે ગૃહસ્થ પણ સદાઅનારંભી સાધુ માટે વિહિત
એવી ભિક્ષાને વિશે પોતાની જાતને ઊચિત માનતો વિપર્યાસ પામે છે તે ગૃહસ્થ પણ 'આ જૈનો અનુચિત
કરનારા છે' આ પ્રમાણે શાસનનિંદા દ્વારા ધર્મની લઘુતાને જ કરે છે. (અર્થાત્ હષ્ટ-પુષ્ટ શરીરવાળા,
પરનિંદક, સાધ્વાચારભંજક એવા સાધુને ભિક્ષા લેતા જોઈને 'દીક્ષા લઈને તો જલસા છે. મફતમાં મીઠાઈ
ખાવા મળે, ઠંડુ પાણી પીવા મળે, રહેવાને આલીશાન મકાન મળે, પહેરવા માટે બેના બદલે ૧૨ જોડ
કપડા મળે, વળી ધરમ પણ નહિ કરવાનો ! અને મજૂરી-કામકાજ પણ નહિ કરવાનું. ઉપરથી સાધુ તરીકે
પૂજાવાનું ! આવી રીતે ભિક્ષા મળતી હોય તો આપણે પણ ભિક્ષા માંગીએ તો શું વાંધો ?' આવો વિચાર
જે ગૃહસ્થને આવે તે ગૃહસ્થ જૈનધર્મની નિંદા કરે છે. આમ પૌરુષઘ્ની ધર્મલાઘવ કરે છે.)

અષ્ટકજીમાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિજીએ જણાવેલ છે કે "દીક્ષા લઈ જે દીક્ષાવિરોધી પ્રવૃત્તિ કરે છે તથા
મલિન આરંભ-સમારંભ કરે છે તેની ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની કહેવાયેલ છે. પુષ્ટ શરીરવાળો તે ભિક્ષા દ્વારા

૧. હસ્તાદર્શ 'પુષ્ટસ્ય' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

ધર્મલાઘવકૃત્મૂઢો ભિક્ષયોદરપૂરણમ્ । કરોતિ દૈન્યાત્પીનાઙ્ગઃ પૌરુષં હન્તિ કેવલમ્ ॥
(અ.૫/૪-૫) અત્ર પ્રતિમાપ્રતિપન્નભિક્ષાયાં દીક્ષાવિરોધિત્વાઽભાવાદેવ નાઽતિવ્યાપ્તિરિતિ ધ્યેયમ્ ॥૧૧॥
ક્રિયાન્તરાઽસમર્થત્વપ્રયુક્તા વૃત્તિસંજ્ઞિકા । દીનાન્ધાદિષ્વિયં સિદ્ધપુત્રાદિષ્વપિ કેષુચિત્ ॥૧૨॥

ભાવેઽપિ સમુચ્ચયઃ પ્રતીયતે । “અહરહર્નયમાનો, ગામશ્ચં પુરુષં પશુમ્ । વૈવસ્વતો ન તૃપ્યેત, સુરાયા
ઇવ દુર્મદી ॥” (પાતઙ્ગલમહાભાષ્ય-૨/૨/૨૯) ઇત્યાદાવિવેતિ (અ.પ્ર.૫/૪) । યદુક્તં ‘વક્ષ્યમાણેન વા કારણેન
તદાહ’ । અથવા પ્રવ્રજ્યાવિરોધવર્તિનં સામાન્યં વા પ્રાણિનં પ્રતિ પૌરુષઘ્ન્યા અન્વર્થઘટનામાહ- ધર્મસ્ય
શ્રુત-ચારિત્રલક્ષણસ્ય લાઘવં = અપભ્રાજનં કર્તું શીલમસ્ય ધર્મલાઘવં વા કરોતિ “અનુચિતકારિણઃ
ખલ્વાર્હતા” ઇત્યવર્ણમુત્પાદયતિ યઃ સ ધર્મલાઘવકૃત્ તથા મૂઢો = મુઘ્ધો યઃ સદાઽનારમ્ભિવિહિતાયામપિ
ભિક્ષાયામસદારમ્ભ્યપિ તદુચિતમાત્માનમાકલયન્મોહમાશ્રયતિ યો વા પૂર્વોદિતાનિ વૃદ્ધાદ્યર્થાદીન્યટનવિશેષ-
ણાનિ કુશાસ્ત્રવાસનાવાસિતત્વેન નાઽઽશ્રયતિ । કિમિત્યાહ ભિક્ષયા = ભિક્ષણેન ઉદરપૂરણં = જઠરપિઠરવિવ-
રભરણં, કરોતિ = વિદધાતિ દૈન્યાત્ = દીનવૃત્ત્યા, અવસ્થાયા હ્યનૌચિત્યેન ભિક્ષણેન મનસોદ્ધતસ્યાપિ
પરમાર્થતો દીનત્વમેવ, વિદુષામશ્લાઘ્યત્વાદિતિ । પીનાઙ્ગો = રોગાદ્યપીઙ્ગિતત્વેનોપચિતદેહઃ । અનેન
ચેદમાહ । રોગાદિપીઙ્ગિતદેહો ભિક્ષયોદરં પૂરયન્નપિ નોપહન્તિ પૌરુષં, પૌરુષસ્ય રોગાદિભિરેવ હતત્વાદિતિ ।
ઇહ ચ યતોઽસૌ તસ્માદિતિ વાક્યશેષો દૃશ્યઃ । પૌરુષં = પુરુષભાવં પુરુષકર્મ વા પુરુષકારમિત્યર્થઃ,
હન્તિ = વિનાશયતિ, કેવલં = યદિ પરં ન પુનઃ પુરુષાર્થં કઞ્ચન પુષ્ણાતિ । તથાહિ - ન તાવત્તસ્ય
ધર્માર્થ-મોક્ષાર્થાવસદારમ્ભિત્વાત્ । નાપ્યર્થાર્થ-કામાર્થો ભિક્ષાભોજિત્વાત્ । ભિક્ષાકસ્ય હ્યર્થ-કામૌ સતામપ્રશંસ-
નીયાવિતિ । એવં ચ ભિક્ષયા યઃ પૌરુષં હન્તિ, તસ્ય પૌરુષં ભિક્ષૈવ હન્તિ ઇતિ તત્પ્રાધાન્યાત્ પૌરુષઘ્ની
ભિક્ષેતિ વ્યપદિશ્યતે (અ.પ્ર. ૫/૫ વૃ.) ← ઇતિ ।

પ્રકૃતે → તિતિક્ષા-જ્ઞાન-વૈરાગ્ય-શમાદિગુણવર્જિતઃ । ભિક્ષામાત્રેણ યો જીવેત્ સ પાપી યતિવૃત્તિહા ॥
← (પ.હંસ.૬) ઇતિ પરમહંસોપનિષદ્વચનમપ્યત્રાઽનુયોજ્યં યથાતન્ત્રમ્ । તતશ્ચ પૌરુષઘ્નીં ભિક્ષામુપજીવતો
મોક્ષપ્રાર્થના હિ પઙ્કકમુદ્દાહ્ય મુઘ્ધાયાઃ પુત્રપ્રાર્થનન્યાયમનુસરતીત્યવધેયમ્ ॥૬/૧૧॥

પેટ ભરે છે અને ધર્મલાઘવ કરે છે. તે મૂઢ સાધુ કેવળ પોતાના પૌરુષને = પરાક્રમને = પુરુષાર્થને
હણે છે.” ૧૧ મી શ્રાવકની પ્રતિમાને ધારણ કરનાર શ્રાવકની ભિક્ષામાં દીક્ષાવિરોધિત્વ ન હોવાથી
જ અતિવ્યાપ્તિ નહિ આવે, અર્થાત્ તેની ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા બનવાને કોઈ અવકાશ નહિ મળે-
આ વાતનું ધ્યાન રાખવું. (૬/૧૧)

વિશેષાર્થ :- ૧૧ મી પરિમાને વહન કરનાર શ્રાવક કાંઈ આળસ, પ્રમાદ, સત્વહીનતા વગેરે
કારણે ભિક્ષા ગ્રહણ કરે છે- તેવું નથી. પરંતુ ભગવાનની આજ્ઞાને કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખીને ભિક્ષા ગ્રહણ
કરે છે. માટે તેની ભિક્ષા દીક્ષાના અંતરાય કરનાર કર્મને બાંધવામાં નિમિત્ત બનતી નથી. માટે તેની
ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા નહિ કહેવાય. (૬/૧૧)

• વૃત્તિ ભિક્ષા •

ગાથાર્થ :- ભિક્ષા સિવાયની અન્ય ક્રિયા કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી જે ભિક્ષા ગ્રહણ કરાય

ક્રિયાન્તરેતિ । ક્રિયાન્તરાસમર્થત્વેન પ્રયુક્તા (=ક્રિયાન્તરાસમર્થત્વપ્રયુક્તા), ન તુ મોહેન ચારિત્રશુદ્ધીચ્છયા વા વૃત્તિસંજ્ઞિકા ભિક્ષા ભવતિ । ઇયં ચ દીનાઽન્ધાદિષુ સમ્ભવતિ । યદાહ- નિઃસ્વાઽન્ધ-પડ્ગવો યે તુ ન શક્તા વૈ ક્રિયાન્તરે । ભિક્ષામટન્તિ વૃત્ત્યર્થં વૃત્તિભિક્ષેયમુચ્યતે ॥ નાઽતિદુષ્ટાઽપિ ચાઽમીષામેષા સ્યાન્ન હ્યમી તથા । અનુકમ્પાનિમિત્તત્વાદ્ધર્મલાઘવકારિણઃ ॥

અવસરપ્રાપ્તાં તૃતીયાં ભિક્ષામાહ- ‘ક્રિયાન્તરે’તિ । ક્રિયાન્તરાસમર્થત્વેન = ભિક્ષાવ્યતિરિક્તકૃષિ-વાણિજ્યાદિક્રિયાવિશેષાઽશક્તતયા પ્રયુક્તા, ન તુ મોહેન પ્રયુક્તા, મોહપ્રયુક્તા પૌરુષઘ્ન્યેવ સ્યાત્ । ન વા ચારિત્રશુદ્ધીચ્છયા પ્રયુક્તા વૃત્તિસંજ્ઞિકા ભિક્ષા ભવતિ । સદાઽનારમ્બલક્ષણચારિત્રયોગ-ક્ષેમ-સંવર્ધન-સંશોધનાદીચ્છાપ્રયુક્તા ભિક્ષા તુ સર્વસમ્પત્કર્યેવ સ્યાત્ । ઇયજ્ચ વૃત્તિભિક્ષા દીનાન્ધાદિષુ સમ્ભવતિ ।

પ્રકૃતાર્થે કારિકાયુગ્મેન અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘નિઃસ્વે’તિ, ‘નાતિદુષ્ટે’તિ ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → નિઃસ્વાઽન્ધ-પડ્ગવો = નિર્ધનોપહતનયનચલનબલહીનાઃ યે = કેચન તુશબ્દઃ પુનઃશબ્દાર્થઃ । તસ્ય ચૈવં પ્રયોગઃ, યઃ પ્રવ્રજ્યાવિરુદ્ધવૃત્તિસ્તસ્ય પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા યે પુનર્નિઃસ્વાદયઃ કિંવિધા વૈશબ્દસ્યૈવકારાર્થસ્ય ‘નજા’સમ્બન્ધાત્રૈવ શક્તાઃ = સમર્થાઃ, ક્રિયાન્તરે = ભિક્ષાવ્યતિરિક્તે કૃષિવાણિજ્યાદિકે કર્મવિશેષે, યે તુ ક્રિયાન્તરસમર્થાસ્તેષાં પૌરુષઘ્ન્યેવેતિ ગર્ભાર્થઃ । ભિક્ષ્યત્ ઇતિ ‘ભિક્ષા’ ભિક્ષણં વા ‘ભિક્ષા’, તામ્ અટન્તિ = ભ્રમન્તિ । કિમર્થમિત્યાહ વૃત્તિર્વર્તનં જીવિકા તસ્યૈ ઇદં વૃત્ત્યર્થં, તેષામિતિ ગમ્યતે, વૃત્તિભિક્ષા ઉક્તનિર્વચના ઇયમ્ = एषा उच्यते = અભિધીયતે ઇતિ ← (અ.પ્ર. ૫/૬ વૃ.) ।

કિમિયમેષામુચિતા અનુચિતા વેત્યાશઙ્કાયમાહ ન = નૈવ અતિદુષ્ટા = અત્યન્તદોષવતી પૌરુષઘ્નીવ તદ્ભાજામ્, અપિ ચેત્યસ્યાનુક્તસમુચ્ચયાર્થત્વાન્નાતિપ્રશસ્યા ચ સર્વસમ્પત્કરીવ તદ્ભાગિનાં અમીષાં = નિઃસ્વાન્ધાદીનાં एषा = અનન્તરોક્તા વૃત્તિભિક્ષા સ્યાત્ = ભવેત્ । કુત્ એતદેવમિત્યાહ ન = નૈવ હિશબ્દો યસ્માદર્થઃ અમી = એતે નિઃસ્વાદયઃ તથા = તેન પ્રકારેણ યેન પૌરુષઘ્નીભાગિનઃ ધર્મલાઘવકારિણઃ = જિન(?પ્ર)વચનાઽવર્ણહેતવઃ, કુત્ ઇત્યાહ અનુકમ્પાનિમિત્તત્વાત્ = સ્વવિષયે જનકરુણાયાઃ કારણત્વાત્તેષાં, તથાવિધબાલવદિતિ । પ્રયોગશ્ચાત્ર- (યે) ધર્મલાઘવહેતવો ન ભવન્તિ ન તેષાં ભિક્ષાદોષોઽસ્તિ યથા સાધૂનામ્, ધર્મલાઘવાઽહેતવશ્ચ તથા નિઃસ્વાદયોઽતસ્તેષાં ન દુષ્ટા ભિક્ષેતિ । ન ચાખ્યાં હેતુ-દૃષ્ટાન્તાખ્યાં

છે તે વૃત્તિ નામની ભિક્ષા કહેવાય છે. ગરીબ, અંધ વગેરે જીવોમાં આ ભિક્ષા હોય છે. કેટલાક સિદ્ધપુત્ર વગેરેમાં પણ આ ભિક્ષા હોય છે. (૬/૧૨)

ટીકાર્થ :- મોહથી કે ચારિત્રશુદ્ધિની ઈચ્છાથી નહિ પણ ભિક્ષા સિવાયની ધંધો આદિ પ્રવૃત્તિ કરવાનું સામર્થ્ય નહિ હોવાથી જે ભિક્ષા ગ્રહણ કરાય છે તે વૃત્તિ નામની ભિક્ષા થાય છે. ગરીબ, અંધ વ્યક્તિ વગેરેમાં આ વૃત્તિભિક્ષા હોય છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે “નિર્ધન, અંધ, પાંગળા વગેરે જે જીવો ધંધા-નોકરી વગેરે પ્રવૃત્તિ કરવામાં સમર્થ નથી તેઓ જીવનનિર્વાહ માટે ભિક્ષાટન કરે છે. આ વૃત્તિભિક્ષા કહેવાય છે. નિર્ધન વગેરે માણસને વૃત્તિભિક્ષા દોષયુક્ત પણ નથી બનતી. કારણ કે નિર્ધન વગેરે જીવો અનુકંપાનું નિમિત્ત હોવાના લીધે પૌરુષઘ્ની ભિક્ષા ગ્રહણ કરનારા જીવોની જેમ ધર્મલાઘવ કરનારા બનતા નથી.”

(અ.૫/૬-૭) તથા સિદ્ધપુત્રાદિષ્વપિ કેષુચિદ્ વૃત્તિભિક્ષા સમ્ભવતિ, આદિના સારૂપિકગ્રહઃ, દીનાદિપદાઽવ્યપદેશ્યત્વાચ્ચૈષાં પૃથગુક્તિઃ । શ્રૂયન્તે ચોત્પ્રવ્રજિતા અમી જિનાગમે 'ભિક્ષુકાઃ, યતો વ્યવહારચૂર્યામુક્તં- "૨જો અણુસાસિઓ ણ પડિનિયત્તો સો સારૂવિઅત્તણેણ વા સિદ્ધપુત્તત્તણેણ વા ૩અચ્છિંઝં કંચિ કાલં । ૪સારૂવિઓ ણામ સિરમુંડો અરજોહરણો અલાઝાઈ" ભિક્ખં હિંડઈ અભજ્જો । સિદ્ધપુત્તો ણામ સબાલઓ ભિક્ખં હિંડઈ વા ણ વા વરાઙઈહિં વેંટલિઅં કરેઈ લટ્ઠિં વા ધરેતિત્તિ" (વ્ય.સૂ.ચૂ.) ।

નિઃસ્વાદીનાં સર્વસમ્પત્કરી પ્રાપ્નોતીતિ વાચ્યમ્, અયતિત્વેન તેભ્યસ્તસ્યા નિર્વાર્તિતત્વાત્ । સર્વસમ્પત્કરી હિ યતિત્વેન વ્યાપ્તા । અતો યતિત્વં નિર્વર્તમાનં તાં નિર્વર્તયતિ (અ.પ્ર.૫/૭ વૃ.) ← ઇતિ ।

અત્રૈવાધિકાર્યન્તરસમુચ્ચયાર્થમાહ- 'તથે'તિ । સિદ્ધપુત્રાદિષુ 'પિણ્ડમુત્સૃજ્ય કરં લેઢી'તિ ન્યાય-વિષયભૂતેષુ । તલ્લક્ષણઞ્ચૈવમ્ "મુણ્ડઃ સશિખાકઃ સભાર્યાકો ગૃહસ્થવિશેષઃ સિદ્ધપુત્રઃ ઉચ્યતે । આદિના = 'સિદ્ધપુત્રાદિષુ' ઇતિપદગતેન આદિશબ્દેન સારૂપિકગ્રહઃ । સમાનં રૂપં = સરૂપં, તેન ચરતીતિ સારૂપિકઃ" (વ્ય.સૂ.ભા.વૃ.૪/૧૩૫) ઇતિ વ્યવહારસૂત્રભાષ્યવૃત્તૌ શ્રીમલયગિરિસૂરિઃ । વ્યવહારસૂત્રભાષ્યવૃત્તૌ ઇવાગ્રે → સારૂપિકઃ = શિરોમુણ્ડો રજોહરણરહિતોઽલાબુપાત્રેણ ભિક્ષામટતિ સભાર્યોઽભાર્યો વા । સિદ્ધપુત્રો નામ સકેશો ભિક્ષામટતિ વા ન વા, વરાટકૈઃ વિણ્ડલકં કરોતિ યષ્ટિં ધારયતિ । (વ્ય.ભાષ્ય. ૩૬૭૧ મલય.) સારૂપિકસિદ્ધપુત્રો નામ મુણ્ડિતશિખો રજોહરણરહિતોઽલાબુપાત્રેણ ભિક્ષામટન્ સભાર્યો વા (વ્ય.ભા. ૩૬૫૬ મલય.) ઇત્યેવં મલયગિરિસૂરિભિઃ સારૂપિક-સિદ્ધપુત્ર-સારૂપિકસિદ્ધપુત્રલક્ષણાનિ દર્શિતાનિ । 'મુણ્ડિતશિરાઃ શુક્લવાસઃપરિધાયી કચ્છામબધ્નાનો ભિક્ષાં હિણ્ડમાનઃ સારૂપિક ઉચ્યતે' () ઇત્યન્ય-ત્રોક્તમ્ । દીનાદિપદાઽવ્યપદેશ્યત્વાત્ = દીનાન્ધાદિશબ્દાઽસઙ્ગ્રાહ્યત્વાત્ ણ્ણાં = સિદ્ધપુત્રાદીનાં ગાથાયાં પૃથગુક્તિઃ = સ્વતન્ત્રોલ્લેખોઽકારિ ગ્રન્થકૃતા । તત્સ્વરૂપમાહ- શ્રૂયન્તે ઇત્યાદિના । સુગમમ્ ।

તેમ જ કેટલાક સિદ્ધપુત્ર, સારૂપિક વગેરેમાં પણ આ વૃત્તિભિક્ષા સંભવે છે. દીનાદિ શબ્દથી સિદ્ધપુત્ર વગેરેનો ઉલ્લેખ થવો શક્ય ન હોવાથી મૂળ ગાથામાં સિદ્ધપુત્ર વગેરેનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલ છે. દીક્ષા છોડવા છતાં પણ અમુક જીવો ભિક્ષા દ્વારા જીવનનિર્વાહ કરનારા હોય છે - એવું જિનાગમમાં સંભળાય છે. કારણ કે વ્યવહારસૂત્રચૂરિમાં જણાવેલ છે કે "જેને ઘણી રીતે સમજાવવા છતાં પણ સાંસારિક વૃત્તિથી જે પાછો ફરતો નથી તે સારૂપિક તરીકે અથવા સિદ્ધપુત્ર તરીકે થોડો સમય રહે. જેણે માથું મૂંડાવેલ હોય, રજોહરણ ધારણ ન કરે, તુંબાડાના પાત્ર દ્વારા ભિક્ષાટન કરે અને પત્નીરહિત હોય તે સારૂપિક કહેવાય. સિદ્ધપુત્ર એટલે જે પુત્રયુક્ત હોય, ભિક્ષા માટે નીકળે અથવા ન નીકળે, કોડી-વાટકી વગેરે દ્વારા વેંટલિકા = દેવતા આહ્વાન વગેરે કરે અથવા લાકડી ધારણ કરે તે. બધા જ સિદ્ધપુત્ર કે સારૂપિકની ભિક્ષા વૃત્તિભિક્ષા નથી કહેવાતી. પરંતુ તેમાંના કેટલાકની જ ભિક્ષા વૃત્તિભિક્ષા

૧. હસ્તાદર્શો 'ભિક્ષાકા' ઇતિ પાઠઃ । ૨. યોઽનુશિષ્ટો ન પ્રતિનિવૃત્તઃ સારૂપિકત્વેન વા સિદ્ધપુત્રત્વેન વા સ્થિત્વા કચ્ચિત્કાલં, સારૂપિકો નામ મુણ્ડશિરા અરજોહરણઃ અલાબુકૈઃ ભિક્ષાં હિણ્ડેઽભાર્યશ્ચ । સિદ્ધપુત્રો નામ સબાલઃ ભિક્ષા હિણ્ડતે વા ન વા વરાટકૈઃ વેણ્ડલિકાં કરોતિ યષ્ટિં વા ધારયતિ ઇતિ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ 'અચ્છઝ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૪. હસ્તાદર્શો 'સારવિ..' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૫. મુદ્રિતપ્રતૌ 'અલાઝયાહિં' ઇતિ પાઠઃ । ૬. મુદ્રિતપ્રતૌ 'વેંટલિઅં' ઇતિ પાઠઃ ।

केषुचिदित्यनेन ये उत्प्रव्रजितत्वेन क्रियान्तराऽसमर्थास्ते गृह्यन्ते । येषां पुनरत्यन्तावद्यभीरूणां संवेगाऽतिशयेन प्रव्रज्यां प्रति प्रतिबद्धमेव मानसं तेषामाद्यैव भिक्षा ।

निशीथचूर्ण्या तु तत्स्वरूपम् → वत्थदंडधारी कच्छं णो बंधति, भारिया से णत्थि, भिक्खं हिंडइ वा ण वा एरिसो सारूवी । सिद्धपुत्तोऽवि एरिसो चेव । णवरं सिरं मुंडं सिंहं च धरेति, भारिया से भवति वा ण वा ← (नि.भा.४५८७ भाग-३ पृ.५४१ चू.) इत्थमावेदितम् । तत्रैव चाग्रे → बाहिरब्भित्तरकरणवज्जितो सारूवी । मुंडो सुक्किल्लवासधारी, कच्छं ण बंधति, अबंभचारी, अभज्जगो भिक्खं हिंडइ । जो पुण मुंडी ससिहो सुक्कंबरधरो सभज्जगो सो सिद्धपुत्तो ← (नि.भा. ५५४८ चू.भाग.३) इत्थमुक्तम् । तत्रैव चाग्रे → सारूविगो पुण सुक्किल्लवत्थपरिहिओ मुंडमसिंहं धरेइ, अभज्जगो पत्तादिसु भिक्खं हिंडइ । अण्णे भण्णांति-पच्छाकडा सिद्धपुत्ता चेव, जे असिहा ते सारूविगा ← (नि.भा.६२६६ चू.) इत्थमुक्तम् ।

सारूपिकस्वरूपञ्च व्यवहारसूत्रभाष्ये → असिहो ससिंहं गिहत्थो, रयहरवज्जो उ होइ सारूवी । धारेइ निसिज्जं तु एगं ओलंबगं चेव ॥ ← (व्य.भा.उ.४/गा.१३५) इत्येवमावेदितम् । 'सारूपिक एकां निषद्यामेकनिषद्योपेतं रजोहरणं, अवलम्बकं = दण्डकं, उपलक्षणमेतत् पात्रादिकञ्च धारयति शि- रश्च मुण्डयती'ति तद्वृत्तौ श्रीमलयगिरिसूरिः । गच्छाचारप्रकीर्णकवृत्तौ → मुण्डितशिराः शुक्लवासपरिधायी कच्छां न बध्नाति अभार्याको भिक्षां हिण्डमानः = सारूपिकः । शुक्लाम्बरधरो मुण्डितशिराः सशिखाकोऽदण्डकोऽपात्रकः = सिद्धपुत्रः ← (ग.गा.८० वृत्ति) इत्युक्तम् । → मुंडसिरोया सुक्किल्लवत्थधरो न वि यच्छं । हिंडइ न वा अभज्जो सारूवी एरिसो होइ ॥ ← () इति चान्यत्र । सिद्धपुत्रस्वरूपमप्यन्यत्र → सभज्जो अभज्जो वा णियमा सुक्कंबरधरो खुरमुंडो ससिहो असिहो वा णियमा अडंडगो अपत्तगो य सिद्धपुत्तो होइ ॥ ← () इत्थमावेदितम् ।

→ सारूविगो = सिद्धपुत्तो ← (नि.चू. ५८६) इति तु निशीथचूर्णिकृदुक्तिः → सारूपिकः = सिद्धपुत्रः ← (बृ.क.भा. ४९३९ वृत्ति) इति बृहत्कल्पभाष्यवृत्तिकृदुक्तिश्च तयोरुत्प्रव्रजितत्वलक्षण- सामान्यधर्मापेक्षया बोद्धव्या । अत एव प्रथमोद्देशे च बृहत्कल्पभाष्यवृत्तौ एव → सारूपिकाः नाम श्वेतवाससः क्षुरमुण्डितशिरसो भिक्षाऽनुपजीविनः पश्चात्कृतविशेषाः ← (बृ.क.भा.१११८ वृ.) इत्युक्तम् । तद्भिक्षामाह- ये उत्प्रव्रजितत्वेन = बाल्यकाले दीक्षां गृहीत्वा युवावस्थायां तत्परित्यागेन क्रियान्तरासमर्थाः = वाणिज्य-कृष्यादिक्रियायामशक्ता अनिष्णाता वा ते एव वृत्तिभिक्षायां गृह्यन्ते ।

येषां पुनः सिद्धपुत्रादीनां संविग्नपाक्षिकादीनां वा अत्यन्तावद्यभीरूणां = अतिशयेन पृथिव्याद्युपमर्दा-ऽसहिष्णूनां संवेगातिशयेन प्रव्रज्यां प्रति प्रतिबद्धमेव मानसं तेषां आद्यैव = सर्वसम्पत्कर्येव भिक्षा ।

कडेवाय छे. आम कडेवा द्वारा अेवुं सूचित थाय छे डे जे सिद्धपुत्र वगेरे बालदीक्षित डोवा वगेरेना कारणे धंधो वगेरे करवानी आवडत वगरना डोवाथी भिक्षा सिवाय बीज कोई पश प्रवृत्ति द्वारा भोजन भेणववा समर्थ न डोय तेवानी ज भिक्षा वृत्तिभिक्षा कडी शकय.

परंतु जेओ यारित्रायारथी ब्रष्ट डोवा छतांय अत्यंत पापबीरु छे तथा जणडणता संवेगना लीधे दीक्षा तरङ्ग ज जेओनुं मन वणेकुं छे तेवा संविग्नपाक्षिक वगेरे जवोनी भिक्षा तो सर्वसंपत्करी

‘एतद्व्यतिरिक्तानामसदारम्भाणां च पौरुषघ्न्येव’ । ‘तत्त्वं पुनरिह केवलिनो विदन्ती’त्यष्टक-
वृत्तिकृद्वचनं (अ.प्र.५/८ वृ.) च तेषां नियतभावाऽपरिज्ञानसूचकमित्यवधेयम् ॥१२॥

अन्याऽबाधेन सामग्र्यं मुख्यया भिक्षयाऽलिवत् । गृहणतः पिण्डमकृतमकारितमकल्पितम् ॥१३॥

एतद्व्यतिरिक्तानां= क्रियान्तराऽसमर्थात्यन्तावद्यभीरुव्यतिरिक्तानां सिद्धपुत्रादीनां असदारम्भाणाञ्च
यतिगृहस्थानां पौरुषघ्न्येव भिक्षा, स्वपराक्रमबाधकत्वात् । यतित्वेऽपि चेदसदारम्भः, पौरुषघ्न्येव भिक्षा ।
चेत् संवेग-मार्गपक्षपात-दीक्षार्थितादि, संविग्नपाक्षिक-सिद्धपुत्रादीनां सर्वसम्पत्कर्येव भिक्षेति व्यवस्थाऽत्रा ।

ननु सिद्धपुत्रादीन् प्रत्यष्टकवृत्तिकारेण तु → एतेषां भिक्षाकाणां कतमा भिक्षा । तत्र न तावत्स-
र्वसम्पत्करી तेषामयतित्वात् । नापि पौरुषघ्नी त्यक्तप्रव्रज्यत्वेन प्रव्रज्याविरोधवर्तित्वाभावात् । नापि वृत्ति-
भिक्षा क्रियान्तरकरणसमर्थत्वात् । भिक्षान्तरस्य चानभिधानादिति । अत्रोच्यते- वृत्तिभिक्षेति सम्भावयामो
निःस्वत्वात्तेषां क्रियान्तरकरणाऽसामर्थ्याच्च । उत्प्रव्रजितो हि प्रायः क्रियान्तरकरणाऽसमर्थो भवति, पौरुषघ्नी
वाऽसौ, यतो न प्रव्रज्याप्रतिपन्नस्यैव सा, क्रियान्तरकरणसमर्थस्य अन्यस्याप्यशोभनारम्भस्य तस्या इष्टत्वा-
त्पौरुषहननलक्षणान्वर्थयोगाच्च । अथवा तेषामत्यन्ताऽवद्यभीरूणां संवेगातिशयवतां पुनः प्रव्रज्यां प्रति
प्रतिबद्धमानसानां सर्वसम्पत्करीभिक्षाया बीजकल्पाऽसौ स्यात् । तत्त्वं पुनरिह केवलिनो विदन्तीति ।
← (अ.प्र.५/८ वृ.) इत्युक्तमित्याशङ्कायामाह- ‘तत्त्वं पुनरिह केवलिनो विदन्ती’ति अष्टकवृत्तिकृद्वचनं
तु तेषां = सिद्धपुत्रादीनां नियतभावाऽपरिज्ञानसूचकं = प्रतिनियतमनःपरिणामाज्ञानद्योतकम् । ‘छद्मस्थैः
तन्नियतपरिणामो ज्ञातुं न शक्यत’ इति सूचनपरमष्टकवृत्तिकृद्वचनमवगन्तव्यम् ।

केचित्तु ‘तेषां = अष्टकवृत्तिकृतां नियतभावाऽपरिज्ञानसूचकं = क्रियान्तराऽसमर्थ-मुमुक्षु-तद्व्यतिरि-
क्तरूपेण त्रिविधानां सिद्धपुत्रादीनां या भिक्षास्तत्सम्बन्धी यः प्रतिनियतविभागः तद्विषयकाऽनवबोधद्यो-
तकमित्यपि व्याख्यानयन्ति । तच्चिन्त्यम् ॥६/१२॥

सर्वसम्पत्कर्या साधुः कथं सामग्र्यमश्नुते ? इत्याशङ्कायामाह- ‘अन्ये’ति । अकृतं = स्वयम-

ભિક્ષા જ કહેવાય. આ સિવાયના ઉત્પ્રવ્રજિત અને મલિનારંભી જીવોની ભિક્ષા પૌરુષઘ્ની જ બને.
કેમ કે હૃષ્ટ-પુષ્ટ દેહવાળા તેવા જીવોની ભિક્ષા તેમના પુરુષાર્થને-પરાક્રમને હણનારી જ બને છે.

આ રીતે સાઙ્ગિક, સિદ્ધપુત્ર, સંવિગ્નપાક્ષિક વગેરે જીવોની ભિક્ષાનો વિભાગ સ્પષ્ટ હોવા છતાં
પણ ‘અહીં તત્ત્વ = પરમાર્થ તો કેવલી ભગવંતો જાણે’ એવું અષ્ટકજીના વૃત્તિકાર આચાર્ય ભગવંતે
જણાવેલ છે તે ‘પ્રવ્રજ્યાબ્રષ્ટ જીવોના મનનો નિયત પરિણામ જાણી શકાતો નથી’ આ બાબત સૂચવે
છે- એમ ધ્યાનમાં રાખવું. (૬/૧૨)

• સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાથી સાધુપણું પૂર્ણ •

સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાથી સાધુપણું સંપૂર્ણ કઈ રીતે બને ? એ વાતને ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -
ગાથાર્થ :- બીજાને પીડા ન થાય તે રીતે ભમરાની જેમ અકૃત, અકારિત અને અકલ્પિત એવા
પિંડને મુખ્ય ભિક્ષાથી ગ્રહણ કરતા સાધુનું સંયમ પૂર્ણ થાય છે. (૬/૧૩)

૧. મુદ્રિતપ્રતો ‘પૌરુષઘ્ન્યેવ’ इत्यशुद्धः पाठः ।

अन्येति। अन्येषां = स्वव्यतिरिक्तानां दायकानां अबाधेन = अपीडनेन (=अन्याऽबाधेन) मुख्यया = सर्वसम्पत्कर्या भिक्षया अलिबद् = भ्रमरवद् अकृतमकारितमकल्पितं च पिण्डं गृह्णतः सामग्र्यं = चारित्रसमृद्ध्या पूर्णत्वं भवति। अलिबदित्यनेनाऽनटनप्रतिषेधः, तथा 'सत्यभ्याहृतदोषप्रसङ्गात् ।

निर्वर्तितं, अकारितं, अन्यैश्च अकल्पितं 'साधवे दास्यामी'ति ।

तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → अकृतोऽकारितश्चान्यैरसङ्कल्पित एव च । यतेः पिण्डः समाख्यातो, विशुद्धः शुद्धिकारकः ॥ ← (अ.प्र.६/१) इति । तद्वृत्तिस्तु → अकृतः = क्रयण-हनन-पचनैर्भोज्यतया स्वयमनिर्वर्तितः, एवमेव अकारितश्च = अविधापितः, चकारः समुच्चये, अन्यैः कर्मकरादिभिः, असङ्कल्पित एव च = क्रयणादिप्रकारैः 'साधवे इदं दास्यामी'त्यनभिसन्धितोऽन्यैरेव एवकारेणान्यथाविधिपिण्डस्य साधोरग्राह्यतामाह । आह च- "पिण्डं असोहयन्तो, अचरिन्ती एत्थ संसओ नत्थि । चारित्तम्मि असन्ते, सव्वा दिक्खा निरत्थिआ ॥" (अज्ञातोऽञ्जकुलक-५) चकार उक्तसमुच्चये । अकृतादिपदैश्च क्रयण-क्रायण-तदनुज्ञान-हनन-घातन-तदनुज्ञान-पचन-पाचन-तदनुज्ञानलक्षणकोटीनवकशुद्धता पिण्डस्यो-क्तेति । यतेः = पृथिव्यादिसंरक्षणप्रयत्नवतः, पिण्डः = ओदनादिरूपः, उपलक्षणत्वादस्य शय्योपकरणे च, समाख्यातो = विगतरागादिदोषसकलपदार्थसार्थस्वभावाऽवभासनसहसंवेदनेन निर्वाणनगरगमनासमान-मार्गायमाणचरणकरणविशुद्धहेतुतयोपलभ्य सम्यग्भिहितस्तीर्थकरैरिति नाऽन्तरायदोषास्तेषाम् । पुनः किंविधः पिण्डः ? इत्याह विशुद्धः = सकलदोषवियुक्तस्तथा विशुद्धत्वादेव शुद्धिकारकः = कर्ममलकलङ्कविकलताकारीति । अथवा कस्मादकृतादिगुणः पिण्डो यतेः समाख्यातः ? इत्याह विशुद्धो = विशुद्ध एव कृतादिदोषरहित एव शुद्धिकारको भवति, नान्यः । विशुद्ध्यर्थी च यतिर्भवप्रपञ्चोपचितकल्मषमलपट-लस्येति ← (अ.प्र. ६/१ वृ.) इत्येवमवगन्तव्या ।

अलिबदिति । यथा हि मधुकरः कतिपयमकरन्दकणस्वीकरणतः कुसुमक्लमाऽकरणेनाऽऽत्मानमनुप्री-णात्येवमेव मुनिमधुकराः कृत-कारित-सङ्कल्पितादिदोषपरिहारेण स्तोकस्तोकान्न-पानमकरन्दग्रहणतो गृहप-तिप्रसूनपीडाऽनापादनेन संयमात्मानमनुपालयन्ति । अनेन य एकत्र सद्यनि भुङ्क्ते तस्य निरासः, एकत्र भोजने हि कथञ्चिदुद्गमदोषपरिहरणप्रयत्नपरस्यापि पुरःकर्म-पश्चात्कर्माऽसंयतचेष्टाकृतदोषप्रसङ्ग इति (अ.प्र.वृ.५/३) अष्टकवृत्तिकृतः ।

टीका :- साधु पोतानाथी त्रिभू अेवा त्रिक्षादाताने तडलीङ्ग न थाय अे रीते सर्वसंपत्करी त्रिक्षाथी लभरानी जेम पोताना निमित्ते ज्ञते नडि बनावेल, पोताना निमित्ते बीज पासे नडि करावेल तेमज सूयना वगर ज पोताना निमित्ते बीज द्वारा नडि बनावायेल (=अननुमोदित) अेवा आहार आदिने ग्रहण करता साधु चारित्रसमृद्धिथी पूर्णताने पामे छे.

'लभरानी जेम त्रिक्षा ग्रहण करे' आम कडेवाथी 'त्रिक्षा माटे साधु इरे नडि' आ वातनो निषेध सूचित थाय छे. कारण के साधु त्रिक्षा माटे अलग-अलग धरे इरे नडि तो उपाश्रयमां श्रावको आहारादि लावे तो 'अभ्याहृत' नामनो दोष साधुने लागे छे.

शंका :- साधु लगवंतने वंदन करवा माटे आवता गृहस्थो उपाश्रयमां गोयरी लावे तो तेमां

સાધુવન્દનાર્થમાગચ્છદ્ભિઃ ગૃહસ્થૈઃ પિણ્ડાઽઽનયને નાઽયં ભવિષ્યતિ, તદાગમનસ્ય વન્દનાર્થત્વેન સાધ્વર્થપિણ્ડાઽઽનયનસ્ય પ્રાસન્ગિકત્વાદિતિ ચેત્? ન, એવમપિ માલાપહ્તાઘનિવારણાદિતિ વદન્તિ ॥૧૩॥ નન્વેવં 'સદ્ગૃહસ્થાનાં ગૃહે ભિક્ષા ન યુજ્યતે। અનાત્મશ્મરયો યત્નં સ્વ-પરાર્થં હિ કુર્વતે ॥૧૪॥ નન્વેવમિતિ । નન્વેવં = સદ્કલ્પિતપિણ્ડસ્યાપ્યગ્રાહ્યત્વે સદ્ગૃહસ્થાનાં = શોભનબ્રાહ્મણાઘગારિણાં

એવમપિ = અભ્યાહતદોષપરિહારેઽપિ માલાપહ્તાઘનિવારણાત્ = માલાપહ્ત-નિક્ષિપ્ત-પિહિતાઘનેક-દોષાઽપરિહારાત્ । અથ ગૃહસ્થવચનપ્રામાણ્યાત્તદવગમે તત્પરિહારો ભવિષ્યતિ, સત્યમ્, કિન્તુ ગૃહસ્થહસ્ત-સ્થાપિતાદિદોષો દુષ્પરિહાર્યઃ સ્યાદિતિ (અ.પ્ર.વૃ.૫/૩) અષ્ટકવૃત્તિકૃતો વદન્તિ ॥૬/૧૩॥

'અકલ્પિતમિ'(દ્વા.દ્વા.૬/૧૩,પૃ.૪૦૮)તિ યદુક્તં તસ્યાઽસમ્ભવં પરમતેનોપદર્શયતિ- 'નન્વેવમિ'તિ । એવં = સદ્કલ્પિતપિણ્ડસ્યાપિ, અપિના કૃત-કારિતસમુચ્ચયઃ, અગ્રાહ્યત્વે = ચારિત્રાશુદ્ધ્યાપાદકતયાઽનુપાદેયત્વેઽઙ્ગીક્રિય-માણે, તલ્લાભાસમ્ભવઃ, દાનાર્થમસદ્કલ્પિતસ્યાઽસત્ત્વેન દાતુમશક્યત્વાત્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → યો ન સદ્કલ્પિતઃ પૂર્વં દેયબુદ્ધ્યા કથં નુ તમ્ । દદાતિ કશ્ચિદેવં ચ સ વિશુદ્ધો વૃથોદિતમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૬/૨) ઇતિ ।

કિઞ્ચેવં સતિ પ્રકૃતે વિકલ્પયુગલમુપતિષ્ઠતે- કિં યતયોઽસદ્ગૃહસ્થાનાં ગૃહે ભિક્ષામુપલભેન્ યદુત સદ્ગૃહસ્થાનાં ગૃહે ? ન તાવદાઘોઽનવઘઃ, પાપર્હિ-ચળ્ડાલાદિગૃહે ભિક્ષાપ્રહણસ્યાતિવિગીતત્વાત્, આ-ગમનિષિદ્ધત્વાચ્ચ । તદુક્તં દશવૈકાલિકસૂત્રે 'પડિકુટ્ઠં કુલં ન પવિસે' (દ.વૈ. ૫/૧/૧૭) ઇતિ । ઇત્વર-યાવત્કથિકભેદેન મૃતક-સૂતકાદિ-ચળ્ડાલાદિકુલં પ્રતિષિદ્ધમિતિ તચ્ચૂર્ણો વ્યક્તમ્ ।

દ્વિતીયપક્ષોઽપિ ન ચારુતામઞ્ચતીત્યાહ- સદ્ગૃહસ્થાનાં = શિષ્ટાનાં અત એવ દાતૃણાં ગૃહે ભિક્ષા ભિક્ષાર્થમટનઞ્ચ યતેઃ ન યુજ્યતે । → ન પચેદન્નાત્મને ← (યા.સ્મૃ.૫/૧૦૪) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિવચનેન તે અનુદરશ્મરયઃ ।

અભ્યાહત દોષ નહિ લાગે, કારણ કે ગૃહસ્થો ગોચરી વહોરાવવા ઉપાશ્રયમાં નથી આવેલા પણ ગુરુવંદન કરવા માટે આવેલ છે. આહાર-પાણી લાવવાનું તો પ્રાસંગિક છે, મુખ્ય ઉદ્દેશરૂપે નથી. સ્થાપના દોષ તો સાધુને ઉદ્દેશીને ગોચરી રાખે તો લાગે. એવું તો અહીં નથી.

સમાધાન :- આમ કરવામાં અભ્યાહત દોષ ભલે ન લાગે. પરંતુ માલાપહ્ત દોષ વગેરેનું તો નિવારણ થઈ શકતું જ નથી. કારણ કે ઘરમાં સીડી વગેરે દ્વારા મીઠાઈ-ફરસાણ-ખાખરા વગેરેના ડબ્બા ઉપરથી ઉતારે ઈત્યાદિ શક્ય છે. આ પ્રમાણે પૂર્વાચાર્યો કહે છે. (૬/૧૩)

'સાધુના ઉદ્દેશથી બનાવેલ આહાર સાધુને કલ્પી ન શકે' આ બાબતમાં શંકા થાય કે-

ગાથાર્થ :- આ રીતે સદ્ગૃહસ્થોના ઘરે સાધુને ભિક્ષા (= ગોચરી) લેવી સંગત નહિ બને. કારણ કે સદ્ગૃહસ્થો સ્વાર્થી ન હોવાથી સ્વ અને પર માટે પ્રયત્ન કરે છે. (૬/૧૪)

• અસંકલ્પિત નિર્દોષ ગોચરી મળવી અશક્ય - પૂર્વપક્ષ •

ટીકાર્થ :- સાધુ માટે બનાવેલ આહાર-પાણી વગેરે જો સાધુને કલ્પી શકતા ન હોય તો ઊંચી જાતિવાળા બ્રાહ્મણ વગેરે સદ્ગૃહસ્થોના ઘરે સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને ગોચરી લેવી યુક્તિસંગત નહિ થાય. કારણ કે

૧. હસ્તાદર્શો 'સગૃહ...' ઇતિ પાઠઃ । પ્રત્યન્તરે ચ 'સદ્ગૃસ્થા...' ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'યત્ર' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શો 'શોભવન...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

ગૃહે ભિક્ષા ન યુજ્યતે યતેઃ, હિ = યતઃ અનાત્મશ્ચરયઃ = અનુદરશ્ચરયો યત્નં પાકાદિવિષયં સ્વ-પરાર્થં કુર્વતે, ભિક્ષાચરદાનાઽસઙ્કલ્પેન સ્વાર્થમેવ પાકપ્રયત્ને સદ્ગૃહસ્થત્વભઙ્ગપ્રસઙ્ગાત્, દેવતા-પિત્રતિથિભર્તવ્યપોષણશોષભોજનસ્ય ગૃહસ્થધર્મત્વશ્રવણાત્ । ન ચ દાનકાલાત્પૂર્વં દેયત્વબુદ્ધ્યાઽસઙ્કલ્પિતં દાતું શક્યત ઇત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૧૪॥

તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ન ચૈવં સદ્ગૃહસ્થાનાં, ભિક્ષા ગ્રાહ્યા ગૃહેષુ યત્ । સ્વ-પરાર્થં તુ તે યત્નં, કુર્વતે નાન્યથા ક્વચિત્ ॥ ← (અ.પ્ર.૬/૩) । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ન કેવલમસઙ્કલ્પિતપિણ્ડાઽસમ્ભવેન વ્યર્થં તત્પ્રતિપાદનમ્, ભિક્ષા ચ ન ગ્રાહ્યા સદ્ગૃહેષુ ભવતીતિ વાક્યાર્થઃ । પદાર્થસ્ત્વેવં, નેતિ પ્રતિષેધે, ચશબ્દો દૂષણાન્તરસમુચ્ચયે, એવમિતિ અસઙ્કલ્પિતપિણ્ડાભ્યુપગમે સતિ, સદ્ગૃહસ્થાનાં = બ્રાહ્મણાદિશોભનાઽગારિકાણાં, ગૃહેષુ વેશમસુ, ભિક્ષા = સમુદાનં, ગ્રાહ્યા = આદાતવ્યા । કુત એવમેતદિત્યત આહ યત્ = યસ્માત્કારણાત્, સ્વપરાર્થં તુ = આત્મ-ભિક્ષાચરનિમિત્તમેવ, તે = સદ્ગૃહસ્થાઃ, યત્નં = પાકનિર્વર્તનપ્રયાસં, કુર્વતે = વિદધતિ, નાન્યથા ભિક્ષાચરદાનાઽસઙ્કલ્પેન સ્વાર્થમેવ, ક્વચિત્ = કદાચનાપિ, સ્વનિમિત્તમેવ પાકપ્રયત્ને સદ્ગૃહસ્થત્વાયોગાદિતિ, યસ્માત્- “સ્વકર્માજીવનં કુલ્યૈઃ, સમાનઋષિભિર્વૈવાહ્યં, ઋતુગામિત્વં, દેવતાપિત્રતિથિભર્તવ્યપોષણં, શોષભોજનં ચેતિ ગૃહસ્થધર્મઃ” () । અતિથિશ્ચ યતિરપિ ભવતિ ભોજનકાલોપસ્થાયિત્વાત્તસ્યાઽપીત્યર્થઃ (અ.પ્ર.૬/૩ વૃ.) ← ઇતિ । તદુક્તં મનુસ્મૃતૌ અપિ → ભુક્તવત્સ્વથ વિપ્રેષુ સ્વેષુ ભૃત્યેષુ ચૈવ હિ । ભુઙ્ગીયાતાં તતઃ પશ્ચાદવશિષ્ટં તુ દમ્પતી ॥ ← (મ.સ્મૃ.૩/૧૧૬) ઇતિ । ‘વિપ્રેષુ = અતિથિષુ’ ઇતિ તદ્વૃત્તૌ કુલ્લૂકભઙ્ગઃ । તદુક્તં બૌધાયનધર્મસૂત્રે અપિ → પિતૃ-દૈવત-ભૃત્યાનાં માતા-પિત્રોર્ગુરોસ્તથા । વાગ્યતો વિઘસમશ્યાદેવં ધર્મો વિધીયતે ॥ ← (બૌ.ધ.૭/૧૩/૨/૭) ઇતિ । વિઘસં = શોષમ્ ।

ન ચ પાકારમ્ભકાલેઽસઙ્કલ્પિતસ્યાપિ પિણ્ડસ્ય પશ્ચાદ્ ભોજનકાલોપસ્થિતેભ્યો યતિભ્યો દાને નાઽયં દોષો ભવિષ્યતીતિ શઙ્કનીયમ્, યતો ન ચ દાનકાલાત્ ઉપલક્ષણાત્ પાકારમ્ભકાલાત્ પૂર્વં દેયત્વ-બુદ્ધ્યા = યત્યાદિસમ્પ્રદાનકદાનપ્રતિયોગિત્વધિયા અસઙ્કલ્પિતં ભોજનાદિકં દાતું શક્યતે, અન્યથા પશ્ચાત્કર્માદિદોષાઽનિવારણાત્ ઇત્યપિ દ્રષ્ટવ્યમ્ ॥૬/૧૪॥

સદ્ગૃહસ્થો કાંઈ પેટભરા નથી હોતા, એકલપેટા નથી હોતા, તદ્દન સ્વાર્થી નથી હોતા. તેથી તેઓ રસોઈ વગેરે સંબંધી પ્રયત્ન સ્વ-પર માટે કરે છે, નહિ કે માત્ર પોતાના જ માટે. જો યાયક-ભિક્ષુક વગેરેને યથોચિત આહાર-પાણી વગેરે આપવાનો સંકલ્પ કર્યા વિના, કેવળ પોતાના જ ઉદ્દેશથી તેઓ રસોઈ કરે તો તેમનામાં સદ્ગૃહસ્થપણું જ ભાંગી પડે. કારણ કે ‘દેવતા, માતા-પિતા, અતિથિ તથા પુત્ર વગેરે ભર્તવ્ય = પોષ્ય વર્ગનું પોષણ કર્યા પછી (જમાવ્યા પછી) જે વધે તેનું જાતે ભોજન કરવું એ ગૃહસ્થધર્મ છે.’ આવું જૈનેતર શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે. (તેથી અતિથિ વગેરેને આહારાદિ આપવાનો સંકલ્પ કર્યા વિના માત્ર પોતાના માટે રાંધવામાં આવે તો સદ્ગૃહસ્થપણું જ ન રહે. અને જો અતિથિ વગેરેને આપવાનો સંકલ્પ કરીને રાંધે તો તેવા આહારાદિ અતિથિતુલ્ય સાધુને કલ્પે નહિ. આમ સાધુ સદ્ગૃહસ્થોના ઘરે ગોચરી વહોરી ન શકે. “સાધુ, અતિથિ વગેરેનો સંકલ્પ કર્યા વિના બનાવવા છતાં પોતાના જ ઉદ્દેશથી બનાવેલ આહારાદિ ગૃહસ્થ સાધુને વહોરાવી શકે ને?” આવો પ્રશ્ન અસ્થાને છે. કારણ કે) આહારાદિ આપતાં પૂર્વે આપવાની બુદ્ધિથી ન બનાવેલ હોય તે આપી શકાતું નથી. જો પોતાના પૂરતું બનાવેલ હોવા છતાં સાધુને આપી દેવામાં આવે તો સાધુ ભગવંતને પશ્ચાત્કર્મ વગેરે દોષ

સડ્કલ્પભેદવિરહો વિષયો યાવદર્થિકમ્ । પુણ્યાર્થિકં ચ વદતા દુષ્ટમત્ર હિ દુર્વચઃ ॥૧૫॥

સડ્કલ્પેતિ । અત્ર હિ = ‘અસડ્કલ્પિતઃ પિણ્ડો યતેર્ગ્રાહ્યઃ’ ઇતિ વચને હિ સડ્કલ્પભેદસ્ય = યતિસમ્પ્રદાનકત્વપ્રકારદાનેચ્છાત્મકસ્ય વિરહો (=સંકલ્પભેદવિરહો વિષયો) દુર્વચઃ । કેનેત્યાહ- યાવદર્થિકં = યાવદર્થિનિમિત્તનિષ્પાદિતં પુણ્યાર્થિકં = પુણ્યનિમિત્તનિષ્પાદિતં ચ પિણ્ડં દુષ્ટં વદતા, અન્યથોક્તાસડ્કલ્પિતત્વસ્ય યાવદર્થિક-પુણ્યાર્થિકયોઃ સત્ત્વેન તયોર્ગ્રાહ્યત્વાસપત્તે:’ । તદાહ-

યદ્યપિ ‘યતિભ્ય ઇદં દાતવ્યમિ’તિ સડ્કલ્પો યત્ર નાસ્તિ તત્ર સદ્ગૃહસ્થગૃહે ભિક્ષા સુલભા સ્યાત્ તથાપિ તાદૃશૌ યતિસમ્પ્રદાનકત્વપ્રકારકદાનેચ્છાવિરહોસપિ સ્યાદ્વાદિના વક્તું ન યુજ્યતે; યતઃ તન્મતે યાવદર્થિક-પુણ્યાર્થિકયોરપિ પિણ્ડયોરગ્રાહ્યતોક્તેત્યાશયેન પૂર્વપક્ષી શડ્કલ્પે- ‘સડ્કલ્પે’તિ ।

અન્યથા = યતિસમ્પ્રદાનકત્વપ્રકારકદાનસડ્કલ્પવિરહસ્યેવાસડ્કલ્પિતત્વાભ્યુપગમે ઉક્તાસડ્કલ્પિ- તત્વસ્ય = સાધુસમ્પ્રદાનકત્વપ્રકારકદાનસડ્કલ્પાભાવસ્ય સ્વપ્રતિયોગિનિરૂપિતપ્રતિયોગિત્વસમ્બન્ધેન યાવ- દર્થિક-પુણ્યાર્થિકયોઃ પિણ્ડયોઃ સત્ત્વેન તયોઃ = યાવદર્થિનિમિત્તનિષ્પાદિત-પુણ્યનિમિત્તનિષ્પાદિતયોઃ ગ્રાહ્ય- ત્વાસપત્તે: = યતીનાં કલ્પ્યત્વપ્રસડ્ગાત્ ।

લાગે. કારણ કે ગૃહસ્થને પાછળથી પોતાના માટે નવું બનાવવું પડે. આ વાત પણ જાણી લેવી. (૬/૧૪)

ગાથાર્થ :- ‘યાવદર્થિક અને પુણ્યનિમિત્તક આહારાદિ દોષિત છે.’ આવું કહેવાથી ‘વિશેષ પ્રકારના સંકલ્પનો અભાવ તેનો વિષય છે.’ - આ જવાબ પણ અયોગ્ય છે. (૬/૧૫)

ટીકાર્થ :- જો જૈનાચાર્ય વગેરે તરફથી એવો ખુલાસો કરવામાં આવે કે → “સાધુએ અસંકલ્પિત આહારાદિ લેવા” - આ પ્રમાણે જૈનાગમમાં જે વાત આવે છે ત્યાં ‘અસંકલ્પિત’ શબ્દનો અર્થ છે ‘સંકલ્પવિશેષના અભાવથી યુક્ત.’ વિશેષ પ્રકારનો સંકલ્પ એટલે ‘આ ભોજનાદિ જૈન સાધુને આપવા છે’ આવા પ્રકારનો સંકલ્પ. આ પ્રકારનો સંકલ્પ જે ભોજન-પાણી વગેરેને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલ ન હોય તો તેવા ભોજનાદિ સાધુને કલ્પી શકે છે. ન્યાય-વ્યાકરણની પરિભાષામાં આ જ વાતને જણાવવી હોય તો એમ કહી શકાય કે જેને ઉદ્દેશીને દાન કરવાનું હોય તે વ્યક્તિના સૂચક શબ્દને ચોથી સંપ્રદાન વિભક્તિ લાગે. ‘મારે આ આહારાદિ જૈન સાધુને આપવા છે’ આવા પ્રકારની દાનઈચ્છાનો પ્રકાર = વિશેષણાત્મક વિષય તો સાધુસંપ્રદાનકત્વ બને. કારણ કે તે દાનઅભિલાષાનું સંપ્રદાન સાધુ છે. આમ સાધુ-સંપ્રદાનકત્વ જેનો પ્રકાર = વિશેષણાત્મક વિષય છે તેવી દાનેચ્છા સ્વરૂપ વિશેષ પ્રકારનો સંકલ્પ જે ભોજન-પાણીને ઉદ્દેશીને કરાયેલ ન હોય તે ભોજનાદિ સાધુને વહોરવા કલ્પી શકે છે. તેથી ‘આ ભોજનાદિ બાવા, સંન્યાસી, ભીખારી વગેરેને આપવા છે’ આવા પ્રકારનો સંકલ્પ ભોજન-પાણીને ઉદ્દેશીને કરવામાં આવેલ હોવા છતાં તેમાં જૈન સાધુનો સંકલ્પ વિશેષ પ્રકારે કરેલ ન હોવાથી તેવા ભોજનાદિ સાધુને કલ્પી શકે છે. માટે આ રીતે અસંકલ્પિત ભોજનાદિની પ્રાપ્તિ સદ્ગૃહસ્થના ઘરે પણ સાધુ ભગવંતને સંભવે જ છે” ← તો આ ખુલાસો પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે યાવદર્થિક પિંડને = ગમે તે યાચક હોય તે બધા માટે બનાવેલ ભોજનાદિને તથા પુણ્યનિમિત્તે બનાવેલ ભોજનાદિને તમે = જૈનાચાર્ય દુષ્ટ માનો છો. (દશવૈકલિકના પાંચમાં અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશામાં યાવદર્થિક અને પુણ્યનિમિત્તક નિષ્પન્ન થયેલા આહારાદિને દોષિત માનવામાં આવેલ છે) તેથી જો તમે ‘અસંકલ્પિત ભોજનાદિ સાધુને કલ્પે’ આનો અર્થ ‘જૈન સાધુના નિમિત્તે બનાવેલ

૧. હસ્તાદર્શ ‘ગ્રાહ્યતાપત્તે:’ ઇતિ પાઠઃ ।

“सङ्कल्पनं विशेषेण यत्राऽसौ दुष्ट इत्यपि । परिहारो न सम्यक्स्याद्यावदर्थिकवादिनः^१ ॥”
 “विषयो वाऽस्य वक्तव्यः पुण्यार्थं प्रकृतस्य च । असम्भवाऽभिधानात्स्यादाप्तस्याऽनाप्तताऽन्यथा ॥”
 (अष्टक.६/४-५) इति ॥१५॥

अत्रैवाष्टकप्रकरणसंवादमाह कारिकायुग्मेन ‘सङ्कल्पनमिति, ‘विषय’ इति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → सङ्कल्पनं = अभिसन्धानं विशेषेण = ‘अमुष्मै साधवे मयेदं दातव्यमि’त्येवमसामान्यतः यत्र = पिण्डे, असौ = स एव पिण्डो दुष्टो = दोषवान्नान्यः इत्यपि = अयमनन्तरोदितोऽपि, न केवलमसङ्कल्पितपिण्डाभ्युपगमो न सम्यगित्यपिशब्दार्थः, परिहारः = पूर्वपक्षवाद्युक्तदूषणपरिहरणं न = नैव सम्यक् = सङ्गतः स्याद् = भवेत् । कस्येत्याह यावदर्थिकवादिनः तव तत्र यावन्तो = यत्परिमाणास्ते च तेऽर्थिनश्च भिक्षुकादयो = यावदर्थिनस्ते प्रयोजनं यस्य निष्पादने स यावदर्थिकः पिण्डः तमपि परिहार्यतया यो वदतीत्येवंशीलः स तथा तस्य = ‘यावदर्थिकवादिनः’ यावदर्थिनिमित्तनिष्पादित-पिण्डपरि-हारवादित्वाद् भवत इति भावः । यतोऽभिहितम् “जावंतियमुद्देसं, पासण्डीणं भवे समुद्देसं । समणाणं आएसं, निग्गंथाणं समाएसं ॥” (पिण्डनिर्युक्ति-२३०) इति, तथा - “असणं पाणणं वावि, खाइमं साइमं तहा । जं जाणिज्ज सुणेज्जा वा, दाण्हा पण्डं इमं ॥ (दशवै.५/१/४७) तं भवे भत्तपाणं तु, संजयाण अकप्पियं । दिंतियं पडियाइक्खे, न मे कप्पइ तारिसं ॥ (दशवैकालिक. ५/१/४८) ← (अ.प्र. ६/४ वृ.)” इति ।

पूर्वपक्षवाद्येवाह यावदर्थिकपरिहारवादिना भवता पूर्वोक्तपरिहाराऽसम्यक्त्वमभ्युपगन्तव्यं, नो चेत् विषयो वा = गोचरो वा, वाशब्दो विकल्पार्थः, अस्य = यावदर्थिकपिण्डस्य वक्तव्यः = वाच्यः अमुमर्थिविशेषमाश्रित्य निर्वर्तितोऽयं परिहार्य इत्येवं गोचरान्तरपरिकल्पनयैवायं शक्यः परिहर्तुं नान्यथा इति भावः । तथा न केवलं यावदर्थिकपिण्डस्य विषयो वक्तव्यः, पुण्यार्थं = पुण्यनिमित्तं प्रकृतस्य च = निष्पादितस्यापि स वक्तव्यो, यतः पुण्यार्थं प्रकृतस्यापि पिण्डस्य परिहारोऽभ्युपगम्यते भवद्भिः ।

न होय तेवा भोजनादि साधुने कल्पे’ - आ प्रमाशे मानो तो यावदर्थिक अने पुण्यनिमित्तक आहारादिने पण साधु ग्रहण करी शकशे. कारण के ते अने प्रकारना भोजनादिमां आवुं असंकल्पितत्व = साधुनिमित्तक संकल्पशून्यत्व तो रडेलुं ज छे. परंतु अेवुं मानवामां आवे तो दशवैकालिकमां यावदर्थिक अने पुण्यार्थिक भोजनादिना ग्रहणनो निषेध करेलो छे ते असंगत बनवानी समस्या ठीकी थाय.

पूर्वपक्षनी आ शंकां अष्टकमां आ रीते ज्ञावेले छे के → ‘विशेष प्रकारे जैन साधुनो संकल्प जे भोजनादिमां करेले होय ते भोजनादि साधु माटे द्रोषित कहेवाय’ - आ प्रकारनो जवाब पण बराबर नथी. कारण के तमे जैनाचार्य तो यावदर्थिक भोजनादिनो पण निषेध करे छे. अथवा तो यावदर्थिक आहारादिनो अने पुण्यार्थिक आहारादिनो जे निषेध शास्त्रमां करायेले छे ते निषेध करना वचननो विषय तमारे कहेवो जरूरी छे. (अर्थात् साधुने निमित्ते बनावेले होय ते यावदर्थिक पिंड कहेवाय - आवो कोईक भुलासो तमारे करवो पडशे.) बाकी तो यावदर्थिक पिंड अने पुण्यनिमित्तक पिंडनो निषेध करवा द्वारा असंभवित वात करवाथी आप्त-विश्वसनीय जैन शास्त्रकार भगवंत प्रस्तुतमां अनाप्त = अविश्वसनीय बनवानी समस्या सर्जशे. ← (६/१५)

१. हस्तादर्श ‘यावदर्थिक...’ इति पाठः ।

ઉચ્યતે વિષયોઽત્રાઽયં ભિન્ને દેયે સ્વભોગ્યતઃ^૧ । સંકલ્પનં ક્રિયાકાલે દુષ્ટં પુષ્ટમિયત્તયા ॥૧૬॥

ઉચ્યત્ત્વમિતિ । અત્રાઽયં વિષય ઉચ્યતે યદુત ક્રિયાકાલે = ^૧પાકનિર્વર્તનસમયે સ્વભોગ્યાત્ (?ગ્યતઃ) = આત્મીયભોગાઽર્હાદોદનાદેઃ ભિન્ને = અતિરિક્તે દેયે ઓદનાદૌ ઇયત્તયા = 'એતાવદિહ કુટુમ્બાયૈતાવચ્ચાર્થિભ્યઃ પુણ્યાર્થં ચે'તિ વિષયતયા પુષ્ટં = સંવલિતં સંકલ્પનં દુષ્ટમ્ । તદાહ-

યદાહ- “અસળં પાળગં વાવિ, ખાઈમં સાઈમં તહા । જં જાણિજ્જ સુણેજ્જા વા, પુત્રઠ્ઠા પગડં ઈમં ॥ તં ભવે ॥” (દશવૈ.૫/૪૯) ઇત્યાદિ । અશક્યપરિહારશ્ચાયમપીતિ તસ્યાપિ વિષયવિશેષો વાચ્ય ઇતિ ભાવઃ । અથ કિં વિષયાન્તરાભિધાનેનેત્યાચાર્યમતમાશક્ય્યાહ, અન્યથા = યાવદર્થિક-પુણ્યાર્થપ્રકૃતપિંડ-યોર્વિષયવિશેષાપ્રતિપાદને, આપ્તસ્ય = ક્ષીણરાગદ્વેષમોહદોષતયાઽવ્યંસકવચનત્વેનૈકાન્તહિતસ્ય શાસ્ત્રપ્રણેતુઃ અનાપ્તતા = અક્ષીણદોષત્વેનાઽહિતત્વં સ્યાદ્ = ભવેત્ । કુત ઇત્યાહ અસમ્ભવાભિધાનાત્ = અવિદ્યમાનઃ સમ્ભવો યસ્ય યાવદર્થિકાદિપિંડપરિહારસ્ય સોઽસમ્ભવસ્તસ્યાભિધાનં તસ્માત્, અસમ્ભવશ્ચ તસ્ય “સ્વપરાર્થં તુ તે યત્નં કુર્વતે નાન્યથા” (અ.૬ શ્લો.૩) ઇત્યનેન દર્શિત એવ । ઇતિ પૂર્વપક્ષઃ ← (અ.પ્ર.૬/૫ વૃ.) ઇતિ । તદેતત્ તસ્કરસ્ય પુરસ્તાત્કક્ષે સુવર્ણમુપેત્ય સર્વાઙ્ગોદ્ઘાટનન્યાયમનુસરતીત્યવધેયમ્ ।

→ અળ્ણે ભળંતિ સમળ્ણાદત્થં ઉદ્દેસિયાદિ સંચાણ । ભિક્ખવાણ અળ્ણઙ્ણં ચિય વિસેસઓ સિદ્ધગેહેસુ ॥ ધમ્મઠ્ઠો આરંભો સિદ્ધિગિહત્થાળ જમિહ સવ્વો વિ । સિદ્ધો ત્તિ સેસભોયળ્ણવયળ્ણાઓ તંતળ્ણીતીણ ॥ તમ્હા વિસેસઓ ચિય અકયાતિગુળ્ણા જતીળ્ણ ભિક્ખ ત્તિ । ઇયમિહ જુત્તિજુત્તં સંભવભાવેળ્ણ ણ તુ અળ્ણં ॥

← (પઞ્ચા.૧૩/૩૪-૩૫-૩૬) ઇતિ પઞ્ચાશકગાથા અત્ર સ્મર્તવ્યા મનીષિભિઃ । શેષભોજનવચનાત્ = 'ગુરુદત્તશેષં ભુજ્જીત' () ઇતિ સ્મૃતિવચનાત્ । તદુક્તં દક્ષસ્મૃતૌ અપિ → ભરણં પોષ્યવર્ગસ્ય પ્રશસ્તં દ્રવ્ય-સાધનમ્ । નરકઃ પીડને વાસ્ય તસ્માદ્ યત્નેન તં ભરેત્ ॥ ←(દ.સ્મૃ.૨/૪૧) ઇતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૬/૧૫ ॥

‘નો ખલુ સહસ્રમપિ જાત્યન્ધા પાન્થાઃ પન્થાનં વિદન્તી'તિ ન્યાયં ચેતસિકૃત્ય ગ્રન્થકૃદત્ર ઉત્તર-પક્ષયતિ 'ઉચ્યત' ઇતિ । સ્પષ્ટમેવ ।

આ રીતે બે શ્લોક દ્વારા પૂર્વપક્ષે ઊભી કરેલ શંકાનું ગ્રંથકારશ્રી સમાધાન આપે છે.

• અસંકલ્પિત ગોચરી ભળવી શક્ય - ઉત્તરપક્ષ •

ગાથાર્થ :- અહીં આ વિષય કહેવાય છે કે પોતાના વપરાશથી ભિન્ન એવા આપવા યોગ્ય આહારાદિમાં રસોઈ કરતી વખતે 'આટલું અમારા માટે અને આટલું સાધુ માટે' આ પ્રમાણે વિષયગર્ભિત સંકલ્પ હોય એ આહારાદિ દુષ્ટ = દોષગ્રસ્ત = અગ્રાહ્ય જાણવા. (૬/૧૬)

ટીકાર્થ :- અહીં આ બાબતમાં આ વિષય કહેવાય છે. અર્થાત્ 'સંકલ્પિત ભોજનાદિ સાધુએ ન લેવા' આ બાબતના તાત્પર્યાર્થનો ખુલાસો આ પ્રમાણે જણાવાય છે કે રસોઈ કરવાના સમયે ગૃહસ્થ પોતાને વાપરવા માટે જે ભાત વગેરે રસોઈ કરવાના હોય તેનાથી અલગ ભાત વગેરેને ઉદ્દેશીને 'આટલું અહીં ઘરના સભ્યો માટે અને આટલું યાચકો માટે, પુણ્ય માટે' આ રીતે અલગ વિષયથી ગર્ભિત રીતે

કલ્પ થાય તો તે આહારાદિ સાધુ માટે દોષગ્રસ્ત = અકલ્પ્ય જાણવા. (આશય એ છે કે રસોઈ કરતી વખતે પોતાના ભોગવટા કરતાં વધુ પ્રમાણમાં ભાત વગેરે રાંધતી વખતે 'ચાર મુઠી ચોખા આપણા માટે

૧. હસ્તાદર્શો 'સ્વભોગત' ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'નિવર્તન' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

“વિભિન્નં દેયમાશ્રિત્ય સ્વભોગ્યાચત્ર વસ્તુનિ ।

સંકલ્પનં ક્રિયાકાલે તદ્દુષ્ટં વિષયોઽનયોઃ॥” (અ. ૬/૬) ॥૧૬॥

સ્વોચિતે તુ તદારમ્ભે નિષ્ઠિતે નાઽવિશુદ્ધિમત્ । તદર્થકૃતિનિષ્ઠાભ્યાં^૧ ચતુર્ભંગ્યા દ્વયોર્ગ્રહાત્ ॥૧૭॥

સ્વોચિતે ત્વિતિ । સ્વોચિતે તુ = સ્વશરીર-કુટુમ્બાદેર્યોગ્યે તુ આરમ્ભે = પાકપ્રયત્ને નિષ્ઠિતે^૨ = ચરમેન્ધનપ્રક્ષેપેણોદનસિદ્ધ્યુપહિતે તત્ = સ્વભોગ્યાઽતિરિક્તપાકશૂન્યતયા સંકલ્પનમ્, ‘સ્વાર્થમુપકલ્પિ-તમન્નમિતો મુનીનામુચિતેન^૩ દાનેનાઽઽત્માનં કૃતાર્થયિષ્યામી’ત્યાકારં નાઽવિશુદ્ધિમત્ = ન દોષાઽન્વિતમ્ ।

અત્રાર્થે અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘વિભિન્નમિ’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → વિભિન્નં = અતિરિક્તં દેયં = દાતવ્યમોદનાદિ, આશ્રિત્ય = અડ્ગીકૃત્ય, કુતો વિભિન્નમિત્યાહ સ્વભોગ્યાત્ = વિવક્ષિતાત્મીયોદનાદિભોગાર્હાત્ યત્ર = યસ્મિન્ વસ્તુનિ = ઓદનાદિપદાર્થ સંકલ્પનં = ‘એતાવદિહ કુટુમ્બાયૈતાવચ્ચાર્થિભ્યઃ પુણ્યાર્થ ચે’ત્યભિસન્ધાનં ક્રિયાકાલે = પાકનિર્વર્તનસમયે તત્ इति યદેતત્સંકલ્પનં તત્ દુષ્ટં = દોષવદ્ વિષયો = ગોચરઃ અનયોઃ = યાવદર્થિક-પુણ્યાર્થપ્રકૃતયોરપિ એવંવિધસંકલ્પનવન્તાવેતૌ પિણ્ડવિશેષૌ પરિહાર્યાવિતિ ભાવઃ (અ.પ્ર. ૬/૬ વૃ.) ← इति । દશવૈકાલિકવૃત્તૌ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિરપિ → સ્વભોગ્યા-તિરિક્તસ્ય દેયસ્યૈવ પુણ્યાર્થકૃતસ્ય નિષેધાત્ સ્વભૃત્યભોગ્યસ્ય પુનરુચિતપ્રમાણસ્યેત્વરયદૃચ્છાદેયસ્ય કુશલ-પ્રણિધાનકૃતસ્યાપ્યનિષેધાદિતિ । એતેનાઽદેયદાનાભાવઃ પ્રત્યુક્તઃ, દેયસ્યૈવ યદૃચ્છાદાનાઽનુપપત્તેઃ, કદાચિદપિ વા દાને યદૃચ્છાદાનોપપત્તેઃ, તથા વ્યવહારદર્શનાત્, અનીદૃશસ્યૈવ પ્રતિષેધાત્, તદારમ્ભદોષેણ યોગાત્ । યદૃચ્છાદાને તુ તદભાવેઽપ્યારમ્ભપ્રવૃત્તેઃ નાસૌ તદર્થ इत्यારમ્ભદોષાઽયોગાત્ । દૃશ્યતે ચ કદાચિત્સૂતકાદાવિવ સર્વેભ્ય એવ પ્રદાનવિકલા શિષ્ટાભિમતાનામપિ પાકપ્રવૃત્તિરિતિ, વિહિતાનુષ્ઠાનત્વાચ્ચ તથાવિધગ્રહણાન્ન દોષઃ ← (દ.વૈ.૫/૧/૫૦) इति યદુક્તં તદપ્યત્રાનુસન્ધેયમ્ ॥૬/૧૬॥

સંકલ્પાન્તરં તુ ન દુષ્ટમિત્યેતદાહ- ‘સ્વોચિતે ત્વિ’તિ । સ્પષ્ટપ્રાયઃ ટીકાર્થઃ ।

અને અડધી મૂઠી ચોખા મહારાજ માટે, યાચકો માટે’ - આમ ભાગ પાડવા પૂર્વક બધા ભાત એક જ તપેલીમાં રાંધે તો એ ભાત વગેરે સાધુ ભગવંત માટે ગ્રહણયોગ્ય ન બને.) અષ્ટકજીમાં આ જ વાત જણાવતાં કહ્યું છે કે ‘પોતાના વપરાશને યોગ્ય આહારાદિથી અલગ આહારાદિને ઉદ્દેશીને રસોઈ સમયે સંકલ્પ કરવામાં આવે કે ‘આટલું સ્વજનો માટે, આટલું યાચકો માટે’ તો તે આહારાદિ દુષ્ટ = સાધુને અકલ્પ્ય છે. આ યાવદર્થિક અને પુણ્યાર્થિક નિષિદ્ધ ભોજનાદિનો વિષય છે.’ (૬/૧૬)

ગાથાર્થ :- પોતાને યોગ્ય પોતાના માટે રસોઈ ક્રિયા પૂર્ણ થાય તો તે પિંડ અવિશુદ્ધ ન બને. કારણ કે તેના માટે આરંભ અને તેના માટે સમાપ્તિ દ્વારા ચતુર્ભંગીમાં બે ભાંગા ગ્રહણ કરેલ છે. (૬/૧૭)

ટીકાર્થ :- પોતાના શરીર માટે અને પોતાના કુટુંબ માટે જે રાંધવાની ક્રિયા થઈ રહેલ છે તે ક્રિયા જ્યારે પોતાના જ ઉદ્દેશથી પૂર્ણ થાય તો તે ભાત વગેરે અશુદ્ધ ન કહેવાય. પાકક્રિયા પૂર્ણ થવાનો અર્થ છે છેલ્લુ લાકડું-ઈન્ધન વગેરે નાંખવાથી ભાત વગેરે બરાબર પાકી જવા. આ રીતે રોટલી, ભાત વગેરે તૈયાર થઈ જાય ત્યાં સુધીમાં ‘આટલું ઘરના માટે અને આટલું સાધુ ભગવંત માટે’ આ રીતે વિભાગપૂર્વક સંકલ્પસહિત પોતાના વપરાશ કરતાં વધુ રસોઈ ન કરવાથી, ‘પોતાના માટે બનાવેલ

૧. હસ્તાદર્શ ‘નિષ્ઠિત્યો’ इत्यશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘નિશ્રિત’ इत्यશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘મુચિતદાને...’ इति પાઠાન્તરમ્ ।

તદર્થ = સાધ્વર્થ કૃતિ: = આદ્યપાક: નિષ્ઠા ચ ચરમપાક:, તાભ્યાં (=તદર્થકૃતિ-નિષ્ઠાભ્યાં)નિષ્પન્નાયાં
 ચતુર્ભંગ્યાં = (૧) તદર્થ કૃતિસ્તદર્થ નિષ્ઠા, (૨) અન્યર્થ કૃતિસ્તદર્થ નિષ્ઠા, (૩) તદર્થ કૃતિરન્યર્થ
 નિષ્ઠા, (૪) અન્યર્થ કૃતિરન્યર્થ ચ નિષ્ઠેત્યેવંરૂપાયાં દ્વયો: ભંગ્યો: ગ્રહાત્ = શુદ્ધત્વેનોપાદાનાત્ ।

તદુક્તં- 'તસ્સ કઠં તસ્સ નિદ્વિયં ચરમો' ભંગો તત્થ દુ ચરિમા સુદ્ધા' () યદિ ચ
 સાધ્વર્થ પૃથિવ્યાદ્યારમ્ભાસપ્રયોજકશુભસંકલ્પનમપિ ગૃહિણો દુષ્ટં સ્યાત્તદા સાધુવન્દનાદિયોગોઽપિ
 તથા સ્યાદિતિ ન કિઞ્ચિદેતત્ । તદિદમુક્તમ્ -

સ્વોચિતે તુ યદારમ્ભે તથા સંકલ્પનં ક્વચિત્ । ન દુષ્ટં શુભભાવત્વાત્તચ્છુદ્ધાસપરયોગવત્ ॥

તદર્થ = સાધ્વર્થ કૃતિ: = આદ્યપાક:, અન્યર્થ = ગૃહસ્થાર્થમ્ । તદુક્તં પિણ્ડનિર્યુક્તૌ અપિ
 → તસ્સ કઠનિદ્વિયમ્મી અન્નસ્સ કઠમ્મિ નિદ્વિણ્ણે તસ્સ । ચઉભંગો ઇત્થ ભવે ચરમદુગો હોઽ કપ્પં
 તુ ॥ ← (પિં.નિ.૧૭૮) ઇતિ ।

પ્રકૃતે અષ્ટકસંવાદમાહ-'સ્વોચિત' ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → સ્વસ્ય શરીરકુટુમ્બાદેરુચિતો યોગ્ય:

અન્નને પ્રસ્તુતમાં ઘરે ઉપસ્થિત થયેલા મુનિ ભગવંતોને યોગ્ય દાન દેવા દ્વારા હું મારા આત્માને કૃતાર્થ
 કરું, મારો જન્મ સફળ કરું' આવા પ્રકારના સંકલ્પવાળું ભોજન સાધુ માટે દોષગ્રસ્ત નથી, સંયમમાં
 દોષ લગાડનાર નથી.

પિંડનિર્યુક્તિમાં (ગાથા-૧૭૮) આહાર-પાણી વગેરેને ઉદ્દેશીને આ પ્રમાણે ચતુર્ભંગી બતાવેલ છે.
 (૧) સાધુ માટે રાંધવાની શરૂઆત કરે અને સાધુના સંકલ્પથી જ રસોઈ ચુલા ઉપરથી ઉતારે. (૨)
 રાંધવાની શરૂઆત કરતી વખતે પોતાનો સંકલ્પ હોય પણ ચુલા ઉપરથી તપેલી ઉતારતી વખતે સાધુનો
 સંકલ્પ તેમાં ભળે. (૩) સાધુના ઉદ્દેશથી રાંધવાની શરૂઆત કરે પણ સમાચાર મળે કે 'સાધુ ભગવંતે
 તો વિહાર કરી દીધો છે. અથવા સાધુ ભગવંત ગોચરી માટે આવવાના નથી' અથવા તો બીજા કોઈ
 કારણસર રસોઈ પૂર્ણ થતી વખતે, ચુલા ઉપરથી તપેલી ઉતારતી વખતે સાધુ ભગવંતનો સંકલ્પ નીકળી
 જાય અને ગૃહસ્થ પોતાનો અથવા પોતાના સ્વજનો-સ્નેહીજનો વગેરેનો ઉદ્દેશ ભોજનાદિમાં રાખે. (૪)
 પોતાના માટે ગૃહસ્થ રસોઈ શરૂ કરે અને પોતાનાં જ ઉદ્દેશથી રસોઈ પૂર્ણ કરે, ચુલા ઉપરથી તપેલી
 ઉતારતી વખતે પણ પોતાનો જ સંકલ્પ રાખે. આ ચતુર્ભંગીમાંથી છેલ્લા બે ભાંગામાં (પ્રકારમાં) તૈયાર
 થયેલી રસોઈ મુનિ ભગવંતને કલ્પી શકે છે. સંયમી માટે તેવા ભોજન-પાણી શુદ્ધ હોવાથી ગ્રહણ
 કરી શકાય તેવા છે. આમ પિંડનિર્યુક્તિમાં બતાવેલ છે.

આગમમાં જણાવેલ છે કે 'સાધુ માટે રસોઈ શરૂ કરે અને સાધુ માટે રસોઈ પૂર્ણ કરે' આ
 છેલ્લો ભાંગો = પ્રકાર છે. પ્રસ્તુત ચતુર્ભંગીમાં છેલ્લા બે ભાંગા શુદ્ધ છે.' અહીં આ વાત જણાવવાનો
 આશય એ છે કે પોતાના ઉદ્દેશથી રસોઈ તૈયાર થઈ ગયા પછી સાધુ ભગવંતને સુપાત્રદાનમાં ભોજનાદિ
 આપવાનો શુભ સંકલ્પ ગૃહસ્થ માટે કે સાધુ ભગવંત માટે દોષજનક નથી. કેમ કે તેમાં કાંઈ સાધુનિમિત્તે
 આરંભ-સમારંભ રહેલા નથી. પૃથ્વીકાય વગેરેના આરંભ-સમારંભમાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ કારણ ન
 બને તેવો સુપાત્રદાનનો શુભસંકલ્પ પણ જો ગૃહસ્થ માટે દોષકારક બને તો પછી સાધુ ભગવંતને
 વંદન કરવાની પ્રવૃત્તિને પણ ગૃહસ્થ માટે દોષજનક માનવી પડે. માટે આ વાતમાં કાંઈ માલ નથી.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ચઉભંગો' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '..દ્યારમ્ભપ્રયોજ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

(અ. ૬/૭) ॥૧૭॥

સ્વોચિતઃ તસ્મિન્ । તુશબ્દઃ પુનઃશબ્દાર્થઃ, યદિતિ સડ્કલ્પનં, આરમ્ભે = પાકાદિરૂપે સતિ તથા = તેન પ્રકારેણ સ્વયોગ્યાતિરિક્તપાકશૂન્યતયા સડ્કલ્પનં = 'ઇદં સ્વાર્થમુપકલ્પિતમન્નમતો મુનીનામુચિતદા-નેનાત્માનમથ પૂતપાપમાધાસ્યામી'તિ ચિન્તનં ક્વચિત્ = કસ્મિંશ્ચિદેવારમ્ભે ન તુ સાધ્વનુચિતદ્રવ્યપાકરૂપે, તદિત્યેતસ્યેહ દર્શનાત્તસડ્કલ્પનમ્, ન દુષ્ટં = ન દોષવત્ = ન તત્પિણ્ડદૂષણકારણમ્ । કુત ઇત્યાહ શુભભાવત્વાત્ = ચિત્તવિશુદ્ધિમાત્રત્વાત્ । ન હિ તત્સડ્કલ્પનં સાધ્વાઘર્થપૃથિવ્યાદિજીવોપમર્દનિમિત્તમ્, અપિ તુ દાયકસ્ય શુભભાવમાત્રં તદિતિ ભાવઃ । કિંવદિત્યાહ શુદ્ધાપરયોગવત્ યઃ શુદ્ધઃ પ્રશસ્તોઽપર-યોગઃ સડ્કલ્પનવ્યતિરિક્તવ્યાપારો મુનિવન્દનાદિસ્તદ્વત્, યથા હિ મુનિવિષયો નમનસ્તવનાદિરનવઘો વ્યાપારો ન પિણ્ડદૂષણકારણમેવમેવંવિધસડ્કલ્પનમપીતિ ભાવના ← (અ.પ્ર. ૬/૭) ઇતિ ।

પ્રકૃતોપયોગિતયા પઞ્ચાશકગાથાઃ સવૃત્તિકા ઇહ પ્રદર્શ્યન્તે । તથાહિ → ભણ્ણતિ વિભિણ્ણવિસયં દેયં અહિગિચ્ચ એત્થ વિણ્ણેઓ । ઉદ્દેસિગાદિચાઓ ણ સોચિઆરંભવિસઓ ઉ ॥ ← (પઞ્ચા.૧૩/૩૭) ઇતિ । વ્યાખ્યા → ભણ્ણયતે = અભિધીયતેઽત્ર સમાધિઃ । વિભિન્નઃ = સ્વભોજ્યાન્નવિષયાત્ વ્યતિરિક્તો વિષયો = ગોચરઃ શ્રામણ્યાદિર્યત્ર દેયે તદ્વિભિન્નવિષયમ્ । 'ઇહેતાવત્કુટુમ્બાઘર્થં, એતાવચ્ચ શ્રમણાઘર્થં' ઇત્યેવડ્કલ્પનયા યત્સંસ્કૃતમિત્યર્થઃ । દેયં = દાતવ્યમશનાદિ અધિકૃત્ય = આશ્રિત્ય અત્ર = પિણ્ડવિચારે વિજ્ઞેયો = જ્ઞાતવ્યઃ ઉદ્દેશિકાદિત્યાગ = ઉદ્દેશિકમિશ્રજાતપ્રભૃતિપરિહારઃ, ન તુ = ન પુનઃ સ્વોચિતો ગૃહસ્થાપેક્ષયાત્મયોગ્ય આરમ્ભઃ = પાકવ્યાપારો વિષયો = ગોચરો યસ્ય ત્યાગસ્ય સ સ્વોચિતારમ્ભવિષયઃ । સ્વાર્થં પાકે ક્રિયમાણે "ઇતઃ શ્રમણાદિભ્યોઽપિ દાસ્યતે" ઇત્યેવં વિકલ્પિતસ્ય ન ત્યાગ ઇતિ ભાવઃ । તુશબ્દઃ પુનરર્થઃ, સ ચ પૂર્વં યોજિત એવેતિ ← (પઞ્ચા.૧૩/૩૭ વૃત્તિ) । ન ચ સ્વોચિતારમ્ભો ન સમ્ભવત્યેવેતિ વાચ્યમ્, યત આહ → સંભવઈ ય એસો વિ હુ કેસિંચિ સૂયગાદિભાવે વિ । અવિસેસુવલંભાઓ તત્થ વિ તહ લાભસિદ્ધીણં ॥ ← (પઞ્ચા.૧૩/૩૮) ઇતિ । તદ્વ્યાખ્યા

અષ્ટકજામાં જણાવેલ છે કે 'ગૃહસ્થ પોતાને યોગ્ય રસોઈ માટે આરંભ-સમારંભ કરે, રસોઈ તૈયાર થાય, પછી સુપાત્રદાનનો સંકલ્પ ક્યાંક કરવામાં આવે તો તે દોષરૂપ નથી. કારણ કે તે શુભ ભાવસ્વરૂપ છે. ગૃહસ્થની મુનિવંદનાદિ અન્ય પ્રવૃત્તિની જેમ આ વાત જાણવી.' (૬/૧૭)

વિશેષાર્થ :- રસોઈ કરતી વખતે સાધુનો ઉદ્દેશ હોય કે પોતાનો ઉદ્દેશ હોય પણ જો ગેસ ઉપરથી તપેલી ઉતારતી વખતે, તવી ઉપરથી રોટલી ઉતારતી વખતે શ્રાવિકા રસોઈમાં પોતાનો ઉદ્દેશ રાખે તો સાધુ ભગવંતને તેવી રસોઈ કલ્પી શકે છે. રસોઈ તૈયાર થયા પછી સુપાત્રદાનનો સંકલ્પ કરવાથી કાંઈ તે ભોજન-પાણી સ્વ-પર માટે દોષજનક બનતા નથી. કારણ કે તે સંકલ્પથી સાધુનિમિત્તક આરંભ-સમારંભ થતા નથી. રસોઈ તૈયાર થયા બાદ તેવી ભાવના કે સંકલ્પ શ્રાવક-શ્રાવિકા કરે તો તે નથી તેના માટે દોષરૂપ કે નથી સાધુ-સાધ્વી માટે દોષરૂપ. હા, રસોઈ બનાવવામાં અગ્નિ-પાણી વગેરે જીવોની અવશ્ય હિંસા થયેલી છે. પરંતુ તે હિંસા સાધુનિમિત્તે થયેલી નથી. તથા પોતાના નિમિત્તે રસોઈ તૈયાર થયા પછી શ્રાવિકા 'સાધુ મહારાજ પધારે તો તેમને ગોચરી વહોરાવી મારા આત્માને-કુટુંબને કૃતાર્થ કરું, જન્મને સફળ બનાવું' આવી ભાવના કે સંકલ્પ કરે તેનાથી સાધુનિમિત્તક કોઈ આરંભ-સમારંભ થતા નથી.

ચૈવમ્ → સમ્ભવતિ ચ = સમ્ભાવ્યતે પુનઃ. ણ્ણોઽપિ = સ્વોચિતારમ્ભોઽપિ, ન કેવલં ધર્માર્થમેવારમ્ભઃ, કેષાઞ્ચિત્ શિષ્ટાનાં ગૃહેષુ, કુત્ત્વ ઇત્યાહ - સૂતકાદિભાવેઽપિ = જાતમૃતકપ્રભૃતિકદાનનિષેધહેતુસદ્ભાવેઽપિ, આસ્તાં સૂતકાદ્યભાવે । અવિશેષસ્ય નિર્વિશેષસ્ય પાકારમ્ભસ્ય યાવતઃ સૂતકાદ્યભાવે સૂતકાદાવપિ તાવત્ એવ ઉપલમ્ભો દર્શનમવિશેષોપલમ્ભસ્તસ્માત્ । અયમભિપ્રાયઃ યદિ હિ ધર્માર્થમેવ સર્વશિષ્ટાનામારમ્ભોઽભવિષ્યત્તદા દાનાનવસરેઽસૌ નાભવિષ્યદલ્પતરો વાઽભવિષ્યત્ । ન ચૈવં કેષાઞ્ચિદ્ ગૃહેષૂપલભ્યતે । અતઃ સમ્ભવતિ સ્વોચિતારમ્ભોઽપીતિ । અથ સમ્ભવતુ સ્વોચિતારમ્ભઃ, ન તુ તત્ર લાભઃ સમ્ભવતિ ઇતિ ચેત્રૈવં, કુત્ત્વ ઇત્યાહ - તત્રાપિ = સ્વોચિતારમ્ભેઽપિ, આસ્તાં ધર્માર્થારમ્ભે, તથા = તેન પ્રકારેણૌચિત્યલક્ષણેન, લાભસિદ્ધેઃ = સંવિભાગાવાપ્તેઃ દૃષ્ટત્વાદિતિ । દૃશ્યન્તે હિ સ્વાર્થોપકલ્પિતાદપિ ગ્રાસાદિકં યતયે યચ્છન્તઃ ઇતિ ગાથાર્થઃ ← (પઞ્ચા. ૧૩/૩૮ વૃ.) ।

→ એવંવિહેસુ પાયં ધમ્મઢ્ઠા ણેવ હોઙ્ગ આરંભો । ગિહિસુ પરિણામમેત્તં સંતં પિ ય ણેવ દુઢ્ઠં તિ ।। ← (પઞ્ચા. ૧૩/૩૯) ઇતિ । તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → એવંવિધેષુ ઉક્તપ્રકારેષુ અતિનૈપુણ્યાભાવેન સૂતકાદિભાવે તદભાવે ચ નિર્વિશેષતયોપલભ્યમાનપાકારમ્ભેષ્વિત્યર્થઃ ગૃહિષ્ઠિતિ યોગઃ પ્રાયો = બાહુલ્યેન ધર્માર્થ = શ્રમણાદિદાનપ્રભવપુણ્યનિમિત્તં નૈવ ભવતિ = સ્યાત્ આરમ્ભઃ = પાકપ્રવૃત્તિઃ ગૃહિષુ = શિષ્ટગૃહસ્થેષુ । નનુ દાનપરિણામાભાવ એવં શિષ્ટાનાં પ્રાપ્ત ઇત્યાહ પરિણામઃ = 'તદેવાસ્માકમન્નાદિ ભૂયાત્ યત્સાધુષુ સંવિભજ્યત' ઇત્યેવંરૂપઃ પાકકાલેઽધ્યવસાયઃ સ એવ સાધુદાનાર્થાધિકપાકક્રિયાવિકલઃ પરિણામમાત્રમ્ । તત્પુનઃ સદપિ = વિદ્યમાનમપિ, આસ્તામવિદ્યમાનમ્ । ચશબ્દઃ પુનરર્થઃ, સ ચ યોજિત એવ નૈવ દુષ્ટં = ન સાધુગ્રાહ્યપિણ્ડદૂષકં, પિણ્ડદોષે તુ તત્સ્યાનધિકૃતત્વાત્ । ઇતિશબ્દઃ સમાપ્તૌ ઇતિ ગાથાર્થઃ ← (પઞ્ચા. ૧૩/૩૯ વૃ.) । દાનપરિણામમાત્રં ન દુષ્ટમિત્યુક્તમ્ । અથ તસ્યૈવાદુષ્ટતાસાધનાર્થમાહ → તહકિરિયાભાવાઓ સદ્ધામેત્તાઓ કુસલજોગાઓ । અસુહકિરિયાદિરહિયં તં હંદુચિતં તદણ્ણં વ ।। ← (પઞ્ચા. ૧૪/૪૦) ઇતિ । તદ્વ્યાખ્યા → તથાક્રિયાભાવાત્તથાવિધાયાઃ શ્રમણાદ્યર્થારમ્ભરૂપાયા અસત્ક્રિયાયા અસદ્ભાવાત્ । તદુચિતમિતિ યોગઃ । તથાવિધક્રિયારહિતમપિ શ્રદ્ધાવિકલમનુચિતમેવ સ્યાદિત્યત્ આહ-'સદ્ધામેત્તાઓ તિ' અન્તર્ભૂતભાવપ્રત્યયં ચેદં । તત્ર શ્રદ્ધા = રુચિઃ, સૈવ સામાન્યભાવે શ્રદ્ધામાત્રં, તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ = શ્રદ્ધામાત્રત્વાદધિકૃતદાનપરિણામસ્ય । તથા શ્રદ્ધામાત્રમપિ યત્ કુશલં તદેવોચિતં સ્યાદિત્યત્ આહ - 'કુસલજોગાઓ તિ' ઇદમપ્યન્તર્ભૂતભાવપ્રત્યયમેવેતિ । અતઃ કુશલયોગત્વાત્ = પ્રશસ્તમનોવ્યાપારત્વાદસ્ય । ઇતિ ત્રયો હેતવઃ । અથ પ્રતિજ્ઞામાહ- 'તં હંદુચિતં તિ' તદધિકૃતં પાકકાલે ગૃહિણાં દાનપરિણામમાત્રં । હંદીત્યુપપ્રદર્શને । ઉચિતં = સઙ્ગતં, ન દુષ્ટમિત્યર્થઃ । કથમ્ભૂતં

સુપાત્રદાનનો તેવો સંકલ્પ શુભ ભાવસ્વરૂપ હોવાથી ગૃહસ્થ કે સંયમી માટે દોષકારક નથી. તેમ છતાં તેવા સંકલ્પને કર્મબંધકારક માનવામાં આવે તો તો શ્રાવકો સાધુ ભગવંતને વંદનાદિ કરે છે તેનાથી પણ કર્મબંધ વગેરે દોષ માનવા પડશે. કેમ કે ત્યાં પણ વાયુકાયાદિની હિંસા તો છે જ. પણ તેવું માનવામાં આવતું નથી. શ્રી ભગવતીસૂત્રમાં શુભયોગને આશ્રયીને અનારંભ બતાવવામાં આવેલ છે. માટે તેવી સુપાત્રદાનની ભાવના-સંકલ્પ સ્વ-પર માટે દોષકારક નથી. એટલું નક્કી થાય છે. (૬/૧૭)

प्राय एवमलाभः स्यादिति चेद् ? बहुधाऽप्ययम् । सम्भवीत्यत एवोक्तो यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥१८॥

प्राय इति । एवं = असङ्कल्पितस्यैव पिण्डस्य 'ग्राह्यत्वे प्रायोऽलाभः स्यात् = शुद्धपिण्डाऽप्राप्तिः

किमिवेत्याह - अशुभक्रियादिरहितं = अप्रशस्तकायचेष्टाप्रभृतिविकलं, आदिशब्दादश्रद्धादुष्टमनोयोगविकलतापरिग्रहः । तस्मात्पाककालीनदानपरिणाममात्रादन्यदपरं = तदन्यत् साधुवन्दनप्रणिधानादि, तद्वदिति दृष्टान्तः । यथा हि साधुवन्दनादि दानावसरकृतं पिण्डदूषणं न भवति, एवमिदमपि दानाध्यवसानम् इति गाथार्थः ← (पञ्चा.वृ.२३/४०) । अनन्तरोक्तमेवार्थं सविशेषमाह-

→ न खलु परिणाममेतत् पदानकाले असक्कियारहियं । गिहिणो तणयं तु जइं दूसइ आणाए पडिबद्धं ॥ ← (पञ्चा.१३/४१) । तद्व्याख्या → न खलु = नैव परिणाममात्रं 'यतये दास्यामी'ति सङ्कल्परूपं कर्तृभूतम् । क्व किंविधं तदित्याह - प्रदानकाले = साधुदानावसरे असत्क्रियारहितं = म्रक्षित-पहितादिद्वारेण जीवोपमर्दरूपाऽप्रशस्तव्यापाररहितं गृहिणो = गृहस्थस्य दायकस्येत्यर्थः । 'तणयं ति' सत्कं, तुशब्दः पूरणार्थः, यतिं कर्मतापन्नं दूषयति = दूषणवन्तं करोति । किम्भूतं यतिमित्याह- आज्ञायां = आप्तवचने प्रतिबद्धं = व्यवस्थितं, अन्यथाविधं दूषयत्यपि, आज्ञाया एव दोषव्यपोहकत्वात् इति गाथार्थः ← (पञ्चा. १३/४१) । अथ यदुक्तं "शिष्टगृहेषु भिक्षाया अनट-नमेव प्राप्तं, तेष्वारम्भस्य धर्मार्थत्वादिति" तत्परिहरन्नाह-

→ सिद्धा वि य केइ इहं विसेसओ धम्मसत्थकुसलमती । इय न कुणंति वि अणडणमेवं भिक्खाए वतिमेत्तं ॥ ← (पञ्चा.१३/४२) इति । तद्व्याख्या → शिष्टा अपि = विशिष्टजना अपि, आस्तामशिष्टाः । केचिन्न तु सर्व एव अनत्यर्थधर्मार्थिनोऽपरिकलितवित्तव्यया वेति भावः । इय न कुणंतीति योगः । इह लोके विशेषतो = विशेषेण पुनः धर्मशास्त्रकुशलमतयः = धर्माभिधायिग्रन्थनिपुणबुद्धयः = "संथरणंमि असुद्धं दुन्नवि गेण्हंत-देत्तयाणऽहियं । आउरदिद्धंतेणं तं चेव हियं असंथरणे ॥ (बृहत्कल्पभाष्य-१६०८ + निशीथभाष्य-१६५० + दर्शनशुद्धिप्रकरण-१२८)" इत्येवम्विधबोधवन्त इत्यर्थः । इत्येव धर्मार्थमारम्भं न कुर्वन्त्यपि = न विदधति । अपिशब्दः सम्भावने । 'एवंति' = एवं स्थिते वस्तुनि "अनटनं = अभ्रमणं भिक्षायै = समुदानार्थं शिष्टगृहेषु प्राप्तमि"ति यदुक्तं परेण तत् 'वइमेत्तं ति' वाङ्मात्रं = वचनमेवार्थशून्यम्, तत्साधकयुक्तेरनैकान्तिकत्वात्←(पञ्चा.१३/४२ वृ.) इति ॥६/१७॥

'असम्भवाभिधानात्स्यादाप्तस्यानाप्तता' (अष्टक ६/५) इति यत्रागाशङ्कितं तदपाकर्तुमाह- 'प्राय' इति । शुद्धपिण्डाऽप्राप्तिः स्यात् । तथा च ज्वरहरतक्षकचूडारत्नालङ्कारोपदेशन्यायेनाऽऽप्तस्यानाप्तता-

"निर्दोष गोयरी मणवी तो असंभव छे. आवुं असंभवितनुं कथन-विधान करवाना लीधे तीर्थकर-गणधर भगवंतो अनाप्त-अविश्वसनीय थवानो प्रसंग आवशे." आवी शंकांनुं समाधान करवा माटे ग्रंथकार जशावे छे के -

गाथार्थ :- 'प्रायः आ रीते तो गोयरी मणी न शके' आवी शंका न करवी. कारण के अनेक प्रकारे निर्दोष गोयरीनो लाभ संभवी शके छे. माटे ज साधुधर्म अत्यंत दुष्कर बतावेले छे. (६/१८)

टीकार्थ :- ज्ञे "साधुना उद्देश वगरना असंकल्पित आहार-पाणी ज साधुअे लई शकय अेवुं

१. हस्तादर्श 'ग्राह्यत्व प्रा...' इत्यशुद्धः पाठः ।

સ્યાદ્ ઇતિ ચેત્ ? બહુધાઽપિ = સંકલ્પાઽતિરિક્તૈર્બહુભિરપિ પ્રકારૈઃ શક્તિ-મ્રક્ષિતાભિઃ અયં = અલાભઃ સમ્ભવી, અથવા- એવં પ્રાયોઽસંકલ્પિતસ્યાઽલાભઃ સ્યાદિતિ ચેત્ ?

બહુધાપ્યયમસંકલ્પિતસ્ય લાભઃ સમ્ભવી, 'આદિત્સૂનાં ભિક્ષુણામભાવેઽપિ ચ બહૂનાં પાકસ્યો-પલબ્ધેઃ ।

પાકરણાર્થં સંકલ્પિતસ્યાપિ ગ્રાહ્યતા કથનીયા ઇતિ ચેત્ ? નન્વેવં રીત્યા વિમર્શં તુ સંકલ્પાતિરિક્તૈઃ = સાધુસંકલ્પભિન્નૈઃ શક્તિ-મ્રક્ષિતાદિભિઃ પ્રકારૈરપિ સાધૂનાં અલાભઃ = શુદ્ધપિંડપ્રાપ્ત્યભાવઃ સમ્ભવી । અતઃ શક્તિ-મ્રક્ષિતાદિરપિ પિંડઃ ગ્રાહ્યઃ સ્યાત્, શુદ્ધપિંડલાભમ્ભીત્યા ઉભયત્ર તુલ્યત્વાત્ । ન ચ શક્તિ-મ્રક્ષિતાદિપિંડસ્ય ગ્રાહ્યતાઽભિપ્રેતા । તત્ એવં ન સંકલ્પિતસ્યાપિ ગ્રાહ્યતા યુજ્યતે । નન્વેવમ-સંકલ્પિતપિંડાઽલાભેનાઽસમ્ભવાભિધાનાદાપ્તસ્યાનાપ્તતા સ્યાદિત્યાશઙ્કાયમાહ- અથવા ઇતિ ।

રાત્ર્યાદૌ સૂતક-કાન્તારાદિષુ ચ આદિત્સૂનાં ભિક્ષુણામભાવેઽપિ ચ બહૂનાં ગૃહસ્થાનાં યતિદાનેચ્છા-શૂન્યાનાં અપિ ગૃહે પાકસ્યોપલબ્ધેઃ, યતઃ કુતશ્ચિદ્ ભિક્ષુકાઽઽગમને તુ તે કથજ્વિદ્વદત્યપીતિ પઞ્ચાશકસંવાદેઽનુપદમુક્તમેવ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ અપિ →

કિં નુ ગિહીં રંધંતી સમણાણં કારણા અહા સમયં । મા સમણા ભગવંતો કિલામણ્જા અણાહારા ॥ સમણઽણુકંપનિમિત્તં પુણ્ણનિમિત્તં ચ ગિહનિવાસી ડ । કોઽ ભણિજ્જા પાગં કરેતિ સો ભણ્ણઽ ન જમ્મા ॥ કંતરે દુબ્ભિક્ખે આયંકે વા મહઽ સમુપત્તે । રત્તિં સમણસુવિહિયા સવ્વાહારં ન ભુંજંતિ ॥ અહ કોસ પુણ ગિહત્થા રત્તિં આયરતરેણ રંધંતિ । સમણેહિં સુવિહિણ્ણે ચડવ્વિહારવિરણ્ણે ? ॥

માનવામાં આવે તો શુદ્ધ-નિર્દોષ ગોચરી સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતને મળી નહિ શકે. (માટે સાધુના સંકલ્પવાળા આહારાદિ લેવા જોઈએ)" આવી શંકા થાય તો તેનો જવાબ એ છે કે માત્ર સાધુસંકલ્પના કારણે નહિ, તે સિવાયના શંકિત, મ્રક્ષિત વગેરે દોષોના કારણે પણ શુદ્ધ ગોચરી મળી નહિ શકે. (તેથી ગોચરી નહિ મળવાના ભયથી શંકિત વગેરે દોષગ્રસ્ત આહાર-પાણીને પણ શું લેવા યોગ્ય માની લેશો? જો ના, તો સંકલ્પિતને પણ સાધુ લઈ ના શકે. "પરંતુ આ રીતે તો અસંકલ્પિત ગોચરી મળી નહિ શકે. અને આવું અસંભવિત વિધાન કરવાના લીધે તીર્થકર-ગણધર ભગવંત વગેરે અનામ્-અવિશ્વસનીય બનવાની સમસ્યા સર્જશે." આવી શંકાને લક્ષમાં રાખીને ગ્રન્થકારશ્રી બીજી રીતે કહે છે કે) અથવા 'આ રીતે તો અસંકલ્પિત નિર્દોષ ગોચરી મળી નહિ શકે' આવી શંકા હોય તો તેનો જવાબ એ છે કે અનેક પ્રકારે ગૃહસ્થના ઘરેથી અસંકલ્પિત ભોજનાદિની પ્રાપ્તિ સંભવે છે. તે આ રીતે - માધુકરી ભિક્ષા લેનાર કોઈ ન હોય તો પણ રાતના સમયે, સૂતક પ્રસંગે, જંગલ વગેરેમાં ગૃહસ્થ પોતાને માટે રસોઈ કરે છે. ત્યારે તેમને સુપાત્રદાન વગેરેનો લાભ મળવાની શક્યતા નથી હોતી. તેમજ ચોમાસામાં કે શેષકાળમાં ગામમાં સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંત ગેરહાજર હોય ત્યારે પણ ગૃહસ્થો રસોઈ તો કરે જ છે. આ રીતે સુપાત્રદાનના સંકલ્પ વિના પણ રસોઈ ગૃહસ્થને ત્યાં તૈયાર થતી હોવાથી 'દાણકા... પુણકા..' આ રીતે દશવૈકાલિકજીમાં કહેલ હોવા છતાં સંયમીને અસંકલ્પિત નિર્દોષ ગોચરી મળી શકશે. માટે કથન અસંભવિત થવાની કે તીર્થકર-ગણધર ભગવંત વગેરે અનામ્ = અવિશ્વસનીય થવાની કોઈ સમસ્યા સર્જશે નહિ.

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'અદિત્સૂ...' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तथापि तद्वृत्तेर्दुष्करत्वात्तत्प्रणेतुरनाप्तता स्यादित्यत आह- इत्यत एव यतिधर्मो मूलो-
त्तरगुणसमुदायरूपोऽतिदुष्कर उक्तः, अतिदुर्लभं मोक्षं प्रत्यतिदुष्करस्यैव धर्मस्य हेतुत्वात्,
कार्याऽनुरूपकारणवचनेनैवाऽऽप्तत्वसिद्धेः ॥१८॥

अत्थि बहुगामनगरा समणा जत्थ न हवेति न वसंति । तत्थवि रंधंति गिही पगई एसा गिहत्थाणं ॥
पगई एस गिहीणं जं गिहिणो गामनगरनिगमेसुं । रंधंति अप्पणो परियणस्स कालेण अट्ठाए ॥
तत्थ समणा तवस्सी परकडपरनिट्ठियं विगयधूमं । आहारं एसंति जोगाणं साहणट्ठाए ॥

← (द.वै.नि. १०९-११५) इति । 'तथापी'ति असङ्कल्पितपिण्डलाभसम्भवेऽपि । तदुक्तम् अष्ट-
कप्रकरणे → दुष्टोऽसङ्कल्पितस्यापि लाभ एवमसम्भवः । नोक्त इत्याप्ततासिद्धिर्यतिधर्मोऽतिदुष्करः ॥
← (अ.प्र.६/८) इति । तदुक्तं पञ्चाशकेऽपि → दुक्करयं अह एयं जइधम्मो दुक्करो चिय पसिद्धं ।
किं पुण स पयत्तो मोक्खफलत्तेण एयस्स ॥ ← (पञ्चा.१३/४३) इति ।

यतिधर्मदुष्करता च → जहा भुयाहिं तरिउं दुक्करो रयणायरो । तहा अनुवसत्तेणं दुक्करं
दमसाधरो ॥ ← (उत्त. १९/४३) इति उत्तराध्ययनसूत्रेण, → तरियव्वो य समुदो बाहाहिं भीमो
महल्लकल्लोलो । नीसायवालुयाए चावेयव्वो सया कवलो ॥ ← () इत्यादिना च प्रसिद्धैव ।
अज्ञातोऽञ्जकुलकेऽपि → आहारे खलु सुद्धी दुलहा समणाण समणधम्ममि । ववहारे पुण सुद्धी
गिहिधम्मो दुक्करा भणिया ॥ ← (अज्ञा.२) इत्युक्तम् । कार्यानुरूपकारणवचनेनैव मुग्धादिकमपि प्रति
जिनानां आप्तत्वसिद्धेः ।

यत्तु कलिसन्तरणोपाये → हरे ! राम ! हरे ! राम ! राम ! राम ! हरे ! हरे ! हरे ! हरे !
कृष्ण ! हरे ! कृष्ण ! कृष्ण ! कृष्ण ! हरे ! हरे ! ॥ इति षोडशकं नाम्नां कलिकल्मषनाशनम् ।
नातः परतरोपायः सर्ववेदेषु दृश्यते ॥ ← (कलि.१-२) इत्युक्तं तत्तु तथाविधभक्तिनिमित्ततयोपयुज्यते,
न तु सकलक्लेशहानोपायतया, अन्वय-व्यतिरेक-व्यभिचारोपलम्भात् । एतेन यदपि गोपीचन्दनोपनिषदि
→ 'गोपी'त्यक्षरद्वयं 'चन्दनं' तु त्र्यक्षरं तस्मादक्षरपञ्चकम् । य एवं विद्वान् गोपीचन्दनं धारयेत् अक्षयं

• संयम अतिदुष्कर •

तथापि । अर्ली अेवी शंका थई शके छे के "आ रीते त्मे असंस्कल्पित त्मोजनादिनी प्राप्ति मुनि
त्मगवंतोने संत्ववी शके. तेम छतां आवी गोयरीपद्धति तो अत्यंत दुष्कर होवाथी तेने कहेनारा तीर्थकर-
गणधर त्मगवंत वगेरे आप्त-विश्वसनीय बनी नहि शके." परंतु आ शंका योग्य नथी. कारण के
निर्दोष गोयरीथी संयमश्रवणनो निर्वाह करवानो होवाथी ज मूलगुण अने उत्तरगुणना समूहस्वरूप
अर्थात् यरणसत्तरी-करणसत्तरीमय संयमधर्म अत्यंत दुष्कर कहेवायेल छे. मोक्ष अत्यंत दुर्लभ होवाथी
मोक्षनुं कारण पण सरण तो न ज होय ने ! माटे अतिदुर्लभ अेवा मोक्ष प्रत्ये अतिदुष्कर अेवो
ज धर्म कारणरूप बनी शके. कार्यने अनुरूप ज कारण होय. आम अतिदुर्लभ मोक्ष प्रत्ये अतिदुष्कर
अेवा साधुधर्मने कारण बताववाना लीधे ज तीर्थकर-गणधर त्मगवंतनी आप्तता-विश्वसनीयता सिद्ध
थाय छे. (६/१८)

पदमवाप्नोति, पञ्चत्वं न स पश्यति, ततोऽमृतत्वमश्नुते ← (गो.चं.३) इत्युक्तं तदपि निरस्तम्, मोक्षं प्रति अन्वय-व्यतिरेकव्यभिचारोपलम्भादेव । मोक्षस्य ह्येवं सुलभत्वेऽद्यावधि सकलसंसारोच्छेदापत्तिरपि दुर्निवारैव । एतेन → भस्मधारणादेव मुक्तिर्भवति ← (बृ.जा.७/२) इति बृहज्जाबालोपनिषत्कृतः → भस्मस्नाने रतं शान्तं ये नमन्ति दिने दिने ते सर्वपापनिर्मुक्ता नरा यान्ति शिवं पुरम् ॥ ← (शि.२८) इति शिवोपनिषत्कृतश्चाऽप्यनाप्ततोपदर्शिताऽवसेया, सर्वथैव कार्याननुरूपकारणोपदर्शनात् । एतेन → उत्तानपत्रपूजां च यः कुर्यान्मम मस्तके । इह लोकेऽखिलं सौख्यं प्राप्नोत्यन्ते पुरे मम ॥ तिष्ठत्येव महावीरः पुनर्जन्मविवर्जितः । ← (बि.१५-१६) इति बिल्वोपनिषद्वचनमपि प्रत्याख्यातम्, अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारोपलम्भेनाऽनाप्तकृतत्वादित्यधिकं क्लेशहानोपायद्वात्रिंशिकायां (२५/३२, भा.६, पृ.१७७८) वक्ष्यामः ।

नन्वेवमेकान्तसुखरूपमोक्षस्य दुःखसेवनात्मकसंयमानुष्ठानाऽसाध्यत्वापत्तिरिति चेत् ? मैवम्, दुःखसेवनात्मिकायाः चिकित्सायाः सकाशात् सुखात्मकाऽऽरोग्यलाभवत् प्रब्रज्याप्रवृत्तितोऽपि परमानन्दमयमोक्षसिद्धौ बाधकाऽभावात्, कार्यसदृशस्यैव कारणत्वमित्येकान्ताऽनभ्युपगमात्, कर्मक्षयहेतुभूतायाः तथाविधात्मपरिणामाऽनपायिन्याः संयमानुष्ठानाऽविनाभाविन्या वेदनायाः पुण्योदयजन्यत्वात्, परमार्थतः संयमानुष्ठानस्य सुखरूपत्वाच्च । तदुक्तं पञ्चवस्तुके → तम्हा निरभिस्संगा धम्मज्झाणंमि मुणिअतत्ताणं । तह कम्मक्खयहेउं वियणा पुत्रा उ निद्धिडा ॥ ← (पं.व.२०३) इति । → ण य दुक्करं तु अहिगारिणो इहं अहिगयं अणुड्डाणं । भवदुक्खभया णाणी मोक्खत्थी किं ण करेइ ? ॥ ← (उ.प.९२०) इति उपदेशपदवचनात् परमार्थतोऽदुष्करत्वमेव संयमानुष्ठानस्याऽधिकारिणं प्रति । व्यवहारतो दुष्करत्वेऽपि संयमानुष्ठानस्य सुखरूपता तु → सीहत्ताते णामं एगे णिक्खंते सीहत्ताते विहरइ ← (स्था.४/३) इति, → समुद्धं तरामीतेगे समुद्धं तरइ ← (स्था.४/४) इति च स्थानाङ्गसूत्रविषयीभूतानां यतीनां स्वानुभवसिद्धैव । यथा चैतत्तत्त्वं तथा दीक्षाद्वात्रिंशिकायां (द्वा.द्वा.२८/११, भा.७, पृ.१९१७) दर्शयिष्यामः ।

वस्तुतो निर्दोषभिक्षाटनादिरूपस्य यतिधर्मस्य न दुष्करता किन्तु क्षमादिलक्षणस्य दशविधस्य यतिधर्मस्यैव सा । किन्तु छत्रिन्यायेन साहचर्यात् सा तत्रोपचर्यते । यथा सपरिवारे छत्रविभूषिते राज्ञि गच्छति लोके 'छत्रिणो यान्ती'ति प्रयोगात् छत्र्यछत्रिसमुदाये छत्रिशब्दो वर्तते तथाऽत्र भाव्यम् ।

इदञ्चावधेयम्- क्षमादाविव पिण्डविशुद्धौ यत्नकरण एव केवलज्ञाननिष्पत्तिसम्भवः । तदुक्तं स्थानाङ्गसूत्रे → चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा अतिसेसे णाणदंसणे समुप्पज्जिउकामे समुप्पज्जेज्जा । तं जहा (१) इत्थीकहं, भत्तकहं, देसकहं, रायकहं नो कहेत्ता भवति, (२) विवेगेण विउसगणेण सम्मप्पाणं भावेत्ता भवति, (३) पुव्वरत्तावरत्तकालसमयंसि धम्मजागरियं जागरितता भवति, (४) फासुयस्स एसणिज्जस्स उंछस्स सामुदाणियस्स सम्मं गवेसिया भवति । इच्चेएहिं चउहिं ठाणेहिं निग्गंथाण वा निग्गंथीण वा जाव समुप्पज्जेज्जा ← (स्था.४/२/२८४) इति । शिष्टं स्पष्टमेव ॥६/१८॥

विशेषार्थः :- 'अेक इपियामां तमने दश लीटर पेट्रोल अपावुं' आवुं कोई बोले तो तेनो विश्वास थई शक्तो नथी. तेम 'पातां-पीतां-मोअ मज्ज करतां-जलसा करतां करतां अंते मोक्ष मणी जशे.' आवुं बोलनार

સડ્કલ્પિતસ્ય ગૃહિણા ત્રિધા શુદ્ધિમતો ગ્રહે । કો દોષ ઇતિ ચેજ્ઞાતે પ્રસડ્ગાત્પાપવૃદ્ધિતઃ ॥૧૧॥

સડ્કલ્પિતસ્યેતિ । ગૃહિણા = ગૃહસ્થેન સડ્કલ્પિતસ્ય = યત્યર્થ 'પ્રદિત્સિતસ્ય ત્રિધા શુદ્ધિમતઃ = મનોવાક્કાયશુદ્ધસ્ય સાધોઃ ગ્રહે = ગ્રહણે કો દોષઃ, આરમ્ભપ્રત્યાખ્યાનસ્ય લેશતોઽપ્યવ્યાઘાતાત્ ઇતિ ચેત્? જ્ઞાતે = 'મદર્થ 'કૃતોઽયં પિન્ડઃ' ઇતિ^૩ જ્ઞાતે સતિ તદ્ગ્રહણે

અવશિષ્ટશડ્કામપાકર્તુમાહ- 'સડ્કલ્પિતસ્યે'તિ ।

નનુ નિશ્ચયમવલમ્બમાનાનાં યતીનાં સ્વકીયપરિણામસ્યૈવ પ્રમાણત્વાત્, તત્ર બાહ્યનિમિત્તસ્યાઽન્ય-થાસિદ્ધત્વાત્ ગૃહસ્થેન યત્યર્થ પ્રદિત્સિતસ્ય = પ્રદાતુમુપકલ્પિતસ્ય પિન્ડસ્ય મનોવાક્કાયશુદ્ધસ્ય સાધોઃ ગ્રહણે કો દોષઃ ? મનોવાક્કાયૈરારમ્ભપરિહારપ્રતિબદ્ધતયા અન્તરડ્ગપરિણામશુદ્ધેઃ સત્ત્વાદ્ આરમ્ભપ્રત્યા-ખ્યાનસ્ય = પ્રથમમહાવ્રતસ્ય લેશતોઽપિ અવ્યાઘાતાત્ = અતિચારાઽસમ્ભવાત્ । કર્મબન્ધં પ્રતિ મહાવ્રતભડ્ગં પ્રતિ વા સ્વપરિણામસ્યૈવ કારણત્વાત્ । તદુક્તં પ્રવચનસારે → પરિણામાદો બંધો પરિણામો રાગ-દોસ-મોહજુદો ← (પ્રવ.સાર.૨/૮૮) ઇતિ । શ્રાવકપ્રજ્ઞાન્તૌ અપિ → પરિણામા બંધે ← (શ્રા.પ્ર.૨૨૯) ઇત્યુક્તમ્ । → પરમરહસ્સમિસીણં સમ્મત્તગણિપિડગઙ્ગરિયસારાણં । પરિણામિયં પમાણં નિચ્છયમવલંબ-માણાણં ॥ ← (ઓ.નિ.૫૬૦) ઇતિ ઓઘનિર્યુક્તિવચનાદપિ ન તત્ર શુદ્ધપરિણામસ્ય સાધોઃ કશ્ચિદ્દોષ ઇતિ ચેત્ ?

સત્યમ્, 'મદર્થ કૃતોઽયં પિન્ડ' ઇતિ અજ્ઞાતે સતિ દોષપરિહારપ્રવણસ્ય સાધોર્નાસ્તિ તત્ર દોષઃ કશ્ચિત્ । જ્ઞાતે સતિ તુ તદ્ગ્રહણે = સડ્કલ્પિતપિન્ડોપાદાને ગૃહિણઃ પુનઃ પુનઃ તથા પ્રવૃત્તિલક્ષણાત્

ગૌતમબુદ્ધના વામમાર્ગીય અનુયાયી વગેરે વિશ્વાસપાત્ર બની ના શકે. પણ 'અતિદુર્લભ અને સર્વોત્કૃષ્ટ એવો મોક્ષ અતિદુષ્કર એવા સંયમધર્મથી જ થશે.' આવી બતાવનારા તીર્થંકર ભગવંત વગેરે જ વિશ્વસનીય બની શકે. હકીકતમાં તો મોક્ષના સાચા કારણો ખરા અર્થમાં સમજવા-હૃદયથી સ્વીકારવા- શક્તિ છુપાવ્યા વિના આચરવા-આત્મસાત્ કરવા ખૂબ જ અઘરા હોવાના લીધે જ મોક્ષ અત્યંત દુર્લભ છે. (૬/૧૮)

“નિશ્ચય નયથી તો પોતાના અંતરંગ પરિણામ જ કર્મબંધ વગેરે પ્રત્યે પ્રમાણભૂત કારણ છે. તેથી ગૃહસ્થ સાધુના સંકલ્પથી રસોઈ કરે તેમાં સાધુને શું લેવા દેવા ?” આવી શંકાના સમાધાન માટે ગ્રન્થકારશ્રી ફરમાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- ‘ગૃહસ્થ વડે સાધુ માટે સંકલ્પિત એવા ભોજનાદિને ગ્રહણ કરવામાં મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ એવા સાધુને શું દોષ લાગે ?’ આવી શંકા હોય તો તેનો જવાબ એ છે કે જાણવા છતાં ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તેવી અનવસ્થા થાય છે અને તેના લીધે પાપવૃદ્ધિ થાય છે. (૬/૧૯)

✽ અનવસ્થા દોષ બળવાન ✽

ટીકાર્થ :- “ગૃહસ્થો વડે સાધુને આપવાના સંકલ્પથી જ બનાવેલી રસોઈને લેવામાં મન-વચન-કાયાથી શુદ્ધ એવા સાધુને શું દોષ લાગે ? કારણ કે ‘મારા માટે મીઠાઈ-ફરસાણ શ્રાવકે બનાવ્યા તે સારું કર્યું’ આ રીતે ગૃહસ્થકૃત હિંસામાં અનુમતિનો પરિણામ કાંઈ શુદ્ધ સંયમીને હોતો નથી. તેથી હિંસાત્યાગનું પચ્ચક્ષ્માણ આંશિક રીતે પણ ભાંગતું નથી.” આવી શંકા અસ્થાને છે. કારણ કે ‘મારા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રતિદિ...’ ઇત્યશુદ્ધ- પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘કુતો’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠ । ૩. હસ્તાવર્ષે ‘ઇતિ’ પદં નાસ્તિ ।

પ્રસન્નગાત્ ગૃહિણઃ પુનઃ તથાપ્રવૃત્તિલક્ષણાત્ પાપવૃદ્ધિતઃ, તન્નિમિત્તભાવસ્ય પરિહાર્યત્વાત્ ॥૧૯॥
 યત્યર્થ ગૃહિણશ્ચેષ્ટા પ્રાણ્યારમ્ભપ્રયોજિકા । યતેસ્તદ્વર્જનોપાયહીના સામગ્ર્યઘાતિની ॥૨૦॥

યત્યર્થમિતિ । યત્યર્થ ગૃહિણઃ પ્રાણ્યારમ્ભપ્રયોજિકા ચેષ્ટા = નિષ્ઠિતક્રિયા તદ્વર્જનોપાયૈ-

પ્રસન્નગાત્ પાપવૃદ્ધિતઃ = સાધુનિમિત્તકારમ્ભપ્રવૃદ્ધિતઃ તન્નિમિત્તભાવસ્ય = સાધુદેશ્યકગૃહસ્થારમ્ભાડનવસ્થા-
 નિમિત્તત્વસ્ય પરિહાર્યત્વાત્ = પરિહર્તુ શક્યત્વાત્ તદ્ગ્રહણં ત્રિધા શુદ્ધસ્યાપિ યતેર્ન કલ્પતે । ન
 ચ કથં ગૃહસ્થગતસ્યૈવમ્વિધસન્કલ્પસ્ય પરિજ્ઞાનં તત્પરિહારાર્થિનાં છદ્મસ્થયતીનાં ભવતીતિ શઙ્કનીયમ્,
 ઉપયોગકાલે નિમિત્તશુદ્ધ્યાદિભિઃ પ્રશ્નાદિભિશ્ચ તજ્ઞાનસ્ય સુકરત્વાત્ । તદુક્તં પચ્ચાશકે → તદભાવ-
 પરિણ્ણાણં ઉવઓગાદીર્હિં ઉ જતીણ ← (પચ્ચા.૧૩/૪૬) ઇતિ । તદુપયોગકરણેડપિ ગૃહસ્થચાતુર્યાદિતઃ
 કેનચિચ્છદ્મનાડશુદ્ધગ્રહણે સતિ અશઠગીતાર્થસ્ય ન દોષઃ, આજ્ઞાયુક્તત્વાત્ । તદુક્તં ઓઘનિર્યુક્તૌ પિન્ડનિર્યુક્તૌ
 ચ → જા જયમાણસ ભવે વિરાહણા સુત્તવિહિસમગ્ગસસ । સા હોઈ નિજ્ઞરફલા અજ્ઞતથવિસોહિજુત્તસસ ॥
 ← (ઓ.નિ.૭૫૯, પિં.નિ.૬૭૧) ઇતિ પ્રાગુક્તં(પૃ.૬૯)સ્મર્તવ્યમ્ ॥૬/૧૯॥

નનુ સન્કલ્પિતત્વજ્ઞાને સતિ તદ્ગ્રહણસ્યાડન્યાય્યત્વાત્ તજ્ઞાનાર્થ યતિના પ્રયત્ન એવ ન કાર્યઃ,
 મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- 'યત્યર્થમિ'તિ । યત્યર્થ = સાધુદેશ્યિકા પ્રાણ્યારમ્ભપ્રયોજિકા
 = સાક્ષાત્ પરમ્પરયા વા જીવોપમર્દકારણીભૂતા નિષ્ઠિતક્રિયા = ચરમેન્ધનપ્રક્ષેપેણૌદનાદિસિદ્ધ્યુપહિતા

માટે રસોઈ બનાવેલ છે.' આવું જાણવા છતાં મહાત્મા જો ગોચરી ગ્રહણ કરે તો ગૃહસ્થો ફરીથી સાધુ
 માટે, સાધુના ઉદ્દેશથી રસોઈ-મીઠાઈ વગેરે બનાવે. ફરીથી મહાત્મા તે વહોરે, ફરીથી મહાત્મા માટે
 ગૃહસ્થ આરંભ-સમારંભ કરે... આ રીતે અનવસ્થા-ખોટી પરંપરા ચાલે. આમ પાપપ્રવૃત્તિ વધવાથી
 પાપની વૃદ્ધિ થાય. તેમાં નિમિત્ત બને છે તે મહાત્મા. સાધુના નિમિત્તે પાપવૃદ્ધિ થાય તેમાં નિમિત્ત
 બનવા રૂપે સાધુ અવશ્ય અપરાધી બને છે. આ નિમિત્તપણાનો ત્યાગ શક્ય ન બને, જો સાધુ જાણવા
 છતાં તેવી ભિક્ષા વહોરે રાખે તો. આથી પાપનિમિત્ત ન બનવા માટે સાધુએ પોતાના ઉદ્દેશથી બનાવેલ
 રસોઈ લેવી યોગ્ય નથી. (૬/૧૯)

વિશેષાર્થ :- સંયમી પાપ બાંધે તો નહિ જ. પરંતુ પોતાના નિમિત્તે કોઈને પાપ બંધાવે પણ
 નહિ, પાપપ્રવૃત્તિ કરાવે પણ નહિ. સાધુ પાપપ્રવૃત્તિ કરે નહિ તેમ કોઈને પાપમાં, પાપપ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત
 પણ બને નહિ. સ્વયં પાપપ્રવૃત્તિ કરવાથી તો પાપ બંધાય છે જ. પરંતુ જાણી જોઈને બીજાને પાપમાં
 નિમિત્ત બનાવવાથી, પાપપ્રવૃત્તિમાં નિમિત્ત બનવાથી પણ પાપ બંધાય છે. આવું હોવાથી 'મારા માટે
 જીવહિંસા કરવા દ્વારા આ રસોઈ તૈયાર થયેલી છે.' આવું જાણ્યા બાદ સંયમી તેવા ભોજન-પાણી
 કઈ રીતે લઈ શકે ? માટે જ્ઞાત સંકલ્પિત ભોજનાદિ લેવાનો સંયમી માટે નિષેધ છે. (૬/૧૯)

• તો ગુણશ્રેણિ ઘટે •

ગાથાર્થ :- સાધુ માટે જીવહિંસામાં પ્રયોજક બને તેવી પ્રવૃત્તિ ગૃહસ્થ કરે તેમ છતાં સાધુ તેને
 છોડવાનો ઉપાય ન અજમાવે તો સંયમની પૂર્ણતા ખંડિત થાય છે. (૬/૨૦)

ટીકાર્થ :- સંયમીને ઉદ્દેશીને ગૃહસ્થ જીવહિંસામાં સાક્ષાત્ કે પરંપરાએ કારણ બને તેવી પ્રવૃત્તિ

રાધાકર્મિકુલપરિત્યાગાદિલક્ષણૈર્હીના સતી (=તદ્વર્જનોપાયહીના) યતે: સામગ્ર્યઘાતિની = ગુણશ્રેણીહાનિકર્ત્રી ॥૨૦॥

પચન-ક્રયણાદિક્રિયા તત્પરિજ્ઞાનોપાયપૂર્વ તદ્વર્જનોપાયૈ: = સડ્કલ્પિતત્ત્વપરિહારોપાયૈ: આધાકર્મિકુલપરિત્યાગાદિ-લક્ષણૈ: = આધાકર્મપિણ્ડનિષ્પાદકગૃહવર્જન-તાદૃશગૃહસ્થસમ્પર્કપરિત્યાગાદિરૂપૈ: હીના = રહિતા સતી યતે: ગુણશ્રેણીહાનિકર્ત્રી = સંયમપ્રત્યયિકાડસડ્ઘ્યેયગુણકર્મનિર્જરાકારકગુણશ્રેણીહાસકારિણી સમ્પદ્યતે । તતશ્ચ ક્રમેણ ચારિત્રધ્વંસ એવ । તદુક્તં અજ્ઞાતોઞ્જકુલકે → પિંડં અસોહ્યંતો અચરિત્તી ઇત્ય સંસઓ નત્થિ । ચારિત્તમ્મિ અસંતે સવ્વા દિક્ખા નિરત્થિઆ ॥ ← (અજ્ઞા.૫) ઇતિ પૂર્વોક્તં(પૃ.૪૦૯)ઇહાનુસ્મર્તવ્યમ્ । → ઉગ્ગમ-ઉપ્પાયણાસુહ્દં, એસણાદોસવજ્જિઅં । સાહારણં અયાણંતો, સાહૂ હવહ્ અસારઓ ॥

ઉગ્ગમ-ઉપ્પાયણાસુહ્દં, એસણાદોસવજ્જિઅં । સાહારણં વિયાણંતો, સાહૂ હવહ્ સસારઓ ॥

← (ઓ.નિ. ૫૬૭/૫૬૮) ઇતિ ઓઘનિર્યુક્તિગાથે અપિ પ્રકૃતે સંવદત: । અત: સાધુસામગ્ર્યકૃતે કૃતકારિતસડ્કલ્પિતપિણ્ડપરિહારપ્રવળતયા ભાવ્યમિત્યુપદેશ: । પ્રકૃતે પિણ્ડોપધાયકહિંસાયાં સાધુદેશ્ય-કત્વમેવ ત્યાજયિતું મુખ્યતયા મુનીનામભિપ્રેતં તદશક્યત્વે તુ તત્પિણ્ડવર્જનમિતિ તુ ધ્યેયમ્ ।

યે તુ સૌગતભિક્ષવો હ્યસ્તને દિનેડઘ્ભોજનાર્થ યદ્વાડઘ્તને દિને શ્વો ભોજનાર્થ ગૃહસ્થૈ: નિમન્ત્રિતા: સન્તો દ્વિતીયોડહનિ તદ્ગૃહે ગત્તૈકત્રૈવ કાત્સ્ન્યેન ભુજ્જન્તિ તેષાં તૂદિષ્ટભોજનપરિત્યાગ: પરમાર્થત: કેવલં શાસ્ત્રગતો ન તુ સ્વજીવનચર્યાપ્રવિષ્ટ: । પ્રકૃતે → ગહપતિ વા ગહપતિપુત્તો વા ઉપસડ્કમિત્વા સ્વાતનાય ભક્તેન નિમન્તેતિ । આકહ્ખમાનોવ, જીવક, ભિક્ષુ અધિવાસેતિ । સો તસ્સા રત્તિયા અચ્ચયેન પુબ્બહસમયં નિવાસેત્વા પત્તચીવરમાદાય યેન ગહપતિસ્સ વા ગહપતિપુત્તસ્સ વા નિવેસનં તેનુપસડ્ક-મતિ; ઉપસડ્કમિત્વા પજ્જત્તે આસને નિસીદતિ । તમેનં સો ગહપતિ વા ગહપતિપુત્તો વા પળીતેન પિણ્ડપાતેન પરિવિસતિ ← (મ.નિ. ૨/૧/૫/૫૪, પૃ.૩૬ જીવકસૂત્ર) ઇતિ મજ્ઞિમનિકાયવચનં હિંસાત્યા-ગાડનિર્વાહકતયા વિભાવનીયમ્ । રત્તિયા = રાત્ર્યા:, અચ્ચયેન = અત્યયેન સમાપ્ત્યા ઇતિ યાવત્, નિવેસનં = ગૃહં, શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૬/૨૦॥

પૂર્ણ કરે ત્યાં સુધી જો સાધુ (૧) તેના ઘરનો ગોચરીમાં ત્યાગ કરવો, અથવા (૨) ‘અમારા માટે રસોઈ બનાવશો તો અમે તમારે ત્યાં વહોરવા આવશું નહિ’ ઈત્યાદિ કથન કરવા વગેરે રૂપે સાધુનિમિત્તક થતી જીવહિંસાને અટકાવવાના ઉપાયને અજમાવે નહિ તો ગૃહસ્થની તેવી પ્રવૃત્તિથી સાધુજીવનની પૂર્ણતા ખંડિત થાય છે, સંયમની ગુણશ્રેણી નિમ્ન કક્ષાએ પહોંચે છે. (૬/૨૦)

વિશયાર્થ :- દીક્ષા લીધા પછી સ્વાધ્યાય-તપ-ત્યાગ-વૈરાગ્ય-ઉપશમભાવ-ગુરુવિનય-સમર્પણભાવ-ધ્યાન-આત્મજાગૃતિ વગેરે પરિબળોના સહારે મહાત્માઓ ૬-૭ ગુણસ્થાનકે સતત આવ-જાવ કરતા હોય છે. જ્યાં સુધી ૬-૭ ગુણસ્થાનક ઉપર સંયમી ટકી રહે છે ત્યાં સુધી આત્મશુદ્ધિના બળે સંયમની ગુણશ્રેણી ચાલુ રહે છે. આ ગુણશ્રેણીના કારણે સંયમી નિરંતર અસંખ્યગુણ કર્મનિર્જરા કરે છે. જેમ જેમ સંયમશુદ્ધિ વધતી જાય તેમ તેમ ગુણશ્રેણી વધતી જાય છે. સંયમમાં જેમ જેમ ઢીલાશ આવે, મંદતા આવે, આચારશિથિલતા આવે, ગોલમાલ થાય તેમ તેમ સંયમની ગુણશ્રેણી ઘટતી જાય છે, કર્મનિર્જરા ઘટતી જાય છે. આંતું ન બને તે માટે સંયમી સતત સાવધાન હોય છે. માટે પોતાના ઉદ્દેશથી તૈયાર થયેલી રસોઈને નિર્જરાથી મહાત્માઓ લેતા નથી હોતા. તેવી રસોઈ લેવી તેમના માટે વ્યાજબી નથી. (૬/૨૦)

વૈરાગ્યં ચ સ્મૃતં દુઃખ-મોહ-જ્ઞાનાન્વિતં ત્રિધા । આર્તધ્યાનાખ્યમાદ્યં સ્યાદ્યથાશક્ત્યપ્રવૃત્તિઃ ॥૨૧॥

વૈરાગ્યં ચેતિ । દુઃખાન્વિતં મોહાન્વિતં જ્ઞાનાન્વિતં^૧ ચેતિ (=દુઃખ-મોહ-જ્ઞાનાન્વિતં) ત્રિધા વૈરાગ્યં સ્મૃતમ્ । આદ્યં = દુઃખાન્વિતં આર્તધ્યાનાખ્યં સ્યાત્, યથાશક્તિ = શક્ત્યનુસારેણ મુક્ત્યુપાયે અપ્રવૃત્તિઃ । તાત્ત્વિકં તુ વૈરાગ્યં શક્તિમતિક્રમ્યાઽપિ શ્રદ્ધાતિશયેન પ્રવૃત્તિં જનયેદિતિ ॥૨૧॥

ઉક્તા ત્રિવિધા ભિક્ષા । સામ્પ્રતમવસરાયાતમન્તિમં વૈરાગ્યદ્વારં નિરૂપયતિ- 'વૈરાગ્યજ્ઞે'તિ । વૈરાગ્યસામાન્યલક્ષણન્તુ → સંસાર-દેહ-ભોગેસુ વિરત્તભાવો ય વૈરાગ્યં ← (બૃ.દ્ર.સં.૩૫) इति बृहद्द्रव्यसङ्ग्रह-दर्शितमवसेयम् । તદુક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યે ઉમાસ્વાતિવાચકૈઃ અપિ → વૈરાગ્યં નામ શરીર-ભોગ-સંસારનિવૈદોપશાન્તસ્ય બાહ્યાધ્યન્તરેષુ ઉપધિષુ અનભિષ્વઙ્ગઃ ← (ત.સૂ. ૭/૮ ભા.) इति । ત્રિધા = ત્રિપ્રકારં વૈરાગ્યં સ્મૃતં પૂર્વાચાર્યૈઃ । આર્તધ્યાનાખ્યં = આર્તધ્યાનરૂપમ્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → આર્તધ્યાનાખ્યમેકં સ્યાન્મોહગર્ભં તથાઽપરમ્ । સજ્ઞાનસઙ્ગતજ્ઞેતિ વૈરાગ્યં ત્રિવિધં સ્મૃતમ્ ॥ ← (અષ્ટક.૧૦/૧) इति । મુક્ત્યુપાયે લોચ-વિહાર-તપસ્ત્યાગ-મલધારણ-ભિક્ષાટન-પરિષહજયાદિલક્ષણે શક્ત્યનુસારેણ અપ્રવૃત્તિઃ, ઉપલક્ષણાત્ 'હેયાદેરનિવૃત્તિ' इत्यपि बोध्यम् । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → इष्टेतरवियोगादिनिमित्तं प्रायशो हि यत् । યથાશક્ત્યપિ હેયાદાવપ્રવૃત્ત્યાદિવર્જિતમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૦/૨) इति । કષ્ટભીરોર્જિનાજ્ઞાપાલને સ્વસામર્થ્યસઙ્ગોપનપરિણામસ્યાઽનાગતોત્પ્રેક્ષિતાઽનિષ્ટસંયોગાદિપ્રયોજ્યતયા યુક્તૈવાઽઽદ્યવૈરાગ્યસ્યાઽઽર્તધ્યાનરૂપતેતિ ધ્યેયમ્ । તાત્ત્વિકં = જ્ઞાનગર્ભિતં તુર્વિશેષદ્યોતને, વૈરાગ્યં આર્યમહાગિરિવત્ શક્તિમતિક્રમ્યાપિ શ્રદ્ધાતિશયેન, ન તુ કદાપ્રહાદિના, પ્રવૃત્તિં = મુક્ત્યુપાયપ્રવૃત્તિં જનયેદિતિ । કદાપ્રહાદિના સ્વસામર્થ્યાત્ક્રમે તુ શિવભૂતેરિવ તાત્ત્વિકં વૈરાગ્યં નૈવ સ્યાદિત્યવધેયમ્ । તદુક્તં ધર્મરત્નપ્રકરણે → जो गुरुमवमन्नतो आरंभइ किर असक्कमवि किंचि । सिवभूइव्व न एसो सम्मारंभो महामोहा ॥ ← (ધર્મર.પ્ર.૧૯૯) इति ॥૬/૨૧॥

સંયમીના સંયમની પૂર્ણતામાં મહત્વનો ફાળો આપનાર બીજા અંશસ્વરૂપ ભિક્ષાસંબંધી પોતાનું વક્તવ્ય પૂર્ણ કરીને હવે ગ્રન્થકારશ્રી તેના ત્રીજા અંશરૂપ વૈરાગ્યની અગત્યપૂર્ણ વાતને જણાવે છે કે →

❁ વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર ❁

ગાથાર્થ :- વૈરાગ્ય ત્રણ પ્રકારે કહેવાયેલ છે. (૧) દુઃખગર્ભિત, (૨) મોહગર્ભિત અને (૩) જ્ઞાનગર્ભિત. યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી પ્રથમ વૈરાગ્ય આર્તધ્યાનરૂપે હોય છે. (૬/૨૧)

ટીકાર્થ :- દુઃખયુક્ત, મોહયુક્ત અને જ્ઞાનયુક્ત - આમ ત્રણ પ્રકારે વૈરાગ્ય કહેવાયેલ છે. તેમાં દુઃખયુક્ત = દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય આર્તધ્યાન સ્વરૂપ હોય છે. કારણ કે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળો જીવ મોક્ષમાર્ગમાં શક્તિ છૂપાવ્યા વિના યોગ્ય પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તાત્ત્વિક વૈરાગ્ય તો ઝળહળતી શ્રદ્ધાના બળથી પોતાની શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને પણ મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. (૬/૨૧)

વિશેષાર્થ :- સંસારના દુઃખથી કંટાળીને દીક્ષા લેનાર કષ્ટભીરુ હોવાથી કષ્ટસાધ્ય સંયમપાલનથી દૂર ભાગવાનો જ પ્રયત્ન કરે છે. તપ-ત્યાગ-ભિક્ષાટન-લોચ-મલધારણ-સ્વાધ્યાય-ઉપધિવહન વગેરે ચારિત્રાચારના પાલનમાં તે પોતાની શક્તિ છૂપાવે છે. આ રીતે પલાયનવૃત્તિ તે આર્તધ્યાનરૂપ છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...ન્વિત' इत्यशुद्धः पाठः ।

અનિચ્છા હ્યત્ર સંસારે સ્વેચ્છાલાભાદનુત્કટા । નૈર્ગુણ્યદૃષ્ટિજં દ્વેષં વિના ચિત્તાઙ્ગખેદકૃત્ ॥૨૨॥

અનિચ્છેતિ । અત્ર હિ = વૈરાગ્યે સતિ (સ્વેચ્છાઽલાભાત્) સંસારે = વિષયસુખે અનિચ્છા = ઇચ્છાઽભાવલક્ષણાઽઽત્મપરિણતિઃ નૈર્ગુણ્યદૃષ્ટિજં = સંસારસ્ય 'બલવદનિષ્ટસાધનત્વપ્રતિસન્ધાનજં દ્વેષં વિનાઽનુત્કટા । અત એવ (ચિત્તાઙ્ગખેદકૃત્=) ચિત્તાઙ્ગયોઃ ખેદકૃત્ = માનસ-શારીરદુઃખોત્પાદિકા । ઇચ્છાવિચ્છેદો હિ દ્વિધા સ્યાદ્- અલભ્યવિષયત્વજ્ઞાનાદ્, દ્વેષાચ્ચ । આદ્ય ઇષ્ટાપ્રાપ્તિ-જ્ઞાનાદ્ દુઃખજનકઃ, અત્યશ્ચ ન તથેતિ ॥૨૨॥

દુઃખગર્ભ વૈરાગ્યમેવ નિરૂપયતિ- 'અનિચ્છે'તિ । અત્ર હિ = દુઃખાન્વિતે આર્તધ્યાનાચ્ચે વૈરાગ્યે સતિ સ્વેચ્છાઽલાભાત્ = સ્વાભિલષિતાઽપ્રાપ્તેઃ વિષયસુખે અનિચ્છા સંસારસ્ય બલવદનિષ્ટસાધનત્વપ્રતિસન્ધાનજં = 'વિષયસુખં વિષાદપિ પરં વિષમનન્તમરણકારણમિ'તિ તત્ત્વજ્ઞાનજન્યં દ્વેષં વિના અનુત્કટા = શિથિલા । અત એવ = અનુત્કટાયા વિષયસુખાનિચ્છાયા નૈર્ગુણ્યદૃષ્ટિજન્યદ્વેષવિરહકાલીન-સ્વેચ્છાપરિપૂર્તિવિરહપ્રયુક્તત્વાદેવ, માનસ-શારીરદુઃખોત્પાદિકા । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ઉદ્દેગકૃદ્વિષાદાઽઽઘ્યમાત્મઘાતાદિકારણમ્ । આર્તધ્યાનં હ્યદો મુખ્યં વૈરાગ્યં લોકતો મતમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૦/૩) ઇતિ । અત્ર સોપયોગિત્વાદાદ્યવૈરાગ્યહેતુ-સ્વરૂપ-ફલદર્શિકા અધ્યાત્મસારકારિકા દર્શ્યન્તે । તથાહિ → તદ્વૈરાગ્યં સ્મૃતં દુઃખ-મોહજ્ઞાનાન્વયાત્ત્રિધા । તત્રાઽઽઘં વિષયાઽપ્રાપ્તેઃ, સંસારોદ્દેગલક્ષણમ્ ॥

જો સાચો વૈરાગ્ય હોય તો દુર્ગતિ-દોષ-દુર્ભાવ વગેરેથી બચવા માટે ઝળહળતી શ્રદ્ધાથી પોતાની શક્તિનું ઉલ્લંઘન કરીને પણ સાધનામાર્ગે આગળ ઝંપલાવે. પરંતુ કદાગ્રહી બનીને પોતાની શક્તિને ઉલ્લંઘે તો તાત્વિક વૈરાગ્ય ન કહેવાય. શિવભૂતિ કદાગ્રહી બનીને શક્તિનું અતિક્રમણ કરીને જિનકલ્પની તુલના કરવા ગયા તો ફેંકાઈ ગયા. ૩૫૦ ગાથાના સ્તવનમાં જણાવેલ છે કે 'ઉચિત ક્રિયા નિજ શક્તિ છાંડી, જે અતિવેગે ચઢતો. તે ભવસ્થિતિ પરિપાક થયા વિણ જગમાં દીસે પડતો રે.' (૬/૨૧)

• દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય ખેદકારક •

ગાથાર્થ :- આ વૈરાગ્યમાં પોતાની ઈચ્છામુજબ લાભ ન થવાથી સંસારની અનિચ્છા મંદ હોય છે. સંસારમાં નિર્ગુણતાના ભાનથી ઉત્પન્ન થનાર દ્વેષ ન હોવાના લીધે સંસારની મંદ અનિચ્છા ચિત્ત અને કાયાને ખેદ કરનારી હોય છે. (૬/૨૨)

ટીકાર્થ :- દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય હોય ત્યારે પોતાની ઈચ્છાનુસાર લાભ ન થવાના કારણે સાંસારિક વિષયસુખ વિશે જે અનિચ્છા-ત્યાગપરિણતિ પ્રગટે છે તે મંદ હોય છે. કારણ કે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળાને વિષયસુખ પ્રત્યે બળવાન અનિષ્ટપણાની, અનિષ્ટસાધનતાની બુદ્ધિ નથી હોતી. તેથી જ તેને ભોગસુખ ઉપર દ્વેષ બુદ્ધિ નથી હોતી. માટે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્યવાળાને ભોગસુખ ત્યાગની જે આત્મપરિણતિ હોય છે તે મંદ હોય છે. આથી જ ભોગની નિસ્પૃહતા પણ તેને શારીરિક અને માનસિક કષ્ટને ઉત્પન્ન કરનારી બને છે. અહીં આશય એ છે કે ભોગસુખ પ્રત્યે નિસ્પૃહતા બે રીતે જાગે. (૧) ભોગસુખ મને મળી નહિ શકે એવા બોધથી અને (૨) દ્વેષબુદ્ધિથી. પ્રથમ પ્રકારે પ્રગટ થયેલી ભોગસુખની અનિચ્છા દુઃખજનક છે. કારણ કે તેને ભોગસુખ ગમે છે પણ તે મળી નહિ શકે એવું તેને ભાન રહેલ છે. જ્યારે બીજા પ્રકારે પ્રગટ થયેલી ભોગસુખના ત્યાગની પરિણતિ દુઃખજનક નથી. (૬/૨૨)

૧. હસ્તાવર્ષે 'બલદ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

एकान्तात्मग्रहोद्भूतभवनैर्गुण्यदर्शनात् । शान्तस्यापि द्वितीयं सज्ज्वराऽनुद्भवसन्निभम् ॥२३॥

एकान्तेति । एकान्तः = सर्वथा सन् क्षयी वा य आत्मा तस्य ग्रहादुत्पन्नं यद् भवनैर्गुण्य-दर्शनं ततः (=एकान्तात्मग्रहोद्भूतभवनैर्गुण्यदर्शनात्) शान्तस्याऽपि = प्रशमवतोऽपि लोकदृष्ट्या,

अत्राङ्ग-मनसोः खेदो, ज्ञानमाप्यायकं न यत् । निजाभीप्सितलाभे च, विनिपातोऽपि जायते ॥
दुःखाद्विरक्ताः प्रागेवेच्छन्ति प्रत्यागतेः पदम् । अधीरा इव सङ्ग्रामे, प्रविशन्तो वनादिकम् ॥
शुष्कतर्कादिकं किञ्चिद्वैद्यकादिकमप्यहो । पठन्ति ते शमनदीं, न तु सिद्धान्तपद्धतिम् ॥
ग्रन्थपल्लवबोधेन, गर्वोष्माणं च बिभ्रति । तत्त्वं ते नैव गच्छन्ति, प्रशमामृतनिर्झरं ॥
वेषमात्रभृतोऽप्येते, गृहस्थान्नातिशेरते । न पूर्वोत्थायिनो यस्मान्नापि पश्चान्निपातिनः ॥
गृहेऽन्नमात्रदौर्लभ्यं, लभ्यन्ते मोदका व्रते । वैराग्यस्यायमर्थो हि, दुःखगर्भस्य लक्षणम् ॥

← (अ.सा.૬/૧-૭) इति ॥६/२२॥

अवसरोचितं मोहान्वितं वैराग्यमाह- 'एकान्ते'ति । सर्वथा = सर्वैः प्रकारैः सन् नित्यः क्षयी वा = विनश्वरो वा य आत्मा तस्य = तादृशजीवस्य ग्रहात् = ज्ञानात् उत्पन्नं यत् "सदापायः कायः, प्रणयिषु सुखं स्थैर्यविमुखं, महारोगा भोगाः, कुवलयदृशः सर्पसदृशः । गृहावेशः क्लेशः, प्रकृतिचपला श्रीरपि खला, यमः स्वैरी वैरी, परमिह हितं कर्तुमुचितम् ॥" () इत्यादिभावनागर्भं कूपयन्त्रघटिका न्यायानुसृतजन्म-मरणादिदर्शननिमित्तकं भवनैर्गुण्यदर्शनं = संसारसुखाऽसारतोपलम्भनं, ततः लोकदृष्ट्या

विशेषार्थ :- દ્રાક્ષ ન મળવાથી 'દ્રાક્ષ ખાટી છે' આ રીતે બોલાયેલ વચન ભલે બહારથી દ્રાક્ષની ઈચ્છાનો અભાવ બતાવે. પણ દિલમાં તો મનગમતી દ્રાક્ષ ન મળવાનો વસવસો રહેવાથી સંતાપ જ હોય. માટે આવો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય દુઃખકારક છે. ઈચ્છાશક્તિ સમ્રાટ જેવી હોય પણ પુણ્યશક્તિ ભીખારી જેવી હોય ત્યારે કર્મસત્તાની થપ્પડ ખાવાથી દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટે છે. ભોગવવાનું પુણ્ય ન હોય ત્યારે ત્યાગ માટે થતો ઉપલક પુરુષાર્થ દુઃખગર્ભ વૈરાગ્યને જણાવે છે. બાવાના બન્ને લોક બગડ્યા જેવી હાલતમાં આવા જીવો ગોઠવાયેલા હોય છે. પરંતુ ભોગસુખની અસારતા હૈયામાં વસી જાય, ભોગ જ્યારે દુઃખ-દુર્ગતિ-દુર્ભતિ-દુર્ભાવની પરંપરા લાવનાર લાગે, ભોગ પ્રત્યે દ્વેષબુદ્ધિ પ્રગટે તો તેના પ્રત્યેનું આકર્ષણ ખલાસ થાય અને એનો સહજતઃ ત્યાગ થાય. આ રીતે ભોગસુખ પ્રત્યે જે નિસ્પૃહતા પ્રગટે છે તે દુઃખજનક નથી. પણ સુખજનક છે. સાધુના બન્ને લોક સુધરી ગયા- આવી ઉન્નત આત્મદશામાં તેવા મહાત્માઓ મહાલતા હોય છે. (૬/૨૨)

✽ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય દબાયેલ તાવતુલ્ય ✽

ગાથાર્થ :- આત્મવિષયક એકાંત જ્ઞાનથી પ્રગટ થયેલ એવા સંસારઅસારતાદર્શનથી શાંત બનેલા આત્માને બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય હોય છે. હાજર હોવા છતાં અપ્રગટ તાવ સમાન આ વૈરાગ્ય હોય છે. (૬/૨૩)

ટીકાર્થ :- 'આત્મા એકાંતે નિત્ય છે.' અથવા 'આત્મા સર્વપ્રકારે ક્ષણભંગુર છે.' આવા પ્રકારના જ્ઞાનથી સંસારની અસારતાનું જે દર્શન પ્રગટે છે તેના લીધે લૌકિકદૃષ્ટિએ શાંત જણાતા જીવને પણ મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય થાય છે. આ વૈરાગ્ય શક્તિરૂપે-યોગ્યતારૂપે રહેલા પણ દબાયેલા તાવ જેવો છે.

૧. હસ્તાદર્શો 'સન્ત' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શો 'જ્વરાસન્નિભં' इति त्रुटितः पाठः ।

द्वितीयं = मोहाऽन्वितं वैराग्यं भवति ।

एतच्च सन् शक्त्याऽवस्थितो यो ज्वरस्तस्या अनुदयः (?द्भवः) वेलाप्राक्काललक्षणः तत्सन्निभं (=सज्ज्वरानुद्भवसन्निभम्) । तेषां 'भवे द्वेषजनितस्य वैराग्यस्योत्कटत्वेऽपि मिथ्याज्ञानवासनाऽविच्छेदादपायप्रतिपातशक्तिसमन्वितत्वात् ॥२३॥

प्रशमवतोऽपि मोहान्वितं = विपर्यासोपेतं वैराग्यं भवति, → मोहो = विण्णाणविवच्चासो ← (नि.चू. २६) इति निशीथचूर्णिवचनात् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे →

एको नित्यस्तथाऽबद्धः क्षय्यसन्वेह सर्वथा । आत्मेति निश्चयाद् भूयो भवनैर्गुण्यदर्शनात् ॥

तत्त्यागायोपशान्तस्य सद्वृत्तस्यापि भावतः । वैराग्यं तद्गतं यत्तन्मोहगर्भमुदाहृतम् ॥

← (अ.प्र.१०/४-५) इति । तस्य = शक्त्याऽन्तर्निनीनस्य विषमज्वरस्य युगपद्वात-पित्त-श्लेष्म-सङ्क्षोभजन्यसन्निपातसमनुविद्धस्य देहादनुत्तारेऽपि कुतोऽपि हेतोः वेलाप्राक्काललक्षणः = नियताऽऽगम-नसमयपूर्वकालस्वरूपो योऽनुदयः = अनुद्रेकः तत्सन्निभं = तत्सदृशं अश्वतरीगर्भन्यायेन स्वनाशाय प्रभवति । वडवायां गदर्भादुत्पन्नाऽश्वतरी, तस्या गर्भ उदरात् प्रसूतेः यथा तन्नाशाय भवति तथेदमवसेयमुत्स-र्गतः । न च भवनैर्गुण्यदृष्टिजन्यबलवद्द्वेषात् संसारसुखानिच्छाया उत्कटतया कथं सज्ज्वरानुदयतुल्यतोक्तिः सङ्गच्छते? इति शङ्कनीयम्, भवे द्वेषजनितस्य = संसारनैर्गुण्यदर्शनजद्वेषोत्पादितस्य वैराग्यस्य = मोहगर्भवैराग्यस्य उत्कटत्वेऽपि = बलवत्त्वेऽपि मिथ्याज्ञानवासनाऽविच्छेदात् = मिथ्यात्वोदयसहकृतविषयप्रति-भासज्ञानजन्यकुसंस्कारानुबन्धस्याऽविनष्टत्वात् अपायप्रतिपातशक्तिसमन्वितत्वात् = दुर्गत्यादिलक्षणापाय-योगविच्छेदस्वरूपप्रतिपातयोर्था योग्यता तदन्वितत्वात् सज्ज्वरानुदयतुल्यता न विरुध्यते । यथा सन्निपात-स्वस्थतायां सत्यामपि भूयःसंक्षोभादधिको मूर्च्छा-प्रलापाऽङ्गभङ्गादिदुःखपरिणाम उत्तरकाले सम्पद्यते तथैवैकान्ताऽऽग्रहोद्भूतभवनैर्गुण्यदर्शनप्रसूते प्रशमे तथाविधदेवभवैश्वर्यादिसम्पादके सत्यपि पापानुबन्धि-पुण्यवशाद् भगवतोऽपि सद्धर्मबीजवपनविधावेकान्तेन खीलीभूतात्मनां कुणिक-ब्रह्मदत्तादीनामिवोपात्तदु-रन्तपापप्राग्भारणामधिकतरो दुर्गतिगमनादिपरम्परालक्षणो दुःखपरिणाम उत्तरकाले सम्पद्यते एव 'गन्धा-श्मरजसा स्पृष्टो नष्टो दीपः पुनर्ज्वलेदिति न्यायेन । इदमेवाभिप्रेत्य उपदेशपदे → संमोहसत्थयाए जहाऽहिओ हंत दुक्खपरिणामो । आणाबज्झसमाओ एयारिसओ वि विब्रेओ ॥ ← (उप.पद.१९०) इत्युक्तं श्रीहरिभद्रसूरिवरैः । मोहगर्भवैराग्यान्वितानामुग्रतपश्चर्यादिसत्त्वेऽपि पतनं सम्पद्यते कालान्तरे,

दबायेल ताव अंदरमां डोवा छतां अडारमां अग्रगट डोय छे. दबायेलो ताव अडारमां प्रगट थवाना पूर्व काणे जे अवस्थांमां रडेलो डोय तेना जेवो आ मोडगर्भित वैराग्य डोय छे. जे के संसारनी असारतानुं दर्शन थवाना लीधे तेमने भोगसुभ प्रत्ये द्वेष डोय छे अने तेना लीधे ज मोडगर्भित वैराग्य प्रगटेल डोय छे. तेथी दुःभगर्भित वैराग्यनी अपेक्षाअे मोडगर्भित वैराग्य अणवान डोय छे. तो पण आत्मविषयक गेरसभजना-विपर्यासना संस्कार तेमनामां क्षीण थया नथी डोता. तेथी मोडगर्भ वैराग्य दुर्गतिमां लई जवानी अने पडवानी योग्यता धरावे छे. माटे इरीथी भोगतृष्णा प्रगट थवानी योग्यता धरावे छे. तेथी दबायेल तावतुल्य छे. (६/२३)

१. मुद्रितप्रती 'भवैत्, द्वेषजनि...' इति पाठः । स चाशुद्धः ।

સ્યાદ્વાદવિદ્યયા જ્ઞાત્વા બદ્ધાનાં કષ્ટમઙ્ગિનામ્ । તૃતીયં ભવભીભાજાં મોક્ષોપાયપ્રવૃત્તિમત્^૧ ॥૨૪॥

સ્યાદ્વાદેતિ । સ્યાદ્વાદસ્ય = સકલનયસમૂહાત્મકવચનસ્ય વિદ્યયા (=સ્યાદ્વાદવિદ્યયા) બદ્ધા-

દામ-વ્યાલ-કટન્યાયેન । દામ-વ્યાલ-કટાહ્યાઃ ત્રયઃ સુરાઃ શમ્બરેણ સ્વમાયયા નિર્મિતાઃ, તે ચ તલ-પ્રહારાદિના મેર્વાદિચૂર્ણીકરણે શક્તા અપ્યજ્ઞાનપ્રભાવાત્ કાલેન મશકાદિયોનિં પ્રાપુરિતિ યોગવાશિષ્ઠાદૌ (ભાગ-૪/૨૫/૩૪) પ્રસિદ્ધમ્ । તથેમે ઉચ્ચતરાચારાઘારૂઢા અપિ અત્યજ્ઞતયા કાલાન્તરે નિમ્નદશામ-વાપ્નુવન્તીત્યવધેયમ્ । અધ્યાત્મસારે મોહગર્ભવૈરાગ્યમુદિશ્ય →

કુશાસ્ત્રાખ્યાસસમ્ભૂતં ભવનૈર્ગુણ્યદર્શનાત્ । મોહગર્ભં તુ વૈરાગ્યં મતં બાલતપસ્વિનામ્ ॥
સિદ્ધાન્તમુપજીવ્યાઽપિ યે વિરુદ્ધાર્થભાષિણઃ । તેષામપ્યેતદેવેષ્ટં કુર્વતામપિ દુષ્કરમ્ ॥
સંસારમોચકાદીનામિવૈતેષાં ન તાત્ત્વિકઃ । શુભોઽપિ પરિણામો યજ્ઞાતા નાજ્ઞારુચિસ્થિતિઃ ॥
અમીષાં પ્રશમ્નોઽપ્યુચ્ચૈર્દોષપોષાય કેવલમ્ । અન્તર્નિલીનવિષમજ્વરાનુદ્ભવસન્નિભઃ ॥
કુશાસ્ત્રાર્થેષુ દક્ષત્વં શાસ્ત્રાર્થેષુ વિપર્યયઃ । સ્વચ્છન્દતા કુતર્કશ્ચ ગુણવત્સંસ્તવોજ્ઞનમ્ ॥
આત્મોત્કર્ષઃ પરદ્રોહઃ કલહો દમ્ભજીવનમ્ । આશ્રવાચ્છાદનં શક્ત્યુલ્લઙ્ઘનેન ક્રિયાદરઃ ॥
ગુણાનુરાગવૈધુર્યમુપકારસ્ય વિસ્મૃતિઃ । અનુબન્ધાઘચિન્તા ચ પ્રણિધાનસ્ય વિચ્યુતિઃ ॥
શ્રદ્ધામૃદુત્વમૌદ્ધત્યમધૈર્યમવિવેકિતા । વૈરાગ્યસ્ય દ્વિતીયસ્ય સ્મૃતેયં લક્ષણાવલી ॥
← (અ.સા.૬/૮-૧૫) ઇત્યમાવેદિતમત્રાનુસન્ધેયમ્ ॥૬/૨૩॥

અવસરસઙ્ગત્યાયાતં ચરમં પરમજ્ઞ વૈરાગ્યં નિરૂપયતિ- 'સ્યાદ્વાદે'તિ । બદ્ધાનાં = સ્વકીયમિથ્યા-

વિશેષાર્થ :- 'આત્મા જ સર્વથા નિત્ય છે. ભોગસુખ તો ક્ષણિક છે, વિનશ્ચર છે.' - આ રીતે ભોગસુખની અસારતા સમજાવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. તે વૈરાગ્ય કેરી ખાનારને રોટલા પ્રત્યે થતા અણગમા જેવો હોય છે. અથવા 'આત્મા સ્વયં ક્ષણિક છે તો ભોગસુખ પાછળ દોડ્યામ કરીને શું કરવાનું?' આ રીતે આત્માની ક્ષણભંગુરતા વિચારીને પ્રગટ થતો મોહગર્ભ વૈરાગ્ય ફાંસીના કેદીને ભોજન-શણગાર વગેરે પ્રત્યે જે નફરત થાય તેના જેવો હોય છે. આત્મવિષયક મોહ = મૂઢતા = મિથ્યાત્વમોહનીય = ગેરસમજ આ વૈરાગ્યના પાયામાં રહેલ હોવાથી પ્રસ્તુત વૈરાગ્ય મોહગર્ભિત કહેવાય છે. 'દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિએ આત્મામાં નિત્યપણું છે તેમ પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિએ આત્મામાં વિનશ્ચરપણું પણ રહેલ છે.' આવી નિર્મળ જ્ઞાનદૃષ્ટિ ન હોવાથી મિથ્યાત્વમોહનીયના સંસ્કાર ક્ષીણ થતા નથી અને તેના લીધે દુર્ગતિગમનયોગ્યતા અને તે વૈરાગ્ય ગબડી જવાની યોગ્યતા ઉભી જ રહે છે. (૬/૨૩)

✽ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય મોક્ષદાયક ✽

ગાથાર્થ :- કર્મબદ્ધ જીવોના દુઃખને સ્યાદ્વાદ દૃષ્ટિએ જાણીને સંસારથી ભયભીત થયેલા જીવોને જ્ઞાનગર્ભ નામે તૃતીય વૈરાગ્ય હોય છે. તે મોક્ષના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. (૬/૨૪)

ટીકાર્થ :- કર્મથી અને મલિન વૃત્તિથી બંધાયેલા જીવોના દુઃખને સર્વનયસમુદાયાત્મક વચનસ્વરૂપ સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિથી જાણીને સંસારથી ભયભીત થયેલા પ્રાણીઓને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટ થાય છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતો 'વૃદ્ધિમત્' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

નામઙ્ગિનાં કષ્ટં = દુઃખં જ્ઞાત્વા ભવભીભાજાં = સંસારભયવતાં તૃતીયં = જ્ઞાનાઽન્વિતં વૈરાગ્યં ભવતિ । તત્ત્વ મોક્ષોપાયે ત્રિરત્નસામ્રાજ્યલક્ષણે પ્રવૃત્તિમત્ = પ્રકૃષ્ટવૃત્ત્યુપહિતમ્ (=મોક્ષોપાય-પ્રવૃત્તિમત્) ॥૨૪॥

સામગ્ર્યં સ્યાદનેનૈવ દ્વયોસ્તુ સ્વોપમર્દતઃ । અત્રાઽઙ્ગત્વં કદાચિત્ત્યાદ્ ગુણવત્પારતન્ન્યતઃ ॥૨૫॥

ત્વાઽવિરતિ-કષાય-યોગજન્યકર્મબન્ધાન્વિતાનાં ંઙ્ગિનાં = જીવાનાં સ્વરૂપત આનન્દમયત્વેઽપિ મિથ્યાત્વા-દિવશતો મહદ્ દુઃખં દ્રવ્ય-ભાવરૂપમિતિ નિશ્ચયતઃ ‘શુદ્ધા અબદ્ધા આનન્દપૂર્ણાઃ સર્વે જીવાઃ’ વ્યવહારતસ્તુ ‘અશુદ્ધા બદ્ધા દુઃખિનશ્ચ’ । દ્રવ્યાર્થિકદૃષ્ટ્યા ‘સર્વે જીવાઃ સર્વદા નિત્યાઃ’, પર્યાયાર્થિકદૃષ્ટ્યા તુ ત એવ ક્ષણવિધ્વંસિનઃ इत्येवं सकलनयसमूहात्मकवचनस्य विद्यया अनुभूयमानया ज्ञात्वा इत्यन्वयः । शिष्टं स्पष्टम् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे →

ભૂયાંસો નામિનો બદ્ધા બાહ્યેનેચ્છાદિના હ્યમી । આત્માનઃ તદ્વશાત્ કષ્ટં ભવે તિષ્ઠન્તિ દારુણે ॥
 एवं विज्ञाय तत्त्यागविधिस्त्यागश्च सर्वथा । वैराग्यमाहुः सज्ज्ञानसङ्गतं तत्त्वदर्शिनः ॥
 ← (अ.प्र.१०/६-७) इति ।

જ્ઞાનાન્વિતવૈરાગ્યસ્ય લક્ષણાનિ અધ્યાત્મસારે →

સૂક્ષ્મેશિકા ચ માધ્યસ્થ્યં સર્વત્ર હિતચિન્તનમ્ । ક્રિયાયામાદરો ભૂયાન્ ધર્મે લોકસ્ય યોજનમ્ ॥
 चेष्टा परस्य वृत्तान्ते मूकाऽन्धबधिरोपमा । उत्साहः स्वगुणाऽभ्यासे दुःस्थस्येव धनाऽर्जने ॥
 मदनोन्मादवमनं मदसम्मर्दमर्दनम् । असूयातन्तुविच्छेदः समताऽमृतमज्जनम् ॥
 स्वभावान्नैव चलनं चिदाऽऽनन्दमयात्सदा । वैराग्यस्य तृतीयस्य स्मृतेयं लक्षणाऽऽवली ॥

← (अ.सा. ६/४०-४३) इत्येवमुक्तानि । प्राक् (द्वा.द्वा.६/५, पृ.३८६) तत्त्वसंवेदनज्ञानोपादानेनैव ज्ञानगर्भवैराग्यस्य सिद्धत्वेऽपि ब्राह्मणवशिष्टन्यायेनाऽत्राऽपुनरुक्तिर्भावनीया ॥६/२४॥

સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનું સામ્રાજ્ય જ્યાં પ્રવર્તમાન છે તેવા મુક્તિના ઉપાયમાં જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રકૃષ્ટ આચરણ કરાવે છે. (૬/૨૪)

વિશેષાર્થ :- “નિશ્ચયનયથી તમામ આત્મા શુદ્ધ છે, નિર્લેપ છે, વ્યવહારનયથી સંસારી આત્મા અશુદ્ધ છે, કર્મથી લેપાયેલ છે. દ્રવ્યદૃષ્ટિએ આત્મા અવિનાશી છે. પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા વિનાશી છે.” આ રીતે તમામ દૃષ્ટિકોણનું યોગ્ય સંકલન જેમાં થાય છે તે સ્યાદ્વાદ - અનેકાંતવાદ કહેવાય છે. આ દૃષ્ટિને કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખવાથી હૃદયમાં સમજાય છે કે “સર્વ જીવો આનંદપૂર્ણ હોવા છતાં મિથ્યાત્વ મોહનીયના નિમિત્તે કર્મના તોફાનમાં તણાઈને, દેહાધ્યાસ વગેરેમાં અટવાઈને મહાદુઃખી થઈ રહ્યા છે. મિથ્યાત્વ બધાને થાપ ખવડાવીને દુઃખી-દુઃખી કરી રહેલ છે.” આ રીતે જે જ્ઞાનગર્ભિત = સમ્યક્જ્ઞાન ગર્ભિત = સમ્યક્ આત્મજ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પ્રગટે છે તે મિથ્યાત્વના મૂળીયા ઉખેડીને, ભોગતૃષ્ણાથી પરાડ્મુખ કરી રત્નત્રયમય મોક્ષમાર્ગે ઉત્સાહથી ઝડપી પ્રવૃત્તિ-પ્રગતિ કરાવે છે. (૬/૨૪)

• ગુરુસમર્પણભાવનો પ્રભાવ •

ગાથાર્થ :- સાધુપણાની સંપૂર્ણતા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય દ્વારા જ થાય. બાકીના બે વૈરાગ્ય તો ક્યારેક

સામગ્ર્યમિતિ । અનેનૈવ = જ્ઞાનાઽન્વિતવૈરાગ્યેણૈવ સામગ્ર્યં સર્વથા દુઃખોચ્છેદલક્ષણં સ્યાત્, જ્ઞાનસહિતવૈરાગ્યસ્યાપાયશક્તિપ્રતિબન્ધકત્વાત્ । દ્વયોસ્તુ = દુઃખ-મોહાઽન્વિતવૈરાગ્યયોઃ સ્વોપમર્દતઃ = સ્વવિનાશદ્વારા અત્ર = જ્ઞાનાન્વિતવૈરાગ્યે અઙ્ગત્વં = ઉપકારકત્વં કદાચિત્ = શુભોદયદશાયાં સ્યાત્, ગુણવતઃ પારતન્ત્ર્યં = આજ્ઞાવશવૃત્તિત્વં તતઃ (=ગુણવત્પારતન્ત્ર્યતઃ), જ્ઞાનવત્પારતન્ત્ર્યસ્યાઽપિ

સાધુસામગ્ર્યોપધાયકં વૈરાગ્યમેતેષાં કતમત્ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- 'સામગ્ર્યમિ'તિ । જ્ઞાનસહિતવૈરાગ્યસ્ય = 'સર્વં વાક્યં સાવધારણં, સ્વેષ્ટતોઽવધારણમ્' ઇતિ ન્યાયાખ્યાં આત્મગોચરસમ્યજ્ઞાનાનુવિદ્ધસ્યૈવ વિષયવૈતૃષ્ણ્યાદિલક્ષણસ્ય વિરક્તભાવસ્ય અપાયશક્તિપ્રતિબન્ધકત્વાત્ = સકલદુઃખકારણીભૂતક્લિષ્ટકર્માનુબન્ધશક્તિવિચ્છેદકારિત્વાત્, ન તુ આર્તધ્યાનસહિતસ્ય મોહાન્વિતસ્ય વા વૈરાગ્યસ્ય ।

કેચિત્તુ 'વૈરાગ્યનિષ્ઠાઽપાયશક્તિઃ સર્વથા દુઃખોચ્છેદસ્ય પ્રતિબન્ધિકા, જ્ઞાનજ્વાપાયશક્તિપ્રતિબન્ધકમ્ । અતઃ જ્ઞાનવિશિષ્ટવૈરાગ્યે સતિ અત્યન્તદુઃખોચ્છેદપ્રતિબન્ધિકાયા અપાયશક્તેઃ વૈરાગ્યનિષ્ઠાયાઃ પ્રચ્યવેન પ્રતિબન્ધકાભાવસ્ય સત્ત્વાત્ અત્યન્તદુઃખોચ્છેદસામગ્રી સમ્પદ્યતે । અતો જ્ઞાનવિશિષ્ટવૈરાગ્યસ્યાત્યન્તદુઃખોચ્છેદહેતુત્વમનાવિલમિ'તિ વદન્તિ । તેષામપૂર્વમેવ તર્કકૌશલમ્, એવં સતિ વૈરાગ્યસ્ય વિશેષણવિનિર્મુક્તસ્ય દુઃખકારણતાવ્યવહારાપત્તેઃ, મોક્ષપ્રતિબન્ધકતાપત્તેશ્ચ । વૈરાગ્યનિષ્ઠાપાયશક્તિવિઘટકત્વે તુ જ્ઞાનસ્ય વૈરાગ્યોત્કટતાઽઽધાયકત્વવ્યવહારોચ્છેદાપત્તેઃ, એકકાર્યકારિત્વવિરહેણ આત્મજ્ઞાન-વૈરાગ્યયોઃ મોક્ષં પ્રતિ સમુચ્ચિતકારણતાવ્યવહારાપલાપાપાતાચ્ચેતિ દિક્ ।

તર્હિ તયોઃ કિમેકાન્તેન હેયત્વમેવાનેકાન્તવાદિનામભિમતમ્ ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ - દ્વયોસ્તુ ઇતિ । દુઃખમોહાન્વિતવૈરાગ્યયોઃ સ્વવિનાશદ્વારા જ્ઞાનાન્વિતવૈરાગ્યે ઉપકારકત્વં શુભોદયદશાયાં = પુણ્યવિપાકોદયકાલે નિજભવિતવ્યતાપરિપાકાદિપ્રયોજ્યાત્મકલ્યાણલાભાવસ્થાયાં વા સ્યાત્ । પ્રતિયોગિનોઽપિ સ્વધ્વંસં પ્રતિ કારણત્વાત્ દુઃખમોહાન્વિતવૈરાગ્યધ્વંસયોઃ દુઃખ-મોહગર્ભવૈરાગ્યજન્યત્વં સિદ્ધમ્ । અતઃ તદ્દ્વારેણાઽઽઘ્ન-દ્વિતીયવૈરાગ્યયોઃ તૃતીયવૈરાગ્યં પ્રત્યુપયોગિત્વં સમ્ભવતિ તદાનીમ્ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારે → જ્ઞાન-ગર્ભમિહાઽઽદેયં દ્વયોસ્તુ સ્વોપમર્દતઃ । ઉપયોગઃ કદાચિત્ સ્યાત્, નિજાધ્યાત્મપ્રસાદતઃ ।। ← (અ.સા.૬/૪૪) ઇતિ । 'ક્રુતો નિમિત્તાદિદં સમ્ભવતી'ત્યાશઙ્કાયામાહ- ગુણવત આજ્ઞાવશવૃત્તિત્વં, તતઃ । અત્રાત્મજ્ઞાનવત્પારવશ્યતો દુઃખગર્ભિતત્વમેવ મોહાન્વિતત્વમેવ વા વૈરાગ્યનિષ્ઠં પ્રચ્યાવયિતુમભિપ્રેતમ્, વિશેષણધ્વંસપ્રયુક્તસ્યૈવ વિશિષ્ટાભાવસ્ય પ્રકૃતે ફલસાધકત્વાદિત્યાશયેનાહ જ્ઞાનવત્પારતન્ત્ર્યસ્યાપિ ફલતો જ્ઞાન-ગુણવાનની પરતંત્રતાથી પોતાના અભાવ દ્વારા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારી બને છે. (૬/૨૫)

ટીકાર્થ :- સાધુજીવનની સંપૂર્ણતા એટલે સર્વ પ્રકારે દુઃખનો ઉચ્છેદ થવો. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય દ્વારા જ તે થઈ શકે. કારણ કે આત્મજ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કર્મના મલિન અનુબંધોની શક્તિનો અવરોધક છે. ક્યારેક કલ્યાણનો ઉદય થવાનો હોય તો તેવી અવસ્થામાં ગુણવાનને સમર્પિત થવાના કારણે દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય અને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પોતાના અભાવ દ્વારા જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારી થાય છે. ગુણવાનને સમર્પિત થવાનો મતલબ છે ગુણવાન જ્ઞાની ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવું.

૧. હસ્તાદર્શ 'જ્ઞાનહિત...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

ફલતો જ્ઞાનત્વાત્ ॥૨૫॥

ત્વાત્ । इदमेवाभिप्रेत्य पञ्चाशके → गुरुपारतंतं नाणं ← (पञ्चा.११/७) इत्युक्तम् । “गुरुपारतन्त्र्यं = ज्ञानाधिकाचार्याऽऽयत्तत्वं यत् तत् ज्ञानं = बोधो विशिष्टज्ञानविकलानामपि, गुरुपारतन्त्र्यस्य ज्ञानफल-साधकत्वात्” (पञ्चा.११/७ वृ.) इति तद्वृत्तिलेशः । षोडशकेऽपि →

यो निरनुबन्धदोषात् श्राद्धोऽनाभोगवान् वृजिनभीरुः । गुरुभक्तो ग्रहरहितः सोऽपि ज्ञान्येव तत्फलतः ॥ चक्षुष्मानेकः स्यादन्धोऽन्यस्तन्मतानुवृत्तिपरः । गन्तारौ गन्तव्यं प्राप्नुत एतौ युगपदेव ॥ ← (षो.१२/३-४) इत्युक्तम् । यथा चैतत्तथा स्पष्टीभविष्यति दीक्षाद्वात्रिंशिकावृत्तौ (पृ.१९०२) । मुख्यं तु ज्ञानगर्भं वैराग्यं तत्त्वसंवेदनज्ञानवतामेव, तत्परतन्त्रस्य तूपचारत एव धनञ्जयन्यायेन कर्मक्षयक्षमम् । यथा परमते वासुदेवनिहतं कौरवकुलं धनञ्जयो निहन्ति तथेदं यथातन्त्रमनुयोज्यम् । ‘यः कारयति स करोत्येव’ इति न्यायोऽप्यत्र स्मर्तव्यः । तदुक्तं अन्वय-व्यतिरेकाभ्यां ज्ञानगर्भवैराग्यप्रतिपादनावसरे अध्यात्मसारे →

उत्सर्गे वापवादे वा व्यवहारेऽथ निश्चये । ज्ञाने कर्मणि वाऽयं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥
स्वागमेऽन्यागमार्थानां शतस्येव परार्धके । नावतारबुधत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥
नयेषु स्वार्थसत्येषु मोघेषु परचालने । माध्यस्थ्यं यदि नायातं न तदा ज्ञानगर्भता ॥
आज्ञयाऽऽगमिकार्थानां यौक्तिकानाञ्च युक्तितः । न स्थाने योजकत्वं चेन्न तदा ज्ञानगर्भता ॥
गीतार्थस्यैव वैराग्यं ज्ञानगर्भं ततः स्थितम् । उपचारादगीतार्थस्याप्यभीष्टं तस्य निश्चया ॥

← (अ.सा.૬/૩૫-૩૯) इति । स्वाश्रयत्वसम्बन्धेन ज्ञानं गीतार्थं, स्वाश्रयपारतन्त्र्यसम्बन्धेन च तदगीतार्थेऽस्ति । प्रथमसम्बन्धस्य वृत्तिनियामकतया गीतार्थगतस्य ज्ञानस्य मुख्यत्वाद् द्वितीयसम्बन्धस्य च वृत्तिनियामकत्वाद् गीतार्थपरतन्त्राऽगीतार्थगतस्य ज्ञानस्योपसर्जनत्वम् । ततश्च ज्ञानगर्भवैराग्योपलब्धये समर्थेन पूर्वोक्ततत्त्वसंवेदनज्ञान-सर्वसम्पत्करीभिक्षाभ्यां यतितव्यं, तत्राऽसमर्थेन च मुख्यतया गीतार्थगुरुपारतन्त्र्यकृते प्रयतितव्यमित्युपदेशः ।

पञ्जरचालनन्यायेनैतेषां सर्वेषामेव साधुसामग्र्यसम्पादकत्वमवसेयम् । यथैकपञ्जरवर्तिनो नानા-પક્ષિણઃ પ્રત્યેકં પ્રતિનિયતવ્યાપારાઃ સન્તઃ સમ્ભૂયૈકં પજ્જરં ચાલયન્તિ તથૈવૈકસાધુવર્તિનઃ તત્ત્વસંવેદ-નજ્ઞાન-સર્વસમ્પત્કરીભિક્ષાદયઃ પ્રતિસ્વં પ્રતિનિયતવ્યાપારાઃ સન્તઃ સમ્ભૂય સાધુત્વં સામગ્ર્યં નાયયતીત્યાદિકં યથાગમમત્રોહનીયમ્ ॥૬/૨૫॥

આત્મજ્ઞાનીની આજ્ઞા પાળવામાં તત્પરતા કેળવવી એ પણ ફળની અપેક્ષાએ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. (૬/૨૫)

વિશેષાર્થ :- આ શ્લોકમાં મહત્ત્વની બે વાત જણાવેલ છે. (૧) જો ભવિતવ્યતાનો પરિપાક વગેરેના લીધે જીવનું કલ્યાણ થવાનું હોય અને તે જીવ જ્ઞાની ગુરુની તમામ આજ્ઞા ઉલ્લાસથી પાળે તો દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય અને મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બની જાય છે. જ્ઞાની ગુરુપ્રત્યેના સમર્પણભાવથી, તેમની આજ્ઞાના પાલનથી વૈરાગ્યમાંથી દુઃખગર્ભિતપણું અને મોહગર્ભિતપણું ખલાસ થાય છે તથા જ્ઞાનગર્ભિતપણું પ્રગટે છે.

(૨) જ્ઞાનીને સમર્પિત રહે તે પણ ફળની અપેક્ષાએ જ્ઞાની જ છે. આશય એ છે કે જ્ઞાનનું

નનુ ગુણવત્પારતન્વ્યં વિનાપિ ભાવશુદ્ધ્યા વૈરાગ્યસાફલ્યં ભવિષ્યતીત્યત આહ-
ભાવશુદ્ધિરપિ ન્યાય્યા ન માર્ગાનુસારિણી । અપ્રજ્ઞાપ્યસ્ય બાલસ્ય વિનૈતત્સ્વાગ્રહાત્મિકા^૧ ॥૨૬॥

ભાવેતિ । ભાવશુદ્ધિરપિ = યમ-નિયમાદિના મનસોઽસડિક્લશ્યમાનતાઽપિ એતત્ = ગુણવત્પાર-
તન્વ્યં વિના^૨ અપ્રજ્ઞાપ્યસ્ય = ગીતાર્થોપદેશાવધારણયોગ્યતારહિતસ્ય બાલસ્ય = અજ્ઞાનિનઃ સ્વાગ્રહા-
ત્મિકા = ♦શાસ્ત્રશ્રદ્ધાઽધિકસ્વકલ્પનાઽભિનિવેશમયી માર્ગઃ = વિશિષ્ટગુણસ્થાનાઽવાપ્તિપ્રવણઃ સ્વરસ♦-

ભાવશુદ્ધ્યા ગુણવત્પારતન્વ્યસ્યાન્યથાસિદ્ધત્વાશઙ્કામપાકર્તુમાહ - ‘ભાવે’તિ । યમ-નિયમાદિના = યમ-
નિયમાઽસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા-ધ્યાન-સમાધિભિરષ્ટયોગાઙ્ગૈઃ મનસોઽસડિક્લશ્યમાનતા = ચેતસ
ઉપશાન્તતા અપિ ગુણવત્પારતન્વ્યં વિના ગીતાર્થોપદેશાવધારણયોગ્યતારહિતસ્ય = અશઠગીતાર્થવચનાભ્યુપ-
ગમયોગ્યતાશૂન્યસ્ય અત એવ શ્વપુછોત્રમનન્યાયવિષયીભૂતસ્ય અજ્ઞાનિનઃ = વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાનવતઃ ‘શાસ્ત્રા-
નુસારિતયા ગુરુવચનસ્ય મદીયહિતકારિત્વમિ’તિ યા શ્રદ્ધા તતોઽપિ બલાધિકો યઃ સ્વમિથ્યાત્વોદયાદિ-
પ્રયુક્તકલ્પનાકદાગ્રહઃ તત્પ્રાચુર્યેણ સા ભાવશુદ્ધિઃ શાસ્ત્રશ્રદ્ધાધિકસ્વકલ્પનાઽભિનિવેશમયી ભવતિ ।

પુનરપિ તસ્ય વિશેષણાન્તરમાહ - ‘માર્ગાનુસારિણી’તિ । અપુનર્બન્ધકાદિસાધારણમોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકં
‘ચેતસોઽવક્રગમનં માર્ગઃ’(લ.વિ.પૃ.૪૫) ઇતિ લલિતવિસ્તરાવચનં, સાધ્વાદિગતમોક્ષમાર્ગપ્રજ્ઞાપકં ‘સમ્યગ્દર્શન-
જ્ઞાન-ચારિ-ત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ’(તત્ત્વાર્થ.૧/૧)ઈતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રવચનજ્વ મનસિકૃત્યોભયાનુગતમોક્ષમાર્ગમાહ - માર્ગઃ
= વિશિષ્ટગુણસ્થાનાઽવાપ્તિપ્રવણઃ = અપ્રેતનગુણસ્થાનકતત્પ્રાયોગ્યાધ્યવસાયપ્રવૃત્ત્યાદિપ્રાપ્તિપ્રગુણઃ સ્વરસવાહી

ફળ છે આશ્રવથી નિવૃત્તિ અને સંવરમાં, નિર્જરાસાધનમાં પ્રવૃત્તિ. જેમ જ્ઞાની પાસે આત્મજ્ઞાનનું પ્રસ્તુત
ફળ છે તેમ જ્ઞાનીને સમર્પિત વૈરાગી જીવમાં પણ આત્મજ્ઞાનનું પ્રસ્તુત ફળ વિદ્યમાન જ છે, કારણ
કે તે આત્મજ્ઞાની ગુરુની તમામ આજ્ઞા ઉલ્લાસથી પાળે છે. આત્મજ્ઞાનસાધ્ય ફળ બન્ને પાસે હોવાથી
જ્ઞાનીને સમર્પિત વૈરાગી પણ જ્ઞાની જ કહેવાય. જેમ એક માણસ પાસે રોકડા ૧૦ લાખ રૂપિયા
હોય અને બીજા પાસે ૧૦ લાખ રૂપિયાની કિંમતનું સુવર્ણ-ચાંદી વગેરે હોય તો બન્ને ધનવાન જ
કહેવાય. કારણ કે રોકડા રૂપિયાથી જે ચીજ ખરીદી શકાય છે તે વસ્તુ સોના-ચાંદી વગેરેથી પણ
ખરીદી શકાય છે. આ રીતે પ્રસ્તુતમાં અર્થઘટન કરવું. (૬/૨૫)

અહીં પ્રશ્ન થાય કે “ગુણવાન આત્મજ્ઞાની ગુરુને સમર્પિત થયા વગર પણ ભાવશુદ્ધિ દ્વારા વૈરાગ્ય
સફળ બની શકે ને ? તે માટે આત્મજ્ઞાનીની આજ્ઞાને પાળવી શું જરૂરી છે ?” તો તેનો જવાબ
આપવા માટે ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

• કદાગ્રહીની ભાવશુદ્ધિ પણ અમાન્ય •

ગાથાર્થ :- ગુરુપરતંત્રતા વિના કદાગ્રહી અજ્ઞાની જીવની ભાવશુદ્ધિ પણ આગમમાન્ય નથી,
કારણ કે તે ભાવશુદ્ધિ કદાગ્રહસ્વરૂપ હોવાથી મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારી નથી. (૬/૨૬)

ટીકાર્થ :- અહિંસા વગેરે યમ, સ્વાધ્યાયાદિ નિયમ વગેરે દ્વારા પ્રગટ થયેલી મનની અસંકલિષ્ટ
પરિણતિ એ ભાવશુદ્ધિ છે. જો આત્મજ્ઞાની ગુરુ પ્રત્યે સમર્પણભાવ ન હોય તો અપ્રજ્ઞાપનીય અજ્ઞાની
જીવની આવી ભાવશુદ્ધિ પણ આગમની નીતિ-રીતિ મુજબ માન્ય નથી. જે જીવને ગીતાર્થ ગુરુ તેની
ભૂમિકા મુજબનો જરૂરી ઉપદેશ આપે તેને સમજવાની, સ્વીકારવાની, યાદ રાખવાની જેનામાં યોગ્યતા

૧.હસ્તાદર્શ ‘ગ્રહાત્મકા’ ઇતિ પાઠઃ । ૨.હસ્તાદર્શ ‘વિપ્રજ્ઞા..’ ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ । ♦...♦ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શો દ્વિરુક્તઃ ।

વાહી જીવપરિણામસ્તદનનુસારિણી (=માર્ગાનનુસારિણી) ન ન્યાય્યા । યદાહ-
ભાવશુદ્ધિરપિ જ્ઞેયા યૈષા માર્ગાઽનુસારિણી । પ્રજ્ઞાપનાપ્રિયાત્યર્થં ન પુનઃ સ્વાગ્રહાત્મિકા ॥
રાગો દ્વેષશ્ચ મોહશ્ચ ભાવમાલિન્યહેતવઃ । એતદુત્કર્ષતો જ્ઞેયો હન્તોત્કર્ષોઽસ્ય તત્ત્વતઃ ॥

= ઉપાધિશૂન્યોઽકૃત્રિમો જીવપરિણામઃ, તસ્મિન્ સતિ મોક્ષમાર્ગગામિન એવાત્મપરિણામાઃ પ્રાદુર્ભવન્તિ ।
યથોક્તં ઉપદેશપદે → ગુણઠાણપરિણામે સંતે જીવાણ સયલકલ્લાણા । ઇય મગ્ગગામિભાવા પરિણામ-
સુહાવહા હોંતિ ॥ ← (ઉ.પ.૬૦૧) ઇતિ । કિન્ત્વિયન્તુ તદનનુસારિણી = સ્વભૂમિકોચિતમોક્ષમાર્ગા-
નનુસારિણી । અત એવ સા ન = નૈવ ન્યાય્યા = આગમનીતિસમ્મતા, ઋષરવૃષ્ટિન્યાયેનાઽર્થક્રિયાકારિત્વ-
વિરહાત્ । ગલમત્સ્ય-ભવવિમોચક-વિષાન્નભોજ્યાદિપરિણામવત્ પ્રત્યપાયફલૈવ । તદુક્તં ઉપદેશપદે →
ગલમચ્છ-ભવવિમોચગ-વિસન્નભોર્જન જારિસો એસો । મોહા સુહો વિ અસુહો તપ્ફલઓ એવમેસો વિ ॥
જો મંદરાગ-દોસો પરિણામો સુદ્ધઓ તઓ હોતિ । મોહમ્મિ ય પબલમ્મી ણ મંદયા હંદિ એએસિં ॥
← (ઉપ.પદ.૧૮૮-૧૮૯) ઇતિ । માર્ગાનુસારિણી ભાવશુદ્ધિરન્તઃશૌચમુચ્યતે । એતેન → મનઃશુદ્ધિઃ
અન્તઃશૌચમ્ ← (બૌ.ધ.૫/૮/૧/૨) ઇતિ બૌધાયનધર્મસૂત્રવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

પ્રકૃતે કારિકાત્રિતયેન ગ્રન્થકૃદ્ અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ- 'ભાવશુદ્ધિ'રિતિ, 'રાગ' ઇતિ, 'તથે'તિ
ચ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ભાવશુદ્ધિઃ મનસોઽસંક્લિશ્યમાનતા યા પરૈર્વિરુદ્ધદાનાદૌ ધર્મવ્યાઘાતપરિહાર-
નિબન્ધનતયા કલ્પિતા સાપિ, ન કેવલં ધર્મવ્યાઘાત એવ જ્ઞેય ઇતિ અપિશબ્દાર્થઃ, જ્ઞેયા = જ્ઞાતવ્યા
યા એષા વક્ષ્યમાણસ્વરૂપા, નાન્યા । તામેવાહ, માર્ગ જિનોક્તજ્ઞાનાદિકં મોક્ષપથમનુસરત્યનુગચ્છતીત્યેવંશીલા
= માર્ગાનુસારિણી । અથ પરો બ્રૂયાત્, સૈષા મમેત્યત્રાહ, પ્રજ્ઞાપના = આગમાર્થોપદેશનં સા પ્રિયા = વલ્લભા
યસ્યાં ભાવશુદ્ધૌ સા પ્રજ્ઞાપનાપ્રિયા અત્યર્થં = અતિશયેન । ઉક્તસ્યૈવાર્થસ્ય વ્યતિરેકમાહ ન = નૈવ
પુનઃશબ્દઃ પૂર્વોક્તાર્થોપેક્ષયા પ્રકૃતાર્થવિલક્ષણતાપ્રતિપાદનાર્થઃ, સ્વઃ = સ્વકીયો ન તુ શાસ્ત્રીયઃ, સ ચાસા-
વાગ્રહશ્ચાર્થાભિનિવેશઃ = સ્વાગ્રહઃ સ એવાત્મા સ્વભાવો યસ્યાઃ સા સ્વાગ્રહાત્મિકેતિ । રાગઃ અભિષ્વઙ્ગલક્ષણઃ,
દ્વેષઃ અપ્રીતિરૂપઃ, મોહશ્ચ અજ્ઞાનલક્ષણશ્ચ, 'ચશબ્દૌ સમુચ્ચયાર્થો', એતે ત્રયોઽપિ ભાવમાલિન્યહેતવઃ
આત્મપરિણામાઽશુદ્ધિનિબન્ધનાનિ સ્વાગ્રહાદિભાવકારણાનીતિ ગર્ભઃ । એતેષાં રાગાદીનાં ઉત્કર્ષઃ = ઉપચય

ન હોય તેવા જીવો અપ્રજ્ઞાપનીય કહેવાય. આવા અપ્રજ્ઞાપનીય અને અજ્ઞાની જીવની ઉપરોક્ત ભાવશુદ્ધિ
આગમમાન્ય ન હોવાનું કારણ એ છે કે તેવી ભાવશુદ્ધિ કદાગ્રહસ્વરૂપ છે. શાસ્ત્ર પ્રત્યેની શ્રદ્ધા કરતાં
પોતાની માન્યતાની પક્કડ વધી જવી એનું નામ પોતાનો આગ્રહ-કદાગ્રહ. તેમની ભાવશુદ્ધિ આવા
કદાગ્રહરૂપ હોવાના લીધે જ તે ભાવશુદ્ધિ મોક્ષમાર્ગને અનુસરનારી નથી. મોક્ષમાર્ગનો અર્થ છે વિશિષ્ટ
પ્રકારના ઉપલા ગુણસ્થાનકની પ્રાપ્તિ કરાવવામાં નિપુણ અને સ્વરસવાહી એવો નિર્મળ જીવપરિણામ.
કદાગ્રહ હોય એટલે આવા નિર્મળ પરિણામરૂપ મોક્ષમાર્ગને તે ભાવશુદ્ધિ અનુસરી ન શકે. મોક્ષમાર્ગને
અનુસરવા માટે, મોક્ષમાર્ગ આગળ વધવા માટે જે ભાવશુદ્ધિ સમર્થ ન હોય તે ભાવશુદ્ધિ કઈ રીતે
તાત્ત્વિક ભાવશુદ્ધિરૂપે આગમમાન્ય બની શકે ? માટે અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે 'જે મોક્ષમાર્ગને
અનુસરનારી હોય, જેમાં શાસ્ત્રોપદેશ અત્યંત પ્રિય હોય તે ભાવશુદ્ધિ સાચી જાણવી. ભાવશુદ્ધિને પોતાના
કદાગ્રહસ્વરૂપ ન સમજવી. રાગ, દ્વેષ અને મોહ- આ ત્રણ પદાર્થ ભાવને મલિન કરનારા છે. તેથી

तथोत्कृष्टे च सत्यस्मिन्शुद्धिर्वै शब्दमात्रकम् । स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पिनिर्मितं नाऽर्थवद् भवेत् ॥

(अष्टक-२२/१-२-३) ॥२६॥

एतदुत्कर्षस्तत एतदुत्कर्षतो ज्ञेयो = ज्ञातव्यः, हन्त इति प्रत्यवधारणार्थः कोमलामन्त्रणार्थो वा, उत्कर्षः = उपचयः अस्य = भावमालिन्यस्य स्वाग्रहादिरूपस्य, तत्त्वतः = परमार्थवृत्त्येति । तथा = तेन प्रकारेण रागाद्युत्कर्षलक्षणेन उत्कृष्टे = उत्कटे चशब्दः पुनरर्थः सति = भवति अस्मिन् = रागादिहेतुके स्वाग्रहादिरूपे भावमालिन्ये शुद्धिः = शुद्धत्वम्, भावस्येति गम्यते, वैशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, शब्द एवाभिधानमेव शब्दमात्रं तदेव कुत्सितं शब्दमात्रकं = निरभिधेयमित्यर्थः, मालिन्योत्कर्षे सति नास्ति भावशुद्धिर्मालिन्यस्य तद्विरुद्धरूपत्वादिग्निसद्भावे शीतवदिति भावना । अथ मालिन्ये सत्यपि शुद्धिरिष्यते ततः कथं शब्दमात्रत्वमस्या इत्यत्राह, स्वबुद्ध्या = प्रमाणापरतन्त्रया मत्या कल्पना = क्लृप्तिः सैव शिल्पं = चित्रादिकौशलं तेन निर्मितं विरचितं = स्वबुद्धिकल्पनाशिल्पनिर्मितं यच्छब्दरूपं तदिति गम्यम्, न = नैव अर्थवत् = साभिधेयं भवेत् = जायेत ← (अष्टक-२२/१-२-३ वृत्ति) इति । अत एव गुर्वाद्याज्ञापारतन्त्र्यमनेकशः शास्त्रेषूपवर्ण्यते । एतेन → आणाइ तवो आणाइ संजमो तह य दाणमाणाए । आणारहिओ धम्मो, पलालपूल व्व पडिहाइ ॥ ← (सं.स.३२) सम्बोधसप्ततिकावचनमपि व्याख्यातम् । युक्तञ्चैतत् । इत्थमेव रागादिदोषक्षयोपपत्तेः । एतेन → एसो हि भिक्खु ! परमो अरियो उपसमो, यदिदं राग-दोस-मोहानं उपसमो ← (म.नि.३/४०/२) इति मज्झिमनिकायवचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते रागादिविगमानुविद्धा भावशुद्धिरेवाऽमृतकल्पाऽवसेया । एतेन → यो खो भिक्खु ! रागक्खयो, दोसक्खयो, मोहक्खयो वुच्चति अमतं ← (सं.नि.५/४५/७) इति संयुत्तनिकायवचनमपि व्याख्यातम् ।

राग-द्वेषाद्युत्कर्षे सति तु बाह्योग्राऽऽचारवत्त्वेऽपि सतीर्थैरप्यपूज्यत्वं तदपकर्षे च बाह्याचारवैकल्येऽपि पूज्यत्वमिति तु बौद्धानामपि सम्मतम् । इदमेवाऽभिप्रेत्य मज्झिमनिकाये → यस्स कस्सचि, आवुसो, भिक्खुनो इमे पापका अकुसला इच्छावचरा अप्पहीना दिस्सन्ति चेव सूयन्ति च, किञ्चापि सो होति आरञ्जिको पन्तसेनासनो पिण्डपातिको सपदानचारी पंसुकूलिको लूखचीवरधरो, अथ खो नं सब्रह्मचारी न चेव सक्करोन्ति न गरूं करोन्ति न मानेन्ति न पूजेन्ति । तं किस्स हेतु ? ते हि तस्स आयस्मतो पापका अकुसला इच्छावचरा अप्पहीना दिस्सन्ति चेव सूयन्ति च ।.... यस्स कस्सचि, आवुसो, भिक्खुनो इमे पापका अकुसला इच्छावचरा पहीना दिस्सन्ति चेव सूयन्ति च । किञ्चापि सो होति गामन्तविहारी नेमन्तनिको गहपत्तिचीवरधरो, अथ खो नं सब्रह्मचारी सक्करोन्ति गरूं करोन्ति मानेन्ति पूजेन्ति । तं किस्स हेतु ? ते हि तस्स आयस्मतो पापका अकुसला इच्छावचरा पहीना दिस्सन्ति चेव सूयन्ति च ← (म.नि. अनङ्गणसुत्त-१/१/५/६१+६२) इत्युक्तं तदत्र भावनीयं स्वपरसमयाऽविरोधेन तात्पर्य-प्रेक्षिविवेकिभिः । अप्पहीना = अग्रहीनाः, आरञ्जिको = आरण्यिकः, पन्तसेनासनो = प्रान्तशयनाऽऽसनः, गामन्तविहारी = ग्रामान्तविहारी, नगरविहारीति यावत् । शिष्टं स्पष्टम् ॥६/२६॥

परमार्थथी रागादि वधवाथी भावमखिन्ता वधे. रागादि तीव्र डोय तो भावशुद्धि तो नाममात्र रडे. ६२श के पोतानी बुद्धिनी कल्पनाऽप शिल्पी द्वारा रयायेव थीज सार्थक बनती नथी. (६/२६)

१. हस्तादर्शं '...शल्य...' इत्यशुद्धः पाठः ।

મોહાનુત્કર્ષકૃત્ત્વૈતદત એવાઽપિ શાસ્ત્રવિત્ । ક્ષમાશ્રમણહસ્તેનેત્યાહ સર્વેષુ કર્મસુ ॥૨૭॥

મોહેતિ । એતદ્ = ગુણવત્પારતન્ત્ર્યં ચ મોહાનુત્કર્ષકૃત્ = સ્વાઽઽગ્રહહેતુમોહાપર્કર્ષનિબન્ધનં, તદાહ-
ન મોહોદ્રિક્તતાઽભાવે સ્વાગ્રહો જાયતે ક્વચિત્ । ગુણવત્પારતન્ત્ર્યં હિ તદનુત્કર્ષસાધનમ્ ॥
(અ.૨૨/૪) અત એવ = ગુણવત્પારતન્ત્ર્યસ્ય મોહાઽનુત્કર્ષકૃત્ત્વાદેવ શાસ્ત્રવિદપિ = આગમજ્ઞોઽપિ
સર્વેષુ કર્મસુ = દીક્ષાદાનોદ્દેશસમુદ્દેશાદિષુ 'ક્ષમાશ્રમણહસ્તેને'ત્યાહ ।

ગુણવત્પારતન્ત્ર્યમાહાત્મ્યમાહ- 'મોહે'તિ । સ્વાગ્રહહેતુમોહાપર્કર્ષનિબન્ધનં = સન્માર્ગપ્રતિબન્ધકસ્વકીયા-
ભિનિવેશકારણમોહહાસહેતુઃ । અત્રૈવાષ્ટકસંવાદમાહ- 'ને'તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ન = નૈવ મોહસ્યા-
જ્ઞાનસ્યોપલક્ષણત્વાત્ રાગદ્વેષયોશ્ચોદ્રિક્તતા = ઉદ્રેકસ્તસ્યા અભાવઃ = અવિદ્યમાનતા મોહોદ્રિક્તતાઽભાવસ્તત્ર
= મોહોદ્રિક્તતાભાવે સ્વાગ્રહઃ = અનાગમિકાર્થાભિનિવેશો ભાવશુદ્ધિવિપર્યયલક્ષણઃ જાયતે = ભવતિ
ક્વચિત્ = કુત્રચિદપિ વસ્તુનિ । ઇદમુક્તં ભવતિ - મોહોત્કર્ષજન્યત્વાત્ સ્વાગ્રહો = ભાવમાલિન્યમ્,
મોહોત્કર્ષજન્યત્વં ચાસ્ય "રાગો દ્વેષશ્ચ" (અષ્ટક-૨૨/૨) ઇત્યાદિવચનપ્રમાણ્યાત્, તદેવં સ્વાગ્રહસ્ય
ભાવમાલિન્યરૂપત્વાદ્ ભાવશુદ્ધિર્ન તદાત્મિકેતિ સ્થિતમ્ । અથ મોહહાસસ્ય સ્વાગ્રહાભાવહેતોઃ ક ઉપાય
ઇત્યાહ ગુણવતાં = વિદ્યમાનસમ્યજ્ઞાનક્રિયાગુણાનાં પારતન્ત્ર્યમધીનત્વં = ગુણવત્પારતન્ત્ર્યમ્, હિશબ્દઃ'
પુનરર્થઃ, ગુણવત્પારતન્ત્ર્યં પુનઃ તસ્ય મોહસ્યાનુત્કર્ષો હાસસ્તસ્ય સાધનં કારણં = તદનુત્કર્ષસાધનમ્ ।
દૃશ્યતે હ્યાગમસ્યાઽઽગમવિદાં વા પારતન્ત્ર્યાન્મોહાનુત્કર્ષઃ ← (અ.પ્ર.૨૨/૮ વૃત્તિ) ઇતિ ।

વિશેષાર્થ :- ગીતાર્થ ગુરુભગવંત જે જે પ્રવર્તન-નિવર્તન માટે પ્રેરણા કરે તે શાસ્ત્રાનુસારે હોય
છે, શાસ્ત્રના પરમાર્થને અનુસારે હોય છે. માટે ગીતાર્થ ગુરુદેવ જે કાંઈ આદેશ-સૂચન કરે તે મુજબ
કરવાથી સામેની વ્યક્તિનું અવશ્ય કલ્યાણ જ થાય છે. આવી શ્રદ્ધા જેટલી બળવાન હોય તેટલો આત્મવિકાસ
વધુ થાય, ઝડપી થાય, નક્કર થાય. પરંતુ જ્યારે આ શ્રદ્ધા કરતાં 'ગુરુદેવ ભલે આમ કહે પણ
મારી બુદ્ધિમાં આ રીતે બેસે છે. મારી સમજણ મુજબ કરીશ તો જ મારું કલ્યાણ થશે.' આવી રીતે
પોતાની માન્યતાની પક્કડ વધી જાય ત્યારે ગીતાર્થ ગુરુદેવના ઉપદેશ પ્રત્યે આંખ-મીચામણા કરીને
આ અણસમજુ-અપ્રજ્ઞાપનીય-આગ્રહી-હઠાગ્રહી-કદાગ્રહી-દુરાગ્રહી જીવ પોતાનું ધારેલું જ કરે છે, આગમાનુસારે
કે મોક્ષમાર્ગ મુજબ નહિ. માટે તેની ભાવશુદ્ધિ માત્ર બોલવા પૂરતી જ હોય છે. તેનાથી કાંઈ આત્મકલ્યાણ
થતું નથી. પાડાને ભેંસ કહી દેવાથી કાંઈ પાડો દૂધ ન આપે. (૬/૨૬)

ગાથાર્થ :- ગુરુપારતન્ત્ર્ય મોહને ઘટાડનાર છે. માટે જ શાસ્ત્રવેત્તા પણ સર્વ ક્રિયાઓમાં 'ક્ષમાશ્રમણ
એવા સાધુના હાથેથી' એમ કહે છે. (૬/૨૭)

ટીકાર્થ :- પોતાના કદાગ્રહના કારણભૂત એવા મોહને ઘટાડવાનું કારણ ગુણવાન જ્ઞાની ગુરુનું
પારતન્ત્ર્ય છે. અષ્ટકજીમાં કહેલ છે કે → 'મોહના (ઝાળાનો) અભાવ હોય તો ક્યારેય કદાગ્રહ થતો
નથી. ગુણવાનનું પારતન્ત્ર્ય મોહને ખલાસ કરવાનું સાધન છે.' ← આ રીતે ગુણવાનનું પારતન્ત્ર્ય મોહને
ખતમ કરનાર હોવાથી જ આગમના જાણકાર પણ દીક્ષા દેવામાં, યોગોદ્ધનમાં ઉદ્દેશ-સમુદ્દેશ-અનુજ્ઞા
વગેરેમાં 'ક્ષમાશ્રમણ એવા સાધુ ભગવંતના હાથે સૂત્ર-અર્થ-તદુભયથી સારી રીતે ધારણ કરજો...' ઈત્યાદિ
બોલે છે.

इत्थमभिलापस्य भावतो गुणपारतन्व्यहेतुत्वात्, तस्य च मोहापकर्षद्वाराऽतिचारशोधकत्वात् ।
तदाह- अत एवाऽऽगमज्ञोऽपि दीक्षादानादिषु ध्रुवम् ।
क्षमाश्रमणहस्तेनेत्याह सर्वेषु कर्मसु ॥ (अ.२२/५) ॥२७॥

इत्थं = 'खमासमणाणं हत्थेणं सुत्तेणं अत्थेणं तदुभयेणं सम्मं धारिज्जाहि, अत्तेसिं च पवेज्जाहि गुरुगुणेहिं वुड्ढिज्जाहि...' (प्र.यो.वि.पृ.२८) इत्यादिरूपस्य प्रव्रज्यायोगादिविधिसङ्ग्रहदर्शितस्य अभिलापस्य = वचनस्य भावतः = परिणाममाश्रित्य गुणवत्पारतन्व्यहेतुत्वात्, तस्य च = गुणवत्पारतन्व्यस्य हि मोहापकर्षद्वारा अतिचारशोधकत्वात् । मोहापगमे तु मुक्तिः करतलस्थिता । सम्मतञ्चेदं सुगतस्यापि । तदुक्तं इतिवृत्तके → मोहं भिक्खवे ! एकधम्मं पजहथ । अहं वो पाटिभोगो अनागामिताया ← (इति.१/३) इति । पाटिभोगो = साक्षी, अनागामिताया = मुक्तेः, शिष्टं स्पष्टम् ।

ग्रन्थकृदत्र अष्टकसंवादमाह 'अत' इति । → यत एव कारणात् गुणवत्पारतन्व्यं मोहानुत्कर्षस्य साधकम्, अत एव = एतस्मादेव कारणात् आगमज्ञोऽपि = आप्तवचनवेद्यपि सन्, आस्तामनागमज्ञः, दीक्षादानादिषु = प्रव्रज्यावितरणप्रभृतिषु, आदिशब्दादुद्देश-समुद्देशादिषु, कर्मस्विति योगः, ध्रुवं = निश्चितं क्षमाश्रमणहस्तेन = सद्गुरुकरेण, न स्वातन्त्र्येण, इति एवंप्रमाणभिलापं आह = ब्रूते दीक्षा-दिदाता मोहानुत्कर्षार्थमेव, सर्वेषु = समस्तेषु कर्मसु = व्यापारेष्विति । तस्माद् गुणवत्पारतन्व्यादेव मोहानुत्कर्षलक्षणा भावशुद्धिर्नान्यथा ← (अष्टक २२/५ वृत्ति) इति । तदुक्तं हारिभद्रीयावश्यकवृत्तौ अपि → आप्तोपदेशपारम्पर्यव्यापनार्थं क्षमाश्रमणानां हस्तेन, न स्वोत्प्रेक्षया ← (आ.नि.१०२७-भाष्य-१८२ वृत्ति-पृष्ठ-४७९) इति । अत एव गीतार्थैरपि गुरुपारतन्व्यमङ्गीक्रियत एव, 'न हि सुशिक्षितोऽपि नटबटुः स्वस्कन्धमधिरोढुं शक्तः' इति न्यायेन । एतेन → यथापि नाम तथैवासिधारया सैवाऽसिधारान न शक्यते च्छेत्तुम् । न तेनैवाऽङ्गुल्यग्रेण तदेवाऽङ्गुल्यग्रं शक्यते स्प्रष्टुम् ← (मा.वृ.पृष्ठ-६२) इति माध्यमकवृत्तिवचनमपि व्याख्यातम् ॥६/२७॥

આ રીતે જે બોલાય છે તે ભાવથી ગુણવાનના પારતંત્ર્યનું કારણ છે. અને ગુણવાનનું પારતંત્ર્ય મોહને ઘટાડવા દ્વારા અતિચાર-દોષ વગેરેની શુદ્ધિ કરે છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે “ગુણવાનનું પારતંત્ર્ય મોહના હાસનું કારણ હોવાથી જ દીક્ષા આપવી વગેરે સર્વ ક્રિયાઓમાં આગમવેત્તા પણ ‘ક્ષમાશ્રમણના હાથેથી...’ ઈત્યાદિ બોલે છે.” (૬/૨૭)

વિશેષાર્થ :- પોતાના ગુણવાન ગુરુને સમર્પિત રહેવાથી (૧) નમ્રતા આવે છે, (૨) સરળતા આવે છે, (૩) સ્વચ્છંદતા-કદાગ્રહ વગેરે દોષો ખલાસ થાય છે, (૪) સ્વભાવ શાંત અને સ્થિર બને છે, (૫) વિનય થાય છે, (૬) હજારો કડવા ખોટા અનુભવોથી બચી જવાય છે, (૭) આશ્રવ-બંધથી અસંગ થવાય છે, (૮) સંવર-નિર્જરામાર્ગની આરાધના થાય છે, (૯) ગૌતમસ્વામી વગેરેમાં પ્રતિષ્ઠિત શાશ્વત ગુરુપદની-ગુરુતત્વની ઉપાસના થાય છે, (૧૦) ભવાન્તરમાં શાસન, સદ્ગુરુ, સંયમ, સમાધિ, કલ્યાણમિત્ર વગેરે મળે તેવું પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય બંધાય છે. (૧૧) મોક્ષમાર્ગ હૃદયમાં પ્રગટ થાય છે. આ રીતે અનેકાનેક લાભો થતા હોવાથી આગમના જાણકાર માટે પણ ગુરુસમર્પણભાવ બહુ જરૂરી ગુણ છે. (૬/૨૭)

यस्तु नाऽन्यगुणान् वेद न वा स्वगुणदोषवित् । स एवैतन्नाद्रियते न त्वासन्नमहोदयः ॥२८॥
यस्त्विति । व्यक्तः ॥२८॥

गुणवद्बहुमानाद्यः कुर्यात्प्रवचनोन्नतिम् । अन्येषां दर्शनोत्पत्तेस्तस्य स्यादुन्नतिः परा ॥२९॥

गुणवदिति । गुणवतां = ज्ञानादिगुणशालिनां बहुमानाद् (=गुणवद्बहुमानाद्) यः प्रवचनस्योन्नतिं
= बहुजनश्लाघां (=प्रवचनोन्नतिं) कुर्यात्तस्य स्वतः अन्येषां दर्शनोत्पत्तेः परा तीर्थकरत्वादिलक्षणा

गुणवत्पारतन्त्र्यादराऽनादरप्रयोजकस्वरूपमाह- 'य' इति । यस्तु जीवः अन्यगुणान् = स्वव्यतिरिक्त-
गुणिगुणान् न वेद न वा स्वगुणदोषवित् स एव एतत् = गुणवत्पारतन्त्र्यं नाद्रियते, मोहोपहतबुद्धि-
त्वात् । न तु आसन्नमहोदयः = मुक्तिनिकटवर्ती, प्रकृत्या शुद्धचित्तः स्थान-मानान्तरज्ञः, स तु भावशुद्धि-
कलितत्वाद् गुणवत्पारतन्त्र्यमङ्गीकरोति, तस्यैव च भावशुद्ध्यधिकारिता । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे →

तस्मादासन्नभव्यस्य प्रकृत्या शुद्धचेतसः । स्थान-मानान्तरज्ञस्य गुणवद्बहुमानिनः ॥

औचित्येन प्रवृत्तस्य कुग्रहत्यागतो भृशम् । सर्वत्रागमनिष्ठस्य भावशुद्धिर्यथोदिता ॥

← (अष्टक.२२/७-८) इति प्रागुक्तं(पृ.३२०) अवश्यमत्रानुसन्धेयम् ॥६/२८॥

गुणवत्पारतन्त्र्यप्रयोजकगुणवद्बहुमानाद्यद् भवति तदाह- 'गुणवदि'ति । प्रकृते प्रदीपन्यायेनोपकारः
परेषां द्रष्टव्यः । यथा प्रदीप एकस्मिन् प्रदेशे भुज्जानानां ब्राह्मणानामेकस्य सन्निधौ प्रज्वलितः
तत्प्रदेशस्थानां परेषामप्युपकारं करोति तथा बहूनां गुणवतां कञ्चिदपि प्रत्याविष्कृतो बहुमानभावः
तद्द्रष्टृणामन्येषामपि बोधिबीजाधानाद्युपकारं करोतीत्यवसेयम् । तीर्थकरत्वादिलक्षणोन्नतिरिति । तदुक्तं

गाथार्थ :- जे बीजाना गुणने ओणभे नडि, तथा पोताना दोषने ज्ञेने नडि ते ज गुणवान
गुरुनुं पारतन्त्र्य न स्वीकारे, नडि के जेनो मोक्ष नञ्कमां डोय ते. (६/२८)

टीकार्थ :- गाथार्थ स्पष्ट डोवाथी ग्रन्थकारश्रीजे तेनी टीका-व्याख्या करेल नथी. (६/२८)

विशेषार्थ :- गुणने ओणभे, गुणनुं महत्त्व समजाय, गुणनुं इण अने बण नजरनी सामे तरवरे,
पोताना दोष देणाय, दोषनुं नुकशानकारक इण समजाय, दुर्गति अने दोषनो त्रास अनुभववाय, दोषनुं
उन्मूलन करवा जेवुं लागे, गुणो कोई पण भोगे भेणववा जेवा लागे, 'गुणवान गुरु प्रत्येनी बिनशरती
शरणागति द्वारा मारा तमाम गुण प्रगट थरे अने तमाम दोषोना वणगणथी हुं मुक्त बनीश' -
आवो छार्दिक स्वीकार आवे, भवितव्यता-काण वगेरेनो परिपाक थयो डोय तो गुणसंपन्न गुरुदेवनुं
पारतन्त्र्य आव्या विना रडे नडि. आनाथी विपरीत दशामां जव वर्ततो डोय तो गुरु प्रत्ये समर्पण
भाव न जगे. आ वातने लक्षमां राणी विद्वाने पण गुरुसमर्पित बनवा कटिबद्ध थवुं. (६/२८)

• यातो, शासनप्रभावनाने ओणणीजे •

गाथार्थ :- गुणवान प्रत्येना बहुमानथी जे जिनशासननी प्रभावना करे अनाथी बीज जवोने
सम्यग्दर्शन प्राप्त थवाना कारणे ते जवनी उत्कृष्ट आत्मोन्नति थाय छे. (६/२८)

टीकार्थ :- आत्मज्ञान वगेरे गुणोथी अलंकृत अेवा गुरुदेव वगेरे प्रत्ये बहुमानभावथी जे आराधक
जिनशासन प्रत्ये बीज जवोना डैयामां आदर-बहुमान-प्रशंसाभाव प्रगट करावे छे तेना लीधे ते आराधकने

ઉત્પત્તિઃ સ્યાત્, કારણાઽનુરૂપત્વાત્કાર્યસ્ય । તદાહ-

યસ્તૂત્તૌ યથાશક્તિ સોઽપિ સમ્યક્ત્વહેતુતામ્ । અન્યેષાં પ્રતિપદ્યેહ તદેવાપ્નોત્યનુત્તમમ્^૧ ॥
પ્રક્ષીણતીવ્રસઙ્ક્લેશં પ્રશમાદિગુણાન્વિતમ્ । નિમિત્તં સર્વસૌખ્યાનાં તથા સિદ્ધિસુખાઽઽવહમ્ ॥

(અષ્ટક ૨૩/૩-૪) ॥૨૯॥

અષ્ટકપ્રકરણે → કર્તવ્યા ચોત્તરિઃ સત્યાં શક્તાવિહ નિયોગતઃ । પ્રધાનં કારણં હ્યેષા તીર્થકૃત્રામ-
કર્મણઃ ॥ ← (અ.પ્ર.૨૩/૮) इति । अवशिष्टश्च स्पष्टप्रायः टीकार्थः । सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ कारिका-
युग्मेन अष्टकसंवादमाह- 'य' इति, 'प्रक्षीणे'ति च । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → यस्तु = यः पुनः प्राणी, उत्ततौ
= प्रभावनायां, शासनस्येति वर्तते, यथाशक्ति = सामर्थ्यानुरूपम्, वर्तते इत्यनुवर्तते, तत्र साधुः
प्रावचनिकत्वादिना शासनोत्ततौ वर्तते । यदाह “पावयणी^१ धम्मकही^२, वादी^३ नेमिच्छिओ^४ तवस्सी^५
य । विज्जा^६ सिद्धो^७य कवी^८, अट्टेव पभावगा भणिया ॥” (प्रवचनसारोद्धार-૧૩૪, સંબોધપ્રકરણ
૩/૬૮) શ્રાવકસ્તુ કાર્પણ્યપરિહારતો વિધિમતા જિનબિમ્બસ્થાપન-યાત્રાકરણેન જિનભવનગમન-જિનપૂજનાદિના
સાધુસાધર્મિકકૃપણાદ્યુચિતકરણપુરસ્સરભોજનાદિના વેતિ, સોઽપિ શાસનપ્રભાવકઃ પ્રાણી, ન કેવલં શાસન-
માલિન્યકારી સ્વવ્યાપારાનુરૂપં ફલમાસાદયતિ શાસનપ્રભાવકોઽપિ સ્વવ્યાપારાનુરૂપમેવ ફલમવાપ્નોતીત્યપિ-
શબ્દાર્થઃ, સમ્યક્ત્વહેતુતાં = શાસનોત્તરિકરણેન સમ્યગ્દર્શનલાભસ્ય નિમિત્તભાવં, અન્યેષાં = આત્મવ્યતિરિક્તપ્રાણિનાં
સમુપજનિતશાસનપક્ષપાતાનાં, પ્રતિપદ્ય = સ્વીકૃત્ય ઇહ ઇત્યસ્મિન્ જન્મનિ તદેવ = સમ્યક્ત્વં, ન તુ
મિથ્યાત્વં, આપ્નોતિ = આસાદયતિ અનુત્તમં = સર્વોત્તમં ક્ષાયિકમિત્યર્થઃ (અ.પ્ર.૨૩/૩ વૃત્તિ) इति ।

સમ્યક્ત્વસ્વરૂપમાહ - પ્રક્ષીણઃ = નિઃસત્તાકતાં ગતઃ તીવ્રઃ = ઉત્કટઃ સંવલેશોઽનન્તાનુબન્ધિકષાયો-
દયલક્ષણો યસ્મિંસ્તત્તથા, યતોઽનન્તાનુબધ્દ્યુદયે તન્ન ભવતીતિ, યદાહ ‘પઠમિલ્લુયાણ ઉદए नियमा संजोय-
णाकसायाणं । सम्मदंसणलंભं भवसिद्धीया वि न लंहति ॥’ (આવશ્યકનિર્ણયુક્તિ ૧૦૮) પ્રશમાદિગુણાન્વિતં
= પ્રશમ-સંવેગ-નિર્વેદાઽનુકમ્પાઽઽસ્તિક્યલક્ષણસઙ્ગતમ્ । યદાર્ષ ‘उवसम-संवेगो वि य निव्वेओ तह
य होइ अणुकम्पा । अत्थिककं चिय एए भवन्ति, सम्मत्तलिगाइं ॥’ (પઞ્ચલિઙ્ગિપ્રકરણ-ગા.૨) ભવન્તિ
ચ સમ્યગ્દૃષ્ટેઃ સદ્બોધસામર્થ્યાત્ પ્રશમાદયો ગુણા વિશિષ્ટક્રોધાદીનામભાવાત્ । આહ ચ “તન્નાસ્ય વિષય-
તૃષ્ણા પ્રભવત્યુચ્ચૈર્ન દૃષ્ટિસમ્મોહઃ । અરુચિર્ન ધર્મપથ્યે ન ચ પાપા ક્રોધકણ્ડૂતિઃ ॥” (ષોડશક ૪/૯)

આદિશબ્દાદન્યેષામપિ જિનશાસનકુશલતાદિગુણાનાં પરિગ્રહઃ । તથાહિ “जिणसासणे कुसलया पभा-

સ્વતઃ = આપમેળે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે અને બીજા જીવોને જિનશાસનપ્રશંસાનિમિત્તે સમકિતની
પ્રાપ્તિ થાય છે. તથા બીજા જીવોને સમકિત પમાડવાથી તે આરાધકને તીર્થકરપદની પ્રાપ્તિ સુધીનો ઉદય
થાય છે, કારણ કે કાર્ય હંમેશા કારણને અનુરૂપ હોય છે. પ્રસ્તુતમાં જિનશાસનની ઉત્પત્તિ કારણ છે અને
આત્મોત્તરિ કાર્ય છે. તેથી બન્ને પરસ્પર અનુરૂપ છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે → ‘જે જીવ શક્તિ
અનુસાર જિનશાસનની ઉત્પત્તિ કરે છે તે બીજા જીવોને સમકિતની પ્રાપ્તિમાં નિમિત્ત બનવાથી અહીં તે
જ શ્રેષ્ઠ સમકિતને પ્રાપ્ત કરે છે. સમ્યગ્દર્શન તીવ્ર-સંકલેશશૂન્ય હોય છે, પ્રશમ વગેરે ગુણથી સંપન્ન
હોય છે, સર્વ પ્રકારના સુખનું નિમિત્ત હોય છે તથા મોક્ષસુખને લાવનાર હોય છે.’ ← (૬/૨૯)

૧. હસ્તાદર્શો ‘...નુત્તરમ્’ इति पाठः ।

यस्तु शासनमालिन्येऽनाभोगेनाऽपि वर्तते । बध्नाति स तु मिथ्यात्वं महाऽनर्थनिबन्धनम् ॥३०॥

यस्त्विति । यस्तु शासनमालिन्ये = लोकविरुद्ध-गुणवन्निन्दादिना प्रवचनोपघाते अनाभोगे-
नाऽपि = अज्ञानेनाऽपि वर्तते स तु शासनमालिन्योत्पादनाऽवसर एव मिथ्यात्वोदयाद् महाऽनर्थनि-
बन्धनं = दुरन्तसंसारकान्तारपरिभ्रमणकारणं मिथ्यात्वं बध्नाति । यदाह -

वणाऽऽयणणसेवणा थिरता । भक्ती य गुणा सम्मत्तदीपगा उत्तमा पंचति ॥” (तीर्थोद्गालिप्रकीर्णक-
१२२० + सम्बोधप्रकरण ३/७२) तथा निमित्तं = कारणं सर्वसौख्यानां = समस्तनराऽमरभवसम्भवाऽऽ-
नन्दविशेषाणाम् । आह च “सम्मत्तम्मि उ लद्धे ठइयाइं नरय-तिरियदाराइं । दिव्वाणि माणुसाणि य
मोक्खसुहाइं सहीणाइं ॥” (उपदेशमाला.२७०) तथा इति समुच्चये सिद्धिसुखाऽऽवहं = निर्वाण-
सौख्यप्रापकम् । ननु मोक्षसुखं न सम्यक्त्वमात्राद् भवति अपि तु सम्यग्दर्शनादित्रयात्, यदाह-
‘सम्यग्दर्शन-ज्ञान-चारित्राणि मोक्षमार्गः’ (त.सू. १/१९) ततः कथं सम्यक्त्वं सिद्धिसुखाऽऽवहमिति?
अत्रोच्यते, ससहायस्य सम्यग्दर्शनस्य सिद्धिसुखसाधकत्वात्, सामग्र्यन्तर्भावेन तदावहता न विरुद्धा,
बीजादिसामग्र्यन्तर्भाविनो वर्षस्येवाङ्कुरहेतुता ← (अ.प्र.२३/४ वृत्ति) इति ॥६/२९॥

गुणवद्बहुमानफलमुक्त्वा गुणवन्निन्दाफलमाह- ‘य’ इति । स्पष्टप्रायः टीकार्थः । अष्टकसंवादमाह-

विशेषार्थ :- गुणसंपन्न गुरु प्रत्येनो समर्पण भाव ज्ञेयने ‘आ जिनशासन केवुं अद्भुत છે
કે જ્યાં ગુરુ પ્રત્યે આવો વિનય-બહુમાન-ભક્તિભાવ જીવતો-જાગતો જોવા મળે છે.’ આ રીતે લોકો
શાસનપ્રશંસા કરે છે. તેનાથી તેઓ સમકિત પામે છે તથા તેવી શાસનપ્રભાવના કરનાર ક્ષાયિક સમકિત
પામે છે. એમ અષ્ટકજીની વૃત્તિમાં જણાવેલ છે. તથા અહીં જિનશાસનની ઉન્નતિ કરવાથી ભવાંતરમાં
જિનશાસનની સ્થાપના, ઉત્કૃષ્ટ ઉન્નતિ અને રક્ષા કરવાનું સૌભાગ્ય તે પ્રભાવક જીવ મેળવે છે. ‘જેવું
વાવે તેવું લણે.’ એના જેવી આ વાત છે. માટે પોતાની શક્તિ છુપાવ્યા વિના જિનશાસનની પ્રભાવના
કરવામાં દરેકે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. પરંતુ જિનશાસનની પ્રભાવના કરતાં પૂર્વે તેની લાયકાત મેળવવી
બહુ અગત્યની વાત છે. પોતાના હૃદયમાં રાગ, દ્વેષ, વાસના, લાલસા, અહંકાર વગેરે દોષો ક્ષીણપ્રાયઃ
થવા જોઈએ. તેનું લક્ષ તો હોવું જ જોઈએ. બાકી તો શાસનપ્રભાવનાના ઓઠા નીચે જાતપ્રભાવના
કરવામાં જ જીવ ખૂંચી જાય. પોતાનું નામ પત્રિકામાં, બોર્ડમાં, બેનરમાં, છાપામાં, અહેવાલમાં,
આલબમમાં, બુકલેટમાં, લોકોના હોઠે આવે તે માટેની મથામણ કરતા તથા કેમેરા-વિડિયોમાં પોતાનું
હાસ્ય ફરકાવતું મોઢું ચમકાવવા તલસતા શાસનપ્રભાવકને જોઈને જૈન-જૈનેતર પાછળથી લોકો તેવા
પ્રભાવકની મશ્કરી કરતા હોય છે, નિંદા-ટીકા કરતા હોય છે, નહિ કે જિનશાસનની પ્રશંસા. માટે
શાસનપ્રભાવકે નિસ્પૃહતા, નિર્લેપતા, વૈરાગ્ય વગેરે ગુણો મેળવવા ખૂબ જ જરૂરી છે. (૬/૨૯)

ગાથાર્થ :- શાસનહીલનામાં જે અજાણતા પણ પ્રવૃત્ત થાય તે મહાઅનર્થના કારણભૂત એવા
મિથ્યાત્વને બાંધે છે. (૬/૩૦)

ટીકાર્થ :- ગુણવાનની નિંદા વગેરે લોકવિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ દ્વારા અજાણતા પણ જે જીવ જિનશાસનહીલનામાં
પ્રવર્તે છે તે જીવ શાસનહીલના કરવાના અવસરે જ મિથ્યાત્વનો ઉદય થવાના લીધે દુરંત ભવાટવી
ભ્રમણાનું કારણ એવું મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ બાંધે છે. કારણ કે અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે ‘જે જીવ

યઃ શાસનસ્ય માલિન્યેઽનાભોગેનાપિ વર્તતે । સ તન્મિથ્યાત્વહેતુત્વાદન્યેષાં પ્રાણિનાં ધ્રુવમ્ ॥
 બધ્નાત્યપિ તદેવાલં પરં સંસારકારણમ્ । વિપાકદારુણં ઘોરં સર્વાનર્થનિબન્ધનમ્ ॥
 (અ.૨૩/૧-૨) ॥૩૦॥

સ્વેચ્છાચારે ચ બાલાનાં માલિન્યં માર્ગબાધયા । ગુણાનાં તેન સામગ્ર્યં ગુણવત્પારતન્વ્યતઃ ॥૩૧॥

‘ય’ ઇતિ ‘બધ્નાતી’તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → યઃ = કોઽપિ શ્રમણાદિઃ શાસનસ્ય = જિનપ્રવચનસ્ય માલિન્યે = લોકવિરુદ્ધાઽઽચરણેનોપઘાતે, આહ ચ “છક્કાયદયાવન્તો વિ, સંજતો દુલ્લભં કુણઙ્ગે બોહિં । આહારે નીહારે, દુગુંછિણ્ પિંડગહણે ય ॥” (ઓઘનિર્યુક્તિ-૪૪૧) અનાભોગેનાપિ = અજ્ઞાનેનાપિ કિંપુન-રાભોગેનાપિ, વર્તતે = વ્યાપ્રિયતે સ = પ્રાણી, તેન જિનશાસનમાલિન્યેન કરણભૂતેન મિથ્યાત્વહેતુર્વિ-પર્યસ્તબોધજનકઃ ‘તન્મિથ્યાત્વહેતુઃ’ તત્ત્વમ્, અથવા તસ્મિન્ જિનશાસનવિષયે મિથ્યાત્વભાવહેતુત્વં મિથ્યાત્વજનકત્વં = તન્મિથ્યાત્વહેતુત્વં તસ્માત્ = તન્મિથ્યાત્વહેતુત્વાત્ । કેષાં મિથ્યાત્વહેતુત્વાત્ ? કેષાં મિથ્યાત્વજનકત્વાદિત્યાહ અન્યેષાં = આત્મવ્યતિરિક્તાનાં યે હિ તસ્યાસદાચારેણ જિનશાસનં હીલયન્તિ તેષાં પ્રાણિનાં = જીવાનાં ધ્રુવં = અવશ્યતયા બધ્નાત્યપિ = સ્વાત્મપ્રદેશેષુ સમ્બન્ધયત્યપિ ન કેવલં તેષાં તજ્જનયતિ, તદેવ મિથ્યાત્વમોહનીયકર્મેવ યદન્યપ્રાણિનાં જનિતં ન ત્વન્યચ્કુભં કર્માન્તરં અલં = અત્યર્થ નિકાચનાદિરૂપેણ, પરં = પ્રકૃષ્ટં સંસારકારણં = ભવહેતું વિપાકદારુણં = દારુણવિપાકં ઘોરં = ભયાનકં સર્વાનર્થનિબન્ધનં = નિખિલપ્રત્યૂહહેતુમ્ ।

નનુ સમ્યગ્દૃષ્ટિર્ન મિથ્યાત્વં બધ્નાતિ મિથ્યાત્વહેતુકત્વાત્ મિથ્યાત્વપ્રકૃતેઃ, અત્રોચ્યતે, શાસનમાલિ-ન્યોત્પાદનાવસરે મિથ્યાત્વોદયાન્મિથ્યાદૃષ્ટિરેવાસાવતો મિથ્યાત્વબન્ધઃ ← (અ.૨૩/૧-૨ વૃત્તિ) ઇતિ । તતશ્ચ ધ્રુવં નીચૈર્ગોત્રકર્મબન્ધઃ । તદુક્તં દિગમ્બરેણ અમિતગતિના પઞ્ચસઙ્ગ્રહે → જિનશાસનનિન્દકઃ નીચૈર્ગોત્રં પ્રબધ્નાતિ ← (પં.સં.પરિચ્છેદ-૪/૨૦૩) ઇતિ ॥૬/૩૦॥

શાસનની અપબ્રાજના કરવામાં અજ્ઞાણતા પણ પ્રવૃત્તિ કરે છે તે જીવ બીજા જીવોને મિથ્યાત્વનું નિમિત્ત બનવાથી તે જ મિથ્યાત્વને અવશ્ય બાંધે છે. તે બંધાતું મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મ સંસારપરિભ્રમણનું કારણ છે. તેનું ફળ દારુણ છે. તે મિથ્યાત્વ ઘોર-ભયંકર છે તથા તમામ પ્રકારના અનર્થનું તે કારણ છે.’ (૬/૩૦)

વિશેષાર્થ :- ગુરુનિંદા વગેરે કરતા જૈન શ્રાવક-સાધુ વગેરેને જોઈને લોકોમાં જિનશાસનની અવહેલના થાય છે. લોકો મિથ્યાત્વ પામે છે. તેથી તે જ સમયે મિથ્યાત્વનો ઉદય નિંદકને થાય છે. જે આપો તે મળે- આ સિદ્ધાંત અહીં કામ કરે છે. માટે જિનશાસનની કદાચ પ્રભાવના ન કરી શકાય તો ચાલે પણ શાસનનિંદા થાય તેવું કામ તો હરગીજ ન જ ચાલે. શાસનપ્રભાવના કરવી એ સમર્થ વ્યક્તિનું કર્તવ્ય છે, બધાનું નહિ. પણ જિનશાસનની અપબ્રાજના ના થાય તેવી સાવધાની રાખવી એ તો દરેકની ફરજ છે. (૬/૩૦)

ગાથાર્થ :- બાલ કક્ષાના જીવો સ્વચ્છંદ પ્રવૃત્તિ કરે તો લોકોમાં જિનશાસનનિંદા થવાથી શાસનની અપબ્રાજના થાય છે. તે કારણે ગુણવાન ગુરુના પારતન્વ્યથી ગુણો પૂર્ણ બને છે. (૬/૩૧)

સ્વેચ્છેતિ । બાલાનાં = અજ્ઞાનિનાં સ્વેચ્છાચારે ચ સતિ (માર્ગબાધયા=) માર્ગસ્ય બાધયા = 'અપ્રધાનપુરુષોડયં જૈનાનાં માર્ગઃ' इत्येवं जनप्रवादरूपया मालिन्यं भवति मार्गस्य, तेन हेतुना गुणवत्पारतन्त्र्यत एव गुणानां = ज्ञानादीनां सामग्र्यं = पूर्णत्वं भवति ॥३१॥

इत्थं विज्ञाय मतिमान् यतिर्गीतार्थसङ्गकृत् । त्रिधा शुद्ध्याऽऽचरन् धर्मं परमानन्दमश्नुते ॥३२॥

ગુણવત્પારતન્ત્ર્યવિરહાપાયમાહ- 'સ્વેચ્છે'તિ । અજ્ઞાનિનાં = કદાપ્રહપ્રસ્તવિષયપ્રતિભાસવતાં દ્રવ્ય-લિઙ્ગિનાં સ્વેચ્છાચારે ચ = પ્રધાનપુરુષોપદેશવશવર્તિત્વવિરહે સતિ માર્ગસ્ય = મોક્ષમાર્ગપ્રતિપાદકસ્ય જિનશાસનસ્ય 'અપ્રધાનપુરુષોડયં જૈનાનાં માર્ગઃ = આચારવિચારપ્રવાહઃ' इत्येवं जनप्रवादरूपया बाधया = हीलनया मार्गस्य = जिनशासनस्य मालिन्यं भवति । तस्य च सर्वोपायेन वर्जनीयत्वमेव । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे →

अतः सर्वप्रयत्नेन मालिन्यं शासनस्य तु । प्रेक्षावता न कर्तव्यं प्रधानं पापसाधनम् ॥

अस्माच्छासनमालिन्याज्जातौ जातौ विगर्हितम् । प्रधानभावादात्मानं सदा दूरीकरोत्यलम् ॥

← (अ.प्र.२૩/૫-૬) इति । तेन हेतुना गुणवत्पारतन्त्र्यत एव 'अहो विनयव्याप्तमिदं जैनशासनमि'ति मार्गप्रशंसया परेषां सम्यग्दर्शनाद्याधानद्वारा स्वकीयानां ज्ञानादीनां गुणानां पूर्णत्वं भवति ॥६/३१॥

પ્રકૃતપ્રકરણમુપસંહરન્નાહ- 'इत्थमि'ति । त्रिधा शुद्ध्या = तत्त्वसंवेदनज्ञान-सर्वसम्पत्करीभिक्षा-ज्ञान-गर्भवैराग्यसेवनप्रकारेण मनोवाक्कायविशुद्ध्या । तन्त्रान्तरप्रसिद्धेन उपदेशपददर्शितेन (गा.९२२) तैलपात्र-धरन्यायेनाऽप्रमादभावतो धर्मं = यतिधर्मं आचरन् परमानन्दं = उपाध्यजनितत्वे सति उपाध्यजनकं शाश्वतिकं मञ्जुलं सुखं अश्नुते । उपलक्षणात् संयम-तपःप्रभृतीनामपि ग्रहणमत्र बोद्धव्यम् । तदुक्तं दशवैकालिकनिर्युक्तौ → सज्झाय-संजम-तवे वेआवच्चे अ ज्ञाणजोगे अ । जो रमइ, नो रमइ अस्संजमम्मि सो वच्चइ सिद्धिं ॥ ← (द.वै.नि.३६६) इति । ततश्च साधुसामग्र्यकृते तत्त्वसंवेदनज्ञानादिना देहादितो विविच्य स्वात्मनो निरुपाधिकपरमानन्दमयस्वरूपं विभावनीयं तदाविर्भावकृते च यतितव्यमित्यत्र तात्पर्यम् । प्रकृते → तमस्मिन् प्रत्यागात्मानं धिया योगप्रवृत्तया । भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत् ॥ ← (क.दे.सं.२/७२) इति कपिलदेवहृतिसंवादवचनमप्यनुयोज्यमुपलब्धसमयसारैर्यथातन्त्रमिति शम् ॥६/३२॥

ટીકાર્થ :- અજ્ઞાની બાલકક્ષાના સાધુઓ સ્વચ્છંદ રીતે પ્રવૃત્તિ કરે તો 'આ જૈનોનો ધર્મમાર્ગ નાપક વગરનો છે.' આ રીતે લોકોમાં જિનશાસનની નિંદા થવાથી જિનશાસનનું તેજ ઘટે છે. તે કારણે ગુણવાનના પારતન્ત્ર્યથી જ આત્મજ્ઞાન વગેરે ગુણો પૂર્ણ થાય છે. (૬/૩૧)

ગાથાર્થ :- આ રીતે વિશેષ પ્રકારે જાણીને જે પ્રાજ્ઞ સાધુ ખરેખર ગીતાર્થનો સંગ કરે અને ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિથી ધર્મનું આચરણ કરે તો પરમાનંદને પ્રાપ્ત કરે છે. (૬/૩૨)

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી આ ગાથાની ટીકા ટીકાકારશ્રીએ બનાવેલ નથી. (૬/૩૨)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત તમામ બાબતોને ઊંડાણથી જાણી મોક્ષમાર્ગનુસારી ક્ષયોપશમવાળા સાધુ ગીતાર્થની નિશ્રાએ રહી તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન, સર્વસંપત્કરી ભિક્ષા અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યને

इति साधुसामग्र्यद्वात्रिंशिका ॥६॥

भक्तिसमुत्थविज्ञान-वैराग्यादिप्रयुक्तितः । शुद्धात्मपदलाभाद्धि प्राप्तमोक्षान् भजाम्यहम् ॥१॥

इति मुनियशोविजयविरचितायां नयलतायां साधुसामग्र्यद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥६॥

તાસ્વિક ભાવશુદ્ધિથી આત્મસાત્ કરી, અનેકના હૃદયમાં બોધિબીજની વાવણી કરે છે અને પ્રકૃષ્ટ શુદ્ધિ-પુષ્ટિ મેળવીને ઝડપથી મોક્ષે જાય છે. માટે મોક્ષાર્થીએ આ વિશે દૃઢ પ્રયત્ન કરવો-એવો હિતોપદેશ અહીં સૂચિત થાય છે. (૬/૩૨)

છઠી બત્રીસીનો અનુવાદ પૂર્ણ

• ૬. સાધુસમગ્ર બ્રીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. જ્ઞાનનાં ૩ પ્રકાર કયા કયા ? તેને સમજાવો.
૨. કાર્યનો સ્વભાવ બદલાય તો કારણનો સ્વભાવ અલગ માનવો જરૂરી છે તેની પાછળનો આશય સમજાવો.
૩. ચરમજ્ઞાનની મહાનતા સમજાવો.
૪. ભિક્ષાનાં ૩ પ્રકાર કયા કયા ? તેને સમજાવો.
૫. સંવિગ્નપાશિક્ષાધુ કોને કહેવાય ? તે સમજાવો.
૬. 'વૃત્તિ' નામની ભિક્ષા કોને કહેવાય ? તે કોને હોય ?
૭. સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાથી સાધુપણું સંપૂર્ણ કઈ રીતે બને ?
૮. વૈરાગ્યનાં ૩ પ્રકાર સમજાવો.
૯. કદાગ્રહીની ભાવશુદ્ધિ અમાન્ય કેમ છે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ જોડો.

૧. મિથ્યાદષ્ટિ	જીવપરિણામ
૨. ભિક્ષા	અજ્ઞાની
૩. સ્વરસવાહી	વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન
૪. બાલ	સમુદાન
૫. મોહ	વિરક્ત
૬. વૈરાગ્ય	બીજું જ્ઞાન
૭. તત્ત્વસંવેદન	અજ્ઞાન
૮. ભિન્નગ્રંથિ	સત્જ્ઞાન
૯. અનિષ્ટસાધનતાજ્ઞાન	નિવર્તક

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. અવિરતસમ્યગ્દષ્ટિને જ્ઞાન હોય છે. (વિષયપ્રતિભાસ, તત્ત્વસંવેદન, આત્મપરિણતિવાળું)
૨. કર્મના ક્ષયોપશમથી વિષયપ્રતિભાસજ્ઞાન થાય છે. (અજ્ઞાના, મત્યજ્ઞાનાવરણ, મતિજ્ઞાના)
૩. જ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી સમકિતિને હોય છે. (દ્વિતીયજ્ઞાન, પંચમજ્ઞાન, તૃતીયજ્ઞાન)
૪. સર્વવિરતીના એક ભવમાં ઉત્કૃષ્ટથી આકર્ષ છે. (સહસ્રપૃથક્ત્વ, શતપૃથક્ત્વ, પૃથક્ત્વ)
૫. સર્વસંપત્કરી ભિક્ષાને હોય છે. (જિનકલ્પિક, પાસત્યા, અવસન્ન)
૬. કર્મબંધ કરનારી ભિક્ષા પૌરુષધ્ની કહેલી છે. (ચારિત્રમોહનીય, દર્શન મોહનીય, કષાયમોહ)
૭. નિશ્ચયનયથી તો પોતાના પરિણામ જ કર્મબંધમાં કારણ છે. (બહિરંગ, વિશુદ્ધ, અંતરંગ)
૮. યથાશક્તિ પ્રવૃત્તિ ન કરવાથી પ્રથમ વૈરાગ્ય રૂપે હોય છે. (આર્તધ્યાન, ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાન)
૯. જિનશાસનનો નિદક કર્મ બાંધે છે. (અશાતા, નીચગોત્ર, દુર્ભાગ્ય)

* ૬. નયતતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. સાધુના આહાર-પાણી વગેરેને ઉદ્દેશીને ચતુર્ભંગી જણાવો.
૨. ત્રણ પ્રકારનાં વૈરાગ્ય શું શું આપે છે ? તે જણાવો.
૩. નિશ્ચય અને વ્યવહારનયથી આત્મા કેવો છે ? તે જણાવો.
૪. જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિમાં ઉપકારી કોણ બને છે ?
૫. ગુણવાનની પરતન્ત્રતાનું માહાત્મ્ય સમજાવો.
૬. ગુરુસમર્પણભાવના ૧૧ ગુણ જણાવો.
૭. ગુણવાનના બહુમાનથી શાસનપ્રભાવના કઈ રીતે થાય ?
૮. ત્રિવિધજ્ઞાનના ચિત્તોનો ઉપયોગ ક્યાં થાય છે ? તે કારણસહિત જણાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. વિરતિ કોને કહેવાય ?
૨. ત્રણ જ્ઞાનનાં ચિહ્ન જણાવો.
૩. ક્યા કર્મનો ઉદય ન હોય તો નિરવઘ પ્રવૃત્તિ થાય ?
૪. ૧૧મી પ્રતિમા વહન કરનારને કઈ ભિક્ષા હોય છે ?
૫. સારૂપિક કોને કહેવાય ?
૬. મોહગર્ભિતવૈરાગ્ય કોના જેવો છે ?
૭. જ્ઞાનનું ફળ જણાવો.
૮. ગુણવાનનું પારતન્ત્ર્ય શું ઘટાડવા દ્વારા દોષની શુદ્ધિ કરે છે ?
૯. ગુણવાન ગુરુનું પારતન્ત્ર્ય કોણ ન સ્વીકારે ?
૧૦. પરમાનંદને કોણ પ્રાપ્ત કરે છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. દુઃખગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. (વૈરાગ્ય, સુખકારક, ખેદકારક)
૨. બીજા પ્રકારનો વૈરાગ્ય છે. (જ્ઞાનગર્ભિત, મોહગર્ભિત, દુઃખગર્ભિત)
૩. મોક્ષના ઉપાયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર ગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. (મોહ, જ્ઞાન, દુઃખ)
૪. પર્યાયદૃષ્ટિએ આત્મા છે. (અવિનાશી, વિનાશી, નિત્યાનિત્ય)
૫. સંયતમહાત્મા જ્ઞાનથી બને. (જ્ઞાની, વિરક્ત, દર્શની)
૬. જ્ઞાન, વિના વિઘ્ને, તરત ફળને આપે છે. (તત્ત્વસંવેદન, વિષયપ્રતિભાસ, શ્રુત)
૭. પ્રવૃત્તિભેદનું પ્રયોજક કર્મનો ઉદય છે. (દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય, જ્ઞાનાવરણીય)
૮. ગુણઠાણાની આવ-જાવ ચાલુ રહે તેને શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં કહેવાય.

(આકર્ષ, ઉદય, ક્ષય)

૭ - ધર્મવ્યવસ્થા દ્વાત્રિંશિકા

સાતમી બ્રીસીની પ્રસાદી

ન હિ શક્યભક્ષણકત્વમેવ ભક્ષ્યત્વં,

કિં ત્વધર્માઽજનકભક્ષણકત્વમ્ ॥૭/૩॥ (પૃ.૪૪૯)

‘જેનું ભક્ષણ થઈ શકે તે ભક્ષ્ય કહેવાય’ આવું નથી.

પરંતુ જેનું ભક્ષણ પાપનું કારણ ન બને તે જ ભક્ષ્ય કહેવાય.

જીવસંસક્તિહેતુત્વાત્ માંસં बहुश्रुतैः निषिद्धम् ॥૭/૫॥ (પૃ.૪૫૪)

જીવોની ઉત્પત્તિનું કારણ હોવાથી બહુશ્રુત

જૈનોએ માંસ ખાવાનો નિષેધ કરેલો છે.

ઉત્સર્ગતો નિષિદ્ધં પુષ્ટાલમ્બનસમાવેશેન ક્વચિત્કદાચિત્કસ્યચિદ્

ગુણાઽઽવહમપિ સ્વરૂપતો દુષ્ટતાં ન પરિત્યજતિ ॥૭/૧૬॥ (પૃ.૪૮૯)

ઉત્સર્ગથી જૈનો નિષેધ કરવામાં આવેલ હોય તે જ વસ્તુનું બળવાન કોઈક કારણને વશ ક્યાંક ક્યારેક સેવન કરવાથી કોઈક વ્યક્તિવિશેષને લાભ થવા છતાં તે નિષિદ્ધ વસ્તુ સ્વરૂપથી દોષગ્રસ્તતાનો ત્યાગ કરતી નથી.

प्रमादादिदोषविरोधेन तपसोऽप्यात्मगुणत्वात् ॥७/२६॥ (पृ.५१८)
प्रमाद वगेरे द्रोषोनो विरोधी डोवाथी तप पण आत्मानो गुण छे.

व्यवहारात्परप्राणरक्षणं यतनावतः ।

निश्चयान्निर्विकल्पस्वभावप्राणाऽवनं तु सा ॥७/२८॥ (पृ.५२४)
यतनावाणो जव बीजना प्राणनुं रक्षण करे ते व्यवहारनयथी दया छे. निश्चयनयथी
तो निर्विकल्प स्वभावरूप पोताना भावप्राणनुं रक्षण करवुं ते दया छे.

रहस्यं परमं साधोः समग्रश्रुतधारिणः ।

परिणामप्रमाणत्वं निश्चयैकाग्रचेतसः ॥७/३०॥ (पृ.५३३)

समग्र श्रुतने धारણ करनार साधु ज्यारे निश्चयनयमां अकाग्र चित्तवाणा डोय छे त्यारे
श्रेष्ठ रडस्यभूत वात दर्शावे छे के 'परिणाम = भाव अे ज प्रमाण छे.'

तिष्ठतो न शुभो भावो ह्यसदायतनेषु च ।

गन्तव्यं तत्सदाचारभावाऽभ्यन्तरवर्त्मना ॥७/३१॥ (पृ.५३४)

भराब प्रवृत्तिमां परोवायेल माणसने शुभ परिणाम प्रायः थतो नथी. माटे सदाचार
अने विशुद्ध भावो द्वारा आंतरिक भोक्षमार्गे आगण धपवुं जोईअे.

ये त्वेकान्तनिश्चयमेवाद्वियन्ते ते निश्चयतो निश्चयमेव न जानते,

हेतुस्वल्पानुबन्धशुद्धतज्ज्ञानाऽभावात् ॥७/३१॥ (पृ.५३५)

जेओ व्यवहारनो अपलाप करीने अकांत निश्चयने ज स्वीकारे छे तेओ परमार्थथी
निश्चयनयने ज જાણતા નથી. કારણ કે હેતુશુદ્ધ, સ્વરૂપશુદ્ધ અને અનુબંધશુદ્ધ એવા
નિશ્ચયનયનું સંવેદનાત્મક જ્ઞાન તેમની પાસે નથી.

॥ अथ धर्मव्यवस्थाद्वात्रिंशिका ॥७॥

साधुसामग्र्यं धर्मव्यवस्थया निर्वाह्यत इतीयमत्राऽभिधीयते-

भक्ष्याऽभक्ष्यविवेकाच्च गम्याऽगम्यविवेकतः । तपो-दयाविशेषाच्च स धर्मो व्यवतिष्ठते ॥१॥

भक्ष्येति । स्पष्टः^१ ॥१॥

भक्ष्यं मांसमपि प्राह कश्चित्प्राण्यङ्गभावतः । ओदनादिवदित्येवमनुमानपुरःसरम् ॥२॥

• नयलता •

यत्सामग्र्येण संसारबीजं दग्ध्वा परं महः । लभ्यते तन्निमित्तेयं धर्मविभक्तिरुच्यते ॥१॥

षष्ठद्वात्रिंशिकायां व्यावर्णितं साधुसामग्र्यं धर्मव्यवस्थया = भक्ष्याऽभक्ष्यादिविवेकलक्षणधर्मव्यवस्थया निर्वाह्यते । न च कुवलयमालायां → गम्मागमं जाणइ भक्खाऽभक्खं च वच्चमऽवच्चं । जाणइ य जेण भावे तं नाणं होइ पुरिसस्स ॥ ← (कु.मा.पृ.१४३) इत्येवं उद्योतनसूरिदर्शितरीत्या भक्ष्याऽभक्ष्यादिविवेकस्य साधुसामग्र्यघटकीभूतसज्जानाऽधीनत्वादन्योऽन्याश्रयस्याऽपरिहार्यत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, यतो निश्चयतो भक्ष्याऽभक्ष्यादिविवेकस्य सज्जानाऽधीनत्वेऽपि तत्त्वसंवेदनज्ञान-सर्वसम्पत्करभिक्षा-ज्ञानगर्भवैराग्यसमनुवेधलक्षणसाधुसामग्र्यनिर्वाहकत्वं व्यवहारतोऽनाविलमेवति न कश्चिद्दोष इति हेतोः इयं = धर्मव्यवस्था अत्र = सप्तमद्वात्रिंशिकायां अभिधीयते = प्रतिपादनविषयीक्रियते- 'भक्ष्ये'ति । स धर्मः = 'त्रिधा शुद्ध्याऽऽचरन् धर्ममि'त्यनेन (द्वा.द्वा.६/३२, पृ.४४३) साधुसामग्र्यद्वात्रिंशिकाचरमकारिकोक्तो धर्मः । प्रकृतद्वात्रिंशिकाविषयनिर्देशकारिकायामस्यां शिष्टं स्पष्टम् ॥७/१॥

'न हि एकाकिनी प्रतिज्ञा प्रतिज्ञातं साधयेदिति न्यायेन मांसभक्ष्यतासाधनाय बौद्धो हेतुमाह-प्राण्यङ्गत्वादिति । तदुक्तं न्यायवार्तिके अपि → न च प्रतिज्ञा प्रतिज्ञां साधयति ← (न्या.वा.पृष्ठ.

• धर्मव्यवस्था द्वात्रिंशिका प्रकाश •

धर्माधर्मनी व्यवस्था द्वारा साधुपशानी संपूर्णतानो निर्वाह थाय छे. माटे धर्माधर्मनी व्यवस्था आ सातमी अत्रीसीमां कडेवाय छे.

गाथार्थ :- भक्ष्य अने अભક્ષ्यना विवेकथी, गम्य-अगम्यना विवेकथी तथा विशिष्ट तप अने दयाथी धर्म व्यवस्थित रडे छे. (७/१)

टीकार्थ :- गाथार्थ स्पष्ट होवाथी टीकाकारश्रीअे तेनी व्याख्या करेल नथी. (७/१)

विशेषार्थ :- प्रस्तुत अत्रीसीमां २ थी १७ श्लोक द्वारा भक्ष्याभक्ष्यनी व्यवस्था, १८ थी २४ श्लोक द्वारा गम्यागम्यनी व्यवस्था, २५-२६ श्लोक द्वारा तपधर्म अने २७ थी ३१ श्लोक द्वारा विशेष प्रकाशनी दया दशाविल छे तथा ते संबंधी अन्यदर्शनीओना अप्रामाणिक मन्तव्यनुं निराकरण करेल छे. (७/१)

• मांस भक्ष्य छे - बौद्ध •

गाथार्थ :- 'मांस भक्ष्य छे. केम के ते प्राणीनुं अंग छे, जेम के भात वगेरे' - आवा अनुमान प्रयोगपूर्वक कोईक मांसने पश जावा लायक कडे छे. (७/२)

१. मुद्रितप्रतौ 'व्यक्त' इति पाठः ।

ભક્ષ્યમિતિ । માંસાદિકમભક્ષ્યમોદનાદિકં ચ ભક્ષ્યમિતિ સકલશિષ્ટજનપ્રસિદ્ધા વ્યવસ્થા । તત્ર કશ્ચિત્ = સૌગતો માંસમપિ ભક્ષ્યં પ્રાણ્યઙ્ગભાવતઃ' = પ્રાણ્યઙ્ગત્વાત્ । ન ચાયમસિદ્ધો હેતુઃ, માંસસ્ય પ્રાણ્યઙ્ગતાયાઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્, ઓદનાદિવત્ । ન ચાઽત્ર દૃષ્ટાન્તે હેતુવૈકલ્યં, ઓદન-સ્યૈકેન્દ્રિયપ્રાણ્યઙ્ગત્વેન પ્રતીતત્વાત્' **इत्येवमनुमानपुरःसरं प्राह ॥२॥**

સ્વતન્ત્રસાધનત્વેઽદોઽયુક્તં દૃષ્ટાન્તદોષતઃ । પ્રસઙ્ગસાધનત્વેઽપિ બાધકત્વાદ્ વ્યવસ્થિતેઃ ॥૩॥

સ્વતન્ત્રેતિ । અદઃ = સૌગતોક્તમેતદનુમાનં સ્વતન્ત્રસાધનત્વે દૃષ્ટાન્તદોષતઃ = દૃષ્ટાન્તસ્ય

૩૪૫) ઇતિ । ન ચ અયં = પ્રાણ્યઙ્ગત્વલક્ષણો હેતુઃ અસિદ્ધઃ = માંસલક્ષણે પક્ષેઽવૃત્તિરિતિ શઙ્કનીયમ્, માંસસ્ય = ષષ્ઠી-સપ્તમ્યોરભિન્નાર્થવાચકત્વાત્ માંસલક્ષણે પક્ષે પ્રાણ્યઙ્ગતાયાઃ પ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વાત્ = આબાલ-ગોપાલપ્રસિદ્ધચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષપ્રમાણેન પ્રસિદ્ધત્વાત્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ભક્ષણીયં સતા માંસં પ્રાણ્ય-ઙ્ગત્વેન હેતુના । ઓદનાદિવદિત્યેવં કશ્ચિદાહાઽતિતાર્કિકઃ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૭/૧) ઇતિ ॥૭/૨॥

નનુ 'માંસ ભક્ષણીયં પ્રાણ્યઙ્ગત્વાદિ'ત્યેતત્ સ્વતન્ત્રસાધનં પ્રસઙ્ગસાધનં વા ? ઇત્યાશયેન પૂર્વપક્ષં દૂષયતિ 'સ્વતન્ત્રે'તિ । સ્વતન્ત્રસાધનં નામ વિકલ્પસિદ્ધપક્ષોદાહરણાદ્યનઙ્ગીકારેણ કેવલપરદર્શનસમ્મત-પ્રમાણસિદ્ધપક્ષોદાહરણાદ્યનવલમ્બનેન વા કેવલસ્વદર્શનસમ્મતપ્રમાણપ્રસિદ્ધપક્ષોદાહરણાદ્યવલમ્બનેનૈવ વાઽનુમાનપ્ર-માણેન સ્વાભિમતગોચરાનુમિતિજનનમ્ । સૌગતોક્તં 'માંસં ભક્ષણીયં પ્રાણ્યઙ્ગત્વાત્, ઓદનાદિવદિ'તિ એત-દનુમાનં સ્વતન્ત્રસાધનત્વે સાધ્ય-સાધનવ્યાપ્તિપ્રદર્શકસ્ય દૃષ્ટાન્તસ્ય સાધનવૈકલ્યાત્ = પ્રાણ્યઙ્ગત્વલક્ષણ-

ટીકાર્થ :- માંસ વગેરે અભક્ષ્ય છે અને ભાત વગેરે ભક્ષ્ય છે - આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા સર્વ શિષ્ટ પુરુષોમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ અંગે બૌદ્ધ લોકો એમ કહે છે કે- માંસ પણ ભક્ષ્ય છે, કારણ કે તે પ્રાણીનું અંગ છે. પ્રાણીઅંગત્વ નામનો ગુણધર્મ માંસમાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી જણાવાના લીધે 'પ્રાણીઅંગત્વ' હેતુ સ્વરૂપઅસિદ્ધ નથી. ભાત વગેરે દૃષ્ટાન્ત પણ હેતુશૂન્ય નથી. કારણ કે ભાત વગેરે તો એકેન્દ્રિય જીવના અંગ રૂપે પ્રસિદ્ધ જ છે. આ રીતે અનુમાનપ્રયોગ કરવા પૂર્વક બૌદ્ધ લોકો માંસને પણ ખાવા લાયક ઠરાવે છે. (૭/૨)

વિશેષાર્થ :- હેતુ પક્ષમાં ન રહે તો સ્વરૂપ અસિદ્ધ બને. પક્ષમાં અસિદ્ધ = અવિદ્યમાન હેતુ સાધ્યને સિદ્ધ ન કરી શકે. માટે અનુમાનપ્રયોગમાં જણાવેલ હેતુ પક્ષમાં રહેવો જરૂરી છે. પ્રસ્તુતમાં 'પ્રાણીઅંગત્વ' નામનો ગુણધર્મ હેતુ છે અને તે પક્ષભૂત માંસમાં રહેલ છે. માટે હેતુમાં સ્વરૂપઅસિદ્ધિ દોષ લાગુ પડતો નથી. તેમ જ ઉદાહરણમાં હેતુ રહેવાથી ઉદાહરણમાં હેતુવિકલતા દોષ પણ લાગુ પડતો નથી. આ રીતે બૌદ્ધ વિદ્વાન માંસને ભક્ષ્ય તરીકે સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે. (૭/૨)

❁ માંસ અભક્ષ્ય છે - જૈન ❁

બૌદ્ધના ઉપરોક્ત અનુમાનપ્રયોગનું નિરાકરણ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- જો આ અનુમાન સ્વતન્ત્ર સાધન હોય તો અયોગ્ય છે. કારણ કે ઉદાહરણમાં દોષ રહેલ છે. પ્રસંગસાધન હોય તો પણ અયોગ્ય છે. કારણ કે પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થા તેમાં બાધક છે. (૭/૩)

ટીકાર્થ :- બૌદ્ધ લોકોએ જણાવેલ ઉપરોક્ત અનુમાન સ્વતન્ત્ર સાધન (= સ્વમાન્ય સાધ્યને વાદી-પ્રતિવાદીમાન્ય હેતુથી સિદ્ધ કરવાનું સાધન) હોય તો તે અયોગ્ય છે. કારણ કે ઉદાહરણભૂત ભાત વગેરેમાં

૧. હસ્તાદર્શો 'ભાવ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સાધનવૈકલ્યાદ અયુક્તં, 'વનસ્પત્યાદ્યેકેન્દ્રિયાણાં બૌદ્ધસ્ય પ્રાણિત્વેનાઽસિદ્ધત્વાત્ ।

પ્રસંગસાધનત્વેઽપિ = વિકલ્પસિદ્ધદૃષ્ટાન્તાદ્યુપાદાનેન પરમતદૂષણમાત્રપર્યવસિતહેતુત્વેઽપિ અદોઽયુક્તં, વ્યવસ્થિતે: = લોકાઽઽગમસિદ્ધ-ભક્ષ્યાઽભક્ષ્યવ્યવસ્થાયા બાધકત્વાત્, પ્રાણ્યઙ્ગત્વમાત્રસ્ય ભક્ષ્યત્વા-પ્રયોજકત્વાત્ । ન હિ શક્યભક્ષણકત્વમેવ ભક્ષ્યત્વં, કિં ત્વધર્માઽજનકભક્ષણકત્વં, તત્ર ચ વ્યવસ્થા પ્રયોજિકેતિ । તદાહ-

હેતુશૂન્યત્વાદ અયુક્તં = યુક્ત્યસઙ્ગતમ્, ઓદનાદ્યુપાદાનકારણાનાં તળ્ડુલાદીનાં વનસ્પતિરૂપત્વાત્, વન-સ્પત્યાદ્યેકેન્દ્રિયાણાં બૌદ્ધસ્ય મતે પ્રાણિત્વેનાઽસિદ્ધત્વાત્ । ન હિ બૌદ્ધૈર્વનસ્પત્યાદીનાં પ્રાણિત્વમઙ્ગીકૃતમ્ । પ્રત્યુત ન્યાયબિન્દૌ (પરિચ્છેદ-૩/સૂ.૫૪) ધર્મકીર્તિના બૌદ્ધાચાર્યેણ વનસ્પતિચૈતન્યસાધકાનુમાનમપ્રમાણત્વેનો-પદર્શિતમ્ । તતશ્ચોદાહરણે પ્રાણ્યઙ્ગત્વલક્ષણહેતોર્ભક્ષ્યત્વાત્મકસાધ્યેન બૌદ્ધમતે વ્યાપ્યત્વાસિદ્ધેરસિદ્ધા-ન્વ્યાભિધાનોઽનૈકાન્તિકો હેતુરિતિ જિનેશ્વરસૂરયઃ ।

નન્વસ્તુ તર્હિ પરદર્શનસમ્મતપ્રમાણપ્રસિદ્ધપક્ષોદાહરણાદ્યાલમ્બનેન વિકલ્પસિદ્ધપક્ષોદાહરણાદ્યુપાદાનેનૈવ તાત્પર્યવૃત્ત્યાઽન્યદર્શનાભિમતપદાર્થખંડનમાત્રબોધનહેતુલક્ષણં પ્રસંગસાધનમ્ । જૈનદર્શને તુ વનસ્પત્યા-દ્યેકેન્દ્રિયાણાં પ્રાણિત્વેન પ્રસિદ્ધત્વાદ્ “ યદ્યત્ પ્રાણ્યઙ્ગં તત્તદ્ ભક્ષ્યં યથૌદનાદિ, પ્રાણ્યઙ્ગં ચ માંસમિતિ તદપ્યોદનાદિવદ્ ભક્ષ્યમેવે'તિ સૌગતાઽઽશઙ્કાયામાહ - પ્રસંગસાધનત્વેઽપિ અદઃ = સૌગતોક્તમેતદનુમાનં અયુક્તં = અસઙ્ગતમ્, લોકાઽઽગમસિદ્ધ-ભક્ષ્યાઽભક્ષ્યવ્યવસ્થાયા: = શિષ્ટપુરુષસમુદાયવ્યવહાર-શિષ્ટસમ્મતશાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધસ્ય ભક્ષ્યાભક્ષ્યવિભાગસ્ય માંસભક્ષણસાધકાનુમાને બાધકત્વાત્ । ન હિ પરમાર્થતઃ પ્રાણ્યઙ્ગત્વ-તદિતરત્વમાત્રનિબન્ધના સર્વેવ ભક્ષ્યાઽભક્ષ્યવ્યવસ્થા સમસ્તિ; પ્રાણ્યઙ્ગત્વમાત્રસ્ય ભક્ષ્યત્વાઽપ્રયોજકત્વાત્ = ભક્ષણાર્હત્વાઽનિબન્ધનત્વાત્ । તતશ્ચ ગોમયપાયસીયન્યાયપ્રવૃત્તિરત્રાનુયોજ્યા । 'ગોમયં પાયસં ગવ્યત્વાદિ'-ત્યાદિરૂપેણ યથાકથજ્ઞિત્સમાધાનેઽપિ દુષ્ટત્વાનપગમાત્ । ન હિ શક્યભક્ષણકત્વં = ગલબિલાઽધસંયો-ગાનુકૂલવ્યાપારશક્તિપ્રતિયોગિત્વં એવ ભક્ષ્યત્વં = ભક્ષ્યપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્, અન્યથા વિષ્ટા-છગણાદિકમપિ બૌદ્ધાનાં ભક્ષ્યં સ્યાત્ । કિન્તુ અધર્માઽજનકભક્ષણકત્વં એવ ભક્ષ્યપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તમ્ । તત્ર ચ = અધર્મા-જનકભક્ષણકત્વે હિ શિષ્ટલોકવ્યવહાર-શાસ્ત્રનિબન્ધના વ્યવસ્થા એવ પ્રયોજિકા ।

હેતુ રહેતો નથી. વનસ્પતિ વગેરે એકેન્દ્રિય જીવો બૌદ્ધ લોકોને પ્રાણીરૂપે માન્ય ન હોવાથી ભાત આદિમાં પ્રાણીઅંગત્વ નામનો હેતુ રહેતો નથી. (ઉદાહરણમાં સ્વમાન્ય હેતુ રહેતો ન હોય તો હેતુ અને સાધ્યની વચ્ચે વ્યાપ્તિ જ સિદ્ધ થઈ શકતી ન હોવાથી સ્વતન્ત્રસાધન સ્વરૂપ અનુમાન પ્રયોગ સાધ્યની સિદ્ધિ કરી ન શકે.)

પોતાને માન્ય ન હોવા છતાં પ્રતિવાદીને માન્ય એવા દૃષ્ટાન્તને કલ્પનાથી સ્વીકારી તેવા વિકલ્પસિદ્ધ = કલ્પનાસિદ્ધ દૃષ્ટાન્ત વગેરે લેવા દ્વારા પ્રતિવાદીના મતમાં દૂષણ આપવું એ જ એકમાત્ર જેનું પ્રયોજન હોય તે પ્રસંગસાધન કહેવાય. જો બૌદ્ધે જણાવેલ અનુમાનપ્રયોગ પ્રસંગસાધન હોય તો પણ યોગ્ય નથી. કારણ કે લોકસિદ્ધ અને આગમપ્રમાણસિદ્ધ એવી ભક્ષ્યાભક્ષ્યની વ્યવસ્થા જ તેમાં બાધક છે. આનું કારણ એ છે કે કેવલ પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મ ભક્ષ્યત્વનો પ્રયોજક નથી. કારણ કે 'જેનું ભક્ષણ થઈ શકે તે ભક્ષ્ય કહેવાય' આવું નથી. પરંતુ જેનું ભક્ષણ પાપનું કારણ ન બને તે જ ભક્ષ્ય કહેવાય. આ બાબતમાં તો શાસ્ત્રીય વ્યવસ્થા જ પ્રયોજક બની શકે. માટે જ અષ્ટકજીમાં પણ જણાવેલ છે

૧. હસ્તાદર્શે 'વનસ્પાદ્યે...' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

ભક્ષ્યાઽભક્ષ્યવ્યવસ્થેહ શાસ્ત્ર-લોકનિબન્ધના ।

સર્વેવ ભાવતો યસ્માત્તસ્માદેતદસામ્પ્રતમ્ ॥ (અષ્ટક. ૧૭/૨) ॥૩॥ इत्यञ्चैतदभ्युपेयं, यतः-
વ્યવસ્થિતં હિ ગોઃ પેયં ક્ષીરાદિ રુધિરાદિ ન । ન્યાયોઽત્રાયેષ નો ચેત્સ્યાદ્ ભિક્ષુમાંસાદિકં તથા ॥૪॥

વ્યવસ્થિતમિતિ । વ્યવસ્થિતં હિ ‘ગોઃ ક્ષીરાદિ પેયં, રુધિરાદિ ન’ । ‘ન હિ ગવાઙ્ગત્વાઽવિશેષા-

અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ- ‘ભક્ષ્યાભક્ષ્યે’તિ । કારિકા ભાવિતાર્થેવ ॥૭/૩॥

ન હિ ગવાઙ્ગત્વાત્ ઉભયોઃ = ગોક્ષીર-રુધિરયોઃ અવિશેષઃ = ભક્ષ્યાઽભક્ષ્યત્વં તુલ્યમ્ । તતશ્ચ
કે ‘લોકમાં જે કારણે ભક્ષ્ય-અભક્ષ્ય વગેરે વિષયક તમામ વ્યવસ્થા વાસ્તવમાં શાસ્ત્રમૂલક અને શિષ્ટપુરુષમૂલક
છે તે કારણે બૌદ્ધોક્ત અનુમાનપ્રયોગ અનુચિત છે.’ (૭/૩)

• સ્વતંત્રસાધન-પ્રસંગસાધનમીમાંસા •

વિશેષાર્થ :- સ્વતંત્રસાધન એટલે એવા પ્રકારનો અનુમાનપ્રયોગ કે જેમાં વાદી-પ્રતિવાદી બન્નેને
માન્ય હોય તેવા હેતુ, સાધ્ય, પક્ષ અને ઉદાહરણ લેવામાં આવે. તેના દ્વારા પોતાને માન્ય એવા સાધ્યની
પક્ષમાં સિદ્ધિ થાય છે. જે પક્ષ, ઉદાહરણ વગેરે પોતાને માન્ય ન હોવા છતાં પ્રતિવાદીને સંમત હોવાથી
કાલ્પનિક રીતે, બૌદ્ધિક સ્તરે સ્વીકારીને પોતાને ન ગમતી એવી કોઈ બાબતનું પક્ષમાં નિરાકરણ કરવાનું
હોય તેવા પ્રયોગને પ્રસંગસાધન કહેવાય. દા.ત. પર્વત અગ્નિવાળો છે, કારણ કે ત્યાં ધૂમાડો છે.’ આ
અનુમાનપ્રયોગ સ્વતંત્ર સાધન કહેવાય. તથા ‘જો આત્મા સર્વથા નિત્ય હોય તો તે માણસમાંથી દેવ
બની ન શકે, અર્થક્રિયાકારક બની ના શકે...’ આ પ્રસંગ સાધન કહેવાય, બૌદ્ધ કે જૈનને આત્મા વગેરેમાં
એકાંતનિત્યત્વ માન્ય નથી, છતાં અભ્યુપગમવાદથી તેને સ્વીકારી એકાંતનિત્યઆત્મવાદી નૈયાયિક સામે
ઉપરોક્ત વચન જૈન, બૌદ્ધ વગેરે બોલી શકે છે. તે પ્રસંગસાધન જાણવું.

પ્રસ્તુતમાં બૌદ્ધ લોકો વનસ્પતિને જીવ ન માનતા હોવાથી ભાત સ્વરૂપ ઉદાહરણમાં પ્રાણીઅંગત્વ
હેતુ તેમના મતે અસિદ્ધ છે. માટે સ્વતંત્ર સાધન તરીકે પૂર્વોક્ત અનુમાન લઈ ન શકાય. હા, જૈનો
વનસ્પતિને જીવ માને છે. માટે જૈનમત મુજબ પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મ ભાતમાં રહી શકે છે. તેથી
અભ્યુપગમવાદથી તેનો સ્વીકાર કરીને બૌદ્ધ લોકો જૈનોને એમ કહી શકે કે ‘માંસને જો પ્રાણીનું અંગ
માનશો તો ભાતની જેમ તેને પણ ભક્ષ્ય માનવું પડશે.’ પરંતુ પ્રસ્તુતમાં આવું પણ બૌદ્ધ વિદ્વાન કહી
શકે તેમ નથી. કારણ કે ‘ભક્ષ્ય’ શબ્દનો અર્થ ‘જેને ખાઈ શકાય’ એવો નથી. બાકી તો વિષ્ટા, છાણ,
કાદવ વગેરે પણ બૌદ્ધ માટે ભક્ષ્ય બની જશે. પરંતુ ‘જેનું ભક્ષણ પાપમાં નિમિત્ત ન બને તેવો પદાર્થ’
આવો ભક્ષ્યપદનો અર્થ છે. આવું ભક્ષ્યપણું તો શિષ્ટ પુરુષને અને શાસ્ત્રને માન્ય હોય એવી વ્યવસ્થા
દ્વારા જ સિદ્ધ થાય, નહિ કે પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મ દ્વારા. તથા શિષ્ટલોકમાં અને શાસ્ત્રમાં માંસને અભક્ષ્ય
= ખાવાને અયોગ્ય જ બતાવેલ છે. આ વાત આગળના શ્લોકમાં ગ્રંથકારશ્રી સ્પષ્ટ કરે છે. (૭/૩)

આ રીતે આ પ્રમાણે માનવું જરૂરી છે. કારણ કે →

ગાથાર્થ :- ‘ગાયનું દૂધ વગેરે પીવા યોગ્ય છે, નહિ કે લોહી વગેરે’ આ પ્રમાણે વ્યવસ્થા કરાયેલ છે.
પ્રસ્તુતમાં તર્ક પણ લાગુ પડે છે. બાકી તો બૌદ્ધ સાધુના માંસ વગેરેને પણ ભક્ષ્ય માનવું પડશે. (૭/૪)

ટીકાર્થ :- લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં પેય-અપેય વગેરે અંગે વ્યવસ્થા આ મુજબ થયેલી છે કે -

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ન’ પદં નાસ્તિ ।

दुभयोरविशेषः । एष न्यायोऽत्राऽपि = अधिकृतेऽप्यवतरति, प्राण्यङ्गत्वेऽप्योदनादेर्भक्ष्यत्वस्य मांसा-देश्चाभक्ष्यत्वस्य व्यवस्थितत्वात् । तदुक्तं —

‘तत्र प्राण्यङ्गमप्येकं भक्ष्यमन्यत्तु नो तथा । सिद्धं गवादिसत्क्षीर-रुधिरादौ तथेक्षणत्’ ॥ (अष्टक.१७/३) । नो चेत्- यदि च नैवमभ्युपगम्यते तदा तव ♦भिक्षुमांसादिकं तथा = भक्ष्यं स्यात्, प्राण्यङ्गत्वाऽविशेषात् ।♦

प्राण्यङ्गं सद् भक्ष्यञ्चाऽभक्ष्यञ्चोपलब्धमिति सपक्ष-विपक्षवृत्तित्वादनैकान्तिकः प्राण्यङ्गत्वहेतुः । ‘गवां क्षीरं पेयतया लोके शास्त्रे च न निषिध्यते; रुधिर-मांसे तु नानुमन्यते’ इति प्रसिद्धम् । एष न्यायः = लोक-शास्त्रप्रसिद्धपेयाऽपेयव्यवस्थालक्षणदृष्टान्तः अधिकृतेऽपि = ओदनादि-मांसाद्योरपि अवतरति = स्वसामर्थ्यलब्धाऽवकाशत्वेन भक्ष्याऽभक्ष्यविभागद्योतनकृते प्रसरति ।

यदि च एवं = ‘प्राण्यङ्गत्वं न भक्ष्यत्वप्रयोजकं, अधर्माऽजनकभक्षणकत्वमेव भक्ष्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु शक्यभक्षणकत्वमिति नाभ्युपगम्यते बौद्धेन त्वया तदा तव सौगतस्य भिक्षुमांसादिकं = बौद्ध-साधुशरीरगतं मांसादिकमपि भक्ष्यं स्यात्, प्राण्यङ्गत्वाऽविशेषात् = प्राण्यङ्गत्वस्य गोमांसवत् बौद्धसाधु-मांसादावपि समानत्वात् । न हि तद्भक्षणक्रियाऽप्यशक्या ।

यत्तु मज्झिमनिकाये महातृष्णासङ्क्षयसूत्रे सुगतेन → लोहितज्हेतं भिक्षवे ! अरियस्स विनये यदिदं मातृथज्जं ← (म.नि.१/४/८/४०८/पृष्ठ-३३७) (लोहितं ह्येतद् भिक्षवः ! आर्यविनये = बौद्धधर्मे यदिदं मातृस्तन्यम्- इति अक्षरयोजना) इत्युक्तं तदसत्, प्रसिद्धाऽविगीतशिष्टाचारबाधितत्वात्, स्वार-सिकाऽबाधिताऽनुभवविरोधात्, सुगतलोहितस्याऽपि बौद्धभिक्षुपेयत्वप्रसङ्गाच्च ।

एतेन → अदिट्ठं, असुतं, अपरिसंकिंतं- इमेहि खो, अहं जीवक ! तीहि ठानेहि मंसं परिभोगं ति वदामि ← (म.नि.जीव-कमुत्त २/१/५/५२) इति मज्झिमनिकाये सुगतवचनं निरस्तम् बौद्धभिक्षुकोद्देशेनोपस्कृतस्यापि तथारूपेणाऽदृष्टाऽश्रुताऽपरिशङ्कितसुगतमांसस्याऽपि बौद्धसाधूनां भक्ष्यत्वापत्तेश्चेति दिक् ।

किञ्च प्राण्यङ्गत्वमात्रस्य भक्ष्यत्वप्रयोजकत्वाभ्युपगमे यत्किल भक्षयितुमशक्यमस्थि-शृङ्ग-खुरादि तदपि भक्ष्यं स्यात्, प्राण्यङ्गत्वाऽविशेषात् । ततश्चाभक्ष्यस्य भक्ष्यत्वाऽऽपादनेन प्राण्यङ्गत्वहेतुरस्य्यादौ गायन्तुं दूध वगेरे पीवा योग्यं छे, नडि के लोडी वगेरे. दूध अने लोडी - आ बने समान रीते गायन्तुं अंगं होवा छतां ते बने पीवा लायकं नथी. आ ज तर्कं भक्ष्य-अभक्ष्य पदार्थनी व्यवस्थां पश लागु पडे छे. ते आ रीते के प्राणीअंगत्वं भात अने मांसमां समान होवा छतां भात वगेरे भक्ष्यं छे अने मांस वगेरे अभक्ष्यं छे. आ अंगे अष्टकज्जमां पश ज्ञावेले छे के → ‘प्राणी अंगं होवा छतां अेकं भक्ष्यं छे अने बीजुं भक्ष्यं नथी. आम लोडमां अने शाखमां प्रसिद्धं छे. गायसंभंधी दूध अने लोडी वगेरेमां ते मुज्जं देजाय छे.’ ←

श्रे उपरं ज्ञाव्युं ते मुज्जं मानवामां न आवे तो बौद्ध विद्वानो माटे बौद्ध साधुनुं मांसं पशं भक्ष्यं अनशे, कारणं के प्राणीअंगत्वं नामनो गुणधर्मं तो भात वगेरेनी जेम तेमां पशं रहेलो जं छे.

♦....♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शो नास्ति ।

તદાહ- ભિક્ષુમાંસનિષેધોડપિ ન ચૈવં યુજ્યતે ક્વચિત્ ।

અસ્થ્યાદ્યપિ ચ ભક્ષ્યં સ્યાત્રાણ્યઙ્ગત્વાડવિશેષતઃ ॥ (અષ્ટક.૧૭/૫) ।

કિં ચૈવં સ્ત્રીત્વસામ્યાજ્જાયા-જનન્યોરપ્યવિશેષેણ ગમ્યત્વપ્રસઙ્ગ ઇતિ નાડ્યમુન્મત્તપ્રલાપો વિદુષાં સદસિ શોભતે । યદાહ- એતાવન્માત્રસામ્યેન પ્રવૃત્તિર્યદિ ચેષ્યતે । જાયાયાં સ્વજનન્યાં ચ સ્ત્રીત્વાતુલ્યૈવ સાઝસ્તુ તે ॥ (અષ્ટક.૧૭/૬) ‘મળ્ડલતન્ત્રવાદિનોડત્રાડપીષ્ટાડસપત્તિરેવે’તિ ચેત્ ?

વિરુદ્ધોડપીત્યાશયેન અષ્ટકસંવાદમાહ- ‘ભિક્ષુમાંસે’તિ । એતેન ઓદનાદિવદ્ મધુરાદિરસ-વીર્યનિષ્પાદકત્વા-દિના હેતુના માંસસ્ય ભક્ષ્યત્વં સેત્યતીતિ નિરસ્તમ્, ઇત્યં હિ સારમેયાદિમાંસસ્યાપિ ભક્ષ્યત્વાપત્તેઃ । તદુત્તં વાત્સ્યાયનેન કામસૂત્રે → રસ-વીર્ય-વિપાકા હિ શ્વમાંસસ્યાપિ વૈદ્યકે । કીર્તિતા ઇતિ તત્ કિં સ્યાદ્ ભક્ષણીયં વિચક્ષણૈઃ ? ॥ ← (કા.સૂ. ૨/૯/૩૮) ઇતિ ।

અત્રૈવ દૂષણાન્તરમાહ- કિઞ્ચેતિ । એવં = શક્યભક્ષણકત્વાડશક્યભક્ષ્યણકત્વાડધર્માડજનકભક્ષણક-ત્વાડધર્મજનકભક્ષણકત્વાન્યવિમુશ્ય પ્રાણ્યઙ્ગત્વામાત્રસ્ય ભક્ષ્યત્વપ્રયોજકત્વાઙ્ગીકારરીત્યા શક્યગમ્યત્વાડ-શક્યગમ્યત્વાડશિષ્ટત્વસમ્પાદકત્વાડશિષ્ટત્વાસમ્પાદકત્વાન્યપ્યવિચાર્ય સ્ત્રીત્વસામ્યાત્ = યોનિ-સ્તનાદિમ-ત્વાડવિશેષાત્ જાયા-જનન્યોરપિ અવિશેષેણ = સમાનપ્રકારેણ ગમ્યત્વપ્રસઙ્ગઃ = સમ્ભોગાડસપત્તિઃ પૂજા-ભક્ત્યાઘાપત્તિર્વા સમાનૈવ ।

નનુ જાયાયામિવ સ્વજનન્યામપિ મૈથુનક્રિયામાચરતો મળ્ડલતન્ત્રવાદિનઃ અત્રાપિ = જનનીગમ્યત્વો-દ્ભાવનેડપિ ઇષ્ટાપત્તિરેવ ઇતિ ચેત્ ? મૈવમ્, મહામોહોદયવતઃ તસ્ય શિષ્ટજનબહિર્ભૂતત્વાત્, અગમ્યગમના-દીનામકૃત્સિતત્વં લોકપ્રસિદ્ધેન પ્રત્યક્ષેણ બાધ્યતે । બહુસિદ્ધત્વેનાસ્યૈવ બલવત્ત્વાત્ । ન ચ ‘શતમપ્યન્ધાનાં ન પશ્યતી’તિ ન્યાયાત્ બહુસિદ્ધત્વમપ્રયોજકમિતિ વાચ્યમ્, ઉપજીવ્યજાતીયત્વાત્, અનુકૂલતર્કસહકૃતત્વા-

અષ્ટકજ્ઞમાં જણાવેલ છે કે ‘જો પ્રાણીઅંગ હોવાથી બધું જ સમાનરૂપે ભક્ષ્ય માનશો તો ‘બૌદ્ધ ભિક્ષુનું માંસ ન ખાવું’ આ પ્રમાણે બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જણાવેલો નિષેધ સંગત નહિ થાય. તથા હાડકા વગેરે પણ પ્રાણીના અંગ હોવાથી ભક્ષ્ય બની જશે.’

• બૌદ્ધદર્શિત હેતુ વિસંવાદી •

વળી, આ રીતે જે જે પ્રાણીઅંગ હોય તે તે પદાર્થને ભક્ષ્ય માનવામાં આવે તો માતા અને પત્નીમાં સ્ત્રીપણું સમાન હોવાથી પત્નીની જેમ માતા સાથે પણ સમાન વ્યવહાર થવાનો પ્રસંગ આવશે. પણ આવું માનવું તો બૌદ્ધ લોકોને પણ ઈષ્ટ નથી. માટે ‘પ્રાણી અંગ હોવાથી ભાતની જેમ માંસ વગેરે પણ ભક્ષ્ય છે’ આવો ઉન્મત્ત પ્રલાપ વિદ્વાનોની સભામાં શોભતો નથી. અષ્ટકજ્ઞમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘પ્રાણીઅંગરૂપે સમાનતા હોવા માત્રથી માંસભક્ષણ સ્વરૂપ પ્રવૃત્તિ જો બૌદ્ધ વિદ્વાનોને ઈષ્ટ હોય તો પત્ની અને પોતાની માતામાં સ્ત્રીપણું સમાન હોવાથી બૌદ્ધ વિદ્વાનોને તે બન્નેમાં પણ સમાન જ પ્રવૃત્તિ કરવી પડશે.’ અર્થાત્ સ્ત્રીની જેમ માતા પણ ભોગ્ય બનશે અથવા તો માતાની જેમ પત્ની પણ પૂજ્ય બનશે.

પ્રસ્તુતમાં એવી શંકા ઉદ્ભવે કે → “મંડલતન્ત્રવાદીને તો આ બાબતમાં મનગમતું જ મળશે. કારણ કે તેમના મતે તો પોતાની પત્ની, પરસ્ત્રી કે માતા, કાકી વગેરે તમામ સ્ત્રીઓ ભોગ્ય જ છે. માટે ‘માતા પત્નીની જેમ ભોગ્ય બની જશે’ આ વાત તેમને અનિષ્ટ નથી પણ ઈષ્ટ જ છે.” ← તો તે એટલા માટે વ્યાજબી નથી કે મંડલતન્ત્રવાદી મતનું અન્યત્ર અનેક પ્રકારે નિરાકરણ કરવામાં આવેલ છે તથા

तन्मतं बहुधाऽन्यत्र निराकृतं, लेशतश्चाग्रे निराकरिष्यामः ॥४॥

अपि च प्रसङ्गसाधनं पराऽभ्युपगमाऽनुसारेण भवति, न चास्माकं प्राण्यङ्गत्वेन मांसम-
भक्ष्यमित्यभ्युपगमः^१, किं तु जीवोत्पत्त्याश्रयत्वादिति दर्शयन्नाह-

प्राण्यङ्गत्वादभक्ष्यत्वं न हि मांसे मतं च नः। जीवसंसक्तिहेतुत्वात् किन्तु तद् गर्हितं बुधैः ॥५॥

प्राण्यङ्गत्वादिति । न हि नः = अस्माकं प्राण्यङ्गत्वान्मांसेऽभक्ष्यत्वं च^२ मतं, किन्तु

च्चेत्यादिना (शास्त्रवार्तासमुच्चय २/३०-स्या.क.ल.) तन्मतं = मण्डलतन्त्रवादमतं बहुधा अन्यत्र =
स्याद्वादकल्पलतादौ निराकृतम्, लेशतश्च अग्रे = अस्या एव द्वात्रिंशिकायाः चतुर्विंशतितमकारिकायां
(पृष्ठ-५०७) निराकरिष्यामः । इदञ्च पुष्ट-लगुडः तं प्रहृत्याऽन्यानपि निवारयति तथैवात्र बहूनां प्रतिवादिनां मध्ये
शुनः प्रहारार्थं प्रक्षिप्तः पुष्टो लगुडः तं प्रहृत्याऽन्यानपि निवारयति तथैवात्र बहूनां प्रतिवादिनां मध्ये
सौगतस्य निराकरणार्थं प्रयुक्ताभिः प्रयुक्तिभिः मण्डलतन्त्रवादमतमपि निराकृतमवगन्तव्यम् ॥७/४॥

अस्माकं जैनानां प्राण्यङ्गत्वेन हेतुना मांसमभक्ष्यमिति न च = नैव अभ्युपगमः = सिद्धान्तः,
येन तेनैव हेतुनौदनादेरभक्ष्यता स्यात्, न वा तेन हेतुनौदनादेर्भक्ष्यत्वमभ्युपगम्यतेऽस्माभिर्येन तेनैव
मांसादेरपि भक्ष्यता स्यात्, किन्तु जीवोत्पत्त्याश्रयत्वात् = अनन्तजीवोत्पत्त्यधिकरणत्वाद् मांसं अभक्ष्य-
आगण आ ज ग्रंथमां आ ज बत्रीसीमां (२४ मा श्लोकमां पृष्ठ-५०७ उपर) पश तेमना मतनुं आंशिक
रीते अमे (महोपाध्यायश्च महाराज) निराकरश करवाना छीअे. (७/४)

विशेषार्थ :- જેનું ભક્ષણ અધર્મજનક ન હોય તે ભક્ષ્ય અને જેનું ભક્ષણ અધર્મજનક હોય તે અભક્ષ્ય
આવી ભક્ષ્યાભક્ષ્યસંબંધી વ્યવસ્થા જૈનોને માન્ય છે. તે જ રીતે જે સ્ત્રીમાં ભોગવ્યવહાર પોતાનામાં
અશિષ્ટત્વનું સંપાદક ન બને તે સ્ત્રી પોતાની અપેક્ષાએ ગમ્ય કહેવાય. તથા જો અશિષ્ટસંપાદક બને તો
પોતાની અપેક્ષાએ તે સ્ત્રી અગમ્ય ગણાય. આવી ગમ્યાગમ્યસંબંધી વ્યવસ્થા જૈનોને માન્ય છે. (૭/૪)

વળી, મહત્વની વાત તો એ છે કે પ્રસંગસાધન દ્વારા પ્રતિવાદીને અનિષ્ટ આપાદન કરવાનું કામ
તો પ્રતિવાદીના સિદ્ધાન્ત મુજબ જ થઈ શકે. પ્રસ્તુતમાં બૌદ્ધ વિદ્વાન પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મને ભક્ષ્યત્વનો
સાધક બતાવે છે. પરંતુ પ્રતિવાદી એવા અમારા (જૈનોના) મતે પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મના લીધે માંસ અભક્ષ્ય
નથી. પરંતુ જીવોત્પત્તિનું આશ્રય હોવાથી માંસ અભક્ષ્ય છે. (આશય એ છે કે પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મને
જૈનો ભક્ષ્યત્વપ્રયોજક માનીને ભાત વગેરેને ભક્ષ્ય કહેતા હોય તો બૌદ્ધ લોકો જરૂર એમ કહી શકે કે
'આ રીતે તો માંસ પણ ભક્ષ્ય બની જશે. કારણ કે તેમાં પણ ભાતની જેમ પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મ રહેલો
છે.' પરંતુ તે મુજબ બૌદ્ધ વિદ્વાનો બોલી શકતા નથી. કારણ કે પ્રાણીઅંગત્વ ગુણધર્મને જૈનો નથી તો
ભક્ષ્યત્વપ્રયોજક માનતા કે નથી તો અભક્ષ્યત્વપ્રયોજક. પરંતુ 'અનંતા જીવોની ઉત્પત્તિનો આશ્રય હોવાથી
માંસને જૈનો અભક્ષ્ય માને છે.' આ વાતને જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

✽ માંસમાં અનંત જીવોની ઉત્પત્તિ ✽

ગાથાર્થ :- 'પ્રાણીનું અંગ હોવાથી માંસ અભક્ષ્ય છે' આવો અમારો મત નથી. પરંતુ જીવોની
સંસક્રિતનો હેતુ હોવાથી પંડિતોએ માંસનો નિષેધ કર્યો છે. (૭/૫)

ટીકાર્થ :- અમને જૈનોને એવું માન્ય નથી કે 'માંસ પ્રાણીઅંગ હોવાથી અભક્ષ્ય છે.' પરંતુ જીવોત્પત્તિનું

૧. હસ્તાદર્શ 'અભ્યુપગમઃ' પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શ 'ચ' નાસ્તિ ।

जीवसंसक्तिहेतुत्वात् तत् = मांसं बुधैः = बहुश्रुतैः गर्हितं = निषिद्धम् ॥५॥ तथाहि-
पच्यमानाऽऽम-पक्वासु मांसपेशीषु सर्वथा । 'तन्त्रे निगोदजीवानामुत्पत्तिर्भणिता जिनैः ॥६॥

पच्यमानेति । एतदर्थसंवादिनी चेयं गाथा-

२आमासु य पक्कासु य विपच्चमाणासु मंसपेसीसु ।

आयंतियमुववाओ भणिओ अ निगोअजीवाणं ॥ (सम्बोधप्रकरण-७/५५) ॥६॥

मिति दर्शयन्नाह- प्राण्यङ्गत्वादिति जीवसंसक्तिहेतुत्वात् = मांसस्वामिव्यतिरिक्तनानाप्राणिसमुत्पादहेतुत्वात् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे “प्राण्यङ्गत्वेन न च नोऽभक्षणीयन्त्विदं मतम् । किन्त्वन्यजीवभावेन तथा शास्त्र-
प्रसिद्धितः ॥” (अष्टक. १७/४) इति ॥७/५॥

માંસભક્ષણસ્ય बहुश्रुतनिषिद्धत्वमेवोपदर्शयति- 'तथाही'ति । सर्वथा = ऐकान्तिकी आत्यन्तिकी च तन्त्रे = जिनागमे, शिष्टस्तु स्पष्टो गार्थः । सम्बोधप्रकरणसंवादमाह- 'आमासु य' (सं.प्र.७/५५) इत्यादि । तदुक्तं सम्बोधसप्ततिकायामपि → आमासु य पक्कासु य, विपच्चमाणासु मंसपेसीसु । सययं चिय उववाओ, भणिओ य निगोयजीवाणं ॥ ← (सं.स.६५) इति । अनेन श्लोकेन सौगतस्य परमताऽनभिज्ञताऽऽपादनतो 'मांसं भक्ष्यं प्राण्यङ्गत्वादि'त्यनुमानप्रयोगस्य प्रसङ्गसाधनताऽपि निराकृता । तदुक्तं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिरपि योगशास्त्रे → 'सद्यः सम्मूर्च्छित्ताऽनन्तजन्तुसन्तानदूषितम् । नरकाध्वनि पाथेयं कोऽश्नीयात् पिशितं सुधीः ? ॥ ← (यो.शा.३/३३) इति । कुन्दकुन्दाचार्येण अपि प्रवचनसारे → पक्केसु अ आमेसु अ विपच्चमाणासु मंसपेसीसु । संततियमुववादो तज्जादीणं णिगोदाणं ॥ जो पक्कमपक्कं वा पेसीं मंसस्स खादि फासदि वा । सो किल णिहणदि पिंडं जीवाणमणेगकोडीणं ॥

← (प्र.सा.३/२९-३०-जयसेनवृत्तिगते इमे गाथे) इति । योगसारप्राभृते अमितगतिना → पक्वेऽपक्वे सदा मांसे पच्यमाने च सम्भवः । तज्जातीनां निगोदानां कथ्यते जिनपुङ्गवैः ॥ मांसं पक्वमपक्वं वा स्पृश्यते येन भक्ष्यते । अनेकाः कोटयः तेन हन्यन्ते किल जन्मिनाम् ॥

← (यो.सा.પ્રા. ૮/૬૦-૬૨) इत्युक्तम् । तदुक्तं पुरुषार्थसिद्धचुपाये अपि → आमास्वपि पक्वास्वपि विपच्यमानासु मांसपेशीषु । सातत्येनोत्पादस्तज्जातीनां निगोतानाम् ॥ आमां वा पक्वां वा खादति यः स्पृशति वा पिशितपेशीम् । स निहन्ति सततनिचितं पिण्डं बहुजीवकोटीनाम् ॥ ← (पु.सि.६७-६८) इति ।

કારણ હોવાથી બહુશ્રુતોએ માંસનો નિષેધ કરેલો છે. (૭/૫) તે આ રીતે સમજવું.

ગાથાર્થ :- પકાવવામાં આવતી, કાચી કે પાકી માંસપેશીઓમાં નિગોદના જીવોની ઐકાન્તિકી અને આત્યન્તિકી ઉત્પત્તિ શ્રી તીર્થકરોએ જિનશાસનમાં જણાવેલી છે. (૭/૬)

ટીકાર્થ :- આ અર્થનું જ સમર્થન કરનારી ગાથા સંબોધપ્રકરણમાં આ રીતે જણાવેલ છે કે 'કાચી, પાકી અને પકાવાતી માંસપેશીઓમાં નિગોદના જીવોની અત્યંત ઉત્પત્તિ જણાવેલ છે.' (૭/૬)

'તમારા (જૈનોના) જ આગંમમાં ક્યાંક 'માંસ ભક્ષ્ય છે' એવું સંભળાય છે. માટે 'માંસ અભક્ષ્ય

૧. હસ્તાદર્શ 'તન્ત્રો' इत्यशुद्धः पाठः । २. आमासु च पक्वासु च विपच्यमानासु मांसपेशीषु । आत्यन्तिकमुपपातो भणितो निगोदजीवानाम् ॥

નનુ ભવતામેવ ક્વચિદાગમે માંસભક્ષ્યતાઽપિ શ્રૂયતે इति पूर्वाऽपरविरोध इत्याशङ्क्याह-
सूत्राणि कानिचिच्छेदोपभोगादिपराणि तु । अमद्यमांसाऽशितया न हन्यन्ते प्रसिद्धया ॥७॥

‘સૂત્રાણીતિ । કાનિચિત્તુ સૂત્રાણિ છેદઃ = છેદસૂત્રોક્તપ્રાયશ્ચિત્તૌપયિકાર્થવિશેષઃ, ઉપભોગશ્ચ
બહિઃ-પરિભોગઃ, આદિનાઽત્યન્તાઽપવાદાદિગ્રહઃ, તત્પરાણિ (= છેદોપભોગાદિપરાણિ તુ) પ્રસિદ્ધયાઽમદ્ય-
માંસાશિતયા સાધોઃ (ન હન્યન્તે=) ન વિરુદ્ધ્યન્તે, ઉત્સર્ગતો માંસભક્ષણસ્ય દુષ્ટત્વાદેવેતિ ભાવઃ।
તથાહિ ²અવિ ય इत्य लभिस्सामि पिंडं वा लोयं वा खीरं वा दहिं वा नवणीयं वा

હિંસાતિરિક્તો ગુદ્ધિવિશેષોઽપિ તદ્ભક્ષણે દોષઃ । તદુક્તં તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિભિઃ →
માંસરસો હિ સર્વરસાતિશાયી વૃષ્યતમશ્ચ કિલ । તત્ર ચાવશ્યમ્ભાવિ ગાર્ધ્યમ્ ← (ત.સ્.૧/૨૧ ભા.વૃ.)
इति । सम्बोधप्रकरणेऽपि → मज्जे महुम्मि मंसंमि नवणीयंमि चउत्थए। उप्पज्जंति असंखा तव्वण्णा
तत्थ जंतुणो ॥ ← (सं.प्र.७/७६) इत्युक्तम् । अन्यत्राऽपि → मद्ये मांसे मधुनि च नवनीते बहिर्नीते ।
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते सुसूक्ष्मा जन्तुराशयः ॥ ← (नागपटल-?) इत्युक्तम् ॥७/६॥

છેદોપભાગપરાણિ સૂત્રાણિ તુ ‘અમજ્જ-માંસાસિ’ (દ.વૈ.ચૂ.૨/ગા.૭) इति दशवैकालिकचूलिकावचनेन,
‘પસત્થવિગતિગ્ગહણં’ (દશવૈ.ચૂ. ૩૧૬૯) इति निशीथभाष्येन, ‘મધુ-માંસ-મજ્જવિહાણા ય અપસત્થાઓ ।
સેસા ખીરાતિયા પસત્થાઓ । પસત્થાસુ વા કારણે પમાણપત્તાસુ ઘેપ્પમાણીસુ’ (નિ.ભા.૩૧૬૮ ચૂ.) इति
निशीथचूर्ण्यादिना च प्रसिद्धया अमद्य-मांसाशितया साधोः न विरुद्ध्यन्ते । दुष्टत्वात् = सदोषत्वस्वीकारादिति ।

આચારાઙ્ગપ્રથમચૂલિકાગતસૂત્રાણિ દર્શયિતુમુપક્રમતે ‘અવિ ય..’ इति । श्रीशीलाङ्काचार्यवृत्ति-
‘એવી તમારી વાતનો તેની સાથે વિરોધ આવશે.’ આવી શંકાનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રન્થકારશ્રી
જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- કેટલાક સૂત્રો છેદ, બાહ્ય ઉપભોગ વગેરેના સૂચક હોવાથી ‘સાધુ મદ્યપાન કે માંસભક્ષણ
ન કરે’ આવા પ્રસિદ્ધ હકીકતની સાથે કોઈ વિરોધ નહિ આવે. (૭/૭)

• માંસસંબંધી અપવાદાદિનું સૂચન •

ટીકાર્થ :- શાસ્ત્રમાં બતાવેલા કેટલાક સૂત્રો છેદને બતાવવાના તાત્પર્યથી હોય છે. છેદનો અર્થ
છે છેદગ્રન્થમાં જણાવેલા પ્રાયશ્ચિત્તમાં નિમિત્તભૂત એવો વિશેષ પ્રસંગ. કોઈક સૂત્ર બાહ્ય પરિભોગને
સૂચવતા હોય છે. તો કેટલાક સૂત્રો અત્યન્ત આગાઢ અપવાદ વગેરેને જણાવતા હોય છે. આવા પ્રકારના
માંસાદિગોચર સૂત્રો ‘સાધુ દારુ ન પીએ, માંસ ન ખાય’ એવી પ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાને બાધિત કરતા નથી.
કારણ કે માંસભક્ષણ ઉત્સર્ગથી દુષ્ટ જ છે. (અપવાદ સૂત્રમાં બતાવેલા પ્રાયશ્ચિત્ત પણ આ જ અર્થને
સૂચિત કરે છે.) માંસવિષયક તેવા પ્રકારના શાસ્ત્રપાઠો આ પ્રમાણે જાણવા.

આચારાંગ સૂત્રમાં આવતો આવો પાઠ નીચે મુજબ છે. “વળી, આ સગાવહાલા વગેરેના ઘરમાં

૧. હસ્તાદર્શ ‘સૂતિ’ इति वृटितः पाठः । हस्तादर्शान्तरे च ‘सूत्राणीति’ इति नास्ति । २. अपि चात्र लप्ये पिंडं वा
लोयं वा क्षीरं वा दधि वा नवनीतं घृतं वा गुडं वा तैलं वा मधु वा मद्यं वा मांसं वा शुष्कलिं वा फाणितं वा पूतं
वा शिखरिणीं वा तत्पूर्वमेव भुक्त्वा पीत्वा पतद्ग्रहं च संलिह्य संमृज्य ततः पश्चाद् भिक्षुभिः सार्द्धं गृहपतिकुलं पिंडपातप्रतिज्ञया
प्रवेश्यामि निष्कमिष्यामि वा मातृस्थानं स्पृशेद् ।

ઘયં વા ગુલં વા તિલ્લં વા મહું વા મજ્જં વા મંસં વા 'સક્કુલિં વા ફાણિઅં વા પૂયં વા સિહિરિણિં વા તં પુવ્વામેવ ભુચ્ચા પિચ્ચા પડિગ્ગહં ચ સંલિહિય સમ્મજ્જિય તઓ પચ્છા 'ભિક્ખૂહિં સહ્ધિં ગાહાવહ્કુલં પિંડવાયપડિયાએ પવિસિસ્સામિ વા 'ણિક્ખમિસ્સામિ વા માહટ્ઠાણં સંફાસે' (આ.૨-૧-૧-૪-૨૪) ઇત્યત્ર 'નવરં મઘ-માંસે છેદસૂત્રાભિપ્રાયેણ વ્યાખ્યેયે' ઇતિ વૃત્તિકૃદ્ વ્યાખ્યાતવાન્^૧।

'અથવા કશ્ચિદતિપ્રમાદાવષ્ટબ્ધોડત્યન્તગૃધ્નુતયા મઘ-માંસાઘપ્યાશ્રયેદતસ્તદુપાદાનમિ'તિ માતૃ-

સ્ત્વેવમ્ → અપિ ચૈતેષુ સ્વજનાદિકુલેષ્વભિપ્રેતં લાભં લપ્સ્યે । તદેવ દર્શયતિ - પિણ્ડં = શાલ્યોદનાદિકં 'લોચમિ'તિ ઇન્દ્રિયાનુકૂલં રસાદ્યુપેતમુચ્યતે । તથા ક્ષીરં વેત્યાદિ સુગમં યાવત્સિહરિણીં વેતિ । નવરં મઘ-માંસે છેદસૂત્રાભિપ્રાયેણ વ્યાખ્યેયે । અથવા કશ્ચિદતિપ્રમાદાવષ્ટબ્ધોડત્યન્તગૃધ્નુતયા મધુ-મઘ-માંસા-ન્યપ્યાશ્રયેદતસ્તદુપાદાનમિ'તિ ← (આ.શ્વુ.સ્ક.૨ ચૂ.૧-ઉદ્દે.૪-સૂ.૨૪) ।

નનુ સાધૂનામમઘ-માંસાશિત્વાત્કથમેતદ્ગ્રહણં સમ્ભવતીતિ ચેત્ ? ન, માતૃસ્થાનસ્પર્શયોગ્યતયા = માયાસમ્પર્કાર્હત્વેન ઇદમપિ = મઘ-માંસાદિગ્રહણમપિ ન વિરુદ્ધયતે । વસ્તુતઃ ઇદમાચારાઙ્ગીયં સૂત્રમૌત્સર્ગિકં માંસભક્ષણનિષેધમેવોપદર્શયતિ, અન્યથાડનુપદમેવ તત્રોપદર્શિતં 'ણો એવં કરેજ્જ' (આચા. ૨/ચૂ.૧/૪/૨૪) ઇતિ વચનમનુપપન્નમેવ સ્યાત્ । 'છેદસૂત્રાભિપ્રાયેણ વ્યાખ્યેયે' ઇતિ આચારાઙ્ગવૃત્તિકૃતા યદુક્તં તત્ર છેદસૂત્રાભિપ્રાયઃ → મહુ-મજ્જ-માંસાઙ્ગરહિયવિગતીણં ગહણં આગાઢે ગિલાણકજ્જે । ગરહા-લાભ-પમાણેત્તિ-ગરહંતો ગેણ્હતિ- 'અહો ! અકજ્જમિણં, કિં કુણિમો? અણ્ણહા ગિલાણો ણ પણ્ણપ્પહ્ । ગરહિયવિગતિલાભે ય પમાણપત્તં ગેણ્હંતિ, ણો અપરિમિતમિત્યર્થઃ । જાવતિયા ગિલાણસ્સ ઉવઉજ્જતિ તંમત્તાએ ઘેપ્પમાણીએ દાતારસ્સ પચ્ચયો ભવતિ । પાવં = અપ્પણો અભિલાસો, તસ્સ ય પડિઘાઓ કઓ ભવતિ । પાવદિઢ્ઠીણં વા પડિઘાઓ કઓ ભવતિ, 'સુવત્તં એતે ગિલાણઢ્ઠા ગેણ્હંતિ, ણ જીહ્લોલયાએ'ત્તિ ← (નિ.ભા.ગા.૩૧૭૦ ચૂર્ણિ) ઇત્યેવં નિશીથચૂર્ણિતોડવસેયઃ । જિહ્વાલૌલ્યેન તદ્ગ્રહણં તુ પ્રતિષિદ્ધમેવ ।

મનગમતી ભોજનસામગ્રી મળશે. દા.ત. બાસમતી ચોખા વગેરે પિંડ, અત્યંત સ્વાદિષ્ટ લોટ, દૂધ, દહીં, માખણ, ઘી, ગોળ, તેલ, મધ, દારૂ, માંસ, શખ્તુલી, પાણીથી ઓગાળેલો ગોળ, પૂડલા, શિખરિણી વગેરે.... માટે સગાવહાલાના ઘરે પહેલાં જઈ, ઉપરની ચીજમાંથી જે કાંઈ મળે તે વાપરી, પાત્રાને ધોઈ, લૂછી, પછી જ્યારે ભિક્ષાકાળ થાય ત્યારે સાધુઓની સાથે ગૃહસ્થના ઘરમાં ગોચરી લેવા પ્રવેશ કરીશ અથવા નીકળીશ. આ રીતે કરવાથી માયા નામનું ૯ મું પાપસ્થાનક સ્પર્શે. (માટે આવું વિચારવું કે કરવું તે યોગ્ય નથી.)”

● શીલાંકાર્ય અભિપ્રાય ●

પ્રસ્તુત સૂત્રની ટીકામાં શ્રીશીલાંકાર્યની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે છે. 'અહીં દારૂ અને માંસની વાત છે તેની વ્યાખ્યા છેદસૂત્રના અભિપ્રાયથી કરવી. અથવા તો અત્યન્ત પ્રમાદથી પ્રસ્ત એવો કોઈ સાધુ અતિ આસક્તિના લીધે દારૂ કે માંસ વગેરે પણ ગ્રહણ કરે. માટે તેને જે પ્રાયશ્ચિત્ત આવે તે બતાવવા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સંકુલિં' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'ભિક્ખૂહિં' ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શો 'ણિક્ખમિસ્સામિ વા' ઇતિ પાઠો નાસ્તિ । ૪. હસ્તાદર્શો '.તવા' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

સ્થાનસ્પર્શયોગ્યતયા નેદમપિ વિરુદ્ધતે ।

તથા- 'સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી' વા સે જં પુણ જાણિજ્જા બહુઅટ્ટિઅં મંસં વા મચ્છં^૩ વા બહુકણ્ટયં' (આ.૨-૧-૧-૧૦-૫૮) ઇત્યાદિકં સૂત્રમપિ બહુપરિત્યજનધર્મકમાંસાઽગ્રહણસ્ય ગૃહસ્થાઽઽ-મન્ત્રણાદિવિધેર્ગ્રહણે સત્યપિ કણ્ટકાદિપરિષ્ઠાપનવિધેશ્ચ પ્રતિપાદકં 'અસ્યોપાદાનં' ક્વચિલ્લૂતાદ્યુપ-

આચારાઙ્ગીયં સૂત્રાન્તરયુગલં પ્રથમચૂલિકાગતમેવોપદર્શયતિ- 'સે ભિક્ષૂ વે'ત્યાદિ । સમ્પૂર્ણં તુ સૂત્રં તત્રૈવં → સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા સે જં પુણ જાણિજ્જા બહુઅટ્ટિઅં મંસં વા મચ્છં વા બહુકંટયં અસ્સિંં યલુ પડિગાહિતંસિ અપ્પે સિયા ભોયણજાણે બહુઅટ્ટિઅં મંસં તહમ્પગારં બહુઅટ્ટિઅં મંસં મચ્છં વા બહુકંટયં લાભે સંતે જાવ નો પડિગાહેજ્જા । સે ભિક્ષૂ વા ભિક્ષુણી વા જાવ સિયા ણં પરો બહુઅટ્ટિઅં મંસેણ વા મચ્છેણ વા ઉવનિમંતિજ્જા- 'આઽસ્સંતો ! સમણા ! અભિકંખસિ બહુઅટ્ટિઅં મંસં પડિગાહેત્તણ ?' એયમ્પગારં નિગ્ધોસં સુચ્ચા નિસમ્મ સે પુવ્વામેવ આલોઙ્ગા- 'આઽસોત્તિ વા ભઙ્ગિત્તિ વા ણો યલુ મે કમ્પઙ્ગુ બહુઅટ્ટિઅં મંસં પડિગાહેત્તણ । અભિકંખસિ મે દાઽં જાવઙ્ગયં તાવઙ્ગયં પોગ્ગલં દલયાહિ, મા ય અટ્ટિયાઙ્ગુ' । સે એવં વયંતસ્સ પરો અભિહટ્ઠુ અંતો પડિગ્ગહગંસિ બહુઅટ્ટિઅં મંસં પરિભાણેત્તા ણિહટ્ઠુ દલઙ્ગા, તહમ્પગારં પડિગ્ગહં પરહત્થંસિ વા પરપાયંસિ વા અફાસુયં અણેસણિજ્જં લાભે સંતે જાવ ણો પડિગાહેજ્જા । સે આહચ્ચ પડિગાહિણે સિયા તં ણો 'હિ'ત્તિ વણ્ણા, ણો 'અણહિ'ત્તિ વણ્ણા । સે ત્તમાયાય એગંતમવકકમિજ્જા અહે આરામંસિ વા અહે ઉવસસયંસિ વા અપ્પં-ડણે જાવ અપ્પસંતાણે મંસગં મચ્છગં મોચ્ચા અટ્ટિયાઙ્ગુ કંટણે મહાય સેત્તમાયાય એગંતમવકકમેજ્જા । અહે ઙ્ગામથંડિલંસિ વા જાવ પમજ્જિય પરટ્ટવિજ્જા ← (આ.શ્રુ.સ્કં.૨/ચૂ.૧/૧/૧૦-૫૮) ઇતિ સૂત્ર-મપિ = આચારાઙ્ગસૂત્રયુગલમપિ અત્યન્તાઽપવાદાઽપેક્ષયા ગ્રહણે પ્રાપ્તે બહુપરિત્યજનધર્મકમાંસાઽગ્રહણસ્ય = બહુહેયકણ્ટકાઘાકીર્ણમાંસાઽનુપાદાનસ્ય પ્રતિપાદકમ્, ગૃહસ્થાઽઽમન્ત્રણાદિવિધેઃ સકાશાત્ આગાઢાઽપવાદ-પદેન ગ્રહણે સત્યપિ = માંસાદ્યુપાદાને કર્તવ્યે સત્યપિ કણ્ટકાદિપરિષ્ઠાપનવિધેશ્ચ = બહુત્યજનીયકણ્ટકાસ્થ્યાદિ-પરિત્યાગવિધાનસ્ય ચ પ્રતિપાદકં અવગન્તવ્યમ્; ન તુ માંસાદિગ્રહણવિધેઃ પ્રતિપાદકમ્ । ન ચાસ્મદુક્તસ્ય તદ્વ્યાખ્યાકારવચનેનાઽપિ વિરોધસ્સમ્ભવતિ; યતઃ "એવં માંસસૂત્રમપિ નેયમ્ । અસ્ય ચોપાદાનં ક્વચિલ્લૂ-માટે મઘ વગેરેનો સૂત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.' તેમ જ આવું કરવાથી માયા નામના પાપસ્થાનકને સ્પર્શવાની યોગ્યતા રહેલી હોવાથી પણ 'માંસાદિ અભક્ષ્ય છે.' આ વાતનો વિરોધ નથી આવતો. તેમ જ 'તે સાધુ કે સાધ્વી એવું જાણે કે બહુ હાડકાવાળું આ માંસ છે. અથવા બહુ કાંટાવાળી માછલી છે....' ઈત્યાદિ પ્રતિપાદન કરનાર સૂત્ર પણ એમ જણાવે છે કે જેમાંથી બહુ ફેંકી દેવું પડે તેવું માંસ તો ગ્રહણ ન જ કરવું. તથા ગૃહસ્થ આમંત્રણ આપીને ગોચરી માટે ઘરે લઈ જાય અને ગોચરીમાં અનુપયોગ વગેરેથી માંસ આવી ગયું હોય તો પણ કાંટા, હાડકા વગેરેનું વિસર્જન-પરિષ્ઠાપન જ કરવું.

તેમ જ ટીકાકારશ્રીએ પણ આ સૂત્રનું વિવેચન કરતાં જણાવેલ છે કે 'ક્યારેક લૂતા વગેરેના શમન માટે સારા વૈદ્યની સૂચનાથી માંસનું ગ્રહણ કરેલ હોય તો તેના બાહ્ય ઉપભોગ-વિલેપન વગેરેથી પરસેવા

૧. અથ ભિક્ષુર્વા ભિક્ષુણી વા યત્પુનઃ જાનીયાદ્ બહ્વસ્થિકં માંસં વા મત્સ્યં વા બહુકણ્ટકમ્... । ૨. હસ્તપ્રતૌ 'ભિક્ષુણી' પદં નાસ્તિ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ 'મચ્છિ' ઇતિ પાઠઃ । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ '....પાદનં' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

शमनार्थं सदैद्योपदेशतो बाह्यपरिभोगेन स्वेदादिना ज्ञानाद्युपकारकत्वात्फलवदृष्टं, भुजिश्चाऽत्र बहिः परिभोगार्थं' इति व्याख्यया न विरुद्धम् ।

ताद्युपशमनार्थं सदैद्योपदेशतो बाह्यपरिभोगेन स्वेदादिना ज्ञानाद्युपकारकत्वात् = रत्नत्रयोपष्टम्भकत्वात् फलवत् = सार्थकं दृष्टम्" । (आचा. २/१/१/१०/५८ वृत्ति) इत्युक्तं तद्वृत्तौ ।

अयमत्राशयो ज्ञानादिरत्नत्रययोग-क्षेम-वृद्ध्याद्युद्देशेनोत्सर्गतो मांसभक्षणादिकं निषिद्धं सत् गाढग्लानादिकारणतः तेनैवोद्देशेनाऽपवादतो बाह्यपरिभोगार्थं मांसग्रहणादिकं विधीयते । स्वेदकर्मणि मांसादेः बाह्यपरिभोगः चरकसंहितायां → ग्राम्यानूपौदकं मांसं पयो बस्तशिरस्तथा । वराहमध्यपित्ताऽसृक् स्नेहवत्तिल-तण्डुलाः ॥ इत्येतानि समुत्कवाथ्य नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् । देश-कालविभागज्ञो युक्त्यपेक्षो भिषक्तमः ॥ ← (च.सं.१४/११-१२) इत्यमुक्तः । → औदकानूपमांसानि सलिलं पाञ्चमूलिकम् । सस्नेहमारनालं वा नाडीस्वेदे प्रयोजयेत् ॥ (च.सं.८/८८) इति तु चरकसमज्ञाकृत् । सुश्रुतायुर्वेदे अपि उष्णस्वेदकर्मणि मांसादेः बाह्यपरिभोगो रोगविशेषोपचाररूपेण दर्शितः (सु.अध्य.३२/भाग-२) । शास्त्रार्थानां तु सर्वज्ञकथितत्वाद् नानादेश-कालादिव्यापकत्वाच्चोत्सर्गापवादगर्भनिरूपणस्य न्याय्यत्वमेव । परं प्रकृते सदैवैद्य-गीतार्थगुरुपदेशानुसारेणैवाऽयमात्यन्तिकापवादविधिरागाढकारणे प्रयोक्तव्यः, न तु यथा-कथञ्चित् । एतेन → न शास्त्रमस्तीत्येतेन प्रयोगो हि समीक्ष्यते । शास्त्रार्थान् व्यापिनो विद्यात् प्रयोगांस्त्वैकदेशिकान् ॥ ← (का.सू.७/२/५५) इति कामसूत्रकारिकाऽपि व्याख्याता । अतो नात्र 'नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च' (अन्ययो.द्वा.११) इत्येवं कलिकालसर्वज्ञेनाऽन्ययोगव्यवच्छेदद्वात्रिंशिकायामुप-दर्शिताया उत्सर्गापवादमर्यादाया भङ्गः, येन मांसस्याऽभक्ष्यता विरुध्यते ।

वस्तुतस्तूत्सर्गापवादविभागविनिर्माकेणाऽप्येतानि सूत्राणि विमृश्यन्ते तथापि नास्त्यत्र विरोधलेशोऽपि, विरोधितावच्छेदकस्यैवाभावात् । तथाहि निषेधतावच्छेदकं मांसप्रतियोगिकभक्षणत्वं, विधेयतावच्छेदकञ्च मांसप्रतियोगिकग्रहणत्वादिकमिति नास्ति विरोधः कश्चित् । न च प्रकृतसूत्रे 'मंसगं मच्छगं भोच्चा' इत्येवमुक्त्या मांसप्रतियोगिकभक्षणत्वमेव विधेयतावच्छेदकमिति वाच्यम्, यतो 'भुजिश्चात्र बहिःपरिभोगार्थं, नाऽभ्यवहाराऽर्थे पदातिभोगवदि'ति (आचा.२/१/१/१०/५८ वृ.) तद्वृत्तावुक्तम् । निषेधकोटौ भुजिरभ्य-वहारार्थं गृह्यते विधेयकोटौ च नाभ्यवहारार्थं किन्तु स्वेदादिलक्षणबाह्यपरिभोगार्थं इति शब्दाऽभेदेऽप्यर्थभेदा-न्नास्त्यत्र विरोधगन्धोऽपीति सूक्ष्मदृष्ट्येक्षणीयं गम्भीरं तत्त्वमेतत् । "एवं गृहस्थाऽऽमन्त्रणादिविधि-पुद्गलसूत्रमपि सुगममिति । तदेवमादिना छेदसूत्राभिप्रायेण ग्रहणे सत्यपि कण्टकादिप्रतिष्ठापनविधिरपि सुगम" इति व्याख्यया = श्रीशीलाङ्काचार्यकृतव्याख्यया न विरुद्धं अस्मदुक्तं मांसादेरभक्ष्यत्वम् ।

पूज्यास्तु- "अत्र बहुअद्वियं मंसं = बह्वस्थि-कवचादिव्याप्तं बादाम-खर्जूरकाऽखरोटादिकमिति भाषायां प्रसिद्धं बोध्यम्, बहुकंटयं मच्छं = नानातीक्ष्णसूक्ष्मलोमोपेतं मत्स्याभिधानं वनस्पतिफलं बोध्यमिति प्राहुः । वगेरे द्वारा लूता वगेरेनुं शमन थवाथी ज्ञानादि रत्नत्रयनी आराधनामां ते मांसग्रहण उपकारक थवाथी सार्थक ज्ञेवाथेल छे. अत्यंत अपवाद्यपदे ग्रहण करेला मांसादिनो भोगवटो जावा द्वारा नडि पण बाह्य परिभोग वैद्यशास्त्रोक्त स्वेदकर्म वगेरे द्वारा करवो.' आवुं आथारांगविवरणमां लभेल होवाथी 'मांस अलक्ष्य छे, मांसलक्षण दुष्ट छे. मांसलक्षण पापजनक छे.' आ वातनो कोर्ष विरोध आवतो नथी.

तथा 'से भिक्खू वा भिक्खुणी वा जाव समाणे से जं पुण जाणिज्जा मंसं वा मच्छं वा भज्जिज्जमाणं पेहाए तिल्लपूयं वा आएसाए उवक्खडिज्जमाणं पेहाए नो खद्धं खद्धं उव-संकमित्तु' ओभासिज्जा नन्नत्थ गिलाणणीसाए' (आ.२-१-१-९-५१) इत्यत्र 'नाऽन्यत्र 'ग्लानादि-कार्यादि'त्यनेनाऽत्यन्ताऽपवाद एवच्छेदसमसूत्रविषय इति न कश्चिद्विरोधः श्रुतपरिष्कृतचेतसां प्रतिभाति ॥७॥

एनेन → से भिक्खू वा भिक्खुणी वा सिया णं परे बहुअट्टिएण मंसेण वा बहुकंटएण मच्छेण वा उपनिर्मतिज्जा-आउसंतो समणा ! अभिकंखसि बहुअट्टियं मंसं बहुकंटअं मच्छं वा पडिगाहित्तए?' एयप्पगारं निग्घोसं सुच्चा निसम्म से पुच्चामेव आलोइज्जा 'आउसोत्ति वा नो खलु मे कप्पइ बहु-अट्टियं मंसं० पडिगाहित्तए। अभिकंखसि मे दाउं जावइयं तावइयं पुग्गलं दलयाहि, मा य अट्टियाइ'। से सेवं वयंतस्स परो अभिहट्टु अंतो पडिग्गहंगंसि बहु परिभाइत्ता निहट्टु दलइज्जा, तहप्पगारं पडिग्गहं परहत्थंसि वा परपायंसि वा अफासुयं नो पडिग्गाहिज्जा । से आहच्च- परिगाहिए सिया तं नो हित्ति वइज्जा, नो अणिहित्ति वइज्जा, से तमायाय एगंतमवक्कमिज्जा २ अहे आरामंसि वा अहे उवस्सयंसि वा अप्पंडे जाव संताणए मंसगं मच्छगं भुच्चा अट्टियाइं कंटए गहाय से तमायाय एगंतमवक्कमिज्जा २ अहे झामथंडिलंसि वा जाव पमज्जिय पमज्जिय परिट्टविज्जा ← (आचा. श्रु.२,चू.१,अ.१,उ.१०,सू.५८) इत्यपि आचाराङ्गसूत्रवचनं व्याख्यातम् ।

प्रकृते एवाचाराङ्गीयं सूत्रान्तरमपवादविषयतया दर्शयति- तथा 'से' इत्यादि स्पष्टार्थम् ।

यदपि आचाराङ्गसूत्रे → से भिक्खू वा जाव समाणे से जं पुण जाणेज्जा मंसाइयं वा मच्छाइयं वा मंसखलं वा मच्छखलं वा आहेणं वा पहेणं वा हिंगोलं वा संमेलं वा हीरमाणं पेहाए अंतरा से मग्गा बहुपाणा बहुबीया बहुहरिया बहुओसा बहुउत्तिंग-पणग-दगमट्टीय-मक्कडासंताणया बहवे तत्थ समण-माहण-अतिहि-किवण-वणीमगा उवागया उवागमिस्संति (उवागच्छंति) तत्थाइत्रा वित्ती नो पन्नस्स निक्खमण-पविसाए, नो पन्नस्स वायण-पुच्छण-परियट्टणाऽणुप्पेह-धम्माणुओगचिंताए। से एवं नच्चा तहप्प-गारं पुरे संखडिं वा पच्छासंखडिं वा संखडिं संखडिपडियाए नो अभिसंधारिज्जा गमणाए ← (आचा.श्रु.२,चू.१,अ.१, उ.४,सू. २२) इत्युक्तं तदपि मांसप्रचुरसङ्खडिस्थले बहुप्राणि-बीज-हरिताऽवश्या-यादिविराधनाबहुलमार्गे तादृशश्रमणाद्याकीर्णवृत्तौ वा प्राज्ञस्याऽपि साधोः गमनप्रतिषेधकमेवोत्सर्गत इति

तेम ज 'ते साधु के साध्वी ज्ञेशे के गृहस्थना धरे मडेभान भाटे मांस, मत्स्य के तेलप्रचुर पूखो रंधाय छे, तैयार थाय छे, तो तेवुं जेईने जल्दी जल्दी त्यां जईने ऐ मांगवुं नछि. सिवाय के ऐवुं अत्यंत गंभीर रोग वगेरेनुं कारश डोय.' आ छेदसूत्र जेवा सूत्रनो विषय पश अत्यंत आगाढ अपवाद ज छे. कारश के 'ग्लानना कार्य सिवाय ते मांगवुं नछि.' - आवुं तेमां ज्ञावेद छे. भाटे शास्त्रथी जेनुं अन्तःकरश इणद्रुप अने संस्कारित थयेद छे तेवा बहुश्रुत पुरुषोने उपरोक्त अपवादसूत्रो जेडे 'मांस अत्यक्ष छे' आ वातनो कोई विरोध ज्ञातो नथी. (७/७)

१. हस्तादर्श 'भिक्खुणी' पदं नास्ति । २. मुद्रितप्रतौ 'संकमित्तओ' इति पाठः । ३. मुद्रितप्रतौ 'चान्यत्र' इत्यशुद्धः पाठः । ४. मुद्रितप्रतौ 'ग्लानादिकार्या...' इत्यशुद्धः पाठः ।

नास्ति कश्चिद् विरोधः ।

अग्रेऽपि तत्रैव चतुर्थोद्देशेऽपवादतः सङ्खडिगमनप्रकरणे → से भिक्खू वा भिक्खुणी वा से जं पुण जाणिज्जा मंसाइयं वा मच्छाइयं वा जाव हीरमाणं पेहाए अंतरा से मग्गा अप्पपाणा अप्पबीया अप्पहरिया अप्पओसा अप्पउदया अप्पउत्तिग-पणग-दग-मट्टीय-मक्कडासंताणया, नो जत्थ बहवे समण-माहण-अतिहि-किवण-वणीमगा उवागया उवागच्छंति उवागमिस्संति अप्पाइन्ना वित्ती पन्नस्स निक्खमणप-वेसाए, पन्नस्स वायण-पुच्छण-परियट्टणाऽणुप्पेह-धम्माणुओगचिंताए, सेवं नच्चा तहप्पगारं पुरेसंखडिं वा पच्छासंखडिं वा संखडिं संखडिपडियाए अभिसंधारेज्ज गमणाए ← (आचा.श्रु.२/चू.१/अ.१/उ.४/सू.२२) इति यदुक्तं तदपि न मांसादिग्रहणापेक्षया किन्तु अध्वानक्षीणस्य वा ग्लानोत्थितस्य वा तपश्चरणकर्षितस्य वाऽवमौदर्यबाधितस्य वा मांसभिन्नदुर्लभद्रव्यविशेषार्थिनो वा मांसादिदोषपरिहरणसमर्थस्य, निष्क्रमण-प्रवेश-दोषपरिहरणे प्राज्ञस्य वाचना-प्रच्छना-परिवर्तनानुप्रेक्षा-धर्मानुयोगचिन्तायै च कुशलस्य तत्राऽगमने वा-चनादियोगाऽनिर्वाहे मांसादिपरिहारेण मांसादिभिन्नपिण्डग्रहणापेक्षयैव युज्यते, तथैव तद्व्याख्याऽवलोक-नात् । तदुक्तं तद्वृत्तौ 'तदेवमल्पदोषां संखडिं ज्ञात्वा मांसादिदोषपरिहरणसमर्थः सति कारणे तत्प्रतिज्ञयाऽभिसन्धारयेद् गमनाये'ति (आचा.२/१/१/४/२२ वृत्ति) ।

उत्तराध्ययनसूत्रे → भुंजमाणे सुरं मंसं सेअमेअं ति मन्नइ ← (उत्त.५/९) इति यदुक्तं तत्तु नास्तिको यत्करोति तदपेक्षयाऽवगन्तव्यम्, न तु विधिवादरूपेण ।

यदपि निशीथसूत्रे नवमोद्देशके → मंसखायाणं वा मच्छखायाणं वा छविखायाणं वा बहिया निग्गयाणं असणं वा पाणं वा खाइमं वा साइमं वा पडिग्गाहेइ ← (निशीथ उ.९ सू.१०) इत्युक्तं, यच्चैकादशोद्देशके तत्रैव → मंसाइयं वा मच्छाइयं वा मंस-खलं वा मच्छखलं वा आहेणं वा पहेणं वा सम्मेलं वा हिंगोलं वा अन्नयरं वा तहप्पगारं विरूव-रूवं हीरमाणं पेहाए ताए आसाए ताए पिवासाए तं रयणिं अन्नत्थ उवाइणावेइ ← (निशीथ उ.११ सू.८०) इत्युक्तं तदपि तादृशप्रवृत्तौ प्रायश्चित्तदर्शकं, न तु मांसादिविधानपरमिति ध्येयम् ।

→ वासावासं पज्जोसवियाणं नो कप्पइ निग्गंधाण वा निग्गंधीण वा हट्ठाणं आरुग्गाणं बलिय-सरीराणं इमाओ नव रसविगईओ अभिक्खणं अभिक्खणं आहारित्तए - तं जहा १ खीरं, २ दहिं, ३ नवणीयं, ४ सप्पिं, ५ तिल्लं, ६ गुडं, ७ महुं, ८ मज्जं, ९ मंसं ← (कल्प.९/१७) इति कल्पसूत्र-वचनमपि आगाढाऽऽपवादिकमांसादिग्रहणं 'प्रसक्तं प्रतिषिध्यते' इति न्यायेन चतुर्मास्यां सर्वथा निषिद्ध-

• मांसग्रहण प्रयोजन •

विशेषार्थः :- उत्सर्गथी मांसलक्षणानो निषेध करी उत्सर्गथी ज मांसना ग्रहण-लक्षण वगेरेनुं विधान करवामां आवे तो ते बाअत विरोधअस्त कडेवाय. अथवा अेक प्रयोजनने उद्देशीने 'मांस अलक्ष्य छे' अेवुं उत्सर्गमार्गे जशावीने अन्य प्रयोजनने उद्देशीने 'मांस लक्ष्य छे' अेवुं अपवादमार्गे जशाववामां आवे तो ते अने वख्ये विरोध कडेवाय. कारण के औत्सर्गिक विधि-निषेधना प्रयोजन सिवायना अलग प्रयोजनने उद्देशीने ते ज वस्तु संबंधी आपवादिक निषेध-विधान थर्छ शक्तुं नथी. आ वात 'नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते च' आवुं कडेवा द्वारा कलिकाल सर्वज्ञ श्री हेमचंद्रसूरीश्वरज महाराजे अन्ययोगव्यवच्छेद द्वात्रिंशिकाभां

મિતિ દર્શયતિ । તદુક્તં શ્રીવિનયવિજયગણિવેરેણ કલ્પસૂત્રસુબોધિકાવૃત્તૌ → યદપિ મધુ-મઘ-માંસ-
નવનીતવર્જનં યાવજ્જીવં (સાધૂનાં) અસ્ત્યેવ તથાપ્યત્યન્તાઽપવાદદશાયાં બાહ્યપરિભોગાર્થં કદાચિદ્ ગ્રહણેઽપિ
ચતુર્માસ્યાં સર્વથા નિષેધઃ ← (ક.સૂ.૧/૧૭ વૃ.) ઇતિ ।

યદપિ → ઇમં અવવાદુસગ્ગિયં ‘બહુઅદ્વિયં પોગ્ગલં અણિમિસં વા બહુકંટયં’ એવં અવવાદતો ગિ-
પ્હંતો ભળાતિ ‘મંસં દલ, મા અદ્વિયં’ત્તિ ← ઇતિ નિશીથચૂર્ણિકારેણ (નિ.ભા.૫૨૩૭ ચૂ.) ઉક્તં તદપિ
વિધાનં અસ્થિ-કળ્પકાદિપરિહારપરં બોધ્યં, ન તુ માંસગ્રહણાપેક્ષયા । અત એવ બહૂજ્ઞનધર્મક-પિળ્પગ્રહણ-
નિષેધાવસરે → ‘બહુઅદ્વિયં પુગ્ગલં અણિમિસં વા બહુકંટકયં’ ← (દ.વૈ.૫/૧/૭૩) ઇતિ દશવૈકાલિક-
સૂત્રસ્ય વૃત્તૌ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ → બહ્વસ્થિ પુદ્ગલં = માંસં, અનિમિષં વા = મત્સ્યં વા બહુકળ્પકં,
અયં કિલ કાલાઘપેક્ષયા ગ્રહણે પ્રતિષેધઃ । અન્યે ત્વભિદધતિ ‘વનસ્પત્યધિકારાત્તથાવિધફલાભિધાને
એતે’ ← ઇતિ પ્રોક્તમ્ । અત્ર “કાલાઘપેક્ષયા = અત્યન્તાઽપવાદકાલાદિવિવક્ષયા બાહુલ્યેન બાહ્યપરિભોગાપેક્ષયૈવ
ન તુ ભોજનાપેક્ષયા ગ્રહણે = માંસાદિગ્રહણપ્રાપ્તે પ્રતિષેધઃ = બહૂજ્ઞનધર્મકમાંસાદિગ્રહણનિષેધ” ઇતિશ્રી-
હરિભદ્રસૂરિતાત્પર્યમ્ । અન્યમતે તુ સ્પષ્ટં ફલાભિધાનવ્યાખ્યાનમિતિ નાત્રાપિ વ્યામોહઃ કાર્યઃ । પૂજ્યાસ્તુ
પ્રકૃતે માંસપદં મિષ્ટાન્નાદિગરિષ્ઠાઽશનપરતયા મત્સ્યપદં ચ પક્વૌદનાદિપરતયા વ્યાખ્યેયમિતિ પ્રાહુઃ ।

ભોજનવિધિનિરૂપણેઽપિ → ‘તત્થ સે ભુંજમાણસ્સ અદ્વિઅં કંટઓ સિઆ’ ← (દ.વૈ. ૫/૧/
૮૪) ઇતિ દશવૈકાલિકસૂત્રે યદુક્તં તત્રાપિ → “તત્ર = કોષ્ઠકાદૌ સે = તસ્ય સાધોઃ ભુજ્જનાસ્ય
અસ્થિ, કળ્પકો વા સ્યાત્, કથજ્વિદ્ ગૃહિણાં પ્રમાદદોષાત્ । ‘કારણગૃહીતે પુદ્ગલ એવે’ત્યન્યે” ←
(દ.વૈ.૫/૧/૮૪ વૃત્તિ) ઇતિ વ્યાખ્યાતમ્ । સ્પષ્ટમેવ હરિભદ્રસૂરિભિઃ સ્વમતે ગૃહસ્થપ્રમાદાપેક્ષયા વ્યજ્જનાદૌ
સમ્પાતાઽઽયાતકળ્પકોલ્લેખોઽકારિ । કારણગૃહીતપુદ્ગલાન્તર્ગતકળ્પકનિર્દેશકાન્યમતેઽપિ ભોજનવિધિ-
નિરૂપણે ગૃહીતપિળ્પઞૌષધાદ્યુપયોગસામ્યેન તન્નિર્દેશોઽવગન્તવ્યઃ, નિર્જરાદ્વાદશભેદનિરૂપણે આર્ત-રૌદ્રાદિધ્યાન-
પ્રકારચતુષ્કપ્રદર્શનવત્ । ન દ્યાર્ત-રૌદ્રધ્યાને નિર્જરાત્વેનાભિમતે । તદ્વત્પ્રકૃતેઽપ્યવગન્તવ્યમ્ ।

માંસદેરભક્ષ્યત્વં તુ → જે યાવિ ભુંજન્તિ તહપ્પગારં, સેવંતિ તે પાવમજાણમાણા । મળં ન એયં
કુસલં કરન્તી વાયાવિ એસા બુઈયા ઉ મિચ્છા ॥ ← (સૂત્રકૃ.શ્રુ.૨, અ.૬, ગા.૩૮) ઇતિ સૂત્રકૃતાઙ્ગવચનાત્,
→ ભુંજમાણે સુરં મંસં પરિવુઢે પરંદમે ॥ અચકક્કર ભોઈ ય, તુંદિલ્લે ચિયલોહિણે । આઉયં નરણ
કંચે, જહા એસં વ એણ ॥ ← (ઉત્તરા.અ.૭, ગા.૬/૭) ઇતિ, → હિંસે બાલે મુસાવાઈ, માઈલ્લે
પિસુણે સઢે । ભુંજમાણે સુરં મંસં, સેયમેયંતિ મન્નઈ ॥ ← (ઉત્તરા.અ.૫, ગા.૯) ઇતિ, → તુહં પિયાઈં

જ્ઞાણાવેલ છે. પ્રસ્તુતમાં ઉપરોક્ત બે પ્રકારમાંથી એક પણ પ્રકાર સંભવતો ન હોવાથી વિરોધને કોઈ અવકાશ
નથી. તે આ રીતે (૧) માંસભક્ષણનો ઉત્સર્ગથી નિષેધ કરી માંસગ્રહણનું વિધાન ઉત્સર્ગથી નહિ પણ
અપવાદથી કરવામાં આવેલ છે. આપવાદિક વિધાન માંસભક્ષણનું નથી પણ માંસગ્રહણનું છે.

તથા (૨) રત્નત્રયના પાલન માટે ઉત્સર્ગથી માંસભક્ષણનો નિષેધ કરેલ અને અપવાદથી
માંસગ્રહણાદિનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે તે પણ રત્નત્રયના પાલન માટે જ કરવામાં આવેલ છે.
(જ્ઞાનાઘુપકારકત્વાત્) માટે બીજા પ્રકારે પણ વિરોધ અહીં સંભવતો નથી.

મંસાઈ, ઘંડાઈ સોલ્લગાણિ ય । ધાવિઓમિ સમંસાઈ, અગ્ગિવણ્ણાઈંડણેગસો ।। ← (ઉત્તરા.અ.૧૯, ગા.૬૯) ઇતિ ચ ઉત્તરાધ્યયનવચનાત્, → અમજ્જ-મંસાસી અમચ્છરીઆ અધિક્વણં નિવ્વિગઈં ગયા અ ← (દશવૈ. ચૂ.૨, ગા.૭) ઇતિ ચ પ્રાગુક્તાત્ (પૃ.૪૫૫) દશવૈકાલિકસૂત્રવચનાદપિ સુપ્રસિદ્ધમેવેત્યવધેયમ્ ।

ઇત્યજ્ચ → ‘સવ્વણઈંણં જા હુજ્જ વાલુયા સવ્વુદદહિણં જં ઉદયં । ઇત્તો ય અણંતગુણો અત્થો ઇક્કસ્સ સુત્તસ્સ ।।’ ← (સં.પ્ર.૧૦/૫૧) ઇતિ સમ્બોધપ્રકરણવચનાત્ ^૧પ્રતિસૂત્રમનન્તાર્થોપદેશાત્, ^૨માંસાદેરત્યન્તં ગર્હિતત્વાત્, → મહારંભયાણ મહાપરિગ્ગહિયાણ કુણિમાહારેણં પંચેદિયવહેણં નેરહ્યાયકમ્માસરીરપ્પયોગનામાણ કમ્મસ્સ ઉદણં નેરહ્યાયકમ્માસરીરે જાવ પયોગબન્ધે ← (ભગ.સૂ. ૮/૯/૩૫૧ સૂત્ર) ઇતિ ભગવતીસૂત્રે → ચઉહિં ઠાણેહિં જીવા ણેરતિયત્તાણ કમ્મં પકરેતિ, ણેરહિત્તાણ કમ્મં પકરેત્તા ણેરહિણ્ણુ ઉવવજ્જન્તિ, તં જહા- મહારમ્ભતાતે, મહાપરિગ્ગહતાતે, પંચેદિયવહેણં, કુણિમાહારેણં ← (ઔપ.સૂ.૩૪/પૃષ્ઠ-૮૦, સ્થા.૪૧/સૂ.૩૭૩) ઇતિ ઔપપાતિકસૂત્રે સ્થાનાઙ્ગસૂત્રે ચ, → મહારંભયાણ મહાપરિગ્ગહાણ કુણિમાહારેણં પંચેદિ-યવહેણં જીવા નરયં ગચ્છન્તિ ← (સમ.ભવ-૪/યશોધરચરિત્ર) ઇત્યેવં સમરાદિત્યકથાયાં ચ માંસાહારસ્ય^૩ નરકકારણત્વેનોક્તત્વાત્, → અમજ્જમંસાસિણે ← (સૂત્રકૃ.અ.૨) ઇતિ સૂત્રકૃતાઙ્ગવચનાત્ ^૪મુનીનામ-મઘમાંસાડશિત્વાત્, ^૫અન્યાર્થપરત્વસમ્ભવાચ્ચ ન તૈસ્તૈસ્સૂત્રૈર્માંસાદેર્ભક્ષ્યતા સિધ્ધ્યતિ ન વા નિષિદ્ધસ્ય તદ્ભક્ષણસ્યોત્સર્ગતો દુષ્ટત્વમપયાતિ ।

एनेन → રેવતીણ ગાહાવતિણીણ મમં અઢ્ઢાણ દુવે કવોયસરીરા ઉવક્ખડિયા । તેહિં નો અઢ્ઢો । અત્થિ સે અન્ને પારિયાસિણ મજ્જારકડણ કુક્કુડમંસણ । તમાહરાહિ । ણણં અઢ્ઢો ← (ભ.સૂ.શ.૧૫/સૂ.૫૫૭/પૃ.૬૮૬) ઇતિ વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાવિવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । અત્રાપિ → ‘દુવે કવોયા’ ઇત્યાદેઃ શ્રૂયમાણમેવાર્થ કેચિન્મન્યન્તે । અન્યે ત્વાહુઃ “કપોતકઃ = પક્ષિવિશેષઃ તદ્દ્વ યે ફલે વર્ણસાધર્મ્યાત્તે કપોતે = કુષ્માળ્લે; હ્રસ્વે કપોતે = કપોતકે । તે ચ તે શરીરે વનસ્પતિજીવદેહત્વાત્કપોતકશરીરે । અથવા કપોતકશરીરે ઇવ ઘૂસરવર્ણસાધર્મ્યાદેવ કપોતકશરીરે કુષ્માળ્લફલે ઇવ” । તે ઉપસંસ્કૃતે = સંસ્કૃતે । ‘તેહિં નો અઢ્ઢો’ત્તિ બહુપાપત્વાત્ । ‘પરિઆસિણ’ત્તિ પરિવાસિતં હ્યાસ્તનમિત્યર્થઃ । ‘મજ્જારકડણ’ ઇત્યાદેરપિ કેચિત્ શ્રૂયમાણમેવાર્થ મન્યન્તે । અન્યે ત્વાહુઃ “માર્જારો વાયુવિશેષઃ, તદુપશમનાય કૃતં = સંસ્કૃતં = માર્જારકૃતમ્” । અપરે ત્વાહુઃ “માર્જારો વિરાલિકાભિધાનો વનસ્પતિવિશેષઃ । તેન કૃતં = ભાવિતં યત્તત્થા । કિં તત્ ? ઇત્યાહ ‘કુર્કુટકમાંસકં = બીજપૂરકં કટાહમ્’ । ‘આહરાહિ’ત્તિ નિરવઘત્વાદિતિ ← (ભ.૧૫/૫૫૭ વૃ.) શ્રીઅભયદેવસૂરયો વ્યાખ્યાતવન્તઃ । અન્યમતમપ્યત્ર યુક્તમેવ, વૈદ્યકશબ્દસિન્ધૌ માર્જારપદસ્ય વાયુવિશેષવાચકત્વસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાત્ (વૈ.શ.સિ.પૃષ્ઠ૮૮૯) ।

માંસપદસ્ય યથાશ્રુતાર્થસ્તુ માંસભક્ષણસ્ય ગર્હણીયત્વાત્, ‘વીયરાગો ણ કિંચિ વિ કરેઈ ગરહણિજ્જં તુ’ ઇતિ ઉપદેશપદવચનેન (ઉપ.પ.૭૩૧) વીતરાગે તદસમ્ભવાચ્ચ નાડધ્યુપગન્તુમર્હતિ ।

(૩) મહત્વની વાત એ છે માંસભક્ષણ અત્યંત દુષ્ટ હોવાથી જ અત્યંત અપવાદપદે પણ તેનો ભોગવટો બહારથી જ કરવાની વાત છે, નહિ કે ખાવા દ્વારા. આશય એ છે કે આધાકર્મદોષવાળા ભોજનાદિનો ઉત્સર્ગથી નિષેધ કરવામાં આવ્યા બાદ અપવાદપદે તેનું વિધાન કરવામાં આવેલ છે તેમાં આધાકર્મિક દોષવાળા ભોજનાદિના બાહ્ય પરિભોગ = વિલેપનાદિ જ અભિપ્રેત નથી, પણ આરોગવા

एतेन प्रकृतभगवतीसूत्रप्रघट्टकमवलम्ब्य धर्मानन्देन श्रीमहावीरस्य मांसभक्षकत्वमावेदितं तन्निरस्तम्, उष्णवीर्यं रक्तपित्तजनके मांसे गोशालकप्रक्षिप्ततेजोलेश्याजनितदाह-पित्तज्वराद्युपशामकत्वाऽसम्भवात्, → स्निग्धमुष्णं गुरु रक्त-पित्तजनकं वातहरं च, सर्वं मांसं ← () इति वचनात् । कपोतशरीरपदेन कुष्माण्डाभिधानवनस्पतिशरीरनिर्मितपाकविशेषग्रहणस्यैव न्याय्यत्वात्, तस्यैव तादृशदाहपित्तज्वराद्युपशामकत्वात्, → कुष्माण्डं शीतलं वृष्यं स्वादु पाकरसं गुरु । हृद्यं रुक्षं रसस्यन्दि श्लेष्मलं वात-पित्तजित् ॥ कुष्माण्डशाकं गुरु सन्निपात-ज्वराऽऽमशोफाऽनिल-दाहहारि ← (कैय.नि.) इति कैयदेवनिघण्टुवचनप्रामाण्यात्, → पित्तघ्नं तेषु कुष्माण्डं ← (सु.सं.५६ फलवर्ग) इति सुश्रुतसंहितावचनप्रामाण्यात्, → कुष्माण्डं बृंहणं वृष्यं गुरु पित्तास्त्रं वातनुत् । बालं पित्तापहं शीतं मध्यमं कफकारकम् ॥ ← (भा.प्र.नि. शाकवर्ग-५४) इति भावप्रकाशनिघण्टुवचनप्रामाण्यात्, → मातुलिङ्गस्य वातजित् बृंहणं मधुरं मांसं वातपित्तहरम् ← (अ.ह.६/१३२) इति अष्टाङ्गहृदयकारवृद्धवाग्भट्टवचनप्रामाण्याच्च । प्रकृते 'वर्ण-तद्वतोरभेद' इति न्यायेन कुष्माण्डफलस्य कपोतपदवाच्यता युज्यत एव, अन्यथा शब्दानामनेकार्थताऽनङ्गीकारे तु प्रयाणावसरे 'सैन्धवमानय' इत्युक्तो लवणमानयेत् ।

प्रकृते मांसशब्दस्य आचाराङ्ग-निशीथ-सूर्यप्रज्ञप्त्यादौ आमिषशब्दस्य च ललितविस्तरा-सम्बोध-प्रकरण(१९०)-धर्मरत्नकरण्डकादौ घृतपक्वमिष्टान्नार्थवाचकत्वं प्रसिद्धमेव । अत्र च मांसपदं वनस्पति-फलकटाहपरमेवाऽवसेयं मार्जार-कुर्कुटकादिशब्दानां च वनस्पतिविशेषपरत्वम्, शब्दानामनेकार्थत्वात् । रक्तकुर्कुटकस्यौषधिविशेषवाचकत्वं शालिग्रामनिघण्टुभूषणे (पुष्पवर्ग-पृ.५१८), श्वेतकापोतिकापदस्य कृष्ण-सर्पाकारवनस्पतिवाचकत्वं कल्पद्रुमकोशे (क.५९१-२), कपोतशब्दस्य वनस्पतिविशेषवाचकत्वं सुश्रुत-संहितायां, कपोतिकाशब्दस्य श्वेतकुष्माण्डवाचकत्वं निघण्टुरत्नाकरे (नि.र.जै.सा.प्र.क्र.४३), पारावतपदस्य परुषकफलवाचकत्वं चरकसंहितायां (अध्याय-२६) वैद्यकशब्दसिन्धौ (पृ.६६१) कैयदेवनिघण्टौ (औषधिवर्ग पृ.७३) च, महापारावतपदस्य च कपोताण्डतुल्यफलविशेषवाचकत्वं अभिधानसङ्ग्रहनिघण्टौ (अ.सं.नि. १३९-१४०) प्रसिद्धमेव ।

मार्जारपदस्य अगस्त्यवृक्षवाचकत्वं वैजयन्त्यां → अगस्त्ये मुनि-मार्जारावगस्तिर्वङ्गसेनकः ← (वैज.भूमिकाण्ड-वनअध्याय.१५६) इत्येवं, हिङ्गोतवृक्षवाचकत्वं च श्रीकलिकालसर्वज्ञोपज्ञे निघण्टुशेषे → इङ्गुद्यां तापसतरुमार्जारः कष्टकीटकः ← (नि.शे.७४) इत्येवं प्रसिद्धम् ।

मार्जारपदस्य चित्रकवनस्पतिवाचकत्वं सोढलनिघण्टौ (१/३३८/३३६), रक्तचित्रकवनस्पतिवाचकत्वं राजनिघण्टौ (६/४६ पृ.१४३) वैद्यकशब्दसिन्धौ (पृ.८१७) च, पित्तज्वरनाशकवनस्पतिवाचकत्वञ्च शब्दसिन्धुकोशे प्रोक्तम् । प्रकृते → साराम्लकः सारफलो रसालश्च पारावतः । कपोताण्डोपमफलो महापारावतोऽपरः ॥ ← (कै.नि.औषधिवर्ग-पृ.६२ गा.३२५) इति कैयदेवनिघण्टुवचनमप्यवश्यमनु-स्मर्तव्यम् । एवमेव → कपोता, कपोती = सर्पाक्षयादिगणे रसौषधिविशेषः; कपोतवेगा = ब्राह्मी;

સ્વરૂપ ભક્ષણ = આંતરપરિભોગ પણ અભિમત છે. જ્યારે માંસની બાબતમાં એવું નથી. આ બાબત જ એમ સૂચવે છે કે આધાર્મકદોષવાળી ગોચરી કરતાં પણ માંસભક્ષણ વધુ દોષવાળું છે. માટે જ અપવાદપદે પણ માત્ર તેના બાહ્ય પરિભોગનું જ વિધાન અભિમત છે, નહિ કે અપવાદપદે માંસને આરોગવાનું. માટે જ માંસભક્ષણ અપવાદસૂત્ર દ્વારા પણ નિર્દોષ સાબિત થતું નથી.

કપોતવલ્લી = સૂક્ષ્મૈલા ← (દ્ર. કો.પૃ.૩૯) ઇતિ દ્રવ્યગુણકોશવચનમપ્યત્રાવધેયમ્ ।

ભાવપ્રકાશનિઘન્ટૌ ભાવમિશ્રેણ હરિતક્યાદિવર્ગે અસ્થિમતી-ગજપિષ્પલી-મત્સ્યશકલાઽશ્વગન્ધા-પારા-પતપદી-કાપોતાદીનાં, કર્પૂરાદિવર્ગે કુક્કુટ-કપોતચરણાદીનાં, ગઙ્ગુચ્યાદિવર્ગે સિંહિકા-મર્કટી-માંસરોહિણી-કન્યા-પારાપત-મત્સ્યાક્ષી-ગોજિહ્વાદીનાં, ફલવર્ગે ગોસ્તન્યાદીનાં, વટાદિવર્ગે અશ્વકર્ણાઽજકર્ણ-કચ્છપાદીનાં શાકવર્ગે ચ શકરી-કુર્કુટક-શિખ્યાદીનાં શબ્દાનાં વનસ્પત્યૌષધિ-પુષ્પ-ફલ-શાકાદિવાચકત્વમાવેદિતમ્ ।

જીવાજીવાભિગમે અપિ → અસ્સકર્ણી-સીહકર્ણી-સીઝંઢિ-મુસુંઢિ ← (જીવા.૧/સૂ.૨૧ પૃ.૨૭) ઇત્યારૂપેનાઽશ્વકર્ણ્યાદીનાં પદાનાં ‘અવયવપ્રસિદ્ધેઃ સમુદાયપ્રસિદ્ધિર્બલીયસી’તિ ન્યાયેન વનસ્પતિવિશેષ-વાચકત્વમાવેદિતમ્ । **વૈદ્યકશબ્દસિન્ધુ-** (પૃ.૮૬) **સુશ્રુતનિદાનસ્થાન-** (અ.૧૫/પૃ.૧૭૪) **ભાવપ્રકાશનિઘન્ટુ-** (વટાદિવર્ગ પૃ.૫૨૦) પ્રભૃતાવપિ તથૈવ તત્પ્રસિદ્ધેઃ । **માર્જાર-વિરાલિકા-વિડાલિકા-બિડાલિકા**દિપદાનાં વનસ્પતિવિશેષવાચકત્વં **દશવૈકાલિકવૃત્તૌ** (દ.વૈ.૫ |૩ |૧૮), **આચારાઙ્ગસૂત્રવૃત્તૌ** (આ.સૂ.૪૫/પૃ.૩૪૮), **પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રવૃત્તૌ** (પ્ર.સૂ.વલ્લીપદ-૧/ગા.૪૪), **શબ્દાર્થચિન્તામણિકોશે** (શ.ચિ.કો.પૃ.-૬૦૧) **હેમચન્દ્રસૂરિકૃતનિઘન્ટુશોષે** (ગા.૩૨,૩૬,૬૭, ૧૩૯,૧૪૦) **વૈદ્યકશબ્દસિન્ધૌ** (વૈ.શ.સિ.પૃ.૮૧૭) ચ પ્રસિદ્ધમેવ । પારાવતપદીપદસ્ય પ્રચીબલા-માલકઙ્ગન્યાદિવાચકત્વં **ધન્વન્તરનિઘન્ટૌ** (૪/૨૦ પૃ.૧૮૬) **બૃહન્નિઘન્ટુરત્નાકરે** (અનેકાર્થનામવર્ગ-પૃષ્ઠ-૭૫૨) ચ દૃશ્યતે । તસ્યાઃ પિત્તાદિશામકત્વં **ભાવપ્રકાશનિઘન્ટૌ** (ગુઙ્ગુચ્યાદિવર્ગે પૃ.૪૪૧) પ્રસિદ્ધમેવ ।

કુર્કુટ-કુક્કુટ-કુર્કુટી-કુક્કુટી-મધુકુક્કુટીપદાનાં વનસ્પતિવિશેષવાચકત્વં **ભગવતીસૂત્રવૃત્તૌ** (ભ.સૂ. ૧૫/૫૫૮) **કલિકાલસર્વજ્ઞોપજ્ઞ-નિઘન્ટુસઙ્ગ્રહે**, **નિઘન્ટુરત્નાકરે** (નિ.રત્ના.જૈ.સ.પ્ર.ક.૪૩), **વૈદ્યકબૃહન્નિઘન્ટૌ** **કૌટિલ્યાર્થ-શાસ્ત્રે** (૧૪/૩/૧૪૮-ભેષજયોગ) **નિઘન્ટુશોષે** (નિ.શે.૬૭) **વૈદ્યકશબ્દસિન્ધૌ** ચ પ્રસિદ્ધમ્ । પ્રકૃતે માર્જારપદેન અગસ્ત્યવૃક્ષગ્રહણમપિ યુજ્યત એવ, તસ્ય પિત્તાદિનાશકત્વાત્ । તદુક્તં **મદનપાલનિઘન્ટૌ** → અગસ્ત્યઃ પિત્ત-કફજિચ્ચાતુર્થિકહરો હિમઃ । તત્ પયઃપીનસશ્લેષ્મા પિત્તનાકત્યાઽઽન્યનાશનમ્ । ← (મદ.નિ. ૫/૭૧) ઇતિ । માર્જારપદવાચ્યસ્ય અગસ્ત્યસ્ય મુનિ-વઙ્ગ-સેનકાદયઃ પર્યાયશબ્દાઃ । ત્રિદોષનાશકતયા તદ્ગ્રહણમપ્યત્ર યુજ્યત એવ । તદુક્તં **શાલિગ્રામનિઘન્ટુભૂષણે** → મુનિશિમ્બી સરા પ્રોક્તા બુદ્ધિદા રુચિદા લઘુઃ । પાકકાલે તુ મધુરા તિત્તા ચૈવ સ્મૃતિપ્રદા । ત્રિદોષ-શૂલ-કફહત્ પાણ્ડુરોગવિષાપનુત્ । શ્લેષ્મ-ગુલ્મ-હરા પ્રોક્તા સા પક્વા રૂક્ષપિત્તલા । ← (શા.નિ.ભૂ.પુષ્પવર્ગ-પૃ.૫૨૩) ઇતિ । **આયુર્વેદીયકોશે** માર્જારપદસ્ય ચિત્રકવનસ્પતિવાચકત્વમપિ દૃશ્યતે । તદ્ગ્રહણમપ્યત્ર યુજ્યતે, તસ્યાઽપિ જ્વરનાશકત્વાત્ । તદુક્તં **રાજનિઘન્ટુકોશે** → કાલો વ્યાલઃ કાલ-મૂલોઽપિ દીપ્યો માર્જારોઽગ્નિદાહકઃ પાવકશ્ચ । ચિત્રાઙ્ગોઽયં રક્તચિત્રો મહાઙ્ગઃ સ્યાદદાહશ્ચિત્રકોઽન્યગુણાઢ્યઃ । ← (રા.નિ.વર્ગ-૬/૪૬ પૃ.૧૪૩) ઇતિ ધ્યેયમ્ । કુક્કુટપદેન સુનિષ્ણ્ણો વૃક્ષોઽપિ ગૃહીતું યુજ્યતેઽત્ર । તદુક્તં **નિઘન્ટુશોષે શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિભિઃ** → સુનિષ્ણ્ણે સૂચિપત્રઃ સ્વાસ્તિકઃ શિખિવારકઃ । (નિ.શે.૩૫૧) **શ્રીવારકઃ** શિતિવરો વિતુન્નઃ કુક્કુટઃ શિખી ← (નિ.શે.૩૫૨) ઇતિ । તદુક્તં **ભાવપ્રકાશનિઘન્ટૌ** શાકવર્ગે → શિતિવારઃ શિતિવરઃ સ્વાસ્તિકઃ સુનિષ્ણ્ણકઃ । શ્રીવારકઃ સૂચિપત્રઃ પર્ણકઃ

(૪) તેમ જ માંસ ભક્ષણ વગેરે અત્યંત દુષ્ટ હોવાથી જ તેને ગ્રહણ કરવામાં સાધુએ માયા કરવી પડે તેવી સંભાવના સૂત્રમાં બતાવેલ છે. જો રોટલી, દાળ, ભાત વગેરેનું જેટલી સહેલાઈથી ગ્રહણ થઈ શકે છે તેટલી સરળતાથી માંસગ્રહણ થઈ શકતું હોય તો તેના માટે માયા કરવી ન પડે. પણ માયા

કુક્કુટઃ શિખી ॥ ← (ભા.પ્ર.નિ.શા.વ.પૃ.૬૭૪) ઇતિ । તદુક્તં દ્રવ્યગુણકોશે ધન્વન્તરિનિઘન્ટૌ યાઽપિ → કુક્કુટઃ શિતિવારઃ મુર્ગા ઇતિ લોકે, કુક્કુટચૂડાવત્ પુષ્પવ્યૂહત્વાત્ ← (દ્ર.ગુ.પૃ.૪૩, ધ.નિ.૧/૧૫૫) ઇતિ । તદ્ગુણાસ્તુ ભાવપ્રકાશનિઘન્ટૌ → સુનિષણ્ણો હિમો ગ્રાહી મોહદોષત્રયાપહઃ । અવિદાહી લઘુઃ સ્વાદુઃ કષાયો રૂક્ષદીપનઃ ॥ વૃષ્યો રુચ્યો જ્વર-શ્વાસ-મેહ-કુષ્ઠ-ધ્રમપ્રણુત્ ← (ભા.પ્ર.નિ.શાકવર્ગ-૩૧) ઇત્યેવમુપદર્શિતા ભાવમિશ્રેણ । અન્યત્ર નિઘન્ટૌ અપિ → સુનિષણ્ણો લઘુગ્રાહી વૃષ્યોઽગ્નિકૃત્ ત્રિદોષહા । મેધારુચિપ્રદો દાહજ્વરહરો રસાયનઃ ॥ ← (નિઘ.) ઇત્યુક્તમ્ । કલ્પદ્રુમકોશેઽપિ વનોષધિ-કાળંડે → મેધાકૃદ્ ગ્રાહકઃ સૂચિઃ કુર્કુટઃ સુનિષણ્ણકઃ ← (ક.દ્રૂ.કો.વનો.૨૬૯) ઇત્યુક્તમ્ । પારા-વતપદ્યપરાભિધાનાયાઃ કાકજઙ્ઘાયાઃ કાર્યં તુ → કાકજઙ્ઘા હિમા તિક્તા કષાયા કફપિત્તજિત્ । નિહન્તિ જ્વરપિત્તાન્ત્રવ્રણ-કળ્ઙૂ-વિષ-કૃમીન્ ॥ ← (ભા.પ્ર.નિ.પૃ.૪૪૧) ઇત્યેવં ભાવપ્રકાશનિઘન્ટૌ દર્શિતમિત્યપ્યત્રાનુ-સન્ધેયમ્ । કાકજઙ્ઘાયાઃ પારાવતપદીપર્યાયશબ્દત્વં તુ → કાકજઙ્ઘા ધ્વાઙ્ઘજઙ્ઘા કાકપદા તુ લોમશા । પારાવતપદી દાસી નદીકાન્તા પ્રચીબલા ॥ ← (ધ.નિ.૪/૨૦ પૃ.૧૮૬) ઇતિ ધન્વન્તરિનિઘન્ટૌ પ્રસિદ્ધમ્ ।

કિઞ્ચ ચર્મ-રુધિર-માંસાસ્થ્યાદિકં પ્રાણિષ્વિવ વનસ્પતાવપ્યઙ્ગીક્રિયતે । તદુક્તં બૃહદારણ્યકોપનિષદિ → યથા વૃક્ષો વનસ્પતિસ્તથૈવ પુરુષોઽમૃષા । તસ્ય લોમાનિ પર્ણાનિ, ત્વગસ્યોત્પાટિકા બહિઃ ॥ ત્વચ એવાઽસ્ય રુધિરં પ્રસ્યન્દિ ત્વચ ઉત્પટઃ । તસ્માત્તૃણાત્ તદા પ્રૈતિ રસો વૃક્ષાદિવાઽઽહતાત્ ॥ માંસાન્યસ્ય શકરાણિ કિનાટં સ્નાવ તત્તિથરમ્ । અસ્થીન્યન્તરતો દારૂણિ મજ્જા મજ્જોપમા કૃતા ॥ ← (બૃહદા.૩/૧/૨૮) ઇતિ । સુશ્રુતસંહિતાયામપિ → ચૂતફલે પરિપક્વે કેશરમાંસાસ્થિમજ્જાનઃ પૃથક્ પૃથક્ દૃશ્યન્તે કાલપ્રકર્ષાત્ । તાન્યેવ તરુણે નોપલભ્યન્તે સૂક્ષ્મત્વાત્ । તેષાં સૂક્ષ્માણાં કેશરાદીનાં કાલઃ પ્રવ્યક્તતાં કરોતિ ← (સુ.સં.શા.અ.૩ શ્લો.૩૨) ઇત્યુક્તમ્ । → પેશી માંસ્યસિકોશયોઃ । મળ્ડભેદે પલાપિળ્ડે સુપક્વકળિકેઽપિ ચ ← (અને.૨।૫૩૮-૫૩૯) ઇતિ અનેકાર્થસઙ્ગ્રહવચનમપ્યત્ર સ્મર્તવ્યમ્ ।

મત્સ્યળ્ડીપદસ્ય વનસ્પતિજન્યગર્ભવાચકત્વં આપ્ટેશબ્દકોશે (Dictionary By Apte) પ્રસિદ્ધમેવ । નાગજિહ્વાપદસ્ય પળ્ડીભિધાનફલવાચકત્વં બૃહન્નિઘન્ટૌ સુપ્રતીતમ્ । માંસપદસ્ય વનસ્પતિફલગર્ભવા-ચકત્વં ઓગિલ્વીશબ્દકોશે (Dictionary By Ogilvee J. Page.292) વ્યક્તમ્ । અષ્ટાઙ્ગસઙ્ગ્રહે → કરવાની સંભાવના સૂત્રમાં જણાવેલ છે તે જ પુરવાર કરે છે કે માંસભક્ષણ અત્યંત દુષ્ટ છે.

(૫) 'છેદસૂત્રના અભિપ્રાયથી માંસગ્રહણની વ્યાખ્યા કરવી' આ પ્રમાણે ટીકાર્થમાં જે જણાવેલ છે તેની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે સમજવી. નિશીથસૂત્રની ચૂર્ણિમાં જણાવેલ છે કે → માંસ વગેરેનું ગ્રહણ આગાઢ માંદગીમાં ગ્લાનના કારણે હોય છે. તેવા ગ્લાન માટે માંસાદિ ગ્રહણ કરતી વખતે પણ સાધુ એમ વિચારે કે 'અહો ! આ અકાર્ય છે. આ રીતે માંસને ગ્રહણ કરવું ન જોઈએ. પણ શું કરીએ? આ સિવાય માંદા સાધુ સાજા થઈ શકે એમ જ નથી.' તથા ગ્લાન પૂરતું જરૂરી હોય તેટલું પરિમિત માંસ વગેરે જ ગ્રહણ કરે, અપરિમિત નહિ. આના લીધે દાતાને વિશ્વાસ બેસે કે 'ગ્લાન માટે જ આ મહાત્મા ગ્રહણ કરે છે, આહારસંજ્ઞાથી કે રસલોલુપતાથી નહિ.' ← (નિ.ભા.ગા.૩૧૭૦ ચૂર્ણિ)

વળી, (૬) ગ્લાનાદિ કારણે કે અનાભોગ વગેરેના લીધે કાંટાયુક્ત કે હાડકા સાથે માંસાદિનું ગ્રહણ થયેલ હોય તો હાડકા-કાંટા વગેરે પરઠવી દેવા. આમ ઉપરોક્ત સૂત્ર પરઠવવાનું વિધાન કરે છે નહિ કે તેના ભક્ષણનું. જેમ કે 'શ્રાવકે પાણી ગાળીને પીવું.' આ શાસ્ત્રવચન કાયા પાણી પીવાનું

ભલ્લાતકસ્ય ત્વગ્ = માંસં બૃહણં સ્વાદુ શીતલમ્ ← (અ.સં.૮/૧૬૮) इत्येवं मांसपदार्थो दर्शित इत्यप्यवधेयम् । प्रकृते →

उष्णवात-कफ-श्वास-कास-तृष्णा-वमिप्रणुत्, तस्य त्वक् कटु तिक्तोष्णा गुर्वी स्निग्धा च दुर्जरा ॥
कृमि-श्लेष्माऽनिलहरं मांसं स्वादु हिमं गुरु । बृहणं श्लेष्मलं स्निग्धं पित्त-मारुतनाशनम् ॥

← (કે.નિ.ઔષધિવર્ગ-૨૫૫/૨૫૬) इति कैयदेवनिघण्टुवचनस्मरणमौषधिવર્ગમનુસૃત્ય કર્તવ્યં વિજ્ઞૈઃ ।

નનુ → કવોયસરીરા ← (ભ.શ.૧૫/૫૫૮/૫૬૮) इति भगवतीसूत्रोक्तौ शरीरपदोपादानेन कपोत-
पदस्य पञ्चेन्द्रियप्राणिवाचकत्वमेव सिध्यति, न तु वनस्पतिफलवाचकत्वमिति चेत् ? न, शरीरपदस्यै-
केन्द्रियादावपि प्रयोगदर्शनात् । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गे → पुढवीसरीरं, आउसरीरं, तेउसरीरं, वाउसरीरं,
वणस्सईसरीरं ← (सू.कृ.२/३/३६) इति ।

‘દુવે કવોયસરીરા, અન્ને’ (ભ.સૂ.૧૫/૫૫૭ ૫૬૮) इत्येवं पुल्लिङ्गप्रयोगदर्शनेन तादृशफलविशेषपाक
एव तत्र ग्राह्यः । पक्षिशरीरनिर्देशे तु ‘दोष्णि कवोयसरीराणि, अन्नाणि’ इत्येवं नपुंसकलिङ्गनिर्देशः
स्यात् । किञ्च विपाकसूत्रादौ मांसाहारवर्णनप्रसङ्गे शरीरपदप्रयोगो न दृश्यते । वनस्पतिकायवाचकत्वेनैव
कायस्थाने शरीरपदनिवेशनमपि सङ्गच्छते ।

किञ्च जैनप्रवचने प्राणिवाचकपदोत्तरं शरीरपदप्रयोगो न दृश्यते किन्तु वनस्पति-तत्फलादिवाचकप-
दोत्तरमेव, यथा सूर्यप्रज्ञप्तौ नक्षत्रभोजनप्रकरणे → पुव्वाहिं आसाढाहिं आमलगसरीरे भोच्या कज्जं
साधेति ← (सू.प्र.नक्ष. ८/१८) इति । न च सूर्यप्रज्ञप्तौ → रोहिणीहिं ससमंसं भोच्या कज्जं
साधेति, संठाणाहिं मिगमंसं भोच्या कज्जं साधेति... ← (सू.प्र.नक्ष.८/२-३) इत्यादिना मांसाहारविधा-
नमुपलभ्यत इति तस्य भक्ष्यताऽनाविलैवेति शङ्कनीयम्, यतः शशमांसपदेन लोध्रनिर्मितपक्वान्नं, मृग-
मांसपदेन च मृगनाभिमलभिलितपक्वान्नमभिमतमित्यादिकं व्यक्तमुक्तं कल्याणविजयगणिना मानवभोज्य-
मीमांसायाम् (मा.भो.मी. अध्याय-३/पृ.१६३) ।

किञ्च कर्कटपक्षिमांसं तु दर्शनान्तरेऽपि अभक्ष्यतया व्यवस्थापितं किमुत स्वदर्शने । तदुक्तं
उज्ज्वलाभिधानायां आपस्तम्बीयधर्मसूत्रवृत्तौ → पादाभ्यां विकीर्यं कीटधान्यादि ये भक्षयन्ति ते मयूरादयो
विकीराः, तेषां मध्ये कुक्कुटो न भक्ष्यः ← (आ.ध.सू.१/१७/३२ वृ.) इति । गौतमीयधर्मसૂત્રે અપ્યેવમેવ
तदभक्ष्यत्वं सम्मतम् । किञ्च मार्जारपशुनाऽऽघ्रातमन्नमप्यभोज्यं किमुत तदाहतकर्कटपक्षिमांसम् । तदुक्तं
→ मनुष्यैरन्यैर्वा मार्जारदिभिरवघ्रातमन्नमभोज्यम् (आपस्तम्बीय.ध.सू.१/१७/५) ← इति । इत्थमन्यपदसंसर्गप्रकर-
णादिनैवाऽनभिप्रेताऽनिष्टार्थव्यवच्छेदेन सुनिश्चितार्थग्रहणमभिमतं वैयाकरणादीनामपि । तदुक्तं वाक्यपदीये→

संसर्गो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्याऽन्यस्य सन्निधिः ॥

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥

વિધાન નથી કરતું, પણ પાણી ગાળવાનું વિધાન કરે છે, તેમ ઉપરોક્ત વાત જાણવી.

તથા (૭) ગ્લાન વગેરેના કાર્ય માટે જ માંસગ્રહણ વગેરે વાત અપવાદપદે જણાવેલ છે. આ
હકીકત પણ એમ સૂચવે છે કે માંસભક્ષણ સદોષ જ છે. માટે ઉપરોક્ત આપવાદિક સૂત્રો અને માંસની
અભક્ષ્યતા - આ બે વચ્ચે કશો જ વિરોધ આવતો નથી. (૭/૭)

‘न प्राण्यङ्गसमुत्थं’ चेत्यादिना वोऽपि वारितम् । लङ्काऽवतारसूत्रादौ तदित्येतद्वृथोदितम् ॥८॥
नेति । ‘न प्राण्यङ्गसमुत्थं’मित्यादिना च = ‘न प्राण्यङ्गसमुत्थं मोहादपि शेषचूर्णमशनीया-

← (वा.प.२/३१७-३१८) इति ।

किञ्च प्रायः प्रशस्तभोजनप्रकरणे ‘उवक्खडिया’ इत्यादिप्रयोगो दृश्यते । तदुक्तं व्याख्याप्रज्ञप्तौ
→ विउले असणे पाणे खाइमे साइमे उवक्खडाविए... ← (व्या.प्र.१२/१/५३१) इत्यादि । मांसाद्यप्रश-
स्तभोजनप्रकरणे तु ‘भज्जिए तलिए’ इत्यादिशब्दप्रयोग उपासकदशाङ्ग-विपाकसूत्रादौ समुपलभ्यते ।
तदुक्तं उपासकदशाङ्गो महाशतकाधिकारे → बहुविहेहिं मंसेहि य सोल्लेहि य तलिएहि य भज्जिएहि
य... ← (उपा.अध्य.८/सू.५०) इति । यथोक्तं विपाकसूत्रे अपि → वसभाण य ऊहेहि य थणेहि
य वसणेहि य छप्पाहि य ककुहेहि य वहेहि य कन्नेहि य अच्छिहि य नासाहि य जिब्भाहि य
उट्टेहि य कंबलेहि य सोल्लेहि य तलिएहि य भज्जिएहि य... ← (वि.सू.श्रुतस्कं.१/अ.२/सू.१३)
इत्यादि । अत एव तेजोलेश्योपसर्गोत्तरकालीनौषधोपयोगप्रकरणे कपोतशरीरादिपदेन कुष्माण्डपाक-
प्रभृतिग्रहणं सङ्गच्छतेतराम् ।

किञ्चैकरात्रिमात्रपर्युषितपक्वभोजनदर्शनार्थं प्रायः ‘पज्जुसिए’ पदं प्रयुज्यते न तु ‘परियासिए’
इति पदम् । नानारात्रिपर्युषितमांसस्य तु रोगादिवृद्धिकारित्वेन तादृशपित्तज्वराद्युपशामकत्वाऽसम्भवात्
चरमतीर्थकृताऽनुपादेयतैव प्रसज्येत ।

किञ्च व्याख्याप्रज्ञप्तौ अष्टमे शतके पञ्चमोद्देशके ‘आजीवकैरपि मांस-मद्यपान-कन्दमूलादीनामभ-
क्ष्यत्वाऽपेयत्वाऽग्राह्यत्वाऽङ्गीकारेण निर्ग्रन्थश्रमणैस्तु सुतरां तत्परिहारः कार्य’ इत्येवं स्वशिष्यादीन् प्रत्युप-
दिष्टवतः श्रीमहावीरस्य तीर्थकृतो मांसभक्षकत्वकल्पनमपि स्वप्नेऽपि नैव सङ्गच्छते । व्याख्याप्रज्ञप्ति-
पाठस्त्वेवम् → दुवालसमाजीवियवासगा अरिहंतदेवतागा अम्मापिउसुस्सुसगा पंचफलपडिक्कंता, तं जहा-
उंबरेहिं, वडेहिं, बोरेहिं, सतरेहिं, पिलंखूहिं, पलंडु-ल्लहसण-कंदमूलविवज्जागा अणिल्लंछिएहिं अणक्कभिन्नेहिं
गोणेहिं तसपाणविवज्जिएहिं चित्तेहिं वित्तिं कप्पेमाणा विहरंति, एए वि ताव एवं इच्छंति, किमगं
पुण जे इमे समणोवासगा भवंति जेसिं नो कप्पंति इमाइं पन्नरस कम्मादाणाइं सयं करेत्तए वा कारवेत्तए
वा करेत्तं वा अन्नं न समणुजाणेत्तए ← (व्या.प्र.श. ८/उ.५) इति । न हि केवलं जैनसाधवः
किन्तु जैनश्रावका अपि मांस-मद्यादिकं परिहरन्ति; जीवसंसक्तत्वात् । तदुक्तं सम्बोधसप्ततिकायां →
मज्जे महंमि मंसंमि, नवणीयंमि चउत्थए । उप्पज्जंति अणंता, तव्वण्णा तत्थ जंतुणो ॥ ← (सं.स.
६४) इति । अत एव देहाद्यतिरिक्तात्मसिद्धिकृते श्रावकादिभिः → इहरहा हि मज्ज-मंसं परिहरामो
उववासं करेमो गिरत्थयं चव ← (सू.चू.पृष्ठ-३१६) इत्येवं नास्तिकान् प्रत्युक्तमिति व्यक्तं सूत्रकृताङ्ग-
चूर्णो दृढतरं भावनीयमेतत्तत्त्वमागमपरमार्थवेदिभिः ॥७/७॥

• औद्धमते पशु मांस अन्वय •

गाथार्थ :- तमारा औद्धोना पशु लंकावतारसूत्र वगेरेमां ‘प्राणीना अंगमांथी उत्पन्न थयेल मांस न
भावं’ आ रीते निषेध करेल छे. माटे मांसलक्षणानुं विधान करनारुं अनुमान तमे झोगट अताव्युं. (७/८)
टीकाथ :- ‘भोडना लीधे पशु प्राणीना अंगमांथी उत्पन्न थयेल शंभयूर्ण-शेषयूर्ण भावं नडि.’ आवा

ત્' (અષ્ટકવૃત્તિ-૧૭/૮ ઉદ્ધૃત) इत्यादिग्रन्थेन च वोऽपि = युष्माकमपि लङ्कावतारसूत्रादौ तद् = मांसभक्षणं वारितं = निषिद्धमादिना शीलपटलादिशास्त्रपरिग्रहः, इत्येतद् = मांसभक्ष्यत्वं' वृथोदितं' परेण ॥८॥ अधिकृतार्थ एव वाद्यन्तरमतनिरासायोपक्रमते-

इत्थमनेकान्तवादिनामस्माकं मते मांसभक्षणमुत्सर्गतो दुष्टमेवेत्युपदर्श्याऽधुना 'म्लेच्छस्य हि म्लेच्छभाषयैव म्लेच्छद्वारैव वोत्तरं देयमि'ति न्यायेन सौगतमतानुसारेणाऽपि मांसभक्षणस्य दुष्टत्वमाविष्कर्तुमुपक्रमते 'ने'ति । शेषचूर्णमिति । 'शङ्खचूर्णमिति पाठान्तरम् । लङ्कावतारसूत्रेऽष्टमाध्याये बहूनि मांसभक्षणनिषेधपराणि सूत्राण्युपलभ्यन्ते । तथाहि → सर्वभूतात्मभूतायागन्तुकामेन सर्वजन्तुप्राणिभूतसम्भूतं मांसं कथमिव भक्ष्यं सम्बुद्धधर्मकामेन बोधिसत्त्वेन महासत्त्वेन ← (लं.८/१); → खरोष्ट्राश्वबलीवर्दमानुषमांसादीनि हि महामते ! लोकस्याऽभक्ष्याणि मांसानि ← (लं.८/२); → शुक्रशोणितसम्भवादपि शुचिकामतामुपादाय बोधिसत्त्वस्य मांसमभक्ष्यम् ← (लं.८/३); "अनार्यजनजुष्टं दुर्गन्धकीर्त्तिकरत्वादपि महामते ! आर्यजनविवर्जितत्वात्तु मांसमभक्ष्यम्" (लं.८/५) "शुचिकामस्य योगिनः सर्वं मांसमभक्ष्यम्" (लं.८/७); "महामते ! स्व-परात्महितकामस्य मांसं सर्वमभक्ष्यम्" (लं.८/८); "पुत्रमांसभैषज्यवदाहारं देशयंश्वाहं महामते ! कथमिवाऽनार्यजनसेवितमार्यजनविवर्जितमेवमनेकदोषावहमनेकगुणविवर्जितमनृषिभोजनप्रणीतमकल्प्यं मांसरुधिराहारं शिष्येभ्योऽनुज्ञापयामि ?" (लं.८/९); "न च महामते ! अकृतमकारितमसङ्कल्पितं नाम मांसं कल्प्यमस्ति" (लं.८/१०); "महामते ! मम श्रावकाः प्रत्येकबुद्धाः बोधिसत्त्वाश्च नामिषाहाराः प्रागेव तथागताः" (लं.८/११); "मांसानि च पलाण्डुश्च मद्यानि विविधानि च । गृज्जनं लशुनं चैव योगी नित्यं विवर्जयेत् ॥" ← (लं.८/११-५) इति । तदुक्तं धम्मपदेऽपि सूत्रपिटकान्तर्गते → सुखकामानि भूतानि यो दण्डेन विहिंसति । अत्तनो सुखमेसानो पेच्च सो न लभते सुखं ॥ ← (ध.प.१०/३) इति । ततश्च मांसभक्षणनिर्दोषतासाधनं बौद्धानां घट्टकुटीप्रभातन्यायमनुपतति ।

इत्थञ्च बौद्धशास्त्रसिद्धव्यवस्थातोऽपि मांसादिभक्षणस्य निषेध्यताऽनाविलैवेति द्योतितम् । तदुक्तं वात्स्यायनेनापि कामसूत्रे → लौकिकत्वाद् दृष्टार्थत्वाच्च मांसभक्षणादिभ्यः शास्त्रादेव निवारणं धर्मः ← (का.सू. २/७) इति ।

मज्झिमनिकायेऽपि → न मच्छं, न मांसं, न सुरं, न मेरयं, न थुसोदकं पिवामि सो एकागारिको वा होमि ← (म.नि.महासिंहनादसूत्र-१/२/२/१५५, पृ.१११) इत्युक्तमिति प्राण्यङ्गत्वहेतुकमांसभक्ष्यत्वसाधकानुमानं 'स्वशस्त्रं स्ववधाये'ति न्यायेन बौद्धस्याऽपसिद्धान्त-बाधादिदोषापादकमिति मांसभक्ष्यत्वं वृथोदितं परेण = सौगतेन । 'मांसभक्षणं वृथोदितं' इति पाठान्तरस्यापि समचीनत्वमवसेयम् ॥७/८॥

વચન દ્વારા તમારા બૌદ્ધ લોકોના લંકાવતાર સૂત્ર, શીલપટલ વગેરે શાસ્ત્રમાં માંસભક્ષણનો નિષેધ કરેલ છે. માટે પૂર્વોક્ત અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા બૌદ્ધ વિદ્વાને માંસને ભક્ષ્ય જણાવ્યું તે ફોગટ જાણવું. (૭/૮)

વિશેષાર્થ :- બૌદ્ધ લોકોના લંકાવતાર સૂત્ર, શીલપટલ, વિનયપિટક, મજ્ઞિમનિકાય વગેરે ગ્રંથોમાં માંસભક્ષણ વગેરેનો નિષેધ કરેલ છે. માટે તાર્કિક બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ પૂર્વે અનુમાનપ્રયોગ દ્વારા માંસને ખાવા લાયક ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો તે અપસિદ્ધાંત વગેરે દોષથી ગ્રસ્ત છે. (૭/૮)

આ રીતે બૌદ્ધમતનું નિરાકરણ કરીને ગ્રન્થકારશ્રી માંસભક્ષણ અંગે જ અન્ય વાદીના મતનું

૧. હસ્તાદર્શ 'માંસભક્ષણ' इति पाठान्तरम् । २. मुद्रितप्रतौ 'वृथोपितं' इत्यशुद्धः पाठः ।

ન માંસભક્ષણે દોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને । પ્રવૃત્તિરેષા ભૂતાનાં નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા ॥૧॥

નેતિ । ન = નૈવ માંસભક્ષણે દોષઃ કર્મબન્ધલક્ષણઃ, ન મદ્યે પીયમાન इति ગમ્યતે, ♦ન ચ મૈથુને સેવ્યમાન इति ગમ્યતે♦, યતઃ પ્રવૃત્તિઃ = સ્વભાવ ણ્ણા = માંસભક્ષણાદિકા ભૂતાનાં = પ્રાણિનામ્ । નિવૃત્તિઃ = વિરમણં (તુ =) પુનઃ માંસભક્ષણાદિભ્યો મહદભ્યુદયલક્ષણં ફલં યસ્યાઃ સા (તથા = મહાફલા) ॥૧॥

ભક્ષ્યં માંસં પરઃ પ્રાહાઽનાલોચ્ય વચનાદતઃ । જન્માન્તરાઽર્જનાદુષ્ટં ન ચૈતદ્વેદ યત્સ્મૃતમ્ ॥૧૦॥

ભક્ષ્યમિતિ । પરઃ = દ્વિજન્મજાતીયોઽત્તો વચનાદ્ અનાલોચ્ય ૩પૂર્વાપરશાસ્ત્રન્યાયવિરુદ્ધતાં ૩ માંસં ભક્ષ્યં પ્રાહ । ન ચૈતદ્ = માંસભક્ષણં જન્માન્તરાઽર્જનાદ્ = અન્યભવોત્પાદનાદ્ દુષ્ટં વેદ = જાનાતિ । યત્સ્મૃતં મનુના ॥૧૦॥

અવિપ્રતિષિદ્ધમનુમતં સ્યાદિતિ ન્યાયસ્ય પ્રસિદ્ધત્વાદ્ ગ્રન્થકારો વાદ્યન્તરમતનિરાસાય = યાજ્ઞિકમત-નિરાકરણાય ઉપક્રમતે 'ને'તિ । ઇયજ્ચ કારિકા મનુસ્મૃતિ(૫/૫૬)ગતા । તદ્વ્યાખ્યાયાં કુલ્લુકભટ્ટેન → બ્રાહ્મણાદીનાં વર્ગાણાં યથાધિકારમવિહિતાઽપ્રતિષિદ્ધભક્ષણાદૌ ન કશ્ચિદ્દોષો, યસ્માત્ પ્રાણિનાં ભક્ષણ-પાન-મૈથુનાદૌ પ્રવૃત્તિઃ સ્વાભાવિકોઽયં ધર્મઃ । વર્જનં પુનર્મહાફલમ્ । અવિહિતાઽપ્રતિષિદ્ધમદ્ય-મૈથુન-નિવૃત્તેર્મહાફલકથનાર્થોઽયમુક્તસ્યૈવ માંસવર્જનમહાફલકથનસ્યાનુવાદઃ ← (૫/૫૬ મ.સ્મુ.વ્યા.) इत्यુક્તમ્ । બૃહત્પરાશરસ્મૃતૌ ચ → “અન્નાદેરપિ ભક્ષ્યસ્ય સ્નેહ-મદ્યામિષસ્ય ચ । મહાફલા નિવૃત્તિસ્સ્યાત્પ્રવૃત્તિઃ સ્વર્ગસાધના ॥ ← (વૃ.પ.સ્મુ.૬/૩૩૦) इत्यુક્તમ્ ॥૭/૯॥

અતો વચનાત્ = નિરુક્તમનુસ્મૃતિવચનાત્ માંસં ભક્ષ્યં = અધર્માઽજનકભક્ષણપ્રતિયોગિ ॥૭/૧૦॥

નિરાકરણ કરવા માટે તેમના મતને = દ્વિજમતને બતાવે છે.

• માંસભક્ષણાદિ નિર્દોષ - મનુસ્મૃતિ •

ગાથાર્થ :- માંસભક્ષણમાં, મદ્યપાનમાં અને મૈથુનસેવનમાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે તે તો જીવોની પ્રકૃતિ જ છે. હા, તેની નિવૃત્તિ મોટા ફળને આપનારી થાય છે. (૭/૯)

ટીકાર્થ :- માંસભક્ષણ કરવામાં પાપ કર્મનો બંધ થવા સ્વરૂપ દોષ નથી. તે જ રીતે દાડને પીવામાં અને મૈથુનને સેવવામાં કોઈ દોષ નથી. કારણ કે આવી પ્રવૃત્તિ એ તો જીવોનો સ્વભાવ છે. હા, માંસભક્ષણ વગેરેનો ત્યાગ કરવામાં આવે તો તેનાથી મોટા અભ્યુદયરૂપ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે. (૭/૯)

• માંસભક્ષણાદિ સદોષ - જૈન •

ગાથાર્થ :- ઉપરોક્ત વચનથી પરવાદી માંસને વગર વિચાર્યે ભક્ષ્ય કહે છે. પરંતુ 'ભવાન્તરનું ઉપાર્જન કરવાથી માંસભક્ષણ દોષગ્રસ્ત છે.' આમ તે જાણતો નથી. કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં જ જણાવેલ છે કે - [આગલી ગાથામાં આ વાત જણાવાશે.] (૭/૧૦)

ટીકાર્થ :- ઉપરોક્ત વચનનો આશ્રય કરીને, પૂર્વાપર શાસ્ત્રવચનની યુક્તિના વિરોધને વિચાર્યા વિના જ, દ્વિજવાદી માંસને ભક્ષ્ય જણાવે છે. પરંતુ તે જાણતા નથી કે નવા ભવનું ઉપાર્જન કરવાના લીધે માંસભક્ષણ દુષ્ટ છે. કારણ કે મનુએ સ્મૃતિમાં જણાવેલ છે કે (૭/૧૦)

૧. હસ્તાદર્શ 'વચનાલોચ્ય' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શ 'પૂર્વાપરમશા...' इत्यशुद्धः पाठः । ૩. હસ્તાદર્શ 'વિદ્વતાં' इत्यशुद्धः पाठः । ♦...♦ चिह्नद्वयमध्यवर्ती पाठो हस्तादर्शो नास्ति ।

માં સ ભક્ષયિતાઽમુત્ર યસ્ય માંસમિહાદ્મ્યહમ્ । એતન્માંસસ્ય માંસત્વં પ્રવદન્તિ મનીષિણઃ ॥૧૧॥

મામિતિ । અત્ર હિ ભક્ષકસ્ય ભક્ષિતેન ભક્ષણીયત્વપ્રાપ્તિનિબન્ધનજન્માન્તરાર્જનાદેવ વ્યક્તં માંસભક્ષણસ્ય દુષ્ટત્વં પ્રતીયત, ઇતિ તદદુષ્ટત્વપ્રતિપાદકં વચનમનેનૈવ વિરુદ્ધતે ॥૧૧॥

નિષેધઃ શાસ્ત્રબાહ્યોઽસ્તુ' વિધિઃ શાસ્ત્રીયગોચરઃ । દોષો વિશેષતાત્પર્યાન્નન્વેવં ન યતઃ સ્મૃતમ્ ॥૧૨॥

મનુસ્મૃતિકારિકામેવોપદર્શયતિ- 'મામિ'તિ । ઇયં કારિકા બ્રહ્માણ્ડપુરાણે (બ્ર.પુ.૨/૩/૬૩/૨૪) અપિ વર્તતે । તદુક્તં મહાભારતે આપિ → યે ભક્ષયન્તિ માંસાનિ ભૂતાનાં જીવિતૈષિણામ્ । ભક્ષ્યન્તે તેઽપિ ભૂતૈસ્તૈરિતિ મે નાસ્તિ સંશયઃ ॥ ← (મ.ભા.અનુશા.૧૧૬/૨૪) ઇતિ । ભક્ષકસ્ય = માંસભક્ષકસ્ય ભક્ષિતેન = ભક્ષિતમાંસસ્વામિજીવેન ભક્ષણીયત્વં ભક્ષકસ્ય પુનર્જન્મ વિના ન સમ્ભવતીતિ તસ્ય તેન ભક્ષણીયત્વપ્રાપ્તિ-નિબન્ધનજન્માન્તરાર્જનાદેવ = ભક્ષ્યત્વપ્રાપ્તૌ કારણીભૂતસ્યાન્યભવીયદેહસ્ય તદ્દેતુદુરિતસ્ય ચોપાર્જનાદ્ વ્યક્તં માંસભક્ષણસ્ય દુષ્ટત્વં પ્રતીયતે ઇતિ હેતોઃ તદદુષ્ટત્વપ્રતિપાદકં 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' (૫/૫૬) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનં અનેનૈવ = 'માં સ ભક્ષયિતા' (૫/૫૫) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનેનૈવ વિરુદ્ધતે = વિરોધમાપદ્યતે । અત્ર ચ દળ્ડાપૂપિકાન્યાયેન માંસસ્યાઽભક્ષ્યત્વસિદ્ધિર્દ્રષ્ટવ્યા । અર્થાપત્તિપરોઽયં ન્યાયઃ । તદુક્તં સાહિત્યકૌમુદ્યાં → દળ્ડાપૂપિકયાઽન્યાર્થાઽઽગમોઽર્થાપત્તિરિષ્યતે ← (સા.કૌ.૬/૮) ઇતિ । 'મૂષિકેણ દળ્ડો ભક્ષિતશ્ચેદ્ ? ઇહસ્થઃ પૂપોઽપિ તેન ભક્ષિત ઇતિ ન્યાયો દળ્ડાપૂપિકા' (સા.કૌ.૧૧/૮) ઇતિ વ્યક્તમેવ સાહિત્યકૌમુદ્યામ્ ॥૭/૧૧॥

નનુ મન્વર્થમુક્તાવલ્યામેતત્કારિકાવ્યાખ્યાનાવસરે કુલ્લૂકભદ્રેન → ઇહ લોકે યસ્ય માંસમહમશ્નામિ પરલોકે માં સ ભક્ષયિષ્યતીતિ એતન્માંસશબ્દસ્ય નિરુક્તં પળ્ડિતાઃ પ્રવદન્તિ । ઇતિ માંસશબ્દસ્ય નિર્વચનમ-વૈધમાંસભક્ષણપાપફલકથનાર્થમ્ ← (મ.સ્મૃ.૫/૫૫ વ્યા.) ઇત્યેવમુક્તત્વાદ્ વૈધેતરમાંસભક્ષણમેવ નિષિધ્યત ઇત્યા-શયેન કારિકાયુગલેન પૂર્વપક્ષી 'મારણાય ગૃહીતોઽડ્ગચ્છેદં સ્વીકરોતિ' ઇતિ ન્યાયેન શક્યકતે- 'નિષેધ' ઇતિ ।

નનુ 'પૂર્વાત્ પરસ્ય બલીયસ્ત્વમિ'તિ ન્યાયેન 'સ્પર્દ્ધે પરમિ'તિ ન્યાયેન વા મનુસ્મૃતૌ પૂર્વમુક્તસ્ય

ગાથાર્થ :- 'મને તે પરલોકમાં ખાશે જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું.' આ માંસમાં રહેલ માંસત્વ છે - એમ પંડિતો કહે છે. (૭/૧૧)

• 'માંસ' શબ્દની વ્યાખ્યા •

ટીકાર્થ :- 'માં' = મને 'સ' = તે જીવ પરલોકમાં ખાશે જેનું માંસ હું અહીં ખાઉં છું. - આવી માંસપદની વ્યુત્પત્તિ હોવાથી જણાય છે કે માંસભક્ષક મૃત્યુ પછી મોક્ષમાં નહિ જાય પણ પરભવમાં ડુક્કર, હરણ વગેરેના અવતાર ધારણ કરશે. કારણ કે તો જ માંસભક્ષક જીવને, તેના દ્વારા જેનું માંસ આ લોકમાં ખવાયેલ છે તે પાડા, ઘેટા, બકરા વગેરેના જીવો ભવાંતરમાં ખાઈ શકે. આમ ભવાંતરનું ઉપાર્જન કરાવવા દ્વારા માંસભક્ષણ દુષ્ટ જ છે - એમ જણાય છે. તેથી 'માંસભક્ષણમાં કોઈ દોષ નથી.' આવું વચન પ્રસ્તુત મનુસ્મૃતિના વચન દ્વારા વિરોધગ્રસ્ત બને છે. (૭/૧૧) ઉપરોક્ત વિરોધના પરિહાર માટે પૂર્વપક્ષી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણમાં નિષેધ રહ્યો અને શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનું વિધાન થાવ. આ રીતે વિશેષ પ્રકારના તાત્પર્યનો આશ્રય લેવાથી વિરોધ દોષ નહિ આવે. કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં જણાવેલ છે કે [આ વાત ૧૩મા શ્લોકમાં કહેવાશે] (૭/૧૨)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'શાસ્ત્રબાહ્યોઽસ્તુ' ઇતિ પાઠઃ ।

નિષેધ ઇતિ । નનુ શાસ્ત્રબાહ્યે માંસભક્ષણે નિષેધોઽસ્તુ, નિરુક્તબલપ્રાપ્તનિષેધે' વિધ્યર્થોઽન્વેતુ, વિધિશ્ચ શાસ્ત્રીયગોચરઃ = વચનોક્તમાંસભક્ષણવિષયોઽસ્તુ ।

এং বিশেষতাત્પર્યાદ્ = વિધિ-નિષેધવાક્યાર્થયોર્વિધેય-નિષેધ્યયોઃ સામાનાધિકરણ્યેનાઽન્વયે તાત્પર્યાદ્ ન દોષઃ = 'ન માંસભક્ષણે દોષ' (મનુ.૫/૫૬) ઇત્યત્ર માંસભક્ષણસામાન્યે દોષાઽભાવબાધલક્ષણઃ ।

→ 'માં સ ભક્ષયિતા..' ← (મનુ.૫/૫૫) ઇતિ વચનસ્ય પશ્ચાદુક્તાદ્ → 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' ← (મનુ.૫/૫૬) ઇતિ વચનાદ્ દુર્બલત્વેન → 'માં સ ભક્ષયિતા' ← (મનુ.૫/૫૫) ઇતિ વચનસ્યાર્થે સદ્ગ્રંથપરકરણાત્ શાસ્ત્રબાહ્યે = વેદશાસ્ત્રાઽવિહિતે માંસભક્ષણે નિષેધોઽસ્તુ । અસ્યૈવાર્થમાહ - નિરુક્તબલપ્રાપ્તનિષેધે = 'માં સ ભક્ષયિતાઽમુત્ર' (મ.સ્મૃ.૫/૫૫) ઇતિ મનુસ્મૃતિવર્ણિતમાંસશબ્દનિરુક્તિતઃ તાત્પર્યબલેન પ્રાપ્તે શાસ્ત્રબાહ્ય-માંસભક્ષણપ્રતિયોગિકનિષેધે વિધ્યર્થઃ = બલવદનિષ્ટાનનુબન્ધીષ્ટસાધનત્વાદિલક્ષણો વિધિપ્રત્યયાર્થઃ અન્વેતુ ।

નનુ 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' ઇતિ વિધિવાક્યેન માંસભક્ષણં વિધીયતે 'માં સ ભક્ષયિતા' ઇતિ નિષેધવાક્યેન ચ માંસભક્ષણં નિષિદ્યત ઇત્યેકમેવ માંસભક્ષણં વિહિતં નિષિદ્ધઞ્ચેતિ વિધેય-નિષેધ્યયોઃ માંસભક્ષણત્વાવચ્છેદેનાન્વયે કક્ષીક્રિયમાણે 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' ઇતિ વચનં બાધિતં સ્યાત્, તદભાવ-પ્રકારકનિશ્ચયસ્ય તત્પ્રકારકજ્ઞાનં પ્રતિ પ્રતિબન્ધકત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, વૈધમાંસભક્ષણ એવ વિધ્યર્થાન્વય-સ્યેષ્ટત્વાદિત્યાશયેન પૂર્વપક્ષી પ્રાહ- વિધિશ્ચ શાસ્ત્રીયગોચરઃ = 'પ્રોક્ષિતં ભક્ષયેન્માંસમિ'તિ (મ.સ્મૃ.૫/૨૭) વક્ષ્યમાણમનુસ્મૃતિવચનોક્તમાંસભક્ષણવિષયોઽસ્તુ ।

এং = 'વૈધમાંસભક્ષણં નિર્દોષતયાઽભિમતમવૈધમાંસભક્ષણઞ્ચ દુષ્ટમિ'તિ વિશેષતાત્પર્યાત્ = મનુ-સ્મૃતિવચનતાત્પર્યવિશેષોત્ત્રયનાત્ વિધેય-નિષેધ્યયોઃ માંસભક્ષણયોઃ સામાનાધિકરણ્યેન = માંસત્વસામાનાધિકરણ્યેન = માંસૈકદેશેન અન્વયે તાત્પર્યાત્ = મનુતાત્પર્યાભ્યુપગમાત્ 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' ઇત્યત્ર માંસ-ભક્ષણત્વલક્ષણધર્મિતાવચ્છેદકવિનિર્મોકેણ માંસભક્ષણસામાન્યે દોષાભાવબાધલક્ષણઃ = નિર્દોષત્વબાધાત્મકો દોષઃ ન = નૈવાસ્તિ । યથા 'વૃક્ષઃ કપિસંયોગી', 'વૃક્ષો ન કપિસંયોગી'તિ વચનદ્વયાર્થયોઃ વૃક્ષત્વાવચ્છેદે-નાન્વયતાત્પર્યે બાધદોષસત્ત્વેઽપિ શાખાવચ્છિન્નવૃક્ષે કપિસંયોગાન્વયમભ્યુપગમ્ય મૂલાવચ્છિન્નવૃક્ષે કપિસંયો-ગાભાવાન્વયાભ્યુપગમે બાધદોષો ન વિદ્યતે તથૈવાત્રાપિ 'અવૈધમાંસભક્ષણે દોષઃ, વૈધમાંસભક્ષણે ન દોષઃ' ઇત્યન્વયતાત્પર્યે નૈવ બાધસમ્ભવઃ ।

• પૂર્વપક્ષના અભિપ્રાયથી વિરોધપરિહાર •

ટીકાર્થ :- શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણને ઉદ્દેશીને નિષેધ થાવ. અર્થાત્ 'માં સ ભક્ષયિતા...' ઈત્યાદિ માંસશબ્દની નિરુક્તિના બળથી અશાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણનો નિષેધ પ્રાપ્ત થાય છે. તેમાં વિધ્યર્થનો = વિધિપ્રત્યયના અર્થનો = બલવદ્ અનિષ્ટ અનનુબંધી ઈષ્ટસાધનતાનો અન્વય થાવ. મતલબ કે શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ ઉપરોક્ત ઈષ્ટસાધનતાથી સંપન્ન છે - એવો નિષેધવાક્યનો અર્થ થાય છે. તથા 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' ઈત્યાદિ દ્વારા જે વિધાન થાય છે તેનો વિષયમાં શાસ્ત્રોક્ત માંસભક્ષણ માનો. આ રીતે વિધિવાક્યના અર્થનો અને નિષેધવાક્યના અર્થનો ક્રમશઃ વિધેયમાં અને નિષેધ્યમાં સામાનાધિકરણ્યથી = એકદેશથી અન્વય કરવામાં શાસ્ત્રકારોનું તાત્પર્ય માનવાથી કોઈ દોષ નહિ આવે.

૧. હસ્તાદર્શ 'નિષેધવિ' ઇતિ પાઠઃ ।

અન્યથા ‘જ્યોતિષ્ટોમેન સ્વર્ગકામો યજેત’ () ઇત્યાદાવપિ સ્વર્ગાદિસામાન્યે યાગાદિકાર્યતા-
બાધપ્રસઙ્ગાત્ ।

ઇત્થજ્વાભ્યુપેયમેવ; અન્યથા = “શાસ્ત્રબાહ્યમાંસભક્ષણમુદિશ્યૈવ ‘માં સ ભક્ષયિતા’ ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનં
પ્રવૃત્તં, ન તુ માંસભક્ષણત્વાવચ્છિન્નમુદિશ્યે”ત્યનઙ્ગીકારે = “માંસભક્ષણત્વસામાનાધિકરણ્યેનૈવ ‘માં સ
ભક્ષયિતે’ત્યતઃ સદોષતાઽભિહિતા ન તુ માંસભક્ષણત્વાવચ્છેદેને”ત્યનભ્યુપગમે ઇતિ યાવત્, ‘જ્યોતિષ્ટોમેન
સ્વર્ગકામો યજેત’ () ઇત્યાદૌ અપિ સ્વર્ગાદિસામાન્યે યાગાદિકાર્યતાબાધપ્રસઙ્ગાત્ = વ્યતિરેકવ્યભિચારેણ
જ્યોતિષ્ટોમાદિજન્યત્વબોધાઽનુદયાપત્તે: ।

અયં ભાવઃ ગઙ્ગાસ્નાનાદિજન્યસ્વર્ગે યાગાદિજન્યત્વવિરહેણ સ્વર્ગત્વાવચ્છેદેન યાગાદિકાર્યતાજ્ઞાનં ન
સમ્ભવતિ, તદ્ધર્માવચ્છેદેન તત્પ્રકારકબુદ્ધૌ તદ્ધર્મવિશિષ્ટે તદભાવપ્રકારકનિશ્ચયસ્ય તદ્ધર્મસામાનાધિકર-

(અહીં આશય એ છે કે માંસભક્ષણના નિષેધને ફલિત કરનારા “માં સ ભક્ષયિતા” એવા શાસ્ત્ર
વચનથી નિષેધ એવા શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણમાં નિષેધનો અન્વય કરવાનો અહીં અભિપ્રેત છે. અને તે
નિષેધમાં બલવદ્અનિષ્ટ અનનુબંધી ઈષ્ટ સાધનતાનો અન્વય કરવાનો. તેથી અર્થ એવો ફલિત થશે કે
‘શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણનો અભાવ બલવાન એવા અનિષ્ટને નહિ લાવનાર એવું ઈષ્ટસાધન છે’. તથા
‘ન માંસભક્ષણે દોષઃ’ આવા શાસ્ત્રવચનથી વિધેયકોટિમાં ફલિત થતું માંસભક્ષણ એ શાસ્ત્રીય = વેદશાસ્ત્રોક્ત
સંસ્કારયુક્ત સમજવાનું. અને તેમાં વિધ્યર્થનો અન્વય કરવાનો. તેથી તેનો અર્થ એવો ફલિત થશે કે
‘શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણ બલવદ્અનિષ્ટ અનનુબંધી એવું ઈષ્ટસાધન છે.’ આ રીતે વિધિકોટિમાં શાસ્ત્રીય
માંસભક્ષણને અને નિષેધકોટિમાં અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણને લેવાથી કોઈ વિરોધ દોષ અહીં નહિ આવે
અથવા એક શાસ્ત્રવચનથી બીજું શાસ્ત્રવચન બાધિત થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે. આ દોષ આવવાની સંભાવના
તો જ ઉભી થાય કે જો શાસ્ત્રીય-અશાસ્ત્રીય તમામ પ્રકારના માંસભક્ષણમાં દોષાભાવનું વિધાન માનવામાં
આવે. પરંતુ એવું તો અમે વેદવાદી માનતા નથી. કારણ કે) ‘ન માંસભક્ષણે દોષઃ’ આ શાસ્ત્રવચનથી
માંસ સામાન્યના લક્ષણમાં = તમામ પ્રકારના માંસભક્ષણમાં નિર્દોષતાનું વિધાન કરવું અભિપ્રેત નથી.
આ કારણે જ ‘માં સ ભક્ષયિતા’ આ શાસ્ત્રવચન દ્વારા અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણમાં જ દોષનું પ્રતિપાદન
કરાય છે. તેનાથી શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણમાં રહેલી નિર્દોષતા બાધિત થતી નથી. આ રીતે માનવું જરૂરી છે.

• એકદેશથી અન્વય માન્ય •

અન્યથા । જો આવું માનવામાં - સ્વીકારવામાં ન આવે અર્થાત્ ‘માં સ ભક્ષયિતા’ આવું શાસ્ત્રવચન
માંસભક્ષણસામાન્યમાં = તમામ માંસભક્ષણમાં દોષનું પ્રતિપાદન નથી કરતું પણ અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણમાં
જ દોષનું પ્રતિપાદન કરે છે - આ પ્રમાણે એકદેશમાં અન્વય માનવામાં ન આવે તો ‘જ્યોતિષ્ટોમેન
યજેત સ્વર્ગકામઃ’ આવા શાસ્ત્રવચનથી પણ સ્વર્ગના એક દેશમાં = વિશેષપ્રકારના સ્વર્ગમાં જ્યોતિષ્ટોમ
યજ્ઞની કાર્યતાનો અન્વય માનવાના બદલે સ્વર્ગ સામાન્યમાં જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞની કાર્યતા માનવી પડશે.
આ રીતે જો સ્વર્ગ સામાન્યને = તમામ પ્રકારના સ્વર્ગને જ્યોતિષ્ટોમનું કાર્ય માનવામાં આવે તો જે
વ્યક્તિએ જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞ કર્યો નથી પણ દાન કરેલ છે અને દાન દ્વારા સ્વર્ગ મેળવેલ છે તે દાનજન્ય
સ્વર્ગમાં જ્યોતિષ્ટોમ યજ્ઞની કાર્યતા બાધિત થશે. કારણ કે તે સ્વર્ગ યજ્ઞજન્ય નથી. (પરંતુ આ દોષના

इत्थं च- 'इत्थं जन्मैव दोषोऽत्र न शास्त्राद् बाह्यभक्षणम्' । प्रतीत्यैष निषेधश्च न्याय्यो
 प्येन तद्धर्मावच्छेदेन वा जायमानस्य प्रतिबन्धकत्वात् । तथापि 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्या-
 दिना तदा स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येन यागादिकार्यताज्ञानमुपजायत एव, तद्धर्मसामानाधिकरण्येन तत्प्रका-
 रकबुद्धौ तद्धर्मावच्छेदेनैव जायमानस्य तदभावप्रकारकनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वात्, तस्य चात्रासत्त्वात् ।
 न च गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे स्वर्गत्वावच्छेदेनैव यागादिजन्यत्वाभावनिश्चयोऽस्माभिः कर्तुं शक्यते,
 गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गाभिन्नस्वर्गस्यापि सत्त्वात् । ततश्च गङ्गास्नानादिजन्यस्वर्गे गङ्गास्नानादिजन्यता,
 तदितरस्वर्गे च → अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामो, यमराज्यमग्निष्टोमेनाऽभियजति, सोमराज्यमुक्थेन,
 सूर्यराज्यं षोडशिता, स्वाराज्यमतिरात्रेण प्रजापत्यमासहस्रसंवत्सरान्तक्रतुना ← (मैत्रा.६/३६) इति
 मैत्रायण्युपनिषदादिवचनतः अग्निहोत्रयागादिकार्यता निश्चीयत एव । तद्वत्प्रकृतेऽपि मांसभक्षणत्वाव-
 च्छेदेन निर्दोषताज्ञानस्य 'न मांसभक्षणे दोष' इत्यादितो जायमानस्य 'मां स भक्षयिता' इत्यादितः
 प्रतिबन्धत्वेऽपि मांसभक्षणत्वसामानाधिकरण्येन निर्दोषत्वप्रकारकज्ञानस्य तदप्रतिबन्धत्वात् । ततश्च
 स्वर्गत्वमुपलक्षणीकृत्य स्वर्गविशेषे यागादिकार्यतायास्तदितरस्वर्गविशेषे च गङ्गास्नानादिकार्यताया निश्च-
 यवत् मांसभक्षणत्वमुपलक्षणीकृत्य वैधमांसभक्षणे निर्दोषताया वैधेतरमांसभक्षणे च जन्मलक्षणदोषवत्ताया
 निश्चयस्योपपत्तेः ।

यद्वा स्वर्गविशेषं बोधयित्वा तत्र यागादिजन्यता यथा विधिनैव बोध्यते तथा → यज्ञाय जग्धि-
 र्मांसस्येत्येष दैवो विधिः स्मृतः ← (म.स्मृ.५/३१) इति मनुस्मृतिवचनं वैधमांसभक्षणविशेषं बोधयति
 तदनन्तरं तत्र निर्दोषता 'न मांसभक्षणे दोष' इत्यादिना बोध्यते इति नैवाऽसङ्गतिः काचिदिति पूर्वपक्षाभिप्रायः ।

इत्थञ्च = 'न मांसभक्षणे दोष' इत्यत्र मांसपदस्य वैधमांसपरत्वोपदर्शनरीत्या च । अस्य चाग्रे
 'पूर्वव्याख्यानमेवादृतमि'त्यनेनान्वयः कार्यः । अष्टककारिकामाह- 'इत्थं जन्मैवे'ति । श्रीजिनेश्वरसूरि-

निवारण माटे अेवुं मानवामां आवे छे के 'ज्योतिष्टोमेन यजेत' आ शास्त्रवचन द्वारा स्वर्गसामान्य
 = तमाम प्रकारना स्वर्ग प्रत्ये ज्योतिष्टोम यज्ञ कारण नथी पण अमुक प्रकारना स्वर्ग प्रत्ये ज ते
 यज्ञ कारण छे. आम भूण शास्त्रमां 'स्वर्गकामः' आ रीते स्वर्ग सामान्यनो उल्लेख थवा छतां बाध
 दोषना निवारण माटे स्वर्गना अेक देशमां = विशेष प्रकारना स्वर्गमां ते यज्ञनी कार्यता स्वीकारवामां
 आवे छे. अर्थात् अमुक प्रकारनी विशेषतावाणा स्वर्ग प्रत्ये यज्ञ कारण छे अने अन्य प्रकारनी
 विशेषतावाणा स्वर्ग प्रत्ये दानादि कारण छे. आ रीते मानवाथी उपरोक्त बाध दोष आवतो नथी.
 आम अेकदेशमां अन्वय = सामानाधिकरण्यथी अन्वय करवो योग्य छे, नहि के अवच्छेदकअवच्छेदेन
 अन्वय. आ ज रीते 'मां स भक्षयिता' वचनथी जे दोषनुं विधान थाय छे ते पण मांसभक्षण
 सामान्यमां = तमाम प्रकारना मांसना भक्षणमां नहि पण मांसत्वसामानाधिकरण्यथी = मांसभक्षणना
 अेक देशमां = विशेष प्रकारना मांसभक्षणमां = अशास्त्रीय मांसभक्षणमां थाय छे - तेम मानवुं
 जरूरी छे. पछी पूर्वोक्त बाध दोषने कोर्छ अवकाश रछेतो नथी.)

'इत्थं.।' आ रीते शास्त्रीय मांसभक्षणमां निर्दोषता अने अशास्त्रीय मांसभक्षणमां

વાક્યાન્તરાદ્ ગતેઃ ॥' (અષ્ટક.૧૮/૪) इत्यत्र 'ने'त्यादौ पूर्वपक्षाभिप्रायेण 'नैवं, यतः शास्त्राद् बाह्यभक्षणं प्रतीत्यैष जन्मलक्षणो दोषो निषेधश्च निरुक्तबलप्रापितः' इति पूर्वव्याख्यानमेवाऽऽदृतम् ।

કૃતા તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → इत्यम् = અનેન પ્રકારેન, ભક્ષકસ્ય ભક્ષણીયત્વપ્રાપ્તિલક્ષણેન, યદ્ જન્મ = ઉત્પત્તિસ્તદ્ એવ, કિમપરદોષગવેષણેન, दोषो = દૂષણં, અનર્થવાપ્તિરિત્યર્થઃ, અત્ર = માંસભક્ષણે, તતઃ કથ(કિ)મુક્તમ્, “ન માંસભક્ષણે દોષઃ” ? इति हृदयम् । अत्र किल परः प्राहः न = नैव यद्भक्षकस्य भक्षणীয়त्वप्राप्तेर्मांसभक्षणे दोष इति । कुत इत्याह यतः, शास्त्राद् = આગમાત્ બાહ્યભક્ષણં = બહિર્ભૂતમાંસાદનં પ્રતીત્ય = આશ્રિત્ય ણ્ણઃ = અનન્તરોક્તઃ इत्थंजन्मलक्षणो दोषः, न पुनः शास्त्रीयमांसभक्षणे, तथा निषेधश्च = માંસભક્ષણપ્રતિષેધોઽપિ, “માં સ ભક્ષયિતા” इत्यादिनिरुक्तबलप्रापितः, शास्त्राद् बाह्यभक्षणमेव प्रतीत्य न्याय्यः = ઉપપન્નઃ । कथं वाक्यान्तरात् = “માં સ ભક્ષયિતા” इत्यादिवाक्यापेक्षया यदन्यद् वाक्यं तद्वाक्यान्तरं तस्मात् गतेः = परिच्छित्तेः, માંસભક્ષણસ્યેતિ ગમ્યમ્ । अथवा इत्थं जन्मैव दोषोऽत्र इत्येकं तावद्दूषणम् । तथा अपरम्, न = नैव 'शास्त्राद् बाह्यभक्षणं प्रतीत्य,' ण्णः = અનન્તરોક્તઃ “ન માંસભક્ષણે દોષઃ” इत्येवंलक्षणः, निषेधो = માંસભક્ષણે દોષપ્રતિષેધઃ, ‘चशब्दो’ दूषणान्तरसमुच्चयार्थः, न्याय्यः = સઙ્ગતઃ, वक्ष्यमाणप्रोक्षितादिविशेषणमांसादन एव दोषनिषेधो न्याय्यः शास्त्रोक्तत्वादेव, न पुनः सामान्येनेति भावः । कुत एतदिति चेदित्यत आह वाक्यान्तराद् गतेः इति, “न मांसभक्षणे दोषः” इत्येवंविधात् सामान्यत एव मांसादनदोषाऽभावप्रतिपादनपराद् वाक्याद् यदन्यत् “प्रोक्षितं भक्षयेत्” इत्यादि वक्ष्यमाणं वा वाक्यं तद् वाक्यान्तरं तस्मात्, गतेः = परिच्छित्तेः, शास्त्रोक्तत्वेन मांसादनविशेषस्य निर्दोषतयाऽवगमादित्यर्थः ← (अ.वृ.१८/४) इति ।

अत्र = दर्शितकारिकाव्याख्यायां 'ने'त्यादौ = अष्टककारिकाद्वितीयपादे 'न, शास्त्राद्' इत्यादिविवरणे पूर्वपक्षाभिप्रायेण = याज्ञिकमतापेक्षया 'नैवं = प्रोक्षितमांसभक्षकस्य भक्षणীয়त्वप्राप्तिनिबन्धनजन्मान्तारार्जनलक्षणो दोषो नैव सम्भवति, यतः = यस्मात्कारणात् शास्त्राद् बाह्यभक्षणं = वेदाऽविहितमांसभक्षणं प्रतीत्यैष जन्मलक्षणः = पुनर्जन्मात्मको दोषः निषेधश्च = मांसभक्षणप्रतिषेधोऽपि 'मां स भक्षयिता' इत्यादिनिरुक्तबलप्रापितः शास्त्राद् बाह्यमांसादनमेवाश्रित्य' इति श्रीजिनेश्वरसूरिकृतं पूर्वव्याख्यानमेव आदृतं अस्माभिः; न तु → अथवा इत्थं 'जन्मैव दोषोऽत्र' इत्येकं तावद्दूषणं तथाऽपरं

જન્માન્તરઉપાર્જનરૂપ દોષ- આમ સામાનાધિકરણ્યથી = ઉદ્દેશ્યએકદેશથી અન્વય કરવાનું પૂર્વપક્ષીનું જે તાત્પર્ય છે તેના લીધે અષ્ટકજ્ઞના ૧૮/૪ શ્લોકની વ્યાખ્યામાં વ્યાખ્યાકારશ્રીએ જે બે વ્યાખ્યા કરી છે તેમાંથી પ્રથમ પ્રકારની વ્યાખ્યાને જ અમે આદરેલ છે, બીજી વ્યાખ્યા નહિ.

તાત્પર્ય એ છે કે ૧૮ માં અષ્ટકજ્ઞના ચોથા શ્લોકની વ્યાખ્યામાં શ્રી જિનેશ્વરસૂરિજી મહારાજે પૂર્વપક્ષના અભિપ્રાયથી 'ન' ઈત્યાદિ દ્વારા જણાવેલ છે કે 'શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણથી જન્માન્તર પ્રાપ્તિસ્વરૂપ દોષ નહિ આવે, કારણ કે 'માં સ ભક્ષયિતા' વચન દ્વારા સૂચિત થતો ભવાન્તરઉપાર્જનરૂપી દોષ તથા માંસની નિરુક્તિના = વ્યુત્પત્તિના બળથી પ્રાપ્ત થતો નિષેધ અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણને આશ્રયીને છે....' પૂર્વપક્ષીના અભિપ્રાયથી કરવામાં આવેલી આ પ્રથમ પ્રકારની વ્યાખ્યાનો જ અમે (ગ્રંથકારશ્રીએ) અહીં

‘शास्त्राद् बाह्यभक्षणं प्रतीत्य सामान्यत इत्यर्थः नैष निषेधः’ इति तु व्याख्यानं विशेषतात्पर्ये परस्येष्टमेव । विशेषतात्पर्यग्रहोपायमाह यतः स्मृतम् ॥१२॥

પ્રોક્ષિતં ભક્ષયેન્માંસં બ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા । યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ પ્રાણાનામેવ ચાત્યયે^૨ ॥૧૩॥

न = नैव शास्त्राद् बाह्यभक्षणं प्रतीत्य एषः = अनन्तरोक्तः ‘न मांसभक्षणे दोषः’ इत्येवंलक्षणो निषेधः = मांसभक्षणे दोषप्रतिषेधः ← इत्येवं तत्कृतमुत्तरव्याख्यानमादृतमस्माभिः । कुतः ? इत्याशङ्कायामाह → ‘शास्त्राद् बाह्यभक्षणं = वेदाऽविहितमांसादनं प्रतीत्य = अवलम्ब्य’ इति सामान्यतः = वैधाऽवैधमांसादनमाश्रित्य इत्यर्थः, न = नैव एषः = ‘न मांसभक्षणे दोषः’ इत्येवंलक्षणः निषेधः = मांसभक्षणदोषप्रतिषेधः प्रतिपादितः स्यात् ← इति तु व्याख्यानं = स्याद्वादिकृतदूषणापादनं ‘वैधमांस-भक्षणमेवाऽस्माभिर्निर्दोषतयाऽङ्गीक्रियते न तु वेदाऽविहितमांसभक्षणमपीत्येवं विशेषतात्पर्ये परस्य = याज्ञिकस्य इष्टमेव । ततश्चोत्तरव्याख्याऽस्माभिर्नाभ्युपेयते इति पूर्वपक्षाशयः । ननु निरुक्तं विशेषतात्पर्यं भवद्भिः कथं गृहीतमिति मुग्धाशङ्कायामाह- विशेषतात्पर्यग्रहोपायं = दर्शिततात्पर्यविशेषोन्नयनोपायं मूलकार आह - यतः = यस्मात्कारणात् स्मृतं = मनुस्मृतौ (म.स्म.५/२७) प्रोक्तम् ॥७/१२॥

મનુના યત્ સ્મૃતં તદેવાહ - ‘પ્રોક્ષિતમિ’તિ । એતત્કારિકાં વ્યાખ્યાનયતા કુલ્લૂકભટ્ટેન મન્વર્થમુક્તા-આશ્રય કરેલ છે. પરંતુ બીજી વ્યાખ્યાનો નહિ. ‘અથવા’ કહેવા દ્વારા અષ્ટકજીના એ શ્લોકની બીજી વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીજિનેશ્વરસૂરિજી મહારાજે ઉત્તરપક્ષી તરફથી જણાવેલ છે કે ‘આ રીતે માંસભક્ષણની વ્યુત્પત્તિ દ્વારા માંસભક્ષણમાં જન્માન્તર ઉપાર્જનસ્વરૂપ એક દોષ તો છે જ. ઉપરાંત શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણને આશ્રયીને એટલે કે સામાન્યથી માંસભક્ષણને આશ્રયીને નિષેધ = દોષનિષેધ = નિર્દોષતા નહિ જણાવી શકાય.’ આ રીતે ઉત્તરપક્ષ તરફથી જે બીજી વ્યાખ્યા કરેલ છે તેનો અમે (ગ્રંથકારશ્રીએ) સ્વીકાર કરેલ નથી. કારણ કે પૂર્વોક્ત વિશેષ પ્રકારનું તાત્પર્ય પૂર્વપક્ષીને માન્ય હોવાથી તે રીતે તો એવી વ્યાખ્યા પૂર્વપક્ષીને ઈષ્ટ જ છે. પૂર્વપક્ષીએ સામાનાધિકરણથી = એકદેશથી અન્વયનું તાત્પર્ય જણાવતી વખતે શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણને દોષયુક્ત = જન્માન્તરપ્રાપ્તિરૂપ કલંકવાળું જ માનેલ છે. શાસ્ત્રસંસ્કારશૂન્ય માંસભક્ષણને નિર્દોષ માનવા પૂર્વપક્ષી પણ તૈયાર નથી જ. પૂર્વપક્ષી ‘ન માંસભક્ષણે દોષઃ’ આ વચન દ્વારા શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણને નિર્દોષ કહે છે. તે વચનથી માંસભક્ષણ સામાન્યને પૂર્વપક્ષી નિર્દોષ કહેતા જ નથી. માટે તેવું સિદ્ધ ન થઈ શકે તેમાં પૂર્વપક્ષીને તો ‘ભાવતું હતું અને વૈદ્યે કીધું.’ એના જેવું થઈ જશે. માટે ઉત્તરપક્ષીય તરફથી તેવી વ્યાખ્યા કરીને પૂર્વપક્ષ સામે દોષોદ્ભાવન કરી શકાતું નથી. શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણમાં નિર્દોષતાનું વિધાન અને અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણમાં નિર્દોષતાનો નિષેધ આવા પ્રકારના વિશિષ્ટ તાત્પર્યનું જ્ઞાન કઈ રીતે કરવું? એના જવાબમાં યજ્ઞવાદી તરફથી એમ કહેવામાં આવે છે કે - કારણ કે મનુસ્મૃતિમાં જણાવેલ છે કે ... (મનુસ્મૃતિના પાંચમા અધ્યાયના ૨૭ માં શ્લોકમાં જે જણાવેલ છે, તે જ વાતને હવે જણાવે છે.) (૭/૧૨)

• માંસભક્ષણવિધાન- વૈદિક •

ગાથાર્થ :- બ્રાહ્મણોની સંમતિથી વિધિમુજબ પ્રોક્ષિત માંસને ખાવું જોઈએ. નિયુક્ત વ્યક્તિએ માંસ ખાવું જોઈએ. અથવા પ્રાણોના નાશ થતો હોય તો માંસ ખાવું. (૭/૧૩)

૧. મુદ્ધિતપ્રતૌ ‘...ગ્રહણગ્રહોપાય...’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. ‘વાત્યયે’ ઇતિ અષ્ટકપ્રકરણે (૧૮-૫)

પ્રોક્ષિતમિતિ । પ્રોક્ષિતં = વૈદિકમન્ત્રાઽભ્યુક્ષિતં ભક્ષયેત્ = અશ્નીયાદ્ માંસં = પિશિતં બ્રાહ્મણાનાં ચ કામ્યયા^૧ = ઇચ્છયા = દ્વિજભુક્તાવશેષં પ્રતિ તદનુજ્ઞયા વિધિઃ = ન્યાયો યત્ર^૨ યાગશ્રાદ્ધ-પ્રાઘૂર્ણકાદૌ પ્રક્રિયા તસ્યાઽનતિક્રમેણ યથાવિધિ । તત્ર યાગવિધિઃ^૩ પશુમેધાઽશ્વમેધાદિશાસ્ત્ર-સિદ્ધઃ । શ્રાદ્ધવિધિસ્તુ 'દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન' (મનુ.૩/૨૬૮) ઇત્યાદિપ્રસિદ્ધઃ ।

વલ્યાં → પ્રોક્ષિતં ભક્ષયેદિતિ પરિસંખ્યા વા સ્યાન્નિયમવિધિર્વા સ્યાત્તત્ર પરિસંખ્યાત્વે 'પ્રોક્ષિતાદન્યન્ન ભક્ષણીયમિતિ' વાક્યાર્થઃ સ્યાત્ । સ ચાનુપાકૃતમાંસાનીત્યનેનૈવ નિષેધાત્ પ્રાપ્તસ્તસ્માન્મન્ત્રકૃતપ્રોક્ષણા-ખ્યસંસ્કારયુક્તયજ્ઞહુતપશુમાંસભક્ષણમિદં યજ્ઞાઙ્ગં વિધીયતે । અત એવાઽસંસ્કૃતાન્પશુન્મન્ત્રૈરિત્યસ્યાનુવાદં વક્ષ્યતિ । બ્રાહ્મણાનાં ચ યદા કામના ભવતિ તદાવશ્યં માંસં ભોક્તવ્યમિતિ તદા (?દ)પિ નિયમત એકવારં ભક્ષયેત્, 'સકૃદ્ બ્રાહ્મણકામ્યયે'તિ () યમવચનાત્ । તથા શ્રાદ્ધે ચ મધુપર્કે ચ 'સમાંસો મધુપર્ક' () ઇતિ ગુહ્યવચનાત્રિયુક્તેન નિયમાન્માંસં ભક્ષણીયમિતિ । અત એવ નિયુક્તસ્તુ યથાન્યાયમિત્યક્રમદોષં વક્ષ્યતિ । પ્રાણાત્યયે ચાહારાન્તરાભાવનિમિત્તકે વ્યાધિહેતુકે વા નિયમતો માંસં ભક્ષયેત્ ← (મ.સ્મૃ.૫/૨૭ મ.મુ.) ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં કૂર્મપુરાણે અપિ → પ્રોક્ષિતં ભક્ષયેદેષાં માંસં ચ દ્વિજકામ્યયા । યથાવિધિ નિયુક્તં ચ પ્રાણાનામપિ ચાઽત્યયે ॥ ← (કૂ.પુ.ઉપરિ.૧૭/૩૯) ઇતિ ।

શ્રીજિનેશ્વરસૂરિભિસ્તુ પ્રકૃતકારિકાવ્યાખ્યાને અષ્ટકપ્રકરણવૃત્તૌ → પ્રોક્ષિતં = વૈદિકમન્ત્રાભ્યુક્ષિતં ભક્ષયેત્ = અશ્નીયાત્ માંસં = પિશિતં બ્રાહ્મણાનાં = દ્વિજાનાં, 'ચશબ્દો' વિશેષણસમુચ્ચયે, કામ્યયા = ઇચ્છયા, દ્વિજભુક્તાવશેષં પ્રતિ તદનુજ્ઞયા, 'વિધિ'ન્યાયઃ, યા યત્ર યાગ-શ્રાદ્ધ-પ્રાઘૂર્ણકાદૌ પ્રક્રિયા તસ્યા-ઽનતિક્રમેણ = યથાવિધિ । તત્ર યાગવિધિઃ પશુમેધાશ્વમેધાદિવિધાયકશાસ્ત્રવિહિતઃ । શ્રાદ્ધવિધિસ્તુ માંસવિશેષાપેક્ષોઽયમ્ "ઔરધ્રેણેહ ચતુરઃ, શાકુનેન તુ પઞ્ચ વૈ ॥ ષળ્માસાંશ્છાગમાંસેન, પાર્ષતીયેન સપ્ત વૈ । અષ્ટાવેળસ્ય માંસેન, શૌકરેણ નવૈવ તુ ॥ દશ માસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ, વરાહ-મહિષામિષૈઃ । કૂર્મ-શશકમાંસેન, માસાનેકાદશૈવ તુ ॥ સંવત્સરં તુ તૃપ્યન્તિ, પયસા પાયસેન તુ ।" (મનુસ્મૃતિ ૩/૨૬૮-૭૧) પ્રાઘૂર્ણકવિધિસ્તુ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્તોઽયં, "મહોક્ષં વા મહાજં વા, શ્રોત્રિયાય પ્રકલ્પયેત્," (યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ-૧/૧૭૯) ઇતિ । તથા નિયુક્તસ્તુ = ગુરુભિર્વ્યાપારિત એવ, નિયુક્તશબ્દસ્ય વા યથાવિધીતિ વિશેષણમ્, તુશબ્દ એવકારાર્થઃ । તથા પ્રાણાનામેવ = ઇન્દ્રિયાદીનામેવ, ન તુ દ્રવ્યાદીનામ્, 'ઘ્'શબ્દઃ પક્ષાન્તરદ્યોતકઃ, અત્યયે = વિનાશ, ઉપસ્થિતે ઇતિ શેષઃ, માંસં ભક્ષયેદિત્યનુવર્તતે, આત્મા હિ રક્ષણીયઃ, યદાહ "સર્વત્ર એવાત્માનં ગોપયેત્," () ← (અ.પ્ર.૧૮/૫ વૃ.) ઇત્યુક્તમ્ ।

શ્રાદ્ધવિધિસ્તુ → 'દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેને'ત્યાદિપ્રસિદ્ધઃ । તત્પ્રસિદ્ધિશ્ચ સામ્પ્રતં મનુસ્મૃતૌ → દ્વૌ માસૌ મત્સ્યમાંસેન ત્રીન્માસાન્ હારિણેન તુ । ઔરધ્રેણાથ ચતુરઃ શાકુનેનાથ પઞ્ચ વૈ ॥

ટીકાર્થ :- વેદમાં જણાવેલા મન્ત્રોથી સંસ્કારિત થયેલું = પ્રોક્ષિત માંસ ખાવું જોઈએ. બ્રાહ્મણોએ ખાઈ લીધા પછી બચેલ પ્રોક્ષિત માંસને બ્રાહ્મણોની સંમતિથી વિધિમુજબ ખાવું. વિધિ શબ્દનો અર્થ છે યજ્ઞ, શ્રાદ્ધ, પ્રાઘૂર્ણક વગેરેની પ્રક્રિયા સ્વરૂપ ન્યાય. તેમાં યજ્ઞની વિધિ તો પશુમેધ, અશ્વમેધ યજ્ઞ વગેરે શાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ છે. શ્રાદ્ધવિધિ તો 'બે માસ સુધી માછલીના માંસથી પિતરોને તૃપ્તિ થાય છે.... ઈત્યાદિરૂપે મનુસ્મૃતિ (૩/૨૬૮) વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'કામ્યેચ્છયા' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'યા' ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ 'પશ્વશ્વ..' ઇતિ પાઠઃ ।

પ્રાઘૂર્ણકવિધિસ્તુ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્તોઽયં 'મહોક્ષં વા મહાજં વા શ્રોત્રિયાય પ્રકલ્પયેદિ'તિ (યા. સ્મૃ. અ.૧ શ્લોક-૧૭૯) ।

તથા નિયુક્તસ્તુ = ગુરુભિર્વ્યાપારિત એવ, તથા પ્રાણાનામેવ ઇન્દ્રિયાદીનામેવ ચાત્યયે = વિનાશો' ઉપસ્થિતે ઇતિ શેષઃ, આત્મા હિ રક્ષણીયઃ। યદાહ 'સર્વત્ર એવાત્માનં 'ગોપયેત્' () ઇતિ ॥૧૩॥ નૈતન્નિવૃત્ત્યયોગેન તસ્યાઃ પ્રાપ્તિનિયન્ત્રણાત્ । પ્રાપ્તે^૩ તસ્યાઃ નિષેધેન યત એતદુદાહૃતમ્ ॥૧૪॥

ષળ્માસાંશઠાગમાંસેન પાર્ષતેન ચ સપ્ત વૈ । અષ્ટાવેળસ્ય માંસેન રૌરવેળ નવૈવ તુ ॥
દશમાસાંસ્તુ તૃપ્યન્તિ વરાહ-મહિષામિષૈઃ । શશ-કૂર્મયોસ્તુ માંસેન માસાનેકાદશૈવ તુ ॥
સંવત્સરં તુ ગવ્યેન પયસા પાયસેન ચ । વાર્ષીણસસ્ય માંસેન તૃપ્તિર્દ્વાદશવાર્ષિકી ॥

← (મ.સ્મૃ.૩/૨૬૮-૨૬૯-૨૭૦-૨૭૧) ઇત્યમવગન્તવ્યા । પ્રાઘૂર્ણકવિધિસ્તુ યાજ્ઞવલ્ક્યોક્તોઽયં → 'મહોક્ષં વા મહાજં વા શ્રોત્રિયાયોપકલ્પયેદિ'તિ । સામ્પ્રતમુપલભ્યમાનાયાં યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતૌ 'સત્ક્રિયાન્વાસનં સ્વાદુ ભોજનં સૂનૃતં વચઃ' ॥ ← (યા.વ.સ્મૃ.આચારપ્રકરણે-ગૃહસ્થધર્મપ્રકરણ-૧૭૯) ઇતિ કારિકોત્તરાર્ઘ્ઃ । ઇન્દ્રિયાદીનામેવ ચ વિનાશો સમુપસ્થિતે । તદુક્તં બૃહત્પરાશરસ્મૃતૌ → 'ભક્ષ્યં પ્રાણાત્યયે માંસં શ્રાદ્ધયજ્ઞોત્સવેષ્વપિ' ← (બૃ.પરા.૬/૩૨૩) ઇતિ । તદુક્તં મનુસ્મૃતૌ મહાભારતે ચ → આત્માનં સતતં રક્ષેત્ ← (મનુ.૭/૨૧૨, મ.ભા.આદિપર્વ-૧૫૭/૨૭, મ.ભા.ઉદ્યોગ.૩૭/૧૮) ઇતિ । પ્રકૃતે → આત્મનિ રક્ષિતે સર્વં રક્ષિતં ભવતિ ← (ચા.સૂ.૮૪) ઇતિ ચાળ્ક્યસૂત્રમપિ સ્મર્તવ્યમ્ । તદુક્તં બાર્હસ્પત્યસૂત્રે અપિ → શરીરં સર્વદા રક્ષેચ્ચ ← (બા.સૂ.૧/૧૩) ઇતિ । 'ન હિંસ્યાત્ સર્વભૂતાનિ' (છાંદો.અ.૮, કૂ.પુ.૨/૧૬/૧, પ.પુ.૧/૫૫/૧, મ.ભા.શાંતિ.૨૮૪/૬) ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષત્-કૂર્મપુરાણ-પદ્મપુરાણ-મહાભારતદર્શિતઃ તુ ઉત્સર્ગઃ દુર્બલત્વાદ્ બાધ્યતેઽત્ર, 'અપવાદૈરુત્સર્ગા બાધ્યન્ત' ઇતિ ન્યાયાદિતિ ભાવઃ ।

'પ્રોક્ષિતં ભક્ષયેદિ'તિ મનુસ્મૃતિવચનાન્યથાનુપપત્ત્યા શાસ્ત્રબાહ્યમાંસભક્ષણં પ્રતીત્ય જન્મલક્ષણો દોષઃ 'માં સ ભક્ષયિતા' ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનાદવગન્તવ્યો ન તુ વૈધાઽવૈધમાંસભક્ષણમાશ્રિત્યેતિ । ઇત્યમેવ "ના-ઽઘાદવિધિના માંસં વિધિજ્ઞોઽનાપદિ દ્વિજઃ । જઘ્વા હ્યવિધિના માંસં પ્રેત્ય તૈરઘતેઽવશઃ ॥" (મ.સ્મૃ. ૫/૩૩) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનસઙ્ગતેરિતિ । → કૃત્વા ચ વિધિવચ્છાદ્ધં પશ્ચાત્તત્ત્વયમશ્નુતે । નાઘાદવિ-ધિના માંસં મૃત્યુકાલેઽપિ ધર્મવિત્ ॥ ← (બૃ.પરા.૬/૩૨૪) ઇતિ બૃહત્પરાશરસ્મૃતિવચનાચ્છાસ્ત્રબાહ્ય-

પ્રાઘૂર્ણકવિધિ તો યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિમાં આ મુજબ જણાવેલ છે કે 'મોટા બળદ અથવા મોટા બકરાને શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ માટે રાંધવો' તથા ગુરુઓ વડે આદેશ કરાયેલ વ્યક્તિએ જ તે ખાવું. તથા ઈન્દ્રિય વગેરે પ્રાણોનો જ વિનાશ જો ઉપસ્થિત થયો હોય તો માંસ ખાવું. કારણ કે 'સર્વ પ્રકારે આત્માની રક્ષા કરવી' આ શાસ્ત્રોક્તિથી જણાય છે કે આત્મા ખરેખર રક્ષા કરવા લાયક જ છે. (૭/૧૩)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત શાસ્ત્રવચનો દ્વારા માંસભક્ષણનું વિધાન થાય છે. માટે એવું ફલિત થાય છે કે વેદશાસ્ત્રસંસ્કારયુક્ત માંસભક્ષણનું વિધાન 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' દ્વારા થાય છે. તથા 'માં સ ભક્ષયિતા' ઈત્યાદિ દ્વારા અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનો નિષેધ થાય છે. (૭/૧૩) હવે ગ્રંથકારશ્રી જવાબ આપે છે.

• પૂર્વપક્ષીના તાત્પર્યમાં અસંગતિનું પ્રદર્શન •

ગાથાર્થ :- આ વાત બરાબર નથી. કેમ કે તે રીતે માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ અસંભવ છે. આનું કારણ

૧. હસ્તાદર્શ '..જયેપ..' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'ગોપાયે' ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ 'પ્રાપ્તાયાસ્ય' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

નૈતદિતિ । એતદ્ = વિશેષપરત્વેન વિધિ-નિષેધોભયસમાધાનં પ્રકૃતે ન યુક્તં, નિવૃત્ત્યયોગેન = માંસભક્ષણનિવૃત્ત્યસમ્ભવેન, તસ્યાઃ = નિવૃત્તેઃ પ્રાપ્તિનિયન્ત્રણાત્ = પ્રાપ્તિનિયમનાત્, 'પ્રાપ્તમેવ પ્રતિષિદ્યતે' इति न्यायात् । 'तर्हि प्रोक्षितादिविधिना प्राप्तमेव निषिध्यताम्',

માંસભક્ષણનિષેધો વેદવિહિતમાંસભક્ષણવિધાનજ્ઞ સ્પષ્ટમેવ પ્રતીયેતે इति पूर्वपक्षाभिप्रायः ॥७/१३॥

ग्रन्थकार उत्तरपक्षयति- 'ने'ति ।

એતદ્ = વિશેષપરત્વેન વિધિ-નિષેધોભયસમાધાનં = 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' इति विधिर्वैधमांस-भक्षणनिर्दोषतापरः 'मां स भक्षयिता' इति निषेधश्चाऽवैधमांसभक्षणदुष्टत्वप्रतिपादनप्रवण इति याज्ञिकोपदर्शितमनेकान्तवाद्युद्भावितदूषणनिवर्तकवाक्यव्यापारणं प्रकृते न = नैव युक्तम् । तथाहि - भवद्भि-रप्राप्तं मांसभक्षणं प्रतिषिध्यते आहोस्वित्प्राप्तम् ? इति विमलविकल्पयुगलमत्रावतरतीत्याशयेनाह - मांस-भक्षणनिवृत्त्यसम्भवेन = 'निवृत्तिस्तु महाफला' इत्येनेनोक्ताया महाफलाया मांसादननिवृत्तेरसम्भवेन प्रथमो विकल्पो नानवद्यः । तदसम्भवे हेतुमाह - निवृत्तेः शास्त्रोक्तायाः प्राप्तिनियमनात्, प्राप्तमेव = प्रमाणान्तरेण प्रसक्तमेव प्रतिषिध्यत इति न्यायात्, अन्यथा गगनभक्षणमपि प्रतिषिध्येत । मानान्तराऽप्राप्ताया निवृत्ते-र्महाफलत्वाभ्युपगमे तु मांसभक्षणस्येवाकाशभक्षणस्याऽपि निवृत्तेर्महाफलत्वं स्यात् ।

एतेन 'अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदि'ति न्यायेन मानान्तराप्राप्तमांसभक्षणस्यैव निवृत्तिप्रतिपादने शास्त्रसा-फल्यमित्यपि निरस्तम्, एतद्व्यायस्य विधेयार्थे एव प्रवर्तनाच्च । 'यावदप्राप्तं तावदेव विधीयते' इत्येव-तद्व्यायतात्पर्यं, न तु 'यावदप्राप्तं तावदेव निषिध्यत' इति तत्तात्पर्यम्, ऊपरवृष्टिन्यायापातात् । एतेन → मांसभक्षणमयुक्तं सर्वेषाम् ← (चा.सू.५६३) इति चाणक्यसूत्रमपि व्याख्यातम् ।

परो द्वितीयविकल्पमङ्गीकरोति- तर्हीति । प्रोक्षितादिविधिना प्राप्तमेव मांसभक्षणं निषिध्यतां = એ છે કે નિવૃત્તિ તો પ્રાપ્તિથી નિયંત્રિત છે. પ્રાપ્ત એવા માંસભક્ષણને ઉદ્દેશીને તો નિવૃત્તિની તમે ના પાડો છો. કારણ કે તમારા શાસ્ત્રમાં આ મુજબ જણાવેલ છે કે [આ વાત આગળની ગાથામાં કહેવાશે.] (૭/૧૪)

ટીકાર્થ :- શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનું વિધાન અને અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનો નિષેધ- આ રીતે વિશેષ તાત્પર્યનું પ્રતિપાદન કરવાની ઈચ્છાથી પૂર્વપક્ષીએ જે સમાધાન આપેલ છે તે સંગત નથી. કારણ કે આવું માનવામાં માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ જણાવેલ છે તે અસંભવ બની જશે. તે એટલા માટે કે નિવૃત્તિ પ્રાપ્તિથી નિયંત્રિત છે. આની પાછળ 'પ્રાપ્ત = પ્રસક્ત હોય તેનો જ નિષેધ થાય છે' આવો તર્ક કામ કરે છે. (શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણ તો પ્રાપ્ત જ ન હોવાથી તેનો નિષેધ કરી શકાતો નથી. જો અપ્રાપ્તનો પણ નિષેધ થઈ શકતો હોય અને તેની નિવૃત્તિ મહાફલવાન બની શકતી હોય તો 'ગગનં ન ભક્ષયેત્' આ રીતે ગગનભક્ષણનો પણ નિષેધ શાસ્ત્રકારોએ કરવો જોઈએ. તથા ગગનભક્ષણનો ત્યાગ કરનાર તમામ જીવોને તેની નિવૃત્તિનું મહાફળ મળવું જોઈએ. પણ તેવું થતું નથી.) માટે અપ્રાપ્ત એવા શાસ્ત્રબાહ્ય માંસભક્ષણનો નિષેધ અસંગત છે તથા તેની નિવૃત્તિનું મહાફળ મળવું પણ તદ્દન અનુચિત જ ઠરે છે. માટે 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' આ રીતે જે શાસ્ત્રવચન છે તે અસંગત બની જશે.

❁ પ્રાપ્તિપૂર્વક પ્રતિષેધ વિચાર ❁

પૂર્વપક્ષ :- અપ્રાપ્ત એવા અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનો નિષેધ ન થઈ શકતો હોય તો પ્રાપ્ત એવા

न, 'प्राप्ते तस्याः' = निवृत्तेः निषेधेन^१, 'निषिद्धकर्मकरणे पापप्रचयस्यैव सम्भवात्तस्या महा-
फलत्वाऽनुपपत्तेः । यत एतदुदाहृतं भवद्ग्रन्थे ॥१४॥

यथाविधि नियुक्तस्तु यो मांसं नास्ति वै द्विजः । स प्रेत्य पशुतां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥१५॥

यथाविधीति । यथाविधि = शास्त्रीयन्यायाऽनतिक्रमेण नियुक्तः = गुरुभिर्यापारितः, तुः पुन-

'मां स भक्षयिता' इत्यनेन प्रतिषिध्यतां, तन्निवृत्तेरेव महाफलत्वं भविष्यतीति चेत् ?

उत्तरपक्षयति - नेति । प्राप्ते = शास्त्रविधिना कर्तव्यत्वेनोपस्थिते सति निवृत्तेः = शास्त्रविहित-
प्रतियोगिकनिवृत्तेः निषेधेन = भवदीयग्रन्थे प्रतिषेधकरणेन प्रोक्षितमांसभक्षणनिवृत्तेर्भवच्छास्त्रानुसारेण महा-
फलत्वाऽसम्भवात्, प्रत्युत निषिद्धकर्मकरणे = निषिद्धस्य प्रोक्षितमांसादननिवृत्तिलक्षणस्य कर्मणः करणे
पापप्रचयस्यैव सम्भवात् तस्याः = प्रोक्षितपलादननिवृत्तेः महाफलत्वानुपपत्तेः 'निवृत्तिस्तु महाफला' इति
वृथोदितं । तदुक्तं बृहत्पराशरस्मृतौ → क्षीणायुस्त्वं दरिद्रत्वमप्रजात्वञ्च रोगिता । गर्हितत्वं च लोकेषु
विदुर्निषिद्धकारिणः ॥ ← (बृ.परा.६/१७३) इति ।

साक्षेपरिहारमेवमेवोक्तं अष्टकप्रकरणे → अत्रैवासावदोषश्चेन्ननिवृत्तिर्नास्य सज्यते । अन्यदाऽ-
भक्षणादत्राऽभक्षणे दोषकीर्तनात् ॥ (अ.प्र.१८/६) ← इति । तद्वृत्तिस्तु → अत्रैव = अनन्तराभिहित
एव प्रोक्षितादिविशेषणमांसभक्षणे, अन्यत्र तु दोष एव, असौ = यः "न मांसभक्षणे दोषः" इत्यनेन
वचसाभ्युपगतः, अदोषो = दोषाभावः, चेद् = यद्येवं मन्यसे, तदेतिशेषः, किं दूषणमित्याह, निवृत्तिः
= विरतिः, न = नैव, अस्य = मांसभक्षणस्य, सज्यते = प्राप्नोति । कुतः? इत्याह, अन्यदा = अन्यस्मिन्
प्रोक्षितादिमांसविशेषणाभावकाले, अभक्षणात् = अनभ्यवहरणात्, उक्तविधिव्यतिरेकेण हि मांसं न भक्ष्यते ।
अतो मांसभक्षणस्याप्राप्तेर्निवृत्तिर्नास्य प्रसज्यत इत्युच्यते, प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः सफलो भवतीति ।
अथ प्रोक्षितादिविशेषणसद्भावे निवृत्तिर्भविष्यतीति "निवृत्तिस्तु महाफला" इति वचः सफलीभविष्य-
तीत्यत्राह, अत्र = प्रोक्षितादिविशेषणसद्भावे, अभक्षणे = अनशने मांसस्य दोषकीर्तनात् = दूषणाभि-
धानात्, निवृत्तिर्नास्य प्रसज्यते इति प्रकृतमिति (अ.वृ.१८/६) ← बोध्या ॥७/१४॥

परकीयग्रन्थसंवादमाह - 'यथे'ति । साम्प्रतं मनुस्मृतौ तु → नियुक्तस्तु यथान्यायं यो मांसं नाऽस्ति

शास्त्रीय मांसभक्षणो ज निषेध थाव. आ रीते पश 'निवृत्तिस्तु महाफला' आ शास्त्रवचन संगत थई जशे.

उत्तरपक्ष :- ना, आम पश कही शकातुं नथी. कारश के भक्षणप्राप्त अेवा प्रोक्षित मांसना
भक्षणनो त्याग करवानो तमारा शास्त्रमां निषेध करेल छे. अने आ रीते निषिद्ध कार्य = निषिद्ध
अेवी प्रोक्षितमांसभक्षणनिवृत्ति आयरवामां आवे तो पापनो ढगलो ज त्मेगो थाय. माटे प्रोक्षित मांसना
भक्षणनी निवृत्ति मडाङ्गणवाणी बनी न शके. कारश के तमारा ज शास्त्रमां जशावेल छे के (७/१४)

गाथार्थ :- विधिमुजब नियुक्त थयेल जे ब्राह्मण मांस खातो नथी ते अेकवीस जन्म सुधी परलोकमां
पशुपशाने पामे छे. (७/१५)

✽ अेकवीस जन्म सुधी पशुता ! ✽

टीकार्थ :- वेदशास्त्रनी मर्यादानुं उल्लंघन कर्या विना गुरुओ वडे आदेश करायेल जे ब्राह्मण

१. हस्तादर्श 'प्राप्तत' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'तस्याः' पदं नास्ति । ३. मुद्रितप्रतौ 'निषेध नि...' इति त्रुटितोऽशुद्धश्च
पाठः । ४. हस्तादर्श 'निषिद्धकरण' इति पाठः ।

રર્થઃ, તસ્ય ચૈવં પ્રયોગઃ ‘અવિધિના માંસમખાદન્નિર્દોષ એવ, યથાવિધિ નિયુક્તઃ પુનઃ યો માંસં નાત્તિ ‘વૈ’ ઇતિ નિપાતો વાક્યાઽલઙ્કારાર્થઃ, દ્વિજઃ = વિપ્રઃ સ પ્રેત્ય = પરલોકે પશુતાં = તિર્યગ્ભાવં યાતિ સમ્ભવનાનિ = સમ્ભવા = જન્માનિ તાન્ (=સમ્ભવાન્) એકવિંશતિમ્ ॥૧૫॥ અધિકારપરિત્યાગાત્ પારિવ્રાજ્યેઽસ્તુ તત્ફલમ્ । ઇતિ ચેત્તદભાવે નાઽદુષ્ટતેત્યપિ સઙ્કટમ્ ॥૧૬॥

માનવઃ । સ પ્રેત્ય પશુતાં યાતિ સમ્ભવાનેકવિંશતિમ્ ॥ ← (મનુ.સ્મૃ.૫/૩૫) ઇતિ કારિકોપલભ્યતે । કુલ્લુકભટ્ટકૃતા ચ તદ્વ્યાખ્યા → શ્રાદ્ધે મધુપર્કે ચ યથાશાસ્ત્રં નિયુક્તસ્સન્ યો મનુષ્યો માંસં ન ખાદતિ સ મૃતઃ સન્નેકવિંશતિજન્માનિ પશુર્ભવતિ । ‘યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ’ ઇત્યેતન્નિયમાતિક્રમફલવિધાનમિદમ્ ← (મનુ.૫/૩૫-વૃત્તિ) ઇત્યેવં વર્તતે । તદુક્તં કૂર્મપુરાણે અપિ → આમન્ત્રિતસ્તુ યઃ શ્રાદ્ધે દૈવે વા માંસમુત્સૃજેત્ । યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવતો નરકાન્ વ્રજેત્ ॥ ← (કૂ.પુ.ઉપરિ.૧૭/૪૧) ઇતિ ।

મૂલગ્રન્થે ‘વૈ દ્વિજઃ’ ઇતિ યદુક્તં તત્સ્થાને ‘માનવઃ’ ઇતિ પઠિત્વાઽવશિષ્ટા સકલૈવ કારિકા તથૈવ મનુસ્મૃતિગતત્વેનોપદર્શિતા → પ્રાણાત્યયે તથા શ્રાદ્ધે પ્રોક્ષિતે દ્વિજકામ્યયા । દેવાન્ પિતૃન્સમ-ભ્યર્ચ્યં ખાદન્માંસં ન દોષભાક્ ॥ ← (યા.સ્મૃ.૧/૧૭૯) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતેઃ મિતાક્ષરાવૃત્તૌ વિજ્ઞાનેશ્વરે-ણેતિ ધ્યેયં સંશોધનપરાયણૈઃ । પરં ભિક્ષોસ્તુ શ્રાદ્ધાન્નભોજનં નિષિદ્ધમેવ । તદુક્તં આપસ્તમ્બધર્મસૂત્રે → શ્રાદ્ધભોજી યતિર્નિત્યમાશુ ગચ્છતિ શૂદ્રતામ્ । તાદૃશં કલ્મષં દૃષ્ટ્વા સચેલો જલમાવિશેત્ ॥ ← (આ.ધ.સૂ.) ઇતિ । યથોક્તં જૈમિનિના અપિ → શ્રાદ્ધાન્નં યસ્ય કુક્ષૌ તુ, મુહૂર્તમપિ વર્તતે । ભિક્ષોઃ ચત્વારિ નશ્યન્તિ, આયુઃ પ્રજ્ઞા યશો બલમ્ ॥ ← (જૈ.સ્મૃ.) ઇતિ । તદુક્તં બૃહસ્પતિનાઽપિ → શ્રવણં મનનં ધ્યાનં, જ્ઞાનં સ્વાધ્યાય એવ ચ । સઘો નિષ્ફલતાં યાતિ, સકૃચ્છાદ્ધાન્નભોજનાત્ ॥ ← (બૃહ.) ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

એતેન → નિયુક્તસ્તુ યતિઃ શ્રાદ્ધં દેવે વા માંસમુત્સૃજેત્ । યાવન્તિ પશુરોમાણિ તાવન્નરકમૃચ્છતિ ॥ ← (ઇતિ.૮/૯) ઇતિ ઇતિહાસોપનિષદ્વચનં તુ પ્રત્યાખ્યાતમ્ । યથોક્તં પૈઙ્ગલોપનિષદિ અપિ → દગ્ધસ્ય દહનં નાસ્તિ પક્વસ્ય પવનં યથા । જ્ઞાનાગ્નિદગ્ધદેહસ્ય ન ચ શ્રાદ્ધં ન ચ ક્રિયા ॥ ← (પૈ.૪/૭) ઇતિ । તદુક્તં શાણ્ડિલ્યસંહિતાયામપિ → મઘ-માંસાદિવસ્તૂનિ નિયુક્તોઽપિ ન યઃ સ્પૃશેત્ । ન ચ હિંસારુચિર્યસ્ય તસ્ય તુષ્યતિ કેશવઃ ॥ ← (શાં.સં.ભક્તિ.૩/૧૧/૩૭) ઇતિ ॥૭/૧૫॥

માંસ ખાતો નથી તે એકવીશ જન્મ સુધી પશુપણાને પામે છે. મૂળ ગાથામાં ‘તુ’ શબ્દ ‘પુનઃ’ અર્થમાં છે. તેથી અર્થ આવો ફલિત થાય છે કે અવિધિથી માંસને નહિ ખાનાર નિર્દોષ જ છે. પણ જે યથાવિધિ નિયુક્ત હોવા છતાં માંસ નથી ખાતો તે ૨૧ જન્મ સુધી પશુ બને છે. (૭/૧૫)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત શ્લોક બતાવવાની પાછળ આશય એ છે કે અશાસ્ત્રીય = અપ્રોક્ષિત માંસનું ભક્ષણ અપ્રાપ્ત હોવાથી તેની નિવૃત્તિ કરી શકાય તેમ નથી. પ્રોક્ષિત માંસના ભક્ષણનો પણ નિષેધ કરી શકાય તેમ નથી. કારણ કે ઉપરના શ્લોકમાં જણાવી ગયા છે કે ‘શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણ ન કરે તે ૨૧ ભવ સુધી પશુ બને છે.’ આ બે પ્રકાર સિવાય ત્રીજા પ્રકારે તો માંસભક્ષણ સંભવતું જ નથી. માટે દ્વિજમત અપ્રામાણિક છે. એવું સિદ્ધ થાય છે. (૭/૧૫)

પૂર્વપક્ષની નવી દલીલને રજૂ કરી ગ્રન્થકારશ્રી તેનું ખંડન કરવા માટે જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- “પરિવ્રાજક દશામાં અધિકારનો ત્યાગ થતો હોવાથી માંસભક્ષણનિવૃત્તિનું ફળ મળશે”

અધિકારેતિ । “અધિકારસ્ય ગૃહસ્થભાવલક્ષણસ્ય પરિત્યાગાત્ (=અધિકારપરિત્યાગાત્) પારિવ્રાજ્યે = મસ્કરિત્વે તત્ફલં = માંસભક્ષણનિવૃત્તિફલં અસ્તુ । અયમભિપ્રાયઃ- ગૃહસ્થતાયાં પ્રોક્ષિતાદિવિશેષણં માંસં ભક્ષણીયમેવ । તસ્માચ્ચ પારિવ્રાજ્યપ્રતિપત્તિદ્વારેણ વિનિવર્તત ઇત્યેવં પ્રાપ્તિપૂર્વિકા નિવૃત્તિર્માસંભક્ષણસ્ય સ્યાત્, સા ચ ‘સફલેતિ ” ઇતિ ચેત્ ? તદભાવે = પારિવ્રાજ્યાઽભાવે ન અદુષ્ટતા = પ્રાપ્તિપૂર્વકનિવૃત્ત્યા અભાવે અભ્યુ(? વેનાભ્યુ)દયાદિફલાઽભાવાઽઽપત્તિલક્ષણદોષપરિહાર ઇત્યપિ સઙ્કટં આયુષ્મતઃ । યદાહ- ‘પારિવ્રાજ્યં નિવૃત્તિશ્ચેદ્યસ્તદપ્રતિપત્તિતઃ ।

ફલાઽભાવઃ સ એવાઽસ્ય દોષો નિર્દોષતૈવ ન ॥’ (અષ્ટક.૧૮/૮)

પ્રોક્ષિતાદિવિશેષણાભાવે માંસસ્ય ભક્ષણે પ્રવૃત્યભાવેન નિવૃત્તેરફલત્વાત્ પ્રોક્ષિતાદિવિશેષણસ્ય ચ તસ્યાઽભક્ષણે દોષકીર્તનાન્નિવૃત્તિર્નાસ્ય પ્રસજ્યતે ઇતિ યદુક્તં તત્ર પરકીયં પરિહારમાશઙ્ક્ય પરિહરન્નાહ- ‘અધિકારે’તિ । તસ્માચ્ચ = પ્રોક્ષિતમાંસભક્ષણાદ્ધિ । સા ચ = પારિવ્રાજ્યકાલીના હિ માંસભક્ષણનિવૃત્તિઃ સફલા = અભ્યુદયાદિફલેતિ પૂર્વપક્ષાભિપ્રાયઃ । પારિવ્રાજ્યાભાવે ન = નૈવ અદુષ્ટતા = પ્રાપ્તિપૂર્વકનિવૃત્ત્યા અભાવે સતિ અભ્યુદયાદિફલાભાવાપત્તિલક્ષણદોષપરિહારઃ । ‘અભાવે’ ઇત્યત્ર ‘અભાવેન’ ઇતિ પાઠઃ શોભનતરઃ । પરિવ્રાજકત્વાનઙ્ગીકારે માંસભક્ષણનિવૃત્તેરપ્રાપ્તત્વેન તદભક્ષણેઽપિ પ્રાપ્તિપૂર્વકત્વવિરહાન્ન તાદૃશનિવૃત્તેસ્સકા- શાદભ્યુદયાદિલક્ષણં ફલં સમ્ભવતીતિ ભાવઃ । પૂર્વોક્તરીત્યા પ્રોક્ષિતમાંસભક્ષણનિવૃત્તેઃ પારિવ્રાજ્યે ફલવત્ત્વો- પપાદનેઽપ્યપ્રોક્ષિતમાંસભક્ષણનિવૃત્તેર્નિષ્ફલત્વમપરિહાર્યમેવ, પ્રાપ્તિપૂર્વકત્વવિરહાદિત્યયં દોષઃ અપિના ઘોતિતઃ ।

અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ- ‘પારિવ્રાજ્યમિ’તિ । તદ્વૃત્તિશ્ચૈવમ્ → પરિવ્રાજો ભાવઃ = પારિવ્રાજ્યં

એવું કહેવામાં આવે તો પરિવ્રાજકપણું ન સ્વીકારે તેનાથી માંસભક્ષણની નિર્દોષતા સાબિત નહિ થાય. આ સંકટ તમારા માથે આવશે. (૭/૧૬)

• પ્રાપ્તિપૂર્વક નિવૃત્તિ માંસભક્ષણમાં અસંભવ •

ટીકાર્થ :- → “વેદવિહિત મંત્ર દ્વારા સંસ્કૃત એવા માંસનું ભક્ષણ કરવાનો અધિકાર ગૃહસ્થને હોય છે. તેથી ગૃહસ્થપણાનો ત્યાગ કરવામાં આવે એટલે વિહિત માંસભક્ષણના અધિકારનો ત્યાગ થઈ જાય છે. તેથી સંસારનો ત્યાગ કરીને પરિવ્રાજકપણું સ્વીકારવામાં આવે ત્યારે માંસભક્ષણની નિવૃત્તિનું ફળ મળશે. (માટે માંસભક્ષણ અપ્રાપ્ત નથી. તથા તેની નિવૃત્તિ મહાફલવાળી છે - આ વાત અસંગત નથી.) આશય એ છે કે ગૃહસ્થ અવસ્થા હોય તો પ્રોક્ષિત વગેરે વિશેષણવાળું માંસ ખાવું જ જોઈએ. ગૃહસ્થદશામાં પ્રાપ્ત એવા પ્રોક્ષિતમાંસભક્ષણની નિવૃત્તિ પરિવ્રાજકદશાની સ્વીકૃતિ દ્વારા થાય છે. આ રીતે એક જ વ્યક્તિને આશ્રયીને પ્રોક્ષિતમાંસભક્ષણની પ્રાપ્તિ અને નિવૃત્તિ ફલિત થાય છે. તેથી જ પ્રાપ્તિપૂર્વક માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આ રીતે માંસભક્ષણનિવૃત્તિ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી સફળ જ છે.”

← આવું જો પૂર્વપક્ષી કહે તો તે યુક્તિસંગત નથી. કારણ કે જે ગૃહસ્થ પરિવ્રાજકપણું ન સ્વીકારે અને માંસ ન ખાય તો તેની માંસભક્ષણનિવૃત્તિ પ્રાપ્તિપૂર્વક ન હોવાથી અભ્યુદય વગેરે ફળ તેને મળી નહિ શકે. આ સંકટ તમારા માટે અપરિહાર્ય છે. અષ્ટક પ્રકરણમાં પણ આ જ વાત જણાવેલ છે કે “પરિવ્રાજકપણું એ જ (માંસભક્ષણનિવૃત્તિનું કારણ હોવાથી) માંસભક્ષણનિવૃત્તિરૂપ હોય તો પરિવ્રાજકપણાના અસ્વીકારથી અભ્યુદયસ્વરૂપ ફળની અપ્રાપ્તિ એ જ મોટો દોષ છે. માટે માંસભક્ષણ નિર્દોષ નથી જ.”

૧. હસ્તાદર્શ ‘સા ચ ફલા’ ઇતિ ઋદિતઃ પાઠઃ ।

નનુ પ્રાપ્તિઃ પ્રમાણપરિચ્છેદ એવ, 'સ ચાશાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણેડ્યસ્તીતિ તન્નિવૃત્તેઃ ફલવત્ત્વમના-
બાધં, અન્યથા 'પ્રાપ્તમેવ પ્રતિષિધ્યતે' ઇતિ મન્ત્રપાઠબલાજ્જલહદે વહ્નિરપિ સિધ્યેત, તન્નિવૃત્તેસ્ત્ર
સત્ત્વાત્ ।

= મસ્કરિત્વં = ગૃહસ્થભાવત્યાગ ઇત્યર્થઃ, તદેવ નિવૃત્તિનિબન્ધનત્વાત્ નિવૃત્તિઃ = માંસભક્ષણોપરતિઃ, ચેત્
= યદ્યેવં મન્યસે? અયમભિપ્રાયો ગૃહસ્થતાયાં પ્રોક્ષિતાદિવિશેષણં માંસં ભક્ષણીયમેવ । તસ્માચ્ચ પારિવ્રાજ્યપ્રતિ-
પત્તિદ્વારેણ નિવર્તત ઇત્યેવં પ્રાપ્તિપૂર્વિકા નિવૃત્તિર્માંસભક્ષણસ્ય સ્યાત્ । સા ચ મહાફલેતિ । અતો 'નિવૃત્તિ-
ર્નાસ્ય સજ્યતે' ઇત્યાચાર્યવચનં પરેણ દૂષિતમ્ । અતોડત્ર દૂષણમાહ યઃ કોડપિ તદપ્રતિપત્તિઃ = પારિ-
વ્રાજ્યાડપ્રતિપત્તિઃ = પારિવ્રાજ્યાપ્રતિપત્તિમાશ્રિત્ય ફલાભાવઃ = અભ્યુદયાદિપ્રયોજનાપ્રાપ્તિઃ સ એવ,
કિમપરદોષગવેષણેન, અસ્ય = માંસભક્ષણસ્ય દોષો = દૂષણમ્ । તતઃ કિમિત્યાહ નિર્દોષતા = નિર્દૂષણતા,
'એવ'શબ્દસ્યાન્યત્ર સમ્બન્ધાત્, નૈવ = નાસ્ત્યેવ । અતઃ કથમુચ્યતે "ન માંસભક્ષણે દોષઃ" ઇતિ, તથા
"નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા" ← ઇતિ (અષ્ટ. ૧૮/૮ વૃત્તિઃ) ।

પૂર્વપક્ષી શઙ્કતે- નન્વિતિ । 'ચેદિ'ત્યનેનાસ્યાન્વયોડવગન્તવ્યઃ । 'પ્રાપ્તમેવ પ્રતિષિધ્યત' ઇતિ ન્યાયે
પ્રતિષેધપ્રયોજિકા પ્રાપ્તિઃ = પ્રમાણપરિચ્છેદઃ = પ્રત્યક્ષાનુમાનાદિપ્રમાણજન્યનિશ્ચય એવ । સ ચ = નિ-
રુક્તનિશ્ચયશ્ચ અશાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણેડપિ કિં પુનર્વૈદિકમાંસાદને ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ અસ્તિ । ન હિ લોકેષુ
વૈધેતરમાંસભક્ષણં ચાક્ષુષાદિપ્રત્યક્ષપ્રમાણેન ન નિશ્ચીયતે । ઇતિ હેતોઃ તન્નિવૃત્તેઃ = પ્રત્યક્ષાદિપ્રમાણપરિ-
ચ્છિન્નાડશાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણનિવૃત્તેઃ ફલવત્ત્વં અનાબાધં = અવ્યાહતમ્ । અન્યથા = 'લાઘવાત્ પ્રાપ્તિઃ
પ્રમાણપરિચ્છેદરૂપૈવ, ન તુ સંયોગ-સત્ત્વાદિલક્ષણા' ઇત્યનભ્યુપગમે 'પ્રાપ્તમેવ પ્રતિષિધ્યતે' ઇતિ મન્ત્રપાઠ-
બલાત્ = અઘટિતઘટનપ્રવળમન્ત્રપાઠતુલ્યદર્શિતન્યાયસામર્થ્યાત્ જલહદે વહ્નિરપિ પ્રમાણતઃ સિધ્યેત =
નિશ્ચીયેત, તન્નિવૃત્તેઃ = વહ્નિનિવૃત્તેઃ તત્ર = જલહદે સત્ત્વાત્ ।

પૂર્વપક્ષ :- પ્રાપ્તિનો અર્થ છે પ્રમાણ દ્વારા થતો નિશ્ચય. અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણનો પણ પ્રમાણ દ્વારા
નિર્ણય તો થાય જ છે. માટે અશાસ્ત્રીય માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ પણ પ્રાપ્તિપૂર્વક હોવાથી સફળ જ છે.
બાકી પ્રાપ્તિ હોય તેનો જ નિષેધ થાય તેવું માનવામાં આવે તો તમારા આ મંત્રપાઠના બળથી સરોવરમાં
પણ અગ્નિની સિદ્ધિ થશે. કારણ કે અગ્નિની નિવૃત્તિ ત્યાં રહેલી છે. (મતલબ એ છે કે 'પ્રાપ્તિ' શબ્દનો
અર્થ સંયોગ કે હોવું વગેરે કરવામાં આવે અને આવી પ્રાપ્તિ જેની હોય તેનો જ નિષેધ કરી શકાય
- એવું સ્વીકારવામાં આવે તો સરોવરમાં અગ્નિનો સંયોગ-પ્રાપ્તિ-અસ્તિત્વ ન હોવાથી તેનો ત્યાં નિષેધ
થઈ નહિ શકે. પરંતુ લોકમાં નિરાબાધપણે એવો વ્યવહાર પ્રવર્તે છે કે 'સરોવરમાં અગ્નિ નથી.' તેથી
જો તેવા નિષેધને પ્રામાણિક માનવામાં આવે તો ઉપરોક્ત પ્રાપ્તિનિષેધનિયમ મુજબ સરોવરમાં ક્યારેક
પૂર્વમાં અગ્નિ હતો, અગ્નિનો સંયોગ હતો- એવું સિદ્ધ થવાની આપત્તિ આવશે. પરંતુ તેવું નથી મનાતું.
માટે 'પ્રાપ્તનો જ નિષેધ થાય' એ નિયમનો અર્થ એટલો જ છે કે પ્રમાણ દ્વારા નિશ્ચિતરૂપે જે જાણી
શકાય તેનો જ પ્રતિષેધ થઈ શકે. એટલે કે રસોડા વગેરેમાં પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણથી જાણાતા અગ્નિનો
સરોવરમાં નિષેધ કરી શકાય છે. 'અગ્નિ' નામની ચીજ જ જો કોઈ પણ પ્રમાણથી પ્રસિદ્ધ-નિશ્ચિત ન
થતી હોય તો તેનો ક્યાંય નિષેધ કરી ના શકાય. બસ આ જ રીતે અનાર્ય લોકોમાં બેરોકટોકપણે થતું

૧. હસ્તાદર્શો '...એવ પરિશ્રુતાશા...' ઇતિ પાઠઃ ।

વસ્તુતો નિષિદ્ધનિવૃત્તિર્ન ધર્મજનની કિન્વધર્માઽભાવપ્રયોજિકા, નિષિદ્ધપ્રવૃત્તેરધર્મહેતુત્વેન તદ-
'ભાવે તદનુત્પત્તેઃ । નિવૃત્તિપદં ચાઽત્ર પારિવ્રાજ્યપરમેવ, ²સર્વકર્મસંન્યાસરૂપસ્ય તસ્ય મહાફલત્વોપ-
પત્તેરિતિ ન કોઽપ્યત્ર દોષઃ ઇતિ ચેત્ ?

નનુ 'પ્રસક્તં પ્રતિષિદ્ધ્યતે' ઇતિ ન્યાયાદત્યન્તાભાવે આરોપિતપ્રસઙ્ગસ્યૈવ નિષેધઃ ક્રિયતે ઇતિ 'હ્રદે
વક્ત્તિઃ સ્યાત્તર્હિ ઉપલભ્યેતે'તિ પ્રસક્તિં સમ્પાદ્ય = આરોપ્ય તત્ર તત્પ્રતિષેધાત્ર તત્ર તત્સિદ્ધિપ્રસઙ્ગ ઇત્યા-
શઙ્કાયામાહ - 'વસ્તુત' ઇતિ । નિષિદ્ધનિવૃત્તિઃ = શાસ્ત્રનિષિદ્ધપ્રતિયોગિકનિવૃત્તિઃ ન ધર્મજનની કિન્તુ
કારણાઽભાવવિધયા અધર્માભાવપ્રયોજિકા, તદભાવે = નિષિદ્ધપ્રવૃત્તિવિરહે તદનુત્પત્તેઃ = અધર્મોત્પત્ય-
સમ્ભવાત્ । ન હિ કારણમૃતે કાર્યજન્મ સ્યાત્, કાર્યકારણભાવભઙ્ગાઽપાતાત્ । ન ચૈવં નિવૃત્તેમર્હાફલત્વ-
બોધિકા સ્મૃતિર્બાધિતા સ્યાત્, ધર્માઽનર્જને મહાફલત્વાનુપપત્તેરિતિ શઙ્કનીયમ્, યતો નિવૃત્તિપદં ચ અત્ર
= 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' ઇત્યત્ર પારિવ્રાજ્યપરમેવ = પારિવ્રાજ્યબોધજનનેચ્છયૈવોચ્ચરિતમ્ । ન ચ
નિવૃત્તિપદસ્ય પારિવ્રાજ્યપરત્વં કુતોઽવગતમિતિ શઙ્કનીયમ્, શાસ્ત્રાદેવ તદવગમાત્ । તથાહિ →
વર્ષે વર્ષેઽશ્વમેધેન યો યજેત શતં સમાઃ । માંસાનિ ચ ન ખાદેઘસ્તયોઃ પુણ્યફલં સમમ્ ॥
ફલમૂલાશનૈર્મેધ્યૈર્મુન્યત્રાનાં ચ ભોજનૈઃ । ન તત્ફલમવાપ્નોતિ યન્માંસપરિવર્જનાત્ ॥

← (મનુ.૫/૫૩-૫૪) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનાત્ યાવજ્જીવં માંસભક્ષણવર્જકસ્ય મહાફલભાજનત્વા-
વગમાત્, ગૃહસ્થતાયાં ચ યાવદધિકારં પ્રોક્ષિતમાંસાઽભક્ષણે પ્રત્યવાયસ્ય 'યથાવિધિ નિયુક્તસ્તુ...' ઇત્યાદિ-
નોપદર્શનાત્ નિવૃત્તિપદસ્ય પારિવ્રાજ્યપરકત્વમનાવિલમ્ । નિવૃત્તિપદલક્ષ્યીભૂતસ્ય સર્વકર્મસંન્યાસરૂપસ્ય
= સકલકામ્યાદિકર્મનિવૃત્તિરૂપસ્ય તસ્ય = પારિવ્રાજ્યસ્ય મહાફલત્વોપપત્તેરિતિ હેતોઃ ન = નૈવ અત્ર
= નિવૃત્તિપદસ્ય પારિવ્રાજ્યપરત્વમતે 'ન માંસભક્ષણે દોષ' ઇત્યત્ર માંસભક્ષણસામાન્યે દોષાભાવબાધલક્ષણઃ
પ્રસક્તપ્રતિષેધન્યાયેન માંસભક્ષણનિવૃત્ત્યસમ્ભવઃ પ્રોક્ષિતમાંસાદનનિવૃત્તિનિમિત્તકદુરિતપ્રચર્યાર્જનાત્મકઃ પારિ-
વ્રાજ્યાભાવે માંસભક્ષણનિવૃત્તિનૈષ્ફલ્યસ્વરૂપો વા કોઽપિ દોષઃ સમ્ભવતિ ઇતિ ચેત્ ?

માંસભક્ષણ પણ પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણોથી પ્રસિદ્ધ છે. તેનો નિષેધ કરી 'તેની નિવૃત્તિ મહાફલવાળી છે.'
-એમ મનુસ્મૃતિના 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' આ વચનનો તાત્પર્યાર્થ છે.)

• નિષિદ્ધના ત્યાગમાં પાપનો અભાવ •

'વસ્તુતો.' વાસ્તવમાં તો નિષિદ્ધ વસ્તુની નિવૃત્તિ ધર્મની = પુણ્ય વગેરેની જનક નથી, પરંતુ અધર્મના
= પાપના અભાવની પ્રયોજક છે. કારણ કે શાસ્ત્રનિષિદ્ધ ચીજમાં પ્રવૃત્તિ કરવાથી પાપ બંધાતું હોવાથી તેની
નિવૃત્તિ દ્વારા પાપબંધની નિવૃત્તિ થવી સહજ છે. તેથી મનુસ્મૃતિના શ્લોકમાં 'નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા' આ પ્રમાણે
જે કહેલ છે તેનો અર્થ 'માંસભક્ષણની નિવૃત્તિ મહાફલવાળી છે' એમ નથી. પરંતુ 'પરિવ્રાજકપણું મહાફલવાળું
છે.' આવો તેનો અર્થ છે. મતલબ કે 'નિવૃત્તિ' શબ્દનો અર્થ માંસભક્ષણનિવૃત્તિ નહિ પણ સંસારની નિવૃત્તિ
= સંન્યાસીપણું = દીક્ષિતપણું એમ સમજવું. પરિવ્રાજકપણું = સંન્યાસીપણું હિંસા-જૂઠ-ચોરી વગેરે સર્વ
કર્મોના ત્યાગરૂપ હોવાથી 'તે સંન્યાસદશા મહાફલવાન છે' આવો અર્થ સ્વીકારવામાં કોઈ દોષ નથી.

૧. હસ્તાદર્શ 'તદભવ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સર્વકર્મન્યાસ...' ઇતિ પાઠઃ ।

ન, તથાપિ 'ન માંસભક્ષણે દોષ:' (મનુ.૫/૫૬) इत्यत्र मांसभक्षणपदस्य शास्त्रीयमांसभक्षणपरत्वे तददुष्टत्वे साध्ये भूतप्रवृत्तिविषयत्वस्य हेतोरनैकान्तिकत्वात् ।

प्रवृत्तौ विहितत्वविशेषणप्रक्षेपे च विशेष्यभागस्य वैयर्थ्यात्, फलतः 'पक्षहेत्वोरविशेषाऽऽपत्तेश्च ।

उत्तरपक्षयति- 'ने'ति । तथापि = 'निवृत्तिस्तु महाफला' इत्यत्र निवृत्तिपदस्य पारिव्राज्यपरत्वाऽभ्युपगमेऽपि 'न मांसभक्षणे दोष:' इत्यत्र मांसभक्षणपदस्य शास्त्रीयमांसभक्षणपरत्वे = वैधमांसादनबोधजननेच्छ-योच्चरितत्वे स्वीक्रियमाणे मांसभक्षणत्वमुपलक्षणीकृत्य वैदिकमांसादनस्य निर्दोषत्वसाधनाय 'शास्त्री-यमांसभक्षणमदुष्टं भूतप्रवृत्तिविषयत्वात् सम्प्रतिपन्नवत्' इति अनुमाने तददुष्टत्वे = शास्त्रीयमांसभक्षणस्य निर्दोषत्वे साध्ये भूतप्रवृत्तिविषयत्वस्य हेतोः अनैकान्तिकत्वात् = व्यभिचारित्वात्; अशास्त्रीयमांसभक्षण-परदारगमनादौ भूतप्रवृत्तिविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि निर्दोषताया विरहात्, अन्यथा → एकतश्चतुरो वेदान् ब्रह्मचर्यं च एकतः । एकतः सर्वपापानि मद्यं मांसं च एकतः ॥ ← (औ.स्मृ.३/४८) इति औशन-सस्मृतिवचनस्याऽनुपपत्तेः । प्रथमं मांसभक्षणस्य निर्दोषत्वघोषणं तदनन्तरं तद्धेतुगवेषणं साध्यपरिष्कारकरणञ्चात्र मुण्डितशिरोनक्षत्रान्वेषणन्यायाऽनुपाति भाति ।

ननु शास्त्रविहितभूतप्रवृत्तिविषयत्वस्य हेतुत्वे नास्ति व्यभिचारः, अशास्त्रीयमांसादन-परदारगमनादौ भूतप्रवृत्तिविषयत्वस्य सत्त्वेऽपि निरुक्तविशिष्टहेतोर्विरहादिति चेत् ? न, इत्थं प्रवृत्तौ = हेतुघटकीभूतप्रवृत्तौ विहितत्वविशेषणप्रक्षेपे च = हि व्यभिचारविरहेऽपि विशेष्यभागस्य भूतप्रवृत्तिविषयत्वલक्षणस्य वैयर्थ्यात् = 'शास्त्रीयमांसभक्षणमदुष्टं विहितत्वादि'त्यस्यैવાवश्यक्लृप्तत्वेन हेतुविशेष्यविधया भूतप्रवृत्तिविषयत्वस्या-ङ्गीकारे व्यर्थगौरवात् । एतेन फलमुखगौरवोक्तिरपि निरस्ता, अप्रामाણિકत्वात् । न च तर्हि विहितत्व-स्यैवास्तु हेतुता, तथापि शास्त्रीयमांसभक्षणे निर्दोषतायाः सिद्धिः स्यादेवेति वाच्यम्, तथोपगमे फलतः = शास्त्रविहितमांसभक्षणपक्षक-निर्दोषत्वसाध्यक-शास्त्रविहितत्वहेतुकानुमितिलक्षणफलमाश्रित्य पक्ष-हेत्वोः = पक्षतावच्छेदक-हेत्वोः अविशेषापत्तेः = साम्यापातात् । तथा च न ततो निरुक्तानुमितिसिद्धिः सम्भवति,

ઉત્તરપક્ષ :- ના, આ વાત પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે તમે જે કહો છો તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો પણ 'ન માંસભક્ષણે દોષ:' આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિના વચનમાં માંસભક્ષણ શબ્દની શાસ્ત્રીયમાંસ-ભક્ષણસ્વરૂપ અર્થમાં લક્ષણ કરવામાં આવે અને તેની નિર્દોષતાને સિદ્ધ કરવી અભિપ્રેત હોય તો 'ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વ' એવો હેતુ વ્યભિચારી બની જશે. કારણ કે જીવની પ્રવૃત્તિનો વિષય તો શાસ્ત્રીય માંસભક્ષણની જેમ અશાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણ, પરસ્ત્રીગમન, જુગાર, શિકાર, ચોરી, લૂંટફાટ, ખૂન વગેરે પણ છે. તેથી તેને પણ નિર્દોષ માનવા પડશે. પણ તે તો દોષગ્રસ્ત તરીકે જ પ્રસિદ્ધ છે. તેમાં ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વસ્વરૂપ હેતુ રહી જવાથી હેતુ અનૈકાન્તિક = વિસંવાદી = વ્યભિચારી બની જશે. સાધ્યશૂન્યમાં રહેતો હેતુ વ્યભિચારી કહેવાય છે. તેવા હેતુ દ્વારા પક્ષમાં = શાસ્ત્રીયમાંસભક્ષણમાં સાધ્યની = નિર્દોષતાની સિદ્ધિ થઈ ન શકે.

જો પૂર્વપક્ષી તરફથી 'વિહિતત્વે સત્તિ ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વાત્' આ રીતે હેતુનો પ્રયોગ કરવામાં આવે તો તે પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે પ્રસ્તુત હેતુના ઘટક તરીકે બતાવેલ 'વિહિતત્વ' આ વિશેષણ જ નિર્દોષત્વની સિદ્ધિ કરવામાં સમર્થ હોવાથી 'ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વ' આ વિશેષ્ય અંશ વ્યર્થ બની જશે. તથા જો માત્ર વિહિતત્વને

૧. હસ્તાદર્શો 'ફલહેત્વો...' इति पाठः ।

અન્યથા 'પર્વતો વહ્નિમાન્ પર્વતત્વાદિ'ત્યતોઽપિ પર્વતેઽનલસિદ્ધિપ્રસઙ્ગાત્ । ન ચ પ્રકૃતે પક્ષતાવચ્છે-
દકતા ન શાસ્ત્રવિહિતત્વસ્ય કિન્તુ શાસ્ત્રવિહિતમાંસમ્બક્ષણત્વસ્યૈવ, હેતુતા ચ શાસ્ત્રવિહિતત્વસ્યેતિ ન
તયોરૈક્યમિતિ વાચ્યમ્, ગૌરવાત્, 'સવિશેષણૌ હિ વિધિ-નિષેધૌ વિશેષણે સઙ્ક્રામતઃ સતિ વિશેષ્યબાધે'
ઈતિ ન્યાયેનાવશ્યક્ત્વપ્તતયા શાસ્ત્રવિહિતત્વસ્યૈવ પક્ષતાવચ્છેદકત્વકલ્પનૌચિત્યાચ્ચ ।

વસ્તુતસ્તુ પૂર્વમીમાંસાયા અપિ તાત્પર્યં પશુહિંસાઽઽવિલયજ્ઞાદૌ નાસ્ત્યેવ । અત એવ મીમાંસાસૂત્રે
અપિ → પશુચોદનાયામનિયમોઽવિશેષાત્ (૩૦) છાગો વા મન્ત્રવર્ણાત્ (૩૧) ન ચોદનાવિરોધાત્ (૩૨)
આર્ષેયવદિતિ ચેત્ (૩૩) ન, તત્ર હ્યચોદિતત્વાત્ (૩૪) નિયમો વૈકાર્થ્યં હ્યર્થભેદાદ્ ભેદઃ પૃથક્ત્વેનાભિ-
ધાનાત્ (૩૫) અનિયમો વાઽર્થાન્તરત્વાદન્યત્વં વ્યતિરેકશબ્દભેદાભ્યામ્ (૩૬) ન વા પ્રયોગસમવાયિત્વાત્
(૩૭) રૂપાલિંગાચ્ચ (૩૮) છાગેન કર્માલિંગા રૂપાલિંગાભ્યામ્ (૩૯) રૂપાન્યત્વાત્ર જાતિશબ્દઃ સ્યાત્ (૪૦)
વિકારો નૌત્પત્તિકત્વાત્ (૪૧) સ નૈમિત્તિકઃ પશોર્ગુણસ્યાચોદિતત્વાત્ (૪૨) જાતેર્વા તત્રાય-વચનાર્થવત્વાભ્યામ્
← (મી.સૂ.૬/૮-૩૨-૪૩) ઇત્યુક્તમ્ । → પશૂન્ પાહિ ← (ઋ.વે.) ઇતિ ઋગ્વેદ-વચનં, → ગૌઃ
મા હિંસી, અવિઃ મા હિંસી, મા હિંસીરેકશફમ્ ← (યજુ.૧૩/૪૮) ઇતિ યજુર્વેદવચનમપિ પશુહિંસાનિષેધમેવ
સમર્થયતીત્યવધેયમ્ । યથોક્તં બ્રહ્માણ્ડપુરાણે અપિ લલિતોપાખ્યાને → પાપાનામધિકં પાપં હનનં
જીવજાતીનામ્ ← (બ્ર.પુ.૩ ૧૪ ૧૭ ૧૫-૧ પૃષ્ઠ-૧૭૧) ઇતિ ।

પ્રકારાન્તરેણ વા સ્વ-સ્વયોગ્યતા-સાધનાદ્યનુસારેણ સર્વેષામેવ વર્ણાનાં ક્ષત્રિયાદીનાં સ્વભૂમિકોચિત-
વિહિતોદ્યમ-પરાક્રમ-ત્રાણાદિરૂપેણ યજ્ઞાઃ સમ્ભવન્તિ । એતેન → આરમ્ભયજ્ઞાઃ ક્ષત્રાશ્ચ હવિર્યજ્ઞા વિશઃ
સ્મૃતાઃ । પરિચારયજ્ઞાઃ શૂદ્રાશ્ચ જપયજ્ઞા દ્વિજાસ્તથા ॥ ← (મ.ભા.શાંતિપર્વ-૨૬૭/૧૨) ઇતિ મહાભારત-
વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । મનુસ્મૃત્યનુસારેણાપિ (૩/૭૦-૭૫) યજ્ઞઃ સ્વાધ્યાય-તર્પણાઽતિથિસત્કારાદિલક્ષણઃ,
મહાભારતાનુસારેણ સ્વવર્ણાશ્રમકર્તવ્યપાલનાત્મકઃ, ભગવદ્ગીતાનુસારેણ (૨/૪૭) ચ નિષ્કામભાવેન સ્વ-
સ્વકર્માભિરતિસ્વરૂપો વક્ષ્યમાણાઽપુનર્બન્ધકાદ્યપેક્ષયા યથાતન્ત્રમનુયોજ્યઃ । → અહિંસા પરમો યજ્ઞઃ ←
(મ.ભા.અનુશા.૧૧૬/૨૯) ઇતિ મહાભારતવચનમપ્યત્રાનુસન્ધેયમ્ ।

કિञ્ચ માંસમ્બક્ષણાદ્યુદ્દેશેન મૃગાદિવધે યત્ પ્રાયશ્ચિત્તં ગૌતમીયધર્મસૂત્રે → ક્રવ્યાદાંશ્ચ મૃગાન્ હત્વા
ધેનું દદ્યાત્પયસ્વિનીમ્ । અક્રવ્યાદાન્ વત્સતરીમુષ્ટ્રં હત્વા તુ કૃષ્ણગામ્ ॥ ← (ગૌ.ધ.સૂ.૨/૧), વશિ-
ષ્ઠધર્મશાસ્ત્રે → ગાજ્ચેદ્ હન્યાત્ તસ્યાશ્ચર્મણાઽઽર્દ્રેણ પરિવેષ્ટિતઃ ષ્મમાસાન્ કૃચ્છં તપ્તકૃચ્છં વા તિષ્ઠેત્
← (વ.ધ.શા.૧૮), સંવર્તસ્મૃતૌ → ટિટ્ટિભં જાલપાદગ્ચ કોકિલં કુકકુટં તથા । ઇષાં વધે નરઃ
કુર્યદિકરાત્રમ્બોજનમ્ ॥ ← (સં.સ્મૃ.૧૪૮), પરાશરસ્મૃતૌ ચ → બલાકા-ટિટ્ટિભાનાગ્ચ શુક-પારા-

જ હેતુ બનાવવામાં આવે તો જો કે વિશેષ્યઅંશવ્યર્થતાનો દોષ નહિ આવે, કારણ કે 'ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વ'
સ્વરૂપ વ્યર્થ વિશેષ્ય જ કાઢી નાંખેલ છે. પણ ફલતઃ = પરિણામે પક્ષતાઅવચ્છેદક અને હેતુ એક થઈ જવાની
આપત્તિ આવશે. આશય એ છે કે પ્રસ્તુતમાં અનુમાનપ્રયોગ એવો થશે કે વિહિતમાંસભક્ષણ નિર્દોષ છે, કારણ
કે તે વિહિત છે. અન્ય વિહિતપ્રવૃત્તિની જેમ. અહીં પક્ષતાનું અવચ્છેદક વિહિતત્વ છે અને હેતુ પણ વિહિતત્વ
છે. આમ અનુમિતિરૂપ ફલની અપેક્ષાએ ઉપરોક્ત બાબત દોષરૂપે અનિવાર્ય હોવાથી માત્ર વિહિતત્વને હેતુ
બનાવી શકાય નહિ. (મતલબ કે જેમ 'પર્વતો વહ્નિમાન્ પર્વતત્વાત્' આવો અનુમાનપ્રયોગ જેમ થઈ શકતો
નથી, તેમ 'વિહિતમાંસમ્બક્ષણં નિર્દોષં, વિહિતત્વાત્' આવો અનુમાનપ્રયોગ પણ થઈ શકતો નથી. કારણ કે
ન્યાયપરિભાષામુજબ હેતુ સપક્ષ-વિપક્ષવ્યાવૃત્ત હોવાથી અસાધારણદોષથી ગ્રસ્ત બને છે)

पतावपि । आटीनाञ्च वकानां च शुध्यतेऽनक्तभोजनात् । ← (प.स्मृ. ६/३) इत्यादिरूपेणोपदर्शितं ततोऽपि मांसभक्षणस्य सदोषताऽपराकार्यैव ।

ननु → मन्वर्थविपरीता तु या स्मृतिः सा न शस्यते ← (सं.स्मृ.) इति संवर्तस्मृतिवचनात् न दर्शितस्मृतिविषयोऽभ्युपगम्यत इति चेत् ? मैवम्, मनुनैव → समुत्पत्तिं च मांसस्य वध-बन्धौ च देहिनाम् । प्रसमीक्ष्य निवर्त्तत सर्वमांसस्य भक्षणात् ॥ ← (म.स्मृ.५/४९) इत्यत्र सर्वपदान्तर्भावेन निवृत्तेः प्रतिपादनात् 'मां स भक्षयिता' इत्यत्र मांसत्वावच्छेदेनैव दुष्टत्वविधानमभ्युपगन्तुमर्हति, सङ्कोचकरणे मानाभावादिति 'न मांसभक्षणे दोषः' (म.स्मृ.५/५६) इति मनुस्मृतेरप्रमाणत्वमेव । एतेन → यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा । यज्ञस्य भृत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ औषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा । यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युत्सृतीः पुनः ॥ क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा । देवान्पितृंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दुष्यति ॥

← (मनु.५/३९-४०-३२) इति मनुस्मृतिवचनानि निरस्तानि, तदुक्तं मनुस्मृतौ एव → अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम् ← (म.स्मृ.२/१५९) इति । यथोक्तं तैत्तिरीयब्राह्मणे बौधायनधर्मसूत्रे च → न मांसमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात् ← (तै.ब्रा.१/१/९, बौ.ध.१/१/२१/२०) इति । तदुक्तं महाभारते धर्मस्मृतौ अपि → अमेध्यं यदभक्ष्यत्वाद् मानुषैरपि वर्जितम् । दिव्योपभोगान् भुञ्जन्ति मांसं देवा न भुञ्जते ॥ देवानामग्रतः कृत्वा घोरं प्राणिवधं नराः । ये भक्षयन्ति मांसं च ते ब्रजन्यधमां गतिम् ॥ ← (महा.शान्तिपर्वणि ब्राह्मणाधिकारे, ध.स्मृ.१८) इति । गौतमीयधर्मसूत्रे अपि → मूल-फल-पुष्पोषध-मधु-मांस-तृणोदकाऽपथ्यानि ← (गौ.ध.सू.१२) इत्यादिना या मधु-मांसादेरविक्रेयता ब्राह्मणानामुपदिष्टा ततोऽपि मांसभक्षणस्य दुष्टत्वमेव ज्ञायते । प्रकृते → अस्थि वसति रुद्रश्च मांसं वसति केशवः । शुक्रं वसति ब्रह्मा च तस्मान्मांसं न भक्षयेत् ॥ ← (म.भा. ध.स्मृ.६९) इति महाभारत-धर्मस्मृतिवचनमपि स्मर्तव्यम् । तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे → वर्जको मधु-मांसस्य तस्य तुष्यति केशवः ॥ वाराह-मत्स्यमांसानि यो नाऽत्ति भृगुनन्दन ! । विरतो मद्यपानाच्च तस्य तुष्यति केशवः ॥ ← (वि.धर्मो.खण्ड-१/अध्या.५८ पृष्ठ.३४) इति । सत्यप्येतादृशे शास्त्रप्रबन्धे मांसभक्षणादेः निर्दोषत्वभ्रमः परेषां मण्डूकवसाऽक्ताऽक्षाणां वंशेपूरगभ्रमन्यायेनोत्पद्यते महामोहोदयेनेत्यवधेयम् ।

किञ्च यज्ञार्थनिधनप्राप्तस्योत्तमगत्यङ्गीकारेऽश्वमेधादिवत् पितृ-पुत्रमेधादेरपि कर्तव्यत्वापत्तेः । वस्तु-तस्तु ततस्वर्गादिप्राप्तिरपि न सम्भवति । तदुक्तं विष्णुपुराणे → निहतस्य पशोर्यज्ञे स्वर्गप्राप्तिर्यदीष्यते । स्वपिता यजमानेन किं नु तस्मान्न हन्यते ॥ ← (वि.पु.अंश-३/अध्याय-१८/श्लो.२७) इति । युक्तञ्चैतत् । न हि जीवहिंसा शस्यते । यथोक्तं मनुस्मृतौ एव → नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित् । न च प्राणिवधस्वर्ग्यस्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ॥ ← (मनु.५/४८) इति । मनुस्मृतावित्थं बह्व्यः सूक्तयः सन्ति परं माषराशिप्रविष्टमषीगुडिकान्यायेन ता विनष्टा इत्यवधेयम् । तदुक्तं धर्मस्मृतौ →

ध्रुवं प्राणिवधो यज्ञे नास्ति यज्ञस्त्वहिंसकः । ततोऽहिंसात्मकः कार्यः सदा यज्ञो युधिष्ठिर ! ॥ इन्द्रियाणि पशून् कृत्वा वेदीं कृत्वा तपोमयीम् । अहिंसामाहुतिं कृत्वा आत्मयज्ञं यजाम्यहम् ॥ ध्यानाग्नौ जीवकुम्भं खेदमारुतदीपिते । सत्कर्मसमित्क्षेपैः अग्निहोत्रं कुरुत्तमाः ! ॥ यूपं कृत्वा पशून् हत्वा कृत्वा रुधिरकर्दमम् । यद्येवं गम्यते स्वर्गं नरके केन गम्यते? ॥

← (ध.स्मृ.४-७) इत्यादि । यथोक्तं भावयज्ञस्वरूपं प्राणाग्निहोत्रोपनिषदि → आत्मा = यजमानः,

बुद्धिः = पत्नी, ... स्मृतिर्दया क्षान्तिरहिंसा पत्नीसंयाजाः, ओङ्कारो युवः, आशा = रशना, मनः = रथः, कामः = पशुः, केशाः = दर्भाः, बुद्धीन्द्रियाणि = यज्ञपात्राणि, कर्मेन्द्रियाणि = हवींषि, अहिंसा = इष्ट्यः, त्यागः = दक्षिणा ← (प्राणा.४/९) इत्यादि । सम्मतज्वेदं यथातन्त्रं तात्पर्यवृत्त्याऽस्माकमपि । एतेन → आत्मा = यजमानः, बुद्धिः = पत्नी, .. लोभादयः = पशवः, धृतिः = दीक्षा, सन्तोषश्च बुद्धीन्द्रियाणि यज्ञपात्राणि कर्मेन्द्रियाणि हवींषि ← (गर्भो.५) इत्यादि **गर्भोपनिषद्**वचनमपि तात्पर्यार्थापेक्षयाऽस्माकं सम्मतमिति सूचितम् । तदुक्तं **उत्तराध्ययनसूत्रे** अपि → तवो जोई, जीवो जोइठाणं, जोगा सुया, सरीरं कारिसंगं । कम्मं एहा, संजयजोग सन्ती, होमं हुणामि इसिणं पसत्थं ॥ ← (उत्त.१२/४४) इति । तदुक्तं **कृष्णगीतायामपि** → आत्मैव सत्ययज्ञोऽस्ति ज्ञानाग्निस्तत्र वर्तते । कामपशुर्हविस्तत्र जायते सत्यभावतः ॥ आत्मयज्ञे परब्रह्मसाक्षात्कारः प्रजायते । आत्मयज्ञस्य कर्तारो जैनाः स्युरधिकारिणः ॥ ← (कृ.गी.११४/११५) इति । प्रकृते → यज्ञशब्देन पूजाया अर्थो बोध्यो महाजनैः । आर्यवेदेषु यज्ञस्य पूजार्थं सूचना कृता ॥ ← (महा.गी.५/४१०) इति **महावीरगीता**वचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । यदपि **गणेशोत्तरतापिन्युपनिषदि** → अश्वमेधसहस्राणि वाजपेयशतानि च । एकस्य ध्यानयोगस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ← (गणे.उत्त.१/१) इत्युक्तं, यच्चापि **महाभारते** → अश्वमेधमवाप्नोति त्रिरात्रोपोषितो नरः । गोसहस्रफलं विद्यात् कुलञ्चैव समुद्धरेत् ॥ ← (म.भा.वनपर्व.८४/४२) इत्युक्तं तदप्यत्र यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

→ देवोपहारव्याजेन यज्ञव्याजेन येऽथवा । घ्नन्ति जन्तून् गतघृणा घोरां ते यान्ति दुर्गतिम् ॥ ← (महाभा.) इति **महाभारतोक्तिस्तु** स्पष्टमेव यज्ञीयहिंसानिषेधिका । एतेन → देवतार्थं च पित्रर्थं तथैवाभ्यागते गुरौ । महदागमने चैव हन्यान् मेध्यान् पशून् द्विजः ॥ ← (ब्र.पु.ललितोपाख्यान-३/४/ ४/७/५-पृष्ठ-१७१) इति **ब्रह्माण्डपुराणवचनं** निरस्तम् । तदुक्तं **महाभारते** → यो मां सर्वगतं ज्ञात्वा न च हिंस्यात्कदाचन । तस्याऽहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ← (म.भा.शांतिपर्व-) । → अधर्मसंश्रितो धर्मो विनाशयति राघव ! ← (वा.रा.८३/३०) इति **वाल्मीकिरामायणवचनमप्यत्र** न विस्मर्तव्यम् । → यथा पङ्केन पङ्काम्भः सुरया वा सुराकृतम् । भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हति ॥ ← (भाग.१/८/५२) इति **भागवतवचनमपि** प्रकृते यथाधिकारमनुयोज्यम् । तदुक्तं **ब्रह्मसूत्रभाष्ये आनन्दगिरिणा** अपि → अग्निहोत्रादीनामपि पुण्यान्तरवद् विनाशयत्वात् पङ्ककालनन्यायापातादारुरुक्षुणापि तानि नानुष्ठेयानि ← (ब्र.सू.भा.४/१/१६) ।

उपनयनोत्तरकालं तु विशेषतो मांसादिभक्षणं विप्रतिषिद्धं ब्राह्मणानाम् । तदुक्तं **संवर्तस्मृतौ** → उपनीतो द्विजो नित्यं गुरवे हितमाचरेत् । स्रग्गन्ध-मधु-मांसानि ब्रह्मचारी विवर्जयेत् ॥ (सं.स्मृ.५) ब्रह्मचारी तु योऽश्नीयान्मधु मांसं कथञ्चन । प्राजापत्यं तु कृत्वाऽसौ मौज्जीहोमेन शुध्यति ॥ ← (सं.स्मृ. २५) इति । उपनयनोत्तरकालं कथञ्चिद् मांसादिभक्षणे पुनः तत्संस्काराऽऽधानमुपदिष्टम् । तदुक्तं **बोधायन-गृह्यसूत्रे** → मधु-मांस-श्राद्ध-सूतकात्रमन्तर्दशाऽहं सण्डिनीक्षीरं क्षत्राक-निर्यासौ विलयनं गणात्रं गणिकात्र-मित्येतेषु पुनः संस्कारः ← (बो.गृ.सू.) इति । ततश्च मांसादिभक्षणमनुचितमेवेति स्थितम् । → मांसात् प्रजायते मोहः ← (**पारमात्मिकोपनिषद्**वृत्त्युद्धृतः) इति वचनमप्यत्र स्मर्तव्यम् । **विष्णुधर्मोत्तरे** तु → अहिंसा परमो धर्मः सत्यमेव द्विजोत्तमाः ! । लोभाद् वा मोहतो वाऽपि यो मांसान्यत्ति मानवः ॥ निर्घृणः स तु मन्तव्यः सर्वधर्मविवर्जितः । स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति ॥

← (वि.धर्मो.खंड-३/अ.२६८/१२-१३) इत्येवं स्पष्टमेव मांसभक्षणस्य सदोषता दर्शिता ।

एतेन → श्वेतं वायव्यमजमालभेत भूतिकामः ← (श.प.ब्रा.) इति शतपथब्राह्मणवचनमपि निरस्तम्, निषेध्यगोचरवधविधानकरणेन 'न हिंस्यात्सर्वभूतानि' (छान्दो.८) इति पूर्वोक्त(पृ.९५+४७७) छान्दोग्यो-पनिषदादिवचनव्याघातापत्तेश्च । तदुक्तं महाभारते अपि → मांसं मधु सुरा मत्स्या आसवं कृसरौदनम् । धूर्तैः प्रवर्तितं ह्येतद् नैतद् वेदेषु कल्पितम् ॥ कामान्मोहाच्च लोभाच्च लौल्यमेतत्प्रवर्तितम् । ← (म.भा.शांतिपर्व-२५७/९+१०) इति । ततश्च यज्ञीयहिंसाया निर्दोषता तु कफोणिगुडायितन्यायमेवानुसरति । समयसारे श्रीदेवानन्दसूरिभिरपि → पंचिंदियवह-मांसाहार-बहुआरंभ-पहिग्गहा नेरइआउस्स ← (स.सा.३/१०) इत्येवं मांसाहारस्य नरकसाधनतोक्तेत्यवधेयम् । → मत्स्य-मांसादिबहुलं यद्गृहे पच्यते भृशम् । तद्गृहं वर्जयेद् भिक्षुर्यदि भिक्षां समाचरेत् ॥ ← (वि.स्मृ.) इति विश्वामित्रस्मृतिवचनादपि मांसा-देर्गर्हणीयता सिध्यत्येव ।

अत एव → माऽशनीयाद् ब्राह्मणो मांसमनियुक्तः कथञ्चन । क्रतौ श्राद्धे नियुक्तो वा अनश्नन् पतति द्विजः ॥ द्विजो जग्ध्वा वृथा मांसं हत्वाऽप्यविधिना पशून् । निरयेष्वयं वासमाप्नोत्याचन्द्रता-रकम् ॥ (परा. स्मृ.५५-५६) इति पराशरस्मृतिवचने अपि अर्धजरतीयन्यायमनुसरतः इति स्थितम् । → क्व मांसं क्व शिवे भक्तिः क्व मद्यं क्व शिवार्चनम् । मद्य-मांसानुरक्तानां दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥ ← (स्क.पु.४/३/६०) इति च स्कन्दमहापुराणोक्तेरपि मांसभक्षणस्य देवप्रीत्यर्थकत्वं निषिध्यते । यथोक्तं वायुपुराणे अपि → दुष्टमांसानि यैः पापैर्भक्षितानि द्विजन्मभिः । क्षुधार्तास्ते निजं कायं भक्षयन्त्यत्र संस्थिताः ॥ ← (वा.पु.६/२६४) इति । वैदिकैरपि → अन्धे तमसि मज्जामः पशुभिर्ये यजामहे । हिंसा नाम भवेद्धर्मो न भूतो न भविष्यति ॥ ← (उत्तरमीमांसा) इति पठ्यते । सम्मतञ्चेदमस्माकमपि । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गो → तमातो ते तमं जंति मंदा आरंभनिस्सिया ← (सू.कृ.१/१/१/१४) इति । प्रकृते → रुहिरकयस्स वत्थस्स रुहिरेणं चैव पक्खालिज्जमाणस्स गत्थि सोही ← (ज्ञात.क.१/५) इति ज्ञाताधर्मकथासूक्तितात्पर्यमपि योज्यं सिद्धान्तरहस्यकोविदैः ।

बौद्धानामपि सम्मतमिदम् । अत एव संयुक्तनिकाये कौसलसंयुक्ते यज्ञसूत्रे → अस्समेधं पुरिसमेधं, सम्मापासं वाजपेय्यं निरग्गलहं । महायज्जा महारम्भा, न ते होन्ति महप्फला ॥ अजेलका च गावो च, विविधा यत्थ हज्जरे । न तं सम्मग्गता यज्जं, उपयन्ति महेसिनो ॥ ये च यज्जा निरारम्भा यजन्ति अनुकुलं सदा । अजेलका च गावो च, विविधा नेत्थ हज्जरे ॥ एतं सम्मग्गता यज्जं, उपयन्ति महेसिनो । एतं यजेथ मेधावी, एसो यज्जो महप्फलो ॥ एतज्जिह्हे यज्जमानस्स, सेय्यो होति, न पापियो । यज्जो च विपुलो होति, पसीदन्ति च देवता ॥

← (सं.नि. १/१/१२०, पृ.९३) इत्युक्तं सुगतेनेति भावनीयम् । पूर्वं त्रयो रोगा आसन् पशुवधाद् रोगाणामष्टानवतिः सज्जातेति सुगतमतम् । तदुक्तं सुत्तनिपाते → तयो रोगा पुरे आसुं इच्छा अन-सनं जरा । पसूनं च समारभ्यो अट्टानवुत्तिमागमुं ॥ ← (सु.नि.२/१९/२८) इत्यप्यवधातव्यमत्र । साम्प्रतं तु हिंसाबाहुल्याद् रोगाः शतशः सज्जाताः इति वदन्ति । इत्थञ्च यज्ञीयहिंसाऽपि त्याज्यैव । न हि वरविघाताय कन्योद्वाहो भवतीति न्यायोऽपि लब्धप्रसरोऽत्र ।

यत्तु तथागतेन विनयपिटके (६/४/२) भिक्षुनुद्दिश्य मनुष्य-गजाश्व-कुक्कुर-सर्प-सिंह-व्याघ्रादिमांसा-

किञ्चोत्सर्गतो निषिद्धं पुष्टाऽऽलम्बनसमावेशेन क्वचित्कदाचित्कस्यचिद् गुणावहमपि स्वरूपतोऽ
दुष्टतां न परित्यजति यथा वैद्यकनिषिद्धं स्वेदकर्म ज्वराऽपनयनाय विधीयमानम् ।

नामभक्ष्यत्वमुक्तं तत्तु अज्ञानविलसितम्, मांसमात्रस्याऽभक्ष्यत्वात् । तदुक्तं सुभाषितरत्नसन्दोहे अमित-
गतिना अपि → वरं विषं भक्षितमुग्रदोषं यदेकवारं कुरुतेऽसुनाशम् । मांसं महादुःखमनेकवारं ददाति
जग्धं मनसाऽपि पुंसाम् ॥ (सु.रत्न. ५३८) इत्यादि । → एकोऽब्दशतसन्धेन यजेत पशुना द्विजः ।
नान्यस्तु मांसमश्नाति स्वर्गप्राप्तिस्तयोस्समा ॥ ← (बृ.परा.६/३३९) इत्यादि बृहत्पराशरस्मृतितात्प-
र्यमपि वैधर्हिंसात्यागे एवावगन्तव्यम् । प्रकृते → मद्य-मांसाशनासङ्गैर्यो धर्मः कौलसम्मतः । केवलं
नरकायैव न स कार्यो विवेकिभिः ॥ ← (ना.सं.९/९३) इति नारदसंहितावचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् ।
→ यावन्ति पशुरोमाणि तावत् कृत्वेह मारणम् । वृथा पशुघ्नः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
← (मनु.५/३८) इति मनुस्मृतिवचनमपि पशुहिंसाया अतिदुष्टतामेव व्यनक्ति । एतेन वैधवधस्याऽऽ-
पवादिकत्वकल्पनाऽपि परास्ता अन्यार्थत्वेन तदसम्भवात् । तथाहि - यमेवार्थमाश्रित्य शास्त्रेषूत्सर्गः प्रवर्तते
तमेवार्थमाश्रित्याऽपवादः प्रवर्तते, तयोर्मिथः सापेक्षत्वेनैकार्थसाधनविषयत्वात् । प्रकृते हिंसाविषेधस्य
दुर्गतिनिषेधार्थत्वं वैदिकहिंसायास्तु स्वर्गाऽतिथिप्रीत्याद्यर्थत्वमिति न तस्या आपवादिकताऽपि सम्भवति,
'नोत्सृष्टमन्यार्थमपोद्यते चे'ति (अन्य. द्वा.९९) इति अन्ययोगव्यवच्छेदद्वान्निशिकावचनादिति प्राग् (द्वा.द्वा.
७/७/पृष्ठ ४५८) उक्तमेव । अत एव हिंसाविधायकवेद-स्मृत्यादिवचनानां छेदाशुद्धिरपि द्रष्टव्या । तदुक्तं
अध्यात्मोपनिषदि → अन्यार्थं किञ्चिदुत्सृष्टं यत्रान्यार्थमपोद्यते । दुर्विधिप्रतिषेधं तत् न शास्त्रं छेदशुद्धिमत् ॥
← (९/३३) इति । यथा. चैतत्तत्त्वं तथा व्युत्पादितमस्माभिः अध्यात्मवैशारद्यां तट्टीकायाम् ।

किञ्चोत्सर्गतो निषिद्धं गत्यन्तरविरहे एव पुष्टालम्बनसमावेशेन क्वचित् = कुत्रचिदेव कदाचित्
= कदाचिदेव विधीयते, न त्वेवमेव । प्रकृते च नैवमस्ति गायत्रीमन्त्रजप-पवित्रसुवर्णदानादिमात्रेणाऽ-
प्यभ्युदयसम्भवात्, तथापि कृपणपशुगणव्यपरोपणसमुत्थमांसदानविधानं तु केवलं निर्घृणत्वमेव व्यनक्ति
जैमिनीयानामिति व्यक्तं स्याद्वादमञ्जर्याम् (अ.व्य.९९ वृ.) । किञ्च तादृशं कस्यचित् पुरुषस्य गुणा-
वहमपि स्वरूपतः = स्वभावतः दुष्टतां न = नैव परित्यजति यथा वैद्यकनिषिद्धं स्वेदकर्म ज्वराप-
नयनाय विधीयमानमिति । अयमाशयः यन्निमित्तत्वेन यत्प्रसिद्धं तत् फलान्तरार्थित्वेन विधीयमानमौ-

● आपवादिक प्रवृत्ति परा सद्योष ●

किञ्चो. । वणी, उत्सर्गथी जेनो निषेध करवाभां आवेल डोय ते ज वस्तुनुं भणवान कोर्छक
कारणने वश क्थांक क्यारेक सेवन करवाथी कोर्छक व्यक्तिविशेषने लाभ थवा छतां ते निषिद्ध वस्तु स्वरूपथी
दोषप्रस्ततानो त्याग करती नथी. जेम के वैद्यशास्त्रभां उत्सर्गथी स्वेदकर्म = परसेवो थाय तेवी क्रिया
निषिद्ध छे. छतां ताव दूर करवा माटे परसेवो थाय तेवी चिकित्सा करवाभां आवे छे. परंतु तावने
दूर करवानो झायदो करवा मात्रथी परसेवो थाय तेवी क्रिया कांई स्वरूपथी निर्दोष भनी जती नथी.
Low B.P. करवानुं दूषण तो तेनाथी थाय ज छे. माटे Low B.P. करवाना नुकशान करतां ताव उतारवो
वगेरे झायदो वधु लाभकारी जशाय तो ज परसेवो थाय तेवी चिकित्साक्रिया करवाभां आवे. अन्यथा

१. मुद्रितप्रतौ 'स्वरूपतोऽदुष्टतां' इति पाठः । स चाऽशुद्धः ।

ન ચાઽત્ર કિઞ્ચિદાલમ્બનં પશ્યામો વિનાઽધર્મ^૧વૃદ્ધિકુતૂહલાદિતિ । અધિકં મત્કૃતસ્યાદ્વાદકલ્પલતા-
યામ્ ॥૧૬॥

મદ્યેઽપિ પ્રકટો દોષઃ શ્રી-હીનાશાદિરૈહિકઃ । સન્ધાનજીવમિશ્રત્વાન્મહાનામુષ્કોઽપિ ચ^૨ ॥૧૭॥

ત્સર્ગિકં દોષં ન નિવર્તયતિ યથાયુર્વેદપ્રસિદ્ધં સ્વેદકર્મ-દાહકર્માદિકં રુગપગમાર્થિતયા વિધીયમાનં સ્વ-
નિમિત્તં દુઃખમ્ । ક્લિષ્ટકર્મસમ્બન્ધહેતુતયા ચ મલ્લવિધાનાદન્યત્ર હિંસાદિકં શાસ્ત્રે પ્રસિદ્ધમિતિ સપ્ત-
તન્તાવપિ તદ્ વિધીયમાનં કામ્યમાનફલસદ્ભાવેઽપિ તત્કર્મનિમિત્તં તદ્ ભવત્યેવેત્યાદિ વ્યક્તમુક્તં સમ્મ-
તિતર્કવૃત્તૌ (સં.ત.વૃ.૫/૬૦/૫૮.૨૯૮) ઇતિ । પ્રકૃતે → પશુયજ્ઞૈઃ કથં હિંસૈર્માદૃશો યષ્ટુમર્હતિ ।
અન્તવદિભરિવ પ્રાજ્ઞઃ ક્ષેત્રયજ્ઞૈઃ પિશાચવત્ ॥ ← (મ.ભા.શાંતિ.૧૭૫/૩૩) ઇતિ મહાભારતવચનમપિ
સ્મર્તવ્યમ્ । તતશ્ચ યજ્ઞીયહિંસાનિર્દોષત્વસાધનં મૂષિકાભક્ષિતબીજાદઽ-ઙ્કુરાદિજનનપ્રાર્થનાન્યાયાનુપાતિ
દ્રષ્ટવ્યમ્ । અધિકં એતત્તત્ત્વનિરૂપણં →

‘ન હિંસ્યાદિહ ભૂતાનિ’ હિંસનં દોષકૃન્મતમ્ । દાહવદ્ વૈદ્યકે સ્પષ્ટમુત્સર્ગપ્રતિષેધતઃ ॥
તતો ‘વ્યાધિનિવૃત્ત્યર્થં દાહઃ કાર્યઃ’ તુ નોદિતે । ન તતોઽપિ ન દોષસ્યાત્ ફલોદેશેન નોદનાત્ ॥
એવં તત્ફલભાવેઽપિ નોદનાતોઽપિ સર્વથા । ધ્રુવમૌત્સર્ગિકો દોષો જાયતે ફલનોદનાત્ ॥

← (શા.સ્ત. ૨/ગા. ૪૬-૪૭-૪૮) ઇતિ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયકારિકાત્રિતયવૃત્તૌ મત્કૃતસ્યાદ્વાદકલ્પ-
લતાયામ્ ॥૭/૧૬॥

ઇત્યં ‘ન માંસભક્ષણે દોષો ન મદ્યે ન ચ મૈથુને’ ઇત્યત્ર સર્વમાંસભક્ષણસ્ય દુષ્ટત્વમુપપાઘાઽવસરસ-
ઙ્ગતિપ્રાપ્તં મદ્યપાનદુષ્ટત્વમાવેદયતિ- ‘મદ્યેઽપી’તિ । ‘પીયમાને’ ઇતિ શેષઃ । પ્રકૃતે →

મૂલં સમસ્તદોષાણાં મદ્યં યસ્માદુદીરિતમ્ । તસ્માન્મદ્યં ન પીતવ્યં ધાર્મિકેણ વિશેષતઃ ॥
બીજં મદનવૃક્ષસ્ય કોપસ્યોદીપનં પરમ્ । મદ્યપાનં કથં કાર્યં નરેણ શુભકાઙ્ક્ષિણા ॥
મદ્યપાનં પ્રકુર્વન્તિ યે મૂઢા ભુવિ માનવાઃ । તેઽવશ્યં દુઃખકાન્તારં પ્રાપ્નુવન્તિ અચેતનાઃ ॥
ઇત્યેવં મદ્યપાનસ્ય દોષાઃ સર્વજ્ઞભાષિતાઃ । તસ્માન્મદ્યં ન પાતવ્યં ધર્મકામાર્થસાધકૈઃ ॥

નહિ. તે જ રીતે માંસભક્ષણ વગેરે ઉત્સર્ગથી નિષિદ્ધ જ છે, અધર્મજનક જ છે. તેથી તેનું સેવન કરી
ન શકાય. તેનું સેવન કરવામાં અધર્મવૃદ્ધિના કુતૂહલ વિના બીજું કોઈ આલંબન-નિમિત્ત અમે જોતાં નથી.
(મતલબ કે તાવ ઉતારવા સ્વરૂપ બળવાન પ્રયોજનને લક્ષમાં રાખી વૈદ્ય Low B.P. કરનારી હોવા છતાં
પ્રસ્વેદજનક ચિકિત્સા કરે છે. તેમ કોઈ બળવાન આલંબન-વિશિષ્ટ લાભ અહીં જણાતો નથી કે જેને
લીધે પાપજનક માંસભક્ષણ વગેરે દોષનું સેવન કરવાની અપવાદપદે છૂટ મળે.) આ વિષયનું અધિક
નિરૂપણ અમે (ઉપાધ્યાય મહારાજે) સ્યાદ્વાદ-કલ્પલતા ગ્રન્થમાં બીજા સ્તબકમાં કરેલ છે. (૭/૧૬)

માંસભક્ષણનિષેધ પછી મદ્યપાનનો નિષેધ કરવા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે -

✽ દારૂપાન સદોષ ✽

ગાથાર્થ :- ધનનાશ, લજ્જાનાશ વગેરે આ લોકના નુકશાન તથા સંધાનજીવોથી મિશ્ર હોવાના
લીધે પારલૌકિક પણ મોટો દોષ દારૂમાં સ્પષ્ટ જ છે. (૭/૧૭)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...ધર્મપ્રવૃ...’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૨. હસ્તાદર્શે ‘...કોઽપિ હિ’ ઇતિ પાઠાન્તરમ્ ।

મદ્યેડપીતિ । મદ્યેડપિ = મધુન્યપિ પ્રકટો દોષઃ, શ્રીઃ = લક્ષ્મીઃ હ્રીઃ = લજ્જાડડિના વિવે-
કાદિગ્રહસ્તન્નાશાદ્ (? = શ્રી-હ્રીનાશાદિઃ) એહિકઃ = ઇહૈવ વિપાકપ્રદર્શકઃ । તથા આમુષ્મિકોડપિ =
પરભવે વિપાકપ્રદર્શકોડપિ? મહાન્ દોષઃ, સન્ધાનેન = જલમિશ્રિતબહુદ્રવ્યસંસ્થાપનેન જીવમિશ્રત્વાત્ =
જીવસંસક્તિમત્ત્વાત્ (=સન્ધાનજીવમિશ્રત્વાત્) । ‘સન્ધાનવત્યપ્યારનાલાદાવિવ નાડત્ર દોષઃ’ ઇતિ ચેત્ ?
ન, શાસ્ત્રેણૈતદ્દુષ્ટત્વબોધનાત્ । તદાહ- ‘મદ્યં પુનઃ પ્રમાદાઙ્ગં તથા સચ્ચિત્તનાશનમ્ ।

સન્ધાનદોષવત્તત્ર ન દોષ ઇતિ સાહસમ્ ।।’(અષ્ટક.૧૯/૧)

← (મહા.માંસાધિકારે) મહાભારતવચનાનિ સ્મર્તવ્યાનિ મધ્યસ્થેન ધીમતા ।

‘સન્ધાનવત્યપિ આરનાલાદૌ પીયમાને ઇવ = યથા કર્મબન્ધલક્ષણો દોષો નાસ્તિ તથા ન અત્ર
મદ્યે પીયમાનેડપિ કર્મબન્ધલક્ષણો દોષઃ’ ઇતિ ચેત્ ? ન, શાસ્ત્રેણૈતદ્દુષ્ટત્વબોધનાત્ ।

અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ- ‘મદ્યમિતિ । તદ્દુત્તિશ્ચૈવમ્ → મદયતીતિ મદ્યં = શીઘુઃ, પુનઃ શબ્દઃ
પૂર્વવાક્યાર્થાપેક્ષયોત્તરવાક્યાર્થસ્ય વિશેષદ્યોતનાર્થઃ । તથાહિ - માંસં જીવસંસક્તિનિમિત્તં, મદ્યં પુનઃ પ્રમાદા-
ઙ્ગમ્, પ્રમદનં પ્રમાદોડશુભો જીવપરિણામવિશેષઃ, તસ્યાઙ્ગં કારણમ્, અથવા પ્રમાદો મદ્યાદિઃ । યદાહ-
“મજ્જં વિસયકસાયા, નિદ્વા વિગહા ય પંચમી ભગિયા । એ પંચ પમાયા, જીવં પાડંતિ સંસારે ।।
(આરાધનાપતાકાપ્રકીર્ણક-૬૮૮)” તસ્યાઙ્ગમવયવઃ, પચ્ચાવયવરૂપત્વાત્તસ્ય, તથૈતિ વિશેષણસમુચ્ચયે,
સચ્ચુખં યચ્ચિત્તં = મનઃ તન્નાશયતિ = પ્રધ્વંસયતીતિ સચ્ચિત્તનાશનમ્ । તથા સન્ધાને જલમિશ્રિતબહુદ્રવ્યસંસ્થા-
પને યે દોષા જીવસંસક્ત્યાદયસ્તે વિદ્યન્તે યત્ર તત્ સન્ધાનદોષવત્, યદેવંવિધં મદ્યં તત્ર = મદ્યે ન
= નાસ્તિ દોષો = દૂષણં કર્મબન્ધાદિ ઇતિ = એવં, વદત ઇતિ ગમ્યતે, સાહસં = ધાષ્ટર્ચમ્ । અથવા
તત્ર = મદ્યે ગુડધાતવ્યાદિસન્ધાનરૂપે ન દોષોડસ્તિ પાપપ્રાપ્તિલક્ષણઃ । ક ઇવેત્યાહ સન્ધાનદોષવત્
કાઙ્ગિકાદિસન્ધાનદોષવત્ । અયમભિપ્રાયઃ ‘યથાડરનાલાદૌ સન્ધાનવતિ પીયમાને કર્મબન્ધલક્ષણો દોષો
નાસ્ત્યેવં મદ્યેડપિ દોષો નાસ્તીતિ । એતદ્વચનસ્ય ચ સાહસત્વં ચિત્તભ્રમનિબન્ધનાનામતિબહૂનાં મદ્યપાન-
દોષાણાં પ્રત્યક્ષત એવોપલભ્યમાનત્વાત્ । યથોક્તમ્ →

ટીકાર્થ :- દારૂ પીવામાં પણ આ લોકના નુકશાન સ્પષ્ટ જ છે. જેમ કે પૈસાની નુકશાની, બેશરમપણું
વિવેકશૂન્યતા વગેરે ફળોને આ જ ભવમાં દારૂડિયો માણસ ભોગવે છે. તેમ જ પરલોકની દૃષ્ટિએ
પરિણામની અપેક્ષાએ દારૂપાનમાં બહુ મોટો દોષ છે. કારણ કે પાણીથી મિશ્રિત અનેક પ્રકારના દ્રવ્યોને
લાંબો સમય સુધી રાખી મૂકીને દારૂ બનાવવામાં આવતો હોવાથી તેમાં અનેક જીવોની ઉત્પત્તિ થાય
છે, જીવહિંસા થાય છે. અહીં કોઈને એવી શંકા થઈ શકે છે કે ‘પાણીથી મિશ્રિત અવસ્થામાં લાંબો
સમય રહેવા છતાં કાંઈ વગેરેમાં જેમ જીવોત્પત્તિ નથી થતી તેમ દારૂમાં પણ જીવોત્પત્તિ નથી થતી
એમ માનીએ તો દારૂ પીવામાં શું વાંધો ?’ પરંતુ આ શંકા વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે
શાસ્ત્ર દ્વારા જ મદ્યપાનની દોષવ્રસ્તતા જણાવાય છે. અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે → મદ્ય પ્રમાદનું કારણ
છે તથા મનની સ્વસ્થતા-પવિત્રતા વગેરેનો નાશ કરનાર છે. સન્ધાનનો દોષ = જીવોત્પત્તિ દોષ પણ
તેમાં રહેલો છે. માટે ‘દારૂ પીવામાં કોઈ દોષ નથી.’ એમ બોલવું તે દુઃસાહસ છે. ←

૧. હસ્તાદર્શો ‘અપિ’ નાસ્તિ ।

मद्यं नाम प्रचुरकलहं निर्गुणं नष्टधर्मं निर्मर्यादं विनयरहितं नित्यदोषं तथैव ।
निस्साराणां हृदयदहनं निर्मितं केन पुंसा ? शीघ्रं पीत्वा ज्वलितकुलिशो याति शक्रोऽपि नाशम् ॥

“^१वैरूप्यं ^२व्याधिपिण्डः ^३स्वजनपरिभवः ^४कार्यकालातिपातो,
^५विद्वेषो ^६ज्ञाननाशः ^७स्मृतिमतिहरणं” ^८विप्रयोगश्च सद्भिः ।
^{१०}पारुष्यं ^{११}नीचसेवा ^{१२}कुलबलतुलना^{१३} धर्मकामार्थहानिः^{१४-१५-१६},
कष्टं भोः षोडशैते निरुपचयकरा मद्यपानस्य दोषाः ॥”

← (निशीथचूर्णो-१३१तमगाथायां उद्धृतौ) इति । मूषाभिषिक्तताम्रन्यायेन मद्यस्य चित्तदूषकता ज्ञेया ।
मूषा = अन्तःसुषिरा मृत्प्रतिमा । यथाऽग्निसम्पर्काद् द्रवीभूतं ताम्रं मूषायां निक्षिप्तं सत् तन्निभं जायते
तथा चित्तमपि भ्रम्यादिजनकमद्यं व्याप्नुवत् सत् तन्निभं = तदाकारमुपजायते ।

अत एव सुभाषितरत्नसन्दोहे अमितगतिना अपि → कलहमातनुते मदिरावशः तमिह येन निर-
स्यति जीवितम् । वृषमयास्यति सञ्चिनुते मलं धनमपैति जनैः परिभूयते ॥ ← (सु.रत्न. ५२९)
इत्युक्तम् । तदुक्तं वसुनन्दिना अपि श्रावकाचारे → मज्जेण णरो अवसो कुणइ कम्माणि णिंदणि-
ज्जाइं । इहलोए परलोए अणुहवइ अणंतयं दुक्खं ॥ ← (श्रा.आ.७०) इत्युक्तम् । तदुक्तं हरिवंशपुराणे
अपि → को न वा पतति वारुणीप्रियः ← (ह.पु.६३/२०) इति ।

यथोक्तं ग्रन्थकृतापि वैराग्यकल्पलतायां → मद्यं मूलमवधानां, मद्यं पुण्यद्रुमानलः । मद्यं सद्गुण-
पुष्पाणां, म्लानावातपसंज्वरः ॥ ← (वै.क.स्त. ५/८४९) इति ।

बौद्धानामपि नेष्टमिदम् । तदुक्तं सूत्रपिटकान्तर्गते दीघनिकाये पाथिकवर्गे → छ खोमे गहपतिपुत्त!
आदीनवा सुरामेरयमज्जप्पमादट्टानानुयोगे । (१) सन्दिट्टिका धनजानि (२) कलहप्पवड्ढनी (३) रागानं
आयतनं (४) अकिनिसञ्जननी (५) कोपीननिदंसनी (६) पज्जाय दुब्बलिकरणीत्वेव छडुं पदं भवति
← (दी.नि. ३/८/२४८) इति । आदीनवा = दुष्परिणामाः, सन्दिट्टिका = तात्कालिकी, धनजानि =
धनहानिः, कोपीननिदंसनी = लज्जानाशनी, पज्जाय = प्रज्ञायाः, शिष्टं स्पष्टम् ।

तदुक्तं धम्मपदे अपि →

यो प्राणमतिपातेति मुसावादं च भासति । लोके अदिन्नं आदीयंति परदारं च गच्छति ॥
सुरामेरयपानं च यो नरो, अनुयुज्जति । इधेऽव मेसो लोकेस्मिं, मूलं खणति अत्तनो ॥

← (ध.प.१२-१३,पृ.३८) इति । तदुक्तं आपस्तम्बधर्मसूत्रे → सर्वं मद्यमपेयम् ← (आ.ध.
१/५/२१-पृष्ठ-१२४) इति । तदुक्तं वाल्मीकिरामायणे अपि → पानादर्थश्च कामश्च धर्मश्च परिहीयते
← (वा.रा.३३/४६) इति । तदुक्तं चरकसंहितायां चरकसमज्ञायां अपि → मद्ये मोहो भयं शोकः
क्रोधो मृत्युश्च संश्रितः । सोन्माद-मद-मूर्च्छाद्याः सापस्माराऽपतानकाः ॥ ← (च.सं.२४/५७, च.स.अध्याय-
२५/५४) इति । अष्टकप्रकरणे अप्यग्रे → किं वेह बहुनोक्तेन प्रत्यक्षेणैव दृश्यते । दोषोऽस्य वर्तमानेऽपि
तथाभण्डनलक्षणः ॥ ← (अ.प्र.१९/२) इत्युक्तम् । → मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः ।
जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गाण्यतितरन्ति ते ॥ ← (म.भा.शांति.११०/२३) इति महाभारतवचनमप्यत्र
स्मर्तव्यम् । ‘कश्चिद्दृषिरि’त्यादि ।

‘मद्यस्याऽतिदुष्टत्वं च पुराणकथास्वपि श्रूयते । तथाहि-
कश्चिदृषितपस्तेपे^१ भीत इन्द्रः सुरस्त्रियः। क्षोभाय प्रेषयामास तस्याऽऽगत्य च तास्तकम्॥
विनयेन समाराध्य वरदाऽभिमुखं स्थितम् । ^२जगुर्मद्यं तथा हिंसां सेवस्वाऽब्रह्म वेच्छया ॥
स एवं गदितस्ताभिर्द्वयोर्नरकहेतुताम् । आलोच्य मद्यरूपं च शुद्धकारणपूर्वकम् ॥
मद्यं प्रपद्य तद्भोगान्नष्टधर्मस्थितिर्मदात् । विदंशार्थमजं हत्वा सर्वमेव चकार सः ॥

→ एषां गमनिका, कश्चित् = कोऽप्यनिर्दिष्टनामा ऋषिः = बालतपस्वी किल महाटव्यां वसन्
तपः = अनशनादिकं अतिघोररूपं तेपे = तप्यते स्म, दिव्यं वर्षसहस्रं यावत् । ततो भीतो =
‘महत्तपोऽनेन कृतं मामितो नाकिनिकायनायकपदात् पातयिष्यती’ति भावनया भयमुपगतः इन्द्रः =
शतमुखः, ततः सुरस्त्रियः = नाकिनितम्बिनीस्तिलोत्तमाप्रमुखाः क्षोभाय = क्षोभणनिमित्तं तस्य = इह
सम्बन्धात्तस्य ऋषेः प्रेषयामास = स्वर्गात्त्राटव्यां प्रेषितवान् । ताश्च = तत्तपस्तेजसा तद्वनप्रवेशं कर्तुमश-
क्नुवत्यो वनाद् बहिस्तदभिमुखकृतविकसितकुसुमप्रकरा मस्तकन्यस्तहस्तकुड्मलसम्पुटमतिप्रणत्य तद्गतगु-
णगानप्रधाननृत्यप्रबन्धं विदधुः। ततोऽसौ तदाक्षिप्तान्तःकरणश्चित्रलिखित इव बभूव। ततस्तास्तत्समी-
पमुपजग्मुः। आगत्य च = समीपीभूय च ताः = सुरस्त्रियः तर्कं = ऋषिम् ॥ विनयेन =
विविधचाटुवचनाञ्जलिकरणपादपतनादिना समाराध्य = प्रसन्नमानसं विधाय वरस्य = अभिलषितार्थस्य
दानं = वरदानं तस्य अभिमुखः प्रह्वो = वरदाभिमुखः तं स्थितं = सज्जातं जगुः = नानाविध-
शपथदानपुरस्सरमुक्तवत्यः यदुत मद्यं = शीधु तथेति समुच्चये हिंसां = प्राणिवधं सेवस्व = भजस्व,
अब्रह्म वा = मैथुनं वा, वाशब्दो विकल्पार्थः, इच्छया = इष्ट्या, यदेतेषु त्रिषु तुभ्यं रोचते तदित्यर्थः।।
स = ऋषिः एवं = अनेन प्रकारेण गदितः = अभिहितः ताभिः = सुरस्त्रीभिः द्वयोः हिंसाऽब्रह्मणोः
नरकहेतुतां = निरयनिबन्धनतां आलोच्य = स्वशास्त्रानुसारेण निश्चित्य, तथा मद्यरूपं = मदिरास्वभावं
चशब्दः आलोच्येतिक्रियानुकर्षणार्थः, किंविधमित्याह शुद्धानि = निर्दोषाणि, कारणानि निमित्तानि गुड-
धातकीजलप्रभृतीनि, पूर्वं मद्यावस्थायाः प्राक्काले यस्य तत्तथा ॥ ततः मद्यं = मदिरां प्रपद्य =
तत् पास्यामीत्यङ्गीकृत्य तस्य विचित्रचित्रमणिविखण्डमण्डिततपनीयभाजनन्यस्तस्य सौरभ्यातिशयसमाकृष्ट-
षट्पदपटलावनद्धगगनमण्डलस्य करणषट्चरणचक्रलाम्पट्यप्रकृष्टताकारकस्य ताभिः ससम्भ्रममुपनीतस्य

• मद्यापानथी संन्यासी षष्ट •

पुराणनी कथाओमां पशु दारुना मोटा दोष संलणाय छे. जेम के कडेल छे के “कोईक ऋषि उग्र तप
करता छता. त्यारे ‘तपना प्रभावथी मारुं ईन्द्रासन आ तपस्वी नहि लई ले ने?’ आवी शंकाथी लयलीत
थयेला ईन्द्राजे तपस्वीना क्षोभ माटे अप्सराओ मोकली. ते अप्सराओ ऋषि पासे आवीने विनयपूर्वक ऋषिनी
आराधना करीने तेमने प्रसन्न कर्या. वरदान आपवाने अभिमुख थयेला ऋषिने अप्सराओजे कह्युं के ‘तमे
दारु पीवो, जवहिसा करो अथवा ईच्छा अनुसार मैथुननुं सेवन करो.’ आ प्रमाणे अप्सराओ द्वारा कडेवायेला
ऋषि जवहिसा अने अन्नसेवनने नरकनुं कारण जालीने तथा दारुने पाणी-गोण वगेरे शुद्ध द्रव्यमांथी
तैयार थतो जालीने दारु पीवा तैयार थया. दारु पीवाथी नशाना लीधे संन्यासधर्मनी मर्यादानो तेषे लोप
१. हस्तादर्श ‘मद्यस्य अपि दु..’ इति पाठान्तरम्। २. हस्तादर्श ‘तपस्तेपे’ इत्यशुद्धः पाठः। ३. मुद्रितप्रतौ ‘जगम..’ इत्यशुद्धः पाठः।

ततश्च भ्रष्टसामर्थ्यः स मृत्वा दुर्गतिं गतः। इत्थं दोषाऽऽकरो मद्यं विज्ञेयं धर्मचारिभिः ॥
(अष्टक.१९/४-८) इति ॥१७॥

मद्यस्य भोगः = आसेवनं = तद्भोगस्तस्मात् (=तद्भोगात्) नष्टा भ्रष्टा धर्मस्य = कुशलानुष्ठानलक्षणस्य स्थितिः = व्यवस्था यस्य स तथा (=नष्टधर्मस्थितिः), ततश्च मदात् = चित्तविप्लुतिलक्षणात्, विदंशार्थं = मद्यपानोपदंशार्थं अजं = छागं हत्वा = विनाशय सर्वमेव = निरवशेषमपि यत्ताभिरभिहितमनभिहितं च पापमजपिशितपचननिमित्तमिन्धनार्थमाराध्यदेवतादारुमयप्रतिमास्फोटनादि तत् चकार = कृतवान् स = इत्थसावृषिः ॥ ततश्च = मद्याऽऽसेवनानन्तरं पुनः भ्रष्टसामर्थ्यो = निहततपोवीर्यः, स ऋषिः मृत्वा = प्राणान्परित्यज्य, दुर्गतिं = नरकरूपां गतः = प्राप्त इति दृष्टान्तः। अथ प्रकृतयोजनायाह इत्थम् = अनेन प्रकारेण, दोषाऽऽकरो = दूषणोत्पत्तिभूमिः मद्यं = मदिरा विज्ञेयं = ज्ञातव्यं धर्मचारिभिः = कुशलानुष्ठानसेवाशीलैरिति ← (अ.प्र.१९/४-८ वृत्ति) इति अष्टकवृत्तिकारः।

→ एकतः सर्वपापानि मद्य-मांसं चैकतः ← (ध.स्मृ.३९) इति धर्मस्मृत्युक्तेरपि त्याज्यत्वेन सिद्धयोर्मद्य-मांसयोः व्यसनसप्तकमध्ये श्रवणादपि त्याज्यतैव । तदुक्तं उदयवीरगणिभिः पार्श्व-नाथचरित्रे → द्युतं च मांसं सुरा च वेश्या पापद्धि-चौर्ये परदारसेवा । एतानि सप्त व्यसनानि लोके घोरतिघोरं नरकं नयन्ति ॥ ← (पा.च.सर्ग.२/पृ.४३) इति । मनुस्मृतौ अपि → ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ ← (म.स्मृ.११/५४) इत्येवं सुरापानादेः त्याज्यतोक्ता । पद्मपुराणेऽपि → मद्यं मांसाशनं रात्रौ भोजनं कन्दभक्षणम् । ये कुर्वन्ति वृथा तेषां तीर्थयात्रा जपस्तपः ॥ वृथा चैकादशी प्रोक्ता वृथा जागरणं हरेः । वृथा च पौष्करीयात्रा वृथा चान्द्रायणं तपः ॥ ← (पद्मपु.) इत्यादिना मद्य-मांसादेस्त्याज्यतोपदर्शिता । तदुक्तं बार्हस्पत्यसूत्रे अपि → न मद्यं पिबेत् ← (बा.सू.१/१६) इति । तदुक्तं संवर्त्तस्मृतौ अपि → गौडी माध्वी च पैष्टी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥ ← (सं.स्मृ.११९) इति । एतेन → आसवानि सेवयेत् ← (बा.सू.३/५७) इति बार्हस्पत्यसूत्रं निरस्तम् । → मद्यं पीत्वा द्विजो मोहात् कृच्छ्र-चान्द्रायणं चरेत् ← (ब्र.पु.ललितो.१/४/८/४९-पृष्ठ-१७३) इति ब्रह्माण्डपुराणवचनादपि मद्यपानस्य सदोषता सिध्यति । विष्णुधर्मोत्तरेऽपि → मानवस्याऽऽस्वतन्त्रस्य गो-ब्राह्मण-हितस्य च । मांस-भक्षणहीनस्य सदा सानुग्रहा ग्रहाः ॥ (वि.ध.खं. १,अ.१०५/१२) मधुमांसनिवृत्ताश्च निवृत्ता मधुपानतः । कालमैथुनतश्चापि विज्ञेयाः स्वर्गगामिनः ॥ (वि.ध.खं.२, अ.११७/८) मधु मांसं च ये नित्यं वर्जयन्तीह मानवाः । जन्मप्रभृति मद्यं च दुर्गण्यतितरन्ति ते ॥ ← (वि.ध.खं.२,अ.१२२/२३) इत्यादिना मद्यपानादेर्निषिद्धता व्यक्तैव । तदुक्तं कूर्मपुराणे अपि → सर्वप्रकारेण मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ← (कू.पु.उपरि.१७/४३) इति । इत्थञ्च मद्यपानस्य निर्दोषता साधयितुं परैर्न शक्यते । अत्र च 'यदश्चेन हतं पुरा तत्पश्चाद् गर्दभः प्राप्तुं केनोपायेन शक्नुयादि'ति न्यायः समुपलब्धावसरः । उपलक्षणाद् अक्षक्रीडादेरपि निषिद्धत्वमवसेयम् । तदुक्तं ऋग्वेदे अपि → अक्षैर्मा दीव्यः ← (ऋ.वे.१०/४५) । तथा विदंश माटे अकराने उष्णीने देवीअे पूर्वे कलेदुं अद्भ्रह्मसेवन वगेरे अंधुं ४ कर्षुं. पष्ठी तपनुं सामर्थ्यं नष्ट थवाथी मरीने ते दुर्गतिमां गया. आम धर्म करनाराओअे दा३ने दोषनी भाश ३पे ज्ञाशवो." (७/१७)

विशेषार्थः :- अद्भ्रह्मसेवन अने ज्वाहिसा न करवानुं ईच्छवा छतां दा३ पीवाथी नशाना लीपे अंधुं

નિયમેન સરાગત્વાદ્ દુષ્ટં મૈથુનમપ્યહો । મૂલમેતદધર્મસ્ય નિષિદ્ધં યોગિપુઙ્ગવૈઃ ॥૧૮॥

નિયમેનેતિ । નિયમેન = નિશ્ચયેન સરાગત્વાત્, 'ન તં વિના રાગદોસેહિં' () इति वचनात्, અહો મૈથુનમપિ દુષ્ટમ્ । એતદધર્મસ્ય મૂલં 'મૂલમેયમહમ્મસ' (દ.વૈ.૬/૧૬) इत्याद्यागमात् યોગિ-પુઙ્ગવૈઃ = ભગવદ્ભિઃ નિષિદ્ધં, ભગવત્યાં તસ્યા મહાઽસંયમકારિત્વપ્રતિપાદનાત્' । તદુક્તં → 'મેહુણં ભંતે ! સેવમાણસ કૈરિસૈ અસંજમે કજ્જતિ ? ♦ગોયમા ! સે જહાનામૈ કેઙ્ પુરિસે ૩૪/૧૩) इति ॥૭/૧૭॥

સામ્પ્રતમવસરપ્રાપ્તં મૈથુનદુષ્ટત્વમાવિષ્કરોતિ- 'નિયમેને'તિ ।

'ન તં વિના' इति । → ન વિ કિંચિ પડિસિદ્ધં અણુત્રાયં વા વિ જિણવરિંદેહિં । મોત્તું મેહુણભાવં ન વિના સો રાગ-દોસેહિં ॥ ← (ધ.સં.૧૦૬૪) इति तु धर्मसङ्ग्रहण्याम् । તદુક્તં કામસૂત્રે અપિ → પ્રવૃત્તે રતિસંયોગે રાગ એવાઽત્ર કારણમ્ ← (કા.સૂ.૨/૭/૩૦) । 'મૂલમેયમહમ્મસ' इति । 'મૂલમેયમહમ્મસ મહાદોસસમુસસયં । તમ્હા મેહુણસંસગં નિગંથા વજ્જયંતિ ણં ॥' (દશવૈ. ૬/૧૬) इति दशवैकालिकसूत्रगाथा सम्पूर्णा बोध्या । તદુક્તં નિશીથભાષ્યે વૃહત્કલ્પભાષ્યે ચાપિ → કામં સવ્વપદેસુ વિ ઉસસગ્ગવવાતધમ્મતા જુત્તા । મોત્તું મેહુણધમ્મં ણ વિના સો રાગ-દોસેહિં ॥ ← (નિ.ખા.૩૬૮, વૃ.ક.ખા.૪૯૪૪) इति । એતેન → સ્ત્રિયમધ ઉપાસીત ← (વૃ.આ.૬/૪/૨) इति बृहदारण्य-

જ ન કરવા જેવું ઋષિએ કર્યું. માટે બધા દોષનું મૂળ દાઙ્પાન કહેવાય છે. અતિશય દાઙ્ પીવાથી (૧) શરીર બેડોળ થાય છે. (૨) શરીર રોગોનું ઘર બને છે. (૩) સ્વજનો પરાભવ કરે છે. (૪) કરવા યોગ્ય કામકાજ ચૂકી જવાય છે. (૫) લોકો ઉપર દ્વેષ થાય છે, લોકોથી પોતાનો તિરસ્કાર થાય છે. (૬) જ્ઞાન નાશ પામે છે. (૭) સ્મરણશક્તિ અને (૮) પ્રજ્ઞાશક્તિ ખલાસ થાય છે. (૯) સજ્જનો દૂર થાય છે. (૧૦) સ્વભાવ કઠોર બને છે. (૧૧) હલકા માણસની ગુલામી કરવી પડે છે. (૧૨) પોતાનું કુળ વગોવાય છે. (૧૩) પોતાનું બળ ઘટતું જાય છે, (૧૪) ધર્મપુરુષાર્થ (૧૫) કામપુરુષાર્થ અને (૧૬) અર્થપુરુષાર્થની હાનિ થાય છે. આ સોળ પ્રકારના નુકશાન દાઙ્પિયા લોકો ભોગવે છે. માટે દાઙ્ પીવાનો શાસ્ત્રમાં નિષેધ છે. (૭/૧૭)

દાઙ્પાનને દોષગ્રસ્ત બતાવ્યા પછી હવે ગ્રન્થકારશ્રી મૈથુનને દોષગ્રસ્ત બતાવતાં કહે છે કે →

• મૈથુનસેવન ગુન્ડશાનકારક •

ગાથાર્થ :- અહો ! નિયમા રાગગ્રસ્ત હોવાથી મૈથુન પણ દુષ્ટ છે. પાપનું મૂળ હોવાથી મૈથુનનો મહાયોગીઓએ નિષેધ કરેલ છે. (૭/૧૮)

ટીકાર્થ :- 'રાગ-દ્વેષ વિના મૈથુન સેવન શક્ય નથી' આ શાસ્ત્રવચનથી સિદ્ધ થાય છે કે નિશ્ચયથી મૈથુનસેવન રાગયુક્ત જ હોય છે. દશવૈકલિકજીમાં પણ જણાવેલ છે કે 'મૈથુન અધર્મનું મૂળ છે.' માટે યોગી ભગવંતોએ મૈથુન સેવનનો નિષેધ કરેલ છે. ભગવતીસૂત્રમાં મૈથુનપ્રવૃત્તિને મહાઅસંયમનું કારણ બતાવેલ હોવાથી પણ મૈથુનસેવન ત્યાજ્ય છે. ભગવતીજીમાં પ્રભુ વીરને શ્રીગૌતમસ્વામી પ્રશ્ન કરે છે કે 'મૈથુનનું સેવન કરનાર કેવા પ્રકારનું અસંયમ કરે છે?' આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રીમહાવીર સ્વામી ભગવાન જણાવે છે કે - હે ગૌતમ ! જેમ કોઈ પુરુષ બૂરથી (આકડાના રૂથી) ભરેલી નળીને

૧. મૈથુનં ભદન્ત ! સેવમાનસ્ય(નેન)કીદૃશોઽસંયમઃ ક્રિયતે ? ગૌતમ ! તદ્વચા નામ કશ્ચિત્પુરુષઃ બૂરનલિકાં વા રુતનલિકાં વા તત્તેનાયઃકળકેન સમભિદ્ધંસયેત, મૈથુનં સેવમાનસ્ય(નેન) ઈદૃશોઽસંયમઃ ક્રિયતે । ♦..♦ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી અગ્રેતનપૃષ્ઠવ્યાપી દીર્ઘઃ પાઠો હસ્તાદર્શો નાસ્તિ ।

બૂરનલિયં વા રૂઅનલિયં વા તત્તેણં અડકણણં સમભિધંસિજ્જા, મેહુણં સેવમાણસ્સ ઇરિસે અસંજમે કજ્જઈત્તિ ♦ ← (વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિ-૨/૫/૧૨૯) ॥૧૮॥

ધર્માર્થ પુત્રકામસ્ય સ્વદારેષ્વધિકારિણઃ । ઋતુકાલે ન તદ્દુષ્ટં ક્ષુધાદાવિવ ભોજનમ્ ॥૧૯॥

ધર્માર્થમિતિ । ધર્માર્થ = ધર્મનિમિત્તં પુત્રકામસ્ય = સુતાર્થિનઃ, અપુત્રસ્ય હિ ધર્મો ન ભવતિ, 'અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ' (ગરુડપુરાણ-ઉત્તરખંડ-૧૯/૪, પ્રજાપતિસ્મૃતિ-૧૮૮) ઇત્યાદિવચનાત્, સ્વદારેષુ

ક્રોપનિષદ્વચનમુન્માદકારિતયોપદર્શિતમ્ । પ્રકૃતે વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞપ્તિસૂત્રસંવાદમુપદર્શયતિ- 'મેહુણં' ઇતિ । તદુક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ સમ્બોધપ્રકરણે → ઇત્થીણ જોગિમજ્ઞે ગભ્મગયા ચેવ હુંતિ નવ લક્ષા । ઇક્કો વ દો વ તિણ્ણિ વ ગભ્મપુહુત્તં ચ ઉક્કોસં ॥ ઇત્થીણ જોગિમજ્ઞે હવંતિ બેંદિયા અસંખા ય । ઉપ્પંજ્જંતિ ચયંતિ ય સમુચ્છિમા જે તે અસંખા ॥ ઇત્થીસંભોગે સમગં તેસિં જીવાણ હુંતિ ઉદવણં । સ્યગનલિયાજોગપ્પઓગવિદ્ધંતસંભાવા ॥ ← (સં.પ્ર.૩/૭૩-૭૪-૭૬) ઇતિ । યથોક્તં સમ્બોધસપ્તતિકાયામપિ → મેહુણસન્નારૂઢો નવ લક્ષ હણેઈ સુહુમજીવાણં । તિત્થયરેણ ભણિયં સદ્દહિયવ્વં પયત્તેણં ॥ અસંખયા થી-નર-મેહુણાઓ, મુચ્છંતિ પાંચિદિયમાણુસાઓ । નીસેસ અંગાણ વિભત્તિચંગે, ભણઈ જિણો પત્તવણાઉવંગે ॥ ← (સં.સ.૬૩,૬૪) । દેવભદ્રસૂરિભિરપિ કથારત્નકોશે (પૃ.૨૬૧) શબ્દલેશભેદેનૈતાદૃશમુક્તમ્ ॥૭/૧૮॥

પૂર્વપક્ષયતિ 'ધર્માર્થમિ'તિ । 'અપુત્રસ્યે'તિ । "અપુત્રસ્ય ગતિર્નાસ્તિ, સ્વર્ગો નૈવ ચ નૈવ ચ । તસ્માત્ પુત્રમુખં દૃષ્ટ્વા પશ્ચાદ્ ધર્મં સમાચરેત્ ॥" (પ્ર.સ્મૃ.૧૮૮) ઇતિ પ્રજાપતિસ્મૃતૌ સમ્પૂર્ણઃ શ્લોકઃ । આદિપદાત્ 'અપુત્રસ્ય વૃથા જન્મ' (બૃ.પ.સ્મૃ. ૧૦/૩૧૬) ઇતિ બૃહત્પરાશરસ્મૃતિવચનં, 'પુનામ્નો નરકાઘસ્માત્ત્રાયતે પિતરં સુતઃ । તસ્માત્ પુત્ર ઇતિ પ્રોક્તઃ સ્વયમેવ સ્વયમ્બુવા ॥' (મનુ. ૯/૧૩૮) ઇતિ મનુસ્મૃતિવચનં, 'લોકાઽઽનન્યં દિવઃ પ્રાપ્તિઃ પુત્ર-પૌત્ર-પ્રપૌત્રકૈઃ' (યા.સ્મૃ. ૧/૭૮) ઇતિ યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિવચનં, મહાભારતે → પુત્રાનિચ્છેત્ પાવનાર્થં પિતૃણામ્ ← (મ.ભા.શાંતિ.૧૭૫/૬) ઇતિ પિતૃવચનં, → નાઽનપત્યસ્ય સ્વર્ગઃ ← (ચા.સૂ. ૩૮૮) ઇતિ ચાણક્યસૂત્રઞ્ચ ગ્રાહ્યમ્ ।

અથવા ૩થી ભરેલી નળીને = પાઈપને તપેલા લોખંડના સળિયાથી ખલાસ કરે - નષ્ટ કરે તેવા પ્રકારનું અસંયમ (૨ થી ૯ લાખ ત્રસ જીવની વિરાધના) મૈથુનને સેવનારો માણસ કરે છે. (૭/૧૮)

મૈથુનને નિર્દોષ માનનાર પૂર્વપક્ષની દલીલને દેખાડતા ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- ધર્મના નિમિત્તે પુત્રની કામનાવાળો તથા પોતાની પત્ની ઉપર અધિકારવાળો ગૃહસ્થ ઋતુ સમયે પત્ની સાથે મૈથુનને સેવે તો તે દુષ્ટ નથી. જે રીતે ભૂખ સમયનું ભોજન નિર્દોષ છે. તેમ આ મૈથુન નિર્દોષ જાણવું. (૭/૧૮)

ટીકાર્થ :- ધર્મના નિમિત્તે પુત્રની કામના ગૃહસ્થમાં જાગે એ સ્વાભાવિક છે. કારણ કે 'અપુત્રની સદ્ગતિ થતી નથી' આ શાસ્ત્રવચનથી જણાય છે કે પુત્રરહિતને ધર્મ થતો નથી. પરસ્ત્રી અને વેશ્યામાં મૈથુનસંબંધ જોડવો તે અનર્થનું કારણ હોવાથી માત્ર પોતાની પત્ની વિશે અધિકારી ગૃહસ્થ ઋતુકાલ સમયે = આર્તવઅવસરે = રજોદર્શન કાળે પ્રારંભના ત્રણ દિવસ છોડી પછીની બાર રાત્રિમાં પુત્રકામનાથી મૈથુન સેવે તો તે નિર્દોષ છે. 'ઋતુસમય પૂર્ણ થયા પછી જે મૈથુન સેવે છે તેને બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે છે અને રોજ તેના ઘરે સૂતક લાગે છે.' આ પ્રમાણે શાસ્ત્રમાં જણાવેલ હોવાથી ઋતુકાલ પસાર

= स्वकलत्रे, परकलत्रे वेश्यायां च^१ तदधिगमस्याऽनर्थहेतुत्वात्, अधिकारिणः = गृहस्थस्य ऋतुकाले
= ^२आर्तवसम्भवाऽवसरे, अन्यदा दोषभावात् । यदाह- ऋतुकाले व्यतिक्रान्ते यस्तु सेवेत मैथुनम् ।
ब्रह्महत्याफलं तस्य सूतकं च दिने दिने ॥ (धर्मस्मृति-२३) तद् = मैथुनं न दुष्टं भोजनमिव
क्षुधादौ । 'उक्तकारणाऽऽश्रितं मैथुनमदुष्टं, गतरागप्रवृत्तित्वात्, वेदनादिकारणाऽऽश्रितभोजनवदि'ति
प्रयोगः ॥१९॥

नैवमित्थं स्वरूपेण दुष्टत्वान्निबिडापदि । श्वमांसभक्षणस्येवाऽऽपवादिकनिभत्वतः ॥२०॥

ऋतुकाले = आर्तवसम्भवावसरे इति ।

वस्तुतः आर्तवागमनोत्तरचतुर्थदिनादारभ्य षोडशदिवसपर्यन्तं ऋतुकालः गम्यतया समाप्नातः, पुष्पादारभ्य
त्रयो दिनास्तु सर्वथा वर्जनीया एव । यथोक्तं स्त्रियमुद्दिश्य चरकसमज्ञायां → पुष्पात् प्रभृति त्रिरात्रमासीत
ब्रह्मचारिणी अधःशायिनी ← (च.स.अध्या.३/पृ.११८) । तदुक्तं पद्मपुराणोत्तरायां शिवगीतायां →
ऋतुस्नाता भवेन्नारी चतुर्थे दिवसे ततः । ऋतुकालस्तु निर्दिष्ट आषोडशदिनावधि ॥ ← (शि.गी.८/
७) इति । प्रकृते → ऋतुस्तु द्वादश निशाः पूर्वास्तिस्रोऽत्र निन्दिताः । एकादशी च युग्मासु स्यात्
पुत्रोऽन्यासु कन्यका ॥ ← () इत्यपि तन्त्रान्तरमतमनुसन्धेयम् । सर्वमते आद्यदिनत्रितयस्य रजोयुक्तत्वेन
वर्ज्यत्वमेव । भावप्रकाशे → रजस्वलां गतवतो नरस्याऽसंयतात्मनः । दृष्ट्वाऽऽयुस्तेजसां हानिरधर्मश्च
ततो भवेत् ॥ ← (भा.प्र.दिनचर्या-२७९) इत्युक्त्या इतिहासोपनिषदि च → रजस्त्रीसङ्गमी चैव
परोपद्रवकारिणः । देव-ब्राह्मणघाती च तेषां द्रव्यापहारिणः । एते गुणा न वक्तव्याः श्राद्धकर्मबहिष्कृताः
← (इति.३४) इत्यादिना रजस्सम्भवाकालेऽब्रह्मसेवनं निषिद्धमेवेत्यवधेयम् ॥७/१९॥

थया पछी मैथुन सेवामां दोष होवाथी आर्तवसंभववसरे उपरोक्त अधिकारी मैथुन सेवे तो कोई
दोष नथी. जेम लूभ लागे तो योग्य रीते भोजन करवामां दोष नथी, तेम वासनानी लूभ संतोषवा
पुत्रनिमित्ते मैथुनसेवन योग्य अवसरे करवामां कोई दोष नथी. प्रस्तुतमां अनुमानप्रयोग आ रीते
करी शकाय छे के - पुत्रकामनाथी ऋतु समये स्वपत्नी साथे करेल मैथुन सेवन निर्दोष छे, कारण
के ते प्रवृत्ति रागशून्य छे. जे जे प्रवृत्ति रागरहित होय ते ते निर्दोष होय. जेम के लूभना लीधे
थती भोजनप्रवृत्ति. प्रस्तुत धर्मनिमित्तक मैथुनप्रवृत्ति पण रागशून्य होवाथी दोषरहित ज छे. (७/१८)

विशेषार्थ :- धर्मनिमित्ते पुत्रकामनाना उद्देश्यथी अधिकारमुजब स्वपत्नी साथे, शास्त्रनिषिद्ध समयनो
त्याग करीने मैथुनसेवन थाय छे ते रागथी नहि पण धर्मनिमित्ते थाय छे. जे रागथी प्रवृत्ति थती
होय तो धर्मनिमित्त विना पण मैथुन थाय, पुत्रकामना वगर पण अब्रह्मसेवन थाय, परस्त्री-वेश्या-
कुंवारी कन्या वगेरे साथे पण भोगसुखनी प्रवृत्ति थाय. ऋतुकालसमाप्ति पछी लांबा समये पण प्रवृत्ति
थाय, ७० वर्षनी उमरनी पत्नी जेडे पण अब्रह्मसेवन थाय. परंतु आवी प्रवृत्तिने अमे निर्दोष
नथी कहेता. कारण के ते रागांधृशाना लीधे ज थाय छे. परंतु शास्त्रोक्त मर्यादानुं पालन करीने
जे अब्रह्मसेवन थाय ते रागरहित होवाना लीधे निर्दोष छे. आवुं पूर्वपक्षनुं तात्पर्य छे. (७/१८)

• धर्मनिमित्तक मैथुन पण सदोष •

पूर्वपक्षनी उपरोक्त भ्रान्त मान्यतानुं निराकरण करवा ग्रन्थकारश्री जशावे छे के →

गाथार्थ :- आ प्रमाणे कहेवुं योग्य नथी. कारण के लयंकर आपत्तिमां कूतरानुं मांस पावानी

નૈવમિતિ । एवं = यथोक्तं प्राक् तद् न, इत्थं = पुत्रोत्पत्तिगुणार्थमाश्रयणे आपवादिकनि-
भत्वतः = विशेषविध्यर्थप्रायत्वात्, निबिडापदि श्वमांसभक्षणस्येव स्वरूपेण दुष्टत्वात् । अयम-
भिप्रायः- यद्यप्यपवादेन श्वमांसाद्यासेव्यते तथापि तत्स्वरूपेण निर्दोषं न भवति, किन्तर्हि ?
गुणान्तरकारणत्वेन गुणान्तरार्थिना तदाश्रीयते। एवं मैथुनं स्वरूपेण सदोषमप्याकौमाराद्यतित्वपाल-
लनाऽसहिष्णुर्गुणान्तराऽपेक्षी समाश्रयते । सर्वथा निर्दोषत्वे त्वाकुमारत्वाद्यतित्वपालनोपदेशोऽनर्थकः

उत्तरपक्षयति - 'नैवमि'ति । → मेहुणसत्रारूढो नवलक्ख हणेइ सुहुमजीवाणं ← (सं.स.६३)
इत्यादिना पूर्वोक्तं(पृ.४९६) मैथुनं स्वरूपेण सदोषमपि आकौमारात् ब्रह्मचारी सन् यतित्वपालनाऽसहिष्णुः
गुणान्तरापेक्षी = परदारादिगमननिमित्तकर्मबन्धपरिहारादिलक्षणगुणाभिलाषी पुरुषः 'यादृशो यक्षः तादृशो
बलिः' इति न्यायेन समाश्रयते । मैथुनस्य सर्वथा = हेतुस्वरूपानुबन्धतो निर्दोषत्वे तु आकुमारत्वाद्
यतित्वपालनोपदेशोऽनर्थकः स्यात्, → व्रतोपवासनिरता ब्रह्मचर्ये व्यवस्थिताः । दमदानरता नित्यमपुत्रा
अपि दिवं व्रजेत् ॥ ← () इति वचनं, → अनेकानि सहस्राणि कुमारब्रह्मचारिणाम् । दिवं गतानि
विप्राणामकृत्वा कुलसन्ततिम् ← (म.स्मृ. ५/१५९) इति मनुस्मृतिवचनं चापार्थकं स्यात् । एतेन →
पुत्रेण प्राप्यते स्वर्गो जातमात्रेण तु ध्रुवम् ← (बृ.पारा.६/१८९) इति बृहत्पाराशरस्मृतिवचनं निरस्तम्,
गोधादीनां बहुपुत्रत्वान्निग्रमेन स्वर्गगामित्वापत्तेः । तदुक्तं पद्मपुराणे → बहुपुत्राकुला गोधा ताम्रचूडस्तथैव
च । तेषाञ्च प्रथमं स्वर्गः पश्चाल्लोको गमिष्यति ॥ ← (पद्मपु.) इति । एतेन → लोकाऽऽनन्तं
दिवः प्राप्तिः पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रकैः ← (या.स्मृ.१/७८) इति पूर्वोक्तं (पृ.४९६) याज्ञवल्क्यस्मृतिवचनमपि
आपवादिक् प्रवृत्तितुल्य अेवुं प्रस्तुत मैथुन स्वરૂપથી દુષ્ટ જ છે. (૭/૨૦)

ટીકાર્થ :- મૈથુનની નિર્દોષતા સિદ્ધ કરવા માટે પૂર્વે જે કહ્યું તે બરાબર નથી. કારણ કે આ રીતે
પુત્રઉત્પત્તિરૂપ ગુણની અપેક્ષાએ મૈથુનનો આશ્રય કરવામાં આવે તો પણ તે પ્રવૃત્તિ આપવાદિક પ્રવૃત્તિ
તુલ્ય છે. (ઉત્સર્ગ માર્ગથી અબ્રહ્મસેવન ત્યાજ્ય છે. પરંતુ બ્રહ્મચર્યપાલન માટે અસમર્થ વ્યક્તિ માટે ઉપરોક્ત
અનેકવિધ નિયંત્રણવાળું મૈથુનસેવન એ આપવાદિકતુલ્ય = અપવાદ વિધિપ્રાપ્ત સમાન = પ્રાયઃ કારણિક
વિધાનનો વિષય છે. જેમ પૂર્વપક્ષીના મતે જંગલમાં ભૂલા પડવું વગેરે આગાઠ કારણમાં કૂતરાનું માંસ
ક્ષુધાતુર માણસ ખાય એ અપવાદગોચર હોવા છતાં સ્વરૂપથી દોષયુક્ત જ છે. તેમ લગ્ન વિના પરસ્ત્રી
ઉપર બળાત્કાર કરી બેસે તેવી કામાંધ વ્યક્તિ માટે આપવાદિક જેવું ઉપરોક્ત નિયંત્રિત મૈથુન પણ સ્વરૂપથી
તો દોષપ્રસ્ત જ છે.) કહેવાનો આશય એ છે કે જેમ પૂર્વપક્ષના મત મુજબ આગાઠ કારણે, કટોકટીના
સંયોગમાં અપવાદથી કૂતરાનું માંસ ખાવામાં આવે છે તો પણ તે સ્વરૂપથી નિર્દોષ નથી બનતું. પરંતુ 'જીવતો
નર ભદ્રા પામે' એ ઉક્તિથી કુટુંબપાલન આદિ અન્ય લાભનું કારણ બને તેવા અટવીનિસ્તાર-જીવનનિર્વાહ-
પ્રાણધારણ વગેરે ફાયદાની ઈચ્છાથી માણસ તેનું સેવન કરે છે. (આ સ્થિતિમાં કૂતરાનું માંસ ખાવાનું કાંઈ
નિર્દોષ બની જતું નથી. માટે તો પાછળથી તે માણસ પ્રાયશ્ચિત્ત સ્વીકારે છે.) તે જ રીતે મૈથુન પણ સ્વરૂપથી
સદોષ હોવા છતાં બચપણથી માંડીને આજીવન સાધુપણાના પાલન માટે અસમર્થ વ્યક્તિ પરસ્ત્રીગમન-
વેશ્યાગમન આદિના નિવારણ માટે, વાસનાનિયંત્રણરૂપ ગુણ માટે ઉપરોક્ત રીતે મૈથુનસેવનનો આશ્રય
કરે છે. (પરંતુ આ સ્થિતિમાં મૈથુનસેવન કાંઈ નિર્દોષ બની જતું નથી) અબ્રહ્મનું સેવન જો સર્વથા નિર્દોષ
હોય તો બાલ્યવયથી સાધુપણાના સ્વીકાર અને પાલનનો ઉપદેશ વ્યર્થ થઈ જાય.

स्यात् गार्हस्थ्यत्यागोपदेशश्चेति । धर्मार्थिनोऽपि पुंसो मैथुने मेहनविकारिणः कामोदयस्य तथाविधाऽऽरम्भ-
निरस्तम् । तदुक्तं कैवल्योपनिषदि → न प्रजया, न धनेन, त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ← (कै.१/३)
इति । एतेन → एष्टव्या बहवः पुत्राः ← (इति.३८, बृ.स्मृ.२१, कू.पु.उपरि.३४/१३, म.भा.वन.८७/९)
इति इतिहासोपनिषद्-बृहस्पतिस्मृति-कूर्मपुराणवचनं महाभारते धौम्यवचनं च निरस्तम् । तदुक्तं सदानन्दोपनिषदि
अपि → न कर्मणा न प्रजया धनेन, त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः ← (सदा.९) इति । तदुक्तं शङ्खस्मृतौ
अपि → ब्रह्मचारी दिवं याति ← (शं.स्मृ.ब्रह्मचारी.७२) ।

एतेन → पुत्रस्यापि च पुत्रत्वं यत्राति नरकार्णवात् ← (बृ.पारा.६/१९०) इति च बृहत्पाराशर-
स्मृतिवचनं, → पुंनाम्नो नरकाद् यस्मात् पितरं त्रायते सुतः ← (म.भा.आदिपर्व ७४/३९) इति महाभारते
शकुन्तलावचनं, → पुत्रामनरकात् त्रायते इति पुत्रः ← (तै.आ.सा.६/१/१) इति तैत्तिरीयारण्यकसायण-
भाष्यवचनं च निरस्तम्, बहुपुत्राद्युपेतानामपि रावण-दुर्योधनादीनां नरकश्रवणात् । ब्रह्मचारिणामपवर्गप्राप्ति-
रपि → मैथुनं ये न सेवन्ते ब्रह्मचारिदृढव्रताः । ते संसारसमुद्रस्य पारं गच्छन्ति मानवाः ॥ ←
(महा.ब्रह्मचर्याधिकार-शान्तिपर्व, ध.स्मृ.२९) इति महाभारत-धर्मस्मृतिवचनात्प्रसिद्धैव । → एकरात्रा-
वुषितस्यापि या गतिर्ब्रह्मचारिणः । न सा क्रतुसहस्रेण प्राप्तुं शक्या युधिष्ठिर ! ← (म.भा.शांति.ब्रह्म-
चर्याधिकारः) इत्यपि महाभारतवचनं ब्रह्मचर्यस्योपादेयतामेवौत्सर्गिकीमाविष्करोति । तदुक्तं विष्णुस्मृतौ
अपि → एकरात्रावुषितस्यापि यतेर्या गतिरुच्यते । न सा शक्या गृहस्थेन प्राप्तुं क्रतुशतैरपि ॥
← (वि.स्मृ.) इति ।

प्रकृते → त्रिंशत् परान् त्रिंशदपरान् त्रिंशच्च परतः परान् । उत्तारयति धर्मिष्ठः परिव्राडिति
वै श्रुतिः ॥ ← (शा.३१) इति शाट्यायनीयोपनिषद्वचनं, → त्रिंशत् परान् त्रिंशदपरान् त्रिंशच्च
परतः परान् । सद्यः संन्यसनादेव नरकात् तारयेत् पितृन् ॥ ← (द.स्मृ.) इति दक्षस्मृतिवचनं,
→ ब्रह्मचर्यं परो धर्मः ← (म.भा.आदि.१६९/७१) इति च महाभारतवचनमप्यवधेयम् । → ब्रह्मचारिसहस्रं
च वानप्रस्थशतानि च । ब्राह्मणानां हि कोट्यस्तु यतिरेको विशिष्यते ॥ ← (अत्रि.) इति
अत्रिवचनमपि यत्याश्रमस्याऽभ्यर्हितत्वं दर्शयति । मैथुनस्य सर्वथा निर्दोषत्वे → मैथुनमिति च वर्जयेत्
← (आ.ध.सू.२/५/५/१६) इति आपस्तम्बीयधर्मसूत्रमपि निरर्थकं स्यात् । किञ्चैवं → संसारमेव निःसारं
दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजत्यकृतोद्वाहः परं वैराग्यमाश्रितः ॥ ← (ना.परि.३/१५) इति नारदपरिव्राजकोप-
निषद्वचनतो → गृहस्थः पुत्र-पौत्रादीन् दृष्ट्वा पलितमात्मनः । भार्या पुत्रेषु निःक्षिप्य सह वा प्रविशेद्वनम् ॥
← (ल.हारि.५/२) इति लघुहारितस्मृतिवचनतश्च गार्हस्थ्यत्यागोपदेशश्च निरर्थकः स्यात् ।

प्रकृते → कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेद्यतिः
← (ना. प.उ. ३/३२) इति नारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनमपि स्मर्तव्यम् ।

एतेन → ब्रह्मानन्दानुभूतेः स्याल्लोभात् स्पर्शोन्द्रियेण वै । दम्पतीसङ्गमः साक्षात् पवित्रः सात्त्विकः
शुभः ॥ ← (शं.गी.२/५१) इति शम्भुगीतावचनमपि प्रत्याख्यातम्, धर्मार्थिनोऽपि = धर्मनिमित्तकपुत्र-
कामनाशालिनोऽपि पुंसो मैथुने = मैथुनसेवने मेहनविकारिणः = पुरुषजननेन्द्रियविकृतिविशेषकारिणः

तथा संसार छोडवानो शास्त्रोपदेश पश निरर्थक बनी ज्ञय. लवे धर्मनिमित्तक पुत्रकामनाथी भासस
मैथुन सेवन करे छतां य मैथुनसेवनमां जननेन्द्रियनी उत्तेजना तो अवश्य थाय छे. ते उत्तेजना

પરિગ્રહયોશ્ચ દોષયોરવશ્યમ્ભાવો દૃશ્યતે । ન ચ કામોદ્રેકં વિના^૧ મેહનવિકારવિશેષઃ સમ્ભવતિ ભયાદ્યવસ્થાયામિવેતિ । તદિદમુક્તં 'નાઽપવાદિકકલ્પત્વાત્ત્રૈકાન્તેનેત્યસદ્ગતમ્" (અષ્ટક.૨૦/૩) ॥૨૦॥

કામોદયસ્ય = વેદમોહનીયવિપાકોદયસ્ય તથાવિધારમ્ભ-પરિગ્રહયોશ્ચ = મૈથુનસેવનાવિનાભાવિકલત્રયોનિગતનાનાસત્ત્વહિંસાયાઃ પત્નીપરિગ્રહસ્ય પત્નીપુત્રાદિનિમિત્તકધનાદિપરિગ્રહસ્ય ચ અવશ્યમ્ભાવઃ દૃશ્યતે । મેહનવિકારવિશેષઃ = લલનાયોન્યધિકરણક-વીર્યપ્રક્ષેપાનુકૂલજનનેન્દ્રિયવ્યાપારવિશેષઃ, તેન વાતપ્રકોપાદિતો મેહનવિકૃતાવપિ અતિશ્રમ-તાપ-રોગાદિતશ્ચ વીર્યસ્થલનેઽપિ નાતિપ્રસદ્ગઃ । એતેન → સ્તબ્ધલિઙ્ગત્વં રાગસ્ય લક્ષણમ્ ← (કા.સૂ.૯/૮ વૃત્તિ) ઇતિ કામસૂત્રવ્યાખ્યાકૃતો યશોધરસ્ય વચનં વ્યાખ્યાતમ્ ।

પ્રકૃતે અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ 'નાપવાદિકે'તિ । શ્રીજિનેધરસૂરિકૃતા તદ્વૃત્તિશ્ચૈવમ્ → ધર્માર્થમિત્યાદિવિશેષણોપેતમૈથુને ન દોષ ઇતિ યદુક્તં તત્, ન = નૈવ । કુત ઇત્યાહ અપવાદો હિ વિશેષોક્તિવિધિઃ, તત્રાપવાદે ભવઃ = આપવાદિકઃ, સ ચાસૌ કલ્પશ્ચાચારઃ = આપવાદિકકલ્પ આપવાદિકપ્રાયં વાઽપવાદિક-કલ્પમ્ । તદ્ભાવસ્તત્ત્વમ્ । તસ્માત્ = આપવાદિકકલ્પત્વાત્, વ્યસનગતસ્ય શ્વ(સ્વ?)માંસમ્ભક્ષણવદિતિ દૃષ્ટાન્તોઽભ્યૂહ્યઃ । અયમભિપ્રાયઃ - યદ્યપ્યપવાદેન શ્વ(સ્વ?)માંસાઘાસેવ્યતે તથાપિ તત્સ્વરૂપેણ નિર્દોષં ન ભવતિ, પ્રાયશ્ચિત્તાદ્યપ્રતિપત્તિપ્રસદ્ગાત્ । કિં તર્હિ? ગુણાન્તરકારણત્વેન ગુણાન્તરાર્થિના તદાશ્રીયત ઇતિ । એવં મૈથુનં સ્વરૂપેણ સદોષમપ્યાકૌમારાદ્યતિત્વપાલનાઽસહિષ્ણુર્ગુણાન્તરાપેક્ષી સમાશ્રયતે । સર્વથા નિર્દોષત્વે તુ આકુમારત્વાદ્યતિત્વપાલનોપદેશોઽનર્થકઃ સ્યાત્ ગાર્હસ્થ્યત્યાગોપદેશશ્ચ । ઇત્યતઃ સાધુક્તં ધર્માર્થાદિવિશેષણેન મૈથુને દોષાભાવ આપવાદિકકલ્પત્વાત્તસ્યેતિ । તતશ્ચ નૈકાન્તેન = સર્વથા મૈથુને દોષ ઇતિ યદુક્તં 'ન ચ મૈથુને' ઇત્યનેન વચનેન ઇતિ = એતત્, અસદ્ગતં = અયુક્તમ્, રાગાદિભાવેન કથઞ્ચિત્ તસ્ય સદોષત્વાત્ । ધર્માર્થિનોઽપિ હિ પુંસો મૈથુને મેહનવિકારકારિણઃ કામોદયસ્ય તથાવિધારમ્ભપરિગ્રહયોશ્ચાવશ્યમ્ભાવિત્વાત્ । ન ચ કામોદ્રેકં વિના મેહનવિકારવિશેષઃ સમ્ભવતિ ભયાદ્યવસ્થાયામિવેતિ, 'આપવાદિકકલ્પત્વાત્' ઇતિ ક્વચિત્પઠ્યતે તત્રૈકવાક્યતયા વ્યાખ્યા કાર્યા ← (અ.પ્ર.૨૦/૩) ઇતિ ।

એતેન → શરીરસ્થિતિહેતુત્વાદાહારસધર્માણો હિ કામાઃ ← (કા.સૂ. ૨/૪૬) ઇતિ કામસૂત્રોક્તિઃ નિરસ્તા વેદિતવ્યા, તથાવિધશાસ્ત્રાભ્યાસ-વૈરાગ્ય-તપસ્ત્યાગાદિનાઽપિ કામોદ્રેકસ્યાનુત્થાનપરાહતત્વાદ્ વિનાઽપિ કામોપસેવનં બહૂનામખણ્ડબ્રહ્મચારિણાં દેહસ્થિતિદર્શનાત્ ।

કામવાસનાના ઉદય વિના તો ન જ થાય. આથી મૈથુનસેવનમાં કામવાસનાનો ઉદય એ દોષરૂપ છે. તે ઉપરાંત સ્ત્રીયોનિમાં રહેલા કૃમિ વગેરે જીવોની વિરાધના સ્વરૂપ દોષ રહેલ છે. તેમ જ પત્ની વગેરેના ભરણ-પોષણ વગેરે માટે ધનસંગ્રહ-પરિગ્રહ દોષ પણ મૈથુનસેવન સાથે અવશ્ય સંકળાયેલ છે. ("માત્ર ધર્મનિમિત્તને મુખ્ય રાખીને કરવામાં આવતા અબ્રહ્મસેવનમાં કામવાસના હોતી નથી." આવી શંકા અહીં અસ્થાને છે. કારણ કે) કામવાસનાના ઉદ્રેક વિના જનનેન્દ્રિયમાં તથાવિધ ધાતુસ્ખલનકારક ઉત્તેજના ન આવે. કામોદ્રેક વગર જો તેવી ઉત્તેજના આવતી હોય તો ભય વગેરે અવસ્થામાં પણ તેવી ઉત્તેજના આવવી જોઈએ. પણ ભય-શોક વગેરે દશામાં તેવી ઉત્તેજના આવતી નથી. માટે કામવાસનાનો ઉદય મૈથુનસેવનમાં અપરિહાર્ય દોષ છે. માટે અષ્ટકપ્રકરણમાં જણાવેલ છે કે → 'મૈથુન સેવન આપવાદિક-પ્રવૃત્તિતુલ્ય હોવાથી તેમાં એકાંતે દોષ નથી.' આવું પૂર્વપક્ષીનું વચન અસંગત છે. ← (૭/૨૦)

૧. હસ્તાદર્શો 'વિના ન મે...' ઇત્યધિકોઽગ્રુહ્શ્ચ પાઠઃ ।

उक्ताऽर्थे मानमाह-

वेदं ह्यधीत्य स्नायाद्यत्तत्रैवाऽधीत्यसङ्गतः । व्याख्यातस्तदसावर्थो ब्रूते हीनां गृहस्थताम् ॥२१॥

वेदं हीति । यद् = यस्माद् 'वेदं ऋगादिकं हिशब्दो वाक्याऽलङ्कारार्थो अधीत्य = पठित्वा स्नायात् = कलत्रसङ्ग्रहाय स्नानं कुर्यादिति'त्यत्र = वेदवाक्ये वेदव्याख्यातृभिः एव' = अध्याहृत एवकारः अधीत्यसङ्गतः = अधीत्यपदसमभिव्याहृतो व्याख्यातः, 'वेदमधीत्यैव स्नायान्न त्वनधीत्ये'त्य-वधारणात् ।

एतेन → यथाऽऽहारोऽजीर्णादिदोषं जनयन्नपि प्रतिदिनं शरीरस्थितये सेव्यते तथा कामोऽपि, अन्यथा रागोद्रेकादुन्मादादिदोषेण न शरीरस्थितिः ← (का.सू.२।४६ ज.मं.) इति जयमङ्गलाकृतौ यशोधरस्य वचनं निरस्तम्, तदुक्तं समरादित्यकथायां → 'सरीरद्विद्देहेउभावेण आहारसधम्माणो कामा, परिहरियव्वा य एत्थ दोस'त्ति मोहदोसेण भणन्ति मन्दबुद्धिणो, तं पि न हु बुहजणमणोहरं, जओ विणा वि एएहिं मुणियतत्ताणं, पेच्छमाणं जहाभावमेव, बाँदिविरत्ताणं तीए सुद्धज्जाणाणं रिसीण दीसइ सरीरठिई; सेवमाणं वि य ते तज्जणियपावमोहेण अच्चन्तसेवणपराणं खयादिरोगभावओ विणासो त्ति । ता कहं ते सरीरद्विद्देहेयवो, कहं वा आहारसधम्माणो त्ति । न य एयसंगया दोसा अपरि-चत्तेहिं एएहिं अभिन्ननिबन्धणत्तेण तीरन्ति परिहरितुं । न खलु मोत्तूण मोहं कामाणं अणुवसमाईणं य अत्रं निमित्तं ति ← (सम.क.भव-९/पृ.८७९) इति ।

एतेन → बोद्धव्यं तु दोषेष्विव, न हि भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिशीयन्ते, न हि मृगाः सन्तीति यवा नोप्यन्ते इति वात्स्यायनः ← (का.सू.१/२/४८) इति कामसूत्रोक्तिः निरस्ता, बुधानामुप-हासप्रायत्वादित्यधिकं समरादित्यकथायाम् (स.क.भव. ९/पृ.८७९) ॥७/२०॥

'कलत्रसङ्ग्रहाय स्नानं कुर्यादिति, गुरुणानुज्ञात इत्यध्याहार्यम् । तदुक्तं मनुस्मृतौ → गुरुणाऽ-नुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत द्विजो भार्या सवर्णा लक्षणान्विताम् ॥ ← (मनु.३/४) इति । अधीत्यपदसमभिव्याहृतः = अधीत्यपदाऽव्यवहितोत्तरं न तु स्नायात्पदोत्तरं व्याख्यातः । →

उपरोक्त वातनुं समर्थन करवा ग्रंथकारश्री कडे छे डे →

* 'वेदं अधीत्य स्नायात्' वाक्यविचार *

गाथार्थ :- कारण के 'वेद ભણીને પત્નીસંગ્રહનિમિત્તક સ્નાન કરવું' આ વેદવચનમાં 'ભણીને' પદ પછી 'જ' કારની વ્યાખ્યા કરેલી છે. આ હકીકત ગૃહસ્થપણાની હીનતાને જણાવે છે. (૭/૨૧)

ટીકાર્થ :- 'વેદં હિ અધીત્ય સ્નાયાત્' આ વાક્યમાં 'હિ' શબ્દ વાક્યની શોભા માટે છે. વેદ એટલે કે ઋગ્વેદ વગેરે ભણીને પત્ની સ્વીકાર માટે સ્નાન કરવું. આ એ વાક્યનો અર્થ છે. ઉપરોક્ત વેદવાક્યમાં વેદની વ્યાખ્યા કરનારા વિદ્વાનોએ 'અધીત્ય' પદ પછી એવકારનો = જકારનો અધ્યાહાર કરેલો છે, 'સ્નાયાત્' પદ પછી નહિ. મતલબ કે ઉપરોક્ત વેદવાક્યનો એવો અર્થ નિશ્ચિત કરવામાં આવેલ છે કે 'વેદોને ભણીને જ પત્ની સ્વીકાર માટે સ્નાન કરવું, ભણ્યા વિના નહિ.' 'વેદોને ભણીને પત્ની સ્વીકાર કરવા સ્નાન કરવું જ' આવો 'જ' કાર પ્રયોગ વેદની વ્યાખ્યા કરનારા વિદ્વાનોએ કરેલ

૧. હસ્તાદર્શો '...ણો' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शान्तरे 'एवोध्या..' इति पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'वेदान..' इति पाठः ।

તત્ = તસ્માદ્ 'વેદમધીત્ય સ્નાયાદેવે'ત્યનવધારણાદ્ અસાવર્થો 'ગૃહસ્થતાં = કલત્રસદ્ગ્ર-
હલક્ષણાં હીનાં = ઔત્સર્ગિકમૈથુનપરિહારાઽપેક્ષયા 'જઘન્યામાપવાદિકીં વ્રૂતે । તદુક્તં-

વેદાનધીત્ય વેદૌ વા વેદં વાપિ યથાક્રમમ્ । અવિપ્લુતબ્રહ્મચર્યો ગૃહસ્થાશ્રમમાવસેત્ ॥ ← (મનુ.૩/
૨) इति मनुस्मृतौ अप्यध्याहत एवकारोऽधीत्यपदोत्तरं योज्यः । याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु → गुरवे तु
वरं दत्त्वा स्नायाद्वा तदनुज्ञया । वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ← (या.व.आचाराध्याय
૧/૫૧) इत्येवं स्पष्टमेव वेद-व्रततदुभयान्यतमसमभिव्याहृत एवकारः कण्ठत उक्तः । ततश्चाऽऽकौमा-
राद्यतित्वपालनसहिष्णोस्संन्यासाश्रमोपादानमेव श्रेय इति द्योतितम् ।

इत्थमेव सहिष्णुमुद्दिश्य → अधीत्य च गुरोर्वेदान् वेदौ वा वेदमेव वा । गुरवे दक्षिणां दद्यात्
संयमी ग्राममावसेत् ॥ ← (ल.हा.३/१०) इति लघुहारीतस्मृतिप्रतिपादितं सङ्गच्छेत । → वेदानधीत्यानुज्ञात
उच्यते गुरुणाऽऽश्रमी ← इति (कुं.१) इति कुण्डिकोपनिषद्यपि 'अधीत्य'पदोत्तरमेवकारोऽध्याहार्यः ।
वात्स्यायनेनाऽपि कामसूत्रे → ब्रह्मचर्यमेव त्वाऽऽविद्याग्रहणात् ← (का.सू.२/६) इत्येवमेवकारोपदर्शनाद्
ब्रह्मचर्यप्राधान्यमाविष्कृतम् । तदुक्तं जयमङ्गलाख्यायां तट्टीकायां यशोधरेणाऽपि → यावद् विद्या न
गृह्यते तावत्कामं न सेवेत, अन्यथा ह्याधर्मः तद्ग्रहणविघाततः ← (का.सू.२/६ ज.मं.) इत्युक्तम् ।

→ भग्नशून्याऽमरौकःसु वासिनो ब्रह्मचिन्तकाः । एते परमहंसा वै नૈષ્ઠિકા બ્રહ્મશિક્ષવઃ ॥ ←
(बृ.परा.१२/१७३) इति बृहत्पराशरस्मृतेः, → निवृत्तिमार्ग-निष्कामकर्मणोः सर्वथा क्षमः । संन्यासधर्म
एवाऽस्ति सर्वश्रेष्ठोऽत्र भूतले ॥ ← (सं.गी.५/३) इति संन्यासगीतायाः चाऽनुपपत्तेः 'वेदमधीत्य
स्नायादेवે'ત્યનવધારણાત્ ।

किञ्च यदि 'स्नायादेवે'ત્યભિમતં સ્યાત્, ન સ્યાત્તદા બ્રહ્મચર્યાશ્રમ-વાનપ્રસ્થાશ્રમદ્વયમાત્રાનન્તરં વૈક-
લ્પિકઃ ચતુર્થાશ્રમાઙ્ગીકારોપદેશઃ, પ્રતિપાદિતશ્ચ સ "આશ્રમત્રયધર્માન્વા ચરિત્વા પ્રાક્ દ્વિજાસ્તતઃ ।
દ્વયસ્ય વા તતઃ પશ્ચાચ્ચતુર્થાશ્રમમાચરેત્ ॥" (बृ.परा.१२/१२०) इत्यादिना बृहत्पराशरस्मृतौ । परम-
हंसपरिव्राजकोपनिषदि → ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत् । गृहाद् वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ← (पर.हं.१) इति यदुक्तं, यच्च → ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृही भूत्वा
वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् ← (ना.परि.३/७६, जाबा.४/
१) इत्यादिना नारदपरिव्राजकोपनिषदि जाबालोपनिषदि चोक्तं तदपि औत्सर्गिकमैथुनपरिहारापेक्षया गृहस्थतां
जघन्यां आपवादिकीं वृत्तिं व्रूते । गृहस्थाश्रमस्याऽवश्यकरणीयत्वे तु → यदहरेव विरजेत् तदहरेव

નથી. (અર્થાત્ 'પત્નીનો સ્વીકાર કરવો હોય તો વેદોને ભણીને જ પત્નીનિમિત્તક સ્નાન કરવું. પત્નીનો
સ્વીકાર ન કરવો હોય તો તન્નિમિત્તક સ્નાન વેદપાઠ પછી પણ ન કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ જ
છે.') આવા પ્રકારનો 'જ' કારનો પ્રયોગ સૂચવે છે કે સંન્યાસ કે અખંડબ્રહ્મચર્યધારણની અપેક્ષાએ
લગ્ન કરીને સંસાર માંડવો તે હીન જ છે. ઔત્સર્ગિક રીતે મૈથુનત્યાગ એ જ કર્તવ્ય છે. તેની અપેક્ષાએ
લગ્ન કરવા, ગૃહસ્થાશ્રમ માંડવો તે નિમ્ન કક્ષાએ છે, આપવાટિકતુલ્ય ભૂમિકાએ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'ગૃહેસ્થ...' इति पाठः । ૨. 'जघन्यमा...' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

‘वेदं ह्यधीत्य स्नायाद् यदधीत्यैवेति शासितम् ।

स्नायादेवेति न तु यत्ततो हीनो गृहाश्रमः॥ तत्र चैतदिति ।” (अ.२०/३-४) ॥२१॥
अदोषकीर्तनादस्य प्रशंसा तदसङ्गता । विध्युक्तेरिष्टसंसिद्धेर्बहुलोकप्रवृत्तितः ॥२२॥

प्रव्रजेद् ← (या.व.१, पर.हं.२, जाबा.४/३, ना.परि.३/७७) इति याज्ञवल्क्योपनिषत्-परमहंसपरिव्राजकोप-
निषत्-जाबालोपनिषद्-नारदपरिव्राजकोपनिषद्वचनमपि व्यर्थं स्यात्, कलत्रसङ्ग्रहपूर्वमेव कस्यचिल्लघुकर्मणो
वैराग्यसम्भवात् । व्यासेन अपि → ब्रह्मचारी गृहस्थो वा वानप्रस्थोऽथवा पुनः । विरक्तः सर्वकामेभ्यः
पारिव्राज्यं समाश्रयेत् ॥ ← (यतिधर्मसङ्ग्रह उद्धृत पृ.२) इत्येवं ब्रह्मचारिणोऽपि संन्यासाधिकारित्वमावेदितम् ।
प्रकृते → गौडी माध्वी तथा पैष्ठी विज्ञेया त्रिविधा सुरा । चतुर्थी स्त्री सुरा ज्ञेया ययेदं मोहितं
जगत् ॥ मद्यपानं महापापं नारीसङ्गस्तथैव च । तस्माद् द्वयं परित्यज्य तत्त्वनिष्ठो भवेद् मुनिः ॥
← (अव.गी.८/२५-२६) इति अवधूतगीतावचनमप्यत्रानुसन्धेयम् ।

प्रकृतेऽष्टकप्रकरणसंवादमाह- ‘वेदमि’ति । ‘तत्र चैतदिति’ अस्यानन्तरं ‘अतो न्यायात्प्रशंसाऽस्य
न युज्यते’ इति शेषः तत्रत्योऽवगन्तव्यः । एतद्वृत्तिश्चैवम् → अथ कथमापवादिककल्पत्वं धर्मार्थादि-
विशेषणयुक्तमैथुनस्येत्याह वेदं = ऋगादिकं हिशब्दो वाक्यालङ्कारार्थः, अधीत्य = पठित्वा स्नायात्
कलत्रसंग्रहाय स्नानं कुर्यात्, इत्यत्र वेदवाक्ये वेदव्याख्यातुभिः, यत् इति यस्मात्, अधीत्यैव = वेदं
पठित्वैव, नापठित्वा स्नायादित्येवमवधारणं शासितं = व्याख्यातमिति । विपर्ययमाह- ‘वेदमधीत्य
स्नायादेव = वेदाध्ययनानन्तरं कलत्रसंग्रहाय स्नानं कुर्यादेव’, इति = एवं न तु = न पुनरवधारणं
शासितम् । अत औत्सर्गिको मैथुनपरिहार आपवादिकं मैथुनमित्यभिहितम् । अनेन चापवादिकेऽपि
तत्र रागभावसूचनातो रागजन्यत्वहेतोः पक्षैकदेशासिद्धता परिहृता । अथाधिकृतवाक्यार्थनिगमनायाह यत्
इति यस्मादेवमवधारणविधिः ततः = तस्मात्कारणात् हीनो = जघन्यः गृहाश्रमो = गृहस्थत्वं यत्या-
श्रमापेक्षयेति गम्यम् । ततः किमित्याह तत्र च = तस्मिन् पुनर्गृहस्थाश्रमे एतत् = मैथुनं धर्मार्था-
दिविशेषणं सम्भवति, तत्रैव दारसङ्ग्रहात् । अतः = एतस्मात्, न्यायात् = नीतेः प्रशंसा = श्लाघा
अस्य = मैथुनस्य न युज्यते = न घटते, यत्याश्रमापेक्षया हीनगृहाश्रमसम्भवित्वेन हीनत्वादस्येति ←
(अष्टक-२०/३ वृत्ति) । अत एव → न मांसमश्नीयात्, न स्त्रियमुपेयात् ← (बौ.ध.१/११/२१/२०) इति
तैत्तिरीयब्राह्मण-बौधायनधर्मसूत्रयोः वचनं प्रागुक्तं(पृ.४८६) देश-कालानवच्छेदेन प्रामाणिकमवसेयम् ॥७/२१॥

‘न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने’ इत्यादेः सदोषत्वमाविष्करोति - ‘अदोषे’ ति ।

माटे अष्टકજીમાં જણાવેલ છે કે → ‘વેદને ભણીને પત્નીસ્વીકાર કરવા માટે સ્નાન કરવું જોઈએ’
- આ વેદવચનમાં ‘ભણીને જ’ આ પ્રમાણે અર્થઘટન કરવાની શાસ્ત્રકારોની શિક્ષા છે, નહિ કે ‘વેદને
ભણીને પત્નીસ્વીકાર કરવા માટે સ્નાન કરવું જ’- આ પ્રમાણેનું અર્થઘટન કરવાની. આ સૂચવે છે કે સંન્યાસ
કે બ્રહ્મચર્યધારણની અપેક્ષાએ ગૃહસ્થાશ્રમ હીન છે અને તે ગૃહસ્થાશ્રમમાં આ મૈથુન છે. ← (૭/૨૧)

ગાથાર્થ :- ‘મૈથુન નિર્દોષ છે’ એવું કહેવાથી તેની પ્રશંસા થાય છે. તે અસંગત છે. કારણ કે આ રીતે
મૈથુનની વિધેયતા જણાવાથી તેમાં ઈષ્ટસાધનતા સિદ્ધ થવાના લીધે અનેક લોકોની તેમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. (૭/૨૨)

૧. હસ્તાદર્શો ‘યદેધી..’ इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शान्तरे च ‘यादे..’ इत्यशुद्धः पाठः ।

અદોષેતિ । તત્ = તસ્માદ્ અસ્ય = મૈથુનસ્ય અદોષકીર્તનાત્ = 'દોષાઽભાવપ્રતિપાદનાદ્ ન ચ મૈથુને' इति वचनेन प्रशंसाऽसङ्गता = अन्याय्या, विध्युक्ते: = आप्तत्वाऽभिमतकृतप्रशंसया विध्युन्नयनाद् इष्टसंसिद्धे: = इष्टसाधनत्वनिश्चयात् परलोकभयनिवृत्तेर्बहूनां लोकानां तत्र प्रवृत्तितः (=बहुलोकप्रवृत्तितः) ॥२२॥

तस्मात् → इत्थीजोणीए संभवति बेइदिया उ जे जीवा । इक्को व दो व तिननि व लक्खपुहुत्तं च उक्कोसं ॥ पंचिंदिया मणुस्सा एगनरभुत्तनारीगम्भिमि । उक्कोसं नव लक्खा जायंति एगहेलाए ॥ पुरिसेण सह गयाए तेसिं जीवाण होइ उद्वणं । वेणुगदिद्वंतेणं तत्तायसिलागनाएणं ॥ ← (सम्बोधसप्ततिका-गा.६३ वृत्तौ उद्धृताः) इत्यादिना आगमतः जीवहिंसाकारकत्वेन सिद्धत्वा-त्स्वरूपतो दुष्टस्य मૈથુનસ્ય 'न च मૈથુને' इति वचनेन दोषाभावप्रतिपादनात् प्रशंसा अन्याय्या = न्यायापेता; आप्तत्वाभिमतकृतप्रशंसया = आप्तत्वेन योऽभिमतः परेषां मनुस्तेन कृतया प्रशंसया 'मૈથુનं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनं, आप्ताभिमतत्वात्, आप्तप्रशंसितत्वाद्वा, दानादिवदि'त्येवं विध्युन्नयनात् = मૈથુનप्रवर्तक-विधिवाक्यानुमानात् मૈથुनादिप्रवृत्तौ परलोकभयनिवृत्ते: = दुर्गति-दुर्भगत्व-दुर्बलत्वादिभीतिविलयात् बहूनां लोकानां तत्र = मૈથुने प्रवृत्तितः । क्षते क्षारनिक्षेपन्यायेन तत्र युज्यते ।

किञ्च मांसभक्षण-मૈથુનयोर्निर्दोषत्वे तु → यन्मांसमश्नीयात् यत् स्त्रियमुपेयात्, निर्वीर्यः स्यात्, नैनमग्निरुपेयात् ← (तै.बा.१/१/१९) इति तैत्तिरीयब्राह्मणवचनमप्यनुपपन्नमेव स्यात् । एतेन → ब्रह्मचर्यमेव तद् यद् रात्रौ रत्या संयुज्यते ← (प्रश्नो.१/१/३) इति प्रश्नोपनिषद्वचनं निरस्तम्, ऋतौ रात्रौ मૈથુનप्रवृत्तिनिमित्तकजीववधे प्रवर्तकत्वात् । नानुपहत्य भूतानि भोगः सम्भवतीति वक्ष्यते (द्वा.द्वा.२४/५ भा.६, पृ.१६२९) । रुधिरसम्पर्कवद्विषप्रसरणन्यायेन भोगतृष्णाया वर्धनात्र तत्प्रशंसाऽर्हति । तदुक्तं बोधि-चर्यावनारे → विषं रुधिरमासाद्य प्रसर्पति यथा तनौ । तथैव च्छिद्रमासाद्य दोषश्चित्ते प्रसर्पति ॥ ← (बो.च.७/६९) इति । एतेन → भ्रूणहत्यामवाप्नोति ऋतौ भार्यापराङ्मुखः ← (व्या.स्मृ.२/४५) इति व्यासस्मृतिवचनं, → ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । पितरस्तस्य तन्मांसं तस्मिन् रजसि शेरते ॥ ← (बौ.ध.४/१/१/२०, सं.स्मृ.९९) इति बोधायनधर्मसूत्रं संवर्तस्मृतिवचनं च, → ऋतुस्नातां तु यो भार्या सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥ ← (प.स्मृ. ४/१५, मा.पु.१/४/५) इति च पराशरस्मृति-मार्कण्डेयपुराणवचनं निरस्तम्, मिथ्याऽपायदर्शनेन स्वरूपतः सदोषे मૈથુने बहुलोकप्रवर्तनात् ।

टीકર્થ :- 'વેદં અધીત્ય સ્નાયાત્' આવું કહેવા દ્વારા મનુસ્મૃતિમાં મૈથુનની નિર્દોષતા જણાવેલ છે તેના લીધે મૈથુન સેવનની પ્રશંસા થાય છે. પરંતુ તે યોગ્ય નથી. કારણ કે આ રીતે વિશ્વસનીય તરીકે માન્ય એવી વ્યક્તિ દ્વારા મૈથુનની પ્રશંસા થવાથી વિધિપ્રત્યયનું = વિધ્યર્થનું = સ્વકર્તવ્યતાનું અનુમાન થશે. (તે આ રીતે- વિવક્ષિત મૈથુનસેવન કર્તવ્ય છે, કારણ કે તેની આમ પુરુષ દ્વારા પ્રશંસા થયેલ છે. દા.ત. પ્રભુસ્મરણ) આમ મૈથુનમાં વિધ્યર્થવિષયતાનું = કર્તવ્યતાનું ભાન થવાથી ઈષ્ટસાધનતાનો નિશ્ચય થશે. બળવાન અનિષ્ટને નહિ લાવનાર એવી ઈષ્ટસાધનતાનો નિશ્ચય થવાથી મૈથુનસેવન દ્વારા પરલોક બગડવાનો ભય રવાના થશે. તેથી અનેક લોકો મૈથુનમાં પ્રવૃત્ત થશે. આમ 'મૈથુન નિર્દોષ છે' એવું કથન પરંપરાએ અનેકને અબ્રહ્મસેવનમાં પ્રવર્તાવનાર હોવાથી અયુક્ત છે. (૭/૨૨)

૧. હસ્તાદર્શો 'દોષાભાવાદિપ્ર...' इति पाठः ।

निवृत्तिः किञ्च युक्ता भो सावद्यस्येतरस्य वा । आद्ये स्याद् दुष्टता तेषामन्ये योगाद्यनादरः ॥२३॥

इदमेवाभिप्रेत्य अष्टकप्रकरणे → तत्र प्रवृत्तिहेतुत्वात् त्याज्यबुद्धेरसम्भवात् । विध्युक्तेरिष्टसं-
सिद्धेरुक्तिरेषा न भद्रिका ॥ ← (अ.प्र.२०/६) इत्युक्तम् । तद्वृत्तिश्चैवम् → उक्तिः = 'न
मांसभक्षणे दोष' इत्यादिभणनम्, एषा = अनन्तराभिहिता इति धर्मनिर्देशः, न भद्रिका = न शोभना
इति साध्यधर्मनिर्देशः । कुतः ? इत्याह, तत्र = मैथुनेऽर्थापत्त्या प्रागुपदर्शितदोषे, प्रवृत्तिहेतुत्वात् =
प्राणिनां प्रवर्तननिबन्धनत्वादिति हेतुः । प्रयोगश्चैवं या प्राणिनां सदोषपदार्थं प्रवृत्तिहेतुभूतोक्तिः सा
न भद्रिका, यथा हिंसानिर्दोषतोक्तिः । सदोषमैथुनप्रवृत्तिहेतुश्चेयं न मांसेत्यादिकोक्तिरिति । प्रवृत्तिहेतुत्वमेव
कुत इत्याह त्याज्यबुद्धेरसम्भवात् = 'त्याज्यं मैथुनमे'वम्भूता बुद्धिस्तस्या असम्भवात् अनुत्पादात्, 'न
मैथुने दोष' एतामुक्तिं श्रद्धधानस्य कस्य नाम त्याज्यमिदमित्येषा बुद्धिराविरस्तीति त्याज्यबुद्ध्यभावे च
को नाम न तत्र प्रवर्तत इति । त्याज्यबुद्ध्यसम्भव एव कुत इत्याह विधिर्विधानमनुष्ठानं मैथुनस्य,
तस्योक्तिर्भणितिविध्युक्तिस्ततो = विध्युक्तेः । को हि नाम मैथुने न दोषोऽस्तीति वचनाद्विधेयं मैथुनं
न प्रतिपद्यत इति । नन्वेनेन वचनेन दोषाभावमात्रमेव मैथुनस्योक्तमिति कथमियं विध्युक्तिः स्यादित्याह,
इष्टस्य अनादिमहामोहवासनावासितमानसानां देहिनामभिलषितस्य मैथुनस्येतो मैथुननिर्दोषताभिधायकव-
चनात् संसिद्धिर्निष्पत्तिः इष्टसंसिद्धिस्ततः = इष्टसंसिद्धेः । को हि तस्य निर्दोषतामवगम्य तदिष्टं न
निष्पादयति ? इष्टं चेदं सर्वप्राणभृतामिति । आह च "कामिनीसन्निभा नास्ति, देवतान्या जगत्त्रये ।
यां समस्तोऽपि पुंवर्गो, धत्ते मानसमन्दिरे ॥" () अत उक्तिरेषा न भद्रिकेति व्याख्यातमेव । अथवा
उक्तिरेषा न भद्रिकेत्यस्यां प्रतिज्ञायां प्रवृत्तिहेतुत्वादयो भिन्नाश्चत्वारो हेतव इति ← (अष्टकवृत्ति २०/
६) । इत्थञ्च → मत्तकाशिन्यः सेव्याः ← (बा.सू.३/६३) इति बार्हस्पत्यसूत्रमपि न भद्रकमित्यवधेयम् ।

अत एव → धर्मा वर्णाश्रमाः सन्तः प्रवृत्ते रोधकाः क्रमात् । निवृत्तेः पोषकाश्चैव मत्यान्तःकरणे
मम ॥ पराभक्तेः प्रजायन्ते आत्मज्ञानस्य वै पुनः । विकाशका न सन्देहो विद्यते पितरो ! ध्रुवम् ॥
← (शं.गी.२/१३३-१३४) इति शम्भुगीतावचनयोरपि न भद्रकता, → मैथुनं न चरेत् ← (आ.ध.१/१/
२/२६) इति आपस्तम्बधर्मसूत्रादिवचनव्याघातापत्तेश्च । एतेन →

आर्यजातेर्बीजरक्षाऽऽध्यात्मिकी च क्रमोन्नतिः । पितृणां वर्धनाऽनल्पा, तत्कृपाप्राप्तिरेव च ॥
सहोच्चैर्देवलोकेऽथ सम्बन्धस्थापनं भृशम् । विबुधानां प्रसादश्च विश्वमङ्गलसाधकः ॥
तथा स्वभावसंसिद्धसंस्कारोदयसाधनम् । बीजरक्षाऽऽत्मबोधस्य कैवल्याधिगमोऽपि च ॥
← (शं.गी.२/१३८-१३९-१४०) इति शम्भुगीतावचनकारिका निरस्ताः, नानाजीववधाऽविनाभावि-
मैथुनप्रवृत्तिगर्भगृहस्थाश्रमप्रवर्तकत्वात्, आत्मबोधादेः तं विनाऽपि सम्भवाच्चेति दिक् ॥७/२२॥

विकल्पद्वितयमुपन्यस्य मांसभक्षणनिर्दोषतां प्रतिक्षिपन्नाह - 'निवृत्ति'रिति ।

गाथार्थः :- वणी, सावधनी निवृत्ति युक्त कडेवाय के निरवधनी ? शो सावधनी निवृत्ति योग्य
डोय तो मैथुन दोषग्रस्त साभित थशे. तथा निरवधनी निवृत्तिने योग्य मानता डो तो धर्मसाधना-
योग-संन्यास वगेरेनो अनादर थशे. (७/२३)

નિવૃત્તિરિતિ । કિञ्च भोः सावद्यस्य कर्मणो निवृत्तिर्युक्ता = धर्मकारिणी इतरस्य = अनवद्यस्य वा ? आद्ये पक्षे तेषां = मांस-मद्य-मैथुनानां दुष्टता स्यादन्त्ये पक्षे योगादेरनादरः (=योगाद्यनादरः) स्यात्^१, अनवद्यस्य तस्य^२ मांसादेरिव निवृत्तेरिष्टत्वादिति न किञ्चिदेतत् ॥२३॥
^३माध्यस्थ्यं केचिदिच्छन्ति गम्याऽगम्याऽविवेकतः । तन्नो विपर्ययादेवानर्गलेच्छानिरोधतः ॥२४॥

माध्यस्थ्यमिति । કેચિદ્ = મળ્ડલતન્ત્રવાદિનો ગમ્યાગમ્યયોરવિવેકતો (=ગમ્યાગમ્યાવિવેકતઃ)

આદ્યે પક્ષે = સાવદ્યકર્મપ્રતિયોગિકનિવૃત્તિત્વેન નિર્દોષત્વાઙ્ગીકારે માંસ-મદ્ય-મૈથુનનાં દુષ્ટતા અયત્ન-સિદ્ધા સ્યાત્ । ‘ક્વોષ્ટ્રં ક્વ ચ નીરાજના’ ન્યાયેન માંસભક્ષણાદેર્નિર્દોષતા બાધ્યત્ इत्यर्थः । અન્ત્યે પક્ષે = નિરવદ્યકર્મપ્રતિયોગિકનિવૃત્તિત્વેન નિર્દોષત્વાભ્યુપગમે યોગાદેઃ = સંન્યાસાદેરપિ અનાદરઃ = અનુપાદેયતા સ્યાત્ । इदमेवोक्तं भाषारहस्यविवरणे → ‘નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા’ इत्यत्र निवृत्तेर्महाफलत्वं किं दुष्टप्रवृत्तिपरिहारात्मकत्वेन आहोस्विददुष्टप्रवृत्तिपरिहारात्मकत्वेन ? आद्ये कथं मांसभक्षणप्रवृत्तेरदुष्टत्वम्? अन्त्ये चाऽदुष्टनिवृत्तिपरिहारात्मकप्रवृत्तेरपि महाफलत्वप्रसङ्गेन पूर्वापरविरोधः । वस्तुतस्तु ‘न मांसभक्षणेऽदोषः’ इत्येवं नजः प्रश्लेषः कर्तव्यः, यतो भूतानां = जीवानां एषा प्रवृत्तिः = उत्पत्ति-स्थानम्, भूतानां = पिशाचप्रायाणां वा एषा प्रवृत्तिर्न तु विवेकिनामिति व्याख्येयमिति ← (भा.रह.स्त.१/ गा.३५) । यथा चैतत्तत्त्वं तथाऽभिहितमस्माभिः विस्तरतो मोक्षरत्नाभिधानायां तट्टीकायाम् ॥७/२३॥

મળ્ડલતન્ત્રવાદિમતમપાકર્તુમુપક્રમતે - ‘માધ્યस्थ्यમિ’તિ । ‘અસ્ત્રમસ્ત્રેણ શામ્યતિ’ इति न्यायेन यद्वा ‘विषं विषेण व्यथत’ इति न्यायेन यद्वा ‘वज्रं वज्रेण भिद्यते’ इति न्यायेन मण्डलतन्त्रवादिनो गम्याऽ-

ટીકાર્થ :- ‘નિવૃત્તિસ્તુ મહાફલા’ આ પ્રમાણે મનુસ્મૃતિમાં માંસભક્ષણ-મૈથુનસેવન વગેરેને ઉદ્દેશીને જે વાત કરી છે ત્યાં પ્રશ્ન એ ઉભો થાય છે કે માંસભક્ષણ વગેરે સાવદ્ય હોવાના કારણે તેની નિવૃત્તિ ધર્મજનક બને છે કે નિરવદ્ય હોવાના લીધે ? જો માંસભક્ષણ-મદ્યપાન-મૈથુનસેવન વગેરે દુષ્ટ હોવાના લીધે તેની નિવૃત્તિ ધર્મજનક બનતી હોય તો સ્પષ્ટ રીતે માંસભક્ષણાદિ સદોષ છે - એમ સિદ્ધ થઈ જશે. જો નિર્દોષ હોવાના લીધે માંસ વગેરેની નિવૃત્તિ ધર્મજનક બનતી હોય તો પછી નિર્દોષ એવા તપ-ત્યાગ-વૈરાગ્ય-દીક્ષા વગેરે યોગીની નિવૃત્તિ પણ ધર્મનું સાધન બની જશે અને એવું થશે તો કષ્ટસાધ્ય એવા તપ-ત્યાગ વગેરે યોગનો લોકો અનાદર કરશે. કારણ કે પ્રસ્તુત દ્વિતીય વિકલ્પમાં નિરવદ્ય એવા માંસભક્ષણ આદિની નિવૃત્તિની જેમ નિરવદ્ય એવા તપ વગેરે યોગની નિવૃત્તિ ઈષ્ટ બની જશે. મતલબ કે દ્વિતીય વિકલ્પમાં નિરવદ્યની નિવૃત્તિને ધર્મસાધન માનવામાં આવેલ હોવાથી તપ વગેરે યોગ નિર્દોષ હોવાથી તેની નિવૃત્તિ ધર્મસાધક બનવાની આપત્તિ આવશે. (૭/૨૩)

• મંડલતન્ત્રવાદીમત નિરાકરણ •

ગાથાર્થ :- ગમ્ય અને અગમ્યમાં કોઈ ભેદભાવ ન રાખવાથી કેટલાક લોકો મધ્યસ્થતાને ઈચ્છે છે. તે બરાબર નથી. કારણ કે ગમ્યાગમ્યવિવેકથી જ અમર્યાદિત ઈચ્છા અંકુશમાં આવે છે. (૭/૨૪)

ટીકાર્થ :- મંડલતન્ત્રવાદી એવું સ્વીકારે છે કે → ગમ્યાગમ્યના અવિવેકથી = અભેદભાવથી જ મધ્યસ્થતા આવે. પત્ની ગમ્ય અને માતા-બેન વગેરે અગમ્ય છે - આમ વિવેકદષ્ટિ = પત્ની અને

૧. હસ્તાદર્શો ‘સ્થાન..’ इत्यशुद्धः त्रुटितश्च पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘તસ્ય’ પદં નાસ્તિ । ૩. इयं कारिका हस्तादर्शो नास्ति ।

વ્યવસ્થાનાન્માધ્યસ્થમિચ્છન્તિ, અન્યથા ગમ્યાયાં ૧રાગેનાગમ્યાયાં ચ દ્વેષાદિના માધ્યસ્થમ્ભંગાત્, સમપ્રવૃત્તૌ ચ ન સદ્ક્લેશ इति । તન્નો = નૈવ યુક્તં, વિપર્યયાદેવ = ગમ્યાઽગમ્યવિવેકાદેવ અનર્ગલાયાઃ = અમર્યાદાયા ઇચ્છાયા મોહવિકારરૂપાયા નિરોધતઃ (=અનર્ગલેચ્છાનિરોધતઃ) નિરુદ્ધાયાશ્ચેચ્છાયાઃ સ્વલ્પેન્ધનાગ્નેરિવ સ્વલ્પકાલસ્થિતિકત્વાદ્ દેશનિવૃત્તિગર્ભત્વેન ચ માધ્યસ્થબીજત્વમિતિ ગમ્યાઽગમ્ય-વિવેકધર્માઽઽહિતશુભાઽઽશયાદેવ ચાઽચિરેણ પરમમાધ્યસ્થમપ્યુપપદ્યત इति ભાવઃ ॥૨૪॥

ગમ્યયોઃ અવિવેકતો માધ્યસ્થમિચ્છન્તિ । તન્મતં સ્પષ્ટમેવ ।

ગ્રન્થકૃત્ તદપાકરોતિ- 'તન્ને'તિ । દેશનિવૃત્તિગર્ભત્વેન = ગમ્યાગમ્યયોર્મધ્યે માતૃ-ભગિની-પરસ્ત્રી-પણાઙ્ગનાદ્યગમ્યાંશતો નિવૃત્તિગર્ભિતત્વેનેતિ શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । મળ્ડલતન્ત્રવાદિમતનિરાકરણાવસરે શાસ્ત્ર-વાર્તાસમુચ્ચયેઽપિ →

અગમ્યગમનાદીનાં ધર્મસાધનતા ક્વચિત્ । ઉક્તા લોકપ્રસિદ્ધેન પ્રત્યક્ષેણ વિરુદ્ધયતે ॥
સ્વધર્મોત્કર્ષદેવ તૈઃ તથા મુક્તિરપીષ્યતે । હેત્વભાવેન તદ્ભાવો નિત્ય ઇષ્ટેન બાધ્યતે ॥
માધ્યસ્થમેવ તદ્દેતુરગમ્યગમનાદિના । સાધ્યતે તત્પરં યેન તેન દોષો ન કશ્ચન ॥
એતદપ્યુક્તિમાત્રં યદગમ્યગમનાદિષુ । તથાપ્રવૃત્તિતો યુક્ત્યા માધ્યસ્થ્યં નોપપદ્યતે ॥
અપ્રવૃત્ત્યૈવ સર્વત્ર યથાસામર્થ્યભાવતઃ । વિશુદ્ધભાવનાભ્યાસાત્ તન્માધ્યસ્થ્યં પરં યતઃ ॥
યાવદેવમ્વિદ્યં નૈતત્ પ્રવૃત્તિસ્તાવદેવ યા । સાઽવિશેષેણ સાધ્વીતિ તસ્યોત્કર્ષપ્રસાધનાત્ ॥
નાપ્રવૃત્તેરિયં હેતુઃ કુતશ્ચિદનિવર્તનાત્ । સર્વત્ર ભાવાવિચ્છેદાદન્યથાઽગમ્યસંસ્થિતિઃ ॥
તત્ચાસ્તુ લોકશાસ્ત્રોક્તં તત્રૌદાસીન્યયોગતઃ । સમ્ભાવ્યતે પરં હ્યેતત્ ભાવશુદ્ધેર્મહાત્મનઃ ॥

← (શા.વા.૨/૩૦-૩૭) इत्यુક્તમ્ । યુક્તમઝ્વૈતદ્, અન્યથા રાગોદ્રેકાભિવૃદ્ધિરેવ પ્રસજ્યેત । તદુક્તં નારદપરિવ્રાજકોપનિષદિ વિષ્ણુપુરાણે મહાભારતે મનુસ્મૃતૌ સ્કન્દમહાપુરાણે અપિ → ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । હવિષા કૃષ્ણવર્ત્મવ ભૂય ઇવાભિવર્ધતે ॥ ← (ના.પરિ.૩/૩૭, વિ.પુ.૪ 19૦ 1૨૩,

માતામાં ભેદજ્ઞાન રાખવાથી ભોગવવા યોગ્ય પત્નીમાં રાગ થવાથી અને ભોગઅયોગ્ય માતા-બેન વગેરેમાં દ્વેષ થવાથી મધ્યસ્થતાનો ભંગ થાય છે. જ્યારે પત્ની-માતા-બેન વગેરેમાં સમાન રીતે પ્રવૃત્તિ કરવાથી અર્થાત્ પત્નીની જેમ માતા-બેન વગેરેને ભોગવવાથી પ્રસ્તુત રાગ-દ્વેષરૂપ સંકલેશ થતો નથી. સમદૃષ્ટિથી સર્વત્ર પ્રવૃત્તિ કરવામાં સંકલેશ થવાની કોઈ શક્યતા રહેતી નથી. ← પરંતુ મંડલતંત્રવાદીની ઉપરોક્ત વાત બરાબર નથી. કારણ કે ગમ્યાગમ્ય સંબંધી વિવેક દ્વારા જ અમર્યાદિત ભોગેચ્છા-વિષયવિકાર અંકુશમાં આવે છે. અલ્પ ઈન્ધનવાળા અગ્નિની જેમ અંકુશમાં આવેલી ઈચ્છા = વિષયવાસના લાંબો સમય ટકતી નથી. તેમ જ મૈથુનપ્રવૃત્તિના વિષયરૂપે માતા-બેન દીકરી વગેરેનો ત્યાગ કરવાથી (પત્ની વિષયક) ભોગેચ્છા આંશિક નિવૃત્તિથી ગર્ભિત થવાથી એ નિયંત્રિત ભોગેચ્છા માધ્યસ્થ્યનું બીજ છે. (અમર્યાદિત ભોગેચ્છા હોય તો મધ્યસ્થતા ન સંભવે. મર્યાદિત થાય તો એ ભોગેચ્છા મધ્યસ્થપણાનું કારણ બની જાય.) તેથી ગમ્યાગમ્યવિવેકદૃષ્ટિ સ્વરૂપ ધર્મથી આવેલ શુભ ભાવથી ટુંક સમયમાં પરમમધ્યસ્થતા પણ સંપ્રાપ્ત થાય છે - એવો અહીં અભિપ્રાય છે. (૭/૨૪)

૧. હસ્તાદર્શ 'રાગસ્યા' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शान्तरे 'रागस्य गम्या..' इत्यशुद्धः पाठः ।

મહાભારત-આદિપર્વ-૭૫/૫૦, અનુશાસનપર્વ-અ.૧૪૫, અનુશા.અ.૧૩/૪૪, ભાગ.૧૯/૧૪,મ.સ્મૃ.૨.૧૯૪, સ્ક.પુ. ૭/૧/૨૫૫/૩૫) ઇતિ । તદુક્તં રામગીતાયામપિ → ન જાતુ કામઃ કામાનામુપભોગેન શામ્યતિ । અભિવર્ધત ઇવાઽયં હવિષાઽગ્નિરિવાઽધિકમ્ ॥ ← (રા.ગી.૧૫/૪૪) ઇતિ । તતશ્ચ મણ્ડલતન્ત્રવાદિમતમજા-કૃપાળીયન્યાયમનુસરતિ । તદુક્તં વર્ધમાનેન ગણરત્નમહોદયૌ → યથાઽજયા ભૂમિં ખનન્ત્યા આત્મવધાય કૃપાળો દર્શિતસ્તત્તુલ્યં વૃત્તં કેનચિદાત્મવિનાશાય કૃતમજાકૃપાળીયમ્ ← (ગ.મહો.પૃષ્ઠ-૧૯૬) ઇતિ ।

બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તં સૂત્રપિટકાન્તર્ગતે દીઘનિકાયે પાથિકવર્ગે → પાળાતિપાતો અદિન્નાદાનં મુસાવાદો ચ વુચ્ચતિ । પરદારગમનજ્ઞેવ નપ્પસંસન્તિ પણ્ડિતા ॥ (દી.નિ.૩.૧૮.૨૪૫-પૃષ્ઠ ૧૩૭) ઉસ્સૂરસેવ્યા પરદારસેવના, વેરપ્પસવો ચ અનત્થતા ચ । પાપા ચ મિત્તા સુકદરિયતા ચ, એતે છ ઠાળા પુરિસં ધંસયન્તિ ॥ ← (દી.નિ.૩.૧૮.૨૫૩-પૃષ્ઠ.૧૪૦) ઇતિ । યથોક્તં વાત્સ્યાયનેન અપિ કામસૂત્રે → ધર્માર્થયોશ્ચ વૈલોમ્યાન્નાઽઽચરેત્ પારદારિકમ્ ← (કા.સુ.પારદારિકપ્રકરણ-૬૦) । પ્રકૃતે ચ → તળકટ્ટેણ વ અગ્ગી લવળજલો વા નર્હસહસ્સેહિં । ન ઇમો જીવો સક્કો તિપ્પેઠં કામભોગેહિં ॥ ← (આ.પ્ર.૫૧, મ.વિ.૨૪૯, મહા.પ્ર.૫૫) ઇતિ આનુરપ્રત્યાખ્યાન-મરણવિભક્તિ-મહાપ્રત્યાખ્યાનપ્રકીર્ણકવચન-મપ્યનુસન્ધેયમ્ । તતશ્ચ માધ્યસ્થ્યસાધનાય ગમ્યાગમ્યવ્યવહારવિલોપે 'વૃશ્ચિકભિયા પલાયમાનસ્ય આશી-વિષમુખે નિપાત' ઇતિ ન્યાયાપાતો દુર્વાર એવ ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥૭/૨૪॥

વિશેષાર્થ :- પત્ની જોડે જેવો વ્યવહાર થાય તેવો જ વ્યવહાર મા-બેન-દીકરી-પરસ્ત્રી વગેરે સાથે કરવામાં આવે તો વાસ્તવમાં મધ્યસ્થતા નથી આવતી પણ વાસના બેકાબુ બને છે. રાગ-દ્વેષ ઘટવાના બદલે રાગ-દ્વેષ વધે છે. પોતાની વાસના સંતોષવા મા-બેન તૈયાર ન થાય તો ઉલટો તેના ઉપર દ્વેષ આવે અને મા-બેન તેમાં સંમત થાય તો કામવાસના વધે- આમ બન્ને રીતે રાગ-દ્વેષ વધવાના જ છે. મધ્યસ્થતા આવવાની શક્યતા ક્યાં રહી? હા, મા-બેન-દીકરી જોડે પવિત્ર દૃષ્ટિએ જોવા-બોલવાનો વગેરેનો વ્યવહાર જે રીતે કરવામાં આવે છે તેવી જ પવિત્ર દૃષ્ટિએ પત્ની જોડે જોવા-બોલવા વગેરેનો વ્યવહાર કરવામાં આવે તો હજુ મધ્યસ્થતા આવવાની - કામવાસના ઘટવાની શક્યતા છે. પરંતુ આવું તો મંડલતંત્રવાદીવાળા કરતા નથી. પત્ની સાથે જેવો વ્યવહાર થાય તેવો વ્યવહાર મા-બેન સાથે કરવા તેઓ તૈયાર થાય છે પણ મા-બેન-દીકરી સાથે જેવો પવિત્ર વ્યવહાર થાય તેવો વ્યવહાર પત્ની સાથે કરવા મંડલતંત્રવાદી તૈયાર થતા નથી. આ જ વાત એવું સાબિત કરે છે કે મધ્યસ્થતાનો પ્રેમ વાસ્તવમાં તેમના હૃદયમાં નથી. પરંતુ કામવાસનાના કાદવને ઉડાડવાનો જ મુખ્ય આશય તેમના હૈયામાં ઊંડે-ઊંડે છવાયેલ છે. હકીકત એ છે કે અખંડ આજીવન બ્રહ્મચર્ય પળાય તો ઉત્તમ. એ શક્ય ન હોય તો હરાયા ઢોરની જેમ જ્યાં ત્યાં મોઢું ધાલવાના બદલે એક સુયોગ્ય સંસ્કારી પાત્ર જોડે લગ્નસંબંધ બાંધી બાકીની તમામ વિજાતીય વ્યક્તિ જોડે પવિત્ર દૃષ્ટિ-પાવન ભાવ- શુદ્ધ વ્યવહાર કરવામાં આવે તો બેકાબુ વાસના અંકુશમાં આવે અને કાળક્રમે તે વાસના ક્ષીણ થાય. પછી કોઈ પણ વ્યક્તિમાં પોતાની વાસનાપૂર્તિના સાધન તરીકેની દૃષ્ટિ ખતમ થઈ આત્મદર્શન-સિદ્ધસ્વરૂપદર્શન કરવાની કળા પ્રગટે છે. આ રીતે આગળ વધતાં અંતે તાત્વિક પરમમધ્યસ્થતા પ્રગટ થાય કે જે મોક્ષ અપાવે. ગમ્યઅગમ્યની વિવેકદૃષ્ટિ જેની પાસે નથી તેની પાસે આ માર્ગની તાત્વિક સમજણ જ નથી. (૭/૨૪)

નાઽઽદ્રિયન્તે તપઃ કેચિદ્દુઃખરૂપતયાઽબુધાઃ । આર્તધ્યાનાદિહેતુત્વાત્કર્મોદયસમુદ્ભવાત્ ॥૨૫॥

નેતિ । કેચિદ્બુધાસ્તપો દુઃખરૂપતયા નાઽઽદ્રિયન્તે, સર્વેષામેવ દુઃખિનાં તપસ્વિત્વાઽવિશેષાપત્તેઃ,
દુઃખવિશેષેણ ચ તદ્વિશેષપ્રસન્ગાત્ । તદાહ -

‘સર્વ એવ ચ દુઃખ્યેવં તપસ્વી સમ્પ્રસજ્યતે । વિશિષ્ટસ્તદ્વિશેષેણ સુધનેન ધની યથા ॥

મહાતપસ્વિનશ્ચૈવં ત્વન્નીત્યા નારકાદયઃ । શમસૌખ્યપ્રધાનત્વાદ્ યોગિનસ્ત્વતપસ્વિનઃ’ ॥

(અષ્ટક ૧૧/૨-૩) ઇતિ ।

સામ્પ્રતં સૌગતમતનિરાકરણાય તન્મતમુપદર્શયતિ- ‘નાદ્રિયન્તે’ ઇતિ ।

અબુધાઃ બૌદ્ધાઃ ‘તપોઽનાદરણીયં દુઃખરૂપત્વાત્ જ્વરાદિવદિ’ત્યનુમાનાત્ તપસો દુઃખરૂપતામુપપાદ્ય તન્નાદ્રિયન્તે । કિઞ્ચ દુઃખરૂપત્વેઽપિ તપસ ઉપાદેયત્વે સર્વેષામેવ દુઃખિનાં તપસ્વિત્વાઽવિશેષાપત્તેઃ, દુઃખવિશેષેણ ચ = દુઃખોત્કર્ષેણ તુ તદ્વિશેષપ્રસન્ગાત્ = તપઉત્કર્ષાઽઽપાતાત્ ।

અષ્ટકપ્રકરણવચનં આહ - ‘સર્વ’ ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → સર્વ એવ = નિરવશેષ એવ, યઃ કશ્ચિત્, દુઃખી = દુઃખવાન્, ‘ચશબ્દો’ દૂષણાન્તરસમુચ્ચયે, એવં = દુઃખાત્મકસ્યાપિ તપસો યુક્તિમત્ત્વા-ભ્યુપગમે સતિ સ તપસ્વી = તપોયુક્તઃ સમ્પ્રસજ્યતે = પ્રાપ્નોતિ, અનશનાદિદુઃખસ્ય વ્યાધ્યાદિદુઃખસ્ય ચ દુઃખત્વાવિશેષાત્ । દુઃખાત્મકસ્ય તપસોઽભ્યુપગમે ચ દુઃખસ્યૈવ તપસ્ત્વેનાભ્યુપગમાદિતિ ભાવઃ । તથા વિશિષ્ટઃ = પ્રધાનતરઃ તપસ્વી પ્રસજ્યત ઇતિ પ્રક્રમઃ । કેનેત્યાહ તદ્વિશેષેણ = દુઃખવિશેષેણ હેતુના । ક ઇવ કેનેત્યાહ સુધનેન = પ્રચુરધનેન ધની = મહાધનઃ યથા = યેન પ્રકારેણેતિ (અ.પ્ર.૧૧/૨ વૃ.) ।

અથ સર્વ એવ દુઃખી તપસ્વી પ્રસજ્યતાં કો દોષઃ ? ઇત્યાહ - મહાતપસ્વિનઃ = વિશિષ્ટતપોધનાઃ, પ્રસજ્યન્ત ઇતિ ગમ્યતે, ચકારો દોષાન્તરસમુચ્ચયે, એવં = ઉક્તપ્રકારયા ત્વન્નીત્યા = ભવન્ન્યાયેન, દુઃખી તપસ્વીત્યભ્યુપગમલક્ષણેનેતિ ભાવઃ, નારકાદયો = નૈરયિકાદયઃ, તેષાં મહાદુઃખિતત્વાત્ । આદિશબ્દાન્મ-હાવેદનાભિભૂતતિર્યગાદેઃ પરિગ્રહઃ । શમઃ = પ્રશમઃ, સ એવ સૌખ્યમ્, યદાહ- “તણસંધારનિસન્નો વિ,

• તપશ્ચર્યા અંગે બૌદ્ધ મત •

ગાથાર્થ :- કેટલાક અજ્ઞાની લોકો તપને દુઃખરૂપ માનીને આચરતા નથી. આર્તધ્યાનનો હેતુ હોવાથી તથા કર્મોદયના લીધે ઉત્પન્ન થયેલ હોવાથી તપને તેઓ દુઃખમય માને છે. (૭/૨૫)

ટીકાર્થ :- કેટલાક અજ્ઞાની લોકો દુઃખરૂપ હોવાથી તપને આદરતા નથી. તેઓ એમ કહે છે કે- દુઃખરૂપ એવા ઉપવાસ વગેરેથી જો તપસ્વી થઈ જવાતું હોય તો તમામ દુઃખી જીવો એકસરખી રીતે તપસ્વી બની જશે. તથા મોટું દુઃખ ભોગવે તેને મહાતપસ્વી માનવા પડશે.

અષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે → “દુઃખ વેઠવાને પણ તપ માનવામાં આવે તો આ રીતે તમામ દુઃખી જીવ તપસ્વી બની જશે. તથા મોટા દુઃખ ભોગવવાથી વિશિષ્ટ તપસ્વી બની જવાશે. જેમ પુષ્કળ ધન હોય તેનાથી ધનવાન બની જવાય છે તેમ વધુ દુઃખ ભોગવવાથી મહાતપસ્વી થઈ જવાશે. તથા તમારી આવી નીતિ-રીતિ મુજબ નરકના જીવો મહાતપસ્વી થઈ જશે. કારણ કે તેઓ મહાદુઃખી છે જ. તથા સમતાના સુખને ભોગવવાથી યોગી પુરુષો અતપસ્વી બનવાની આપત્તિ આવશે.” ←

૧. હસ્તાદર્શ ‘તપસ્વિત્વાઽવિશેષાદ્’ ઇતિ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ ‘...ત્વાવિશેષ’ ઇતિ પાઠઃ ।

દુઃખરૂપત્વં ચોપવાસાદિરૂપસ્ય તપસઃ કાયપીડારૂપસ્ય આર્તધ્યાનાદિહેતુત્વાત્ । તદાહ-
આહારવર્જિતે દેહે ધાતુક્ષોભઃ પ્રજાયતે ।

તત્ર ચાઽધિકસત્ત્વોઽપિ ચિત્તભ્રંશં સમશ્નુતે ॥ (અષ્ટક ૧૧/૪)

તથા કર્મોદયાત્ = અસાતવેદનીયોદયાત્ સમુદ્ભવાદ્ = ઉત્પત્તેઃ (=કર્મોદયસમુદ્ભવાત્)
જ્વરાદિવત્ । તત્ત્વચાઽનર્થહેતુત્વાત્ ત્યાજ્યમેવ, ન તુ લોકરૂઢ્યા કર્તવ્યમિતિ ભાવઃ ॥૨૫॥

મુણિવરો ભટ્ટરાગમયમોહો । જં પાવઙ્ મુત્તિસુહં, કત્તો તં ચક્કવટ્ટી વિ ॥” (સંસ્તારકપ્રકીર્ણક-૪૮)
શમસૌખ્યં પ્રધાનં યેષાં તેન વા પ્રધાના યે તે તથા તદ્ભાવસ્તત્ત્વં તસ્માત્ = શમસૌખ્યપ્રધાનત્વાત્
= અદુઃખિતત્વાદિત્યર્થઃ । યોગિનઃ સમાધિમન્તઃ, તુશબ્દઃ પુનરર્થઃ, અતપસ્વિનઃ = અતપોધનાઃ, દુઃખાત્મક-
તપસોઽભાવાદિતિ ભાવના, ત્વન્નીત્યા પ્રસજ્યન્ત ઇતિ પ્રકૃતમેવેતિ ← (અ.પ્ર.૧૧/૩ વૃ.) ।

ન ચ દુઃખરૂપતાઽસ્ય કથં સિદ્ધેતિ શઙ્કનીયમ્, દુઃખરૂપત્વચ્ચ ઉપવાસાદિરૂપસ્ય તપસ
આર્તધ્યાનાદિહેતુત્વાત્ સિદ્ધ્યતિ । ન ચ હેતોસ્વરૂપમસિદ્ધમ્, ઉપવાસાદેરાર્તધ્યાનાદિહેતુત્વં કાયપીડા-
રૂપત્વાદેવ સિદ્ધ્યતિ । પ્રયોગાન્તરશ્ચૈવમ્ - તપો નાદરણીયં અસાતવેદનીયોદયાદુત્પત્તેઃ, જ્વરાદિવત્ । અસા-
તવેદનીયચ્ચોપલક્ષણં ભોગાન્તરાયાદેઃ । ન ચ હેતુરસિદ્ધઃ, ક્ષુત્પિપાસાદીનાં પરિષહાણામસાતવેદનીયોદય-
સમ્પાદ્યત્વેન ભોજનાદ્યભાવસ્ય ચ ભોગાન્તરાયાદિપ્રયુક્તત્વેનાગમોક્તત્વાત્ । અત એવ તન્ન મોક્ષાઙ્ગમ્ ।
તદુક્તં પઞ્ચવસ્તુકે → ણાઽણસણાઙ્ગ દુહં તિ મોક્ષઙ્ગં કમ્મવિવાગત્તણઓ ← (પં.વ.૫૪૦) ઇતિ ।

ઇત્યચ્ચ અનર્થહેતુત્વાત્ ધાતુક્ષોભ-ચિત્તભ્રંશાઽઽર્તધ્યાનાદ્યનર્થકારણત્વાત્ ત્યાજ્યમેવ તપઃ । ઉપલક્ષણાત્
યુક્ત્યાગમબહિર્ભૂતત્વાદપિ તત્ત્યાજ્યતાઽવગન્તવ્યા । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → યુક્ત્યાગમબહિર્ભૂતમત-
સ્ત્યાજ્યમિદં બુદ્ધૈઃ । અશસ્તધ્યાનજનનાત્, પ્રાય આત્માપકારકમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૧/૪) ઇતિ । તદ્-
વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → “યુક્તિશ્ચોપપત્તિરાગમશ્ચાપ્તવચનં, તાભ્યાં બહિર્ભૂતં તદનનુપાતિ તદ્બાધિતં = યુક્ત્યાગમ-
બહિર્ભૂતમ્ । તત્ર યુક્તિબહિર્ભૂતતા પ્રાગુપદર્શિતા, આગમબહિર્ભૂતતા ચૈવમવગન્તવ્યા । “ભાવિયજિણવયણાણં,
મમત્તરહિયાણ નત્થિ ઉ વિસેસો । અપ્પાણમ્મિ પરમ્મિ ય, તો વજ્જે પીડમુખઓ વિ ॥” (પઞ્ચવસ્તુક-
૫૩૯) અનશનાદૌ તુ સ્વકાયપીડા પ્રતીતૈવેતિ । અતઃ = ઇતિ યસ્માદનેકાનન્તરોદિતદૂષણોપેતં, અતઃ
= એતસ્માદ્દેતોઃ, ત્યાજ્યં = ત્યાગાર્હં ઇદં અનશનાદિદુઃખાત્મકં તપઃ । કૈરિત્યાહ બુદ્ધૈઃ = યુક્ત્યાગમહૃદયજ્ઞૈઃ,
ન તૈર્લોકરૂઢ્યા પ્રવર્તિતવ્યં ભવતિ, બુદ્ધત્વાભાવપ્રસઙ્ગાદિતિ હૃદયમ્ । તથા આત્માપકારકં = સ્વસ્યા-

‘તપ દુઃખરૂપ કેમ છે ?’ એવી શંકા ન કરવી. કારણ કે ઉપવાસાદિરૂપ તપ કાયાને પીડાકારી હોવાથી આર્તધ્યાનનો હેતુ છે. માટે ઉપવાસાદિસ્વરૂપ કાયકલેશકારક તપ દુઃખરૂપ જ છે. કહેલ છે કે “આહાર વિના શરીરમાં ધાતુક્ષોભ થાય છે. ત્યારે અધિક સત્ત્વવાળા પણ જીવનું મન ભ્રષ્ટ થાય છે.” તથા અશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થતા હોવાથી જેમ તાવ વગેરે દુઃખરૂપ છે તેમ ઉપવાસ વગેરેમાં ભૂખ્યા રહેવું એ પણ ભોગાન્તરાય કર્મ વગેરેના ઉદયનું કાર્ય હોવાથી દુઃખાત્મક જ છે. તેથી અનર્થનો હેતુ હોવાના લીધે ઉપવાસાદિ સ્વરૂપ તપ ત્યાજ્ય જ છે. લોકરૂઢિથી તપ કર્તવ્ય નથી. એવો અહીં આશય છે. (૭/૨૫)

यथासमाधानं^१ विधेरन्तःसुखनिषेकतः । नैतज्ज्ञानादियोगेन क्षायोपशमिकत्वतः ॥२६॥

यथेति । नैतत् परोक्तं युक्तं, यथासमाधानं = मन-इन्द्रिय-योगानां^२ समाधानमनतिक्रम्य विधेः =^३सो य तवो कायव्वो जेण मणो मंगुलं ण चिंतेइ । जेण ण इंदियहाणी जेण य जोगा ण हायंति॥ (महानिशीथचूर्णि-२४, पञ्चवस्तुक-२१८) इत्यागमेन विधानात् ।

अन्तः = मनसि भावाऽऽरोग्यलाभसम्भावनातः^४ सुखस्य निषेकतः = निक्षेपात् (=अन्तःसुखनिषेकतः) । इत्यमपि कदाचित् कस्यचिद् भवन्त्या अपि देहपीडाया आर्त्तध्यानाद्यहेतुत्वात् बंहीयसा मानससुखेनाऽल्पीयस्याः कायपीडायाः प्रतिरोधात् । तदुक्तं-

नर्थनिबन्धनमिदम्, कुतः ? अशस्तध्यानजननात् = अप्रशस्ताध्यवसायोत्पादकत्वात्, प्रायो = बाहुल्येन, उत्पद्यते हि भोजनाद्यभावे अप्रशस्तध्यानम् । इह च प्रायोग्रहणात् श्रीमन्महावीरादिभिर्व्यभिचारपरिहारो दर्शित इति । अतोऽपि त्याज्यमेवेदं बुधैरिति प्रक्रमः इति पूर्वपक्षः” ← (अ.प्र.११/४ वृ.)॥७/२५॥

उत्तरपक्षयति - ‘यथेति । मन-इन्द्रिय-योगानां समाधानं = समाधिं अनतिक्रम्य दुर्ध्यानादिकञ्च यथा न स्यात् तथा । तदुक्तं ज्ञानसारे → तदेव हि तपः कार्यं दुर्ध्यानं यत्र नो भवेत् । येन योगा न हीयन्ते क्षीयन्ते नेन्द्रियाणि वा॥ ← (ज्ञा.सा.३१/७) इति । अध्यात्मतत्त्वालोके अपि → न यत्र दुर्ध्यानमुपस्थितं स्याद् योगा न हानिं समवाप्नुवन्ति । क्षीणानि न स्युः पुनरिन्द्रियाणि कुर्यात् तपः तत् सुविचारयुक्तम् ॥ ← (अ.तत्त्वा २/२८) इत्युक्तम् ।

→ सो नाम अणसण तवो जेण मणो मंगुलं न चिंतेइ । जेण न इंदियहाणी, जेण य जोगा न हायंति ॥ ← (म.वि. १३४) इति मरणविभक्तिप्रकीर्णकवचनमप्यत्र साक्षि । तदुक्तं

• तप अंगे बौद्ध मतनुं निराकरण •

गाथार्थ :- उपरोक्त बौद्ध मत व्याज्भी नथी. कारण के समाधि टके ते रीते तप करवानुं विधान छे. तेमज तपथी चित्तमां प्रसन्नतानुं सिंयन थाय छे. अने ज्ञानादिना संबंधथी तप क्षायोपशमिक धर्मरूप छे. (७/२६)

टीकार्थ :- तपने दुःखरूप माननार बौद्ध वगेरे विद्वानोअे पूर्वे तपनी अकर्तव्यता जशावी ते व्याज्भी नथी. कारण के मन, ईन्द्रिय अने आराधनाना योगोनी समाधिनुं उल्लंघन कर्या विना तप करवानुं जैनागममां विधान छे. जैन आगममां अेम जशावेळ छे के ‘तेवो तप करवो जेईअे के जेथी मन आर्त्तध्यान न करे, आंभ वगेरे ईन्द्रियोनी शक्ति न घटे तथा स्वाध्याय-संयम आदि योगोनी आराधना छानिने न पाभे.’ आ वातथी सूचित थाय छे के तप दुःखरूप के आर्त्तध्यानस्वरूप नथी. उलटुं तप द्वारा त्वाव आरोग्य-आत्मकल्याणप्राप्तिनी संभावनाथी तपस्वीने मनमां प्रसन्नतानी लहेर उठे छे. आ रीते छोवा छतां पण क्यारेक कोईकने तप दरम्यान देहपीडा थती छोय तो पण ते पीडा आर्त्तध्यान वगेरेनुं कारण बनती नथी. केम के तपनिमित्तक पुष्कण मानसिक प्रसन्नताना लीधे अल्प कायपीडा गौण बनी जाय छे, अटकी जाय छे. कायपीडा थवा छतां कायपीडा बणवानरूपे अनुभववाती नथी. अष्टकण्ठमां जशावेळ छे के → तपमां मन, ईन्द्रिय के

१. मुद्रितप्रतौ ‘...धानविधे’ इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शे ‘समाधिमा...’ इति पाठांतरम् । ३. तच्च तपः कर्तव्यं येन मनोऽमंगलं न चिन्तयति । येन नेन्द्रियहानिर्येन च योगा न हीयन्ते । ४. हस्तादर्शे ‘सुखस्य’ इति पाठः ।

મનન્દ્રિયયોગાનામહાનિશ્ચોદિતા જિનૈઃ । યતોઽત્ર તત્કથં ત્વસ્ય યુક્ત્યા(તા) સ્યાદ્ દુઃખરૂપતા ॥
યાઽપિ ચાનશનાદિભ્યઃ કાયપીડા મનાક્ ક્વચિત્ । વ્યાધિક્રિયાસમા સાપિ^૧ નેષ્ટસિદ્ધ્યાઽત્ર^૨ બાધની ॥
દૃષ્ટા ચેષ્ટાર્થસંસિદ્ધૌ કાયપીડા હ્યદુઃખદા । રત્નાદિવણિગાદીનાં^૩ તદ્વદત્રાઽપિ ભાવ્યતામ્ ॥

વીરભદ્રસૂરિભિઃ અપિ આરાધનાપતાકાપ્રકીર્ણકે → સો નામ બાહિરતવો જેણ મળો મંગુલં ન ચિંતેઈ ।
જેણ ય ન જોગહાણી મળનિવ્યાણી ય સે હોઈ ॥ ← (આ.પ. ૧૪૯) ઇતિ । ઇત્યં ભાવિતકાયતયા
ભાવિતચિત્તતયા ચ દુઃખમય-સુખમયાન્યતરવેદનાભિષ્વઙ્ગવિરહેણ બૌદ્ધનીત્યાપિ વિવેકયુક્તબાહ્યતપસઃ
કલ્યાણકારિતાઽનાવિલૈવ ।

અષ્ટકપ્રકરણસંવાદમાહ કારિકાત્રિતયેન ‘મન’ ઇત્યાદિ । તદ્વૃત્તિશ્ચૈવમ્ → પૂર્વપક્ષવાદિના યદુક્તમ્,
‘દુઃખાત્મકં તપો ન યુક્તિમત્ કર્મોદયસ્વરૂપત્વાત્’, તત્ર દુઃખાત્મકમિતિ વિશેષણં તપસો ન સિદ્ધમિતિ
તાવદાવેદયતિ । કથમ્ ? મનશ્ચ ચિત્તમિન્દ્રિયાણિ ચ કરણાણિ યોગાશ્ચ પ્રત્યુપેક્ષણાદયઃ સંયમવ્યાપારા
મન-ઇન્દ્રિય-યોગાસ્તેષામ્, અહાનિઃ = અનાબાધતા ચોદિતા = અભિહિતા । અથવા ચ-શબ્દઃ સમુચ્ચયે,
તેન અનુપપ્લુતતા ચ, ઉદિતા = ઉક્તા, જિનૈઃ = તીર્થઙ્કરૈઃ, યતો = યસ્માત્કારણાત્, અત્ર તપસિ ।
યદાહ- ‘સો હુ તવો કાયવ્વો, જેણ મળો મંગુલં ન ચિન્તેઈ । જેણ ન ઈન્દિયહાણી, જેણ ય જોગા
ન હાયંતિ ॥’ (પઞ્ચવસ્તુક-૨૧૪ + મહાનિશીથચૂર્ણિ-૨૪) । તથા- “તા જહ ન દેહપીડા, ન યાવિ
ચિયમંસસોણિયત્તં તુ । જહ ધમ્મજ્ઞાણવુડ્ઢી, તહા ઇમં હોઈ કાયવ્વં ॥ (પઞ્ચવસ્તુક-૮૫૩) તત્
ઇતિ તસ્માત્કારણાત્ કથં = કેન પ્રકારેણ ન કથજ્ઞિવિદિત્યર્થઃ, તુ ઇતિ વિતર્કે, અસ્ય = તપસઃ
યુક્તા = ઉપપન્ના સ્યાત્ = ભવેત્ દુઃખરૂપતા = અસુખસ્વભાવતા ? તદેવં દુઃખાત્મકત્વં તપસો-
ઽસિદ્ધં તદસિદ્ધાવયુક્તિમત્ત્વમપ્યસિદ્ધમિત્યુક્તમિતિ । નનુ દેહપીડાકારિત્વેનાનશનાદીનાં દુઃખસ્વરૂપત્વમનુભૂય-
માનમપિ કથમસિદ્ધમિતિ વ્યપદિશ્યત ઇત્યાહ - યાપિ ઇતિ । અનશનાદિભ્યઃ ઉક્તન્યાયેન તાવદેહપીડા
ન ભવત્યેવ । યાપિ ચ અનશનાદિભ્ય ઉપવાસાદિભ્યઃ, આદિશબ્દાદૂનોદરતાદેઃ સકાશાત્, કાયપીડા =
શરીરબાધા, ન તુ મનઃપીડા, મનાક્ = સ્વલ્પા, ક્વચિત્ = દેશે કાલે વા ન પુનઃ સર્વત્ર સર્વદા
સા સમ્ભવતિ ઉક્તન્યાયપ્રવૃત્તસ્ય સાઽપિ ઇતિ ઇહ દૃશ્યં તેનાસાવપિ, ન બાધની = નૈવ બાધિકા, ન
મનસો દુઃખદા । કિમિત્યત આહ ઇષ્ટસિદ્ધ્યા = વાઙ્ઞિતાર્થસાધનાત્ અત્ર = પ્રવચને । કિંવિધાસા-
વિત્યાહ વ્યાધિક્રિયાસમા = રોગચિકિત્સાતુલ્યા । યથાહિ રોગચિકિત્સાયાં મનાક્ દેહસ્ય પીડા સત્યપિ
ન બાધિકા આરોગ્યસિદ્ધેઃ, એવં તપસ્યપિ દેહપીડા ભાવારોગ્યસંસિદ્ધેર્ન ભાવતો બાધિકેતિ ભાવનેતિ ।

ઈષ્ટાર્થસંસિદ્ધૌ દેહપીડાયા અદુઃખરૂપતાં દૃષ્ટાન્તેન સમર્થયન્નાહ - ન કેવલમસ્માભિરેવેહોપન્યસ્તા,
દૃષ્ટા ચ = લોકેઽવલોકિતા, ઇષ્ટાર્થસંસિદ્ધૌ = અભિપ્રેતપ્રયોજનપ્રાપ્તૌ સત્યામ્, કાયપીડા = દેહબાધા,
સ્વાધ્યાય આદિ યોગોની હાનિ ન થાય એવું શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોએ જણાવેલ છે. તેથી આ તપમાં દુઃખરૂપતા
કઈ રીતે યુક્તિસંગત બને? તથા અણસણ-ઉપવાસ વગેરે દ્વારા ક્યાંક જે થોડી દેહપીડા થાય છે તે રોગની
ચિકિત્સાતુલ્ય છે. તેથી તે પીડા ભાવઆરોગ્યરૂપ ઈષ્ટની સિદ્ધિ થવા દ્વારા પ્રસ્તુતમાં બાધક બનતી નથી. લોકમાં
પણ દેખાય છે કે રત્ન વગેરેના વેપારીઓને પંધામાં શારીરિક તકલીફ હોવા છતાં ધન વગેરેની સિદ્ધિ થવાથી

૧. હસ્તાદર્શ ‘નેત્રા..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શવિશેષે ‘સિદ્ધ્યાર્થબાધની’ ઇતિ પાઠઃ । ૩. હસ્તાદર્શ ‘તેદ્..’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

(अष्टक-११/५-६-७) इति ।

तथा ज्ञानादीनां, आदिना शम-संवेग-सुख-ब्रह्मगुप्त्यादिग्रहः, योगेन = सम्बन्धेन (=ज्ञानादियो-

हिशब्दः स्फुटार्थः, अदुःखदा = न पीडाकारिणी । केषामित्याह, रत्नानि मरकतादीनि आदिर्येषां वस्त्र-सुवर्णादीनां तानि तथा तेषां वणिक् वाणिजको = रत्नादिवणिक् स आदिर्येषां कृषीवलादीनां ते तथा तेषां रत्नादिवणिगादीनाम् । ततः किमित्याह तेषामिव = वणिगादीनामिव = तद्वत्, अत्रापि = अनशनादित-पोविषयेऽपि भाव्यतां = निपुणधिया पर्यालोच्यताम् । तथाहि - रत्न-सुवर्ण-वसनादिवणिक्कृषीवलादीनां समीहितार्थसंसिद्धिबद्धनिश्चयानां अपारपारावारावतारकान्तारनिस्तरणधरणीप्रकर्षणादिविविधव्यापारपराय-णानां क्षुत्पिपासाश्रमादिजनितदेहपीडा न मनोविधुरताऽऽधायिनीति । एवं साधूनामपारसंसारसागराद-चिरादुत्तिर्षूणामनशनोदरतादितपोजनितदेहपीडा न मनोबाधाविधायिनीति ।

इह पुनर्विशेषसम्प्रदायं केचिदेवमूचुः- “किल कोऽपि दरिद्रवणिजको दूरदेशान्तरं गत्वा कथङ्कथमपि रत्नान्युपार्जितवान् चिन्तितवांश्च ‘कथमहमेतानि महामूल्यानि सर्वाशासम्पादकानि महारत्नानि चौरव्या-कुलमरण्यं निस्तीर्य स्वनगरं गत्वोपभोगं नेष्यामि’ ? ततस्तेनोत्पन्नबुद्धिना तान्येकत्र स्थाने निहितानि, काचादिशकलानि च पोद्दलिकायां बद्धानि, सा च दण्डाग्रे निबद्धा । ततश्चौरपल्लीमध्येन ‘अहो रत्न-वणिजको गच्छति’ इत्येवं महता शब्देन व्याहरन्नरण्यमतिक्रामति स्म । ततो मार्गपल्लीषु च ये जनास्ते तं वीक्ष्य ससंभ्रममागत्य निभालयन्ति स्म । अपश्यंश्च काचादिशकलानि, अवधीरितवन्तश्च ‘ग्रहगृहीतोऽ-यमि’ति विभावयन्तः । ततः पुनरपि तथैव निवृत्तः, तत्रापि यैः पूर्वं न वीक्षित आसीत्ते तथैव वीक्षितवन्तोऽथावधीरितवन्तश्च, एवं पुनरपि असावरण्यमध्येन गतवान् ततस्तृतीयवेलायामतिपरिचि-तत्वादेवधीरितस्तस्करजनेन, ततोऽसौ निश्चितं ‘न मां कोऽपि अत्रारण्यमार्गं स्वलयिष्यती’ति निश्चित्य रत्नानि गृहीत्वा शीघ्रं शीघ्रं तदुपयो(भो)गाय वाञ्छितपुरप्राप्तावरण्यात्तन्निर्वाहणे चातीवौत्सुक्येनानवरत-महाप्रयाणकैः क्षुत्पिपासाश्रमादीन् भवतो भूयसोऽप्यवगणयन् गन्तुं प्रवृत्तः । बहुतरमार्गमितलिङ्घितः सन् पिपासाभिभूतो भावयामास, ‘अहो अहमद्य जलं विना म्रिये, न च रत्नोपभोगभाजनं भवामी’त्येवं भावयता मरणभयभीतेन रत्नोपभोगकाङ्क्षिणा दृष्टं सरः पङ्कप्रायपानीयं पङ्कमग्नमृगादिकलेवरपूय-कृमिजलव्याकुलं विलीनमतिदुर्गन्धं विरसं तुच्छजलं दृष्ट्वा च गन्धमजिघ्रता रसमनास्वादयता दुष्कररणं कुर्वता अक्षिणी निमील्याञ्जलिभिस्तत्पीतवान् परं स्वास्थ्यं चागमत् । तदुपष्टम्भितश्च क्षीणपिपासा-दुःखोऽक्षेपेणेषुपुरं प्राप्तः रत्नोपभो(यो)गसुखं चेति” । उपनयस्तु प्रागुक्त एवेति ← (अ.प्र.११/५-६-७ वृत्ति) ।

तदेवं तपसो दुःखात्मकतां व्युदस्य साम्प्रतं कर्मोदयजन्यतां प्रतिक्षिपन्नाह - तथा ज्ञानादीनामिति । यद्यपि → खंती य मद्दवऽज्जव मुत्ती तव संजमे अ बोद्धव्वे । सच्चं सोयं आकिंचणं च बंभं च जइधम्मो ।। ← (दशवैकालिकनिर्युक्ति-अध्य.६/१४८ + आवश्यकनिर्युक्तिसङ्ग्रहणी गाथा-३-पगामसज्झाय + नवतत्त्वप्रकरण-२९) दशवैकालिकनिर्युक्त्यादिवचनादेव क्षान्त्यादियतिधर्मं तपसो निर्देशतः क्षायोपश-ते पीडा दुःखदायकं बनती नथी. ते रीते प्रस्तुतमां तप अंगे पश विचारवुं. ←

तथा ज्ञाना. । तेमं ज्ञानं, समता, संवेग, प्रसन्नता, ब्रह्मचर्यनी वाऽनुं पालन वगेरे गुणोना

ગેન) ક્ષાયોપશમિકત્વતઃ = ચારિત્રમોહનીયકર્મક્ષયોપશમસમુદ્ભવત્વાન્ન તપ ઔદયિકત્વાદના-
દરણીયમ્ । તદાહ-

“વિશિષ્ટજ્ઞાન-સંવેગ-શમસારમતસ્તપઃ । ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞેયમવ્યાબાધસુખાત્મકમ્ ॥ (અ.૧૧/૮) ”

મિકત્વં સિદ્ધમેવ । ન હિ યતિધર્માનામૌદયિકભાવરૂપતાઽભિમતા । તથાપિ તપસઃ ક્ષાયોપશમિકત્વે
અષ્ટકસંવાદમાહ ‘વિશિષ્ટે’ તિ ।

તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ‘વિશિષ્ટાઃ’ પ્રધાનાઃ સમ્યગ્દર્શનવિશેષિતત્વાત્, ‘જ્ઞાનં’ ચ તત્ત્વસંવેદનમ્,
‘સંવેગશ્ચ’ સંસારભયં મુક્તિમાર્ગાભિલાષિતા વા, શમશ્ચ કષાયેન્દ્રિયમનસાં નિરોધો જ્ઞાનસંવેગશમાઃ,
વિશિષ્ટાશ્ચ તે તે ચેતિ કર્મધારયઃ, ત એવ સારઃ = અન્તર્ગર્ભો યસ્ય તૈર્વા સારં યત્તત્થા, જ્ઞાનાદિ-
સારમેવ તપઃ તપો ભવતિ નેતરત્, અલ્પફલત્વાત્ । યદાહ- “સદ્ધિં વાસસહસ્સા” (ઉપદેશમાલા-૮૧)
ગાથા, “છજ્જીવકાયવહગા” (ઉપદેશમાલા-૮૨) ગાથા । ‘અતઃ’ ઇતિ યસ્માદુક્તયુક્તેરદુઃખાત્મકમત એત-
સ્માદ્દેતોઃ, તપઃ = અનશનાદિ, કિમિત્યાહ, ક્ષયેણ = ઉદીર્ણચારિત્રમોહનીયકર્મણશ્ચેદેન સહ ઉપશમ-
સ્તસ્યૈવ વિપાકાપેક્ષયા વિષ્કમ્ભિતોદયત્વં = ક્ષયોપશમસ્તત્ર ભવં ક્ષાયોપશમિકં જ્ઞેયં = જ્ઞાતવ્યમ્, ન
પુનઃ કર્મોદયસ્વરૂપમ્ । તથા અવિઘ્નમાના વ્યાબાધા અવિરતિજનિતાઃ અનન્તરાઃ પારમ્પર્યકૃતા વા એહિક્યઃ
પારત્રિક્યો વા યસ્મિંસ્તદવ્યાબાધમ્, તત્ત્વ તત્સુખં ચ તદેવાત્મા = સ્વભાવો યસ્ય તદ્ ‘અવ્યાબાધસુખાત્મકં’
= પ્રશમસુખાત્મકં સિદ્ધસુખાનુકારીત્યર્થઃ । અનેન ચ શ્લોકેન તપસોઽકર્મોદયસ્વરૂપત્વમદુઃખત્વરૂપત્વં
ચાવેદિતમ્ । ઉક્તં ચૈતદન્યત્રાપિ-

“જં ઇય ઇમં ન દુઃખં, કમ્મવિવાગો વિ સવ્વહા ણેવં । ખાઓવસમિયભાવે, એયંતિ જિણાગમે ભણિયં ॥
ખન્તાઈસાહુધમ્મે, તવગહણં સો ય ખઓવસમિયમ્મિ । ભાવમ્મિ વિણિદ્ધિદ્ધો, દુઃખં ચોદઇયગે સવ્વં ॥

(પચ્ચવસ્તુક-૮૫૭-૮૫૮) એતેન ચ તપસો દુઃખરૂપત્વ-કર્મોદયસ્વરૂપત્વપરિહારેણ “સર્વ એવ હિ
દુઃખ્યેવ” ઇત્યાદિશ્લોક(અ.૧૧/૨-૩)દ્વયાભિહિતં તપોદૂષણં સર્વં પરિહતમવગન્તવ્યં, દુઃખસ્વરૂપત્વાશ્રય-
ત્વાત્તસ્યેતિ ← (અષ્ટકવૃત્તિ-૧૧/૮) ।

‘સદ્ધિં વાસસહસ્સા’ ઇત્યત્ર ‘તિસત્તખુત્તો દણ ધોણ । અણુચિણ્ણં તામલિણા અત્રાણતવુત્તિ અપ્પ-
ફલો’ ॥ ઇત્યેવં ગાથાપૂર્તિઃ કરણીયા ઉપદેશમાલાતઃ (ઉપ.મા. ૮૧) । ‘છજ્જીવકાયવહગા’ ઇત્યત્રાઽપિ
‘હિંસકસત્થાઈં ઉવઈસંતિ પુણો । સુબહું પિ તવકિલેસો બાલતવસ્સીણ અપ્પફલો’ ॥ (ઉપદેશમાલા-
૮૨) ઇત્યેવં ગાથાપૂર્તિઃ તત એવ કાર્યા ।

કિંચ તપસા વિઘ્નવિચ્છેદો ભવતીતિ બૌદ્ધાનામપિ સમ્મતમ્ । પ્રવ્રજ્યાર્થં અગ્રકુલિકપુત્રસ્ય રાષ્ટ્રપા-
સંસર્ગથી તપધર્મ ક્ષાયોપશમિક છે. અર્થાત્ ચારિત્રમોહનીય તથા વીર્યાન્તરાય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન
થયેલ હોવાથી ઉપવાસાદિ તપ ઔદયિકરૂપ નથી. અશાતાવેદનીય કર્મના ઉદયથી તપ ઉત્પન્ન થયેલ
નથી. માટે જ તપ અનાદરણીય બનતો નથી. અષ્ટકજ્ઞાં જણાવેલ છે કે “વિશિષ્ટ કોટિના જ્ઞાન,
સમતા, સંવેગ વગેરેથી ગર્ભિત હોવાના કારણે તપને ક્ષાયોપશમિક જણાવો. તથા તપ અવ્યાબાધ સુખરૂપ
છે.” (માટે પૂર્વે ૭/૨૫ પૃષ્ઠ-૫૧૦ ઉપર જે જણાવેલ હતું કે ‘તપ દુઃખરૂપ છે, આર્તધ્યાનરૂપ છે,
અસાતાવેદનીયજન્ય છે...’ આ બધી વાત વાહિયાત છે- એમ સાબિત થાય છે.)

लस्य सप्ताहकालं यावदुपोषितस्य लब्धजननी-जनकसम्भतेः बौद्धप्रब्रज्यालाभः श्रूयत एव । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → अथ खो रट्ठपालो कुलपुत्तो 'न मं माता-पितरो अनुजानन्ति अगारस्मा अनगारियं पब्बज्जाया'ति तत्थेव अनन्तरहिताय भूमिया निपज्जि 'इधेव मे मरणं भविस्सति पब्बज्जा वा'ति । अथ खो रट्ठपालो कुलपुत्तो एकम्पि भत्तं न भुज्जि, द्वेपि भत्तानि न भुज्जि, तीणिपि भत्तानि न भुज्जि, चत्तारिपि भत्तानि न भुज्जि, पञ्चपि भत्तानि न भुज्जि, छपि भत्तानि न भुज्जि, सत्तपि भत्तानि न भुज्जि' ← (म.नि. २/४/२९६, पृ.२५७ रट्ठपालसुत्त) इत्यादि । ततश्च सुष्ठूक्तं महावीरगीतायां → तपोयोगेन सर्वेषां चित्तशुद्धिः प्रजायते । तपोयोगो महायोगो मोहादीनां विनाशकः ।। ← (महा. गी.११/३) इति ।

एतेन → मृद्धी शय्या, प्रातरुत्थाय पेया, भक्तं मध्ये, पानकं चापराहणे । द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रे मोक्षश्चान्ते शाक्यपुत्रेण दृष्टः ।। ← () इति वाममार्गीयबौद्धैः मिथ्या कल्पितः प्रलापोऽपि निरस्तः स्वयमेव सुगतेन सदैवैकाशनतपःपालनात्, परेषामपि तद्विधानात्, रात्रिभोजननिषेधाच्च । तदुक्तं मज्झिमनिकाये → भगवा एतदवोच- 'अहं खो, भिक्खवे, एकासनभोजनं भुज्जामि, एकासनभोजनं खो, अहं, भिक्खवे भुज्जमानो अप्पाबाधतञ्च सज्जानामि अप्पातङ्कतञ्च लहुट्टानञ्च बलञ्च फासुविहारञ्च । एत्थ तुम्हेपि, भिक्खवे एकासनभोजनं भुज्जथ, एकासनभोजनं, खो भिक्खवे, तुम्हेपि भुज्जमाना अप्पाबाधतञ्च सज्जानिस्सथ अप्पातङ्कतञ्च लहुट्टानञ्च बलञ्च फासुविहारञ्च ← (म.नि. २.२.१३४ पृ.१०९) । रात्रिभोजनत्यागश्च मज्झिमनिकाये → भगवा भिक्खू आमन्तेसि- 'इद्धं तुम्हे भिक्खवे, एत्तं रत्तिं विकालभोजनं पजहथा ← (म.नि.२.२.१४९ पृ.१२५),... तत्र खो भगवा भिक्खू आमन्तेसि- 'अहं खो, भिक्खवे, अज्जत्रेव रत्तिभोजना भुज्जामि । अज्जत्र खो पनाहं, भिक्खवे, रत्तिभोजना भुज्जमानो अप्पाबाधतञ्च सज्जानामि अप्पातङ्कतञ्च लहुट्टानञ्च बलञ्च फासुविहारञ्च । एत्थ, तुम्हेपि, भिक्खवे अज्जत्रेव रत्तिभोजना भुज्जथ । अज्जत्र खो पन, भिक्खवे, तुम्हे पि रत्तिभोजना भुज्जमाना अप्पाबाधतञ्च सज्जानिस्सथ अप्पातङ्कतञ्च लहुट्टानञ्च बलञ्च फासुविहारञ्चा'ति ← (म.नि.२.२. १७६ पृ. १४८) इति दर्शितः ।

न च तथाप्युपवास-षष्ठाऽष्टमादीनां दुःखरूपतया हेयत्वमेव स्यादिति वाच्यम्, → तवस्स मूलं धिती ← (नि.भा. ८४ चू.) इति निशीथचूर्णवचनाद् धृतिसम्पन्नानामुग्रतपसोऽपि दुःखरूपत्वाऽभानात्, स्वल्पसत्त्वेऽपि सहिष्णोर्मुमुक्षोर्दुःखवेदनतोऽकुशलकर्मक्षयादिलाभात् । तदुक्तं सुगतेनैव मज्झिमनिकाये की-टागिरिसूत्रे अध्वजिदादिकं प्रति → यस्मा च खो एतं भिक्खवे ! मया जातं दिट्ठं विदितं सच्छिकतं फस्सितं पज्जाय- 'इधेकच्चस्स एवरूपं दुक्खं वेदनं वेदयतो अकुसला धम्मा परिहायन्ति, कुसला धम्मा अभिवड्ढन्ती'ति । तस्माहं 'एवरूपं दुक्खं वेदनं उवसम्पज्ज विहरथा'ति वदामि ← (म.नि. २/२/१०/१७९-पृष्ठ-१५१) इति । प्रकृते → उपवासादिसहिष्णुत्वं च ← (बा.सू.३/४) इति बार्हस्पत्य-सूत्रमपि स्मर्तव्यम् ।

किञ्च सुगतस्य सम्बोधिप्राप्तिः षड्वर्षीयोग्रतपश्चर्यादित एवोपदर्शिता । तदुक्तं सुगतेनैव मज्झिमनिकाये पाशराशिसूत्रे बोधिराजकुमारसूत्रे च → किञ्छेन मे अधिगतं हलं दानि पकासितुं । राग-

दोसपरेतेहि नायं धम्मो सुसम्बुधो ← (म.नि.१/३/६/२८१ पृ.२२७ + २/४/५/३३७ पृष्ठ-२९९) इति । अन्याऽन्यरथपरिवर्तनसमागत-प्रसेनजितभूपालोदाहरणमेव मज्झिमनिकायगतरथविनीतसूत्रवर्ति सुगतोक्तं परम्परयोग्रतपश्चर्यासाफल्यसिद्धये प्रभवतीत्यवधेयम् (दृश्यतां मज्झिमनिकाय-रथविनीतसूत्र-१/३/४/२५९-पृष्ठ २०६) । → तपस्सी अक्कोधनो होति, अनुपनाही । तपस्सी अनिस्सुकी होति, अमच्छरी ← (दी.नि.३/२/५) इति दीघनिकायवचनमपि तात्पर्यवृत्त्या तपस उपादेयतामेवाऽऽवेदयति । यथोक्तं सुत्तनिपाते अपि → सद्धा बीजं, तपो बुद्धि ← (सु.नि.१/४/२) इति ।

ततश्च तपोनिषेधे 'निन्दामि च पिबामि चे'ति न्यायापातो दुर्वारः सुगतस्य ।

वस्तुतः तपस्विसुगतिसाक्षात्करणात् सुगतस्य तपोगर्हादिकं नैव सम्भवति । तदुक्तं सुगतेन दीघनिकाये → एकच्चं तपस्सिं अप्पदुक्खविहारिं पस्सामि दिब्बेन चक्खुना विसुद्धेन अतिक्कन्तमानुसकेन कायस्स भेदा परं मरणा सुगतिं सग्गं लोकं उपपन्नं । योहं, कस्सप, इमेसं तपस्सीनं एवं आगतिञ्च गतिञ्च चुतिञ्च उपपत्तिञ्च यथाभूतं पजानामि, सोहं किं सब्बं तपं गरहिस्सामि, सब्बं वा तपस्सिं लूखाजीविं एकंसेन उपक्कोसिस्सामि उपवदिस्सामि ? ← (दी.नि. १/८/३८४, पृ. १४७) इति ।

यत्तु केषाञ्चित्तपस्विनामपि दुर्गतिगामित्वं तत्तु न तपोदूषणं किन्तु तादृशजीवगतकषायादीनामेव दूषणम्, अन्यथा बौद्धभिक्षुणामपि केषाञ्चिद् दुर्गतिगामित्वाद् बौद्धदीक्षाया अपि निन्द्यत्वमेवाऽऽपद्येत । संयुत्तनिकाये → तपो च ब्रह्मचरियञ्च तं सिनानमनोदकं ← (सं.नि.जरारवर्ग-१/१/६/५८-पृ. ४४) इत्येवं तपो-ब्रह्मचर्ययोः चित्तमलापनायकत्वेन निर्जलस्नानरूपताऽपि सुगतोक्ता इत्थमेव सङ्गच्छते ।

किञ्च, तपोजन्याऽऽरत्यऽऽसहनेऽधीरत्वमेव बौद्धानां सिध्यति, जैनानां त्वरतिसहिष्णुतया धीरत्वमेव । तदुक्तं अंगुत्तरनिकाये → धीरो हि अरतिस्सहो ← (अंगु.४/३/८) इति । 'तपो दुःखात्मकमि'ति मत्वा तपःकरणावसरेऽऽरतिकरणमेव परमार्थतो दुःखं, न तु तपो दुःखम् । एतेन → अनभिरति खो आवुसो ! इमस्मिं धम्मविनये दुक्खा, अभिरति सुखा ← (अंगु.१०/७/६) इति अंगुत्तरनिकायवचनमपि व्याख्यातम् ।

यत्तु दीघनिकाये उदुम्बरिकसिंहनादसूत्रे सुगतेन → तपस्सि तपं समादियति, सो तेन तपसा अत्तानुक्कंसेति परं वम्भेति अयम्पि खो, निग्रोध ! तपस्सिनो उपक्किलेसो होति । ..यम्पि, निग्रोध ! तपस्सी तपं समादियति, सो तेन तपसा मज्जति मुच्छति पमादमापज्जति । अयम्पि सो, निग्रोध ! तपस्सिनो उपक्किलेसो होति । तपस्सी तपं समादियति सो तेण तपसा लाभ-सक्कार-सिलोकं अभिनिब्बत्तेति, सो तेन लाभ-सक्कार-सिलोकेन अत्तानुक्कंसेति परं वम्भेति । अयम्पि सो, निग्रोध ! तपस्सिनो उपक्किलेसो होति.... तपस्सि तपं समादियति, सो तेन तपसा लाभ-सक्कार-सिलोकं अभिनिब्बत्तेति, सो तेन लाभ-सक्कार-सिलोकेन मज्जति मुच्छति पमादमापज्जति ← (दी.नि.३/२/५८-५९, पृ ३०-३१) इत्यादिना ये तपस्विदोषा दर्शिताः, तत्रैव चाग्रे → तपस्सी तपं समादियति, सो तेन तपसा न अत्तानुक्कंसेति, न परं वम्भेति । एव सो तस्मिं ठाने परिसुद्धो होति ।... यम्पि, निग्रोध ! तपस्सी तपं समादियति, सो तेन तपसा न मज्जति, न मुच्छति, न पमादमापज्जति । एवं सो तस्मिं ठाने परिसुद्धो होति ।... तपस्सी तपं समादियति, सो तेन तपसा लाभ-सक्कार-सिलोकं अभि-

निब्वत्तेति, सो तेन लाभ-सक्कर-सिलोकेन न अत्तानुक्कंसेति, परं न वम्भेति । एवं सो तस्मिं ठाने परिसुद्धो होति ।..... तपस्सी तपं समादियति, सो तेन तपसा लाभ-सक्कार-सिलोकं अभिनिब्वत्तेति, सो तेन लाभ-सक्कार-सिलोकेन न मज्जति, न मुच्छति न पमादमापज्जति । एवं सो तस्मिं ठाने परिसुद्धो होति ← (दी.नि. ३/२/६४, पृ.३३) इत्येवं या तपस्विशुद्धिरुपदर्शिता तदुभयाभ्युपग-मोऽस्माकमनाविल एव । → नो इहलोगद्वाए तवमहिद्विज्जा ← (द.वै.९/४/४) इत्यादिना दशवैकालिकसूत्रे तपःसमाधिप्रदर्शनावसरे तपःशुद्धिर्दर्शितैवेति विवेकपूर्वं तपःकरणे योग्यस्य न दोषसम्भवः, अन्यथा शील-प्रज्ञादेरपि त्याज्यतैवाऽऽपघेत । **विनयद्वात्रिंशिकायां** (द्वा.२९/२४ पृष्ठ-१९९८) स्पष्टीभविष्यतीदम् ।

किञ्च तपोऽकरणतः सुखशीलतयाऽकुशलधर्मवृद्ध्यादिदर्शने तु तपश्चर्यादरेण दुःखोदीरणतोऽकु-शलधर्महान्याद्यानयनं सुगतस्याऽप्यभिप्रेतमेव । इदमेवाऽभिप्रेत्य सुगतेन **मज्झिमनिकाये** → “भिक्षवे ! भिक्षु इति पटिसञ्चिक्खति- ‘यथासुखं खो मे विहरतो अकुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति, कुसला धम्मा परिहायन्ति; दुक्खाय पन मे अत्तानं पदहतो अकुसला धम्मा परिहायन्ति, कुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति यंनूनाहं दुक्खाय अत्तानं पदहेय्यन्ति । सो दुक्खाय अत्तानं पदहति तस्स दुक्खाय अत्तानं पदहतो अकुसला धम्मा परिहायन्ति, कुसला धम्मा अभिवड्ढन्ति ← (म.नि.३/१/१२,पृ.१०) इति यदुक्तं तदपि सापेक्षभावेन तपश्चर्यायाः साफल्यमुपादेयत्वञ्चोपदर्शयतीत्यवधेयम् ।

किञ्च तपश्चर्यायामाहारादित्यागानुबृंहणमस्ति, तच्च सुगतेन **मज्झिमनिकाये** धातुविभङ्गसूत्रे → चागमनुब्रूहेय्य ← (म.नि.३/४/१०/३४३, पृ.२८८) इत्येवं विहितमित्यर्थतः तपश्चर्याया विहितत्वमेवेति ।

प्रकृते → तपसा प्राप्यते सत्त्वं सत्त्वात् सम्प्राप्यते मनः । मनसा प्राप्यते ह्यात्मा ह्यात्माऽपत्त्या निवर्तते ॥ ← (मैत्रे.१/४/२) इति **मैत्रेय्युपनिषद्वचनं**, → नाऽतपस्कस्याऽऽत्मज्ञानेऽधिगमः कर्मसिद्धिर्वा ← (मैत्रा.४/३) इति च **मैत्रायण्युपनिषद्वचनं** → यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्च दुष्करम् । सर्वं तत् तपसा साध्यं तपो हि दुरतिक्रमम् ॥ ← (मनु.११/२३९) इति **मनुस्मृतिवचनं**, → तपसो हि परं नास्ति ← (म.भा.वन.९१/१९) इति **महाभारतवचनं**, → तपसा चीयते ब्रह्म ← (मुण्ड.१/१/८) इति च **मुण्डकोपनिषद्वचनमपि** यथातन्त्रमनुयोज्यम् ।

तपःकरणे सुवर्णघटनन्यायः सङ्गच्छते । यथाऽघटितं सुवर्णमुल्कामुखेऽतितपनोत्तरं कुण्डलाद्या-कारसंस्थितं सत् शीतलीक्रियते सौवर्णिकैः तथैवाऽयमात्माऽपि प्रबलतरतपोदहननिर्दग्धकर्ममलोत्तरं शुद्धचैतन्यैकस्वरूपसंस्थितः सन् कात्स्न्येन शीतीभूतः सम्पद्यत इति दिक् ।

तपःकुलके अपि → अधिरं पि धिरं, वकं पि उजुअं, दुल्लहं पि तह सुलहं । दुस्सज्झं पि सुसज्झं तवेण संपज्जए कज्जं । ← (त.कु.३) इत्येवं तपःफलमुपदर्शितम् । तत्त्वार्थभाष्ये उमास्वातिवाचकैः अपि → षड्विधादपि बाह्यात् तपसः सङ्गत्याग-शरीरलाघवेन्द्रियविजय-संयमरक्षण-कर्मनिर्जरा भवन्ति ← (त.भा.९/२९) इत्येवमनशानादिबाह्यतपःफलमुपदर्शितम् । यथोक्तं उत्तराध्ययनसूत्रे अपि → तवेणं भन्ते ! जीवे किं जणेइ ? वोयाणं जणेइ ← (उत्त.२९/२८) इति । → व्यवदानं = पूर्वबद्धकर्मापगमतो विशिष्टां शुद्धिम् ← (उत्त.२९/२८ पृष्ठ-५८६) इति तद्वृत्तौ **शान्तिस्वरयः** । प्रकृते → न हि दुःखरूपं तपो विना दुःखप्रदं पापं नश्यति, यथा लोके पारदमन्तरेण विषव्रणानां नोपशान्तिः ← (जै.न्या.मा.३/८/४) इति **जैमिनीयन्यायमालाविस्तरवचनमपि** यथातन्त्रं भावनीयम् ।

શમાદય એવ ક્ષાયોપશમિકા ન તુ તપ ઇતિ ચેદ્ ? ન, ગુણસમુદાયરૂપસ્ય 'તપસોઽશવિવે-
ચનેન પૃથક્કરણેઽતિપ્રસઙ્ગાત્, ક્રોધાદિદોષવિરોધેન શમાદીનામિવ પ્રમાદાદિદોષવિરોધેન તપસોઽપ્યા-

વસ્તુતઃ ગુણસમુદાયરૂપસ્ય = સ્વાધ્યાય-વિનય-વૈયાવૃત્ય-ધ્યાનાદિગુણસમૂહાત્મકસ્ય તપસઃ અંશવિ-
વેચનેન = અપ્રમત્તાસ્વાધ્યાયાદંશવિવેકેન પૃથક્કરણે = સ્વતન્ત્રવિભાગકરણે અતિપ્રસઙ્ગાત્ = લઙ્ઘ-
નાદાવતિવ્યાપ્તેઃ । કિઞ્ચ ક્રોધાદિબાધકત્વાદ્યથા શમાદીનામાત્મગુણત્વં તથૈવ પ્રમાદાદિબાધકત્વાત્તપસોઽપિ
તથાત્વમવ્યાહતમેવેત્યાશયેનાહ - ક્રોધાદીતિ ।

વસ્તુતસ્ત્વનશનાદિલક્ષણસ્યાપિ જિનાજ્ઞાનુસારિણઃ તપસઃ સ્વરૂપત આત્મગુણત્વમેવ અનાહારકત્વસ્વ-
ભાવાનુગુણત્વાત્ । અત એવ હારિભદ્રીયાવશ્યકવૃત્તૌ ચરમાવશ્યકાર્થાધિકારનિરૂપણાવસરે “અનશનાદિ-
ગુણસન્ધારણા પ્રત્યાખ્યાનસ્ય” (આ.નિ.૭૯-પૃ.૩૬) ઇતિ ગદિતમ્ । ઇત્યજ્ઞાનાહારત્વસ્યાત્મસ્વભાવતયા-
ઽનશનાદિરૂપેઽપિ તપસિ વિરક્તાનામાનન્દાનુભવોઽનાવિલ એવ । એતેન → સ્વભાવવિહિતો ધર્મઃ કસ્ય
નેષ્ટઃ પ્રશાન્તયે ? ← (શ્રી.ભા. ૭/૧૫/૧૪) ઇતિ શ્રીમદ્ભાગવતવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

કિઞ્ચ તત એવ તપોઽપિ ન કેવલમુપવાસલક્ષણમેકવિધમેવ ભગવદ્ભરુપદિષ્ટમ્, કિન્તુ દ્વાદશધા ।
યથોક્તં મરણવિભક્તિપ્રકીર્ણકે →

અણસળમૂળોયરિયા વિક્તિચ્છેઓ રસસ્સ પરિચાઓ । કાયસ્સ પરિકિલેસો છટ્ટો સંલીળયા ચેવ ॥

વિણએ વેયાવચ્ચે પાયચ્છિત્તે વિવેગ-સજ્ઞાએ । અભ્ભિંતરં તવવિહિં છટ્ટું જ્ઞાણં વિયાણાહિ ॥

← (મ.વિ. ૧૨૭-૧૨૮) ઇતિ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુત્તૌ →

અણસળમુળોઅરિયા વિક્તિસંખેવણં રસચ્ચાઓ । કાયકિલેસો સંલીળયા ય બજ્ઞો તવો હોઈ ॥
પાયચ્છિત્તં વિણઓ વેઆવચ્ચં તહેવ સજ્ઞાઓ । જ્ઞાણં ઉસ્સગ્ગો વિ અ અભ્ભિંતરઓ તવો હોઈ ॥

← (દ.વૈ.નિ.૧/૪૭-૪૮) ઇતિ । પરેષામપિ નૈકવિધત્વમેવ તપસોઽભિમતમ્ । તદુક્તં ભગવદ્ગીતાયાં →

દેવદ્વિજગુરુપ્રાજ્ઞપૂજનં શૌચમાર્જવમ્ । બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ શારીરં તપ ઉચ્યતે ॥

અનુદ્વેગકરં વાક્યં સત્યં પ્રિયહિતં ચ યત્ । સ્વાધ્યાયાભ્યસનં ચૈવ વાઙ્મયં તપ ઉચ્યતે ॥

મનઃપ્રસાદઃ સૌમ્યત્વં મૌનમાત્મવિનિગ્રહઃ । ભાવસંશુદ્ધિરિત્યેતત્તપો માનસમુચ્યતે ॥

← (મ.ગી.૧૭/૧૪-૧૬) ઇતિ । પ્રકૃતે → તપઃ = કાયેન્દ્રિય-મનસાં સમાધાનમ્ ← (કેનો.ભા.૪/
૩૩) ઇતિ કેનોપનિષચ્છાઙ્કરભાષ્યવચનં, → તપો હિ સ્વાધ્યાયઃ ← (તૈ.આ.૨/૧૪) ઇતિ → તપો
બ્રહ્મ ← (તૈ.આ.૯/૨) ઇતિ ચ તૈત્તિરીયાઽઽરણ્યકાઽઽપસ્તમ્બધર્મસૂત્રયોઃ વચનમપિ સ્મર્તવ્યમ્ ।

પ્રશ્ન :- શમ વગેરે ભાવો જ ક્ષાયોપશમિક છે. તપ કઈ રીતે ક્ષાયોપશમિક ભાવ હોય ?

પ્રત્યુત્તર :- આ પ્રશ્ન વ્યાજબી નથી. કારણ કે અપ્રમત્તા, સ્વાધ્યાય, વિનય, વૈયાવચ્ચ વગેરે
ગુણોના સમુદાયસ્વરૂપ તપ છે. તપના તે તે અંશોને છુટા કરીને પૃથક્કરણ-વિભાગીકરણ કરવામાં આવે
તો અતિપ્રસંગ આવે. અર્થાત્ લાંઘણ વગેરેને પણ તપસ્વરૂપ માનવાની અનિષ્ટ આપત્તિ આવે.

વળી, જેમ ક્રોધ વગેરે દોષના વિરોધી હોવાથી સમતા વગેરે આત્માના ગુણસ્વરૂપ છે તેમ પ્રમાદ
વગેરે દોષનો વિરોધી હોવાથી તપ પણ આત્માનો ગુણ જ છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'તપસોઽશ....' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

त्मगुणत्वाच्च । क्वचिदार्तध्यानादिदोषसहचरितत्वदर्शनेन तपसस्त्याज्यत्वे च क्वचिदहङ्कारादि-
सहचरितत्वाज्ज्ञानमपि त्याज्यं स्यात् । विवेकिनां ज्ञानं न तथेति चेद् ? विवेकिनां तपोऽप्येवमिति
समानमुत्पश्यामः ॥२६॥

→ ऋतं तपः सत्यं तपः श्रुतं तपः । शान्तं तपो दानं तपः ॥ ← (तै.आ.ना.१०/८) इति
तैत्तिरीयारण्यकनारायणोपनिषद्वचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् । → ब्राह्मणस्य तपो ज्ञानं, तपः क्षत्रस्य
रक्षणम् ← (मनु.११/२३६) इति मनुस्मृतिवचनमपि यथातन्त्रम् योज्यम् । ततश्चोग्रशुष्कतपश्चर्याभग्नहृदयतया
पारमार्थिकविद्याशून्यचञ्चलचित्ततया च सुगतस्य → न खो पनाहं इमाय कटुकाय दुक्करकारिकाय
अधिगच्छामि उत्तरि मनुस्सधम्मा अलमरिजाण-दस्सनविसेसं ← (म.नि.महासच्चकसुत्त- १/४/६/३८१,
पृ.३१५) इत्येवं मज्झिमनिकायदर्शितोक्तिस्तु न नो बाधिका । भावशून्यो लङ्घनरूपो द्रव्योपवासस्त्वस्माकमपि
न सकामनिर्जरासाधनतयेष्टः । अत एव हरिभद्रसूरिभिः ब्रह्मसिद्धान्तसमुच्चये →

द्रव्योपवासे नो यत्नो ह्यस्य शास्त्रबहिष्कृते । यत्नो भावोपवासे तु लोकद्वयहिताऽऽवहे ॥
उपावृत्तस्य दोषेभ्यः सम्यग्वासो गुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयो न तु देहस्य शोषणम् ॥

← (ब्र.सि.स.२४०-२४१) इत्युक्तम् । एतेन → उप समीपे यो वासो जीवात्म-परमात्मनोः ।
उपवासः स विज्ञेयो न तु कायस्य शोषणम् ॥ ← (वरा.२/३९) इति वराहोपनिषद्वचनं, → अहिंसा
सत्यवचनमऽनृशंस्यं दमो घृणा । एतत् तपो विदुर्धीरा न शरीरस्य शोषणम् ॥ ← (म.भा.शान्तिपर्व-
१८९/१८) इति महाभारतवचनं, → शरीर-चित्तयोः सर्वसौख्यं त्यक्त्वा शनैः शनैः । तयोर्निर्द्वन्द्वधर्मि-
त्वाऽऽपादनं तप उच्यते ॥ ← (सं.गी.३/८८) इति च संन्यासगीतावचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते
→ ऋतं तपः, सत्यं तपः, श्रुतं तपः, शान्तं तपः, दानं तपः ← (म.नारा.८/१) इति महानारायणोप-
निषद्वचनमपि स्मर्तव्यम् । अत एव बाह्यतपोनिरूपणं तु रेखागवयन्यायेनाभ्यन्तरतपःपरिचायकमव-
सेयम् । तदुक्तं दशवैकालिकचूर्णो जिनदासगणिभिरपि → तवो णाम तावयति अडुविहं कम्मगंठिं
नासेति त्ति वुत्तं भवति ← (द.वै.१/१ चू.) इति । तदुक्तं उत्तराध्ययनबृहद्वृत्तौ अपि → तपति
पुरोपात्तकर्माणि क्षपणेनेति तपः ← (उत्त.बृ.वृ. पृष्ठ-५५६) इति । यथोक्तं पञ्चाशके अपि →
जत्थ कसायणिरोहो बंभं जिणपूयणं अणसणं च । सो सव्वो चेव तवो ← (पंचा.१९/२६) इति ।

आराधनापताकायां वीरभद्रसूरिभिः → अणसणमूणोयरिया वित्तीसंखेवओ रसच्चाओ । कायकिलेसो
सिज्जा य विवित्ता बाहिरो उ तवो ॥ ← (आ.प. १३६) इत्येवं बाह्य तप उक्तम् । ततश्च
विवेकदृष्ट्या यथाशक्ति यथासमाधानं स्वोचितनानाविधतपःकरणे दोषलवोऽपि नास्तीति दृढतरमवधेयम् ।

क्यारेक तपनी साथे आर्तध्यान आदि दोष देभावाथी ज्ञे तपश्चर्या त्याज्य डोय तो क्यारेक ज्ञाननी
साथे अहंकार वगेरे दोषो जज्ञावाथी ज्ञान पक्ष त्याज्य भनी जशे. ज्ञे 'विवेकी लोकोने ज्ञान
अभिमानजनक अनतुं नथी' अमे कडेशो तो विवेकी लोकोने तप पक्ष आर्तध्यान वगेरेनुं कारण अनतो
नथी-आ वात पक्ष अमे समान रीते ज्ञेईअे छीअे. (७/२६)

१. हस्तादर्श 'सहस्रित....' इत्यशुद्धः पाठः ।

दयापि 'लौकिकी नेष्टा षट्कायाऽनवबोधतः । 'ऐकान्तिकी च नाऽज्ञानान्निश्चय-व्यवहारयोः ॥२७॥

तदुक्तं पञ्चवस्तुके श्रीहरिभद्रसूरिभिः →

नो अणसणाइविरहा पाएण चयइ संपयं देहो । चिअमंससोणिअत्तं तम्हा एअंपि कायव्वं ॥
 चिअमंससोणिअस्स उ असुहपवित्तीए कारणं परमं । संजायइ मोहुदओ सहकारिविसेसजोएणं ॥
 सइ तम्मि विवेगीवि हु सोहेइ ण निअमओ निअं कज्जं । किं पुण तेण विहुणे अदीहदरिसी अतस्सेवी ॥
 तम्हा उ अणसणाइवि पीडाजणगंपि ईसि देहस्स । बंभव भो सेविअव्वं तवोवहाणं सया जइणा ॥
 सिअ णो सुहासयाओ सुओवउत्तस्स मुणिअतत्तस्स । बंभंमि होइ पीडा संवेगाओ अ भिक्खुस्स ॥
 तुल्लमिअमणसणाओ न य तं सुहझाणबाहगंपि इहं । कायव्वंति जिणाणा किंतु ससत्तीए जइअव्वं ॥
 ता जह न देहपीडा ण यावि चिअमंससोणिअत्तं तु । जह धम्मझाणवुड्ढी तहा इमं होइ कायव्वं ॥
 पडिवज्जइ अ इमं खलु आणाआराहणेण भव्वस्स । सुहभावहेउभावं कम्मखयउवसमभावेण ॥
 एअं अणुभवसिद्धं जइमाईणं विसुद्धभावाणं । भावेण अण्णेसिंपि अ रायाणिद्वेसकारीणं ॥
 एएण जंपि केई नाणसणाई दुहंपि (ति) मोक्खंगं । कम्मविवागत्तणओ भणंति एअंपि पडिसिद्धं ॥
 जं इय इमं न दुक्खं कम्मविवागोऽवि सव्वहा पेवं । खाओवसमिअभावे एअंपि जिणागमे भणिअं ॥
 खंताइ साहुधम्मे तवगहणं सो खओवसमिअम्मि । भावम्मि विनिदिट्ठो दुक्खं चोदइअगे सव्वं ॥
 ण य कम्मविवागोऽवि हु सव्वोऽवि हु सव्वहा ण मोक्खंगं । सुहसंबंधी जम्हा इच्छिज्जइ एस समयम्मि ॥
 जे केइ महापुरिसा धम्माराहणसहा इहं लोए । कुसलाणुंबंधिकम्मोदयाइओ ते विनिदिट्ठा ॥
 न कयाइ खुदसत्ता किलिद्वकम्मोदयाओ संभूआ । विसकंटागाइतुल्ला धम्मम्मि दढं पयट्ठंति ॥
 कुसलासयहेउओ विसिट्ठसुहहेउओ अ णिअमेणं । सुद्धं पुन्नफलं चिअ जीवं पावा णिअत्तेइ ॥
 अलमित्थ पसंगेणं बज्झपि तवोवहाणमो एवं । कायव्वं बुद्धिमया कम्मक्खयमिच्छमाणेणं ॥

← (पं.व.८४७-८६३) इति ।

प्रकृते → अप्पाहारस्स न इंदियाई विसएसु संपवत्तंति । नेव किलम्मइ तवसा रसिएसु न सज्जए यावि ॥ ← (बृ.क.भा. १३३१) इति बृहत्कल्पभाष्यवचनं, → गर्धस्य दूरीकरणं तपोऽस्ति प्राप्तं रहस्यं तपसोऽत्र सर्वम् । धन्या रमन्तेऽत्र विवेकदीपप्रोद्भासितात्मोन्नतिहेतुमार्गाः ॥ ← (अ.तत्त्वा. २/३५) इति च अध्यात्मतत्त्वालोकवचनं स्मर्तव्यम् । देहवर्ण-बलोपचयाद्यर्थं यथेच्छं दुग्धादिविकृति-परिभोगे तून्मार्गागामित्वमेव स्यात् → णाणादिसंधणट्ठा वि सेविता णेति उप्पहं विगती । किं पुण जो पडिसेवति विगती वण्णादीणं कज्जे ॥ ← (नि.भा.२२८४) इति निशीथभाष्यवचनादिति विभावनीयम् । टीकागतमवशिष्टं स्पष्टम् । अन्यास्तु प्राचीना युक्तयः → तवसा उ निज्जरा इह हंदि पसिद्धा उ सव्ववाईणं ← (पं.लिं.९२) इति पञ्चलिङ्गप्रकरणश्लोकस्य वृत्तितो विज्ञेयाः ॥७/२६॥

❁ ज्ञानरहित दया सङ्ग नथी ❁

गाथार्थ :- षड्भुवनिकायनो बोध न होवाथी लौकिक दया पशु ईष्ट नथी. निश्चय अने व्यवहारनो

१. हस्तादर्श 'देया लौकिके' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्श 'ऐकौतिकी' इत्यशुद्धः पाठः ।

दयापीति । लौकिकी = लोकमात्रप्रसिद्धाऽरण्यवासिनां तापसादीनां दयापि षट्कायाऽनवबोधतः = पृथिव्यादिजीवाऽपरिज्ञानाद् नेष्टा = न फलवती, दयाया ज्ञानसाध्यत्वात्, 'पढमं नाणं तओ दया' (दशवै.४/१०) इति वचनात् ।

लौकिकसंमतमद्य-मांसभक्षणादिकं प्रतिषिध्य साम्प्रतं लौकिकदयामधिकृत्याह - 'दयापी'ति । दयायाः = जीवदयाया ज्ञानसाध्यत्वात् = षड्जीवनिकायस्वरूप-तन्नाशसंरक्षणोपायादिविषयकसज्ज्ञानसाध्यत्वात् 'पढमं नाणं तओ दया' (द.वै.४/१०) इति दशवैकालिकवचनात् । जीवदयाकारणीभूतज्ञानाभावे तस्याः परमार्थतोऽसिद्धेरिति भावः । यद्यपि 'प्रथमं = आदौ ज्ञानं = जीवस्वरूप-संरक्षणोपाय-फलविषयं ततः = तथाविधज्ञानसमनन्तरं दया = संयमः, तदेकान्तोपादेयतया भावतः तत्प्रवृत्तेः' (द.वै. ४/१० वृ.) इत्येवं श्रीहरिभद्रसूरिभिः 'दया'पदं संयमपरतया तत्र व्याख्यातं तथापि संयमौपयिकदयाया अपि तादृश-ज्ञानसाध्यत्वमनाविलमेव ।

→ मा हिंसीस्तन्वा प्रजाः ← (य.वे.१२/३२) इति यजुर्वेदवचनं, → नान्योऽन्यं हिंस्याताम् ← (श.प.ब्रा.३/४/१/२४) इति शतपथब्राह्मणवचनं, → अभयं सर्वभूतेभ्यः ← (प्राणा.१/१) इति प्राणाग्निहोत्रोपनिषद्वचनं, → अहिंसा परमो धर्मः सर्वप्राणभृतां वरः (म.भा.११/१३) इति महाभारतवचनं, → अहिंसया च भूतानाममृतत्वाय कल्पते ← (म.स्मृ.६/६०) इति मनुस्मृतिवचनं, → दुष्टं हिंसायाम् ← (वै.सू.६/१/७) इति वैशेषिकसूत्रं, यद्वा → पञ्चैतानि पवित्राणि सर्वेषां धर्मचारिणाम् । अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् ॥ ← (अष्टक-१३/२), → श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवाऽवधार्यताम् । आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । ← (म.भा.धर्मसर्वस्वाधिकार उद्योगपर्व-२३८) इत्यादिकं पुरस्कृत्य पुष्प-फल-शेवालादिभोक्तृणां निर्जनाऽरण्यवासिनां तापसादीनां लौकिक्या दयायाः पालनेऽपि 'निकृष्टदृष्टिर्नात्कृष्टे' इति न्यायेन षड्जीवनिकायज्ञानविरहेण → द्रव्यार्थिकनयं श्रित्वा, नित्यात्मा कथ्यते जिनैः । पर्यायार्थिकतोऽनित्य, आत्मा ज्ञेयो विचक्षणैः ॥ (आ.द.गी.४८) ← इति आत्मदर्शनगीतादि-वचनतात्पर्यावगमानर्हतया च न तद्धिंसावर्जनं सम्भवति, तस्याः तत्त्वतो ज्ञाननिवर्तनीयत्वादिति लौकिकी दया न फलवतीति सिद्धम् ।

तदुक्तं रघुनाथेन अपि → अनवबुद्धार्थं प्रवृत्तिः बिलवर्तिगोधाविभजनन्यायेनाऽशक्या ← () ।

बोध न होवाथी औकान्तिकी दया पण एष्ट नथी. (७/२७)

टीकार्थ :- वनवासी तापस वगैरेनी लोकमात्रमां प्रसिद्ध ओवी लौकिक दया पण पृथ्वी, पाणी वगैरे षड्जीवनिकाय विषयक बोध न होवाथी सङ्ग नथी. कारण के 'प्रथम ज्ञान अने पछी अहिंसा' - आ प्रभाषे श्रीदशवैकालिकसूत्रना वचनथी ज्ञाय छे के दया ज्ञानजन्य छे. (अर्थात् दयानुं कारण सम्यग् ज्ञान छे. जेने 'पृथ्वी, पाणी वगैरे जव छे.' अेवुं सम्यग् ज्ञान ज नथी ते तात्त्विक दया पाणी न ज शके. कारण विना कार्य कछ रीते थछ शके ? कारण विना कार्य उत्पन्न थाय तो कार्य-कारणभाव भ्वांगी पडे. अथवा ते उत्पन्न थयेल कार्य विवक्षित कारणनुं तात्त्विक कार्य कही न शकय. अेटलुं निश्चित मानवुं पडे.)

१. एवं चिद्दृष्टं सबसंज्ञं । अज्ञानी किं कही किं वा नाही छेअपावगं ॥ इति गाथाशेषः । दशवै.अध्य.४/१० ।

નિશ્ચય-વ્યવહારયોરજ્ઞાનાદૈકાન્તિકી ચ સ્થૂલવ્યવહારમાત્રાઽભિમતા^૧ લોકોત્તરાઽઽભા સાઽપિ

યુક્તઞ્ચૈતત્ । ન હ્યજ્ઞાનિનાં તાત્ત્વિકસંવેગગર્ભજ્ઞાનપરિણતિઃ પાપનિવૃત્તિર્વા પરમાર્થતઃ સમ્ભવતિ । તદુક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ ધર્મસદ્ગ્રહણ્યાં → જો સંવેગપહાણો અચ્ચંતસુહો ઉ હોઈ પરિણામો । પાપનિવૃત્તિ ય પરા નેયં અન્નાણિણો ઉભયં ॥ ← (ધર્મ.સં.૫૪૦) ઇતિ ।

અત એવ સંયુક્તનિકાયે બ્રાહ્મણસંયુક્તે અર્હદ્વર્ગે અર્હિસકસૂત્રે →યો ચ કાયેન વાચાય મનસા ચ ન હિંસતિ । સ વૈ અર્હિસકો હોતિ, યો પરં ન વિહિંસતિ ॥ ← (સં.નિ. ૧ 19 19 19 15 19 99/ પૃ.૧૯૨) ઇતિ યદુક્તં સુગતેન તદપિ ન કૃત્સ્નાઽર્હિસાપ્રતિપાદકં સમ્ભવતિ, કારિતાઽનુમોદિતર્હિંસાયા અત્યાગાત્ । ઇદમેવાભિપ્રેત્ય દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ શ્રીભદ્રવાહુસ્વામિભિઃ અપિ → જહ જિણસાસણનિરયા ધમ્મં પાલેતિ સાહવો સુહુદં । ન કૃતિસ્થિએસુ એવં દીસઈ પરિવાલણોવાઓ ॥ ← (દ.વૈ.નિ.૯૪) ઇતિ કથિતમ્ । યથોક્તં આચારાઙ્ગનિર્યુક્તૌ અપિ → પવ્યંતિ ય અણગારા ણ ય તેહિ ગુણેહિં જેહિ અણગારા । પુઢવિં વિહિંસમાણા ન હુ તે વાયાહિ અણગારા ॥ ← (આ.નિ.૯૯) ઇતિ । જ્ઞાનવિરહે જીવર્હિંસાનિવૃત્તિસ્તત્ત્વતોઽનિવૃત્તિરેવ । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુક્તૌ એવ → કાયાણં તે જયણં ન મુણંતિ ન કરેંતિ ← (દ.વૈ.નિ.૧૩૩) ઇતિ । તદુક્તં ઉપદેશપદે અપિ → જાણઈ ઉપ્પણ્ણરુઈ જઈ તા દોસા ણિયત્તઈ સમ્મં । ઇહરા અપવિત્તીઈ વિ અણિયત્તો ચેવ ભાવેણં ॥ ← (ઉ.પ.૫૧૨) ઇતિ । તતશ્ચ તસ્કરકન્દુન્યાયેનૈષામજ્ઞાનકષ્ટભાજનત્વમવસેયમ્ । તથાહિ - કશ્ચિત્ તસ્કરઃ ચૌર્યં કૃત્વા સ્વકીયચૌર્યં સંવરણાર્થં સન્નિહિતં કન્દુગૃહં પ્રવિષ્ટઃ, ગૃહસ્વામિના કન્દુના કન્દુકર્મણિ નિયુક્તઃ । તત્કર્મણ્યશક્યે નિયુક્તત્વાત્ તત્કુર્વન્ રાજપુરુષૈઃ તસ્કરમન્વેષમાણૈઃ તત્ર ઙ્ઙાતિતિ સમાગતૈરુક્તે કર્મણ્યકુશલતાં સમાલોચ્ય 'તસ્કરોઽયમિ'તિ જ્ઞાત્વા ગૃહીતઃ કન્દુકર્મણિ વ્યર્થક્લેશભાગી સંવૃત્તઃ તથેમેઽપિ તાપસાઃ ષડ્જીવનિકાયતત્ત્વમજ્ઞાનાનાઃ તદ્રક્ષણે પ્રવૃત્તાઃ શેવાલભક્ષણાદિનાઽર્હિંસાયામકુશલાઃ કુકર્મબન્ધભાજનતાં નાતિ-ક્રામન્તિ । લોકદૃષ્ટ્યા દયાપાલનેઽપિ ઉષ્ણભોજિન્યાયેન તત્સ્વભાવાનપગમ એવ । તથાહિ- ઉષ્ણં ભોક્તું શીલમસ્યેતિ ઉષ્ણભોજી । સ ચ કદાચિત્ શીતલમપ્યશનાદિકં ભુજ્જન્ નોષ્ણભોજનકરણસ્વભાવં વિમુજ્ચતિ । તથૈવાત્રાવગન્તવ્યમ્ । તતશ્ચ વ્યવહારતઃ સ્થૂલદયાપાલનેઽપિ અવસરાપેક્ષિવધકન્યાયેન તદાનીમપિ હિંસાકરણસ્વભાવસ્યાવ્યાહતત્વાત્ । ઇત્યમેવ સૂત્રકૃતાઙ્ગદ્વિતીયશ્રુતસ્કન્ધાદૌ (શ્રુ.સ્કં.૨ અ.૪) એકેન્દ્રિયાદીનાં કર્મબન્ધકત્વોક્તિઃ સઙ્ગચ્છતે ।

નનુ ષડ્જીવનિકાયબોધવિકલાનાં લૌકિક્યા દયાયા અસ્તુ નૈષ્ફલ્યમ્ । કિન્તુ શુદ્ધોઞ્ઞાદિકૃતે ત્યક્તગુરુકુલવાસાદીનાં તુ દયા ફલવતી સ્યાન્ન વા? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ - નિશ્ચય-વ્યવહારયોરજ્ઞાનાત્ = 'પ્રમત્તયોગો હિંસા' ઇતિ નિશ્ચયનયાભિપ્રાયઃ, 'પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા' ઇતિ વ્યવહારનયાભિપ્રાયઃ, 'પ્રમત્ત-

તેમજ નિશ્ચય-વ્યવહારનું જ્ઞાન ન હોવાથી સ્થૂલ વ્યવહારમાત્રથી માન્ય એવી ઐકાન્તિકી જે દયા લોકોત્તર જેવી દેખાતી હોય તે પણ શાસ્ત્રમાન્ય નથી, ઈષ્ટફલસાધક નથી. કારણ કે તેમને અભિમત એવી હિંસા જ અત્યંત પ્રસક્ત થાય છે. માટે હિંસાનો અભાવ અભિમાનમાત્રરૂપ = કાલ્પનિક છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...માત્રાભિમતલોકો...' ઇતિ પાઠઃ ।

दया नेष्टा, तदभिमतया हिंसाया एवातिप्रसक्तत्वात्, तदभावस्याऽऽभिमानिकत्वात्, तादृशदयास-
द्भावेऽपि तत्त्वज्ञानाऽभावसद्भावाच्चेति भावः ॥२७॥

योगात्प्राणव्यपरोपणं हिंसा' इति (त.सू.७/८) प्रमाणाभिप्राय इत्येवं हिंसागोचरनयप्रमाणज्ञानविरहात्
अहिंसापालनकृते गुरुकुलवास-तद्विनयकरण-शास्त्राभ्यासादेः शेषधर्मस्थानस्याऽहिंसास्वरूपपरिज्ञानाभ्युपगम-
परिपालनोपायभूतस्य परित्यागेनोद्यच्छतामगीतार्थानां मुनीनां ऐकान्तिकी = स्थूलव्यवहारमात्राभिमतता =
निश्चयनिरपेक्षकेवलस्थूलव्यवहारदुर्नयसम्मतता या लोकोत्तराभा = लोकोत्तरदयासदृशी दृश्यते बहिर्वृत्त्या
सापि दया नेष्टा = नैवाभीष्टफलवती, तदभिमतयाः = स्वच्छन्दविहारिणामपि त्याज्यत्वेन सम्मताया
हिंसाया एव एककिभिक्षागमनादौ → 'एगाणियस्स दोसा इत्थी साणे तहेव पडिणीए । भिक्ख-
विसोहि महव्वय' ← (ओ.नि.४११) इत्यादिना ओघनिर्युक्तिदर्शितरीत्या अतिप्रसक्तत्वात् = अतिशयेन
प्राप्तत्वात् । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिः उपदेशपदे → धम्मंङ्गणमहिंसा सारो एसोत्ति उज्जमति एत्तो ।
सव्वपरिच्चाएणं एगो इह लोगनीतीए ॥ ← (उप.पद.१८३) इति । अत एव महावीरगीतायां
→ निश्चय-व्यवहाराभ्यां गौण-मुख्यविभेदतः । महालाभविचारेण चाऽहिंसापालनं शुभम् ॥ ← (म.गी.
५/२१९) इत्युक्तम् । न च तथाप्याधाकर्मिकादित्यागेनाऽहिंसालक्षणा दयाऽव्याहृतैवेति शङ्कनीयम्,
तदभावस्य = आधाकर्मिकादिदोषपरिहाररूपस्य हिंसाविरहस्य आभिमानिकत्वात् = मोहपारवश्येन का-
ल्पनिकत्वात् । अत एव तेषां श्रमः परमार्थतस्तु अपराद्धेषुधानुष्काऽऽडम्बरन्यायेन वृथैवाऽवसेयः ।

वस्तुतस्तु सा लोकोत्तराऽपि नास्ति, आज्ञाबाह्यत्वात् । केवलं लोकोत्तरद्रव्ययतिकृतत्वाद् लोको-
त्तरत्वेनोपचर्यते, न तु परमार्थतो लौकिकबाह्या । तदुक्तं उपदेशरहस्यवृत्तौ → आज्ञाबाह्या = सूत्रविषय-
स्वतन्त्रविश्वासाऽप्रयोज्यप्रवृत्तिका अहिंसैव तावल्लोकोत्तरनीतितो न भवति, प्रासुकपुष्पफलशैवालादि-
भोजिनां विजनारण्यवासिनां बालतपस्विनां स्वच्छन्दाऽगीतार्थानां लोकोत्तरयतीनाञ्च गुरुकुलवास-तद्वि-
नयकरण-शास्त्राभ्यासादिवर्जितायाः केवलायास्तस्या लोकमूलत्वेन लौकिकत्वानपायात् ← (उप.रह.गा.
४/पृ.७-वृ.) इति । अत एव पञ्चाशकेऽपि → पायं अभिन्नगंठीतमा उ तह दुक्करंपि कुव्वंता ।
बज्झा व ण ते साहू धंखाहरणेण विण्णेया ॥ ← (पञ्चा.११/३८) इत्युक्तं स्वच्छन्दयतीनधिकृत्य ।

एतेन गुरुकुलवासं परित्यजतां स्वच्छन्दयतीनां दुष्करतपःकरणद्वाराऽऽधाकर्मिकादिदोषपरिहारे दया-
ऽव्याहृतेति प्रतिक्षिप्तम् तादृशदयासद्भावेऽपि = यथाकथञ्चित्तादृशदयास्तित्वोपपादनेऽपि तत्त्वज्ञानाभाव-
सद्भावात् = दयाकारणीभूततत्त्वज्ञानविरहात् । अत एव सा दया न तात्त्विकी, कारणविरहे कार्याऽ-
योगात् । न चाज्ञानादस्तु पापकर्मबन्धः, दयातश्च संवरादिरपि तत्राबाधित एवेति शङ्कनीयम्,
अर्धजरतीयन्यायप्रसङ्गात् । न हि वृद्धा एकदेशे युवतीति वक्तुं युज्यते, न वा कुक्कुट्यादेरेकदेशो
भोगाय पच्यते, तदन्यदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते, विरोधात् । एवमेव कर्मबन्धाद्यध्यवसायेष्वपि भावनीयम् ।

तथा तेवी दया ६४२ उवा ६४तां दया६४२शीभूत तत्त्वज्ञाननो अभाव पश ६४२ छे. आ ६४२सरे
तेवी दया मान्य नथी भेवो अही आशय छे. (७/२७)

વ્યવહારાત્પરપ્રાણરક્ષણં યતનાવતઃ । નિશ્ચયાન્નિર્વિકલ્પસ્વભાવપ્રાણાઽવનં તુ સા ॥૨૮॥

અત એવ તાદૃશદયાયાઃ સુન્દરત્વમપિ નાભિમતમ્; → ‘અપ્પાગમો કિલિસ્સઈ જઈ વિ કરેઈ અઈ-
દુક્કરં તવં । સુંદરબુહ્લીઈ કયંં બહુયંં પિ ણ સુંદરંં હોઈ ॥’ ← (ઉપ.મા.૪૧૪) ઇતિ ઉપદેશમાલા-
વચનાત્ પૂર્વોક્તાત્ (પૃ.૧૧૦) । તદુક્તંં ઉત્તરાધ્યયને અપિ → માસે માસે તુ જો બાલો કુસગેણંં
તુ ભુંજે । ન સો સુયક્કાયાધમ્મસ્સ કલંં અઘ્ઘઈ સોલસિંં ॥ ← (ઉત્ત.૧/૪૪) ઇતિ । બૌદ્ધાનામપિ
સમ્મતમિદમ્ । તદુક્તંં ધમ્મપદે → માસે માસે કુસગેણં બાલો ભુંજેથ ભોજનંં । ન સો સંખતધમ્માનંં
કલંં અઘ્ઘતિ સોલસિંં ॥ ← (ધ.પ.૭૦) ઇતિ । એતેન તેષુ તાત્ત્વિકતત્ત્વશ્રદ્ધાનમપિ પ્રતિક્ષિપ્તમ્,
→ ‘નિયમેણ સદ્દહંંતો છક્કાયે ભાવઓ ણ સદ્દહઈ । હંંદી અપજ્જવેસુ વિ સદ્દહણા હોઈ અવિભત્તા ॥’
← (સં. ત.૩/૨૮) ઇતિ સમ્મતિતર્કવચનાદ્ દ્રવ્યત એવ તેષાંં સમ્યક્ત્વસમ્ભવાત્ । તદપ્યપ્રધાનમેવ,
ગુરુપારતન્ત્ર્યવિરહાત્ । ગુરુપારતન્ત્ર્યે સત્યેવ તત્ત્વજ્ઞાનશૂન્યાનાંં દેવાદિગોચરાઽવિવિક્તશ્રદ્ધાનાદિદ્વારા પ્રધાન-
દ્રવ્યસમ્યક્ત્વસમ્ભવાત્ । અત એવ પ્રતિમાશતકવૃત્તૌ → અવિવિક્તેન દેવ-ગુરુ-ધર્મશ્રદ્ધાનેન નવતત્ત્વશ્રદ્ધાનેન
ગુરુપારતન્ત્ર્યાદિના ચ દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમેવ વ્યપદિશન્તિ શ્રુતવૃદ્ધાઃ ← (પ્ર.શ.૧૫) ઇતિ ગદિતમ્ । અત્ર
દ્રવ્યપદંં નાઽયોગ્યતાપરંં કિન્તુ પ્રાધાન્યાર્થકમિતિ ધ્યેયમ્ ॥૭/૨૭॥

ગ્રન્થકૃતા ‘લોકોત્તરાઽઽભાયા દયાયા અપ્યફલતૈવ, નિશ્ચય-વ્યવહારયોરજ્ઞાનાદિ’ત્યુક્તંં (પૃ.૫૨૨)

વિશેષાર્થ :- નિશ્ચય-વ્યવહારયોરજ્ઞાનાત્ ઈત્યાદિ જ જણાવેલ છે તેનો આશય એ છે કે જેઓ
ઉત્સર્ગ-અપવાદ, નિશ્ચય-વ્યવહારની તાત્ત્વિક સમજણ વિના, “સમુદાયમાં રહેવાથી દોષિત ગોચરી સેવન
વગેરેના લીધે હિંસા થાય છે. પ્રથમ મહાપ્રત દૂષિત થાય છે.” ઈત્યાદિ વાતને આગળ ધરીને સમુદાય
બહાર થઈ જાય છે તેવા અગીતાર્થ સાધુઓ સમુદાયથી બહાર પડીને, જુદા એકલા વિચરીને જે દયા
પાળે છે, નિર્દોષ ગોચરી-પાણી વાપરે છે તે દયા સ્થૂલવ્યવહારથી લોકોત્તર દયા જેવી, શાસ્ત્રમાન્ય અહિંસા
જેવી લાગવા છતાંં વાસ્તવમાં કર્મનિર્જરા વગેરે ઈષ્ટ ફળને આપનારી નથી. કારણ કે તે દયા ઐકાન્તિક
છે, ઉત્સર્ગ-અપવાદના અપેક્ષિત સંતુલનવાળી નથી.

અહીં મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે જીવદયાના આશયથી એકલા રહેવામાં ઊલટુંં સ્ત્રીનો ઉપદ્રવ, કૂતરા
વગેરેની તકલીફ, માંદગીમાં અભ્યાહત આદિ દોષનુંં સેવન વગેરે કારણસર દ્રવ્ય-ભાવ હિંસા જ વળગી પડે છે.
તેથી ‘સમુદાય બહાર રહેવામાં હિંસા દોષ નથી લાગતો’ - આ વાત માત્ર અભિમાનરૂપ - કલ્પનારૂપ જ
બની જાય છે. તેમ જ ‘પદમંં નાણંં તઓ દયા’ આ વચન મુજબ જીવદયાનુંં અંતરંગ કારણ તત્ત્વજ્ઞાન છે.
સમુદાયને છોડનારા અગીતાર્થ મહાત્માઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન જ ન હોવાથી તત્ત્વજ્ઞાનસાધ્ય પારમાર્થિક અહિંસા પણ
કેવી રીતે સંગત થાય? કારણ વિના કાર્ય ઉત્પન્ન ન થઈ શકે. અન્યથા કાર્ય-કારણભાવનો ભંગ થાય અથવા તે
કાર્ય કાર્યાભાસ સ્વરૂપ જ હોય. આમ સમુદાયમાં રહેવાથી ગોચરી-પાણી વગેરેમાં લાગતા દોષથી ડરીને એકલા
વિચરનારા અગીતાર્થ મહાત્માઓની જીવદયા પણ અજ્ઞાની તાપસની દયાતુલ્ય છે- એવુંં સિદ્ધ થાય છે. (૭/૨૭)

• વ્યવહાર-નિશ્ચયથી દયાનુંં સ્વરૂપ •

વ્યવહાર-નિશ્ચયનયથી જીવદયાનુંં સ્વરૂપ દેખાડતા ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે -

ગાથાર્થ :- યતનાવાળો જીવ બીજાના પ્રાણનુંં રક્ષણ કરે તે વ્યવહાર નયથી દયા છે. નિશ્ચય
નયથી તો નિર્વિકલ્પ સ્વભાવરૂપ પોતાના ભાવ પ્રાણનુંં રક્ષણ કરવુંં તે દયા છે. (૭/૨૮)

व्यवहारादिति । यतनावतः = सूत्रोक्तयतनाशालिनः^१ परेषां प्राणानां रक्षणं (=परप्राणरक्षणं)
व्यवहारात् अहिंसा, लोकसम्मतार्थग्राहित्वात् व्यवहारनयस्य, निश्चयतः परप्राणिसाध्यपरप्राणरक्षणे
स्वसाध्यत्वशुभसङ्कल्पाऽनुविद्धत्वाच्च ।

तत्र निश्चय-व्यवहारयोर्दयायां किं मतम् ? इत्याशङ्कायामाह - 'व्यवहारादिति । यतनाया व्यवहारनयसम्मतदयाधिकारसम्पादकत्वात्तन्मुखेन कर्तुर्निर्देशमाह- सूत्रोक्तयतनाशालिनः => रागद्वोसविउत्तो जोगो असढस्स होइ जयणाओ ← (नि.भा. ६६९६) इति निशीथभाष्योपदर्शितया, → जीए बहुतरासप्पवित्तिविणिवत्तिलक्खणं वत्थुं । सिज्झइ चेद्दाइ जओ सा जयणाऽऽणाइ विवईम्मि ॥ ← (उप.७७७) इत्येवं उपदेशपददर्शितया, → सा पुण बहुतरासप्पवित्तिविणिवित्तिसाहणी चेद्दा । आणासुद्धा पेयाऽऽवईम्मि नाणाइगुणबीअं ॥ ← (उप.रह.१२७) इत्येवं उपदेशरहस्यप्रदर्शितया वा यतनया युक्तस्य जीवस्य परेषां = स्वव्यतिरिक्तानां जीवानां ये इन्द्रियादयो द्रव्यप्राणाः तेषां प्राणानां रक्षणं = अनिष्टनिवृत्त्यनुकूलव्यापारः व्यवहारात् = व्यवहारनयमवलम्ब्य 'लाङ्गलं जीवनमि'ति न्यायेन साध्य-साधनयोरभेदोपचारतः अहिंसा उच्यते, व्यवहारनयस्य लोकसम्मतार्थग्राहित्वात्, 'लोकव्यवहारौपयिकोऽध्यवसायविशेषो व्यवहारः' (न.रह.पृ.१२५) इति नयरहस्योक्तेः । लोके हि परप्राणसंरक्षणमेव दया उच्यते, तदुक्तं → 'परे वा बन्धुवर्गे वा मित्रे द्वेष्टरि वा सदा । आत्मवद्वर्तितव्यं हि दयैषा परिकीर्त्तिता ॥' ← () इति ।

न च तत्त्वतः परप्राणरक्षणं तथाविधाऽऽयुष्ककर्मानुभवनादिना परप्राणिभिरेव साध्यमिति कथं स्वस्मिन् परप्राणरक्षणलक्षणाऽहिंसोच्यते इति शङ्कनीयम्, निश्चयतः = परमार्थमवलम्ब्य परप्राणिसाध्यपरप्राणरक्षणे स्वसाध्यत्वशुभसङ्कल्पानुविद्धत्वात् = स्वगतकृतिसाध्यत्वप्रकारकशुभज्ञानेच्छाप्रयत्नसंवलितत्वात् स्वस्मिन् व्यवहारतः परप्राणरक्षकत्वलक्षणमहिंसकत्वमनाविलम् ।

लोके हि परप्राणरक्षणपरिणामोऽपि दयात्वेन व्यवहियत एव । तत्त्वतः परप्राणिसाध्ये परप्राणरक्षणे साक्षात्सम्बन्धेन स्वसाध्यत्वस्याऽसत्त्वेऽपि परप्राणरक्षणविशेष्यकस्वसाध्यत्वप्रकारकज्ञानीयविषयतासम्बन्धेन तत्र स्वसाध्यत्वस्याऽक्षततया दयाव्यवहारो युज्यत एवेति प्रकृते तात्पर्यम् ।

इदानीमवसरप्राप्तं नैश्चयिकदयालक्षणमाह- निश्चयात् = निश्चयनयात् = वस्तुलक्षितनिश्चय-

टीकार्थः :- जिनागममां अतावेली જયણાવાળો સાધક બીજા જીવોના પ્રાણનું રક્ષણ કરે તે વ્યવહાર નયથી જીવદયા છે. કારણ કે વ્યવહારનય તો લોકસંમત અર્થને - પદાર્થને માન્ય કરે છે. બીજા જીવોને બચાવવા એ જ તો લોકમાં દયા તરીકે ઓળખાય છે. જો કે નિશ્ચયનયથી બીજાના પ્રાણનું રક્ષણ બીજા પ્રાણી દ્વારા જ સાધ્ય છે. અર્થાત્ દરેક જીવ પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ સ્વયં જ કરે છે. પોતાના પ્રાણનું રક્ષણ બીજા કરતા નથી. બીજાના પ્રાણનું રક્ષણ પોતે કરતો નથી. તેમ છતાં 'બીજા જીવના પ્રાણને હું બચાવું' આવા શુભ સંકલ્પથી સંકળાયેલ હોવાથી તથાવિધ પરપ્રાણરક્ષણ વ્યવહારથી દયા કહેવાય છે.

પ્રસ્તુત શુભ સંકલ્પ પરપ્રાણરક્ષણવિશેષ્યક સ્વસાધ્યત્વપ્રકારક છે. અર્થાત્ 'હું શાસ્ત્રોક્ત જયણાથી બીજાના પ્રાણનું રક્ષણ કરું' આવી પ્રશસ્ત પરિણામ હોવાથી વ્યવહાર નયના અભિપ્રાયે તે દયા કહેવાય છે. બીજા જીવને બચાવવાના પરિણામને પણ લોકો જીવદયા કહે છે.

૧. હસ્તાદર્શો 'શાલિ પરે...' इत्यशुद्धः पाठः ।

નિશ્ચયાત્^૧ = નિશ્ચયનયાત્ તુ નિર્વિકલ્પો = વિકલ્પવનનિવૃત્ત્યા સ્તિમિતોદધિદશાસ્થાનીયો
 યઃ સ્વસ્ય ભાવપ્રાણઃ તદવનં = તદ્રક્ષણં (= નિર્વિકલ્પસ્વભાવપ્રાણાઽવનં) સા દયા, પરપ્રાણરક્ષણાઽવસરેઽપિ
 તદવિનાભાવિના શુભસંકલ્પેનાઽશુભસંકલ્પાદુદઘૌ નિમજ્જતો વિષમતરણ્ડલાભેનેવ સ્વભાવપ્રાણત્રા-
 નયમવલમ્બ્ય તુ વિકલ્પવનનિવૃત્ત્યા = વિકલ્પસ્થાનીયવનવ્યાવૃત્ત્યા સ્તિમિતોદધિદશાસ્થાનીયઃ =
 નિસ્તરઙ્ગસાગરાવસ્થાતુલ્યઃ યઃ નિર્વિકલ્પઃ સ્વસ્ય ભાવપ્રાણઃ સમ્યગ્દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રલક્ષણઃ તસ્ય વ્યાધ-
 કુલસંવર્ધિતરાજકુમારપ્રતિબોધન્યાયેન સ્મૃતૌ રુચૌ પરિણતૌ વા સત્યાં તદ્રક્ષણં = સ્વાભાવિકનિર્વિકલ્પદશા-
 નિમજ્જનં સા દયા । તદુપાયસ્તુ શુદ્ધવિકલ્પઃ । તદુક્તં ધર્મપરીક્ષાયાં → અણ્ણે પુગ્ગલભાવા અણ્ણો
 ઇગો ય ણાણમિત્તોઽહં । સુદ્ધો એસ વિયપ્પો અવિઅપ્પસમાહિસંજ્ઞાઓ ॥ ← (ધ.પ.ગા.૧૯) ઇતિ ।
 નિર્વિકલ્પસ્વભાવપ્રાણરક્ષણાયૈવ બૌદ્ધમતેઽન્યાપોહકલ્પના પ્રસિદ્ધા । અન્યાઽપોહવાચ્યત્વકલ્પનાપ્રયોજનમપિ
 બૌદ્ધમતે પરમ્પરયા સવિકલ્પસન્તતિપરિક્ષયાત્મકસ્ય વિસભાગક્ષયસ્યાઽઽદાનમેવ । તદુક્તં ન્યાયખણ્ડલાદ્યે
 → અપોહવાચ્યત્વે વસ્તુમાત્રે શબ્દયોજનાયા અનિષ્ટત્વપ્રતિસન્ધાનાત્ તદ્રહિતાત્મસ્વલક્ષણનિર્વિકલ્પધારા-
 યામેવ મનોવિશ્રાન્તેઃ ભવતિ વિસભાગપરિક્ષયઃ સમાધિફલમિતિ ← (ન્યા.ખં.ખા.શ્લો.૨૨/પૃ.૨૫૦) ।
 વિસભાગપરિક્ષયસ્તુ સદ્વૃષ્ટિદ્વાત્રિશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૨૪/૨૨, ભા.૬, પૃ.૧૬૭૨) દર્શયિષ્યતે ।

નનુ જ્ઞાતૃભેદેન જ્ઞેયપરિચયલક્ષણો યો વિકલ્પઃ તન્નિવૃત્ત્યા સ્વકીયસમ્યગ્દર્શનાદિલક્ષણભાવપ્રાણરક્ષ-
 ણસ્ય નિશ્ચયતો દયાત્વેઽભ્યુપગમ્યમાને તુ પરપ્રાણસંરક્ષણકાલે નૈશ્ચયિકી દયા લબ્ધાત્મલાભા ન સ્યાત્,
 'એતસ્ય દુઃખિનો દુઃખમપાકરોમી'ત્યેવં સ્વભેદેન પરપરિચયલક્ષણસ્ય વિકલ્પસ્ય સત્ત્વાત્ । તતશ્ચ
 વ્યવહારતો દયાપાલને નિશ્ચયતો દયાપાલનં ન સ્યાદિત્યાશઙ્કાયામાહ - પરપ્રાણરક્ષણાવસરેઽપિ = પરકીય-
 દ્રવ્યપ્રાણસંરક્ષણસમયેઽપિ તદવિનાભાવિના = પરપ્રાણસંરક્ષણાનુકૂલસ્વકીયવ્યાપારનિયતેન યદ્વા યતના-
 વ્યાપ્તેન યદ્વા તથાવિધપરપ્રાણરક્ષણવ્યાપકેન શુભસંકલ્પેન = પ્રશસ્તવિકલ્પેન અશુભસંકલ્પાત્ = હિંસા-
 ઘપ્રશસ્તવિકલ્પવશાત્ ઉદઘૌ = સંસારસાગરે નિમજ્જતઃ સ્વસ્ય દર્શનાદિભાવપ્રાણરક્ષણં સમ્ભવત્યેવ ।
 એતેન → વત્થું પડુચ્ચ જં પુણ અજ્ઞવસાણં તુ હોઈ જીવાણં । ણ ય વત્થુદો દુ બંધો અજ્ઞવસાણેણ
 બંધોત્થિ ॥ ← (સ.સા.૨૬૫) ઇતિ સમયસારવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

અયમાશયો હિંસા-મૃષાવાદાદ્યશુભસંકલ્પવશાદ્ ભવસાગરે નિમજ્જતો જીવસ્ય વિકલ્પવિમુક્તઃ શુદ્ધ-

પવનની લહેરીઓ અટકી જવાથી જેમ સાગર સ્થિર થઈ જાય છે, મોજાઓ શાંત થઈ જાય
 છે. તેમ વિકલ્પરૂપી પવન નિવૃત્ત થવાથી આત્મા પણ સ્થિર સમુદ્ર જેવી દશાને પામે છે. આવી
 શાંતદશાસ્વરૂપ જે નિર્વિકલ્પ સ્વભાવ તે આત્માનો ભાવપ્રાણ કહેવાય છે. તેનું રક્ષણ કરવું, તેવો નિર્વિકલ્પ
 સ્વભાવ ટકાવી રાખવો તે ભાવદયા છે. આમ નિશ્ચય નય કહે છે. વ્યવહારમાં બીજા જીવના પ્રાણનું
 રક્ષણ કરવાના અવસરે પણ નિશ્ચયનય તો એમ કહે છે કે તથાવિધ પરપ્રાણરક્ષણની સાથે અવશ્ય
 હાજર રહેનારા પોતાના શુભ સંકલ્પ દ્વારા, અશુભ સંકલ્પના લીધે ભવસાગરમાં ડૂબતા એવા પોતાના
 ભાવપ્રાણનું રક્ષણ કરવાના લીધે જ ત્યાં દયા કહેવાય છે. જેમ સાગરમાં ડૂબતો માણસ તરપો મળવાથી
 પોતાના પ્રાણની રક્ષા કરે છે તેમ હિંસા વગેરે સંબંધી અશુભ સંકલ્પથી ભવસાગરમાં ડૂબતા પ્રાણીને
 જયણા વગેરે સ્વરૂપ શુભ સંકલ્પની પ્રાપ્તિ એ વિષમ તરપાની પ્રાપ્તિરૂપ છે. તેના દ્વારા પોતાના ભાવપ્રાણનું
 સંરક્ષણ થાય છે. આ રીતે પરપ્રાણરક્ષણ પ્રસંગે પણ નિશ્ચયનય તો પોતાના ભાવપ્રાણની રક્ષા કરવા

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'નિશ્ચયાત્' પદં નાસ્તિ ।

णेनैव निश्चयेन दयाऽभ्युपगमात्^१ । अत एवोक्तमागमे-

“आया चेव अहिंसा आया हिंसति णिच्छओ एसो ।

जो होइ अप्पमत्तो अहिंसओ हिंसओ इयरो ॥” (ओ.नि.७५४)

नैगमस्य हि जीवेष्वजीवेषु च हिंसा, तथा च वक्तारो भवन्ति- “जीवोऽनेन हिंसितो, घटोऽनेन हिंसितः” इति । इत्थं च हिंसाशब्दाऽनुगमाज्जीवेष्वजीवेषु च हिंसेति ।

स्वभावः प्रशस्ततरण्डस्थानीयोऽनायासेन संसारसागरपारकारी, प्रशस्तसङ्कल्पो विषमतरण्डसमो महाऽऽयासेन संसारसमुद्रतारकोऽशुभसङ्कल्पश्च महाशीलातुल्यः भवसागरनिमज्जनकारी । → ‘अप्रादुर्भावः खलु रागादीनां भवत्यहिंसा ← (पुरु.४४) इति पुरुषार्थसिद्ध्युपायदर्शितरीत्या आत्मलक्षितनिश्चयनयेन मोह-क्षोभविहीननिर्विकल्पवीतरागस्वभाववरक्षणमेव दया, सा च शुद्धोपयोगलक्षणा प्रशस्ततरण्डतुल्या । वस्तुल-क्षितनिश्चयनयेन निर्विकल्पस्वभावप्राणरक्षणं दया, साऽपि शुभतरण्डसमा । परप्राणरक्षणदशायां प्रशस्ताप्रशस्तविकल्पयोर्मध्यादप्रशस्तविकल्पविलयाद् देशनिवृत्तिगर्भतया विषमतरण्डस्थानीयस्य शुभसङ्कल्पस्य स्वकीयभावप्राणरक्षकत्वमनपायमेव । तदानीमपि अध्यवसायविशुद्ध्या स्वभावप्राणत्राणेनैव निश्चयेन दयाभ्युपगमात्, न तु परप्राणिद्रव्यप्राणसंरक्षणेनेति । परं व्यावहारिकदयातिरस्काराऽपलापादिकरणे तु नैश्चयिक-दयाया अप्यसम्भव एव । इदमेवाऽभिप्रेत्य भक्तपरिज्ञाप्रकीर्णके → जीववहो अप्पवहो, जीवदया अप्पणो दया होइ ← (भ.प.प्र.९३) इत्युक्तमित्यवधेयम् । तथा निश्चयनयबोधशून्यस्य व्यवहारतो दयापाल-नापेक्षया निश्चयतात्पर्यविदो दयापालने मणिविक्रयन्यायेन फलोत्कर्षो विज्ञेयः । दृष्टं हि लोके वणिक्-शबरयोः पद्मरागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाऽऽधिक्यात्फलाऽऽधिक्यम् । तथैवात्रानुयोज्यम् ।

अत एव = परप्राणरक्षणदशायामपि निश्चयनयः स्वभावप्राणत्राणत्वांशमेवावलम्ब्य दयामभिधत्ते, न तु परप्राणत्राणत्वांशमपेक्ष्येति हेतोरेव उक्तं श्रीभद्रबाहुस्वामिना आगमे = ओघनिर्युक्तौ ‘आया’ इत्यादि । द्रोणाचार्यकृतव्याख्यामवलम्ब्याह - ‘नैगमस्ये’ति । ‘णेगाइं माणाइं सामत्रोभयविसेसनाणाइं । जं तेहिं मिणइ तो णेमो णओ णेममाणो त्ति ॥’ (वि.आ.२१८६) इति विशेषावश्यकभाष्यदर्शितस्य यद्वा → निश्चितो गमः = निगमः = विविक्तवस्तुग्रहणं, स एव नैगमः । यदि वा निगम्यन्ते = नियतं परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः = अर्थाः तेषु भवोऽभिप्रायः नियतपरिच्छेदरूपः स नैगमः ← (गा.२९ वृ.पृ.७५) इति न्यायावतारवृत्तिप्रदर्शितस्य यद्वा ‘निगमेषु भवोऽध्यवसायविशेषो नैगमः, तद्भवत्वञ्च लोकप्रसिद्धार्थाभ्युपगन्तृत्वमिति’ रूपेण नयरहस्य(पृ.७४)दर्शितस्य नैगमनयस्य मते हि जीवेषु अजीवेषु ३५ ४ ६याने स्वीकारे છે. (નિશ્ચયથી શુદ્ધ સંકલ્પ = સુંદર તરાપો અથવા નોકા. શુભસંકલ્પ = વિષમ તરાપો.)

માટે ૪ ઓઘનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે ‘આત્મા ૪ અહિંસા છે અને આત્મા ૪ હિંસા છે. આ નિશ્ચયનયનો મત છે. અપ્રમત્ત હોય, તે અહિંસક હોય, પ્રમાદી હોય તે હિંસક હોય.

• અનેક નયથી હિંસાદિ વિચારણા •

નૈગમસ્ય । નૈગમ નય તો જીવ અને અજીવ બન્નેને વિશે હિંસા અને અહિંસા સ્વીકારે છે. આનું કારણ એ છે કે દુનિયામાં એવું બોલનારા પણ હોય છે કે ‘આના દ્વારા જીવ ખતમ કરાયો. આના દ્વારા

૧. હસ્તાદર્શો ‘....પમાત્’ इत्यशुद्धः पाठः ।

એમહિંસાડપિ । સડ્ગ્રહ-વ્યવહારયોશ્ચ ષટ્ષુ^૧ જીવનિકાયેષુ હિંસા । સડ્ગ્રહોડત્ર દેશગ્રાહી ગૃહ્યતે, સામાન્યરૂપસ્ય નૈગમેડન્તર્ભવાત્, વ્યવહારશ્ચ સ્થૂલવિશેષગ્રાહી લોકવ્યવહરણશીલશ્ચ । લોકો હિ બાહુલ્યેન ષટ્સુ જીવનિકાયેષ્વેવ હિંસામિચ્છતીતિ ।

ચ હિંસા । હિંસિતઃ = વિનાશિતઃ । એવં = ‘જીવોડનેન ન હિંસિતઃ’, ‘ઘટોડનેન ન હિંસિત’ इति લોકવ્યવહારમનુસૃત્યાડહિંસાશબ્દાનુગમાજ્ઞીવેષુ અજીવેષુ ચ અહિંસાડપિ બોધ્યા ।

સડ્ગ્રહઃ અત્ર પ્રકૃતાર્થે દેશગ્રાહી = વિશેષ-સામાન્યવિશેષાર્થસડ્ગ્રાહકો ગૃહ્યતે, ‘સંગહણં સંગિણહ્ સંગિજ્ઞંતે વ તેણ જં ભેયા । તો સંગહો ત્તિ સંગહિય-પિંડિયત્થં વઓ જસ્સ ॥’ (વિ.આ.૨૨૦૩) इति વિશેષાવશ્યકભાષ્યદર્શિતસ્ય, → સડ્ગૃહ્ણાતિ અશેષવિશેષતિરોધાનદ્વારેણ સામાન્યરૂપતયા જગદાદત્ત इति સડ્ગ્રહઃ ← (ન્યા.વૃ.૨૧/પૃ.૭૬) इति ન્યાયાવતારવૃત્યુક્તસ્ય → સદ્વૃપતાનતિક્રાન્તસ્વ-સ્વભાવમિદં જગત્ । સત્તારૂપતયા સર્વં સડ્ગૃહ્ણન્ સંડ્ગ્રહો મતઃ ॥ ← (ન્યા.ટિ.પૃ.૭૭) इति ન્યાયાવતારટિપ્પનોક્તસ્ય ચ સામાન્યરૂપસ્ય = મહાસામાન્યગ્રાહકસડ્ગ્રહનયસ્ય નૈગમે = સામાન્યનૈગમનયે અન્તર્ભવાત્ । વ્યવહારશ્ચ = વ્યવહારપદવાચ્યો નયસ્તુ → ‘વચ્ચઈ વિણિચ્છિયત્થં વવહારો સવ્વદવ્વેસુ’ ← (અનુ.૧૫૨, આ.નિ.૭૫૬) इति અનુયોગદ્વારસૂત્રાડવશ્યકનિર્યુક્તિદર્શિતઃ, ‘સડ્ગ્રહેણ ગૃહીતાનામર્થાનાં વિધિપૂર્વકઃ । યોડવહારો વિભાગઃ સ્યાદ્ વ્યવહારો નયઃ સ્મૃતઃ’ ॥ (ત.શ્લો.વા.નિ.પૃ.૨૭૧, ન.વિ.૭૪) इति તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્ત્તિક-નય-વિવરણયોઃ નિરુક્તશ્ચ સ્થૂલવિશેષગ્રાહી, → સ્થૂલબુદ્ધિગમ્યવિશેષાર્થગ્રાહકઃ ‘લૌકિકસમ ઉપચારપ્રાયો વિસ્તૃતાર્થો વ્યવહારઃ’ ← (૧/૩૫) इति તત્ત્વાર્થભાષ્યપ્રદર્શિતઃ → વ્યવહરણં વ્યવહિયતે વાનેન લૌકિકૈરભિ-પ્રાયેણેતિ વ્યવહારઃ ← (ન્યાયા.૨૧/પૃ.૭૭) इति ચ ન્યાયાવતારવૃત્તિવ્યાવર્ણિતો લોકવ્યવહરણશીલશ્ચ ‘ગૃહ્યતેડત્ર’ इत्याવર્ત્તનીયે પદે ।

→ ‘પચ્ચુપ્પન્નગ્ગાહી ઉજ્જુસુઓ નયવિહી’ ← (અનુ.૧૫૨, આ.નિ.૭૫૬) इति અનુયોગદ્વારસૂત્રા-ડવશ્યકનિર્યુક્ત્યુક્તઃ, → ઋજુ = પ્રગુણં સૂત્રયતિ = તન્નયત इति ઋજુસૂત્રઃ, સૂત્રપાતવદ્ ઋજુસૂત્ર ઘડો ખતમ કરાયો.’ આ રીતે ખતમ કરવું, હિંસા કરવી વગેરે શબ્દનો પ્રયોગ થતો હોવાથી જીવ અને અજીવ બન્નેને વિશે હિંસા સંભવે છે. ખતમ કરવાનું બોલો કે હિંસા કરવાનું કહો - અર્થ તો એક જ છે. એ જ રીતે અહિંસા પણ જીવ અને અજીવ બન્નેને વિશે સંભવે છે. (દુનિયામાં લોકો એમ બોલે છે કે ‘આ માણસે તે જીવને બચાવ્યો. ડૂબતા માણસને બચાવ્યો. પડતા ઘડાને બચાવ્યો..’ બચાવવું શબ્દનો પ્રયોગ થવાથી જીવ અને અજીવ બન્નેમાં અહિંસા- દયા સંભવે છે. આમ નૈગમ નયનું મંતવ્ય છે.)

● હિંસા / અહિંસા - સંગ્રહાદિનય ●

સંગ્રહ. । સંગ્રહ અને વ્યવહાર નયના મતે ષડ્જીવનિકાયને વિશે જ હિંસા/અહિંસા સંભવે છે. અજીવમાં હિંસા આ મતે સંભવતી નથી. પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ, વનસ્પતિ અને ત્રસકાયરૂપ ષટ્જીવનિકાયને વિશે હિંસા-અહિંસાનો સ્વીકાર કરનાર સંગ્રહનય દેશગ્રાહી-વિશેષરૂપ સંગ્રહનય સમજવો. કારણ કે સામાન્યસ્વરૂપ = સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહ નયનો નૈગમ નયમાં અંતર્ભાવ થાય છે. (તેથી સામાન્યગ્રાહી સંગ્રહ નયના મતે તો જીવ-અજીવ બન્નેમાં હિંસા-અહિંસા સંભવી શકે છે. માટે તેની અહીં બાદબાકી કરેલ છે.) તેમ જ પ્રસ્તુતમાં વ્યવહાર નય પણ સ્થૂલ વિશેષ પદાર્થનો ગ્રાહક = સ્વીકારનાર તથા લોકવ્યવહાર કરવાના સ્વભાવવાળો લેવો. કારણ કે લોકો મોટા ભાગે ષડ્જીવનિકાય વિશે જ હિંસાનો વ્યવહાર કરે છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘ષડ્જીવ...’ इति પાઠઃ ।

ઋજુસૂત્રમ્ચ પ્રત્યેકં પ્રત્યેકં જીવહિંસાં વ્યતિરિક્તામિચ્છતિ ।

શબ્દ-સમભિરૂઢૈવમ્ભૂતનયાનાં ચાત્મૈવ હિંસા નિજગુણપ્રતિપક્ષપ્રમાદપરિણતઃ, સ્વભાવપરિણતશ્ચા-
ત્મૈવાહિંસેતિ નયવિભાગઃ ॥૨૮॥

इति वा ← (द्वा.न.च.वृ.अर.७/पृ.७३८) इति द्वादशारनयचक्रवृत्तिकृत्प्रदर्शितः, → उज्जं रुजुं सुयं
नाणमुज्जुसुयमस्स सोऽयमुज्जुसुओ ← (वि.भा.२२२२) इति विशेषावश्यकभाष्यव्याख्यातः, → 'सतां
साम्प्रतानामभिधान-परिज्ञानमृजुसूत्रः' ← (त.भा.१/३५) इति तत्त्वार्थभाष्यनिरूपितः, 'ऋजु = वर्तमान-
क्षणस्थायि पर्यायमात्रं प्राधान्यतः सूत्रयन्नभिप्रायः ऋजुसूत्रः' (प्र.न.त. ७/२५) इति प्रमाणनयतत्त्वालोक-
सूत्रदर्शितः, → ऋजु = प्रगुणं = अकुटिलं = अतीतानागतवक्रपरित्यागाद् वर्तमानक्षणविवर्ति वस्तुनो
रूपं सूत्रयति = निष्टङ्कितं दर्शयतीति ऋजुसूत्रः ← (न्याया.२९/पृ.७७) इति सिद्धर्षिगणिना न्याया-
वतारवृत्तिव्यावर्णितः, → तत्रर्जुसूत्रनीतिः स्यात् शुद्धपर्यायसंश्रिता । नश्वरस्यैव भावस्य भावात् स्थि-
तिवियोगतः ॥ ← इति न्यायावतारवृत्तिटिप्पणकोपदर्शितः ऋजुसूत्रम્च = ऋजुसूत्रनयो हि प्रत्येकं प्रत्येकं
जीवहिंसां व्यतिरिक्तां = विभिन्नां इच्छति; 'पुहुत्तं णेच्छइ' (अनु.द्वा. १४) इति अनुयोगद्वारसूत्रवचनात्
अतीतानागतयोर्विनष्टानुत्पन्नतयाऽतीतानागतत्वादिधर्मभेदेन वस्तुभेदानुपगमेऽपि प्रतिवस्तु विभिन्नमेव पर्यायं
स्वकीयं साम्प्रतमभ्युपैति ऋजुसूत्रनयः ।

अनुयोगद्वारसૂત્રાદૌ વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપાણાં શબ્દ-સમભિરૂઢૈવમ્ભૂતનયાનાં ચ મતે નિજગુણપ્રતિપક્ષપ્રમાદપરિણતઃ
આત્મૈવ હિંસા, ન તુ બાહ્યપ્રાણવ્યપરોપણાદિકમ્, તત્સત્ત્વેऽપિ શુદ્ધસ્ય પુરુષસ્ય તન્નિમિત્તકર્મબન્ધવિરહાત્,
તદસત્ત્વેऽપિ નિજમલિનાઽઽશયતઃ કર્મબન્ધાચ્ચ । તદુક્તં ઓઘનિર્યુક્તૌ →
જો ય પઓગં જુજઇ હિંસત્થં જો ય અન્નભાવેણં । અમણો ડ જો પડંજઇ ઇત્થ વિસેસો મહં વુત્તો ॥
હિંસત્થં જુજંતો સુમહં દોસો અણંતરં ઇયરો । અમણો ય અપ્પદોસો જોગનિમિત્તં ચ વિન્નેઓ ॥
રત્તો વા દુઢ્ઠો વા મૂઢો વા જં પડંજઇ પઓગં । હિંસાવિ તત્થ જાયઇ તમ્હા સો હિંસઓ હોઇ ॥
ન ય હિંસામિત્તેણં સાવજ્જેણાવિ હિંસઓ હોઇ । સુદ્ધસ્સ ડ સંપત્તી અફલા ભણિયા જિણવરેહિં ॥
← (ઓ.નિ.૭૫૫, ૭૫૬, ૭૫૭, ૭૫૮) ઇતિ ।

एतेन → आत्मगुणस्य नाशो यो हिंसैव कथ्यते बुधैः ← (अध्या.गी.१२४) इति अध्यात्म-
गीतावचनं व्याख्यातम् ॥७/२८॥

ઋજુસૂત્ર નય દરેક જીવહિંસાને અલગ-અલગરૂપે સ્વીકારે છે. (સંગ્રહ નયના મતે કે વ્યવહારના મતે
જીવની હિંસા કે જીવોની હિંસા હિંસારૂપે તો સમાન જ છે, એક જ છે. જ્યારે ઋજુસૂત્રનયના મતે કોઈ
બે પદાર્થ સમાન ન હોવાથી કીડીની હિંસા, મંકોડાની હિંસા વગેરે વિભિન્ન પદાર્થ છે. અરે ! ૫૦ કીડીની
હિંસા કરવામાં આવે ત્યારે ૫૦ પ્રકારની હિંસા ઋજુસૂત્ર નય સ્વીકારે છે. કારણ કે જગતના તમામ પદાર્થ
વિલક્ષણ છે. તેથી કોઈ પણ બે જીવની હિંસા એકસરખી ન હોય. એવું ઋજુસૂત્ર નયનું મંતવ્ય છે.)

શબ્દ નય, સમભિરૂઢૈવમ્ભૂત નય અને એવંભૂત નયના મતે પોતાના ગુણોના વિરોધી પ્રમાદ વગેરે
દોષથી પરિણત થયેલો આત્મા એ જ હિંસા છે તથા ચૈતન્ય સ્વભાવમાં પરિણમેલો જીવ જ અહિંસા
છે. આ રીતે હિંસા અને અહિંસા બાબતમાં વિવિધ નયોનો અભિપ્રાય જાણવો. (૭/૨૮)

વિશિષ્ટવ્યવહારવિધેર્વિશેષ્યબાધેડપિ વિશેષણોપસદ્ક્રમાન્ન વ્યાઘાત ઇત્યાહ-
યત્નતો જીવરક્ષાર્થા તત્પીડાડપિ ન દોષકૃત્ । અપીડનેડપિ પીડૈવ ભવેદયતનાવતઃ ॥૨૧॥

યત્નત ઇતિ । યત્નતઃ = સૂત્રોક્તયતનયા જીવરક્ષાર્થા = સ્વરસતો જીવરક્ષોદ્દેશપ્રવૃત્તા
તત્પીડાપિ = જીવપીડાપિ ન દોષકૃત્ = ન સામ્પ્રાયિકકર્મબન્ધકૃત્ । યત ઉક્તં

યથા → ‘પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા’ ← (ત.સૂ.૭/૮) ઇતિ તત્ત્વાર્થસૂત્રે પ્રમત્તયોગવિશિષ્ટપરપ્રાણ-
વ્યરોપણસ્ય હિંસાત્વં વિહિતં તત્ર વિશેષ્યે બાધાત્ પ્રમત્તયોગ એવ નિશ્ચયતઃ હિંસાત્વમુપસદ્ક્રામતિ તથૈવ
‘યતનાવિશિષ્ટપરપ્રાણરક્ષણસ્યાડહિંસાત્વમિ’તિ વિશિષ્ટવ્યવહારવિધેઃ વિશેષ્યબાધેડપિ = અપવાદસ્થલાનુ-
રોધેન પરપ્રાણરક્ષણવિરહેડપિ વિશેષણોપસદ્ક્રમાત્ = યતનાયામેવ ચરિતાર્થત્વાત્ ન = નૈવ તત્ર સામ્પ-
રાયિકકર્મબન્ધાદિલક્ષણઃ કશ્ચિદ્ વ્યાઘાતઃ । એતેન → પમત્તયોગસ્ય પાણવવરોવણં હિંસા ← (દ.
અ.ચૂ.પૃ.૧૨) ઇતિ દશવૈકાલિકચૂર્ણો અગસ્ત્યસિંહસૂરિવચનં, → મળ-વચન-કાયેહિં જોગેહિં દુમ્પઉત્તેહિં
જં પાણવવરોવણં કજ્જહ સા હિંસા ← (દ.વૈ.જિ.ચૂ. પૃષ્ઠ-૨૦) ઇતિ ચ દશવૈકાલિકચૂર્ણો જિનદાસ-
ગણિવચનં વ્યાખ્યાતં ઢ્રષ્ટવ્યમિત્યાશયેનાહ - ‘યત્નત’ ઇતિ । સૂત્રોક્તયતનયા = યથા વસ્ત્રપાત્રાદાવાધાકર્મિ-
કાદિપરિહરણાડધિકાડગ્રહણ-પ્રકાશકાલીનપ્રતિલેખન-પ્રમાર્જન-મૂર્છાશૂન્યપ્રવર્ત્તનાદિરૂપયા યતનયા સ્વ-
રસતો જીવરક્ષોદ્દેશપ્રવૃત્તા = પરપ્રાણસંરક્ષણપ્રયોજનપ્રયુક્તા જીવપીડાડપિ = વાયુકાયાદિજીવબાધાડપિ ન
= નૈવ સામ્પ્રાયિકકર્મબન્ધકૃત્ = કષાયપ્રયુક્તકર્મબન્ધકૃત્ । તદુક્તં વ્યાખ્યાપ્રજ્ઞાન્તૌ → અણગારસ્સ
ણં ભંતે ! ભાવિઅપ્પણો પુરઓ જુગમાયાએ પેહાએ રીયં રીયમાણસ્સ પાયસ્સ અહ કુક્કુડપોએ વા
વટ્ટપોએ વા કુલિંગચ્છાવએ વા પરિયાવજ્જેજ્જા । તસ્સ ણં ભંતે ! કિં ઇરિયાવહિયા કિરિયા કજ્જહ
સંપરાહયા કિરિયા કજ્જહ ? ગોયમા! ણો સંપરાહયા કિરિયા કજ્જહ, ઇરિયાવહિયા કિરિયા કજ્જહ
← (વ્યા.પ્ર.૧૮/૮) ઇતિ । એવં વિધિનોપકરણધારણેડપિ ન નિર્ગ્રન્થતાવ્યાઘાતઃ । તદુક્તં ઓઘનિર્યુત્તૌ →
ઉગ્ગમઉપ્પાયણાસુહ્ધં એસણાદોસવજ્જિયં । ઉવહિં ધારએ ભિક્ખૂ અપ્પદુહ્ધો અમુચ્છિઓ ॥
અજ્જત્થવિસોહીએ ઉવગરણં બાહિરં પરિહરંતો । અપ્પરિગ્ગહીત્તિ ભણિઓ જિણેહિં તેલુક્કદંસીહિં ॥
ઉગ્ગમઉપ્પાયણાસુહ્ધં એસણાદોસવજ્જિયં । ઉવહિં ધારએ ભિક્ખૂ સદા અજ્જત્થવિસોહીએ ॥
← (ઓ.નિ.૭૪૪/૪૫/૪૬) ઇતિ । યથા ચૈતત્તથા દીક્ષાદ્વાત્રિંશિકાયાં વક્ષ્યતે (ભા.૭, પૃ.૧૧૫૪) ।
નનુ યદ્યુપકરણસહિતા અપિ નિર્ગ્રન્થા ઉચ્યન્તે તર્હિ ગૃહસ્થા અપિ નિગ્રન્થાસ્સ્યુરુપકરણસહિતત્વા-

‘જયણાપૂર્વક પરપ્રાણની રક્ષા કરવી તે દયા છે’ આ પ્રમાણે જે વિશિષ્ટ પ્રકારે વિધાન કરવામાં
આવેલ છે તે વિધાન વિશેષણરૂપ જયણામાં ફલિત થતું હોવાથી પરપ્રાણરક્ષાસ્વરૂપ વિશેષ્યનો અભાવ હોય
તો પણ કર્મબંધસ્વરૂપ કોઈ વ્યાઘાત = અનિષ્ટ નહિ આવે એવા આશયથી ગ્રન્થકારશ્રી ફરમાવે છે કે-

ગાથાર્થ :- જયણાથી જીવરક્ષા માટે પ્રવૃત્ત થવામાં જીવને પીડા થાય તો પણ તે દોષકારક નથી.
તથા જયણા વગરનો જીવ પરપીડા ન કરે છતાં પણ હિંસા થાય જ છે. (૭/૨૮)

ટીકાર્થ :- આગમોક્ત જયણાપૂર્વક પોતાના હાર્દિક ભાવથી જીવરક્ષાના ઉદ્દેશથી પ્રવૃત્ત થવા છતાં
સંયોગવશ સંપન્ન થયેલી પરપીડા પણ કાષાયિક કર્મબંધનું કારણ બનતી નથી.

“અજ્ઞત્યવિસોહીઈ’ જીવનિકાઈહિં સંઘડે લોઈ ।

દેસિયમહિંસગત્તં જિણેહિં તેલુક્કદંસીહિં^૩ ॥” (ઓ.નિ.૭૪૭) તથા

“તસ્સ ^૪અસંચેયઓ સંચેયઓ અ જાઈ સત્તાઈ ।

જોગં પપ્પ વિણસ્સંતિ ણત્થિ હિંસાફલં તસ્સ ॥” (ઓ.નિ.૭૫૧)

અયતનાવતો = યતનાવર્જિતસ્ય અપીડનેઽપિ = દૈવાત્પરપ્રાણિપીડનાઽભાવેઽપિ તત્ત્વતઃ પીડૈવ
ભવેત્ । તદુક્તં-

દિત્યાશઙ્કાયાં ઓઘનિર્યુક્તિસંવાદમાહ - ‘અજ્ઞત્યે’તિ । દ્રોણાચાર્યકૃતતદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ → નન્વિદમુક્તમેવ
યદુત અધ્યાત્મવિશુદ્ધ્યા સત્યુપકરણે નિર્ગન્થાઃ સાધવઃ । કિઞ્ચ- યદ્યધ્યાત્મવિશુદ્ધિર્નેષ્યતે તતઃ ‘જીવનિ-
કાઈહિં સંઘડે લોઈ’ ત્તિ જીવનિકાઈયૈઃ = જીવસઙ્કાતૈરયં લોકઃ સંસ્તૃતો વર્તતે । તતશ્ચ જીવનિકાયાસંસ્તૃતે
= વ્યાપ્તે લોકે કથં નગ્નકશ્ચઙ્કમન્ વધકો ન ભવતિ યદ્યધ્યાત્મવિશુદ્ધિર્નેષ્યતે, તસ્માદધ્યાત્મવિશુદ્ધ્યા
દેશિતમહિંસકત્વં જિનેસ્ત્રૈલોક્યદર્શિભિરિતિ ← (ઓ.નિ.૭૪૭ વૃત્તિ) । ઓઘનિર્યુક્તૌ ઇવાગ્રે ઉક્તં →
ઉચ્ચાલિયમ્મિ પાઈ ઈરિયાસમિયસ્સ સંકમઢાઈ । વાવજ્જેજ્જ કુલિંગી મરિજ્જ તં જોગમાસજ્જ ॥
ન ય તસ્સ તન્નિમિત્તો બંધો સુહુમો વિ દેસિઓ સમઈ । અણવજ્જો ઉ પઓગેણ સવ્વભાવેણ સો જમ્હા ॥
નાણી કમ્મસ્સ ખયઢુમુઢ્ઢિઓઽણુઢ્ઢિતો ય હિંસાઈ । જયઈ અસઢં અહિંસત્થમુઢ્ઢિઓ અવહઓ સો ઉ ॥

← (ઓ.નિ.૭૪૮-૪૯-૫૦) ઇતિ । ઇતેન → અજ્ઞવસિદેણ બંધો સત્તે મારેઽ મા વ મારેઽ ।
ઐસો બંધસમાસો જીવાણં ણિચ્છયણયસ્સ ॥ ← (સ.સા.૨૬૨) ઇતિ સમયસારવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

‘તથો’ક્ત્યા ઓઘનિર્યુક્તિગાથામેવ ગ્રન્થકૃદ્ દર્શયતિ ‘તસ્સ’ ઇતિ । દ્રોણાચાર્યકૃતતદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્
→ તસ્ય = ઇવંપ્રકારસ્ય જ્ઞાનિનઃ કર્મક્ષયાર્થમભ્યુદ્યતસ્ય અસઞ્ચેતયતઃ = અજાનાનસ્ય, કિં ? સત્ત્વાનિ,
કથં ? પ્રયત્નવતોઽપિ કથમપિ ન દૃષ્ટઃ પ્રાણી વ્યાપાદિતશ્ચ, તથા સઞ્ચેતયતઃ = જાનાનસ્ય કથમસત્યત્ર
પ્રાણી જ્ઞાતો દૃષ્ટશ્ચ ન ચ પ્રયત્નં કુર્વતાઽપિ રક્ષિતું પારિતઃ, તતશ્ચ તસ્યૈવવિધસ્ય યાનિ સત્ત્વાનિ
યોગં = કાયાદિ પ્રાપ્ય વિનશ્યન્તિ તત્ર નાસ્તિ તસ્ય = સાધોઃ હિંસાફલં = સામ્પ્રાયિકં સંસારજનનં
દુઃખજનનમિત્યર્થઃ । યદિ પરમીર્યાપ્રત્યયં કર્મ ભવતિ, તત્ત્વૈકસ્મિન્ સમયે બદ્ધમન્યસ્મિન્ સમયે ક્ષપયતિ
← (ઓ.નિ.૭૫૧ વૃત્તિ) ઇતિ । તદુક્તં ઓઘનિર્યુક્તૌ → જો ય પમત્તો પુરિસો તસ્સ ય જોગં પઙ્કચ્ચ
જે સત્તા । વાવજ્જંતે નિયમા તેસિ સો હિંસઓ હોઈ ॥ ← (ઓ.નિ.૭૫૨) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્યેવમ્ →
યસ્યૈવવિધસ્ય સમ્બન્ધિનં યોગં = કાયાદિ પ્રતીત્ય = પ્રાપ્ય યે સત્ત્વા વ્યાપાદ્યન્તે તેષાં = સત્ત્વાનાં નિયમાદ્ અવશ્યં
સઃ = પુરુષો હિંસકો ભવતિ તસ્માત્પ્રમત્તતાભાજ્જિ કર્મબન્ધકારણાનિ ← (ઓ.નિ.૭૫૨ વૃત્તિ) ।

કારણ કે ઓઘનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે → ૫૩૭વનિકાયથી ૧૪ રાજલોક સંપૂર્ણ ભરેલો હોવા
છતાં અધ્યાત્મવિશુદ્ધિથી ત્રિલોકદર્શી જિનેશ્વર ભગવંતોએ અહિંસકપણું બતાવેલ છે. અધ્યાત્મવિશુદ્ધિયુક્ત
સંયમીના યોગને પામીને જાણતાં-અજાણતાં જે જીવો મરી જાય છે તેની હિંસાનું ફળ = પાપકર્મ બંધ

૧. હસ્તાદર્શ ‘...સોહીણ’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘સંઘડે’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ૩. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...દેસીહિં..’ ઇતિ પાઠઃ ।

૪. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘અસંચેયઓ સંચેયઓ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

“જે વિ ણ વાવિજ્જંતિ ણિયમા તેસિં પિ હિંસગો સો ડ ।

સાવજ્જો ડ પઓગેણ સવ્ભાવેણ સો જમ્હા ॥” (ઓ.નિ.૭૫૩) ॥૨૧॥

પુનરપિ ઓઘનિર્યુક્તિસંવાદમાહ ‘જે વિ’ ઇતિ । → યેઽપિ સત્ત્વા ન વ્યાપાદ્યન્તે તેષામપ્યસો નિયમાદ્દિસકઃ યતઃ કાયાદિના પ્રયોગેન સર્વભાવેન = સર્વેઃ કાયાવાદ્મનોભિઃ સ સાવઘઃ । અતોઽવ્યાપાદ-યન્નપિ વ્યાપાદક એવાસૌ પુરુષઃ સપાપયોગત્વાદિતિ ← (ઓ.નિ.૭૫૩ વૃ.) તદ્વ્યાખ્યાલેશઃ । યથોક્તં નિશીઘભાષ્યે → ણ ય સવ્વો વિ પમત્તો, આવજ્જતિ તથ વિ સો ભવે વધઓ । જહ અપ્પમાદસહિઓ આવણ્ણો વી અવહઓ ડ ॥ પંચસમિતસ્સ મુણિણો આસજ્જ વિરાહણા જદિ હવેજ્જા । રીયંતસ્સ ગુણવઓ સુવુત્તમબંધઓ સો ડ ॥ ← (નિ.ભા.૧૨,૧૦૩) ઇતિ । અયં નિશ્ચયનયાભિપ્રાયઃ । તદુક્તં જયધવલાયાં → અજ્ઞવસિણ્ણે બંધો સત્તે મારેજ્જા મા થ મારેજ્જ । એસો બંધસમાસો જીવાણં ણિચ્છયણયસ્સ ॥ ← (જ.ધ. ૧૪૧૨૪) ઇતિ । તત્ત્વાર્થભાષ્યવૃત્તૌ સિદ્ધસેનગણિભિઃ અપિ → જ્ઞાની કર્મક્ષણપાર્થમુત્થિતો નો શઠઃ પ્રયતમાનઃ । સૂત્રોદિતેન વિધિના ન બન્ધકઃ સત્ત્વમરણેઽપિ ॥ ← (ત.ભા.૧૧૧૯ વૃત્તિ) ઇત્યુક્તમ્ । તદુક્તં બૃહત્કલ્પભાષ્યેઽપિ → જો પુણ જતણારહિઓ ગુણોઽવિ દોસાયતે તસ્સ ← (બૃ.ક.ભા.૩૧૮૧) । તતશ્ચ યતનાસત્ત્વેઽહિંસા તદસત્ત્વે ચ હિંસેતિ ફલિતમ્ । તદુક્તં પ્રવચનસારેઽપિ → જિયદુ વ મરદુ વ જીવો અજદા-ચારસ્સ નિચ્છઓ હિંસા । પયદસ્સ નત્થિ બંધો હિંસામિત્તેણ સમિદસ્સ ॥ ← (પ્ર.સા.૩/૧૭) ઇતિ ॥૭/૨૧॥

વગેરે તે સંયમીને મળતા નથી. ← તેમ જ જયણા વગરનો જીવ કદાચ ભાગ્યયોગે બીજા જીવોને પીડા ન કરે તો પણ પરમાર્થથી હિંસા થાય જ છે. અર્થાત્ હિંસાજન્ય પાપકર્મબંધ જયણાશૂન્ય વ્યક્તિને થાય જ છે. ઓઘનિર્યુક્તિમાં જણાવેલ છે કે → જે પ્રમાદી છે તેની પ્રવૃત્તિ દ્વારા જે જીવો મરતા નથી તેનો પણ તે પ્રમાદી જીવ ચોક્કસ હિંસક છે. કારણ કે ઉપયોગની અપેક્ષાએ તે પ્રમત્ત જીવ સર્વભાવે = મન-વચન-કાયાથી પાપી જ છે. ← (૭/૨૯)

• હિંસાનું બાહ્ય-આંતર સ્વરૂપ •

વિશેષાર્થ :- ‘પ્રમત્તયોગાત્ પ્રાણવ્યપરોપણં હિંસા’ (૭/૮) આ પ્રમાણે તત્ત્વાર્થસૂત્રનું વચન છે. તે જ રીતે ‘યતનાયોગાત્ પ્રાણરક્ષણં અહિંસા’ આવી વ્યાખ્યા કરી શકાય છે. અહીં હિંસા અને અહિંસાના લક્ષણમાં ક્રમસર પ્રમાદ અને જયણા = અપ્રમાદ વિશેષણ છે. તથા વિશેષ્ય છે પ્રાણપીડા અને પ્રાણરક્ષણ. પરંતુ જયણાપૂર્વક ચાલવામાં કદાચ પરપ્રાણીને પીડા થાય તો પણ હિંસાજન્ય સાંપ્રાયિક કર્મબંધ થતો નથી. આ હકીકત છે. મતલબ કે તેવા સ્થળે બાહ્ય દૃષ્ટિએ દેખાતી હિંસા એ વાસ્તવમાં હિંસા નથી. અહિંસા જ છે. કારણ કે જયણાશીલ સાધકના પરિણામ બીજાને બચાવવાના છે. તેનો પ્રયાસ પણ બીજાને બચાવવાનો જ છે. આનો અર્થ એ થયો કે પરપ્રાણરક્ષણરૂપ વિશેષ્ય ગેરહાજર હોવા છતાં જયણાસ્વરૂપ વિશેષણ હાજર હોવાથી ત્યાં શાસ્ત્રકારોને અહિંસા અભિપ્રેત છે.

તે જ રીતે પ્રમાદથી ચાલવામાં કદાચ પરપ્રાણીને પીડા દેખીતી રીતે ન થતી હોય તો પણ તે પ્રવૃત્તિ હિંસા જ છે. હિંસાજન્ય સાંપ્રાયિક = કાષાયિક કર્મબંધ ત્યાં થાય જ છે. એવું શાસ્ત્રમાન્ય છે. મતલબ કે પરપ્રાણનાશ સ્વરૂપ વિશેષ્ય ગેરહાજર હોવા છતાં પ્રમાદસ્વરૂપ વિશેષણ હાજર હોવાથી શાસ્ત્રકાર ભગવંતોને ત્યાં હિંસાનું સ્વરૂપ માન્ય છે. કારણ કે તેના પરિણામ, તેનો પ્રયત્ન પરપ્રાણનાશને અનુકૂળ છે. આ બન્ને સ્થળને લક્ષમાં રાખીને નિર્ણય કરવામાં આવે તો એમ કહી શકાય કે જે સ્થળે

इत्थं च^१ परिणामप्राधान्यमेव व्यवस्थितमित्याह-

रहस्यं परमं साधोः समग्रश्रुतधारिणः । परिणामप्रमाणत्वं निश्चयैकाग्रचेतसः ॥३०॥

रहस्यमिति । रहस्यं = तत्त्वं परमं = सर्वोत्कृष्टं साधोः समग्रश्रुतधारिणः = स्वभ्यस्तगणि-
पिटकोपनिषदः परिणामस्य = चित्तभावस्य प्रमाणत्वं = फलं प्रति स्वातन्त्र्यलक्षणं (=परिणामप्रमाणत्वं)
निश्चये = निश्चयनये एकाग्रं = अव्याक्षिप्तं चेतो यस्य (तस्य = निश्चयैकाग्रचेतसः) ॥३०॥

→ 'परमरहस्समिसीणं समत्तगणिपिडगझरियसाराणं । परिणामियं पमाणं निच्छयमवलंबमाणं ॥

← (ओ.नि.५६०) इति पूर्वोक्तं(पृ.४२३) ओघनियुक्तिगाथामुपजीव्य प्रकृतफलितमाह - 'रहस्यमि'ति ।
चित्तभावस्य सदसत्प्रणिधानादिलक्षणस्य कर्मनिर्जरा-बन्धादिलक्षणं फलं प्रति प्रकृते प्रमाणत्वपदप्रतिपाद्यं
स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वम्, चैतन्यस्यैव कर्मबन्धादिकं प्रति नियामकत्वात्, व्याख्याप्रज्ञप्तौ → जीवाणं
चेयकडा कम्मा कज्जंति, नो अचेयकडा कज्जंति ← (व्या.प्र.१६।२।१७) इत्येवमुक्तत्वात् । योगादिषु
चोपचारमात्रकारणतेति भावः । शिष्टं सुगमम् । यथोक्तं व्यवहारभाष्येऽपि →

तुल्ले व इंदियत्थे एगो सज्जइ विरज्जई एगो । अज्जत्थं तु पमाणं न इंदियत्था जिणा वेत्ति ॥
मणसा उवेति विसए मणसा वि य सन्नियत्तए तेसु । इय वि हु अज्जत्थसमो बंधो विसया न उ पमाणं ॥

← (व्य.भा.२/५४-५५) इति । तदुक्तं तत्त्वार्थकारिकावृत्तौ देवगुप्तसूरिभिः अपि → स्वपरिणामो
नः प्रवचनेषु शुभाऽशुभोपचयं प्रति परं प्रमाणमिति दर्शितम् ← (त.सू.कारिका-२९ वृत्ति पृष्ठ-१८)
इति । स्कन्दपुराणेऽपि → भावशुद्धिः परं शौचं प्रमाणं सर्वकर्मसु । अन्यथाऽऽलिङ्गयते कान्ता भावेन
दुहितान्यथा ॥ ← (स्क.पु.४२/६२) इत्युक्तम् ॥७/३०॥

विशेष्य गेरडाजर डोय त्यां उपरोक्त हिंसा-अहिंसाना लक्ष्ण प्रमाद-अप्रमादमां इदित थाय छे. मतलब
के तेवा स्थणे हिंसानुं लक्ष्ण प्रमाद अने अहिंसानुं लक्ष्ण अप्रमाद ज बनी ज्ञय छे. (७/२८)

• अंतरंग परिणाम ज प्रमाणाभूत •

गाथार्थ :- समग्र श्रुतने धारण करनार साधु ज्यारे निश्चय नयमां अेकाग्र चित्तवाणा डोय छे
त्यारे श्रेष्ठ रहस्यभूत वात दर्शावे छे के 'परिणाम = भाव अे ज प्रमाणा छे.' (७/३०)

टीकार्थ :- गण्डीना = आचार्यना भजना स्वरूप द्वादशांगीना रहस्यने सारी रीते आत्मसात्
करनार साधु ज्यारे निश्चयनयमां = निश्चयनयमान्य निजस्वभावमां आकुण्ठा-व्याकुण्ठा विना अेकाग्र
मनवाणा डोय छे त्यारे श्रेष्ठ रहस्यने बतावे छे के चित्तनो परिणाम-भाव अे ज प्रमाणाभूत छे.
अर्थात् अंतःकरणनी परिणति ज कर्मबंध-निर्जरास्वरूप इल प्रत्ये स्वतन्त्रपक्षे = अन्यनिरपेक्षपक्षे
कारण छे. (७/३०)

विशेषार्थ :- द्वादशांगीना रहस्योने पथावनार नैश्चयिक स्वभावमां ठरे, शुद्धनिश्चयनयमान्य
निजयैतन्यस्वभावमां लीन बने त्यारे तेमनी दृष्टिमां अंतःकरणनी परिणति अे ज बंध-निर्जरा वगेरे
प्रत्ये स्वतन्त्ररूपे कारण छे. मतलब के इण तो बाह्य प्रवृत्तिने सापेक्ष रहीने नहि, परंतु अंतःकरणगत
लक्ष्य-उद्देश-परिणाम-भावना-परिणतिधाराने आधारे प्राप्त थाय छे. बडारमां अपूकाय-तेउकाय वगेरेनी
विराधना थया छतां अर्षिकापुत्र आचार्य, गजसुकुमाल मडामुनि वगेरेने हिंसाजन्य कर्मबंध थवाना

१. मुद्रितप्रतौ 'च' नास्ति ।

નનુ યદ્યયં નિશ્ચયસ્તદા કિં પરપ્રાણરક્ષણયા લોકમાત્રપ્રત્યયપ્રયોજનયેત્યત આહ-
તિષ્ઠતો ન શુભો ભાવો હ્યસદાયતનેષુ ચ । ગન્તવ્યં તત્સદાચારભાવાઽધ્યન્તરવર્ત્મના ॥૩૧॥

તિષ્ઠત ઇતિ । અસદાયતનેષુ પ્રાણવ્યપરોપનાદિષુ તિષ્ઠતો હિ શુભો ભાવ એવ ન ભવતિ,
અતઃ પરિણામશુદ્ધચર્થમેવ પરપ્રાણરક્ષણં? સાધૂનામિતિ ભાવઃ । તદુક્તં-

“જો પુણ હિંસાયતનેષુ વદ્વૈ તસ્સ નણુ પરિણામો । દુદ્ધો ન ય તં લિંગં હોઈ વિસુદ્ધસ્સ જોગસ્સ ॥
તમ્હા સયા ?વિસુદ્ધં પરિણામં ઇચ્છયા સુવિહિણં ।

હિંસાઽઽયયણા સવ્વે પરિહરિયવ્વા પયત્તેણ ॥” (ઓ.નિ.૫૮-૫૯)

→ એગંતેણ નિસેહો જોગેસુ ન દેસિઓ વિહી વાવિ । દલિઅં પપ્પ નિસેહો હોજ્જ વિહી વા જહા રોગે ॥
જંમિ નિસેવિજ્જંતે અઙ્ગારો હોજ્જ કસ્સઙ્ગ કયાઈ । તેણેવ ય તસ્સ પુણો કયાઈ સોહી હવેજ્જાહિ ॥
અણુમિત્તોઽવિ ન કસ્સઈ બંધો પરવત્થુપચ્ચઓ ભણિઓ । તહ વિ અ જયંતિ જઙ્ગણો પરિણામવિસોહિમિચ્છંતા ॥

← (ઓ.નિ.૫૫-૫૬-૫૭) ઇતિ ઓઘનિર્યુક્તિગાથા મનસિકૃત્યાહ - પરિણામવિશુદ્ધચર્થમેવ =
સ્વકીયાન્તઃકરણપરિણતિનિર્મલતાકૃતે એવ પરપ્રાણરક્ષણં સાધૂનામિતિ । પ્રકૃતાર્થે ઓઘનિર્યુક્તિસંવાદમાહ -
‘જો પુણ’ ઇત્યાદિ । → યસ્તુ હિંસાઽઽયતનેષુ = વ્યાપત્તિધામસુ વર્તંતે તસ્ય નનુ પરિણામો દુષ્ટ
એવ ભવતિ । ન ચ તત્ = હિંસાસ્થાનવર્તિત્વં લિઙ્ગં = ચિહ્નં ભવતિ વિશુદ્ધ(?સ્ય)યોગસ્ય (નિરવઘ)-
મનોવાક્કાયવ્યાપારરૂપસ્ય । તસ્માત્ સદા = અજસ્રં વિશુદ્ધં પરિણામમિચ્છતા સુવિહિતેન, કિં કર્તવ્યમ?

બદલે અતિવિશુદ્ધ ચૈતન્યસન્મુખ ચિત્તપરિણતિ, શુદ્ધઆત્મદ્રવ્યગ્રાહી પરિણામધારા, અસંગ
જ્ઞાતાદૃષ્ટાસ્વભાવપ્રેક્ષી અંતઃકરણની દૃષ્ટિ, નિરુપાધિક આત્મસ્વભાવ તરફ દોડતી અધ્યવસાયધારા વગેરેના
લીધે કેવલજ્ઞાનની સંપ્રાપ્તિ થઈ હતી. એ હકીકત પણ એ જ દર્શાવે છે કે અંતઃકરણની પરિણતિના
આધારે જ ફળ મળે છે, નહિ કે બાહ્ય પ્રવૃત્તિના આધારે. આ વિષયમાં અધિક જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિએ
‘સંવેદનની સરગમ’ પુસ્તક (દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ પ્રકાશિત) વાંચવું. (૭/૩૦)

‘જો કર્મબંધ-નિર્જરાદિ પ્રત્યે નિશ્ચય નયથી અંતઃકરણની પરિણતિ એ જ કારણ હોય તો એનો
અર્થ એ થયો કે સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ માટે પરપ્રાણરક્ષણ ઉદ્દેશ્યક જયણાદિ પ્રવૃત્તિની કોઈ જરૂર જ નથી.
તો પછી પરપ્રાણરક્ષા શું લોકોને દેખાડવા માટે જ કરવાની ? જનમનરંજનના પ્રયોજનથી તેવી જયણા
વગેરેની શું જરૂર છે ?’ આવી શંકાનું સમાધાન કરવા ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે →

• આભાસિક દયા અંગે લાલબત્તી •

ગાથાર્થ :- ખરાબ પ્રવૃત્તિમાં પરોવાયેલ માણસને શુભ પરિણામ પ્રાયઃ થતો નથી. માટે સદાચાર
અને શુદ્ધભાવ દ્વારા આંતરિક મોક્ષમાર્ગે આગળ ધપવું જોઈએ. (૭/૩૧)

ટીકાર્થ :- જીવહિંસા વગેરે અસદ્આયતનમાં ગળાડૂબ જીવને શુભ પરિણામ થતો નથી. માટે પોતાના
પરિણામની વિશુદ્ધિ માટે જ સાધુ ભગવંતો પરપ્રાણીની રક્ષા કરે છે. એવો અહીં આશય છે. ઓઘનિર્યુક્તિમાં
જણાવેલ છે કે ‘હિંસા વગેરે અસત્ પ્રવૃત્તિમાં જે રચ્યો-પચ્યો રહે છે તેનો પરિણામ ચોક્કસ ખરાબ છે.
કારણ કે હિંસા વગેરેમાં જોડાવું એ વિશુદ્ધ મન-વચન-કાયાવાણા જીવનું ચિહ્ન નથી. માટે વિશુદ્ધ પરિણામને

૧. હસ્તાદર્શ ‘રક્ષણા....’ ઇતિ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ ‘વિશુદ્ધ’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

ये त्वेकान्तनिश्चयमेवाद्विद्यन्ते ते निश्चयतो निश्चयमेव न जानते, हेतुस्वरूपाऽनुबन्धशुद्धत-
ज्ज्ञानाभावात्। तदाह- “णिच्छयमवलंबता णिच्छयओ णिच्छयं अयाणंता ।

णासंति चरण-करणं^१ बाहिरकरणाऽऽलसा केई॥” (ओ.नि.७६१)

हिंसायतनानि सर्वाणि वर्जनीयानि प्रयत्नतः ← (ओ.नि.वृत्ति ५८/५९) इति द्रोणाचार्यकृतप्रकृतगाथाद्वयव्याख्या ।

तदुक्तं तत्रैवाऽग्रे → वज्जेमिति परिणओ संपत्तीए वि मुच्चई वेरा । अविहितोऽवि न मुच्चइ
किलिद्धभावो त्ति वा यस्स ॥ ← (ओ.नि.६०) इति । यथोक्तं निशीथभाष्ये बृहत्कल्पभाष्ये अपि
च → जे जे दोसाययणा ते ते सुत्ते जिणेहिं पडिकुट्टा । ते खलु अणायरंतो सुद्धो इहरा उ
भइयव्वो ॥ ← (नि.भा.४१०३, वृ.क.भा. १८६०) इति । प्रकृते च → इंदिय-विसय-कसाया परिसहा
वेयणा य उवसग्गा । एए अवराहपया जत्थ विसीयंति दुम्मेहा ॥ ← (द.वै.नि.१७५) इति
दशवैकालिकनिर्युक्तिवचनमप्यवधातव्यम् । पार्श्वस्थत्वादिप्रयोजकाऽपराधपदत्यागेनैव साधूनां संसार-
पारगामित्वसम्भवः । तदुक्तं दशाश्रुतस्कन्धनिर्युक्तौ → अपासत्थाए अकुसीलयाए अकसाय-अप्पमाए य ।
अणियाणयाइ साहू संसारमहन्नवं तरई ॥ ← (द.श्रु.नि.१४२) इति ।

ये तु प्रयत्नरहिता एकान्तनिश्चयमेव = सद्ब्यवहारनिरपेक्षनिश्चयनयमेव आद्विद्यन्ते ते निश्च-
यतः = परमार्थतो निश्चयमेव = निश्चयनयतात्पर्यमेव न जानते, हेतु-स्वरूपाऽनुबन्धशुद्ध-तज्ज्ञानाऽभावात्
= हेतु-स्वरूपाऽनुबन्धविशुद्धिसम्पन्ननिश्चयनयगोचरसंवेदनात्मकविज्ञानविरहात् । तदुक्तं गुरुतत्त्वविनिश्चय-
वृत्तौ → यो निश्चयः प्रवर्तते हेतु-स्वरूपाऽनुबन्धप्रतिपूर्णः स निश्चयो निश्चयतो ज्ञेयः ← (गु.त.वि.
वृत्ति १/३८) इति । प्रकृते ओघनिर्युक्तिसंवादमाह- ‘णिच्छये’ति । द्रोणाचार्यकृततद्वृत्तिश्वैवम् → निश्चय-
मवलम्बमानाः पुरुषा निश्चयतः = परमार्थतो निश्चयमजानानाः सन्तो नाशयन्ति चरणकरणं, कथं?
बाह्यकरणाऽलसाः = बाह्यं वैयावृत्त्यादि करणं तत्र अलसाः = प्रयत्नरहिताः सन्तश्चरणकरणं नाश-
यन्ति । केचिद् इदं चाङ्गीकुर्वन्ति यदुत ‘परिशुद्धपरिणाम एव प्रधानो न तु बाह्यक्रिया’ । एतच्च
नाङ्गीकर्तव्यम्, यतः परिणाम एव बाह्यक्रियारहितः शुद्धो न भवतीति । ततश्च निश्चय-
व्यवहारमतमुभयरूपमेवाङ्गीकर्तव्यमिति ← (ओ.नि. वृत्ति ७६१) । यथोक्तं पुरुषार्थसिद्धयुपाये अपि
→ निश्चयमबुध्यमानो यो निश्चयतः तमेव संश्रयते । नाशयति करण-चरणं स बहिः करणालसो

ईश्वरता सुविहित संयमीओ उंमेशा प्रयत्नपूर्वक तमाम हिसाआयतनोनी परिहार करवो जेईओ.’

• निश्चय-व्यवहारं संतुलन •

ये । परंतु जेओ ऐकान्तनिश्चयने = व्यवहारनो अपलाप करता निश्चयनयने ज स्वीकारे छे तेओ
तो निश्चयथी = परमार्थथी निश्चयनयने ज ज्ञाता नथी. कारण के हेतुशुद्ध स्वइपशुद्ध अने अनुबंधशुद्ध
ओवा निश्चय नयनुं संवेदनात्मक ज्ञान तेमनी पासे नथी. कारण के ओघनिर्युक्तिमां ज्ञातेव छे के →
बाह्य वैयावस्थ वगेरे आलंबन साधनने अपनाववामां आणसु केटलाक विद्वानो निश्चय नयनुं आलंबन
ले छे तेओ परमार्थथी निश्चय नयने ज्ञाता ज नथी अने आ रीते आणसथी यारित्रनो नाश करे छे.

१. हस्तादर्शं ‘.यमेव ज्ञानहेतु.’ इति त्रुटितोऽशुद्धश्च पाठः । २. हस्तादर्शं ‘...णकारणं’ इत्यशुद्धः पाठः ।

તદ્ = તસ્માત્ સદાચારઃ = પરિશુદ્ધબાહ્યતના ભાવશ્ચ = શુદ્ધપરિણામઃ તાભ્યામભ્યન્તરવર્ત્મના(= સદાચાર-ભાવાભ્યન્તરવર્ત્મના ચ) ગન્તવ્યં મુમુક્ષુણા, તથૈવ દયાવિશેષસિદ્ધેરિતિ હિતોપદેશઃ ॥૩૧॥

બાલઃ ॥ ← (પુ.સિ.૫૦) ઇતિ । તતશ્ચાઽસદાયતનપરિત્યાગેન સદાયતનોપાસના કર્તવ્યા તત્ત્વદૃષ્ટ્યેતિ ફલિતમ્ । આશ્રયાઽઽશ્રયિણોરભેદોપચારાદાઽઽયતનાઽનાયતનસ્વરૂપં તુ ભદ્રબાહુસ્વામિના ઓધનિર્યુત્તૌ → જત્થ સાહમ્મિયા બહવે સીલમંતા બહુસ્સુયા । ચરિત્તાયારસંપન્ના આયયણં તં વિયાણાહિ ॥ જત્થ સાહમ્મિયા બહવે ભિન્નચિત્તા અણારિયા । લિંગવેસપડિચ્છન્ના અણાયતણં તં વિયાણાહિ ॥ (ઓ.નિ.૭૮૩-૭૮૯) ઇત્યેવમાવેદિતમ્ । એવમેવાઽઽયતનસ્વરૂપં કુન્દકુન્દસ્વામિના બોધપ્રાપ્તૈ →

મણ-વયણ-કાય-દવ્વા આયત્તા જસ્સ ઇંદિયા વિસયા । આયદણં જિણમગ્ગે ણિદ્દિદ્દું સંજયં રૂપં ॥ મય-રાય-દોસ-મોહો કોહો લોહો ય જસ્સ આયત્તા । પંચમહવ્વયધારા આયદણં મહરિસી ભણિયં ॥

← (બો.પ્રા.૫-૬) ઇત્યેવમાવેદિતમ્ । અતો વિશુદ્ધ-વિશુદ્ધતરાદિનિશ્ચયદૃષ્ટિપરિણમનોદેશતઃ સદાય-તનોપાસનાં વિના ન તાત્ત્વિકવિશુદ્ધાપવર્ગમાર્ગલાભસમ્ભવો ન વા લબ્ધગુણક્ષેમઃ ।

એતેન → સંપન્નગુણો વિ જઓ સુસાહુસંસગ્ગવજ્જિઓ પાયં । પાવઙ્ ગુણપરિહાણિં દદ્દુરજીવો વ્વ મણિયારો ॥ ← (જ્ઞા.ધ. ૧/૧૩/૪૫) ઇતિ જ્ઞાતાધર્મકથાઙ્ગસૂત્રોક્તિરપિ વ્યાખ્યાતા ॥૭/૩૧॥

← તેથી અત્યન્ત શુદ્ધ શાસ્ત્રોક્ત બાહ્ય યતના સ્વરૂપ સદાચાર-ધર્મચાર અને શુદ્ધપરિણામ - આ બન્ને દ્વારા આંતરિક મોક્ષમાર્ગે આગેકૂચ કરવી જોઈએ. કારણ કે આ રીતે આગળ વધતાં-વધતાં જ વિશિષ્ટ પ્રકારની દયા પ્રગટ થાય છે. આ પ્રમાણે મુનિઓ અને મુમુક્ષુઓને ગ્રન્થકારની હિતશિક્ષા છે. (૭/૩૧)

• નિશ્ચય આભાસથી સાવધાન ! •

વિશેષાર્થ :- તપ, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સ્વાધ્યાય, ઉપશમભાવ, વૈયાવચ્ચ, કાયોત્સર્ગ આદિ આલંબન સાધન દૃઢ થયા પહેલાં જ તેને છોડીને 'આત્મા સર્વદા શુદ્ધ છે' આવા નિશ્ચયનયને એકાંત દૃષ્ટિએ વળગવામાં આવે તો વિભાવ પરિણામો છૂટવાના બદલે વધુ જોરથી જીવને વળગે છે. તથા સત્ સાધનને છોડી પ્રમાદ, વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિમાં ગળાડૂબ રહેવામાં આવે તો તેવા નિશ્ચયપ્રેમી જીવોએ અપનાવેલ નિશ્ચયનયમાં હેતુશુદ્ધિ રહેતી નથી. તેમ જ હિંસા-જૂઠ વગેરેના પરિણામથી પરિણત થવાના લીધે તેમણે સ્વીકારેલા નિશ્ચય નયમાં સ્વરૂપશુદ્ધિ પણ રહેતી નથી. તેમ જ ખાન-પાન, માન-સન્માન-વિષય-કષાય વગેરેમાં ગલગલીયાં થતા હોય, વિભાવ દશાનું જ આકર્ષણ તેમના હૈયામાં છવાયેલ હોય, મન મહત્વાકાંક્ષામાં ગરકાવ થયેલ હોય તો તેવા વિભાવદશાપ્રેમી જીવોએ અપનાવેલા નિશ્ચયનયમાં અનુબંધશુદ્ધિ પણ ગેરહાજર જ સમજવી.

હેતુ-સ્વરૂપ-અનુબંધથી જેમાં શુદ્ધિ હોય તેવા તાત્ત્વિક નિશ્ચય નયને પ્રમાદી જીવો ખરા અર્થમાં સમજી જ નથી શક્યા તો તેને અપનાવવાની - આત્મસાત્ કરવાની વાત તો બહુ દૂર રહી જાય છે. તેથી તેવા નિશ્ચયાભાસી જીવો વાસ્તવમાં નિશ્ચય-વ્યવહાર ઉભયથી ભ્રષ્ટ થાય છે. તેથી સાધકે-મુમુક્ષુએ-સંયમીએ ખરા અર્થમાં આંતરિક મોક્ષમાર્ગને પામવો હોય તો તેણે પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત એવા તપ-ત્યાગ-સ્વાધ્યાય-વૈયાવચ્ચ વગેરે આલંબનસાધનને નિશ્ચયપરિણતિપૂર્વક દૃઢ રીતે આત્મસાત્ કરીને પરમ ઉદાસીનભાવમાં - અસંગસાક્ષીભાવમાં - જ્ઞાતાદષ્ટાભાવમાં ઠરી જવું એ જ કલ્યાણકારી માર્ગ છે. આ બાબતમાં વિસ્તૃત જાણકારી મેળવવા 'સંવેદનની સરગમ' પુસ્તકનું મનન કરવું. (૭/૩૧)

विदित्वा लोकमुत्क्षिप्य लोकसंज्ञां च लभ्यते । इत्थं व्यवस्थितो धर्मः परमानन्दकन्दभूः ॥३२॥

विदित्वेति । विदित्वा = ज्ञात्वा लोकं = स्वेच्छाकल्पिताऽऽचारसक्तं जनं उत्क्षिप्य = निरा-
कृत्य लोकसंज्ञां 'बहुभिलोकैराचीर्णमेवाऽस्माकमाचरणीयमि'त्येवंरूपां च लभ्यते = प्राप्यते इत्थं

आज्ञानिरपेक्षः स्वेच्छामात्रप्रवृत्तस्तु शुभोऽपि भावोऽशुभ एव परमार्थतः । तदुक्तं उपदेशपदे → तन्निरवेक्खो नियमा परिणामो वि हु असुद्धओ चेव । तित्थगरेऽबहुमाणाऽसग्गहरूवो मुणेयव्वो ॥ ← (उप.पद.१८७) । तदुक्तं व्यवहारसूत्रभाष्ये अपि → एगंतेण पमाणं परिणामो वि न खलु अम्हं ← (व्य.सू.भा.२/२७५) इति । श्री मलयगिरिसूरिकृता तद्वृत्तिस्त्वेवम् → न खत्वस्माकं स्वशक्तिनिगूहनेन यथाशक्ति प्रवृत्तिविरहितः केवलः परिणाम एकान्तेन प्रमाणम्, तस्य प्रमाणाऽऽभासत्वात् किन्तु सूत्रं प्रमाणीकुर्वतो यथाशक्ति प्रवृत्तिसमन्वितः ← (व्य.सू.वृ.२/२७५, पृष्ठ.२२८) इति विभावनीयं निश्चय-
व्यवहारसन्तुलनपरायणैः ।

धर्मव्यवस्थाद्वात्रिंशिकामुपसंहरति - 'विदित्वे'ति । 'बहुभिलोकैराचीर्णमेवाऽस्माकमाचरणीयमि'त्येवं
रूपां लोकसंज्ञां निराकृत्येति । प्रकृते → लोकानुवर्तनं त्यक्त्वा, त्यक्त्वा देहानुवर्तनम् । शास्त्रानुवर्तनं
त्यक्त्वा स्वाध्यासाऽपनयं कुरु ॥ ← (अक्षि.४३) इति अक्षुपनिषद्वचनं, → लोकसंज्ञा जिता येन
नामरूपादिवासना । मुक्तिस्तेन कृता हस्ते जितं सर्वं च तेन हि ॥ ← (अध्या.गी.४७८) इति
अध्यात्मगीतावचनं स्मर्तव्यम् । → लोकवासनया जन्तोऽशास्त्रवासनयाऽपि च । देहवासनया ज्ञानं
यथावन्नैव जायते ॥ ← (मुक्ति.२/२, रा.गी. ६/२७, वि.चू.२७२) इति मुक्तिकोपनिषद्-रामगीता-
विवेकचूडामणिवचनमप्यत्र न विस्मर्तव्यम् । तदुक्तं योगविंशिकायामपि → मुत्तूण लोगसन्नं उड्ढूण
य साहुसमयसब्भावं । सम्मं पयद्वियव्वं बुहेणमइनिउणबुद्धीए ॥ ← (यो.विं.१६) इत्युक्तम् । न
च बहुजनपरिग्रहात् स्वेच्छाकल्पिताऽऽचारत्यजनमनुचितमिति वाच्यम्, एवं सति मिथ्यादृशामपि धर्मः
त्याज्यो न स्यात् । तदुक्तं ज्ञानसारे → लोकमालम्ब्य कर्तव्यं कृतं बहुभिरेव चेत् ? । तदा मिथ्यादृशां
धर्मो न त्याज्यः स्यात्कदाचन ॥ श्रेयोऽर्थिनो हि भूयांसो लोके लोकोत्तरे च न । स्तोका हि
रत्नवणिजः स्तोकाश्च स्वात्मसाधकाः ॥ ← (ज्ञा.सा.२३/४-५) इति । तस्मात् स्वभूमिकौचित्येन निर्व्याजं
जिनाज्ञैवाऽऽदरतोऽनुसर्तव्या । तदुक्तं उपदेशपदेऽपि →

ता आणाणुगयं जं तं चेव बुहेण सेवियव्वं तु । किमिह बहुणा जणेणं हंदि ण सेयत्थिणो बहुया ॥
रयणत्थिणोऽतिथोवा तदायारोऽवि जह उ लोयमि । इय सुद्धधम्मरयणत्थिदायगा दढयरं णेया ॥

प्रस्तुत अत्रीसीनो उपसंहार करता ग्रन्थकारश्री जज्ञावे छे डे -

✽ लोकसंज्ञात्यागमां कल्याण ✽

गाथार्थ :- लोकने ज्ञाणी, लोकसंज्ञाने छोडीने उपरोक्त व्यवस्थावाणो धर्म प्राप्त थाय छे डे जे
परमानंदरूपी कंदनुं उत्पत्तिस्थान छे. (७/३२)

टीकार्थ :- स्वच्छन्दताथी कल्पेला आचारमां क्लिकाणना मोटा त्यागना लोको आसक्त डोय छे.
आवुं ज्ञाणीने 'जे बहु लोको आचरे ते ज अमारे आचरवुं' आवी लोकसंज्ञाने छोडीने उपरोक्त पद्धति

= ઉક્તરીત્યા વ્યવસ્થિતઃ = ૧ પ્રમાણપ્રસિદ્ધઃ ધર્મઃ પરમાનન્દ એવ કન્દસ્તસ્ય મ્હુઃ = ઉત્પત્તિસ્થાનમ્
(=પરમાનન્દકન્દમ્હુઃ) ॥૩૨॥

॥ ઇતિ ધર્મવ્યવસ્થાદ્વાત્રિંશિકા ॥૭॥

← (ઉપ.પદ.૯૧૦-૯૧૧) । ન ચૈવં 'લોકાચારાનુવૃત્તિશ્ચે'ત્યાદિના (યો.બિ.૧૩૦) યોગબિન્દુદર્શિતઃ સદાચારો વ્યાહન્યેતેતિ શક્યનીયમ્, ધર્મશાસ્ત્રાવિરોધિન એવ બહુજનરૂઢલોકવ્યવહારસ્યાડુપાલનીયત્વેન તત્રાડભિમતત્વાદિતિ તદ્દુત્તિવિલોકનાદ્વિજ્ઞાયતે (યો.બિ.ગા.૧૩૦ વૃ.) । યથા ચૈતત્ તથા પૂર્વસેવાદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૧૨/૧૬, ભા.૩ પૃ.૮૫૮) વક્ષ્યતે । એતેન જનપ્રિયત્વસ્ય ધર્મલિઙ્ગત્વં ષોડશકોપદર્શિતમપિ (ષો.૪/૭) વ્યાખ્યાતમ્, તત્ર શુદ્ધસ્યૈવ જનપ્રિયત્વસ્ય સ્વાશ્રયગુણનિમિત્તતો જનનાં ધર્મપ્રશંસનાદેઃ સકાશાદ્ બોધિબીજાદિભાવેન ધર્મસિદ્ધિફલદાયિત્વોક્તેઃ । વિસ્તરસ્તુ અસ્મત્કૃતકલ્યાણકન્દલ્યાં (ષો.૪/૭ વૃ. પૃ.૯૬) અવસેયઃ ।

ઉક્તરીત્યા મક્ષ્યાડમક્ષ્ય-ગમ્યાડગમ્યાદિવ્યવસ્થાપનતઃ પ્રમાણપ્રસિદ્ધઃ = પ્રત્યક્ષાનુમાનાગમાદિપરિચ્છિન્નઃ ધર્મઃ શ્રુતાદિલક્ષણો હિ, પરમાનન્દઃ = ત્રૈકાલિકસકલસાંસારિકસુખાતિશયિત-કરણાન્તઃકરણપ્રવિચાર-લેશાડનાસ્કન્દિત-કાન્ત-સુખલક્ષણઃ એવ કન્દઃ, તસ્ય = પરમાનન્દકન્દસ્ય ઉત્પત્તિસ્થાનં વર્તત ઇતિ શમ્ ॥૭/૩૨॥

સદ્ધર્મીયવ્યવસ્થેયં નાનાદર્શનવિપ્લુતા । સત્તર્કાડગમસંવાદૈઃ સામ્પ્રતં ધ્વલુ સુસ્થિતા ॥૧॥

ઇતિ મુનિયશોવિજયવિરચિતાયાં નયલતાયાં ધર્મવ્યવસ્થાદ્વાત્રિંશિકા ॥૭॥

મુજબની પ્રમાણપ્રસિદ્ધ વ્યવસ્થાવાળો જે ધર્મ મેળવાય છે તે જ ધર્મ પરમાનન્દમય મોક્ષરૂપી મૂળનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. (૭/૩૨)

વિશેષાર્થ :- કલિકાળમાં પાપી લોકો તો વ્યસન-વ્યભિચાર-દુરાચાર વગેરેમાં પ્રચુર પ્રમાણમાં આસક્ત હોય છે જ. પરંતુ આ હુંડા અવસર્પિણીકાળના પાંચમા આરામાં પ્રસ્તુત ભરતક્ષેત્રમાં આવેલ ધર્માત્માઓ પણ પ્રાયઃ વિરાધકભાવવાળા હોવાથી પોતાની સ્વચ્છંદ બુદ્ધિથી નવા-નવા આચારોને ધર્મ તરીકે સ્વીકારે છે અને તેમાં જ ગળાડૂબ રહે છે. તેથી જ માંસભક્ષણ-મદ્યપાન-મૈથુનસેવન-અગમ્યગમન-અજ્ઞાનતપ-લૌકિક દયા વગેરેને પણ કેટલાક અન્યધર્મીઓ ધર્મચાર માને છે. તો વળી લોકોત્તર ધર્મને વ્યવહારથી પાળતા કેટલાક સાધુઓ પણ ગુરુકુલવાસત્યાગ કરે છે. કેટલાક સાધકો તો ક્રિયાજડત્વમાં અટવાય છે તો અન્ય કેટલાક જૈનો નિશ્ચયાત્માસમાં અટવાયેલા છે. આ કળિકાળનું સામ્રાજ્ય છે. મોહરાજાનો વિકૃત વિલાસ છે. આ મલિન તત્ત્વની અસરથી ખરા અર્થમાં આત્માર્થી જીવોએ તરત મુક્ત બની જવું જોઈએ. તથા જિનાજ્ઞા મુજબ ઉત્સર્ગ-અપવાદના સંતુલનપૂર્વક, નિશ્ચય-વ્યવહારની વિવેકદૃષ્ટિથી, આત્મકલ્યાણને- દોષમુક્તિને જ કેન્દ્રસ્થાનમાં રાખી પોતાની ભૂમિકાને અનુરૂપ જિનવચનને પરિણમાવવા- આત્મસાત્ કરવા લાગી જવું તથા પ્રસિદ્ધિ-પુણ્યોદય-પ્રશંસા-પ્રલોભન-પ્રમાદ વગેરેથી દૂર રહીને આત્માનું હિત સાધી લેવું એ જ તાત્ત્વિક આંતરિક મોક્ષમાર્ગ છે. (૭/૩૨)

૭ મી બત્રીસીનું ગુજરાતી વિવેચન પૂર્ણ

• ૭. ધર્મવ્યવસ્થા બગીરીસીનો સ્વાધ્યાય •

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. બૌદ્ધ 'માંસ અભક્ષ્ય છે..' એ અનુમાન કઈ રીતે નિર્દોષ સિદ્ધ કરે છે? તે અનુમાન લખવા દ્વારા જણાવો.
૨. 'માંસ અભક્ષ્ય છે' એ ગ્રંથકારશ્રી કઈ રીતે સિદ્ધ કરે છે? તે જણાવો.
૩. 'માંસ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ જણાવીને માંસભક્ષણની દુષ્ટતા જણાવો.
૪. 'ન માંસભક્ષણે દોષઃ' એ અસંગત છે તે ગ્રંથકારશ્રી જે રીતે કહે છે તે સમજાવો.
૫. માંસભક્ષણને નિર્દોષ સિદ્ધ કરવામાં 'ભૂતપ્રવૃત્તિવિષયત્વ' હેતુ કઈ રીતે અનૈકાન્તિક છે?
૬. દારૂપાનનાં દોષો જણાવો.
૭. મૈથુનસેવનનાં નુકશાન જણાવો.
૮. મૈથુનને નિર્દોષ માનનાર પૂર્વપક્ષની દલીલ જણાવો.
૯. અહિંસામાં હેતુ-સ્વરૂપ અને અનુબંધશુદ્ધિ જણાવો.

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. સન્ધાન	જ્ઞાનનાશ
૨. અબ્રહ્મસેવન	અધર્મભૂળ
૩. દારૂ	જીવોત્પત્તિ
૪. મૈથુન	તત્ત્વજ્ઞાન
૫. દયાનું અંતરંગકારણ	નરક
૬. પરપ્રાણરક્ષણ	પાપકર્મ
૭. કષાય	અહિંસા
૮. હિંસાનું ફળ	વ્યવહારદયા
૯. જયજ્ઞાનો યોગ	કર્મબંધ

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. જીવોની ઉત્પત્તિ થતી હોવાથી માંસ અભક્ષ્ય છે. (સંખ્યાત, અસંખ્યાત, અનંતા)
૨. વેદમાં મંત્રોથી સંસ્કારિત થયેલા માંસને કહેવાય છે. (પ્રોક્ષિત, દોષિત, અભક્ષ્ય)
૩. દારૂડિયા લોકો પ્રકારનાં નુકશાન ભોગવે છે. (૧૪, ૧૬, ૧૨)
૪. નિશ્ચયથી મૈથુનસેવન યુક્ત હોય છે. (રાગ, દ્વેષ, દુઃખ)
૫. તપ પણ સમતા, સંવેગ વગેરેથી ગર્ભિત હોવાથી ભાવે જાણવો. (શાયોપશમિક, ઔદયિક, પારિશામિક)
૬. નિર્વિકલ્પ સ્વભાવ ટકાવી રાખવો તે દયા છે. (દ્રવ્ય, ભાવ, જીવ)
૭. જયજ્ઞા વગરનો જીવ પરપીડા ન કરે છતાં થાય જ છે. (હિંસા, અહિંસા, દયા)
૮. જયજ્ઞાથી જીવરક્ષા માટે પ્રવૃત્ત થવામાં જીવને પીડા થાય તો પણ
(દોષકારક છે, દોષકારક નથી, ગુણકારક છે)
૯. પ્રમાદી જીવ ચોક્કસ છે. (અહિંસક, હિંસક, અજ્ઞાની)

* ૭. નયલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. સ્વતંત્રસાધન કોને કહેવાય ને પ્રસંગસાધન કોને કહેવાય ?
૨. લોકમાં અને શાસ્ત્રમાં પેય-અપેયની વ્યવસ્થા સમજાવો.
૩. 'ન માંસભક્ષણે દોષ' સંબંધી પૂર્વપક્ષીય મંતવ્ય સમજાવો.
૪. મૈથુનની દુષ્ટતા સમજાવો. ક્યા કારણે લગ્ન કરવા પડે છે ?
૫. મંડલતંત્રવાદીનો મત કહીને તેનું ગ્રંથકારશ્રી કઈ રીતે નિરાકરણ કરે છે ? તે સમજાવો.
૬. તપશ્ચર્યા અંગે બૌદ્ધોનો શું મત છે ? તે સમજાવો.
૭. તપ અંગે બૌદ્ધ મતનું નિરાકરણ કઈ રીતે ગ્રંથકારશ્રી કરે છે ? તે સમજાવો.
૮. જ્ઞાનરહિત દયા શા માટે સફળ નથી ?

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. ધર્મ કઈ રીતે વ્યવસ્થિત રહે છે ?
૨. 'બૌદ્ધમતે પણ માંસ અભક્ષ્ય છે...' તેના પૂરાવા આપો.
૩. મૈથુનસેવનમાં કેટલા જીવોની હિંસા થાય છે ?
૪. તપધર્મ ક્યા કર્મનાં ક્ષયોપશમરૂપ છે ? ને ક્યા કર્મનાં ઉદયથી થયેલ નથી ? તે જણાવો.
૫. જીવદયાના આશયથી એકલા રહેવામાં થતા નુકશાન જણાવો.
૬. અગીતાર્થ મહાત્માની જીવદયાને કેવી બતાવી છે ?
૭. વ્યવહાર અને નિશ્ચયનયથી જીવદાયનું સ્વરૂપ જણાવો.
૮. હિંસાદિ વિચારણામાં નૈગમનય સમજાવો.
૯. ઋજુસૂત્રનયે હિંસાદિની વિચારણા શું છે ? તે કહો.
૧૦. શબ્દનયના મતે હિંસા અને અહિંસાનું સ્વરૂપ સમજાવો.

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. દોષનો વિરોધી હોવાથી તપ આત્માનો છે. (દોષ, ગુણ, ઉભય)
૨. પ્રથમ પછી અહિંસા. (તપ, જ્ઞાન, કરૂણા)
૩. સામાન્યગ્રાહી નૈગમનયનો નયમાં અંતર્ભાવ થાય છે. (વ્યવહાર, ઋજુસૂત્ર, સંગ્રહ)
૪. પૂર્વાચાર્યો કહે છે કે ચિત્તનો એ જ પ્રમાણ છે. (પરિણામ, કષાય, ગુણ)
૫. અને દ્વારા મોક્ષમાર્ગે આગળ ધપવું જોઈએ. (ઉદારતા, સદાચાર, શુદ્ધભાવ, પ્રવૃત્તિ)
૬. વિષય-કષાયની પ્રવૃત્તિમાં ગળારૂબ રહે તેને શુદ્ધિની રહેતી નથી. (ફળ, હેતુ, અનુબંધ)
૭. વિભાવદશાપ્રેમી જીવે અપનાવેલા નિશ્ચયનયમાં શુદ્ધિની ગેરહાજરી સમજવી.

(અનુબંધ, હેતુ, ફળ)

૮. હુંડા અવસર્પિણીના પાંચમા આરામાં ધર્માત્માઓ પ્રાયઃ ભાવવાળા હોય છે. (વિરાધક, આરાધક)
૯. ભાવમાં ઠરી જવું એ જ કલ્યાણકારી માર્ગ છે. (અસંગસાક્ષી, શુભ, નિર્વિકલ્પક)

૮ - વાદદ્વાત્રિંશિકા

આઠમી બત્રીસીની પ્રસાદી

બાધતે ચ પરાડપાયનિમિત્તતા તપસ્વિનઃ પરલોકસાધનમ્ ॥૮/૩॥ (પૃ.૫૪૫)

બીજાને નુકસાનીમાં નિમિત્ત બનવું એ પણ ધર્માત્માને

પોતાને જ પરલોકની સાધનામાં નડતરરૂપ થાય છે.

धर्मवादेनैवाऽसद्ग्रहनिवृत्त्या मार्गाऽभिमुखभावात् ॥८/८॥ (पृ.५५५)

तात्त्विक धर्मवाद द्वारा ञ कदाग्रह दूर थवाथी

भोक्षभार्गने सन्भुभ थवाय छे.

॥ અથ વાદદ્વાત્રિંશિકા ॥૮॥

ધર્મવ્યવસ્થાતો વાદઃ પ્રાદુર્ભવતીતિ તત્સ્વરૂપમિહોચ્યતે-

શુષ્કવાદો વિવાદશ્ચ ધર્મવાદસ્તથાપરઃ । કીર્તિતસ્ત્રિવિધો વાદ इत्येवं तत्त्वदर्शिभिः ॥१॥

शुष्केति । स्पष्टः ॥१॥

❖ તલતા ❖

सद्धर्मीयव्यवस्थायां सम्प्रतिपत्त्यभावतः । जायते वाद इत्येवं सङ्गतेयं हि साम्प्रतम् ॥१॥

भक्ष्याऽभक्ष्यादिधर्मव्यवस्थाऽनन्तरमुपदर्शिता । धर्मव्यवस्थातः = भक्ष्याभक्ष्य-पेयापेय-गम्यागम्योत्स-
र्गापवाद-निश्चयव्यवहारादिगोचरनिरुक्तधर्मव्यवस्थामवलम्ब्य नानाधर्मसंलग्नासु विविधासु धर्मव्यवस्थासु
सत्याऽसत्यत्वनिर्णयार्थं वादः कथाविशेषः प्रादुर्भवतीति हेतोः तत्स्वरूपं = वादस्वरूपं उच्यते इह
वादद्वાત્રિંશિકાયામ્ । તત્રાઽઽદિમઃ શ્લોકઃ ‘શુષ્કે’તિ । શુષ્ક ઇવ શુષ્કઃ = નીરસઃ ગલતાલુશોષમાત્રફલ
इत्यर्थः । स चासौ वादश्चेति शुष्कवादः । कमपि विप्रतिपत्तिविषयमाश्रित्य प्रतिवादिना सह वदनं
वाद उच्यते । तथा विरूपो = जयप्राप्तावपि परलोकादिबाधको वादः = विवादः । ‘च’शब्दः उक्तसमुच्चये ।
ધર્મપ્રધાનો વાદઃ = ધર્મવાદઃ । તથા = તેનાત્યન્તમાધ્યસ્થ્યાદિના ધર્મહેમકષાદિપરીક્ષાલક્ષણેન વા પ્રકારેણ,
સમુચ્ચયાર્થો વા તથાશબ્દઃ, પરઃ = પ્રધાનઃ, અપરો વા ઉક્તવાદાભ્યામન્યઃ, ઇતિઃ પ્રકૃતવાદવ્યવસ્થા-
સમાપ્ત્યર્થઃ, एवं = અનેન પ્રકારેણ તિસ્રો વિધાઃ = પ્રકારા યસ્ય સ ત્રિવિધઃ વાદઃ તત્ત્વદર્શિભિઃ
= વાદસ્વરૂપદ્રષ્ટૃભિઃ કીર્તિતઃ = સંશબ્દિતઃ ।

वादलक्षणन्तु श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः प्रमाणमीमांसायां → तत्त्वसंरक्षणार्थं प्राश्निकादिसमक्षं साधन-
दूषणवदनं वादः ← (प्र.मी.२/१/३०) इति निष्टङ्कितम् । → शिष्याचार्ययोः पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहेणाऽ-
भ्यासख्यापनाय वादकथा ← (उप.प्रस्ता.४-षड्दर्शन.) इति उपमितिभवप्रपञ्चायां कथायां सिद्धर्षिणी ।
न्यायसूत्रे तु → प्रमाण-तर्क-साधनोपलम्भः सिद्धान्ताऽविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहो वादः
← (न्या.सू.१/२/१) इत्येवं वादलक्षणमुपदर्शितम् । ‘तत्त्वनिर्णयफलः कथाविशेषो वाद’ इत्येके ।
तत्त्वबुभुत्सुना सह कथा = वाद’ इत्यन्ये ।

‘यथार्थबोधेच्छुवाक्यं = वाद’ इत्यपरे । ‘शास्त्रार्थो वाद’ इतीतरे वदन्ति ॥८/१॥

❖ વાદ દ્વાત્રિંશિકા પ્રકાશ ❖

ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેય, ગમ્યાગમ્ય, હિંસા-અહિંસા વગેરે સંબંધી ધર્મને = આત્મકલ્યાણને કેન્દ્રસ્થાને
લક્ષમાં રાખીને વ્યવસ્થા સાતમી બત્રીસીમાં બતાવી. વિવિધ પ્રકારના ધર્મના અનુયાયીઓ વિવિધ પ્રકારની
ધર્મવ્યવસ્થા સ્વીકારે છે. તેથી તેમાં કઈ વ્યવસ્થા સાચી અને કઈ ખોટી ? એ અંગે વાદ-વિવાદ ઉભા
થવાની શક્યતા છે. તેથી આઠમી બત્રીસીમાં વાદનું સ્વરૂપ અને પ્રકાર વગેરે બતાવવામાં આવે છે.

ગાથાર્થ :- શુષ્કવાદ, વિવાદ અને ધર્મવાદ-આ પ્રમાણે ત્રણ પ્રકારનો વાદ તત્ત્વદ્રષ્ટાઓ વડે કહેવાયેલ
છે. (૮/૧)

ટીકાર્થ :- ગાથાર્થ સ્પષ્ટ હોવાથી પ્રસ્તુત ગાથાની ટીકા ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કરેલ નથી. (૮/૧)

શુષ્કવાદનું સ્વરૂપ બતાવતાં ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે -

पराऽनर्थो लघुत्वं वा विजये' च पराजये । यत्रोक्तौ सह दुष्टेन शुष्कवादः स कीर्तितः ॥२॥

परेति । यत्र दुष्टेन = अत्यन्तमान-क्रोधोपेतचित्तेन सहोक्तौ सत्यां विजये सति परस्य = प्रतिवादिनः परः = प्रकृष्टो वा अनर्थो' = मरण-चित्तनाश-वैरानुबन्ध-संसारपरिभ्रमणरूपः

‘यथोद्देशं निर्देश’ इति न्यायेनाऽऽदिमवादस्वरूपकर्तृफलमाह - ‘परे’ति । दुष्टेन = अत्यन्तमान-क्रोधोपेतचित्तेन सहेति । अनेन शुष्कवादकर्तृस्वरूपमावेदितम् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → ‘अत्यन्त-मानिना सार्धं क्रूरचित्तेन च दृढम् । धर्मद्विष्टेन मूढेन शुष्कवादस्तपस्विनः ॥ ← (अ.प्र.१२/२) तद्वृत्तिस्त्वेवम् → अत्यन्तमत्यर्थं मानी गर्वी = अत्यन्तमानी तेन, स हि जितोऽपि परगुणं न मन्यते, सार्धं = सह, क्रूरचित्तेन = संक्लिष्टाध्यवसायेन, स हि जितो वैरी स्यात्, चशब्दः समुच्चये, तथा, दृढम् = अत्यर्थम्, धर्मो जिनाख्यातः श्रुत-चारित्ररूपः, तस्यैव दुर्गतौ प्रपततां धरणसमर्थत्वात्, तस्य द्विष्टो द्वेषवान् = धर्मद्विष्टः तेन, स हि निराकृतोऽपि धर्मं न प्रतिपद्यतेऽतो व्यर्थप्रयासः स्यात् । मूढेन = युक्ताऽयुक्तविशेषाऽनभिज्ञेन, स हि वादेऽनधिकृत एव, प्रतिवादिना यो वादः स इति गम्यते, किमित्याह, शुष्कवादः = अनर्थवादो भवतीति गम्यम् । कस्येत्याह, तपस्विनः = साधोः, तपस्विग्रहणं चेह तस्य सदैवोचितप्रवृत्तिकतया योग्यत्वेन शास्त्रेऽधिकारित्वोपदर्शनार्थमितरस्य चान्यथात्वेन तत्रानधिकारित्वोपदर्शनार्थं च । अथवा हे तपस्विन इति ← (अ.प्र.१२/२ वृ.) । शुष्कवादकारिणो दुष्टत्वादेव दुःसंज्ञाप्यत्वम् । तदुक्तं स्थानाङ्गे बृहत्कल्पसूत्रे च → तओ दुप्पसन्ना पन्नत्ता । तं जहा - दुडे मूढे वुग्गाहिते ← (स्था.३/४/२०३, वृ.क.उद्दे.४/सू.१२) इति । परैरस्य प्रकृतिरासुरीत्यङ्गीक्रियते । तदुक्तं गणेशगीतायां → अतिवादोऽभिमानश्च दर्पोऽज्ञानं सकोपता । आसुर्या एवमाद्यानि चिह्नानि प्रकृतेर्नृप !। ← (ग.गी.१०/४-५) इति ।

जये पराजये वाऽनर्थवर्धनत्वादस्य शुष्कवादत्वमभिव्यनक्ति- उक्तौ सत्यां = कथायां प्रारब्धायां सत्यां विजये सतीति । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → विजयेऽस्याऽतिपातादि, लाघवं तत्पराजयात् । धर्मस्येति

• शुष्कवाद •

गाथार्थः :- दुष्ट प्रतिवादीनी साथे जे वाद करवामां वादीनो विजय थाय तो प्रतिवादीने नुकशान थाय तथा वादीनो पराजय थाय तो वादीनी लघुता थाय ते वाद शुष्कवाद कडेवायेल छे. (८/२)

टीकार्थः :- ज्यां अत्यन्त अभिमान-क्रोध वगेरे दोषथी अस्त अन्तःकरुणावाणा दुर्जन प्रतिवादी साथे यर्था करवामां जे वादीनो विजय थाय तो प्रतिवादी अत्यन्त अभिमानी होवाथी आपघात करीने मरी जय अथवा पागल थई जय अथवा वादी साथे दृढ वैर बांधे अथवा दीर्घ काण सुधी पराजयनिमित्ते करेला संकलेशथी संसारमां परिभ्रमण करे. आ रीते प्रतिवादीने नुकशान थाय. अथवा तो प्रतिवादी तरुथी वादीने लयंकर नुकशान थाय. जेम के अतिकोधी प्रतिवादी पराभवना लीधे साधुनुं भून करे, करावे अथवा राजसत्ता वगेरेना माध्यमथी ते-ते राज्यमांथी जिनशासननो उच्छेद वगेरे करावे. आ रीते छारेला दुष्ट प्रतिवादी तरुथी जैनने = वादीने धशुं नुकशान थवानी शक्यता रहे. तेम ज

१. हस्तादर्शो 'विजयेन' इत्यशुब्दः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'वाज्जो' इत्यशुब्दः पाठः ।

साध्व-तिपातन-शासनोच्छेदादिरूपो वा । पराजये च सति लघुत्वं वा “जितो जैनः । अतोऽसारं जैनशासनं” इत्येवमवर्णवादलक्षणं भवति, स शुष्कवादो गलतालुशोषमात्रफलत्वात् कीर्तितः ॥२॥ छल-जातिप्रधानोक्तिर्दुःस्थितेनाऽर्थिना सह । विवादोऽत्रापि विजयाऽलाभो वा विघ्नकारिता ॥३॥

छलेति । दुःस्थितेन = दरिद्रेण अर्थिना = लाभ-^१ख्यात्यादिप्रयोजनिना सह छलं = अन्या-

द्विधाप्येष, तत्त्वतोऽनर्थवर्धनः ॥ ← (अ.प्र.१२/३) इति । तद्वृत्तिस्तु → विजये = अभिभवे तपस्विना कृते सति, अस्य = अत्यन्तमानादिदोषयुक्तस्य प्रतिवादिनः, अतिपतनमतिपातो = मरणम्, स एव आदिर्यस्य चित्तनाशादिदोषवृन्दस्य तत् ‘अतिपातादि’ भवतीति गम्यते । स हि विजितो मानाद् म्रियेत चित्तनाश-वैरानुबन्धाऽशुभकर्मबन्ध-संसारपरिभ्रमणादिकं वाऽऽप्नुयात् । अथवा साधोरेव वैरानु-बन्धात् सामर्थ्यं सत्यतिपातं शासनोच्छेदादि वा कुर्यादिति भावना । तथा लाघवं = माहात्म्यहानिः, भवतीति गम्यम् । कुतः ? इत्याह, तस्मात्प्रतिवादिनः सकाशात् पराजयः साधोरभिभवः = तत्पराजयस्तस्मात् । ‘कस्य लाघवमि’त्याह- धर्मस्य = जिनप्रवचनस्य, यतो ‘वादे जितो जैनोऽतोऽसारं जैनशासनमि’त्यवर्ण-वादात् । इति = अनन्तरोदितहेतोः, द्विधापि = द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्याम्, आस्तां पराजये विजय-पराजयोरपीति भावः, तत्त्वतः = परमार्थतो, न तु व्यवहारत एव, संसारकारणत्वात् अनर्थवर्धनः = अपायवृद्धिकारी ← (अ.१२/३ वृ.) इत्येवं वर्तते । तदुक्तं द्वात्रिंशिकाप्रकरणे सिद्धसेनदिवाकरैरपि → यदि विजयते कथञ्चित्ततोऽपि परितोषभग्नमर्यादः । स्वगुणविकत्थनदूषिकः त्रीनपि लोकान् खलीकुरुते ॥ उत जीयते कथञ्चित् परिषत्प्रतिवादिनं स कोपान्धः । गलगर्जेनाऽऽक्रमन् वैलक्ष्यविनोदनं कुरुते ॥

← (सिद्ध. द्वा. ८/१५-१६) इति ॥८/२॥

अवसरसङ्गतिप्राप्तं विवादं निरूपयति - ‘छले’ति । दुःस्थितेन = दरिद्रेण मनोदुःस्थितेन वा

श्रो वादी = जैन धारी ज्ञाय तो ‘जैन लोको ज्ञताई गया. माटे जिनशासन असार छे’ आ रीते लोकोमां वादी-जैननी लघुता-निंदा थाय. आ रीते धारे के जते बने रीते नुकसान ज ज्यां थतुं डोय तेवी यर्याने शुष्कवाद् कडेवायेल छे. कारण के तेमां कोई तत्त्वनिर्णय वगेरे इण भणवाना बढले मात्र गणु-ताणवु शोषाई ज्ञाय अटलुं ज इण भणे छे. (८/२)

विशेषार्थः :- स्कंदक राजकुमारे पापी पालक साथे राजसत्त्वाभां करेली यर्या शुष्कवाद् तरीके लई शक्य. गोष्ठाभाडिल, जमाली वगेरे श्रोडे थयेली यर्याओ पण प्रस्तुत शुष्कवाद् रूपे गणवा योग्य छे. (८/२)

• विवादनं विवेचन •

हवे जेने कडेवानो अवसर-प्रसंग उपस्थित थयेल छे ते अवसरसंगतिप्राप्त विवादनं विवेचन करता ग्रंथकारश्री कडे छे के -

गाथार्थः :- दरिद्र अने दुःस्थित अेवा प्रतिवादी साथे छल-जातिप्रधान अेवी यर्या थाय ते विवाद् कडेवाय. अई विजय भणवानी शक्यता नथी अथवा प्रतिवादीनी कीर्ति वगेरेमां विघ्न थाय छे. (८/३)

टीकार्थः :- प्रतिवादी दरिद्र डोय तेम ज दरिद्र डोवाना लीधे के अन्य कारणसर धननो लाभ,

१. हस्तादर्श ‘ब्यावा...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

भिप्रायेणोक्तस्य शब्दस्याऽभिप्रायान्तरेण दूषणं, जातिश्चासदुत्तरं, ताभ्यां प्रधानोक्तिः (=छलजाति-सह । अर्थिना = लाभ-ख्यात्यादिप्रयोजनिना = सुवर्णरत्नादिप्राप्ति-प्रसिद्ध्याद्यर्थिना, उपलक्षणादनुदारचित्तेनेत्यपि गम्यम् । स च दुर्विदग्धो हि 'अम्बुनि मज्जन्त्यलाबूनि ग्रावाणः प्लवन्ते' इति न्यायेन प्रत्यक्षादिविरुद्धं वदन् निर्जितोऽपि सन्न लज्जते किन्तु महागलप्रमाणेनाऽऽरटन् जयमेवेच्छति । यथोक्तं बृहत्कल्पभाष्ये → न य निज्जितो वि लज्जइ, इच्छइ य जयं गलरवेण ← (बृ.क.भा.३७०-पीठिका) इति । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिः अपि अष्टकप्रकरणे → लब्धि-ख्यात्यर्थिना तु स्याद्दुःस्थितेनाऽमहात्मना । छलजातिप्रधानो यः, स विवाद इति स्मृतः ॥ ← (अ.प्र.१२/४) तद्वृत्तिस्तु → लब्धिः = सुवर्णादीनां लाभः, ख्यातिश्च = प्रसिद्धिः, ताभ्यामर्थः = प्रयोजनं यस्यास्ति स तथा तेन, तुशब्दः 'पुनः' शब्दार्थः, स चाऽऽद्यवाद-विवादयोर्विशेषघोतकः, स्यात् = भवेत्, यो वाद इति सम्बन्धः, दुःस्थितेन = दरिद्रेण मनोदुःस्थितेन वा, अमहात्मना = अनुदारचित्तेन, एवंविधस्य हि पराजये विषाद-वृत्तिच्छेदादिदोषप्रसङ्गेन साधोः परलोकबाधेति कृत्वा वादस्य विरुद्धता स्यात् । अत एव कारणाद् विशेषितोऽसाविति, इह च सह वादिनेति गम्यम् । छलजातिप्रधानो यः, तत्र छलं = वाक्छलादि, यथा नवकम्बलो देवदत्तः । जातयो = दूषणाभासाः, यथाऽनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, घटवदिति । अस्य हेतोः दूषणम् । तथाहि- 'यदि घटगतं कृतकत्वं हेतुः तदा तच्छब्देनाऽसिद्धमित्यसिद्धो हेतुः, अथ शब्दगतं तदा तदनित्यत्वेन व्याप्तं न सिद्धमित्यसाधारणाऽनैकान्तिको हेतुरिति, तत्रप्रधानो यः स तथा, स = एवंविधो वादः, विवाद इति स्मृतः = एवमभिहित ← (अ.प्र.१२/४ वृत्ति) इति ।

छलं = अन्याऽभिप्रायेणोक्तस्य शब्दस्य अभिप्रायान्तरेण = वक्तृतात्पर्यभिन्नतात्पर्येण दूषणम् । यथा नवीनकम्बलाऽभिप्रायेण 'नवकम्बलोऽयं देवदत्तः' इत्युक्ते सति 'कुतोऽस्य नव कम्बलाः ? एक एव कम्बल' इत्येवं सङ्ख्याभिप्रायेण दूषणं छलमुच्यते । 'परस्य वदतोऽर्थविकल्पोपपादनेन वचनविधातः छलमिति परे । अन्ये तु 'विपरीताऽर्थकल्पनोपपत्त्या वचनविधातः छलमिति वदन्ति । 'शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेधहेतुः छलमितीतरे । 'परोक्तस्याऽर्थान्तरं परिकल्प्य तद्दूषणेन परोक्तभङ्ग' इत्यपि केचित् । 'वक्तृतात्पर्याऽविषयार्थकल्पनेन दूषणाऽभिधानं छलमिति कश्चित् । वाक्छलं, सामान्यच्छलं, उपचारच्छलमित्येवं छलत्रैविध्यमवगन्तव्यम् । प्रकृते → वचनविधातोऽर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् (न्या.सू.१/५१), तत् त्रिविधं, वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलञ्च (न्या.सू.१/५२), अविशेषाभिहितेऽर्थे वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना = वाक्छलम् (न्या.सू.१/५३) सम्भवतोऽर्थस्यातिसामान्ययोगादसम्भूताऽर्थकल्पना = सामान्यच्छलम् (न्या.सू.१/५४), धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम् ← (न्या.सू.१/५५) इति न्यायसूत्राणि स्मर्तव्यानि ।

जातिश्च असदुत्तरं = दूषणाभासेत्यर्थः । → साधर्म्य-वैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं = जातिः ← (न्या.

प्रसिद्धि वगेरेनो ईच्छुक् डोय तो तेवो प्रतिवादी पोतानुं प्रयोजन सिद्ध करवा माटे यर्थाभां छल, ज्ञाति वगेरेनो अवार-नवार प्रयोग करे तो ते यर्था विवाद् कडेवाय. अेक अभिप्रायथी बोलायेल शब्दनुं अन्य अभिप्रायथी अर्थघटन करीने साभेनी व्यक्तिना वचनभां दूषण अताववुं ते छल कडेवाय. भोटो

प्रधानोक्तिः) विवादो = विरुद्धो वादः ।

अत्राऽपि = विवादेऽपि विजयाऽलाभः, परस्याऽपि च्छल-जात्याद्युद्भावनपरत्वात्, वा = अथवा विघ्नकारिता, अत्यन्ताऽप्रमादितया छलादिपरिहारेऽपि प्रतिवादिनोऽर्थिनः पराभूतस्य लाभ-ख्यात्यादिविघातध्रौव्यात् । बाधते च पराऽपायनिमित्तता तपस्विनः परलोकसाधनमिति नाऽत्रोभ-यथाऽपि फलमिति भावः ॥३॥

सू.१/५९) इति न्यायसूत्रकारः । स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरित्येके । स्वप्रतिबन्धकमुत्तरं जातिरित्यन्ये । सिद्धमपि दूषणाऽसमर्थमुत्तरं जातिरितीतरे । छलादिभिन्नदूषणाऽऽभासा जातिरित्यपि कश्चित् । साधर्म्यप्रत्य-वस्थानादिभेदेन चतुर्विंशतिभेदभिन्ना जातिः नैयायिकमत इष्यते । तदुक्तं न्यायसूत्रे → साधर्म्य-वैधर्म्यो-त्कर्षाऽपकर्ष-वर्ण्याऽवर्ण्य-विकल्प-साध्य-प्राप्त्यप्राप्तिप्रसङ्ग-प्रतिदृष्टान्ताऽनुत्पत्ति-संशय-प्रकरण-हेत्वर्थापत्त्य-विशेषोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धि-नित्यानित्यकार्यसमाः ← (न्या.सू. ५/१/१) इति । न्यायकन्दलिकाकारस्तु → सम्यग्हेतौ हेत्वाभासे वा प्रयुक्ते झटिति तद्विषयत्वाऽप्रतिभासे तु प्रतिबिम्बनप्रायं किमपि प्रत्यव-स्थानं जातिरित्युच्यते ← (न्या.कं.) इत्याह ।

श्रीहेमचन्द्रसूरयस्तु प्रमाणमीमांसायां → अभूतदोषोद्भावनानि दूषणाभासा जात्युत्तराणि ← (प्र.मी. २/१/२९) इत्थं तल्लक्षणं निष्टङ्कितवन्तः । छल-जात्योरुपलक्षणतया निग्रहस्थानमपि ग्राह्यम् । तल्लक्षणं तु न्यायसूत्रे → विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च निग्रहस्थानम् ← (न्या.सू.१/२/६०) इति । छलादिमयोऽयं विवादो नैयायिकैः जल्पशब्देनाऽभिधीयते । तदुक्तं न्यायसूत्रे → यथोक्तोपपन्नच्छल-जाति-निग्रहस्थान-साधनोपालम्भः = जल्पः ← (न्या.सू.१/२/३) इति ।

अस्माकमपि विवादस्य जल्पशब्दवाच्यता सम्मतैव । तदुक्तं निशीथचूर्णौ → परिगृह्य सिद्धान्तं प्रमाणं च छल-जाति-निग्रहस्थानपरं भाषणं यत्र (सः) जल्पः ← (नि.भा.२१३० चू.उद्दे.५) इति । जल्प एव प्रतिपक्षस्थापनाहीनत्वे वितण्डोच्यते नैयायिकैः । तदुक्तं न्यायसूत्रे → स प्रतिपक्षस्थापनाहीनः = वितण्डा ← (न्या.सू.१/२/४) इति । स = जल्पः । स्वमते विवादस्य वितण्डोपलक्षकत्वं विज्ञेयम् यद्वा वितण्डाया विवादेऽन्तर्भावोऽवसेयः । जयन्तभट्टमते चार्वाकवार्ता वितण्डावादरूपाऽवसेया । तदुक्तं न्यायमञ्जर्या → न हि लोकायते किञ्चित् कर्तव्यमुपदिश्यते । वैतण्डिककथैवाऽसौ न पुनः कश्चि-दागमः ॥ ← (न्या.मं.प्रमाणप्रक.पृष्ठ-१४६) । शीलाङ्काचार्यमते शुष्कवाद-विवादयोरैक्यम् । तदुक्तं सूत्रकृताङ्गावृत्तौ → विरुद्धवादं = विवादं = शुष्कवादमित्यर्थः ← (सू.कृ.१/९/१६ वृ.) इति ।

विवादेऽपि, अपिना शुष्कवादसमुच्चयः कृतः, विजयाऽलाभः = विजयो दुर्लभः । तदुक्तं अष्टक-जवाभ आपवो ते जाति कडेवाय. आ छल-जातिभय र्या विवाद = विपरीतवाद कडेवाय.

छल-कपटना वारंवार प्रयोग प्रतिवादी करतो डोवाथी अर्डी वादीने विजय भणवानी शक्यता लग्भग रडेती नथी. कदाय वादी अत्यन्त सावधानी रापीने छण वगेरेनुं निराकरण करीने विजय भणवे तो पण प्रतिवादी धन वगेरेनो अर्धी डोवाथी र्यामां डारी जाय तो धनप्राप्ति, प्रसिद्धि वगेरेमां तेने अवश्य अंतराय थाय छे. बीजने नुक्शानीमां निमित्त बनवुं अे पण धर्मात्माने पोताने ज परलोडनी साधनामां नऽतरुप थाय छे. माटे तेमां विजय भणे तो पण आपणने = वादीने ज नुक्सान अने पराजय भणे तो जिनशासननी डिलनारुप नुक्सान- आम विवादमां पण बने रुपे नुक्सान ज छे. (८/३)

જ્ઞાતસ્વશાસ્ત્રતત્ત્વેન' મધ્યસ્થેનાઽઘભીરુણા । કથાબન્ધસ્તત્ત્વધિયા ધર્મવાદઃ પ્રકીર્તિતઃ ॥૪॥

જ્ઞાતેતિ । જ્ઞાતં સ્વશાસ્ત્રસ્ય = અભ્યુપગતદર્શનસ્ય તત્ત્વં યેન (તેન = જ્ઞાતસ્વશાસ્ત્રતત્ત્વેન), પ્રકરણે → વિજયો હ્યત્ર સન્નીત્યા, દુર્લભસ્તત્ત્વવાદિનઃ ॥ તદ્ભાવેઽપ્યન્તરાયાદિ- દોષોઽદૃષ્ટવિઘાતકૃત્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૨/૫) ઇતિ । તદ્વૃત્તિઃ → વિજયઃ = પ્રતિવાદ્યભિભવદ્વારેણ જયઃ, હિ = યસ્માત્, અત્ર = છલાદિપ્રધાને વિવાદે, સન્નીત્યા = શોભનેન ન્યાયેન, યતસ્તત્ર સન્નીત્યુદગ્રાહણપરસ્યાપિ છલાઽપશબ્દાદિના નિગ્રહસ્થાનાઽવાપ્તિઃ સ્યાત્, દુર્લભઃ, ન સુલભઃ । 'કસ્યે'ત્યાહ, તત્ત્વવાદિનઃ = વસ્તુતત્ત્વવદનશીલસ્ય સાધોઃ । અથાઽત્યન્તાઽપ્રમાદિતયા છલાદિપરિહારતો વિજયસ્ય લાભો ભવતિ, તત્રાપિ દોષમાહ, તદ્ભાવેઽપિ = આસ્તાં વિજયાભાવે દોષસ્તદ્ભાવેઽપિ = પરનિરાકરણેઽપિ(હિ)અન્તરાયઃ પ્રતિવાદિનો લાભઃપશ્યાદિવિઘાત આદિર્યસ્ય શોકપ્રદ્રેષાદેઃ સ તથા, સ ચાસૌ દોષશ્ચ ઇતિ 'અન્તરાયાદિદોષઃ', સમ્ભવતીતિ ગમ્યતે । સ હિ પરાજિતો રાજાદિભ્યો ન કિઞ્ચિલ્લભતે, લબ્ધઞ્ચાસ્ય હિયતે । કિંવિધો દોષઃ? ઇત્યાહ - અદૃષ્ટવિઘાતકૃત્ = પરલોકવ્યાહતિકારી ← (અ.૧૨/૫ વૃ.) ઇતિ । તતશ્ચ વિવાદકરણે સ્વસ્ય સમય-શક્તિ-યશઃ-કીર્ત્તિપ્રભૃતિભિઃ કૃશત્ત્વમેવ સ્યાત્ ।

સમ્મતઞ્ચેદં સૌગતાનામપિ । તદુક્તં જ્ઞાતકે સૂત્રપિટકાન્તર્ગતે → વિવાદેન કિસા હોન્તિ ← (જા.૭/૪૦૦/૩૭) ઇતિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્ય સર્વદા સર્વત્ર વિવાદઃ ત્યાજ્ય એવ ઉત્સર્ગતઃ સ્વ-પરશ્રેયઃકામિભિરિ-ત્યાશયઃ । એતેન → ન મ્લેચ્છ-મૂર્ખ-પતિતૈઃ ક્રૂરૈઃ સન્તાપવેદિભિઃ । ડુર્જનૈરવલિપ્તૈશ્ચ ક્ષુદ્રૈઃ સહ ન સંવદેત્ ॥ ← (શિવો.૭/૮૫) ઇતિ શિવોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ઉભયથાઽપિ = વિજયે પરાજયે પરાજયે ચ ॥૮/૩॥

અવસરસઙ્ગતં ધર્મવાદં નિરૂપયતિ - 'જ્ઞાતે'તિ । પ્રકૃતોપયોગિ અષ્ટકવચનમેવં જ્ઞેયમ્ → પરલોક-

વિશેષાર્થઃ :- 'તમાચો સહન કર્યો' એવા અભિપ્રાયથી 'તેણે તમાચો ખાધો' આમ બોલવામાં આવે ત્યારે 'રોટલી-દાળ-ભાત તેણે ખાધા છે. તમાચો ક્યાં ખાધો છે?' આ રીતે અન્ય અભિપ્રાયથી સામેની વ્યક્તિની વાત તોડી પાડવી તે છલ કહેવાય. તથા જાતિ એટલે ખોટો જવાબ-વાહિયાત દલીલ. જેમ કે 'આ માણસ દયાળુ છે, કારણ કે તે બીજાના દુઃખને દૂર કરવા સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે' - આમ કોઈક કહે ત્યારે તેનું ખંડન કરવા કોઈ સચોટ સત્ય યુક્તિ ન મળવાથી પ્રતિવાદી એમ કહે કે 'બીજાના દુઃખને દૂર કરવા પ્રયત્નશીલ રહેતો હોવાથી તે દયાળુ હોય તો પરદુઃખને દૂર કરનારા ઈસાઈધર્મના અનુયાયીની જેમ તે વટાળવૃત્તિવાળો નાસ્તિક પણ હોવો જોઈએ.' આ રીતે જે ખોટી દલીલ કરવામાં આવે તે જાતિ કહેવાય. બાકીની વાત તો ટીકાર્થમાં સ્પષ્ટ જ છે. (૮/૩)

જેને કહેવાનો અવસર છે તે ધર્મવાદનું નિરૂપણ કરતા ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે -

• ધર્મવાદનું નિરૂપણ •

ગાથાર્થઃ :- જેણે પોતાના શાસ્ત્રોના તત્ત્વને સમજેલ હોય, જે મધ્યસ્થ તથા પાપભીરુ હોય તેવા પ્રતિવાદી સાથે તત્ત્વબુદ્ધિથી જે કથા = ચર્ચા કરવામાં આવે તે ધર્મવાદ કહેવાયેલ છે. (૮/૪)

ટીકાર્થઃ :- ધર્મવાદના પ્રતિવાદીના ત્રણ વિશેષણ અહીં જણાવેલ છે. (૧) પ્રતિવાદી પોતાના સ્વીકૃત

૧. હસ્તાદર્શ 'તત્ત્વેનાઽમ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

एवम्भूतो हि स्वदर्शनं दूषितमदूषितं वा जानीते । मध्यस्थेन = आत्यन्तिकस्वदर्शनाऽनुराग-परदर्शनद्वेषरहितेन, एवम्भूतस्य हि सुप्रतिपादं^१ तत्त्वं भवति । तथा अघभीरुणा = पातकभयशीलेन, एवम्भूतो ह्यसमञ्जसवक्ता न भवतीति, सहेति गम्यते, तत्त्वधिया = तत्त्वबुद्ध्या यः कथाबन्धः स धर्मवादो = धर्मप्रधानो वादः प्रकीर्तितः ॥४॥

प्रधानेन, मध्यस्थेन तु धीमता ॥ स्वशास्त्रज्ञाततत्त्वेन, धर्मवाद उदाहृतः ॥ ← (अ.प्र.१२/६) इति । तद्वृत्तिः → परलोको जन्मान्तरं स प्रधानो नोपसर्जनभूतो यस्य स परलोकप्रधानस्तेन, स हि परलोकभयादसमञ्जसस्य वक्ता कर्ता च न भवति, मध्यस्थेन = आत्यन्तिकस्वदर्शनाऽनुराग-परदर्शनद्वेषरहितेन, एवंविधो हि सुखप्रतिपाद्यो भवति, तुशब्दः पुनःशब्दार्थः, धीमता = बुद्धिमता, एवंविधो हि गुण-दोषज्ञो भवति, तथा स्वशास्त्रस्य = अभ्युपगतदर्शनस्य ज्ञातं = अवगतं तत्त्वं = परमार्थो येन स तथा तेन, एवम्भूतो हि स्वदर्शनं दूषितमदूषितं वा जानातीति सह प्रतिवादिनेति गम्यते, यो वादः स धर्मवाद उदाहृतः = कथितस्तत्त्ववेदिभिः ← (अ.१२/६ वृ.) इति ज्ञेया ।

आत्यन्तिकेति । आत्यन्तिकत्वञ्च प्रमाणप्रतिपाद्यपदार्थाऽप्रतिपत्तिप्रयोजकत्वादिलक्षणं ग्राह्यम् । तेन प्रतिवादिनः प्रज्ञापनीयत्वे सति स्वदर्शनरागसत्त्वेऽपि न कापि क्षतिः । परमभावकारणीभूततात्त्विक-मध्यस्थस्वरूपप्रतिपादनपरा → जो णवि वट्टइ रागे णवि दोसे दोण्ह मज्झयारंमि । सो होइ उ मज्झत्थो सेसा सव्वे अमज्झत्था ॥ ← (आ.नि.८०३) इति आवश्यकनिर्युक्तिगाथाऽप्यत्रानुसन्धेया । अत्यन्तरागादिप्रस्तस्य तु यथावस्थिततत्त्वप्रतिपत्तिरेव न सम्भवति । सम्मतञ्चेदं बौद्धानामपि । यथोक्तं दीघनिकाये → रागरत्ता न दक्खंति तमोखंधेन आवुटा ← (दी.नि. २/१/६) इति । स्वयमपि च मैत्रीभावमादाय मध्यस्थतया वादः कार्यः । एतेन → मित्रस्य चक्षुषा समीक्षामहे ← (य.वे.३६/१८) इति यजुर्वेदवचनमपि व्याख्यातम् । अघभीरुणेति । एवंविधो हि पराजयसम्भावनायामपि छल-जात्यादिप्रयोक्ता न भवति, न वा मारणोच्चाटनादिकारको भवति । तत्त्वबुद्ध्या = सद्भूताऽर्थान्वेषण-प्रवणमत्या । यथोक्तं निशीथचूर्णो → मतमभ्युपगम्य पञ्चावयवेन त्रयवयवेन वा पक्ष-प्रतिपक्षपरिग्रहात् छल-जातिविरहितो भूतार्थान्वेषणपरो वादः ← (नि.भा.२१३० चूर्णि) इति । वादश्च सभायां जायते ।

धर्मसंबंधी शास्त्रना तत्त्वनो ज्ञाकार डोवो ज्ञेईअे. कारणके आवी व्यक्ति ज पोते ओलेला अथवा वादीअे ओलेला वयनथी पोताना धर्मना सिद्धान्त दूषित थाय छे के नछे ? ते स्पष्ट रीते ज्ञाशी शके छे. (२) प्रतिवादी मध्यस्थ डोवो ज्ञेईअे. अेटले के पोताना धर्मनो आंधणो राग के बीजाना धर्म विशे आंधणो द्वेष न डोवो ज्ञेईअे. आवुं डोय तो ज तेने तत्त्वनुं प्रतिपादन सरण बने. (बाकी तो दृष्टिराग-दृष्टिद्वेषना लीधे सत्य तत्त्वनो पण ते स्वीकार न करी शके.) (३) तथा प्रतिवादी पापत्मीरु डोवो ज्ञेईअे. कारण के आवो प्रतिवादी आडेधउ गमे तेम ओलतो नथी. आवा प्रतिवादीनी साथे वाद-यर्था करवाभां आवे ते धर्मवाद कडेवायेल छे. (८/४)

विशेषार्थः :- प्रतिवादीमां सामान्यथी पोताना धर्मनो राग तो डोय ज छे. परंतु ते राग आंधणो न ज्ञेईअे, दृष्टिरागस्वरूप न बनवो ज्ञेईअे. आवुं डोय तो सायुं समजवनार कोई मणी ज्ञाय त्यारे १. हस्तादर्श 'प्रतिपदं' इति पाठः ।

વાદિનો ધર્મબોધાદિ 'વિજયેડસ્ય મહત્ફલમ્ । આત્મનો મોહનાશશ્ચ પ્રકટસ્ત્વરાજયે ॥૫॥

વાદિન इति। वादिनो विजये सति, अस्य = प्रागुक्तविशेषणविशिष्टस्य प्रतिवादिनो धर्मः= श्रुत-चारित्रलक्षणस्तस्य बोधः = प्रतिपत्तिस्तदादि (=धर्मबोधादि)। आदिनाऽद्वेष-पक्षपातवर्णवादादिग्रहः

तल्लक्षणं च संयुक्तनिकाये ब्राह्मणसंयुक्ते उपासकवर्गे → नेसा सभा यत्थ न सन्ति सन्तो, सन्तो न ते ये न वदन्ति धम्मं । रागञ्च दोसञ्च पहाय मोहं धम्मं वदन्ता च भवन्ति सन्तो ॥ ← (सं.नि.१।१।७।२।११।२०८, पृष्ठ २१४) इत्येवमुक्तम् । महाभारते नारदस्मृतौ च → न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा, वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् । नासौ धर्मो यत्र न सत्यमस्ति, न तत्सत्यं यच्छलेनाऽनुविद्धम् ॥ ← (म.भा.सभापर्व-६७/५३, उद्योगपर्व. ३५/५८, ना.स्मृ.व्यवहारपद-३/१८) इत्येवमावेदितम् । बृहत्पराशरस्मृतौ च → न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धा, वृद्धा न ते ये न वदन्ति धर्मम् । धर्मो वृथा यत्र न सत्यमस्ति, सत्यं न तद् यत्र हृदाऽनुविद्धम् ॥ ← (बृ.परा.स्मृ.८/७३) इत्येवमुपदर्शितमिति यथागममत्र योज्यं वादसभास्वरूपवेदिभिः ॥८/४॥

ધર્મવાદફલમાવેદયતિ - 'વાદિન' इति। धर्मः = श्रुत-चारित्रलक्षणः, → दुविहो अ होइ धम्मो सुयधम्मो खलु चारित्तधम्मो य ← (नि.भा.३२९) इति निशीथभाष्यवचनात्, → दुविहो लोगुत्तरिओ सुअधम्मो खलु चरित्तधम्मो य ← (द.नि.४३) इति दशवैकालिकनिर्युक्तिवचनाच्च । प्रतिपत्तिः = मीमांसोत्तरभाविनी 'इदमित्थमेवे'ति निश्चयाकारा सुपरिशुद्धा परिच्छित्तिः श्रुत-चारित्रधर्मगोचरैव । आदिना अद्वेष-पक्षपात-वर्णवादादिग्रहः = श्रुतचारित्रगोचराऽप्रीतिपरिहार-तत्पूर्वकरुचिविशेष-तत्पूर्वकश्लाघादिपरिग्रहः । प्रत्यन्तरे च 'अवर्णवादादी'त्यशुद्धः पाठः । प्रकृतसंवादि अष्टकवचनं इत्थं → विजयेडस्य फलं धर्मप्रतिपत्त्याद्यनिन्दितम् । आत्मनो मोहनाशश्च, नियमात्तत्पराजयात् ॥ (अष्टक. १२/७) इति ।

યુક્તિસંગત પ્રામાણિક પદાર્થનો સ્વીકાર કરવામાં તેને ખચકાટ ન થાય. તેમજ વાદીસંગત પ્રમાણસિદ્ધ પદાર્થનું આડેડ ખંડન કરવાનું તેને મન ન થાય. આમ ધર્મરાગ પણ અપ્રામાણિક વાતને છોડવામાં તથા પ્રામાણિક પદાર્થને અંગીકાર કરવામાં નડતર રૂપ ન બનવો જોઈએ- એવું અહીં સૂચિત થાય છે. આવું ન હોય તો જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ આવી ન શકે. આ વાત પણ ખ્યાલમાં રાખવી. વળી, પ્રતિવાદી પાપભીરુ હોય તો હારવાની શક્યતા જણાય ત્યારે છળકપટ વગેરે ન કરે, ભાગી ન જાય અથવા વાદીને મૂઠ મારવી વગેરે અધમ કૃત્યો ન કરે. માટે પ્રતિવાદીનું ત્રીજું વિશેષણ પ્રથમ બન્ને વિશેષણની જેમ અગત્યનું છે.

ધર્મવાદનું ફળ બતાવતા ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે -

❁ ધર્મવાદ ફળવિચારણા ❁

ગાથાર્થ :- ધર્મવાદમાં વાદીનો વિજય થાય તો પ્રતિવાદીને ધર્મપ્રાપ્તિ વગેરે મહાન ફળ પ્રાપ્ત થાય. તથા વાદીનો પરાજય થાય તો વાદીનું તત્ત્વવિષયક અજ્ઞાન નાશ પામે છે.- આ વાત પ્રગટ જ છે. (૮/૫)

ટીકાર્થ :- પૂર્વોક્ત ૩ વિશેષણથી યુક્ત એવા પ્રતિવાદી સાથે ધર્મવાદ કરવામાં વાદી જો વિજયને મેળવે તો પ્રતિવાદી મધ્યસ્થ હોવાથી વાદીમાન્ય યુક્તિસંગત વાતનો સ્વીકાર કરે છે અને અમલમાં મૂકે તેવું પણ બને. યુક્તિસંગત પદાર્થનો સ્વીકાર કરવાથી પ્રતિવાદીને શ્રુતધર્મની પ્રાપ્તિ થાય તથા તે વાતને અમલમાં

૧. હસ્તાદર્શ 'વિનયે' इत्यशुद्धः पाठः । २. मुद्रितप्रतौ 'पक्षपातावर्ण' इत्यशुद्धः पाठः ।

મહત્ = ઉત્કૃષ્ટં ફલં ભવતિ, તતઃ = પ્રતિવાદિનઃ સકાશાત્ પરાજયે (=તત્પરાજયે) ચાત્મનોઽ-
ધિકૃતસાધોઃ મોહસ્યાઽતત્ત્વાદૌ તત્ત્વાદ્યધ્યવસાયલક્ષણસ્ય નાશશ્ચ (=મોહનાશશ્ચ) પ્રકટ ઇત્યુભ-
યથાપિ ફલવાનયમિતિ ભાવઃ ॥૫॥

અયમેવ વિધેયસ્તત્તત્ત્વજ્ઞેન તપસ્વિના । દેશાદ્યપેક્ષયાઽન્યોઽપિ વિજ્ઞાય ગુરુ-લાઘવમ્ ॥૬॥

અયમેવેતિ । તત્ = તસ્માત્ તત્ત્વજ્ઞેન તપસ્વિના, અયમેવ = ધર્મવાદ એવ વિધેયઃ ।

તદ્વૃત્તિસ્તુ → વિજયે = સત્ત્યાયેનાભિભવે સતિ, અસ્ય = પરલોકપ્રધાનત્વાદિવિશેષણસ્ય પ્રતિવાદિનઃ,
ફલં = અર્થસિદ્ધિઃ, ધર્મો = જિનોક્તશ્રુત-ચારિત્રલક્ષણસ્તસ્ય પ્રતિપત્તિરભ્યુપગમઃ સ આદિર્યસ્યાદ્વેષ-પક્ષ-
પાતવર્ણવાદાદેઃ તત્ ધર્મપ્રતિપત્ત્યાદિ, અનિન્દિતમ્ = અનવદ્યમ્, ફલવિશેષણં ક્રિયાવિશેષણં ચેદં, ભવ-
તીતિ ચેહ ગમ્યતે । અથ પ્રતિવાદિનઃ સકાશાદાત્મનઃ પરાજયો ભવતિ તત્રાહ- આત્મનઃ = સાધોરધિ-
કૃતવાદિનઃ, મોહનાશઃ = અતત્ત્વાદૌ તત્ત્વાદ્યધ્યવસાયલક્ષણબોધહાનિઃ, ચશબ્દઃ સમુચ્ચયાર્થઃ, નિયમાત્=
અવશ્યમ્ભાવેન, કુત ઇત્યાહ, તેન તસ્માદ્વા પરાજયોઽભિભવઃ તત્પરાજયસ્તસ્માત્ ← (અ.૧૨/૭ વૃ.)
ઇતિ । આત્મનો ગર્વવિરહે મોહનાશઃ, અન્યથા તુ કર્મબન્ધ એવ । તદુક્તં ધર્મસદ્ગ્રહણ્યાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ
→ અન્નેણ અન્નહા દેસિયમ્મિ ભાવમ્મિ નાણગલ્લેણ । કુણ્ઙ વિવાદં કલુસિયચિત્તો તત્તો ય સે બંધો ॥
← (ધર્મસં.૫૦૦) ઇતિ । ઉભયથાઽપિ = વિજયે પરાજયે ચ ॥૮/૫॥

નનુ તર્હિ કિં ધર્મવાદ એવ કર્તવ્યઃ ? અન્યૌ તુ વાદૌ ન કર્તવ્યાવેવ ? ઇત્યાશઙ્કાયાં યદ્વિધેયં
તદુપદિશન્નાહ - 'અયમિ'તિ । તસ્માત્ = વિજય-પરાજયયોર્ધર્મવાદસ્ય સફલત્વાત્ તત્ત્વજ્ઞેન તપસ્વિના
સમં ધર્મવાદ એવ વિધેયઃ । એવકારેણાઽઽદ્યદ્વયવાદવ્યવચ્છેદોઽકારિ, તયોઃ 'અશક્તોઽહં ગૃહારમ્ભે શક્તોઽહં
મૂકવાનો ઉત્સાહ જાગે તો દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિ સ્વરૂપ ચારિત્રધર્મની પ્રાપ્તિ થાય. આ મહાન ફળ છે.
કદાચ પ્રતિવાદી શ્રુત-ચારિત્રધર્મ ન પણ પામે તો ય ક્યારેય જિનશાસનનો દ્વેષ ન કરે, જિનશાસનના સ્યાદ્વાદ-
કર્મવાદ વગેરે સિદ્ધાન્તનો પક્ષપાત-અનુરાગ કરે, જૈનસિદ્ધાન્ત વગેરેની પ્રશંસા પણ કરે. આ પણ નાનું-સૂનું
ફળ નથી. તથા જો પ્રતિવાદી દ્વારા પોતાનો પરાજય થાય તો અતત્ત્વમાં તત્ત્વની બુદ્ધિ સ્વરૂપ અજ્ઞાનનો સ્પષ્ટપણે
ઉચ્છેદ થાય છે. આમ ધર્મવાદમાં વાદીનો જય થાય કે પરાજય- અન્નેમાં લાભ જ થાય છે. (૮/૫)

વિશેષાર્થ :- ધર્મવાદના પ્રતાપે વૃદ્ધવાદીદેવસૂરિજી દ્વારા સિદ્ધસેન બ્રાહ્મણનો રાજસભામાં પરાજય
થતાં શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજની જિનશાસનને પ્રાપ્તિ થઈ. કટ્ટર જિનશાસનદ્વેષી ધનપાલ
બ્રાહ્મણની શોભનમુનિ સાથેની ચર્ચા ધર્મવાદરૂપે પરિણમતાં જિનશાસનને શ્રાદ્ધવર્ય ધનપાલ મહાકવિ
પ્રાપ્ત થયા. ધર્મવાદના પ્રભાવે જ ગૌતમસ્વામી વગેરે ૧૧ ગણધરનો લાભ થયો અને ચરમતીર્થાધિપતિના
શાસનની સ્થાપના થઈ. ધર્મવાદના આવા અનેક લાભો પ્રસિદ્ધ જ છે. (૮/૫)

ગાથાર્થ :- આમ ધર્મવાદ લાભકારી હોવાના કારણે તત્ત્વવેત્તા તપસ્વીએ આ ધર્મવાદ જ કરવો જોઈએ.
તથા દેશ-કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ લાભ-નુકશાનને વિચારીને અન્ય પ્રકારનો વાદ પણ કરી શકાય છે. (૮/૬)

ટીકાર્થ :- હાર-જીત બન્નેમાં ધર્મવાદ લાભકારી હોવાથી તત્ત્વવેત્તા તપસ્વી મહાત્માએ આ ધર્મવાદ
જ કરવો જોઈએ. આ ઉત્સર્ગમાર્ગ છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ અષ્ટકવૃતૌ અપિ 'પક્ષપાતાઽવર્ણવા...' ઇત્યશુબ્દઃ પાઠઃ ।

गृहभञ्जने' इति न्यायेन प्रवृत्तत्वात् । तदुक्तं ज्ञानसारे अपि → श्रेयः सर्वनयज्ञानां विपुलं धर्म-
वादतः। शुष्कवादाद् विवादाच्च परेषां तु विपर्ययः ॥ ← (ज्ञा.सा.३२/५) इति। अन्येषामपि सम्म-
तमिदम् । तदुक्तं मनुस्मृतौ → शुष्कवैरं विवादं च न कुर्यात् केनचित् सह ← (मनु. ४/१३९)
इति । → वैर-वैश्वानर-व्याधि-वाद-व्यसनलक्षणाः महानर्थाय जायन्ते वकाराः पञ्च वर्धिता ॥ ←
(पार्श्व.च./द्वि.सर्ग.पृष्ठ-४३) इति पार्श्वनाथचरित्रे उदयवीरगणिवचनमपि वादपदेन शुष्कवाद-विवादयोरनर्थ-
कारितामावेदयतीत्यवधेयम् ।

यद्यपि व्यवहारसूत्रभाष्ये → अत्थवतिणा निवतिणा पक्खवता बलवया पयंडेणं। गुरुणा णीएण
तवस्सिणा य सह वज्जए वादं ॥ ← (व्य.भा.भाग.३-उ.१ गा.९० पृ.७६) इत्युक्त्या तपस्विना
सह वादो व्यवच्छिन्नस्तथापि प्रकृते तपस्विपदेन प्रतिवादी न ग्राह्योऽपि तु वाद्येव। व्यवहारभाष्य-
निषिद्धस्तु तपस्वी प्रतिवादिरूपेण बोध्यः । प्रकृते तपस्विपदोपादानाद्धि तस्य सार्वत्रिक-सार्वदिकोचित-
प्रवृत्तिशालितया योग्यत्वेन धर्मवादाधिकारित्वमुपदर्शितमिति न कश्चिद् विरोधः। एवमेवाऽतिदुर्बले-
नाज्ञेनाऽपि साकं वादो न समारभ्यः, तस्य पराजयेऽपि । 'न हि हरिणशावको भवति प्रतिपक्षः
तरक्षोः' इति न्यायेन स्वयशोहानिसम्भवात् ।

व्यक्ताऽक्षरा वाग्, शरीरलाघवं, अपूर्वप्रेक्षा, शारीरं बलं, धारणा, तेजस्विता, सत्त्वञ्च वादो-
पयोगीति तत्सम्पादनाय प्रयतितव्यम् । तदुक्तं व्यवहारभाष्ये → वाया पुग्गललहुया, मेहा उज्जा य
धारणाबलं च । तेजस्सिया य सत्तं वायामइयंमि संगामे ॥ ← (व्य.भा.उ.१/भाग-३-पृ.८४-गा.१३१)
इति । प्रतिवादी चाऽजुगुप्सितकर्मकारी, गुणगणसम्भावनीयः, विज्ञः, धर्मप्रतिज्ञः सत्यवादी शील-
कुलाऽऽचारसमन्वितोऽन्वेषणीयः । तदुक्तं व्यवहारभाष्ये → अज्जेण भव्वेण वियाणएण धम्मपतिण्णेण
अलीयभीरुणा । सील-कुलायारसमन्निएण तेणं समं वायं समायरेज्जा ॥ ← (व्य.भा.१/३/८७) इति ।
→ पसत्थेसु निमित्तेसु पसत्थाणि समारभे । अप्पसत्थनिमित्तेसु सव्वकज्जाणि वज्जए ॥ ← (ग.वि.
८२) इति गणिविद्याप्रकीर्णकवचनानुसारेण प्रशस्तनिमित्तग्रहणपूर्वं दर्शितस्वरूपेण प्रतिवादिना साकं
धर्मवादो विधेयो बलाऽबलादिविवेकेनेत्यवधेयम् ।

सोऽपि मध्यस्थ-प्राज्ञसभापत्यादिषु सत्सूतसर्गतः कार्यः, न त्वन्यथा । तदुक्तं श्रीहरिभद्रसूरिभिरेव
धर्मसङ्ग्रहण्याम् → वादो वि वादि-नरवइ-परिच्छगजणेसु निउणबुद्धिसु । मज्झत्थेसु विहिणा उस्सग्गेणं
अणुन्नाओ ॥ ← (धर्मसं.५१६) इति ।

ननु प्रकृत एवकारेण शुष्कवाद-विवादयोः निषेधे तु →
१वादो २जप्प ३वितण्डा ४पइण्णगकहा य ५णिच्छयकहा य । ६संजोगविहिविभत्ता कधपडिबंधे वि छट्टाणा ॥
वादं जप्प-वितंडं सव्वेहिं वि कुणंति समणीवज्जेहिं ॥

← (नि.भा.२१२९/२१३०) इत्येवं निशीथभाष्यवचनविरोधोऽपरिहार्यः, तत्र षड्विधकथाप्रबन्ध-
मध्यात् वाद-जल्प-वितण्डाकथानां कर्तव्यत्वोक्तेः । न चात्र तीर्थान्तरयीः साकं वादद्वयकरणनिषेधः

गाथाना उत्तरार्धभां अपवाधने अतावता ग्रंथकारश्री जश्रावे छे के गाम-नगर-देश-राज्य वगेरे

अपवादमाह - देशो = नगर-ग्रामजनपदादिः, आदिना काल-राज-सभ्य-प्रतिवाद्यादिग्रहः, तत्र तु स्वयुध्यैः सह वाद-जल्प-वितण्डावादकरणस्य विधानमित्यवच्छेदकभेदान्न कश्चिद्दोष इति वाच्यम्, 'सव्वेहि' पदेन तीर्थान्तरीयस्यापि ग्रहणात्, तदुक्तं निशीथचूर्णो तद्व्याख्याने → 'असंभोतियातीहिं सव्वेहिं अप्णतित्थिएहिं वि समं करेति' ← (नि.२१३० चू.) इति । न च जल्प-वितण्डयोर्धर्मवादरूपत्वादनुत्थान-पराहतेयमाशङ्केति वक्तव्यम्, परपक्षनिराकरणपूर्वकं स्वपक्षस्थापनात्मकस्य विजिगीषुवचनस्य जल्परूपत्वात्, स्वपक्षस्थापनहीनत्वे सति परपक्षोक्तिमात्रखण्डनोद्देश्यकस्य विजिगीषुवचनस्य च वितण्डारूपत्वात् तयो-र्धर्मवादेऽन्तर्भावाऽसम्भवात् । न हि विजिगीषायास्तत्र प्रवेशोऽभिमतः, मध्यस्थताभङ्गापत्तेरिति चेत्?

अत्रोच्यते - प्रकृतग्रन्थे उत्सर्गतस्तत्त्वजिज्ञासया तत्त्वजिज्ञापयिषया वा धर्मवादस्य कर्तव्यतोपदर्शिता, निशीथभाष्यादौ त्वपवादतो वाद-जल्प-वितण्डानां कर्तव्यतावेदिता । निष्कारणं तु वादकरणमपि प्रतिषि-द्धम्, तस्य रागाद्युत्पादकत्वात् । तदुक्तं आचाराङ्गचूर्णो → राग-द्वोसकरो वादो ← (आ.चू.१/७/१) इति । परेषामपि सम्मतमिदम् । अत एव अवधूतगीतायां → केवलतत्त्वनिरञ्जनपूतो वादविवादः कथम-वधूतः ? ← (अव.गी.७/२) इत्युक्तम् । प्रकृते → हेतुवादैर्विनाशिताः ← (सं.गी.५/२८) इति, → अतिवादाँस्तितिक्षेत ← (सं.गी.८/४८) इति, → अतिवादाँस्त्यजेत् तर्कान् पक्षं कञ्चन नाऽऽश्रयेत् ← (ना.परि.५/२१, सं.गी.१०/२४) इति च संन्यासगीतादिवचनमप्यवधेयम् । तदुक्तं नारदपरिव्राजको-पनिषदि मनुस्मृतौ रामगीतायामपि च → अतिवादाँस्तितिक्षेत ← (ना.परि.३/४२, मनु.६/४७ रा.गी.१५/५६) इति । यथोक्तं महाभारते → अतिवादं न प्रवदेन्न वादयेत् ← (म.भा.उद्योग.३६/११) इति ।

यत्तु महावीरगीतायां → विधर्मिसर्वलोकानां स्पर्धायां मज्जनैः सदा । देश-कालानुयोगेन स्थातव्यं शक्तियुक्तिभिः ॥ ← (म.गी.१६/२३) इत्युक्तं तत्त्वपवादाऽपेक्षयाऽवगन्तव्यम् । उत्सर्गाऽपवादाऽनुवि-द्धाऽनेकान्तवादमभिप्रेत्य पञ्चकल्पभाष्यचूर्णो → संभोइओ संभोइएण समं निक्कारणं वादं करेइ पायच्छित्तं । एवं पासत्थाइसु वि । कारणे वि जइ न करेइ पायच्छित्तं विसंभोगो वा ← (पं.क.चू.गा. १५०२) इत्युक्तमिति दिक् ।

अत्रैव ग्रन्थकृद् अपवादमाह - देशाद्यपेक्षयेति । देशः = नगर-ग्राम-जनपदादिः कुतीर्थिकप्रचुरेतर-स्वरूपः, कालो दुर्भिक्षेतरलक्षणः, राजादयो मध्यस्था विज्ञा इतरे वा ? प्रतिवादी वादयोग्यस्तदन्यो वा ? उपलक्षणात् आत्मा वादादिसमर्थोऽन्यो वा ? इत्यपि ज्ञेयम् । तदुक्तं पञ्चतन्त्रे → कः कालः कानि मित्राणि को देशः कौ व्ययाऽऽगमौ ? । कश्चाऽहं का च मे शक्तिः ? इति चिन्त्यं मुहुर्मुहुः ॥ ← (पं.तं.१/कथा-११/२७१) इति । एतेन → नाऽदेश-काले किञ्चित् स्यात्, देश-कालौ प्रतीक्षताम् ← (म.भा.वनपर्व २८/३२) इति महाभारतवचनमपि व्याख्यातम् । प्रकृते → कार्यमण्वपि काले तु कृतमेत्युपकारताम् । महानप्युपकारोऽपि रिक्ततामेत्यकालतः ॥ ← (यो.वा.वैराग्य-प्रकरण-७/२६) इति योगवासिष्ठवचनं, → देश-काल-प्रमाणज्ञस्तस्य सिद्धिरसंशयम् ← (च.सं.अध्याय-क्षेत्र, तथा अनुकूल-प्रतिकूल काण, राज्ञ, सभ्यो अने प्रतिवादी वगेरेनी अपेक्षाअे नुक्सान ओष्ठं थाय अने लाभ वधु थाय तेम ज्ञानीने अन्य शुष्कवाट-विवाट पश वाटी करी शके छे. (८/६)

તદપેક્ષયા = તદાશ્રયણેન (=દેશાદ્યપેક્ષયા) ગુરુલાઘવં = દોષ-ગુણયોરત્પબહુત્વં વિજ્ઞાય અન્યોઽપિ
'વાદઃ કાર્યઃ ॥૬॥

૪/૨૦-પૃષ્ઠ-૧૫૩) ઇતિ ચરકસંહિતાવચનં, → જ્ઞાત્વા દેશં ચ કાલં ચ વયઃ સામર્થ્યમેવ ચ ।
કર્તવ્યોઽનુગ્રહઃ સદ્ધિર્મુનિભિઃ પરિકીર્તિતઃ ॥ ← (વૃ.પરા.૮/૧૩) ઇતિ બૃહત્પરાશરસ્મૃતિવચનમપ્યત્ર
ન વિસ્મર્તવ્યમ્ ।

તદુક્તં નેમિચન્દ્રાચાર્યેણ પ્રવચનસારોદ્ધારે ગુરુગુણષટ્ત્રિંશિકોપદર્શનાવસરે → સત્તીં પુરિસં ચિત્તં
વસ્તું નાઠં પઞ્જણ વાયં ← (પ્ર.સારો.૫૪૪) ઇતિ । એતદ્દૃત્તૌ સિદ્ધસેનસૂરિભિઃ → શક્તિજ્ઞાનં = 'વાદા-
દિવ્યાપારકાલે કિમમું વાવદૂકં વાદિનં જેતું મમ શક્તિરસ્તિ ન વે'ત્યાત્મીયસ્વરૂપપર્યાલોચનમ્ । પુરુષ-
જ્ઞાનં = કિમયં પ્રતિવાદી પુરુષઃ સૌગતઃ સાદ્ગુણો વૈશેષિકોઽન્યો વા, તથા પ્રતિભાદિમાનિતરો વેત્યાદિ-
પરિભાવનમ્ । ક્ષેત્રજ્ઞાનં = કિમિદં ક્ષેત્રં માયાબહુલમન્યથા વા, તથા સાધુભિર્ભાવિતમભાવિતં વેત્યાદિવિમર્શનમ્ ।
વસ્તુજ્ઞાનં = કિમિદં રાજામાત્યાદિ સભાસદાદિ વા વસ્તુ દારુણમદારુણં વા ભદ્રકમભદ્રકં વેત્યાદિનિરૂપણમ્
← (પ્ર.સારો.પૃ.૩૭૪) ઇત્યેવં વ્યાખ્યાતમ્ । કિન્ત્વન્યવિધવાદકરુણાઽવસરે સત્યપિ દીર્ઘસૂત્રતામવલમ્બ્ય
કાલક્ષેપસ્તુ નૈવ કર્તવ્યો વાદિના । એતેન → કાલાતિક્રમો હિ પ્રત્યગ્રં કાર્યરસં પિબતિ ← (ય.વે.૩/૩/
૨૯) ઇતિ યજુર્વેદોઽવ્યવહારવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । દોષ-ગુણયોરત્પબહુત્વં = 'એવમ્વિધેષુ દેશાદિષુ વિદ્યા-
ચૂર્ણ-યોગાદિબલેન શુષ્કવાદ-વિવાદાઽન્યતરવાદે વિધીયમાને પ્રવચનસ્યાઽઽત્મનો વા સ્વલ્પદોષાઽવિનાભાવી
બહુતરગુણલાભો ભવિષ્યતિ' ઇત્યેવં ઉત્સર્ગાઽપવાદપરિશીલિતવિવેકદૃષ્ટ્યા વિજ્ઞાય અન્યોઽપિ = ધર્મવાદાન્યઃ
શુષ્કવાદાદિઃ અપિ વાદઃ કાર્યઃ । એતાવતેદમપિ સૂચિતં યદુત - કદાચિત્ સમ્યક્સાધનવાદિનોઽપિ પ્રતિભા-
ક્ષયાઽતિશ્રમાદિતઃ સત્સમાધાનં ન સ્ફુરતિ તદા 'અત્યન્તપરાજયાદ્ વરં સંશયોઽપિ' ઇતિન્યાયેન
સમાધાનાઽઽભાસેનાઽપિ પ્રત્યવસ્થેયમેવાઽપવાદતઃ । એતેન → તત્ત્વાધ્યવસાયસંરક્ષણાર્થં જલ્પ-વિત્તળે,
બીજપ્રરોહ-સંરક્ષણાર્થં કઠ્ઠકશાખાવરણવત્ (ન્યા.સૂ.૪/૨/૫૦) તાભ્યાં વિગૃહ્ય કથનમ્ ← (ન્યા.સૂ.૪/
૨/૫૧) ઇતિ ન્યાયસૂત્રયુગલમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । પ્રત્યન્તરે પ્રકૃતે 'વિવાદ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ । ક્રમશો
ગુણ-દોષયોરત્પ-બહુત્વજ્ઞાને તુ વાદઃ કશ્ચિદપિ નૈવ કાર્યઃ ઇત્યપિ બોધ્યમ્ ॥૮/૬॥

વિશેષાર્થઃ :- જે ગામ-નગર-રાજ્ય વગેરેમાં વિધર્મીઓ પુષ્કળ હોય અને જૈનોની નિંદા-ટીકા થતી
હોય, જૈન સાધુઓ પ્રત્યે ઓછો સદ્ભાવ ધરાવતા લોકો પાસેથી જૈન સાધુ-સાધ્વીજી ભગવંતોને દુષ્કાળના
લીધે ગોચરી વગેરે મળતી ન હોય, રાજા જૈન ધર્મનો અનુરાગી અથવા તત્ત્વપ્રેમી હોય, વાદસભાના
સભ્યો પણ મધ્યસ્થ અને તત્ત્વવેત્તા હોય, પ્રતિવાદી મારણ-ઉચ્ચાટન વગેરે મલિન પ્રયોગ કરવા-કરાવવાનું
અધિક સામર્થ્ય ધરાવતો ન હોય, પોતે વાદમાં વિજય મેળવવાનું અમોઘ સામર્થ્ય ધરાવતા હોય તેવા
સંયોગમાં અલ્પ નુકશાન વેઠવાના ભોગે વિશિષ્ટ બળવાન શાસનપ્રભાવનાદિ લાભ ચોક્કસપણે દેખાતા
હોય તો તેવા સંયોગમાં આપવાદિક રીતે શુષ્કવાદ કે વિવાદ કરવાની પણ છૂટ શાસ્ત્રમાં જણાવેલ છે.
પરંતુ વિના કારણે જીભની ખણજ પોષવા માટે કે અભિમાન મજબૂત કરવા માટે ડગલે ને પગલે
વાદ-વિવાદ વિતંડાવાદ-શુષ્કચર્યા વગેરે કરવાની તો મનાઈ જ છે. સાધ્વીજી ભગવંતો જોડે વાદ કરવાની
નિશીથભાષ્યમાં મનાઈ કરેલ છે - આ વાત પણ પ્રસ્તુતમાં ધ્યાનમાં લેવા લાયક છે. (૮/૬)

૧. 'વિવાદ' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતાવશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

अत्र ज्ञातं हि भगवान् यत्स नाऽभाव्यपर्षदि । दिदेश धर्ममुचिते देशेऽन्यत्र दिदेश च ॥७॥

अत्रेति । अत्र देशाद्यपेक्षायां ज्ञातं = उदाहरणं हि भगवान् श्रीवर्धमानस्वामी, यत् स न 'अभाव्यपर्षदि' = प्रथमसमवसरणेऽयोग्यसदसि धर्मं दिदेश । अन्यत्र 'चोचिते' प्रतिबोध्यजनकलिते देशे धर्मं दिदेश ॥७॥

प्रकृतमेवोदाहरणद्वारा समर्थयति- 'अत्रे'ति । यत् = यस्मात् कारणात् स वर्धमानस्वामी न = नैव प्रथमसमवसरणे अयोग्यसदसि = विरतिपरिणामाऽनर्हसभायां धर्मं विस्तरतो दिदेश । क्षणमात्रं देशना तत्र दत्ता, तथाकल्पत्वात् । तदुक्तं श्रीगुणचन्द्रगणिभिः महावीरचरित्रे → जइवि हु एरिसनाणेण जिणवरो मुणइ जोग्गयारहियं । कप्पोत्ति तहवि साहइ खणमेत्तं धम्मपरमत्थं ॥ ← (म.च.गु.प्रस्ताव-७, पृष्ठ.२५१-ए/१५) इति । श्रीनेमिचन्द्रसूरिभिस्तु महावीरचरित्रे → पवज्जाइगुणाणं पडिवत्तिखमो न कोइ इह अत्थि । इय नाउं खणमेगं केवलमहिमं सुरेहिं कयं ॥ जीयं ति अणुभवेउं ← (म.च.नेमि.पृ.५९/८६-८७) इत्याद्युक्तमित्यवधेयम् ।

कल्पसूत्रसुबोधिकायां तु श्रीविनयविजयोपाध्यायेन → समुत्पन्नकेवलेन श्रीवर्धमानस्वामिना प्रथमसमवसरणे एव देशना दत्ता, न च तथा कस्यापि विरतिपरिणामो जातः ← (क.सू.सु. द्वितीयक्षण-सूत्र-१८ पृ.६६) इति व्याख्यातम् । अन्यत्र च प्रतिबोध्यजनकलिते = सर्वविरतिपरिणामाऽर्हपुरुषपरिकलिते देशे = अपापापुर्यां धर्मं दिदेश । तदुक्तं कल्पसूत्रसुबोधिकायामेव → मिलितेषु सुरासुरेषु स्थले वृष्टिमिव निष्फलां देशनां क्षणं दत्त्वा प्रभुरपापापुर्यां महासेनवने जगामु ← (क.सू.क्षण-६/सू.१२१-पृ.३१७) इत्यादि ।

ननु सर्वविरतिपरिणामाऽर्हसत्त्वाऽसत्त्वे किं तीर्थङ्करो देशनां नैव दत्ते? उच्यते - सर्व-देश-विरति-सम्यक्त्वान्यतरपरिणामार्हप्राणिसत्त्वे एव तीर्थङ्करो महता प्रबन्धेन धर्मदेशनां दत्ते, अन्यथा तु न, → सत्त्वं च देसविरतिं सम्मं घेच्छति व होति कहणा उ । इहारा अमूढलक्खो न कहेइ ← (आ.नि.५६४) इति आवश्यकनिर्युक्तिवचनात् पूर्वोक्तात् (पृ.२९४) । इदञ्च तीर्थोत्पत्त्यनन्तरकालापेक्षयाऽवगन्तव्यम् ।

तीर्थानुत्पत्तिकाले तु सर्वविरतिपरिणामार्हपुरुषसत्त्व एव स महता प्रबन्धेन धर्मदेशनामातनोति । अत एव महासेनवने प्रथमदेशना विशेषरूपेण न चरमतीर्थकृता दत्ता । इदमेवाभिप्रेत्य आवश्यकवृत्तौ

विशेष भगवान् लाभ न थाय तो वाढ न करवो, न भोलवुं. - आ वात ज्ञावावी गया तेना समर्थनमां ग्रन्थकारश्री ज्ञावावे छे के -

गाथार्थ :- प्रस्तुत वातमां उदाहरण छे श्रमण भगवान् महावीर. तेमणे अभाव्य = अयोग्य सत्तामां धर्मदेशना न करी अने अन्यत्र उचित स्थाने धर्मदेशना करी. (८/७)

टीकार्थ :- देश-काण वगेरेनी अपेक्षाअे वाढ करवो जेईअे. आ वातमां उदाहरण तरीके श्री महावीरस्वामी भगवान् ज्ञावा. कारण के विरतिधर्म माटे प्रथम समवसरणमां रडेल पर्षदा अयोग्य डोवाथी तेमणे धर्मदेशना आपी न छती. तथा विरतिधर्म माटे योग्य जवोवाणा अन्य स्थानमां तेमणे धर्मदेशना करी छती. (८/७)

१. हस्तादर्श 'अभय...' इति पाठः । २. हस्तादर्श 'च त्रचि..' इत्यशुद्धः पाठः ।

વિષયો ધર્મવાદસ્ય ધર્મસાધનલક્ષણઃ । સ્વતન્ત્રસિદ્ધઃ પ્રકૃતોપયુક્તોઽસદ્ગ્રહવ્યયે ॥૮॥

વિષય ઇતિ । ધર્મવાદસ્ય વિષયો ધર્મસાધનલક્ષણઃ સ્વતન્ત્રસિદ્ધઃ = સાઙ્ખ્યાદીનાં ષષ્ટિતન્ત્રાદિ-
શાસ્ત્રસિદ્ધઃ ।

શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ → ભગવતો જ્ઞાનરત્નોત્પત્તિસમનન્તરમેવ દેવાઃ ચતુર્વિધા અપ્યાગતા આસન્, તત્ર ચ પ્રવ્રજ્યાપ્રતિપત્તા ન કશ્ચિદ્વિદ્યત ઇતિ ભગવાન્ વિજ્ઞાય વિશિષ્ટધર્મકથનાય ન પ્રવૃત્તવાન્ ← (આ. વૃ.૫૩૯) ઇત્યુક્તમ્ । ન હિ પરમવિશુદ્ધૌચિત્યાઽમોઘદેશનાદિસામર્થ્યશાલિનઃ તીર્થઙ્કરાઃ શ્રોતૃણામપ્રતિબોધનિય-
તિમતિક્રમિતું યતન્તે । એતેન → નિયતિં ન વિમુઞ્ચન્તિ મહાન્તો ભાસ્કરા ઇવ ← (મહો.૪/૨૦) ઇતિ મહોપનિષદ્વચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ન હિ મહત્યપિ કૃતે યત્ને સર્વથૈવ પ્રકૃતિવિપરીતં કસ્મૈચિદ્
રોચતેઽપિ । તદુક્તં ભર્તૃહરિણાઽપિ શૃઙ્ગારશતકે → યદ્ યસ્ય નાભિરુચિતં ન તત્ર તસ્ય સ્પૃહા મનોજ્ઞેઽપિ । રમણીયેઽપિ સુધાંશૌ ન નામ કામઃ સરોજિન્યાઃ ॥ ← (શું.શ.૧૦૫) ઇતિ । તતશ્ચ
યથા શ્રીવર્ધમાનસ્વામિના પ્રથમસમવસરણસમાગતામભાવ્યપર્ષદમપહાયાઽન્યત્રાઽકારિ વિશિષ્ટા ધર્મદેશના તથાન્યેનાપ્યનુચિતદેશાદિકં સ્વપરોપકારાઽભાવજ્વાવગમ્યાઽન્યત્ર ધર્મવાદ ઉત્સર્ગતઃ કાર્યઃ શુષ્કવાદ-વિવાદૌ
ચાપવાદત ઇતિ ।

ઇત્યમેવ પ્રેક્ષાવત્તોપપત્તેઃ, સર્વત્ર ગુરુલાઘવાઽઽલોચનપૂર્વકપ્રવૃત્તિકત્વવિરહે તત્ત્વહાન્યાપત્તેઃ । તદુક્તં
અષ્ટકપ્રકરણે → દેશાઘપેક્ષયા ચેહ, વિજ્ઞાય ગુરુલાઘવમ્ । તીર્થકૃજ્ઞાતમાલોચ્ય, વાદઃ કાર્યો વિ-
પશ્ચિતા ॥ ← (પ્ર.૧૨/૮) ઇતિ ॥૮/૭॥

ઔત્સર્ગિકકર્તવ્યતાઽપત્તસ્ય ધર્મવાદસ્ય વિષયમાહ- ‘વિષય’ ઇતિ । ધર્મવાદસ્ય વ્યાવર્ણિતસ્વરૂપસ્ય
વિષયઃ = ગોચરઃ ધર્મસાધનલક્ષણઃ = ધર્મસ્ય સંવર-નિર્જરાલક્ષણસ્ય શ્રુત-ચારિત્રલક્ષણસ્ય વા દુર્ગતિપત-
જ્જન્તુધારણલક્ષણસ્ય વા ધર્મવ્યવહારવિષયસ્ય ધર્મપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તશાલિનો વા સાધનાનિ અહિંસાદીનિ
કારણાનિ લક્ષણં = સ્વભાવો યસ્ય સ તથેતિ । સ્વતન્ત્રસિદ્ધ ઇત્યત્ર સ્વપદેન સાઙ્ખ્ય-ભાગવત-વૈદિ-
કાઘાસ્તિકદર્શનવાદિગ્રહણં તન્ત્રપદેન ચ તેષાં શાસ્ત્રાણિ ગ્રાહ્યાણીતિ સાઙ્ખ્યાદીનાં ષષ્ટિતન્ત્રાદિશાસ્ત્ર-
સિદ્ધઃ = સાઙ્ખ્યાઘમ્યુપગતષષ્ટિતન્ત્રાદિશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધઃ ।

વિશેષાર્થ :- વિરતિધર્મ માટે યોગ્ય જીવો છે કે નહિ ? આનો વિચાર ધર્મદેશના કરતી વખતે
કરવો જરૂરી ગણાય-એવું ઉપરોક્ત દૃષ્ટાન્તના આધારે ફલિત થાય છે. જો ધર્મદેશના અંગે પણ આ
વિચાર કરવો જરૂરી હોય તો વાદ માટે તો દેશ-કાળ વગેરેનો વિચાર કરવો અતિજરૂરી ગણાય એ
સમજી શકાય તેવી બાબત છે. (૮/૭)

• ધર્મવાદના વિષયની વિચારણા •

ગાથાર્થ :- કદાગ્રહ રવાના થતાં પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી બને તેવા તથા પોતાના ધર્મશાસ્ત્રથી સિદ્ધ
એવા ધર્મસાધનો ધર્મવાદના વિષય છે. (૮/૮)

ટીકાર્થ :- સાંખ્ય વગેરેના ષષ્ટિતન્ત્ર વગેરે પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ એવા જે ધર્મના સાધનો
અહિંસા આદિ તે ધર્મવાદનો વિષય છે.

અસદ્ગ્રહસ્ય = અશોભનપક્ષપાતસ્ય વ્યયે (=અસદ્ગ્રહવ્યયે) સતિ, પ્રકૃતોપયુક્તઃ = પ્રસ્તુત-મોક્ષસાધકઃ, ધર્મવાદેનૈવાસદ્ગ્રહનિવૃત્ત્યા માર્ગાભિમુખભાવાદિતિ ભાવઃ ॥૮॥

યથાઽહિંસાદયઃ પઞ્ચ વ્રત-ધર્મ-યમાદિભિઃ । પદૈઃ કુશલધર્માદૈઃ કથ્યન્તે સ્વસ્વદર્શને ॥૯॥

યથેતિ । યથાઽહિંસાદયઃ આદિના સૂનૃતાઽસ્તેય-બ્રહ્માપરિગ્રહપરિગ્રહઃ^૧ પઞ્ચ સ્વસ્વદર્શને વ્રત-ધર્મયમાદિભિઃ, તથા કુશલધર્માદૈઃ પદૈઃ કથ્યન્તે । તત્ર 'મહાવ્રત'પદેનૈતાનિ જૈનૈરભિધીયન્તે । 'વ્રત'પદેન ચ ભાગવતૈઃ યદાહુસ્તે "પઞ્ચ વ્રતાનિ પઞ્ચોપવ્રતાનિ, વ્રતાનિ યમાઃ । ઉપવ્રતાનિ નિ-

સ ચ ધર્મવાદવિષયઃ અશોભનપક્ષપાતસ્ય = અતાત્ત્વિકાઽભ્યુપગમસ્ય અસદ્ભિનિવેશસ્ય વા વ્યયે = ક્ષયે હાસે વા સતિ તાત્ત્વિકાઽહિંસાદિગ્રાહકતયા પ્રસ્તુતમોક્ષસાધકઃ = મુક્તિહેતુઃ ભવતિ । પ્રકૃતે હેતુમાહ - ધર્મવાદેનૈવ = વ્યાવર્ણિતધર્મવાદત એવ અસદ્ગ્રહનિવૃત્ત્યા હેતુ-સ્વરૂપાનુબન્ધશુદ્ધાઽહિંસાદિપરિ-ગમનદ્વારા માર્ગાભિમુખભાવાત્ = મોક્ષમાર્ગાભિમુખત્વ-તદનુસરણ-તદવલમ્બન-તદારાધનાદ્યુપપત્તેઃ । તતશ્ચ મુક્તિપ્રાપ્તિરિતિ ધર્મવાદવિષયસ્યાઽપવર્ગપ્રયોજકત્વમનાવિલમેવેતિ સ્થિતમ્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણેઽપિ → વિષયો ધર્મવાદસ્ય તત્તત્તન્ન્યવ્યપેક્ષયા । પ્રસ્તુતાઽર્થોપયોગ્યેવ ધર્મસાધનલક્ષણઃ ॥ ← (અષ્ટક.૧૩/૧) ઇતિ ॥૮/૮॥

ઉદાહરણદ્વારૈતદેવ સ્પષ્ટયતિ- 'યથે'તિ । તે = ભાગવતાઃ આહુઃ - 'પઞ્ચ વ્રતાનિ' ઇત્યાદિ । પ્રકૃતે

ખરાબ પક્ષપાત સ્વરૂપ કદાગ્રહ દૂર થતાં તે દયાદાન વગેરે... ધર્મસાધનો પ્રસ્તુત મોક્ષ માટે ઉપયોગી બને છે. કેમ કે તાત્ત્વિક ધર્મવાદ દ્વારા જ કદાગ્રહ દૂર થવાથી મોક્ષમાર્ગને સન્મુખ થવાય છે. એવું અહીં તાત્પર્ય છે. (૮/૮)

વિશેષાર્થ :- અલગ-અલગ ધર્મશાસ્ત્રોમાં દયા-દાન-સત્ય-ઈન્દ્રિયદમન વગેરે ધર્મ સાધનો બતાવેલા છે. પોત-પોતાના ધર્મશાસ્ત્રોમાં બતાવેલા ધર્મસાધનો વિશે તત્ત્વનિર્ણય કરવાની દૃષ્ટિએ ધર્મવાદ કરવો જોઈએ. ધર્મસાધનના હેતુ-સ્વરૂપ-અનુબંધ-પ્રકાર વગેરે અંગે ધર્મવાદ કરવાથી પોતાનો કદાગ્રહ-ખોટી માન્યતા દૂર થવાથી દયા-દાન વગેરે ધર્મસાધનો સમ્યક્ રીતે પકડવા દ્વારા મોક્ષમાર્ગને અભિમુખ થવાય છે. આમ આગળ વધતાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે મોક્ષપ્રયોજનમાં સાક્ષાત્ યા પરંપરાએ ઉપયોગી બને તેવી રીતે ધર્મસાધન વિશે ધર્મવાદ કરવો જોઈએ, નહિ કે રાગ-દ્વેષ વધારવા કે અભિમાન પોષવા માટે. આવું અહીં ગર્ભિત રીતે ગ્રન્થકારશ્રી સૂચન કરે છે. (૮/૮)

• વિવિધ ધર્મસાધનનિરૂપણ •

ગાથાર્થ :- જેમ કે અહિંસા વગેરે પાંચ ધર્મસાધન છે. પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રમાં વ્રત, ધર્મ, યમ, કુશલધર્મ વગેરે શબ્દ દ્વારા તે પાંચ ઓળખાય છે. (૮/૮)

ટીકાર્થ :- જેમ કે અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અપરિગ્રહ - આ પાંચ ધર્મસાધનો પોતપોતાના ધર્મશાસ્ત્રોમાં વ્રત, ધર્મ, યમ વગેરે શબ્દથી કહેવાય છે. આ પાંચને જૈનો મહાવ્રત શબ્દથી બોલે છે. ભાગવત લોકો તેને વ્રત કહે છે. તેમના ધર્મગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે 'પાંચ વ્રત અને પાંચ ઉપવ્રત છે. વ્રત એટલે અહિંસા વગેરે યમ. ઉપવ્રત એટલે સ્વાધ્યાય વગેરે નિયમ.' પાશુપાત લોકો આ પાંચને

૧. 'પરિગ્રહ' ઇતિ પદં મુદ્રિતવ્રતૌ નાસ્તિ ।

યમા:” () इति । धर्मपदेन तु पाशुपतैः यतस्ते दश धर्मानाहुः - “अहिंसा सत्यवचनमस्तैन्यं चाप्यकल्पना । ब्रह्मचर्यं तथाऽक्रोधो ह्यार्जवं शौचमेव च ॥ () सन्तोषो गुरुशुश्रूषा इत्येते दश कीर्तिताः”(), साङ्ख्यैः- व्यासमतानुसारिभिश्च यमपदेनाभिधीयन्ते- “पञ्च यमाः पञ्च नियमाः । तत्र यमाः अहिंसा सत्यमस्तैन्यं ब्रह्मचर्यमव्यवहारश्चेति; नियमास्तु अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचमाहारलाघवम्, अप्रमादश्च” () इति ।

→ अथेमानि व्रतानि भवन्ति - अहिंसा सत्यमस्तैन्यं मैथुनस्य च वर्जनं त्याग इत्येव (बौ.ध.२/१८/२) । पञ्चोपव्रतानि भवन्ति - अक्रोधो गुरु-शुश्रूषाऽप्रमादशौचमाहारशुद्धिश्चेति ← (बौ.ध.२/१८/३) इति बौधायनधर्मसूत्रमपि स्मर्तव्यम् । ‘धर्मपदेन’ तु पाशुपतैः उपलक्षणात् मन्वनुयायिभिश्च । नारदपरि- ब्राजकोपनिषदि संन्यासगीतायां मनुस्मृतौ च →

धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशकं धर्मलक्षणम् ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एनं सामासिकं धर्मं चातुर्वर्ण्येऽब्रवीन्मनुः ॥

← (ना.परि.३/२४, सं.गी.९/५४, मनु.६/९२, १०/६३) इत्युक्तम् । महाभारतेऽपि → अहिंसा सत्यमस्तेयं त्यागो मैथुनवर्जनम् । पञ्चस्वेतेषु वाक्येषु सर्वे धर्माः प्रतिष्ठिताः ← ॥ (म.भा.शां.५) इत्युक्तम् ।

पञ्च यमाः पञ्च नियमा इति । तदुक्तं विष्णुपुराणे →

ब्रह्मचर्यमहिंसां च सत्याऽस्तेयाऽपरिग्रहान् । सेवेत योगी निष्कामो योग्यतां स्वमनो नयन् ॥

स्वाध्याय-शौच-सन्तोष-तपांसि नियतात्मवान् । कुर्वीत ब्रह्मणि तथा परस्मिन् प्रवणं मनः ॥

एते यमाः सनियमाः पञ्च पञ्च प्रकीर्तिताः । विशिष्टफलदाः काम्या निष्कामाणां विमुक्तिदाः ॥

← (वि.पु.६/७/३६-३७-३८) इति । मनुस्मृतौ तु → आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दममस्पृहा । ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश ॥ ← (म.स्मृ.४/२०५) इत्येवमुक्तम् । अत्रिसहितायां च → आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा-दम आर्जवम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥ ← (अ.सं.४८) इत्येवं दशधा यमा उक्ताः । पितामहेन तु → अहिंसा-सत्यमऽस्तेयं ब्रह्मચર્યાऽપરિગ્રહૌ । અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચં દુર્ભુક્તિવર્જિતમ્ ॥ ← (પિતા.) इत्येवं दशधा यमा दर्शिताः । वराहोपनिषदि त्रिशिखिब्राह्मणोपनिषदि च → अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चेति यमा दश ॥ ← (वरा.५/१२-१३, त्रि.ब्रा.३२-३३) इत्येवं दशधा यमाः कथिताः । यतिधर्मसङ्ग्रहे तु →

ધર્મ કહે છે. કારણ કે તે લોકો દશ પ્રકારના ધર્મને કહે છે. તેમના ગ્રંથોમાં કહેલ છે કે ‘(૧) અહિંસા, (૨) સત્યવચન, (૩) અયૌર્ય, (૪) અકલ્પના, (૫) બ્રહ્મચર્ય, (૬) અક્રોધ, (૭) આર્જવ- સરળતા, (૮) શૌચ-પવિત્રતા, (૯) સંતોષ અને (૧૦) ગુરુશુશ્રૂષા - આ દશ ધર્મ કહેવાયેલ છે.’ સાંખ્ય અને વ્યાસધર્મનુયાયીઓ વડે આ અહિંસા વગેરે પાંચેય ‘યમ’ શબ્દ દ્વારા જણાવાય છે. તેમના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ ધર્મસાધન છે. તેમાં યમ એટલે અહિંસા, સત્ય, અયૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અવ્યવહાર (વ્યાપારત્યાગ). તથા નિયમ એટલે અક્રોધ, ગુરુશુશ્રૂષા, શૌચ (પવિત્રતા), આહારઘટાડો અને અપ્રમાદ.’

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमसङ्ग्रहः । यमास्तु कथिताश्चैते नियमानपि मे श्रुणु ॥

सन्तोष-शौच-स्वाध्यायास्तपश्चेत्थरभावना । नियमाः कौरवश्रेष्ठ ! फलसंसिद्धिहेतवः ॥

← (य.ध.सं.पृ.४९) इत्येवं विश्वेश्वरसरस्वत्योक्तम् । पातञ्जलयोगसूत्रे अपि → अहिंसा-सत्याऽस्तेय-ब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ←, (पा.यो.सू.२/३०) → शौच-सन्तोष-तपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ← (पा.यो.सू.२/३२) इत्युक्तम् । एतेषां स्वरूपज्वाग्रे (भा.५,पृ.१४२०,१४७६) वक्ष्यते । → अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहौ । यमाः ← (कृ.पु.२/११/१३) इति कूर्मपुराणे । याज्ञवल्क्यस्मृतौ तु → ब्रह्मचर्यं दया क्षान्तिर्दानं सत्यमकल्कता । अहिंसाऽस्तेयमाधुर्यं दमश्चेति यमाः स्मृताः ॥ स्नानं मौनोपवासेज्या स्वाध्यायोपस्थनिग्रहाः । नियमा गुरुशुश्रूषा शौचाऽक्रोधप्रमादता ॥

← (या.व.प्रायश्चि.३१२/३१३) इत्युक्तं यम-नियमस्वरूपम् । यम-नियमस्वरूपं मण्डलब्राह्मणोपनिषदि तु → शीतोष्णाऽऽहार-निद्राविजयः, सर्वदा शान्ति-निश्चलत्वे, विषयेन्द्रियनिग्रहश्चैते यमाः । गुरुभक्तिः सत्यमार्गाऽनुरक्तिः, मुखायातवस्त्वनुभवश्च, तद्वस्त्वनुभवेन तुष्टिः, निःसङ्गता, एकान्तवासो, मनोनिवृत्तिः, फलानभिलाषी वैराग्यभावश्च नियमाः ← (मण्ड.१/१) इत्यावेदितम् ।

जाबालदर्शनोपनिषदि च →

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् । क्षमा धृतिर्मिताहारः शौचं चैव यमा दश ॥

तपः सन्तोषाऽऽस्तिक्यं दानमीश्वरपूजनम् । सिद्धान्तश्रवणञ्चैव हीर्मतिश्च जपो व्रतम् ॥

एते च नियमाः प्रोक्ताः ।

← (जाबा.२/१-२) इत्याद्युक्तम् । वराहोपनिषदि अप्येवमेव यम-नियमस्वरूपमावेदितम् । शाण्डिल्योपनिषदि अपि →

तत्राहिंसा सत्याऽस्तेय-ब्रह्मचर्य-दयाऽऽर्जव-क्षमा-धृति-मिताहार-शौचानि चेति यमा दश ।

तपःसन्तोषाऽऽस्तिक्य-दानेश्वरपूजन-सिद्धान्तश्रवण-होम-जप-व्रतानि दश नियमाः ।

← (शांडि.१/१-२) इत्युक्तम् । मार्कण्डेयपुराणे च → अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं सुसंयमः । मद्य-मांस-मधुत्यागो रात्रिभोजनवर्जनम् ॥ ← (मा.पु.) इत्येवमहिंसादीनां मोक्षसाधनतोपदर्शिता । धर्मसाधनन्तु याज्ञवल्क्यस्मृतौ → अहिंसा सत्यमस्तेयं शौचमिन्द्रियनिग्रहः । दानं दया दमः क्षान्तिः सर्वेषां धर्मसाधनम् ॥ ← (या.व.५/१२२) इत्युक्तम् । नारदपरिव्राजकोपनिषदि च → अहिंसा सत्यमस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः ← (ना.परि.४/१०) इत्यादिना यतिधर्म उपदर्शितः । प्रकृते → अहिंसा सत्यमस्तेयमकाम-क्रोध-लोभता । भूतप्रियहितेहा च धर्मोऽयं सार्ववर्णिकः ॥ ← (भा.पु.११/१७/२१) इति भागवतपुराणवचनमपि स्मर्तव्यम् । → अहिंसा सत्यमस्तेय-ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहाः । अक्रोधो गुरुशुश्रूषा शौचं सन्तोष आर्जवम् ॥ अमानित्वमदम्भित्वमास्तिकत्वमहिंस्त्रता । एते सर्वे गुणा ज्ञेयाः सात्त्विकस्य विशेषतः ॥ ← (शा.१-२) इति शारीरकोपनिषदुक्तिरपि न विस्मर्तव्या । संन्यासगीतायां → अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं तपः परम् । क्षमा दया च सन्तोषो व्रतान्यस्य विशेषतः ॥ ← (सं.गी. ६/१०९) इत्येवं यतिधर्मः कथित इत्यवधेयम् । चाणक्यसूत्रेऽपि → अहिंसालक्षणो धर्मः ← (चा.सू.

કુશલધર્મપદેન ચ બૌદ્ધૈરભિધીયન્તે, યદાહુસ્તે → “દશાકુશલાનિ, તદ્વથા- હિંસા-સ્તેયાઽન્યથાકામં પૈશુન્યં પરુષાઽનૃતમ્ । સમ્ભિન્નાઽઽલાપં વ્યાપાદમભિધ્યા દૃગ્વિપર્યયમ્ ॥ પાપકર્મેતિ દશઘા કાયવાહ્માનસૈસ્ત્યજેત્” () ← ઇતિ । અત્ર ચાઽન્યથાકામઃ = પારદાર્ય સમ્ભિન્નાઽઽલાપઃ = અસમ્બદ્ધભાષણં, વ્યાપાદઃ = પરપીડાચિન્તનં, †અભિધ્યા = ધનાદિષ્વસન્તોષઃ પરિગ્રહ ઇતિ યાવત્, દૃગ્વિપર્યયો = મિથ્યાભિનિવેશઃ, એતદ્વિપર્યયાચ્ચ દશ કુશલધર્મા ભવન્તીતિ ।

૫૬૧) ઇત્યુક્તમ્ । →

અહિંસા સત્યમસ્તેયં બ્રહ્મચર્યમકલ્કતા । અક્રોધો ગુરુશુશ્રૂષા શૌચં સન્તોષમાર્જવમ્ ॥

અહિંસાઘા યમાઃ પચ્ચ યતીનાં પરિકીર્તિતાઃ । અક્રોધાઘાશ્ચ નિયમાઃ સિદ્ધિ-વૃદ્ધિકરાઃ સ્મૃતાઃ ॥

← (શિવો.૭/૧૦૦-૧) ઇતિ તુ શિવોપનિષદિ દર્શિતમ્ ।

વિષ્ણુભક્તિચન્દ્રોદયે તુ → બ્રહ્મચર્યમહિંસા ચ સત્યમામિષવર્જનમ્ । વ્રતે ચૈતાનિ ચત્વારિ ચરિતવ્યાનિ નિત્યશઃ ॥ ← (વિ.ભ. ચ.) ઇત્યુક્તમ્ । નીતિશતકે ચ ભર્તૃહરિણા → પ્રાણાઘાતાત્રિ-વૃત્તિઃ પરધનહરણે સંયમઃ સત્યવાક્યં, કાલે શક્ત્યા પ્રદાનં યુવતિજનકથામૂકભાવઃ પરેષામ્ । તૃષ્ણા-સ્તોતોવિભદ્ગો ગુરુષુ ચ વિનયઃ સર્વભૂતાનુકમ્પા, સામાન્યઃ સર્વશાસ્ત્રેષ્વનુપહતવિધિઃ શ્રેયસામેષઃ પન્થાઃ ॥ ← (નિ.શ.૨૬) ઇત્યુક્તમ્ । એતેષામહિંસાદીનાં સ્વરૂપં ત્વગ્રે મિત્રાદ્વાત્રિંશિકાયાં (ભા.૫,પૃ.૧૪૨૦) વક્ષ્યતે ।

‘દશાકુશલાની’તિ । નનુ મજ્ઞિમનિકાયે મહાવચ્છગોત્તસુત્તે → (૧) લોભો ખો વચ્છ ! અકુસલં, અલોભો કુસલં; (૨) દોસો ખો વચ્છ ! અકુસલં, અદોસો કુસલં; (૩) મોહો ખો વચ્છ ! અકુસલં, અમોહો કુસલં, ઇતિ ખો વચ્છ ! ઇમે તયો ધમ્મા અકુસલા, તયો ધમ્મા કુસલા । ← (મ.નિ. ૨,૩,૩,૧૯૪ પૃ.૧૬૭) ઇત્યેવં ત્રીણિ કુશલાનિ દર્શિતાનિ ભવદ્ભિશ્ચાત્ર દશ કુશલાન્યુચ્યન્ત ઇતિ કથં ન વિરોધ ઇતિ ચેત્ ?

અત્રોચ્યતે - યથા જૈનાનાં રાગ-દ્વેષ-મોહાનામેવ મૃષાવાદકારણત્વેઽપિ દશવૈકાલિકનિર્યુત્તૌ → કોહે માણે માયા લોભે પેજ્જે તહેવ દોસે । હાસ-ભણ અક્ખાઈય ઉવઘાણ નિસ્સિઆ દસમા ॥ ← (દ.વૈ.નિ.૨૭૪) ઇત્યેવમનાદિસિદ્ધતયા દશવિધા મૃષા ભાષા ક્રોધ-માનાદીનાં રાગાઘવિનાભાવવિવક્ષ-યોપદર્શિતા → રાગેણ વ દોસેણ વ મોહેણ વ ભાસઈ મુસં ભાસં । તહવિ દસહા વિભાગો અણાણિદેસ-સંસિદ્ધા ॥ ← (ભા.ર.૫૩) ઇતિ પૂર્વોક્ત(પૃ.૨૧૫) ભાષારહસ્યવચનાત્ તથૈવ લોભ-દ્વેષ-મોહાનામેવાઽકુશલત્વેઽપિ

બૌદ્ધ લોકો અહિંસા વગેરેને કુશલધર્મ કહે છે. તેમના ગ્રંથમાં જણાવેલ છે કે ‘દશ અકુશલ છે. તે આ રીતે - (૧) હિંસા, (૨) ચોરી, (૩) અન્યથાકામ (પરસ્ત્રી ગમન), (૪) પૈશુન્ય (ચાડી ચૂગલી), (૫) કઠોર જૂઠ, (૬) સંભિન્નાલાપ (અસમંજસ બકવાસ), (૭) વ્યાપાદ (પરપીડા કરવાનો વિચાર), (૮) અભિધ્યા (ધન વગેરેમાં અસંતોષ = પરિગ્રહ) (૯) દગ્ વિપર્યય (મિથ્યા અભિનિવેશ-કદાગ્રહ) અને (૧૦) પાપ કર્મ. આ દશ પ્રકારના અકુશલને મન-વચન-કાયાથી છોડવા જોઈએ. દશ અકુશલનો ત્યાગ તે કુશલ ધર્મ થાય છે.’

૧. હસ્તાદર્શ ‘અધિભિધ્યા’ ઇત્યુક્તમ્: પાઠઃ ।

આદિપદાચ્ચ બ્રહ્માદિપદગ્રહઃ, એતાન્યેવ 'વૈદિકાદિભિર્બ્રહ્માદિપદેનાઠભિધીયન્તે' ઇતિ ॥૧॥
મુખ્યવૃત્ત્યા ક્વ 'યુજ્યન્તે ન વૈતાનિ ક્વ દર્શને । વિચાર્યમેતન્નિપુનૈરવ્યગ્રેનાઠન્તરાત્મના ॥૧૦ ॥

હિંસાદીનાં તદવિનાભાવિત્વવિવક્ષયા દશવિધાઠકુશલનિર્વચનમપિ નૈવ વિરુદ્ધયતે । તદુક્તં મઙ્ગિમનિકાય
એવાગ્રે મહાવત્સગોત્રસૂત્રે → (૧) પાળાતિપાતો ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, પાળાતિપાતા વેરમણી કુસલં;
(૨) અદિન્નાદાનં ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, અદિન્નાદાના વેરમણી કુસલં; (૩) કામેસુ મિચ્છાચારો ઁવો,
વચ્છ ! અકુસલં, કામેસુમિચ્છાચારા વેરમણી કુસલં; (૪) મુસાવાદો ઁવો, વચ્છ, અકુસલં, મુસાવાદા
વેરમણી કુસલં; (૫) પિસુળા વાચા ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, પિસુળાય વાચાય વેરમણી કુસલં; (૬)
ફરુસા વાચા ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, ફરુસાય વાચાય વેરમણી કુસલં; (૭) સમ્ફપ્પલાપો ઁવો વચ્છ!
અકુસલં, સમ્ફપ્પલાપા વેરમણી કુસલં; (૮) અભિજ્ઞા ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, અનભિજ્ઞા કુસલં;
(૯) બ્યાપાદો ઁવો વચ્છ ! અકુસલં, અબ્યાપાદો કુસલં; (૧૦) મિચ્છાદિટ્ઠિ ઁવો વચ્છ ! અકુસલં,
સમ્માદિટ્ઠિ કુસલં ઇતિ ઁવો વચ્છ ! ઇમે દસ ધમ્મા અકુસલા, દસ ધમ્મા કુસલા ← (મ.નિ.મહાવચ્છ-
ગોત્ત-૨-૩-૩-૧૧૪, પૃ.૧૬૭) ઇતિ ।

મધ્યમવિવક્ષયા તુ પચ્ચશીલમપિ બૌદ્ધૈઃ મુક્તિકારણતયોચ્યતે । તદુક્તં પેતવત્થુનામ્નિ બૌદ્ધગ્રન્થે
→ પાળાતિપાતા વિરમામિ, ઁવિપ્પં લોકે અદિત્તં પરિવજ્જયામિ । અમજ્જપો નો ચ મુસા ભળામિ,
સકેળ દારેળ ચ હોમિ તુટ્ઠો ॥ ← (પે.વ.૪/૨/૮૪) ઇતિ । કુશલકર્મપથપદેનાઠપીમ એવોચ્યન્તે । તદુક્તં
દીઘનિકાયે પાથિકવર્ગ → દસ કુસલકમ્મપથા - (૧) પાળાતિપાતા વેરમણી, (૨) અદિન્નાદાળા વેરમણી,
(૩) કામેસુ મિચ્છાચારા વેરમણી, (૪) મુસાવાદા વેરમણી, (૫) પિસુળાય વાચાય વેરમણી, (૬) ફરુસાય
વાચાય વેરમણી, (૭) સમ્ફપ્પલાવા વેરમણી, (૮) અનભિજ્ઞા, (૯) અબ્યાપાદો, (૧૦) સમ્માદિટ્ઠિ
← (દી.નિ. ૩ ॥૧૦ ॥૩૪૭, પૃ.૩૧૪) વિવક્ષાભેદેન નાનાસઠ્ઠ્યાકધર્મસાધનોત્તૌ ન કચ્ચિ-દોષઃ । એતેન
→ પાળાતિપાતો, અદિન્નાદાનં, મુસાવાદો ચ વુચ્ચતિ । પરદારગમનં ચેવ નપ્પસંસન્તિ પળ્હિતા ॥
← (દી.નિ.૩/૮/૧) ઇતિ દીઘનિકાયવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । અષ્ટકપ્રકરણેઠપિ → પચ્ચૈતાનિ પવિત્રાણિ
સર્વેષાં બ્રહ્મચારિણામ્ । અહિંસા સત્યમસ્તેયં ત્યાગો મૈથુનવર્જનમ્ ॥ ← (અ.૧૩/૨) ઇત્યેવં
સર્વતન્ત્રસિદ્ધધર્મસાધનાન્યુક્તાનિ ઇતિ પૂર્વ (પૃ.૫૨૧) દર્શિતમેવ ॥૮/૧॥

મૂળ ગાથામાં રહેલ 'આટિ' શબ્દથી બ્રહ્મ વગેરે પણ લઈ લેવા. વૈદિક લોકો અહિંસા વગેરેને
બ્રહ્મ કહે છે. (૮/૯)

વિશેષાર્થ :- અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ - આ પાંચ તત્ત્વને સામાન્યથી
સર્વ દર્શનશાસ્ત્રો ધર્મસાધન તરીકે સ્વીકારે છે. કોઈ તેને વ્રત કહે, કોઈ યમ કહે. કોઈ મહાવ્રત કહે.
આ વાત અલગ છે. પરંતુ અહિંસા વગેરે પાંચેયને ધર્મસાધન રૂપે સર્વ દર્શનકારો સ્વીકારે છે. તેથી
ધર્મવાદમાં આ બાબતની ચર્ચા કરવી જોઈએ કે અહિંસા વગેરે ધર્મસાધનો કયા ધર્મમાં વાસ્તવિક રીતે
સંગત થાય છે ? આ વાતને ગ્રન્થકારશ્રી આગલી ગાથામાં જણાવે છે. (૮/૯)

ગાથાર્થ :- મુખ્ય વૃત્તિથી અહિંસા વગેરે પાંચ ધર્મસાધન કયા ધર્મમાં-દર્શનમાં યુક્તિપૂર્વક સંગત થાય

૧. હસ્તાદર્શ 'વેદિ...' ઇતિ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ 'યુજ્યન્તે' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

मुख्येति । 'एतानि = अहिंसादीनि क्व दर्शने जैनादौ' युज्यन्ते क्व वा दर्शने न युज्यन्ते?'
एतन्मुख्यवृत्त्या = अनुपचारेण निपुणैः^३ = धर्मविचारनिष्णातैः(विचार्य=)विचारणीयं नाऽन्यद्,
 वस्त्वन्तरविचारणे धर्मवादाऽभावप्रसङ्गात्, अव्यग्रेण = स्वशास्त्रनीतिप्रणिधानादव्याक्षिप्तेन, अन्तरात्मना
 = मनसा, शास्त्रान्तरनीत्या ह्येकशास्त्रोक्तप्रकाराणामहिंसादीनामयुज्यमानता^४ स्फुटमेव प्रतीयत
 इति स्वतन्त्रनीतिप्रणिधानेनैव विषयव्यवस्था विचार्यमाणा फलवतीति भावः ॥१०॥

નનુ ધર્મસાધનત્વેનાહિંસાદીનામખિલતન્ત્રપ્રસિદ્ધત્વે સર્વેષામપિ તન્ત્રાણામપવર્ગમાર્ગસાધનત્વેऽધ્રાન્ત-
 ત્વાદવિશેષેણોપાદેયતાऽऽપત્તિરિત્યાશઙ્કાયામાહ- 'मुख्ये'ति । वस्त्वन्तरविचारणे = अहिंसादिभिन्नस्य धर्मा-
 ऽसाधनीभूतस्य प्रमाणलक्षणादिपदार्थस्य मीमांसायां धर्मवादाऽभावप्रसङ्गात् = धर्मवादाऽनापत्तेः, तद्गोच-
 राऽन्यविचारप्रवृत्तेः । शास्त्रान्तरनीत्या = नैयायिकदर्शनदर्शितया सत्त्वाऽसत्त्व-नित्याऽनित्यत्वादिव्यवस्थया
 हि एकशास्त्रोक्तप्रकाराणां = बौद्धदर्शनप्रदर्शितमोक्षमार्गसाधनभेदानां अहिंसादीनां अयुज्यमानता = अस-
 ङ्गम्यमानता स्फुटमेव प्रतीयते इति हेतोः स्वतन्त्रनीतिप्रणिधानेनैव = बौद्धादिदर्शनप्रसिद्धायाः सत्त्वासत्त्व-
 नित्यानित्यत्वादिव्यवस्थाया अवलम्बनेनैव विषयव्यवस्था = बौद्धादिपदार्थविभक्तिः विचार्यमाणा फलवती
 = तत्त्वप्रतिपत्त्यादिलक्षणफलजननी, अन्यथा शुष्कवादादिप्रसङ्गात् । न हि 'बौद्धदर्शनोक्ताऽहिंसादिः
 नैयायिकराद्धान्तेन सङ्गच्छते न वा ?' इति विचारणीयम्, किन्तु 'बौद्धसिद्धान्तेन तदुपदर्शिताऽहिंसादिकं
 युज्यते न वा ?' इति विचारणीयम् । इत्थं मीमांसायां सत्यामेवाऽहिंसादिधर्मसाधनप्रतिपादकं बौद्धदर्शनं
 प्रामाणिकं न वा ? इति निर्णयो युक्तः स्यात् । एवं दर्शनाऽन्तरोपदर्शितधर्मसाधनमीमांसाऽपि
 तद्दर्शनोक्तनीत्यैव कार्येति भावः । तदुक्तं अष्टकप्रकरणेऽपि → क्व खल्वेतानि युज्यन्ते मुख्यवृत्त्या
 क्व वा न हि । तन्त्रे तत्तन्नीत्यैव विचार्य तत्त्वतो ह्यदः ॥ ← (अ.प्र.१३/३) इति ॥८/१०॥

છે અને કયા ધર્મમાં આ સંગત નથી થતા ? આ વાત નિપુણ વાદીઓએ એકાગ્ર મનથી વિચારવી. (૮/૧૦)

टीकार्थ :- अहिंसा वगैरे पांशेय धर्मसाधनो उपचार कर्था वगर मुख्य वृत्तिथी कया दर्शनमां
 संगत थाय छे अने कया दर्शनमां असंगत थाय छे ? आ वात धर्मतत्त्वनो विचार करवामां निष्णात
 अेवा वादीओअे विचारवी ज़ोईअे. बीजुं कांई नडि. कारण के आ सिवाय अन्य वस्तुनो (प्रभाशलक्षणादि)
 विचार करवामां धर्मवादनी गेरहाजरी थई ज़ाय. तेम ज अहिंसा वगैरेनी विचारणा पश पोताना
 धर्मशास्त्रोनी मर्यादा-नीति-रीति-पद्धतिना लक्षथी भस्या विना ऐकाग्र मनथी करवी ज़ोईअे. कारण के
 ऐक दर्शनना ग्रंथमां ज़ावेले अहिंसा वगैरे प्रकारो अन्य दर्शनशास्त्रना सिद्धान्त मुजब स्पष्ट रीते
 ज असंगत थई ज़ाय. माटे पोताना दर्शनना सिद्धान्तने लक्षमां रापीने ज विचारवामां आवती
 धर्मसाधनव्यवस्था सङ्ग थाय छे. अेवुं अही तात्पर्य छे. (८/१०)

विशेषार्थ :- કહેવાનો આશય એ છે કે બૌદ્ધ ધર્મમાં જણાવેલ અહિંસા વગેરે બૌદ્ધ ધર્મના જ
 સિદ્ધાન્ત મુજબ યુક્તિસંગત થાય છે કે નહિ ? આ રીતે ધર્મસાધનવિચારણા કરવી એ વ્યાજબી છે.
 પરંતુ બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં જણાવેલ અહિંસા વગેરે નૈયાયિક-સાંખ્ય વગેરે ધર્મના સિદ્ધાન્ત મુજબ યુક્તિસંગત

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'જૈનાદૌ' પદં નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો 'ન' પદં નાસ્તિ । ૩. હસ્તાદર્શો '.પુણૌ' इत्यशुद्धः पाठः । ૪. મુદ્રિતપ્રતૌ
 'अप्रयुज्य....' इत्यशुद्धः पाठः । हस्तादर्शानुसारेणात्र पाठो गृहीतः । ५. हस्तादर्शो '.मान' इति त्रुटितः पाठः ।

નનુ 'સ્વતન્ત્રનીત્યાપિ ધર્મસાધનવિચારણે પ્રમાણ-પ્રમેયાદિલક્ષણપ્રણયને પરતન્ત્રાદિવિચારણ-મપ્યાવશ્યકમિતિ વ્યગ્રતાઽનુપરમે કદા પ્રસ્તુતવિચારાઽવસર इत्यत आह-

પ્રમાણલક્ષણાદેસ્તુ નોપયોગોઽત્ર કશ્ચન । તન્નિશ્ચયેઽનવસ્થાનાદન્યથા^૧ઽર્થસ્થિતેર્યતઃ ॥૧૧॥

નનુ સ્વતન્ત્રનીત્યાપિ = સ્વદર્શનસિદ્ધાન્તેનાઽપિ = તત્તદર્શનરાદ્ધાન્તેનાપીતિ યાવત્, ધર્મસાધનવિચારણે = મોક્ષપ્રયોજકપદાર્થમીમાંસને પ્રસ્તુતે સતિ → ભવેદનર્થાય વિના પ્રમાણં ← (બ્ર.વિ.૩૨) इति ब्रह्मविद्योपनिषद्वचनतः → ન વિના પ્રમાણેન પ્રમેયસ્યોપલબ્ધિઃ ← (મૈત્રા.૭/૧૪) इति मैत्रायण्युपनिषद्वचनतश्च तत्तन्त्राभिमतप्रमेयसिद्धौ प्रमाणाद्यपेक्षणात् प्रमाणादिलक्षणप्रणयनमपि आवश्यकम्, 'માનાધીના મેયસિદ્ધિઃ, માનઞ્ચ સુનિશ્ચિતલક્ષણમિ'તિ ન્યાયાત્ । इत्थमवश्यकलुप्ते प्रमाण-प्रमेयादिलक्षणप्रणयने परतन्त्रादिविचारणमपि = તત્તદર્શનાઽન્યદર્શનરાદ્ધાન્તાઽનુસારિમીમાંસનમપિ આવશ્યકમ્, પ્રમાણાદિલક્ષણસ્ય સર્વતન્ત્રપ્રસિદ્ધત્વાત્ इति हेतोः व्यग्रताऽनुपरमे = તત્તદ્વિભિન્નદર્શનનીતિપ્રણિધાનલક્ષણવ્યગ્રતાયા અવિરામે પ્રાપ્તે સતિ કદા પ્રસ્તુતવિચારાઽવસરઃ = ધર્મવાદવિષયીભૂતાઽહિંસાદિમીમાંસાઽવકાશઃ સ્યાત્ ? 'અવ્યગ્રેણાઽન્તરાત્મના નિપુર્ણૈર્વિચાર્યમેતદિ'તિ (દ્વા.દ્વા.૮/૧૦, પૃ.૫૬૦) ભવદુક્તેઃ इत्यतो हेतोः ग्रन्थकार आह- 'प्रमाणे'ति । इयं कारिका अध्यात्मसारेऽपि (अ.सा.१२/२२) ग्रन्थकृतोपदर्शिता ।

થાય છે કે નહિ? એ રીતે મીમાંસા ન કરવી. કારણ કે તે રીતે ચર્ચા કરવામાં આવે તો દરેક દર્શનમાં જણાવેલ અહિંસા વગેરે ધર્મસાધનો અપ્રામાણિક બની જશે. આનું કારણ એ છે કે એક ધર્મમાં જણાવેલ અહિંસા વગેરે અન્ય ધર્મના સિદ્ધાન્ત મુજબ અસંગત જ બની જાય. માટે તે-તે દર્શનમાં જણાવેલ દયા-દાન વગેરે ધર્મસાધનો તે તે દર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ સંગત થાય તેમ છે કે નહિ? આ રીતે વિચારણા કરવામાં આવે તો જ વાસ્તવિક તત્ત્વની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે અને તેના દ્વારા ધર્મવાદ સફળ બની શકે. (૮/૧૦)

અહીં એક સમસ્યા ઉપસ્થિત થાય છે કે → પોતપોતાના દર્શનના સિદ્ધાન્ત મુજબ ધર્મસાધનની વિચારણા કરવી જોઈએ- એમ માનીએ તેમાં તકલીફ એ છે કે એ રીતે વિચારણા કરવામાં પણ પ્રમાણની આવશ્યકતા તો રહેવાની જ. તેથી પ્રમાણ-પ્રમેય વગેરેના લક્ષણ પણ વિચારવા પડશે. અને પ્રમાણ-પ્રમેય વગેરેના લક્ષણ બનાવવામાં તો બીજા દર્શનકારોના સિદ્ધાન્તોને પણ લક્ષમાં રાખવા જરૂરી છે. કારણ કે પ્રમાણ વગેરેના લક્ષણ સર્વ દર્શનમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ રીતે પરદર્શનના સિદ્ધાન્તોની વિચારણા કરવામાં આવે તો મનની એકાગ્રતા થઈ નહિ શકે તથા વ્યગ્રતા દૂર નહિ થઈ શકે. તો પછી અહિંસા વગેરેની વિચારણા-મીમાંસા કરવાનો અવસર જ ક્યારે મળશે? ←

આ સમસ્યાનું નિરાકરણ કરવા માટે ગ્રન્થકારશ્રી ફરમાવે છે કે →

✽ પ્રમાણલક્ષણની ચર્ચા અનાવશ્યક ✽

ગાથાર્થ :- પ્રમાણલક્ષણ વગેરેનો પ્રસ્તુતમાં કોઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે તેનો નિશ્ચય કરવામાં અનવસ્થા આવે છે. બાકી તો (અનિશ્ચિત પ્રમાણ દ્વારા જ) અર્થનો નિશ્ચય થવાનો પ્રસંગ આવે. (૮/૧૧)

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સ્વતન્ત્રનીત્યા' इत्यशुद्धः पाठः । २. हस्तादर्शो 'अन्यता...' इत्यशुद्धः पाठः ।

પ્રમાણેતિ । પ્રમાણં પ્રત્યક્ષાદિ, તસ્ય લક્ષણં સ્વ-પરાSSભાસિજ્ઞાનત્વાદિ તદાદેઃ, આદિના પ્રમેયલક્ષણાદિગ્રહઃ, તસ્ય (=પ્રમાણલક્ષણાદેઃ) તુ 'અત્ર = ધર્મસાધનવિષયે કશ્ચનોપયોગો ન અસ્તિ' ।

અયમભિપ્રાયઃ- પ્રમાણલક્ષણેન નિશ્ચિતમેવ પ્રમાણમર્થગ્રાહકમિતિ તદુપયોગ ઇતિ । ન ચાયં યુક્તઃ, યતસ્તલ્લક્ષણં નિશ્ચિતમનિશ્ચિતં વા સ્યાત્? આદ્યે કિમધિકૃતપ્રમાણેન પ્રમાણાન્તરેણ વા? યદિ તેનૈવ તદેતરેતરાશ્રયઃ, અધિકૃતપ્રમાણાલ્લક્ષણનિશ્ચયઃ, તન્નિશ્ચયાચ્વાઽધિકૃતપ્રમાણનિશ્ચય

પ્રત્યક્ષાદિ, આદિપદેનાSનુમાનાSSગમાદિગ્રહણમ્ । પ્રમાણસંખ્યાસંગ્રહાય → ચાર્વાકોઽધ્યક્ષમેકં સુગત-કણભુજૌ સાનુમાનં સશાબ્દં, તદ્દ્વૈતં પારમર્ષઃ સહિતમુપમયા તત્ત્રયજ્વાક્ષપાદઃ । અર્થાપત્યા પ્રભાકૃદ્ વદતિ સ નિખિલં મન્યતે ભટ્ટ એતત્ સાSભાવં, દ્વે પ્રમાણે જિનપતિસમયે સ્પષ્ટતોSસ્પષ્ટતશ્ચ ॥ ← (ન્યા.ટી.પૃ.૯) અયં શ્લોકો દેવભદ્રસૂરિકૃતે ન્યાયાવતારવૃત્તિટિપ્પનકે દર્શિતોSનુસ્મર્તવ્યઃ । સ્વ-પરાSSભાસિજ્ઞાનત્વાદિ, સ્વપદેન જ્ઞાનગ્રહણં, પરપદેન તદ્વિષયગ્રહણમ્, તદુક્તં ન્યાયાવતારે → પ્રમાણં સ્વ-પરાSSભાસિજ્ઞાનં ← (ન્યાયા.૧) ઇતિ । આદિપદેનાર્થપ્રતિભાસત્વ-પદાર્થપરિચ્છેદકત્વ-સ્વપરવ્યવસાયત્વ-સ્વાSપૂર્વાર્થવ્યવસાયત્વાSવિસંવાદિજ્ઞાનત્વાSનધિગતાર્થાધિગન્ત્વાર્થોપલબ્ધિહેતુત્વ-તદ્વદ્વિશેષ્યકતત્પ્રકારક-જ્ઞાનત્વાદિગ્રહણમ્ । તસ્ય = પ્રમાણલક્ષણ-પ્રમેયલક્ષણાદેઃ તુ ધર્મસાધનવિષયે = મોક્ષપ્રયોજકાSહિંસા-સત્યાદિવિચારણે કશ્ચનોપયોગ આવશ્યકતાદિલક્ષણઃ નાસ્તિ ।

તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ધર્માર્થિભિઃ પ્રમાણાદેર્લક્ષણં ન તુ યુક્તિમત્ । પ્રયોજનાઘભાવેન ← (અ.પ્ર. ૧૩/૪) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ધર્માર્થિભિઃ = ધાર્મિકૈઃ । ઉક્તવિપર્યયમાહ- પ્રમાણસ્ય = પ્રત્યક્ષાદેઃ, આદિશબ્દાત્ પ્રમેયસ્ય આત્માદેઃ, લક્ષણં = તદન્યવ્યવચ્છેદકં સ્વરૂપમ્, યથા “સ્વ-પરાSવભાસિજ્ઞાનં પ્રમાણમિત્યાદિ” । તુશબ્દઃ પુનરર્થઃ, ન = નૈવ, યુક્તિમત્ = ઉપપત્ત્યુપેતમ્, વિચાર્યમાણમિતિ શેષઃ । કેન હેતુના ? ઇત્યાહ - પ્રયોજનં = ફલં તદાદિર્યસ્યોપાયાદેસ્તત્પ્રયોજનાદિસ્તસ્યાભાવોSસત્તા પ્રયોજનાઘભાવ-સ્તેન પ્રમાણલક્ષણવિચારણસ્ય ‘પ્રયોજનાઘભાવેન’ હેતુના ઇત્યર્થઃ । પ્રયોગશ્ચાત્રૈવમ્, પ્રમાણાદિલક્ષણવિચારણં ન યુક્તિમત્, પ્રયોજનાઘભાવાત્, યદ્યત્પ્રયોજનાદિરહિતં તત્તન્ન યુક્તિમત્, યથા કણ્ઠકશાખામર્દનમ્ । પ્રયો-જનાદિરહિતં ચ પ્રમાણાદિલક્ષણવિચારણમ્ ઇતિ તન્ન યુક્તિમત્ ← (અ.૧૩/૪ વૃ.) ઇતિ । એતદેવ સ્પષ્ટયતિ - અયમભિપ્રાય ઇતિ । સુગમમ્ ।

ટીકાર્થ :- પ્રત્યક્ષ, અનુમાન વગેરે પ્રમાણ કહેવાય છે. પ્રમાણનું લક્ષણ સ્વપર પ્રકાશક જ્ઞાનત્વ વગેરે છે. પ્રમાણલક્ષણ આદિનો પ્રસ્તુત ધર્મસાધન વિષયક ધર્મવાદમાં કોઈ ઉપયોગ નથી. આદિ શબ્દથી પ્રમેયલક્ષણ વગેરે પણ પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી નથી એમ સમજી લેવું. અહીં અભિપ્રાય એ છે કે → પ્રમાણના લક્ષણ દ્વારા ‘આ પ્રમાણ છે.’ એવું નિશ્ચિત થયેલ જ પ્રમાણ અર્થનો નિશ્ચાયક બને છે. આ પ્રમાણલક્ષણનો ઉપયોગ છે. ← એમ જો પૂર્વપક્ષી કહે તો તે વ્યાજબી નથી. કારણ કે ‘પ્રમાણલક્ષણ દ્વારા પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત થયેલ પ્રમાણ અર્થનિશ્ચાયક બને’ એવું માનવામાં અહીં બે પ્રશ્ન ઊભા થાય છે કે (A) પ્રમાણનું લક્ષણ નિશ્ચિત હોય તો તેના દ્વારા નિશ્ચિત થયેલ પ્રમાણ અર્થનિશ્ચાયક બને કે (B) અનિશ્ચિત એવા પ્રમાણલક્ષણ દ્વારા પ્રમાણરૂપે નિશ્ચિત થયેલ પ્રમાણ અર્થનિશ્ચાયક બની શકે ? મતલબ કે પ્રમાણની

૧. ‘અત્ર ઇતિ’ પદં મુદ્રિતપ્રતૌ નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શં ‘સ્યાત્’ ઇતિ પાઠઃ ।

इति । यदि च प्रमाणान्तरेण तन्निश्चयस्तदाऽऽह- तन्निश्चये = प्रमाणान्तरेण तल्लक्षणनिश्चये अनवस्थानात् = तन्निश्चायकप्रमाणेऽपि प्रमाणान्तराऽपेक्षाऽविरामात्^१ ।

यदि च ^२प्रमाणान्तरेणाऽनिश्चितमेव लक्षणं प्रमाणनिश्चये उपयुज्यते इतीष्यते तदाह- अन्यथा = अन्यतोऽनिश्चितस्य लक्षणस्योपयोगे अर्थस्थितेः = अन्यतोऽनिश्चितेनैव प्रमाणेनाऽर्थसिद्धेः ।

तदुक्तं हरिभद्राचार्येण-

“प्रमाणेन विनिश्चित्य तदुच्येत न वा ननु । अलक्षितात्कथं युक्ता न्यायतोऽस्य विनिश्चितिः॥

उक्तार्थ एव संवादमाह - तदुक्तं हरिभद्राचार्येण अष्टकप्रकरण इति शेषः । ‘प्रमाणेने’ति, ‘सत्या- मि’ति च । कारिकायुगलव्याख्या चैवम् → ननु इति प्रमाणलक्षणप्रणायकमताऽऽशङ्कायाम् । ततश्चाह प्रमाणलक्षणप्रणेतुः प्रमाणेन = प्रत्यक्षादिना विनिश्चित्य = निर्णय तत् = प्रमाणलक्षणं उच्येत = अभिधीयेत त्वया न वा इति अन्यथा वा ? तत्र यद्याद्यः पक्षस्तदा यत्तत्प्रमाणलक्षणनिश्चायकं प्रमाणं तल्लक्षणतो निश्चितमनिश्चितं वा स्यात् ? यदि निश्चितं तत्, तदा किं तेनैवाधिकृतप्रमाणेन जेम प्रमाश्लक्षश पश निश्चित डोय अे जरूरी छे के प्रमाश्लक्षश अनिश्चित डोय तो पश आले ? जे प्रथम विकल्पनो अंगीकार करवामां आवे तो त्यां इरीथी बे प्रश्न उपस्थित थाय छे के (१) अर्थनिर्णायक प्रमाशने प्रमाश तरीके निश्चित करावनार प्रमाश्लक्षशनो निश्चय प्रस्तुत प्रमाश द्वारा ज थाय छे के (२) अन्य प्रमाश द्वारा ? जे ते ज प्रमाश द्वारा ते प्रमाश्लक्षशनो निश्चय थतो डोय तो अन्योन्याश्रय = ईतरेतराश्रय दोष आवशे. मतलब के विवक्षित प्रमाश द्वारा ज जे प्रमाश्लक्षशनो निश्चय करवामां आवे तो बनेने पोताना निश्चयमां अेकबीजानी जरूत पडशे. अने आवुं बनवाथी अेकेयनो निश्चय नहि थई शके. ज्यां सुधी प्रमाश्लक्षश द्वारा प्रमाशनो निश्चय नहि थाय त्यां सुधी प्रमाश प्रमाशरूपे अनिश्चित होवाथी प्रमाश्लक्षशनो निश्चय करावी नहि शके. तेम ज प्रमाश द्वारा प्रमाश्लक्षशनो निश्चय नहि थाय त्यां सुधी प्रमाश्लक्षशरूपे अनिश्चित प्रमाश्लक्षश प्रमाशनो निश्चय नहि करावी शके. आम अन्योन्याश्रय-ईतरेतराश्रयदोष प्रथम (१) विकल्पमां स्पष्ट छे. जे अन्य प्रमाश द्वारा प्रमाश्लक्षशनो निश्चय करवा स्वरूप अवान्तर बीजे (२) विकल्प मान्य करवामां आवे तो अनवस्था दोष आवशे. कारश के प्रमाश्लक्षशनो निश्चय करावनार प्रमाशान्तरनो प्रमाशरूपे निश्चय करवा माटे इरीथी अन्य प्रमाशनी जरूत पडशे. वणी, तेनो प्रमाशरूपे निश्चय करवा माटे अन्य नवा प्रमाशनी जरूत पडशे. आम आ आवश्यक्तानो अंत ज नहि आवे. आम भूणभूत विकल्प (A) बराबर नथी.

यदि च. । जे भूणभूत बीजे विकल्प (B) स्वीकारवामां आवे के अन्य प्रमाश द्वारा अनिश्चित अेवुं ज प्रमाश्लक्षश प्रमाशनो प्रमाशरूपे निश्चय करवामां उपयोगी थशे तो तो प्रमाशान्तर द्वारा अनिश्चित प्रमाश्लक्षशने प्रमाशनुं निश्चायक मानवानी जेम प्रमाश्लक्षश द्वारा अनिश्चित प्रमाश पश अर्थनो निश्चय करावी शकशे. तेथी ज श्री हरिभद्रसूरि महाराजे अष्टक प्रकरणमां जशावेल छे के → “प्रमाश द्वारा प्रमाश्लक्षशनो निश्चय करीने तमे कडो छे के प्रमाश द्वारा तेनो निश्चय कर्या विना ज कडो छे ? प्रमाश द्वारा अलक्षित - अनिश्चित अेवा प्रमाश्लक्षशथी प्रमाशनो निश्चय करवामां आवे तो प्रमाश्लक्षश वडे जेनो निश्चय नथी थयो तेवा प्रमाशथी प्रमाश्लक्षशनो विनिश्चय कई रीते

१. हस्तादर्श ‘अविरहात्’ इति पाठः। हस्तादर्शान्तरे च ‘.विराहामात्’ इत्यशुद्धः पाठः। २. हस्तादर्श ‘प्रामाण्य...’ इत्यशुद्धः पाठः।

સત્યાં ચાસ્યાં તદુક્ત્યા કિં તદ્વિષયનિશ્ચિતેઃ । તત એવાઽવિનિશ્ચિત્ય તસ્યોક્તિર્ધ્યાન્ધ્યમેવ હિ” ॥

(અષ્ટક-૧૩/૬-૭)

પ્રમાણાન્તરેણ વા ? તત્ર યદિ તેનૈવ, તદા ઇતરેતરાશ્રયઃ । તથાહિ - પ્રમાણાત્ તલ્લક્ષણનિશ્ચયઃ, તલ્લક્ષણ-
નિશ્ચયે ચ તત્પ્રમાણમિતિ યાવત્તલ્લક્ષણં ન નિશ્ચિતં ન તાવત્પ્રમાણસ્ય પ્રમાણત્વમ્, યાવચ્ચ ન પ્રમાણસ્ય
પ્રામાણ્યં ન તાવત્તલ્લક્ષણનિશ્ચય ઇતિ । નાપિ પ્રમાણાન્તરેણ તલ્લક્ષણનિશ્ચયઃ, અનવસ્થાઽપત્તેઃ । તથાહિ
યત્તત્પ્રમાણાઽન્તરં તન્નિશ્ચિતલક્ષણમન્યથા વા ? નાન્યથા, વક્ષ્યમાણદોષાપત્તેઃ । નાપિ નિશ્ચિતલક્ષણમ્,
યતસ્તલ્લક્ષણનિશ્ચયઃ કિં તેનૈવ, ઉતાઽન્યેન ? યદિ તેનૈવ, તદા પૂર્વવદિતરેતરાશ્રયઃ । અથ પ્રમાણાઽન્તરેણ,
તદા તદપિ નિશ્ચિતલક્ષણમન્યથા વેત્યનવસ્થાનાત્ । તન્ન નિશ્ચિતલક્ષણમિતિ પક્ષઃ । નાપ્યનિશ્ચિતલક્ષણમિતિ
વાચ્યમ્, યત આહ અલક્ષિતાત્ = અનિર્ણીતલક્ષણાત્ પ્રમાણલક્ષણનિશ્ચાયકાત્પ્રમાણાત્ કથં = કેન
પ્રકારેણ, ન કથઞ્ચિદિત્યર્થઃ, યુક્તા = સઙ્ગતા ન્યાયતો = નીત્યા અસ્ય પ્રમાણલક્ષણસ્ય વિનિશ્ચિતિઃ
= નિર્ણીતિઃ । અયમભિપ્રાયઃ - નિશ્ચિતલક્ષણેન પ્રમાણેન વિનિશ્ચિત્ય પ્રમાણલક્ષણં વક્તવ્યં ભવતીતિ
ન્યાયઃ । ન ચ ચિકીર્ષિતપ્રમાણલક્ષણવ્યુત્પાદકશાસ્ત્રં વિના પ્રમાણલક્ષણવિનિશ્ચાયકપ્રમાણસ્ય લક્ષણનિ-
શ્ચયઃ, તતશ્ચાઽનિશ્ચિતલક્ષણમેવ તદિત્યુપલક્ષિતાત્પ્રમાણાન્ન યુક્તા તલ્લક્ષણવિનિશ્ચિતિરિતિ (અ.પ્ર. ૧૩ /
૬વૃત્તિ) । અથાઽનિશ્ચિતલક્ષણાદપિ પ્રમાણાત્પ્રમાણનિશ્ચિતિર્ભવિષ્યતિ ઇત્યસ્યાં શઙ્કાયમાહ - સત્યાં =
ભવન્ત્યામ્, ચશબ્દઃ પુનરર્થઃ, અસ્યાં = અનન્તરોક્તાયામનિર્ણીતલક્ષણાત્પ્રમાણાત્પ્રમાણલક્ષણનિશ્ચિતૌ તદુક્ત્યા
= પ્રમાણલક્ષણપ્રતિપાદનેન કિં ? ન કિઞ્ચિત્પ્રયોજનમિત્યર્થઃ । કુતઃ ? ઇત્યાહ તદ્વત્ = પ્રમાણલક્ષણવત્
વિષયનિશ્ચિતેઃ = પ્રમેયપરિચ્છેદાત્ । યથા હિ - અનિર્ણીતલક્ષણેનાપિ પ્રમાણેન પ્રમાણલક્ષણં નિશ્ચીયતે,
એવં ચિકીર્ષિતલક્ષણેન પ્રમાણેન પ્રમેયસ્યાપિ નિશ્ચિતિપ્રસઙ્ગાત્ વ્યર્થં પ્રમાણલક્ષણપ્રણયનમિતિ ભાવઃ ।
તદેવં “પ્રમાણેન વિનિશ્ચિત્ય તદુચ્યતે” ઇતિ પક્ષો નિરાકૃતઃ । અથાનિશ્ચિત્યેતિ પક્ષસ્ય દૂષણાયાહ -
તત એવ ઇતિ યત એવ પ્રમાણેન વિનિશ્ચિત્ય પ્રમાણલક્ષણપ્રતિપાદનમુક્તયુક્ત્યા મોહરૂપં વર્તતે તત એવ
અવિનિશ્ચિત્ય = પ્રમાણેનાઽવિનિર્ણય તસ્યોક્તિઃ = પ્રમાણલક્ષણપ્રતિપાદનમ્, કિમિત્યાહ, ‘ધિયો’ = બુદ્ધેઃ,
‘આન્ધ્યમ્’ = અન્ધત્વં = સમ્મોહઃ ધ્યાન્ધ્યમ્, તદ્ એવ વર્તતે । પ્રમાણલક્ષણપ્રતિપાદયિતુર્મૂઢતૈવ, નિષ્ફ-
લાઽઽયાસનિબન્ધનત્વાત્તસ્યા ઇતિ ભાવના । હિશબ્દો યસ્માદર્થે, તસ્ય ચોત્તરશ્લોકે તસ્માદિત્યનેન સમ્બન્ધઃ
← (અ.પ્ર.વૃ.૧૩/૭) ઇતિ । પ્રમાણાન્તરાઽનિશ્ચિતલક્ષણેન પ્રમાણનિશ્ચયોત્તરં તલ્લક્ષણપ્રામાણ્યાઽન્વેષણં
તુ કૃતક્ષૌરસ્ય નક્ષત્રપરીક્ષાન્યાયમનુસરતીત્યવધેયમ્ ।

યુક્તિસંગત બની શકે ? તથા જેના લક્ષણનો પ્રમાણથી નિશ્ચય ન થયો હોવા છતાં તેવા પ્રમાણથી
પ્રમાણલક્ષણનો નિશ્ચય જો થઈ જતો હોય તો પ્રમાણલક્ષણનું પ્રતિપાદન કરવાની શી જરૂર છે ? કારણ
કે પ્રમાણના લક્ષણની જેમ પ્રમાણવિષયનો = પ્રમેયનો નિશ્ચય પણ અનિર્ણીત લક્ષણવાળા પ્રમાણથી
થઈ જશે. (અર્થાત્ પ્રમાણલક્ષણથી પ્રમાણરૂપે અનિશ્ચિત પ્રમાણ જેમ પ્રમાણલક્ષણનો નિશ્ચય કરાવે છે
તેમ પ્રમાણલક્ષણથી પ્રમાણરૂપે અનિશ્ચિત પ્રમાણ પ્રમેયનો પણ નિશ્ચય કરાવી દેશે.) માટે પ્રમાણથી
નિર્ણય કર્યા વિના પ્રમાણલક્ષણનું પ્રતિપાદન કરવું એ કેવલ બુદ્ધિનો અંધાપો જ છે.” ←

इत्थमत्र प्रमाणलक्षणादेरनुपयोगः समर्थितः। इममेव सिद्धसेनसम्मत्या दृढयन्नाह यत इति यत आह वादी सिद्धसेन इत्यर्थः ॥११॥

प्रसिद्धानि प्रमाणानि व्यवहारश्च तत्कृतः । प्रमाणलक्षणस्योक्तौ ज्ञायते न प्रयोजनम् ॥१२॥

प्रसिद्धानીતિ । પ્રસિદ્ધાનિ = લોકે સ્વત એવ રૂઢાનિ, ન તુ પ્રમાણલક્ષણપ્રણેતૃવચનપ્રસાધની-યાનિ પ્રમાણાનિ પ્રત્યક્ષાદીનિ, તથા વ્યવહરણં = વ્યવહારઃ = સ્નાન-પાન-દહન-પચનાદિકા ક્રિયા, 'ચ'શબ્દઃ પ્રસિદ્ધત્વસમુચ્ચયાર્થઃ તત્કૃતઃ = પ્રમાણપ્રસાધ્યઃ, પ્રમાણલક્ષણાસપ્રવીણાનામપિ ગોપાલ-બાલાઽબલાદીનાં તથાવ્યવહારદર્શનાત્ ।

તતશ્ચ પ્રમાણલક્ષણસ્ય = 'અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણમિ'ત્યાદેઃ ઉક્તૌ = પ્રતિપાદને જ્ઞાયતે = ઉપલભ્યતે ન = નૈવ પ્રયોજનં = ફલમ્ । 'વર્તતે ને'તિ વક્તવ્યે 'જ્ઞાયતે ને'તિ યદુક્તમાચાર્યેણ તદતિવચનપારુષ્યપરિહારાર્થમ્ ।

'कृत्रिमाऽकृत्रिमयोः कृत्रिमे सम्प्रत्ययः' इति न्यायेन सिद्धसेनः = श्रीसिद्धसेनदिवाकरो न्यायावतारग्रन्थे इति शेषः ॥८/११॥

एतदेवाह 'प्रसिद्धानी'ति । अध्यात्मसारेऽपीयं (अ.सा.१२/२३) कारिकोद्धृता । अष्टकवृत्तिकृज्जि-नेश्वरसूरिकृतव्याख्यामुपजीव्य ग्रन्थकृद् व्याख्यानयति 'प्रसिद्धानि = लोके स्वत एव रूढानी'त्यादि । प्रकृतश्लोकसम्बन्धी श्रीसिद्धर्षिगणिकृत-न्यायावतारवृत्तिलेशस्त्वेवम् → प्रसिद्धानि = प्ररूढानि, नाधुना साध्यानीत्यर्थः, प्रमाणानि प्रत्यक्षादीनि परोक्षगतभेदाऽपेक्षया बहुवचनं व्यक्तिभेदे सामान्यमपि कथञ्चिद् भिद्यत इति दर्शनार्थम् । आसतां तावत्प्रमाणानि, व्यवहारश्च तत्कृतः प्रसिद्ध इति सम्बन्धः । चशब्दो-

આ રીતે પ્રસ્તુત ધર્મવાદમાં પ્રમાણલક્ષણ વગેરે ઉપયોગી નથી- આ વાતનું સમર્થન થયું. હવે આ જ વાતને મહોપાધ્યાયજી મહારાજા શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર સૂરિજી મહારાજની સંમતિ દ્વારા દઢ કરતાં કહે છે કે 'યતઃ' કારણ કે મહાવાદી શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજે ન્યાયાવતાર ગ્રંથમાં કહેલ છે કે (૮/૧૧)

ગાથાર્થ :- પ્રમાણો તો પ્રસિદ્ધ છે. અને પ્રમાણ દ્વારા થતો વ્યવહાર પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. માટે પ્રમાણના લક્ષણને કહેવામાં કોઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. (૮/૧૨)

ટીકાર્થ :- પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણો લોકમાં સ્વતઃ જ (પ્રમાણલક્ષણ વિના) રૂઢ થયેલ છે. માટે પ્રમાણના લક્ષણ બનાવનાર વિદ્વાનના વચન દ્વારા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણને સિદ્ધ કરવાની આવશ્યકતા નથી. તેમ જ પ્રમાણ દ્વારા કરાયેલી સ્નાન, પાન, દહન, પાક વગેરે ક્રિયા પણ પ્રસિદ્ધ જ છે. પ્રમાણના લક્ષણને નહિ જાણનારા ગોવાળ, બાળકો, સ્ત્રી વગેરે પણ ખાન-પાન-સ્નાન આદિ ક્રિયાઓ કરે છે- એવું દેખાય જ છે. માટે 'અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રમાણ છે' આ પ્રમાણે પ્રમાણના લક્ષણને કહેવામાં કોઈ પ્રયોજન જણાતું નથી. જો કે સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિજી મહારાજ 'પ્રમાણના લક્ષણને કહેવામાં કોઈ પ્રયોજન નથી' આમ કહી શકતા હતા. તેમ છતાં તેવું કહેવાના બદલે 'પ્રમાણના લક્ષણને કહેવામાં કોઈ પ્રયોજન જણાતું નથી' આમ જે જણાવેલ છે તે વાણીની અત્યંત કઠોરતાનો પરિહાર કરવા માટે કહેલ છે.

યસ્ત્વત્રાયં ઉદયનસ્યોપાલમ્ભઃ - “યે તુ પ્રમાણમેવ સર્વસ્ય વ્યવસ્થાપકં, ન તુ લક્ષણં તદ-
પેક્ષાયામનવસ્થેત્યાહુસ્તેષાં ‘નિન્દામિ ચ પિબામિ ચે’તિ ન્યાયાપાતઃ । યતોઽવ્યાપ્યતિવ્યાપ્તિપરિ-
ઽપિશબ્દાર્થઃ । તેનાયમર્થઃ- યદર્થં પ્રમાણપરીક્ષણમસાવપિ જલપાન-શીતત્રાણાદિર્વ્યવહારોઽનાદિરૂઢઃ, તન્નિ-
ર્થકં પ્રમાણલક્ષણાભિધાનમિત્યભિપ્રાયવાનપિ પરઃ પ્રરૂપણાપરિજિહીર્ષયાત્મનોઽન્યથા પ્રાહ પ્રમાણલક્ષણ-
સ્યોક્તૌ પરરૂપવ્યાવર્તનક્ષમાઽસાધારણપ્રમાણધર્મકથનરૂપાયાં જ્ઞાયતે નિર્ણયતેઽસ્માભિઃ ન પ્રયોજનં =
તત્ફલમ્, અતિસૂક્ષ્મત્વાત્તાવકાભિસન્ધેરિતિ કાક્વા, પ્રશ્નનયત્યુલ્લુઠ્ઠયતિ ચેતિ । કિં ચ પ્રમાણલક્ષણમનિશ્ચિતં
વાભિધીયતે, નિશ્ચિતં વા સ્વરૂપેણેતિ પક્ષદ્વયમ્ । ન તાવદનિશ્ચિતમ્, અનિશ્ચિતસ્ય લક્ષણત્વાઽયોગાત્,
ઉન્મત્તકવિરુતવત્ । અથ નિશ્ચિતમ્, તત્કિમપ્રમાણાત્પ્રમાણાદ્વા । ન તાવદપ્રમાણાત્, અપ્રમાણસ્ય
નિશ્ચાયકત્વાઽયોગાત્ । યદિ પુનરપ્રમાણમપિ નિશ્ચાયકમિતિ સઙ્ગીર્યેત, તદા પ્રમાણપર્યેષણં વિશીર્યેત,
નૈર્થક્યાઽપત્તેઃ, અપ્રમાણાદપિ નિશ્ચાયકત્વાઽધ્યુપગમાત્ । અથ પ્રમાણાત્, તત્કિમલક્ષણમ્, લક્ષણોપેતં
વા । અલક્ષણં ચેન્નિશ્ચાયકં પ્રમાણમ્, તર્હિં સર્વપ્રમાણાનાં લક્ષણાઽભિધાનમનર્થકમ્, તદ્વ્યતિરેકેણાઽપ્યર્થનિશ્ચય-
સિદ્ધેઃ, ભવદભિપ્રેતલક્ષણનિશ્ચાયકપ્રમાણવત્ । અથ લક્ષણોપેતમ્, તત્રાપિ વિકલ્પયુગલમનિવારિતપ્રસરમ-
નુધાવતિ, તલ્લક્ષણં નિશ્ચિતમનિશ્ચિતં વા । ન તાવદનિશ્ચિતં લક્ષણં લક્ષ્યં લક્ષયતિ । નિશ્ચયોઽપિ
પ્રમાણાદપ્રમાણાદ્વા ? અપ્રમાણાન્નિશ્ચયાઽસિદ્ધેઃ પ્રમાણાદિતિ વક્તવ્યમ્ । તદપ્યલક્ષણં સલક્ષણં વા ?
અલક્ષણત્વે પૂર્વસ્યાઽર્થગ્રહણે કિં ક્ષુણ્ણમ્ ? સલક્ષણત્વે ત્વેતલ્લક્ષણં નિર્ણીતમનિર્ણીતં ચેતિ તદેવાવર્તતે ।
તત્ર પ્રમાણલક્ષણાભિધાનોપાયોઽસ્તિ । તસ્માત્પ્રસિદ્ધાનિ પ્રમાણાનિ इत्यङ्गीकर्तव्यम् ← (ન્યા.અ.૨ વૃ.)
इति । एतेन → मानाधीना मेयसिद्धिः मानसिद्धिश्च लक्षणात् ← (त.प्र.१/४८७) इति तत्त्वप्रदीपिकाकृदभि-
मतैकान्तोऽपि निराकृतः ।

‘યસ્તુ’ इत्यस्यान्वयोऽग्रे ‘स त्वत्र न शोभत’ इत्यत्र कर्तव्यः उदयनस्य किरणावल्यां पृथिवीवै-
धर्म्यनिरूपेण उपालम्भः । तदपेक्षायां = लक्षणेऽपि लक्षणापेक्षायामिति किरणावलीप्रकाशे वर्धमानोपा-
ध्यायः । यद्वा किरणावलीरहस्यानुसारेण लक्षणस्याऽपि साधने लक्षणान्तरापेक्षायां सत्यां ‘तदलक्षणं सलक्षणं
वा ? तदपि प्रमाणान्निश्चितमनिश्चितं वा ?’ इति विकल्पोपनिपातेन अनवस्था = प्रमाण-
लक्षणगवेषणाऽविरामापत्तिः इत्याहुः तेषां वादिनां मते ‘निन्दामि च पिबामि च’ इति न्यायापातः ।
‘मद्यादिकमहं निन्दामि’ इत्युक्ते तत्पानमन्याय्यं तथापि स एव जन ‘मद्यादिकं पिबामी’त्यपि वदति ।
एतद्वचनं यथा व्याघाताऽऽपन्नं तथैव ‘प्रमाणमेव सर्वव्यवस्थापकं न तु तल्लक्षणमि’ इति वादिनां वचनमपि

• ઉદયનાચાર્યનો આક્ષેપ •

યસ્ત્વત્ર. † કિરણાવલી ગ્રંથમાં ઉદયનાચાર્ય નામના પ્રાચીન નૈયાયિક એમ કહે છે કે → જે
વિદ્વાનો એમ કહે છે કે ‘પ્રમાણ જ સર્વ પદાર્થની વ્યવસ્થા-નિશ્ચય કરાવી શકે તેમ છે, નહિ કે પ્રમાણનું
લક્ષણ. કારણ કે પ્રમાણના લક્ષણની સિદ્ધિમાં અન્ય લક્ષણની અપેક્ષા રાખવામાં અનવસ્થા દોષ આવે
છે.’ તે વિદ્વાનોને તો ‘હું દારૂની નિંદા કરું છું અને દારૂને પીઉં છું.’ એવી ઉક્તિ લાગુ પડે છે. આનું
કારણ એ છે કે તે વિદ્વાનો અવ્યાપ્તિ - અતિવ્યાપ્તિનો પરિહાર કરીને તે તે પદાર્થની અને તે તે વ્યવહારની

હારેણ તત્તદર્થવ્યવસ્થાપકં તત્તદ્વ્યવહારવ્યવસ્થાપકં ચ પ્રમાણમુપાદદતે, તદેવ તુ લક્ષણમ્ ।
‘અનુવાદઃ સ’ ઇતિ ચેત્? અસ્માકમપ્યનુવાદ એવ ।
ન હ્યલૌકિકમિહ કિઞ્ચિદુચ્યતે । ન ચાનવસ્થા,

તથા, યતઃ = યસ્માત્ કારણાત્ તે પ્રમાણલક્ષણાડનુપયોગવાદિનઃ અવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્તિપરિહારેણ = લક્ષ્ય-
કદેશાડગમનાડલક્ષ્યગમનપરિત્યાગેન તત્તદર્થવ્યવસ્થાપકં = પ્રતિનિયતપદાર્થસ્વરૂપવ્યવસ્થાકારિ તત્તદ્વ્ય-
વહારવ્યવસ્થાપકઞ્ચ = પ્રતિનિયતપદાર્થવ્યવહારવ્યવસ્થાકારિ ચ પ્રમાણમુપાદદતે ।

કિરણાવલીરહસ્યે મથુરાનાથસ્તુ ‘અવ્યાપ્તિઃ = ભાગાસિદ્ધિઃ, અતિવ્યાપ્તિઃ = વ્યભિચારઃ, તત્તદર્થવ્યવસ્થાપકં
= તત્તદ્ધર્માવચ્છિન્નેતરભેદવ્યવસ્થાપકં પ્રમાણં = યં હેતું ઉપાદદતે = સ્વીકુરુતે । તદેવ ઇતિ । તથા ચ
લક્ષણં વસ્તુવ્યવસ્થાપકં નેતિ ચોચ્યતે લક્ષણસ્ય વસ્તુવ્યવસ્થાપકત્વમપિ સ્વીક્રીયતે । અતો નિન્દામિ ચેત્યસ્ય
તુલ્યતા’ (કિ.રહ. પૃ.૧૨૩) ઇત્યાહ । સામ્પ્રતં કિરણાવલ્યાં ‘અવ્યાપ્ત્યતિવ્યાપ્તિવિરહેણ તત્તદર્થવ્યવસ્થાપકં
તત્તદ્વ્યવહારે વ્યવહારવ્યવસ્થાપકં...’ (કિર. પૃ.૧૨૩) ઇતિ પાઠો વર્તત ઇત્યવધેયમ્ ।

નનુ લક્ષણસ્ય વસ્તુનિશ્ચાયકત્વં સ્વીક્રીયત એવ, ન તુ વસ્તુપ્રમાપકત્વમ્, તજ્જન્યજ્ઞાનસ્ય ગૃહીતપક્ષ-
સાધ્યગ્રાહિત્વેનાડપ્રમાત્વાદિત્યભિપ્રાયેનાડશઙ્કતે - અનુવાદઃ સ ઇતિ । અનુવાદકતયા હિ નિશ્ચયજનક
ઇતિ યાવત્ । સઃ = અવ્યાપ્ત્યાદિવિરહવિશિષ્ટઃ તત્તદ્ધર્માવચ્છિન્નેતરભેદસાધકો હેતુરિતિ (કિ.રહ.પૃ.૧૨૩)
કિરણાવલીરહસ્યે મથુરાનાથઃ । ‘લક્ષણરૂપોડર્થઃ અનુવાદઃ, ન તુ અપૂર્વાર્થપ્રાપકઃ, માનાન્તરપ્રમિતાર્થપ્રાપક-
ત્વાદિત્યર્થઃ । નાડત્ર સર્વધર્માડવ્યુત્પન્ન એવ વ્યુત્પાદઃ કિન્તુ માનાન્તરેણ જ્ઞાતો લક્ષણત્વેનોપદિશ્યતે’ (કિ.
પ્ર.પૃષ્ઠ-૧૯૮) ઇતિ કિરણાવલીપ્રકાશે વર્ધમાનઃ । તર્હિ અસ્માકં નૈયાયિકાનાં અપિ અવ્યાપ્ત્યાદિત્યાગેન
તત્તદર્થવ્યવસ્થાપકલક્ષણગ્રહઃ અનુવાદઃ = લોકાવગતાર્થબોધક એવ ઇત્યપિ તુલ્યમ્ । ન હિ = નૈવ
અલૌકિકં = લોકબાહ્યં અપ્રમિતમિતિ યાવદ્, ઇહ પ્રકૃતે કિઞ્ચિદુચ્યતે અસ્માભિઃ નૈયાયિકૈઃ । શાસ્ત્ર-
વિહિતમેવાડનુદ્યતે । એતેન → વિધિવિહિતસ્યાડનુવચનં = અનુવાદઃ ← (ન્યા.સૂ.૨/૧/૬૪) ઇતિ ન્યાય-
સૂત્રમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । ન ચ તથાપિ દર્શિતરીત્યા ભવતાં લક્ષણગવેષણે અનવસ્થા = અપ્રામાણિકાડનન્ત-
પ્રવાહમૂલકાડવિરામાડપત્તિઃ દુર્નિવારૈવેતિ શઙ્કનીયમ્, વૈદ્યકે રોગાદિલક્ષણવદ્ = વૈદ્યકાદ્યુક્તરોગલક્ષણ-
વ્યવસ્થા કરનાર પ્રમાણને સ્વીકારે છે. આ જ તો પ્રમાણનું લક્ષણ છે.

જો અહીં જવાબરૂપે એમ કહેવામાં આવે કે → ગામડીયા લોકોને કાંઈ ‘અવિસંવાદી જ્ઞાન પ્રમાણ
કહેવાય’ - આવી ખબર નથી હોતી. એટલે અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિનો પરિહાર કરવા માટે તેમનો
પ્રયાસ હોતો નથી. પરંતુ ‘જે પ્રમાણે બોધ થયો હોય તે મુજબ વસ્તુ ન મળવાથી એ જ્ઞાન ખોટું
કહેવાય’ એમ લોકવ્યવહારમાં જે વાત પ્રસિદ્ધ છે તેના અનુવાદ તરીકે જ અવ્યાપ્તિ વગેરેનું નિરાકરણ
થાય છે. પણ તેટલા માત્રથી પ્રમાણના લક્ષણનો ઉપયોગ થઈ ગયો એવું માનવું જરૂરી નથી. ← તો

આ વાત બરાબર નથી. કારણ કે આ રીતે તો અમે પણ કહી શકીએ છીએ કે પ્રમાણનું જે લક્ષણ
અમે બતાવેલ છે તે પણ લોકપ્રસિદ્ધ વાતના અનુવાદરૂપે જ છે. અમે લોકમાં જોવા ન મળે તેવું કાંઈ કહેતા
નથી. તેમ જ પ્રમાણના લક્ષણને અર્થનિશ્ચાયક માનવામાં અનવસ્થા પણ નહિ આવે. કારણ કે વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં
રોગના લક્ષણ જેમ અનવસ્થા દોષ લાવ્યા વિના રોગનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે. વ્યાકરણ વગેરેમાં શબ્દ-

વૈદ્યકે^૧ રોગાદિલક્ષણવદ્ વ્યાકરણાદૌ શબ્દાદિવચ્ચ વ્યવસ્થોપપત્તેઃ, તત્રાપિ સમ્મુઘવ્યવહાર-માશ્રિત્ય લક્ષણૈરેવ વ્યુત્પાદનાદિતિ” (કિરણાવલી-પૃથિવીવૈધર્મ્યનિરૂપણ-પૃષ્ઠ-૧૨૩) ।

સ ત્વત્ર ન શોભતે, યતો વયં પ્રમાણસ્યાઽર્થવ્યવસ્થાપકત્વે વ્યવહારવ્યવસ્થાપકત્વે^૨ વા લક્ષણં વાદિત્યર્થઃ વ્યવસ્થોપપત્તેઃ । યથા ચરકસંહિતાયા અમ્લોદ્ગાર-મુખદુર્ગન્ધાદેરજીર્ણલક્ષણત્વાઽવગમેઽજીર્ણગત-યાથાતથ્યલક્ષણનિર્ણયકૃતે ચિકિત્સાશાસ્ત્રાન્તરગવેષણેનાઽનવસ્થા નાઽઽપઘતે વૈદ્યકવચનપ્રામાણ્યાદેવ રોગ-લક્ષણપ્રામાણ્યાઽવગમાત્ તથા પ્રકૃતેઽપિ લોકવ્યવહારાત્પ્રમાણલક્ષણબોધે પ્રમાણાઽન્તરગવેષણેનાનવસ્થા નૈવ પ્રસજ્યતે, પ્રમાણલક્ષણપ્રતિપાદકશાસ્ત્રપ્રામાણ્યાદેવ પ્રમાણલક્ષણપ્રામાણ્યાવગમાદિતિ ભાવઃ ।

ઉદયનાચાર્ય ઉદાહરણાન્તરેણૈતદ્વિશદયતિ- વ્યાકરણાદૌ શબ્દાદિવચ્ચ = વ્યાકરણાદ્યુક્તપ્રતિપદિકાદિ-લક્ષણવચ્ચ વ્યવસ્થોપપત્તેઃ । યથા પ્રતિપદિક-પ્રયોગસાધુત્વાઽસાધુત્વાદિકે વ્યાકરણાદવગતે તદ્વ્યાકરણ-દર્શિતશબ્દપ્રયોગસાધુત્વાદિનિર્ણયકૃતે વ્યાકરણાન્તરં નાશ્રયિતવ્યમિતિ યદ્વા ‘સુપ્તિઙ્ઠં પદમિ’તિ (પા.૧ । ૪ । ૧૪) પાણિનિવ્યાકરણસૂત્રાત્પદલક્ષણાવગમે તન્નિશ્ચયકૃતે વ્યાકરણાન્તરં નૈવાપેક્ષિતવ્યમિતિ નાનવસ્થા તદ્વત્પ્રકૃતેઽપિ બોધ્યમ્ । તત્રાપિ = વ્યાકરણાદાવપિ સમ્મુઘવ્યવહારમાશ્રિત્ય = વૈયાકરણેતરકૃત-પ્રસિદ્ધ-નાનાવિધશબ્દપ્રયોગમવલમ્બ્ય લક્ષણૈરેવ વ્યુત્પાદનાત્ = તથા પ્રતિપાદનાત્ । યથા પ્રસિદ્ધલૌકિકશબ્દ-પ્રયોગમુપજીવ્ય વ્યાકરણે પદ-વાક્યાદિકં તત્તલ્લક્ષણૈઃ કેવલં વ્યુત્પાદ્યતે ઇતિ નાનવસ્થા એવમેવ પ્રકૃતે નાઽનવસ્થાપ્રસજ્ગ ઇત્યનુષજ્યતે । વર્ધમાનસ્તુ ‘તચ્છાસ્ત્રાદેવ જ્ઞાતેન ધર્મેણ તત્ર વ્યવસ્થા સ્યાદેવૈતિ નાનવસ્થા’ (કિ.પ્ર.પૃ.૧૯૯) ઇત્યાહ । સામ્પ્રતં કિરણાવલ્યાં મુદ્રિતપ્રતૌ ‘તત્રાપિ સમ્બન્ધવ્યવહારમાશ્રિત્ય લક્ષણેનૈવ વ્યુત્પત્તિઃ’ (કિર.પૃ.૧૨૩) ઇતિ પાઠો લખ્યતે ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

સ = ઉદયનાચાર્યાપાદિતોપાલમ્ભઃ તુ અત્ર = જૈનદર્શને ન શોભતે યતઃ = યસ્માત્કારણાત્ વયં સ્યાદ્વાદિનઃ “પ્રમાણમર્થવ્યવસ્થાપકં તદ્વ્યવહારસ્થાપકજ્ચ, પ્રમાણસ્ય અર્થવ્યવસ્થાપકત્વે = પ્રતિનિયત-પદાર્થસ્વરૂપાદિવ્યવસ્થાકારિત્વે વ્યવહારવ્યવસ્થાપકત્વે વા = પ્રાતિસ્વિકપદાર્થગોચરવ્યવહારવ્યવસ્થાકારિત્વે

પદ વગેરેના લક્ષણને નિશ્ચાયક માનવામાં અનવસ્થા દોષ નથી આવતો. તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ સમજવું. (કહેવાનો આશય એ છે કે રોગનું જે લક્ષણ ચરકસંહિતામાં બતાવેલ છે તેના નિશ્ચય માટે આર્યભિષક વગેરે અન્ય વૈદ્યકશાસ્ત્રની જરૂર પડતી નથી. એક વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં જણાવેલ તે તે રોગના તથાવિધ લક્ષણ દ્વારા તે તે રોગનો નિશ્ચય થઈ શકે છે. વ્યાકરણમાં જણાવેલ ‘વિભક્ત્યન્તં પદમ્’ આ સૂત્ર દ્વારા પદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. તેના નિર્ણય માટે અન્ય વ્યાકરણની જરૂર પડતી નથી. માટે અનવસ્થા આવતી નથી.) વ્યાકરણશાસ્ત્રનું મોટું જોયા વગર સામાન્ય લોકોમાં વિભક્તિ, પદ, વાક્ય વગેરેના પ્રયોગો થતા હોય છે. તેનો આધાર-આશ્રય લઈને તથાવિધ વિશેષ લક્ષણો દ્વારા લોકવ્યવહારનું વ્યુત્પાદન કરાય છે. તે જ રીતે પ્રસ્તુતમાં લોકોમાં પ્રચલિત થયેલ = લોકપ્રસિદ્ધ સંમુઘ વ્યવહારનો આશ્રય કરીને પ્રમાણના લક્ષણ દ્વારા લોકમાં પ્રમાણનું વ્યુત્પાદન કરાય છે. તે રીતે અર્થનો-પદાર્થનો નિશ્ચય કરવામાં અનવસ્થા આવવાની કોઈ શક્યતા નથી.

✽ ઉદયનાચાર્યના આક્ષેપનું નિરાકરણ ✽

સ ત્વત્ર. । અન્યકારશ્રી કહે છે કે ઉદયનાચાર્ય દ્વારા કરવામાં આવેલ આક્ષેપ જૈનો સામે શોભાસ્પદ

૧. કિરણાવલ્યાં ‘વૈદ્યકાદૌ’ ઇતિ પાઠો વર્તતે । ૨. હસ્તાદર્શો ‘વ્યવસ્થાપકત્વે’ ઇતિ પાઠઃ ઝુટિતઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ ‘વ્યવહારવ્યવસ્થાપકત્વે’ ઇતિ પાઠો નાસ્તિ ।

ન પ્રયોજકમિતિ બ્રૂમઃ, ન તુ સર્વત્રૈવ તદપ્રયોજકમિતિ; સમાનાઽસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદસ્ય તદર્થસ્ય તત્ર તત્ર વ્યવસ્થિતત્વાત્^૧ ।

વા લક્ષણં = પ્રમાણલક્ષણં ન = નૈવ પ્રયોજકં = ઉપયોગિ” ઇતિ બ્રૂમઃ, ન તુ “સર્વત્ર સર્વથા સર્વદા તદપ્રયોજકં = પ્રમાણલક્ષણમનુપયોગિ, કુત્રાપિ પ્રમાણલક્ષણસ્ય નાસ્ત્યુપયોગ” ઇતિ બ્રૂમઃ। કસ્માત્ ? ઉચ્યતે, સમાનાઽસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદસ્ય તદર્થસ્ય = લક્ષણપ્રયોજનસ્ય તત્ર તત્ર વ્યવસ્થિતત્વાત્ । યથોક્તં કિરણાવલ્યાં ઉદયનાચાર્યેણ → ‘સમાનાઽસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદો લક્ષણાર્થઃ ← (કિ.પૃથિવીનિરૂપણ-પૃ.૧૯૨) ઇતિ। તદુક્તં સર્વતન્ત્રસિદ્ધાન્તપદાર્થલક્ષણસદ્ગ્રહે અપિ ‘લક્ષણં સમાનાસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદકમ્’ । ‘નીલમુત્પલમિ’ત્યત્ર સજાતીયમાત્રવ્યવચ્છેદકે વિશેષણેઽતિપ્રસદ્ગવારણાય ‘અસમાનજાતીયે’તિ। ‘રૂપં ગુણ’ ઇત્યાદૌ વિજાતીયદ્રવ્યવ્યવચ્છેદકધર્મેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય ‘સમાનજાતીયે’તિ । અન્યત્ર ચ → વ્યાવૃત્તિર્વ્યવહારો વા, લક્ષણસ્ય પ્રયોજનમ્ ← () ઇત્યુક્તમ્ । લક્ષણ-પ્રમાણાભ્યાં વસ્તુસિદ્ધિરિતિ ન્યાયોઽપ્યત્ર સ્મર્તવ્યઃ ।

પ્રકૃતે → ‘પ્રમાણં સ્વપરાઽઽભાસિ જ્ઞાનં બાધવિવર્જિતમ્ ← (ન્યાયા.૧) ઇતિ ન્યાયાવતારગ્રન્થોક્તસ્ય યદ્વા → સ્વ-પરવ્યવસાયિજ્ઞાનં પ્રમાણમ્ ← (પ્ર.ન.ત.૧/૨) ઇતિ પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલઙ્કારદર્શિતસ્ય પ્રમાણલક્ષણસ્ય પ્રયોજનં તુ જ્ઞાનત્વેન સજાતીયેભ્યો ભ્રમાદિભ્યો વિજાતીયેભ્યશ્ચ ઘટપટાદિભ્યો વ્યાવૃત્તિઃ ।

કિંચ પ્રકૃતે વિપ્રતિપન્નવ્યામોહનિવૃત્તિરપિ પ્રમાણલક્ષણપ્રયોજનમ્ । તથાહિ ‘અવિસંવાદિ જ્ઞાનં પ્રમાણ-મિ’તિ^૧ સૌગતાઃ; ‘અનધિગતાર્થાધિગન્તુ પ્રમાણમિ’તિ^૨ મીમાંસકાઃ; ‘અર્થોપલબ્ધિહેતુઃ પ્રમાણમિ’તિ^૩ પ્રાચી-નનૈયાયિકાઃ; ‘અનધિગતતત્ત્વબોધકરણં પ્રમાણમિ’તિ^૪ પાતઙ્ગલયોગદર્શનાનુયાયિનઃ; ‘વિષયાવચ્છિન્નાન્તઃ-કરણવૃત્તિઃ પ્રમાણમિ’તિ^૫ વેદાન્તિનઃ; ‘તદ્વદ્વિશેષ્યકતત્પ્રકારકજ્ઞાનકરણં પ્રમાણમિ’તિ^૬ નવ્યનૈયાયિકાઃ; ‘કેચિત્તુ → પ્રમાકરણં પ્રમાણમ્, છિદાદિકરણકુઠારાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય ‘મા’ પદમ્, ભ્રમજ્ઞાનકરણ-દુષ્ટચક્ષુરાદાવતિવ્યાપ્તિવારણાય ‘પ્ર’પદમ્, ‘પ્રમા પ્રમાણમિ’ત્યુક્તેઽસમ્ભવસ્યાદતઃ ‘કરણમિ’ત્યુક્તમ્ ← ઇતિ; ‘અન્યે તુ → વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેન પ્રમિતિવિભાજકોપાધ્યવચ્છિન્નાઽસાધારણકારણં પ્રમાણમ્, વાક્ષુષાદિપ્રમિત્ય-સાધારણકારણે વિષયેન્દ્રિયસમ્બન્ધાદૌ વ્યાપારેઽતિવ્યાપ્તિવારણાય ‘વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેને’તિ, અન્યપ્રમાણ-બનતો નથી. આનું કારણ એ છે કે અમે એમ કહીએ છીએ કે પ્રમાણને અર્થનું નિશ્ચાયક માનવામાં અને પ્રસિદ્ધ વ્યવહારનું વ્યવસ્થાપક માનવામાં પ્રમાણલક્ષણ પ્રયોજક નથી. મતલબ કે પ્રમાણના લક્ષણ દ્વારા પ્રમાણરૂપે પ્રમાણનો નિશ્ચય ન થવા છતાં પ્રમાણ પોતે જ અર્થનો-પદાર્થનો નિશ્ચય કરાવી શકે છે તેમ જ લોકવ્યવહારની વ્યવસ્થા-ઉપપત્તિ-સંગતિ કરી શકે છે. તે માટે પ્રમાણના લક્ષણની કોઈ જરૂર નથી. પરંતુ ‘પ્રમાણના લક્ષણની સર્વથા- સર્વ પ્રકારે, ક્યાંય પણ, કશી પણ, ક્યારેય પણ આવશ્યકતા નથી.’ એવું કાંઈ અમે જેનો કહેતા નથી. કારણ કે સજાતીય-વિજાતીયની બાદબાકી કરવી તે પ્રમાણલક્ષણનું પ્રયોજન છે. જ્ઞાનત્વરૂપે પ્રમાણજ્ઞાનને સજાતીય એવા ભ્રમ, સંશય વગેરેની તથા પ્રમાણ જ્ઞાનના વિજાતીય એવા ટેબલ, ખુરશી વગેરેની પ્રમાણકોટિમાંથી બાદબાકી કરવી તે પ્રમાણના લક્ષણનું પ્રયોજન છે જ. આ વ્યવસ્થા તો વિદ્વાન લોકોમાં થઈ ચૂકેલ જ છે. તેનો કાંઈ અમે અપલાપ કરતા નથી. (પરંતુ પદાર્થનો નિશ્ચય કરવામાં પ્રમાણના લક્ષણની કોઈ આવશ્યકતા નથી. પ્રમાણલક્ષણ દ્વારા પ્રમાણરૂપે જેનો નિશ્ચય ન થયેલ હોય તેવા પ્રમાણ દ્વારા પણ પદાર્થનો નિશ્ચય થાય જ છે ને!)

૧. હસ્તાદર્શો ‘વ્યવસ્થિતત્વાત્’ ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

સામાન્યતો વ્યુત્પન્નસ્ય તચ્છાસ્ત્રાદધિકૃતવિશેષપ્રતીતિર્પર્યવસાનેનાનવસ્થાઽભાવાત્ ।

સ્યાન્યપ્રમાણત્વાપત્તિવારણાય 'વિભાજકોપાધ્યવચ્છિન્ને'તિ, ચાક્ષુષાદાવપિ વ્યાપારવત્તાસમ્બન્ધેન મનસઃ કારણત્વાત્તત્રાઽતિવ્યાપ્તિપરિહારકૃતે 'અસાધારણે'ત્યુક્તમ્; 'સાધનાશ્રયાઽવ્યતિરિક્તત્વે સતિ પ્રમાવ્યાપ્તત્વં પ્રમાણમિ'તિ ^૧પરે; 'વિવાદનિર્ણયસાધનં પ્રમાણમિ'ત્યેકે, ^{૧૦} 'કર્તવ્યનિશ્ચાયકં પ્રમાણમિ'તિ ^{૧૧}ઋજવઃ; 'કરણબાહ્યભાવબોધઃ પ્રમાણમિ'તિ ^{૧૨}સાહુચ્યાઃ; 'અસન્દિગ્ધાઽવિપરીતાઽનધિગતવિષયકબોધરૂપપ્રમાકરણં પ્રમાણમ્, સંશય-વિપર્યયસ્મૃતિકરણેષ્વતિવ્યાપ્તિવારણાયોપાત્તં બોધરૂપપ્રમાંશો ક્રમશો વિશેષણત્રિતયમિ'તિ યોગિનઃ^{૧૩}; 'સમ્યગનુભવસાધનં પ્રમાણમિ'તિ (ન્યા.સા.પરિ.૧/૫.૧) ^{૧૪}ન્યાયસારે ભાસર્વજ્ઞાચાર્યાઃ 'દોષાઽસહકૃતજ્ઞાનકરણં પ્રમાણમિ'તિ (અ.સિ.પૃ.૧૨૪) અદ્વૈતસિદ્ધિકૃતઃ^{૧૫}; 'સંવાદિપ્રવૃત્તિજનનયોગ્યજ્ઞાનજનકં પ્રમાણમિ'તિ ^{૧૬}બ્રહ્મવિદ્યાભરણકૃતઃ; 'પ્રમાણમાત્રસમવેતં પ્રમેયાર્થાવભાસનમિ'તિ () શૈવપરિભાષાકૃતઃ^{૧૭}; 'સ્વાઽપૂર્વાર્થવ્યવસાયાત્મકં જ્ઞાનં પ્રમાણમિ'તિ (પરી.મુ.૧/૧) ^{૧૮}પરીક્ષામુખકૃતઃ; 'યથાર્થાનુભવો માનમનપેક્ષતયેષ્યતે' (ન્યા.કુ.૪/૧) इति च ^{૧૯}ન્યાયકુસુમાઞ્જલૌ ઉદયનાચાર્યાઃ, → પ્રમાકરણં = પ્રમાણમ્ ← (ત.સં.૧/૩) इति ^{૨૦}તર્કસહ્યકૃતઃ, → બોધશ્ચ પૌરુષેયઃ ફલં = પ્રમા, તત્સાધનશ્ચ પ્રમાણમ્ ← (સાં.ત.કૌ.ગાથા.૪) इति ^{૨૧}સાહુચ્યતત્ત્વકૌમુદ્યાં વાચસ્પતિમિશ્રા વદન્તિ। एतेषां नानाभ्युपगमवतां तीर्थानां विपर्यासलक्षणस्य मुग्धबुद्धीनाञ्चानध्यवसायात्मकस्य व्यामोहस्य निवृत्तिः प्रमाणलक्षणप्रतिपादनप्रयोजनमित्यप्यवगन्तव्यम् । तदुक्तं श्रीसिद्धसेनदिवाकरेणैव न्यायावतारे → प्रसिद्धानां प्रमाणानां लक्षणोक्तौ प्रयोजनम् । तद्व्यामोहनिवृत्तिस्स्याद् व्यामूढमनसामिह ।। ← (न्या.अव.३) इति ।

નનુ સમાનાઽસમાનજાતીયવ્યવચ્છેદાદેઃ પ્રમાણલક્ષણપ્રયોજનત્વપક્ષેઽપિ નાનાવિધતલ્લક્ષણેષુ તદ્વિશેષોપાદાને કિમનિશ્ચિતં નિશ્ચિતં વા તત્? આદ્યે પ્રેક્ષાવત્તાહાનેઃ, દ્વિતીયે ચ કિમપ્રમાણાન્નિશ્ચિતં પ્રમાણાદ્વા? આદ્યે સ એવ દોષઃ, અન્ત્યે ચ તદલક્ષણં સલક્ષણં વા ? આદ્યે સર્વપ્રમાણાનાં લક્ષણાઽધિધાનમનતિ-પ્રયોજનમ્, અન્ત્યે ચ તલ્લક્ષણં નિશ્ચિતમનિશ્ચિતં વા ? इत्येवं विकल्पपरम्परोपनिपातेनाऽनवस्थादुर्वारैवेति चेत् ? अत्रोच्यते - सामान्यतो व्युत्पन्नस्य = 'लक्षणमात्रमतिव्याप्त्यव्याप्त्यसम्भवदोषरहितं सदार्थादिव्यवस्थापकमि'ति सामान्यव्युत्पत्तिशालिनः पुरुषस्य तच्छास्त्रात् = स्वाऽभ्युपगततन्त्राद्धान्त-प्रतिपादकग्रन्थविशेषात् अधिकृतविशेषप्रतीतिपर्यवसानेन = प्रमाणलक्षणविशेषबोधविश्रान्त्या अनवस्था-ऽभावात् = निरुक्ताऽनवस्थादोषाऽसम्भवात्, व्याकरणादौ शब्दप्रयोगसाधुत्वादिलक्षणवत् ।

નૈયાયિક :- સમાન-અસમાન જાતીયની બાદબાકીને લક્ષણનું પ્રયોજન માનશો તો પ્રમાણલક્ષણરૂપે પ્રમાણલક્ષણના સજાતીય લક્ષણાભાસોની અથવા અન્યવિધ લક્ષણોની અને વિજાતીય એવા ઘટાદિની બાદબાકી કરવા માટે એક નવા પ્રમાણલક્ષણની આવશ્યકતા ઊભી થશે. આમ તમારા મતે પણ અનવસ્થા દોષ તો ઊભો જ રહેશે ને ?

સ્યાદ્વાદી :- ના, આવી અનવસ્થાને પ્રસ્તુતમાં અવકાશ નથી. આનું કારણ એ છે કે સામાન્ય રીતે 'અવ્યાપ્તિ-અતિવ્યાપ્તિ દોષ વગરનું લક્ષણ સજાતીય-વિજાતીયની બાદબાકી કરી શકે છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં પ્રમાણલક્ષણ તેવું જ હોવું જોઈએ' - આવી સમજણ ધરાવનાર વ્યક્તિને પ્રમાણલક્ષણદર્શક શાસ્ત્રના આધારે પ્રસ્તુત વિશિષ્ટ પ્રમાણલક્ષણની પ્રતીતિ થઈ શકે છે. તેથી અનવસ્થાને અહીં કોઈ અવકાશ નથી. વ્યાકરણ વગેરેમાં પદલક્ષણ વગેરેની જેમ આ બાબતમાં અનવસ્થા આવી નહિ શકે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ '...પ્રતીત્યપ...' इत्यशुद्धः पाठः ।

‘કેવલં કેવલવ્યતિરેક્યેવ લક્ષણમિ’તિ નાદરઃ, પ્રમેયત્વાદેરપિ પદાર્થલક્ષણત્વવ્યવસ્થિતેઃ इत्य-
न्यत्र विस्तरः।

વસ્તુતો ધર્મવાદે લક્ષણસ્ય નોપયોગઃ, સ્વતન્ત્રસિદ્ધાઽહિંસાદીનાં તાદૃશધર્માન્તરસંશય-જિજ્ઞાસા-

નનુ લક્ષણમાત્રં કેવલવ્યતિરેક્યેવ ભવતિ । તથાહિ ‘ગૌઃ ગોત્વવાન્ સાસ્નાદિમત્ત્વાત્, યત્રૈવં તત્રૈવં
યથા મહિંષાદિઃ’ इत्यादौ सर्वेषां गवां पक्षान्तर्भावेनाऽन्वयदृष्टान्तविरहात्केवलव्यतिरेक्येव गोलक्षणम् ।
यद्वा ‘पृथिवी स्वेतरभिन्ना गन्धवत्त्वाद्, यत्रૈવં તત્રૈવં યથા જલમિ’તિ કેવલવ્યતિરેકિલક્ષણપ્રયોગો જ્ઞેયઃ ।
यद्वा ‘सर्वे तीर्थकरा अनन्तबलिनोऽष्टप्रातिहार्यवन्तश्च’ इत्येवं तीर्थकरलक्षणप्रतिपादनेऽतीर्थङ्करेषु तल्ल-
क्षणव्यावृत्त्या पुरोवर्तिनि तीर्थकृति तीर्थकरत्वनिश्चयात्કેવલવ્યતિરેક્યેવ લક્ષણમ્ । ન હિ તીર્થકરદ્વયદર્શનં
સામાન્યેન જનેન કર્તું પાર્યતે, યેનેદં લક્ષણમન્વયવ્યતિરેકિ સ્યાદિતિ ભાવઃ । એવં સર્વત્રૈવાવગન્તવ્યમિત્યાશયવતાં
મતમપક્ષિપત્રાહ- ‘કેવલમિ’તિ । કેવલવ્યતિરેક્યેવ, ન તુ કેવલાન્વયિ અન્વયવ્યતિરેકિ વા, લક્ષણં इति
નાદરો જૈનાનામ્, પ્રમેયત્વાદેરપિ પદાર્થલક્ષણત્વવ્યવસ્થિતેઃ । પ્રમેયત્વાદેઃ પ્રમાવિષયત્વાદિરૂપસ્ય કેવલાન્વયિ-
ત્વેઽપિ પદાર્થલક્ષણત્વં શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધમેવેતિ કેવલવ્યતિરેક્યેવ લક્ષણમિત્યેકાન્તો ન શ્રેયાન્ इत्यन्यत्र विस्तरः ।

વસ્તુતઃ પ્રકૃતે અસદ્પ્રહનિવૃત્ત્યાદિફલજનકે ધર્મવાદે લક્ષણસ્ય = સમાનાઽસમાનજાતીયવ્યવચ્છે-
દકારિણઃ પ્રમાણલક્ષણસ્ય ન કશ્ચિદ્ ઉપયોગઃ સમ્ભવતિ । કસ્માત્ ? ઉચ્યતે, સ્વતન્ત્રસિદ્ધાઽહિંસાદીનાં

• કેવલવ્યતિરેકી લક્ષણ મીમાંસા •

પૂર્વપક્ષ :- જે કેવલવ્યતિરેકી હોય તે જ લક્ષણ બની શકે. કહેવાનો આશય એ છે કે લક્ષણના
આશ્રયભૂત તમામ પદાર્થને લક્ષ્ય અંતર્ગત કરીને લક્ષણ દ્વારા જ્યાં વિશેષગુણધર્મનો નિશ્ચય કરવાનો
હોય ત્યાં તે લક્ષણ વ્યતિરેકી જ હોય છે. દા.ત. ‘તીર્થકરો અતુલબલી હોય છે’ આવા લક્ષણ દ્વારા
સામેની વ્યક્તિનો તીર્થકરરૂપે નિશ્ચય કરવા માટે અન્ય તીર્થકરમાં એ લક્ષણ છે કે નહિ ? એ નિર્ણય
કરવો શક્ય નથી. કારણ કે એકત્ર બે તીર્થકર હાજર નથી હોતા. તેથી સમવસરણમાં સિંહાસન ઉપર
બેસીને દેશના આપનાર વ્યક્તિ તીર્થકર છે કે નહિ ? એનો નિર્ણય કરવા તે સિવાયના અતીર્થકર
તરીકે પ્રસિદ્ધ માણસમાં અતુલબલરૂપ તીર્થકરલક્ષણ જાય છે કે નહિ ? તેનો વિચાર કરવો જરૂરી બને
છે. અનેકવિધ અન્ય વ્યક્તિમાં અતુલબલસ્વરૂપ તીર્થકરલક્ષણ ગેરહાજર હોવાથી અતુલબલી ધર્મદેશક
વ્યક્તિ તીર્થકર છે. એમ સિદ્ધ થાય છે. આમ સર્વત્ર લક્ષણ તો કેવલવ્યતિરેકી જ હોય છે. જે કેવલવ્યતિરેકી
ના હોય તે લક્ષણ બની ના શકે.

ઉત્તરપક્ષ :- આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે કેવલવ્યતિરેકી હોય તેને જ લક્ષણ માનવામાં પ્રમેયત્વ
વગેરે કેવલાન્વયી લક્ષણ નહિ બની શકે. તેથી અવ્યાપ્તિ આવશે. કહેવાનો આશય એ છે કે પદાર્થનું લક્ષણ
પ્રમેયત્વ છે. પરંતુ પ્રમેયત્વનો ક્યાંય પણ અભાવ નથી હોતો. માટે પ્રમેયત્વ કેવલાન્વયી છે, કેવલવ્યતિરેકી
નથી. તેથી કેવલવ્યતિરેકીને લક્ષ્યનું લક્ષણ માનવામાં આ રીતે અવ્યાપ્તિદોષ આવવાથી કેવલવ્યતિરેકીને
લક્ષણનું લક્ષણ માની ન શકાય. આ વાતનો વિસ્તાર અન્ય ગ્રંથમાં જોવાની ગ્રંથકારશ્રી ભલામણ કરે છે.

વસ્તુતો. । વાસ્તવમાં તો ધર્મવાદમાં પ્રમાણના લક્ષણનો કોઈ ઉપયોગ નથી. માટે તેનું લક્ષણ
કહેવામાં કોઈ પ્રયોજન જણાતું નથી - એમ જણાવેલ છે આનું પણ કારણ એ છે કે પોતપોતાના

વિચારદ્વારકતત્ત્વજ્ઞાનેનાઽસદ્ગ્રહનિવૃત્તેઃ અન્યથૈવોપપત્તેઃ । इतरभिन्नत्वेन ज्ञानस्य तत्साध्यस्याऽत्राऽनु-
पयोगात्संમુઘધર્મિજ્ઞાનેનૈવ^૧ કાર્યસિદ્ધેઃ^૨ इत्यत्र तात्पर्यम् ॥૧૨॥

નન્વર્થનિશ્ચયાર્થમેવ લક્ષણોપયોગઃ,

= સાહચર્યાદેઃ ષષ્ટિતન્ત્રાદિશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધાનામહિંસા-સત્યાદીનાં તાદૃશધર્માન્તરસંશય-જિજ્ઞાસા-વિચારદ્વારકતત્ત્વ-
જ્ઞાનેન = ષષ્ટિતન્ત્રાદિસ્વકીયશાસ્ત્રપ્રસિદ્ધૈકાન્તનિત્યત્વાદિધર્મેઃ સહાઽવિસંવાદો વર્તતે ન વા ? इति
શક્યકયા જિજ્ઞાસયા વા પ્રયુક્તો યો વિચારવિમર્શઃ તદ્દ્વારા જાયમાનેન અહિંસાદિવિશેષ્યક-ધર્મસાધન-
ત્વપ્રકારકવિજ્ઞાનેન અસદ્ગ્રહનિવૃત્તેઃ = કદાગ્રહવ્યાવૃત્તેઃ અન્યથૈવ = પ્રમાણલક્ષણોપયોગં વિનૈવ ઉપપત્તેઃ
= સદ્ગતેઃ । इतरभिन्नत्वेन = સ્વેતરાઽન્યત્વરૂપેણ જ્ઞાનસ્ય = વિજાતીયવ્યાવૃત્તિગોચરબોધસ્ય તત્સા-
ધ્યસ્ય = પ્રમાણલક્ષણસાધ્યસ્ય અત્ર = અસદ્ગ્રહનિવૃત્ત્યાદિફલજનકે ધર્મવાદે અનુપયોગાત્ = અનાવ-
શ્યકત્વાત્ । न चैवं साध्यसिद्धिः कुतः स्यादिति शक्यनीयम्, संમુઘધર્મિજ્ઞાનેનૈવ = લોકસિદ્ધપક્ષ-
બોધેનૈવ કાર્યસિદ્ધેઃ = સાધ્યસિદ્ધેઃ । न हि स्वैतरभिन्नत्वेन पर्वतं लक्षणद्वारा निश्चित्यैव तत्राऽनलानु-
મિતિર્વિદુષાં સમ્મતા, અન્યથા હેતુદાહરણાદિકમપીતરાન્યત્વેન જ્ઞાતું પ્રવૃત્તાવતિવિલમ્બસ્સ્યાત્સાધ્યસિદ્ધૌ ।
इत्थञ्च धर्मवादप्रयोज्यस्याऽसदभिनिवेशविलयस्य प्रमाणलक्षणोपयोगमृत एव सिद्धेर्न प्रमाणलक्षणस्योक्तौ
જ્ઞાયતે કિઞ્ચિત્પ્રકૃતોપયોગિ પ્રયોજનં इत्यत्र तात्पर्यम् = ગ્રન્થકૃદાકૃતમ્ ॥૮/૧૨॥

નનુ અર્થનિશ્ચયાર્થમેવ = અત્રાહિંસાદિપદાર્થપરિચ્છેદકૃતે એવ લક્ષણોપયોગઃ = પ્રમાણલક્ષણ-
પ્રયોજનમ્ । यथोक्तं बृहत्कल्पभाष्ये → लक्षणओ खलु सिद्धी तदभावे तं न साहए अत्थं, सिद्धिमिदं

દર્શનશાસ્ત્રમાં પ્રસિદ્ધ અહિંસા વગેરેનો પોતપોતાના શાસ્ત્રમાં દર્શાવેલ એકાંતનિત્યતા, એકાન્તઅનિત્યતા
વગેરે ગુણધર્મો સાથે તાલમેળ પડે એમ છે કે નહિ ? - આવા પ્રકારની શંકા કે જિજ્ઞાસાથી થયેલ
વિચારવિર્મશ દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. અને તે તત્ત્વજ્ઞાન દ્વારા કદાગ્રહની નિવૃત્તિ થાય છે.
આ જ તો ધર્મવાદનું ફળ છે. ધર્મવાદના ફળસ્વરૂપ અભિનિવેશત્યાગની સિદ્ધિ પ્રમાણલક્ષણની મીમાંસા
કર્યા વગર જ થઈ જાય છે તો પછી શા માટે પ્રમાણલક્ષણને ધર્મવાદનો વિષય બનાવવો ? તેની
કોઈ જરૂર નથી. વળી, પ્રમાણના લક્ષણનું પ્રયોજન છે અપ્રમાણથી ભિન્નરૂપે વિવક્ષિત જ્ઞાને ઓળખવું.
પ્રસ્તુત ધર્મવાદમાં તેનો કોઈ ઉપયોગ નથી. કારણ કે લોકસિદ્ધ ધર્મજ્ઞાનથી = પક્ષબોધથી જ નિર્ણયરૂપ
કાર્યની સિદ્ધિ થઈ જાય છે- એવું અહીં તાત્પર્ય છે. (૮/૧૨)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત ટીકાર્થમાં છેલ્લે જે તાત્પર્ય જણાવેલ છે તેની પાછળ ગ્રંથકારશ્રીનો ગર્ભિત
આશય એ રહેલો છે કે ધર્મવાદના વિષયરૂપે માન્ય એવા અહિંસાદિ તત્ત્વોના આશ્રયભૂત જીવાદિની
પ્રસિદ્ધિ સંમુઘ વ્યવહારથી જ થઈ જાય છે. તથા તેવા લોકસિદ્ધ જીવ વગેરેના બોધથી જ તે જીવાદિ
ધર્મમાં એકાન્તનિત્યતા વગેરેનો નિર્ણય કરી શકાય છે. માટે લક્ષણ દ્વારા અજીવભિન્નત્વરૂપે જીવનું
જ્ઞાન જરૂરી નથી. (૮/૧૨)

અહીં એક એવી દલીલ ઉપસ્થિત થાય છે કે → પ્રમાણના લક્ષણનો ઉપયોગ અર્થના નિશ્ચય
માટે જ છે. કારણ કે અંધારામાં 'આ સાપ છે' આવું મારું જ્ઞાન પ્રમાણ છે કે અપ્રમાણ ? આવો

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'સંમુઘજ્ઞાનેનૈવ' इति व्रुटितः पाठः । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ '..દ્ધિરિ..' इति पाठः ।

તેન જ્ઞાનપ્રામાણ્યસંશયનિવૃત્તૌ તન્મૂલાર્થસંશયનિવૃત્ત્યાઽર્થનિશ્ચયસિદ્ધેઃ ઇત્યાશઙ્કાયામાહ-
ન 'ચાર્થસંશયાપત્તિઃ પ્રમાણેઽતત્ત્વશઙ્કયા । તત્રાપ્યેતદવિચ્છેદાદ્દેત્વભાવસ્ય સામ્યતઃ ॥૧૩॥

ન ચેતિ । ન ચ પ્રમાણેઽતત્ત્વશઙ્કયા = અપ્રામાણ્યશઙ્કયા અર્થસંશયાઽપત્તિઃ લક્ષણં વિનેતિ
ગમ્યં, તત્રાઽપિ = પ્રમાણલક્ષણેઽપિ એતદવિચ્છેદાદ્ = અપ્રામાણ્યશઙ્કાયાઃ સ્વરસોત્થાપિતાયા અનુપ-
રમાત્, હેત્વભાવસ્ય = શઙ્કાકારણાઽભાવસ્ય સામ્યતઃ = તુલ્યત્વાત્, પ્રમાણલક્ષણ ઇવ પ્રમાણેઽપિ

સવ્વત્થ વિ → (બૃ.ક.ભા.૨૭૬) ઇતિ । તત્ત્વ પ્રકૃતે 'અહિંસાદિજ્ઞાનં પ્રમાણં ન વા ?' ઇતિ સન્દેહે
'તદપ્રમાણમેવેતિ વિપર્યયે વા સતિ મુમુક્ષુણામપિ તત્ર પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્, વિષયસન્દેહાદિસદ્ભાવાત્ । મુમુ-
ક્ષુણાં તત્ર પ્રવૃત્તિકૃતેઽર્થસંશયાદિપ્રયોજકસ્યાઽહિંસાદિધર્મસાધનગોચરજ્ઞાનનિષ્ઠપ્રામાણ્યશઙ્કાદેર્વિધૂનનમાવ-
શ્યકમ્ । તેન = પ્રમાણલક્ષણેન જ્ઞાનપ્રામાણ્યસંશયનિવૃત્તૌ = અહિંસાદિગોચરજ્ઞાનગતપ્રામાણ્યશઙ્કાવિ-

પર્યાસવ્યાવૃત્તૌ સત્યાં તન્મૂલાઽર્થસંશયનિવૃત્ત્યા = જ્ઞાનપ્રામાણ્યસન્દેહાદિમૂલકતદ્ગોચરસન્દેહાદિવિલયેન અ-
ર્થનિશ્ચયસિદ્ધેઃ = અત્ર ધર્મસાધનત્વેનાઽહિંસાદિપદાર્થપરિચ્છેદપ્રસિદ્ધેઃ । તત્ત્વ 'પ્રમાણલક્ષણસ્યોક્તૌ જ્ઞાયતે
ન પ્રયોજનમ્' ઇતિ વચનં મોઘમેવ ઇત્યાશઙ્કાયામાહ- 'ન ચેતિ । ન ચ પ્રમાણે અપ્રામાણ્યશઙ્કયા

= તદભાવવદ્વિશેષ્યક-તત્પ્રકારકત્વસંશીત્યા અર્થસંશયાપત્તિઃ = પ્રમેયગોચરચલિતપ્રતિપત્તિપ્રસઙ્ગઃ લક્ષણં
= પ્રમાણલક્ષણં વિનેતિ નૈયાયિકેન વક્તવ્યમ્; પ્રમાણ ઇવ પ્રમાણલક્ષણેઽપિ અપ્રામાણ્યશઙ્કાયા સ્વરસો-
ત્થાપિતાયાઃ = સ્વકીયરુચિવિશેષબલોત્પાદિતાયા અનુપરમાત્ = અવિશ્રામાત્ પ્રમાણલક્ષણોક્તાવપિ

તદપ્રામાણ્યશઙ્કાપ્રયુક્તા અર્થસંશયાઽપત્તિરપરિહાર્યૈવ નૈયાયિકસ્ય । ન ચ પ્રામાણ્યલક્ષણેઽપ્રામાણ્યશઙ્કા
નૈવ ભવિતુમર્હતિ, તદ્દેતુવિરહાદિતિ વક્તવ્યમ્, શઙ્કાકારણાઽભાવસ્ય = અપ્રામાણ્યસંશયકારણવિરહસ્ય
પ્રમાણલક્ષણ ઇવ પ્રમાણેઽપિ તુલ્યત્વાત્ । એવઞ્ચોભયત્ર શઙ્કાકારણાઽભાવે સતિ ઉભયત્ર શઙ્કાયા =

સંશય ઊભો થાય તો અર્થમાં = પદાર્થમાં સંશય પડે. પરંતુ જો તે જ્ઞાનમાં પ્રમાણનું લક્ષણ રહેતું
હોય તો તે જ્ઞાનને ઉદ્દેશીને થયેલ અપ્રામાણ્યની શંકા દૂર થાય છે. તથા અપ્રામાણ્યની શંકા દૂર થતાં
જ અર્થનો - પુરોવર્તી પદાર્થનો સંશય પણ રવાના થાય છે અને પદાર્થનો નિશ્ચય થાય છે કે 'આ
સાપ જ છે.' આમ પ્રમાણલક્ષણનો અર્થનિશ્ચય માટે - વિષયનિર્ણય માટે ઉપયોગ થાય છે. માટે પ્રમાણલક્ષણ

કહેવું જરૂરી છે. ← પરંતુ આ દલીલ બરાબર નથી. આવું જણાવવા માટે ગ્રંથકારશ્રી ફરમાવે છે કે-
ગાથાર્થ :- પ્રમાણ જ્ઞાનમાં અપ્રામાણ્યની શંકા દ્વારા અર્થસંશય થવાની સમસ્યા ઉભી નહિ થાય.
કારણ કે પ્રમાણલક્ષણમાં પણ અપ્રામાણ્યની શંકા અટકતી નથી. શંકાના કારણનો અભાવ તો બને
સ્થળે તુલ્ય જ છે. (૮/૧૩)

ટીકાર્થ :- 'પ્રમાણનું લક્ષણ કહેવામાં ન આવે, જાણવામાં ન આવે તો પ્રમાણ જ્ઞાનમાં પણ
અપ્રામાણ્યની શંકા થવા દ્વારા અર્થની-વિષયની શંકા થવાની સમસ્યા ઉભી થશે.' - આવું કહેવું વ્યાજબી
નથી. આનું કારણ એ છે કે પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવવામાં આવે તો પણ જેનો સ્વભાવ શંકાશીલ
છે તે વ્યક્તિને તો સ્વરસથી જ પ્રમાણલક્ષણમાં પણ અપ્રામાણ્યની શંકા થઈ શકે છે કે 'મને અંધકારમાં
સામે સાપનું જ્ઞાન થયું તે જ્ઞાનમાં જે પ્રમાણલક્ષણ રહે છે. તે પ્રમાણલક્ષણ સાચું છે કે ખોટું ?'

૧. હસ્તાદર્શ 'ચાર્થ....' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

શઙ્કાકારણાઽભાવે શઙ્કાયા અનુત્પત્તેરિત્યર્થઃ ॥૧૩॥

અહિંસાદિધર્મસાધનગ્રાહકં હિ પ્રમાણં પરેષાં ષષ્ટિતન્ત્રાદિકં સ્વસ્વશાસ્ત્રમેવ, તત્ર ચાઽહિંસાદિ-
'ગ્રહણાંશે સર્વતન્ત્રપ્રસિદ્ધત્વેન ન કદાપિ સંશયસ્તદ્વિશેષાંશે^૨ તુ ભવન્નયમનુકૂલ એવ ।

અપ્રામાણ્યશઙ્કાયા અનુત્પત્તેઃ = ઉત્પાદાઽયોગાત્ । ન હિ કારણવિરહે કાર્યં ભવિતુમર્હતિ, કાર્ય-
કારણભાવભઙ્ગાઽપાતાત્ । ન ચ પ્રમાણેઽપ્રામાણ્યશઙ્કાહેતુવિરહઃ કુતઃ સિદ્ધ ઇતિ શઙ્કનીયમ્, યત
એવ તવ પ્રમાણલક્ષણેઽપ્રામાણ્યશઙ્કાહેતુવિરહસિદ્ધિસ્તત એવ પ્રમાણે તત્સિદ્ધિઃ, આક્ષેપપરિહારયોસ્તુત્યયોગ-
ક્ષેમત્વાત્ । તદુક્તં શ્લોકવાર્તિકે કુમારિલભટ્ટેન → 'યશ્ચોભયોઃ સમો દોષઃ પરિહારસ્તયોઃ સમઃ ।
નૈકઃ પર્યનુયોક્તવ્યસ્તાદૃગર્થવિચારણે ॥ ← (શ્લો.વા.શૂન્ય.૨૫૨) ઇતિ ભાવનીયમ્ ॥૮/૧૩॥

અગ્રેતનકારિકાવતારાર્થમાહ -- 'અહિંસાદી'તિ । તત્ર ચ = ધર્મવાદે હિ અહિંસાદીનાં ધર્મસાધનતયા
સર્વતન્ત્રપ્રસિદ્ધત્વેન = સકલદર્શનશાસ્ત્રનિર્ણીતત્વેન અહિંસાદિગ્રહણાંશે = ધર્મિલક્ષણાઽહિંસાદિગોચરજ્ઞાનાંશે,
જ્ઞાનગોચરાઽહિંસાત્વાદ્યવચ્છિન્નવિશેષ્યતાકોટાવિતિ યાવત્; ન કદાપિ સંશય ઉત્પત્તુમર્હતિ, ધર્મ્યંશે સર્વેષાં
જ્ઞાનાનાં પ્રમાણત્વાત્ । તદ્વિશેષાંશે = 'અહિંસાદિકં કૂટસ્થનિત્યાત્મપક્ષે સઙ્ગચ્છતે ન વા ? અહિંસાદિ-
કમેકાન્તનિત્યવૃત્તિ ન વા ?' ઇત્યેવં સ્વતન્ત્રોપદર્શિતાઽહિંસાદૌ સ્વતન્ત્રદર્શિતકૂટસ્થનિત્યાત્મવૃત્તિત્વાંશે
તુ ભવન્ = ઉત્પદમાનઃ અયં = સંશયઃ તત્ત્વપ્રતિપત્તૌ અનુકૂલ એવ = સહકાર્યેવ । સાઙ્ખ્ય-નૈયાયિકાદીનાં

પોતાની ઈચ્છાથી ઊભી કરવામાં આવેલી શંકા તો અટકી શકતી નથી ને ! આમ પ્રમાણના લક્ષણમાં
શંકા થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાનમાં પણ અપ્રામાણ્યની શંકા ઊભી થશે અને તેના લીધે 'પુરોવર્તી પદાર્થ
સાપ છે' એવો નિર્ણય નહિ થઈ શકે. આમ પ્રમાણનું લક્ષણ કહેવા છતાં અર્થસંશય - અર્થવિષયક
અનિશ્ચય તો ઊભો જ રહે છે. માટે અર્થનિશ્ચય નિમિત્તે પ્રમાણનું લક્ષણ કહેવું જરૂરી નથી.

પૂર્વપક્ષી :- પ્રમાણના લક્ષણમાં તો શંકા ઊભી થવાનું કોઈ જ કારણ નથી. માટે પ્રમાણલક્ષણશંકા
જન્ય પ્રમાણ સંશય દ્વારા પદાર્થશંકા ઉત્પન્ન થવાને કોઈ અવકાશ જ નથી. મૂલં નાસ્તિ કુતઃ શાખા ?

ઉત્તરપક્ષી :- તો પછી સમાન યુક્તિથી એમ કહી શકાય છે કે પ્રમાણમાં પણ શંકા ઊભી થવાનું
કોઈ કારણ જ નથી. માટે પ્રમાણગતપ્રામાણ્યવિષયક સંશય દ્વારા પદાર્થશંકા ઊભી થવાની કોઈ શક્યતા
જ નથી. તો પછી શા માટે પ્રમાણના લક્ષણનું પ્રતિપાદન કરવું ? પ્રમાણમાં અપ્રામાણ્યની શંકાનું
કારણ ગેરહાજર હોય તો પ્રમાણમાં અપ્રામાણ્યની શંકા ઉત્પન્ન ન જ થઈ શકે. અન્યથા તે બે વચ્ચે
કાર્યકારણભાવનો ભંગ થવાની આપત્તિ આવે. (૮/૧૩)

વળી, સૌથી વધુ અગત્યની વાત તો એ છે કે અહિંસા વગેરે ધર્મસાધન છે - એમ જણાવનાર
પ્રમાણ તો અન્યદર્શનીઓના મતાનુસાર ષષ્ટિતન્ત્ર વગેરે પોતપોતાના શાસ્ત્રો જ છે. અને ધર્મવાદમાં
અહિંસા વગેરે તો સર્વદર્શનોમાં પ્રસિદ્ધ હોવાના લીધે 'અહિંસા ધર્મસાધન છે કે નહિ ?' આવો સંશય
તો કદાપિ થઈ શકતો જ નથી. પરંતુ તેના વિશેષ અંશમાં જ સંશય થઈ શકે. જેમ કે 'આત્માને
એકાંત નિત્ય માનવામાં આવે તો અહિંસા વગેરે સંગત થાય કે નહિ ? અહિંસાદિ એકાંતનિત્યવૃત્તિ
હોય કે નહિ ?' - આવી વિશેષ અંશમાં શંકા પડી શકે છે. પરંતુ આવો ઊભો થતો સંશય તો
તત્ત્વનિર્ણયમાં વિશેષ ઉપયોગી જ છે. કારણ કે તેવી શંકા થયા પછી વિશેષ પ્રકારે તત્ત્વચિંતન કરીને

૧. હસ્તાદર્શો 'ગ્રહાંશે' ઇતિ પાઠાન્તરમ્ । ૨. હસ્તાદર્શો '..શેષાંશેષાં તુ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

न चैकांशे शङ्कितप्रामाण्यं^१ ज्ञानमितरांशस्याप्यनिश्चायकमिति युक्तं, घट-पटसमूहाऽऽ-
लम्बनात् घटांशे^२ प्रामाण्यसंशये पटस्याप्यनिश्चयाऽऽपत्तेरित्याशयवानाह-

‘सर्वथाऽऽत्मनो नित्यत्वेऽहिंसादिकं सङ्गच्छते न वा’ इति भवन् संशयः बौद्धादीनाञ्च ‘आत्मन
एकान्तक्षणिकत्वेऽहिंसादिकं घटते न वा ?’ इति जायमानः सन्देहो नित्याऽनित्यात्मतत्त्वप्रतिपत्त्यनुकूल
एवेति भावः । न च अहिंसादौ धर्मिणि विशेषांशे = एकांशे = एकान्तनित्यात्मवृत्तित्वादिधर्मे शङ्कित-
प्रामाण्यं विपर्यस्तप्रामाण्यं वा ज्ञानं इतरांशस्यापि = अशङ्कितविषयस्यापि अनिश्चायकं = संश-
यादिकारणं इति वक्तुं युक्तम्, ‘पीतः शङ्ख’ इति ज्ञानात् पीतांशे प्रामाण्यसन्देहे शङ्खस्याऽप्यनिश्च-
यापत्तेः । न च ‘सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमि’ति न्यायादेवोत्तेजकान्न शङ्खनिश्चयप्रतिबन्धप्रसङ्गः, न
चैवमत्र वक्तुं पार्यते, अहिंसादौ सर्वथानित्यात्मवृत्तित्वसंशये धर्मसाधनत्वप्रकारकनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धा-
दिति वक्तव्यम्, एवं सति घटपटसमूहाऽऽलम्बनात् = ‘घट-पटयोर्नीलरूप-वितस्तिपरिमाण-भूतलसंयोगादिकं
मया दृष्टमि’त्याकारकात् नानाप्रकारतानिरूपितनानामुख्यविशेष्यताशालिज्ञानात् घटांशे प्रामाण्यसंशये
पटस्यापि अनिश्चयापत्तेः । न चैवं दृष्टमिष्टं वा । ततश्च ‘अहिंसादि कूटस्थनित्याऽऽत्मवृत्ति न
वा ?’ इति संशये सत्यपि स्वदर्शनशास्त्रज्ञाताऽहिंसादिधर्मसाधनस्य पुरुषस्य न ‘अहिंसादि धर्मसाधनं
न वा ?’ इति संशयापत्तिः । इत्थञ्चाहिंसादिविशेषांशे जायमानस्संशयस्तत्त्वप्रतिपत्त्यनुकूल एव इत्या-
शयवान् ग्रन्थकार आह ‘अर्थे’ति ।

पदार्थनो व्यवस्थित निर्णय थर्ष शके छे.

प्रश्न :- ज्ञानना बे अंश छे. स्वरूपसापेक्ष अने विषयसापेक्ष. ज्ञानमां प्रामाण्य-अप्रामाण्य-भ्रमत्व-
संशयत्व वगैरे गुणधर्मा स्वरूपसापेक्ष छे. तथा प्रकारता-विशेष्यता वगैरे गुणधर्मा विषयसापेक्ष छे.
तेथी ज्ञानना अेक अंशमां शंका पडवाथी ज्ञानना बीज्ज अंशनो पण अल्लान्त निश्चय नहि थर्ष शके.
माटे ‘पोतपोताना शास्त्रमां ज्ञावेले अहिंसा वगैरेमां नित्यवृत्तित्व छे के नहि ?’ आवा संदेह द्वारा
अहिंसांमां धर्मसाधनत्वनी पण शंका ओत्ती थवानी शक्यता आवशे. माटे अेवा संदेहने कर्ष रीते
तत्त्वनिर्णय माटे अनुकूल कहेवाय ?

जवाब :- ज्ञानना अेक अंशमां शंका पडवाथी अन्य अंशमां शंका पडे तेवो कोर्ष नियम नथी.
आनुं कारण अे छे के ‘आ घट-पट छे’ आवुं समूहालंबन ज्ञान थया पछी घट अंशमां प्रामाण्यनो
संशय ओत्तो थवा छतां पट अंशमां संशय ओत्तो थतो नथी. परंतु अेक अंशमां संशय पडवाथी ते
ज्ञान पोताना बीज्ज अंशमां पण अनिश्चायक बनी जतुं डोय तो तो घट अंशमां प्रामाण्यनो संशय
थया पछी पटअंशमां पण निश्चय थर्ष नहि शके. परंतु आवुं थतुं नथी. तेथी उपरोक्त नियम मान्य
बनतो नथी. ‘आ घट-पट छे’ अेवुं ज्ञान थया पछी ‘में जे घट तरीके ज्ञेयेल डतो ते घडो ज डतो
के बीजुं कांर्ष डतुं ?’ आवो संशय थवा मात्रथी कांर्ष ‘में जे पट ज्ञेयो डतो ते पट ज डतो के
बीजुं कांर्ष ?’ आवी शंका नथी थर्ष जती. ते ज रीते ‘पोतपोताना धर्मशास्त्रमां धर्मसाधन रूपे ज्ञावेले
अहिंसादि नित्यवृत्ति छे के नहि ?’ आवी शंका थवा मात्रथी ‘अहिंसादि धर्मसाधन छे के नहि ?’
आवी शंका ओत्ती थवानो कोर्ष ज अवकाश नथी.- आवा आशयथी ग्रंथकारश्री ज्ञावे छे के →

१. मुद्रितप्रतौ ‘शङ्कितप्रामाण्यज्ञा...’ इति पाठः । २. हस्तादर्शे ‘प्रामाण्ये’ इत्यशुद्धः पाठः ।

અર્થયાથાત્મ્યશઙ્કા તુ તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગિની । શુદ્ધાર્થસ્થાપકત્વં ચ તન્નં સદર્શનગ્રહે ॥૧૪॥

અર્થેતિ । અર્થસ્ય = અહિંસાદેર્યાથાત્મ્યસ્ય = સ્વતન્ત્રપ્રસિદ્ધનિત્યાશ્રયવૃત્તિત્વાઽનિત્યાઽઽશ્રયવૃત્તિ-
ત્વાદેઃ શઙ્કા (=અર્થયાથાત્મ્યશઙ્કા) તુ વિચારપ્રવૃત્ત્યા તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગિની । તતશ્ચ પ્રતીયમાનં
શુદ્ધાર્થસ્ય = સર્વથા શુદ્ધવિષયસ્ય વ્યવસ્થાપકત્વં = પ્રમિતિજનકત્વં (=શુદ્ધાર્થસ્થાપકત્વં ચ)

અહિંસાદેઃ સ્વતન્ત્રપ્રસિદ્ધનિત્યાઽઽશ્રયવૃત્તિત્વાઽનિત્યાશ્રયવૃત્તિત્વાદેઃ તદ્ગતાઽભિપ્રેતસકલવિચારોપન્યાસાર્થ
કૃત્વાચિન્તાન્યાયેન જાયમાના શઙ્કા તુ ઇતિ સાઙ્ખ્ય-નૈયાયિકાદિતન્ત્રપ્રસિદ્ધો યઃ ક્લૂટસ્થનિત્ય આત્માઽ-
હિંસાશ્રયવિધયા, તદ્વૃત્તિત્વમહિંસાદૌ સઙ્ગચ્છતે ન વા ? ઇતિ સાઙ્ખ્ય-નૈયાયિકાદિશઙ્કા, એવમેવ
બૌદ્ધદર્શનપ્રસિદ્ધો ય એકાન્તક્ષણિક આત્માઽહિંસાશ્રયવિધયા, તદ્વૃત્તિત્વમહિંસાદૌ સઙ્ગચ્છતે ન વા ?
ઇતિ બૌદ્ધશઙ્કા ચ વિચારપ્રવૃત્ત્યા = માધ્યસ્થ્યગર્ભતત્ત્વબોધાઽનુકૂલવિચારવિમર્શદ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનોપયોગિની
= તત્ત્વપ્રતિપત્તિપ્રયોજિકા । વિચારપાટવેન યાવદ્ યાવદ્ વિવેકદાઢ્યં ભવતિ તાવત્ તાવદ્ ભ્રમશૈથિલ્યં
જાયતે, તરતમભાવાઽઽપન્નસાધનાઽઽયત્તં ફલં તરતમભાવાઽઽપન્નમિતિ ન્યાયાત્ । વિચારવિષયત્વં ચ
નાઽજ્ઞાતસ્ય નાપિ નિશ્ચિતસ્ય કિન્તુ સન્દિગ્ધસ્ય, 'સન્દિગ્ધં સપ્રયોજનં ચ વિચારમર્હતી'તિ ન્યાયાદિતિ
રઘુનાથઃ । તદુક્તં નૈષ્કર્મ્યસિદ્ધિવૃત્તૌ જ્ઞાનોત્તમેન અપિ → 'સન્દિગ્ધે ન્યાયઃ પ્રવર્તત' ઇતિ ન્યાયાત્
સન્દિગ્ધસ્યૈવ વિચાર્યત્વાત્ ← (નૈ.સિ.૪/૩ વૃત્તિ) । ઇત્યજ્વ હૃદ-નક્રન્યાયેન તત્ત્વજ્ઞાનાઽર્થયાથાત્મ્યશઙ્કયોર-
ન્યોઽન્યોપયોગિત્વમેવેતિ ભાવઃ । ન ચૈવમન્યોન્યાશ્રયઃ શઙ્કનીયઃ, વનસિંહન્યાયેન તદપાકરણાત્ । યથા
કિરાતવધ્યઃ સિંહો મહદ્વનં શરણં પ્રવિશ્ય દુરાધર્ષઃ કિરાતેભ્યો ન વિભેતિ વનં ચ સિંહાધિષ્ઠાનાનુગૃહીતં
કિરાતૈઃ દુષ્પ્રવેશં ભવતિ તથાઽત્ર યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમ્ ।

યત્તુ તન્ત્રવાર્તિકે → દૃઢવિપર્યયજ્ઞાનાનન્તરં સહસૈવ ચ સમ્યજ્ઞાનોત્પાદાતિભારાદ્ ભારૈકદેશાવતારણાર્થ
સંશયોત્થાપનમાત્રમેવ તાવદ્ યુક્તમ્ ← (ત.વા.૧/૩/૨૨/૫.૨૨૧) ઇત્યુક્તં તદયુક્તમ્, તત્ત્વજ્ઞાનસ્યાઽઽત્મ-
સ્વભાવાનુગુણેન ભારાઽસમ્ભવાત્, સ્વોત્પત્તિપૂર્વ તસ્ય અર્થયાથાત્મ્યશઙ્કાદ્યપેક્ષણેઽપિ સ્વોત્પાદનન્તરં તદ-
પેક્ષાયા અનાવશ્યકત્વાચ્ચ । ક્વચિત્ પરિશુદ્ધપર્યાયાન્તરોત્પાદાર્થ તદપેક્ષણેઽપિ સર્વત્ર તથાનિયમાઽ-
ભાવાદિતિ ઢિક્ ।

પ્રકૃતમુચ્યતે - તતશ્ચ = તાદૃશતત્ત્વજ્ઞાનાચ્ચ પ્રતીયમાનં સર્વથા શુદ્ધવિષયસ્ય = હેતુ-સ્વરૂપાઽનુબન્ધાદિ-
પ્રકારપ્રયુક્તશુદ્ધિસાકલ્યોપેતગોચરસ્ય નિત્યત્વાનુવિદ્ધાઽનિત્યત્વશાલિન આત્માદિપદાર્થસ્ય પ્રમિતિજનકત્વં =

ગાથાર્થ :- જ્ઞાનમાં અર્થના યાથાત્મ્યની શંકા તો તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. આમ શુદ્ધ અર્થનો પ્રમાત્મક
બોધ જે ઉત્પન્ન કરે છે તે સાચા દર્શનને-ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં પ્રયોજક બને છે. (૮/૧૪)

ટીકાર્થ :- 'અહિંસા વગેરેમાં પોતપોતાના દર્શનશાસ્ત્રમાં જણાવેલ એકાન્ત નિત્ય એવા આશ્રયભૂત આત્મામાં
રહેવાપણું સંગત થાય છે કે નહિ?' આવી નૈયાયિક, સાંખ્ય વગેરેને થતી શંકા તેમજ 'અહિંસા વગેરેમાં
પોતપોતાના દર્શનશાસ્ત્રમાં જણાવેલ એકાન્ત અનિત્ય એવા આશ્રયભૂત આત્મામાં રહેવાપણું સંભવે કે નહિ?'
આવી બૌદ્ધ વિદ્વાનોની શંકા વિચારદશા દ્વારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં ઉપયોગી છે. કારણ કે તેવી શંકાથી-જિજ્ઞાસાથી મધ્યસ્થ
વાદીને ચિંતન કરતાં-કરતાં સર્વ પ્રકારે શુદ્ધ એવા જ્ઞાનવિષયભૂત આત્માનો પ્રમાત્મક બોધ ઉત્પન્ન થાય છે.

સદ્દર્શનસ્ય = શોભનાઽઽગમસ્ય ગ્રહે = સ્વીકારે (=સદ્દર્શનગ્રહે) તન્ત્રં = પ્રયોજકમ્ ।

તદ્ગ્રહે ચ તત એવ ધર્મસાધનોપલમ્ભાત્ કિં લક્ષણેનેતિ^૧ ભાવઃ ॥૧૪॥

તત્રાઽઽત્મા નિત્ય એવેતિ યેષામેકાન્તદર્શનમ્ । હિંસાદયઃ કથં તેષાં કથમપ્યાત્મનોઽવ્યયાત્ ॥૧૫॥

તત્રેતિ । તત્ર = ધર્મસાધને વિચારણીયે, આત્મા નિત્ય એવ ઇતિ યેષાં સાહ્યાદીનાં એકાન્તદર્શનં, તેષાં હિંસાદયઃ કથં મુખ્યવૃત્ત્યા યુજ્યન્ત ઇતિ શેષઃ, કથમપિ ખણ્ડિતશરીરાઽવયવૈકપરિણામેનાઽપિ આત્મનોઽવ્યયાદ્ = અખણ્ડનાત્ ।

પ્રમાકારણત્વં શોભનાગમસ્ય સ્વીકારે પ્રયોજકં = તન્ત્રમ્, હરિભદ્રબ્રાહ્મણ-સિદ્ધસેનપણ્ડિતાદિવત્ । તદ્ગ્રહે ચ = યથાવસ્થિતવસ્તુમાત્રપ્રતિપાદકશોભનાઽઽગમપરિગ્રહે તુ તત એવ = શોભનાગમાદેવ ધર્મસાધનોપલમ્ભાત્ = ધર્મસાધનવિનિશ્ચયાત્ કિં લક્ષણેન = સૃતં પ્રમાણલક્ષણેન ઇતિ ભાવઃ ॥૮/૧૪॥

અર્થયાથાત્મ્યમેવ વિચારયન્નાહ - 'તત્રે'તિ । અધ્યાત્મસારેઽપિ (અ.સા.૧૨/૨૪) કારિકેયમુપદર્શિતા ગ્રન્થકૃતા । તેષાં સાહ્યા-નૈયાયિકાદીનાં હિંસાદયઃ કથં મુખ્યવૃત્ત્યા = અનુપચરિતરીત્યા યુજ્યન્તે ? ખણ્ડિતશરીરાવયવૈકપરિણામેનાપિ = વિઘટિતદેહાહુઃ સાકમભિન્નપરિણામાભ્યુપગમદ્વારેણાપિ આત્મનઃ = આત્મપદપ્રતિપાદ્યસ્ય તન્મતે અખણ્ડનાત્ = વિઘટનવિરહાત્ ।

તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → તત્રાત્મા નિત્ય એવેતિ, યેષામેકાન્તદર્શનમ્ । હિંસાદયઃ કથં તેષાં, યુજ્યન્તે મુખ્યવૃત્તિતઃ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૪/૧) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → તત્ર = ધર્મસાધનવિષયે વિચારે પ્રસ્તુતે, અતતિ = સતતં ગચ્છતિ અપરાઽપરપર્યાયાનિતિ આત્મા = જીવઃ, નિત્ય એવ = અપ્રચ્યુતાઽનુત્પન્ન-

એટલે કે ધર્મસાધન તરીકે માન્ય અહિંસાદિ પદાર્થ ખરા અર્થમાં સંગત થાય તેવા આત્માનો પ્રામાણિકપણે સ્વીકાર કરવામાં પૂર્વોક્ત શંકા-જિજ્ઞાસા પ્રયોજક બને છે અને તેના નિમિત્તે તથાવિધ આત્માનું પ્રતિપાદન કરનાર સદ્દર્શનના સુંદર આગમનો સ્વીકાર થાય છે. આ રીતે પૂર્વોક્ત શંકા-જિજ્ઞાસા તાત્ત્વિક આગમનો સ્વીકાર કરવામાં પરંપરાએ કારણ બને છે જ. તથા તાત્ત્વિક આગમશાસ્ત્રનો સ્વીકાર થતાં તેનાથી જ ધર્મસાધનોનો પણ બોધ થઈ જશે. માટે પ્રમાણના લક્ષણની તેમાં કોઈ આવશ્યકતા રહેતી નથી. એવો અહીં આશય છે. (૮/૧૪)

❖ એકાન્ત નિત્ય આત્મમતે હિંસાદિ અસંગત ❖

અહિંસાના આશ્રયભૂત આત્માના વાસ્તવિક સ્વરૂપનો વિચાર કરતાં ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે → ગાથાર્થ :- તે બાબતમાં 'આત્મા નિત્ય જ છે' - આ પ્રમાણે જેઓનું એકાન્ત દર્શન છે તેઓના મતે હિંસા વગેરે કેવી રીતે સંગત થાય ? કારણ કે આત્માનો કોઈ પણ રીતે તેમના મતે નાશ થઈ શકતો જ નથી. (૮/૧૫)

ટીકાર્થ :- ધર્મવાદમાં ધર્મસાધનની વિચારણા કરવામાં આવે તો ખ્યાલ આવે છે કે 'આત્મા નિત્ય જ છે.' આ પ્રમાણે જે સાંખ્ય વગેરે વિદ્વાનોનું એકાન્ત દર્શન છે તેમાં હિંસા વગેરે મુખ્યપણે કેવી રીતે સંગત થઈ શકે ? કારણ કે કોઈ પણ રીતે આત્માનો તેમના મતે નાશ થતો જ નથી. મતલબ કે ખંડિત શરીરના વિભિન્ન અવયવો સાથે અભિન્ન પરિણામ માનવા દ્વારા પણ એકાન્ત નિત્ય આત્મવાદી સાંખ્ય વગેરેના મતમાં આત્માનો નાશ-વ્યય-ખંડન-ઉચ્છેદ થઈ શકતો જ નથી.

૧. હસ્તાદર્શ 'ક્ષણમિતિ' ઇતિ પાઠોઽશુભઃ પ્રતિભાતિ ।

ન હિ બુદ્ધિગતદુઃખોત્પાદરૂપા હિંસા સાહ્યનામાત્મનિ પ્રતિબિમ્બોદયેનાડનુપચરિતા સમ્ભવતિ ।
ન વા નૈયાયિકાનાં સ્વભિન્નદુઃખરૂપગુણરૂપા સા આત્મનિ સમવાયેન, પ્રતિબિમ્બ-સમવાયયોરેવ

સ્થિરૈકરૂપ એવ, ન પુનઃ કથઞ્ચિદનિત્યોડપિ, ઇતિ = અનેન પ્રકારેણ, યેષાં = નૈયાયિક-વૈશેષિક-
સાહ્યો(?ખ્યૌ)પનિષદિકાદીનામ્, એકાન્તેન = નિત્યાડનિત્યોભયાત્મકે વસ્તુનિ નિત્યત્વલક્ષણેનૈકવિભાગે-
નાવલમ્બનભૂતેન દર્શનં = દૃષ્ટિર્મતમ્ = એકાન્તદર્શનં, તદ્દેષામસ્તિ, હિંસાદયઃ = પ્રાણિવધાદયઃ, આદિશબ્દાદ-
સત્યાદયો વધવિરતિકર્તૃત્વં ભોક્તૃત્વં જન્માદયશ્ચ, કથં = કેન પ્રકારેણ, યુજ્યન્તે = ઘટન્તે, ન કથઞ્ચિ-
દિત્યર્થઃ । અથ નિત્યેડપ્યાત્મનિ યુજ્યન્ત એવ તે, યદાહુસ્તદ્વાદિનઃ,

“જ્ઞાનયત્નાદિસમ્બન્ધઃ, કર્તૃત્વં તસ્ય વર્ણ્યતે । સુખદુઃખાદિસંવિત્તિ-સમવાયસ્તુ ભોક્તૃતા ॥

નિકાયેન વિશિષ્ટાભિરપૂર્વાભિશ્ચ સઙ્ગતિઃ । બુદ્ધિભિર્વેદનાભિસ્તુ, તસ્ય જન્માભિધીયતે ॥

પ્રાગાત્તાભિર્વિયોગસ્તુ, મરણં જીવનં પુનઃ । સદેહસ્ય મનોયોગો, ધર્માધર્માભિસંસ્કૃતઃ ॥ (તત્ત્વસઙ્ગ્રહ-૧૭૩-૧૭૫)

એવં મરણાદિયોગેન, હિંસા યુક્તાડવસીયતે । તત્પ્રતિપક્ષભૂતાપિ(ચ), કિમહિંસા ન યુજ્યતે ॥

સત્યાદીન્યપિ તેનૈવ, ઘટન્તે ન્યાયસઙ્ગતેઃ । એવં હિંસાદયો જ્ઞેયા, વૈશેષિકવિકલ્પિતાઃ ॥”

() સાહ્યનાં ચાયં વિશેષઃ, “પ્રતિબિમ્બોદયન્યાયાદેવ તસ્યોપભોક્તૃતા । ન જહાતિ સ્વરૂપં
તુ, પુરુષોડયં કદાચન ॥ ()” ઇત્યાશઙ્ક્યાહ મુખ્યવૃત્તિતઃ = અનુપચરિતત્વેન ન યુજ્યન્તે, ઉપચાર-
તસ્તુ યુજ્યન્તેડપિ, કેવલં નાસૌ તત્ત્વચિન્તાયાં સમ્મતઃ, ઔપચારિકત્વં ચૈષાં હિંસાદીનામેકાન્તનિત્ય-
સ્યાત્મનઃ પૂર્વોપાત્તબુદ્ધિવેદનાવિયોગાદીનામસમ્ભવાત્તદસમ્ભવશ્ચ નિત્યસ્યૈકરૂપત્વાદિતિ ← (અ.પ્ર.૧૪/૧) ।
તતશ્ચાત્મનો હિંસાદિકં યાચિતકમખંડનન્યાયમેવાનુસરતિ નૈયાયિક-સાહ્યઆદિમતે । એતેન → વાસ્તવં
કર્તૃત્વ-ભોક્તૃત્વ-બન્ધ-મોક્ષાદિકમાત્મનો નાસ્તિ કિન્તુ સ્વકામપરિકલ્પિતં શુકનલિકાન્યાયેન ← (ગોપા.
તા.વૃ.૮/૨૧) ઇતિ ગોપાલોત્તરતાપનીયોપનિષદ્વૃત્તિકૃતો નારાયણસ્યૈકાન્તોક્તિરપિ પ્રતિશક્ષિન્તા, શિષ્ટલોક-
વ્યવહારપથબહિર્ભાવાપત્તેઃ । → નિત્યૈકાન્તે ન હિંસાદિ તત્પર્યાયાડપરિક્ષયાત્ । મનઃસંયોગનાશાદૌ વ્યા-
પારાડનુપલમ્બતઃ ॥ ← (અ.ઉપ.૧/૫૪) ઇતિ અધ્યાત્મોપનિષદ્વચનમપ્યત્રાડનુસન્ધેયમ્ ।

સાહ્યના હિ બુદ્ધૌ દુઃખોત્પાદલક્ષણા હિંસાડવિકૃતે પુરુષે પ્રતિબિમ્બોદયેનોપચરન્તિ । નેયં તાત્ત્વિકી
આત્મહિંસા, પ્રતિબિમ્બોદયેડપિ કૂટસ્થનિત્યસ્ય પુરુષસ્યાડવિકૃતત્વાદિત્યાશયેનાહ ‘ન હી’તિ । નૈયાયિકા
હ્યાત્મનિ સમવાયેન સ્વેતરદુઃખોત્પાદલક્ષણાં હિંસામાવિર્ભાવયન્તિ । તદપિ ન યુક્તં, આત્મભિન્નદુઃખો-
દયેડપ્યાત્મનોડવિચલિતત્વાદિત્યાશયેનાહ ‘ન વે’તિ ।

તે આ રીતે - સાંખ્ય મતે સાંખ્ય મત મુજબ દુઃખની ઉત્પત્તિ તો બુદ્ધિમાં જ થાય છે અને બુદ્ધિમાં
દુઃખોત્પત્તિ થવી એ જ સાંખ્યમતે હિંસા છે. એકાન્ત નિત્ય આત્મામાં તો સાંખ્યમતે કેવળ દુઃખનું પ્રતિબિંબ
જ પડે છે. આ પ્રતિબિંબ કાલ્પનિક હોવાથી પ્રતિબિંબાત્મક હિંસા કાલ્પનિક બની જશે. તેથી સાંખ્યમાન્ય
કૂટસ્થ નિત્ય આત્મામાં વાસ્તવિક = અનુપચરિત = મુખ્ય હિંસા સંભવતી નથી.

તથા નૈયાયિક મતે પણ આત્મા સર્વથા = સર્વ પ્રકારે નિત્ય જ મનાયેલ છે. તેથી નૈયાયિક
મતે પણ હિંસા સંગત નહિ થાય. તે આ રીતે - નૈયાયિકમતે હિંસા એટલે આત્મામાં દુઃખરૂપ ગુણની

काल्पनिकत्वात् ।

न च कथमपि स्वपर्यायविनाशाऽभावे हिंसाव्यवहारः कल्पनाशतेनाप्युपपादयितुं शक्यत इति । तदिदमाह- “निष्क्रियोऽसौ ततो हन्ति हन्यते वा न जातुचित् ।

कञ्चित्केनचिदित्येवं न हिंसाऽस्योपपद्यते” ॥ (अष्टक-१४/२) ॥१५॥

उभयत्र हेत्वन्तरमाह- प्रतिबिम्ब-समवाययोरेव काल्पनिकत्वात् । तथाहि- पुरुषस्य दुःखस्य चाऽ-मूर्त्तत्वेन प्रतिबिम्बोदयो न सम्भवति, छायावन्मूर्त्तद्रव्येणैव हि प्रतिबिम्बाख्यं स्वाकारं भास्वरमूर्त्तद्रव्योपादानं द्रव्यमारभ्यते । यथोक्तं निशीथभाष्ये → सामा उ दिया छाया अभासुरगया णिसिं तु कालाभा । सच्चेव भासुरगया सदेहवण्णा मुणेयव्वा ॥ ← (नि.भा.गा.४३१९) इति ।

युक्तञ्चेत्, अन्यथेदन्त्वावच्छेदेन मुखभेदग्रहाऽभावात् । ‘इदं मुखं’ इति प्रतीतेः कथञ्चिदुपपाद-नेऽपि ‘इदं मुखप्रतिबिम्बमि’ति प्रतीतेः कथमप्युपपादयितुमशक्यत्वात्, मुखभ्रमाऽधिष्ठानरूपमुखप्रतिबि-म्बत्वस्य प्रागेवाऽग्रहात्, ‘आदर्शं मुखप्रतिबिम्बमि’त्याधाराऽऽधेयभावाऽध्यवसायाऽनुपपत्तेश्चेत्यधिकं स्या-द्वादकल्पलतायाम् (शा. वा.स्त.२/का.३०वृ.) । समवायस्य यथा काल्पनिकत्वं तथा बुभुत्सुभिरस्मत्कृता जयलता (स्या.रह.मध्य. खण्ड१/पृ.५० वृ.) विलोकनीया ।

‘न हि खदिरगोचरे परशौ पलाशे द्वैधीभावो भवती’ति न्यायेन ग्रन्थकृदाह- ‘न च कथमपि’ इत्यादि । प्रकृतार्थे अष्टकप्रकरणसंवादमाह- ‘निष्क्रियोऽसावि’ति (अ.प्र.१४/२) । तद्वृत्तिश्चैवम् → निर्गतः क्रियायाः कार्यकरणादिति निष्क्रियः असौ = एकान्तनित्य आत्मा, एकान्तनित्यत्वादेव । तथाहि- नित्यः क्रमेण वा कार्यं करोति यौगपद्येन वा ? न तावत् क्रमेण कार्यं करोति, यतोऽसावेककार्यकरणकाले कार्यान्तरकरणे समर्थः स्यादसमर्थो वा? नासमर्थः, नित्यस्यैकरूपत्वेन सर्वदेवाऽसमर्थत्वप्रसङ्गात् । नापि समर्थः, कालान्तरभाविसकलकार्यकरणप्रसङ्गात् । न ह्यविकलसामर्थ्यं सदपि कारणं कार्यं न करोतीति वक्तुं युक्तम्, विवक्षितकार्यस्याऽप्यकरणप्रसङ्गात् । अथ सहकारिकारणाऽभावात् कार्याऽन्तरं न करोति । ननु सहकारी तमुपकुर्वन् वा स्यादनुपकुर्वन् वा? नानुपकुर्वन् वन्ध्यापुत्रादेरपि सहकारित्वप्रसङ्गात् । अथोप-

उत्पत्तिः गुणः अने गुणो वय्ये नैयायिकमते सर्वथा भेद होवाना लीधे ऐकान्तनित्य आत्माथी सर्वथा भिन्न ऐवो दुःखरूप गुण समवायसंबंधथी आत्मां रहे छे. आ ज छे आत्मान्नी नैयायिकमान्य हिंसा. परंतु आवुं मानवामां आवे तो आत्मां अनुपचरित = उपचारशून्य मुष्य हिंसा संगत नथी थती. कारण के समवाय संबंध पोते ज काल्पनिक होवाथी सर्वथा भिन्न ऐवा आत्मा अने दुःख वय्ये संबंध तरीकेनुं तात्त्विक कार्य ते करी नहि शके.

ज्यां सुधी आत्माना पर्यायनो नाश स्वीकारवामां न आवे ऐटले के पर्यायरूपे आत्माने अनित्य स्वीकारवामां न आवे त्यां सुधी सेंकडो कल्पना करवा छतां पण आत्मां तात्त्विक मुष्य हिंसानो व्यवहार कोरि पण रीते संगत थरि शक्तो नथी. माटे ज अष्टक प्रकरणमां जशावेल छे के → ऐकान्त नित्य आत्मा निष्क्रिय होवाना लीधे कोरिने पण, क्यारेय पण उणतो नथी के कोरिना पण द्वारा क्यारेय उणतो नथी. तेथी ऐकान्तनित्य आत्मान्नी हिंसा संगत थरि शक्ती नथी. ← (८/१५)

१. हस्तादर्शं ‘हन्ति’ इत्यशुद्धः पाठः ।

મનોયોગવિશેષસ્ય ધ્વંસો મરણમાત્મનઃ । હિંસા તત્ત્વેન્ન તત્ત્વસ્ય સિદ્ધે'રર્થસમાજતઃ ॥૧૬॥

મન ઇતિ । 'મનોયોગવિશેષસ્ય = સ્મૃત્યજનકજ્ઞાનજનકમનઃસંયોગસ્ય ધ્વંસ આત્મનો મરણમ્,

કુર્વન્નિતિ પક્ષસ્તદા તસ્માદુપકારં ભિન્નં કરોત્યભિન્નં વા? ભિન્નોપકારકરણે નિત્યોડનુપકૃત એવ, અભિન્નોપકારકરણે ચ સ એવ કૃતઃ સ્યાત્તથા ચ નિત્યત્વક્ષતિરિતિ નિત્યસ્ય ન ક્રમેણ કાર્યકરણમ્ । નાપિ યોગપદ્ધેન, વર્તમાનસમય એતજ્જન્યસકલકાલકાલીનકાર્યકરણપ્રસઙ્ગાત્તથાડનુપલમ્બાચ્ચ । તદેવમક્રિયો નિત્યઃ, અથવા નિત્યાત્મવાદિભિઃ કૈશ્ચિદકર્તૃકત્વં તસ્યાભ્યુપગમ્યતે । અતો નિક્ક્રિયોડસૌ, તતઃ = તસ્માન્નિક્ક્રિયત્વાત્ । હન્તિ ન કઞ્ચિદ્ ઇતિ વ્યવહિતેન સમ્બન્ધઃ હન્યતે = વ્યાપાદ્યતે, 'વાશબ્દો' વિકલ્પાર્થઃ, ન જાતુચિત્ = ન કદાચિત્, વ્યાપાદકાત્મનો નિક્ક્રિયત્વાત્, હનનીયસ્ય વા સર્વથા નિત્યત્વાત્, કેનચિદ્ ઇત્યનેન સમ્બન્ધઃ, કઞ્ચિત્ સૂક્ષ્મ-બાદરાદિભેદં પ્રાણિનમ્, કેનચિત્ = ઘાતકપુંસા કર્તૃભૂતેન ઢણ્ડાદિના વા કરણભૂતેન મનઃપ્રભૃતિના વા, ઇતિશબ્દો હેત્વર્થઃ, એવંશબ્દશ્ચોપદર્શનાર્થઃ । તતશ્ચેત્યેવમન્યૂનાડધિકાદનન્તરોદિતાદ્ ઘાતક-હનનીયાડભાવલક્ષણાહ્લેતોઃ ન = નૈવ હિંસા = વ્યાપત્તિઃ અસ્ય = સર્વથાનિત્યાત્મનઃ ઉપપદ્યતે = ઘટતે ← (અ.૧૪/૨ વૃ.) ઇતિ । તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયેડપિ → દેહાત્પૃથક્ત્વ એવાસ્ય, ન ચ હિંસાદયઃ ક્વચિત્ । તદભાવેડનિમિત્તત્વાત્, કથં બન્ધઃ શુભાડશુભઃ ? ॥ ←(શા.વા.૩/૩૨) ઇતિ । ઇત્યચ્ચ નૈયાયિકદર્શને હિંસાવિમર્શઃ કાકદન્તપરીક્ષાન્યાયમનુસરતીતિ ફલિતમ્ ॥૮/૧૫॥

નૈયાયિકસમ્મતમરણમાશઙ્ક્યાડપક્ષિપન્નાહ મન ઇતિ । અધ્યાત્મસારેડપિ (અ.સા.૧૨/૨૫) કારિકેયમુપદર્શિતા ગ્રન્થકૃતા । અધ્યાત્મમનઃસંયોગધ્વંસો મરણમિતિ ચેત્ ? ન, જાગરાવસ્થાડઘક્ષણ એવાત્મનો મરણપ્રસઙ્ગાત્, સુષુપ્તિકાલીનાડડત્મમનોયોગસ્ય તદા વિનાશાત્ । ન ચ જ્ઞાનજનકાડડત્મમનઃસંયોગનાશસ્યૈવ મરણપદવાચ્યતા, સુષુપ્તિકાલીનમનોયોગસ્તુ જ્ઞાનાડજનક ઇતિ ન તન્નાશે જાગરદશાયાં મૃત્યુવ્યવહારાડપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, એવં સતિ સુષુપ્ત્યાઘક્ષણ એવાત્મનો મરણાપત્તેઃ, સુષુપ્તિપૂર્વકાલીનસ્ય જ્ઞાનજનકસ્યાત્મમનઃસંયોગસ્ય તદાનીં નાશાદિતિ । લઘ્વાવસરો નૈયાયિકઃ સામ્પ્રતં સ્વાડડશયમાવિર્ભાવયન્નાહ- સ્મૃત્ય-

વિશેષાર્થ :- સાંખ્યમાન્ય આત્મગત દુઃખપ્રતિબિંબ કાંઈ આત્મામાં દુઃખની સિદ્ધિ કરી ન શકે. બાકી તો અરીસામાં પોતાનું પ્રતિબિંબ પડવાથી 'આરસીમાં પોતે છે' એવું સ્વીકારવાની આપત્તિ આવે. વળી, આત્મા અને દુઃખ બન્ને અમૂર્ત-અરૂપી હોવાથી આત્મામાં બુદ્ધિગત દુઃખનું પ્રતિબિંબ માનવાની વાત પણ સાવ કાલ્પનિક જ છે. આ જ રીતે નૈયાયિકમાન્ય સમવાય સંબંધ પણ કાલ્પનિક જ છે. સમવાયનું ખંડન સ્યાદ્વાદકલ્પલતા, સ્યાદ્વાદરહસ્ય, ન્યાયાલોક વગેરે ગ્રંથોમાં વિસ્તારથી કરવામાં આવેલ છે. માટે સમવાયઆધારિત હિંસા પણ કાલ્પનિક જ બની જાય છે. માટે નૈયાયિક દર્શનમાં પણ આત્માની હિંસા સંગત થઈ શકતી નથી. માટે અહિંસા વગેરે માટેનો પ્રયત્ન પણ વૃથા જ બની રહેશે. (૮/૧૫)

❀ મનોયોગધ્વંસરૂપ હિંસા અસંગત ❀

ગાથાર્થ :- વિશિષ્ટ મનોયોગનો નાશ આત્માનું મરણ છે અને એ જ હિંસા છે. આવું કહેવું પણ વ્યાજબી નથી. કારણ કે તાદૃશનાશત્વ તો અર્થસમાજસિદ્ધ છે. (૮/૧૬)

ટીકાર્થ :- "સ્મૃતિઅજનક-જ્ઞાનજનક એવા મનોયોગનો નાશ એ આત્માનું મરણ કહેવાય છે.

૧. હસ્તાવર્શે '...હ્વેરાર્થ...' ઇતિ પાઠઃ ।

તહિંસા । इयं ह्यात्मनोऽव्ययेऽप्युपपत्त्यते । अतिसान्निध्यादेव हि शरीरखण्डनादात्माऽपि खण्डित इति लोकानामभिमानः, नाऽयं विशेषदर्शिभिरादरणीय' इति चेत् ?

न, तत्त्वस्य = उक्तध्वंसत्वस्य अर्थसमाजतः = अर्थवशादेव सिद्धेः, स्मृतिहेत्वभावादेव स्मृत्य-जननाच्चरममनःसंयोगस्याऽपि संयोगान्तरवदेव नाशात् ।

जनक-ज्ञानजनकमनःसंयोगस्य = स्मृत्यजनकत्वे सति शरीराऽवच्छिन्नज्ञानजनको य आत्माऽनुयोगिको मनःप्रतियोगिकः संयोगः तस्य ध्वंसः = विनाश एव आत्मनो मरणम् । सुषुप्तिपूर्वकालीनमनोयोगस्य स्मृतिजनकत्वात् सुषुप्त्याद्यक्षणे मरणव्यवहारप्रसङ्गः । सुषुप्तिकालीनमनोयोगस्य ज्ञानाऽजनकत्वात् जागरदशाऽऽद्यक्षणे मृत्युव्यवहृतिप्रसक्तिः । मरणाऽव्यवहितपूर्वक्षणीयमनोयोगस्य ज्ञानकारणत्वेऽपि स्मृत्यकारणत्वात्तन्नाशे मृत्युव्यवहारसङ्गतिरेव । तत् = तादृशमरणमेव आत्मनो हिंसा व्यवहियते । इयं हि हिंसा आत्मनः अव्ययेऽपि = अविनाशेऽपि उपपत्त्यते, गगनघटसंयोगध्वंसवत् । न च गगनस्य नित्य-त्वेऽपि घटस्याऽनित्यत्वात्तत्संयोगस्य ध्वंससम्भवेऽपि प्रकृताऽऽत्ममनःसंयोगस्य ध्वंसो न सम्भवति, उभयोरेव नित्यत्वादिति वाच्यम्, गगन-परमाणूनां नित्यत्वेऽपि गगनानुयोगिक-परमाणुप्रतियोगिकसंयोगविशेष-नाशोपलब्धेः प्रकृतेऽपि तत्सम्भवे बाधकाऽभावात् ।

अत्र स्याद्वादी उत्तरयति 'ने'ति । उक्तध्वंसत्वस्य = स्मृत्यजनकदेहाऽवच्छिन्नज्ञानजनकमनःसंयोग-ध्वंसत्वस्य अर्थसमाजतः = अर्थवशादेव = नानાસામગ્રીબલાદેવ સિદ્ધેઃ । તથાહિ- મરણાઽવ્યવહિતપૂર્વક્ષ-ણીયમનોયોગસ્ય સ્મૃત્યજનકત્વં હિ સ્મૃતિહેત્વભાવાદેવ, તત એવ તેન સ્મૃત્યજનનાત્ । ચરમમનઃસંયોગસ્ય = મરણાઽવ્યવહિતપૂર્વાઽઽત્મમનોયોગસ્ય સંયોગાઽન્ટરવદેવ = અચરમમનઃસંયોગસ્યેવ આત્મમનઃસંયોગનાશક-સામગ્ર્યા નાશાત્, ન તન્નાઽધિકં કિઞ્ચિત્ પ્રવિશતિ । તતશ્ચ નૈવ શૂઙ્ગગ્રાહિકાન્યાયેન કસ્યાઽપિ પ્રતિ-નિયતસ્ય હિંસકત્વવ્યવહારસમ્ભવઃ । યથા નીલરૂપસામગ્ર્યભાવાદ્ ઘટે નીલરૂપાઽજનને ઘટનાશકસામગ્ર્યા ઘટધ્વંસજનનેઽનીલઘટનાશત્વમર્થસમાજસિદ્ધં ભવતિ તથા જ્ઞાનજનકાઽઽત્મમનોયોગનાશકસામગ્ર્યા ચરમમ-નઃસંયોગધ્વંસજનને સ્મૃતિસામગ્ર્યભાવાચ્ચરમમનઃસંયોગે સ્મૃતિકારણત્વવિરહેણ સ્મૃત્યજનકજ્ઞાનજનકમનઃ-સંયોગધ્વંસત્વમર્થસમાજસિદ્ધં ભવતિ । ન ચ તત્ શૂઙ્ગગ્રાહિકયા કસ્યા અપિ સામગ્ર્યાઃ કાર્યતાઽવચ્છેદકં

અને તે જ આત્માની હિંસા કહેવાય. આત્માનો નાશ ન થવા છતાં પણ આવી હિંસા સંગત થઈ શકે છે. વાસ્તવમાં આત્માનો નાશ ન થવા છતાં આત્મા અને શરીર અતિનજીક હોવાના કારણે શરીરનો નાશ થવાથી 'આત્મા પણ મરી ગયો' આ પ્રમાણે સામાન્ય જીવોને મિથ્યા અભિમાન થાય છે - પરંતુ આત્મા અને શરીર વચ્ચેના ભેદને જોનારા વિદ્વાનોએ તેવું ફોગટ અભિમાન આદરવા લાયક નથી..”

ઉપરોક્ત નૈયાયિક કથન વ્યાજબી ન હોવાનું કારણ એ છે કે સ્મૃતિઅજનક જ્ઞાનજનક-મનોયોગધ્વંસત્વ અર્થસમાજથી જ સિદ્ધ થાય છે. આનું કારણ એ છે કે ચરમ મનસંયોગનો નાશ પણ અન્ય મનસંયોગના નાશની જેમ જ ઉત્પન્ન થાય છે. ફક્ત સ્મૃતિનો હેતુ ન હોવાથી જ તે ચરમ મનસંયોગ સ્મૃતિજનક બનતો નથી. એટલા માત્રથી કાંઈ તેવા મનોયોગનો નાશ કાંઈ તાત્વિક હિંસાના વ્યવહારનું સમર્થન

તથા ચ નેયં હિંસા કેનચિત્કૃતા સ્યાદિતિ સુસ્થિતમેવ સકલં જગત્યાત્ ॥૧૬॥

વક્તું શક્યતે, સામગ્રીદ્વયપ્રયોજ્યત્વાત્ । તથા ચ = નીલેતરઘટધ્વંસત્વાવચ્છિન્નસામગ્ર્યા ઇવ સ્મૃત્યજનક-જ્ઞાનજનકાત્મમનઃસંયોગનાશત્વાડવચ્છિન્નસામગ્ર્યા અપ્રસિદ્ધત્વપ્રકારેણ હિ નેયં હિંસા કેનચિત્કૃતા સ્યાત્ ।

एतेन ब्राह्मणशरीरहत्यैव ब्रह्महत्येति प्रत्युक्तम्, मृतब्राह्मणशरीरदाहेऽपि तत्प्रसङ्गात् । न च मर-णोद्देश्यकत्वाऽभावादेवाऽयमदोष इति वक्तव्यम्, तदुद्देशेनापि मृतब्राह्मणदेहदाहे तदापत्तेः । ब्राह्मणात्मनस्तु नाश एव नेति ब्राह्मणं घ्नतोऽपि न सा हिंसा स्यात् । न च स्मृत्यजनकब्राह्मणशरीराऽवच्छिन्नज्ञान-जनकमनःसंयोगनाशाऽनुकूलव्यापार एव ब्रह्महत्येति वाच्यम्, चञ्चलस्य तादृशमनःसंयोगस्य स्वत एव नश्वरत्वात्, साक्षाद्घातानुपपत्तेश्च । न च ब्राह्मणशरीराऽवच्छिन्नदुःखविशेषाऽनुकूलव्यापारस्यैव हिंसात्व-मिति वक्तव्यम्, मूर्च्छितब्राह्मणदेहदाहे तदनापत्तेः, निद्रायामिव मूर्च्छायामपि दुःखाऽनुत्पत्तेः, नैयायिक-सम्मतमनोयोगविशेषविरहात् । वस्तुतस्तु शरीराच्छरीरिणः सर्वथा भेदे तच्छेदादिना शरीरिणो दुःखमपि भवितुं नार्हतीत्यधिकं (स्या.क.स्त.३/गा.३२) स्याद्वादकल्पलतायाम् ॥८/१६॥

કરી ન શકે. એકાંત નિત્ય આત્મવાદમાં કોઈના દ્વારા આત્માની હિંસા સંગત થઈ જ નહીં શકે. તેથી આખું જગત મોત, ખૂન વગેરેના ભયથી મુક્ત બનીને સ્વસ્થ બની જશે. (૮/૧૬)

વિશેષાર્થ :- અહીં નવ્ય નૈયાયિકો આત્માને એકાંત નિત્ય માનવા છતાં હિંસા, મૃત્યુ વગેરેની સંગતિ કરવા માટે એમ કહે છે કે → અમુક પ્રકારના આત્મમનઃસંયોગનો નાશ થવો એ જ આત્માનું મરણ છે. જો આત્મમનોયોગના નાશને મરણ કહેવામાં આવે તો જાગૃતિની પ્રથમ ક્ષણે સુષુપ્તિકાલીન મનોયોગનો નાશ થયેલ હોવાથી મરણનો વ્યવહાર થવાની આપત્તિ આવે. તથા જ્ઞાનજનક મનોયોગનો નાશ મરણ મનાય તો ઉપરોક્ત દોષ રવાના થવા છતાં સુષુપ્તિક્ષણે મોતનો વ્યવહાર થવાની સમસ્યા સર્જાય. કારણ કે તે ક્ષણે જ્ઞાનજનક જાગૃતિકાલીન મનોયોગનો નાશ થાય જ છે. તેના નિવારણ માટે સ્મૃતિઅજનક અને જ્ઞાનજનક મનોયોગના નાશને મરણરૂપે સ્વીકારવો જરૂરી બને છે. સુષુપ્તિપૂર્વક્ષણે જે જ્ઞાનકારણીભૂત મનોયોગ છે તે સ્મૃતિઅજનક હોવાથી તેનો નાશ થતાં નિદ્રાની પ્રથમ ક્ષણે મોતના વ્યવહારની સમસ્યા ઊભી નહિ થાય. મોતની પૂર્વ ક્ષણે જે આત્મમનઃસંયોગ હોય છે તે જ્ઞાનજનક હોવાની સાથે સ્મૃતિઅજનક પણ છે જ. કારણ કે તે કાલાંતરે સ્મૃતિને ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી. આમ આત્મા અમર હોવા છતાં આત્મામાં રહેનાર ઉપરોક્ત મનોયોગનો નાશ થવાથી આત્માનું મરણ-ખૂન-હિંસા વગેરે વ્યવહાર થાય છે. ←

પરંતુ ગ્રંથકારશ્રી જણાવે છે કે નૈયાયિકની ઉપરની વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે મરણ તરીકે અભિપ્રેત કાર્યરૂપ ધ્વંસમાં રહેનાર સ્મૃતિઅજનક-જ્ઞાનજનક આત્મમનોયોગનાશત્વ નામનો ગુણધર્મ અર્થસમાજસિદ્ધ હોવાથી કોઈ વિવક્ષિત ચોક્કસ સામગ્રીનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બની શકતો નથી. અર્થ = કાર્યજનક સામગ્રી, સમાજ = સમૂહ, સિદ્ધ = પ્રયુક્ત, અર્થસમાજસિદ્ધ = સામગ્રીસમૂહપ્રયુક્ત = અનેકવિધ સામગ્રીથી પ્રયુક્ત હોવાથી તથાવિધ નાશત્વ કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બની શકતો નથી. કહેવાનો આશય એ છે કે ઘટની સામગ્રીથી ઘટ ઉત્પન્ન થાય છે અને નીલરૂપની સામગ્રીથી નીલરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી તે બન્ને સામગ્રીના ક્રમસર કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બને છે ઘટત્વ અને નીલત્વ.

આત્મન એકાન્તનિત્યત્વાઽભ્યુપગમે દૂષણાન્તરમાહ-

શરીરેणाऽपि सम्बन्धो नित्यत्वेऽस्य न सम्भवी । विभुत्वेन च संसारः कल्पितः स्यादसंशयम् ॥१७॥

શરીરેणाऽપીતિ । નિત્યત્વે સતિ અસ્ય = આત્મનઃ શરીરેणाऽપિ સમં 'સમ્બન્ધો ન સમ્ભવી' । નિત્યસ્ય હિ શરીરસમ્બન્ધઃ પૂર્વરૂપસ્ય ત્યાગો વા સ્યાદત્યાગો વા ? આદ્યે સ્વભાવત્યાગસ્યા-

આત્મનઃ એકાન્તનિત્યત્વાઽભ્યુપગમે = અનિત્યત્વાઽસમ્ભિન્નનિત્યત્વાઽઙ્ગીકારે દૂષણાન્તરમાહ- 'શરીરે-
ણાપી'તિ । અધ્યાત્મસારેઽપિ (અ.સા.૧૨/૨૮) કારિકેયમુપદર્શિતા ગ્રન્થકૃતા । 'ઉભયતઃ પાશા-
રજ્જુ'રિતિ ન્યાયેન નિગ્રહીતું વિકલ્પયુગલમારચયતિ - નિત્યસ્ય ઇતિ । ન ચાઽઽકાશસ્યેવ નિત્યત્વે-

પરંતુ નીલઘટત્વ તો કોઈ પણ સામગ્રીનો જન્યતાઅવચ્છેદક બની ના શકે. કેમ કે તે ધર્મ કોઈ એક સામગ્રીથી પ્રયુક્ત નથી. પરંતુ અનેક સામગ્રીથી પ્રયુક્ત છે. તે જ રીતે કપાલ(માટી)માં નીલરૂપ ન હોવાથી નીલભિન્ન ઘટ ઉત્પન્ન થાય અને હથોડાના પ્રહાર દ્વારા તેનો નાશ થાય તો નીલેતરઘટનાશત્વ હથોડાપ્રહારનો કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ ન બને. પરંતુ ઘટનાશત્વ કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ બને.

બરાબર આ જ રીતે પ્રસ્તુતમાં પણ ચાલુ જીવન વ્યવહારમાં જ્ઞાનજનક મનોયોગનાશ પોતાની સામગ્રી દ્વારા ઉત્પન્ન થાય છે તથા સ્મૃતિની સામગ્રી પણ ત્યારે વિદ્યમાન હોવાના લીધે તે જ્ઞાનજનક મનોયોગ સ્મૃતિજનક પણ હોય છે. પરંતુ મૃત્યુની પૂર્વક્ષણે સ્મૃતિની સામગ્રી ગેરહાજર હોવાથી તે જ્ઞાનજનક મનોયોગ સ્મૃતિનો અજનક બની જાય છે. તેથી જ્યારે તે ચરમ મનોયોગનો નાશ થશે ત્યારે તેમાં રહેનારો સ્મૃતિઅજનક-જ્ઞાનજનક આત્મમનોયોગનાશત્વ નામનો ગુણધર્મ કોઈ એક સામગ્રીથી પ્રયુક્ત નથી પણ અનેક સામગ્રીથી પ્રયુક્ત છે. સ્મૃતિઅભાવ-પ્રયોજક સામગ્રી દ્વારા નાશપ્રતિયોગીવિશેષણરૂપે સ્મૃતિઅજનકત્વ આવી જાય છે. તથા જ્ઞાનજનક-મનોયોગનાશક સામગ્રી દ્વારા જ્ઞાનજનક મનોયોગનાશત્વ ગુણધર્મ આવે છે. આમ વિભિન્ન સામગ્રીથી સ્મૃતિઅજનકત્વવિશિષ્ટ જ્ઞાનજનક આત્મમનોયોગનાશત્વ ધર્મ અભિપ્રેત કાર્યમાં આવવાના લીધે તે કોઈ એક સામગ્રીનો કાર્યતાઅવચ્છેદક બની ના શકે. તેથી 'બીજા જ્ઞાનજનક મનોયોગનો જે રીતે નાશ થાય છે તે જ રીતે સ્મૃતિઅજનક જ્ઞાનજનક આત્મમનોયોગનો નાશ થશે' તેમ માનવું વ્યાજબી છે. ઘટનાશ જેનાથી થાય છે તેનાથી નીલઘટનો નાશ અને અનીલ-પીતાદિઘટનો નાશ થઈ શકે છે. મતલબ કે પૂર્વેના જ્ઞાનજનક મનોયોગના ધ્વંસની સામગ્રીથી જ મૃત્યુસમયે સ્મૃતિઅજનક જ્ઞાનજનક મનોયોગનો નાશ ઉત્પન્ન થઈ જશે. માટે 'ખૂની વગેરેએ માણસને માર્યો.' આવો વ્યવહાર અસંગત થઈ જશે. કારણ કે ખૂની માણસનું કાર્યતાઅવચ્છેદકધર્મ તાદૃશનાશત્વ નથી. માટે નવ્ય નૈયાયિકની ઉપરોક્ત માન્યતા વ્યાજબી નથી. (૮/૧૬)

આત્માને એકાન્તનિત્ય માનવામાં અન્ય દોષને બતાવતા ગ્રંથકારશ્રી ફરમાવે છે કે →

❖ એકાન્તનિત્ય આત્માનો દેહસંબંધ અસંભવ ❖

ગાથાર્થ :- આત્માને સર્વથા નિત્ય માનવામાં તેનો શરીર સાથે પણ સંબંધ સંભવી નહિ શકે. અને આત્મા સર્વવ્યાપી હોવાથી ચોક્કસ સંસાર પણ કલ્પિત જ થશે. (૮/૧૭)

ટીકાર્થ :- આત્માને એકાન્તે નિત્ય માનવામાં આત્માનો દેહ સાથે સંબંધ પણ સંભવતો નથી. કારણ કે સર્વથા નિત્યનો શરીર સાથે સંબંધ માનવામાં બે વિકલ્પ ઉપસ્થિત થાય છે કે 'એકાન્ત નિત્ય આત્મા પોતાના પૂર્વ સ્વરૂપનો ત્યાગ કરે તો શરીર સાથે તેનો સંબંધ સંભવી શકે કે પછી પૂર્વસ્વરૂપનો

૧. હસ્તાદર્શ 'સમ્બન્ધો' નાસ્તિ । હસ્તાદર્શાન્તરે 'સંધો' ઇતિ ત્રુટિતઃ પાઠઃ ।

નિત્યલક્ષણત્વાન્નિત્યત્વહાનિઃ, અન્યે ચ પૂર્વસ્વભાવવિરોધાચ્છરીરાડસમ્બન્ધ એવેતિ । વિભુત્વેન
ચાભ્યુપગમ્યમાનેન હેતુના સંસારોડસંશયં? કલ્પિતઃ સ્યાત્ । સર્વગતસ્ય પરલોકગમનરૂપમુખ્યસં-
સારપદાર્થાડનુપપત્તેઃ । અથવા વિભુત્વે ચ સંસારો ન સ્યાત્ । સ્યાચ્ચેદ્? અસંશયં કલ્પિતઃ સ્યાદિતિ

ડપ્યાત્મનઃ શરીરેણ સાકં સંયોગો નાડસમ્ભવતિ વાચ્યમ્, આકાશસ્યાડપિ સર્વથાનિત્યત્વાડનુપગમાત્ ।
આકાશસ્યૈકાન્તતો નિત્યત્વાડભ્યુપગમે તવાડપિ → ઈશાનાદ્ આકાશમ્ ← (બૃ.જા.૧/૬) ઇતિ બૃહ-
જ્જાબાલોપનિષદ્વચનસ્ય → એતસ્માદાત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ← (તૈ.૨/૧/૧,ઉત્ત.૧/૫) ઇતિ તૈત્તિરી-
યોપનિષદ્-વૈષ્ણવીયનારાયણોત્તરતાપિનીયોપનિષદોઃ વચનસ્ય, → આત્મત આકાશઃ ← (છાં.૭/૨૬/૨)
ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષદ્વચનસ્ય, → તસ્માદયમાકાશઃ ← (બૃહ.૪/૨/૩) ઇતિ બૃહદારણ્યકોપનિષદ્વચનસ્ય,
→ આત્મન આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ← (યો.ચૂડા.૭૨) ઇતિ યોગચૂડામણ્યુપનિષદ્વચનસ્ય → તસ્માદાત્મન
આકાશઃ સમ્ભૂતઃ ← (પૈ.૧/૩) ઇતિ પૈઙ્ગલોપનિષદ્વચનસ્ય, → આપઃ પૃથિવ્યાઃ સૂક્ષ્માસ્તુ તેભ્યસ્તેજસસ્ત-
તોડનિલઃ, તસ્માદાકાશમ્ ← (વૈ.તર્કકાણ્ડ-બ્રહ્મચિન્તાધ્યાય) ઇતિ વૈશ્વાનરસવચનસ્ય ચ વિરોધપ્રસંગો
દુર્વાર એવ, તત્ર સ્પષ્ટમેવાકાશસ્ય જન્યત્વોક્તેઃ । પૂર્વોત્તરકાલાડવચ્છેદેનાડકાશજનનાડજનનસ્વભાવ-
ભેદાદપ્યાત્મનઃ સર્વથાનિત્યત્વં બાધ્યતે । → સનાતનમેનમાહુરુતાડઘ સ્યાત્ પુનર્નવઃ ← (અથ.વે.૧૦/
૮/૨૩) ઇતિ અથર્વવેદવચનેનાડપ્યાત્મનઃ કથઙ્ચિન્નિત્યત્વમેવ સાધ્યતે, 'અણુરપિ વિશેષોડધ્યવસાયકરઃ'
ઇતિ ન્યાયેન સ્વભાવત્યાગસ્ય વસ્તુભેદસાધકતયા અનિત્યલક્ષણત્વાત્ પ્રકૃતે આત્મનો નિત્યત્વહાનિઃ =
એકાન્તનિત્યત્વપ્રચ્યુતિઃ દુર્વારૈવ । → સર્વ આત્મા જાયતે પુરુષોત્તમાત્ ← (શ્રી કૃ.૧/૧) ઇતિ વૈષ્ણવીયયા
શ્રીકૃષ્ણપુરુષોત્તમસિદ્ધાન્તોપનિષદા ચાત્મનઃ સર્વથા નિત્યત્વં બાધ્યતે । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ । 'વિભુત્વેન ચે'ત્યા-
નુપૂર્વ્યનુસારેણાર્થયોજનાં કૃત્વા 'વિભુત્વે ન ચ સંસાર' ઇતિ સપ્તમ્યન્તપાઠમઙ્ગીકૃત્યાડર્થમાયોજયતિ
'અથવે'તિ । સ્પષ્ટમ્ । તદુક્તં ઉપમિતિભવપ્રપઙ્ચાયાં કથાયામપિ → સર્વત્રગશ્ચ યો ભદ્ર ! સ ક્વ
ગચ્છેત્ કુતોડપિ વા ? ← (ઉપ.પ્રસ્તા.૪ ષડ્દર્શન.) ઇતિ ભાવ્યમ્ ।

ત્યાગ કર્યા વિના જ તેનો દેહ સંબંધ થાય ? જો પ્રથમ વિકલ્પ સ્વીકારીને એમ કહેવામાં આવે કે
'એકાન્તનિત્ય આત્મા શરીરસંયોગ થતાં પૂર્વે જે પોતાનું સ્વરૂપ છે તેને છોડીને દેહસંલગ્ન થાય છે'
તો આત્મામાં એકાન્ત નિત્યત્વ ગુણધર્મનો ઉચ્છેદ થશે. કારણ કે સ્વભાવનો-સ્વરૂપનો ત્યાગ કરવો
એ તો અનિત્ય પદાર્થનું લક્ષણ છે. તથા બીજો વિકલ્પ માન્ય કરીને નૈયાયિક એમ કહે કે 'પૂર્વ સ્વભાવનો
ત્યાગ કર્યા વિના જ આત્મા શરીર સાથે સંબંધ કરે છે' તો તે પણ ઉચિત નથી. આનું કારણ એ
છે કે પૂર્વે જે દેહઅસંબંધત્વ સ્વભાવ હતો તે હાજર હોવાથી આત્માનો શરીર સાથે સંબંધ થઈ જ
નહિ શકે, કારણ કે પૂર્વકાલીન શરીરઅસંબંધત્વ સ્વભાવ દેહસંબંધનો વિરોધી છે-પ્રતિબંધક છે.

વિભુ. । વળી, નૈયાયિકમતે એકાન્ત નિત્ય એવો આત્મા વિભુ = સર્વવ્યાપી હોવાથી સંસાર
પણ કલ્પિત બની જશે. એમાં કોઈ સંશય નથી. આનું કારણ એ છે કે સર્વવ્યાપી હોય તે એક સ્થાનેથી
બીજા સ્થાને જઈ જ ના શકે. તેથી પરલોકગમનસ્વરૂપ તાત્વિક સંસારપદાર્થ પણ અસંગત થઈ જશે.

અથવા એમ પણ કહી શકાય કે નૈયાયિકમાન્ય આત્મા વિભુ = સર્વવ્યાપી હોય તો સંસાર

૧. 'યઃ' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितप्रतौ ।

યોજનીયમ્ । તદિદમુક્તં-

“શરીરેणाऽपि सम्बन्धो नाऽत एवाऽस्य सङ्गतः ।

तथा सर्वगतत्वाच्च संसारश्चाप्यकल्पितः ॥” (अष्टक.१४/५) इति ॥१७ ॥

તદિદમુક્તં અષ્ટકપ્રકરણેઽપિ ‘શરીરેणे’તિ । તદ્વૃત્તિશ્ચૈવમ્ → ન કેવલમહિંસાદયો નિત્યે સત્યા-
ત્મનિ ન સઙ્ગચ્છન્તે, શરીરેણાપિ = દેહેનાપિ સહ સમ્બન્ધઃ = સંયોગઃ ન = નૈવ અત એવ =
નિક્ષિયત્વાદેવ હેતોઃ, નિક્ષિયસ્ય હિ સમ્બન્ધક્રિયા નોપપદ્યતે । અથવા અત એવેતિ નિત્યત્વાદેવેત્યર્થઃ ।
નિત્યસ્ય હિ શરીરસમ્બન્ધઃ પૂર્વરૂપત્યાગે વા સ્યાદત્યાગે વા ? અત્યાગે ચેત્તદા શરીરેણાઽસમ્બદ્ધ એવાસૌ
સ્યાચ્છરીરાઽસમ્બદ્ધત્વલક્ષણસ્ય પૂર્વરૂપસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । ત્યાગે ચેત્તદા તદનિત્યત્વમ્ સ્વભાવત્યાગસ્યાઽ-
નિત્યત્વલક્ષણત્વાત્, અસ્ય ઇતિ નિત્યાત્મનઃ ન = નૈવ સઙ્ગતો = યુક્તઃ । તથા ઇતિ વાક્યાન્ત-
રોપક્રમાર્થઃ, સર્વગતત્વાત્ = સકલભુવનવ્યાપકત્વાત્ । ઇષ્યતે ચ કૈશ્ચિદાત્મનો વિભુત્વમ્ । યદાહ-
“મદીયેનાત્મના યુક્તં, દૂરદેશાદિવર્ત્યપિ । ક્ષિત્યાદિ મૂર્તિમત્ત્વાદેરસ્મદીયશરીરવત્ ॥” () ચકારાન્નિ-
ક્ષિયત્વાન્નિત્યત્વાદ્વા । કિમિત્યાહ સંસારશ્ચાપિ, ન કેવલં શરીરસમ્બન્ધોઽસ્ય ન સઙ્ગતઃ, સંસારશ્ચાપિ
તિર્યઙ્-નર-નારક-નાકિનિકાયસંસરણલક્ષણો ન સઙ્ગતઃ । સંસરણં હ્યસર્વવ્યાપકસ્યૈવ યુજ્યતે સક્રિયસ્ય
કથઞ્ચિદનિત્યસ્ય ચેતિ । ચાપિ ઇતિ નિપાતદ્વયમપિ સમુચ્ચયાર્થમ્, અપિ ચ ઇત્યાદિવત્ । તથાહિ સર્વગતત્વે
નિક્ષિયત્વે નિત્યત્વે વા સત્યાત્મનઃ સર્વત્ર સર્વદા ચ ભાવાન્ન સંસારઃ સઙ્ગતઃ । કિં સર્વથા ન
સઙ્ગતઃ ? ઇત્યત આહ અકલ્પિતઃ = તાત્ત્વિકઃ । કલ્પિતસ્તુ સઙ્ગચ્છમાનોઽપિ ન હ્યેયોપાદેયકોટિ-
મારોહતિ નભોઽમ્ભોરુહવદિતિ ← (અષ્ટકવૃત્તિ ૧૪/૫) ।

એવં ચ વિભુત્વેન સંસારાઽભાવે સતિ યદાપન્નં તદુક્તં અષ્ટકે → તતશ્ચોર્ધ્વગતિર્ધર્માદધોગતિ-
રધર્મતઃ । જ્ઞાનાન્મોક્ષશ્ચ વચનં, સર્વમેવૌપચારિકમ્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૪/૬) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્
→ તતશ્ચ = એવં સંસારાઽભાવે સતિ ઊર્ધ્વગતિઃ = સ્વર્ગાદ્યવાપ્તિલક્ષણા ધર્માત્ = અહિંસાદ્યનુષ્ઠાન-
લક્ષણાત્, તથા અધોગતિઃ = નારકાદ્યવાપ્તિરૂપા અધર્મતો = અધર્માહિંસાદ્યનુષ્ઠાનરૂપાત્, તથા જ્ઞાનાત્
= પઞ્ચવિંશતિતત્ત્વાઽવબોધરૂપાત્ મોક્ષો = નિખિલકર્મનિર્મુક્તિલક્ષણઃ, ચશબ્દઃ ઉક્તસમુચ્ચયે, ઇતિશબ્દોઽત્ર
લુપ્તો દ્રષ્ટવ્યસ્તેન ઇતિવચનમ્ = એતદર્થપ્રતિપાદનમ્ । કિમિત્યાહ- સર્વમેવ = નિરવશેષમેવ, ઔપચારિકં
= કાલ્પનિકમપારમાર્થિકમિત્યાપન્નમ્, અભ્યુપગમ્યતે ચોર્ધ્વગતિર્ધર્માદિત્યાદિ સાઙ્ખ્યૈઃ । આહ ચ ઈશ્વર-

જ ન સંભવે. (વિભુત્વેન ચ સંસારઃ કલ્પિતઃ આવો શબ્દક્રમ માનવાના બદલે ‘વિભુત્વે ન ચ સંસારઃ’
આ મુજબ શાબ્દિક આનુપૂર્વી સ્વીકારીને પ્રસ્તુત અર્થઘટન થઈ શકે છે.) અને આત્માને વિભુ માનવા
છતાં જો સંસાર સંભવી શકતો હોય તો તે સંસાર કાલ્પનિક જ હોય, વાસ્તવિક ન જ હોય. આ
બાબતમાં કોઈ સંદેહ જ નથી. - આ પ્રમાણે બીજી રીતે પણ અર્થયોજના કરી શકાય છે.

માટે તો શ્રી અષ્ટકજીમાં હરિભદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજે જણાવેલ છે કે ‘એકાન્તનિત્ય હોવાથી જ
આત્માનો શરીર જોડે સંબંધ સંભવતો નથી. તથા નૈયાયિકમાન્ય આત્મા સર્વવ્યાપી હોવાથી અકલ્પિત
= વાસ્તવિક સંસાર પણ સંભવશે નહિ.’ (૮/૧૭)

परः शङ्कते-

कृष्णः- “धर्मेण गमनमूर्ध्वं, गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण । ज्ञानेन चापवर्गो, विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥ (साङ्ख्यकारिका-४४)” तथा “पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो, यत्र तत्राश्रमे रतः । जटी मुण्डी शिखी वापि, मुच्यते नात्र संशयः ॥” () इति ← (अष्टक.प्र १४/६ वृत्ति) इति । ततश्च → अतति = सातत्येन सर्वत्र गच्छतीति आत्मा ← (ऐ.आ.सा.भा.२/४/१/२१) इति ऐतरेयारण्यकसायणभाष्योक्तात्मपदव्युत्पत्तिरपि न सङ्गच्छेत । इत्थञ्च ‘स्वविषमूर्छितो भुजङ्गम आत्मानमेव दशति’ इति न्यायोऽत्र प्रसरति ।

अथ विभुत्वेन संसरणाऽभावेऽपि यदोर्ध्वलोके स्वहेतोरेव भोगाऽऽयतनमस्य भवति तदोर्ध्वगतिरपदिश्यते यदा त्वधस्तदाऽधोगतिरित्येवं भोगाऽऽयतनद्वारेणोर्ध्वगत्यादिरात्मनो भविष्यतीत्याशङ्कायामाह अष्टकप्रकरणकारः → भोगाऽधिष्ठानविषयेऽप्यस्मिन् दोषोऽयमेव तु । तद्भेदादेव भोगोऽपि, निष्क्रियस्य कुतो भवेत् ? ॥ ← (अ.प्र. १४/७) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → भोगो = विषयप्रतिभासिनो मनस आत्मनि स्फटिकोपाधिन्यायेन प्रतिबिम्बनम् । तथा चोक्तं विन्ध्यवासिना “पुरुषोऽविकृतात्मैव, स्वनिर्भासमचेतनम् । मनः करोति सान्निध्यादुपाधिः स्फटिकं यथा ॥” () स्वनिर्भासमिति स्वाकारवन्तं पुरुषं मनः कर्तुंभूतं करोतीति । “ततश्चेदृक्परिणतौ, बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते । प्रतिबिम्बोदयः स्वच्छे, यथा चन्द्रमसोऽम्बसि ॥” () तस्य भोगस्याधिष्ठानमायतनं = भोगाधिष्ठानं यत्र बुद्ध्यहङ्कारेन्द्रियादौ प्रकृतिविकारे सति पुरुषस्य भोगो भवति तद् भोगाधिष्ठानं = शरीरम् । तद् विषयो यत्र संसारे स तथा । तत्रापि = भोगाधिष्ठानविषयेऽपि, न केवलं भोगायतनकल्पनारहिते इत्यपिशब्दार्थः, अस्मिन् इति संसारे दोषो = दूषणं अयमेव = एष एवानन्तरोदित ऊर्ध्वगत्यादिसंसाराऽपारमार्थिकत्वलक्षणः, यतो भोगाधिष्ठानं शरीरमेव, तेन च सह सम्बन्धो निष्क्रियत्वेनाऽऽत्मनो न युक्तः । तदभावात्तद्द्वारकः संसार औपचारिक एवेति । तुशब्दः पादपूरणे, तथा भोगाऽधिष्ठानकल्पनमसङ्गतमेव, भोगस्यैवात्मनोऽयुज्यमानत्वादित्येतदाह, तद्भेदादेवेति । इह तच्छब्देन क्रिया परामृश्यते, ततः क्रियाभेदादेव क्रियाविशेषत्वादेव भोगस्य, भोगो हि क्रियाविशेष एव । अतः भोगोऽपि = विषयोपभोगोऽपि, न केवलं भोगाधिष्ठानविषयः संसार इत्यपिशब्दार्थः, निष्क्रियस्य = सकलक्रियाकलापविप्रहीणस्यात्मनः कुतः = कस्माद्धेतोः भवेत् = जायेत? न कुतोऽपीति भावः ← (अ.प्र.१४/७ वृत्ति) । गगनरोमन्थन्यायाक्रान्तप्रतिबिम्बभोगवादाऽपाकरणं विस्तरतस्तु पातञ्जलयोगलक्षणद्वात्रिंशिकायां करिष्यामः (द्वा.द्वा.११/२२-२७, भा.३, पृ.७९२-८११) तथापि प्रकृते → अह अण्णे सुखदुक्खे अण्णो आतत्ति अणुहवो कस्स ? । आबाललोगसिद्धो ? तप्पडिबिंबातो तस्सेव ॥ फलिहमणिस्साऽलत्तगजोगातो रत्तयव्व एयंपि । तस्सेव तहापरिणाम-विरहतो सव्वहाऽ(न?)जुत्तं ॥ तस्स य तहपरिणामे परिणामित्तं पसज्जती तह य । ल्हायादि सहावत्ता तद्धम्मत्तं सुहादीणं ॥ सुहदुक्खे सातेतरकम्मोदयजे जिणेहि पण्णत्ते । आयपरिणामरूवे ऊहाविन्नाणगम्मे त्ति ॥ एवं अणुहवसिद्धो घडपडसंवेदणादिभेदोऽवि । एगंतणिच्चपक्खे न संगतो बंध-मोक्खो य ॥ ण य णाणं णाणिस्सा एगंतणेव जुज्जते अण्णं । पडिवत्तादी ण तओ तस्स हवेज्जा जहऽन्नस्स ॥

← (धर्म.सं.२१४-२१९) इति धर्मसङ्ग्रहणिवचनानि विभावनीयानि जिज्ञासुभिः ॥८/१७॥

अंधकारश्री नैयायिकनी शंका २१५ करीने तेनुं निराकरश करवा भाटे कडे छे के →

અદૃષ્ટાદેહસંયોગઃ સ્યાદન્યતરકર્મજઃ । इत्थं जन्मोपपत्तिश्चेन्न^१ तद्योगाऽविवेचनात् ॥१८॥

અદૃષ્ટાદિતિ । અદૃષ્ટાત્ = પ્રાગ્જન્મકૃતકર્મણો લબ્ધવૃત્તિકાત્ દેહસંયોગોઽન્યતરકર્મજઃ સ્યાત્, આત્મનો વિભુત્વેનોભયકર્માઽભાવેઽપિ દેહસ્ય મૂર્ત્ત્વેનાઽન્યતરકર્મસમ્ભવાદિતિ । इत्थं जन्मनः = संसार-स्योपपत्तिः (= जन्मोपपत्तिश्चेत्), ऊर्ध्वलोकादौ शरीरसम्बन्धादेवोर्ध्वलोकगमनादिव्यपदेशोपपत्तेः ।

इत्थमपि विभुत्वाऽव्ययात् पूर्वशरीरत्यागोत्तरशरीरोपादानैकस्वभावत्वाच्च न नित्यत्वहानिः, नित्यैकान्तवादी परः = नैयायिकः कुश-काशाऽवलम्बनन्यायेन संसारसम्भवं शङ्कते 'अदृष्टादि'ति । अध्यात्मसारेऽपि (अ.सा.१२/२९) कारिकेयमुपदर्शिता ग्रन्थकृता । प्रागजन्मकृतकर्मणः = पूर्वभवोपार्जिताऽदृष्टसकाशात् लब्धवृत्तिकात् = प्राप्तफलदानकालात् कार्यजन्माऽभिमुखादिति यावत् जीवस्य देहसं-योगः = शरीरसम्बन्धविशेषः अन्यतरकर्मजः = आत्म-शरीराऽन्यतरक्रियाजन्यः स्यात् पर्वतमेषसंयोगवत् । आत्मनो विभुत्वेन = परममहत्परिमाणाश्रयत्वेन उभयकर्माभावेऽपि = शरीरात्मोभयसमवेतक्रियाविरहे उभयकर्मजन्यसंयोगस्य मेषद्वयसंयोगवत् विरहेऽपि देहस्य मूर्तत्वेन = अपकृष्टपरिमाणवत्त्वेन अन्यतर-कर्मसम्भवात् = अन्यतरकर्मजन्यसंयोगसम्भवात् । इत्थं = अन्यतरक्रियाजन्यस्याऽऽत्मदेहसंयोगस्य सम्भवप्रकारेण संसारस्य = तिर्यङ्-नर-નાકિ-નારકનિકાયજન્મરૂપસ્ય ઉપપત્તિઃ = સડ્ગતિઃ સ્યાત્ । ન ચેત્થં જન્મવ્યવહારસમ્ભવેઽપિ જીવસ્યોર્ધ્વલોકગમનાદિવ્યવહારાઽનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, ઊર્ધ્વલોકાદૌ = દેવલોકાદૌ શરીરસમ્બન્ધાત્ = દેહસંયોગવિશેષાદ્ એવ ઊર્ધ્વલોકગમનાદિવ્યપદેશોપપત્તેઃ = દેવલોકગમ-નાદિવ્યવહારસડ્ગતેઃ । इत्थमपि = अन्याऽन्यदेहसंयोगविशेषलक्षणसंसरणाऽभ्युपगमेऽपि आत्मनो विभुत्वा-ऽव्ययात् = परममहत्परिमाणाऽहानेः पूर्वशरीरत्यागोत्तरशरीरोपादानैकस्वभावत्वाच्च न नित्यत्वहानिः = नैवैकान्तनित्यत्वभङ्गप्रसङ्गः ।

ગાથાર્થઃ :- ‘અદૃષ્ટના લીધે અન્યતરકર્મજન્ય દેહસંયોગ આત્મામાં સંભવશે. આ રીતે જન્મની = સંસારની સંગતિ થઈ શકશે.’ આમ ન કહેવું. કારણ કે તે શરીરસંયોગનું નિરૂપણ થઈ શકતું નથી. (૮/૧૮)

• કર્મજન્ય દેહસંયોગાદિ અસંગત •

ટીકાર્થ :- ‘પૂર્વ જન્મમાં ઉપાર્જિત કરેલા અદૃષ્ટનો = કર્મનો જ્યારે ફળ આપવાનો કાળ આવે છે ત્યારે તેના નિમિત્તે દેહનો આત્મા સાથે સંયોગ થાય છે. જો કે આત્મા નિત્ય વિભુ હોવાથી તેમાં હલન-ચલન વગેરે ક્રિયા સંભવતી ન હોવાથી ઉભયક્રિયાજન્ય દેહાત્મસંયોગ સંભવતો નથી. પરંતુ શરીર અસર્વગત હોવાથી પૂર્વોપાર્જિત કર્મના લીધે શરીરમાં હલન-ચલન વગેરે ક્રિયા ઉત્પન્ન થવા દ્વારા આત્મા અને દેહનો અન્યતરક્રિયાજન્ય = દેહ-આત્મા અન્યતર ક્રિયાજન્ય સંયોગ પર્વત-ઘટસંયોગની જેમ ઉત્પન્ન થઈ શકશે. આ રીતે જન્મની = સંસારની સંગતિ થઈ શકે છે. મતલબ કે ઊર્ધ્વલોકમાં રહેલા શરીર સાથે આત્માનો સંબંધ થવાથી ‘આત્મા ઊર્ધ્વલોકમાં = સ્વર્ગમાં ગયો’ તેવો વ્યવહાર સંગત થઈ શકે છે.

આ રીતે પણ આત્માનું સર્વવ્યાપીપણું બાધિત થતું નથી. તેમ જ આવું માનવામાં પૂર્વસ્વભાવનો ત્યાગ કે ઉત્તર સ્વભાવનું ગ્રહણ માનવાની પણ કોઈ આવશ્યકતા ઉપસ્થિત થતી નથી. કારણ કે ‘પૂર્વશરીરનો ત્યાગ કરવો અને નવા શરીરનું ગ્રહણ કરવું’ આવો એક જ આત્મસ્વભાવ અમે નૈયાયિક

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘શ્ચ ન’ इति पाठः ।

एकत्र ज्ञाने नील-पीतोभयाऽऽकारवदेकत्रोक्तैकस्वाभाव्याऽविरोधात्, कार्यक्रमस्य च सामग्र्यायत्त-
त्वादित्याशयः। सिद्धान्तयति- 'न, तद्योगस्य = शरीरसंयोगस्याऽविवेचनात् (=तद्योगाऽविवेचनात्)।

ननु सर्वथानित्यस्याऽऽत्मन उत्तरशरीरसम्बन्धः पूर्वस्वभावत्यागे स्यादत्यागे वा ? इति विकल्प-
युगलमत्रोपतिष्ठते । आद्येऽनित्यत्वाऽऽपत्तिः, स्वभावत्यागस्याऽनित्यत्वव्याप्तत्वात् । अन्त्ये चोत्तरशरीरा-
ऽसंयोगापत्तिः, उत्तरशरीराऽसम्बद्धत्वलक्षणस्य पूर्वरूपस्य तदवस्थत्वात् । न च पूर्वशरीरपरित्यागोत्त-
रशरीरपरिग्रहयोरेकस्वभावप्रयोज्यत्वं वाच्यम्, कार्यभेदस्य स्वभावभेदाऽऽक्षेपकत्वादिति चेत् ? अत्रोच्यते
नैयायिकेन यदुत बौद्धनये एकत्र ज्ञाने नील-पीतोभयाऽऽकारवत् = मिथोविरुद्धयोर्नीलाकार-पीताकारयोः
समावेशवत् नैयायिकमते एकत्र = एकस्मिन्नात्मनि उक्तैकस्वाभाव्याऽविरोधात् = पूर्वशरीरत्यजनोत्तरशरीरग्रहण-
लक्षणविरुद्धकार्यद्वयकरणैकस्वभावाङ्गीकारे विरोधविरहात् । न च तादृगेकस्वभावोपगमे पूर्वस्मिन्नेव
जन्मन्युत्तरभवधारणीयनानाशरीरपरिग्रहाऽऽपत्तिः, नित्यस्य सतः तदानीं तत्त्वभावसत्त्वादिति वाच्यम्,
कार्यक्रमस्य च = तत्तदुत्तरभवधारणीयाऽनन्तशरीरपरिग्रहलक्षणकार्यगतस्य विभिन्नकालीनत्वलक्षणस्य क्रमि-
कत्वस्य हि सामग्र्यायत्तत्वात् = तत्तत्सामग्र्यधीनत्वात्, तत्तत्सामग्र्युपनिपातस्य क्रमिकत्वेन तत्तच्छरीरोपा-
दानस्याऽपि क्रमिकत्वम्, एवमेव पूर्वशरीरत्यागोत्तरशरीरग्रहणयोरपि क्रमिकत्वं सङ्गच्छत इति नैया-
यिकस्य आ-शयः = अभिप्रायः ।

सोऽयं बकबन्धन्यायाऽवसरः। तथाहि- 'बकग्रहणे क उपायः ?' इति केनचित् पृष्ठे सति 'खर-
तरदिनकरसम्पर्कात् तन्मस्तकनिहितनवनीतबिन्दुभिर्नयनयोः पूर्णतायां तद्ग्रहणं सुकरमिति कश्चिदवि-
पश्चित् प्रत्युत्तरयति । न चैतदुपपद्यते । बकग्रहणमन्तरेण तन्मस्तके नवनीतप्रक्षेपाऽनुपपत्तेः । तस्मिंश्च
गृहीते तत्प्रक्षेपोऽपि मुधा । तद्वदेव प्रकृते 'नित्यैकान्तात्मनः संसारः कथं सङ्गच्छेत ?' इति पर्यनुयोगे
'अन्यतरकर्मजदेहसंयोगादि'ति नैयायिकप्रत्युत्तरः प्रतिभाति, कूटस्थनित्ये तादृशसंयोगोत्पादस्यैवाऽसम्भ-
वादिति ।

ग्रन्थकारः प्रकृते सिद्धान्तयति- 'ने'ति । शरीरसंयोगस्य अविवेचनात् = सम्यग् निरूपणाऽसम्भ-
विद्वानो भानीએ છીએ. આથી આત્મગત એકાન્તનિત્યત્વનો પણ ઉચ્છેદ થવાની કોઈ સમસ્યા ઉપસ્થિત
નહિ થાય. અહીં 'પૂર્વ દેહનો ત્યાગ અને નવા શરીરનું ગ્રહણ - આ બે વિરોધી ક્રિયા હોવાથી આત્મામાં
તે બંનેને કરવાનો એક સ્વભાવ માની ન શકાય' આ શંકા કરવી અસ્થાને છે. આનું કારણ એ છે
કે નીલ અને પીત એમ બે વિરોધી આકારનો નીલ-પીતઉભયવિષયક એક જ્ઞાનમાં સમાવેશ થાય છે
તેમ પૂર્વશરીરત્યાગ અને નૂતનદેહગ્રહણ- આ બે કાર્ય કરવાનો એક સ્વભાવ નિત્ય આત્મામાં માનવામાં
કોઈ વિરોધ નથી. અલગ-અલગ સમયે પૂર્વશરીરત્યાગ અને નૂતનશરીરગ્રહણરૂપ બે કાર્ય કરવાનો
એક સ્વભાવ માનવાનું કારણ એ છે કે તે બંને કાર્યની સામગ્રી ક્રમિક આવે છે. બે કાર્યમાં જે પૂર્વોત્તર
ક્રમ છે તે તેની સામગ્રીને આધીન છે. માટે તેવો સ્વભાવ માન્યા સિવાય છુટકો જ નથી." - આ
પ્રમાણે નૈયાયિક વિદ્વાન કહે છે.

પરંતુ આ વાત વ્યાજબી નથી. કારણ કે એકાન્ત નિત્ય અને વિભુ એવા આત્મા સાથે આ
રીતે નૈયાયિક અન્યતરક્રિયાજન્ય જે દેહસંયોગ માને છે તેનું સારી રીતે વિવેચન થઈ શકતું નથી. કેમ

૧. હસ્તાદર્શ 'સ્વભા..' ઇતિ પાઠઃ । ૨. હસ્તાદર્શ 'નઃ' ઇતિ અશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तथाहि- किमयमात्म-शरीरयोर्भिन्नो वा ? स्यादभिन्नो वा ? आद्ये 'तत्सम्बन्धभेदादिकल्पनायामनवस्था । वात् । आद्ये = आत्मशरीरभिन्नसंयोगपक्षे स आत्मदेहसंयोगो येन सम्बन्धेनात्मनि वर्तते तस्यापि संयोगाद् भिन्नत्वे स येन सम्बन्धेन तत्र वर्तते तत्सम्बन्धस्य ततो भिन्नत्वे तत्रापि सम्बन्धाऽन्तरकल्पनाऽऽवश्यकत्वेवं तत्सम्बन्धभेदादिकल्पनायां अनवस्था = अप्रामाणिकानन्तसम्बन्धकल्पनानुपरतिः प्रसज्यते । अन्त्ये च = आत्मानुयोगिक-शरीरप्रतियोगिकसंयोगस्यात्मदेहाऽभिन्नत्वपक्षे हि धर्मिद्वयातिरिक्त-सम्बन्धाऽभावे = अनुयोगि-प्रतियोगिभिन्नसम्बन्धविरहे प्राप्ते सति देहाऽऽत्माऽभेदाऽऽपत्तिलक्षणः अतिप्रसङ्गो दुर्निवारः; आत्माऽभिन्नसंयोगस्य देहाऽभिन्नत्वाऽङ्गीकारे आत्मनोऽपि देहाऽभिन्नत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्, तदभिन्नाऽभिन्नस्य तदभिन्नत्वात् । ततश्च देहपाते आत्मनाशाऽऽपत्तिरप्यपरिहार्या यद्वाऽऽत्मन इव शरीरस्याऽपि नित्यत्वापत्तिः ।

किञ्चैवं मुक्तात्मन्यपि संसाराऽऽपत्तिः, मुक्तावात्मसत्त्वे तदभिन्नस्य शरीरप्रतियोगिकसंयोगस्याऽप्यवश्यम्भावात् । एतेनाऽऽत्मानुयोगिक-शरीरप्रतियोगिकसंयोगस्याऽनुयोगिरूपतैव, मुक्तात्मनि देहसंयोगसत्त्वेऽपि देहविरहान्न संसाराऽऽपत्तिरित्यपि प्रत्याख्यातम्, शरीरप्रतियोगिकसंयोगस्यात्माऽभिन्नत्वे मुक्तात्मनि देहाऽऽपातात्, प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे प्रतियोगिसत्त्वस्य न्यायप्राप्तत्वात् ।

एतेन → वायौ रूपसमवायेऽपि रूपाऽत्यन्ताभावोऽस्ति ← (त.चिं.प्र.खं.समवायवाद पृ.६५४) इति तत्त्वचिन्तामणिकारवचनं निराकृतम्, प्रतियोगिसम्बन्धसत्त्वे तत्सम्बन्धाऽवच्छिन्नतदभावोपगमे घटसंयोगवति के ते संयोग शरीर अने आत्माथी भिन्न छे के अभिन्न ? जो प्रथम विकल्प मान्य करीने नैयायिक द्वारा अेम कडेवाभां आवे के 'शरीर अने आत्मानो संयोग ते अने करतां भिन्न छे' तो प्रश्न अे ओम्बो थशे के जेम आत्मा अने शरीर अने परस्पर भिन्न डोवाथी पोतानाथी अलग अेवा संयोग नामना संबंधथी परस्पर जोडाय छे तेम ते संयोग पण आत्मा अने शरीरथी भिन्न डोवाना लीधे ते पण पोतानाथी भिन्न अेवा अन्य संबंधथी आत्मा-देह जोडे जोडशे. वणी, ते समवाय संबंध पण संयोगथी भिन्न डोवाथी तेने संयोग साथे संबद्ध थवा माटे अलग नवा संबंधनी कल्पना करवी पडशे. ते नवो संबंध पण जो समवायथी जुद्धे उशे तो तेने समवाय साथे संलग्न थवा नवा संबंधनी कल्पना करवी पडशे. आम तेनो कोर्ध अंत ज नहि आवे. आ डकीकतने दर्शाववा दार्शनिक जगतभां अनवस्था शब्दनो प्रयोग करवाभां आवे छे. तथा जो बीजो विकल्प मान्य करीने नैयायिक अेम कडे के 'शरीर अने आत्मानो संयोग ते अनेथी अभिन्न छे' तो तेनो अर्थ अे थयो के आत्मा अने देहनो संयोग ते अने स्वरूप ज छे. तेना करतां अलग नथी. आवुं मानवाभां तकलीई अे थशे के आत्मा अने शरीर विपूटा उशे त्यारे पण ते अनेने परस्पर संयुक्त मानवा पडशे. कारण के ते समये पण आत्मा अने शरीर अने हाजर डोवाथी तत्स्वरूप संयोग पण नैयायिकनी प्रस्तुत मान्यता मुजब हाजर ज छे. जो के आत्मा तो विलु ज छे. तेथी तेना माटे कदाय आवुं संभवित न अने तो पण घट-पटनी संयोग प्रस्तुत मान्यता मुजब घट-पटथी अभिन्न डोवाथी ज्यारे घट अने पट दूर रहेला उशे त्यारे पण 'घट पटसंयुक्त छे' अेवो व्यवहार करवानी आपत्ति आवशे. कारण के ते

१. मुद्रितप्रतौ '... स्यादभिन्नो वा' इति पदं नास्ति । २. हस्तादर्शे 'तत्सम्बन्धसम्बन्धभेदा...' इति पाठः ।

અન્યે ચ ધર્મિદ્વયાઽતિરિક્તસમ્બન્ધાઽભાવેઽતિપ્રસન્નગ્ન ઇતિ ॥૧૮॥

આત્મક્રિયાં વિના ચ સ્યાન્મિતાઽણુગ્રહણં કથમ્ । કથં સંયોગભેદાદિકલ્પના ચાપિ યુજ્યતે ? ॥૧૯॥

આત્મેનિ । આત્મનો યાવત્ત્વપ્રદેશૈરેકક્ષેત્રાઽવગાઢપુદ્ગલગ્રહણવ્યાપારરૂપાં ક્રિયાં (=આત્મ-

ભૂતલે સંયોગસમ્બન્ધાઽવચ્છિન્નઘટાઽભાવાઽસપ્ત્તેઃ । યદ્વા ધર્મિદ્વયાઽતિરિક્તસમ્બન્ધાઽભાવે = આત્મ-
દેહભિન્નસંયોગાઽનભ્યુપગમે સતિ તુલ્યન્યાયેન ઘટ-પટભિન્નસંયોગસ્યાઽપ્યનભ્યુપગમસિદ્ધ્યા ઘટવિયુક્તેઽપિ પટે
'ઘટસંયુક્તઃ પટ' ઇતિ પ્રતીતિ-વ્યવહારાદિલક્ષણઃ અતિપ્રસન્નગ્નો દુર્વાર એવ ।

ઇત્યમાત્મવિભુત્ત્વવાદે જન્માઘનુપપત્તિરપરિહાર્યેવ । તદુક્તમાત્મવૈભવનિરાકરણપ્રસન્નગ્નો ગ્રન્થકૃતૈવ ન્યાય-
ખણ્ડખાદ્યે → ન હિ પરિચ્છિન્નસ્યાત્મનો દેહાન્તરસજ્વારો જન્મપદાર્થઃ પરૈરિષ્યતે કિન્ત્વવસ્થિતસ્યૈવ
દેહાન્તરસમ્બન્ધઃ । તથા ચ યોગિનામેકદા નાનાકર્મફલોપભોગાય તુરંગ-કુરંગ-વિહંગમ-મતંગ-જ-શમ્બર-
શૂકર-ઘૂક-કિરાત-શૂગાલ-બિડાલાદિશરીરપરિગ્રહાઽભ્યુપગમે એકત્ર ભવે ભવસહસ્રસંકરસ્ય દુર્વારત્વાત્ ←
(ન્યા.ખં.ખા.ગા.૭૪/પૃ. ૬૬૪) ઇતિ । ન ચાત એવ કાયવ્યૂહાભ્યુપગમ ઇતિ વાચ્યમ્, કાયવ્યૂહકલ્પનાયાઃ
ક્લેશહાનોપાયદ્વાત્રિંશિકાયાં (દ્વા.દ્વા.૨૫/૩૧,ભા.૬,પૃ.૧૭૬૮) નિરાકરિષ્યમાણત્વાદિતિ મા ત્વરિષ્ટાઃ ।

વસ્તુતસ્તુ સર્વથા નિત્યે આત્મનિ કષાયઘસમ્ભવેનાઽદૃષ્ટસ્યાઽપ્યસમ્ભવ એવ । તદુક્તં વિદ્યાનન્દ-
સ્વામિના પાત્રકેશરિસ્તોત્રે → પરૈરપરિણામકઃ પુરુષ ઇષ્યતે સર્વથા પ્રમાણવિષયાદિતત્ત્વપરિલોપનં સ્યાત્
તતઃ । કષાયવિરહાન્ન ચાસ્ય વિનિબન્ધનં કર્મભિઃ કુતશ્ચ પરિનિર્વૃત્તિઃ ક્ષણિકરૂપતાયાં તથા ? ॥
← (પા.કે.૨૧) ઇતિ ધ્યેયમ્ ।

મરણભયાદિપરિહારકૃતે ત્વાત્મનો નિત્યત્વપ્રદર્શનમસ્માકમપ્યભિમતમેવ । એતેન → ન મરિષ્યસિ,
ન મરિષ્યસિ । મા બિંહેઃ ← (અથ.૮/૨/૨૪) ઇતિ અથર્વવેદવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । યથા ચૈતત્
તથા વિસ્તરતો વ્યાખ્યાસ્યામઃ કુતર્કગ્રહનિર્વૃત્તિદ્વાત્રિંશિકાયામ્ (દ્વા.૨૩/૨૭,ભા.૬, પૃ.૧૫૯૯) ॥૮/૧૮॥

નૈયાયિકૈરાત્મનો નિષ્ક્રિયત્વાઽભ્યુપગમાન્ન શરીરાઽસમ્ભવસમ્ભવ ઇત્યાહ- 'આત્મે'તિ । અધ્યાત્મસારેઽપિ
(૧૨/૩૦) કારિકેયમુપદર્શિતા ગ્રન્થકૃતા । યાવત્ત્વપ્રદેશૈઃ = સકલાત્મપ્રદેશૈઃ એકક્ષેત્રાઽવગાઢપુદ્ગલ-
ગ્રહણવ્યાપારરૂપાં = યેષ્વેવાકાશપ્રદેશેષ્વાત્મપ્રદેશા અવગાઢા તેષ્વેવાઽઽકાશપ્રદેશેષુ યે પુદ્ગલા અવસ્થિતા
સમયે ઘટ-પટનું સ્વરૂપ તો વિદ્યમાન જ છે તથા સંયોગ તેનાથી અભિન્ન છે. આવી સમસ્યા ઊભી
થતી હોવાથી બીજો વિકલ્પ માન્ય કરી શકાય તેમ નથી. તથા આ બે વિકલ્પ સિવાય નૈયાયિક પાસે
ત્રીજો કોઈ પણ વિકલ્પ છે નહિ. તેથી એકાન્ત નિત્ય વિભુ આત્મદ્રવ્યનો શરીર સાથે સંયોગ નૈયાયિકમતે
માની શકાતો નથી. (૮/૧૮)

• આત્મા સક્રિય છે •

ગાથાર્થ :- આત્માની ક્રિયા વિના પરિમિત પરમાણુઓનું ગ્રહણ પણ કેવી રીતે સંગત થશે ?
તેમ જ સંયોગવિશેષ વગેરેની કલ્પના પણ કેવી રીતે સંગત થાય ? (૮/૧૯)

ટીકાર્થ :- આત્માના પ્રદેશો જે આકાશપ્રદેશમાં અવગાહીને રહેલા હોય તે જ આકાશપ્રદેશમાં
રહેલા પુદ્ગલોને આત્મા ગ્રહણ કરી શકે છે. તથાવિધ પુદ્ગલોનું ગ્રહણ પોતાના તમામ આત્મપ્રદેશો

ક્રિયાં) વિના ચ^૧ મિતાઽણૂનાં = નિયતશરીરાઽઽરમ્ભકપરમાણૂનાં ગ્રહણં (=મિતાઽણુગ્રહણં) કથં સ્યાત્^૨ ? સમ્બદ્ધત્વાઽવિશેષે હિ લોકસ્થાઃ સર્વ એવ તે ગૃહ્યેરન્ ન વા કેચિદપિ, અવિશેષાત્ ।

‘અદૃષ્ટવિશેષાન્મિતાઽણુગ્રહોપપત્તિર્ભવિષ્યતી’તિ ચેત્ ? ન, અદૃષ્ટે પુણ્ય-પાપરૂપે સાઙ્કર્યાજ્જાતિ-રૂપસ્ય વિશેષસ્યાઽસિદ્ધેઃ ।

તે એકક્ષેત્રાવગાઢપુદ્ગલા ઉચ્યન્તે, તેષાં ગ્રહણવ્યાપારલક્ષણાં ક્રિયાં વિના ચ = હિ નિયતશરીરાઽઽરમ્ભક-પરમાણૂનાં = શરીરાઽરમ્ભકાનાં પરિમિતપરમાણૂનાં ગ્રહણં કથં = કેન પ્રકારેણ સ્યાત્ ? તદેવ ભાવયતિ ‘સમ્બદ્ધત્વાઽવિશેષ’ ઇત્યાદિ । સ્પષ્ટમ્ ।

નનુ અદૃષ્ટવિશેષાદ્ મિતાઽણુગ્રહણોપપત્તિઃ = શરીરાઽઽરમ્ભકપરિમિતપરમાણુપરિગ્રહસઙ્ગતિઃ ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, અદૃષ્ટે કર્માઽવિદ્યા-માયા-શક્ત્યતિશય-પાશાઘપરાઽભિધાને પુણ્ય-પાપરૂપે = પુણ્યત્વ-પાપત્વજા-તિવિભક્તે સાઙ્કર્યાત્ જાતિરૂપસ્ય વિશેષસ્ય નૈયાયિકમતે અસિદ્ધેઃ । તથાહિ - શરીરાઽનારમ્ભકે પુણ્યે પુણ્યત્વમસ્તિ શરીરાઽઽરમ્ભકતાઽવચ્છેદકજાતિવિશેષો નાસ્તિ, નારકાદિશરીરાઽઽરમ્ભકે પાપે પુણ્યત્વં નાસ્તિ, શરીરાઽઽરમ્ભકતાઽવચ્છેદકજાતિવિશેષોઽસ્તિ । ઇત્યં મિથો વ્યધિકરણયોઃ પુણ્યત્વ-જાતિવિશેષયોઃ દેવાદિશરીરાઽઽરમ્ભકે પુણ્યે સમાવેશાત્સાઙ્કર્યમપરિહાર્યમ્ । સાઙ્કર્યસ્ય નૈયાયિકમતે જાતિબાધકત્વાત્ર શરીરાઽરમ્ભકતાઽવચ્છેદકરૂપેનાઽદૃષ્ટે જાતિવિશેષસિદ્ધિસ્સમ્ભવતિ । કારણતાઽવચ્છેદકાઽસિદ્ધૌ કથં પરસ્ય તદાશ્રયજન્યનિષ્ઠનૈયત્યં સેત્સ્યતિ ?

દ્વારા આત્મા કરે છે. આ હકીકત છે. પરંતુ જો આત્મા વિભુ હોય, સર્વથા નિત્ય હોય, એકાંતે નિષ્ક્રિય હોય તો સર્વ આત્મપ્રદેશો દ્વારા આત્મા નિયત શરીરને બનાવનારા અમુક ચોક્કસ પ્રકારના પુદ્ગલોને ચોક્કસ પ્રમાણમાં કઈ રીતે ગ્રહણ કરી શકે ? કારણ કે નૈયાયિક મતાનુસાર આત્મા વિભુ હોવાથી તમામ પુદ્ગલો સાથે તેનો સંયોગ રહેલો છે. તેના લીધે તમામ પુદ્ગલો એક સરખી રીતે આત્મા સાથે જોડાયેલ છે જ. તેથી પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરવા માટે સમગ્ર વિશ્વના તમામ પુદ્ગલોને આત્મા પોતાના તમામ આત્મપ્રદેશો દ્વારા ગ્રહણ કરી લેશે. અથવા તો એક પણ પુદ્ગલપરમાણુને આત્મા ગ્રહણ નહિ કરે. કારણ કે ક્રિયા કર્યા વગર જ સર્વવ્યાપી આત્મા પુદ્ગલ ગ્રહણ કરે તો કાં તો તમામ પુદ્ગલનું ગ્રહણ કરશે, કાં તો એક પણ પુદ્ગલનું ગ્રહણ ન કરી શકે. કેમ કે પુદ્ગલમાં તો સંબદ્ધત્વ-અસંબદ્ધત્વ વગેરે સ્વરૂપ કોઈ વિશેષતા છે જ નહિ.

અહીં નૈયાયિક એવી દલીલ કરે છે કે → ‘વિશેષ પ્રકારના અદૃષ્ટના = કર્મના લીધે અમુક પ્રકારના પરિમિત પરમાણુઓને જ આત્મા ગ્રહણ કરે છે. મતલબ કે આત્મા સર્વવ્યાપી છે અને પુદ્ગલો બધે ફેલાઈને રહેલા છે. પરંતુ તે તે આત્માનું અદૃષ્ટ = નસીબ જ એવા પ્રકારનું છે કે આત્મા અમુક જ પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરીને શરીર બનાવે છે.’ ← પરંતુ આ દલીલ વાહીયાત છે. કારણ કે શરીરાઽરમ્ભકપુદ્ગલગ્રાહકતાઅવચ્છેદક ધર્મરૂપે આત્મગત અદૃષ્ટમાં કોઈક વિશેષ પ્રકારની જાતિ માનવામાં આવે તો જ દાર્શનિક મર્યાદા મુજબ ઉપરોક્ત વાત હજુ સંગત થઈ શકે. પરંતુ સાંકર્ય દોષ આવવાના લીધે તે જાતિવિશેષનો અદૃષ્ટમાં સ્વીકાર થઈ શકતો નથી. માટે તે જાતિવિશેષના કારણે અદૃષ્ટમાં તેવી વિશેષતા આવતી નથી કે જે પુદ્ગલવિશેષના ગ્રહણમાં પ્રયોજક બને. સાંકર્ય આ રીતે આવશે. દુઃખને

૧. હસ્તાદર્શો ‘ચ’ નાસ્તિ । ૨. હસ્તાદર્શો ‘સ્યાત્’ પદં નાસ્તિ ।

મિતાડ્ગુગ્રહાર્થસ્ય વિશેષસ્ય જાતિરૂપસ્યાડદૃષ્ટે^૧કલ્પનાડપેક્ષયા ક્રિયાવત્ત્વરૂપસ્યાડસ્ત્મન્યેવ કલ્પયિતું યુક્તત્વાત્ । તત્સડ્કોચ-વિકોચાદિકલ્પનાગૌરવસ્યોત્તરકાલિકત્વેનાડબાધકત્વાત્,

નનુ સાડ્કર્યસ્ય નૈયાયિકનયે જાતિબાધકત્વેડપિ સ્યાદ્વાદિસિદ્ધાન્તે જાત્યબાધકત્વાજ્જાતિવિશેષ-સ્યાડદૃષ્ટનિષ્ઠસ્ય સિદ્ધિર્ન દુર્લભેત્યાશડ્કાયમાહ- મિતાડ્ગુગ્રહાર્થસ્ય = શરીરાડ્સ્મ્ભકપરિમિતપરમાણુગ્રહણ-નિયામકસ્ય વિશેષસ્ય જાતિરૂપસ્ય પ્રમાણાન્તરાડ્સિદ્ધસ્ય અદૃષ્ટે કલ્પનાડપેક્ષયા ક્રિયાવત્ત્વરૂપસ્ય પ્રમાણા-ડન્તરસિદ્ધસ્ય વિશેષસ્ય મિતાડ્ગુગ્રહણનિયામકસ્ય આત્મન્યેવ કલ્પયિતું = સ્વીકર્તું યુક્તત્વાત્ = યુક્તિ-સડ્ગતત્વાત્ । સા જાતિ: નાડદૃષ્ટે પ્રમાણાડન્તરસિદ્ધા । ક્રિયા તુ 'ગચ્છામિ, આગચ્છામિ, પતામિ, સરામી'ત્યા-ઘનુભવાત્સાર્વજનીનાદાત્મનિ સિદ્ધૈવેત્યવશ્યક્લુપ્તસ્યાડ્સ્ત્મનિષ્ઠસ્ય ક્રિયાવત્ત્વસ્ય મિતાડ્ગુગ્રહણપ્રયોજકત્વ-કલ્પને લાઘવં સ્પષ્ટમેવ, 'ધર્મિકલ્પનાતો ધર્મકલ્પના લઘીયસી'તિ ન્યાયાત્ । નૈયાયિકમતે જાતિવિશેષલક્ષણો ધર્મી કલ્પ્ય: તત્ર ચ મિતાડ્ગુગ્રહપ્રયોજકત્વલક્ષણો ધર્મોડ્પિ કલ્પનીય: । જૈનમતે તુ પ્રમાણાડન્તરસિદ્ધે આત્મનિષ્ઠે ક્રિયાવત્ત્વે કેવલં મિતાડ્ગુગ્રહપ્રયોજકત્વલક્ષણો ધર્મ એવ કલ્પનીય ઇતિ ભાવ: ।

નનુ શરીરાડ્સ્મ્ભકપરમાણુષ્વેવ ક્રિયાડ્ભ્યુપગમાત્રાડ્સ્ત્મનિ ક્રિયાકલ્પનાયા આવશ્યકત્વમિતિ ચેત્? ન, આત્મન ઇવ ગગનસ્યાપિ વિભુત્વેન તેનાડ્પિ સાકં તાદૃશસમ્બન્ધવિશેષસિદ્ધિપ્રસડ્ગાત્, 'અન્યવેશ્મસ્થિતાદ્ ધૂમાન્ન વેશ્માન્તરમગ્નિમદ્' ઇતિ ન્યાયસ્યોભયત્ર સમત્વાત્ । કિઞ્ચ શરીરાડ્સ્મ્ભકપરમાણુનામનન્તત્વેન તેષુ અનન્તક્રિયોત્પાદકલ્પનાપેક્ષયાડ્સ્ત્મન્યેવ ક્રિયાયા: સ્વીકારસ્ય લાઘવસહકારેણ ન્યાય્યત્વાત્ ।

નન્વાત્મન: ક્રિયાવત્ત્વે સડ્કોચ-વિકોચાદિકલ્પનાગૌરવમતિરિચ્યતે । અતો જાતિરૂપસ્યાડદૃષ્ટનિષ્ઠસ્ય વિશેષસ્ય કલ્પનાયામેવ લાઘવમિતિ ચેત્ ? ન, તત્સડ્કોચ-વિકોચાદિકલ્પનાગૌરવસ્ય = આત્મનિ સડ્કોચ-વિકાસાદિક્રિયાડ્ગ્વીકારરૂપસ્ય ગૌરવસ્ય ઉત્તરકાલિકત્વેન = લાઘવતર્કસહકૃતપ્રમાણાડન્તરસિદ્ધકાર્યકારણ-લાવનારા અદૃષ્ટમાં = પાપમાં પાપત્વજાતિ છે પરંતુ શરીરાડ્સ્મ્ભકપુદ્ગલગ્રાહકતાઅવચ્છેદક તરીકે અભિમત જાતિવિશેષ = A નથી. તથા દેવભવના શરીરના નિર્માણ માટે અમુક પ્રકારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરાવનાર અદૃષ્ટમાં A = જાતિવિશેષ છે પરંતુ પાપત્વ જાતિ નથી. જ્યારે નારકનો જીવ જે શરીર બનાવે છે તેના પુદ્ગલોના ગ્રાહક અદૃષ્ટવિશેષમાં પાપત્વ અને જાતિવિશેષ = A આ બન્ને રહે છે. આમ પરસ્પર વ્યધિકરણ પાપત્વ + A એમ બે ધર્મોનો એકત્ર સમાવેશ થવો એ જ સાંકર્ય છે. આ સાંકર્ય દોષ નૈયાયિકમતે જાતિબાધક છે. પુણ્યત્વ-પાપત્વ તો જાતિરૂપે પ્રસિદ્ધ છે જ. માટે તેને જાતિરૂપે માનવા જરૂરી છે. જ્યારે સાંકર્યના લીધે શરીરાડ્સ્મ્ભકપુદ્ગલગ્રાહકતાઅવચ્છેદક A ને જાતિરૂપે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી. આમ અદૃષ્ટગત વિશેષતા પણ અસિદ્ધ થઈ જશે. માટે 'અદૃષ્ટ વિશેષના લીધે સર્વવ્યાપી આત્મા બધે પથરાયેલા પુદ્ગલોમાંથી અમુક જ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરે છે.' આ નૈયાયિક કથન અપ્રમાણિક ઠરે છે.

❀ ફલમુખ ગૌરવ નિર્દોષ ❀

મિતાણુ. । વળી, પરિમિત ચોક્કસ પ્રકારના પુદ્ગલોને ગ્રહણ કરવા માટે અદૃષ્ટમાં (=કર્મમાં) જાતિવિશેષની કલ્પના કરવાની અપેક્ષાએ આત્મામાં જ ક્રિયાવત્ત્વરૂપ વિશેષની કલ્પના કરવી વધુ વ્યાજબી છે. જો કે આત્મામાં ક્રિયા માનવામાં આત્માનો સંકોચ-વિકાસ વગેરે માનવો પણ જરૂરી બને છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'અદૃષ્ટક...' ઇતિ પાઠ: ।

શરીરાઽવચ્છિન્નપરિણામાઽનુભવસ્ય સાર્વજનીનત્વેન પ્રામાણિકત્વાચ્ચેતિ ભાવઃ ।

ભાવોત્તરકાલીનત્વેન અબાધકત્વાત્ = આત્મગતક્રિયાવત્ત્વનિષ્ઠમિતાઽણુગ્રહપ્રયોજકત્વાઽધ્યુપગમબાધકત્વાઽ-યોગાત્ । અયમાશયઃ- જાતિસાઙ્કર્યસ્ય 'ધર્મિકલ્પનાતો ધર્મકલ્પના લઘીયસી'તિ ન્યાયસ્ય ચ બાધકત્વાદ-દૃષ્ટનિષ્ઠવૈજાત્યલક્ષણસ્ય વિશેષસ્ય કલ્પના નાર્હતિ । તથા ચ મિતાણુગ્રહણમનુપપન્નં સ્યાત્ । અતઃ તત્કૃતે 'ગચ્છામી'ત્યાદિસાર્વલૌકિકાઽબાધિતાઽનુભવલક્ષણપ્રમાણાત્ સિદ્ધે આત્મનિષ્ઠક્રિયાવત્ત્વે 'ધર્મિકલ્પ-નાતઃ....' ઇત્યાદિન્યાયસહકારાત્ મિતાઽણુગ્રહનિયામકતાઽનુમીયતે । ઇત્યજ્ચ કાર્યકારણભાવસ્ય પ્રમાણતઃ સિદ્ધૌ તદુત્તરકાલોપસ્થિતમાત્મગતસઙ્કોચ-વિકોચાદિક્રિયાકલ્પનાગૌરવં ફલમુખત્વાન્નાત્મનિષ્ઠક્રિયાવત્ત્વે મિતાઽણુગ્રહપ્રયોજકત્વં વ્યાહન્તિ, અન્યથા ગૌરવમાત્રભયાદ્ગ્ઙ્ઙ-ચક્ર-ચીવરાઽદૃષ્ટ-કુલાલાદિનિષ્ઠા પ્રમાણપ્ર-સિદ્ધા ઘટકારણતાઽપિ વ્યાહન્યેતેતિ ભાવઃ ।

નનુ નવ્યનૈયાયિકૈઃ સાઙ્કર્યસ્ય જાતિબાધકત્વાઽનઙ્ગીકારાત્, ફલમુખગૌરવસ્યાપિ ક્વચિદ્ દૂષણ-ત્વાચ્ચાઽદૃષ્ટનિષ્ઠવૈજાત્યસ્યૈવ મિતાઽણુપરિગ્રહપ્રયોજકત્વં યુક્તં, ન ત્વાત્મનિષ્ઠસ્ય ક્રિયાવત્ત્વસ્યૈત્યાશઙ્કાયા-માહ શરીરાઽવચ્છિન્નપરિણામાઽનુભવસ્ય = સ્વકીયદેહાઽવચ્છિન્નસુખ-દુઃખ-જ્ઞાનેચ્છાદિપરિણામાનામનુભવસ્ય સાર્વજનીનત્વેન = સાર્વલૌકિકત્વેન પ્રામાણિકત્વાચ્ચ । તથા ચાત્મનો દેહપરિમાણવત્તાસિદ્ધૌ વિભુત્વમેવ બાધ્યત ઇતિ સઙ્કોચ-વિકાશાદિકલ્પનાગૌરવમપિ નાત્ર દૂષણમ્ । એતાદૃશમનુભવમપ્યપલપ્યાત્મનો વિભુત્વ-કલ્પનં હિ ક્ષીરં વિહાયાઽરોચકગ્રસ્તસ્ય સૌવીરરુચિમનુભવતિ ।

યતુ ન્યાયકન્દલ્યાં શ્રીધરેણ → સર્વગતત્વેઽપ્યાત્મનો દેહપ્રદેશે જ્ઞાતૃત્વં, નાન્યત્ર, શરીરસ્ય ભોગાયત-

કેમ કે હાથીના ભવમાં શરીર મોટું હોવાથી આત્માનો વિકાસ (પહોળા થવું-ફેલાવું) માનવો પડશે તથા કીડીના ભવમાં દેહ નાનો હોવાના કારણે જીવનો સંકોચ (સંકેલાઈ જવું-નાના થઈ જવું) પણ માનવો પડશે. આવું ગૌરવ આત્માને સક્રિય માનવામાં ઉપસ્થિત થાય છે. પરંતુ આ ગૌરવ પ્રામાણિક છે. પરિમિતપુદ્ગલગ્રહણની વ્યવસ્થા નક્કી થઈ ગયા બાદ, પરિમિતપુદ્ગલગ્રાહકતા નિયામકનો નિર્ણય થઈ ગયા પછીના કાળમાં તે ગૌરવ ઉપસ્થિત થયેલ છે. (માટે તે ગૌરવ પૂર્વે પ્રમાણ દ્વારા નિર્ણીત થઈ ચૂકેલા આત્મગત સક્રિયત્વનો અપલાપ-વિરોધ-પ્રતિબંધ કરી શકે તેમ નથી. જેમ સૂતી વખતે ચાદરને પહોળી કરવામાં આવે છે અને જાગ્યા બાદ ચાદરને/શાલને સંકેલવામાં આવે છે. એટલા માત્રથી ચાદરનો નાશ થતો નથી. તેમ હાથીના શરીરમાં આત્મા પહોળો થાય છે અને કીડીના શરીરમાં આત્મા પોતાની જાતને સંકેલીને રહે છે. આવું માનવું યુક્તિસંગત છે. આ રીતે લાંબા-પહોળા-ટૂંકા થવા માત્રથી કાંઈ આત્માનો નાશ થતો નથી કે જેથી પ્રતિક્ષણ તથાવિધ નવા-નવા આત્માને માનવાનું પણ ગૌરવ ઉપસ્થિત થાય. વસ્તુસ્થિતિ એ છે કે એક વાર પ્રમાણ દ્વારા કાર્યકારણભાવ નક્કી થઈ જાય પછી ગૌરવ વગેરે દોષ આવે તો તે તેનો કદિ વિરોધ કરી શકતા નથી. બાકી તો દંડ, ચક્ર, ચીવર, કુલાલ, કપાલ, કપાલસંયોગ વગેરેને ઘટકારણ માનવામાં ગૌરવ હોવાથી તે બધામાં પ્રમાણસિદ્ધ કારણતાનો પણ અપલાપ થવાની સમસ્યા સર્જશે.) વળી, બીજી એક મહત્ત્વની વાત એ છે કે 'આત્મા શરીરમાં ફેલાઈને રહેલો છે' આવો બધા લોકોનો નિર્વિવાદ અનુભવ છે. 'શરીરના કદ જેટલું જ આત્માનું કદ છે.' આવો સાર્વલૌકિક અસ્ખલિત-અબાધિત અનુભવ હોવાથી તે અનુભવને પ્રામાણિક માનવો જ પડે.

नत्वात्, अन्यथा तस्य वैयर्थ्यादिति ← (न्या.कं.) गदितं, तदसत्, अन्यशरीरस्य तत्रापि सत्त्वात् ज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः। न च स्वशरीराऽभावात्त्रायं दोष इति वाच्यम्, स्वसंयुक्तत्वसम्बन्धेन तस्यापि स्वीयत्वात् । तथाहि- अधिकृतात्मनो हि स्वकीयेनापि शरीरेण सह संयोग एव सम्बन्धो नैयायिकादिमते सम्भवति, न त्वस्मत्पक्ष इव कथञ्चित्तादात्म्यम् । स चात्मनः सर्वगतत्वेन परकीयदेहेनाऽपि साकमस्ति । ततश्चाधिकृतात्मा यथा स्वदेहे सुख-दुःखानि भुङ्क्ते तथा परकीयदेहेऽपि भुञ्जीत । यदि वाऽधिकृतात्मनो यथा स्वदेहेन सार्धं संयोगः तथा परकीयात्मनामपि । ततश्च यथा ते स्व-स्वदेहेषु सुख-दुःखानि भुञ्जते तथाऽधिकृतात्मशरीरेऽपि भुञ्जीरन् ।

ननु स्वाऽदृष्टोपगृहीतदेहविरहात्रेयमापत्तिरिति चेत्, तर्हि तज्ज्ञानादिहेतुत्वेन तस्यैवोपजीव्यत्वात्, तस्य च शरीरव्यापितयाऽऽत्मनोऽपि तथात्वसिद्धिः । एतेन → यथा राहुरदृश्योऽपि दृश्यते चन्द्रमण्डले । तद्वत्सर्वगतोऽप्यात्मा लिङ्गदेहे हि दृश्यते ॥ ← (शि.गी.१०/३३) इति शिवगीतावचनमपि निरस्तम्, 'गन्धस्याऽपि सर्वगतस्य पृथिव्यामेवाऽभिव्यक्तिः' इति वदतामपराजेयत्वापत्तेः । अत एवोक्तं विशेषावश्यकभाष्ये → जीवो तणुमेत्तथो जह कुंभो तग्गुणोवलंभाओ । अहवाऽणुवलंभाओ भिन्नमि घडे पडस्सेव ॥ ← (वि.आ.भा.१५८६) इति । एतदनुसारेणोक्तं श्रीहेमचन्द्रसूरिभिः अन्ययोगव्यवच्छेद-द्वात्रिंशिकायां → यत्रैव यो दृष्टगुणः स तत्र कुम्भादिवद् निष्प्रतिपक्षमेतत् । तथापि देहाद् बहिरात्मतत्त्वमतत्त्ववादोपहताः पठन्ति ॥ ← (अन्ययो.द्वा.९) । देहमानतारतम्येऽपि जीवस्तु सम एव, → हत्थिस्स य कुंथुस्स य समे चेव जीवे ← (भ.सू.७/८) इति व्याख्याप्रज्ञप्तिवचनात् । तदुक्तं धर्मसङ्ग्रहण्यां अपि →

ण य सब्वगतो जीवो तणुमेत्ते लिंगदरिसणाओ तु । असब्वगते संसरणं क्हं ? तेण सरीरमाणो सो ॥ आसज्ज कुंथुदेहं तत्तियमेत्तो गयम्मि गयमेत्तो । ण य संजुज्जति जीवो संकोय-विकोयदोसेहिं ॥ जह दीवो महति घरे पलीवितो तं घरं पगासेति । अप्पप्पतरे तं तं एवं जीवो सदेहाइं ॥ ← (धर्म.३६४-३६६) इति ।

अथ शक्त्या ज्ञानात्मना वा विभुत्वमात्मनोऽभिमतम् चेत् ? तत्राऽस्माकमपि सम्मतिरेव, केवलिसमुद्घातादावात्मनो व्यापकत्वाभ्युपगमात्, ज्ञानात्मनाऽऽत्मनो लोकाऽलोकव्यापित्वाच्च । तदुक्तं ग्रन्थ-कृतैव न्यायखण्डखाद्ये → शक्त्या विभुः स इह लोकमितप्रदेशो, व्यक्त्या तु कर्मकृतसौवशरीरमानः । यत्रैव यो भवति दृष्टगुणः स तत्र, कुम्भादिवद्विशदमित्यनुमानमत्र ॥ ← (न्या.खं.खा.७०) इति । तदुक्तं श्रीबुद्धिसागरसूरिभिः अपि कृष्णगीतायां → नित्यः सर्वगतः पूर्णो ज्ञानेन व्यापकः प्रभुः ← (कृ.गी.५७) इति ।

आत्मनो व्यक्त्या व्यापकत्वे तु → शक्त्या आत्मा सर्वत्राऽवस्थितः स्वयंज्योतिः शुद्धो बुद्धः ← (हंसो.२) इति हंसोपनिषद्वचनानुपपत्तिरपि दुर्वरैव । सर्वदा सर्वथात्मनो विभुत्वे → अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः अङ्गुष्ठं च समाश्रितः ← (म.नारा.१६/३) इति महानारायणोपनिषद्वचनं → अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ← (कठो.३/१७, श्वेता.३/१३) इति कठोपनिषत्-श्वेताश्वतरोपनिषद्वचनं → अणोरणीयान महतो महीयानात्मा ← (पार.९/३, श्वेता.३/२०, कठो १/२/

તથા (ચ), આત્મનઃ ક્રિયાં વિના નિયતશરીરાડનુપ્રવેશાડનભ્યુપગમે સર્વેષાં શરીરાણાં સંયોગા-
ડવિશેષેણ સર્વભોગાડવચ્છેદકત્વાડસપત્તિભિયા તદાત્મભોગે તદીયાડદૃષ્ટવિશેષપ્રયોજ્યસંયોગભેદાદિકલ્પ-
નાડપિ કથં યુજ્યતે?

૨૦, શર.૧૮) ઇતિ પારમાત્મિકોપનિષત્-શ્વેતાશ્વતરોપનિષત્-કઠોપનિષત્-શરભોપનિષદાં વચનં, → અણીયાનુ
બ્રીહેર્વા યવાદ્વા ← (છાં.૩.૩/૧૪/૩) ઇતિ છાન્દોગ્યોપનિષદ્વચનં, → અણોરણીયાનહમેવ ← (કૈ.૨૦)
ઇતિ કૈવલ્યોપનિષદ્વચનં, → ણોડનુરાત્મા ← (મું.૩/૧/૯) ઇતિ ચ મુન્ડકોપનિષદ્વચનં પરેષામનુપપન્નમેવ ।

તતશ્ચ વ્યક્ત્યા સડ્કોચ-વિકાસશાલી દેહવ્યાપક ઇવાત્માડભ્યુપગન્તુમર્હતિ । યથોક્તં પચ્ચ-
લિઙ્ગિપ્રકરણે → સો વિ ય સંકોચ-વિકાસસંગઓ દેહવાવગો નિયમા । ભોગાયણેણવિ તસ્સ હંદિ જોગો
સમો ઇહરા ।। ← (પં.લિં. ૮૩) ઇતિ । તતશ્ચ દ્રવ્યતો વ્યક્ત્યા આત્મવૈભવસાધનં પાટચ્ચરવિલુપ્તિતે
વેશ્મનિ યામિકજાગરણ્યામનુસરતિ । કિચ્ચાત્મનો વિભુત્વે સ્વસ્મિન્ ક્રિયાદિપ્રતીતિઃ, તીર્થગમનાદેર-
દૃષ્ટહેતુત્વશ્રવણાદિકં ચ કથમુપપાદનીયમ્ ? આત્મનો વિભુત્વકલ્પને ચ જ્ઞાનાદીનામવ્યાપ્યવૃત્તિત્વકલ્પના-
ગૌરવમપ્યતિરિચ્યત ઇત્યધિકમસ્મત્કૃતભાનુમત્યામ્ (ન્યાયાલોકટીકા પ્ર.૧/પૃ.૭૯ ટીકા) ।

આત્મનો નિષ્ક્રિયત્વે દોષાન્તરમાહ 'તથે'તિ । નૈયાયિકૈરાત્મનિ ક્રિયા નાભ્યુપગમ્યતે । તાં વિના
ચ નિયતશરીરાડનુપ્રવેશોડપિ નાડભ્યુપગન્તું શક્યતે । તતશ્ચ સ્વસંયુક્તત્વસમ્બન્ધેન સર્વે ઇવ દેહાઃ
સર્વેષામ્તામ્નાં સાધારણા ઇવાત્મવિભુત્વપક્ષે । ઇવચ્ચ શરીરસ્ય ભોગાયતનત્વરાદ્ધાન્તાત્ સર્વાણ્યેવ શરીરાણિ
સર્વેષામેવાત્મનાં ભોગાડસયતનાનિ = સુખ-દુઃખાન્યતરાનુભવલક્ષણભોગાડવચ્છેદકાનિ સ્યુઃ । તથા ચ સર્વેષા-
મેવાત્મનાં ભોગે સર્વેષામેવ શરીરાણામવચ્છેદકવિધયા કારણત્વાડસપત્તિરપરિહાર્યા । તદ્ભિયા = તદ્ભયનિ-
વારણકૃતે ચ નૈયાયિકૈઃ 'સમવાયસમ્બન્ધેન તદાત્મભોગત્વાડવચ્છિન્નં પ્રતિ તદીયાડદૃષ્ટવિશેષપ્રયોજ્યસંયોગ-
વિશેષસમ્બન્ધેન શરીરસ્ય કારણતે'તિ વક્તવ્યં સ્યાત્ । પરન્તુ તદાત્મભોગે = તદાત્મસમવેતસુખ-દુઃખા-
ન્યતરાડનુભવં પ્રતિ તદીયાડદૃષ્ટવિશેષપ્રયોજ્યસંયોગભેદાદિકલ્પનાડપિ = કારણતાડવચ્છેદકસમ્બન્ધવિધયા
તદાત્મસમવેત-શરીરાડસમ્બક-વિજાતીયાડદૃષ્ટપ્રયોજ્યવિલક્ષણસંયોગાદિસ્વીકૃતિરપિ કથં = કેન પ્રકારેણ
યુજ્યતે ? નૈવ સડ્ગચ્છત ઇત્યર્થઃ । તદયુક્તત્વં કથમિતિ ચેત્ ? ઉચ્યતે, આત્મનો વિભુત્વેડપિ તચ્છરી-

તથા. । તેમ જ આત્માને સર્વથા નિત્ય અને વિભુ માનવામાં એક બીજી તકલીફ એ છે કે
સર્વવ્યાપી આત્મામાં ક્રિયા નહિ થઈ શકવાથી 'અમુક ચોક્કસ શરીરમાં જ આત્માનો (પાણી દૂધમાં
ભળે તે રીતે) પ્રવેશ થયો છે, અન્ય શરીરમાં નહિ.' આવું સ્વીકારી શકાતું નથી. તથા આત્મા તો
નૈયાયિક મતે સર્વવ્યાપી હોવાથી તમામ શરીરો સાથે આત્માનો સંયોગ તો એકસરખો જ છે. તેથી
બધા જ શરીરો ભોગાવચ્છેદક બની જવાની સમસ્યા આવશે. અર્થાત્ એક જ દેહમાં સુખ-દુઃખનો
ભોગવટો આત્મા નહિ કરી શકે પરંતુ તમામ દેહમાં એક જ આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવાની
સમસ્યા સર્જશે. કારણ કે, વિવક્ષિત શરીરની જેમ બાકીના તમામ શરીરો સાથે સર્વવ્યાપી આત્માનો
સંયોગ તો સરખો જ છે. (તેથી નારકશરીરઅવચ્છેદેન જે આત્માને દુઃખાનુભવ થતો હશે તે જ આત્માને
દેવશરીરાવચ્છેદેન તે જ સમયે સુખાનુભવ થવા લાગશે. આત્માને વિભુ માનવામાં આ સૌથી મોટો
ભય છે.) સર્વશરીરાવચ્છેદેન સુખ-દુઃખ અનુભવ થવાની સમસ્યાના ભયથી જો નૈયાયિક એમ કહે

અનન્તસંયોગભેદાદિકલ્પને ગૌરવાત્ ।

અવચ્છેદકતયા તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણત્વાઽવચ્છિન્નં પ્રતિ તાદાત્મ્યેન તચ્છરીરત્વેન હેતુત્વે તુ રસ્ય ચઞ્ચલતયા તચ્છરીરચેષ્ટા-ક્ષેત્રાદિભેદે તદીયાઽદૃષ્ટવિશેષપ્રયોજ્યસંયોગવિશેષાણાં ભેદાત્ અનન્તસંયોગ-ભેદાદિકલ્પને = આત્માનુયોગિક-શરીરપ્રતિયોગિકાઽનન્તવિલક્ષણસંયોગવ્યક્તીનાં કારણતાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધકુક્ષૌ પ્રવેશે અનનુગમાઽઽપત્તેઃ, તાવદન્યતમત્વેનાનુગમે તુ ગૌરવાત્ = કારણતાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધગૌરવા-ઽઽપાતાત્ ।

નનુ અવચ્છેદકતયા = અવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણત્વાવચ્છિન્નં પ્રતિ તાદાત્મ્યેન = તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન તચ્છરીરત્વેન હેતુત્વે અઙ્ગીક્રિયામાણે નાઽનન્તસંયોગભેદાદિકલ્પનાગૌરવપ્રસઙ્ગઃ । પ્રકૃતે અવચ્છેદકતાયાઃ કાર્યતાવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વં, તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણત્વસ્ય કાર્યતાવચ્છેદકધર્મતા, તાદાત્મ્યસ્ય કે → 'તે આત્માનું અદૃષ્ટવિશેષ અમુક પ્રકારના શરીર સાથે ચોક્કસ પ્રકારનો સંયોગ ઉત્પન્ન કરે છે. તે સંયોગવિશેષનો આશ્રય જે દેહ બનશે તે દેહ તે આત્માના સુખ-દુઃખના અનુભવનું અવચ્છેદક = નિયામક બનશે. સર્વ શરીરમાં તે સંયોગવિશેષ ન હોવાથી તમામ શરીરમાં આત્માને સુખ-દુઃખનો અનુભવ થવાની સમસ્યા ઊભી નહિ થાય. ← તો આ વાત પણ બરાબર નથી. કારણ કે આવું માનવામાં તો અનંત સંયોગવિશેષની કલ્પનાનું મહાગૌરવ ઉપસ્થિત થાય છે. (તે આ રીતે - આત્મા નૈયાયિક મતે વિભુ છે. તથા શરીર આમથી તેમ દોડધામ કરે છે. તેથી પોતાના સુખ-દુઃખાનુભવના અવચ્છેદક શરીરના અલગ-અલગ સ્થળે તે આત્માના સંયોગવિશેષો બદલતા જશે. એક જ આત્માના એક જ શરીર સાથેના તે અદૃષ્ટવિશેષથી પ્રયોજ્ય સંયોગવિશેષો સ્થળભેદે, દેહચેષ્ટાભેદે બદલાતા જશે. પ્રતિક્ષણ શ્વાસ આદિ ક્રિયાના લીધે સ્થિર બેસતી વખતે પણ શરીરનું હલન-ચલન ચાલુ જ રહે છે. તેથી કાળભેદે, દેહક્રિયાભેદે, સ્થળભેદે તે સંયોગવિશેષો નવા-નવા ઉત્પન્ન થયે જ રાખશે. તે તમામ અપરિમિત સંયોગવિશેષમાં સુખ-દુઃખાનુભવની નિયામકતા માનવાનું મહાગૌરવ નૈયાયિકમતમાં ઉપસ્થિત થવાના લીધે નૈયાયિકમત વ્યાજબી નથી.)

• અવચ્છેદકતાસંબંધગર્ભિત કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર •

અવચ્છે. । અહીં નૈયાયિક ઉપરોક્ત ગૌરવનું નિવારણ કરવા માટે એવી દલીલ કરે છે કે → 'અવચ્છેદકતા સંબંધથી તદાત્મવૃત્તિ જન્યગુણ પ્રત્યે તદાત્મ્ય સંબંધથી તત્શરીર કારણ છે. આ પ્રકારના કાર્યકારણભાવમાં કાર્યતાઅવચ્છેદકસંબંધ અવચ્છેદકતા છે. કાર્યતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણત્વ. કારણતાઅવચ્છેદક સંબંધ છે તદાત્મ્ય. કારણતાઅવચ્છેદક ધર્મ છે તદેહત્વ. જો કે સુખ-દુઃખનો અનુભવ તો આત્માને જ થાય છે. કારણ કે સમવાય સંબંધથી તે અનુભવ આત્મામાં રહેવા છતાં વિભુ આત્મામાં તે સુખાનુભવ વગેરે આત્મામાં સર્વત્ર ઉત્પન્ન નથી થતા. પરંતુ તે આત્માનું શરીર જે ભાગમાં રહેલ હોય છે તે ભાગમાં જ આત્મામાં સુખાનુભવ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે. મતલબ કે (જેમ સમવાય સંબંધથી વૃક્ષમાં કપિસંયોગ શાખાઅવચ્છેદેન ઉત્પન્ન થાય છે તેમ જ કપિસંયોગની અવચ્છેદિકા શાખા હોવાથી અવચ્છેદકતાસંબંધથી વૃક્ષવૃત્તિકપિસંયોગ શાખામાં ઉત્પન્ન થાય છે. તેમ) સમવાય સંબંધથી આત્મામાં સુખદુઃખાનુભવ તે તે શરીરાવચ્છેદેન ઉત્પન્ન થવાના લીધે કાર્યતાઅવચ્છેદકીભૂત અવચ્છેદકતા સંબંધથી આત્મવૃત્તિ સુખાનુભવ વગેરે તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણ તે જ શરીરમાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જે શરીર તદાત્મ્ય

बाल्या-दिभेदेन शरीरभेदाद् व्यभिचारः। अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टे 'तद्व्यक्तित्वेन कारणताऽवच्छेदकसम्बन्धता, तच्छरीरत्वस्य च कारणताऽवच्छेदकधर्मता। पूर्वोक्ताऽऽत्मनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिमते कारणताऽवच्छेदकसम्बन्धकोटावनन्तसंयोगविशेषादिप्रवेशकृतं यद्गौरवं तदत्र शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिमते नाऽऽपद्यते, कारणताऽवच्छेदकसम्बन्धादिकुक्षौ तदप्रवेशादेव । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिपक्षे भोगलक्षणं कार्यमात्मनि सज्जायते शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिपक्षे च तत् कार्यं शरीर उत्पद्यत इति विशेषः। यद्यप्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिमते शरीरत्वस्यैव कारणताऽवच्छेदकत्वं, शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिमते च तदीयाऽदृष्टविशेषाऽऽरब्धशरीरत्वस्य तत्त्वं तथापि अनन्तसंयोगविशेषादिकल्पनागौरवमत्राऽप्रसक्तमिति लाघवं स्पष्टमेव।

वस्तुतः शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिमतमपि न चारु, यतोऽवच्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्न-तदात्मवृत्तिजन्यगुणत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपिते तादात्म्यसम्बन्धाऽवच्छिन्नतच्छरीरत्वाऽवच्छिन्ने हेतुत्वे = कारणत्वेऽङ्गीक्रियमाणे तु बाल्यादिभेदेन = बाल्याद्यवस्थाविभेदेन शरीरभेदाद् = तत्तच्छरीरभेदात् व्यभिचारः = व्यतिरेकव्यभिचारो दुर्वारः। तथाहि- कारणविधया बाल्यशरीराऽभ्युपगमे तु युवावस्थाकालीनशरीरजन्ये तदात्मवृत्तिजन्यगुणे व्यतिरेकव्यभिचारः, बालावस्थाकालीनशरीराद् युवावस्थाकालिकदेहस्य नैयायिकमते भिन्नत्वात्। युवावस्थाकालीनदेहस्य कारणत्वाभ्युपगमे तु बाल्यशरीरजन्ये ज्ञानादौ व्यतिरेकव्यभिचारः, युवावस्थाकालीनशरीरविरहेऽपि तदुत्पादात्। ततश्च शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिमतमयुक्तमिति स्थितम्।

ननु तत्तच्छरीरस्य तत्तद्गुणाऽवच्छेदकत्वं, तत्तद्गुणस्य च तत्तच्छरीराऽवच्छिन्नत्वमिति अवच्छिन्नत्वसम्बन्धेन = स्वनिष्ठाऽवच्छेदकतानिरूपितावच्छेद्यतासम्बन्धेन तद्व्यक्तिविशिष्टे = बाल्यशरीरविशिष्टे तदात्मवृत्तिजन्यगुणे तादात्म्यसम्बन्धेन तद्व्यक्तित्वेन = बाल्यशरीरत्वेन हेतुत्वे = कारणत्वेऽङ्गीक्रियमाणे संबंधथी तेना प्रत्ये कारणे छे। आ कार्य-कारणभावमां अदृष्टविशेष्यप्रयुक्त संयोगविशेषने अवच्छेदक तरीके प्रवेशे न आपेक्ष्यो वाथी पूर्वोक्त महागौरव दोषने अवकाश रहेतो नथी.' ←

परंतु नैयायिकनी आ वात पक्ष व्याज्जी नथी. आनुं कारणे अे छे के उपरोक्त कार्यकारणभावमां व्यभिचार दोष आवे छे. आशय अे छे के उमर वधे तेम तेम शरीर अदलतुं ज्ञय छे. बाल, कुमार, किशोर, युवान, प्रौढ, वृद्ध वगेरे अवस्थामां कांछ अेकनुं अेक शरीर छेतुं नथी. तेथी तदात्मवृत्तिजन्यगुण प्रत्ये उपरोक्त विविध शरीरोमांथी कथा शरीरने कारण मानवुं ते वक्षउकेली समस्या छे. जे बाल शरीरने तेनुं कारण मानवामां आवे तो युवावस्थामां बालशरीर न छोवा छतां तदात्मवृत्तिजन्यगुण तो उत्पन्न थाय ज छे. आम विवक्षित कारण विना कार्य उत्पन्न थवाथी व्यतिरेक व्यभिचार दोष स्पष्ट रीते तरवरी आवे छे. तथा जे युवान शरीरने कारण मानवामां आवे तो बाल्यवयवमां ते न छोवा छतां तदात्मवृत्तिजन्यगुण उत्पन्न थवाथी इरीथी व्यतिरेक व्यभिचार आवे ज छे. माटे नैयायिकमान्य कार्यकारणभाव बराबर नथी.

अवच्छिन्न.। उपरोक्त व्यभिचारनुं निवारण करवा माटे जे नैयायिक अेम कहे के → अवच्छिन्नत्वसंबंधथी तद्व्यक्ति विशिष्ट प्रत्ये तद्व्यक्तित्वरूपे तद्व्यक्तिने कारण मानवथी उपरोक्त व्यतिरेक व्यभिचारनो कोछ अवकाश नछि रहे. कहेवानो आशय अे छे के पूर्वे अतावेद कार्यकारणभाव मुजब अवच्छेदकतासंबंधथी जे शरीरमां जे सुखानुभव वगेरे तदात्मवृत्ति जन्यगुणो उत्पन्न थता छता.

१. हस्तादर्श 'तत्त्वेन' इति पाठः। सोऽपि शुद्धः।

हेतुत्वे तु सुतरां गौरवमिति न किञ्चिदेतद् । अधिकं लतायाम् ॥११॥

વ્યતિરેકવ્યભિચારાઽવકાશો નાસ્તિ । તથાહિ- પ્રકૃતેઽવચ્છેદકતાયાઃ કાર્યતાઽવચ્છેદકસમ્બન્ધત્વં, અવચ્છિન્નત્વસ્ય કાર્યતાઽવચ્છેદકતાઘટકસમ્બન્ધત્વં, કાર્યતાઽવચ્છેદકત્વજ્ચ બાલ્યશરીરાદેઃ । સ્વાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન બાલ્યશરીરવિશિષ્ટઃ ચૈત્રાત્મવૃત્તિજન્યજ્ઞાનાદિગુણોઽવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન ચૈત્રીયબાલ્યશરીરે ઉત્પદ્યતે તત્ર ચ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન તત્કારણીભૂતં ચૈત્રીયબાલ્યશરીરં સદેવ । ચૈત્રીયયુવાવસ્થાકાલીનશરીરજ્ચ ન તત્કારણમિતિ તદ્વિરહેઽપિ વ્યતિરેકવ્યભિચારાઽવકાશો નાસ્ત્યેવ । સ્વાવચ્છિન્નત્વસમ્બન્ધેન યુવાવસ્થાકાલીનશરીરવિશિષ્ટઃ ચૈત્રાઽઽત્મવૃત્તિજન્યગુણોઽવચ્છેદકતાસમ્બન્ધેન ચૈત્રીયયુવશરીરે ઉત્પદ્યતે તત્ર ચ તાદાત્મ્યસમ્બન્ધેન તત્કારણીભૂતં ચૈત્રીયયુવશરીરં નાઽસત્ । ચૈત્રીયબાલ્યશરીરજ્ચ ન તત્કારણમિતિ તદ્વિરહેઽપિ વ્યતિરેકવ્યભિચારાઽવકાશો નાસ્ત્યેવેતિ શરીરનિષ્ઠપ્રત્યાસત્તિવાદ્યાશયઃ ।

વ્યતિરેકવ્યભિચારવારણકૃતે નિરુક્તકાર્યકારણભાવપ્રતિપાદનમપિ ન સમ્યક્, યત્ ईदृशे हेतुत्वे स्वीक्रियमाणे तु एकस्याप्यात्मनः तत्तदवस्थाभाविशरीरनानात्वात्तादृशाऽपरिमितकार्यकारणभावोपगमेन सुतरां कार्यताऽवच्छेदकाऽऽनन्त्यप्रयुक्तमनन्तकार्यकारणभावस्वीकारापत्तिलक्षणं गौरवम् । आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तिपक्ष-प्रसक्तानन्तसंयोगविशेषादिकल्पनागौरवपरिहारकृते शरीरनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावाश्रयणे प्रत्युत महागौरवापत्तिरिति खल्वाटतालीयन्यायप्रसक्तिः । तदुक्तं भर्तृहरिणा नीतिशतके → खल्वाटो दिवसे-श्वरस्य किरणैः सन्तापितो मस्तके, वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशात्तालस्य मूलं गतः । तत्राप्यस्य महा-फलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः, प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ← (नी.श. १०) इति । इति हेतोः तुषकण्डनन्यायेन न किञ्चित् एतत् = शरीरनिष्ठप्रत्यासत्तिवादिप्रतिपादनम् । न चास्तु तर्हि सक्रियत्वमप्यात्मनीति न शरीरसंयोगादेरनुपपत्तिरिति वक्तव्यम्, एवं सत्यात्मवैभवैकान्त-

તે શરીરથી તે સુખાનુભવ વગેરે અવચ્છિન્ન બનશે. અર્થાત્ તે જન્યગુણો શરીરઅવચ્છિન્ન બનશે. તેથી સ્વઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તે જન્ય ગુણો તે શરીરથી વિશિષ્ટ બનશે. અર્થાત્ સ્વઅવચ્છિન્નત્વસંબંધથી તદ્વ્યક્તિવિશિષ્ટ તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણ બનશે. આ કાર્ય છે. તેનું કારણ છે તદ્વ્યક્તિ = તે શરીર. આ રીતે જે કારણ તરીકે અભિપ્રેત છે તે જ કાર્યતાઅવચ્છેદક કોટિમાં વિશેષણરૂપે પ્રવેશી જાય છે. તેથી વ્યતિરેકવ્યભિચારનો અવકાશ નથી આવતો. અવચ્છિન્નત્વસંબંધથી બાલશરીરવિશિષ્ટ સુખાનુભવ આદિ તદાત્મવૃત્તિજન્યગુણ પ્રત્યે તે બાલશરીર કારણ છે. યુવાશરીરવિશિષ્ટ તથાવિધ ગુણ પ્રત્યે તે યુવાશરીર કારણ છે. બાલશરીરની ગેરહાજરીમાં જે અવચ્છિન્નત્વસંબંધથી યુવાશરીરવિશિષ્ટ તદાત્મવૃત્તિ સુખાનુભવ આદિ જન્ય ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે તેના પ્રત્યે બાલશરીર કારણ નથી પરંતુ તે યુવાશરીર કારણ છે. આથી વ્યતિરેક વ્યભિચારને કોઈ જ અવકાશ પ્રસ્તુત કાર્યકારણભાવમાં નથી આવતો. ←

પરંતુ વિચાર કરવામાં આવે તો આ કાર્યકારણભાવ પણ વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે આ રીતે કાર્યતાઅવચ્છેદક કોટિમાં અનન્ત શરીરનો પ્રવેશ થવાથી અનન્ત કાર્યકારણભાવનો સ્વીકાર કરવાની આપત્તિ આવશે. આવા મહાગૌરવરૂપ દોષનો સ્વીકાર કરવાના બદલે લાઘવથી આત્મામાં સક્રિયત્વ માનવું ઉચિત છે. આ બાબતમાં વધુ જિજ્ઞાસુ વ્યક્તિ શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચય ગ્રન્થની મહોપાધ્યાયજીકૃત સ્યાદાદકલ્પલતા નામની વ્યાખ્યા જોઈ શકે છે. અહીં તો દિશાસૂચન માત્ર કરેલ છે. (૮/૧૯)

अनित्यैकान्तपक्षेऽपि हिंसादीनामसम्भवः । नाशहेतोरयोगेन क्षणिकत्वस्य साधनात् ॥२०॥

अनित्येति । अनित्यैकान्तपक्षेऽपि = क्षणिकज्ञानसन्तानरूपाऽऽत्माऽभ्युपगमेऽपि हिंसादीनाम-

नित्यत्वादित्यागेनाऽऽस्मत्सिद्धान्तप्रवेशाऽऽपातात् ।

तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → इष्यते चेत्क्रियाप्यस्य, सर्वमेवोपपद्यते । मुख्यवृत्त्यानघं किन्तु, परसिद्धान्तसंश्रयः ॥ ← (अ.प्र.१४/८) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → इष्यते = अभ्युपगम्यते, चेत् = यदि, क्रियापि = काचित् शरीरसम्बन्धनादिका, क्रिया तावदिष्टैवेति प्रतिपादनार्थोऽपिशब्दः, अस्य = नित्यात्मनः, इह तदेति शेषो दृश्यः । ततश्च तदा सर्वमेव = निःशेषमेव यत्पूर्वमहिंसादिकमनुपपद्यमानतया प्रतिपादितं तत् उपपद्यते = घटते । कथमित्याह, मुख्यवृत्त्या = पारमार्थिकतया, न पुनः क्रियानभ्युपगमे इवामुख्यवृत्त्या, अनघं = निर्दोषम्, अनुपचारवृत्त्योपपद्यमानत्वात्, किन्तु = केवलमेतावान् दोषो यदुत परसिद्धान्तसंश्रयः जैनाभ्युपगतपरिणामवादाऽऽश्रयणमिति । न चैतन्निग्रहस्थानमप्यतिदुष्करमनभिनिवेशिनां मुमुक्षूणामिति । तदेवमेकान्तनित्याऽऽत्मवादमतेऽहिंसादीनि न घटन्त इति स्थितम् ← (अ.प्र.वृ.१४/८) इति । इत्थञ्चैकान्तनित्यात्मवादे हिंसादिविचारोऽजातपुत्रनामोत्कीर्तनन्यायमनुसरतीति स्थितम् । ततश्च 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इति न्यायेन 'न हिंस्यात् सर्वभूतानि' (छान्दो.८,कू.पु.२/१६/१,प.पु.१/५५/१,म.भा. शांति.२८४/६) इत्यादीनां भूयसीनां अहिंसादिश्रुतीनां प्रागुपदर्शितप्रतीतीनां लाघवयुक्तीनाञ्चानुग्रहाय मुच्यतां आत्मन्येकान्तनित्यत्वाऽभिनिवेश एक एव । अधिकं प्रकृतप्रमेयप्रतिपादनं लतायां = स्याद्वादकल्पलतायां शास्त्रवार्तासमुच्चयबृहद्गीकायाम् । इत्थं सर्वथानित्यात्मसाधकानां नैयायिकतर्काणां निराकरणे मीमांसकादितर्काणां प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन निराकरणमवगन्तव्यम् ॥८/१९॥

नित्यैकान्तपक्षे हिंसादीनामसम्भवमुक्त्वाऽनित्यैकान्तपक्षे तमेवाह 'अनित्ये'ति । इयमपि कारिकोपदर्शिता ग्रन्थकृता अध्यात्मसारे (अ.सा.१२/३३) । → सौगताः किलेत्थं प्रमाणयन्ति 'सर्वं सत् क्षणिकं यतः सर्वं तावद् घटादिकं वस्तु मुद्गरसन्निधौ नाशं गच्छत् दृश्यते । तत्र येन स्वरूपेणान्त्यावस्थायां घटादिकं विनश्यति तच्चेत्स्वरूपमुत्पन्नमात्रस्य विद्यते तदानीमुत्पादानन्तरमेव तेन नष्टव्यमिति व्यक्तमस्य क्षणिकत्वम् । अथेदृश एव स्वभावस्तस्य हेतुतो जातो यत् कियन्तमपि कालं स्थित्वा विनश्यति । एवं तर्हि मुद्गरादिसन्निधानेऽपि एष एव तस्य स्वभाव इति पुनरप्यनेन तावन्तमेव कालं स्थातव्यमिति नैव विनश्येदिति सोऽयमदित्सोः वणिजः प्रतिदिनं पत्रलिखितश्चस्तनदिनभणनन्यायः ← (स्या.मं.पृष्ठ-१२८) इति व्यक्तं स्याद्वादमञ्जर्यां सौगतदर्शनवार्तायाम् । परमेवं हिंसादीनां मुख्य-

• सर्वथा क्षणिकत्वपक्षमां हिंसादिनो असंभव •

गाथार्थः :- अेकान्त क्षणिकत्व पक्षमां पश हिंसा वगेरेनो संभव नथी. कारश के नाशकारणविरुद्धप हेतु द्वारा क्षणिकत्वनी सिद्धि करवाभां आवे छे. (८/२०)

टीकार्थः :- क्षणिकवादी भौद्ध विद्वानो आत्माने क्षणिक ज्ञाननी संतति = परंपरास्वरूप माने छे.

સમ્ભવો = મુખ્યવૃત્ત્યાઽયોગઃ, નાશહેતોરયોગેન = ક્ષયકારણસ્યાઽયુજ્યમાનત્વેન ક્ષણિકત્વસ્ય = ક્ષણક્ષયિત્વસ્ય સાધનાત્ । ઇયં હિ પરેષાં વ્યવસ્થા- નાશહેતુભિર્ઘટાદેર્નાશસ્તતો 'ભિન્નોઽભિન્નો વા વિધીયેત ? આદ્યે ઘટાદેસ્તાદવસ્થ્યમ્ । અન્યે ચ ઘટાદિરેવ કૃતઃ સ્યાત્ ઇતિ સ્વભાવત ઈવોદ- યાઽનન્તરં વિનાશિનો ભાવા ઇતિ ।

વૃત્ત્યા = નિરુપચરિતરીત્યા અયોગઃ, અન્યથા તત્તિસિદ્ધાન્તવિરોધપ્રસઙ્ગાત્ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → ક્ષણિકજ્ઞાનસન્તાનરૂપેઽપ્યાત્મન્યસંશયમ્ । હિંસાદયો ન તત્ત્વેન, સ્વસિદ્ધાન્તવિરોધતઃ ॥ ← (અ.પ્ર. ૧૫/૧) ઇતિ । તદ્વૃત્તિઃ → ક્ષણઃ = પરમનિકૃષ્ટઃ કાલઃ, સોઽસ્યાસ્તીતિ ક્ષણિકમ્ । તચ્ચ તજ્ઞાનં ચ ચૈતન્યં = ક્ષણિકજ્ઞાનમ્, તસ્ય સન્તાનઃ = પ્રવાહઃ સ એવ રૂપં યસ્ય સ તથા, તત્ર = ક્ષણિકજ્ઞાનસન્તાન- રૂપેઽપિ, ન કેવલં નિત્યરૂપે । ક્વેત્યાહ- આત્મનિ = જીવે અસંશયં = નિઃસન્દેહં યથા ભવતિ હિંસાદયઃ = પ્રાણિવધાદયઃ, ન = નૈવ તત્ત્વેન = નિરુપચરિતવૃત્ત્યા ઘટન્તે ઇતિ ગમ્યતે । કિં વાઙ્માત્રેણ નેત્યાહ- સ્વસિદ્ધાન્તવિરોધતઃ = સ્વકીયાગમવિરોધાદિતિ ← (અ.પ્ર.૧૫/૧ વૃત્તિ) ઇત્યેવં વર્તતે । સ્વસિદ્ધાન્ત- વિરોધમેવ દર્શયન્નાહ 'નાશો'તિ ।

તદુક્તં અષ્ટકે → નાશહેતોરયોગેન, ક્ષણિકત્વસ્ય સંસ્થિતિઃ । નાશસ્ય ચાન્યતોઽભાવે, ભવેદ્દિ- સાપ્યહેતુકા ॥ (અ.પ્ર.૧૫/૨) ઇતિ । તદ્વૃત્તિઃ → નાશહેતોઃ = ક્ષયકારણસ્ય, અયોગેન = અયુજ્યમાનત્વેન, ક્ષણિકત્વસ્ય = ક્ષણક્ષયિત્વસ્ય, સંસ્થિતિઃ = વ્યવસ્થા પ્રતિષ્ઠેત્યર્થઃ । તથાહિ- ક્ષણવાદિભિરભિધિયતે, મુદ્ગરાદિના નાશહેતુના ઘટાદેર્નાશો વિધીયમાનો ભિન્નસ્તસ્માદ્વિધીયતે અભિન્નો વા ? ભિન્નશ્ચેદ્ ઘટાદેસ્તાદ- વસ્થ્યં સ્યાત્ । અથાઽભિન્નસ્તદા ઘટાદિરેવ કૃતઃ સ્યાત્ । સ ચ સ્વકીયકારણકલાપેનૈવ કૃત ઇતિ

તેમના મતે પણ મુખ્ય રીતે ઉપચાર વિના હિંસા વગેરે સંભવી ન શકે. કારણ કે તેમના મત મુજબ ક્ષણિકત્વનો સાધક હેતુ છે નાશહેતુઅભાવ = નાશકવિરહ = નાશક પદાર્થની અસંગતિ. કહેવાનો આશય એ છે કે બૌદ્ધવિજ્ઞાનવાદીના તરફથી 'મુદ્ગરપ્રહાર વગેરે દ્વારા ઘડાનો નાશ થાય છે.' આવું માનનારા વાદીઓ સામે બે સમસ્યા ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે કે → નાશક તરીકે અભિમત મુદ્ગરપ્રહાર વગેરે દ્વારા ઘડાનો જે નાશ કરવામાં આવે છે તે નાશ ઘડાથી ભિન્ન છે કે અભિન્ન? જો ઘડાનો નાશ ઘડાથી ભિન્ન હોય તો ઘડો તો એમને એમ જ રહેશે. (જેમ વણકર ઘડાથી ભિન્ન જે પટ ઉત્પન્ન કરે છે તે પટ ઘટથી ભિન્ન હોવાના લીધે પટની ઉત્પત્તિ થવાથી ઘડાના સ્વરૂપમાં કશો જ ફેરફાર તેના નિમિત્તે થતો નથી. બરાબર તે જ રીતે હથોડાનો પ્રહાર કરવાથી ઉત્પન્ન થતો ઘટધ્વંસ જો ઘડાથી ભિન્ન હશે તો ઘડો તો એમ ને એમ જ રહેશે. ઘડાના સ્વરૂપમાં કાંઈ ફેરફાર નહિ થાય. પરંતુ આવું થતું નથી. માટે પ્રથમ વિકલ્પ માન્ય કરી શકાતો નથી. તથા 'હથોડાના પ્રહારથી ઉત્પન્ન થતો ઘટધ્વંસ ઘડાથી અભિન્ન હોય છે ? આ પ્રમાણે) જો બીજો વિકલ્પ માન્ય કરવામાં આવે તો હથોડાના પ્રહાર વગેરે દ્વારા ઘડો જ ઉત્પન્ન કરાયો એમ માનવું પડશે. કારણ કે હથોડાના પ્રહારથી થતો ઘટધ્વંસ = ઘટ. તેથી ઘટધ્વંસજનક છે તેને જ ઘટજનક માનવા પડશે. માટે બેમાંથી એક પણ વિકલ્પ માનવો વ્યાજબી નથી. તેથી એમ જ માનવું જોઈએ કે ઘટ વગેરે તમામ પદાર્થો સ્વતઃ જ = પોતાની જ મેળે પોતાની ઉત્પત્તિ પછીની જ ક્ષણે નાશ પામનાર છે. ←

૧. હસ્તાદર્શ 'ભિન્નો' નાસ્તિ ।

इत्थं च हिंसा न केनचिक्रियत इत्यनुपप्लवं जगत्यादिति भावः ॥२०॥

ननु “जनक एव हिंसकः स्यादतो न दोषः” इत्यत्र जनकः किं सन्तानस्य क्षणस्य वा इति

न तस्य किञ्चित् करणीयमस्तीत्येवं नाशहेतोरयुज्यमानत्वेन नाशिनो भावाः स्वभावत एव नश्यन्ति स्वभावनाशिनः पुनरुदयाऽनन्तराऽपवर्गिण एव भवन्तीति नाशहेतोरभावाद्यदि क्षणिकत्वव्यवस्था ततः किमित्याह नाशस्य च = विनाशस्य पुनः, अन्यतः = स्वभावव्यतिरिक्तान्नाशहेतोः सकाशात् अभावे = अभवने, सर्वनाशानां निर्हेतुकत्वाभ्युपगमात्, भवेत् = जायेत हिंसापि = वधोऽपि, न केवलं घटा-दिक्षयः, अहेतुका = स्वरूपलाभाऽतिरिक्तनिमित्तशून्यैवेत्यर्थः ← (अ.१५/२ वृत्ति) इति ।

निर्हेतुकत्वे चास्या दोषः श्रीहरिभद्रसूरिभिः अष्टकप्रकरणे इत्थमावेदितः → ततश्चास्याः सदा सत्ता, कदाचित्तैव वा भवेत् । कदाचित्कं हि भवनं, कारणोपनिबन्धनम् ← ॥ (अ.प्र.१५/३) इति । अस्या वृत्तिः → यस्मादियमहेतुका, ततश्च = तस्मात्पुनर्हिंसाया निर्हेतुकत्वात्, अस्याः = हिंसायाः सदा = सर्वदा सत्ता = सद्भावः भवेदिति योगः । कदाचित् = क्वचिदपि काले नैव = न खलु वाशब्दो विकल्पार्थः, भवेत् = जायेत सत्तेति वर्तते । कुत एतदेवमित्याह- कदाचिद्भवं = कदाचित्कम्, हिशब्दो यस्मादर्थः, भवनं = प्रादुर्भावः, कारणोपनिबन्धनं = हेतुनिबन्धनम् । यतोऽभिधीयते- “नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् । अपेक्षातो हि भावानां, कदाचित्कत्वसम्भवः” ॥ (प्र.वा.३/३) ← प्रमाणवार्तिके धर्मकीर्त्तिनेति गम्यम् । इत्थञ्च नाशकविरहात् शूकरादेः हिंसा न केनचित् लुब्धकादिना क्रियते इति हेतोः अनुपप्लवं = हिंसाद्युपप्लवशून्यं जगत् स्यादिति भावः ॥८/२०॥

बौद्धः शङ्कते ‘ननु जनक एव हिंसकः स्यात् । अतः कथं निर्हेतुकत्वं हिंसायाः ? कथं वा निर्हेतुकत्वाऽऽश्रयो नित्यसत्त्वादिको दोषः इति चेत् ? अत्र स्याद्वादी ‘इतो व्याघ्र इतस्तटी’ति न्यायेन सौगतं निग्रहीतुं प्राह ‘योऽयं जनकः स एव हिंसक’ इत्युच्यते सौगतेन तत्र जनकः किं

आ रीते स्पष्ट रीते ज़ेठ शकय छे के कोठ पश उत्पन्न थनार पदार्थ सर्वथा क्षणभंगुर डोवाथी पोतानी उत्पत्तिनी भीछ ज क्षणे नाश पामे ज छे. तो पछी डरश, कीडी वगेरे छवो पश आ ज सिद्धान्तथी पोतानी उत्पत्ति पछी आपमेणे भीछ ज क्षणे नाश पामशे, मरी जशे. जे आपमेणे मरनार डोय तेने शुं मारवाना डोय ? तेथी कोठ पश व्यक्ति हिंसक नहि कडेवाय. ‘कोठना द्वारा कोठनी हिंसा थर्’ ऐम नहि कही शकय. (जेम आपघात करनार व्यक्तिनी हिंसा कोठे करेल छे - ऐम नथी कडेवातुं तेम जन्म पछीनी ज क्षणे आपमेणे मरनार डरश, कीडी वगेरे तमामनी हिंसा कोठे करी- ऐम नहि कही शकय. आवुं थशे तो आपुं जगत पून वगेरे उपद्रवथी कायम मुक्त थर् जशे. (८/२०)

अही बौद्ध विद्वान ऐवी दलील करे छे के ‘जनक छे ते ज हिंसक छे. मतलब के नाशक हिंसक नथी बनी शकतो. माटे जे जनक = कारण = उत्पादक छे ते ज हिंसक छे.’ - आ बौद्धनी दलील सामे ग्रंथकारश्री जशावे छे के ‘कोना जनकने तमे हिंसक मानो छे ? शुं संतानना = संततिना जनकने तमे हिंसक मानो छे के क्षणना = संतानीना जनकने तमे हिंसक मानो छे ?’ आवा आशयथी ग्रंथकारश्री २१ भी गाथाभां कडे छे के →

વિકલ્યાઽઽઘે દોષમાહ-

ન ચ સન્તાનભેદસ્ય જનકો હિંસકો મતઃ । સાંવૃત્ત્વાદજન્યત્વાદ્ ભાવત્વનિયતં હિ તત્ ॥૨૧॥

ન ચેતિ । ન ચ સન્તાનભેદસ્ય હિંસ્યમાનશૂકરક્ષણસન્તાનચ્છેદેનોત્પત્યમાનમનુષ્યાદિક્ષણ-
સન્તાનસ્ય જનકો લુબ્ધકાદિઃ હિંસકો (મતઃ) ભવેત્, તદ્વિસદૃશસન્તાનોત્પાદકત્વેનૈવ તદ્વિંસકત્વ-
સન્તાનસ્ય ક્ષણસ્ય વા ? ઇતિ વિકલ્પયામલમુપતિષ્ઠતે । ગ્રન્થકારો નિરુક્તરીત્યા વિકલ્પ્ય આઘે =
'સન્તાનસ્ય જનક એવ હિંસક' ઇતિ વિકલ્પે દોષમાહ- 'ન ચે'તિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે
(અ.સા.૧૨/૩૪) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા ।

ઇદઞ્ચાત્રાઽવધેયમ્- સૌગતતન્ત્રે દ્વિવિધા સન્તાનાઽપરાભિધાના સન્તતિરભ્યુપગમ્યતે સભાગા વિસભાગા
ચ । સમાનાઃ = સદૃશાઃ ભાગાઃ = સાન્તાનિકાઃ યસ્યાઃ સા સન્તતિઃ સભાગા, વિસદૃશસાન્તાનિકા
ચ વિસભાગા । પ્રકૃતે વિસભાગસન્તતિજનકસ્ય હિંસકત્વં પ્રથમવિકલ્પાઽભ્યુપગતં નિરાકર્તુમભિપ્રેતમ્ ।

તદુક્તં બૌદ્ધમતનિરાકરણપ્રસંગ્ગે અષ્ટકેઽપિ → ન ચ સન્તાનભેદસ્ય, જનકો હિંસકો ભવેત્ ।
સાંવૃત્ત્વાન્ન જન્યત્વં, યસ્માદસ્યોપપદ્યતે ॥ ← (અ.પ્ર.૧૫/૪) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્તુ → ન ચ = નૈવ ભિદ્યત
ઇતિ ભેદઃ સન્તાનશ્ચાસૌ ભેદશ્ચ = સન્તાનભેદઃ તસ્ય = સન્તાનભેદસ્ય = ક્ષણપ્રવાહવિશેષસ્ય
હિંસ્યમાનહરિણક્ષણસન્તાનચ્છેદેનોત્પત્યમાનમનુષ્યાદિક્ષણસન્તાનસ્ય, જનકઃ = ઉત્પાદકો લુબ્ધકાદિઃ હિંસકો
= હિંસાકારી ભવેત્ = જાયેત । કુત એતદિત્યાહ, સાંવૃતૌ = કલ્પનાયાં ભવઃ = સાંવૃત્ઃ, તસ્ય ભાવસ્તત્ત્વં
તસ્માત્, ન = નૈવ જન્યત્વં = ઉત્પાદનીયત્વં યસ્માત્ કારણાત્ અસ્ય = સન્તાનભેદસ્ય ઉપપદ્યતે =
ઘટતે । પ્રયોગશ્ચૈવમ્- યજ્જન્યં ન ભવતિ તસ્ય જનકો નાસ્તિ વિયદમ્બોજસ્યેવ । અજન્યશ્ચ સન્તાન-
ભેદ ઇતિ ન તસ્ય જનકોઽસ્તિ । તદભાવાચ્ચ હિંસકાઽભાવઃ । ન ચાજન્યત્વં સન્તાનસ્યાસિદ્ધમ્, સાંવૃત્ત-
ત્વાત્ । યત્સાંવૃતં તદજન્યં વિયદિન્દીવરવત્ । સાંવૃત્તશ્ચ સન્તાન ઇત્યજન્યઃ, સાંવૃત્તત્વં ચ સન્તાનસ્ય
સન્તાનિભ્યો ભેદાઽભેદવિકલ્પદ્વારેણ ચિન્ત્યમાનસ્યાઽયુજ્યમાનત્વાદિતિ ← (અ.પ્ર.૧૫/૪ વૃત્તિ) ।

તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયેઽપિ → કિઞ્ચ નિર્હેતુકે નાશે, હિંસકત્વં ન યુજ્યતે । વ્યાપાદ્યતે સદા
યસ્માન્ન કશ્ચિત્ કેનચિત્ ક્વચિત્ ॥ ← (શા.વા.સ. ૬/૧૨) ઇતિ । અધ્યાત્મોપનિષદિ ચ →
અનિત્યૈકાન્તપક્ષેઽપિ હિંસાદિકમસંગ્ગતમ્ । સ્વતો વિનાશશીલાનાં ક્ષણાનાં નાશકોઽસ્તુ કઃ ? ॥
← (અ.ઉપ. ૧/૫૬) ઇત્યુક્તમ્ ।

ગાથાર્થ :- વિશેષ પ્રકારના સંતાનના જનકને તમે હિંસક માની શકતા નથી. કારણ કે સંતાન
બૌદ્ધમતે કાલ્પનિક છે. તેથી તે અજન્ય છે. જન્યત્વ = કાર્યત્વ તો ભાવત્વને વ્યાપ્ય છે, ભાવત્વને
વ્યાપીને રહેનાર છે. (૮/૨૧)

ટીકાર્થ :- શિકારી ભૂંડને બાણ મારે ત્યારે ભૂંડક્ષણની જે ધારા = ભૂંડસંતતિ ચાલી રહી હતી
તેનો ઉચ્છેદ થાય અને મનુષ્યક્ષણ-મનુષ્યક્ષણપ્રવાહ = મનુષ્યસંતતિ ઉત્પન્ન થાય તો (અર્થાત્ લોકવ્યવહારની
ભાષામાં શિકારી દ્વારા હણાતું ભૂંડ મરીને માણસ બને તો) શિકારી મનુષ્યક્ષણ-સંતતિનો જનક હોવાથી
તે શિકારી ભૂંડક્ષણનો નાશક = હિંસક થાય છે. કારણ કે 'ભૂંડસંતતિથી વિલક્ષણ એવી મનુષ્યસંતતિનો

૧. હસ્તાદર્શ 'શૂકીય...' ઇતિ પાઠઃ । હસ્તાદર્શાન્તરે ચ 'શૂકિણ' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

વ્યવહારોપપત્તેરિતિ વાચ્યં, સાંવૃતત્વાત્ = કાલ્પનિકત્વાત્ સન્તાનભેદસ્ય અજન્યત્વાત્ = લુબ્ધકાઘસાધ્યત્વાત્ । તદ્વિ = જન્યત્વં હિ ભાવત્વનિયતં = સત્ત્વવ્યાપ્તં, સાંવૃતં ચ ખરવિષાણાદિવદસદેવેતિ ભાવઃ ॥૨૧॥

સન્તાનભેદસ્ય = અત્ર મનુષ્યાદિક્ષણસન્તાનસ્ય લુબ્ધકાઘસાધ્યત્વાત્ = વ્યાધાદિનિરૂપિતકાર્યતા-શૂન્યત્વાત્ । જન્યત્વં = કાર્યત્વં હિ સત્ત્વવ્યાપ્તં = અસ્તિત્વવ્યાપ્યં, સાંવૃતજ્વ = સાંવૃતપદવાચ્યં હિ ખરવિષાણાદિવત્ અસદેવ = તુચ્છમેવેતિ ન જન્યં ઇતિ ભાવઃ । તદુક્તં શાસ્ત્રવાર્તાસમુચ્ચયે → કારણત્વાત્સ સન્તાનવિશેષપ્રભવસ્ય ચેત્ ? । હિંસકસ્તન્ન સન્તાનસમુત્પત્તેરસમ્ભવાત્ ॥ સાંવૃતત્વાદ્ વ્યયોત્પાદૌ સન્તાનસ્ય ખપુષ્પવત્ । ન સ્તસ્તદધર્મત્વાચ્ચ હેતુસ્તત્સમ્ભવે ક્રુતઃ? ॥ ← (શા.વા.સ.૬/૧૩-૧૪) ઇતિ ।

ઇદજ્વાત્રાવધેયમ્- સન્તાનસ્ય બૌદ્ધમતાઽનુસારેણૈવાઽત્ર કાલ્પનિકત્વમુક્તં ન તુ પરમાર્થતઃ । ન વાઽવસ્તુત્વાદેવ તત્સિદ્ધિરિતિ શઙ્કનીયમ્, તસ્યાઽસિદ્ધત્વાત્ । સર્વસામર્થ્યવિરહાત્ તત્સાધનપ્રવૃત્તઃ સૌગતઃ કેવલૈર્વચનૈર્નિર્ધનાઽધમર્ણકસ્ય સજ્જનધ્રામણન્યાયેન વદન્ પરસ્પરાઽઽશ્રયદોષમપિ ન પશ્યતીતિ કિં તેન સહ વિવાદેન ॥૮/૨૧॥

જનક હોવાથી શિકારી ભૂંડનો નાશક = હિંસક છે' - આવો વ્યવહાર સંગત થાય છે. આ પ્રમાણે બૌદ્ધ વિદ્વાનો કહે છે.

પરંતુ ગ્રન્થકારશ્રી જણાવે છે કે બૌદ્ધ વિદ્વાનોની આ વાત વ્યાજબી નથી. આનું કારણ એ છે કે સંતાનવિશેષ = મનુષ્યસંતતિ કાલ્પનિક છે, તુચ્છ છે, અસત્ છે. જે કાલ્પનિક હોય તે કોઈનાથી ઉત્પન્ન થઈ ન શકે. માટે શિકારી વગેરેને ભૂંડસંતાનનો ઉચ્છેદ કરીને મનુષ્યસંતાનના ઉત્પાદક માની શકાતા નથી. આનું પણ કારણ એ છે કે જન્યત્વ = કાર્યત્વ ભાવત્વને વ્યાપીને રહેલ છે. મતલબ કે જ્યાં સત્ત્વ = ભાવત્વ ન હોય ત્યાં જન્યત્વ ન જ હોય. જન્યત્વ જ્યાં હોય ત્યાં ભાવત્વ માનવું જ પડે. પરંતુ બૌદ્ધસંમત સંતાન = મનુષ્યક્ષણસંતતિ વગેરે ગધેડાના શીંગડાની જેમ કાલ્પનિક-અસત્ જ હોવાથી તેમાં ભાવત્વાભાવવ્યાપ્ય જન્યત્વાભાવની જ સિદ્ધિ થશે. માટે શિકારીને સંતાનવિશેષનો જનક માની શકાય નહિ. માટે 'નૂતન સંતતિનો જે જનક હોય તે પૂર્વક્ષણનો નાશક = હિંસક કહેવાય' આવી બૌદ્ધ માન્યતા ગેરવ્યાજબી ઠરે છે. (૮/૨૧)

વિશેષાર્થ :- બૌદ્ધમતમાં તમામ વસ્તુઓ ક્ષણિક છે. પ્રતિક્ષણ જૂની વસ્તુ નાશ પામે છે અને નવી ક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે. આ ક્ષણની પરમ્પરાને = ક્ષણધારાને = ક્ષણસમૂહને બૌદ્ધ વિદ્વાનો સંતાન = સંતતિ કહે છે. આ ક્ષણસમૂહ બુદ્ધિકૃત હોય છે, કલ્પનાકૃત હોય છે. ભૂંડ જ્યાં સુધી લોકવ્યવહાર મુજબ જીવે ત્યાં સુધી બૌદ્ધ લોકો એમ કહે છે કે પ્રતિક્ષણ નવી નવી ભૂંડક્ષણ ઉત્પન્ન થયે જ રાખે છે. આ તમામ ભૂંડક્ષણોનો સમૂહ તે ભૂંડસંતતિ. જે સત્ હોય તે ક્ષણિક હોય. સંતતિ અનેક ક્ષણનો બુદ્ધિકૃત સમૂહ છે. સમૂહસ્વરૂપ હોવાથી તે ક્ષણિક નથી. તેથી અસત્ = અવિદ્યમાન = તુચ્છ જ છે. આવી તુચ્છ વસ્તુને શું ઉત્પન્ન કરવાની હોય ? તે ઉત્પન્ન થઈ જ ના શકે. માટે બૌદ્ધમતે શિકારી વગેરેને હિંસક કહી શકાય તેમ નથી. (૮/૨૧)

દ્વિતીયે ત્વાહ-

નરાદિક્ષણહેતુશ્ચ શૂકરાદેર્ન હિંસકઃ । શૂકરાડન્યક્ષણેનૈવ વ્યભિચારપ્રસઙ્ગતઃ ॥૨૨॥

નરાદીતિ । નરાદિક્ષણહેતુશ્ચ લુબ્ધકાદિઃ શૂકરાદેર્હિંસકો ન ભવતિ, 'શૂકરાડન્યક્ષણેનૈવ વ્યભિચારસ્ય હિંસકત્વાડતિવ્યાપ્તિલક્ષણસ્ય પ્રસઙ્ગતઃ (=વ્યભિચારપ્રસઙ્ગતઃ) । મ્રિયમાણશૂકરાડન્યક્ષણોડપિ હ્યુપાદાનભાવેન નરાદિક્ષણહેતુરિતિ લુબ્ધકવત્ સોડપિ સ્વહિંસકઃ સ્યાદિતિ ભાવઃ ॥૨૨॥

દ્વિતીયે = 'નરક્ષણસ્ય જનકો વ્યાધઃ શૂકરસ્ય હિંસકો મત' ઇતિ વિકલ્પે ત્વાહ 'નરાદી'તિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે (અ.સા.૧૨/૩૫) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા । સ્પષ્ટ એવ ટીકાર્થઃ । નવરં બૌદ્ધાભિમતે પ્રતીત્યસમુત્પાદે શૂકરાદિવિજ્ઞાનક્ષણલક્ષણપ્રત્યયં વિના નરાદિવિજ્ઞાનક્ષણોત્પાદસ્યાડસમ્ભવેન નરાદિવિજ્ઞાનક્ષણોત્પાદકત્વં શૂકરાદિવિજ્ઞાનક્ષણાનામનપલપનીયમેવ, → અનેકપરિયાયેન પટિચ્ચસમુપ્પનં વિજ્ઞાણં વુત્તં અઙ્ગત્ર પચ્ચયા નત્થિ વિજ્ઞાણસ સમ્ભવો ← (મ.નિ.મહાતૃષ્ણાસઙ્કસ્યસૂત્ર ૧/૪/૮/૩૯૮/પૃષ્ઠ-૩૨૭) ઇતિ મજ્ઞિમનિકાયવચનાત્ । અક્ષરસઙ્ઘટના ત્વેવમ્- 'અનેકપર્યાયેન વિજ્ઞાનં પ્રતીત્યસમુત્પન્નમુક્તમ્, અન્યત્ર પ્રત્યયાત્ નિમિત્તં વિના નાસ્તિ વિજ્ઞાનસ્ય સમ્ભવ' ઇતિ । એવમગ્રેડપિ સ્વયમેવાક્ષરસઙ્ઘટના પાઠકૈઃ કાર્યા । અતિવિસ્તરભયાન્નેહ સર્વત્રાક્ષરયોજનાં કરિષ્યામ ઇત્યવધેયમ્ ।

કિંચ્ચ વિલક્ષણક્ષણજનકસ્ય હિંસકત્વાડશ્યુપગમે પુત્રજનકતયા પિતુરપિ પુત્રહિંસકતાડપદ્યેત । તદુક્તં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ ધર્મસઙ્ગ્રહણ્યાં →

પાણાઙ્વાયવિરર્ઈ-સિક્ખાવતદેસણા મુહા એવં । નિવ્વિસયત્તા જગ્ગો હિંસાગારિ ત્તિ પંડિચ્ચં ! ॥
ણ હિ સુયજમ્મે પિઉણો સિલ્લં લોગમ્મિ હિંસગો એસ । સમએવિ ણવિ સિક્ખા-વયભંગો તસ્સ જમ્મમ્મિ ॥
← (ધર્મસં.૪૭૦-૪૭૧) ઇતિ ।

તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણેડપિ → ન ચ ક્ષણવિશેષસ્ય, તેનૈવ વ્યભિચારતઃ । તથા ચ સોડપ્યુપાદાનભાવેન જનકો મતઃ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૫/૫) ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ન ચ = નાપિ ક્ષણવિશેષસ્ય = મ્રિયમાણશૂકરાદિક્ષણાડનન્તરમુત્પિત્સોર્મનુષ્યાદિક્ષણસ્ય જનકો હિંસકઃ ભવેદિતિ વર્તતે । કુત એતદિત્યાહ- તેનૈવ = મ્રિયમાણહરિણાદેરન્યક્ષણેન વ્યભિચારતો = વિસંવાદાત્ । તથા ચ ઇતિ વ્યભિચારસ્યૈવોપદર્શનાર્થઃ । સોડપિ = યો મ્રિયમાણહરિણાદેરન્યઃ ક્ષણઃ સોડપિ, ન કેવલં લુબ્ધકક્ષણ

'ઉત્તર ક્ષણનો જનક છે તે પૂર્વક્ષણનો હિંસક છે' આ પ્રકારના બીજા વિકલ્પને ઉદ્દેશીને ગ્રન્થકારશ્રી કહે છે કે-

ગાથાર્થ :- 'નર વગેરે ક્ષણનો હેતુ છે તે ભૂંડ વગેરેની હિંસા કરનારા છે' એમ પણ કહી ન શકાય. કારણ કે ભૂંડની અંત્યક્ષણ દ્વારા જ વ્યભિચારની આપત્તિ આવે છે. (૮/૨૨)

ટીકાર્થ :- નર વગેરે ક્ષણના હેતુભૂત એવા શિકારી વગેરે ભૂંડ વગેરેના હિંસક બની ન શકે. કારણ કે ભૂંડની અંતિમ ક્ષણ દ્વારા વ્યભિચારની આપત્તિ આવે છે. ભૂંડ મરીને મનુષ્ય થાય ત્યારે બૌદ્ધસિદ્ધાન્ત મુજબ ભૂંડની ચરમ ક્ષણ ઉપાદાનરૂપે મનુષ્યક્ષણનું કારણ છે. તેથી શિકારીની જેમ તે ભૂંડક્ષણને પણ પોતાની હિંસક માનવાની આપત્તિ આવશે. એવો અહીં આશય છે. (૮/૨૨)

૧. હસ્તાદર્શો 'શૂકાર...' ઇત્યશુબ્દઃ પાઠઃ ।

इष्टापत्तौ व्यभिचारपरिहारे त्वाह-

अनन्तरक्षणोत्पादे बुद्ध-लुब्धकयोस्तुला । नैवं तद्विरतिः क्वापि ततः शास्त्राद्यसङ्गतिः ॥२३॥

अनन्तरेति । अनन्तरक्षणोत्पादे = स्वाऽव्यवहितोत्तरविसदृशक्षणोत्पादे हिंसकत्वप्रयोजकेऽभ्युप-
गम्यमाने इति गम्यं, बुद्ध-लुब्धकयोः♦ तुला = साम्यमापद्येत, बुद्ध-लुब्धकयोः♦ अनन्तरक्षणोत्पादकत्वा-
एव जनक इति योगः, कथं जनक इत्याह- उपादानभावेन = परिणामिकारणत्वेन जनकः = उत्पादकः,
मतः = अभीष्टः, प्रियमाणाऽन्त्यक्षणलुब्धकक्षणयोर्जनकत्वं प्रत्युपादानसहकारिभावकृत एव यदि परं
विशेष इति भावना । एवं चोपादानक्षणस्यापि हिंसकत्वमासक्तम् ← (अ.१५/५ वृ.) इति । तदुक्तं
शास्त्रवार्तासमुच्चयेऽपि → विसभागक्षणस्याथ जनको हिंसको, न तत् । स्वतोऽपि तस्य तत्प्राप्तेर्जन-
कत्वाऽविशेषतः ॥ ← (शा.वा.६/१५) इति । न च निमित्तकारणतया विसदृशक्षणजनकत्वं हिंसकत्वम्,
शूकराऽन्त्यक्षणस्तूपादानतयाऽऽघनरक्षणहेतुरिति न दोष इति वक्तव्यम्, आत्महत्यासङ्ग्रहाऽनुरोधेन हिंस-
कतायां जनकताविशेषस्याऽनुपादेयत्वात् । 'तथाप्यत्र परहिंसकत्वे विशेषोऽयमुपादीयत इति चेत् ?
किं ततः ? एवमपि शूकरक्षणादेरात्महिंसकताकृतदोषापत्तेर्वज्रलेपायमानत्वादिति (स्या.क.ल.६/१५) व्यक्तं
स्याद्वादकल्पलतायाम् ॥८/२२॥

ननु 'प्रसज्यतामुपादानक्षणस्य हिंसकत्वम् । का नो बाधा ? प्रतीत्यसमुत्पादवादे चरमशूकरक्षण-
स्यापि हिंसकत्वमस्माकमिष्टमेव, प्रतियोगिनः स्वनाशं प्रति प्रतियोगिविधया कारणत्वात्' इत्येवं इ-
ष्टापत्तौ बौद्धेनोद्भावितायां सत्यां व्यभिचारप्रसक्तिरपि परिहृता स्यात्, लक्ष्यताऽऽक्रान्ते एव हिंसक-
लक्षणगमनात् एवं सौगतेन व्यभिचारपरिहारे = अतिव्याप्तिनिराकरणे कृते तु ग्रन्थकार आह- 'अ-
नन्तरे'ति । इयमपि कारिका अध्यात्मसारे (अ.सा.१२/३६) ग्रन्थकृतोपदर्शिता । स्वाऽव्यवहितोत्तरविस-
दृशक्षणोत्पादे = शूकरादिक्षणाऽव्यवहितोत्तरमनुष्यक्षणोत्पादके हिंसकत्वप्रयोजके बुद्ध-लुब्धकयोः = सुगत-
व्याधयोः साम्यमापद्येत, बुद्ध-लुब्धकयोः अनन्तरक्षणोत्पादकत्वाऽविशेषात् = अव्यवहितोत्तरविसदृशक्षण-

विशेषार्थ :- पूर्व-पूर्व क्षण उत्तर-उत्तर क्षणं उपादान कारणं छे - आ बौद्ध सिद्धान्तं मुज्ज
शिकारीनी जेम लूंडनी यरम क्षण पण आद्य नरक्षणं कारणं होवाथी यरमलूंड क्षण पण पोतानी
હિંસક બની જશે, જો વિલક્ષણક્ષણજનકને હિંસક માનવામાં આવે તો. (૮/૨૨)

જો બૌદ્ધ એમ કહે કે → 'શિકારીની જેમ લૂંડની ચરમ ક્ષણને પણ અમે હિંસક માનીએ જ છીએ.
માટે તમે આપેલી આપત્તિ અમને ઈષ્ટ જ છે, ઈષ્ટાપત્તિરૂપ જ છે. માટે વ્યભિચારનો = અતિવ્યાપ્તિનો
અવકાશ નથી. શિકારીની જેમ લૂંડની ચરમ ક્ષણ પણ હિંસકના લક્ષણનું લક્ષ્ય જ છે. તેથી તેમાં હિંસકનું
લક્ષણ જવું એ દૂષણ નહિ પણ ભૂષણ જ છે.' ← તો તેની સામે ગ્રન્થકારશ્રી ફરમાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- અનન્તરક્ષણઉત્પત્તિને હિંસકત્વની પ્રયોજક માનવામાં ગૌતમબુદ્ધ અને શિકારી બન્ને
સરખા થઈ જશે. અને આવું માનવામાં તો ક્યાંય પણ હિંસાની વિરતિ આવી નહિ શકે. તેથી શાસ્ત્ર
વગેરેની અસંગતિ જ થઈ જશે. (૮/૨૩)

ટીકાર્થ :- પોતાની અવ્યવહિત ઉત્તર ક્ષણમાં વિસદૃશ ક્ષણની ઉત્પત્તિ એ હિંસકત્વનું પ્રયોજક
છે - એવું માનવામાં આવે તો ગૌતમબુદ્ધ અને શિકારી બન્ને સમાન બની જશે, સમાન રીતે હિંસક

♦...♦ ચિહ્નદ્વયમધ્યવર્તી પાઠો હસ્તાદર્શ નાસ્તિ ।

વિશેષાત્, એવં = ઉક્તપ્રકારેણ તદ્વિરતિઃ = હિંસાવિરતિઃ ક્વાપિ ન સ્યાત્, તતઃ શાસ્ત્રાદીનામ્
= અહિંસાપ્રતિપાદકશાસ્ત્રાદીનામસહગતિઃ (= શાસ્ત્રાદ્યસહગતિઃ) સ્યાત્ । ન ચૈતદિષ્ટં પરસ્ય,
“સર્વે૧ તસંતિ દંડેન સર્વેસિં જીવિતં ૨પિયં, અત્તાનં ઉપમં કત્તા નેવ હન્ને ન ઘાતયે” ॥
() ૧ ઇત્યાદ્યાગમસ્ય પરૈરભ્યુપગમાત્ ॥૨૩॥

જનકત્વસામ્યાત્, લુઘ્ચકસ્ય બુદ્ધસ્ય ચ તત્સમ્ભવાત્ । તદેતત્ ‘પુત્રલિપ્સયા દેવં ભજન્ત્યા ભર્તાઽપિ
નષ્ટ’ ૧ ઇતિ ન્યાયમનુસરતિ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ।

તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → તસ્યાપિ હિંસકત્વેન, ન કશ્ચિત્સ્યાદહિંસકઃ । જનકત્વાઽવિશેષેણ, નૈવં
તદ્વિરતિઃ ક્વચિત્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૫/૬) તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → તસ્યાપિ = પ્રિયમાણસ્ય હરિણાદેરન્ટ્ય-
ક્ષણસ્યાપિ, આસ્તાં વ્યાધસ્ય, હિંસકત્વેન = વ્યાપાદકત્વેન ન = નૈવ કશ્ચિત્ = કોઽપિ બોધિસત્ત્વાદિરપિ,
સ્યાત્ = ભવેદ્ અહિંસકઃ = અવ્યાપાદકઃ । કથમેતદિત્યાહ - જનકત્વાઽવિશેષેણ બુદ્ધાદેર્લુઘ્ચકાદેશ્ચ
અનન્તરક્ષણસ્યોત્પાદકત્વેઽવિશિષ્ટત્વાત્ । ઉપાદાન-સહકારિભાવેન તયોર્યદિ પરં વિશેષસ્તત્ર ચ યદિ સહકા-
રિતયાપિ હિંસકત્વં તદોપાદાનભાવેન સુતરાં તદ્ ભવિષ્યતીતિ । અથ ભવતુ નામાઽવિશેષેણ હિંસકત્વં
કો દોષઃ ? ૧ ઇત્યાશ્બ્ક્યાહ - નૈવં = નામુના પ્રકારેણાઽવિશેષેણ જનકહિંસકત્વાઽભ્યુપગમલક્ષણેન તદ્વિરતિઃ
= હિંસાનિવૃત્તિઃ ક્વચિત્ = દેશાન્તરે કાલાન્તરે પુરુષાન્તરેઽવસ્થાન્તરે વિષયાન્તરે વૈતિ ← (અ.પ્ર.
વૃ.૧૫/૬) ।

મા ભૂદહિંસા કા નો હાનિર્ભવિષ્યતીતિ ચેત્? અત્ર આહ અષ્ટકપ્રકરણકારઃ → ઉપન્યાસશ્ચ શાસ્ત્રે-
ઽસ્યાઃ, કૃતો યત્નેન ચિન્ત્યતામ્ । વિષયોઽસ્ય યમાસાઘ, હન્તૈષ સફલો ભવેત્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૫/૭)
૧ ઇતિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → ઉપન્યાસશ્ચ = ઉપાદાનં પુનઃ કૃત ઇતિ સમ્બન્ધઃ । યદિ ઉપન્યાસં નાઽકરિષ્યત્તદા
હાનિરપિ નાઽભવિષ્યદિતિ ભાવઃ । ક્વાસૌ કૃતઃ ? ૧ ઇત્યાહ- શાસ્ત્રે = સૌગતશાસને, યદાહ “સર્વે ત્રસન્તિ
દણ્ડેન, સર્વેષાં જીવિતં પ્રિયમ્ । આત્માનમુપમાં મત્વા, નૈવ હિંસેત્ ન ઘાતયેત્ ॥” () અસ્યાઃ
= અહિંસાયાઃ કૃતો = વિહિતઃ ૧ ઇત્યતો યત્નેન = આદરેણ ચિન્ત્યતાં = પર્યાલોચ્યતાં ત્વયા ક્ષણવાદિના ।
કોઽસાવિત્યાહ વિષયો = ગોચરઃ અસ્ય = શાસ્ત્રે અહિંસોપન્યાસસ્ય । કિમ્ભૂતો વિષયશ્ચિન્ત્યતામ્,

બની જશે. કહેવાનો આશય એ છે કે ગૌતમબુદ્ધને કોઈ શિકારી બાણ મારે અને એનું મૃત્યુ થાય
તો વિસદ્દશ ક્ષણનું ઉત્પાદન કરવામાં જેમ શિકારી નિમિત્ત કારણ છે તેમ ગૌતમબુદ્ધ પોતે તેનું ઉપાદાન
કારણ છે જ. કારણ કે તે બંનેની અવ્યવહિત ઉત્તર ક્ષણમાં વિસદ્દશ વિજ્ઞાન ક્ષણની ઉત્પત્તિ થાય
છે. આમ સ્વ અવ્યવહિત ઉત્તર ક્ષણનું ઉત્પાદકત્વ ગૌતમ બુદ્ધ અને શિકારી બંનેમાં આવવાથી તે
બંને હિંસકરૂપે સમાન બની જશે. આ રીતે હિંસાની વિરતિ ક્યાંય પણ થઈ નહિ શકે. તેથી અહિંસાનું
પ્રતિપાદન કરનાર શાસ્ત્ર વગેરે અસંગત થઈ જશે. પરંતુ આ વાત તો બૌદ્ધ વિદ્વાનોને પણ માન્ય
નથી. તેમના પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં જણાવેલ છે કે → ‘બધા જીવો દંડ-પ્રહાર વગેરેથી ત્રાસ પામે છે.
બધા જીવોને જીવન પ્રિય છે. તેથી બધા જીવોને આત્મસમાન-સ્વતુલ્ય માનીને કોઈને હણવો ન જોઈએ
અને કોઈને હણાવવો ન જોઈએ.’ ← (૮/૨૩)

૧. ‘સત્ત્વેઽસ્ય સંતિ’ ૧ ઇત્યશ્બ્કઃ પાઠો મુદ્રિતપ્રતૌ । હસ્તાદર્શે ચ ‘સર્વે ત્ર’ ૧ ઇત્યશ્બ્કઃ પાઠઃ । ૨. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘પ્રિયં’ ૧ ઇત્યશ્બ્કઃ પાઠઃ ।

યં = વિષયં આસાદ્ય = પ્રાપ્ય હન્ત્ इति પ્રત્યવધારણાર્થઃ કોમલાસમન્ત્રણાર્થો વા, ઇષ = શાસ્ત્રો-
પન્યાસઃ સફલઃ = સપ્રયોજનઃ ભવેત્ = સ્યાત્ ← (અ.પ્ર.૧૫/૭) इति । સોડયં પિણ્યાકયાચનાર્થ
ગતસ્ય ચારિકાતૈલદાતૃત્વાભ્યુપગમન્યાયમનુસરતિ ।

તદુક્તં ગ્રન્થકૃતાસપિ બૌદ્ધમતનિરાકરણાવસરે ન્યાયખણ્ડચાદ્યે → એકાન્તાસનિત્યવાદેસપિ સ્વરસત
એવ સર્વેષાં પ્રતિક્ષણધ્વંસશીલત્વે કસ્ય કેન હિંસા ? ન ચ વિસભાગક્ષણોત્પત્તિરેવ હિંસા, તન્નિમિત્તત્વસ્ય
પ્રાક્તનવ્યાધક્ષણસ્યેવ બુદ્ધક્ષણસ્યાપ્યવિશેષાદ્ વ્યાધવદ્ બુદ્ધસ્યાપિ મૃગઘાતકત્વાસપત્તેઃ । ન ચ વિસભાગક્ષણ-
જનનાસનુકૂલાસધ્યવસાયવત્ત્વમેવ હિંસા, યો નરો મૃત્વા પ્રેત્ય નર એવ ભવિતા તદ્દિંસાયામવ્યાપ્તેઃ ।
ન ચ વિસભાગક્ષણજનકત્વાવચ્છિન્નવિષયતાકાસધ્યવસાયવત્ત્વં સા, અસ્તિ ચ 'નરો પ્રિયતામિ'તીચ્છાયામપિ
વિસભાગક્ષણોત્પત્તિવિષયતાશાલિત્વમેવેતિ વાચ્યમ્, રૂપપરાવર્તાદિક્રિયાસધ્યવસાયેસતિવ્યાપ્તેઃ । ન ચ તત્સ-
ન્તાનત્વાસવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકવિસભાગતાશાલિસન્તાનાન્તઃપાતિક્ષણજનનત્વાવચ્છિન્નવિષયતાશાલ્યધ્યવસાય-
વત્ત્વં સા, 'ઇતો નરત્વં વિહાય દેવો ભૂયાસમિ'ત્યાદ્યાકારે દાન-દયાદ્યધ્યવસાયેસતિપ્રસંગાત્ । ન ચાધ્યવસાયે
ક્લિષ્ટત્વવિશેષણાન્નાસનુપપત્તિરિતિ વાચ્યમ્, હિંસાવિષયત્વાસતિરિક્તસ્ય ક્લિષ્ટત્વસ્ય દુર્વચત્વેનાસસત્માશ્રયાત્,
સન્તાનાદેઃ સાંવૃતત્વેન પારમાર્થિકસ્યાસધ્યવસાયસ્યૈવ ચાસિદ્ધેઃ, આહાર્યસ્ય ચ હિંસાસહિંસાદ્યધ્યવસાયસ્ય
વ્યવહારનિમિત્તત્વેન કલ્પિતસ્ય સર્વલોકવિગર્હિતત્વેનોપહાસપાત્રતાયાઃ પારમર્ષે વિસ્તરેણ પ્રતિપાદિતત્વાત્
પ્રમાકૃતહિંસાદ્યવ્યાપ્તેશ્ચ ન કિઞ્ચિદેતત્ (ન્યા.ખં.ખા.ગા.૭૭/પૃ.૬૭૫) इति ।

આત્મનઃ સર્વથાક્ષણિકત્વે તુ → સબ્બે તસન્તિ દણ્ડસ્સ સવ્વે ભાયન્તિ મચ્ચુણો । અત્તાનં ઉપમં
કત્વા ન હનેય્ય ન ઘાતયે ॥ ← (ધ.પ.૧૦/૧), → સબ્બે તસન્તિ દણ્ડસ્સ સબ્બેસં જીવિતં પિયં ।
અત્તાનં ઉપમં કત્વા ન હનેય્ય ન ઘાતયે ॥ ← (ધ.પ.૧૦/૨) इति ધમ્મપદવચનં, → સુખકામાનિ
ભૂતાનિ યો દણ્ડેન ન વિહિંસતિ । અત્તનો સુખમેસાનો પેચ્ચ સો લભતે સુખં ॥ ← (ઉદા.પૃ.૧૨)
इति ઉદાનવચનં → એતાદિસં પુઙ્ગમનુસ્સરંતા યે વેદયતા વિચરંતિ લોકે । વિનેય્ય મચ્છેરમલં સમૂલં
અનિન્દિતા સગ્ગમુપેંતિ ઠાનંતિ ॥ ← (વિ.વ.પૃ.૩૩) इति વિમાનવત્થુવચનં ચ કથમપિ નૈવોપપદ્ધેત,
એકાન્તક્ષણિકવાદે પરલોકસ્યૈવાસયોગાત્ ।

તદુક્તં અધ્યાત્મોપનિષદિ → આનન્તર્યં ક્ષણાનાં તુ, ન હિંસાદિનિયામકમ્ । વિશેષાસદર્શનાત્તસ્ય
બુદ્ધ-લુબ્ધકયોર્મિથઃ ॥ ← (અ.ઉપ.૧/૫૭) इति । યથાકથઞ્ચિદ્દિંસાદ્યુપપાદનેસપિ કૃતનાશાસકૃતાભ્યાગ-
માદિદોષજાલમનિવારિતપ્રસરમેવૈકાન્તક્ષણિકવાદે । તદુક્તં પચ્ચલિદ્ગિગ્રકરણે → અકયાસસગમકયનાસો
વિષ્ણાણખણમ્મિ ભાવઓ સન્તે । ઉદયાણંતરનાસે જેણ કયં સો ન ભુત્ત ત્તિ ॥ સંતાણો ડ અવત્થૂ,
અચેયણાઓ ય ચેયણમજુત્તં । જુજ્જઇ સહકારિત્તં નૂણમુવાદાણરૂવત્તો ॥ ← (પં.લિ.૭૯/૮૦) इति ।

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત બૌદ્ધમાન્ય શાસ્ત્રપાઠ હિંસાના વર્જન ઉપર વજન આપે છે. પરંતુ આપણે
હમણાં ઉપર જોઈ ગયા તે મુજબ ગૌતમબુદ્ધ જેવા પણ સ્વઅવ્યવહિતોત્તર વિસદ્દશક્ષણના જનક હોવાથી
હિંસક બની જાય છે. તો પછી બીજા સામાન્ય કક્ષાના જીવો તો કઈ રીતે અહિંસક-હિંસાત્યાગી બની
શકે ? માટે બૌદ્ધ વિદ્વાનોએ હિંસકત્વની જે વ્યાખ્યા કરી છે તે બરાબર નથી. (૮/૨૩)

ઘટન્તે ન વિનાઽહિંસાં સત્યાદીન્યપિ તત્ત્વતઃ । એતસ્યા વૃત્તિભૂતાનિ તાનિ યદ્ ભગવાઞ્જગૌ ॥૨૪॥

ઘટન્ત્ત્વમ્ ઇતિ । અહિંસાં વિના સત્યાદીન્યપિ (તત્ત્વતઃ) ન ઘટન્તે । (યદ્) યત એતસ્યા = અહિંસાયા વૃત્તિભૂતાનિ તાનિ = સત્યાદીનિ ભગવાન્ જગૌ = સર્વજ્ઞો ગદિતવાન્ । ન ચ સત્યાદિપાલનીયાઽભાવે વૃત્તૌ વિદ્વાન્ યતત્ત્વમ્ ઇતિ ।

તદુક્તં સમન્તભદ્રાચાર્યેણ અપિ યુક્ત્યનુશાસને →

નૈવાઽસ્તિ હેતુઃ ક્ષણિકાત્મવાદે, ન સન્નસન્વા વિભવાદઽકસ્માત્ ।
નાશોદયૈકક્ષણતા ચ દુષ્ટા, સન્તાનભિન્ન-ક્ષણયોરભાવાત્ ॥
કૃતપ્રણાશાઽકૃતકર્મભોગૌ, સ્યાતામસજ્વેતિતકર્મ ચ સ્યાત્ ।
આકસ્મિકેઽર્થપ્રલયસ્વભાવે માર્ગો ન યુક્તો વધકશ્ચ ન સ્યાત્ ॥
ન બન્ધ-મોક્ષૌ ક્ષણિકૈકસંસ્થૌ, ન સંવૃત્તિઃ સાઽપિ મૃષાસ્વભાવા ।
મુખ્યાદૃતે ગૌણવિધિર્ન દૃષ્ટો, વિભ્રાન્તદૃષ્ટિસ્તવ દૃષ્ટિતોઽન્યા ॥
પ્રતિક્ષણં ભઙ્ગિણુ તત્પૃથક્ત્વાન્ માતૃઘાતી સ્વપતિઃ સ્વજાયા ।
દત્તપ્રહો નાઽધિગતસ્મૃતિર્ન ન ક્ત્વાર્થ-સત્યં ન કુલં ન જાતિઃ ॥

← (યુ.અ.૧૩-૧૬) ઇતિ । દર્શિતરીત્યા ક્ષણિકત્વનિરાકરણે કૃતે સતિ અન્યાસાં ક્ષણિકત્વ-યુક્તીનાં ખળ્ડનસ્ય પિષ્ટપેષણન્યાયેન નિષ્પ્રયોજનત્વાન્ન તદિહોચ્યતે તથાપિ અધિકં બુભુત્સુભિરસ્મત્કૃતા જયલતા વિલોકનીયા ॥૮/૨૩॥

અથાઽહિંસાયા અઘટનેઽપિ સત્યાદીનિ ધર્મસાધનાનિ ભવિષ્યન્તીત્યાશઙ્કાયમાહ ‘ઘટન્ત્ત્વમ્’ ઇતિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે (અ.સા.૧૨/૩૭) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા । સત્યાદિકૃતે વૃત્તિકરણેન સત્યાદેરિવ અહિંસાકૃતે સત્યાદિપાલનેનાઽહિંસાયા એવ મુખ્યત્વમત્ર પ્રતીયતે । સમ્મતજ્વેદં પરેષામપિ । તદુક્તં સંન્યાસગીતાયાં → યથા નાગપદેઽન્યાનિ પદાનિ પદગામિનામ્ । એવં સર્વમહિંસાયાં ધર્માર્થમપિ ધીયતે ॥
← (સં.ગી.૯/૮૧) ઇતિ । મહાભારતેઽપિ અનુશાસનપર્વણિ (અ.૧૧૪/૬) અયમર્થો દર્શિતઃ । યથોક્તં યોગતત્ત્વોપનિષદિ અપિ → અહિંસા નિયમેષ્વેકા મુખ્યા ← (યો. ત.૨૯) ઇતિ । અત એવ અહિંસાયા નિર્વાણ-નિવૃત્તિ-સમાધિ-શાન્ત્યાદયઃ ષષ્ટિઃ પર્યાયશબ્દાઃ પ્રશ્નવ્યાકરણસૂત્રે (૧/૨૧) દર્શિતાઃ । અત એવ ગ્રન્થકૃદપ્યાહ- ‘ન ચ સત્યાદી’તિ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → અભાવેઽસ્યા ન યુજ્યન્તે, સત્યાદીન્યપિ તત્ત્વતઃ । અસ્યાઃ સંરક્ષણાર્થં તુ, યદેતાનિ મુનિર્જગૌ ॥ (અ.પ્ર.૧૫/૮) ← । તદ્વૃત્તિઃ → અભાવે = અવિદ્યમાનત્વે અસ્યાઃ = અહિંસાયાઃ ન યુજ્યન્તે = ન ઘટન્તે સત્યાદીન્યપિ = મૃષાવાદવિરમણાદીન્યપિ,

ગાથાર્થઃ :- અહિંસા વિના સત્ય વગેરે પણ પરમાર્થથી સંભવતા નથી. કારણ કે અહિંસાની વાડરૂપે સત્ય વગેરે ધર્મસાધનો છે - એમ ભગવાને જણાવેલ છે. (૮/૨૪)

ટીકાર્થઃ :- અહિંસા વિના સત્ય વગેરે ધર્મસાધનો પણ સંગત થતા નથી. કારણ કે ‘અહિંસાની રક્ષા માટે વાડરૂપે તે સત્ય આદિ છે.’- એમ સર્વજ્ઞ ભગવંતે કહેલ છે. ખેતરમાં વાડ કરવાનું પ્રયોજન છે અનાજ વગેરેનું સંરક્ષણ. ખેતરમાં અનાજ વગેરે જ ન હોય તો કાંટાની વાડ બનાવવા કોઈ વિદ્વાન પ્રયત્ન કરે નહિ.

નનુ 'હન્મી'તિ સઙ્કલ્પ એવ હિંસા, તદ્યોગાદેવ ચ હિંસકત્વં, તદભાવાચ્ચાઽહિંસાયાસ્તતશ્ચ તદ્વૃત્તિભૂતસત્યાદીનાં નાઽનુપપત્તિરિતિ ચેત્ ?

અહિંસા તાવન્ન યુજ્યત એવ ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ, તત્ત્વતઃ = પરમાર્થતઃ। કુત એતદેવમિત્યત આહ - અસ્યાઃ = અહિંસાયાઃ સંરક્ષણાર્થં તુ = પરિપાલનાયૈવ, તુશબ્દ એવકારાર્થઃ, યત્ = યસ્માત્ એતાનિ = સત્યાદીનિ મુનિઃ = જગતો મન્તા જિનઃ જગૌ = ગદિતવાન્ । ન હિ સસ્યાદિપાલનીયાઽભાવે વૃત્તૌ વિદ્વાન્ યતતે ← (અ.પ્ર.૧૫/૮વૃત્તિ) ઇતિ ।

અષ્ટકપ્રકરણે ચૈવોક્તમન્યત્ર → અભાવે સર્વથૈતસ્યા, અહિંસાપિ ન તત્ત્વતઃ ।

સત્યાદીન્યપિ સર્વાણિ, નાઽહિંસાસાધનત્વતઃ।। ← (અ.પ્ર.૧૪/૩) ।

તદ્વૃત્તિઃ → અભાવે = અવિદ્યમાનત્વે સર્વથા = સર્વપ્રકારૈઃ એતસ્યાઃ = હિંસાયાઃ અહિંસાપિ = હિંસાનિવૃત્તિલક્ષણા ન = નૈવ તત્ત્વતઃ = પરમાર્થેન ઉપપદ્યતે ઇત્યનુવર્તતે । ન કેવલમાત્મનો નિક્ષિયત્વાદ્દિંસા નોપપદ્યતે તદભાવેઽહિંસાઽપિ નોપપદ્યત ઇત્યપિશબ્દાર્થઃ । અથ મોપપદ્યતામહિંસા, સત્યાદીનિ ધર્મસાધનાનિ ભવિષ્યન્તીત્યાશઙ્કાનિરાકરણાયાહ - ન કેવલમહિંસા નોપપદ્યતે સત્યાદીન્યપિ = મૃષાવાદનિવૃત્ત્યાદીન્યપિ, આદિશબ્દાચ્છેષધર્મસાધનસઙ્ગ્રહઃ, સર્વાણિ = નિરવશેષાણિ ન = નૈવ ઉપપદ્યન્ત ઇત્યનુવર્તતે । કુત ઇત્યાહ - અહિંસાસાધનત્વતઃ = અહિંસાપ્રસાધકત્વાત્તેષામ્ । સાધ્યાઽભાવે હિ સાધનાઽનુષ્ઠાનમનર્થકમેવ । ન હિ વ્યોમાઽરવિન્દસંરક્ષણાય પ્રાકારાદિયત્નાઃ કર્તુ યુજ્યન્તે । અહિંસાસાધનાનિ ચ સત્યાદીનીતિ સર્વાસ્તિકાનાં સમ્મતમેવ, વિશેષતો જૈનાનામ્ । યથોક્તમ્- “એકકં ચિય ઇથ વયં, નિદિદ્ધં જિણવરેહિં સ્વ્વેહિં । પાણાઙ્વાયવિરમણમવસેસા તસ્સ રક્ખઠ્ઠા ।। () ← (અ.પ્ર.૧૪/૩વૃત્તિ) ઇતિ ।

એવજ્ચ દશવિધકુશલપરિપાલનમપારમાર્થિકં મોહસઙ્ગતં વા સ્યાત્ । તતશ્ચાઽજાકૃપાણીયન્યાયોઽત્ર લબ્ધાઽવસરઃ । યથા કણ્ડૂયનાર્થં સ્તમ્ભાદૌ શિથિલબન્ધખડ્ગે છાગી ગ્રીવાં પ્રસારયતિ યદૃચ્છયા ચ તસ્યા ગ્રીવા ચ્છિદ્યતે તથૈકાન્તવાદિભિર્મુક્તયેઽહિંસાદિઃ સર્વથાનિત્યાદ્યાત્મનિ કક્ષીક્રિયતે તદનુપપત્યા ચ તચ્છ્રેયઃ છિદ્યત ઇતિ ।

અત્રૈવ પુનઃ સૌગતઃ શઙ્કતે નન્વિતિ । તદ્યોગાદેવ = સઙ્ક્લેશસમ્બન્ધાદેવ ચ હિંસકત્વં, તદભાવાચ્ચ = હનનસઙ્ક્લેશવિરહાદ્દિ બુદ્ધસ્યાઽનન્તરક્ષણોત્પાદકત્વેઽપિ નૈવ હિંસકતા, 'હન્મ્યેનમિ'તિ સઙ્ક્લેશાદ્ લુબ્ધકાદિક્ષણો હિંસકઃ પ્રકલ્પ્યતે, ક્લિષ્ટવિજ્ઞાનક્ષણસ્યૈવ ક્લિષ્ટકર્મક્ષણહેતુત્વાત્ । યુક્તઞ્ચૈતત્ મૃગમવ્યાપાદયન્નપિ 'મૃગં હન્તી'તિ સઙ્ક્લેશપરિણતઃ પાપેન બદ્ધ્યતે, યતમાનશ્ચ વિચરન્નનાભોગાદ્ ઘ્નન્નપિ કથઞ્ચિલ્લઘુપ્રાણિનં પાપેન ન બદ્ધ્યતે ત્વસઙ્ક્લિષ્ટ ઇત્યન્વય-વ્યતિરેકદર્શનાત્ । હિંસકત્વવ્યવહારસ્તુ તથાવિધવિકલ્પરૂપઃ સાંવૃતં નાશમાદાયૈવેતિ નાઽતિપ્રસઙ્ગઃ । ઘાતસઙ્ક્લેશવિરહાદ્ અહિંસાયા નાનુપપત્તિઃ । તતશ્ચ = અહિંસાસમ્ભવાચ્ચ તદ્વૃત્તિભૂતસત્યાદીનાં નાનુપપત્તિરિતિ ચેત્ ?

ખૌદ્ર :- 'હું આને મારું- હણું' આવો સંકલ્પ જ હિંસા છે. તેવા સંકલ્પેશના કારણે જ વ્યક્તિ હિંસક બને છે. તેવો ક્લિષ્ટ સંકલ્પ ન હોવાથી અહિંસાનો સંભવ થશે. તથા અહિંસા સંભવિત થવાના લીધે સત્ય, અચૌર્ય વગેરે ધર્મસાધનો પણ અસંગત નહિ થાય. આમ ક્ષણિકવાદમાં પણ અહિંસા, સત્ય આદિ સુસંભવિત જ છે.

न, हन्मीति सङ्कल्पक्षणस्यैव सर्वथाऽनन्वये कालान्तरभाविफलजनकत्वाऽनुपपत्तेः, कथञ्चिदन्वये चाऽस्मत्सिद्धान्तप्रवेशाऽऽपाताच्च इति । अधिकमन्यत्र ॥२४॥

स्याद्वाद्याह न, 'हन्मी'ति सङ्कल्पक्षणस्यैव = सङ्क्लेशक्षणस्यैव बौद्धदर्शनेऽनुपपत्तेः । तदुक्तं शास्त्रवार्तासमुच्चये सुगतमतनिरासप्रसङ्गे →

'हन्म्येनमि'ति सङ्क्लेशाद्धिसकश्चेत्प्रकल्प्यते । नैव त्वन्नीतितो यस्मादयमेव न युज्यते ॥ सङ्क्लेशो यद्गुणोत्पादः स चाऽक्लिष्टान्न केवलम् । न चान्यसचिवस्यापि तस्यानतिशयात्ततः ॥ तं प्राप्य तत्त्वभावत्वात्ततः स इति चेन्ननु । नाशहेतुमवाप्यैवं नाशपक्षेऽपि न क्षतिः ॥

← (शा.वा.स.६/१६-१७-१८) इति । अस्तु वा यथाकथञ्चित् तथाविधसङ्क्लेशसम्भवः तथापि तेनैवाऽऽनन्तर्यस्याऽन्यथासिद्धिः, → सङ्क्लेशेन विशेषश्चेदानन्तर्यमपार्थक्यम् । न हि तेनापि सङ्क्लिष्टमध्ये भेदो विधीयते ॥ ← (अ.उप.१/५८) इति अध्यात्मोपनिषद्घटनात् ।

किञ्च सुगतसिद्धान्ते निरन्वयनाशाऽभ्युपगमात् सङ्क्लेशक्षणस्यैव तदुत्तरं सर्वथाऽनन्वये = सोपादानकारणनाशे = स्वोपादानकारणमुपादाय नाशे बौद्धन्यायप्राप्ते सति 'गृहीत्वाऽर्थं गताश्चौरा कस्तानाच्छेत्तुमर्हती'ति न्यायेन कालाऽन्तरभाविफलजनकत्वाऽनुपपत्तेः = व्यवहितकालसम्भविकार्योत्पादकत्वायोगात् । न हि निरन्वयनाशप्रतियोगि स्वध्वंसोत्तरकालीनकार्यजनकं भवितुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । इत्थञ्च सुन्दोपसुन्दन्यायेन नैयायिक-बौद्धौ मिथ एव हतौ । ततश्च बौद्धमते निरन्वयनाशतः सङ्क्लेशरूपाया हिंसाया अभ्युपगमेऽपि तस्या दुःखजनकतानुपपत्तिः । एवं सति → इत एकनवतौ कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतः । तेन कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि भिक्षवः ! ॥ ← (शास्त्रवार्तासमुच्चय ४/१२४) इति सुगतोक्तिरप्यसम्भवा स्यात् कफोणिगुडायितन्यायेन । न चोत्तरकालं 'हन्मी'ति सङ्कल्पक्षणस्य कथञ्चिदन्वयोऽभ्युपगम्यत इति तत्रैव कालान्तरे फलोत्पादोपपत्तिरिति वक्तव्यम्, इत्थमुत्तरकालं कथञ्चिदन्वये = स्वतत्त्वानुवधे स्वीक्रियमाणे सति च सौगतस्य 'शिरशः छेदेऽपि शतं न ददाति, विंशतिपञ्चकं तु प्रयच्छत्येवे'ति शाकटिकन्यायेन अस्मत्सिद्धान्तप्रवेशाऽऽपातात् = स्यादन्वयवादिस्याद्वादितन्त्रप्रवेशप्रसङ्गात् । स्याद्वादिभिरस्माभिरात्मादेर्द्रव्य-पर्यायाभ्यां नित्यत्वाऽनुविद्धाऽनित्यत्वाभ्युपगमात् ।

इत्थञ्चाऽभ्युपगन्तव्यं यदुत तथा तथाऽभिव्यज्यमानस्य सततप्रवर्तनात्मनो भावस्याऽकौटस्थ्यं सततसम्प्रवृत्तिरूपं नित्यत्वञ्चेति (द्वा.न.च.अर-५/पृ.५२०) व्यक्तं द्वादशारनयचक्रे । ततश्च → तदपि हि नित्यं यस्मिन् तत्त्वं न विहन्यते ← (पा.म.भा.१/१/१) इति पातञ्जलमहाभाष्यवचनमप्यनेकान्त-

ज्ञेन :- आ वात पश व्याज्भी नथी. कारण के 'हुं आने मारुं- उषुं' - आवा प्रकारना संकल्परूपी क्षणनो पश बौद्ध मते तो निरन्वय = सर्वथा नाश ज थवानो डोय तो कालान्तरभावी दुःखादि इणुं ते कोर्ष पश रीते जनक बनी ना ज शके. तथा जे कोर्षक रीते ते संकल्पक्षणनो अन्वय-विद्यमानता बौद्ध विद्वानो स्वीकारे तो अमारा स्याद्वादीना सिद्धान्तमां बौद्ध विद्वानो नो प्रवेश थवानी समस्या सर्जशे. आ बाभतमां अधिक जिज्ञासावाणा वायकवर्गने ग्रंथकारश्रीना अन्य ग्रंथो - स्याद्वाद कल्पलता - न्यायभंडुभाद्य वगेरे जेवानी ग्रंथकारश्री पोते ज त्वादामश करे छे. (८/२४)

મૌનીન્દ્રે ચ પ્રવચને યુજ્યતે સર્વમેવ હિ । નિત્યાઽનિત્યે 'સ્ફુટં દેહાદ્ ભિન્નાઽભિન્ને તથાઽઽત્મનિ ॥૨૫॥

મૌનીન્દ્ર ઇતિ । મૌનીન્દ્રે = વીતરાગપ્રતિપાદિતે ચ 'પ્રવચને સર્વમેવ હિ હિંસાઽહિંસાદિકં વાદમનુપ્રવિશતિ, પર્યાયાઽપેક્ષધ્વંસપ્રતિયોગિત્વે સતિ સ્વતત્ત્વાઽનુચ્છેદરૂપત્વાત્ તાદૃશનિત્યત્વસ્ય । અન્ય-દીપકન્યાયેન નૈયાયિકાનામપ્યનેકાન્તવાદસિદ્ધાન્તપ્રવેશો ભાવનીયઃ । અન્યાસ્ત્વેકાન્તવાદિયુક્તયસ્તુ કુશ-કાશાઽવલમ્બનન્યાયાઽઽક્રાન્તા ઇત્યત્ર ન નિરાકૃતાસ્તથાપિ અધિકં એતત્તત્ત્વનિરૂપણં અન્યત્ર = સમ્મ-તિતર્ક-સ્યાદ્વાદરત્નાકર-ન્યાયખણ્ડલાદ્ય-સ્યાદ્વાદકલ્પલતાદૌ અનુસન્ધેયમ્ ॥૮/૨૪॥

યથેકાન્તેન નિત્યેઽનિત્યે વાઽઽત્મનિ ન ઘટન્તે હિંસાદયસ્તર્હિ ક્વ ઘટન્તે ? ઇત્યાશઙ્કાયામાહ 'મૌનીન્દ્ર' ઇતિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે (અ.સા. ૧૨/૩૮) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા । મૌનીન્દ્રે પ્રવચને હિંસાઽહિંસાદિકં ઉપલક્ષણાત્ પરલોક-મોક્ષાદિકં ચ યુજ્યતે । તદુક્તં દશવૈકાલિકનિર્યુત્તૌ → પરલોગુ મુક્તિમગ્ગો નત્થિ હુ મોક્ષો ત્તિ ભિંતિ અવિહિન્નૂ । સો અત્થિ અવિતહો જિણમયંમિ પવરો ન અન્નત્થ ॥ ← (દ.વૈ.નિ. ૨૬૬) ઇતિ । દર્શિતરીત્યા અધ્યારોપાપવાદન્યાયેન આત્મનિ નિત્યાઽનિત્યે સિદ્ધે સતિ સર્વમેવ હિ હિંસાઽહિંસાદિકં યુજ્યતે ઇતિ દેહલીદીપકન્યાયેન અનુયોજ્યમ્ । એવમગ્રેઽપિ ।

વિશેષાર્થ :- નિરન્વય નાશનો અર્થ છે ઉપાદાન કારણ સહિત નાશ = સમૂલ ઉચ્છેદ = કોઈ પણ સ્વરૂપે કાર્યની અવિદ્યમાનતા. મતલબ કે પ્રથમ ક્ષણે ઉત્પન્ન થયેલ 'હું આને મારું' આવા સંકલ્પનો બીજી ક્ષણે સંપૂર્ણતયા ઉચ્છેદ થાય અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપે-સંસ્કારરૂપે - આત્મસ્વરૂપે પણ નાશ થાય તો ઉત્તરક્ષણમાં તે સંપૂર્ણતયા અવિદ્યમાન હોવાથી દુઃખોત્પાદ આદિ સ્વરૂપ ફળને પેદા કરવા માટે ઉક્તસંકલ્પરૂપ હિંસા સમર્થ બની ન શકે. બૌદ્ધ વિદ્વાનોને માન્ય ક્ષણિકત્વ તો ઉપરોક્ત નિરન્વયનાશરૂપ જ હોવાના કારણે બૌદ્ધમાન્ય ઉપરોક્ત હિંસા અનર્થજનક બની નથી શકતી. તેથી તેવી હિંસાનો ત્યાગ પણ વ્યર્થ બની જશે. તેમજ તેવી હિંસાના અભાવરૂપ અહિંસા પણ પ્રયત્ન વિના જ સાધ્ય હોવાથી અનાયાસે એવી અહિંસાનું પાલન થવાથી બધા જ જીવોનો સહજ રીતે મોક્ષ થઈ જશે.

જો બૌદ્ધ વિદ્વાનો ક્ષણિકત્વનો અર્થ સાન્વય નાશ માને, અર્થાત્ 'ઉત્તર ક્ષણે કાર્યનો સર્વથા નાશ નથી થતો પણ કોઈકને કોઈક સ્વરૂપે પૂર્વક્ષણનું વિજ્ઞાન-સંકલ્પ વગેરે ઉત્તર ક્ષણે રહે છે' એવું બૌદ્ધ વિદ્વાનો સ્વીકારે તો સ્પષ્ટ રીતે બૌદ્ધ વિદ્વાનોનો જૈનમતમાં પ્રવેશ થવાની આપત્તિ આવે. કારણ કે જૈનમતે 'હું આને હણું' - આવો સંકલ્પ ઉત્તરક્ષણે તથાવિધ સંકલ્પરૂપે નાશ પામવા છતાં સંસ્કારરૂપે કે આત્મસ્વરૂપે તો અવશ્ય હાજર જ રહે છે. તેથી દુઃખાદિ ફળનું તે ઉત્તરક્ષણમાં ઉત્પાદક બની શકે છે. આ વાત આગળની ગાથામાં એકદમ વધુ સ્પષ્ટ થઈ જશે. (૮/૨૪)

ગાથાર્થ :- વીતરાગ સર્વજ્ઞ ભગવંતના પ્રવચનમાં આત્મા નિત્યાનિત્ય તથા દેહથી ભિન્નાભિન્ન મનાયો હોવાથી હિંસા-અહિંસા વગેરે બધું જ સ્પષ્ટ રીતે સંગત થઈ શકે છે. (૮/૨૫)

ટીકાર્થ :- વીતરાગ સર્વજ્ઞ તીર્થંકર ભગવંતે બતાવેલ પ્રવચનમાં = જૈનાગમમાં હિંસા-અહિંસા વગેરે બધું જ સ્પષ્ટપણે યુક્તિસંગત બને છે. કારણ કે શ્રી જિનાગમમાં આત્મા નિત્યાનિત્ય અને દેહથી ભિન્નાભિન્ન બતાવેલ છે. નિત્યાનિત્યત્વની સિદ્ધિ પ્રસ્તુતમાં આ પ્રમાણે જાણવી. આત્મા આત્મત્વસ્વરૂપે

યુજ્યતે । નિત્યાડનિત્યે તથા સ્ફુટં = પ્રત્યક્ષં દેહાદ્ ભિન્નાડભિન્ને આત્મનિ સતિ । તથાહિ- આત્મત્વેન નિત્યત્વમાત્મનઃ પ્રતીયતે, અન્યથા પરલોકાદ્યભાવપ્રસઙ્ગાત્, 'મનુષ્યત્વાદિના ચાડનિત્યત્વં, અન્યથા મનુષ્યાદિભાવાડનુચ્છેદપ્રસઙ્ગાત્ ।

આત્મત્વેન નિત્યત્વમાત્મનઃ પ્રતીયતે, તથૈવ તત્ત્વોપપત્તેઃ, તદુક્તં ન્યાયાવતારે → અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ ગોચરઃ સર્વસંવિદામ્ ← (ન્યાયા.૨૯) ઇતિ । અન્યથા = આત્મત્વાડવચ્છિન્નપ્રતિયોગિતાકધ્વંસાડમ્યુપગમે ઇહૈવાત્મનો નિરન્વયનાશાત્ પરલોકાદ્યભાવપ્રસઙ્ગાત્ = પુણ્ય-પાપ-પરલોક-પરમપદપ્રાપ્ત્યાદિવિરહાપત્તેઃ । ન ચ ઘટત્વેન ઘટધ્વંસસ્યેવાડસ્મત્ત્વાદિનાડસ્માદિધ્વંસાડભાવાદેકાન્તનિત્યત્વં સ્યાદિતિ વાચ્યમ્, ધ્વંસ-પ્રતિયોગિત્વે સતિ ધ્વંસાડપ્રતિયોગિત્વેનૈકાન્તત્વાડપાયાત્ ।

ઇયાંસ્તુ વિશેષો યદાત્મત્વાદિનાડસ્માદેર્નિત્યત્વં તદ્ભાવાડવ્યયાત્, ઘટત્વાદિના ઘટસ્ય તુ નેતિ । મનુષ્યત્વાદિના ત્વાત્માદેરપિ ધ્વંસોડનિવારિત એવ । યથોક્તં દ્વાદશારનયચક્રવૃત્તૌ શ્રીસિંહસૂરિગણિક્ષમાશ્રમણૈઃ → સદા સત્ત્વાન્નિત્યત્વમ્, સદા સત્ત્વં દ્રવ્યાર્થત્વાત્, (અતઃ) નૈકાન્તાનિત્યત્વમ્ । સદા ચાસત્ત્વાદનિત્યત્વમ્, સદા ચાસત્ત્વં પર્યાયાર્થત્વાત્ । અતશ્ચ નૈકાન્તનિત્યત્વમિતિ ← (દ્વા.ન.સિંહ.વૃત્તિ અર-૭, પૃ.૬૮૭) ઇતિ । અન્યથા = મનુષ્યત્વાદ્યવચ્છિન્નાડસ્મનિષ્ઠપ્રતિયોગિતાકધ્વંસાડનઙ્ગીકારે આત્મનો મનુષ્યાદિભાવાનુચ્છેદપ્રસઙ્ગાત્ = નરાદિપર્યાયધ્વંસાડનાપત્તેઃ । એતાવતા નિત્યાડનિત્યત્વાદીનાં લોકવ્યવહારગોચરત્વમપિ સાધિતમ્ । તદુક્તં દ્વાદશારનયચક્રે શ્રીમલ્લવાદિસૂરિભિરપિ → લૌકિકવ્યવહારોડપિ નિત્યાડનિત્યાડવક્તવ્યાદ્યનેકાન્ત-વસ્તુવિષય એવ ← (દ્વા.ન.ચ. ભા.૭/પૃ.૯) ઇત્યવધેયમ્ ।

ધર્મસઙ્ગ્રહણ્યાં શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ → પરિણામે પુણ જં ધમ્મધમ્મિણો ઇહ કહંચિ ભેદો ડ । એસો અણુહવસિદ્ધો માણં ચ તઓ અબાધાઓ ॥ ← (ધર્મસં.૩૩૭) ઇતિ યદુક્તં તદપ્યત્રાડનુયોજ્યમ્ । નિત્ય છે - એવું પ્રતીત થાય છે. મતલબ કે આત્માનો આત્મસ્વરૂપે નાશ થતો હોય તેવું કોઈને પ્રતીત થતું નથી. (નિર્મળ આંખવાળા માણસને ઉપયોગપૂર્વક જોવા છતાં ભૂતલમાં ઘટની પ્રતીતિ ન થાય તો તેને ભૂતલમાં ઘટાભાવની પ્રતીતિ થઈ- એમ જેમ કહી શકાય છે તેમ પ્રસ્તુતમાં કોઈ પણ શિષ્ય વિદ્વાન વ્યક્તિને આત્માનો આત્મત્વસ્વરૂપે નાશ પ્રતીત ન થવાથી તેને આત્મત્વસ્વરૂપે આત્માના નાશાભાવની = નિત્યત્વની પ્રતીતિ થાય છે- એમ કહી શકાય છે.)

જો આત્માનો આત્મત્વસ્વરૂપે ધ્વંસ માનવામાં આવે તો પરલોક વગેરેનો ઉચ્છેદ થવાની સમસ્યા સર્જાય. કોઈ પણ આસ્તિક દર્શનકારને આ તો ઈષ્ટ નથી. માટે આત્માને આત્મત્વસ્વરૂપે નિત્ય જ માનવો ઉચિત છે. તેમ જ આત્મા મનુષ્યપણું વગેરે સ્વરૂપે અનિત્ય છે. કારણ કે મનુષ્યત્વ વગેરે સ્વરૂપે આત્માનો નાશ માનવામાં ન આવે તો મનુષ્ય દશાનો ક્યારેય પણ ઉચ્છેદ નહિ થઈ શકે.

મતલબ કે સર્વદા (=પરલોકમાં અને મોક્ષમાં પણ) આત્મા મનુષ્યરૂપે ટકી જ રહે. એમ માનવું પડશે. પરંતુ આ વાત કોઈ પણ આસ્તિક દર્શનકારને માન્ય નથી. મોક્ષમાં કાંઈ આત્મા મનુષ્ય અવસ્થામાં હાજર નથી હોતો. માટે મનુષ્ય વગેરે અવસ્થા સ્વરૂપે આત્માનો નાશ માનવો જરૂરી છે. આમ આત્મા આત્મત્વસ્વરૂપે નિત્ય અને મનુષ્યત્વ વગેરે સ્વરૂપે અનિત્ય છે- આ હકીકત સિદ્ધ થાય છે.

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'મનુષ્યાદિના' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

धर्मिग्राहकमानेन तत्र नित्यत्वसिद्धावनित्यत्वधियः शरीरादिविषयकत्वमेवाऽस्त्विति चेत् ? न, धर्मिग्राहकमानेन त्रैलक्षण्यकलितस्यैव तस्य सिद्धेः, घटाद्युपादानस्यैव ज्ञानाद्युपादानस्य पूर्वोत्तरपर्यायनाशोत्पादाऽन्वितध्रुवत्वनियतत्वात् ।

ननु धर्मिग्राहकमानेन = कृतनाशाकृताऽभ्यागमादिदोषपरिहारपरायणेन आत्मसाधकप्रमाणेन तत्र = आत्मनि अनित्यत्वसिद्धिर्न स्यात्, अन्यथा कृतनाशादिदोषाऽऽपत्तेः । ततश्च तेनात्मनि नित्यत्वमेव सिध्यति । इत्थं देहाऽतिरिक्तात्मसाधकप्रमाणेनाऽऽत्मनि नित्यत्वसिद्धौ सत्यां 'आत्मा मृतः' इत्यादिरूपेण जायमानाया अनित्यत्वधियः = अनित्यत्वप्रकारकबुद्धेः शरीरादिविषयकत्वमेव अस्तु अतिसान्निध्यात्, आत्मनि बाधाच्च इति चेत् ? न, धर्मिग्राहकमानेन = अर्धक्रियाकारित्वाद्यसम्भव-जन्मादि-लोकव्यवहाराद्य-नुपपत्तिपरिहारप्रवणेन देहाऽतिरिक्ताऽऽत्मसाधकप्रमाणेन नरसिंहन्यायतः त्रैलक्षण्यकलितस्यैव = उत्पाद-व्ययध्रौव्ययुक्तस्यैव तस्य = आत्मनः सिद्धेः ।

एतदेव भावयति घटाद्युपादानस्य मृत्पिण्डादेः इव ज्ञानाद्युपादानस्य आत्मनः पूर्वोत्तरपर्यायनाशो-त्पादाऽन्वितध्रुवत्वनियतत्वात् । यथा मृत्पिण्डादेः कपालपर्यायनाश-घटपर्यायोत्पादसमन्वित-मृत्त्वध्रौव्यपरि-कलितत्वं तथाऽऽत्मनोऽपि नरादिपर्यायनाश-देवादिपर्यायोत्पत्तियुक्तात्मत्वस्थैर्यसमेतत्वं न विरुध्यते । यथोक्तं भगवतीसूत्रे → जीवा सिय सासता, सिय असासता गोतमा !.. दव्वड्डयाए सासता, भावड्डयाए असा-सता ।। ← (भ.सू.७/२/२७३) इति । तीर्थोद्गालीप्रकीर्णके अपि → दव्वड्डयाए निच्चो होइ, अणिच्चो य नयमए बिए । एगंतो मिच्छत्तं जिणाण आणा अणेयंतो ।। ← (तीर्थो.८) इत्युक्तम् । यथोक्तं

शंका :- आत्मत्वधर्म = आत्मत्वगुणधर्म જેમાં રહેલ છે એવા ધર્મીની = આત્મત્વગુણધર્મવાળા આત્માની સિદ્ધિ કરનાર પ્રમાણ દ્વારા જ આત્મામાં નિત્યત્વ સિદ્ધ થાય છે. મતલબ કે જે પ્રમાણ દ્વારા આત્મત્વના આશ્રયની (= દેહભિન્ન આત્માની) સિદ્ધિ થાય છે તે જ પ્રમાણ દ્વારા આત્મામાં નિત્યત્વની સિદ્ધિ થાય છે. કારણ કે આત્માને અનિત્ય માનવો હોય તો દેહભિન્ન માનવાની કોઈ આવશ્યકતા જ ન રહે. તથા તે રીતે દેહભિન્ન આત્માની સિદ્ધિ જ થઈ ન શકે. આથી આત્માને તો સર્વથા નિત્ય જ માનવો જોઈએ. છતાં 'છગનભાઈ મરી ગયા, મગનભાઈ કાળ કરી ગયા.' આ પ્રમાણે જે અનિત્યત્વપ્રકારક પ્રતીતિ થાય છે તેનો વિષય આત્માને માનવાના બદલે શરીરને માનવો જોઈએ. અર્થાત્ તેવી પ્રસિદ્ધ લૌકિક પ્રતીતિ 'છગનભાઈ નામના આત્માનું શરીર નાશ પામ્યું...' ઈત્યાદિ અર્થને સૂચવનારી છે - એમ માનવું રહ્યું. માટે આત્મા તો એકાન્ત નિત્ય = સર્વથા ધ્વંસઅપ્રતિયોગી જ રહેશે.

સમાધાન :- આ વાત બરાબર નથી. આનું કારણ એ છે કે ધર્મિગ્રાહક પ્રમાણ દ્વારા = આત્મસાધક પ્રમાણ દ્વારા ત્રૈલક્ષણ્યથી = ઉત્પાદ-વ્યય-ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ ત્રણ ગુણધર્મોથી યુક્ત એવા જ આત્માની સિદ્ધિ થાય છે. જેમ ઘટનું ઉપાદાન કારણ મૃત્પિંડરૂપે નાશ પામે છે, ઘડારૂપે ઉત્પન્ન થાય છે અને માટીરૂપે-પાર્થિવપરમાણુ સ્વરૂપે-પુદ્ગલદ્રવ્યરૂપે નિત્ય = ધ્રુવ છે તેમ જ્ઞાનનું ઉપાદાન કારણ એવો આત્મા મનુષ્યરૂપે નાશ પામે છે, દેવરૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તથા આત્મદ્રવ્યસ્વરૂપે નિત્ય = ધ્રુવ છે - એમ માનવું આવશ્યક છે. (કોઈ પણ વસ્તુનો સર્વથા નાશ થતો નથી કે એકાન્તે કોઈ પણ ચીજ ધ્રુવ-નિત્ય નથી. પરિવર્તનશીલ

યથા ચ ભ્રાન્તત્વાઽભ્રાન્તત્વે પરમાર્થસંવ્યવહારાઽપેક્ષયા પરેષાં ન જ્ઞાનસ્ય વિરુદ્ધે, યથા ચૈકત્ર સંયોગ-તદભાવૌ, તથા દ્રવ્યતો નિત્યત્વં પર્યાયતશ્ચાઽનિત્યત્વં નાસ્માકં વિરુદ્ધમ્ ।

શ્રીહરિભદ્રસૂરિભરપિ ધર્મસદ્ગ્રહણ્યાં → પરિણામી ખલુ જીવો સુહાદિજોગતો હોઈ ણેયવ્વો । ણેગંત-ગિચ્ચપક્ષ્વે અગિચ્ચપક્ષ્વે ય સો જુત્તો ॥ ← (ધર્મસં.૧૯૪) ઇતિ । તદુક્તં જિનશતકે ચન્દ્રગચ્છીય-જમ્બૂમુનિના જિનવાણીમુદિશ્ય → દ્રવ્યાઽઽદેશેન નિત્યં યદિતરદપિ તત્પર્યાયાઽઽદેશતોઽસ્મિન્, વસ્ત્વેવમેકમેવ પ્રકટયતિ નયદ્વન્દ્વતો દ્વિપ્રકારમ્ ← (જિ.શ.૪/૭) ઇત્યાદિ । સમ્યક્ત્વસપ્તતિકાયાં અપિ → દ્વવ્દુયાઈ નિચ્વો ઉપ્પાય-વિણાસવજ્જિઓ જેણં । પુવ્વકયાઽઽણુસરણો પજ્જાયા તસ્સ ઉ અગિચ્ચા ॥ ← (સ.સ. ૬૧) ઇતિ નિરૂપિતમ્ । હરિવંશપુરાણેઽપિ → દ્રવ્ય-પર્યાયરૂપત્વાદ્ નિત્યાઽનિત્યોભયાત્મકાઃ ← (હ.પુ. ૩/૧૦૮) ઇત્યાદિનાઽયમેવાર્થ ઉક્તઃ ।

યુક્તજ્વૈતદ્, ઇત્યમેવાર્થક્રિયોપપત્તેઃ । તદુક્તં પ્રમાણમીમાંસાયાં → પૂર્વોક્તરાઽઽકારપરિહારસ્વીકારસ્થિ-તિલક્ષણપરિણામેનાઽઽસ્થાર્થક્રિયોપપત્તિઃ ← (પ્ર.મી.૧/૧/૩૪) ઇતિ । યદ્યપિ ધર્મિગ્રાહકમાનેનૈવ ત્રૈલક્ષણ્યકલિ-તવસ્તુસિદ્ધૌ પુનર્યુક્ત્યન્તરેણ તત્પ્રતિપાદનં પ્રદીપે પ્રદીપં પ્રજ્વાલ્ય તમોનાશાય યતમાનસ્યેવ પુંસો ન્યાયમનુસરતિ તથાપિ દ્વિર્બદ્ધં સુબદ્ધં ભવતીતિ ન્યાયેનાઽતિમન્દેક્ષણાનાં તદપ્યુપયુજ્યત એવેતિ ન દોષ ઇત્યવધેયમ્ ।

ન ચોત્પાદ-વ્યયસત્ત્વે ધ્રૌવ્યાઽસિદ્ધિઃ, વિરોધાદિતિ શઙ્કનીયમ્, યથા ચ = યેન પ્રકારેણ હિ ભ્રાન્તત્વાઽભ્રાન્તત્વે પરમાર્થ-સંવ્યવહારાપેક્ષયા = પારમાર્થિકસત્ય-વ્યાવહારિકસત્યવિવેક્ષયા પરેષાં = એકાન્ત-ક્ષણિકવાદિનાં સૌગતાનાં ન જ્ઞાનસ્ય નીલ-પીતાઘાકારકસ્ય વિરુદ્ધે; યદ્વા ઘટવિશેષ્યક-ઘટત્વપ્રકારકસ્ય જ્ઞાનસ્ય ભ્રાન્તત્વાઽભ્રાન્તત્વે યથાક્રમં પરમાર્થ-સંવ્યવહારાપેક્ષયા પરેષાં = વેદાન્તિનાં ન = નૈવ મિથો વિરુદ્ધે; યથા ચ યૌગાનાં એકત્ર વૃક્ષાદૌ ધર્મિણિ શાખા-મૂલાઘવચ્છેદકભેદાઽર્પણયા સંયોગ-તદભાવૌ = કપિસંયોગ-તદભાવૌ 'ન વિરુદ્ધૌ' ઇતિલિઙ્ગવ્યત્યયેનાન્નાન્વેતિ, તથા = તેનૈવ પ્રકારેણ દ્રવ્યતો = દ્રવ્યાર્થ-ઽઽદેશેન આત્માદેઃ નિત્યત્વં = ધ્વંસાઽપ્રતિયોગિત્વં પર્યાયતશ્ચ = પર્યાયાઽર્થાઽઽદેશેન તુ અનિત્યત્વં = ધ્વંસપ્રતિયોગિત્વં ન = નૈવ અસ્માકં સ્યાદ્વાદિનાં વિરુદ્ધં = સહાઽનવસ્થાન-પરસ્પરપરિહાર-વધ્ય-ઘાતકભાવાઽન્યતરવિરોધાઽઽપન્નમ્ ।

પર્યાયરૂપે જડ, ચેતન બધાનો નાશ થાય છે, ઉત્પત્તિ થાય છે તથા અપરિવર્તનશીલ મૂળદ્રવ્યરૂપે જડ-ચેતન સર્વ પદાર્થો ધ્રુવ = નિત્ય છે. માટે આત્મસાધક પ્રમાણ દ્વારા પર્યાયરૂપે ઉત્પત્તિ-નાશયુક્ત અને દ્રવ્યરૂપે ધ્રૌવ્યયુક્ત એવા જ આત્માની સિદ્ધિ માનવી આવશ્યક છે.)

શંકા :- નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ (= ઉત્પાદ + વ્યય) બન્ને પરસ્પર વિરોધી ગુણધર્મ હોવાથી એક જ આત્મામાં કઈ રીતે રહી શકે ?

સમાધાન :- જેમ ભ્રાન્તત્વ અને અભ્રાન્તત્વ આ બે ગુણધર્મો પરસ્પર વિરુદ્ધ હોવા છતાં વેદાન્તીમતે ઘડાને ઉદ્દેશીને યથા 'આ ઘડો છે' એવા જ્ઞાનમાં પરમાર્થથી ભ્રાન્તત્વ છે અને સંવ્યવહારથી અભ્રાન્તત્વ રહે છે. એક જ જ્ઞાનમાં આ રીતે ભ્રાન્તત્વ અને અભ્રાન્તત્વ સ્વીકારવામાં વેદાન્તી લોકો વિરોધ માનતા નથી. નૈયાયિક મતાનુસાર, સંયોગ અને સંયોગાભાવ - બન્ને પરસ્પર વિરુદ્ધ ગુણધર્મો હોવા છતાં એક જ વૃક્ષમાં શાખાઅવચ્છેદેન કપિસંયોગ અને મૂલાવચ્છેદેન કપિસંયોગાભાવ રહે છે. તેમાં નૈયાયિકો વિરોધ માનતા નથી. તેમ અનેકાન્તવાદી અમારા જૈનોના મતમાં એક જ આત્મામાં દ્રવ્યદૃષ્ટિએ =

અનપેક્ષિતવિશિષ્ટરૂપં હિ દ્રવ્યં, અપેક્ષિતવિશિષ્ટરૂપં ચ પર્યાય ઇતિ । તથા 'શરીર-જીવયો-મૂર્તાઽમૂર્તત્વાભ્યાં ભેદઃ, દેહકણ્ઠકાદિસ્પર્શો વેદનોત્પત્તેશ્ચાઽભેદ ઇતિ । તદુક્તં -

યથાક્રમં નિત્યત્વાનિત્યત્વદર્શિદ્રવ્યપર્યાયવ્યાખ્યામાહ અનપેક્ષિતવિશિષ્ટરૂપં = અવિવક્ષિતવિશેષસ્વરૂપં હિ દ્રવ્યં = દ્રવ્યપદવાચ્યં, અપેક્ષિતવિશિષ્ટરૂપં = વિવક્ષિતવિશેષસ્વરૂપં ચ પર્યાયઃ = પર્યાયપદવાચ્યં ઇતિ । નરાઽમરાદિવિશિષ્ટસ્વરૂપમનપેક્ષ્ય નિત્યત્વશાલિન્યાત્મનિ નરાઽમરાદિવિશિષ્ટસ્વરૂપમપેક્ષ્યાઽનિત્યત્વં દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયાઽનુવિદ્ધાઽનેકાન્તવાદિનામસ્માકં ન વિરુદ્ધ્યતે સ્યાત્પદોપસન્દાનેનૈવાઽભિમતસિદ્ધેઃ । તદુક્તં સમન્તભદ્રાચાર્યેણ બૃહત્સ્વયમ્ભૂસ્તોત્રે → નયાસ્તવ સ્યાત્પદસત્યલાઞ્ઞિતા રસોપવિદ્ધા ઇવ લોહઘાતવઃ ભવન્ત્યભિપ્રેતગુણા યતસ્તતો ભવન્તમાર્યાઃ પ્રણતા હિતૈષિણઃ ॥ ← (બૃ.સ્વ.સ્તો.૬૫) ઇતિ । યથોક્તં સમ્મતિતર્કે અપિ → ઉપ્પજ્જંતિ વિયંતિ ય ભાવા નિયમેણ પજ્જવનયસ્સ । દવ્વઢ્ઠિયસ્સ સવ્વં સયા અણુપ્પન્નવિણદ્ઢં ॥ (સં.ત.૧/૧૧) દવ્વઢ્ઠિયવત્તવ્વં સામણ્ણં પજ્જવસ્સ ય વિસેસો । એ સમોવણીઆ વિભજ્જવાયં વિસેસંતિ ॥ ← (સં.ત.૩/૫૭) ઇતિ ।

એને અનેકાન્તવાદે યથાવસ્થિતવસ્તુસ્વરૂપાઽનિર્ણયાન્ન વ્યવસ્થેતિ પ્રત્યુક્તમ્, સુનયાપેક્ષ્યાઽનેકાન્તેઽપ્યેકાન્તસમ્ભવાત્ । તદુક્તં સમન્તભદ્રાચાર્યેણૈવ બૃહત્સ્વયમ્ભૂસ્તોત્રે → અનેકાન્તોઽપ્યનેકાન્તઃ પ્રમાણનય-સાધનઃ । અનેકાન્તઃ પ્રમાણાત્તે તદેકાન્તોઽર્પિતાન્નયાત્ ॥ ← (બૃ.સ્વ.સ્તો.૧૦૩) ઇતિ । સ ચાનેકાન્તો હ્યત્ર → સવ્વં ચિય પઢ્ઢસમયં ઉપજ્જઈ નાસએ ય ણિચ્ચં ચ ← (વિ.આ.ખા.૫૪૪) ઇતિ વિશેષા-વશ્યકભાષ્યદર્શિતદિશા યોજ્યઃ । પ્રકૃતે → સુહ-દુઃખસંપઓગો ન વિજ્જઈ નિચ્ચવાયપક્ખમ્મિ એગં-તુચ્છેઅંમિ ય સુહ-દુઃખવિગપ્પણમજુત્તં ॥ ← (દ.વૈ.નિ.૬૦) ઇતિ દશવૈકાલિકનિર્યુક્તિવચનમપ્યનુસ-ન્ધેયમ્ । તદુક્તં અધ્યાત્મસારેઽપિ →

આત્મા દ્રવ્યાર્થતો નિત્યઃ પર્યાયાર્થાદ્વિનશ્ચરઃ । હિનસ્તિ હન્યતે તત્તત્ફલાન્યપ્યધિગચ્છતિ ॥
ઇહ ચાનુભવઃ સાક્ષી વ્યાવૃત્ત્યન્વયગોચરઃ । એકાન્તપક્ષપાતિન્યો યુક્તયસ્તુ મિથો હતાઃ ॥

← (અ.સા.૧૨/૩૯-૪૦) ઇતિ ।

શરીરાદાત્મનો ભેદાઽભેદસાધનાયોપક્રમતે 'તથે'તિ । તદુક્તં અષ્ટકપ્રકરણે → નિત્યાઽનિત્યે તથા દેહાદ્, ભિન્નાઽભિન્ને ચ તત્ત્વતઃ । ઘટન્ત આત્મનિ ન્યાયાલ્લિસાદીન્યવિરોધતઃ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૬/૧)

દ્રવ્યાંશની અપેક્ષાએ નિત્યત્વ અને પર્યાયદૃષ્ટિએ અનિત્યત્વ માનવામાં કોઈ વિરોધ નથી. અવચ્છેદકભેદથી - અપેક્ષાભેદથી વિરોધનો પરિહાર થઈ જ જાય છે.

જેને પરિવર્તનશીલ એવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપની અપેક્ષા નથી તે દ્રવ્ય છે. તેમ જ જેને પરિવર્તનશીલ એવા વિશિષ્ટ સ્વરૂપની અપેક્ષા છે તે પર્યાય છે. પ્રસ્તુતમાં મનુષ્ય, દેવ વગેરે વિવિધ સ્વરૂપ પ્રત્યે જે ઉદાસીન છે તે આત્મદ્રવ્ય છે. તથા માનવ-દાનવ વગેરે અલગ-અલગ પરિવર્તનશીલ સ્વરૂપને જે આવકારે છે તેને પર્યાય સ્મજવા.

તેમ જ શરીર મૂર્ત છે, રૂપી છે. જ્યારે આત્મા અમૂર્ત-અરૂપી છે. તેથી મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વની અપેક્ષાએ દેહ અને આત્માનો ભેદ છે. તથા શરીરમાં કાંટો ભોંકાય ત્યારે આત્માને વેદનાનો અનુભવ થાય છે. આ અપેક્ષાએ દેહ અને આત્માનો અભેદ પણ છે.

૧. હસ્તાદર્શ 'જીશરી..' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

तद्वृत्तिस्त्वेवम् → नित्यश्चासावनित्यश्चेति नित्याऽनित्यः, तत्र = नित्यानित्ये आत्मनि अभ्युपगम्यमाने हिंसादीनि घटन्त इति सम्बन्धः । न हि एकान्तेन नित्यमनित्यं वा वस्तु किमपि कस्यापि कार्यस्य करणक्षमम् । तथाहि- मृत्पिण्डस्य कार्यं घटो न भवति, एकरूपत्वेनाऽनतिक्रान्तमृत्पिण्डभावत्वात्, मृत्पिण्डवत् । मृत्पिण्डत्वाऽतिक्रमे चाऽनित्यत्वप्राप्तेः । तथा मृत्पिण्डस्य कार्यं घटो न भवति, 'सर्वथैवानुगमाऽभावेनातिक्रान्तमृत्पिण्डत्वलक्षणपर्यायत्वात्, पटवत् । मृत्पिण्डत्वलक्षणपर्यायाऽनतिक्रमाऽभ्युपगमे चानुयायित्वेन नित्यानित्यत्वं वस्तुनः स्यादिति । आह च- "घटः कार्यं न पिण्डस्य, पिण्डभावाऽनतिक्रमात् । पिण्डवत्पटवच्चेति, स्यात् क्षयित्वादिरन्यथा" ॥ () तदेवं नित्याऽनित्यमेव वस्तु कार्यकरणक्षममिति । ननु नित्याऽनित्यत्वधर्मयोर्विरुद्धत्वात्कथमेकाऽधिकरणत्वम्? अत्रोच्यते यथा ज्ञानस्य भ्रान्तत्वाऽभ्रान्तत्वे परमार्थ-संबन्धव्यवहारापेक्षया न विरुद्धे एवं द्रव्यतो नित्यत्वं पर्यायतश्चानित्यत्वं न विरुद्धम् । न च द्रव्यपर्याययोः परस्परं भेदः, यतः यदेव वस्त्वनपेक्षितविशिष्टरूपं द्रव्यमिति व्यपदिश्यते तदेवाऽपेक्षित-विशिष्टरूपं पर्याय इति । 'तथा' इति वाक्यान्तरोपक्षेपार्थः, देहात् = शरीरात्, किमित्याह, भिन्नः = व्यतिरिक्तः स चासावभिन्नश्चाव्यतिरेकी = भिन्नाभिन्नस्तत्र, भिन्नाऽभिन्न एव च जीवः शरीरात्, तथैवोपलभ्यमानत्वात् । तथा हि- जीवस्याऽमूर्तत्वाद्देहस्य च मूर्तत्वान्मूर्ताऽमूर्तयोश्चाऽत्यन्तविलक्षणत्वाद् भेदस्तयोः । देहस्य स्पर्शने च जीवस्य वेदनोत्पत्तेरभेदश्चेति । आह च "जीवसरीराणं पि हु, भेयाभेओ तहोवल्म्भाओ । मुत्ताऽमुत्तत्तणओ, छिक्कंमि पवेयणाओ य ॥" (समरादित्यकथा भव-८/पृ.७९८) सर्वथा भेदे हि शरीरकृतकर्मणो भवान्तरेऽनुभवाऽनुपपत्तिः स्यात् । अभेदे च परलोकहानिः शरीरनाशे जीवनाशादिति । चशब्दः अनुक्तसमुच्चये । ततश्च सदसती इत्याद्यपि द्रष्टव्यम् । आह च- 'सन्तस्स सरूवेणं, पररूवेणं तहा असन्तस्स । हंदि विसिद्धत्तणओ, होन्ति विसिद्धा सुहाईया ॥' (समरादि. भव.८/पृ.७९३)" विशिष्टाः प्रतिप्राणिवेद्याः । तत्त्वत इति परमार्थतो नित्याऽनित्यादौ न पुनः कल्पनया, पारमार्थिकत्वं च नित्याऽनित्यत्वादीनां दर्शितमेव । घटन्ते = युज्यन्ते आत्मनि = जीवे न्यायात् = परिणामिस्वरूपस्यात्मनोऽपराऽपरपर्यायसम्पदुपपत्तिलक्षणया नीत्या हिंसादीनि = आश्रव-संवर-बन्ध-मोक्षसुखादीनि । कथमित्याह - अविरोधतः = अविरोधेन, एकान्तपक्षे ये हिंसादिष्वभ्युपगम्यमानेषु विरोधा दर्शितास्तत्परिहारेणेति भावः ← (अ.वृत्ति. १६/१) इति ।

अपेक्षितविशिष्टरूपं च वस्तु पर्याय इति तु युक्तमेव, सर्वात्मना तथा-तथाभवनात् । तदुक्तं द्वादशारनयचक्रवृत्तौ श्रीसिंहसूरिगणिकक्षमाश्रमणैः → एषु च षट्सु नयेषु पर्यवशब्दः भाववचनः, समन्ताद्भवनात् पर्यवः, सर्वात्मना भवनात्, पर्यायशब्दः समन्ताद् गतिवचनः, समन्ताद्गमनपर्यायद्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना पर्यायः, द्रव्यस्य वर्णाद्यात्मना परितो गमनात्, अयञ्च विग्रहार्थः ← (द्वा.न.सिंहवृत्ति अ२-६/पृ.६१३) ।

यत्तु → किं नु खो, आवुसो गोतम, तं जीवं तं सरीरं, उदाहु अज्जं जीवं अज्जं सरीरन्ति? ← (दी.नि.१/६/३७६, पृ.१४० + १/७/३७८-पृ.१४३) इति प्रश्ने समुपस्थिते सुगतेन → यो खो

१. मुद्रितप्रतिषु 'सर्वथैवानुगमाभावेनानतिक्रान्त... मृत्पिण्डत्वलक्षणपर्यायातिक्रमाभ्युपगमे' इति पाठः । स चाऽशुद्धः प्रतिभाति । अस्माभिरपेक्षितः शुद्धः पाठोऽत्र योजितः ।

आवुसो, भिक्खु एवं जानाति एवं पस्सति, कल्लं नु खो तस्सेतं वचनाय-“तं जीवं तं सरीर”न्ति वा “अज्जं जीवं अज्जं सरीर”न्ति वाति ? यो सो आवुसो, भिक्खु एवं जानाति एवं पस्सति कल्लं तस्सेतं वचनाय- “तं जीवं तं सरीर”न्ति वा, “अज्जं जीवं अज्जं सरीर”न्ति वाति । अहं खो पनेतं, आवुसो, एवं जानामि एवं पस्सामि । अथ च पनाहं न वदामि- “तं जीवं तं सरीरन्ति वा “अज्जं जीवं अज्जं सरीर”न्ति वा ← (दि.नि.१/६/३७७,पृ.१४०, १/७/३७९,पृ.१४३) इत्यादिरूपेण यद् दीघनिकाये शठतयोक्तं तत्तु आम्रान् पृष्टः कोविदारान् आचष्टे इति न्यायमापद्यते ।

आत्मनो नित्यानित्यत्वे देहाद् भिन्नाऽभिन्नत्वे स्मरण-प्रत्यभिज्ञानादिकमपि प्रमाणम् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → स्मरण-प्रत्यभिज्ञान-देहसंस्पर्शवेदनात् । अस्य नित्यादिसिद्धिश्च, तथा लोकप्रसिद्धितः ।। ← (अ.प्र.१६/६) इति । तद्वृत्तिस्तु → स्मरणं = पूर्वोपलब्धार्थाऽनुस्मृतिः, प्रत्यभिज्ञानं = सोऽयमित्येवंरूपः प्रत्यवमर्शः, तथा देहस्य = शरीरस्य संस्पर्शो = वस्त्वन्तरेण स्पर्शनं तस्य वेदनं = अनुभवनम्, देहसंस्पर्शनं वा वेदनं स्पर्शनीयवस्तुपरिज्ञानं = देहसंस्पर्शवेदनमिति, पदत्रयस्याऽस्य समाहारद्वन्द्वः तस्मात्, अस्य = आत्मनः नित्यादिसिद्धिः = नित्याऽनित्यत्वदेहाद्भिन्नाऽभिन्नत्वप्रतिष्ठा, चशब्दः पुनःशब्दार्थः, नित्या-नित्यत्वादिविशेषणे आत्मनि अहिंसादिसिद्धिः, नित्यानित्यत्वादिसिद्धिः पुनः स्मरणादेरिति भावः । प्रयोगश्चात्र - नित्यानित्य आत्मा, स्वयंनिहितद्रव्यादिसंस्मरणान्यथानुपपत्तेः ।

तथाहि- न तावदेकान्तनित्ये स्मरणसम्भवः, तस्यैकरूपतयानुभवस्यैव स्पष्टरूपेणाऽनुवर्तनादितरथा नित्यताहानेः । नापि अनित्यत्वे स्मरणसम्भवोऽनुभवकालाऽनन्तरक्षण एव कर्तुर्विनापष्टत्वात्कस्य स्मरणमस्तु? न हि अन्येनाऽनुभूतमन्यः स्मरति । अथाऽनुभवक्षणसंस्कारात्तथाविधः स्मरणक्षणः समुत्पद्यते, नैवम्, यतोऽनुगमलेशेनापि विवर्जितानामत्यन्तविलक्षणानामतिक्रमे जायमानस्य स्मरणक्षणस्य पूर्वकालीनाऽनुभवक्षणसंस्कारो यदि परं श्रद्धानगम्यो न युक्तिप्रत्याय्यः, प्राक्तनाऽनुभवक्षणस्य चिरतरनष्टत्वादपान्तराल-क्षणेपु च संस्कारलेशस्याप्यनुपलब्धेः, सहसैवाऽनन्तरक्षणविलक्षणस्मरणक्षणोत्पादोपलब्धेरिति ।

परिणामपक्षे तु प्राक्तनाऽनुभवक्षणेनाऽऽहितसंस्काराऽनुगमवत्तत्क्षणप्रवाहरूपान्नाविधधर्मसमुदयस्व-भावात्मनः सकाशात्स्मरणक्षणोत्पादो युक्तियुक्त इति । न च वाच्यमपान्तरालक्षणेऽनुभवसंस्कारो नोप-लभ्यत इति कथं तत्सत्तेति, निर्बीजत्वेन स्मरणस्याऽनुपपत्तिप्रसङ्गात् इति । तथा नित्यानित्य आत्मा, प्रत्यभिज्ञानाऽन्यथानुपपत्तेः । तथाहि- एकान्तनित्यत्वेऽनुभवस्य च साक्षादनुवृत्तेर्न प्रत्यभिज्ञानसम्भवः, अनित्यत्वे तु अनित्यत्वादेव पूर्वद्रष्टुः पूर्वदृष्टवस्तुनश्च नष्टत्वादपूर्वयोश्चोत्पन्नत्वात् प्रत्यभिज्ञानसम्भवः । न चादृष्ट-वतोऽदृष्टे प्रत्यभिज्ञानमस्ति, तथा अप्रतीतेरिति ।

अथ ब्रूये लूनपुनर्जातकेशादिष्वपि प्रत्यभिज्ञानमस्तीति ग्राह्यं प्रति तस्य व्यभिचारित्वेनाऽप्रमाणतया सर्वत्राऽप्रामाण्यम्, नैवम्, प्रत्यक्षस्यापि क्वचिद् व्यभिचारात् सर्वत्राऽप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । तथा देहाद् भिन्नाऽभिन्न आत्मा, स्पर्शवेदनाऽन्यथानुपपत्तेः । तथाहि- यद्यसौ देहाद् भिन्नो भवेत् तदा देहेन स्पृष्टस्य वस्तुनो न संवेदनं स्यात्, देवदत्तस्पृष्टवस्तुन इव यज्ञदत्तस्य । नाप्यभिन्नो देहमात्रत्वेन तस्य परलोकाऽ-भावप्रसङ्गात्, अवयवाऽन्तरहानौ चैतन्यहानिप्रसङ्गाच्चेति । ‘तथेति’ समुच्चये, लोकप्रसिद्धितो = जनप्रती-तेर्नित्यानित्यमात्मादि वस्त्विति गम्यते, यतस्तदेव वस्त्वेवं परिणतमिति वदन् वस्तुत्वाऽविच्छित्तमव-

“જીવસરીરાણં પિ હુ ભેઆઽભેઓ તહોવલંભાઓ ।

મુત્તાઽમુત્તત્તણઓ છિક્કંમિ ‘પવેયણાઓ અ ॥’ (હરિભદ્રસૂરિકૃત-સમરાદિત્યકથા ભવ.૮/પૃ.૭૯૪)

સ્થાન્તરાપત્તિં ચ પ્રતિપદ્યમાનો જનો લક્ષ્યતે । ન ચ લોકપ્રતીતિવિરુદ્ધમર્થમુપકલ્પયત્પ્રમાણં પ્રમાણ-
તામાસાદયતીતિ (અ.પ્ર.વૃત્તિ.૧૬/૬) ← ઇતિ વર્તતે ।

આત્મનો વિભુત્વે પૂર્વ દોષ ઉક્તઃ । અથાઽસર્વગતત્વેઽસ્ય ગુણમાહ અષ્ટકપ્રકરણકૃત્ → દેહમાત્રે
ચ સત્યસ્મિન્, સ્યાત્સડ્કોચાદિધર્મિણિ । ધર્માદેરુધ્વગત્યાદિ, યથાર્થં સર્વમેવ તત્ ॥ ← (અ.પ્ર.૧૬/
૭) ઇતિ । તદ્વૃત્તિઃ → દેહ એવ = શરીરમેવ માત્રા = પરિમાણં યસ્ય સ દેહમાત્રસ્તસ્મિન્ =
દેહમાત્રે, દેહમાત્રતા ચાસ્ય દેહ એવ તદ્ગુણોપલબ્ધેઃ । ચશબ્દઃ પુનરર્થઃ નિત્યાઽનિત્યાદિધર્મકે આત્મનિ
હિંસાદિરુપપદ્યતે । દેહમાત્રે પુનઃ સતિ = ભવતિ અસ્મિન્ = આત્મનિ સ્યાત્ = ભવેત્ સર્વં યથાર્થમિતિ
સમ્બન્ધઃ । કિમ્ભૂતે તત્ર ? સડ્કોચાદિઃ = સડ્કોચનાદિરાદિશબ્દાત્ પ્રસરણં ધર્મઃ સ્વભાવો યસ્ય
સ તથા તસ્મિન્, સડ્કોચાદિધર્મત્વં ચાસ્ય સૂક્ષ્મેતરશરીરવ્યાપ્તેઃ । કિં તત્સ્યાદિત્યાહ- ધર્માદેરુધ્વગત્યાદિ,
‘ધર્મેણ ગમનમૂર્ધ્વં, ગમનમધસ્તાદ્ ભવત્યધર્મેણ । જ્ઞાનેન ચાપવર્ગઃ (વિપર્યયાદિષ્યતે બન્ધઃ) ॥ (સાહ્ય-
કારિકા-૪૪) ઇત્યાદિકં વચનમિતિ ગમ્યતે યથાર્થં = નિરુપચરિતં સર્વમેવ = નિરવશેષમેવ ‘તુશબ્દઃ’
પૂરણઃ ← (અ.પ્ર.૧૬/૭ વૃત્તિ) ઇતિ ।

અત્ર સમરાદિત્યકથાસંવાદમષ્ટકવૃત્યુદ્ધૃતમાવિષ્કરોતિ “જીવ-સરીરાણં” (સમરાદિ.ભ.૮ પૃ.૭૯૪)
ઇત્યાદિ । ઇયં ગાથા સ્પષ્ટા વિભાવિતાર્થા ચ । પ્રકૃતે ચ →
સન્તાસન્તે જીવે નિચ્ચાણિચ્ચે ય પેગધમ્મે ય । જહ સુહ-બન્ધાઇયા જુજ્જન્તિ ન અન્નહા નિયમા ॥
સન્તસસ સરુવ્વેણં પરુવ્વેણં તહા અસન્તસસ । હંદિ વિસિદ્ધત્તણઓ હોન્તિ વિસિદ્ધા સુહાઈયા ॥
ઇહરા સત્તામેત્તાઇભાવઓ કહ વિસિદ્ધયા તેસિં । તદભાવંમિ તદત્થો હંદિ પયત્તો મહામોહો ॥
નિચ્ચો વેગસહાવો સહાવભૂયંમિ કહ નુ સુહ-દુક્ખે । તસ્સુચ્છેયનિમિત્તં અસંભવાઓ પયદ્દેજ્જા ॥
એગન્તાઽણિચ્ચો વિ ય સંભવસમણન્તરં અભાવાઓ । પરિણામિહેઉવિરહા અસંભવાઓ ય તસ્સત્તિ ॥
ન વિસિદ્ધકજ્જભાવો અણઈયવિસિદ્ધકારણત્તંમિ । એગન્તભેયપક્ખે નિયમા તહ ભેયપક્ખે ય ॥
પિણ્ડો પડો વ્વ ન ઘડો તપ્ફલમણઈયપિણ્ડભાવાઓ । તદર્દયત્તે તસ્સ ઉ તહ ભાવાદન્નયાદિત્તં ॥
એવંવિહો ઉ અપ્પા મિચ્છત્તાદિહિ બન્ધએ કમ્મં । સમ્મત્તાઈએહિ ય મુચ્ચઈ પરિણામભાવાઓ ॥
સકદુવભોગે ચેવં કહંચિદેગાહિગરણભાવાઓ । ઇહરા કત્તા ભોત્તા ઉભયં વા પાવઈ સયા વિ ॥
વેદેઈ જુવાણકયં વુદ્ધો ચોરાઈફલમિહં કોઈ । ન ય સો તઓ ન અન્નો પચ્ચક્ખાઈપ્પસિદ્ધિઓ ॥
ન ય નાણન્નો સોઽહં કિં પત્તો પાવપરિણઈવસેણ । અણુહવસંધાણાઓ લોગાગમસિદ્ધિઓ ચેવ ॥

સમરાઈચ્ચકહા શાસ્ત્રમાં પણ જણાવેલ છે કે ‘મૂર્તત્વ-અમૂર્તત્વ વગેરે વિરુદ્ધ ગુણધર્મોનો ઉપલંબ
= બોધ થવાથી શરીર અને આત્મામાં પરસ્પર ભેદ છે તથા કંટકવેધ, કર્કશ સ્પર્શ વગેરે થતાં જીવને
વેદના થવાથી આત્મા અને શરીરનો પરસ્પર અભેદ છે.’

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ ‘...ય વેય...’ इत्यशुद्धः पाठः ।

ન ચેદેવં 'બ્રાહ્મણો નષ્ટો બ્રાહ્મણો જાનાતી'ત્યાદિવ્યવહારાઽનુપપત્તિઃ વિના બ્રાહ્મણ્યસ્ય^૧
વ્યાસજ્યવૃત્તિત્વમિત્યાદિકમુપપાદિતમન્યત્ર ॥૨૫॥

ઇય મળુયાઙ્ઘવકયં વેયઙ્ઘ દેવાઙ્ઘવગઓ અપ્પા । તસ્સેવ તહા ભાવા સવ્વમિણં હોઙ્ઘ ઉવવત્તં ॥
એગંતેણ ઉ નિચ્ચોઽણિચ્ચો કહ નુ વેયએ સકડં । એગસહાવત્તણઓ તદણન્તરનાસઓ ચેવ ॥

← (સમરા. ભવ-૮/પૃ. ૭૯૩-૪) ઇતિ સમરાદિત્યકથાવચનાન્યવશ્યમનુસ્મર્તવ્યાનિ બુભુત્સુભિઃ ।
તદુક્તં ધર્મસઙ્ઘગ્રહણ્યાં અપિ શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ → પરિણામી ખલુ જીવો દેહાવત્થાણ ભેદાઓ ॥
એવં સુહાદિજોગો ન અત્રહા જુજ્જએ સત્તી ચેવ । સંસારો કમ્મફલં મોક્ક્કો ય પસાહિયમિદં ચ ॥

← (ધર્મસં.૩૧૦-૩૧૧) ઇતિ । યદપિ શિવગીતાયાં → નષ્ટેઽપિ તસ્મિન્ તવ નાસ્તિ હાનિર્ઘટે
વિનષ્ટે નભસો યથૈવ ← (શિ.ગી.૭/૩૩) ઇત્યુક્તં તદપિ દ્રવ્યાર્થિકનયાપેક્ષયા યોજ્યમ્, પ્રમાણાર્પણયા
તુ નિત્યાનિત્યત્વમેવાઽઽત્મનઃ । તદુક્તં શિવગીતાયાં એવ → નિત્યોઽનિત્યોઽહમનઘઃ ← (શિ.ગી.૬/
૧૧) ઇતિ । એતેન → નિર્લેપઃ પરિપૂર્ણશ્ચ સચ્ચિદાઽઽનન્દવિગ્રહઃ । આત્મા ન જાયતે નૈવ મ્રિયતે
ન ચ દુઃખભાક્ ॥ ← (શિ.ગી.૨/૬) ઇતિ શિવગીતાવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ । દ્રવ્યાર્થાઽઽદેશેન તદુપપત્તેઃ ।
દ્રવ્ય-પર્યાયોભયાઽઽદેશેન ત્વાત્માદેઃ નિત્યાનિત્ય-સદસદાદ્યાત્મકત્વમેવ । અત એવોક્તં દ્વાદશારનયચક્રે શ્રી-
મલ્લવાદિસૂરિભિરપિ → સદસદાત્મકૈકં વસ્તુતત્ત્વં દ્રવ્યાર્થ-પર્યાયાર્થોભયલક્ષણં જૈના ઉપવર્ણયન્તિ ખપુ-
ષ્પવદન્યથાઽસમ્ભવાત્, દ્રવ્યશબ્દમપિ મૃદાદિરૂપાઘતીતાઽનાગતવર્તમાનભેદાભેદાર્થં પર્યાયશબ્દં સર્વાભેદભેદાર્થં
તેષ્વેવ, તસ્માદુભયોરુભયાર્થત્વમ્ ← (દ્વા.ન.અર-૭, પૃ.૬૭૭) ઇતિ ।

ન ચેત્ એવં = શરીરાત્મનોર્ભિન્નાભિન્નત્વં; 'બ્રાહ્મણો નષ્ટઃ', 'બ્રાહ્મણો જાનાતી'ત્યાદિવ્યવહારાનુપપત્તિઃ
બ્રાહ્મણપદસ્ય બ્રાહ્મણશરીરપરત્વે 'બ્રાહ્મણો નષ્ટ' ઇતિ પ્રયોગસમર્થનેઽપિ 'બ્રાહ્મણો જાનાતી'તિ પ્રયોગા-
ઽસઙ્ગતિઃ, જ્ઞાનસ્ય શરીરસમવેતત્વવિરહાત્ । બ્રાહ્મણપદસ્ય બ્રાહ્મણાત્મપરત્વે તુ 'બ્રાહ્મણો જાનાતી'તિ
વ્યવહારસમર્થનેઽપિ 'બ્રાહ્મણો નષ્ટ' ઇતિપ્રયોગસ્યાઽનુપપત્તિઃ; નૈયાયિકનયે કેનાઽપિ રૂપેણાઽઽત્મનો
ધ્વંસાઽપ્રતિયોગિત્વાત્ । ઇત્યજ્ઞ બ્રાહ્મણ્યસ્ય બ્રાહ્મણપદપ્રવૃત્તિનિમિત્તસ્ય બ્રાહ્મણદેહમાત્રવૃત્તિત્વે 'બ્રાહ્મણો
જાનાતી'તિપ્રયોગાનુપપત્તિઃ, બ્રાહ્મણાત્મમાત્રવૃત્તિત્વે 'બ્રાહ્મણો નષ્ટ' ઇતિપ્રયોગાઽસઙ્ગતિઃ । બ્રાહ્મણ્યસ્ય વ્યા-
સજ્યવૃત્તિત્વં = પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન બ્રાહ્મણદેહાત્મવૃત્તિત્વં વિના ઉપદર્શિતવ્યવહારાઽનુપપત્તિઃ નૈયાયિકસ્યા-
ઽપરિહાર્યૈવેતિ દ્વિત્વાદિવત્ બ્રાહ્મણ્યસ્યાપિ વ્યાસજ્યવૃત્તિત્વં સ્વીકર્તવ્યમ્ । તથા ચ સત્તિ પ્રાણાવિયોગદશાયાં

જો શરીર અને આત્માનો ભેદાભેદ માનવામાં ન આવે તો 'બ્રાહ્મણ મરી ગયો' અને 'બ્રાહ્મણ
જાણે છે' આવી પ્રતીતિ અને વ્યવહારનું સમર્થન ક્યારેય થઈ ન શકે. શરીર અને બ્રાહ્મણનો કથંચિત્
ભેદ હોવાથી આત્માનો નાશ થતો ન હોવા છતાં શરીરનો નાશ થતાં 'બ્રાહ્મણ મરી ગયો' એમ બોલી
શકાય છે. તેમ જ શરીર અને આત્માનો કથંચિત્ અભેદ હોવાથી 'બ્રાહ્મણ જાણે છે' આમ વ્યવહાર
થઈ શકે છે. જો બ્રાહ્મણપદનો અર્થ કેવલ આત્મા માનવામાં આવે તો પ્રથમ પ્રતીતિ અને વ્યવહાર
અસંગત ઠરે. કારણ કે આત્મા નૈયાયિક મતે નિત્ય છે. તથા જો બ્રાહ્મણ પદનો અર્થ કેવલ બ્રાહ્મણશરીર
કરવામાં આવે તો બીજી પ્રતીતિ અને વ્યવહાર અસંગત બની જાય. કારણ કે શરીર જડ હોવાથી

૧. મુદ્રિતપ્રતૌ 'બ્રાહ્મણસ્ય' ઇત્યશુદ્ધઃ પાઠઃ ।

બ્રાહ્મણ્યસ્ય બ્રાહ્મણશરીરવૃત્યત્યન્તાભાવાઽપ્રતિયોગિત્વાત્ 'બ્રાહ્મણો મૃતઃ' ઇતિ પ્રયોગસ્યોપપત્તિઃ, જીવનકાલે તસ્ય બ્રાહ્મણાઽઽત્મવૃત્યત્યન્તાઽભાવપ્રતિયોગિભિન્નત્વાચ્ચ 'બ્રાહ્મણો જાનાતી'તિ વ્યવહારસઙ્ગતિઃ સુકરા । ઇત્થં સાર્વલૌકિકાઽબાધિતપ્રસિદ્ધવ્યવહારોપપત્તિકૃતે બ્રાહ્મણ્યસ્ય પર્યાપ્તિસમ્બન્ધેન બ્રાહ્મણશરીર-તદાત્મો-ભયવૃત્તિત્વાભ્યુપગમે બ્રાહ્મણત્વાપેક્ષયા બ્રાહ્મણશરીર-તદાત્મનોરભેદો ધ્રુવ એવ, બ્રાહ્મણાત્મવર્તિનો વ્યાસજ્યવૃત્તિ-ધર્મસ્ય બ્રાહ્મણભેદપ્રતિયોગિતાવચ્છેદકીભૂતસ્ય બ્રાહ્મણત્વસ્ય બ્રાહ્મણદેહે સત્ત્વાત્તત્ર બ્રાહ્મણાત્મભેદાભાવો ન બૃહસ્પતિનાઽપિ પ્રતિક્ષેપ્તું શક્યઃ, તદ્ભેદસ્તુ ચૈતન્ય-જડત્વાદિવિરુદ્ધધર્માધ્યાસાત્પ્રસિદ્ધ એવેતિ સિદ્ધં બ્રાહ્મણશરીર-તદાત્મનોઃ ભેદાભેદઃ । ઇત્થં સર્વત્ર સ્યાદ્વાદ એવ વિજયતેતરામ્ । પ્રતિવાદિનસ્તુ પ્રપલાયન્તે દિશો દિશમ્, 'આષાઢવાતે ચલતિ ગજેન્દ્રે ચક્રિવતો વારિધિરેવ કાષ્ઠા' ઇતિ ન્યાયેન । 'ચલતી'તિ પદં ડમરુકમણિન્યાયે-નોભયત્ર સમ્બધ્યતે । ચક્રિવાન્ = ગર્દભઃ, કાષ્ઠા = આશ્રયઃ । એતેન → આષાઢમાસે વલદ્ દ્વિપેન્દ્રે ચક્રિવતોઽરે ભવતિ ઘુકાષ્ઠાવધિરેવ કાષ્ઠા ← (શિખા.) ઇતિ શિખામણિવચનમપિ વ્યાખ્યાતમ્ ।

અથ જિનમહત્ત્વદ્વાત્રિંશિકાયાં 'તદનુભવેઽપિ ચ..' (દ્વા.દ્વા.૪/૨, ભા.૭, પૃ.૨૧૦) ઇત્યાદિના ધક્તિ-દ્વાત્રિંશિકાયાં ચ 'યથાપ્રતીતિશબલવસ્ત્વભ્યુપગમ....' (દ્વા.દ્વા.૫/૧૯ પૃ.૩૪૪) ઇત્યાદિના પૂર્વં નિત્યાનિત્યત્વ-ભિન્નાભિન્નત્વાદ્યભ્યુપગમગર્ભાઽનેકાન્તસ્ય પ્રત્યક્ષપ્રમાણગ્રાહ્યતોક્તા । સામ્પ્રતન્તુ તસ્ય 'જીવ-સરીરાણં પિ હુ ભેઆભેઓ...' (સમરાદિ.૮ પૃ.૭૯૮) ઇત્યાદિનાઽઽગમોપદેશાદિગ્રાહ્યતોચ્યતે ઇતિ કથં ન વિરોધ ઇતિ ચેત્? અત્રોચ્યતે, યથા વૈયાકરણાનાં મતે શબ્દાઽનુશાસનોપદેશોપકૃત-શ્રોત્રેન્દ્રિયકરણકપ્રત્યયગ્રાહ્યત્વેઽપિ શબ્દ-સાધુત્વાઽસાધુત્વયોઃ શ્રોત્રગ્રાહ્યત્વં યથા ચ નૈયાયિકાદીનાં મતે વેદોપદેશસવ્યપેક્ષચક્ષુઃકરણકપ્રતીતિગ્રાહ્ય-ત્વેઽપિ બ્રાહ્મણત્વાદિજાતેઃ પ્રત્યક્ષગમ્યતા તથાઽસ્મન્મતે આગમોપદેશસહકૃતચક્ષુરાદિગ્રાહ્યત્વેઽપ્યનેકાન્તસ્ય પ્રત્યક્ષવિષયતા સઙ્ગચ્છતે । ન હિ યદ્ ગિરિશૃંગમારુહ્ય ગૃહ્યતે તદપ્રત્યક્ષમિતિ ન્યાયેન ઇદં ભાવનીયમ્ । તથાપિ મૂઢતયા પરેષામેકાન્તાઽઽગ્રહગ્રહો હિ ચિન્તામણિ પરિત્યજ્ય કાચમણિપ્રહણન્યાયમનુસરતીત્યવ-ધેયમ્ ॥૮/૨૫॥

જાણી શકતું નથી. આ બન્ને પ્રકારની પ્રતીતિ અને વ્યવહારની સંગતિ કરવા માટે નૈયાયિકને પણ બ્રાહ્મણપદના પ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત બ્રાહ્મણત્વને વ્યાસજ્યવૃત્તિધર્મ અર્થાત્ બ્રાહ્મણદેહ અને બ્રાહ્મણ આત્મામાં રહેનાર ગુણધર્મરૂપે માન્યા વિના છુટકો જ નથી, કારણ કે નૈયાયિક મતે શરીર અને આત્મામાં સર્વથા ભેદ છે. આ વિષયનું અધિક પ્રતિપાદન અન્ય ગ્રંથમાં કરેલ છે. (૮/૨૫)

વિશેષાર્થ :- વ્યાસજ્યવૃત્તિ ધર્મ એટલે અનેકમાં રહેનાર ગુણધર્મ. દા.ત. દ્વિત્વ, ત્રિત્વ વગેરે સંખ્યા ફક્ત એક વ્યક્તિમાં નથી રહેતી પણ પર્યાપ્તિસંબંધથી અનેકમાં રહે છે. તેથી તે વ્યાસજ્યવૃત્તિ ધર્મ કહેવાય છે. શરીર અને આત્માનો નૈયાયિકમતે સર્વથા ભેદ હોવાથી ઉપરોક્ત બે પ્રકારના વ્યવહારની સંગતિ કરવા જો બ્રાહ્મણત્વને નૈયાયિક વિદ્વાન શરીર અને આત્મા બન્નેમાં રહેનાર = વ્યાસજ્યવૃત્તિ ગુણધર્મ માને તો બન્ને વ્યવહારની સંગતિ થઈ જશે. પરંતુ બ્રાહ્મણત્વની અપેક્ષાએ બ્રાહ્મણશરીર અને બ્રાહ્મણ આત્માનો અભેદ પણ આપોઆપ સિદ્ધ થઈ જશે. જેમ ઘટ ઘટભિન્ન નથી. અર્થાત્ ઘટમાં ઘટભેદ રહેતો નથી. કારણ કે ઘટભેદપ્રતિયોગિતાઅવચ્છેદક ગુણધર્મ ઘટત્વ ઘટભેદના અધિકરણ તરીકે

‘पीडाकर्तृत्वतो देहव्यापत्त्या दुष्टभावतः । त्रिधा हिंसा जिनप्रोक्ता न हीत्थमपहेतुका ॥२६॥

पीडेति । पीडाकर्तृत्वतः = पीडायां स्वतन्त्रव्यापृतत्वात् देहस्य व्यापत्तिः = विनाशस्तया (=देहव्यापत्त्या) कथञ्चित्तद्व्यापत्तिसिद्धेरिति भावः, दुष्टभावतः = हन्मीति सङ्क्लेशात् त्रिधा जिनप्रोक्ता हिंसा इत्थं = उक्तरूपाऽऽत्माऽभ्युपगमे न ह्यपहेतुका = हेतुरहिता भवति ॥२६॥ अत्रैव

आत्मनः शरीरात् कथञ्चिदभिन्नत्वपक्ष एव हिंसादिकं सम्भवतीत्याह ‘पीडे’ति । इयमपि कारिका अध्यात्मसारे (अ.सा.१२/४१) ग्रन्थकृतोपदर्शिता । ‘स्वतन्त्रः कर्ता’ (सि.हे.श.२/२/२) इति सिद्ध-हेमशब्दानुशासनसूत्रमनुसृत्य व्याख्यानयति- पीडाकर्तृत्वतः = पीडायां स्वतन्त्रव्यापृतत्वाद् देहव्यापत्त्या = शरीरनाशेन कथञ्चित् तद्व्यापत्तिसिद्धेः = आत्मविनाशोपपत्तेः, आत्मनो देहात् स्यादभिन्नत्वात्, पर्यायार्थाऽऽदेशेन स्यादनित्यत्वाच्च । हिंसायाः प्रकारद्वयमुक्त्वा तृतीयप्रकारमाह ‘हन्मी’ति सङ्क्लेशात् । यथोक्तं विशेषावश्यकभाष्ये → असुभो जो परिणामो सा हिंसा ← (वि.आ.भा.१७६६) इति । प्रकृते घातसङ्क्लेशेन संरम्भः, पीडाकर्तृत्वतः समारम्भो देहव्यापत्त्या चारम्भो दर्शितः । इत्थमेव त्रिधा हिंसाया जिनागमप्रसिद्धत्वात् । तदुक्तं प्रवचनसारोद्धारे व्यवहारसूत्रभाष्ये निशीथभाष्ये च → संकम्पो संरंभो परितावकारी भवे समारंभो । आरंभो उवहओ सव्वणयाणं पि सुद्धाणं ॥ ← (प्र.सारो.१०६०, व्य.सू.भा.४६, नि.भा.१८१३) इति ।

तदुक्तं अष्टकप्रकरणेऽपि → पीडाकर्तृत्वयोगेन, देहव्यापत्त्यपेक्षया । तथा हन्मीतिसङ्क्लेशाद्धिसैषा सनिबन्धना ॥ ← (अ.प्र.१६/२) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → पीडा दुःखवेदना तस्याः कर्ता = विधाता तद्भावः = पीडाकर्तृत्वं तस्य तेन वा योगः = सम्बन्धस्तेन = पीडाकर्तृत्वयोगेन, तथा देहस्य = शरीरस्य व्यापत्तिर्विनाशो = देहव्यापत्तिस्तस्या अपेक्षा = निश्चा देहव्यापत्त्यपेक्षा तया, तथेति निबन्ध-

अभिप्रेत घटमां ६४२ छे. तेम ब्राह्मण शरीर अने ब्राह्मण आत्मांमां सर्वथा भेद नछि मांनी शक्य. कारण के ब्राह्मणभेदप्रतियोगिताअवच्छेदक ब्राह्मणत्व गुणधर्म ब्राह्मणभेदना अधिकरण तरीके अभिप्रेत ब्राह्मण आत्मांमां ६४२ छे. आम ब्राह्मणशरीर अने ब्राह्मणआत्मांमां कथञ्चित् अभेद नैयायिके मान्य करवो पडशे. आम स्याद्वादनो विजय थशे. (८/२५)

• त्रय प्रकारणी हिंसा •

गाथार्थ :- पीडाकर्तृत्वथी, देहविनाशथी तथा दुष्टत्वावथी त्रय प्रकारे हिंसा आगममां कहेली छे. आ रीते उपर जशावेळ स्वरूपवाणा आत्माने स्वीकारवामां हिंसादि निर्दुक्त नछि अने.

टीकार्थ :- (१) बीजाने पीडा करवामां स्वतंत्रपक्षे प्रवृत्त थवाथी हिंसा थाय छे. (२) बीजाना देहनो नाश करवाथी आत्मानी हिंसा थाय छे. कारण के आत्मा शरीरथी कथञ्चित् अभिन्न होवाथी देहरूपे आत्मानो नाश शक्य छे. (३) ‘हुं आने ह्युं’ अे प्रकारना दुष्ट त्वावथी - संक्लेशथी पण हिंसा थाय छे. आम आत्माने नित्यानित्य अने देहथी भिन्नाभिन्न स्वरूपवाणो मानवामां आवे तो श्री जिनेश्वर भगवंते अतावेली उपरोक्त त्रय प्रकारणी हिंसा निर्दुक्त नथी अनती. (८/२६)

१. मुद्रितप्रतौ ‘पीडाकर्तृत्वातो’ इत्यशुद्धः पाठः । २. ‘हिंसागमप्रोक्ता’ इति पाठः मुद्रितप्रतौ हस्तादर्शे च । परं व्याख्यानसारेणाऽत्र ‘हिंसा जिनप्रोक्ता’ इति पाठः सम्यक् । ३. मुद्रितप्रतौ ‘सिद्धिरिति.....’ पाठः ।

નાન્તરસમુચ્ચયે, હન્મિ = મારયામિ પ્રાણિનમિત્યેવંરૂપાત્ સઙ્ક્લેશાત્ = ચિત્તકાલુષ્યાત્, હિંસા = પ્રાણવ્યપરોપણા યા પરિણામવાદિભિરભ્યુપગતેતિ ગમ્યમ્, ઇષા = ઇયં હિંસા, સનિબન્ધના = સનિમિત્તા । પરિણામવાદે હિ પીઠકસ્ય પીઠનીયસ્ય ચ પરિણામિત્વાત્ પીઠાકર્તૃત્વમુપપદ્યતે દેહવિનાશ-સઙ્ક્લેશૌ ચ, એકાન્તવાદે તુ પીઠાકર્તૃત્વાદીનાં પૂર્વોક્તન્યાયેનાડયુજ્યમાનત્વાત્ હિંસા નિર્નિબન્ધનેતિ ।૨। યચ્ચોચ્યતે ‘નાશહેતુના દેહાદ્ ભિન્નો નાશઃ ક્રિયતે અભિન્નો વા ? યદિ ભિન્નસ્તદા દેહસ્ય તાદવસ્થ્યં સ્યાત્, અથ અભિન્નસ્તદા દેહ એવ કૃતો ભવતી’તિ, તદયુક્તમ્, અભિન્નનાશકરણે હિ વસ્તુ નાશિતમેવ ભવતિ ન કૃતમ્, યથાડભિન્નોત્પાદકરણે ઉત્પાદિતમેવ ભવતીતિ । અનેન ચ શ્લોકેન સ્થાનાન્તરપ્રસિદ્ધસ્ત્રિવિધો વધો નિર્દિષ્ટઃ । તથા ચ- “તપ્પજ્જાયવિણાસો, દુક્ખુપ્પાઓ ય સંકિલેસો ય । એસ વહો જિણભણિઓ, વજ્જેયવ્વો પયત્તેણં ॥ (વિશેષાવશ્યકભાષ્ય-૩૪૩૪)” ← (અ.પ્ર. ૧૬/૨ વૃ.) ઇતિ ।

તતશ્ચ હનન-પીઠાજનનાદ્યાશયમૃતે એવ કેનચિત્ શરે ક્ષિપ્તે શ્યેનકપોતીયન્યાયેનાડતર્કિતોપનીત-મૃગાદેઃ પીઠાજનને મૂલકારિકાનુસારેણ પ્રથમા હિંસા સમ્મતા । તન્મરણે ચ દ્વિતીયાડપિ હિંસા મતા । દુષ્ટાડશયતઃ તદુપરિ શરક્ષેપેડપિ તત્પલાયને તુ તૃતીયા હિંસા સમ્મતા । દુષ્ટાશયતઃ તદ્ધથે ચ ત્રિવિધાડપિ હિંસા સમ્પદ્યતેડસ્માકમનેકાન્તવાદિનામ્ । ન ચૈકાન્તનિત્યાત્મપક્ષે પીઠાકર્તૃત્વાદિરૂપહિંસાયા અસમ્ભવેડપિ દુષ્ટપરિણતિરૂપાયા હિંસાયાઃ સમ્ભવાત્તજ્જન્યકર્મબન્ધ-દુઃખ-દુર્ગત્યાદિયોગોડપિ સમ્ભવત્યેવેતિ શઙ્કનીયમ્, સર્વથાનિત્યાત્મપક્ષે સર્વદાડડત્મન એકસ્વભાવત્વાદ્ દુષ્ટપરિણતિરૂપાયા હિંસાયા અપ્યયોગાત્, યોગે વાડનિત્યત્વા-પાતાત્ । તદિદમભિપ્રેત્ય શ્રીહરિભદ્રસૂરિભિઃ ધર્મસઙ્ગ્રહણ્યાં → હિંસાદિપરિણતી બંધકારણં સા ય ણિચ્ચપક્ષમ્મિ । એગસહાવત્તા સતિ ણ જુજ્જતેડણિચ્ચભાવો વા ॥ ← (ધ.સઙ્ગ્ર.૨૨૦) ઇતિ નિરૂપિતમિતિ દિક્ ॥૮/૨૬॥

વિશેષાર્થ :- (૧) એકાન્તનિત્યપક્ષમાં આત્માનું સ્વરૂપ કદિ બદલાતું ન હોવાથી પીઠાકર્તૃત્વ સંભવતું જ નથી. જ્યારે નિત્યાનિત્યપક્ષમાં = જૈનમતમાં પૂર્વના અકર્તૃત્વસ્વરૂપનો ત્યાગ કરી પીઠાકર્તૃત્વ સ્વરૂપને આત્મા સ્વીકારી શકે છે. તેથી હિંસા મુખ્ય રીતે ઉપચાર વિના સંગત થાય છે. (૨) એકાન્ત ક્ષણિકત્વપક્ષમાં દેહનાશ સ્વતઃ થનાર હોવાથી શિકારી વગેરેને પાપબંધ વગેરે થઈ શકતો નથી, તે મુખ્ય હિંસક બની શકતો નથી. તથા આત્માને સર્વથા દેહત્તિન્ન માનવામાં શરીરના નાશમાં આત્માનો નાશ ન થઈ શકતો હોવાથી મુખ્ય હિંસકપણું શિકારીમાં સંગત નહિ થાય. જ્યારે આત્માને દેહથી તિન્નાતિન્ન અને નિત્યાનિત્ય માનવામાં આત્મા દેહથી કથંચિત્ અતિન્ન તથા કથંચિત્ અનિત્ય હોવાથી શિકારી વગેરે પણ દેહ વિનાશ કરવા દ્વારા દેહરૂપે આત્માના નાશના કારણ બનવાથી હિંસક કહી શકાય છે.

(૩) દુષ્ટભાવ તો સંસ્કાર વગેરે સ્વરૂપે પણ, બૌદ્ધ મતમાં, બીજી ક્ષણે નાશ પામતો હોવાથી કાલાંતરમાં દુઃખોત્પાદક બની શકતો નથી. જ્યારે જૈન મતમાં સંસ્કાર વગેરે સ્વરૂપે તે સંકલેશ કાલાંતરમાં રહેવાના લીધે દુઃખોત્પાદક બની શકે છે. મતલબ કે ‘આને મારું’ આવો સંકલેશ કરનારને કાલાંતરે તે જ સંકલેશ પાપકર્મરૂપે હાજર થઈને દુઃખ આપી શકે છે. આમ હિંસાનો હેતુ જૈનમતમાં સંગત થઈ શકે છે. હિંસા પ્રયત્નસાધ્ય હોવાથી હિંસાનો અભાવ પણ પ્રયત્નસાધ્ય બની શકશે. માટે મુખ્ય અહિંસા સંગત થઈ શકે છે. તેમજ તેની વાડરૂપે સત્ય, અચૌર્ય વગેરે પણ ઉપકારી બની શકે છે.(૮/૨૬)

પ્રકારાન્તરેણાસમ્ભવં દૂષયિતુમુપન્યસ્યતિ -

હન્તુર્જાગ્રતિ કો દોષો હિંસનીયસ્ય કર્મણિ । પ્રસક્તિસ્તદભાવે ચાન્યત્રાસપીતિ મુધા વચઃ ॥૨૭॥

હન્તુરિતિ । “હિંસનીયસ્ય કર્મણિ = હિંસાનિમિત્તાડદૃષ્ટે જાગ્રતિ = લબ્ધવૃત્તિકે સતિ હન્તુઃ કો દોષઃ? સ્વકર્મણૈવ પ્રાણિનો હતત્વાત્, તત્કર્મપ્રેરિતસ્ય ચ હન્તુરસ્વતન્ત્રત્વેનાડદુષ્ટત્વવ્યવહારાત્ । તદભાવે ચ = હિંસનીયકર્મવિપાકાસભાવે ચ અન્યત્રાસપિ = અહિંસનીયેસપિ પ્રાણિનિ પ્રસક્તિઃ = હિંસાપત્તિઃ” ઇતિ, હિંસાસમ્ભવપ્રતિપાદકં વચો મુધા = અનર્થકમ્ ॥૨૭॥

નનુ અસ્માદ્ ઘાતકાન્મરણમનેન દેહિના પ્રાપ્તવ્યમિત્યેવમ્ફલાત્ સ્વકૃતકર્મણો વશાહિંસા ભવતિ અન્યથા વા ? યદિ આદ્યઃ પક્ષસ્તદા હિંસકસ્યાહિંસકત્વમેવ સ્વકર્મકૃતત્વાત્ હિંસાયાઃ, પુરુષાન્તરકૃત-હિંસાયામિવ । તથા કર્મનિર્જારાહેતુત્વેન હિંસકસ્ય વૈયાવૃત્યકરસ્યેવ કર્મક્ષયાડવાપ્તિલક્ષણો ગુણઃ સ્યાત્ । અથ અન્યથેતિ પક્ષસ્તદા નિર્વિશેષત્વાત્સર્વં હિંસનીયં સ્યાત્, તથા સ્વર્ગસુખાદયોસપિ સ્વકૃતકર્માડનાપા-દિતા એવ સ્યુરિતિ કર્માડભ્યુપગમોડનર્થક ઇત્યેવમાર્હતાનામપિ હિંસાયા અસમ્ભવ એવેત્યાશયેન પૂર્વપક્ષી શઙ્કતે- ‘હન્તુરિ’તિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે (અ.સા. ૧૨/૪૨) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા । સ્વકર્મણૈવ = પ્રાપ્તફલદાનાડભિમુખ્યેન સ્વગતેન સ્વનિર્મિતેન સ્વકીયહિંસાનિમિત્તકેનાડદૃષ્ટેનૈવ હિંસનીયસ્ય પ્રાણિનો મૃગાદેઃ હતત્વાત્, તત્કર્મપ્રેરિતસ્ય ચ = હિંસનીયાડદૃષ્ટનોદિતસ્ય હિ હન્તુઃ = ઘાતકસ્ય વ્યાધાદેઃ અસ્વતન્ત્રત્વેન = કર્તૃલક્ષણીભૂતસ્વાતન્ત્ર્યશૂન્યત્વેન હિંસાકર્તૃત્વરહિતતયા અદુષ્ટત્વવ્યવહારાત્ = નિ-ર્દોષત્વવ્યવપદેશપ્રસઙ્ગાત્ । શિષ્ટં સ્પષ્ટમ્ ॥૮/૨૭॥

પ્રસ્તુતમાં જ પ્રકારાન્તરથી અસંભવનું ખંડન કરવા માટે પૂર્વપક્ષનું મંતવ્ય રજુ કરે છે.

✽ મરનારના કર્મનો વાંક ? ✽

ગાથાર્થ :- “જેની હિંસા કરવામાં આવે છે તેનું તેવું કર્મ જાગતું હોવાથી તે મરાય છે તો તેમાં હિંસા કરનારનો શું વાંક ? તથા જે મરાય છે તેનું પાપકર્મ જાગતું ન હોય અને છતાં તે મરાતો હોય તો બીજા બધા જીવો પણ મરાશે.” - આ વાત વ્યર્થ છે. (૮/૨૭)

ટીકાર્થ :- → મરનારનું હિંસાનિમિત્તક પાપકર્મ જાગતું હોય, ઉદયમાં આવવા રાહ જોતું હોય તો મારનારનો શું દોષ ? કારણ કે મરનાર તો પોતાના પાપકર્મથી જ હણાયેલ છે. (કરોડો જીવોની વચ્ચે શિકારી અમુક જ હરણને હણે છે. બધા હરણ, વાઘ વગેરેને નહિ. આ જ બાબત સિદ્ધ કરે છે કે જે હણાય છે તેનો પાપોદય જાગવાના લીધે તે શિકારીની જાળમાં ફસાય છે. આમાં શિકારીનો કોઈ વાંક નથી.) મરનાર હરણ વગેરેના કર્મથી પ્રેરાઈને મારનારો તેને હણે, તેમાં મારનાર તો પરાધીન છે, પરંત્ર છે, સ્વતંત્ર નથી. તેથી તેમાં દુષ્ટત્વનો વ્યવહાર ન થઈ શકે. જો મરનારનું પાપકર્મ ઉદયમાં આવવાનું ન જ હોય તો તે મરે જ નહિ. અને જો ‘મરનારનો પાપોદય ન હોવા છતાં તે મરે’ એમ સ્વીકારો તો બીજા બધા જીવો પણ, જેની હિંસા કરવામાં નથી આવતી તે પણ, મરી જશે. તે બધા જીવોની હિંસાનું ફળ પણ મારનારને લાગશે. આવું તો કોઈ માનતું નથી. માટે હિંસા તો અસંભવ જ છે. હિંસાજન્ય પાપકર્મ પણ અસંભવિત જ છે. ← આ પ્રમાણે જે વાદી કહે છે તેનું વચન ફોગટ છે. (૮/૨૭)

હિંસ્યકર્મવિપાકે યદ્દુષ્ટાઽઽશયનિમિત્તતા । હિંસકત્વં ન તેનેદં વૈદ્યસ્ય સ્યાદ્રિપોરિવ ॥૨૮॥

હિંસ્યેતિ । હિંસ્યસ્ય પ્રાણિનઃ કર્મવિપાકે (=હિંસ્યકર્મવિપાકે) સતિ યદ્ = યસ્માત્ દુષ્ટાશયેન = 'હન્મી'તિ સઙ્ક્લેશેન નિમિત્તતા = પ્રધાનહેતુકર્મોદયસાધ્યાં હિંસાં પ્રતિ નિમિત્તભાવો (= દુષ્ટાશયનિમિત્તતા) હિંસકત્વમ્ । તેન 'કારણેન' ઇદં 'હિંસકત્વં' રિપોરિવ વૈદ્યસ્ય ન સ્યાત્, તસ્ય હિંસાં પ્રતિ નિમિત્તભાવેઽપિ 'દુષ્ટાઽઽશયાઽનાત્તત્વાત્ । તદિદમાહ-

“હિંસ્યકર્મવિપાકેઽપિ નિમિત્તત્વનિયોગતઃ ।

હિંસકસ્ય ભવેદેષા દુષ્ટા દુષ્ટાઽનુબન્ધતઃ” ॥ (અષ્ટક-૧૬/૩)

હિંસાઽસમ્ભવપ્રતિપાદકપૂર્વપક્ષિણમપક્ષિપન્નાહ 'હિંસ્યે'તિ । ઇયમપિ કારિકા અધ્યાત્મસારે (અ.સા. ૧૨/૪૩) ગ્રન્થકૃતોપદર્શિતા । તેન કારણેન = પરકીયહિંસાનિમિત્તકદુષ્ટભાવસ્યૈવ હિંસકત્વવ્યપદેશનિ-બન્ધનત્વેન હેતુના । શિષ્ટમઽતિરોહિતાઽર્થમ્ । પ્રકૃતે અષ્ટકસંવાદમાહ 'હિંસ્યે'તિ । તદ્વૃત્તિસ્ત્વેવમ્ → હિંસ્યતે માર્યતે ઇતિ હિંસ્યસ્તસ્ય યત્કર્મ તસ્ય વિપાક ઉદયો = હિંસ્યકર્મવિપાકઃ તત્રાપિ, હિંસ્યકર્મવિપા-કરૂપત્વેઽપિ હિંસાયાં, આસ્તાં હિંસ્યકર્મવિપાકાઽભાવકલ્પનાયામ્, નિમિત્તત્વસ્ય = નિમિત્તકારણભાવસ્ય, નિયોગોઽવશ્યમ્ભાવો = નિમિત્તત્વનિયોગઃ તસ્માત્ = નિમિત્તત્વનિયોગતઃ હિંસકસ્ય = વ્યાપાદકસ્ય ભવેત્ = જાયેત ણ્ણા = હિંસા' । અયમભિપ્રાયઃ । યદ્યપિ પ્રધાનહેતુભાવેન કર્મોદયાલ્લિંસ્યસ્ય હિંસા ભવતિ, તથાપિ હિંસકસ્ય તસ્યાં નિમિત્તભાવેનોપયુજ્યમાનત્વાત્તસ્યાસૌ ભવતીત્યુચ્યતે । ન ચ વાચ્યં હિંસ્યકર્મણૈવ હિંસકસ્ય હિંસાયાં પ્રેરિતત્વાત્તસ્ય ન દોષ ઇતિ, અભિમરાદેઃ પરપ્રેરિતસ્યાપિ લોકે દોષદર્શનાદિતિ । નનુ યદિ નિમિત્તભાવેઽપિ હિંસા સ્યાદિતીષ્યતે તદા વૈદ્યાનામપિ તત્પ્રસઙ્ગઃ, સત્યમ્, કેવલં સા તેષાં ન દુષ્ટા, અદુષ્ટાઽભિસંધિત્વાત્ । એતદેવાસ્યાતિરેકેણાહ દુષ્ટા = દોષવતી, કર્મબન્ધનિબન્ધનત્વાત્, દુષ્ટા-

આ વાત વ્યર્થ હોવાનું કારણ જણાવતા ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે →

ગાથાર્થ :- મરનારના પાપ કર્મના ઉદયમાં મારનારનો દુષ્ટ આશય નિમિત્ત બને છે. તે કારણે તેને હિંસક કહેવાય છે. આ કારણે દુશ્મનની જેમ વૈદ્યમાં હિંસકત્વ નહિ આવે. (૮/૨૮)

ટીકાર્થ :- મરનારનું પાપકર્મ જરૂર ઉદયમાં આવેલું કહી શકાય. પરંતુ તેના ઉદયમાં 'આને હું મારું' આવો શિકારી વગેરેનો સંક્લેશ નિમિત્ત બની જાય છે. મરનાર મરે છે તેમાં મુખ્ય હેતુ તેનો જ પાપોદય હોવા છતાં તે હિંસા (= મૃત્યુ) પ્રત્યે શિકારીનો મારવા સંબંધી ભાવ દુષ્ટ બનવાના લીધે તે શિકારી તેનો હિંસક કહેવાય છે. પરકીય હિંસાનિમિત્તક દુષ્ટ ભાવના કારણે મારનાર શત્રુમાં જેમ હિંસકપણું આવે છે તેમ વૈદ્ય દ્વારા દર્દી મરી જાય તો તે મૃત્યુનિમિત્તે વૈદ્યમાં હિંસકપણું નથી આવતું. કારણ કે તે હિંસા પ્રત્યે વૈદ્ય નિમિત્ત બનવા છતાં વૈદ્યનો આશય દુષ્ટ નથી. વૈદ્યનો આશય તો દર્દીને બચાવવાનો છે.

તેથી જ શ્રીઅષ્ટકજીમાં જણાવેલ છે કે “મરનારના પાપ કર્મનો ઉદય હોવા છતાં પણ તેમાં નિમિત્ત બનવાના લીધે હિંસા કરનાર માટે તે હિંસા દોષગ્રસ્ત છે. કારણ કે તેમાં તેનો અનુબંધ = ભાવ દુષ્ટ છે.”

૧. હસ્તાદર્શો 'કારણત્વે' इत्यशुद्धः पाठः । ૨. હસ્તાદર્શો 'હિંસકત્વં' પદં નાસ્તિ । ૩. હસ્તાદર્શો 'દુષ્ટાશયેના....' इत्यशुद्धः पाठः ।

परप्रेरितस्याऽपि चाऽभिमरादेरिव दुष्टत्वं व्यपदिश्यत एव । हिंस्यकर्मनिर्जरणसहायत्वेऽपि च तथाविधाऽऽशयाऽभावान्न हिंसकस्य वैयावृत्यकरत्वव्यपदेशः^१ इति द्रष्टव्यम् ॥२८॥

इत्थं सदुपदेशादेस्तन्निवृत्तिरपि स्फुटा । सोपक्रमस्य पापस्य नाशात्त्वाशयवृद्धितः ॥२९॥

नुबन्धतो = दुष्टचित्ताऽभिसन्धेः भवति, यदाह- “जो उ पमत्तो पुरिसो, तस्स उ जोगं पडुच्च जे सत्ता । वावज्जन्ते नियमा, तेसिं सो हिंसओ होई ॥(ओघनिर्युक्ति-७५२)”; न शुभाभिसन्धेः, यदाह- “जा जयमाणस्स भवे, विराहणा सुत्तविहिसमग्गस्स । सा होइ निज्जरफला, अज्झत्थविसोहिज्जुत्तस्स ॥ (ओघनिर्युक्ति-७५९)” एतेन च यदुक्तं वैयावृत्यकरस्येव हिंसकस्य कर्मनिर्जरणसहायत्वाभिर्जरालाभ इति, तदपि परिहृतम्, यतो न हिंसको वैयावृत्यकरवत् शुभाभिसन्धिः, शेषं त्वभ्युपगमात्रिरस्त-मिति । अधिकृतश्लोकार्थसंवादिनी चयं गाथा- “नियकयकम्मुवभोगे वि, संकिलेसो धुवं वहंतस्स । ततो बन्धो तं खलु, तत्त्विरेए विवज्जन्ति ॥” (श्रावकप्रज्ञप्ति-२१३) ← (अ.प्र.१६/३ वृ.) इति । एतेन → सकम्पुणा विप्परिआसुवेति ← (सू.कृ. १/७/११) इति सूत्रकृताङ्गोक्तिः, → अत्तकडे दुक्खे, नो परकडे ← (भ.सू. १७/४/७०७) इति भगवतीसूत्रोक्तिः, → दुक्खे केण कडे ? जीवेण कडे पमादेण ← (स्था.३/३/२/१७४) इति च स्थानाङ्गसूत्रोक्तिरपि व्याख्याता, निश्चयतो दुःखत्वावच्छिन्नस्य निजकृतत्वेऽपि व्यवहारतः परनिमित्तत्वाऽविरोधात्, अन्यथा → परदुक्खेण दुक्खिआ विरला ← () इत्यस्य कथमप्यनुपपत्तेरिति दिक् ॥८/२८॥

एवं नित्याऽनित्ये देहाद् भिन्नाऽभिन्ने आत्मनि हिंसायाः हिंसकत्वव्यवहारस्य च सम्भवमभिधाय तन्निवृत्तिरूपाया अहिंसायाः सम्भवमावेदयति- ‘इत्थमि’ति । इयमपि कारिका अध्यात्मसारे (अ.सा.१२/४४) ग्रन्थकृतोपदर्शिता । → से बेमि- जे य अतीता जे य पडुप्पण्णा जे य आगमिस्सा अरहंता भग-

‘कर्मप्रेरित होवाथी शिकारीनो तेमां कोई दोष नथी’ - आ दलील पण व्याज्जभी नथी. कारण के पोताना शत्रुने मारवा गुंडाने पैसा आपीने कोई कडे के ‘तुं तेनुं पून कर’ तो आ रीते परप्रेरित अेवो गुंडो कोईनुं पून करे तो पण ते गुंडो पूनी-दुष्ट कडेवाय ज छे. तेम मरनारना पापोदयथी प्रेरार्थने शिकारी हरणने मारे तो शिकारी पण दुष्ट = हिंसकत्वदोषग्रस्त कडेवाशे ज.

कोई अेम कडे के ‘वैयावय्य करनार जेम बीज्जने कर्मनिर्जरा करवामां सडायक अने छे. तेथी ते सेवक कडेवाय छे. तेम शिकारी पण हरण वगेरेनी कर्मनिर्जरा करवामां सडायक अनवाना लीधे हरणनो सेवक-वैयावय्यकारक कडेवाशे.’ तो आ वात पण तहन गेरव्याज्जभी छे. कारण के मरनार हरणनी कर्मनिर्जरा प्रत्ये शिकारी सडायक अनवा छातां पण शिकारीनो आशय कांई तेनी कर्मनिर्जरां सडायक अनवानो नथी. माटे तेने हरणनी वैयावय्य = सेवा करनारो नहि कही शकय. आ वात अही प्यालमां राखवी. (८/२८)

• स्यादादमां अहिंसानो संभव •

गाथार्थ :- आ रीते सदुपदेश द्वारा शुभाशयवृद्धिथी तेना सोपक्रम अेवा पाप कर्मनो नाश थवाथी हिंसानी निवृत्ति पण स्पष्ट थाय ज छे. (८/२८)

१. हस्तादर्श ‘त्वं व्यपदिश्यत’ इति पाठान्तरम् ।

इत्थमिति । इत्थं = परिणामिन्यात्मनि हिंसोपपत्तौ सतां = ज्ञानगुरूणामुपदेशादेः (=सदु-पदेशादेः) आदिनाऽभ्युत्थानादिपरिग्रहः, तदाह → अब्भुट्टाणे विणए परक्कमे साहुसेवणाए य । सम्महंसणलंभो विरयाविरईइ विरईए ॥ ← (आ.नि.८४८)

सोपक्रमस्य = अपवर्तनीयस्य पापस्य = चारित्रमोहनीयस्य नाशात् तन्नवृत्तिरपि = हिंसा-निवृत्तिरपि स्फुटा = प्रकटा, स्वाशयस्य = शुभाऽऽशयस्य 'न कमपि हन्मी'त्याकारस्य वृद्धितः = अनुबन्धात् (=स्वाशयवृद्धितः) ॥२९॥

वंता ते सव्वे एवमाइक्खंति, एवं भासंति, एवं पण्णवેંતિ, एवं પરૂવેંતિ- સવ્વે પાળા, સવ્વે ભૂતા, સવ્વે જીવા, સવ્વે સત્તા ણ હંતવ્વા, ન આળાવેતવ્વા, ણ પરિઘેતવ્વા, ણ પરિતાવેયવ્વા, ણ ઉદ્ધવે-યવ્વા । એસ ધમ્મે સુદ્ધે ણિતિએ સાસએ સમેચ્ચ લોયં ખેતણ્ણેહિં પવેદિતે ← (આચા.૧/૪/૧/૧૨૭) इत्येवं आचाराङ्गसूत्रदर्शितरीत्या प्राप्तात् ज्ञानगुरूणां उपदेशादेः, आदिना = 'सदुपदेशादेः'रितिपद-गतेनाऽऽदिशब्देन अभ्युत्थानादिपरिग्रहः, आवश्यकनिर्युक्तिसंवादमाह 'अब्भुट्टाणे' इत्यादि । 'न कमपि हन्मी'त्याकारस्य शुभाशयस्य अनुबन्धात् हिंसाविरतिस्सुलभा स्यात् । तदुक्तं अष्टकप्रकरणे → ततः सदुपदेशादेः, क्लिष्टकर्मवियोगतः । शुभभावानुबन्धेन, हन्ताऽस्या विरतिर्भवेत् ॥ ← (अ.प्र. १६/४) इति । तद्वृत्तिस्त्वेवम् → यतः परिणामिन्यात्मनि सति हिंसा घटते ततः=तस्माद्धिसाघटनात्, 'अस्या विरतिर्भवेदिति योगः' सतां = ज्ञानगुरूणां जिनादीनां उपदेशो = हिंसाऽहिंसयोः स्वरूप-फलादिप्रतिपादनं सदुपदेशः, सतां वा भावानामुपदेशः, सन् वा शोभन उपदेशः, स आदिर्यस्य स तथा तस्मात्, आदिशब्दात् ज्ञान-श्रद्धानपरिग्रहोऽभ्युत्थानादिपरिग्रहो वा । आह च- "अब्भुट्टाणे विणए, परक्कमे साहुसेवणाए य । सम्महंसणलंभो, विरयाऽविरईइ विरईए ॥ (आवश्यकनिर्युक्ति-८४८)" तथा क्लिष्ट-कर्मणां दीर्घस्थितिकज्ञानाऽऽवरणादीनां वियोगः = क्षयोपशमस्तस्मात् = क्लिष्टकर्मवियोगतः । आह च "सत्तण्हं पयडीणं, अब्भिन्तरओ उ कोडिकोडीए । काऊण सागराणं, जइ लहइ चउण्हमन्नयरम् ॥" (आवश्यकनिर्युक्ति-२०६ + विशेषावश्यकभाष्य-२१९३) शुभभावानुबन्धेन = प्रशस्ताऽध्यवसायाऽव्यवच्छेदेन इत्येवं-कारणपरम्परया, हन्त इति प्रत्यवधारणार्थः कोमलामन्त्रणार्थो वा, अस्याः = परिणाम्यात्महिंसायाः, विरतिः = निवृत्तिः भवेत् = जायते घटत इत्यर्थः ← (अ.प्र.१६/४ वृत्ति) इति । एवमेवानुबन्धादिशुद्धि-रप्यहिंसादौ स्याद्वादिपर्षद्येव सन्भवति । तदुक्तं अध्यात्मसारे → अहिंसासम्भवश्चेत्थं दृश्यतेऽत्रैव

टीकार्थ :- આ રીતે પરિજ્ઞામી આત્માનો = નિત્યાનિત્યત્વ-ભિન્નાભિન્નત્વપરિજ્ઞામવાળા આત્માનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો હિંસા વગેરે સંભવી શકે છે. તેથી જ્ઞાનીગુરુ વગેરેના ઉપદેશ, અભ્યુત્થાન વગેરેથી સોપક્રમ પાપકર્મનો નાશ થવાથી હિંસાની વિરતિ પણ સ્પષ્ટ જ છે. **આવશ્યકનિર્યુક્તિ**માં જણાવેલ છે કે → અભ્યુત્થાન (જ્ઞાની ગુરુ વગેરે આવે ત્યારે ઊભા થવું), વિનય, પરાક્રમ અને સાધુસેવાથી સમ્યગ્દર્શન, દેશવિરતિ અને સર્વવિરતિનો લાભ થાય છે. ← હિંસાના કડવા ફળ બતાવનાર ગુરુના ઉપદેશ વગેરેથી 'હું કોઈને મારીશ નહિ' આ પ્રમાણે પોતાના શુભ આશયની વૃદ્ધિ થાય છે તથા તેના દ્વારા સોપક્રમ ચારિત્રમોહનીય કર્મનો નાશ થવાથી હિંસાની વિરતિ પણ સ્પષ્ટપણે સંભવે જ છે. (૮/૨૯)

તથારુચ્યા' પ્રવૃત્ત્યા ચ વ્યજ્યતે કર્મ તાદૃશમ્ । સંશયં જાનતા જ્ઞાતઃ સંસાર ઇતિ હિ 'સ્થિતિઃ ॥૩૦॥

તથારુચ્યેતિ । તથારુચ્યા = સદાચારશ્રદ્ધયા પ્રવૃત્ત્યા ચ તાદૃશં = સ્વપ્રયત્નોપક્રમણીયં કર્મ વ્યજ્યતે । 'પ્રવૃત્તિરેવોપક્રમણીયકર્માઽનિશ્ચયાદુપાયસંશયે કથં સ્યાદ્' ઇતિ ચેત્ ? અર્થાઽનર્થસંશયયોઃ

શાસને । અનુબન્ધાદિસંશુદ્ધિરપ્યત્રૈવાસ્તિ વાસ્તવી ॥ ← (અ.સા.૧૨/૪૬) ઇતિ અનુપચરિતાઽહિંસાસિદ્ધૌ સત્યાં તદ્વૃત્તિભૂતાનિ સત્યાદીન્યપિ ધર્મસાધનાનિ સ્યાદ્વાદર્શને સફલતામાસ્કન્દન્ત્યેવેતિ ધ્યેયમ્ ॥૮/૨૯॥

નનુ 'સદુપદેશાદિના સોપક્રમં ચારિત્રમોહનીયં કર્મ નિવર્તત' ઇત્યુક્તમ્ । કિન્તુ કર્મણોઽતીન્દ્રિય-ત્વાત્કથં તદ્ગતવિશેષોઽપવર્તનીયત્વાદિલક્ષણોઽસ્માભિર્જ્ઞાતું શક્યઃ ? ઇત્યાશઙ્કાયમાહ 'તથારુચ્યે'તિ । સદાચારશ્રદ્ધયા = શિષ્ટાઽઽચારોત્તરકાલીનસદ્ધર્માઽઽચારગોચરાઽઽસ્થયા પ્રવૃત્ત્યા ચ = સદ્ધર્માઽઽચાર-પ્રવૃત્ત્યા ચ સ્વપ્રયત્નોપક્રમણીયં = સ્વપુરુષાર્થનિવર્તનીયં કર્મ વ્યજ્યતે = અભિવ્યજ્યતે ।

નનુ ઉપક્રમણીયકર્માઽનિશ્ચયાત્ = સ્વપ્રયત્નાઽપવર્તનીયાઽદૃષ્ટનિશ્ચિતિવિરહાત્ ઉપાયસંશયે = ગુરૂપદિ-ષ્ટસદ્ધર્માઽઽચારપ્રવૃત્તૌ સ્વકર્મોપક્રમસાધનત્વસન્દેહે સતિ પ્રવૃત્તિઃ = સદ્ધર્માઽઽચારપ્રવૃત્તિઃ એવ કથં = કેન પ્રકારેણ સ્યાત્ = સમ્ભવેત્ ઇતિ ચેત્ ? ન, અર્થાઽનર્થસંશયયોઃ = ઇષ્ટાઽનિષ્ટગોચરસન્દેહયોઃ

વિશેષાર્થ :- સઉપક્રમ = ઉપક્રમણીય. અધ્યવસાય વગેરે દ્વારા જેમાં ઘટાડો થઈ શકે, નાશ થઈ શકે, અપવર્તન થઈ શકે તે કર્મ સોપક્રમ = ઉપક્રમણીય = અનિકાચિત અપવર્તનીય કર્મ કહેવાય. સદુપદેશનિમિત્તક શુભભાવવૃદ્ધિથી સોપક્રમ ચારિત્રમોહનીયકર્મના નાશ દ્વારા સ્યાદ્વાદમાં અહિંસા સંભવે છે. તથા તેની વાડરૂપે સત્ય, અચૌર્ય વગેરે પણ સફળ છે. (૮/૨૯)

'પોતાના કર્મ સોપક્રમ છે કે નિરુપક્રમ ? તે ખબર કઈ રીતે પડે ?' આવી શંકાના સમાધાન માટે અંધકારશ્રી જણાવે છે કે →

ગાથાર્થ :- તેવા પ્રકારની રુચિ અને પ્રવૃત્તિથી સોપક્રમ કર્મ વ્યક્ત થાય છે. કારણ કે 'સંશય જાણે તેણે સંસારને જાણેલ છે' આ પ્રમાણે આચારાંગસૂત્રમાં સંભળાય છે. (૮/૩૦)

ટીકાર્થ :- સદાચારની શ્રદ્ધા અને સદાચારની પ્રવૃત્તિ દ્વારા પોતાના પ્રયત્નથી દૂર કરી શકાય તેવું = સોપક્રમ કર્મ વ્યક્ત થાય છે. તેથી સોપક્રમ કર્મને દૂર કરવા પ્રવૃત્તિ થઈ શકશે.

પ્રશ્ન :- જ્યાં સુધી સોપક્રમ કર્મનો નિશ્ચય ન થાય ત્યાં સુધી સદાચાર પ્રવૃત્તિ જ કઈ રીતે થઈ શકે ? કારણ કે સોપક્રમ કર્મનો નિર્ણય જ્યાં સુધી ન થાય ત્યાં સુધી તો 'જો મારા કર્મ નિરુપક્રમ હશે તો ધર્મશ્રવણ-સુસાધુસેવા વગેરે સદાચારપ્રવૃત્તિથી નાશ નહિ પામે ને ?' આ પ્રમાણે ઉપાયમાં શંકા રહેવાથી સત્પ્રવૃત્તિ જ થશે નહિ.

પ્રત્યુત્તર :- અર્થનો સંશય પ્રવૃત્તિનું કારણ છે અને અનર્થનો સંશય નિવૃત્તિનું કારણ છે. 'વરસાદ પડશે તો ખરો ને ?' આવી અર્થવિષયક શંકા ખેડૂતને ખેતીમાં પ્રવૃત્તિ કરાવે છે. 'સામે અંધકારમાં લટકે છે તે સાપ તો નહિ હોય ને ?' - આવી અનર્થવિષયક શંકા = અનિષ્ટસંશય નિવૃત્તિ કરાવે છે. તેથી પ્રસ્તુતમાં 'મારાં કર્મ સોપક્રમ હશે ને ?' આવી ઈષ્ટવિષયક શંકા પોતાને સુસાધુસેવા આદિ સદાચારપ્રવૃત્તિ

૧. 'રુચિ' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તપ્રતૌ ચ પાઠઃ । વ્યાખ્યાનુસારેણ 'રુચ્યા' ઇતિ સમ્યગ્ભાતિ । ૨. 'શ્રુતિઃ' ઇતિ મુદ્રિતપ્રતૌ હસ્તાદર્શં ચ પાઠઃ । વ્યાખ્યાનુસારેણાત્ર 'સ્થિતિઃ' ઇતિ પદેન ભાવ્યમ્ ।

પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્ત્યઙ્ગત્વાદ્ ઇત્યાશયવાનાહ- સંશયં અર્થાઽનર્થગતં જ્ઞાનતા હેયોપાદેયનિવૃત્તિપ્રવૃત્તિભ્યાં પરમાર્થતઃ સંસારો જ્ઞાત ઇતિ હિ સ્થિતિઃ = પ્રેક્ષાવતાં મર્યાદા ।

તથા ચાચારસૂત્રં- 'સંસયં પરિજાણતો સંસારે પરિન્નાતે ભવતિ,

સંસયં અપરિજાણતો સંસારે અપરિન્નાતે ભવતી'તિ (આચા.૧/૫/૧/સૂ.૧૪૪) ॥૩૦॥

યથાક્રમં પ્રવૃત્તિ-નિવૃત્ત્યઙ્ગત્વાત્ = પ્રવર્તન-નિવર્તનનિમિત્તત્વાત્ । દૃશ્યતે હિ વૃષ્ટિનિશ્ચયવિરહેઽપિ તત્સન્દે-
હાત્કૃષ્યાદૌ કૃષિવલાદીનાં પ્રવૃત્તિઃ, વિષનિશ્ચયાઽભાવેઽપિ ચ તત્સન્દેહાત્ વિષમિશ્રિતમોદકમક્ષણનિવૃત્તિઃ
ઇત્યાશયવાન્ પ્રત્યકાર આહ અર્થાઽનર્થગતં = ઇષ્ટાઽનિષ્ટગોચરં સંશયં જ્ઞાનતા હેયોપાદેય-નિવૃત્તિપ્રવૃત્તિભ્યાં
= હિંસાદિહેયપ્રતિયોગિકનિવૃત્ત્યા અહિંસાદ્યુપાદેયપ્રવૃત્ત્યા ચ પરમાર્થતઃ = નિર્જરાદિલક્ષણતત્ત્વમાશ્રિત્ય સંસારો
જ્ઞાતઃ ઇતિ હિ પ્રેક્ષાવતાં મર્યાદા = ન્યાય્યપથાઽનતિક્રાન્તિઃ ।

અત્રૈવ આચારાઙ્ગસંવાદમાહ 'સંસયં' ઇત્યાદિ । શ્રીશીલાઙ્કાચાર્યકૃતા તદ્વ્યાખ્યા ચૈવમ્ →
સંશયં અર્થાઽનર્થગતં પરિજાણતો હેયોપાદેયપ્રવૃત્તિઃ સ્યાત્ । એતદેવ પરમાર્થતઃ સંસારપરિજ્ઞાનમિતિ તેન
સંશયં પરિજાણતા સંસારઃ ચતુર્ગતિકઃ તદુપાદાનં વા મિથ્યાત્વાઽવિરત્યાદિ અનર્થરૂપતયા પરિજ્ઞાતં ભવતિ
જ્ઞપરિજ્ઞયા, પ્રત્યાખ્યાનપરિજ્ઞયા તુ પરિહૃતમિતિ । યઃ તુઃ = પુનઃ સંશયં ન જાનાતિ સ સંસારમપિ
ન જાનાતીતિ દર્શયિતુમાહ સંસયં અપરિજાણતો । સંશયં = સન્દેહં દ્વિવિધમપ્યપરિજાણતો હેયોપાદેય-
પ્રવૃત્તિર્ન સ્યાત્ । તદપ્રવૃત્તૌ ચ સંસારોઽનિત્યાઽશુચિરૂપો વ્યસનોપનિપાતબહુલો નિઃસારો ન જ્ઞાતો ભવતિ
← (આ.શ્રુ.૧/અઃ ૫/૩.૧/સૂ.૧૪૪) ઇતિ । પ્રકૃતે → સંશયે સમનુપ્રાપ્તે બ્રહ્મનિશ્ચયમાશ્રયેત્ ← (તે.વિં.
૫/૧૦૧) ઇતિ તેજોબિન્દૂપનિષદ્વચનમપિ યથાતન્ત્રમનુયોજ્યમવહિતચિત્તતયા સ્વ-પરતન્ત્રસમન્વયકામિભિઃ
॥૮/૩૦॥

કરાવશે. આવા આશયથી ગ્રંથકારશ્રી કહે છે કે - અર્થ અને અનર્થ સંબંધી = ઈષ્ટાનિષ્ટ વિષયક સંશયને જાણનાર માણસે હેયની નિવૃત્તિ દ્વારા તથા ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ કરવા દ્વારા સંસારને જાણી લીધેલ છે. આ પ્રમાણે પ્રજ્ઞાવાન શિષ્ટ પુરુષોની મર્યાદા છે. માટે જ આચારાંગજીમાં જણાવેલ છે કે "સંશયને જાણનારે સંસારને જાણેલ છે તથા સંશયને નહિ જાણનારે સંસારને જાણેલ નથી." (૮/૩૦)

વિશેષાર્થ :- ઉપરોક્ત આચારાંગજીના પાઠની પાછળ આશય એવો રહેલો છે કે ઈષ્ટઅનિષ્ટવિષયક સંશયને જે જાણે અર્થાત્ 'હિંસા-જૂઠ વગેરે દ્વારા દુઃખમય દુર્ગતિમાં મારે જવું તો નહિ પડે ને ?' આવો અનર્થગોચર સંશય જેને ઉત્પન્ન થાય તે વ્યક્તિ હિંસા, જૂઠ વગેરે હેય તત્ત્વથી નિવૃત્ત થાય છે. આથી તેણે દુઃખ-દુર્ગતિમય સંસારને વાસ્તવમાં જાણેલ છે. પણ આવો સંશય જ જેને ન થાય અને બેરોકટોક પાપપ્રવૃત્તિ કરે તેણે વાસ્તવમાં દુઃખ-દુર્ગતિમય સંસારને જાણ્યો જ નથી. ખરેખર સંસારને જાણ્યો હોય તો તે ખોટી પ્રવૃત્તિ બેરોકટોકપણે કઈ રીતે કરી શકે ? જેમ અનર્થસંશય = અનર્થની સંભાવના હેય તત્ત્વથી નિવૃત્તિ કરાવનાર છે તેમ અર્થસંદેહ = ઈષ્ટસંભાવના ઉપાદેયમાં પ્રવૃત્તિ કરાવનાર છે. માટે 'મારા કર્મ સોપકમ હશે ને ?' આવી અર્થગોચર શંકા = ઈષ્ટસંભાવના ઉપાદેય એવા ગુરુઅભ્યુત્થાન, સુસાધુસેવા, ધર્મશ્રવણ આદિ સદાચારમાં = સદુપાયમાં પ્રવર્તક બની શકે છે. (૮/૩૦)

अपवर्गतरोर्बीजं मुख्याऽहिंसेयमुच्यते । सत्यादीनि व्रतान्यत्र जायन्ते पल्लवा नवाः ॥३१॥

अपवर्गोति । स्पष्टः ॥३१॥

विषयो धर्मवादस्य निरस्य मतिकर्दमम् । संशोध्यः स्वाशयादित्थं परमानन्दमिच्छता ॥३२॥

विषय इति । मतिकर्दमं आदावेव प्रमाणलक्षणप्रणयनादिप्रपञ्चम् ॥३२॥

इत्थं नित्याऽनित्यपक्षेऽहिंसामुपपाद्याऽवशिष्टमाह 'अपवर्गो'ति । इयमपि कारिका अध्यात्मसारे (अ. सा.१२/४५) दर्शिता अपवर्गतरः = मोक्षवृक्षस्य बीजं = प्रधानकारणं इयं = नित्यानित्यात्मपक्षो-पदर्शिता सदुपदेशश्रवणादिनिमित्तकशुभाशयवृद्धिजन्य-सोपक्रमकर्मनिवृत्त्युपहिता मुख्या = निरुपचरिता अहिंसा उच्यते । अत्र = अनुपचरिताऽहिंसालक्षणबीजजन्ये मोक्षवृक्षे क्रमेण सत्यादीनि अवशिष्टानि व्रतानि नवाः पल्लवाः जायन्ते ॥८/३१॥

उपसंहरति 'विषय' इति आदावेव = धर्मसाधनमीमांसापूर्वमेव प्रमाणलक्षणप्रणयनादिप्रपञ्चं निरस्य परमानन्दं = बहिरङ्गसुखसामग्रीनिरपेक्षं पेशलं सुखं इच्छता इत्थं = निरुपचरितधर्मसाधनसम्भव-प्रकारेण स्वाशयात् = शोभनपरिणामात् धर्मवादस्य विषयः संशोध्यः = सम्यक् परीक्षणीयः । धर्म-वादविषयपरीक्षार्थं स्वबुद्ध्यादिसामर्थ्यमपि प्रथममेवेक्षणीयम् । न ह्यबुद्धिमतां धर्मोऽधर्मपार्थक्येनाऽवगन्तुं शक्यते । प्रकृते → अधर्मो यत्र धर्माऽऽख्यो धर्मश्चाऽधर्मसंज्ञितः । स विज्ञेयो विभागेन यत्र मुह्यन्त्य-बुद्ध्यः ॥ ← (म.भा.वन.१५०/२७) इति महाभारतवचनमपि यथातन्त्रमनुयोज्यम् । पश्चाद् धर्मवाद-विषयीभूताऽहिंसादिधर्मसाधनशुद्धिपरीक्षासामर्थ्यापलब्धये तु प्रमाणलक्षणरचनाद्यायासं मुक्त्वा सदाशयेन प्रत्यक्षादिप्रमाणानां सुपरिचितत्वाऽऽपादनमप्यावश्यकमेव । प्रकृते → प्रत्यक्षञ्चानुमानञ्च शास्त्रञ्च विविधागमम् । त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥ ← (म.स्मृ.१२/१०५) इति मनुस्मृतिकारिकाऽपि यथागममनुयोज्येति शम् ॥८/३२॥

गाथार्थ :- सदुपदेशादिथी थयेली भुष्य अहिंसा ऐ मोक्षवृक्षनुं बीज छे. तथा तेमांथी सत्य, अर्थोयै वगेरे व्रतोऽपी नवा इणगा इटे छे. (८/३१)

टीकार्थ :- गाथानो अर्थ स्पष्ट होवाथी टीकाकारत्रीऐ तेनी व्याख्या करी नथी. तेथी अमे गुजराती विवेचनकार पण तेनो विशेषार्थ जणावता नथी. (८/३१)

गाथार्थ :- बुद्धिना कादवने दूर करीने परमानंदने ईच्छनार साधके शुभ आशयथी आ रीते धर्मवादनो विषय सारी रीते शोधी लेवो जेईऐ. (८/३२)

टीकार्थ :- धर्मसाधननी मीमांसा कर््या पहेलां ज प्रमाणा लक्षणनी रचना करवानी पंथातमां पडवुं ऐ बुद्धिनो कादव छे. मुमुक्षुऐ तेने दूर करवो जेईऐ. मतलब के तेवा प्रकारनी र्या-वाद-विवादमां पडवुं न जेईऐ. परंतु शुभ आशयथी, अहीं अतावेव निरुपचरित धर्म साधननी पद्धति अनुसार धर्मवादनो विषय सम्यक् प्रकारे शोधी लेवो जेईऐ. (८/३२)

विशेषार्थ :- धर्मजगतमां प्रवेश कर््या पछी तात्त्विक धर्मसाधनाथी रंगाई जवुं ऐ ज प्रत्येक मुमुक्षुनुं-संयमीनुं अंगत कर्तव्य छे. तेने विसारीने डेवण प्रमाणा-प्रमेय-प्रमा वगेरेना लक्षणनी रचना करवामां

॥ 'इति वादद्वात्रिंशिका ॥८॥

अधिकार्यादिभेदेन वादः त्रिधा विभिद्यते । देशाद्यौचित्यतः कार्यो धर्मसाधनशोधकः ॥१॥

मुनियशोविजयविरचितायां इति नयलतायां वादद्वात्रिंशिकाविवरणम् ॥८॥

ઊંડા ઉતરી જવામાં તો ધર્મસાધનાના અમૂલ્ય વર્ષો આમ ને આમ વ્યતીત થઈ જાય છે તથા હાથમાં કશુંય નક્કર આધ્યાત્મિક તત્ત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. માટે તેવી શુષ્ક અનુપયોગી ચર્ચામાં પડ્યા વિના પોતાની ભૂમિકાને ઉચિત બને એ રીતે તત્ત્વજિજ્ઞાસાથી, આધ્યાત્મિક માર્ગનું પરિણમન કરવાના એકમાત્ર આશયથી ધર્મવાદનો વિષય એવી રીતે શોધી કાઢવો જોઈએ કે જેથી પોતાની આત્મદશા ઉન્નત બને, પોતે પરમાનંદની વધુને વધુ સમીપ પહોંચે. (૮/૩૨)

દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા મહાગ્રંથરત્નની પાંચ થી આઠ બત્રીસીનું ગુજરાતી વિવેચન (દ્વાત્રિંશિકાપ્રકાશ) પરમપૂજ્ય ન્યાયવિશારદ સંઘહિતચિંતક ગચ્છાધિપતિ સ્વ. દાદાગુરુદેવશ્રી ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મહારાજના શિષ્યરત્ન પરમપૂજ્ય શાસનપ્રભાવક પદ્મમણિતીર્થોદ્ધારક પંન્યાસપ્રવરશ્રી વિશ્વકલ્યાણવિજયજી ગણિવરના શિષ્ય મુનિ યશોવિજય દ્વારા દેવગુરુધર્મકૃપાથી સહર્ષ સંપન્ન થયેલ છે.

જિનાજ્ઞા વિરુદ્ધ લખાયું હોય તો મિચ્છામિદુક્કડમ્.

✽ ૮. વાદ બગીસીનો સ્વાધ્યાય ✽

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. વાદ કેટલા પ્રકારના ? ક્યા ક્યા ? એમાંથી પહેલા વાદને સમજાવો.
૨. શુષ્કવાદ કે વિવાદ કરવાની છૂટ શાસ્ત્રમાં ક્યારે આપેલ છે ? તેને સમજાવો.
૩. પાશુપત લોકોએ કહેલા ૧૦ પ્રકારનાં ધર્મ જણાવો.
૪. ઉદયનાચાર્યના આક્ષેપનું નિરાકરણ ગ્રંથકારશ્રી કઈ રીતે કરે છે ? સંક્ષેપમાં તે જણાવો.
૫. સાંખ્યમતવાળાને તાત્ત્વિકી જીવહિંસા ન ઘટે - તેને વિસ્તારથી સમજાવો.
૬. મનોયોગના નાશરૂપ હિંસા અસંગત કઈ રીતે ?
૭. આત્મા સર્વવ્યાપી માનવામાં વાસ્તવિક સંસાર સંભવશે નહિ એ માટે પૂર્વપક્ષ ને ઉત્તરપક્ષની દલીલ સમજાવો.
૮. અવચ્છેદકતાસંબંધથી કાર્યકારણભાવમાં વ્યભિચાર કઈ રીતે આવે ? તે જણાવો.
૯. એકાંતે આત્માને ક્ષણિક માનવામાં હિંસાદિનો અસંભવ કઈ રીતે ?

(બી) નીચે યોગ્ય જોડાણ કરો.

૧. સમાજ	કર્મ
૨. વિભુ	બૌદ્ધમત
૩. અદૃષ્ટ	સમૂહ
૪. આત્મા	સર્વથાનાશ
૫. સાંકર્ષદોષ	સર્વવ્યાપી
૬. ફલમુખગૌરવ	નિત્યાનિત્ય
૭. સંતાન	સક્રિય
૮. નિરન્વયનાશ	નિર્દોષ
૯. આત્મા	જાતિબાધક

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. અવ્યવહિત ઉત્તરક્ષણમાં ક્ષણની ઉત્પત્તિ એ હિંસકત્વનું પ્રયોજક છે. (સદૃશ, સભાગસંતતિ, વિસદૃશ)
૨. અહિંસાની વાડરૂપે વગેરે ધર્મસાધનો છે. (સત્ય, ક્રિયા, વ્રત)
૩. બૌદ્ધમતે 'હું આને મારું' આવો જ હિંસા છે. (વિકલ્પ, સંકલ્પ, સંશય)
૪. આત્મા દેહથી છે. (નિત્યાનિત્ય, ભિન્નાભિન્ન, ભિન્ન)
૫. માં જ હિંસા-અહિંસા સંગત થઈ શકે છે. (સર્વજ્ઞશાસન, બૌદ્ધમત, સાંખ્યમત)
૬. દ્રવ્યને આશ્રયીને આત્મા છે. (અનિત્ય, નિત્ય, નિત્યાનિત્ય)
૭. નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ પરસ્પર ગુણધર્મ છે. (સમાન, વિરોધી, અવિરોધી)
૮. શરીર છે. (અમૂર્ત, મૂર્ત, મૂર્તિમૂર્ત)
૯. નૈયાયિકમતે શરીર અને આત્મામાં સર્વથા છે. (ભેદ, અભેદ, ભેદાભેદ)

* ૮. નયલતાની અનુપ્રેક્ષા *

(એ) નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારથી જવાબ આપો.

૧. વિવાદનું નિરૂપણ કરો.
૨. ધર્મવાદનું નિરૂપણ કરો.
૩. ધર્મવાદનાં પ્રતાપે કોના કોના દ્વારા કોને કોને લાભ થયો ?
૪. બૌદ્ધે માનેલા ક્યા ૧૦ પ્રકારનાં અકુશલધર્મોનો ત્યાગ કરવો જોઈએ ?
૫. મુખ્યવૃત્તિથી અહિંસા વગેરે ૫ ધર્મસાધન ક્યા દર્શનમાં સંગત થાય છે ? ક્યા દર્શનમાં સંગત નથી થતા?
૬. પ્રમાણનું લક્ષણ જણાવો.
૭. ઉદયનાચાર્ય નામના પ્રાચીન નૈયાયિકનું મન્તવ્ય જણાવો.

(બી) નીચેના પ્રશ્નોના સંક્ષેપમાં જવાબ આપો.

૧. છલ કોને કહેવાય ?
૨. જાતિ કોને કહેવાય ?
૩. એકાંતનિત્ય માનવામાં હિંસા કેમ ઘટતી નથી ?
૪. આત્માને નિષ્ક્રિય માનવામાં બીજા દોષને જણાવો.
૫. જન્યત્વ અને ભાવત્વનો વ્યાપ્ય-વ્યાપકભાવ જણાવો.
૬. નરક્ષણનો હેતુ ભૂંડક્ષણની હિંસા કરનારો છે તેમ માનવામાં ક્યો દોષ આવે છે ?
૭. બૌદ્ધમાન્ય શાસ્ત્રપાઠ શાના ઉપર વજન આપે છે ?
૮. નિરન્વયનાશનો અર્થ સમજાવો.
૯. જૈનાગમમાં હિંસા-અહિંસા કઈ રીતે યુક્તિસંગત છે ?
૧૦. ક્યા ૩ ગુણધર્મોથી યુક્ત આત્માની સિદ્ધિ થાય છે ?

(સી) ખાલી જગ્યા પૂરો.

૧. ઘટ મૃત્પિંડરૂપે પામે છે. (નાશ, શાશ્વતપણાને, અનિત્યપણાને)
૨. પ્રકારે હિંસા આગમમાં કહેલી છે. (૪, ૫, ૩)
૩. શુભાશયવૃદ્ધિથી પાપકર્મનો નાશ થાય છે. (નિરુપક્રમ, સોપક્રમ, નિકાચિત)
૪. આત્માને સ્વીકાર કરો તો હિંસા વગેરે સંભવી શકે છે. (પરિણામી, કૂટસ્થનિત્ય, અનિત્ય)
૫. જેનો નાશ થઈ શકે તેવા કર્મને કહેવાય. (અનપવર્તનીય, અપવર્તનીય, નિકાચિત)
૬. એ મોક્ષવૃક્ષનું બીજ છે. (સત્ય, અહિંસા, વ્રત)
૭. નામનો વાદ કરવો જોઈએ. (શુષ્કવાદ, ધર્મવાદ, વિતણડાવાદ)
૮. સ્કંદકકુમારે પાલક સાથે કરેલી ચર્ચાને તરીકે લઈ શકાય. (શુષ્કવાદ, વિવાદ, ધર્મવાદ)

બત્રીસી ગ્રંથ ભાગ ૧ થી ૮ની પૃષ્ઠસૂચિ

ભાગ ↓	બત્રીસી ↓	પૃષ્ઠ ↓
૧	કુલ ૧ થી ૪	૧-૩૦૨
	૧. દાન દ્વાત્રિશિકા	૧-૭૮
	૨. દેશના દ્વાત્રિશિકા	૭૯-૧૩૬
	૩. માર્ગ દ્વાત્રિશિકા	૧૩૭-૧૯૮
	૪. જિનમહત્વ દ્વાત્રિશિકા	૧૯૯-૩૦૨
૨	કુલ ૫ થી ૮	૩૦૩-૬૩૨
	૫. ભક્તિ દ્વાત્રિશિકા	૩૦૩-૩૭૪
	૬. સાધુસામગ્ર્ય દ્વાત્રિશિકા	૩૭૫-૪૪૬
	૭. ધર્મવ્યવસ્થા દ્વાત્રિશિકા	૪૪૭-૫૪૦
	૮. વાદ દ્વાત્રિશિકા	૫૪૧-૬૩૨
૩	કુલ ૯ થી ૧૩	૬૩૩-૯૩૪
	૯. કથા દ્વાત્રિશિકા	૬૩૩-૬૮૨
	૧૦. યોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા	૬૮૩-૭૪૦
	૧૧. પાતંજલયોગલક્ષણ દ્વાત્રિશિકા	૭૪૧-૮૩૪
	૧૨. પૂર્વસેવા દ્વાત્રિશિકા	૮૩૫-૮૮૮
	૧૩. મુક્ત્યદ્વેષપ્રાધાન્ય દ્વાત્રિશિકા	૮૮૯-૯૩૪
૪	કુલ ૧૪ થી ૧૮	૯૩૫-૧૨૬૬
	૧૪. અપુનર્બન્ધક દ્વાત્રિશિકા	૯૩૫-૧૦૦૪
	૧૫. સમ્યગ્દષ્ટિ દ્વાત્રિશિકા	૧૦૦૫-૧૦૮૬
	૧૬. ઈશાનુગ્રહવિચાર દ્વાત્રિશિકા	૧૦૮૭-૧૧૫૦
	૧૭. દૈવપુરુષકાર દ્વાત્રિશિકા	૧૧૫૧-૧૨૨૦
	૧૮. યોગભેદ દ્વાત્રિશિકા	૧૨૨૧-૧૨૬૬

भाग ↓	अन्वीसी	पृष्ठ ↓
५	कुल १८ थी २२	१२६७-१५५४
	१८. योगविवेक द्वान्त्रिशिका	१२६७-१५५४
	२०. योगावतार द्वान्त्रिशिका	१२३५-१४१६
	२१. मित्रा द्वान्त्रिशिका	१४१७-१४७४
	२२. ताराद्वित्रय द्वान्त्रिशिका	१४७५-१५५४
६	कुल २३ थी २६	१५५५-१८४२
	२३. कुतर्कश्रद्धनिवृत्ति द्वान्त्रिशिका	१५५५-१६१६
	२४. सद्दृष्टि द्वान्त्रिशिका	१६१७-१६८८
	२५. क्लेशहानोपाय द्वान्त्रिशिका	१६८८-१७८०
	२६. योगमाहात्म्य द्वान्त्रिशिका	१७८१-१८४२
७	कुल २७ थी ३०	१८४३-२०६८
	२७. त्रिभु द्वान्त्रिशिका	१८४३-१८००
	२८. दीक्षा द्वान्त्रिशिका	१८०१-१८६०
	२९. विनय द्वान्त्रिशिका	१८६१-२००८
	३०. केवलिभुक्तिव्यवस्थापन द्वान्त्रिशिका	२००९-२०६८
८	कुल ३१ थी ३२	२०६९-२४५४
	३१. भुक्ति द्वान्त्रिशिका	२०६९-२१६६
	३२. सञ्जनस्तुति द्वान्त्रिशिका	२१६७-२१८१
	१ थी १३ परिशिष्ट	२१८३-२४५४

*** द्वितीय भाग संपूर्ण ***

નં.	પુસ્તકનું નામ	મૂલ/ટીકા	સમ્પાદન/અનુવાદ ગુજરાતી/હિન્દી
૧.	નય રહસ્ય (સંસ્કૃત-હિન્દી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૨.	જ્ઞાન બિદુ (પ્રા. +સં. +ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૩.	ઉપદેશ રહસ્ય	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી જયસુંદર વિ. મ.સા.
૪.	પ્રિયંકર નૃપ કથા (સંસ્કૃત)	પ. પૂ. શ્રી જિનસુર મુનિપતિ	-
૫.	સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાન ચઉપઈ (ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૬.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૧) (સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૭.	ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી (ભાગ-૨)* (સં. +ગુજ.)	પં. વિશ્વનાથ પંચાનન	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૮.	ધર્મપરીક્ષા (પ્રા. +સં. +ગુજ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૯.	પ્રતિમા શતક (પ્રા. +સં. +ગુજ.)*	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી અજીતશેખર વિ. મ.સા.
૧૦.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૧.	ષોડશક પ્રકરણ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૨.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૧) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૩.	અધ્યાત્મ ઉપનિષદ્ (ભા-૨) (સં. +ગુ.)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.
૧૪.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૧) (ગુજ.)*	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૫.	પ્રશાંત વહિતા (ભાગ-૨) (ગુજ.)	આનંદધન ચોવીસી (સાર્થ)	પૂ. આ. ભુવનરત્નસૂરિ મ.સા.
૧૬.	સુકૃત સાગર (પ્રતાકાર-સંસ્કૃત)	વિદ્વત્પ્રકાશ શ્રીરત્નમણ્ડનગણી	પૂ. મુનિશ્રી પ્રદ્યુમ્ન વિ. મ.સા.
૧૭.	શતક નામા પંચમ કર્મગ્રન્થ (પ્રા. ગુજ.)	પ. પૂ. દેવેન્દ્રસૂરિ મ.સા.	પ. પૂ. આ. અભયશેખરસૂરિ મ.સા.
૧૮.	સામાચારી પ્રકરણ - કૃપદષ્ટાન્ત* આરાધક-વિરાધક ચતુર્ભાગી (સં. +ગુજ.)	પ. પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પૂ. મુનિશ્રી અભયશેખર વિ. મ.સા.
૧૯.	દ્વાત્રિંશદ્-દ્વાત્રિંશિકા (ભાગ ૧ થી ૮) (સંસ્કૃત+ગુજરાતી)	પૂ. મહો. યશોવિજયજી મ.સા.	પ. પૂ. મુનિશ્રી યશોવિજય મ.સા.